

प्रस्तावना ।

विदितमिदं यदिह श्रुतिशास्त्रमदर्शितेषु सेतुषु बलीयसानेहसा भज्यमानेषु श्रीहरिस्तत्तदाचार्यरूपेणा-
चर्य्य पुनस्तान् सन्धाय दृढीकरोतीति । यदपि म्यांसः सन्ति धेमक्कराः पन्थानः, परं तत्र कर्मज्ञानयोः साध-
नानां दुष्करत्वेन श्रीहरिभक्तिरेवैका तरलतरतरङ्गरङ्गनटनेन श्राम्यतामाचूटमामज्जताम्हापोतायमाना समुज्जु-
म्भते । सम्प्रति कलिकलुपदूषितहृदयानसङ्गयजन्मसु नानाग्रीमिकापरिग्रहेण कदर्थितान् स्वान् कृपया सद्य-
स्तरां पारेभवं प्राप्य निजचरणसरसिजसौरभमास्वादयितुं श्रीपुरुषोत्तम एव साक्षात् ‘यदा यदा हि धर्मस्य’
“छन्नः कलौ यदभवत्त्रियुगोऽथ सत्त्वम्” इत्यादिवचनैः सतां चेतासि प्रतीयमानः श्रीवल्लभाचा-
र्यरूपेणावततारेत्यातिरोहितमेव विदुषाम् ।

महात्मनामोजस्तेजः प्रकृतिराकृतिः कृतिः स्वयमभिव्यक्ता भवति न तत्र भेरीघोषाऽऽचर्य्यकता । सकल-
महाविदुषां मौलिमणयो महात्मनामादिगणनीयाः प्रभावशालिनां प्रथमे निरुपमदयामुघासिन्धवः श्रीवल्ल-
भाचार्या आसन्निति तद्वर्णनानामभिव्यक्तमेव । तच्चरितग्रन्थाः सन्ति म्यांसः, परं तेभ्यो भारतमार्त्तण्डवेदान्त-
महाचार्यैरस्मद्गुरुभिः श्रीगद्गलालजीतिप्रसिद्धैः श्रीगोवर्द्धनमठमहाशयैः संक्षिप्य संगृह्य चतुस्त्रिंशद्वर्षेभ्यः
पूर्वं स्वप्रकाशित आर्यसमुदायमासिकपत्रे मुद्रितं सुचरितमिहाक्षरशोऽनुद्यतं—

“श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणास्तु तैलङ्गवेल्हनाटीज्ञातीयस्यान्धदेशगत-कौंकरवाटग्रामवासिनः सम्भंपाटी-
चार इत्युपनामवतः पूर्वपुरुषपरम्परया स्वयं च गृहसोमयाग्निनः श्रीमद्वल्लभमठमहाशितस्य पुत्रतया पाण्डव-
वैश्वानरशरशशपरमिते (१५३५) विक्रमार्कशकवत्सरे पूर्णिमान्तगणनया वैशाखकृष्णपक्षेऽमान्तगणनया
चैत्रकृष्णपक्षे एकादश्यां प्रादुर्भूताः कृतकाशीवाससंक्रान्तेः पितृपदिः सममेकादशाब्दीं स्ववयस आधां
वाराणसीमध्युषितास्तत्रैवोपनयनोत्तरं कौमार एव वेदस्यैकदशग्राह्याः साक्षाः पदद्वयनाशौनि च गुरोर्धीत्य
पूर्णसंक्रान्तेः स्वतातमहाशयैः समं स्वदेशं गन्तुं प्रवृत्ता मध्येमार्गं शेषाद्रां तेषु भगवद्भाम गतवत्सु सत्सु स्व-
भ्रात्रा सत्रा मातरं गृहं प्राप्य स्वयं तुङ्गभद्रातरे विधानगरे सकलवैष्णवाविष्णवकान्तद्वयपणान्वादिगणान्विजित्य
सायणनाथवद्वारा वेदमाप्यकारयितुर्वीरयुक्तरात्रस्य पौत्रं कृष्णदेववर्माणं महीदेवसुल्कास्य पृथ्वीपरिक्रमणप्र-
णयिनस्तीर्थविशेषे श्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वामिसंप्रदायचरमाचार्येण योगवज्रादुनिलस्मकरूपं कृत्वा स्थितेन श्रीम-
द्विस्वमङ्गलाचार्येण दक्षिणपूर्वकं प्रतं तत्संप्रदायाचार्यपदं स्वीकृत्य पद्भिः पद्भिर्वर्षैकैको दिग्विजय इति त्रिोन्द्रिभि-
जयान् “तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभृता” “हरन्त्यथं तेङ्गसङ्गाचेष्वास्ते क्षयभिद्धरिः” एव-
मादिश्रीभागवतप्रभृतिचचनानुरोधात्सकलतीर्थतार्थपावनानि श्रीण्यशेषभारतभूमिपरिक्रमणानि च स्ववयसर्लि-
शवर्षावधि विषाय दिग्विजयेष्वेव मध्ये श्रीपाण्डुरविठ्ठलनाथाज्या चाराणस्यां स्वसजातीयस्य कस्यचिद्दहृदयस्य
सुतां महालक्ष्मीनाम्रीमष्टवर्षा ब्राह्मविवाहविधिना परिणीय मथुरामण्डले श्रीमद्वोवर्धनाभ्यगिरिराजाधित्यः

कायां स्वयमभिव्यक्तं साक्षादानन्दमयाकारं श्रीमद्भोवर्धनोद्धरणसामयिकं भगवत्स्वरूपं तदनुज्ञया विधापितनूतनमन्दिरविशेषे प्रतिष्ठाप्य एवंविधानि विविधानि लोकोत्तरकर्माणि विदधानास्त्रिर्नानादिदेशविजयोत्तरं स्वदेशान्मातृचरणान्वाराणसीतः स्वधर्मपत्नीञ्चानीय प्रयागसमर्थादे (अडेल) इतिप्रसिद्धेऽलकपुरे कृतनिवासा आहितश्रौताग्रयः प्रतिवसन्तं ज्योतिष्टोमेनापरैश्च क्रतुवरैः श्रीवरं यजमाना आरब्धचरान्प्रन्यान्पुत्र्यन्तो नवांश्च रचयन्तो मध्ये मध्ये प्रयागकाशीमध्यपातिनि चरणाद्रौ काश्यां मथुरामण्डले श्रीमद्भोवर्धनोपत्यकायां च निवसन्त आचार्यपदेरीकारमारम्यानारतं तत्र तत्र सर्वत्र दर्शनान्तरमतान्तरनितान्तरतवादिमदाबलमदाबलेपलेपने तामसोच्छेदनेऽमृतप्रापणपुरःसरदैवपरित्राणे अधर्माभ्युत्थानप्रतिविधानधर्मस्थापनादौ च दाशितहारेभावा मुनिदर्शनशरधराणिमिते (१५६७) नयनमुनिपाण्डवमृगाङ्कमिते (१५७२) च विक्रमार्कशकवर्षे क्रमात्प्रकटीभूतयोस्तनुजनुपोः श्रीमद्भोपीनाथविठ्ठलनाथाभिरुचयोः स्वविधित्तिस्तुद्धाद्वैतनिर्गुणभक्तिमार्गप्रचारपुरन्धरता निरीक्ष्य प्राकट्यतो यथोचितं चीर्णाध्वपानुरूपसंपूर्णाश्रमतद्द्वितयधर्माः प्रोत्तार्णाखिलर्णाः भगवदाज्ञानुरोधात्सर्वशास्त्रसंगतं त्रिदण्डमात्राज्यं परिगृह्य गृह्यं बाह्यं चाखिलं तृणाय मन्यमानास्तूर्णं वाराणसीमुपब्रज्य मुनिवसुबाणावनिमिते (१५८७) विक्रमार्कशकहायने शुचि शुचिदले द्वितीयादिने तात्कालिकतृतीयायां हनुमतीराभ्यर्णे सुरसरिदन्तर्बर्तितैरवतीर्थे श्रीहरिचरणारविन्दमरन्दं ब्रह्मद्रवं प्रविश्य दिवाकरद्वारेण भगवद्धामाभिन्यविशन्तेति तेषां चरित्रसंक्षेपः ।

द्विपञ्चाशत्तमच्छदानि द्वौ मासौ सप्त वासरान् ।

श्रीमदाचार्यचरणैर्महीतलमलंकृतम् ” इति ।

श्रीमद्वलभाचार्यचरणा पूर्वात्तरमीमांसयोर्भाष्ये तत्त्वार्थदीपनिबन्धं समग्रश्रीमद्भागवतस्य सूक्ष्मटीकानास्ती व्याख्यां च व्यदधु । श्रीमद्भागवतस्य विशिष्टव्याख्यानरूपा श्रीसुबोधिनी नाम विवृतिमाद्यस्कन्धत्रयस्य समप्रदशमस्कन्धस्य, एकादशस्कन्धाद्यचतुरध्यायाः किञ्चिदधिकायाः प्रादुर्भावयाञ्चक्रुः । एव खण्डव्याख्याने भगवदज्ञैव हेतुः—उक्तं च स्वयमेव “ आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे । याऽपि पथान्माधुवने न कृतं तद्भयं मया ॥ देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकमोचरः ” इति । श्रीसुबोधिनीयां तत्त्वार्थदीपे च सप्तधार्थाः समर्थिताः “ शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे । एकार्थं सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यते ” इति प्रथमस्कन्धोक्तेः ।

एषां मध्ये चत्वारोर्षास्तत्त्वार्थदीपनिबन्धे, श्रीसुबोधिनीयां तु स्कन्धाद्यर्थत्रयस्य पुनः पारशीलनपुरस्सरं मुख्यतया वाक्यादित्रयार्था एव व्यवारिपत । उक्तं च श्रीसुबोधिनीयारम्भे “ अर्थत्रयं तु वक्ष्यामि निबन्धेऽस्ति चतुष्टयम् ”

तत्तन्महानुभावकृतासु सर्तापु रसवतीपु बहुपु विवृतिपु मार्मिकवैष्णवविद्वन्मधुकैरैर्विगालितवेद्यान्तरमियमेव समाम्नायते । अस्या अपि सन्ति बह्व्यो व्याख्यास्तत्र प्रथमादिस्कन्धेषु प्रकाशलेखौ, श्रीदशमस्कन्धे श्रीविठ्ठलदीक्षितकृता टिप्पणी लेखप्रकाशौ बालकृष्णदीक्षितविरचितयोजना चेत्यादयस्तावदावद्भागोपु समुल्लसन्त्येव । काविकाव्यरत्नाकरशुद्धाद्वैतभूषणेन विदुषा श्रीवलभद्रेण महता पारश्रमेण संगोप्य प्रथमद्वितीयस्कन्धयोः प्रकाशितयोस्तृतीयस्कन्धरसमाख्यदितुं रसिकानां महतीमुत्कालिकामालोच्य नाथद्वारस्थविद्याविन्यासिमोस्वामिमिलकथी १०८ श्रीगोवर्द्धनलालजीमहाराजचरणैर्मुद्रयितुमाज्ञप्तम् ; ततस्तदीयपुस्तकालयस्यपुस्तकचतुष्टयसाहाय्यतो मुद्रितोऽयं स्कन्धः । नासीदिह लेखपुस्तकम् । प्रकाशद्वयपुस्तकसत्त्वेऽपि तस्य वर्णचणपाणिप्रमादपूरिततया प्रथमं मूलगात्रमेवारभ्यत मुद्रयितुम् । आद्यपद्याध्यायमाङ्कि-

॥ श्रीहरिर्जयति ॥

श्रीमद्भागवतटीका

श्रीसुबोधिनी ।

श्रीमदल्लभाचार्यविरचिता

(तृतीयस्कन्धः)

अधिकारिण्यु साङ्गं हि श्रमणं सुनिरूपितम् ।
स्कन्धद्वयेऽ, श्रेयसु क्रियते विषयाभिधा ॥ १ ॥
त्रयस्त्रिंशदथाऽध्यासांस्तृतीये सर्गवर्णने ।
स्वामिश्रेते संविशेपे हरिर्माहात्म्यसूचकै ॥ २ ॥
लोकैः सर्गविमर्गो हि यादृशो नेह तौ मतौ ।
किन्तु तौ लीलया वाच्यौ तेन स्कन्धद्वयं ततम् ॥ ३ ॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म मर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्यादिति सर्गस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥
अत्रार्यो द्विविधोऽप्यस्ति विवक्षित इति स्फुटः ।
ब्रह्मतो जायते मर्गो ब्रह्मार्थं क्रियते परः ॥ ५ ॥
अतोऽत्र द्विविधः सर्गः श्रुतिमाह्वयानुसारतः ।
भूतमात्रेन्द्रियधियः प्रथमे त्रिविधा मताः ॥ ६ ॥
अधिकारे हरौ कार्ये सत्त्वादिगुणभेदतः ।
अतश्चतुर्णामुत्पत्तौ द्वादशाध्यायवर्णनम् ॥ ७ ॥
ततोऽत्रै युक्तरूपस्य ब्रह्मणो विनिरूपणम् ।
गुणवैषम्यकथनं पटध्याय्या निरूप्यते ॥ ८ ॥
कर्मादिमार्गा वेदोक्ताः फलरस्ते यदि स्थिराः ।
सर्गोऽत्र नैव जायेत ततस्तन्नाश उच्यते ॥ ९ ॥
कामेन कर्मनाशः स्यात् क्रोधेन ज्ञाननाशनम् ।
लोभेनापि च भक्तोर्हि धर्मिर्ज्ञानीश्वरैः कृताः ॥ १० ॥

१ दशसु स्कन्धेषु दश प्रकाराः २ शुद्धन्यासयोरुपयोगेरे प्र ३ अन्यार्हताधोभाष (१०स्क ७अ ११२)
इति द्वादशस्कन्धोक्तमहापुराणसामान्यलक्षणयो विशेषस्तद्वहिते य ४ अध्याधिन मूलस्यलक्षणानुवाद ५ अत्र
इति सबन्धपक्षो, तेन अपि वर्तव्यताद्वय्येयोरुपयोगेरेपि सदाह्वय, तेन मगवत्पादानयोः अर्थवच्छेद द्वौ सर्गौ प्र ६ भगवत्
पादानकर्मप्रकरणे प्र ७ अधिकास्तद्विधेषु तादर्थ्यं घटती प्र ८ हरिश्चन्द्र पुण्य शरारत्राच प्र ९ कर्मनाश
भौतिकमुत्पत्ति प्र १० त्रयोदशेऽध्याये प्र ११ क्रियाशक्तिप्रवृत्तस्य ब्रह्मस्यलक्षण प्र १२ आदिनेन भक्ति
शोभे प्र १३ पाठ मोक्षसाधनकथा प्र १४ कामकोषलोभा नेमेध धर्मिर्ज्ञानीश्वरैः (कथय मन्त्रादि ह्मनाम्) कथा प्र

ततो गुणानां वैषम्यं तमःसत्त्वरजस्त्वतः ।
 एवमेकौनविंशत्या हरिकर्तृक ईरितः ॥ ११ ॥
 चतुर्दशभिरध्यायैर्हरये सर्ग उच्यते ।
 गुणवैषम्यमेकेन भगवद्भोगसिद्धये ॥ १२ ॥
 भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म भोगाय देहतः ।
 चतुर्भिर्ऋच्यतेऽध्यायैर्नवमिश्र गुणास्त्रयः ॥ १३ ॥
 यादृशैर्भगवद्भोगस्तेषां सर्गो निरूप्यते ।
 कथायां त्वधिकारोऽत्र चतुर्भिः करणं परैः ॥ १४ ॥
 सर्गस्य सविभूतेश्च सर्गत्रैवानुवर्णनम् ।
 उक्तमे त्वधिकारे हि लीलामात्रं फलाय वै ॥ १५ ॥
 किं पुनर्दशधा लीलेत्येवं वैदुरिकी कथौ ।
 तत्राऽधिकारे प्रथमे देहवैशिष्ट्यकारणम् ॥ १६ ॥
 भूतानां संस्कृतानां हि त्रेधां सर्गो निरूप्यते ।
 तीर्थसङ्गुणस्मृत्या पञ्चर्थां वा निरूप्यते ॥ १७ ॥
 तीर्थद्वयेन हरिणा भक्तैस्तत्कथयाऽपि च ।
 अस्मिन् भागवते शास्त्रे पूर्वदेहस्य नाशनम् ।
 नापेक्ष्यते यतः सर्वे भक्तिमार्गाधिकारिणः ॥ १८ ॥

एव पूर्वाध्यायान्ते 'तद्वोऽभिधास्ये शृणुत' इत्युक्तम् । शुकोऽपि सर्गे विदुरकथैव युक्तेति तत्कथाक्षेप-
 पार्थं निदुरेणैव प्रश्न कृत इत्याह श्लोकद्वयेन—

श्रीशुक उवाच ।

एवमेतत्पुरा पृष्ठो मैत्रेयो भगवान्किल ।

क्षत्रा वनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वग्रहमृद्धिमत् ॥ १ ॥

एवमिति । यथा त्वया बहव प्रश्ना कृता पूर्वपक्षपुरस्सरम् । एतत् सर्गमग्रे वक्ष्यमाणम् । एवमेव
 निदुरेण पृष्ठो मैत्रेय आहृति नोच्यते । नहि सर्वे पदार्था पृष्ठा वक्तव्या । यदेव तस्योपकारि भवति
 तदेव वक्तव्यमिति भावः । कियतीं भगवत्कथा श्रुत्वा तस्या हृदय गताया तद्वाक्यार्थं विशेष पृच्छति
 मनोऽर्पति कार्यमिद्धि श्रोतुं निरूप्यते । अन्यथा व्युत्थितस्य शङ्कया न वक्तव्य म्यात । भगवत्त्वमत्र शास्त्रे
 द्विविधम्, नित्य कार्यं च । तद्भगवति नित्यम् । तत्प्रमादविषयेषु कार्यम् । तस्याऽधिकारार्थमुपदेशादिषु गुरत्वज्ञा-

१ सुबोधिनाम् प्रवाणः । २ अप्रिमरण्यायै प्र ३ त्वधिकारस्य प्रथमस्वरूप एवास्त्वापुन कथनस्य किं प्रयोजनमत
 आह उक्तमे त्वयादि प्र ४ शु क, इ च ५ विदुरेणैव प्रथमवाक्येन कथा प्र ६ अथनिदुरपणप्रस्ताव प्र ७ अ
 १ पश्चात्प्रकरण प्र ८ अध्याय प्र ९ अत्रात्म्य विप्रयात् मुख्यप्राणभ्यापहतपाप्मावाः तन्मत्सराः नापेक्ष्यन्
 इति निष्ठाया प्रवणामेव स इत्यत्रश्रेयुषम् प्र १० 'प्रविष्टापरान्तावापुराकाशा मे शुद्धमताम्' इति विरजा
 इत्यम प्राग्गुणः काणाशमदाप्यशुद्ध पक्षोऽपि पश्चात्समुल्लस प्र ११ विदुरस्य प्र १२ शङ्कवायाम् इ.
 १३ मंदिरम् प्र

नित्वादिसिद्धयर्थमिहोच्यते । अतो मैत्रेयस्यापि प्रमेयसञ्चारणमामर्थार्थं सर्वसदेहवारणसामर्थ्यार्थं च भगवत्त्वं निरूप्यते । मित्राया पुत्र इति जन्मत एव तस्य सर्वोपकारित्वं सूचितम् । अग्रे भगवच्छब्दाच्च न तर्था दूषणम् । किलेति प्रसिद्धिरुभयत्र, भगवत्त्वे प्रश्ने च । अन्यथा स्वस्य तदन्ययप्रेक्षाभावात् कथनमनुक्तं स्यात् । क्षता नाम अन्तःपुराध्यक्षः सर्वथा जितेन्द्रिय । तादृशभावे नपुंसकोऽपि क्रियते । अतो विदुरस्य जितेन्द्रियत्वं वक्तुं क्षत्तृत्वमौह-क्षत्रेति । वनं प्रविष्टेनेति तादृशस्य सर्वपरित्यागपूर्वकवनस्थितिः, प्रभाधिकारो निरूपितः । वनस्यैवेप्सितत्वात् कर्मत्वम् । प्रकर्षस्तत्रैव देहत्यागविवक्षया । त्याज्यम्योक्तृष्टत्वमधिकारसूचकमिति तदाह-स्वगृहमृद्धिमदिति । अनन्याधीनत्वं सर्वसम्पत्तिश्च उद्देगामावाय । चित्तोद्देगेन यत् क्रियते कर्तव्यत्वसहितेनाऽपि न तत्फलायेति ॥ १ ॥

ननु ज्ञानमार्ग एव परित्यागोऽङ्गम्, गृहस्य तद्विरोधित्वात्, भक्तिमार्गं तु गृहस्योक्तृष्टत्वकथनादुद्देगादेव तस्य गमनमाशङ्क्य निवारयति—

यद्वा अयं मन्त्रकृद्धो भगवानखिलेश्वरः ।

पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतम् ॥ २ ॥

यद्वा अयमिति । यद् गृहं भगवता आत्मसात्कृतम् । भगवान् विदुरगृहं स्वगृहं लोकप्रतीत्या मन्यते । न केवलमभिमतिमात्रम्, किन्तु व्यवहारोऽपि तत्र भगवदीयः प्रवेत्याह-प्रविवेशेति । हेत्वन्तगाणि निवारयति-पौरवेन्द्रगृहं हित्वेति । तु शासनगृहं भगवत्स्थित्वेयमिन्द्रगृहादप्युत्तमं ते प्रार्थ्यमानमपि हित्वा । उचितं च तु शासनगृहे गन्तुं मन्यार्थमागतस्य । तत्रापि भक्तानां कार्यसाधकस्य, तत्रापि भगवत् सर्वोत्कृष्टपूर्णगुणवत्, उत्कृष्ट एव स्थाने स्थातुमुचितम् । किञ्च । अभक्तत्वेदेत्यत्वादि धर्मा न शङ्कनीयाः । यतोऽयमखिलेश्वर सर्वस्यापि स्वामी सर्वनियन्ता । अतो यथा भगवद्गृहे देवाल्वाढो स्थितिरचिता, तथा तस्य स्वगृहेऽपि । तथापि गृहमिति त्यक्तव्यमेव । गृहस्थितेरुक्तृष्टत्वं न भगवदीयत्वमात्रेण, किन्तु भगवता सह स्थित्या भगवत्कार्यार्थं वा; अन्यथा न स्थातव्यमिति स्थितिः ॥ २ ॥

प्रश्ने कृते तूत्तरं देयम् न त्वन्यस्य वचनं तत्र वक्तव्यमित्याशङ्क्य तत्रत्यो देशकारावुत्कृष्टो भविष्यति इति तौ पृच्छति—

राजोवाच ।

कुत्र क्षत्तुर्भगवता मैत्रेयेणाऽऽस संगमः ।

कदा वा सह संवाद एतद्वर्णय नः प्रभो ! ॥ ३ ॥

कुत्रेति । अनुवादे^१ पूर्वोक्तपदानां कीर्तनम् । तदुक्तार्थपरिज्ञानोपक्रमः । प्रश्ने हि सङ्गमोऽपेक्ष्यते । महता सङ्गमनिमित्तो देश उत्कृष्ट एव भवतीति आस सङ्गम इति । समागम इति पाठोऽपि अस्तीत्यादिप्रयोगः सिद्ध एव । कदा चेति कालस्यानादरणीयत्वम् । मह संवाद इति साक्षात् राजा वैदुष्यमिति अश्रुक्रमेणोत्तरं वक्तव्यमित्याशङ्क्य निवारयति-एतद्वर्णयेति । न इत्यम्भस्युपकारित्वात् । प्रभो इति सामर्थ्यं पूर्वोत्तरमत्रैव सङ्ग्रामयितुम् । अनेनैव वा तत्सन्देहनिवारणं कर्तुं सूचितम् ॥ ३ ॥

१ यथा च सर्वोपकारित्वात् तस्य मित्रत्वम्, न तु जायानपदित्ययं प्रश्नः पुनश्च नु तु त्वयानेपाठः २ जितेन्द्रियकथनं च ख ३ क्षत्रियत्वमित्यादिपाठः प्रश्नो ४ अपात्यविरम् ५ एतत्प्रश्नान् पूर्वम् ६

पद्ममेक्षयाऽपि मुख्यतयैतच्छ्रवणे हेतुमाह—

न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्याऽमलात्मनः ।
तस्मिन्वरीयसि प्रश्नः साधुवादोपबृंहितः ॥ ४ ॥

न ह्यल्पार्थोदय इति । खण्डश पदार्थश्रवणं खण्डमेव फलं जनयति । इदं तु खण्डमापि अखण्डमेव फलं जनयिष्यति; सवन्धिवैशिष्ट्यात्, देशकालप्राज्ञविशेषे जलादिदानवत् । तदाह—अल्पस्याऽर्थस्य उदयो यत्र । तादृशः स प्रश्नो न भवतीति ह्रीत्यनेन तादृशस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति युक्तिरुक्ता । सवन्धिनो वैशिष्ट्यमाह—विदुरस्याऽमलात्मन इति । परमनीतिज्ञस्य निर्मलान्तं करणस्येत्यर्थः । वयं त्वनीतिज्ञां शापादिना च न शुद्धान्तं करणा । अतो यत् किञ्चित् पृच्छाम इति भावः । ततोऽपि तद्गुरुरख्य इत्याह—वरीयसीति । साधुवादोपबृंहित इति । अन्तरुत्साहो हेतुरुक्तः फलवश्यभावात् । अत एव तेन उपबृंहितोऽधिकं पुष्टं कृतं इति ॥ ४ ॥

अत्र देशकालपरित्यागहेतवत्त्वस्य पृष्टा, तत्र प्राथमिकत्वात्परित्यागहेतुर्वक्तव्यं । स च साक्षाद्भगवत्कथारूपो न भवतीति शुकेनाऽवर्णनीयत्वमाशङ्क्य तादृशवर्णनाया हेतुमाह सूतः—

सूत उवाच ।

स एवमृषिवर्योऽयं पृष्टो राज्ञा परीक्षिता ।
प्रत्याह तं सुबहुविस्तीर्णात्मा श्रूयतामिति ॥ ५ ॥

स एवमिति । ऋषयो हि मन्त्रद्रष्टारः । येन मन्त्रेण भगवदज्ञानां मध्ये उत्कृष्टेन शीघ्रमस्य हृदयं शुद्धं भविष्यतीति तदुपकारार्थं शुक्रमश्रुतिं बोधयति । वर्षपदेन स्वहानिनिवारिता । अयमिति पुरःस्थितत्वेन तस्य भगवत्त्वं फलं जातमिति परोपकारनिरतत्वं सूचितम् । राज्ञेति लोके तत्पक्षोत्तरमावश्यकम् । परीक्षितेति तस्य बीजसंस्कारं सूचितं । अत इदं तदुपकारीति प्रत्याह । सर्वतत्त्वपरिज्ञापनार्थं सुबहुविदिति । मुख्यभगवत्त्वेनोपस्थितत्वात् प्रीतात्मा । अत्रापि शङ्कान्तरं न कर्तव्यमिति श्रूयतामित्याह । ५ ।

अस्य परित्यागो भगवन्निमित्तं भगवतैव कृत इति निरूपयितुम्, भगवत्पक्षपातिनो भगवद्विमुखैः सह स्थितिरनुचितेति वक्तुम् कौरवाणां भगवद्विमुखत्वमाह चतुर्भिः—

श्रीशुक उवाच ।

यदा तु राजा स्वसुतानसाधून्पुण्यन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः ।
भ्रातुर्यविष्टस्य सुतान्निबन्धून्प्रवेक्ष्य लाक्षाभवने ददाह ॥ ६ ॥

यदा त्विति । विदुरस्य गृहत्यागे दशभिर्हेतुरुच्यते । चतुर्भिः पराधोक्तिरेकेन हि समागमः । त्रिभिर्मन्त्रोक्तिरपरे निषेधनिवारणे ॥ १ ॥ धर्मशास्त्रविरुद्धं लोकशास्त्रविरुद्धं नीतिविरुद्धमश्वरवचनोलङ्घनमित्यपराधाः । यद्यपि धृतराष्ट्रैव न कृतम्, तथापि 'अप्रतिपिदमनुमतं भवति' इति न्यायादपराधित्वं भवति,

प्रयोजकत्वात् । स एव कथ्यते । नैमित्तिकत्वाच्च . निमित्तपरित्यागकथनं न दोषाय । अत्र मुख्यापरा-
भगवद्भाम्नोऽलङ्घनम्, तत्त्वभावतो जीवस्य न घटत इति दोषत्रयसंनिपातस्तद्देतुत्वेन वक्तव्यः । न हि
संनिपाताभावे कश्चिद्भगवद्भाष्यं न गम्यते । तत्र प्रथमं तामसं दोषमाह—यदेति । राज्ञस्तदार्थदर्शित्वम् ।
तुशब्दो विदुरस्य पूर्वनेहव्यावृत्तिसूचकः । स्वसुतानिति औरसत्वादत्यागः । असाधुसंबर्द्धनं दोषायेति
तदधर्मेण भूतरामन्तर्दष्टिरपि गता । तदाह—विनष्टदष्टिरिति । आतुर्यविष्टस्येति संबन्धकृतधर्मोऽपि नास्तीति
सूचितम् । विघ्नधूनिमिति सर्वथा दयाभावः । कनिष्ठभ्रातुः पाण्डोः पुत्रान् पाण्डवान् राज्यसंपर्द्धादिशङ्कारहि-
तान् स्वचशान् पितृहीनान् सर्वथा परिपालनीयान् लक्ष्मणवने श्वेष्य विश्वासपातं कृत्वा ददाहेत्यर्थः ।
अनेनाऽस्य क्रिया संपूर्णेति पाण्डवानाममरणेऽपि वधदोषो जात एवेति भावः ॥ ६ ॥

राजसं दोषमाह—

यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशावमशं सुतकर्म गर्ह्यम् ।

न वारयामास नृपः स्नुषायाः स्वास्त्रैर्हरन्त्याः कुचकुङ्कुमानि ॥ ७ ॥

यदेति । भगवता संरक्षितानां तेषां राजपुत्रेण राजत्वयुक्तानां राज्याकारुक्षां परित्यज्य तूष्णीं स्थितानां
बलादपराधकरणं सर्वनाशकम् । युधिष्ठिरस्य कुरुदेवत्वात् राजपत्नीकेशाकर्षणं सर्वनाशायेति जानन्नपि न
वारयामास । सभायामिति परलोकनाशोऽपि सूचितः । ‘सभां वान श्वेष्टव्यम्’ इति स्मृतेः । अवमशं
आकर्षणम् । उत्पादकस्य परिपालनमावश्यकमिति सुतपदम् । परलोकसाधकत्वाभावात् न पुत्रपदम् । कर्मेति ।
दुरदृष्टजनकम् । गर्ह्यमिति लोकेऽपि निन्दाजनकम् । “ब्राह्मणः समदृक् शान्तो दीनानां समुपेक्षकः ।
स्रवते ब्रह्म तस्याऽपि भिन्नभाण्डात्पयो यथा” इति । सम्बन्धरहितानां ब्राह्मणानामप्येतदुचितम् । तदपि
न कृतवानित्याह—न वारयामासेति । अनेन क्षत्रत्वं तस्य गतमिति सूचितम् । नृप इति सामर्थ्यम् । स्नुषाया
इत्यतिलोकोपरोधः । अस्त्रैः कुचकुङ्कुमानि हरन्त्या इति दयाहेतुत्वममङ्गलत्वं च सूचितम् । स्मशब्दे-
स्ताम्नाशामलौकिकसामर्थ्यं सूचितम् । कुचकुङ्कुमानौत्युपपि वस्त्राभावः । कुङ्कुमानामपि गमनेऽतिलज्जा ।
इतरागानावार्थं तथा करणम् । एवं प्रत्यक्षतोऽपि कैर्यं निरूपितम् ॥ ७ ॥

सात्त्विकं दोषमाह—

यूते त्वधर्मेण जितस्य साधोः सत्यावलम्बस्य वनागतस्य ।

न याचतोऽदास्समयेन दायं तमो जुपाणो यदजातशत्रोः ॥ ८ ॥

यूते त्विति । तुशब्देन अस्मिन् कृते पूर्वं कृता अपराधा अपि अकृता भवन्तीति सूचितम् । पूर्वं तेषां
राज्यापहरणं केवलमधर्मेणैव । तदपि सोद्वा महद्दुःखमनुभूय स्वकीयं दायं शास्त्रतो लोकतश्चाविरुद्ध
समयेन मर्यादया याचतो याचयतः । याज्ञमानाय चा, पदव्यत्ययश्छान्दसः । अदाने हेतुस्तमो जुपाण इति
मोहं जुपाणः । अजातशत्रोरिति विपरीतशङ्काभावः । स्वकृतानियमोलङ्घनान्मोहः ॥ ८ ॥ -

एवं त्रिदोषव्याप्तो भगवद्भाष्यं नाङ्गीकृतवानित्याह—

यदा च पार्थप्रहितः सभायां जगद्गुरुर्यानि जगाद् कृष्णः ।
न तानि पुंसाममृतायनानि राजोरु मेने क्षतपुण्यलेशः ॥ ९ ॥

यदा च पार्थेति । पृथासम्बन्धात्प्रेषण नात्यन्तानुचितम् । स्वतो न दत्तवानेव । यदा च न दत्तवान् तदा पार्थेन युधिष्ठिरेण प्रहितः प्रेषित (स) भगवान् यानि जगाद् तानि नोरुमेन इति सम्बन्धः । मभाया मित्युक्तेर्लोकप्रतीत्याऽपि नाऽन्यथाकथनम् । जगद्गुरुरिति सर्वेषां हितोपदेशकवृत्त्वात् परमार्थतोऽपि ना न्यथाकरणम् । यानि जगादेति । सन्ध्यनुगुणतया अविरोधवाक्यानि जगद्गुरुत्वप्रतिपादनायैर्भर्मान्तरेणा न्यथावचनव्यावृत्त्यर्थम् । सर्वेषामेव तानि वाक्यानि सर्वदुःखनिवर्तकानीत्याह—अमृतायनानीति । अमृतस्य अयनानि स्थानभूतानि अमृतकुण्डिका इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरं मथित्वाऽमृतकलशश्च द्रवितवानेव सर्वथा स्वाणि मथित्वा तानि वाक्यान्युद्धृत्य व्याहृतवानित्यर्थः । राजत्वादज्ञानयोः । पूर्वं जीवनमुद्धृतम् राज्यभोग मुद्धृतम्, जीवितुमुद्धृतं चेति लेशत्रयं स्थितम् । तन्मध्ये क्षता पुण्यलेशा यस्य स तथोक्तः । उरुसमाननाया न कश्चनापकारो भवेदिति भावः । जीवनं विद्यमानमपि गतप्रायं सूचितम्, पुण्याश्च गतत्वात् । केवलं पापाशेन जीवतीति भावः ॥ ९ ॥

एव पुत्रस्नेहेन भगवद्वाक्योल्लङ्घने कृते, तत्प्रभृति स्वतस्तदगृहे भगच्छन्नपि यदा उपहृत आकारित स्तदा भवनं प्रविष्ट इत्याह—

यदोपहृतो भवनं प्रविष्टो मन्त्राय पृष्टः किल पूर्वजेन ।
अथाऽऽह तं मन्त्रजुषां वरीयान् यन्मन्त्रिणो वैदुरिकं वदन्ति ॥ १० ॥

यदेति । तदनन्तरं मन्त्राय पृष्टः । किलेति वचनं स्वस्य तथाऽनुसन्धाने व्यर्थगूढार्थभावकत्वात् अनात्मवित्त्वं न्यादिति तन्निराकरणार्थमुक्तम् । पूर्वजेनेति कथनावश्यकत्वम् । तथा भिन्नक्रमेणोक्तवानित्याह—अथाहोति । सम्बन्धादिकमनपेक्ष्य भयादिकमप्यनपेक्ष्य अथ स्वतन्त्रतया आह । तस्य मन्त्रस्य प्रसिद्धिमाह—तमिति । तादृशकथने हेतुः—मन्त्रदृशा वरीयानिति । यथा वेदे 'स एतं मन्त्रमपश्यत्' इति बृहस्पतिप्रभृतयो मन्त्रद्रष्टारो भवन्ति, तथा नीतिशास्त्रेऽपि ये मन्त्रद्रष्टारस्तेषां मध्ये वरीयान् । किञ्च । अयं मन्त्रस्य सर्वलोकप्रसिद्धिरस्तीत्याह—यन्मन्त्रिण इति । विदुरेण प्रोक्तं वैदुरिकमिति त्याधिकारसिद्धत्वात् सर्वजनप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

मन्त्रमेवाऽऽह—

अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं तितिक्षतो दुर्विपहं तवाऽऽगः ।
सहानुजो यत्र वृकोदराहिः श्वसन्रूपा यत्त्वमलं विभेषि ॥ ११ ॥

अजातशत्रोरिति । इति उपायचतुष्टयमध्ये दानमेव मन्त्रः । दायमिति न हीनता । अजातशत्रोरिति विपरीतशङ्काभावः । तस्याजातशत्रुत्वं न केवलं नामतः, किन्तु कार्यतोऽप्यित्याह—अन्यैर्दुर्विपहमपराधं सहत इति । अजातशत्रुत्वादेवाऽऽदानमभिव्यक्त्याशङ्क्य भाममुपस्थापयति । सहानुज इति अनुजै सह वर्तत इति ।

सादेशाभाव । अर्जुनादीनामपि मूलसूचितम् । यत्र यम्यराजो निकटे रूपाश्च सन् वृकोदरनामा अहि
रस्ति । न हि सर्पैरैव कार्यमकृत्वा निवर्तते । तस्मात्तत्सन्तोषार्थं दाय देयमित्यर्थः । ननु ते चत्वारि
करिष्यन्ति, मम तादृशा शत पुत्रा सन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्वमलं विभेषीति । यस्मात् भीमादेकस्मादपि
त्वमलं विभेषि । आकाशवार्णाश्रवणादेक एव भीम सर्वान्मारयिष्यतीति शतमप्ययोजकम् । विपरीतश
ङ्काऽपि निवारिता । अहम् इत्यर्थात् । अनेन भेदो दण्डश्च निवारित । दायवान्च अदाने न साम ॥११॥

सहायामावमाशङ्क्य एकसहायेनैव त्रैलोक्यजयसामर्थ्यं भवतीति त विशिनष्टि—

पार्थास्तु देवो भगवान्मुकुन्दो गृहीतवान् स क्षितिदेवदेवः ।

आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो विनिर्जिताशेषनृदेवदेवः ॥ १२ ॥

पार्थास्तु देव इति । सहायार्थं प्रार्थनापि नापेक्ष्यते । तु पुन स्वयमेव गृहीतवान् । पार्थानिति सन्व
न्धेन बहुवचनेन च सर्वथा तदुद्योगो लक्ष्यते । न हि बहून् स्वकीयान् गृहीत्वा कश्चित्पूर्णां तिष्ठति । दे
वत्वात् मानुषैर्जेतुं शक्य । अत एव दुर्योधनस्य दैत्यत्वान्मारणमपि गम्यते । देवदैत्यानामजेयत्वाय
भगवानिति । अनेन प्रारब्धकर्मापि चोद्विपरीत भवेत्, तदप्यन्यथा कुर्यादिति सूचितम् । कालजवाय
मुकुन्द इति । अन्येषामपि तु ख दूरीकृत्य मोक्षदातु कालजयः किं वक्तव्य इत्यर्थः । अनेन राज्यदान चा-
वश्यकमिति जापितम् । किञ्च । स भगवान् क्षितिदेवदेव इति । क्षितिदेवा ब्राह्मणास्तेषामपि देवस्तद्धि
तकर्तृत्वात् । अतो यत्र भगवास्तत्रैव ब्राह्मणा इति तव ब्राह्मणा अपि न सहाया । किञ्च । आस्ते स्वपुर्यां
यदुदेवदेव इति । यो भगवान् स्मृतो ध्यातो वा सर्वमनिष्ट निवार्य राज्यादिकं प्रयच्छति । तत्र साक्षादेव
भक्तानां हितार्थं भक्तपुरीषाम्ने । किञ्च । यदुदेवा यादवा यदोर्वैशे उत्पन्ना देवा इति तेषामपि देव इति
यत्र भगवास्तत्रैव यादवा इति । तव कन्धुसहायोऽपि नास्तीत्युक्तम् । किञ्च । विनिर्जिताशेषनृदेवदेव
इति । नृदेवा राजानस्ते सर्वे विशेषेण निर्जिता येन । तमपि विजिगीषत इति जरासन्धादजेतृत्वेन सर्वे
राजानस्तद्वश्याः । अतस्तव राजसहायोऽपि नास्तीत्युक्तम् । नृदेवदेवा जरासन्धादयम्यते वा निर्जिता येन ।
अतो निर्वलन्त्य तव जये कः प्रयास इति भावः ॥ १२ ॥

दुर्योधनो न मन्यत इति चेत्त्राऽह—

स एष दोषः पुरुषाद्विडास्ते गृहान् प्रविष्टो यमपत्यमत्या ।

पुष्पासि कृष्णादिमुखो गतश्रीस्त्यजाशु चैनं कुलकौशलाय ॥ १३ ॥

इत्युचिवांस्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण ।

असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्ता सकर्णानुजसौवलेन ॥ १४ ॥

स एष दोष इति । स प्रसिद्धदोषोऽयमेव । दोष इति वचनात् तदनङ्गीकारो न बाधकः ।
दोषः सर्वरूपायैस्याज्यो न तु दोषानुरोधेन ओषध त्याज्यमिति भावः । तस्य दोषत्वे हेतुमाह—पुरुषादि-
दिति । य पुरुष द्वेष्टि स दोषः । अन्यथा तस्यैव शरीरे तन्नियम्ये स्वयं स्थित कथं त द्वेष्टि । यम्य
राज्ये प्राप्तेऽपि स्थितस्त न द्वेष्टि, तत्र तच्छरीरे विद्यमानो रोगमृतं कथं द्विष्यात् । अतः पुरुषदोषोऽयं

इत्यवसीयते । तस्याग उपपत्तिरूपो निर्दानामित्यर्थः । आस्त इति शीघ्रं तस्य प्रतीकारं कर्तव्यम् । साम्प्रत स्वकार्यमकृत्यैव तूष्णीं तिष्ठति । उपेक्षितस्तु कुलमेव नार्शयिष्यतीति भावः । काऽस्तीत्याकाङ्क्षाया माह—सर्वत्रैव तव—गृहान् प्रविष्ट आस्ते । ममत्वात्सर्वगृहप्रवेशेने निवारणाशक्तिः । अयमिति दूरे स्थित महगुल्या निर्दिशति । तथाप्यन्धत्वात् न द्रक्ष्यतीति प्रकारान्तरेण बोधयति । यमपत्यमत्या त्व पुण्यासि । आपद्भयस्त्रायत इत्यपत्यम् । तन्मतिरेव । किञ्च । त्व च कृष्णाद्विमुखः, यत् पुण्यासि । अत एव गतश्रीश्च भविष्यसि । तस्मादस्य सर्वानर्थमूलत्वात् ‘त्यजेदेकं कुलस्यार्थे’ इति न्यान्यात् एन त्यज । चकारात्कृष्ण वैमुख्य च त्यजेत्यर्थः । यदा एवमाक्रोशपूर्वकमात्रारूपेणोक्तवान् । तदा असत्कृत इत्युचिवातिनि सवन्धः । इत्युचिवातिनि वा भिन्नम् । तत्र स्थाने आगतेन आतुरान्तिके वा । सुयोधन इति तस्यापकर्षार्थं वचनम् । ननु पितृव्यतिरस्कारं कथं कृतवानित्याशङ्क्य अन्तः क्रोधेन, बहिर्दुष्टैराक्रान्तत्वादिति तृतीयान्तः विशेषणद्वयम् । प्रष्टुद्धो यः कोपस्तेन स्फुरितमधरयस्य । अनेन क्रोधेन लोभ एव स्फुरित इति तदुक्तो दानरूप उपायोऽप्यसमत इति सूचितम् । असत्कारो विष्कारः, अग्रे वक्तव्यो वा । एवमप्रियकथनं धर्मनीतिविरुद्धम्, ‘सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्’ इति स्मृतेः । प्रधानपरित्यागश्च नीतिविरुद्धः । सोऽपि सन्मानेनैव बोधनीयो भवति । तयाप्येव वचनं परित्यागार्थमेव, भगवद्विमुखैः सह स्थातुमयुक्तत्वात् । स्नेहश्च न स्थापनीयः । चित्तस्याऽतिदुष्टत्वात् सर्वथा परित्यागमपि न सहते । अत एव वचनमेतदभिन्त्यायाऽऽह—सत्स्पृहणीयेति । सद्भिः स्पृहणीयं शीलं यस्य । एवमेवासद्भिः सह स्थितौ तत्परित्यागार्थमेव कर्तव्यमिति सत्स्पृहणीयता । क्षतेति विश्वासपात्रत्वं सूचितम् । दुष्टचतुष्टयमध्ये दुर्बोधनो मुख्यः । कर्णदुःशासनशकुनयस्तु सहायाः । तदाह तै सहित इति । अथवा । ननु मन्त्रस्य स्वहितत्वादङ्गीकारमेव कथं न कृतवानित्याह सद्भिरेव स्पृहणीयं शीलं यस्येति । तस्य सपरिवारम्यासत्त्वादिति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

क एनमत्रोपजुहाव जिह्वां दास्याः सुतं यद्वलिनेव पुष्टः ।

तास्मिन्प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाशु पुराच्छ्वसानः ॥ १५ ॥

क एनमिति । लोकोक्त्या अधिक्षेपः । पित्रा समाहृतत्वं ज्ञात्वा अयुक्तकर्णात्तमप्याक्षिपतीति ज्ञायते । स्वभावजातित्रियादुष्टस्य मन्त्रानर्हत्वात् । अयं तु तादृश इति विशेषणत्रयम् । द्वयं सिद्धम्, क्रियैवै तृतीया । जिह्वं वृद्धिरिद्धिद्वान्वेपी । मया कापद्येन स्यातव्यम्, विश्वासं जनयता स्वावसरेऽपकर्तव्यमिति जिह्वलक्षणात् । तदद्य विदुरे स्पष्टं जातम् । स्थाधिकारानुसारेण भगवान् सर्वत्र तथा स्फुरतीति सत्त्वादीनामापेक्षितं जापितम् । दाम्या सुतमिति आतिदोषः । त्रियादोषं वक्तुं इतमतामाह—यद्वलिनेव पुष्टस्तस्मिन् प्रतीप इति । यया आधितत्वाचण्डालादिभ्यो बलिर्दीयते तथाऽयमपि पतितः । ब्रह्मबीजस्य शूद्राया जातत्वात् । अत एवैवकारः । बलिपुष्टाश्च काका एवमेव भवन्तीति जापितम् । पोषणं तथाभावे हेतुः । परेषां शत्रूणां हृत्यै आन्त इति त्रियादोषः । दण्डो निर्वास्यतामिति । आश्रितिं यावन्धिचे तदुक्तं न प्रविशति । तेषामपि तेनाऽपि वधस्यानुत्तत्वात् परित्यागम्यैवोत्तत्वात् निर्वात्मन दण्डः । श्वसानं प्राणमात्रवशेन । असता दृष्ट्या प्रादरणापेक्षयाऽपि कोऽयं दण्डः । इमंशान इति पाठे यत्र स्यास्यति तेषाममन्त्रलभविष्यतीत्यर्थः । यमत्वेन

१ शब्दवशात्तेन च	२ तेषाच्छेदद्वाराणां प्रकाशः	३ तादृश इति	४ एष इत्याद्यानेर्हति प्र
५ इत्यत आह स	६ परहस्य भाग इति क्रिया प्र	७ तदमदुर्गामीनादिभावना प्र	८ प्रतीप ग
९ धृतत्वात्तेन प्र			

मृतोपजीवित्वाद्वा । अत एव पुराजिर्नास्य इति केवल वचनमुक्तयान् । एव दशभिः लोकैः पूर्वावस्थापरि-
त्यागहेतुरुक्त । अनेन पूर्वदेहसमन्विनोऽपि त्यक्त्वा इव ॥ १५ ॥

परित्यागनाह—

स इत्थमत्युल्वणकर्णवाणैर्भ्रातुः पुरो मर्मसु ताडितोऽपि ।

स्वयं धनुर्द्वारि निधाय सायां गतव्यथोऽयादुरु मानयानः ॥ १६ ॥

म इत्थमिति । अत्युल्वणत्वं शीघ्रकार्यकरणात् । दर्शते माणा कर्णद्वारा हृदयं प्रविष्टा । दशप्राण-
स्थानेषु मर्मसु ताडितोऽपि । भ्रातुः पुर इति मृत्युसंनिधौ विव माणानां प्राणहारकत्वं दृष्टान्तीकृतम् ।
ताडितोऽपि गतव्यथ । तत्र हेतु — मायामधिकं मानयानः । धनुर्द्वारि निधायेति प्रतिपक्षगमनशङ्का निव-
र्तिता । निःसारणात्पूर्वमेव अयात, स्पर्कवृत्तस्येव परित्यागस्य हेतुत्वात्, अन्यथा 'सर्पात् बलकृतानर्थान्-
नकृतान् मनुजव्रगीत्' इति विरोधः स्यात् ॥ १६ ॥

एवमप्रमानतो निविण्मस्य^१ तीर्थादिजनितमुकृतपरिपाकेन पृथिवीजलयो मस्कृतत्वादधिकारिदेहे
द्वयसम्पत्तिं निरूप्य तेजोनिरूपणार्थं सत्सङ्गो जात इत्याह—स निर्गत इत्यष्टमि । चतुर्भिर्भूमिसंस्कारस्त-
थाऽन्यश्च जलस्य च । उत्तरोत्तरशेषत्वात्तच्छेपेऽप्युच्यते स्फुटः ॥ १ ॥ पुण्यदेशार्थगमनं पुण्यदेशे
तथैव च । तद्वृत्तानि फलं चेति चतुर्धा भूमिमतिक्रिया ॥ २ ॥ जले सामान्यसम्बन्धो विशेषश्चापि
तर्जितः । सौधनं च फलं चेति जलौकिकश्च चतुर्विधा ॥ ३ ॥ मन्त्रगृहाचिर्गतो न स्वगृहं गत, किन्तु
पुरादपि निर्गत इत्याह—

स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात्तीर्थपदः पदानि ।

अन्वाराकसत्पुण्याचिकीर्षयोर्व्यां स्वाधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः ॥ १७ ॥

स निर्गत इति । कौरवपुण्यलब्ध इति पूर्वजीवाजितमुकृतैर्ना^१ प्राप्ता निर्गतश्चैवदशस्थापनमुकृतमेव
तद्द्वारा निर्गतमिति सूचितम् । पुण्यलब्धत्वं भगवत्स्थानगमनेऽपि हेतु । सर्वतीर्थानि पावे यत्येति । तस्य
स्थानेष्विति तीर्थेष्वपि विशेष, वेण्णवस्थानेष्वेव गत इत्यर्थः । अन्वाराकम् मध्ये स्थानावतिरुमेणाऽऽक्रान्त-
वान् । राजनिवेशनयत्र स्थानमात्रम्, किन्तु नानामूर्त्या अभिमानेनाऽनुभाव प्रदर्शयन् स्वयनधिप्रायं येषु
स्थितः । तानि तीर्थानीति पृथेक सम्बन्धः । पुण्याचिकीर्षयेति तत्त्वज्ञानादुक्तम्, परमेश्वरप्राप्तिसाधनत्वाद्वा ।
अथवा । उर्व्यां पुण्यचिकीर्षया, पुण्येन पृथिवीं सस्कर्तुमिति । देव्याधिष्ठिते स सम्कारो न भविष्यतीति, उर्व्यां
यानि सहस्रमूर्तिर्मग्नयानधिष्ठाय स्थित इत्युक्तम् । अनेन सम्कृते देवाधिष्ठानात्पञ्चाम्रिविधावद्भगवन्मूर्त्यात्पुण्य-
तस्य स्त्कार प्रदर्शितः ॥ १७ ॥

विशेषमाह—

पुरेषु पुण्योपवनादिकुञ्जेष्वपङ्क्तोयेषु सरित्सरस्सु ।

अनन्तलिङ्गैः समलङ्कृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः ॥ १८ ॥

पुरेष्विति मधुरादिनगरेषु, परमेश्वरक्रीडास्थानत्वात् । गोकुलनिकटवृन्दावनानि उपवनानि । अद्रि-
गर्वद्भनादिः । कुञ्जानि लतागृहाः । सर्वाण्येतानि भगवत्सम्बन्धात्पुण्यजनकान्यपि भक्तिजनकानि । अप-
तोयेष्विति कृष्णजलक्रीडादियोग्येषु । सरितां सरस्सु कालियादिहृदेषु । तेषु पर्यटने निमित्तम्, अनन्तमूर्तः
रासादिक्रीडाचिह्नः । सम्यगलङ्कृतेषु । जलस्थलप्रधानेषु एकार्की चरति स्मेत्यर्थः । अनन्यो भक्तो वा ।
अनेन पञ्चगुणा पृथिवी संस्कृतेति ज्ञापितम् । तत्र पृथिवी द्विविधा मृत्पाषाणभेदेन, पुरेष्वद्रिष्विति ।
उपवनेन गन्धः, कुञ्जेषु स्पर्शः, सरस्सु रसः, अनन्तलिङ्गसमलङ्कृतत्वेन रूपम्; कुञ्जेषु वा शब्दः, अप-
रतोयेष्विति रसः, सरस्सु इति स्पर्शः । अनन्यत्वेनैव गौनं सिद्धम्, तेन वा शब्दः संस्कृतः ॥ १८ ॥

साधनान्याह—

गां पर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाऽऽप्लुतोऽधःशयनोऽवधूतः ।

अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चरे हरितोपणानि ॥ १९ ॥

गां पर्यटन्निति । एते सप्तत्वगादिधातुसंस्काराः । व्रतान्यन्तःकरणसंस्कारकाणि । एकाकिपरिभ्रमणं भग-
वच्चरितस्याऽतिगोप्यत्वात् । एवं दर्शनेन किञ्चिद्वक्तव्यत्वेः कृष्णप्राप्त्यभावाद्बिहेण तर्प्तास्य एव व्रतानि
कृतवान् । अत्रैवं क्रमः । अन्येषणार्थं प्रथमं पर्यटनम्, ततोऽन्तर्बहिर्नियमाः, ततोऽपि व्रतानि । तत्र मेध्ये
एकान्ते ध्यानार्थमुपवेशनादिरूपा स्थितिर्यस्येति । पवित्रैकरात्रान्तरिताऽऽहारादिजीविका यस्येति वा ।
त्रिकालस्नानमूषयनाभ्यङ्गवर्जनादयस्त्रयो गुणा दोषत्रयानिवारकाः । नन्वेवंकरणे बन्धुभिः कथं न बद्धः ?
तत्राऽऽह—अलक्षितः स्वैरिति । तत्र हेतुः—अवधूतवेषः कृत्रिमवेषधारी । व्रतानि चत्वारि; एकादश्युप-
वासः, सर्वभूतदया, यथालाभसन्तोषः, सर्वेन्द्रियोपशमश्चेति । एतानि भगवचोपहेतुभूतानि ॥ १९ ॥

फलमाह—

इत्थं ब्रजन् भारतमेव वर्षं कालेन यावद्गतवान् प्रभासम् ।

तावच्छाश्वस क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः ॥ २० ॥

इत्थमिति । शुद्धो हि देवदेशे तिष्ठतीति पूर्वकामनाऽपि संपूर्णा । ज्ञापकं चैतत्फलम् । यथा असदधि-
ष्ठानं भूमौ गतम्, तथा शरीरेऽपीति । पुण्याधिक्याद्भारत एव पर्यटनं बहुनाऽपि कालेन । यावत्प्रभासपर्यन्तं
गतवांस्तावदन्यथा सर्वमासीदित्याह—तावदिति । एकस्य चक्रं सैन्यं यस्याम् । सैन्यं वा, राजचिह्नं वा
अन्यस्य नास्तीत्यर्थः । भारतमेव वर्षं यावत्प्रभासं तावच्छब्देनोच्यते । तावदित्यर्थविशेषे वा । अस्य तीर्थ-
पर्यटनमेव भगवद्भक्तानां भगवता राज्योपलम्भने हेतुः । अजितेनेति सामर्थ्यम् । पार्थ इति हेतुः ॥ २० ॥

एतत्तु पूर्वं जातमप्यसम्भावनया जिज्ञासाभावाच्च ज्ञातवान् । प्रभासे तु, अधिकारिणो देहपस्तियागार्थं
तत् स्थानमिति, तत्र गतो बहिर्धित इव जातः । ततः शुश्रावेत्याह—

तत्राऽथ शुश्राव सुहृद्भिर्नाष्टिं वनं यथा वेणुजवहिसंश्रयम् ।

संस्पर्धया दग्धमथाऽनुशोचन् सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥ २१ ॥

तत्रायेति । अथेति भिन्नक्रमे । सुहृदां विनाष्टिं श्रुतवान् । तस्य शोकहेतुत्वाय विशेषणम् । सुहृद्भिर्नाष्टिं

मेव निरूपयति—संस्पृष्ट्या दग्धमिति । अनुवादे धर्मप्राधान्यम्, निरूपणे धर्मिण इति वैपरीत्यमवस्थामेदेन । औदासीन्यशोकनिरूपणार्थं उपपादन एव विशेषणम् । वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयमिति । वेणुजो वह्निः सम्यगाश्रयो यस्य, सम्यक् श्रयेत यमिति वा अर्थः । संस्पृष्ट्या दग्धमित्यन्यायनाशः । तत्र प्रभासे । संसाद्धिनां भवतु नाशः, तत्संवन्धात्सर्वेषु सुहृदो नष्टा इति शोकः । नाशे दृष्टान्तः । वेणुभ्यां जातो वह्निर्न तावन्मात्रं नाशयति, किन्तु वनमेव सर्वम् । तद्वत् कौरवपाण्डवसंस्पृष्ट्येति नाशे हेतुः । अनेनाऽनुपयोगनाशः सूचितः । अत एवाऽनुशोकः । सरस्वती धर्महेतुर्जलसंस्काररूपिणी । भक्तिहेतुस्तु यमुना सत्सङ्गाच्चैजसी स्पृता । ज्ञानहेतुस्तु गङ्गा स्यात् बुद्धिसंस्कारकत्वतः ॥१॥ प्रत्यक् सोतोऽभिमुज्यम् । तूर्णी शोचन्नित्यप्रकटत्वाय । द्वारकागमनाभावायैवमुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु भगवद्वासनूतद्वारकात्यागेन धृयाऽन्यत्र गत इत्याशङ्क्य, तत्र कृष्णस्मारकाणि बहूनि सन्तीत्याह । तस्यामिति द्वयेन—

तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्रेसितस्य त्रायोः ।

तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे ॥ २२ ॥

तस्यां सरस्वत्यामेकादशतीर्थानि प्रसिद्धानि । अत्र व्युत्क्रमो जलप्राधान्याजलकमानुरोधेन । तत्र सरस्वत्यामेव त्रितकूपमस्ति । तत्प्रथमं निर्दिशति, कृष्यानामेवाऽऽप्तं प्राथम्यात् । एवमन्यान्यपि ज्ञातव्यानि । उशनसादीनां (?) तपःस्थानानि तानि । मनुः स्वायम्भुवः । पृथुर्वैन्यः । तीर्थचतुष्टये सेविते शोकादयः सर्वे व्यावृष्टाः । त्रितस्तु कूपे पतितस्तस्मात्सङ्कटाभिस्तीर्णः, तथाऽयमपि शोकसङ्कटाभिस्तीर्णः । उशनास्तत्र मृतसर्पाविनीं विद्यां प्राप्तवान्, तथाऽयं मृतो जीवितः । मनोस्त्वष्टसिद्धिर्ज्ञानरूपा, अस्याऽपि शोकनिवृत्तिर्ज्ञानोत्पत्तिस्तत्र । पृथुस्तु पूर्वजातसर्वदोषनिवर्तकः । एवं चतुर्भिः पूर्वावस्था गता, तेन प्राप्ता । अतः परमथ भिन्नक्रमेण विशोफस्तार्थानि कृतवानित्याह—अग्रेसरिति । अस्ति ऋषिः, वायुर्देवता, सुदासो राजा, गवाम् गोसत्रस्थानं गोतीर्थम्, गुहः कुमारः, श्राद्धदेवो वैवस्वतमनुः । एतानि सप्ततीर्थान्यवश्यं सप्तपातुशोभकानि ॥ २२ ॥

अन्यानि प्रकीर्णकानि स्मृज्जातपर्यन्तं निरन्तरं कृतानि सर्वशोभकानि जातानित्याह—

अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः कृतानि नानाऽऽयतनानि विष्णोः ।

प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरन्ति ॥ २३ ॥

अन्यानि चेति । एतानि तपःकरणाद्योके तथा ख्यातानि नित्यान्येव । अन्यानि तु द्विजदेवैर्ब्राह्मणैर्देवैश्च कृतानि, अत एव नानाऽऽयतनानि नानास्थानानि येषु तीर्थेषु । किञ्च । तेष्वायतनेषु विष्णोः प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि सन्ति । प्रत्यङ्गान्यायुधानि, तेषु मुख्यं सुदर्शनम् । चक्राङ्कितानि चक्रेणोपरिचिह्नितानि भगवन्मन्दिराणि भवन्ति । किं तावत्तस्य आह—यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्तीति । भगवत्स्मरणं बहुजन्मसुकृतेन भवति । तद्वन्न चिह्नदर्शनेनैव भवतीति तीर्थानामाधिक्यम् । साङ्गस्य भगवत्सत्त्वस्थितिरित्यपि । अनेन स्मारकदर्शनाच्चिरं स्थित्वा तत्र तत्र गत इति लक्ष्यते । अत एव कालविलम्बात् यदुक्कलनिवृत्तिरपि जाता ॥ २३ ॥

एव तीरगमनेनैव सर्वं देशा अतिशान्ता इत्याह—

ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृच्छं सौवीरमत्स्यान् कुरुजाङ्गलांश्च ।

कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रोद्धव्यं भागवतं ददर्श ॥ २४ ॥

ततस्त्वतिव्रज्येति । ऋद्धमित्यनेन तत्र भगवानस्तीति ज्ञापितम् । सौवीरदेशो गुर्जरदेशः, मत्स्या-
स्ततोऽर्वाक् । कुरुजाङ्गलदेशः कुरुक्षेत्रदेशः । सर्वत्र आमेकरात्रविधिना समागमने पटुं शिष्टं जाता ।
तदाह—कालेन तावदिति । यावत्कालं भगवान् स्थितः, मोशलं च जातम्, तत्राद्यमुनामुपेत्य तावता कालेन
यमुना गतस्तत्रोद्धव्यं ददर्शेति सचन्य । दर्शने हेतु—भागवतमिति । इदं दर्शनं प्रत्ययननकम् । यावतो
द्वयं प्राप्तस्तावता स्वयमपि तत्र गत इति ॥ २४ ॥

अतः परं सत्सङ्गेन अग्निसंयोगवत् स्वस्याऽपि तेजः प्राप्तिरिति तं विशिनाष्टि—

स वासुदेवानुचरं प्रशान्तं बृहस्पतेः प्राप्तनयं प्रतीतम् ।

आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् ॥ २५ ॥

स वासुदेवानुचरमिति । भगवद्भक्तत्वेऽपि सेवकत्वं विशेषः । वासुदेवसेवकत्वान्मोक्षोपयोगित्वं तद्दर्शन-
स्य । अनेन सभाषणीयत्वं सूचितम् । प्रकटेऽपि नीतिज्ञत्वादन्यं न बोधयिष्यतीति विशेषणम् । बृहस्पते
प्राप्तनयमिति । बृहस्पते सकाशात् प्राप्तो नयो नीतिशाली येन । प्राप्तनयमिति पाठे पूर्वमुद्धवः पुत्र-
त्वेन स्थित इति देवगुणमिज । प्रशान्तत्वात् स्वयमासज्यते । प्रतीतत्वात् परिहारः सम्भवति । आलि-
ङ्ग्य गाढमित्युभयोर्भगवदीयत्वात् पूर्वमेव सूचितः । प्रणयेनेत्युभयत्र । साना भद्रत्वे हेतु—भगवत्प्र-
जानामिति । भगवत्परिपाल्यानाम्, भगवताशास्यतोरणोत्पादितानां वा । तस्मिन् दृष्टे स्वयमपि भगवत्सम्बन्धी
ज्ञात इति, तदीयानां स्मरणेन पञ्चभूतेषु बायुः संस्कृतः ॥ २५ ॥

भगवदीयानां कुशलं द्विविधम् । सामान्यविशेषरूपेण । तत्र सामान्यं भगवत्सोप्याणां कुशलं भगव-
त्स्थितिमाध्यमिति प्रथमं हेतुभूता भागवत्स्थितिं पृच्छति—

कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येह किलाऽवतीर्णौ ।

आसात् उर्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे ॥ २६ ॥

कच्चिति । अतारवेनाग्निप्रायेण द्विवचनम्, स्वगतभेदाभावाद्भगवन्भूतानाम् । पुराणापि ते पुरुषोत्तमो
वर्णमूलद्रव्यायोक्तम् । अविशेषेण कार्यमाह—नाभौ भवे पथे आनिर्भूतो यत्रा स्वनाभ्यपाद्मानुवृत्ति
प्राप्तौ । किलेति पुराणादौ तथा प्राप्तद्वत्वात् । भूम्या कुशलं भासवतरणं कृत्वा, सर्वेषां कुशलं यथा भवति
तथा दृष्टवसरा कृतक्षणौ, निश्चिन्ततया स्वानन्दानुभवे निमित्तज्ञौ वा । वसुदेवगृहे किमावति ? इति
प्रश्नः । अनेन नवपा माधव्यं कुशलं पृष्ठम् ॥ २६ ॥

विशेषं पृच्छति—

कच्चित्कुरुणां परमः सुहृदो भामः स आन्ते सुगमः ! शौरिः ।

यो वै स्तसृणां पितृवद्दाति वरान् वदान्यो वरतर्पणेन ॥ २७ ॥

कच्चित्कुरूणामिति । प्रथमं वसुदेवकुशलप्रश्ने हेतुः—कुरूणां मुहुत् नो भामश । ' भामस्तु भगिनीपतिः ' । प्रतिविवाहसम्भावनायां देवक्यपि स्वभगिनीत्यभिप्रायेणोक्तम् । कौरवगृहे वा तस्याऽन्यो विवाहः । पृथापेक्षया वसुदेवस्य ज्येष्ठत्वात् देशन्यायेन कनिष्ठभगिनीमर्ता शालक इति भावुकत्वम् । किञ्च । न मन्वन्धमात्रं वसुदेवे, किन्तु उपजीव्य इत्याह—यो वै स्वमृणामिति । शूरः शशुरो ददात्येव, स्वयमपि भगिनीनां ददाति । वरानभिलषितार्थान् । अविहितत्वात् चतुर्थी । अधिकदाने हेतुः—वदान्य इति । भगिनीनां भर्तृवर्षणमपि कृत्वा ॥ २७ ॥

यादवानां मध्ये सर्वत उत्तमं प्रद्युम्नं पृच्छति—

कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमङ्ग ! वीरः ।

यं रुक्मिणी भगवत्तोऽभिलेभे आराध्य विप्रान् स्मरमादिसर्गे ॥ २८ ॥

कच्चिदिति । वरूथाधिपतिः सेनापतिः । यदूनां मध्ये वीरः । यदूनां वा वरूथाधिपतिः । स्वतो वीरः, मेनातो जन्मपरम्परया च । तदाह—प्रद्युम्न इति । प्रकृष्टधनात्मकः । अतो राजापेक्षया प्रथमं पृष्टः । किञ्च । स पूर्व सर्गहेतुः कामः । यं रुक्मिणी भगवन्तं प्रार्थयित्वा, वंशजननार्थं विप्रानाराध्य, धर्मसिद्धयर्थं तपः कृत्वा (रुक्मिणी तं) लेभे । आराध्य विप्रानिति तदर्थं शक्त्यतिशयाधानं कृतं गम्यते । भगवत्त इति पुत्रार्थमेव यत्नः ॥ २८ ॥

कच्चित्सुखं सात्त्वतपृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपः स आस्ते ।

यमभ्यपिञ्चच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् ॥ २९ ॥

कच्चित्सुखमिति । राज्ञो राज्यं तु काकतालीयन्यायेनाऽऽगतमित्याह—यमभ्यपिञ्चदिति । द्यूतपुत्रस्य दःलाभाच्च राज्यस्वीकारे हेतुः—द्यूतपत्रनेत्र इति । द्यूतमेव सर्वतापहारी कमलनयनः । दूरादिति पुत्र-पौत्रद्वाराऽपि ॥ २९ ॥

निरातिशयस्वरूपसामर्थ्यसद्भावात्साम्बादीन्, माहात्म्यस्वरूपे वदन्, पृच्छति—

कच्चिद्धरेः सौम्य ! सुतः सदृक्ष आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु साम्बः ।

असूत यं जाम्बवती व्रताढ्या देवं गुहं योऽम्बिकया धृतोऽग्रे ॥ ३० ॥

कच्चिद्धरेरिति । संबोधनानि तत्र तत्र कथने हेतुभूतानि । हरेरेव सदृक्षो रथिनामग्रणीः साधु आस्त इति । साम्बपदेन च पार्वत्या सहितो महादेव एवाऽवतीर्ण इति ज्ञायते । अत एव तस्य जननं न प्राकृततया शक्यमित्याह—अस्त यं जाम्बवती व्रताढ्येति । जाम्बवान् बले भगवत्तुल्यो भक्तश्च, तस्य कन्या ततोऽपि व्रताढ्या । तस्य स्वरूपतः सामर्थ्यमाह—देवं गुहमिति । गुहस्य देवत्वमुत्कर्षो मृतयशमभ्यपाति-त्वाभावाय । अम्बिकया अभिपत्त्यामन्तर्भूतया । अयमपि तस्योत्कर्षः ॥ ३० ॥

शरानुक्त्वा शरभक्तमाह—

क्षेमं स कच्चिद्युधुधान आस्ते यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः ।

लेभेऽञ्जसाऽधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुराणाम् ॥ ३१ ॥

१ पूर्ववत्तरामवो मा भुदित्यतदर्थं तथा कृतमित्यर्थः. प्र.

२ एतस्मात्ति कथं इ.

क्षेमं स कश्चिदिति । युयुधानः सात्यकिर्जुनशिष्यः । गतिं परमभक्तिं फलरूपाम् । तत्र साधनं भगवत्सेवैव, न तु ज्ञानमपीत्याह—यतिभिर्दुरापामिति ॥ ३१ ॥

परमभक्तमाह—

कश्चिद् बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वपल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः ।

यः कृष्णपादाङ्कितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ॥ ३२ ॥

कश्चिद् बुध इति । अत एव बुधः । अनमीवो नीरोगः । कृष्णसेवायोग्यत्वाय तथा प्रश्रः । श्वपल्कपुत्रोऽङ्कुरः । भगवत्प्रपन्नः शरणागतः । तस्य भक्तिर्लोकं प्राप्तिद्वेत्याह—यः कृष्णपादाङ्कितेति । मार्गपांसुस्त्यन्तमपवित्रः, सोऽपि कृष्णपादाङ्कित इति गङ्गापेक्षया तस्योत्तमत्वं मत्वा तत्र लोटनं कृतवान् । अचेष्टतेति भक्त्यावेशेन लौकिकपदार्थज्ञानाभावः सूचितः । प्रबोधितोऽपि भक्त्याविष्टो न प्रबुद्ध इत्याह—प्रेमविभिन्नधैर्य इति । धीरो हि सर्वग्रहणे समर्थः ॥ ३२ ॥

यद्भक्त्या पुत्रत्वमपि प्राप्तो हरिः, तामतिभक्तां पृच्छति—

कश्चिच्छिवं देवकभोजपुत्र्या विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ।

या वै स्वगर्भेण दधार देवं त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थम् ॥ ३३ ॥

कश्चिच्छिवमिति । भोजेति वंशनाम । देवक एव भोजः । पुत्रत्वमघटमानमाशङ्क्य दृष्टान्तः, अदितिर्यथा वामनमाता । विष्णुरेव प्रजा यस्याः । देवानां मातेति सर्वदेवास्तस्यामाविर्भूता इति भगवानपि स्वयमाविर्भूतः । पुत्रत्वं च गर्भस्थितिमात्रेण, न जननात् । तदाह—या वै स्वगर्भेण दधार देवमिति । धारणमपि सर्वलोकार्थं तदाह—त्रयी यथेति । गर्भस्थितिमात्रेण जनकत्वं वारयन्माहात्म्यमुक्तं भवति । अर्थमिति सहजसम्बन्धरूपत्वादन्तर्यामितया विद्यमान एव प्रादुर्भूत इति सूचितम् ॥ ३३ ॥

अनिरुद्धे जीवस्योत्कर्षाभावेनाऽऽविष्टस्य भगवत एव माहात्म्यं वदन् स्तौति—

अपिस्विदास्ते भगवान् सुखं वो यः सात्त्वतां कामदुघोऽनिरुद्धः ।

यमामनन्ति स्म ह शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वम् ॥ ३४ ॥

अपीति । भगवाननिरुद्धः । सात्त्वतां वैष्णवानां सर्वकामपूरकः । अनिरुद्ध एव हि पालकः । स हि मनसोऽधिष्ठात्री देवता । अत एव यं शब्दयोनिमामनन्ति । स्मेति प्राप्तिदे । ‘मनः पूर्वरूपं वागुच्चाररूपम्’ इति श्रुतेः । हेत्याश्चर्यम्, तादृशस्याऽवतार इति । यतोऽयं मनोमयः, तद्देवतात्वेनैव प्राप्तिद्वः ; जन एव न केनाऽपि रोद्धुं शक्यत इत्यनिरुद्धः । किञ्च । सत्त्वस्याऽन्तःकरणस्य तुरीयं यन्मनस्तस्य परमार्थतत्त्वम् । अनेन सर्वार्थमत्वं तस्य लोकसिद्धमपीत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

एवं कतिपयान् विरोधेण पृष्ट्वा, अन्यान् सर्वानेकेन पृच्छति—

अपिस्विदन्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये ।

हृदीकसत्यात्मजचारुद्वेष्णगदादयः स्वस्ति चरन्ति सौम्य ! ॥ ३५ ॥

अपि त्विदम्ये चेति । निजश्चासावात्मा च वैतन्यरूपः, तस्याऽपि यो देवस्तादृशम् । अनन्य-
वृत्त्या सर्वभावेन ये तदेकनिष्ठा हृदीकादयः । सत्यात्मजाः सत्यमागपुत्राः । चारुदेष्णः प्रयुम्नत्राता ।
गदादयो आशदयः । आदिशब्देन सर्वे संगृहीताः । तेषां चरित्रमपि किं समीचीनमिति प्रश्नः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरस्य कुशलं पृच्छति—

‘अपि स्वदोर्म्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुम् ।

दुर्योधनोऽतप्यत यत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ॥ ३६ ॥

अपि स्वदोर्म्यामिति । असाध्यसाधने हेतुः—विजयाच्युताभ्यामिति । तौ हि नरनारायणौ, अनिरु-
द्धांशौ धर्मरक्षकौ । राजा च धर्मः । बाहुभ्यां चाऽऽत्मा रक्ष्यते, अत उक्तं स्वदोर्म्यामिति । विजयोऽ-
र्जुनः । अच्युतो भगवान् । सेतुं मर्यादां परम्परागताम् । धर्मेण विहितप्रकारेण । किं परिपालयतीति प्रश्नः ।
धर्मत्वेन धर्मतः परिपालनं सिद्धमेव, किमिति पुनः पृच्छयत इत्याशङ्क्य सिंहासनस्याऽनर्थहेतुत्वमाह—दु-
र्योधन इति । विविधो जयो विजयस्तस्य परम्परा यस्याम्, तादृशलक्ष्म्या । विजयोऽर्जुनस्तदनुवृत्त्या से-
वया साम्राज्यलक्ष्म्या च यत्सभायां दुर्योधनोऽतप्यतेति निश्चं वा । राजस्तु गुणद्वयमधिकमस्तीति सु-
तरां तापः सम्भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

भीमं पृच्छति—

किं वा कृताघेष्वधमत्यमर्षी भीमोऽहिवदीर्घतमं व्यमुञ्चत् ।

यस्याऽङ्घ्रिपातं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ॥ ३७ ॥

किं वेति । कृतापराधेषु अमर्षी भीमोऽधर्मतिः किमिति प्रश्नः । अधमत्या अमर्षी किमिति वा ।
अधमतिः पापमतिर्भारक इत्यर्थः । अधमत्या मारयिष्यामीति उदया । अधमपराधं दण्डरूपम्, अत्यमर्षी
भीम इति वा । अत्यमर्षित्वे दृष्टान्तः । दीर्घतमं दीर्घकालचिन्तितम्, पुत्रादिपरम्पराविषयमपि वा । अ-
नेन प्रविशति भीमेन पालिता न वा, अर्जुनेन वा ते मारिताः । इति प्रश्नः । अशक्यं तु तस्य नास्तीत्याह—
यस्येति । यस्य भीमस्याङ्घ्रिपातं रणभूः कर्कशाऽपि न सेहे सोढुमशक्यम् । अद्भ्यः पात उत्कृत्य पत-
नात्मकः । तस्याऽवसरमाह—मार्गं गदायाश्चरत इति । गदाया विविधशिक्षाप्रकारं कर्तुं चरतः । गदायुद्ध
एव उत्कृत्यादिप्रकाराः ॥ ३७ ॥

अर्जुनं पृच्छति—

कच्चिद्यशोघा रथयूथपानां गाण्डीवधन्वोपरतारिरास्ते ।

अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोप ॥ ३८ ॥

कच्चिदिति । रथयूथपानां यशोघा यशोधारकः । यशोहेति पाठे सर्वेषां यशो दूरीकरोतीति ।
तत्र सामर्थ्यं—गाण्डीवधन्वेति । यशोघाः कीर्तिधारी । सर्वेषां कीर्तितन्माहणेन स्वयमेव निमर्त्तति तथा,
तन्मध्ये वा । अनेन स्वतः परतश्च सामर्थ्यं सूचितम् । गाण्डीवधन्वेति तस्य त्रिषु लोकेष्वप्यरीणां मि-
थ्यमानत्वात् । उपरतारिर्जादो न वेति प्रश्नः । सामर्थ्यमाह—अलक्षित इति युद्धमन्वन्वार्थम् । मायाकिरातः,

अत एवाऽलक्षितः । अत एव यच्छरकूटेन आच्छद्यः । एतादृशायामर्थ्यवता जये विरम्यकारण नास्ति । प्रति-
योगिप्राप्त्यभावव्यतिरेकेण । अतः सिद्धेः, किं सर्वे प्रतियोगिनः प्राप्ता न वेति ? ॥ ३८ ॥

यमौ पृच्छति—

यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः पार्थैर्वृतौ पक्षमभिरक्षिणीव ।

रेमात उदाय मृधे स्वरिक्थं परात्सुपर्णाविव वाज्रिवक्रात् ॥ ३९ ॥

यमाविति । मातृभ्रातृसंमाननशत्रुजयसन्देशमावेऽपि स्वतो रमणमस्ति नवेति सन्देशावृच्छति । माद्री-
पुत्रावपि पृथायां समर्पणात्तत्पुत्रौ । परात् उदाय आच्छिद्य । सुपर्णाविवेति सम्भावनया गरुडदृष्टान्तः ।
वाज्रिवक्रादिति पीयमानमप्यमृतमाच्छिद्य नेतुं समर्थः यथा गरुडैः । परादिति वैकल्पिकः, छान्दसो वा ।
तेन शत्रुं जित्वा अजित्वा वा धनमानयत इति ज्ञापितम् ॥ ३९ ॥

कुन्ती पृच्छति—

अहो पृथाऽपि ध्रियतेऽर्मकार्थे राजर्षिवर्येण विनाऽपि तेन ।

यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ॥ ४० ॥

अहो इति । पृथाऽपि ध्रियते अर्थात् प्राणान् । अथवा, अर्मकश्च अर्थश्च अर्मकार्थे । छान्दसो
नपुंसकमावः । तेन राजर्षिवर्येण पाण्डुना विनाऽपि । भर्त्रा सहितत्वेव धनुर्पुत्रौ रक्षणीयौ, तदभावेऽपि रक्ष-
णादाश्चर्यम् । तस्य सामर्थ्यमाह—यस्त्वेकवीर इति । यस्य सहायोपक्षाऽपि नास्ति शत्रुजये । वीर इति
स्वयमेव युद्धकर्ता । अधिरथ इति रथवद्भयः सर्वेभ्य एवाऽधिकः । चतस्रः ककुभो विजिग्ये विजितवान् ।
सहायो धनुरेव, अन्यथा मन्त्रादिना सिद्ध्या वा जयः सिद्धो भवेत्, तच्च नाश्चर्यकारि । अत उक्तं धनु-
र्द्वितीय इति ॥ ४० ॥

एतावता कालेन पूर्वं येषु येष्वनुरागः स्थितः स सर्वोऽप्युक्तः । साम्प्रतं द्वेषमनुवदति । तत्र प्रथमं धृतरा-
ष्ट्रं शोचति—

सौम्याऽनुशोचे तमधः पतन्तं भ्रात्रे परेताय च दुद्रुहे यः ।

निर्यापितो येन सुहृत् स्वपुर्या अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ॥ ४१ ॥

सौम्यानुशोच इति । सौम्येति संवोधनं मित्रत्वज्ञापनाय । अन्यस्य स्थाने अवक्तव्यं न वक्तव्यमिति, स
एव स्वयमधःपतन् शोचति । तमन्वहमपि शोचामि । शोके हेतुः—अधः पतन्तमिति । पाते हेतुः—भ्रात्रे
परेताय च दुद्रुह इति । जीवदशायामप्यपकृतः । मरणानन्तरमपि तत्पुत्रद्रोहेणाऽपकृतः । जीवन् भ्राता
ऽहमप्यपकृत इत्याह—निर्यापित इति । मया त्वपकारो न कृत इत्याह—सुहृदिति । स्थनगरादेवाऽहं
निर्यापितः । पुत्रद्वाराऽपि कृतं स्वकृतमेव, यतः पुत्रान् स्वयमनुसृतः । एवं जीवन्मृतभ्रातृद्रोहादधःपातः ।
शोचे इतीदानीमपि शोचामि । तत्र कारणमात्रं नवेति प्रश्नः । एवमपकृतगृहे स्थित्वा जीवतीति ॥ ४१ ॥

ननु यथा पुत्रापराधेन समयोपेक्षया धृतराष्ट्रम्याऽपराधित्वम्, तथा तत्राऽप्युपेक्षादोषादुपेक्षितत्वात्तथाशङ्क्य
धृतराष्ट्रीभ्यद्रोणादीनां बासुदेवमोहितानां प्रतिपक्षशक्त्या स्वरहितमेव कृतवानहमित्याह—

सोऽहं हरेर्मर्त्यविडम्बनेन दृशो नृणां चालयितुर्विधातुः ।

नान्योपलब्धः पदर्थी प्रसादाच्चराधि पश्यन् गतविस्मयोऽत्र ॥ ४२ ॥

सोऽहमिति । सोऽहमेवं धृतराष्ट्रादिभिरपकृतो विधातुः प्रसादात् गतविस्मय एव चरामि । अत्राप्यर्थे संदेहः, किं युक्तमयुक्तमिति । सर्वदुःस्वहर्ता भगवान् । म हि यथामुखं सर्वानभ्युदयनिःश्रेयसादिषु योजयति । तत्र ये प्रवृत्त्या सुखाधिकारिणो निवृत्त्या सुखमिच्छन्ति, तान् व्यामोहयति भगवान् । नृणां मवान्धि यत् मर्त्यं देहस्तस्य विडम्बनेन अनुकरणेन । नृणां विधातुरिति वा । रूपमनूपचेष्टया नृणां दृशश्चालयितुः । यदि न व्यामोहयेत् तदा तेषां सृष्टिं कथं कुर्यात् ? पुनः पुनः सृष्ट्यर्थं तान् व्यामोहयतीत्यर्थः । यथा भगवान् केनाऽपि न ज्ञातस्तथाऽहमपि नाऽन्योपलब्धः । अत एव तत्प्रसादो मय्यस्मीति ज्ञायते । अन्तस्तत्प्रसादसूचको विस्मयाभावः बहिस्तत्प्रसादसूचको लोके जानामावः । अत एवाऽन्ये बद्धा मारिताः, अहं विचरामीति । नृणां भोष्मादीनामन्तःकरणवर्त्तमानमयतः । प्रसादात्कृतमप्यपराधादिकं तद्विच्छेयेन जानन् गताभिमानस्तत्प्राप्त्युपायतीर्थाटनं करोमीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु सर्वसमर्थः परमेश्वरः कथमुपेक्षितवानित्यत आह—

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं सुदुश्चालयतां चमूभिः ।

वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोऽप्युपेक्षताऽथं भगवान्कुरूणाम् ॥ ४३ ॥

नूनमिति । यद्यपि भगवान् दुष्टनाशार्थमेवाऽवर्तार्णः, तथापि यत् दुर्योधनादीन् न हतवास्तत्प्रपन्नार्तिजिहीर्षया । शरणागतभीमादिप्रतिज्ञापूर्णाथमित्यर्थः । त्रिमदा विवाधनाभेजनास्याः । विधामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । इति । तेन त्रिमदेनोत्पथानां नृपाणां वधात् । स्वबलेन पञ्चमी । वध कृत्वाऽपि कुरूणां वधादुपेक्षां कृतवान् । यत ईशः, भक्तद्वाराऽपि मारयितुं समर्थः ॥ ४३ ॥

एवं भगवच्चरित्रं सर्वमेवाऽहं तत्प्रसादाज्जानामीति स्वज्ञानं निरूप्य, भगवत्स्वरूपमपि जानामीत्याह—

अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्मण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंताम् ।

नन्वन्यथा कोऽर्हति देहयोगं परो गुणानामपि कर्मतन्त्रम् ॥ ४४ ॥

अजस्येति । अजस्य अकर्तुश्च जन्मानि कर्माणि च उत्पथानां दुष्टानां नाशाय, मता शिक्षणाय च । न हि सूर्योत्पत्तिव्यतिरेकेणाऽन्धकारो नश्यति, न हि भगवदाचरणव्यतिरेकेण कश्चिद्धर्ममाचरति । अतो दुष्टनिग्रहशिष्टपरिभलनार्थं भगवतो जन्मानि कर्माणि विरुद्धान्यपि जायन्ते । अन्यथा कर्मपारतन्त्र्यरहितः कथं जन्म स्वीकुर्यात् । अनेन साधारणपक्षो ज्ञायते, स्वेच्छया जनिष्ठे देहे अमिवद्भगवद्वेष इति । गुणानामपि पर इत्यनेन गुणजनितकर्मपरतन्त्रः कथं भवेदिति महद्बलक्षयं सूचितम् । देहमात्रस्यैव कर्मपरतन्त्रत्वं मन्यते । यथा सर्वमेव काष्ठमनित्यम्, तत्र प्रविष्टोऽग्निरपि सुतगमनित्यादिर्भावो भवतीति

भावः । यथा वा भार्यादेहो भर्तृवशोऽपि भार्याजीवाधीन एव, तथेश्वरपरिमृष्टीतोऽपि देहः कर्माधीन एवेति केपाचिन्मतम् । तथाऽयमपि मन्यते । तदग्रे दूषयिष्यत्युद्धवः ॥ ४४ ॥

एव स्वम्य सर्वबुद्धिमक्त्वा, तेनाऽधिकारिदेहेहेतुभूतवायुसंस्कार निरूप्य, सस्कृताकांक्षसिद्धयर्थं भगवच्चरित्रं पृच्छति—

तस्य प्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासने स्वे ।

अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य वार्ता सखे ! कीर्तय तीर्थकीर्तनः ॥ ४५ ॥

तस्येति । प्रपन्नाखिललोकपानाम् । प्रपन्नाश्च ते अखिललोकपाश्च, सर्वे हीन्द्रादयो भगवत्प्रपन्नास्तदाज्ञाकारिणश्च । अतस्तेषां कार्यार्थमाविर्भूतस्य यदुकुले, वस्तुतो जन्मराहित्यम् । वार्ता कथयेति तृतीयः प्रश्नः । तीर्थयात्रार्थं कृतसङ्कल्पः कथमन्यच्छोष्यतीत्याशुब्धयाऽऽह—तीर्थकीर्तनेरिति । तीर्थरूपा कीर्तनस्य । सखे ! इति संबोधनं युक्तमयुक्तं वा पृष्टं वक्तव्यमेवेति ज्ञापनार्थम् । एव भगवच्चरित्रे भगवर्गयानां चरित्रे शुभपु., प्राप्तसत्सङ्गः, तीर्थवतनैः कृतपुण्यपुञ्जः, योग्य देहं प्राप्याऽधिकारी भवति—इति भगवदधिकारमार्गे भूतसर्गो निरूपितः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षिताचार्यचित्तायं
तृतीयस्कन्धे प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायविवरणम् ।

अधिकारार्थसर्गे हि भूतसर्गो निरूपितः ।
मात्राणामेव सर्गोऽत्र द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
मुख्याधिकारिणो भक्तौ क्रियाज्ञानविभेदतः ।
अलौकिकचरित्रेण माहात्म्यं विषयो मतः ॥ २ ॥
क्रिया तु भगवत्येव नाऽन्यत्रेति निरूप्यते ।
यद्विस्तु मनसा तानि पद्वर्माणीन्द्रियैर्यतः ॥ ३ ॥
पदगुणैश्चर्यमम्पन्नो भगवानेक एव सः ।
सप्ताधिकेन विशल्या तावन्तो भगवद्गुणाः ॥ ४ ॥
तच्चतो विषयाः प्रोक्तास्ते देवाः सर्व एव हि ।
कथायां त्रिभिरध्यायैरधुनोत्तरमुच्यते ॥ ५ ॥

सामान्यकुशले त्वत्र त्रेधाऽप्युत्तरमुच्यते ।

लोकद्वये च भक्तौ च दुर्भाग्या यादवा इति ॥ ६ ॥

तत्र प्रथम विदुरेण पृष्ट उद्धवो नोत्तरमुक्तवानित्याह षड्भिः । भक्त्युद्देकोद्धवे पद्विस्तादशोक्तं फलाय हि । अशक्तिर्भक्तिलिङ्ग हि हेतूक्त्या तस्य साधनम् ॥ १ ॥ सर्वव्यापारराहित्यं भक्तिलिङ्गस्य दर्शनम् । तथापि कृष्णमाहात्म्यकथनाय मधुघमः ॥ २ ॥ तत्र प्रथम तस्याऽशक्तिरुच्यते—

श्रीशुक उवाच ।

इति भागवतः पृष्टः क्षत्रा वार्ता प्रियाश्रयाम् ।

प्रतिवक्तुं न चोत्सेह औत्कण्ठ्यात्स्मारितेश्वरः ॥ १ ॥

इति भागवत इति । इतिशब्देन पूर्वाध्यायार्थं प्रकारविशेषादवक्तव्यत्वाय सगृहीतः । तत्र हेतु - भागवत इति । एतादृशीं कथामन्यो वक्तुं शक्त, न तु भागवत । तथापि पृष्टश्चेद्भगवानिव स्वयमप्यन्तर्हितशक्तिरेव भवति । तत्राप्यज्ञेन कुशलैर्न पृष्ट । तदाह—पृष्ट क्षत्रेति । सा हि वार्ता प्रियाश्रिता, उत्तरे तु निराश्रया, न हि निराश्रया केनचिद्वक्तुं शक्या । तदाह—प्रियाश्रयां प्रतिवक्तुं नोत्सेह इति । चकारान्तिपेधेऽप्यशक्तो न प्रष्टव्य इति । इन्द्रियसामर्थ्ये विद्यमानेऽपि ज्ञानाशसहायेऽपि क्रियाश मन उत्साहात्मकं तत्र न जातमिति नोत्सेह इत्युक्तम् । प्रत्युत कथाश्रयान्वेषणार्थं प्रवृत्तं चित्तं भगवन्तं स्मारयितुमुत्कण्ठः सुखावितवत् । अनेन भक्तिर्वचनमतिबन्धिका जातित्युक्तं भवति । ईश्वरत्वाच्च न प्राणोद्गमः ॥ १ ॥

पुनर्मार्त्तिकं निरूप्य तस्या भक्तिरिङ्गत्व वदन् हेतूक्त्या ता साधयति द्वाम्याम्—

यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।

तन्नैच्छद्रचयन् यस्य सपर्या वाललीलया ॥ २ ॥

यः पञ्चहायन इति । पञ्चवार्षिको हि मेवायामधिकारी । बालस्य प्रातर्भोजनं सपूर्णदिवसे बलजनकम्, मात्रा बालनमुत्साहजनकम्, तद् द्वयं तस्य पूर्वमेव नासीत् । बलं तु सपर्ययेव । उत्साहस्तु लीलयायैव । बालत्वं तु तदानीन्तनं कीर्तितम् । तदुभयमिदानीं नाम्नीति न बलम्, न प्रोत्साहः । अत एवाऽशक्तिर्भक्तिलिङ्गम् । अनेन हस्तव्यापारो भगवत्येवेति निरूपितम् । मनोव्यापारस्तु प्रथमे स्पष्टः । माना याचित इति । लौकिकेर्वेदिकधर्मापेक्षाऽपि निराकृता । इच्छाभावेन भगवद्वायाना पदार्थानां लौकिकापेक्षया अतिनरीयस्य निरूपितम् । यस्येति कृष्णस्य । सपर्या पश्चर्या । क्रीडार्थं भगवदपिष्ठानं परिरुत्स्य तत्र राजोपचारं क्रीडनं बाललीला ॥ २ ॥

पुनर्मार्त्तिकेर्भक्तिरिङ्गत्वं निरूप्य प्रवृत्ते हेतूक्त्या अशक्तिं साधयति—

स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः ।

१ पूर्वाध्याये सामान्यकुशलं विशेषकुशलं भगवदपि चरित्रं त्रयं क्रमेण पृष्टम्, तत्र सामान्यकुशलं त्वष्टादशभिर्विधानां मित्यर्थः । तथा सति शिष्टा अष्टादश चरित्रप्रश्नोत्तरमुक्ता इत्यर्थः प्रस्तावः । २ भक्त्युद्देकमुद्धवे पद्विस्तादशोक्तं फलाय हि । ३ भगवत्कथनाऽस्मिन् वैभाष्येन म । ४ अवच्छेदः म ।

न सम्भवतीति स्नेहस्य प्रसर उक्त । सा हि शास्त्रतो जायमाना यावत्कार्यमेव जायते । अनेने विसर्जनक्रिया निरूपिता । एवमेव सर्वेन्द्रियाणां भगवद्विषयत्वम् ॥ ५॥

तादृशोऽपि भगवन्त दृष्ट्वा लब्धाश्रयो भगवन्माहात्म्यकथनार्थं विदुरं हतार्थीकृतुं भगवादिच्छया भगवन्त माश्रयभूतं गृहीतृदेव सावधानतया समागत इत्याह—

शनकैर्भगवल्लोकान्नुलोकं पुनरागतः ॥

विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहोद्धव उत्समयन् ॥ ६ ॥

शनकैरिति । शनकैरिति सावधानत्वम् । न तस्य स्मरणमात्रं ज्ञातम्, किन्तु व्यापिषं कुण्ठे गत्वा समागत इत्याह—भगवल्लोकान्नुलोकं पुनरागत इति । पुन पदेन च पूर्वमप्युद्धवो वैकुण्ठादेव समागत इति ज्ञायते, अन्यथा 'स्वधाम नय मामपि' इति तस्य कामना प्रतिहता स्यात् । पूर्वं तु भगवत् आज्ञापरिपालनार्थं समागत, इदानीं तु भक्तस्य । नेत्रे विमृज्येति निद्रार्पणोत्थितत्वं सूचितम् । स्वस्य पूर्णत्वेन महत्त्वमल्पेप्यागतं गर्वाय भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह—उत्समयन्निति । उच्छब्दो विवृतिवाची हासवन्मुखाविकास बोधयति । तादृशो भूत्वा प्रत्याह ॥ ६ ॥

एकेन साधारणमुत्तरम्—

उद्धव उवाच

कृष्णशुभणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण हि ॥

किं पुनः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्वहम् ॥ ७ ॥

कृष्णशुभणीति । कृष्णो हि सदानन्दः सर्वदा शुभणिरिव । न हि कदाचिदपि सूर्यो भूमौ समायाति, तत्र स्थित एव परमिष्ठ जगत् प्रकाशयति, तथा भगवान् व्यापिष्वैकुण्ठ एव स्थितोऽम्भदादिरूपां पृथ्वीं प्रकाशितवान् । स इदानीमनर्हिमुत्खान् अस्मत्परभागस्थितान् प्रकाशयितुं निम्लोचति । तस्य निम्लोचे सति सर्वमेव जगत् पूर्वं तत्प्रकाशितमन्धकारेण गृह्यते । सखन्धकारोऽजगर आधिदैविकः । इदं हि लोके पारिदृश्यमानं तम आधिभौतिकम् । 'हृतरूपं तु तममा वायौ ज्योतिः प्रलीयते' इत्याध्यात्मिकम् । 'आत्मप्रस्वापनं तम' इत्याधिदैविकम् । महत्तत्त्वं तु मुख्यो ब्रह्मा । अजस्रं गरणं गिरलं येनेति । 'शु निगारणे' इति धातो । येन महत्तत्त्वमपि भक्ष्यते, भगवत्प्रकाशावसाने तेनैव ते भक्षिता । स हि अमुक्ता-नामभक्तानां च भक्षको नियतः । तदाह—हीति । हेति पाठे भगवदीयानामेतन्महदाश्चर्यम् । कुशलं हि विद्यमानमुच्यते । एतावत् ज्ञातम्, अतः परं किं कुशलमिति न जान इत्याह—किं पुनः कुशलं ब्रूयामिति । किञ्च । कुशलं सर्वं लक्ष्मीकार्यं भगवत्कार्यं च । तत्र भगवता न तेषु किञ्चित् कुशलं कृतम् । लक्ष्मीकृतं गृहे स्त्रीषु च भवति, तद्वक्ष्यामपि गताया गतश्रीषु गृहेषु सत्यु किं कुशलं ब्रूयामिति सर्वकुशलनिवृत्तिः । अहमित्यहमेवोर्वरित एतादृशः, अतो मा दृष्ट्वैव ज्ञातव्यं यज्ज्ञातव्यम् । वक्तव्यं तु नाऽवशिष्यत इत्यर्थः ॥७॥

१ कुण्डोद्भूतः पवनः, प्रकाशः

२ 'सर्वथा विमृशणां वायुस्वायनम्' इति शुक्लुचा विसर्जनक्रिया निदर्शितवर्थं प्र

३ सनिधाप्येत्यर्थः प्र ४ यथा सुषुप्तौ सति गण्य निद्राप्रापे जातो यदिशयानि तद्दृष्टानन्मिल्यते प्र ५ निवृत्तिवाची

बाधवत् स ग प ट च छ ६ तथा चैनेन नरवत्रियवक्षाद्यभ्युपगम्यभक्तिनिबन्धकाभूतगुरुरेयाऽभावे सुविन ॥

७ देव विद्यमाना नृणां विद्यासम्पत् प्र ८ भोक्तृत्वेन तेनैव प्रत्यमाना तात् प्र ९ भूतस्त्वेनैव ज्ञाताः तादृशवत्तादात्म्यमित्यर्थः प्र

ननु भगवता ते कथं नोपकृताः ? तत्राऽऽह—दुर्भगेति त्रिभिः —

दुर्भगो वत लोकोऽयं यदवो नितरामपि ।

ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम् ॥ ८ ॥

तामसादिगुणैस्ते भगवन्त न जानन्ति । सामान्यतोऽज्ञानम्, अन्यथाज्ञानम्, विरुद्धं च ज्ञानमस्तीति भगवता ते नोपकृता । तेषां सामान्यतोऽज्ञानं सहेतुकमुपपादयति । अयं लोको मूर्खैः, दुर्गत भाग्य यस्य तादृशः । वतेति खेदे । न हि साम्ये विद्यमाने स्वयं तिष्ठति भगवति गते । अभायं तु नास्ति, कियत्कारं भगवदनुभवात् । यथा दुर्भगा तथाऽयं लोकः । एतावता वर्धत एव दुर्भगता परमन्यस्याम् । अयमिति जनात्मकः । तथा स्वयं भगवति व्यवहृतवान्, येन दुर्भगो जातः । यादवास्तु सुतरामेव तथा जाताः । ये चक्षुष्मन्तोऽप्यन्या इव कूपे पतिताः । सर्वतोमृत्युरयं लोकः, यादवास्त्वन्योन्यघातेन तथैव जाता इति भावः । अन्धत्वमाह—ये सन्योगेकत्र वसन्तोऽपि न विदुरिति । ज्ञाते किं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन विपरिते फलाभावमाह—मीना इवोडुपमिति । पूर्वं समुद्रे मत्स्याश्चन्द्रश्चैकत्र स्थिताः । ते चैव चन्द्रं प्रार्थयेयुस्तदा अमृतपानेन अमरा भवेयुः । सन्नमृतमयः, अमृतं च दातुं शक्तः । मत्स्याश्च सर्वतोमृत्यवो जातिघातिनश्च । तेषामप्रार्थनायामज्ञानमेव मूलम् । तथा यादवा भगवदज्ञानान्न मुक्ताः, किन्तु सर्वतोमृत्यवो जाता इत्यर्थः । तस्य दानसामर्थ्यमाह—उडुपमिति । तदमृतलेशेनैव नक्षत्राणि प्रकाशन्ते तत्तिरोभावेऽपि, एव भगवत्तिरोभावेऽप्येते प्रकाशं प्राप्नुयुर्यदि जानीयुः, सर्वदुःखहर्तृत्वाद्भगवतः ॥ ८ ॥

किञ्च । मीनानां ज्ञानसामर्थ्यमपि नास्ति, एते तु ज्ञानसमर्था अपि न ज्ञातवन्त इत्याह—

इङ्गितज्ञाः पुरु प्रौढा एकारामाश्च सात्त्वताः ।

सात्त्वतामृपमं सर्वं भूतावासममंसत ॥ ९ ॥

इङ्गितज्ञा इति । भगवत्क्षेपितमपि जानन्ति, कदाचिद्भगवान् किञ्चिच्चिकीर्षया दिगादिकमपि पश्यति, तथैव जानन्त्येतत् करिष्यतीति । एव ज्ञानशक्तिरुक्ता । पुरु अधिक प्रौढा अतिक्रियाशक्तियुक्ताः । अत एव ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तत्वादेकारामाः, भगवता सह एकत्रैवाऽऽरामो येषाम् । शक्तिद्वयस्य फलमेतत् । सात्त्वता इति वैष्णवाः । एव लौकिकप्रकारेण ज्ञानक्रियातत्फलमक्तियुक्ता अपि न जानन्तीत्याह—सात्त्वतामृपममिति । समस्तवैष्णवानां स्वामिनम्, मुक्तानामपि कामपूरकम् । भूतेष्व्वासो यस्य । पाञ्चभौतिकदेहे स्थितम्, कारणभूतदेहे स्थितं वा । अमंसत ज्ञातवन्तः । अनेन विपरितज्ञानं तेषां स्थितमतो ज्ञातुमपि न यतन्त इति भावः ॥ ९ ॥

एव श्लोकद्वयेन अज्ञानम्, स्वसाधारण्येनाऽन्यथाज्ञानं चोपपादयन् रार्ग्यमुपपाद्य द्वेषमुपपादयति—

देवस्य मायया स्पृष्टा ये चाऽन्यदसदाश्रिताः ।

आम्यते धीर्न तद्वाक्येरात्मन्युप्तात्मनो हरो ॥ १० ॥

देवस्येति । देवस्य ज्ञानात्मकस्य मायया व्यामोहिकया केचन स्पृष्टा आत्मानं परं न जानन्ति.

पशुवद्भगवति व्यवहरन्ति । ये च पुन मायया सम्यग्यासा क्षिणुपालादयस्ते अमद् द्वेषमेवाश्रिता । यदमदन्य
द्रवति, भगवत्सन्धन दूरीकरोति । अथवा । केचिदन्येदवाश्रिता, येन भगवता मित्रा भवन्ति । अहङ्कार
गर्वसहितमित्यर्थः । अन्ये पुनश्चकारोक्ता सर्वथा तत्त्वदायोभ्या अपि पाषण्डा असद्भगवन्निन्दामेवाऽऽ-
श्रिता । अनेन ये केचिज्जातुमपि यतन्ते तानपि ते नाशयन्तीति भावः । तार्ह सर्व एव नष्टा, तथा मनि
भगवदवतारफल न जातमित्याशङ्क्याऽऽह—आम्यते धीरिति । न हि सवपा बुद्धिं ते आमयितुं शक्ता ।
ये तद्वाक्य मन्यन्ते अहदमूला शास्त्ररहितास्त एव आन्ता भवन्ति, ये त्वम्मादाय
आत्मरूपे भगवति उपात्तमानस्ते न अमन्ते । एकवचनं दुर्लभाभिप्रायेण । उक्त आत्मा येनेति ।
कृपादिना भूमिं भिरगा सर्वतः सन्कृत्य शुद्धं बीजं यैरुप्यते, तद्वाजं जाता इहुरवायुना न गच्छति,
अमूलं पतितं तृणादिकमेव गच्छति । आत्मशब्देन च अन्तःकरणस्य शुद्धता उक्ता । भगवान्मु स्वयं
स्वचरणयोरुक्तं चित्तं केनापि न दूरीकरोति, सर्वदुःखहर्तृत्वात् । इत्याह—हरामिति ॥ १० ॥

अत एव भगवान् ज्ञापनार्थमागतं प्रायेण सर्वानेवाऽनाधिकारिणो ज्ञात्वा स्वरूपमुपमहृतवानित्याह—

प्रदर्शयति तत्तत्पसामावितृसदृशां नृणाम् ।

आदायाऽन्तरधाद्यस्तु स्वविम्वं लोकलोचनम् ॥ ११ ॥

प्रदर्शयति । स्वोपेक्षादोषाभावाय प्रकर्येण दर्शयित्वा । इन्द्रियाणां बहिर्मुखत्वेन दर्शनकरणाद्योभ्यस्तेऽपि
स्वसामर्थ्यं कृत्वा प्रदर्शनं प्रशब्दार्थः । तेषां दृष्टीना साधनान्तराभावाह—अतस्तत्पसामिति । 'अत-
स्तत्तन्मूलं तदामोऽश्रुते' इति श्रुते । येन न तत्तत्तत्प' स त्वामोऽपक, नहि स जलापारो भवितुमर्हति ।
जलनिरुद्धे स्थितेऽप्यामघटे न जलं प्रक्षिप्यते, स्वरूपनाशश्चक्या । तथा भगवानपि स्वरूपं तेषां दृष्टौ न म्या
पितवान्, तपोव्यतिरेकेण भगवत्यन्यथाबुद्धिसम्भवाच्चक्षाश्च एव म्यात् । तेषां तावत्कारं कथं म्यापितवा
स्तत्राऽऽह—अवितृसदृशामिति । न विशेषेण तृप्ता दृष्टिर्येषाम् । वस्तुमामर्थ्यात् वस्तुविचारमहत्त्वैव न
पमेव पश्यन्तः स्थितास्तृप्तप्राया जाता । सर्वथा तृप्ताश्चेदन्यथा जानीयुः । अत एव उपमहृतवानित्यर्थः ।
नृणामिति रानसत्त्वम् । आदायेति धर्मद्वारा तेषां दृष्टिषु प्रविष्टं तत् आच्छिद्य स्वयमभ्यन्तर्हितवान्,
मध्ये वा म्यापितवान् । अवितृमेव द्वा तृप्तादृष्टिर्येषाम् । तेषां प्रेमुखा नीचदृष्टयः । अत एवाऽऽदाने मुग
मता । स्मृतिरम्यामिति स्वयमावित्यो निम्ब रूपम् । अनेन विदुरं ज्ञानं पराम् । यथा तेजोरूपं विम्बम्,
तथाऽऽकृतिः सच्चिदानन्दरूपेति । किञ्च । तद्रूपं लोकानां लोचनं ज्ञानरूपम् । न हि पदार्थबोधव्यतिरि
केण बहुधा किञ्चिज्जानाति । 'चक्षुषश्चक्षुः' इति श्रुते लोचनमेतदेव । न हि लोचनं दृश्यं भवति, निम
यमात्रेण च तिरोभवतीति तस्य तिरोभावो युक्त इत्यर्थः । तुशब्देन रूपान्तरेण तिष्ठतीति सूचितम् ॥ ११ ॥

तद्रूपं सच्चिदानन्दरूपमिति निरूपयितुं सदुत्कर्षं चिदुत्कर्षमानन्दोत्कर्षं चाऽऽह त्रिभिः—

यन्मर्त्यलीलोपयिकं स्वयोगमायावलं दर्शयता गृहीतम् ।

विस्मापनं स्वस्य च सौभाग्यैः परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥ १२ ॥

यन्मर्त्यलीलापयिकमिति । इदं हि भगवतो रूपं सद्रूपम् । पञ्चभूतप्रकारेण पञ्चभूतसमनपि पञ्चभूतभ्यो विशिष्यत इति सदुत्कर्ष । तत्र पृथिव्युत्कर्षमाह—यन्मर्त्यलीलापयिकमिति । मृदावमापन्न मर्त्या , मृदावत् त्यजन्तीति वामर्त्या । पृथिव्या ये भवन्ति, तेषां या लाला स्वरूपवैश्वव्यतिरेकेण सर्वमनोहरं च द्वास्त्रा, तस्या औपयिक योग्यम् । मर्त्यानां न लीलाधारत्वम्, अमर्त्येषु मर्त्यलीलाभावः तथापि पार्थिवानां न योग्यता । अतोऽलौकिकमेव यन्मनुष्यरूपसदृशं शुद्धं सद्रूपं तदेव लीलायोग्यम्, कार्यदोषरहितत्वात् । किञ्च, स्वयोगमायाभलं दर्शयता गृहीतम् । स्वम्याऽसाधारणरूपा साधनभूता सर्वभवन समर्था या कारणरूपा माया, तस्या बलम् । परीक्षार्थं बलिना यथा महत् कर्म कार्यते, तथा सतोऽनन्तरूप कर्त्या सर्वसामर्थ्यमेकत्र ध्यातुं प्रदर्शनीयमिति तादृश रूपं निर्मितम् । नानाविधानि रूपाणि जलं स्वच्छतया गृह्णाति । तस्य जलस्योत्कर्षा माया । वैकुण्ठस्थितमपि रूपं गृह्णातिति जलभावेऽपि जलोत्कर्षः । किञ्च, स्वम्याऽपि विस्मापनम् । एव हि तेजोमय सर्वप्रकाशक सर्वमेव स्वरूपमन्येभ्यः प्रदर्शयति, तस्य न किञ्चित् विस्मयम्, तादृशस्याऽप्येतत् विस्मापनं विस्मयजनकम्, अहो मयैतादृशमपि लोके प्रदर्शयत इति । तेजोरूपं सत्तेजसोऽप्युत्कृष्टम् । किञ्च, सौभाग्यं परं पदम् । सौभाग्यम्यद्देराणिमाद्यैर्धर्मस्य च परमं स्थानम् । प्राणस्य योग्यं च कार्यमेतद्द्वयम्, तेन वायुरूपं सद्वायोरुत्कृष्टम् । सौभाग्यमत्र सौन्दर्यातिशयं सर्वपुररोचकत्वम् । ऋद्धिं सृष्टाद्धे । पुरुषोत्तमस्याऽपि रुचिजनकमत एवैतद्रूपे भगवतोऽतिमीति, प्राणादप्यधिका । किञ्च, भूषणभूषणाङ्गमिति । भूषणानां भूषणभूतानि अङ्गानि यस्य । भूषणान्यङ्गदादीनि कोस्तुमान्तानि, तेषां भूषणमङ्गमेव । यथेन्द्रनीलमणिं स्वर्णमणानाम् । अनेन नभस्तले विमानविगुण्डय इव भगवद्रूपे आभरणानि शोभन्त इत्याकाशतुल्यमप्याकाशादुत्कृष्टम् ॥ १२ ॥

एव सदुत्कर्षं निरूप्य चिदुत्कर्षमाह—

यद्धर्मसूनोर्भूतं राजसूयेऽतिरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः ।

कास्त्वेन चाऽप्येह गतं विधातुर्वाक्सूतौ कौशलमित्यमन्यत ॥ १३ ॥

यद्धर्मसूनोरिति । धर्मो हि ज्ञानमभिव्यक्तं भवति । धर्माज्जातं धर्मादप्युत्कृष्टम् । तस्याऽपि राजसूयं शान्तं धर्मोत्कर्षम् । तादृशीमवन्त्या स्मृत्वा धर्मेणाऽऽहं ब्रूतेति हर्षः । तवेऽपि यत् भगवद्रूपं दृष्ट्वा एव ज्ञातवन्तस्तद्रूपं वर्णयति—दृक्स्वस्त्ययनमिति । दृष्टीनां स्वान्ति कल्याणरूपमयं स्थानम् । सर्वेऽपि विषया दृष्टीनां नाशका, येऽपि भगवद्विषयान्तेऽपि स्वरूपतः कल्याणरूपा न । किं बहुना, विषयमाश्रमेव तद्दृष्टव्यमयजनकम्, न तु पोषकम् । ज्ञानमेव तु दृष्टिपोषकम् । शानेन्द्रियाणां च तदेवायनम् । सजातीय एव प्रविष्टं सजातीयं वदन्ति । तेन विषयपक्षेऽपि ‘कश्चिद्दीर्घः प्रत्यगात्मानमैक्षत’ इति न्यायेन यदा ज्ञानमेव पश्यति चक्षुस्तदा स्वस्त्ययनं भवति । ‘चक्षुष्यधुः’ इति श्रुतेश्च । तदा त्रिलोकस्य या बुद्धिर्ज्ञाता तागाह—इह चिद्रूपे भगवच्छरीरे—कौशलं विधातुर्जगत्तुर्भीतम् । अर्वाक्सूतावेव कौशलम् । इतोऽर्वाक् सत्त्वमृष्टावेव जगत्तुर् सामर्थ्यम् । अथवा, अर्वाक्सूतिर्भुवःपृष्ठिर्वाक्सूतिः सत्त्वान्, तत्र यत्कौशलं तदिह गतम् । अर्वाक्सूतिर्वाक्सूतेन इदं कर्तुं न शक्यत इत्यमन्यत । तेन स्वस्त्ययनं वात्, सर्वलोकाप्रीतिमिद्वल्वात्, सत्त्वमृष्टान्निरितमेतच्चिद्रूपमिति ॥ १३ ॥

१ पृथिव्युत्कर्षमाह—यन्मर्त्यलीलापयिकमिति । २ भावविधारणार्थम् । ३ स्वस्त्ययनं कल्याणरूपं । ४ त्रिलोकः । ५ त्रिलोकः । ६ त्रिलोकः । ७ त्रिलोकः । ८ त्रिलोकः । ९ त्रिलोकः । १० त्रिलोकः । ११ त्रिलोकः । १२ त्रिलोकः । १३ त्रिलोकः ।

आनन्दरूपतामाह—

यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः ।

ब्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्ताधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥१४॥

यस्यानुरागेति । स्त्रियो ब्रानन्दप्रधानाः, तासां दृष्टिरानन्द एव भवति । यत आनन्दार्थमेव प्रयतन्ते, माधने वा । प्रकृते साधनत्वाभावात् निरुपाधिकर्मादृष्टिविषयत्वेन आनन्दत्वमुच्यते । यस्य भगवतोऽनुरागेण प्लुतो यो हासः, प्लुतो निमग्नोऽपि वा, तत्सहितो यो रासः रसममहात्मको बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविरोधः, तत्र यल्लीलावलोकनम्, तेन प्रतिलब्धो मानो याभिः । पूर्वमभिमानं परित्यज्य भक्तिमार्गानुसारेण भगवन्तं प्रपन्नाः । तत्र सम्यगपर्यन्तं भगवद्भजने जाते अनुरागः प्रवृद्धः । हासमहितो रासो भावोद्गारी हृदये भगवदैक्यं प्रापयति । तत्र हास्यांशः काममध्ये प्रविष्टः । मेदमपि बोधेयदित्यनुरागेण प्लुतः कृतः परमप्रेमात्मको जातः । उत्साहजनकत्वात् हासोऽप्यपेक्षितः । रासो वक्ष्यतापादकः । अन एव तत्र वशीभूतस्य भगवतो यल्लीलावलोकनम्, तेन पूर्वं त्यक्तोऽपि मानो भगवता स्थापितो दृष्टिद्वारा दत्त इति प्रतिलब्धमाना भवन्ति । अनेन दीनतया भक्तिरस आक्षिप्तः । स्वतन्त्रा एव ता भगवदानन्दानुभवे समर्था जाता इत्यर्थः । ब्रजस्त्रियो गोकुलस्त्रियः । ब्रजतीति ब्रजः, सदैक्य स्थितिरहितः । तादृशीनां स्तब्धतयैक्यं रसास्वादनं स्वभावेन विरुद्धद्यत इति स्वभावविजयी भगवानानन्दमयः । कामसाधकत्वाभावमाह—दृग्भिरनुप्रवृत्ताधिय इति । दृग्भिः सह अनुप्रवृत्ता धियो यासाम् । यथा दृष्टिर्भगवति प्रविष्टा, तत्पक्षे चेतनाऽपि तत्रैव गता । अतो न स्वशरीरे तासां कामभोगापेक्षा, भगवत्स्वरूप एवानन्दानुभवात् । न कामेनानन्दो न वा स्वस्मिन् जातस्याऽऽनन्दस्याऽनुभवः, अन्तःकरणादीनां तत्रैव व्यावृत्तत्वात् । नाऽऽत्मन्यानन्दजननसामर्थ्येन । अग्निक्षयं न सन्देहः कर्तव्य इत्याह—किलेति । किञ्च । कृत्यशेषा गृयाऽवतस्थुः । कृत्ये शेषो यासाम् । प्रतिक्षणं भगवदात्मकतामेव प्राप्नुवन्तीति गृहकृत्ये तासां कृत्यशेष एव तिष्ठति, देहस्मरणमावात् । अतोऽपि स्वस्मिन्नानन्दोत्पत्तिः । यथा दूरे स्थितं दृष्टिर्विपर्ययीकरोति, तथा दूरे स्थितं भगवन्तमप्यानन्दरूपं दृष्टिर्विपर्ययीकरोति, अन्यथा आनन्दप्रेम्णामेवं स्थितिर्न स्यात् ॥ १४ ॥

एवं सच्चिदानन्दत्वं स्वरूपस्योपपाद्य, तत्र जीवभ्येव भगवतोऽपि स्थितिर्यक्तः स्यात् । तत्रैव सच्चिदानन्दरूपेऽक्षरे स्थितस्य पुरुषोत्तमस्याऽग्निवत्तत्र प्रादुर्भाव इत्याह—

स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्थमानेष्वनुकम्पितात्मा ।

परावरेक्षो महदंशयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान् यथाऽग्निः ॥१५॥

स्वशान्तरूपेष्विति । अश्रम्येवंप्रकारणाविर्भावः, तत्र भगवत्प्राविर्भावश्च निर्निमित्तं न भवति । अन्यद्वारा तैमर्य कारयन् विषमो भवेत् । अतः पुत्रशिक्षावत् भगवान् दैत्यान् मारयतांत्याह—१५१५ गान्तेषु स्वरूपेषु देवादिरूपेषु अद्यान्तैरितरैः स्वरूपमूर्तैरेव दैत्यैरवमानेषु सत्सु दयाविष्टचित्तः सर्वशोनाऽप्यत्र उभयसमाधानार्थं स्वयं साक्षरः पुरुषोत्तम आविर्भूतइत्यर्थः । कालकर्मान्निमेषणाभावाधमाह—परावरेक्ष इति । परः कालादिः, अवरः कर्मादिः, तेषां नियन्ता । ननु पुरुषो नारायणः प्रथमपुरुषो वा स्वानन्देन गान्-ऽऽविर्भावं लभताम्, किं पुरुषोत्तमाविर्भावेनेत्यत आह—महदंशयुक्त इति । महानंशो यस्य प्रथमपुरुषस्य,

तद्युक्त' । सृष्ट्यर्थं स्वस्मिन् प्रकृतिपुरुषमन्तर्भाव्येवाऽऽरिर्भवति । अत एव स्वस्मिन् यशोदादिभिर्जगदुपलभ्यते । एतदेव हि ब्रह्मलिङ्गम् । अन्यन्यावृत्त्यर्थमाह—मगनानिति । यथाऽग्निरिति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

एवमक्षरपुरपोतमत्वं भगवद्देहात्मनोरुपपाद्य लोकप्रतीतिविरोधं भगवद्वाक्यविरोधं च परिहर्तुमाह द्वयं—

मां खेदयत्येतदजस्य जन्मविडम्बनं यद्वसुदेवगेहे ।

ब्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराह्यवात्सीयदनन्तवीर्यः ॥ १६ ॥

मां खेदयत्येतदिति । भगवान् लोकवञ्चनार्थं प्राकृतदेहस्य स्थापयितुं वसुदेवपुत्रत्वादिविजम्बनं यत् करोति, तद्विडम्बनमपि तस्य सर्वथा अयुक्तमिति किं सर्वसमर्थस्य वञ्चनेनेति तथाकरणं मां खेदयतीत्याह—अजस्य जन्मविडम्बनमिति । तत्रापि वसुदेवगेहे यमुदेवस्य भार्याया देवक्याम् । एतदपेक्षया स्तम्भ इव, जल इव, ब्रह्मणो हृदयादिव आविर्भावविडम्बनं समीचीनमिति मां खेदयति । किञ्च, ब्रजे च वासो मां रोदयति । कुत्र व्यापिर्वैकुण्ठवासी, लौकिकोच्चाभिर् वासायोग्ये गोकुले किमित्यवात्सीदिति । किञ्च । अरिभयादिव नरासन्धादेभिर्भातं इव पुराणमथुरातो व्यववात्सीदिति यत्, पुरात् पलाय्य स्थानान्तरं गतमिति यत् । विषाम् परदेशवामः अयुक्तत्वे हेतुः—अनन्तवीर्य इति । ब्रजे चेति नकारो गुरुकुलादिसप्रदायः । अरिभयादिति भयाभावादिवेत्युक्तम् । न हि सर्वात्मनोऽस्य सन्ति, न वा तस्य भयम् । अन्येषां भयनिवर्तकत्वाच्च । स्वयमिति नाशद्वारा ॥ १६ ॥

वाक्यविरोधं परिहरति—

दुनोति चेतः स्मरतो ममेतद्यदाह पादावभिवन्द्य पित्रोः ।

ताताऽम्ब ! कंसादुरुदङ्कितानां प्रसीदतं नोऽकृतनिष्कृतीनाम् ॥ १७ ॥

दुनोति चेत इति । पित्रोः पादावभिवन्द्य कसवधानन्तरं देवकीवसुदेवपादावभिवन्द्य भगवानेवमाह—हे तात ! हे अम्ब ! कंसादुरुदङ्कितानां किं करिष्यतीति शङ्कया अतिभीतानामस्माकमुपरि प्रसीदतं प्रसन्नौ भवतमिति । यत्रेतद्वाक्यं तत्स्मरतो मम चेतः, दुनोति दुःखितं करोति । अनेन सर्वान्पेक्षं भगवद्वाक्यानि 'मानुषीं तनुमस्मिन्स्थितम् ।' 'उदन्ति तामुदेवति यमुदेवसुतं हि माम् ।' इत्यादिवाक्यानि लोकव्यामोहार्थमिति व्याख्यातानि । यदा भगवद्वाक्यानामेतस्या गतिः, तदा तैर्ब्यामोहितानां वाक्यानां किं वक्तव्यमिति भावः ॥ १७ ॥

एव सर्वविरोधं परिहृत्य, साक्षात्पुरुषोत्तमत्वमुपपाद्य तस्य गुणकर्माणि निरूपयिष्यन् भक्तिमार्गसिद्धये आर्द्रा भवतीत्यन् गुणान् निरूपयति—

को वा अमुष्याद्भित्तरेजरेणुं विस्मर्तुमीशीत पुमान् विजिघ्रन् ।

यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमेर्भारं कृतान्तेन तिरश्चकार ॥ १८ ॥

को वेति । भजनीयं स एव न्यातुं, यः स्वयमभयं, मृदुदपि प्रपन्नं सर्वतो भयान्मोनयति, ऐहिका-
मुष्मिणीं च क्रद्धिं मोक्षं च प्रयच्छति, भजनमन्देहेऽपि अनुपज्ञादपि यो मुक्तिं प्रयच्छति, स्वयं च निर्दो-
षपूर्णगुणविग्रहः, अनाधिकारिणोऽपि गर्वि प्रयच्छति, परार्थं स्ववृत्तनिवृत्तमपि विरुद्धं न मन्यते—एव यः

१ अजगन्मात्रं नृणां प्रजात २ अ यथा च ३ अष्टाष्टदध्यावृत्त्यमम् ४ लोक उत्कृष्टानाम् ५

५ पादम्, च

सप्तगुणो भवति, षडङ्गसहितभजनोपयोगिमहागुणवान् न भजनीय इति । तप्तस्वपि गुणेषु हेतुभूत गुणत्रयं, मन्यचेत्, भवत्यतिसामर्थ्यम्, स्वरूपत एव सवोत्कर्षः, परमा दया च, स संवेद्यामुपास्यो भवति । तदाह—सप्तभिः श्लोकैः । प्रत्येकमेकैकेन सप्तगुणा । द्वाभ्यां त्रिभिस्ततो द्वाभ्यां तैरेव स्थूलगुणा निरूप्यन्ते । तत्र प्रथममतिसामर्थ्यं निरूपयन्नाश्रितसर्वदुःखदूरीकर्तृत्वमाह—को वेति । सवे हि प्राणिनः सर्वानेव भजन्ते । तद्वत्गुणत्रयैरनुभक्ता विरक्ताश्च भवन्ति । एवमत्र निर्द्धारः । भजनीयदोषत्रयतिरेकेण मेव्यमान न त्यजन्ति । लोके हि सर्वेषामेव देवानां मनुष्याणां वा सेवकास्तत्परित्यज्य भगवदीया जायन्ते न भगवदीया कदाचित्प्यन्यस्य । यस्त्विमं शास्त्रार्थमन्यथाकरिष्यामीति भगवन्मार्गं समागत्य तत्पक्षमिच्छति कौतुकादपि, सोऽपि तथा कर्तुं न शक्नोति । तदाह—अमुष्यादधिमरोजरेणुं सकृदपि विजिघ्रन् को वा निस्मर्तुमीशीतेति । अतः स एव ईशः, यस्त्वीशितयान् यशो करोति । रेणुप्राणमागेणान्तर्गतः पूर्वोक्तस्तस्य सद्भातः भगवदीयमेव करोति । स तदर्थोत्पादितसङ्घातः संवेतो व्याप्तः स रेणुं विस्मर्तुं न समर्थो भवेत् । ननु ह्रिष्टः सद्भातमपि विस्मरति, क्लेशनाशकमेवाऽधिमन्यत इति चेत् । तत्राऽऽह—यो निस्फुरादिति । अयं हि फलपतः, यस्य भूः पर्णसहिता काचिच्छास्त्रा । अनन्तशास्त्रस्य सा एका शास्त्रा सहारकर्त्री रवभावात् । सतुष्टा तु सापि परमैश्वर्यं प्रयच्छति । अतस्तादृशशास्त्राया विद्यमानत्वात् स्वानिष्टनाशे का शङ्का ! यतो भूमेव सर्वाधारभूताया कृतोऽन्तो येन । विशेषेण स्फुरता । यत्र भारसम्भावनाऽपि तत्र स्वयं गत्वा दूरीकरणस्वभावेन अविटपेन भारमपि तिरश्चकार । यदर्थं संवेपामपि देवादीनां महान् यत्नः । यावत् दूरीकर्तुमायान्ति, तावत्स भारः पूर्वमेव तिरो भवति । यथा प्रथमोद्वेतेः सूर्यकिरणैरेव सर्वतमोनाशः सूर्यभूतु तम पश्यत्यपि न, तथा भगवान् भक्तानामित्यर्थः ॥ १८ ॥

इष्टफलं तु भक्तानां न वक्तव्यमेव । यतो ह्रिष्टप्रापि भगवन्तमसुरोऽपि लोभाभिभूतः सर्वधर्मप्रतिपक्षो भगवत्सन्धमात्रेणैव निपिदेनापि जानिनोऽपि दुर्लभं सायुज्यं प्राप्तवान् । अयं चाऽर्थः सर्वजनान्तर्दाहः—

दृष्ट्वा भवान्निर्ननु राजसूये चैवस्य कृष्णं द्विपतोऽपि सिद्धिः ।

यां योगिनः संस्पृहयन्ति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत ॥ १९ ॥

दृष्टेति । कृष्णं द्विपतोऽपि चैव यः शिशुपालस्य राजसूयसभायां सर्वेयं राजभिन्तत्र संयाया नियमाणां या सिद्धिः सायुज्यरूपा, सा भद्रद्विरेव दृष्टा । नन्विति सगोपनं समर्थम् । या सिद्धिः । योगिनः स्वभारत उत्तमां फलपर्यवसायिनां सर्वग्राधनसहितेनाऽपि योगेन धान्द्यमेव केवलं दुर्बन्ति, न तु भगवत्सन्धन्यतिरेकेण तां प्राप्नुवन्ति । अतः को वा तत्सन्धमाभावरूपं भगवद्विरहं सहेतुः ? भगवत्सन्धनो हि कोटिकल्पपृष्ठादप्यधिकः । स प्राप्तः केन वा त्यक्तुं शक्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवमिष्टसिद्धिहेत्यनिष्टनियारकभगवद्गुणं निरूप्य, स्वरूपं निरूपयन् भगवन्धन्यतिरेकेणाऽपि केवलस्य रूपसन्धनेनैव पूर्वोक्तादप्यधिकं फलं प्रयच्छतीत्याह—

तथैव चाऽन्ये नरलोकवीरा य आहवे कृष्णमुरगारविन्दम् ।

नेत्रैः पिवन्तो नयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य ॥ २० ॥

तर्हवेति । ये नरलोके वाराः. अन्ये भगवत्संनधराहिताः, भगवन्तं जानन्त्यपि न; तेष्याहवे स्वरूप-
सौन्दर्येणैव व्यामुग्धाः, नेत्रैः, नयनाभिरामं लावण्यामृतपूरं कृष्णामृत्सारविन्दं पश्यन्तो भगवत्सायुजे
प्रतिबन्धकरूपमशुद्धं देहं निराकृत्य पार्थसैः पूता बहव एव व्यापिवैकुण्ठं तच्चरणारविन्दं प्रापुः ॥ २० ॥

एतादृशे का कल्पचिन्ता ? अत्र परमेकमेव बाधकम्, व्यामोहिका भगवल्लीला; तैश्चैव व्यामुग्धः ।
मा हि भगवतः सर्वोत्तमत्वादिगुणान् भजनीयतां च शास्त्ररहितानां बुद्धौ स्थितामपनयति । तत्र सावधानेन
भाव्यमित्याह द्वाभ्याम्—

स्वयं त्वसाम्यातिशयस्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याऽऽसतसमस्तकामः ।

बलिं हरान्निश्चिरलोकपालैः किरीटकोटीडितपादपीठः ॥ २१ ॥

स्वयं त्विति । एषा लीला व्यामोहिका, या स्वयमधीशो गृत्वा सर्वोत्तमः सर्वाधमस्य स्तब्धमस्य, स्वयं तं
तादृशं विधाय, कैङ्कर्यं करोतीति । येन (भ्रान्तार्तां हृदये) अयमेतादृश एवेति भ्रान्ता मन्यन्ते । तत्र
प्रथमं तस्य सर्वोत्तमत्वमाह—स्वयमिति । तु शब्दो भ्रान्तप्रतीतिव्यावृत्त्यर्थः । न विद्यते लोके वेदे वा
मात्र्यमतिशयश्च यस्य । यस्मात् स्वरूपतो गुणतश्च प्रसिद्धाऽपि धीधीशः । किञ्च । अपेक्षितमपि
किमपि नाऽपशिष्यते, यत्त्रौकिकन्यायेन कैङ्कर्यहेतुर्भवति । तदाह—स्वाराज्यलक्ष्म्या । स्वस्मिन्नेव यद्वाज्यम्,
सर्वमेव हि जगत् स्वस्मिन्नेव वर्तते; यः स्वस्मिन् राज्यं करोति । स सर्वस्मिन्नेव करोति । तत्र वा लक्ष्मीः
निरतिशयानन्दरूपा, तैश्च प्राप्ताः सर्वे कामा येन । अस्पृष्टाऽऽनन्दस्य अन्यानि मात्रामुपजीवन्ति'
इति श्रुतेः । किञ्च । लोकेऽपि तस्यैश्वर्यं सिद्धम् । यतो बलिं हरान्निश्चिरलोकपालैः किरीटकोटीभिराडितं
श्रुतं पादपीठं यस्य । यथा पदार्थकरणपक्षस्तथा किरीटैरपि पीठस्य स्तोत्रम् । स्वयमपकृष्टभावेन नम्राः
स्वसंयन्निधनं सर्वोल्लसत्येन घोषयन्ति । घट्टनोद्गतगुब्बरेनेति केचित् ॥ २१ ॥

एतादृशः स्वमिहामने स्थितः श्वानन्दलक्ष्मीमनुभवन्नेव स्यात्तु योग्यः, न तु कैङ्कर्यं कर्तुं योग्य इत्याह—

तत्तस्य कैङ्कर्यमलंभृतात्रो विग्लापयत्यङ्ग ! यदुग्रसेनम् ।

निष्ठन्निपण्णं परमेष्ठप्रधिप्ये न्यबोधयद्देव ! निधारयेति ॥ २२ ॥

तत्तस्य कैङ्कर्यमिति । किङ्कर्यस्य भावः कैङ्कर्यम् । नदिति प्रसिद्धम् । तस्येति पूर्वोक्तस्य । ननु
करोतु किमपि भगवान्, किं नवान्नेन विचारेणेत्याशङ्कया ॥ २१—अलं भृताञ्जन इति । ययमत्यर्थं भग-
वता भृताः । पूताः पोषिताः वा । मेवार्थमेव वयं पोषिताः । यदि मर्ग इय मेवापि भगवन्तं, कर्तव्या स्यात्,
तस्मिन्नापि पक्षे वयं मुख्यमेवार्थमुत्पादिताः. अम्मद्वाराय कारयन्तु । तदर्थमस्मानुत्साय पुनः स्वयमेव करणा-
न्कैङ्कर्यमस्मान् व्यापयति । स्वयं व्यापयति, अस्मानपि व्यापयति । न्यययतीति पाठे, न्ययधातुर्लोपार्थः ।
अहेति स्वदुःस्वप्नापनयोग्यमिहस्य संवोधनम् । उग्रमेनमिति । उग्र मेना यस्य । कंगपिता, तम् । पर-
मेष्ठप्रधिप्ये प्रदणः । धानं । अपिष्य पिष्यमिति पर्यायः । तस्मिन्निपण्णम् । स्वयं तिष्ठन् समागतान् सर्वा-

१ जनेन शरानां प्रसिद्धिः स्वयं भृताञ्जन इति । २ अलं भृताञ्जन इति । ३ न्यययतीति पाठे, न्ययधातुर्लोपार्थः । ४ अहेति स्वदुःस्वप्नापनयोग्यमिहस्य संवोधनम् । ५ उग्र मेना यस्य । कंगपिता, तम् । ६ पर-
मेष्ठप्रधिप्ये प्रदणः । धानं । अपिष्य पिष्यमिति पर्यायः । तस्मिन्निपण्णम् । स्वयं तिष्ठन् समागतान् सर्वा-

नेव न्यबोधयत् । हे देव ! अप्रमाणतो नमस्करोति, पश्येति न्यबोधयत् । इदं ह्यतिदीनदोषाधिककृत्यम् । यद्यपि सर्वं कृत्यं भगवत्कर्तृकमेव । तथापि रूपान्तरमेव कृत्वा करोति । यदि स्वयमेव कर्तव्यम्, तदा विपरीतं किं न करोतीति चित्क्लेशः । देवसमायां यत्र ब्रह्मा उपविशति, तद्वाजासनमिति परमेष्ठगधिष्यमुक्तम् । अनेन ब्राह्मणेष्वापि तस्याऽनभ्युत्थानं निरूपितम् । अप्रतीकार्यश्चाऽयं क्लेशः ॥ २२ ॥

एवं रूपं मोहनं चोक्त्वा, तस्याभिप्रायापरिजानादज्ञस्य तव क्लेश इत्याशङ्क्य, तदभिप्रायमपि जानामि, तथापि क्लेश इति वक्तुं तस्य दयां निरूपयति । क्लेशस्तु बुद्धिकृतो न भगवत्कृतः । स हि भगवान् सर्वानेव भक्तान् सेवकानात्मनोऽप्यधिकत्वेन जापयति । तत्रान्यासहनमयुक्तम् । उग्रसेनोऽपि न वक्तव्यः, भगवतैव तथा क्रियमाणत्वात् । विपरीनं च करोति, पूर्वश्लोके तथैव कथनात् । तस्मात् प्रमाणबलमतिक्रम्य प्रमेयबलेन तथा करोतीति तस्य प्रमेयबलं निरूपयन् भजनीयत्वं स्थापयति—

अहो वकीयं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी ।

लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं ब्रजेम ॥ २३ ॥

अहो इति । यथा भगवतः साधनं सर्वार्थकारम्, फलपूर्णास्य तुच्छफलसाधकम्; तथा तुच्छस्य साधनरहितस्याऽपि पूर्णफलदानमित्यहो आश्चर्यम् । वक्तव्यं भगिनी दैत्यवकरूपा, तददृष्ट्या सन्तोऽपि न मुक्ता भवन्ति । इयमिति बुद्ध्या भगवत्सङ्गे साऽप्युपस्थिता । स्तनकालकूटमिति । स्तने विद्यमानं कालकूटम्, कालानां कूटं समूहः । सहस्रं हि काला मृत्यवः सन्ति, ते सर्वे तस्याः स्तन्ये एकीभूताः । अतः कालानां कूटं यत्र, तादृशं स्तन्यमपाययत् । ज्ञानहेतुपक्षेऽपि तस्यां दुष्टत्वमाह—जिघांसयेति, हन्तुमिच्छया । पूर्वमपि तस्या दुष्टत्वमाह—असाध्वीति । अनेन दैत्यधर्मोऽपि तस्यां नास्तीत्युक्तम्, ते हि जितेन्द्रियाः । तथाप्याकृतिप्रिययोर्बोधादुत्पत्त्यात् तद्वतं दोषमविचार्यैव क्रियाफलं वदवान् । अनेन भगवत्स्वरूपं यथाकथञ्चिदपि संघर्षं साधनान्तरनिरेपक्षं फलं साधयतीत्युक्तम् । भगवांश्च गुणानेव गृह्णाति न दोषान् । अतः परमदयालुत्वमाह—कं वा दयालुमिति । अन्यस्तु दयालुर्दैन्यसमेक्षते, नम्रतां वा, दोषाभावं वा । अयं तु किमपि नापेक्षत इति ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं ब्रजेम । शरणपदेन च सेवाभक्त्यादिकमपि निवारितम् ॥ २३ ॥

ननु 'निबन्धायाऽऽसुरी मता' इति आसुर्या संपादै जाताः कथं मुच्यन्ते ? 'तानहं द्विपतः क्रूराः' इति भगवतैवाऽन्यथाप्रतिज्ञानात् । तत्राऽऽह—

मन्येऽसुरान् भागवतांश्च यधीशो संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ।

ये संयुगेऽचक्षत ताक्ष्यपुत्रमंसेसुनाभायुधमापतन्तम् २४ ॥

मन्येऽसुरानिति । असुरानहं भागवतानेव मन्ये, 'मामप्राप्यैव' इति वचनं । ये प्राप्नुवन्ति भगवन्तं दृष्ट्यादिनाऽपि, तेषामधमगत्यर्थमप्राप्त्यभावात् मुक्ता एव भवन्ति । ये तु 'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तः' इति द्वेषसाधना भगवदप्राप्तिसाध्या निरूपिताः, ते जगद्रूपमेव भगवन्तं द्विपन्ति, न तु साक्षात् । ये तु साक्षात् द्विपन्ति ते प्राप्नुवन्त्येव । केनचिदन्तःकरणधर्मेण ते भगवत्संबन्धिनः इति भागवताः । ये तु

सहजा दानवा ' दानवास्तु तमोलयाः ' इति वैष्णवनिर्दिष्टाः, ते वन्देऽपि देवप्रतिपक्षत्वेन निरूपिता न मुच्यन्त इति केचित् । ततश्च मुच्यमानेषु पूतनादिषु न सहजासुखम्, किन्त्वसुरावेशः । स तु भगवत्सन्धे गच्छतीति तेषां मुक्तिर्युक्तेति । एतदर्थं भेदवाद् वैनायिकीं च प्रनियाय, मोहकवाक्यवत् स्वविरुद्ध भगवद्वाक्यं वेदवाक्यानि च मन्यन्ते, ते बहुवाक्यविरोधादित्या । मक्यर्थं वा तथा वदन्तीति लोकशिक्षार्थं वा । असुराणां भगवत्प्राप्तलुपायमाह—संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तानिति । क्रोधसरम्भ एव भगवत्प्रापको मार्गः, तत्राऽभिनिविष्टं चित्तं येषाम् । क्रोधमार्गेण तेषां चित्तं भगवति प्रविशतीत्यर्थः । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामिव भगवद्विषयत्वेन क्रोधस्यापि भगवन्मार्गत्वम् । भगवत् परमदयालुत्वसिद्धयर्थं क्रोधस्याऽपि मुक्तिहेतुत्वं निरूप्यते, अन्यथा दयालुत्वं न स्यात् । तस्माद्वैष्णवैरेकमङ्गीकर्तव्यम्, दैत्यानां मुक्त्यभावो वा, भगवतो दया वा । तत्राऽपि बलिष्ठा दयेत्याह—ये संयुगेऽचक्षतेति । ते हि युद्धे मर्तुं समायान्ति । तेषु चेद्भगवतो दया न भवेत्, तदा परोक्षे स्थितोऽन्येन वा मारयेत्, न तु स्वयं प्रत्यक्षो भवेत् । ननु तथा सति भक्तिमार्गविरोध इति चेत्तत्राऽऽह—तार्क्ष्यपुत्रमिति । असे सुनामं चक्रमायुधं यन्म तादृशं गरुडं पश्यन्ति । असेसुनाभायुधमित्यलुप्तमास । एतावान् भेदो भक्तदैत्ययोः, भक्ताः सर्वरूपसर्वदा भगवन्तं पश्यन्ति, गरुडाधिरूढं च, अन्यैः सह सयुगे च, दैत्यास्तु संयुग एव गरुडमेव पश्यन्ति । परं भगवदारूढम्, भगवानारूढो यमिति । अयमर्थः । कालात्मको गरुडः, तदुपरि च भगवान्, अतः कालं प्राप्य भगवन्तं प्राप्नुयन्ति, न तु जीवन्त इति विशेष इति ॥ २४ ॥

एव भगवतः स्वरूपगुणानुक्त्वा, विदुरस्य तद्विषयकमज्ञानं दूरीकृत्य, पृथक्वाक्यामुत्तरं वदन् पञ्चाऽपि मात्रा निरूपयति दशभिः श्लोकैः—वसुदेवस्य देवक्यामित्वादिभिरिति । गन्धो भगवतः स्थानं रसः क्रीडाऽपि मालकः । रूपं त्रिभङ्गि ललितं सर्वदोषनिवारकम् । १ । मृत्योरमार्गतो रक्षा तस्य स्पर्शोऽभिधीयते । श्लोकैरेतद्विरोधेन मनोवागनुसारतः । २ । प्रपन्ने भगवल्लीला दुःखाभावसुखात्मिका । स शब्दो नाऽन्य इत्येवमात्रा रूपोऽधिकारकः । ३ ।—

वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रवन्धने ।

चिकीर्षुर्भगवानस्याः शम्भजेनाऽपि याचितः ॥ २५ ॥

वसुदेवस्य भार्याया देवक्याम् । भोजेन्द्रस्य कसम्य वन्धनं यस्मिन्, नादृशे गृहे । वसुदेवस्य देवकीनिमित्तं भोजेन्द्रवन्धने जाते वा । तात्पर्यस्य निरूपितत्वाद्यथाश्लोकसिद्धा कथा निरूपयति, सर्वभावविकाराणां तुल्यत्वाय । अस्यां पृथिव्याः शं कल्याणं चिकीर्षुः । पृथिवीसुखाय भगवदवतार इति प्रयोजनम् । ब्रह्मप्राप्तेनाऽपि भक्तोद्धारार्था । अपिशब्देनाऽन्येषामपि प्रार्थना सर्वोद्धारार्था ॥ २५ ॥

ततो नन्दव्रजमितः पित्रा कंसाद्विविभ्यता ।

एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सवलोलवस्तु ॥ २६ ॥

ततो मथुराया जनान्तरम्, पित्रा वसुदेवेन कंसाद्विगेषेण विभ्यता नन्दव्रजमितः प्राप्तः । तत्र चोप

१ तत्रैव प्रकाश २ द्विविधानां मूलप्रमाणव्यवस्थार्थम् ३ पञ्चमी ४ एतावद्विरोधेन भगवन्मनेऽनुसारतः प्रपन्निरूपकत्वात्, विदुरादिभिरनुसारतः प्रपत्तिर्वैष्णवधर्मादागम्येन बोध्या ५ सर्वसुखभावाय लोकधनरूपस्य ६ भगवति प्रतीयमानानामेषां धनकारणत्वाय ॥

संहततेजा भूत्या, एकादश समा एकदशवर्षाणि, बलमद्रसहित, स एव निजसहाय इति तत्सहितोऽव-
सत् । एते हि दश प्राणात्मकाः, द्वौ द्वौ च विषयात्मकौ । जनने हेतुर्जयम्; गोकुलसमागमने हेतुर्द्वयम् ।
अजेताऽपीत्यनुपपत्तात् । इदं च न प्रयोजनमध्ये प्रविशति, भिन्नतया स्वातन्त्र्येण निरूपणात् । इदं चान्त-
रिक्षस्थानमिव । अत एव रुद्रप्रीत्यर्थमेकादशसमा अवसन् । वायोस्तुल्यरूपतया प्रीत्यर्थं गूढार्चिपद्मं सबलव
च । समा वर्षाः । ॥ २६ ॥

एवं भिन्नतया नित्यस्य पूर्वोक्तप्रयोजनाभावात्, शिरोभूतवासुदेवरूपेण क्रीडा कृतवानित्याहाऽष्टभिः ।
'सप्त वै शीर्षण्या चागष्टमी' इति श्रुते । तत्र श्रोत्रे आह-परीत इति द्वाभ्याम्—

परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन् व्याहरद्विभुः ।

यमुनोपवने कूजद्विजसंकुलिताङ्घ्रिषु ॥ २७ ॥

वक्रमेतद्वयम्, स्कन्धार्थत्वेन । श्रोत्रमेतद्वयम्, प्रकरणार्थत्वेन । वत्सपैर्गोपालैर्व्याहरद्विभुः पत्सांश्चा-
रयन्निति । क्रिययैव वायोः प्राणानां च, व्याहरत् विहार कृतवान् । बालैः सह क्रीडितवानित्यर्थः । बाधा-
भावायाऽऽह-यमुनोपवन इति । यमुनोपा । समोपवने । त्रिषोद्वेगाभावायाऽऽह-कूजद्विजैः मङ्गुलिता
अङ्घ्रिषा यस्मिन् । भगवद्भक्ता वेदकल्पवृक्षेण श्रिता भक्तिमाश्रित्य भगवन्तं गायन्तीत्युक्तं भवति ॥ २७ ॥

वने क्रीडामुक्त्वा सन्ध्याविषु वने क्रीडामाह—

कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम् ।

रुद्रन्निव हसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः ॥ २८ ॥

कौमारीं दर्शयंश्चेष्टामिति । कुमारसमन्धिनी पञ्चवर्षपर्यन्तं जायमाना । पञ्चाऽपि लीला पञ्चवर्षे.
क्रियमाणा व्रजवासिना पञ्चविधानाम् । त्रिविधाः पुरुषाः, द्विविधाः स्त्रियः । न हि सात्त्विक्यः स्त्रियः
सन्ति । अतः सर्वपरमेव प्रेक्षणीयां चेष्टा प्रदर्शयन् व्याहरदिति संबन्धः । समर्थो हि स सर्वं कर्तुम् ।
दर्शयान्नित्यनेन स्वयं तथा न कृतवानेव । तत्र प्रथमं रुद्रन्निव, तामस्यस्तदैव तुप्यन्निव, रुद्रप्रीत्यर्थं च ।
हसन्निति राजस्य । मुग्धभावेन तामसा, बालभावेन राजसा, सिंहावलोकनेन सात्त्विकाः । अत्राऽप्यागतः
पूर्वं भक्तान् स्मरतीति रुद्रन्निव । हसन् मुग्धो यो बाल सिंहस्तद्वदवलोकनं यस्य ॥ २८ ॥

पौगण्डलीलामाह—

स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् ।

१ समुदायेन दशभिः प्रत्येकं द्वाभ्या निरूपणस्य तात्पर्यमाह—एत इत्यादि । प्रकाशः । २ भवार्चिमुखविकीर्णं प्रार्थनाह्वय
च. ३ पितृभ्यः ब्रह्मप्रार्थना च. ४ प्रार्थितपूरणम्. ५ अन्तर्गतं यथा रुद्रदेवत 'तेन्तरिममजयन्' इति श्रुत्या
बोध्यते, तथा व्रजोऽपि रुद्रस्य पशुपतित्वद्विदेवत इति त्रयेत्यर्थः. ६ वायुवदनासनेन. ७ स्कन्धार्थो हि सर्वसर्गः,
स च बलं विना न समवति । अतः च प्राणधर्मः, प्राणश्चाधिमयः, ताश्च रसप्रधाना, नद्राह्म मुखम्, अतोऽत्र युक्त
रसनिर्हणम्. ८ प्रकरणार्थोऽत्र श्रोतारविचारः । श्रोता श्रोत्रप्रधानोऽन्तरतयेत्यर्थः. ९ अत्र वत्सचारणस्य
पारुषिक्यात् इत्यनयनात्मकत्वेन बोध्यम्. १० प्राणक्रियत्वं तु कूज-नद्राह्मनूपलब्ध्या. ११ तथा च जलस्य
रसप्रधानत्वात् सारमेष्येन रसत्वमित्यर्थः. १२ श्रोत्रत्वसमर्थनपादः—मगवदित्यादि. १३ प्रथमवर्षे. १४ ततः
प्राक्कालीनान् भक्तान्. १५

वारयन्ननुगान् गोपान् रणद्वेणुररीरमत् ॥ २९ ॥

स एवेति । शिष्टेषु पदसु वर्षेषु पङ्क्तिः श्लोकैर्विशेषतः । तास्ता लीला इहोदिष्टाः क्रमो नाज्य विवक्षितः । स एव, यः पूर्वमुक्तः । गोघनं गवा समूहम् । लक्ष्म्या निकेतमतिमुन्दरम्, चारणे हेतुः, सिता गावो वृषा यजेति । धर्मप्राधान्यं निरूपितम्, अतस्तत्चारणं धर्मकरणमेवेत्युक्तम् । अन्यान् स्वाजया धर्मकर्तृन् शीघ्रमेव फलसम्बद्धान् कृतवानित्यभिप्रायेणाऽऽह—अनुगान् स्वस्य पश्चाद्भावोपजीविनो गोपालान्, वेणुवादनं कृत्वा, ब्रह्माभूतं पाययित्वा, परब्रह्मानन्दे अरीरमत् रमयामास ॥ २९ ॥

तत्र बाधकांस्तु लीलैव दूरीकृतवानित्याह—

प्रयुक्तान् भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः ।

लीलया व्यनुदत्तांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ॥ ३० ॥

प्रयुक्तानिति । भोजराजेन कसेन प्रेषितान्, नानारूपधारिणो दैत्यान्, व्यामोहानार्थं समागतान्, लीलैव क्रीडारूपैव, विशेषेणाऽनुदत् दूरीकृतवान् । तांस्तानिति प्रसिद्धान्, श्रमाभावायाऽऽह बालः क्रीडनकानिवेति । वस्तुपुत्रिका, कण्ठादिक्रीडास्वधनानि वा । द्वयमेकवर्षकृत्यम् ॥ ३० ॥

सप्तमवर्षकृत्यमाह—

विपन्नान् विपपानेन निगृह्य भुजगाधिपम् ।

उत्थाप्याऽऽपाययद्वावस्तत्तोयं प्रकृतिस्थितम् ॥ ३१ ॥

विपन्नान्विपपानेनेति । कालियहृदे विपतोयपानेन विपन्नान् घृतान्, भुजगाधिपं निगृह्य, तन्मारकं दण्डयित्वा, तान् सजीवान् उत्थाप्य, तदेव तोयं गाश्चाऽऽपाययत् । गाव इति गाः । भुजगाधिपः कालियः । तत्तोयं कालियहृदतोयम् । प्रकृतिस्थित विपरहितम् ॥ ३१ ॥

अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः ।

वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षुः सद्ययं विशुः ॥ ३२ ॥

अयाजयदिति । सप्तमान्तलीला । गोसवेनेतीन्द्रयागं भद्रम् । वैश्वस्तोमम् । गावः मूयन्तेऽनेनेति गोसवं गोवृद्धिकरम् । वैश्वस्तोमौत्सर्गं गोपराजं नन्दम् । द्विजोत्तमैरिति तेषां याजकत्वम्, न स्वस्येति ज्ञापितम् । इन्द्रयागभक्तेन तथाकरणे हेतुः—वित्तस्येति । कोट्यवधिद्रव्यस्य भाररूपेण स्थितस्य सद्ययं चिकीर्षुः । पूर्वस्थितस्याऽन्यथाकरणे सामर्थ्यं विशुरिति ॥ ३२ ॥

अष्टमवर्षादिकृत्यमाह—

वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद्भ्रमानेऽतिविह्वलः ।

गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्राऽनुगृह्यता ॥ ३३ ॥

वर्षतीन्द्र इति । देवतौप्रधानपक्षो मुख्य इति स्थापयितुमिन्द्रेण वृष्टिं कारितवान् । पुष्टिलीला च स्थापयितुं गोवर्द्धनोद्धरणं च कृतवान् । व्रजविषयककोपाद्भ्रमेतिन्द्रे मेघद्वारा वर्षति सति, व्रजनाशमाशङ्क-

इदम् स ब्रजो रक्षितः । इन्द्रस्य कथमेव करणमित्याशङ्क्याऽऽह—भगो मानो यस्य तस्मिन् तति, पश्चाद्दर्शयति मति । गोत्र पर्यंतः स एव रक्षितपत्रम् । पृथिवीरक्षका अपि धर्मिष्ठत्वाद्भगवता उद्देता । ली-
लया आतपत्रमिव लीलातपत्रम् । छत्राकं वा । ब्राह्मो रक्षितः । भद्रेति सन्निधेनमुक्तविश्वासाय, भगवानपि
तथा रक्षित इति जापनार्थं वा । अन्यथाऽपि पालयितुं ममर्थः, स्वस्य परममनुग्रहं ब्रजविषयकं लोके
ख्यापयितुं पर्वतोद्वरणं कृतवानित्यभिप्रायेणाऽऽह—अनुगृह्यतेति ॥ ३३ ॥

वर्षचतुष्टयकृत्यमाह—

शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन् रजनीमुखम् ।

गायन् कलपदं रेमे स्त्रीणां मण्डलमण्डनः ॥ ३४ ॥

शरच्छशिकरैर्मृष्टमिति । प्रत्यग्रोदितचन्द्राकारैर्मृष्टमुज्ज्वलितं रजनीमुखं मानयन् रेमे । रजनी स्त्री,
शशी भर्ता । स हि बहुकालेन समागतो मानिनीं वामन्तस्तापेन क्षिप्त्वा स्वकरैर्भुजन् मानापनोदनं करोति,
न तावता तस्या मानोऽपगच्छति । सा हि देवता निष्कलङ्केन रमणमपेक्षते । स हि भर्ता शशी, शश
कलङ्कयुक्तः । अतः उभयसमाधानार्थं स्वयमुपायं कृतवान् । रजनीं खासहस्तरूपां बृत्वा, चन्द्रं स्वमनोमय
विधाय, तस्य मनोऽधिष्ठानुद्देयतात्पत्तिद्वयार्थं अक्षरमक्षोद्विन्, परमा रतिवीडां कृतवान् । शरत्कालीनः
शशीति, वर्षाकाले रजनीमुखे वृष्टिर्भवतीति, इत्यतीव सा । अतः एव तदनन्तरकाले उत्पन्ना स्वकैर्मूर्धनं
करोतीति युक्तम् । नखन्ये रजनीमुखं मानयन्ति, मरुता तस्मिन् काले क्रीडाभावात् । वोपस्तु रसार्थक
एव न भवति । निर्दोषतया माननं भगवदेकनिष्ठतयैव । स्त्रीणां मण्डलं मण्डनं यस्य, मण्डलस्य वा मण्ड-
नभूतः, सुवर्णे नीलमणिपत्रं, कपपाषाणे वा सुवर्णरेखा ॥ ३४ ॥

इति श्रीभागवतसुप्रोधिन्वां, श्रीलक्ष्मणभट्टान्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायविवरणम् ।

तृतीये मध्यचरितं कृष्णस्य विनिरूप्यते ।

इन्द्रियाणां तथा सर्गमधिकारस्य पोषकम् ॥ १ ॥

आविर्भूतो हि भगवांस्तत्त्वान्येव प्रवर्तयन् ।

मर्वां सृष्टिं वितनुते तान्त्वोऽत्र ततो गुणाः ॥ २ ॥

दशेन्द्रियाणि, चत्वारि मनआदीनि, देवताः ।

अष्टाविंशतिरूपाणि निरूप्यन्ते ततोऽत्र हि ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये मथुरायामुत्पत्तिमुक्त्वा, तत्र कर्तव्यचरित्रे वक्तव्ये, मध्ये गोकुलवासादिकं निरूपितम् ; इदानीमाविर्भावकार्यं निरूप्यते । तत्र प्रथमं गोकुलतत्समागत्य कंसं हतवानित्याह—

उद्धव उवाच ।

ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः ।

निपात्य तुङ्गादिप्रयूथनाथं हतं व्यकर्षद्यसुमोजसोर्व्याम् ॥ १ ॥

तत इति । ततो गोकुलत्स भगवान् स्वपुरं मथुरामागत्य, स्वपित्रोः शं चिकीर्षयोभयोः कार्यसिद्धयर्थम्, बलदेवेन संयुतो रिपुयूथानां नाथं कंसं तुङ्गान्मञ्चाश्रियात्, तदुपरि स्वयं गतित्वा, मृते तस्मिन् पित्रोः प्रियचिकीर्षया हतमपि तं व्यकर्षत्, विकर्षणं कृतवान् । एवं हि तेषां कामना स्थिता, क एनमित्थं करिष्यतीति । ओजसेति । यथा तस्याऽव्यवा विशीर्णा भवन्ति, तथा महाप्रयत्नेन विकर्षणं कृतवानित्यर्थः । इदमेव भक्तानां मनः । भक्तानां मनसि स्थितं दैत्यं हत्वा तन्मनः स्वस्थं कृतमिति । एतादृशे चरित्रे कृते तेषां हृदये यज्जायते—अस्माभिरप्येवं कर्तव्यम्, भगवदपेक्षया स्यातव्यम् ; भगवानेव चित्ते स्थितं दौघं परिहृत्य मनः स्थिरीकरिष्यतीति ॥ १ ॥

एवं दुष्टनिग्रहं निरूप्य शिष्टपरिपालनं यत्तु सतां शिक्षार्थं स्वयमाद्यं ब्रह्मचर्यलक्षणं धर्मसंपूर्णं कृतवानित्याह—

सान्दीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माऽधीत्य सुविस्तरम् ।

तस्मै प्रादाद्धरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात् ॥ २ ॥

सान्दीपनेरिति । सन्दीपनस्य पुत्रं सर्वज्ञः, तस्य सकाशात् ब्रह्म वेदमधीत्य । सकृत्प्रोक्तमित्यति-सौबुद्धयं लोकप्रतीत्या निरूप्यते, विधिपरिपालनार्थं वा । सुष्ठु विस्तरमिति अर्थावबोधान्नादिसहितम् । अधीत्य, विद्यां समाप्य, मुखे दक्षिणां दत्तवान् । सा दक्षिणा वररूपा, सोऽपि पुत्ररूपः, सोऽपि पूर्वं मृतरूपः । पूर्वं पञ्चजनोदरं प्राप्य मृतं पुत्रम्, मरणात् पूर्वावसरे स्थितरूपम्, तस्मै प्रादात् । भगवदाज्ञया कालेन मरणक्षणमारम्य सर्वतत्त्वसमूहस्य सङ्घातस्य प्रतिक्षणं यो विकारो जातः, तं सर्वमेव विकारं काल उद्गिरणं कृतवान् ; तदा स सर्वोऽपि सङ्घातः पूर्वस्थित एव भवति । इयमेव मनोधिकारिदेवता ; चन्द्र एव हि क्षीणो वर्द्धते, शब्दहेतुश्च भवति ॥ २ ॥

एवमाचारेण शिष्टपरिपालनमुक्त्वा, द्वितीयाश्रमलक्षणं धर्ममाचारेण प्रवर्तयन् कृतवानित्याह—

समाहुता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभूषयैषाम् ।

गान्धर्ववृत्त्या मिपतां स्वभागं जह्वे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः ॥ ३ ॥

समाहुता इति । भीष्मककन्ययैषां बुभूषया, श्रियः सवर्णेन रुक्मिण्या, ये समाहुतास्तेषां मूर्ध्नि पदं दत्त्वा गान्धर्ववृत्त्या तां हतवान् । 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ' इति प्रथम-विवाहे तदुभयं विधातुम्, रुक्मिण्यश्चे गान्धर्वता, इतरविषये प्रसङ्ग कन्याहरणात् राक्षसत्वमिति गान्धर्व-

धृत्या जह इत्युक्तम् । तेषां मूर्ध्नि पदं दधदिति । बन्धुभिर्वैतेभ्यो दत्तम्, तदेका बहुभ्यो दातुमशक्येति, यो रोचते, यो वा महास्तस्मै देयमिति च्छाया जातत्वात्, तस्मिन्मन्त्रे सर्वेषां मस्तके स्वपदं सर्वानुकल्प-
रूपं दत्तवान् । अनेन तेषामिच्छापि समर्थिता, सर्वप्रतिरूपत्वाद्भगवतः । श्रियः समानवर्णेन रुक्मिणीरू-
पेण ये समाहृताः इति वा पाठः । रूपेण व्यामुग्धाः समागता इति, तेषां मस्तके पददानेन, तस्मिन् पक्षे
तेषां मोहो निराकृतः । भीष्मककन्यया कन्या, श्रियः सर्वर्णेन करणेन, गान्धर्ववृत्त्या बुभूषया ये समा-
हृता इत्यर्थे, अनियतत्वात् सर्वप्रतिरूपतया गान्धर्वत्वम् । प्रसन्न कन्याहरणं तु सर्वत्र तुल्यमेव । मिपता-
मिति चौर्यं निवारितम्, सर्वेषां बलहानिर्वा निरूप्यते । स्वभागमिति न वैधो दोषः । सुपर्ण इति
गरुडभावमापन्नो भगवानेव । तथा सत्यमृतमिव तां हृतवान् मातुः प्रियचिकीर्षया । स्वभागमिति वचनादिभ्यं
ज्ञानशक्तिः । एषैव बुद्धिरधिकारिणो या भगवदेकपरा, भगवतैव सर्वान् दोषान् दूरीकृत्य, स्वार्थमेवात्म-
सात्कृता भवति ॥ ३ ॥

एवं सोमवंशे विवाहमुक्त्वा सूर्यवंशे सोत्सवं विवाहमाह—

ककुब्धिनो विद्धनसो दमित्वा स्वयंवरे नाग्रजितीमुवाह ।

तद्भग्नमानानपि यद्भतोऽज्ञाञ्जघ्नेऽक्षतः शस्त्रभृतः स्वशस्त्रैः ॥ ४ ॥

ककुब्धिन इति । ककुब्धिनो वृषभान् पणत्वेन स्वीकृतान्, विद्धनसः कृत्वा नासिकां भित्त्वा, तत्र
रज्जुं निपात्य, समाकर्षणेन दमित्वा ममवीर्यान् कृत्वा । तत्रापि स्वयंवर एव, न त्वाह्वय दानम् ।
अनेन स्वधर्मोऽप्युक्तो गान्धर्वः । नम्रजितः पुत्रो न स्यामुवाह । तस्यां राक्षसत्वमप्याह—तद्भग्नमानान् ।
पूर्वं स्वयंवरार्थमागतान्, समवबन्धरूपैस्तेरेव वृषैर्मशो मावो येषाम् । तथाभूतानपि तन्मास्कवृषभजेतुः
भगवतः सकाशात्तां हर्तुं गृध्रतोऽधिककाङ्क्षावतः, अत एव अज्ञान्, स्वयमक्षत एव स्वशस्त्रैस्तान्
शस्त्रभृतो जते । अनेन तान् हत्वा नयनात् राक्षसत्वं निरूपितम् । इयमेव हि बुद्धिदेवता ब्रह्मरूपा ।
तस्या दोषा द्विविधाः नियता अनियताश्च । नियता मायाकृताः सत्यव्यसनात्मकाः; अनियतास्तु अनन्ता
एव । तानुभयविधानपि भगवान् दूरीकृत्य, नम्रान् पाषण्डान् जयतीति वेदो धर्मो वा, तज्जैनिकां देवतां
स्वनिष्ठामेव कृतवानिति, न स्वभावतोऽपि भगवदीयानां बुद्धिरन्यविषया भवति ॥ ४ ॥

एवं विवाहमुक्त्वा तत्र रमणमासक्तिर्यतिरेकेण न भवतीति तदासक्तिकार्यमाह—

प्रभुः प्रियं ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सुरार्च्छेद्भुतं यदर्थं ।

वज्रयाद्रवत्तं सगणो रुपाऽन्धः क्रीडामृगो नूनमयं वधूनाम् ॥ ५ ॥

प्रभुरिति । प्रियायाः सत्यमामायाः ग्राम्य इव प्रियं विधित्सुर्गुप्तस्पर्शार्च्छत् पारिजातमाहृतवान् ।
स्वर्गस्थितियोग्यं देवोपभोग्यमिति पारिजातमर्यादा; तां भक्ष्त्वा, प्रियार्थम्, यथा ग्रामीणः कामरसाविष्टो
मर्यादां भक्ष्त्वा रसमनुभवति, तथा दिव्ययोगं कृतवानित्यर्थः । पारिजातस्य स्वर्गेऽपि दुर्लभतां ख्यापयितुमाह-
यदर्थं इति । यस्य पारिजातस्य अर्थे, वज्री इन्द्रो, वज्रं गृहीत्वा सर्गार्थं ब्राह्मणवधमप्यङ्गीकृत्य, यो

१ भावे क्तः, प्रकाशः. २ दानं कर्तव्यम्. प्र. ३ प्रतिसन्दस्य मूलस्वरूपवाचकत्वं प्रतिपुस्तकादिपदे प्रतिश्रम्. प्र.
४ श्रीरुक्मिणीरूपविषयिका आसक्तिः. प्र. ५ पञ्चत्रयेऽपि प्र. ६ तस्माद्देवादमोक्षा नमिजेनन यस्याः सा तथा । बुद्धि-
चनिकामिति व. प्र.

तत्राहृता इति । ताः पूर्वांका देवसियः, साम्प्रतं नरदेवकन्याः कुजेन नरकासुरेण आहृताः, तत्रान्तः-
पुरे, सर्वदुःखहर्तारमैहिकपारलौकिकदोषदूरीकरणसमर्थम्, स्वभोगार्थं तथा करोतीत्याशङ्कानिवर्त्यमात-
वन्धुमार्तानां तदीयत्वे बन्धुवादितकर्तारम्, दृष्ट्वा उत्थाय सद्य एकवारमेव तं पतित्वेन जगृहुः । हरि-
मातृवन्धुमिति विशेषणं न ज्ञातमुपयुज्यते, किन्तु स्वरूपसदेव । अत एव भगवद्दर्शनमात्रेण बन्दीक्षितवन्धु-
त्यागादिसर्वदुःखानामपुनःस्मरणं विस्मृतत्वात् । स्वगृहे पुष्टा इव कामकलापूर्णाः कन्दर्पकोटिलावण्यं
भगवन्तं भोगेच्छया गृहीतवत्य इत्याह—प्रहर्षय्रीडानुरागप्रहितावलोकैरिति । भगवन्तं हस्तेन दीनतया
शरीरेण वा बन्धुमिव न गृहीतवत्यः । किन्तु हर्षेण, व्रीडया, अनुरागेण च प्रहितानि यान्यवलोकनानि,
आनन्दचित्सद्भावदृष्टयः । प्रथमतो भगवन्तमानन्दमयं दृष्ट्वा प्रकृत्यो हर्षो जातः, तेनानन्दानुभवार्थं दृष्टि-
प्रथमं प्रेषिता । ततोऽधिभुज्यमाने भगवति पतिस्त्रीरूपं चेतनभावमापन्ना, व्रीडया भोगं निवार्य, तदीयत्व-
स्वापिका दृष्टिः प्रेषिता । ततोऽन्तःकरणे भगवति परमप्रेमोत्पत्तौ, भगवतोऽपि स्वस्मिन् दृष्टिपते, अनु-
पश्चाद्ब्रूतो रागो जातः । तेन परमवैषयिकभोगार्थं भगवति सा दृष्टिः प्रेषिता । तान्येवावलोकनानि, भग-
वद्ब्राह्मकाणि । अनेन भगवदीयानामेवं चित्तं भगवतोत्पाद्यत इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

तासां भगवत स्वीकारमाह—

आसां मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु योपिताम् ।

सविधिं जगृहे पाणिसुरूपः स्वमायया ॥ ८ ॥

आसां मुहूर्त एकस्मिन्नििति । समुदायेन भोगः स्त्रीणां सुखकरो न भवतीति, तासां कालत इच्छा-
बाधनाभावाय भगवानुरूपो भूत्वा, लौकिकवाच्यतानिष्टस्यै, सविधिं विधानपूर्वकम्, समानफलसिद्धये
भगवत्स्वत्वापनाय च, एकस्मिन् मुहूर्ते पाणिं जगृहे विवाहं कृतवानित्यर्थः । स्वमायया जगत्कर्तुः
करणभूतया । केवलसच्चिदानन्देऽपि भोगार्थं तद्ग्रहणयोग्यत्वाय स्वरूपमाच्छादयतीति, मायायाः करणत्वम् ।
यथा सर्वमेव जगत् भगवद्रूपं विदग्धमायया व्यवहितं सर्वेयथेष्टं व्यवहियते, तथा भगवान् स्वमायया
तासामभिलषितभोगार्थमुरूपो जात इत्यर्थः । योपितामिति भोगदशा प्रदर्शिता । नानागारेष्विति
पूर्णरसाविर्भावाय । अत्र विधिर्गान्धर्व इति प्रतिभाति, क्षत्रियाणां मुख्यत्वात् । एवं ग्रहणमेव विद्याभिध्यातु-
र्बोद्धेदेवस्य भक्तान् प्रति चित्तप्रेरणमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

तासां फलमाह—

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वशः ।

एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूपया ॥ ९ ॥

तास्वपत्यान्यजनयदिति । अपत्यानि कन्यापुत्ररूपाणि । तासामधिकरणत्वेन तत्तुल्यापत्यजननं निवा-
रितम् । तथा सति भगवदिच्छया प्रकृतिपुरुषसंबन्धेनैव तासां पुत्रा जायेरन्तद्यादृश्यर्थमात्मतुल्यानित्याह ।
सर्वश इति पञ्चधा । शरीरत इन्द्रियतः प्राणतोऽन्तःकरणतः स्वरूपतस्तत्सर्वपर्मतश्चेति । एकैकस्यां दश-
दशेति विध्यर्थः परिपालितः । ‘दशास्यां पुत्रानाद्येहि’ इति श्रुतेः । प्रकृतेर्विशेषभवेनेच्छयेति करणं

सङ्ख्यायाम् । सा ह्येकमेव पुरुषं सकृदुपलभ्य महत्त्वकार्यं कृतवती, पुनः सम्बन्धे प्रयोजनाभावात् सकर्मवस्थिता । इदानीं भगवांश्चेदन्तरूपो भवति तदा तद्भोगार्थं पुनः पुनः पुरुषसंबन्धं प्राप्य कार्याणि जनयिष्यतीति । तस्या विबुध्या सिद्ध्यति । यामवत्करणताऽस्याः । भगवदिच्छया व्यापृता बहुधा जननं साधयतीति । अनेन साहस्यवत् भगवद्भक्तानामिन्द्रियप्रवृत्तिरिति दृष्टसहस्रया बहिरिन्द्रियाणां स्वरूपमुक्तम् । ते ह्येव च जीजभावं प्राप्नुवन्ति, भोगश्चान्येच्छयेति; तत्रापि न भोगेच्छाकारणम्, किन्तु भवनेच्छैव कारणम् ॥ ९ ॥

एवं कामलीलामुपपाद्य क्रोधलीलां सोपपत्तिकामुपपादयति—कालमागधेत्यादि सप्तभिः—

कालमागधशाल्वादीननीकै रून्धतः पुरम् ।

अजीघनस्त्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् ॥ १० ॥

कामजनकानि चत्वार्येव बहिरिन्द्रियाणि । इन्द्रियं, संज्ञा, श्रोत्रं, चक्षुरिति । रक्ष्यते च चतुर्भिः क्रोधादौः संवत्सररुद्रपालकत्वर्यैः । कामक्रोधौ सप्तौ कर्तुं सप्त सप्त निरूपिताः । यद्येते गुणसङ्ख्यास्ते निवृत्तिः सप्तधा ततः । १। ततो मध्ये चतुर्मूर्तेः प्रद्युम्नादेर्निरूपिताः । चासुदेवान्भक्ततरङ्गा तृतीया सा निरूप्यते । २। तत्र प्रथमं सर्वपरिपालनार्थं भूभाररूपान् शत्रून्त्युत्कटान् प्रथमं मारयतीत्याह । कालेति । त्रयो ह्युद्रताः स्वयमागत्य भक्तद्रोहं कृतवन्त इति तान् हतवान् । तत्रं कालमागधौ मधुरापुरीनरोधकौ । शाल्वो द्वारकाया निरोधकः । कालः कालबधनः । मागधो जरासन्धः । कालस्य प्रथमत उपादानममे जरासन्धबधात् । आदिशब्दोऽपि संग्रह्यते । तेन सप्तमहास्ते त्रय एवोक्ता भवन्ति तामसादिगणाध्यक्षाः । अनीकैरिति सेनानां रोधे करणत्वम् । अनेन तज्जयस्य दुर्लभता वा सूचिता । तथाप्यजीघनत् । स्वयमिति । भिन्नतया स्वोद्योगे, नतु तदुद्योगे । स्वपुंसां मुचुकुन्दभीमप्रद्युम्नबलभद्रादीनां तेज आदिशत् । अनेन प्रतिष्ठार्थं तान्मारकत्वेनोपस्थापितवान् । ते' हि मार्गत्रयस्या लौकिकादिप्रकारेण ब्राह्मणब्रह्मशिवप्रपन्ना भक्तकामनाविक्षेपका भवन्ति । तन्निवारको भगवान् त्रिमूर्तिरपि त्रिविधकामनियन्ता ॥ १० ॥

एवमुद्यतान् त्रिविधान् हत्वा स्वतोऽनुद्यतान् अन्यद्वारैव कांश्चिन्मारितवानित्याह—

शम्बरं द्विविदं बाणं मुरं बल्ललमेव च ।

अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीत्कांश्च घातयन् ॥ ११ ॥

शम्बरमिति । शम्बरः प्रद्युम्नेन मारितः । द्विविदो बलेन । बाण , छिन्नमुजो भगवतैव कृतः । बल्ललोऽपि बलेनैव । दन्तवक्रादयो भगवतैव । आदिशब्देन विदूरादयस्तत्पक्षपातिनः । एतान् कांश्चित् घातयन् कांश्चिदवधीत् । हस्तौचुकौ । भगवदीयैर्मगवत्कर्तव्यं भगवदाज्ञया कर्तव्यमिति ॥ ११ ॥

१ यावत्फलसम्पन्नं स्वस्वसतीत्यर्थः. प्रकाश २ पद्येन. ३ आनन्दजननेन्द्रियप्रवृत्तिः. ४ साहस्यजीवा. ५ भोगेति प्र. ६ मरुदेवताकामिन्द्रियम्. प्र. ७ त्वक्. प्र. ८ अत्र कालो मुचुकुन्द इति संवत्सरात्मकः, मागधोऽपि रुद्रात्मकः. पाण्डवेषु पालकात्मकः, मूर्धासवेषु यादवेषु स्फुटा एवेति. प्र. ९ श्लोकाः. प्र. १० क्रोधलीलायाम्. ११ कालमागधशाल्वा. प्र. १२ क्रमेण प्रवाहमर्वादापुष्ट्या. प्र. १३ कालो यमपुत्रत्वाद्यैकिकप्रकारेण ब्राह्मणप्रपन्नः, द्वितीयो मर्यादायैव प्रपन्नः, तृतीयः पुष्ट्या शिवप्रपन्न इति तत्केत्यर्थः. प्र. १४ मुचुकुन्दभीमप्रद्युम्नभर्मृतिरपि मारितव्यादीनां त्रयाणां नामपूर्वकः. प्र. १५ एताव्यो हस्तौ. प्र. .

एवं दोषनिर्हारार्थमुच्यताननुचतांश्च दैत्यान् हत्वा शस्त्रसंन्यासं विधाय भूमिभारं निराकृतवानित्याह—
अथेति क्षाम्याम् —

अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान् नृपान् ।

चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येपामापततां वलैः ॥ १२ ॥

भक्तानामेव यदुःखं दोषरूपं न्यवारयत् । भूमेस्तु देहजो भारो न शस्त्रेण निवार्यते । १ । उत्तारि-
तस्तु भूभारः कण्ठ्यां जनयेद्भुवम् । ततस्तस्या निवृत्त्यर्थं नखरूपैर्हि पाण्डवैः । २ । प्रयत्नप्रेरितैर्बाह्यां
स्वयमेव न्यवारयत् । अन्तरण्यां च तामेव पूर्वस्पर्शसमुद्भवाम् । कृमिकण्टकैरुपां तां तन्नाशेनाऽव-
धीतपुनः । ३ । अथेति प्रक्रमान्तरे सारथ्यभावेन । ते भ्रातृपुत्राणां पाण्डवानां दुर्योधनादीनां च पक्षयोः सहा-
ययोः पतितान् धर्ममनपेक्ष्य स्नेहाग्रहभावेन पतितान् घातयन्निति पूर्वेण संवन्धः । तेषामाधिक्यमाह—
चचालेति । कुरुक्षेत्ररूपा भूः । धर्मक्षेत्रे हि तेऽधर्मभावं प्रापिताः । चलनधर्मात् ते सर्वेऽधर्मैकनिष्ठा
ज्ञातिघातिनः । अत एव येषां वलैर्भूश्चचालेति । देवेन्द्रकार्यं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

किञ्च । अग्रधानवधमुक्त्वा प्रधानवधमाह—

सकर्णदुःशासनसौवलानां कुमन्त्रपाकेन हतश्रियायुधाम् ।

सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरमुर्व्या न ननन्द पश्यन् ॥ १३ ॥

सकर्णदुःशासनेति । ननु जीवनादृष्टे विद्यमाने कथं सर्वे संभूय मृताः । नद्येकमदृष्टं सर्वेषामित्या-
शङ्क्य दुर्योधनपक्षपातेनैव सर्वेषामातुः क्षीणमित्याह—सकर्णो दुर्योधनः कर्णसहितः । दुःशासनो भ्राता ।
सौबलिः शकुनिर्मातुलः । एते चत्वारो दुष्टाः एतेषां कुमन्त्रस्य यः परिपाकस्तत्कुमन्त्रे ये स्थिताः, तेषां
श्री, आयुश्च पाकेनैव हतमित्याह—हतेति हता श्रीरायुश्च येषामिति । येषामिति विशेषणम् । दुर्योधनमपि
हतवानिति संवन्धः । अनुचरसहितो भग्नोरः शयानः पश्यतिकर्म । एवं सर्वं कार्यं कृत्वापि भारानिवृत्त्ये समा-
गतो निवर्तकैर्भारं जनयन् पूर्वभारं दूरीकृत्यापि न ननन्द सन्तोषं न कृतवान् । स्पर्शरूपता निरूपिता ।
भगवदीयानां स्पर्शनेन्द्रियं ज्ञानहेतुरेव न सुखहेतुरिति ॥ १३ ॥

द्वितीयं भारं दूरीकर्तुमनन्दनमेवाऽऽह—

कियान् भुवोऽयं क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः ।

अष्टादशाक्षौहिणिको मदशैरास्ते बलं दुर्विपहं यदूनान् ॥ १४ ॥

कियानिति । क्षुद्रनिराकरणार्थं क्षुद्रग्रामे यदि महाराजः समायाति तदा तस्तेनैव ग्रामो नश्यति ।
तत्रत्यः क्षुद्रस्त्वल्पमेव नाशयति, सैनिकास्तु सर्वमिति न्यायेनाऽऽह—भुवः कियान् वा भारो मया
क्षपितः मदशैः काणैर्दूरीकृतः । तान्नानाह—यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैरिति । द्वयं द्वयमुपयत् । तेषां
मूलभूतैः स्वतेजोभिरेव । एवं चतुर्विधैरपि तेजोभिश्चतुरङ्गसेनारूपोऽष्टादशाक्षौहिणिकस्तावदशौहिणीभिर्जातो
भारो यस्मात् दूरीकृतस्ततोऽप्यधिको भारोऽस्तीत्याह—आस्ते बलमिति । अधिकत्वे हेतुः—दुर्विपहमिति

१ स्तोयमेन न्यवारयन्, अकाशः. २ राजादिदेहजः. ३ 'कियान्—'इत्यादिश्लोकं चिन्तितम्. ४ कर्ण-
ग. ५ यदुक्तलानेन. ६ पूर्वश्लोकोक्तं 'येषाम्...' इत्यादिकं दुर्योधनादीनां विशेषणमित्यर्थः. ७ पायोः
चर्म. ८ 'क्षपित इति भिन्नं पदम्, तत्र सौलूक. ९ अशौहिणपदे द्रुतत्वमर्थम्. १०

केनापि सोढुमशक्यम् । दुर्विषहत्वे हेतुः—मदंशैरिति । सर्वस्यापि भगवदंशत्वेऽपि यदूनां संवन्धिभिर्मदंशैरिति भक्तपक्षपातादनिवार्यत्वं निरूपितम् । वायुरत्र बलाधिष्ठाता भगवत्संवन्धिनीमेव स्पर्शबुद्धि जनयति तत्रं सुखं पूर्णम्, न तेन परिच्छिन्नेन ग्रहीतुं शक्यत इति परिच्छिन्नतुल्यतया ज्ञानं न भगवदभिप्रेतमिति स्पष्टदेवतानिर्णयः ॥ १४ ॥

- तस्याऽपि मास्य निवृत्त्युपायमाह—

मिथो यदेपां भविता विवादो माध्व्या मदाताभ्रविलोचनानाम् ।

नैपां वधोपाय इयानतोऽन्यो मय्युद्यतेऽन्तर्दधते स्वयं स्म ॥ १५ ॥

मिथो यदेपामिति । यत् यैदा एषां यादवानां मिथो विवादो भविता । सोऽपि विवादो विवेकरहितो मौढ्याचारपर्यवसायी जात इत्यमिप्रायेणाऽऽह—माध्व्या मदा ताभ्रविलोचनानामिति । माध्वी मदिरा बहुपानसिद्धयर्थं मधुररसां तासुकवान् । तथा यो मदः गर्वो देहविवेकादेविस्मरणात्मकः । तेन जाताभ्राणि विलोचनानि येषाम् । नन्यन्योन्यघातेन भविरया निषिद्धगमनेन च भ(ग)वत्सहायार्थमागतानां भ(ग)वदीयानामयुक्ततेत्याशङ्क्य प्रकारान्तराभावादेवं क्रियत इति—आह—नैपां वधोपाय इयानतोऽन्य इति । एपामियानेव वधोपायो नत्वन्वः । तत्र हेतुमाह—मय्युद्यत इति । अन्यस्तुपायः सांशे मय्युद्यते स्वयमेवान्तर्दधते । न हि सूर्याणां निराकरणं तमसा भवति । तुल्यत्वाच्च नैकेन । स्मेति प्रसिद्धे । यदा यदा यादवनाशार्थं मागधादयः प्रवृत्ताः, तदाऽऽमुद्यतस्तान् हन्तुम् । तदा मयि उद्यते, अन्ये उपाया अन्तर्दधते । ननुकेयं भगवतो लीला यत्स्वफीयान् सेवकान् स्वसङ्गे समागतान् जनन्यशरणान् स्वयमेवमन्यायेन नष्टान् करोतीति । उच्यते, सर्गार्थमेवमिति । स्वात्मना सह च तुल्यता, अतो नात्यन्तभक्तिविरोधः । स्वतस्तेषामाविर्भावसामर्थ्याभावात् मायैव अविर्भावतिरोभावौ । खेदाभावाय तथावस्था । उत्पत्तिलीलायामिति न लीलाविरोधः । यथाऽस्य सर्गहेतुत्वं तथाऽग्रे वक्ष्यते । न च तेषां दुर्गतिः । मुक्तावेतदर्थमेवोक्तत्वात् सर्गादौ मुक्त्यन्ते चोक्तत्वात् । सर्वत्र तान् विना नाश्रयो निरूपयितुं शक्य इति सूचितम् । तस्मात्त्वाविर्भावे तेषामाविर्भावं कारयन्, स्वतिरोभावे च तांस्तिरो भावयन् स्वसमानान् करोतीति न भक्तेषु कापि तिरस्कारलीला । एवंविर्सर्गो निरूपितः ॥ १५ ॥

तत्र देवतां मित्रं निरूपयन् प्रद्युम्नं निरूप्य वायुदेवं निरूपयति पद्भिः । यदापाततो भक्तानामहितप्रतिभानम्, तद्भक्तिमार्गस्य तथात्वव्यापनाय । दशलीलापरे व्यापिवैकुण्ठे नित्यवत् स्थितिः । रूपान्तरेण भजनं स्वामिसेवकयोर्द्विहेतुः । १ । स्वामित्वं सेवको हन्ति सेवकत्वं तथापरः । अन्यथा सफलो न स्याद्भक्तिमार्गः मसाधनः । २ । सेवादशायां चेत्स्वामी विरसः सिद्धयभावात् । पश्चाच्चेत्सेवकत्वं स्यात्फलमीशश्च नो भवेत् । ३ । यावत्साधनमात्मानं सर्वशास्त्रविरोधिनम् । कृत्वाऽन्ते पूर्वधर्मस्य नाशं च कुरुते फले । ४ । अतः स्थितिदशायां हि तद्विचिन्त्य हरिः स्वयम् । स्वानभिप्रेतविषयान् भोजयत्येव नान्यथा । ५ । तदाह—

१ भगवति, प्रकृतौ. २ तस्याः भृगुजनकत्वनिर्णयः, प्र. ३ एषयचनपक्षे 'दधते' इति 'दध धातो' इत्यस्य रूपम्, प्र. ४ एतन्नामि, क. ग. घ. ५ एतन्नामि, ह. ६ विमर्गपदं वरणपक्षेयम् । तथा, च रतुभेत्तद्रूपमेनेन यथागणे विमर्गजनकं विवक्ष्यमावाप मुक्तमिषयम्. ७ निवृत्त्यतिविश्रुत्युपायमावाह. ८

एवं संचिन्त्य भगवान् स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम् ।

नन्दयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् ॥ १६ ॥

एव प्रकारेण सम्यक् विचारयित्वा तथोक्तकरणसामर्थ्यं तस्यैवेति भगवानित्याह । स्वराज्ये पितृप्रेतामहे, स्वस्यैव राज्ये वा, 'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि' इतिन्यायेन भगवद्राज्ये वा । धर्मजमिति तथा म्याने म्या पनाधिकारो दर्शितः । नन्दयामासेति सर्वानेव सुहृदः सर्वप्रकारेणानन्दयुक्ताश्चकार । न केवलं लाकि कविपर्यैरेव पूर्णान् करोति, किन्तु वैदिकमायेणाऽपीत्याह—साधूनां वर्त्म दर्शयन्निति । सता मानो वैदिकस्तद्धर्मनिष्ठा । तद्दर्शयन् मय्य यज्ञादिधर्मान् कुर्वन् वैदिकमायेणाऽपि नन्दयामासेत्यर्थः । अनेन प्रवाह मर्यादा च स्थिरीकृतवानित्युक्तम् ॥ १६ ॥

पुष्टिमार्गमपि तावत् स्थिरीकरोतीत्याह—

उत्तरायां धृतः पुरोर्वशः साध्वभिमन्युना ।

स वै द्रौण्यस्त्रसञ्छिन्नः पुनर्भगवता धृतः ॥ १७ ॥

उत्तरायामिति । पुरोर्वशोऽभिमन्युना उत्तराया शास्त्रानुसारेण धृत । स्वभार्यायामर्जुनपुत्रो यथाशास्त्र गर्भं धृतवान् । इमा मर्यादा प्रवाहे। दूरीकृतवानित्याह—स वै द्रौण्यस्त्रसञ्छिन्न इति । निश्चयोऽत्र नष्टास्त्र स्याज्जोषत्वात्, अत एव सम्यक् छिन्न । अग्रे सन्ततिश्छिन्ना । पुनश्छेदनानन्तरं स एव वशो भगवता धृतः । छिन्नो हि पूर्वभागो नोत्तरं निर्भाति । वशः प्रदीपसन्ततिवद्भवति । यथा निरन्तरमुत्पद्यमानास्तेजोवयवा अङ्गुल्यग्रपरिमिता दीपशिखा स्वप्रवेशनिर्गमाभ्यां समा म्थापयन्ति तत् यत्किंवा च निमित्तमाश्रित्य, तथा पूर्वदेहे अन्नायुषी समासाध शरीरोत्पादकावयवा म्थूलतया परिदृश्यमान रूपं प्रवेशनिर्गमाभ्यां सममेव स्थापयन्तो पक्षवत् सूक्ष्मादात्मत्वात् तन्मध्य उत्तरोत्तरं शुभान्तानि सप्तावरणानि सूक्ष्मसूक्ष्मान् कुर्वन्ति । ततोऽन्तः सूक्ष्ममावरणं प्रदिशि लावयव सूक्ष्मवत्त्वत् स्थितं योपागमि- बन्धात् सर्वत आकृष्टं पिण्डीभूतमिव योनौ प्रविशति । तत्राप्यन्नायुषी निमित्तमाश्रित्य पूर्ववत्तत्रापि मत्तथा तून् सुहृदा अन्तः सूक्ष्मसूक्ष्मान् रूपविशेषान् कुर्वन्तीत्याग्रहातृणस्तम्बानां व्यवस्था । तत्र तस्या सन्ततिर्विच्छेदे पूर्वसाधितस्य पिण्डस्य विनाशकेन विधाते उत्तरोत्पादनासामध्ये भगवान् स्वयं प्रविष्टस्ता सन्ततिं तथैव रक्षितवान्, न तु कृष्यादिऽह्नीनान्तराधानेन संतत्यन्तरेमेव । शास्त्रतोऽभ्यनुज्ञानात् पूर्वसन्ततिं कृतवानित्यर्थः । अनेन पुष्टिमार्गप्रवृत्तिं प्रवाहेण मर्यादाभिर्द्ध एवेति सूचितम् ॥ १७ ॥

स चेतुष्टिमार्गो मर्यादा यथास्थानस्थिता न कुर्यात्, प्रवाहवत् तस्यापि बाधकत्वमेव स्यादिति तस्यावृत्त्यर्थमाह—

अयाजयद्धर्मसुतमश्रमेधेस्त्रिभिर्विभुः ।

सोऽपि क्षमामनुजै रक्षन् रेमे कृष्णमनुव्रतः ॥ १८ ॥

अयाजयद्धर्मसुतमिति । अन्ते ग्राहणानां मृत्युं प्रवृत्त्यभावात् भगवत्प्रेरणयैव याचनं कुर्वन्तीति

भगवानयाजयदित्युक्तम् । मन्त्रसहितदेवतासान्निध्यकरणाद्वा । त्रिभिरिति कायिकादिसर्वपरिहारार्थम् ।
'तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्याम्' इति श्रुतेस्त्रिविधफलसिद्धयर्थमाहारपृथक्त्वन्यायेन
त्रयोऽश्वमेधाः कृताः । याजनादिसामर्थ्यार्थाह—विभुरिति । एवं निर्दुष्टस्याऽग्रिमकार्यमाह—सोऽपीति ।
धर्मां पृथ्वीमनुजैर्भ्रातृभिः सह रक्षन् द्विविधधर्मसम्पन्नः कृष्णभक्तो जात इत्यर्थः । सदेवौ पादौ
निरूपितौ ॥ १८ ॥

एवं भगवान् भक्तहितं विधाय धर्मस्थापनफलमिव स्वार्थं कृतां सृष्टिं बुभुजे इत्याह त्रिभिः—

भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः ।

कामान् सिपेवे द्वार्वस्यामसक्तः सांख्यमास्थितः ॥ १९ ॥

भगवानपीति । भगवत्सेवको युधिष्ठिरादिरपि भगवद्भक्तं राज्यं बुभुजे । भगवानपि कामान् सिपेवे ।
विषयाजानाविधान् बुभुजे इत्यर्थः । तस्य स्वार्थसृष्टस्य जगतो भोगे जीवतुल्यता स्यादत आह—विश्वा-
त्मेति । न हि भगवान् विश्वं विषयत्वेन भुक्तवान्, किन्त्वात्मत्वेन । सहि विश्वात्मा त्रिविधंपरिच्छेदाभा-
वेन, न तु केवलं विश्वरूपेण । ननु तस्य विषयभोगः सर्वत्र स्वत एव सिद्धः किमिति विशेषाकारेणोच्यत
इत्यत आह—लोकवेदपथानुग इति । सहि सर्वथा ब्रह्मत्वेन सर्वान् विषयान् भुङ्क्ते । अत्र तु लोकानु-
सारेण लौकिकसाधनेन लौकिकक्रियारूपेण लौकिकान् विषयान् भुङ्क्ते । वेदानुसारेण तु वैदिकक्रियया
वैदिकान् पुत्रानुत्पाद्य ताननुभवति । अतोऽत्र प्रकारत्रयेणाप्यनुभवतीत्यर्थः । कामभोगे हि निर्गमनमार्गो
नास्तीति तस्य सर्वावरकत्वात् कथं भगवान् जीववत् कामान् सिपेव इत्यत आह—द्वार्वस्यामिति ।
अनेन कर्मविरोधः परिहृतः । यथा निस्तारणोपायं कुर्वाणः कर्मफलमुपभुङ्क्ते तद्वदिति । ज्ञानविरोधाभा-
वाय—असक्त इति । असक्त्या भोगो हि ज्ञानविरोधी । स्वार्थं कृतसृष्टिमनुभवतीति ज्ञापयितुमाह—सांख्य-
मास्थित इति । संख्या हि तत्त्वानाम् । यत्र भिन्नतया गणना सांक्षित्वे पर्यवस्यतीति सर्गभेदे हेतुर्निरू-
पितः । अनेन भक्तिविरोधोऽपि परिहृतः । भगवान् भुङ्क्ते जीवोऽपि भुङ्क्ते । जीवद्वारा भगवान् भुङ्क्त
इति पक्षे भक्तिमार्गविरोधो भवति । प्राणं निरूपितम् ॥ १९ ॥

रमणं पुरुषोत्तमरूपेण पुरुषरूपेण चेति, द्वितीये भोगं वदन् रमयामासेत्येतद्विस्तारयति—

स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया ।

चरित्रेणाऽनवद्येन श्रीनिकेतेन चाऽऽत्मना ॥ २० ॥

इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून् ।

रेमे क्षणदया दत्तक्षणः स्त्रीक्षणसौहृदः ॥ २१ ॥

स्निग्धस्मितावलोकेनेति । चतुर्विधतुर्विधानां भूतानां भोगो निरूप्यते । चतुर्विधान्यत्र भूतानि ।
त्रिविधा जीवा मार्गत्रयवर्तिनो व्यापिपैकुण्ठवासिनश्च । तत्र भगवानिमं लोकं स्निग्धस्मितावलोकेन रमया-

१ वेदिकधर्मभगवद्धर्मसम्पन्नः, प्रसादः, २ विश्वमेतत्प्र कर्मधारयबोधनायाह—त्रिविधेत्यादे प्र, ३ अथोच्यते
एत्यर्थः, प्र, ४ तत्त्वानां सघनतया पारोक्ष्येन सातयेत्यर्थः, प्र ५ एव जीवभरसाधारणपारोक्ष्यबोधनेन, प्र, ६ भग-
वदयंवाभावान् प्र

मास । अत्र हि द्विविधा जीवाः ' द्वौ भूतसर्गां लोकेऽस्मिन् ' इति । तत्र देवाः स्निग्धावलोकने प्रेम-
दृष्ट्या रतियुक्ताः कृताः, आसुरास्तु रिमतेन मन्दहासेनार्द्धमायामोहेन । सर्वथा मुग्धाः शुद्धदैत्या भवन्ति,
ते दोषमलात्मकाः । अर्द्धमुग्धास्तु लौकिका भगवत्प्रसादेन सर्वानेव विषयान् प्राप्नुवन्तीति तत्र स्मितावलो-
कस्य हेतुत्वम् । आमुष्मिकान् वाचा पीयूषकल्पया रमयामास । ते हि मर्यादावन्तो वैदिकफलभोक्ताः ।
ताद्वि स्वर्गापवर्गाख्यम् । तद्भगवद्वाचा वेदेन स्वर्गाख्यं भवति । अमृतकल्पेन च उपनिषद्भागवतादिना
आमुष्मिकं फलं प्राप्नुवन्ति । अनवद्येन चरित्रेण सर्वानेव पुष्टिमार्गस्थितान् भक्षान् यदंश्च सुतरां रमया-
मास । चरित्रेणैव हि भक्ता रज्यन्ते । लोकनिन्दारहितेन तु कुलीना यादवाः सुतरां रज्यन्ते । वैकुण्ठास्थिताः
श्रीनिकेतनाऽऽनन्दयुक्तेन आत्मना सच्चिदानन्दरूपेण । चकारात् श्रयादिविभूत्या । क्षणदया दत्तक्षणो राज्या
दत्तावसरः । स्वप्नसुषुप्तिमुखं निद्रया भवतीति रात्रेः क्षणदात्वं लौकिकम् । ततोऽत्र विशेषं वक्तुं स्त्रीणां
सम्बन्धिनि क्षणे सुखे सौहृदं यस्येत्युक्तम् । वैकुण्ठसुखं हि निष्पन्नं स्वरूपे स्थितो रमते । राज्याभवती-
र्णोऽपि तथा स्त्रीसुखे । एवं चतुर्भिः सर्वेषां रमणमुक्तम् । स्निग्धेति प्राणदेवता । इममिति वाक् । अत एव
तत्स्यैवमित्यग्निः ॥ २० ॥ २१ ॥

सङ्कर्षणचरित्रमाह—

तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान् बहून् ।

गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत ॥ २२ ॥

तस्यैवमिति । एवं प्रकारद्वयेन रममाणस्य विरागो भोगप्रतिषन्धात्मा पष्ठो भगवद्दीयो गुणः प्रादुर्भूतो जात
इत्याह । द्विविधा हि विरक्तिः, भोग्यप्रतियोगेन दोषदर्शनसाहितेन शास्त्रदृष्ट्या साधारणी, लौकिकानामति-
भोगेन च । भगवतो विरक्तिरसा जातेति वक्तुं तद्वेतुमाह—संवत्सरगणान् बहून् इति । संवत्सराणां गणाः
प्रभवादेसमूहाः । तेऽपि बहवो बहुरूपेण रमणात् । वैराग्यस्य विषयमाह—गृहमेधेषु योगेष्विति । उ-
पगमेषु वैराग्यम्, न तु स्वरूपभोगे । उपगमो द्विविधः पूर्वमुक्तो लौकिको वैदिकश्च । तत्र सुतरां लौकिकोऽपि ।
गृह एव मेधा बुद्धिर्वैरिति । विरागो रागाभाररूपो रागनिवर्तको वा ॥ २२ ॥

रागस्य हि उभयं निवर्तकम्, असाध्यताज्ञानमनिष्टज्ञानं च । तत्राऽनिष्टज्ञानं लौकिकेषु विहितेषु
शास्त्रतः परमार्थतश्चेति तुल्यबलत्वाभावादकार्यताज्ञानं लोके निवर्तकं मन्यमानो भगवति वैराग्यमुक्त्वा पुरुष-
रूपेऽपि कैमतिकन्यायेन वैराग्यमाह—

दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् ।

को विस्त्रम्भेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः ॥ २३ ॥

दैवाधीनेष्विति । यत्र स्वप्नयत्नसाध्यता नास्ति तेनाऽप्यंशेन तत्र रागो न जायते । दृष्ट एव प्रयत्नसा-
ध्यता, नाऽदृष्टे । सर्वमेव चाऽत्राऽदृष्टरूपकर्माध्यम् । तत्र देहो भोगाधिष्ठानम्, विषयाभ्युपगमादारा भोग्याः,
भोक्ता च तदभिगानी—त्रयमपि दैवाधीनम् । स्वयं पुमान्, अनेनाऽऽक्षिप्तो देहो वा । समादयश्च विषयाः । ततः
किमत आह—को विस्त्रम्भेत । को वा विश्वासं कुर्याद्रोगो भविष्यतीति । पुनाक्षरन्यायेन षट्चाक्षर-

वति । न ह्येतावता धुण्कीटोऽक्षराणि लिखितुं जानातीति धुणमक्षितकोष्ठेऽक्षराणि वाचयितुं कश्चिद्विचार-
यति । तथा दैवगत्या स्वप्नवत् कदाचिद्भोगे जाते सर्वदा भविष्यतीति को वा विश्वासं कुर्यादित्यर्थः । ननु
जगदेव विश्वासं करोति, कुतो निषिध्यत इत्याशङ्क्याऽह—योगेन योगेश्वरमनुव्रत इति । शास्त्रोक्तप्रकारेण
शास्त्रं बुद्ध्या विहितभक्तिमार्गेण उपायेन योगेश्वरं सर्वोपायप्रवर्तकं यः सेवते सर्वभावेन, स विश्वासं न करोतीत्य-
र्थः ॥ २३ ॥

एव वैराम्यमुक्त्वा सत्त्वसङ्करूपत्वाय तदनुगुणं बहिर्वैराम्यजनकं रागं निरूपयति—

पुर्यां कदाचित् क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः ।

कोपिता मुनयः शेषुर्भगवन्मतकोविदाः ॥ २४ ॥

पुर्यामिति । पुर्यां द्वारकायाम् । सामीप्ये सप्तर्षी । कदाचिदिति भगवद्विचारितकाले । क्रीडद्भिरिति
न तेपा न्भभावतो दुष्टत्वम् । यदुभोजकुमारकैरिति उपजीव्याः सर्व एव भगवदपि बालकाः, तत्रापि
कुमाराः, 'न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम्' इति दोषाभावः सूचितः । तैः कोपिता मुनयो मननशीला
ब्रह्मर्षयः शेषु शासं दत्तवन्तः । तत्र हेतुः—भगवन्मतकोविदा इति । भगवदभिप्रायं जानन्तीति स-
र्वदोषाभावः ॥ २४ ॥

ततः परित्यागत्रयमाह—ततः कतिपयैरिति त्रिभिः—

ततः कतिपयैर्मसैर्वृष्णिभोजान्धकादयः ।

ययुः प्रभासं सहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः ॥ २५ ॥

गृहपरित्यागः, प्रवाहपरित्यागः, सर्वस्वपरित्यागश्चेति, रागाभावद्वयस्य तद्वेतुभूतशमस्य च त्रिषु पर्य-
वसानात् । तत्राऽऽद्यमाह—कतिपयैरेव मासैः त्रिभिर्मसि सर्वेऽपि यादवा निर्गता इति । वृष्णिभोजान्धकाः
सात्त्विकराजसतामसा निर्दिष्टाः । तदादयः सर्वेऽपि त्रिष्वेवाऽन्तर्भवन्तीति । अत एव सहृष्टा ययुः । न हि
भगवदभिप्रायं समुपा जानन्ति । प्रकर्षेण भानस्थानं सहर्तुं सङ्कर्षणस्य स्थानं प्रभासः । रथैरिति युद्ध-
साधननयनं सूचितम् । एव गमने हेतुर्देवरूपेण भगवता मोहिता इति । मनुष्यभावः परित्यज्य देवभ-
द्रामस्य इति । अनेन शापोऽत्र विपरीतो निरूपितः ॥ २५ ॥

शापो हि हीनभावः नयति, न तूच्छभावः । एते तु शापादेवभावः प्राप्स्यन्तीति लौकिकक्रियापरितः
गार्हमाह—

तत्र स्नात्वा पितृन् देवानृषींश्चैव तदम्भसा ।

तर्पयित्वाऽथ विप्रंभ्यो गावो बहुगुणा ददुः ॥ २६ ॥

तत्र स्नान्तेति । अथमेव वा विशेषणम् । ते हि भगवद्भक्ता भगवद्भक्त्यैव सर्वसमाधानं कर्तुमु-
चिन्तान्तथापि स्नानादिकमेव कृतवन्तः । तत्र मरम्बत्यामसिगुण्डे वा स्नात्वा देवर्षिपितृतर्पणं विधाय
विप्रंभ्यो बहुगुणा गारः । बहुदोहसारद्वयमाधुत्वादयो षट्षो गुणा । अनेनाप्यात्मिकाधिदेविकाधिभौति-
कानां मन्त्रादित इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

धनत्यागमाह—

हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजिनकम्बलान् ।

हयान् रथानिभान् कन्यां धरां वृत्तिकरीमपि ॥ २७ ॥

हिरण्यामिति । हिरण्यं सुवर्णम् । हिरण्यं रजतमिति देवपितृप्राप्त्यर्थं दक्षिणाविषयः । शय्यां वासांसि इति रात्रिदिनसुखकराणि । अजिनकम्बलानिति आस्तरणपरिधेयानि । त्रिविधान्येतानि सत्त्वरजस्तमोभेदेन साधारणानां देयानि । हयान् रथान्, केवलाः सहिताश्वाश्वाः । इमा हस्तिनः स्वतन्त्राः । कन्यां धरामिति राजसं दानम् । हयाः सात्त्विकाः । वृत्तिकरीमपीति भूमिमात्रम् । पूर्वं धरा ग्रामादिरूपा । किं बहुना, येषां यदस्ति, यत्किञ्चिच्चीतम्, तत् सर्वं ब्राह्मणद्वारा परित्यक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं परित्यज्य शुद्धा भूला भगवत्प्रीतिकरं कर्म कृतवन्त इत्याह—

अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् ।

गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः ॥ २८ ॥

अन्नं चोरुरसमिति । अनेकव्यञ्जनयुक्तमन्नं पूर्वोक्तेभ्य एव ब्राह्मणेभ्यः कृष्णप्रीत्यर्थं दत्त्वा निवृत्त-
पापा भक्त्यावेशेन सात्त्विकभावं प्राप्ताः स्वधर्मोद्बोधेन राजसमिथा सात्त्विका जाता इत्याह—गोविप्रार्थासवः शूरा इति । गवां विप्राणामेवायं असवः प्राणा येषामिति सात्त्विकत्वम् । शूरा इति राजसाः । तादृशानां सर्वप्रायश्चित्तमाह—प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः । य एव शार्प दत्तवन्तस्तेभ्यस्तदीयेभ्यो वा भूमौ साष्टाङ्गप्रणामं कृतवन्तः । क्षिष्टेषु शिष्टानि । एवं मर्यादया चतुर्विधं भगवच्चरित्रमत्र निरूपितम्, इन्द्रियाणां ज्ञानकर्मभेदो विहिताविहितभेदश्च । अष्टमि सप्तभिश्चैव पद्भिः सप्तभिरेव च । चतुर्मूर्तेर्भगवत्-
धरित्रं खेमिहोच्यते । १ । एतद्रूपाणीन्द्रियाणि नान्यं गृह्णन्ति च क्वचित् । सर्गार्थं हेतवश्चोक्ता जन्महेतुस्वभावतः । २ । ॥ २८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्यायविवरणम्

चतुर्थे अधिकारार्थं बुद्धिर्भगवतोच्यते ।

पञ्चार्थो साऽत्र सम्प्रोक्ता पञ्चपक्षाधिकारिणाम् ॥ १ ॥

स्वरूपं च गुणाः प्रोक्ताः कलमत्र निरूप्यते ।

एतादृशे हि पुरुषे भगवानाविशेद्यतः ॥ २ ॥
तदेव तद्रताः सर्वे बुद्धयन्ते नाऽन्यथा यथा ।
अतो भगवतः सर्वे हेतुधाऽयं निरूप्यते ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं स्मृत्यात्मिका बुद्धिर्भगवदिच्छयोपज्ञेत्याह—अथेत्यादित्रिभिः—

उद्धव उवाच ।

अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् ।
तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तेर्मर्म पस्पृशुः ॥ १ ॥

तामसी राजसी चैव सात्त्विकी चेति सा क्रमात् । पूर्वमेतादृश अपि सर्वदोषविनिर्मुक्ताः । भग-
वदिच्छया भ्रमापनोदनं कर्तव्यमिति तेषां मतिरुपपन्ना । ततः पूर्ववासनया तेषामसद्बुद्धिरुत्पन्नेत्याह—अथ
मिन्नप्रक्रमेण । ते पूर्वोक्ता ब्राह्मणैरनुज्ञाताः । अकुत्सन्तं पूर्वसम्बन्धि । वारुणीं पीत्वेति निषिद्धाचरणम् ।
तस्याः फलमाह—तया विभ्रंशितज्ञाना इति । सर्वं हि साधनं व्यर्थं यदि बुद्धिर्विनश्यति । अकर्तव्यं
तदा नाऽस्ति महतामपि निश्चितम् । १ । तस्मादेवं न कर्तव्यमिति बुद्धिरिहोच्यते । अतोऽत्र
शास्त्रे सर्वत्र ह्यप्रामाण्यं स्मृतं सदा । २ । बुद्धिभ्रंशफलमाह—दुरुक्तेर्मर्म पस्पृशुरिति । दुरुक्तानि
दुर्वाक्यान्यपकर्षबोधकानि । यस्य यत्रोचितं तत् प्रमादाज्जातं मर्मस्युच्यते । अपकर्षवाक्यैस्तादृशमुक्त-
वन्त इत्यर्थः । ज्ञानं चाऽत्र शास्त्रे स्थिरम्, न त्रिषणावस्थायि । प्राणेन गन्धवन्मनसा तस्य ग्रहणे स्फु-
रणम् । तद्भगवति नित्यमेव, अन्येषां तु जन्यम् । शरीरस्याऽजमिव लोकशास्त्रादिकं तस्य पोषकम् । इ-
न्द्रियाणि जनकानि, अभ्यासो दाढ्यहेतुः । तच्च त्रिविधम्, सात्त्विकादिविभेदेन । दंशादयश्च पृष-
पार्था निषिद्धान्तस्य नाशकाः, विहितास्त्वन्तःकरणशुद्धिहेतवः पोषकाः । तत्र जीवस्य प्रयत्नेन स्थापितं
तिष्ठति, गृहे पदार्था इव । शब्दा विषयाश्चोद्दीपका जनितस्य, अजनितस्योत्पादन एव सामग्रीरूपाः ।
तदेव बुद्धिचेतनादिवाच्यम् । तदेकं भगवद्रूपम् । तस्योत्पत्तिरनेकधा । आनन्देऽपि दशधा तत्किरूप्यते,
लीलावत् । आध्यात्मिकं मुख्यमविकृतं सर्वोपास्यं सर्वोत्तमभूतं च । तदेव प्रकाशकधर्मरूपेणाऽऽविर्भूतमवि-
कृतमेव भगवद्गुणत्वेनोच्यते । तदेव पुनः सृष्टेरर्थं वेदशरीरं गृह्णाति । तदपि रूपं विराड्विज्ञानं तम् ।
पश्चाद्भोज्यतामप्यापयते शरीरविशिष्टम् । तदा व्यष्टय इव विकृताः सर्वे शब्दा भवन्ति । तदेव पुनः प्रमा-
तारं प्रमेयं चाऽऽश्रयेते । तत्र प्रमेयाश्रयं प्रमेयानन्यादन्तमेव । परं प्रमेयरूपतया एकविधमिति तदेकमेवो-
च्यते । प्रमातरि तु पञ्चधा तद्भवति, अन्तः करणेन्द्रियाश्रयणात् । अन्तःकरणे तु चतुर्धा, इन्द्रिये त्वेक-
धौ । विशेषास्तु विषयाश्रयज्ञानद्विगुणतया पुष्टा भवन्ति । तत्र मनसा जनितं संशयात्मकं भवति, विशेष-
पास्त्वत्राऽपि विषयकृताः । अहङ्कारो बुद्ध्या सहितः स्वापं पश्यतीति स्वप्नज्ञानमहङ्काराश्रितम् । शरीराभि-

१ यथावत्, प्रकाशः. २ निरूपितः. ग. घ. च. ३ निषिद्धाचरणनिषेधिया बुद्धिरिह श्लोकं सूच्यते प्र. ४ अन्तःकरणे. प्र.
५ स्वापपञ्चकारेण. प्र. ६ इह प्रकाशः. इन्द्रियुपपत्ति-आधारेत्यादि प्र. ७ वारुणभूतम्. घ. ८ गुणरूपम्. प्र. ९ नामसृष्टयर्थं
वेदिससृष्टयर्थं वा. प्र. १० अन्ता र्ब वेदाः, इति श्रुतेरन्तम्. प्र. ११ अर्थवशात्तत्वेन लोकं पश्यतीति तदुभयमिति-
हति. प्र. १२ विदित्वात्मनोपेक्षा. प्र. १३ तर्जनीः इत्येव पद्य चतुर्दश्याहत्यायां तत्राऽऽकारमन्त्रेण भेदानाहुः—तत्र मन-
मेत्सारम् विनाशप्रामित्यन्तम्

मतिस्तु अहङ्कारेण कृता बुद्ध्याश्रया । चित् त्वात्मानमेव सुषुप्तां पश्यत्यन्यदा लीनमतो निर्विषयकं ज्ञानं
विचाश्रितम् । तस्य च स्थितिर्निरूपिता शास्त्रादिभिरिति नाशोऽपि विशेषेण रूढ्यते । पूर्वोक्तमर्यादाभावे
एव सामान्यतो नाशः । तत्र हेतुर्माया, ज्ञानस्यैव तिरस्करिणी । तस्या षडाश्रयभूताः कालादयः । क-
लिर्मेघमद्यादौ दैत्यशक्तनिपिद्धक्रिया । ते यथायथं स्वरूपतः, स्थानतो, गुणतश्च ज्ञानम्यागतो नाश
कुर्वन्ति । येषु ज्ञानं जायते तेष्वेव नश्यति । अतोऽत्र मदिरया, तेषा यज्ज्ञानं पूर्वस्थितं प्रमातरि बुद्ध्या
श्रयम्, तदर्थं स्तात्यतितमिति विभ्रंशितज्ञानत्वम् । मायया चाऽविद्यमानाः पदार्था बुद्धावेवोपस्थाप्यन्ते । त
द्विषयमहकृतं बुद्ध्याश्रितं ज्ञानं स्मृतिरूपं भवति । तथा कृत्वा तद्विषयसम्बन्धीनि वाक्यानि दुरुक्तानि
भवन्ति । तानि च विषयसहितानि विषयाश्रयाधारममं स्पृशन्ति । 'मृद् प्राणत्यागे' इति धातोरावश्य
कमरणार्थं धातोर्द्विर्भावे कृते 'दन्'—प्रत्यये कृते ममेति भवति । तत्राऽप्यस्योऽप्याघातं शब्दकृतोऽपि
महती व्यथा जनयति । मत्तत्वात् स्पर्शमात्रमुक्तम्, न त्वाघातः ॥ १ ॥

एव स्वरूपविस्मरणपूर्वकविपरीतपदार्थस्मरणैः शब्दस्पर्शेण क्षोभं जनयित्वा, शास्त्रादिभिरपि स्पर्शं कृतं
वन्त इत्याह—

तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् ।

निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनम् ॥ २ ॥

तेषामिति । मैरेयेण द्रव्येण पूर्वज्ञाननाशपूर्वकविपरीतज्ञानजननलक्षणदोषेण म्वस्थाऽपि चेतनात्मिका
बुद्धिः स्नेहेनाऽतिसमापि विषमा जाता । विषयाश्रितमपि ज्ञानं तेजःप्रकाशापेक्षमिति, तदभावे तदपि नेन्द्रि-
योपाकं जातमित्यभिप्रायेणाऽऽह—निम्लोचति रवावासीदिति । सर्वत्र दोषः समानो जात इत्याह—वेणू-
नामिवेति । मर्दनं नाशः ॥ २ ॥

एव तेषां पूर्वस्थितिं साधनसाध्यभावेन तिरोभावः प्रापयित्वा, स्वस्याऽप्यनीश्वरत्वं तिरोभावयितुं
साधनं साध्यं चाऽऽह—

भगवान् स्वात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः ।

सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ॥ ३ ॥

भगवानिति । अनैश्वर्यतिरोभावे हेतुः । स्वस्य य आत्मा चिदरा, तस्य मायाया गतिं प्रवृत्तिं कार्यं
करणमिति यावत् । तां पूर्वोक्तांम् । अवलोक्येत्युत्तरत्र साधनम् । स इति तदर्थं प्रवृत्तः । अनैश्वर्यतिरो-
भावो द्वयेन भवति, वेदैर्वैष्णवैश्च । तदुभयं कृतवानित्याह—सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशदिति ।
सरस्वती वेदात्मिका, सैव नदी, तदुपस्पर्शनं स्नानम् । अनेन वेदेषु स्वात्मानं स्थापितवानित्युक्तम् ।
द्वितीयमाह—वृक्षमूलमिति । 'वैष्णवा वै चनस्पतयः' इति श्रुतेः । तस्य मूलं येन रूपेण विष्णुना ते
जनितास्तद्बीजात्मकं मूलम् । तत्र विष्णोर्बीजात्मकेऽर्थार्थं स्थापितवानित्यर्थः । एवमैश्वर्यादिगुणानेकत्र,
स्वरूपं चैकत्र स्थापयित्वा आश्रयाभावेनाऽनैश्वर्यं निराकृतवानित्यर्थः । ननु भगवान् बीजं किमिति स्था-

१ हेतुभाष्यपूर्वमुक्तं प्रकाशः २ मयादाभावः, सामान्यतो नाशे वा अ ३ त्वरीगमिमानरूपम्, अ ४ बुद्धि-
लिनभागं तानसंज्ञितं गतितम् अ ५ विषयादावस्तदाश्रयं पुरुषं, न आपादाय यत्नं तत्तथा अ ६ तद्व्यगमहि-
काया मायाया अ ७ 'मिष्य यदि (३ ३-१५) तत्र विचारितमन्तराहम् अ ८ बुद्धस्तत्त्वाविभूतेऽनात्मकं अ

पितवान् ? वैकुण्ठे हि स्थापनीयम् । तत्राऽऽह—उपाविशदिति । उप समीपे वैकुण्ठे स्थितेन सर्गरीरा कर्तुमशक्या, अतस्तत्समीप एव आ सर्वतः सर्वभावेन तत्र प्रविष्ट सृष्ट्यर्थम् । एतदर्थमेव प्रथमत इय कथा कथिता । यथा भगवान् ऐश्वर्येण बीजे प्रविशति । अयमेव चाऽधिकार । माहात्म्यम्, (म्व)रूपम्, लीला, विषय, चरित्रम्, इन्द्रियाणि, स्वाशेन कारणप्रवेशः, बुद्धिरिति बीजरूपोऽयं सर्गः । विष्णो-जाता वैष्णवा, विष्णोरिमे इति च । अतो भगवान् स्वयं वृक्षमूले उपविश्य सृष्टिकारणबीजमुपपाद्य मोक्षकारणबीजमप्युपपादयितुं वैष्णवमुद्धवं पूर्वमेव विचारितवान् । नैवमु लीलामु प्रथमा मया कर्तव्या, अन्तिमा त्वनेन, मध्यमास्तु कालादिभिरिति । उद्धवस्व च कामना 'स्वधाम नय मामपि' इति । तद्यदा यत्र तिष्ठति तत् स्वधाम । इदानीं बीजात्मके कारणरूपे विष्णौ स्वयं स्थितः । तच्च कारणरूपे अमृत-दर्यात्मकवदर्यामानन्दानुभवार्थं मोक्षैकसाधनतपःसनिधाने तिष्ठत्यिति विचारितवान् ॥ ३ ॥

तस्याऽपि पूर्वस्थितिबिनाश एव भवतीति, बिनाशस्थाने प्रभासे समागच्छत्विति चेच्छा कृतवान् । अतो द्वितीय बीज निरूपयन् निश्चयरूपा बुद्धिमेकेनविंशतिश्लोकैराह । अष्टादशविद्यास्थानातिक्रमे हि बुद्धिर्निश्चयमवलम्बते । तत्र सप्ताङ्गानि गीतासया सहितानि, द्वादशात्मा स्वतन्त्रतया प्रकाशकत्वात् । अनेनैव पूर्वावस्था गच्छतीति ज्ञापितम् । मुक्तौ तु कारणस्याऽवर्क्यत्वादिमामेव लीलामन्यथोक्तवान् । बीजात् फले विस्तारो भवतीति च । अतः प्रथमं भगवदुक्तमाह—

अहं चोक्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह ।

वदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा ॥ ४ ॥

अहं चोक्त इति । स्वकीया अन्येऽपि प्रमासगमनार्थमुक्ताः, अहं चोक्त वदरी त्वं प्रयाहीति । च-कारात् प्रभासे गत्येति हृदयम् । भगवतेति कार्यसिद्ध्यावश्यकता तद्वाक्ये सूचिता । ननु किमित्येवमुक्त-वानित्याशङ्क्याऽऽह—प्रपन्नार्तिहरेणेति । प्रपन्नानामार्ति सर्वहेतुं सृष्टौ सर्वैश्वर्यदानेन दूरीकरिष्यामीति तथोक्तवान् । हेत्याश्चर्यम्, विपरीतेन साधनेन साध्यमिति । बदर्यप्यरण्यात्मिका, फलार्थममृतरूपा च । यस्याऽमृतस्य दरी वदरीति । त्वं प्रयाहीति विशेषतया निर्दिष्टम् । प्रकर्षेण गमन पदार्थाविस्मरणात् । अन्येषु, स्वकुलं स्वसमूहः । ते सृष्टयेवोपयुज्यन्ते, अतः स्वार्थं सम्यक् जिहीर्षुः, अन्यथा अनन्तविधा सृष्टिर्न स्यात् ॥ ४ ॥

यद्यपि भगवता मुक्त एवमुक्तम्, तथापि प्रभासे समागत्य गन्तव्यमिति हृदयाभिप्रायः । अन्यथा पूर्वावस्थापरित्यागो न स्यात् । उदाह—

अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिन्दम् ! ।

एष्टतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ॥ ५ ॥

१ बुद्धिरप्य प्रकाश २ भूतानि च ३ माया च ४ एता लीलान्तु शोकात्म्याऽनुभाव्यमाना ज्ञेया च
५ चोऽप्यर्थे च ६ अशोकत्वेन पुनरवकथ्यत्वात् च ७ बराग्वेण गोविचरणपूर्वकम् च ८ 'अरश्च ह वै ज्यशा,
ज्जो ब्रह्मणे' इति धृतं, 'अरनामाऽङ्गानामो ज्येनामाऽमृतसमा' इति स्मृतेः ब्रह्मलोकेन तदात्मिका च
९ वदरीपदयोगिकार्यविरचरण विधाय च

अयापीति । तदभिप्रेतं पूर्वोक्तम् । जानन्नहमिति उपदेशज्ञानेन सर्वज्ञताया जातत्वात् । भगवत्कृ-
पया तदपि ज्ञातम्, परं मयैव । अरिन्दमेति संबोधनमभिप्रायजानार्थम् । राजनीतावपि प्रभोरभिप्रेत-
मपि कर्तव्यम्, नैतावता वाक्योलङ्घनम् । नचापि सह न गतम्, प्रथमतयैव बदरिकाश्रमयात्रा कृता ।
गिरिदुर्गपर्यन्तं समागत्य पश्चात्प्रभासं गत इति लक्ष्यते । अभिप्रायस्य सन्देहेऽपि पूर्वावस्थाया विद्यमान-
त्वात् स्नेहादपि गत इत्याह—पादयोर्विरूपणं वियोगः, पूर्वावस्थाया वा परित्यागः, तत्राऽहमक्षमः॥ ५ ॥

अभिप्रेतोऽर्थस्तर्कितोऽपि प्रमितो जात इत्याह—

अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन्दयितं पतिम् ।

श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनम् ॥ ६ ॥

अद्राक्षमिति । तदा भगवत् ऐश्वर्यस्य प्रादुर्भूतत्वात् षोडशाऽपि कलास्तदा भगवति दृष्टाः । स पूर्णो
भवति । अतोऽत्र भगवतः षोडश विशेषणानि । एतान्येव गुणोपसंहारे षोडशाधिकरण्या प्रतिपादितानि ।
एवं सर्वार्थस्य सर्वगुणविशिष्टस्य साक्षात्कारो जात इत्यद्राक्षमित्युक्तम्, ब्रह्मसाक्षात्कारादेव पूर्वावस्थापरित्या-
गात् । तत्र प्रथमं भगवतोऽयमसाधारणो गुणः—यत्सर्वप्रपञ्चातीतः सर्वमुपसंहृत्य एको भवति, कारणरूपश्च
भवति । किञ्च भगवानासीनो भवति सर्वत्रैव, विशेषतो वैष्णवानां समीपे । अव्यग्रत्वाय चोक्तम्, कार्यभावात् ।
उपविष्ट एव हि सृष्टिं करोतीति च ज्ञापितम् । अनेन लोकेन्द्रव्यवोपसंहारश्च ज्ञापितः । भगवतोऽपि दर्शनं
भगवद्विच्छयैव जातमित्याह—विचिन्वन्निति । सर्वत्र सरस्वतीतीरे गरुडध्वजादिरथानुपणेन काऽस्तीति
विचारयन् यत्रोपविष्टः स्थितस्तत्र दृष्ट इत्यर्थः । अनेन विचारदशायां सर्वभूतस्थितमेकमेव विचारयेत् ।
तदनन्तरं स प्रियत्वेनाऽऽमत्वेन पर्यवस्यति, ततोऽपि ब्रह्मवित्त्वे ब्रह्मात्मभावे जाते पतित्वेन पर्यवस्यति,
अक्षरस्यापि पुरुषोत्तमः पतिरिति । एवं चतुरूपं प्रमेये निरूपितम्, साधनफलभेदेन । प्रमाणे तस्य
रूपप्रथमाह—अर्थशब्दकलानां तत्र प्राधान्यात् । तत्रार्थः श्रीनिकेतः । अनेन प्रपञ्चयज्ञसौभाग्य-
युक्त इत्युक्तः । सरस्वत्यां कृतकेतमिति वैदेकसमधिगम्यता । अकेतनमिति फलम् । सर्वार्थ-
यराहित्येन स्वरूपस्थित इति, स्वरूपे तादृशस्यैवोक्तत्वात् । श्रीवत्से लक्ष्मीश्चाऽत्रोपविष्टा दृष्टा । सरस्व-
तीतीरे च शुद्धे उपदेशार्थं स्थितो दृष्टः । अनाश्रितत्वेन सर्वं हेतुवादा विरोधाश्च परिहृताः, गृहरथासनाद्यभा-
वश्च । एवमेकेन प्रमाणप्रमेयनिर्णयः । चतुर्भूतक्षिमातिशयोक्तः । एकः सङ्कर्षणः, आसीनो बामुदेवः,
दयितः प्रद्युम्नः, पतिरनिरुद्ध इति । श्रीनिकेतो विष्णुः, इतरौ ब्रह्मशिबौ ॥ ६ ॥

एवं प्रमेयप्रमाणे निरूप्य फलरूपं भगवन्तं पञ्चरूपमाह—

श्यामावदातं विरजं प्रशान्तरुणलोचनम् ।

दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च ॥ ७ ॥

श्यामावदातमिति । श्यामश्चासाववदातश्चेति । मध्यन्दिनसवितृमण्डलमध्यसदृशवत् भासत इत्यर्थः ।

१ 'दृष्टत' इतिपदेनाजहत्स्वार्थेया बोध्यते. प्रकाश. २ स्वकुटुम्भरूप. ५ ३ चतुर्लक्षण्यान्तृतीयायायय
नृतीये पादे. ४ निर्धेयतया आसीनत्वेन प्र. ५ प्रमेयाविरोधप्रतिपादके द्वितीयाध्याये. ६ भूमस्वरूपे 'खे
माहिनि' प्रतिष्ठितः' इत्यनेन स्वमनसिष्ठिताया एव श्रवणादित्यर्थः. ७ 'तन्मये यत् कृष्णं तदत्रस्य' इति श्रुतेः पार्थिव
यत् कृष्णम्, तत्परा यद्विराज्यवपुश्चस्य भास्वरं श्यामरूपं तद्वदित्यर्थः. ८.

‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ इति श्रुतेः। अनेन सारूप्यरूपा मुक्तिरप्युक्ता भवति। विरजं निर्गलम्, व्यापिवैकुण्ठे रजोऽभावः। अनेन सालोक्यगप्युक्तम्, उत्सादकसंस्कृतमृताभावश्च; तेन मालोन्येऽपि पुनरुत्पात्तिर्निवारिता। मुक्त्युपदेष्टारमेनं प्रति तथाविधमालानं प्रदर्शयति फलत्वाय। अनेन पोद्दशकलोऽयं मनोमयो वेदात्मा सूचितः। प्रशान्ताख्यलोचनमिति। प्रकर्षेण शान्ते अरुणे लोचने यस्य। ज्ञानशक्ति-क्रियाशक्ती लोचने यस्येत्युक्तम्। प्रकर्षः साधनसाहित्यम्, अनेन सार्ष्टिरुक्ता। समानैश्वर्यम्। इदमेव हि सामीप्यम्, ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वस्यैव तथात्वात्। अनेन वेदार्थोऽप्येतवानेवाऽत्र प्रसिद्ध इति सूचितम्। दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितमिति। विदितं ज्ञातम्। अनेन सायुज्यमुक्तम्, उभयोर्बाहुचतुष्टयं ज्ञापितमिव। अत्र यत् पदत्रयम्, क्रिया, भक्त्या, ज्ञानेन च सायुज्यं भवतीति ज्ञापयितुम्। दोर्भिः क्रियामिः, चतुर्भिः पदसेवनादिभिः। विशेषेण दितं यस्मादिति सर्वज्ञाननिवर्तकं ज्ञानं कालनिवर्तकं वा, अन्यथा चतुर्भुजमित्येवोक्तं स्यात्, प्रकटचतुर्भुजार्थं वा। पीतकौशाम्बरेण चेति। पीतं कौशं कौशेयं यदम्बरम्, तेन च विदितम्। अनेन ब्रह्मभावेऽपि ज्ञानमङ्गमिति तदेव विशेषणमाह—पीतमिति, अहन्ताममताभावः। कौशमिति कुशसंघनिधनो यमनियमादयः। अम्बरमिति अवस्थात्रयपरित्यागेन निर्लेपता। एतानि ब्रह्मभावे ज्ञानसाधनानि। ‘वैराग्यं च तपश्चैव प्रमाधिरिति साधनम्।’ एकमेवैतत्, न प्रत्येकपर्यवसायि। चकारोऽनुक्तसर्वफलसमुच्चयार्थः। सर्वफलरूपो भगवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं फलरूपं निरूप्य साधनरूपं चतुरूपं निरूपयति—

वाम ऊरावधिधित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहम् ।

अपाश्रितार्मकाश्चस्थमकृशं त्यक्तपिप्पलम् ॥ ८ ॥

वाम ऊराधिति। वामे ऊरौ दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहमधिधित्य स्थितम्। दक्षिणमङ्घ्रिसरोरुहं यस्येति वा। भक्तिरनेन साधनत्वेनोक्ता। वामो मनोहरा ये भगवत्यतिच्छायरूपाः, तेषु भगवद्भक्तिमार्ग-कमलवत्सुन्दरः सर्वाप्यायकश्च स्थापितः। सरोरुहत्वेन प्रेम्णैव तदुद्गच्छतीति सूचितम्। दक्षिणपदेन भक्ति-मार्गे त्रीणि विशेषणानीति सूचिन्म। चातुर्यं, दक्षिणो देशः, पापण्डाभाव एव च। भक्ते चौरुपदं स-कुटुम्बस्य भक्तिपरत्वाय, स्त्रीपुत्रादिस्थानेऽपि भक्तिरेवेति वा। अधिधायणं पाकार्थं यथा सर्वोपयोगि भवति। वैष्णवैः संस्कृतो भक्तिमार्गः साधनमिति। एवं भक्ति साधनत्वेन निरूप्य, कर्माणि साधनत्वेन निरूपयति—अपाश्रितार्मकाश्चस्थमिति। अपाश्रित आश्रितोऽर्मकाश्चस्थो येन। आश्रितः पश्चादिति वा। अर्माणां कं तुल्यं यस्मात्, बालकसुखदायी। अर्मकरूपः कोमलोऽश्वत्थो वा। तस्यैवाऽरणी भवतः। कर्माणि सर्वाणि तत्साधनान्येव। अपाधायपदेन च साधनत्वेनैव कर्मणामपेक्षा, न तु तद्वत् फलमप्यपेक्षत

१ अत्रादित्यवर्णवर्णवस्य ब्रह्मणि बोधनाद्वादिस्थान्त-स्थितेऽपि तद्वर्णतास्तीति तथेख्यः. प्रकाशः. २ उत्पट्टक रजः, अत्रान्य कर्म पादद्वयम्, तत्संस्कृतमृताभावः. प्र. ३ उपदेष्टार्यं तादृशप्रदर्शनेन प्र. ४ प्रकर्षबोधनेन. प्र. ५ प्र-कटज्ञानक्रियाशक्तिमान्, ननु ततोधिको रसात्मा प्र. ६ ज्ञातव्यकथनेन. प्र. ७ वामदक्षिणभागयोः. प्र. ८ भावे कः। साधनमित्येवार्थः. प्र. ९ असमस्त पदत्रयम्. प्र. १० एतत् त्रयं समुचितमेव साधनमित्यर्थः. प्र. ११ अधिधित्येत्यस्य व्ययन्तत्वाद्गीकारोऽप्याहारपरित्यागं तन्निष्कृत्यैव पशान्तरमाहुः—दक्षिणमित्यादि तथाच अधिधित्यपदं व्ययन्तम्, तेन नाप्याहार इत्यर्थः. प्र. १२ वामोर् दक्षिणचरश्च साधनकथनेन. प्र. १३ अत्राङ्ग-प्रेम्णैतिसाधनत्वेन मार्गत्वम्। जेते स्ने-हमयगुणगतेन सरोरुहपदं प्रेमजन्यश्रवणादिपर बोध्यम्. प्र. १४ छायाार्थमाश्रितः. प्र. १५ अयमर्थः श्रध्रवग्याख्यातः अंगुष्ठेन. प्र.

भागवतत्वम् । द्वैपायन इति तदर्थमेव पुष्ट्या भगवदवतारः, तथाऽयमपीति ज्ञातव्यम् । तस्य सुदृत्, तस्यापि हितकारी सखा च, पराशराशिष्यत्वात् । अनेन पुराणमेव व्यासवत् परम्परया पराशरादवगतम्, न तु भागवतमिति सूचितम् । व्यासोऽपि नारदादेव भागवतं ज्ञातवान् । अनेन मैत्रेयस्याऽपि भगवदाज्ञया पुराणकथनं न व्यासस्याऽधिकारिणो विरोधहेतुः; तत्पुत्रोपदेशाच्च । एतदर्थं मित्रत्वमुक्तम् । लोकाननुचरन्निति शुक्वत्स सिद्ध उक्तः । शुको खाचरन्नेव सिद्धो जातः । आससाद यदृच्छयेति नारदतुल्यता निरूपिता, स हि यादृच्छिकः ॥ ९ ॥

एवं भगवान् सर्वसंविधानं विधाय पूर्ववस्थां त्याजयितुं स्वस्य कृपामसाधारणं कारणं स्वयमेव सम्पादितवानित्याह—

तस्याऽनुरक्तस्य मुनेर्मुकुन्दः प्रकृष्टमोदानतकन्धरस्य ।

आशृण्वतो मामनुरागहाससमीक्षया विश्रमयन्नुवाच ॥ १० ॥

तस्याऽनुरक्तस्येति । ननु 'गोप्या दयोपदेशश्च, उपदेशो न हि द्वयोः । भिन्नप्रकारयोर्जात्या स्वरूपेण गुणेन च' । १ । इत्याशङ्क्याऽऽह—अनुरक्तस्येति । अनुरक्तस्य प्रसिद्धस्य मैत्रेयस्य आशृण्वतो मामाहेति सम्बन्धः । अन्यत्र कथनाभावाय मुनेरिति । कृपाकथने हेतुः—मुकुन्द इति । स हि मोक्षदाता सर्वेषाम्, यथा जगत्कर्ता; अतस्तथोक्तवान् । तर्ह्युभयोः प्रधानत्वं कथं नोच्यते ? तत्राऽऽह—प्रकृष्टमोदानतकन्धरस्येति । प्रकृष्टो यो मोदस्तेन आनता कन्धरा यस्य । स हि प्रेममरेण गृहीतो ज्ञानाधारमयः कृत्वा, प्रेमाश्रु मुञ्चन्, चरणमेव पश्यन्, स्थितः । अतः साक्षादुपदेशानधिकारी, भक्त्या च कृतार्थः । अतस्तस्य शृण्वत एव सतो मामुद्दिश्यैवाऽऽह । स्वस्थे हि चित्ते उपदेशो षट्ते । स्वास्थ्यं च देशकालवैपरीत्यदर्शनात्, श्रमादिना च न सम्भाव्यते । अत आह—अनुरागहाससमीक्षयेति । अनुरागाद्भयनिवृत्तिः, न ह्यनुरक्तो भगवान् भारयति । हासेन च मोहः । भगवता पूर्णं कृतं पश्यन्नापि भानुसन्धेते । सन्ध्यगीक्षा समीक्षणं दयासाहितम्, तेन देशकालभयानि सर्वाण्यपि निवृत्तानि । विशिष्टेन श्रमाभावः । अनुरागपूर्वको यो हासस्तत्सहिता समीक्षिति ॥ १० ॥

पूर्वम् 'अतिव्रज्य गतींस्तिस्रो मायुष्यप्यासि कैवल्यम्' इति भगवता प्रोक्तम्, तदुद्धवस्य सर्वथा हितमिव भवति । स हि भगवन्तमेव प्राप्तुमाष्टे, निरन्तरं च निकटे स्थातुम् । साधनानि च न कर्तुं वाञ्छति । तादृशस्य बदरिकाश्रमप्रेषणं नाऽत्यन्तमभीष्टमिति तदिच्छामनुवदन् देयान्तरमाह । अस्मिन् दशे तदेतच्छाऽन्यार्थं भविष्यति । अहमिव तथा करिष्यतीत्यभिप्रायेणाऽऽह—

श्रीभगवानुवाच ।

वेदाऽहमन्तर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तदुवापमन्यैः ।

सत्रे पुरा विश्वसृजां वसूनां भत्सिद्धिकामेन वसो ! त्वयेष्टः ॥ ११ ॥

वेदाहमिति । ते यदन्तर्मनसीप्सितं तदहं वेद । इदं वाक्यमनुवादकम्, तत् फलं दास्यामीत्येतदर्थम् । एवमुक्ते प्रथमत एवाऽऽश्वासो भवति, अन्यथा काकतालीयशङ्का स्यात्, अन्यथाभिप्रायशङ्का च ।

ननु तद्भगवदात्मकं त्वेकवेदतोऽर्घ्यं कथं दास्यतीत्यत आह—ददामि यच्चदिति । यत्त्वया मनसि कृतं तदेव दास्यामीत्यर्थः । तस्याऽसाधारणत्वमाह—दुरवापमन्यैरिति । त्वद्व्यतिरिक्तैः सर्वैरेव दुरवापम् । तां कामनां विस्मृतामिव स्मारयति—सत्रे पुरेति । ‘विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत’ इति श्रुतौ सहस्रसम-
यागे विश्वसृजां मध्ये वसवोऽपि स्थिताः, तन्मध्ये त्वमेको मत्सिद्धिकामः, न हि सर्वे । ‘एतेन वै विश्व-
सृज इदं विश्वमसृजन्त’ इति श्रुतेः, ‘ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां यन्ति’ इति श्रुतेश्च विश्वसामर्थ्यम् ।
ततो विश्वं सृष्ट्वा ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नुवन्तीति सर्वेषां फलम् । तदधिकारिविशेषप्रयुक्तं विश्वकरणसामर्थ्यं या-
गस्य । स्वतः सामर्थ्यं हिरण्यशकुनिरूपब्रह्मोत्पत्तिः । तदा ते विश्वं सृष्ट्वा ब्रह्मसायुज्यं प्राप्ताः । भवांस्तु
तदुभयं न काङ्क्षितवान्, किन्तु सङ्गानुरोधेन यागे प्रवृत्तो मत्सिद्धिमेव काङ्क्षितवान् । मम सिद्धिर्मेद्वावः
‘पुरुषोत्तमो मम भवतु, अहं वा भवामि’ इति; तच्च सर्वथा दुर्लभं यागात् । अतो यागः कामितत्वा-
भावात् नियतं फलं दत्तवान् । एतच्च दातुमसमर्थत्वाभेवंत्वरूपमुत्पाद्य मत्तेषां कारितवान् । अतो मया से-
वाफलं बदरीस्थाने पुरुषोत्तममामितरूपं यथा सिद्धयति तथोपाय उक्तः । यागफलं तु न दत्तम्, तदिदानीं
दास्यामीत्यर्थः । वसो इति सम्बोधनमेतदर्शानुसन्धानं भगवत्कृपया तस्य जातमिति ख्यापनार्थम् । फला-
र्थमेव याग इति ख्याज्ज्ञहेषेष्टः ॥ ११ ॥

तर्हि किं दातव्यम् ? कथं दातव्यम् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—

स एष भावश्चरमो भवानामासादितस्ते मदनुग्रहो यत् ।

यन्मां नृलोकान् रह उत्सृजन्तं दिष्टया ददृश्वान् विशदानुवृत्त्या ॥ १२ ॥

स एष इति । स एष भावो जन्म, ते भवानां चरमः । यदीदानीं न दत्तं स्यात्, तदा त्वाऽप्ये जन्मा-
भावात्फलं न भवेदेव । ततः किमत आह—यद्यस्मिन् जन्मानि मदनुग्रहः प्राप्ताः । ममानुग्रहः फलसूचको-
ऽनन्तिमजन्मनोऽप्यन्तिमत्वं साधयति । एवमन्तिमे जन्ममन्यनुग्रहो जात इति फलमावश्यकम् । किञ्च, न
योग्यता मात्रम्, किन्तु फलमुखमेव तज्जातमित्याह—यन्मां नृलोकान् रह उत्सृजन्तमिति । नृलोकान्
सर्वानेव एकान्ते स्थित्वा उत्सृजन्तं मां ददृश्वान् दृष्टवानसि ॥ १२ ॥

एतच्च दर्शनं निर्मलया सेवया जातम्; अतः ससाधनत्वात्तत् स्थिरम्, न काकतालीयम् । उत्सृजन्तमि-
त्यनेन त्यजन्तमूर्द्धं सृजन्तं चेत्यर्थद्वयं विवक्षितम् । तेन यागप्रयोजनं मद्भावश्च एकरूपो भवति । मद्भावे-
प्येतद् द्वयं कर्तव्यम्, गुप्ततया स्थित्वा विश्वजननं सर्वलोकपरित्यागश्च । त्वज्जन्मनश्चरमत्वादेव परित्यागः
सिद्धः । मद्भावेन जगज्जननमवाप्तिष्यते । तत्र मत्सायुज्ये जगज्जननमन्यथासिद्धं भवति, एकीभावश्रुतेः ।
‘यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्’ इति । मिश्रतया ब्रह्मभावे ‘जगद्व्यापारवर्जम्’ इति न्याया-
त् न जगत्कर्तृत्वम् । अतः सर्वाविरोधेन मद्भावेन जगज्जननं यथा सिध्यति, तथा वक्ष्यामीत्यभिप्रायेण, ब्रह्म-
णोऽप्येतदेव मयोक्तमित्येतदर्शज्ञानेन यथा ब्रह्मा मद्रूपो भूत्वा मद्रूपं जगत्कृतवान्, क्रियया तस्य तथाऽधि-
कारात्; त्वमप्येतज्ज्ञानाम्मद्रूपो भूत्वा मद्रूपं जगत् ज्ञानेन करिष्यसीत्याशयेन तज्ज्ञानमाह—

पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय समाऽऽदिसर्गे ।

ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत्सूरयो भागवतं वदन्ति ॥ १३ ॥

पुरेति । एतद्वक्ष्यमाणं ज्ञानम्, मम नाम्ने पदे निपण्णाय अजाय आदिसर्गे प्रोक्तम् । तत्र हि सर्वं कृतयुगे ब्रह्मविदो ब्रह्मरूपाः । मच्छिक्षया ब्रह्मा पुरुषोत्तमरूपान् कृतवान् । ‘ यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे ’ इति भगवद्वाक्यात् । नामौ भवं नाभ्यम् । अज इति योनिद्वारा न जात इति । असं-
बन्धेन देहे संबन्धेन वा । समष्टिव्यष्ट्युभयरूपत्वाभावात् । तस्य स्वरूपमग्रे वक्तव्यम् । ‘ रजोभाजो भगवतो लीलेयम् ’ इत्यतोऽयमर्थः । यदुक्तं तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह—ज्ञानं परमिति । ज्ञानमध्या-
त्मरूपमपि भवति, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—परमिति । तदौपनिषदमपि भवतीति ततोऽप्युक्तमाह—मन्महिमा-
वभासमिति । मन्महिमोऽवभासो यत्रेति, यस्मिन् ज्ञाने मम पुरुषोत्तमत्वं भासते । माहात्म्यप्रतिपादका
गुणाः, कर्माणि, शक्तयश्च, अलौकिकं च सामर्थ्यम्; एतत्सर्वं यत्र भासते तद्भागवतमिति लोके प्रसिद्ध-
म् । सूरयस्तथा वदन्तीत्येतोऽस्मिन्नापि शाले वादिनामपि वाद एव ॥ १३ ॥

तत्कथयिष्यामीति तु नोक्तम्, वस्तुनिर्देश एव परं कृतः । ‘ नाऽपृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात् ’ इति
शास्त्रमर्था । वस्तुनिर्देश एव पृच्छेत्यस्य ज्ञापकः । अतोऽधिकारी भगवदभिप्रायं ज्ञात्वा पृष्टे वक्तव्य-
मिति पृष्ठवानित्याह—

इत्यादृतोक्तः परमस्य पुंसः प्रतिक्षणाऽनुग्रहभाजनोऽहम् ।

स्नेहोत्थरोमा स्वलिताक्षरस्तं मुञ्चन् शुचः प्राञ्जलिरावभाषे ॥ १४ ॥

इत्यादृतोक्त इति । आदृतश्चासुक्कश्च । ‘ वसो ’ इत्यादिसंबोधनपूर्वकं पूर्वकृतसेवानुवादाद्वा-
दृतः, वस्तुनिर्देशादुक्कश्च । आदृत एव वा उक्तः, ‘ प्रष्टव्यम् ’ इति । अन्यथोत्तरस्य वाग्व्ययरूपस्य
क्लेशरूपत्वाद्भक्तस्य प्रश्नो न घटेत् । आज्ञायां तु सर्वथा कर्तव्य एव । तदुक्तमुक्त इति । आदरस्तु स्फुर-
णार्थः । अनेन प्रमाणबलं प्रमेयबलं च दचमित्युक्तम् । ततः किं जातमित्यत आह—परमस्य पुंसः प्रतिक्ष-
णानुग्रहभाजनोऽहं जात इति । अहमेतावत्कारं कालस्य स्थितः, इदानीं परमस्य जातः । ननु का-
लोऽपि पर एव । तत्राऽह—पुंस इति । ज्ञानेनाऽक्षरभावो वा परशब्देन प्राप्तः पुरुषशब्देन निवार्यते ।
किञ्च । न संबन्धित्वमात्रम्, किन्तु प्रतिक्षणानुग्रहभाजनः । भक्तं दृष्ट्वा भगवदनुग्रहस्य
तरङ्गा उद्गच्छन्ति, तेषां भाजनं पात्रमहमेव जातः, न त्वचेतने सपुत्रे तरङ्गाणां लय इव
भगवत्वेवाऽनुग्रहो लीन इति, निरन्तरं भद्रिपयक एव जात इति वा । तदा भगवदनुग्रहस्य कार्यं
मयि जातमित्याह—स्नेहोत्थरोमेति । अन्तर्मज्जितसः पूर्णः । तदा स्नेहेनोत्थितानि सर्वाण्येव रोमाण्य-
वयवशः । सर्वत्रैवाऽङ्गे लोमशो देवताः सन्ति, ते भगवति सन्तुष्टे सर्वे सन्तुष्टा एवोत्थिताः । तत्रापि स्ने-
हेन, महदस्य सुखं कर्तव्यमिति । स्खलिताक्षरश्च जातः; पदवाक्योच्चारणं द्वारे, अक्षराण्यपि उच्चारयितुं
भृतानि क्षरन्तीति । अनेन मर्यादा सर्वथाऽपि शान्ता, वाचः प्रयत्नपरित्यागात् । किञ्च, मुञ्चन् शुचः ।
नेत्राभ्यां शोकाभ्रूणि मुञ्चन् । अनेन सप्ताधनं ज्ञानं पूर्वस्थितं निवृत्तमिति ज्ञापितम् । प्रकृतोऽज्ञलियस्य ।
अञ्जलिमेव पुरतो निधाय विज्ञापितवान् । अनेन तस्य प्रश्नाधिकारः सूचितः । आ ईपद्भाषे, यथा कथ-
यिन्मुखाद्वर्णा निःसृता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

उद्धवः स्वामीप्सितं प्रार्थयितुमन्यनिषेधं तत्र हेतुं चाऽऽह विभिः । तत्र ब्रह्मणे मया भागवतं प्रोक्त-
मिति श्रवणे प्रायेणाऽयं मां ब्रह्माण्डान्तरे ब्रह्माणं करिष्यतीति प्रतिभातं निवारयति—

को न्वीश ! ते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ध्वपीह ।

तथापि नाऽहं प्रवृणोमि भूमन् ! भवत्पदाम्भोजनिपेवणोत्सुकः ॥ १५ ॥

को न्वीशेति । ईशेति संबोधनं सर्वसामर्थ्यबोधनाय । ते पादसरोजभाजां संबन्धिषु चतुर्ध्वप्यर्थेषु को नु
दुर्लभः ? चरणरूपा पृथिवी, ब्रह्माण्डमपि पृथिव्यात्मकमेव, तच्च प्राप्य दुग्धपानवत्सेवते । तत्रापि सरो-
रुहं जलोद्ध्वयं पद्मम्, जलस्यापि फलरूपम् । अनेन सर्वमेव ब्रह्माण्डे स्थितं फलम्, तापापनोदश्च स्वद्भ-
जने स्वतः सिद्धः ॥ अत्र तार्थिकदेशे मुक्तिः प्रसिद्धा, लक्ष्यैकदेशेऽर्थः प्रसिद्धः, फलत्वेन सेवनया कामः
प्रसिद्धः, विहितत्वाद्वर्गः सिद्ध एव । अतस्तेषां को वाऽदुर्लभः ? ईशेति संबोधनादसाध्यमपि सिद्धयति ।
चतुर्ध्वपीति निर्द्वारवचनम् । अवान्तरमेदेन सर्वं एवैतेष्वन्तर्भवन्तीति सूचितम्, तथापि सूक्ष्मतया
प्राप्तमपि स्थूलतया प्राप्त्यमिति चेत्तत्राऽऽह—तथापि नाऽहं प्रवृणोमीति । यदि भगवदिच्छा तथैव
भविष्यति, तदा केन निवारयितुं शक्या । तथापि तन्नास्मदभिप्रेतम्, न वा याचनीयम् । किञ्च । न च
ब्रह्मत्वं दुर्लभम्, रहस्य एव ब्रह्माणो जायन्ते, यतो मूया भगवान् ब्रह्माण्डकोटिविग्रहः । तत्र किमेक-
स्मिन् ब्रह्माण्डे स्थितेन ब्रह्मणा कार्यं भविष्यतीति, संपूर्णं परित्यज्य कोऽर्थग्रहणात् । अतोऽहं भवत्पदाम्भो-
जनिपेवणोत्सुक एव । चिन्तामणिवत्सर्वसाध्यापेक्षया साधनमेवाऽधिकम् । न हि चिन्तामणिर्विष्वं प्रयच्छ-
तीति कश्चिद् चिन्तामणिं परित्यज्य यत्नमिच्छति । तस्मात्किं ब्रह्मत्वेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तर्हेवं सति न किञ्चित्प्रार्थनीयमित्यायाति तत्राऽऽह—

कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते दुर्गाश्रयोऽधारिभयात्पलायनम् ।

कालात्मनो यत्प्रमदाऽयुताश्रयः स्वात्मन् रतेः खिद्यति धीर्विदामिह १६

कर्माण्यनीहस्येति । अत्र चरणभजने एकं प्रार्थनीयम्, दोषाभाव इति । तत्र दोषो द्विविधः ।
भगवद्भजने क्रियमाणे स्वत एको दोष उत्पद्यते, भगवता चापरः क्रियते । तदुभयं यथा न भवति तथो-
पायो यत्कव्यः । तच्चैद्भागवतं भविष्यति, तदा तद्वक्तव्यमिति । प्रथमतो दोषद्वयमनुवदति । दोषानिषर्त्त-
कत्वे भागवतेनाऽपि न कृतम्, न हि भगवच्छरणारविन्दादन्यत् फलमस्ति । तत्सेवमानानां तद्बाधकानि
शुक्तिरेव प्रार्थनीया । तच्च बाधकं सर्वैरेव पोष्यते, न तु बाध्यते । तदेतदत्यभीष्टमिति ज्ञापयितुं प्रथमं
फलं दाह—कर्माण्यनीहस्येति । अनेनाऽयमुत्तमोऽधिकारीति ज्ञापितम् । भगवतो विरुद्धानि कर्माणि स्व-
बुद्धौ स्फुरितानि बाधकानि । सामान्यदूषणद्वयम्, विशेषेण दूषणत्रयमिति भगवतः सेव्यत्वसिद्धये स्वस्य
जन्मादिदुःखनिवृत्त्यर्थमभवत् । सेव्य इति भगवानभवोऽङ्गीकर्तव्यः । स्वस्य कर्मणा नानाविधकृद्भा भवन्ति,
तदभावाय सेव्यो भगवानिति तस्य तदभावोऽङ्गीकर्तव्यः । तच्च प्रत्यक्षेण भजनहेतुना विरुध्यते, यमुदेवस्य
गृहे जननात्, निरन्तरं कर्मकरणाच्च । प्रत्यक्षं तु युक्तिरूपानुमानाद्विलिप्तम् । चरणभजनं तु स्वतोऽतिरसं
प्रयच्छतीति फलतो महत्त्वं च प्रत्यक्षसिद्धम् । पर्यवसाने तु बाधः । यत्र भगवानेव जायते, एवं च क-

रोति, तत्र तदाश्रयाणामस्माकं का वार्त्ता ? भगवानेव हि फलदाता, यद्यन्ततः स एव भविष्यामस्तथा-
प्येवं रूप इति । जननादिहोरास्य विद्यमानत्वात् किं अजनेनेत्यनास्था प्रतिभाति । किञ्च, साधारणेश्वरा-
दप्यन्यथा प्रतिभाति । वस्तुतो ब्रह्मादीनामप्युपास्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्महानेवाऽयमिति प्रतिभाति, तथापि
त्रयो दोषा बुद्धौ स्फुरन्ति । कथं भगवान् स्वकीयं स्थानं मधुरां परित्यज्य शत्रुभयात्सलायितो द्वारकास्यं
दुर्गमाश्रितः ? कथं वा कालयवनात्सलायते ? कथं वा स्वरूपानन्दः स्वभोगार्थं स्त्रीसहस्रं परिगृह्णाति, उप-
मुद्धे च ताः ? अतो यावज्जन्मैवाऽन्यथाप्रतिमानाद्भजनवाधकमभगवत्त्वमेव प्रतिभाति । अथ यदि मोहनार्थ-
मेवं करोतीत्यभिप्रायः कल्प्येत, तथापि यावदवतारं मोहकत्वात् कथमुपास्यो भवेत् । अथोपासकं न व्या-
मोहयतीति कल्प्येत, तदपि न सम्भवति । स्वयं सर्वज्ञोऽसर्वज्ञ इव मन्त्रेषु मामुपहूय कर्तव्यं पृच्छति,
उक्तं च करोति । अतः केनाऽपि प्रकारेण चरित्रादिदर्शनेन भगवद्भजनबुद्धेर्नाश एव दृश्यते । व्यामुग्धानां
वचनानि तु किं वक्तव्यानि ? यद्येतानि दूषणानि भागवते परिहृतानि भवन्ति, तदा तद्वक्तव्यमित्यभिप्रा-
येण, अन्तिमां लीलां वक्ष्येव अन्तं दूषणान्येव सिद्धान्तीति तां दक्षां पश्यन् पूर्वदूषणान्येवाऽनुवदति ।
दूषणत्वाय स्वरूपं च कीर्तयति, सिद्धान्तसम्भावनार्थं च । कर्मणि पूतनामुपयःपानादीनि । अनीहस्य
पूर्णब्रह्मणः । अभवस्य निर्विकारस्य । भवः सर्वविकारहेतुर्जननात्मा । सर्वसंहर्तुः सर्वनियन्तुश्च काला-
त्मनः स्वरक्षकत्वेन, दुःखगतिहेतुं दुर्गादिकं स्वरक्षकत्वेन मन्यते । अथेति मित्रप्रक्रमेण । अनेन दुर्गाश्र-
येऽपि पलायनं स्वतन्त्रतयाऽपि पलायनं सूचितम् । आभारामस्य च प्रमदायुताश्रयणम् । एतल्लीलापञ्च-
कम् । ब्रह्मत्वेन त्वां जानताम्, लीलापञ्चकं च पश्यतां सङ्कटे पतिता धीः खिद्यति । इहेत्यस्मिन्नर्थे १६

त्वत्कार्यिकेन व्यामुग्धोऽहं वाचिकेनाऽपि मुग्धो जात इत्याह—

मन्त्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुण्ठिताखण्डसदात्मबोधः ।

पृच्छेः प्रभो ! मुग्ध इवाऽप्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव देव ! ॥ १७ ॥

मन्त्रेष्विति । जरासन्धवधार्थं राजप्रार्थनायाम्, यागार्थं युधिष्ठिरप्रार्थनायां च स्वयमुपायं जानन्नेव
मामुपहूय । मन्त्रेष्विति बहुवचनेन कालान्तरेऽपि स्वपञ्चकादिषु वृष्टमिति मतिरिति । जैत्रमासदरे ।
आहूयेति मासक्रिकत्वं निषिद्धम् । त्वमिति नाऽत्र तिरोहितं किञ्चिदिति सूचितम् । सर्वशास्त्रानुसारेण न
कुण्ठितः । तीक्ष्णतामप्यपरित्यज्य स्वकार्यकर्ता अकुण्ठितः । अखण्डस्तैलभारावदनवछिन्नः, न काला-
दिना दक्षितमङ्ग आत्मबोधो यस्य । पृच्छेतामन्त्रेण वृष्टवानसि । विधिप्रयोगात् परिहर्तुमप्यशक्य
इति सूचितम् । प्रभो इति संबोधनं पूर्वस्थितिमपि नाशयेदिति, भयादपि कथनं सूचितम् । मुग्ध
इवेति तदानीन्तनचेष्टया न जानातीत्येव प्रतीतिरूपज्ञा, अन्यथा न सोपपादिकं वदेत् । बहुनामपि
वाक्ये युक्त्या बलिष्ठत्वज्ञानेऽपि पक्षान्तरे स्वाभिप्रेतमेव करोतीत्यप्रमत्त इत्युक्तम् । अतस्तवैतादृशं चरि-
त्रम्, नोऽस्माकमेव सर्वेषां मत्तानां मनो मोहयतीव । सालिध्याद्भजनञ्च माहात्म्यं प्रतिभातीतिवप्रयोगः ।
देवेतिसंबोधनं [च] पूर्वपक्षसमाप्तिसूचकम्, देवचरित्रं मनुष्यबुद्ध्या निर्द्वारणाशक्यमिति सूच-
नात् ॥ १७ ॥

तस्मात्तदर्थं भागवतं कथयेत्याह—

ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान् समग्रम् ।

अपि क्षमं नो ग्रहणाय भर्तव्यं दाञ्जसा यद् वृजिनं तरेम ॥ १८ ॥

ज्ञानं परमिति । पूर्वोक्तोऽस्माकं यो मोहः सोऽज्ञानकृत इति । ज्ञानेनैव तन्निवर्तते, अतो ज्ञानैकप्रतिपाद्यतादृशं भागवतं कथनीयम् । ननु जाग्रत्स्वप्नवत् ज्ञानाज्ञाने अन्योन्यविरोधिनी, तथा चोभयसुख्यत्वादन्योन्योपमर्दसम्भवात् किं ज्ञानेनेत्यत आह—परमिति । प्रकृत्यादिनियन्तृ, अज्ञाननिवर्तनसमर्थम् । ननु भगवदिच्छायाः प्रधानत्वादस्य ज्ञानं नश्यत्किञ्चित्छया, भगवत्प्रेरितमायया वा अज्ञानादिनिवर्तकमपि ज्ञानं नश्येदेव । ‘ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ॥ बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति’ इति वाक्यात् परेणाऽपि ज्ञानेन किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य पुनर्विशिनष्टि—स्वात्मरहःप्रकाशमिति । स्वकीयानां मायादिशक्तीनामात्मनो भगवतश्च रहोऽयमर्थः । बन्धनमोचनलीलायां कीदृशो भगवदभिप्रायस्तदीयानां चेति, यत्र ज्ञाने इदं रहः प्रकाश्यते, तादृगज्ञानरूपं ब्रह्मणे भगवता प्रोक्तमिति श्रुतम् । कस्मा इति द्वायवचनात् न ज्ञायते कस्मै प्रोक्तम्, अन्यथा सर्वे पृष्ट, स्यादिति गम्यते । तत्राऽप्यवान्तरभेदाः सन्ति, भगवदभिप्रायाणामनन्तत्वात् । अतः सर्व एवाभिप्राये यत्र गम्यते, तत्समग्रम् । भगवानित्युच्यते यत्रैतया कदाचित्तादृशमपि ज्ञानं भवेद्वेदेति सम्भावना । तत् ज्ञानं पुरुषविशेष एव भवतीति चेत्तत्राऽह—तत् ज्ञानं नोऽस्माकं ग्रहणाय क्षमं चेत्तदा वक्तव्यम् । अपीति सम्भावनायाम्, कृपाविषयत्वान्मम । वस्तुनिर्देशाच्च भव्यपि तत्सम्भावितम् । ननु तत् ज्ञानं मद्रूपं कथमन्यस्य सम्भवति ? स तु ब्रह्मा मदवतार इति चेत्तत्राऽह—हे भर्तः । अनधिकार्यपि भार्यारूपं पतिं, तद्वत् च धर्मविमर्ति । अतोऽस्माकं त्वं भर्तेति स्वरूपत्वेऽपि तद्युज्यते । अतस्तत्त्ववशा वक्तव्यमित्याह—वेदेति । प्रार्थनायां लोड । आग्ने हेतुः—अञ्जसा यद् वृजिनं तरेमेति । वृजिनं पूर्वोक्तदुःखम्, तदनायासेनैव तरेमेति ॥ १८ ॥

एव स्वाभिप्राये प्रकटिते अधिकार्यथं भवतीति भगवांस्तदाहेत्याह—

इत्यावेदितहार्दाय महं स भगवान् परः ।

आदिदेशाऽरविन्दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् ॥ १९ ॥

इत्यावेदितहार्दायेति । हार्दं हृदयस्थितम्, अभिप्रेतमिति यावत् । तदा तत् ज्ञानं भगवान् मद्भादिदेश । सिद्धमेव वस्तु यथा किञ्चिदादिश्यते—ददमिति । आज्ञाया अपि दत्तत्वात् स्वनारव्यवहारोपयोगि मविप्यति, अन्यथा केवलनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । भगवति स्थितमेव तत् ज्ञानमुद्धेन व्यवहर्तव्यम्, न तु यथा ब्रह्मणे दत्तं तथाऽस्मै दत्तम् ; तर्थां सामर्थ्यात् । तर्हि सर्वम् प्रदर्शितं कथम् ? तत्राऽह—अरविन्दाक्ष इति । अरविन्दवदक्षिणी यम्य । अनेन तापहारित्वेन दृष्ट्यैव, तदनधिकारो निवारितः । भगवद्विचारेण सिद्धं तत्किंरूपमित्याकाङ्क्षायामाह—आत्मनः परमां स्थितिमिति । यन्मात्रयरूपा भगवतः स्थितिः, न ततः परमन्यत्, सा परा काष्ठा ॥ १९ ॥

ततस्त्वया किं कुनमित्याकाङ्क्षायामाह—

स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः ।

प्रणम्य पादौ परिवृत्त्य देवमिहाऽऽगतोऽहं विरहातुरात्मा ॥ २० ॥

स एवमिति । एवंप्रकारेण भगवता ज्ञापितार्थोऽहं—पादौ प्रणम्य परिवृत्त्य विरहातुरात्मा इदमव
इति संबन्धः । इहाऽऽगत्य वा विरहातुरात्मा जात इति । तद्भागवताख्यं शब्दब्रह्म मया स्वार्थिनं कृतम् ।
तच्च गुरुसेवाव्यतिरेकेण न भवतीति, प्रभुत्वेन सेवितोऽपि भगवान् गुरुत्वेनाऽपि सेवितस्तदाह—आराधि-
तपादतीर्थादिति । आराधितपादश्चाऽसौ तीर्थरूपश्च । तीर्थशब्देन गुरुत्रोच्यते । आराधितौ पादौ
यस्येति, गुरोश्चरणसेवा कृतेति गम्यते । तादृशतीर्थाद्भगवतोऽधीतो विबोधमार्गो येन । ते च विबोधमार्गा
बहव इति प्रतीकादिव्यावृत्त्यर्थमासेत्युक्तम् । आत्मविषयको विबोधमार्ग इति । तत्रापि शारीरादिपक्षाः
सन्तीति तद्यावृत्त्यर्थमाह—तच्चेति । तत्त्वं परमार्थरूपम्, तस्य यः सहजो भाव इति । स्वरूपेणैव प्रादुर्भूत
इति स्वरूपमेवाऽत्राऽऽप्तमशब्देनोच्यते । विशेषबोधः पूर्वसन्देहवारकः । तदनन्तरं विद्यासमाप्तौ पादौ
प्रणम्य, पुनस्तां गुरुत्वबुद्धिं परित्यज्य, देवं स्वामिनमुपास्य तं परिवृत्त्य प्रदक्षिणीकृत्यैवैवागतः । भग-
वत्प्रदक्षिणानन्तरमेवैव ममात्मलाभो जातः, ‘अयमहम्’ इति । किं भगवदिच्छया तत एकैर्नैव पदा
अत्रागतः, क्रमेण वेति न जानामि । परं प्रदक्षिणा, इदं च स्थानं स्मर्यते । अत एवेदानीं विरहातुरात्मा
जातः, अन्यथैतावद्दूरमागमनमेव न स्यात् । अनेनाऽग्निमवार्त्ताऽपि तत्रत्या न ज्ञायत इत्युक्तं भवति ।
इदानीं तु विरहेण आतुर आत्मा अन्तःकरणं विद्यते ॥ २० ॥

तर्हि किमतः परं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

सोऽहं तद्दर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभोः ।

गमिष्ये दयितं तस्य वदर्याश्रममण्डलम् ॥ २१ ॥

सोऽहमिति । तस्य दर्शनेनाऽऽह्लादः, वियोगेन च आर्तिः; उभययुतः सन् । सर्वसन्देहानां भगवता
निवारितत्वात्, प्रभोर्भगवत आज्ञा अवश्यं परिपालनयेति, द्वारकापेक्षयाऽपि दयितं प्रियमत्यन्तम्, वदरीस्था-
नमेव भगवत ऋषिरूपस्य आश्रममिति वदर्येश्रमम्, गमिष्यामि । तत्राऽधिकं विशेषमाह—मण्डलमिति ।
यथा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः, तथा वदर्याश्रममण्डलमिति तत्र भगवतो नित्यसन्निधानं बोधितम् ॥ २१ ॥

उपपादयत्यपि—

यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः ।

मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ ॥ २२ ॥

यत्रेति । यत्र वदरिकाश्रमे उभयरूपेण भगवानस्ति । आश्रमे ऋषिः, नरश्च । चकाराद्भगवान् । नरमा-
धान्येन ऋषिर्भगवानाश्रमे, नारायणप्रधानो देवो नरसहितो मण्डले । अतः सूर्यमण्डलपेक्षयाऽपि तत् स्थानं
ममीचीनमित्युक्तं भवति, उभयोर्भगवत्त्वमृषित्वं देवत्वं च । अतो मृदु तीव्रं दीर्घं तपस्तेपाते । देव-
त्वात् मृदु तपः कुर्वति, ते हि सात्त्विका नात्युग्रतपोयोग्याः; भगवत्त्वादीव कुर्वति; ऋषित्वादीर्घम्,
ते द्वाजन्म तपः कुर्वन्ति । भगवान्नु श्रीप्रफलकं कर्म करोति, विलम्बे कारणाभावात्, अतस्तीव्रत्वमुक्तम् ।
तपोऽत्र गमाधिरूपमाहारप्रस्तिगपुर्वकम् । नन्वेतादृशतपकरणे को हेतुस्तत्राऽहं-लोकभावनौ-

विति । लोकं भावयतः । लोकास्तु त्रिविधाः, अतः सर्वहितार्थं त्रिविधं तपः करोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं निश्चयां बुद्धिं निरूप्य, विपर्ययस्याऽप्राप्त्येवैकत्वात् त्याज्यत्वेन तद्वदनेव संशयमाह । इत्युद्वा-
दादिति त्रिभिः—

श्रीशुक उवाच ।

इत्युद्वादादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम् ।

ज्ञानेनाऽऽशमयत्क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः ॥ २३ ॥

अत्र प्रथमं सुहृदां वधं श्रुत्वा, भगवदिच्छां च श्रुत्वा, द्वयोः फले जाते शोके तदपगमे च, ततो बुधो
भूत्वा सन्देहनिवृत्त्यर्थं तमेवाऽर्थमुद्धवं पृच्छतीति स्वाधिकारकवृत्त्याप्यनिरूपणाद्वाक्यत्रयम् । सन्देह-
स्याऽनिवृत्तत्वादभिमवाक्यं सन्देहस्थापकमिति नेयं बुद्धिर्निश्चयरूपा, पदार्थस्याऽनिर्द्धारितत्वात् । उपाय-
निर्द्धारणपक्षे तु संशयस्याऽप्रयोजकत्वात् साधननिश्चयारम्भक एव स निरूप्यते । इत्थं पूर्वोक्तमकारेण
मदिरापानादिना सुहृदां वधमुद्वादादुपाकर्ण्य, श्रोतुमप्यशक्यं शोकादि स्वकार्यावश्यम्भावि दुःसहमुद्वा-
दात् श्रुतमिति. विपरीतशङ्कामावात्, दूराद्बहिरिव तस्य हृदये शोक आपतितः । तत् उत्प्लुत्याऽत्रैवागत
इत्यर्थः । तं शोकं ज्ञानेनाऽऽशमयत् । तत् ज्ञानं तस्य पूर्वसिद्धमित्याह—क्षत्तेति । येन ज्ञानेन पूर्वमिन्द्रि-
यजयेन रागो निवार्यते, तेनैव शोकोऽपि निवारितः । कामादस्य विरोधमाह—उत्पतितमिति । उद्यतो हि
कामस्तेन न निवारितः, परमनुत्पत्त्यर्थमेव यत्नं कृतवान्, शोकं तूत्पतितमपि निवारयामास; यतोऽयं
बुधः । भगवत्स्मरणेन तस्य ज्ञानोत्पत्तेर्मनसा भगवतैवाऽयमुपदिष्टः ॥ २३ ॥

एवं भगवच्छिष्योऽपि भूत्वा, शोकं निवार्य विशेषपाकारेण कथनार्थं तं पृच्छतीत्याह—

स तं महाभागवतं व्रजन्तं कौरवर्षभ ! ।

विश्रम्भाद्भ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे ॥ २४ ॥

स तमिति । महाभागवतत्वात् प्रार्थना । भगवदनुगृहीतो भगवानिव वक्तव्यो भवति । स तमिति
पदाभ्यां भगवतैवैतत्संपट्टनं कृतमिति प्रायेणैतद्वद्भारैव विशेषं वक्ष्यतीति प्रश्ने हेतुः । व्रजन्तमिति
सेवादिना मनोनुरञ्जनानन्तरं प्रष्टव्यमिति पक्षो निवारितः । स्वैर्याऽधिकारनिरूपणार्थं कौरवर्षभेत्युक्तम् ।
एकत्वाभिसेवकत्वात् पूर्वस्नेहाच्च पृष्टे वक्ष्यतीति कृतो विश्रम्भो विश्वासः, स्नेहनिश्चयो वा । इदं
वक्ष्यमाणमभ्यधत् । तथापि भगवद्भक्तः कथमन्यं प्रार्थयत इत्याशङ्क्याऽऽह—मुख्यं कृष्णपरिग्रहे इति ।
भगवता यावन्तः सेवकाः परिगृहीताः, तत्रोद्भवो मुख्य इति, तादृशप्रार्थने न कोऽपि भक्तिविरोध
इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रष्टव्यं पृच्छति—

१ स्कन्धार्थविचारेणाऽपि कथा बुद्धिरुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—एवमित्यादि. प्रकाशः. २ सृज्यतेनेकत्वा. प्र. ३ अधिवा-
रेऽनुकूलत्वात्. प्र. ४ द्वयोः फलस्य विवरणं शोके नदागमे चेति. प्र. ५ 'मुख्यं वर्माणि...., इत्यादिशोकद्वयो-
पचन्देहनिवृत्त्यर्थम्. प्र. ६ बुद्धिश्चैवितोष' प्र. ७ परीक्षितः. प्र.

विदुर उवाच ।

ज्ञानं परं स्वात्मरह-प्रकाशं यदाह योगेश्वर ईश्वरस्ते ।

वक्तुं भवान्नोऽर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ति ॥ २५ ॥

ज्ञानं परमिति । पूर्ववद्याख्यान पदत्रयस्य । एतादृशं यद्भगवांस्तुभ्यमाह, तद्भवान् नोऽस्मभ्य वक्तुमर्हतीत्यन्यः । ननु बहव एव सन्ति ज्ञानिनो व्यासादयः, किमिति मामेव प्रार्थयस्व, इत्याशङ्क्यै-
तन्न कोऽपि जानातीति हेतुभूत पदद्वयमाह—योगेश्वर ईश्वर इति । साधनतः स्वरूपतश्च यः सर्वेश्वर, स
च तुभ्यमेवप्रकारेणोक्तवास्तदतिदुर्लभम् । न हि व्यासादय ईश्वराः, नवाऽनिरुद्धादयो योगेश्वरा । उभ-
यभावमवलम्ब्याऽपि यद्भगवान् तुभ्यमुपदिष्टवान्, तेनाऽवश्यमेतद्वक्तव्यमिति । तदाह—वक्तुं भवान्नोऽर्हती-
ति । यथा भगवान् भवान्, तथा भवानहम् । अतो यथा तादृशं योगे भगवानवच्छव्यमप्युक्तवान्, एवं
स्वमपि वदेत्यर्थः । ननु भगवान् भक्तोद्धारार्थमेव यतते, स्वतन्त्रश्च, अत उपदेश करोतु नाम । अस्मा-
निस्तु तत्कथं कर्तुं शक्यमित्यत आह—भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्तीति । यद्यस्मात् विष्णोर्भृत्याः । स्वा-
मिसमानधर्मत्वात्सेवकानाम् । यथा स्वामी सेवकोद्धारक, एव भृत्या अपि स्वभृत्यार्थमेव कृतं येषाम्, ता-
दृश एव भृत्या स्वभृत्यानन्वेष्टुं चरन्ति, अन्यथा भगवदीयत्वेनैव कृतार्था सन्त किमिति परिभ्रमेयुः ।
भगवत्स्मरणाच्चोद्धव उपदेशार्थमेव रक्षित इति हृदये प्रतिभातम् । अतो भगवदाज्ञयैवाऽऽगच्छन्तमप्युद्धव
स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्तीत्युक्तवान् ॥ २५ ॥

विदुरोक्तमभिप्रायमङ्गीकृत्य, सामान्यन्यायोऽयमेवेति मत्वा, विदुरे भगवत्कृतो विशेषोऽस्तीति भग-
वद्वाक्यपरिपालनार्थं भिन्नेन प्रकारेणोपदिशति—

उद्धव उवाच ॥

ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषिः कौपारवोऽन्ति मे ।

साक्षाद्भगवताऽऽदिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता ॥ २६ ॥

ननु ते इति । तत्त्वोपदेशस्तु भगवता कृत एव, केवलम् 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति
विधिपरिपालनार्थं यदि कश्चिद्गुरुः सेव्यः, तदा भगवत्तैव निर्दिष्टः कौपारवो मन्त्रेयस्ते तव तत्त्वज्ञानार्थं
संराध्य । यत स ऋषिः, भगवदीयत्वेऽपि ऋषित्वं तत्राधिकमित्यर्थः । भगवता च निर्दिष्ट इति
सोऽन्य तुभ्यं वक्ष्यति । तदाह—साक्षाद्भगवताऽऽदिष्ट इति । तादृशे समये आज्ञप्त, सन्देहो वा
पुनः प्रश्नो वा यत्र नोत्पद्यत एव । तदाह—मर्त्यलोकं जिहासतेति । अतः परमस्मिन् लोके स्थितस्त-
दाज्ञा चेन्न दुर्यात्सोऽपि लोकवत्त्यक्तव्य एव स्यात्, अतः सर्वस्त्यजन् भगवान्त् परिगृह्याऽऽह 'विदुर
उपदेश्य' इति । अतः सर्वथा स उपदेश्यति । भगवदाज्ञा च पुनस्तस्या मयाऽपि कर्तव्या, अतस्तत्र
गच्छेत्त्यर्थः ॥ २६ ॥

एतं विदुरमुक्त्वा स गत इति वक्तुम्, प्रसङ्गादन्या कथागुपसंहारन्याजेन कथयति—

श्रीशुक उवाच ।

इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधयाऽऽप्सुतोरुतापः ।

क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समुपित औपगविर्निशां ततोऽगात् ॥२७॥

इतीति । सन्ध्याकाले यमुनातीरे दृष्ट उद्धवः प्रातःकालपर्यन्तं भगवत्कथामेव कथितवान्, यथा यथा यास्मिन्नवसरे पुष्ट्यादिलीलया स्वस्मिन् रूपां कृतवान् । एवं विदुरोऽप्युद्धवं प्रति भगवत्कृपाकथां कथयति स्म । तदाह—सह विदुरेणेति । इतीत्युपसंहारः । प्रसज्जादन्यामपि कथां कथयन्तौ भविष्यत इत्याशङ्क्य तन्निराकरण्यार्थमाह—विश्वमूर्त्तेरिति । विश्वमेव मूर्त्तौ यस्य । अनन्तमूर्त्तिर्वा भगवान्, तेन प्रासङ्गिक्यपि कथा भगवद्विषयिकैव भवति । अतस्तस्याऽनन्तगुणस्य सर्वोत्तमत्वप्रतिपादका ये धर्मान्तकथयैव क्षुत्पिपासाश्रमादि-सर्वे ताया उभयोरपि निवृत्ताः । ननु कथया कथं क्षुत्पिपासादिकं निवर्त्तते, स्वाभाविकत्वाद्दोषाणाम् ; कथायाश्च तन्निरवर्त्तकत्वेन लोके प्रसिद्धं च भावादस्वाभाविकत्वम्, अतः कथं निवर्त्तकत्वमिति चेत्तत्राऽऽह—सुधयेति । अमृतरूपा हि सा । अमृतं हि तथा भवतीति लोकसिद्धम् । सा कालकृतमपि निवर्त्तयति जरामरणादिकम्, किमुत कालाधीनकर्मस्वभावकृतनिवर्त्तकत्वम् । किञ्च, अल्पयाऽपि कथया सुधया लोका अमरा जायन्ते, अत्र तु महानमृतपूरः ; येन आ समन्तात् प्लुत उरुतापो यस्य । अत एव कालोऽपि तेन न ज्ञात इत्याह—क्षणमिवेति । देशकृतोऽपि दोषस्तस्य न स्फुरितइत्याह—पुलिने यमस्वसुरिति । यमभगिनी हि कालि-न्दी मकरादिसर्वदुष्टजः सुसमाश्रिता, तस्याः पुलिने रात्रौ सर्वदोषाः सम्भवन्ति, तेऽपि न स्फुरिताः । अत एव तां निशां सम्यगुपितः । ननु निद्रया पीडितः कथं वार्त्ता कृतवांस्तत्राऽऽह—औपगविरिति । उपगो-रपत्यभौषणः, तस्याऽपत्यभौषगविः । अथवा, ' एको गोत्रे ' इति निर्वन्धे बाह्वादिः त्वादिनेव । उप सर्गपि गावो यस्य स उपगुरिति, गोरक्षकत्वाद्वात्रौ जागरणाभ्यासः । तस्य चाऽयमपत्यम्, तत्स्वभाव एव । अ-तस्तां निशां वार्त्तयैव समुपितः । प्रातःकाले तस्मात् पुलिनात् वदरिकाश्रमं गत इत्यर्थः । भगवद्वियोगे-ऽपि भगवत्कथया स्थित इति सम्यगुपितः । स एव निवासः समीचीनः, यो विषयान्तराभावेन भगवत्क-थयैव गच्छतीति सिद्धान्तः ॥ २७ ॥

विपर्ययंबुद्धिं मायां चैकीकृत्य प्रश्नोत्तररूपेण निरूपयति—निधनमुपगतेष्विति पदम्—

राजोवाच ।

निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः ।

स तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद्धरिरपि तत्यज आकृतिं त्र्यधीशः ॥२८॥

विपर्ययः प्रश्न एव, माया सिद्धान्तगोपने । सिद्धान्तकथनेऽप्यस्य बुद्धिः पर्यवसानगा । १ । कथामात्रं शुको राज्ञे कथयिष्यतीति सिद्धान्तात्, न सप्तार्थी राज्ञा बुद्धा । न वा एते शब्दाः, कि-न्तु शब्दान्तरैरितैश्च यथासम्भवं कथैव श्रुता । अतोऽस्य भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव प्रश्नो युक्त एव । स हि ज्ञापादेव सर्वं जातमिति मन्यते, यथा स्वतश्चकम् । ततः पृच्छति—निधनमुपगतेषु निधनं मरणं प्राप्तेषु । वृष्णिभोजेष्विति पटसु यादवेषु द्वौ बहुवचनात्तौ निर्दिष्टौ, पण्णां सात्त्विकादित्वस्यापनाय । वृष्णिभोजेषु निधनमुपगतेषु सत्सुद्धवः कथमवशिष्टः ? इति प्रश्नः । नन्वप्रयोजका बहव एव तिष्ठन्ति; सापक्ष प्रधान-

१ स्कन्धार्थविचारेणाऽसिद्धमर्थे का बुद्धिरुच्यत इत्यपेक्षया तामाहः—विपर्ययंबुद्धिमित्यादि. प्रकाशः. २ चोऽन्वयः प्र.
३ परिदृश्यमाननिधनरूपपदार्थादिका. ॥ ४ अयं सिद्धान्तः प्रथमसूत्रधनियन्धादवगम्यः. ५ अनीहवा
ऽभवत्कृतमत्वाऽऽत्माऽस्त्वाऽकुण्डिताखण्डसदृशमवधारयामात्रदेवत्वस्या. प्र

पर, अत एव भगवद्वाक्यम्, 'स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च' इति । तथाऽयमपि सन्धासी उर्वरित इति चे-
त्तत्राह—अधिरथयूथपयूथपेषु मुख्य इति । अधिरथानां यूथपा सेनापतयो महामात्रतुल्या, तेषा यूथं
पान्तीति महाराजा (नो) जरासन्धप्रभृतय, क्षत्रियाणा बलेनैवाऽऽधिक्यात्, तेष्वपि मुख्यो महाबल इत्यर्थः ।
अतः स कथमवाशिष्टः ? यस्मान्नाम्नैव सतादृश इत्याह—उद्धवो यादिति । यस्मादुद्धव, ऊर्ध्व हवो यस्य।
सर्वापेक्षया तस्य सङ्ग्राम उच्चैर्भवतीति । उत्सवपरत्वेऽपि क्षत्रियाणा युद्धादेवोत्सवो भवति । प्रायिकमेतदिति
चेत्, तथा सति शापवैयर्थ्यापत्तेः । उद्धतपरमिति चेत्तत्राऽऽह—हरिणीति । औद्धत्यशङ्काऽपि यत्र ना-
ऽस्तीत्यर्थः । यादवाकृतिम्, यथा नरवानरादेरेकाग्रजबीजत्वेऽपि पूर्वबीजसन्ततिपाताज्जात्यैव भेदो भवति,
एव ब्राह्मणक्षत्रिययोरीदवायादवयोश्च । अतो यादवेषु कश्चन घर्षो वर्तते येन त इति ज्ञायन्ते, तन्निवृ-
त्त्यर्थमेव शापः । अतो यादवत्वख्यापनार्थं भगवास्तत्तल्लक्षण स्वरूपे प्रदर्शितवान्, तदेवाऽऽकृतिशब्देनोच्य-
ते, ता तस्य इति स्वबुद्धिः । अधीश इति गुणत्रयस्वामी, सर्वमन्यथाकर्तुं समर्थः । तादृशोऽपि शापं ना-
ऽन्यथा कृतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

शुक्लतद्बुद्धिमनुसृत्यैव, भगवानिव ता बुद्धिं लोके स्थापयितुम्, प्रकारान्तरेण समाधानमाह—

श्रीशुक उवाच ।

ब्रह्मशापापदेशेन कालेनाऽमोघवाञ्छितः ।

संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन् देहमाचिन्तयत् ॥ २९ ॥

अस्माह्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयम् ।

अर्हत्युद्धव एवाऽह्मा सम्प्रत्यात्मवतां वरः ॥ ३० ॥

नोद्धवोऽप्यपि मन्व्यूनो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः ।

अतो मद्रयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु ॥ ३१ ॥

ब्रह्मशापापदेशेनेति । ब्रह्मशाप इत्यपदेशमात्रम्, किन्तु स्वाज्ञाकारिणा कालेन सर्वं कुलं संहृत्य आज्ञाम-
पीच्छयैव कृतवान् । पश्चात्स्वयमेव सर्वमेव लोकं त्यजन्, बीजर्भवेन प्रवेशं कुर्वन्, एवमाचिन्तयत् । तदाह—
अस्माह्लोकादिति । निश्चयेन मया अयं लोकस्त्यक्तव्यः । तत्र गुणपञ्चकानां कार्यस्य जातत्वात् ज्ञा-
नकार्यमवाशिष्यते । तनु न ग्रन्थमात्रेण भवति, प्रत्यग्रसन्देहानां तत्राऽनिराकरणात् । अतः केनचित्पुरुषेण
तत्प्रवर्तकेन स्यातव्यम् । तत्र ममाऽनन्तगुणत्वेऽपि, प्रचार्यमाणे ज्ञाने, अहं वा, उद्धवो वा प्रचारणसमर्थो
भवति । यतस्तत् ज्ञानं मद्भिष्यकमेव, न क्षान्यो मा जानाति । अहं वा जानामि, 'भक्त्या मामभिजानाति'
इति ज्ञानपूर्णमेषो वा । अत उद्धव ज्ञानपूर्णं भक्तं ज्ञात्वा स्वस्थाने तं स्थापितवान् । किञ्च, तत् ज्ञानं
मदाश्रयम्, मामेवाऽऽश्रित्य तिष्ठति, भगवद्वचोवाच्यगुणमध्यपातात् । शब्दाश्रितं तु ज्ञानं वाक्यश्रवणात्
सर्वमर्थैवाऽधिकारिणो भवति, इदं तु पुष्ट्यात्मकम् । अहं तु स्वास्मिन् वा भक्ते वा तिष्ठामि, अतो भक्तोत्तमत्वात्
ज्ञानं समाश्रिता, इदं तु पुष्ट्यात्मकम् । अहं तु स्वास्मिन् वा भक्ते वा तिष्ठामि, अतो भक्तोत्तमत्वात्

साक्षादुद्धव एवाऽर्हति । ननु सन्ति ज्ञानिनोऽन्येपि मक्षाश्च, कोऽस्मिन् विशेप इत्याशङ्क्याऽऽह—सम्प्रत्यात्मवतां वर इति । सम्प्रति मज्ज्ञानधारकः कोऽपि नास्ति । अत्राऽङ्गत्रयमपेक्ष्यते; ज्ञानम्, भक्तिरतिजितेन्द्रियता च । तत्रयं कस्याऽपि नास्ति, एकेन द्वयेन वा नेदं ज्ञानं तिष्ठति । अयं च कालः सर्वानेवाऽजितेन्द्रियानेव करोति, तस्मादुद्धव एव सम्प्रत्यात्मवतां वरः ॥ २९ ॥ ३० ॥

किञ्च, नोद्धवोऽप्यपि मन्व्यूनः । ज्ञानाधारत्वायै ये गुणा अपेक्ष्यन्ते, ते मय्येव; उद्धवेऽपि सर्वे सन्ति सर्ववकारेण । अतोऽणुमात्रमपि मत्तो न्यूनो न भवति । तत्र प्रमाणमाह—यद्गुणैर्नीर्दित इति । मज्ज्ञाने स एवाऽधिकारी यस्य गुणक्षोभो न भवति । गुणा हि बहुधा हृदये क्षोभमुत्पादयन्ति । किं बहुना, तन्क्षोभरहितो ब्रह्माऽपि न भवति, अतोऽयमेव गुणैर्नीर्दितः । तत्र हेतुमाह—प्रभुरिति । प्रभुः समर्थः स्वभावानियन्ता, स एव शूर इत्युच्यते । शूर एव हि लोके प्रभुर्भवति । तथाऽस्मिन् शास्त्रे य एवं स्वभावं जयति, स एव प्रभुः । तादृशश्चोद्धवः । क्षत्रियः, शूरः, संयन्धो, पितृव्योऽपि भूत्वा नीचादपि नीचभावेनैव सेवते, अयमेव हि स्वभावजयः । इदमेव प्रभुत्वं भगवदवगतम् । अतो भद्रयुजं मज्ज्ञानम्, लोकमधिकरिणं ब्राह्मणम्, भक्तिज्ञानोपदेशेन जितेन्द्रियत्वं च शिक्षयन्, इह लोके तिष्ठतु । एवमचिन्तयदिति संवन्धः ॥ ३१ ॥

ततो भगवता आज्ञस्तथैव कृतवानित्याह—

एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः शब्दयोनिना ।

वदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ॥ ३२ ॥

एवं त्रिलोकगुरुणेति । एवमेव प्रमेयं बोधयित्वा त्वं तिष्ठेत्याज्ञसः, ‘आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया’ इति मनैतदसाध्यमिति ज्ञात्वाऽपि, जगद्गुरुत्वाक्यं स्वशक्त्यनुसारेण कर्तव्यमिति कृतवान् । ननु भगवानेव सर्वानेवाऽनधिकारिणो ज्ञात्वा किमित्युद्धवं स्थापितवानित्याशङ्क्याऽऽह—शब्दयोनिनेति । स हि वेदकर्ता, सर्वाधिकारेण पदार्थान् वदति । यत्रैव तदधिकारेणाऽऽविराति, स्वयं स एवाधिकारी भवतीति, नास्याऽधिकाराऽनधिकारविचारः कश्चन । ‘प्रजापतिरात्मनो वपामुदसिदत्’ इत्युपक्रम्य ‘स एतं प्राजापत्यमजं सूपरमालभेत्’ इत्याह । न वेतादृशस्तूपरः केनचिदुत्पादयितुं शक्यते । तथापि सर्वप्रकारेण क्रीडां कुर्वन्, एतत्कर्मणि यमेव यजमानं कृत्वा क्रीडितुं बाञ्छति, तमेव स्वप्रवेशेन तथा करोति । अतोऽत्रापि शब्दयोनिनोपदिष्ट इति, वदरिकाश्रमे गत्वा, भगवदुक्तार्थसिद्धयर्थं साधनान्तरमलममानः, सर्वदुःखहर्तारं भगवन्तं स्वमनःक्रेममपि निवारयिष्यतीति समाधिना तमीजे । अतो भगवदाज्ञया स्थित इति न शापादेर्बाधकत्वम्, न वा साधकत्वम् । यादवभावत्यागोऽपि न परमार्थतः, इदानीमपि भगवतो यादवत्वात्, तथैव भक्तानामनुभवात् । लोकप्रैतीत्या लीलयामपि स्वैच्छयैव तथात्वम् ॥ ३२ ॥

एवं प्रासन्निकं परिहृत्य प्रस्तुतमाह—

विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मनः ।

१ नार्थते क. ख. ग. घ. छ. २ शापस्य न स्थितिबाधकत्वम्, कालस्य न स्थितिबाधकत्वमित्यर्थः. प्रकाशः.

३ लोकप्रतीत्येव तदात्मनिलनेनाऽन्वयः. प.

क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च ॥ ३३ ॥

देहन्यासं च तस्यैवं धीराणां धैर्यवर्धनम् ।

अन्येषां दुष्करतमं पशूनां विह्वलात्मनाम् ॥ ३४ ॥

आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ ! कृष्णेन मनसा धृतम् ।

ध्यायन् गते भागवते सरोद प्रेमविह्वलः ॥ ३५ ॥

कालिन्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ! ।

प्रापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥ ३६ ॥

विदुरोऽपीति । सिद्धान्तम्याऽनुकृत्वा विपर्ययमायासबन्धस्तत्राऽपि सिद्ध । अतस्मैच्छेषत्वेन विदु-
रकथाऽपि कथ्यते । अत एवाऽग्रे विदुरोऽन्यथा वक्ष्यति ' ॥ एष भगवान् कालः सर्वेषां नः समा-
गतः ' इति । यथोद्धवो बदरिकाश्रम गतः, एव विदुरोऽपि 'प्रापद्यत स्वःसरितम्' इति सबन्धः । मध्ये
स्वस्य सम्यक् ज्ञान नास्तीति ज्ञापयितुम्, भागवते उद्धवे निर्गते स्वयं प्रेम्णा विह्वलः सन् सरोद ।
रोदनहेतवश्च भगवत्त्रिश्रवणम्, भगवन्मोहकलीलाश्रवणम्, भक्तेषु भगवत्कृपाश्रवणं च । सात्त्विक-
मेतत् । आद्य राजसम् । अतस्त्रिभिरपि त्रिविधप्रेमोद्भूता रोदनम् । उद्धवमुखाच्छ्रुतत्वात् नाऽन्यथाभा-
वशङ्का । लोकप्रसिद्धगुणसारेण च पदार्थाशिरूपयति—कृष्णस्येति । चरित्राणां भक्तिजनकत्वाय स्वरूपमा-
हात्म्यमाह—परमात्मन इति । विदुराधिकारेणैवमुक्तम्, स्पृष्ट्यनुसारेणैव तस्य भगवत्स्वरूपज्ञानात् । परमात्मा
पुरुषोत्तमः । आत्मा भूत्वा स एव परम । चिन्तामण्यादेलोकप्रतीत्या परमत्वेऽपि नाऽऽत्मत्वम्, न वा जीव-
स्य परमत्वम्; अत उभयप्रकारेण भगवानेव ज्ञायत इति तथोक्तम् । क्रीडया बालकनटवत् कपटमानु-
षवेव कृतवान्, तदेवोपात्तदेहत्वेनोच्यते । तादृशस्य सर्वत्रैव श्लाघितानि कर्माणि भूमारहरणादीनि, गोव-
र्द्धनोद्धरणानि वा । चकारात् गुणान्यपि, अद्भुतचरित्रं गोपिकारमणं वा ॥ ३३ ॥

देहन्यासमिति । देहस्य न्यासः कारणे स्थापनम्, शब्दच्छलेन नटवत् त्यागो वा । एषमिति
श्रुतप्रकारेण । धीराणां वैराग्यानुसन्धानानाम् । धैर्यं साहसम्, सर्वपरित्यागेनैव योगेनैवैतत्प्राप्यमिति ।
स्वरूपे गत इति फलप्रदर्शनान्तररङ्गो नाऽनुसन्धेय इति धैर्यवर्द्धनम् । अन्येषामविशेषिता देहात्म-
मानिनां दुष्करतमम्, न ह्येवं कश्चित् कर्तुं शक्त । तत्रापि पशूनामग्रिमहिताहितविवेकानुसन्धानरहिताना-
नाम् । तत्रापि विह्वलात्मनाम्, विह्वल आत्मा येषाम्, वैह्वलमेव येषामन्तःकरणधर्मः सहजः । मौल्य-
ेषाऽपि येषां साहसाभावमते पशुभ्योऽपि विशिष्यन्ते ॥ ३४ ॥

किञ्च, आत्मानं च भगवता मनसा धृतमिति श्रुत्वा । कुरुश्रेष्ठेति संबोधनं तत्पूर्वजे कृतानि पु-
ण्यान्येवं वर्णयिष्यतिष्ठन्त इति ज्ञापनार्थम् । चक्रारादुपदेशनार्थं मैत्रेयाज्ञापनम् । न केवलं स्मरणमात्रम्,
किन्तु मनसि स्थापितम् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति न्यायव्यतिरेकेणाऽपि बहिर्मुखेऽपि भक्ते पला-
यमानमपि मनसा धृतम् । तादृशं कृपापात्रमात्मानं ध्यायन्, गुणान्तरकथनाभावात् गते भागवते सरोद ।
प्रेम्णा च विह्वलो जातः, मूर्च्छितोऽमुदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उत्थ
मोह
भर
ति
ह
स
ति
ततो मूर्च्छायां भगवान् समागत्य सर्वमुपदिश्य गत इति सिद्ध एव भूत्वा, ज्ञानादिसम्पन्नो मूर्च्छात
य, कालिन्यास्तीरात् निषिस्थानात् प्राप्तपुरुषार्थः कतिभिरेवाऽहोभिः स्वःसरितं प्रापद्यत । अयं
भावो मानुषाणामेव, न तु देवानाम् । देवत्वप्रापिका च गङ्गा, अतोऽत्र विद्यमानाऽपि स्वःसरिदेव ।
तर्पमेति सम्बोधनं फलपर्यवसायिविवेकस्य प्राप्तत्वाच्च तस्य मायामोह इति सूचकम् । अहोभिः क-
भिरिति प्रतिबन्धककालापगमार्थमुक्तम् । प्रकर्षेणाऽपद्यतेति मध्ये क्लेशभाव उक्तः । तत्र गमने हेतुमा-
यत्र मित्रासुतो मृनिरिति । जगन्मित्रायाः पुत्रोऽपि तादृशः, स्वस्वभावादेव सर्वान् कृतार्थान् करि-
ति । तस्याऽन्यत्रगमनशङ्कां वारयति-मृनिरिति । स हि मननशीलः, जानाति च विदुरः समाया-
ति । एतादृश एव देशो वक्ता च भगवत्कथायां फलसाधक इति ज्ञापितम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवतसुयोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीचल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे चतुर्थाध्यायविवरणम् ।

पञ्चमाध्यायविवरणम् ॥

चतुर्णां सर्ग आद्योऽत्र क्षधिकारे निरूपितः ।
पुरुषत्वाय कृष्णस्य चतुर्भिः सर्ग ईर्यते ॥ १ ॥
स एव भगवल्लीलां श्रोतुमर्हति तत्त्वतः ।
अन्यथाऽन्यो हि मनुते क्षधिकारस्ततो हितः ॥ २ ॥
कृष्णार्थसृष्टौ भूतानि जातान्येवेति निश्चयः ।
वेदे पञ्चभिरेवाऽस्य पुरुषत्वकथोदिता ॥ ३ ॥
त एव बहुधा व्यस्तास्तस्मात्तत्त्वानि तानि वै ।
भोगः शरीर एवेति मात्रास्तत्र निरूपिताः ॥ ४ ॥
नानाविधानि शास्त्राणि तैः सन्देहविनिर्धया ।
मनो भगवतो युक्तं तेनैवेन्द्रियसंकया ॥ ५ ॥
बुद्धिर्भगवतो ब्रह्मा तत्कार्यं च निरूप्यते ।
स्तुतिर्मसादौ कार्येणां भूतानीत्येवं निर्धेयः ॥ ६ ॥

१ अत्यन्तमावश्यक. प्रकाशः. २ तथा च मूलत्वमत्र जातत्वेनेव विवक्षितम्, नतु पृथिन्याधन्यतमत्वेनेत्यर्थः प्र.
३ आकाशादिभिः प्र. ४ त्रयोविंशतितत्त्वस्वेष्टेन, प्र. ५ तद्भाष्येणैव प्र. ६ अध्याये प्र. ७ पदार्था. (इतिगोप). प्र.
८ अत्र शास्त्राण्युद्देश्यानि, मनो विधेयम्; तत्र युक्तिः सन्देहनिवृत्त्याविति. प्र. ९ उभयेन्द्रियप्रेरकेण मनसैव, प्र.
१० 'क एष योऽसी...' इत्याद्युक्तान्येकैव बुद्धिकार्यम् प्र. ११ नवमाध्यायिकै प्र. १२ ब्रह्मन्तर्धानेत्यधी-
नाम्. प्र. १३ सूत्रेक्षिकया निर्द्धार. प्र.

ततस्तेषां शरीराणि मात्रा एव हरेर्यथा ।
 काल एवेन्द्रियाण्येषां तत्राऽऽसक्तो प्रियेत वै ॥ ७ ॥
 बुद्धिस्तेषां महात्मानो वेदा मन्वादयस्तथा ।
 तत्रोक्तेरेव यत्तुक्तमुक्तं तेषां हिताय तत् ॥ ८ ॥
 कार्योपयोगितत्त्वानां पञ्चमे विनिरूप्यते ।
 उत्पत्तिर्यादृशैः कार्यं तद्भावं च निरूप्यते ॥ ९ ॥
 प्रश्नाभिनन्दने चाङ्गं सर्वत्रैव हरेः कृतौ ।
 अतोऽत्र भगवत्प्रश्नः पङ्क्तिर्वा विनिरूप्यते ॥
 वैराग्यादिः, सृष्टिर्माणं विपरीतप्रवेशतः ॥ १० ॥

तत्र प्रथमं तयोः कथार्थं संबन्धमाह—

श्रीशुक उवाच

द्वारि बुनद्या ऋषभः कुरूणां मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ।

क्षत्तोपेक्षत्याऽच्युतभक्तिशुद्धः पप्रच्छ सौशील्यगुणाभितृप्तः ॥ १ ॥

द्वारीति । सर्वेषां देवत्वसिद्धयर्थं वा देववदी प्रवृत्ता, सा प्रथमत एव समीचीनं कार्यं करिष्यतीति भगवदाज्ञया मैत्रेयस्तत्रैव स्थितः गङ्गाद्वारि ब्रह्मकुण्ड एवेति मे मतिः, अन्तर्वेद्यां भगवत्सान्निध्यात् । कुरूणा-
 मृषभ इति महानुद्योगः कल्पपर्यवसायी तस्य लक्ष्यते । मैत्रेयो हितकर्ता । आसीनोऽव्यग्रः । अगाधो बोधो यस्येति स्वबुद्धेस्तत्र निमज्जनं संभविष्यतीति सूचितम्, अन्यथा न सर्वसन्देहनिवृत्तिः । क्षत्ता प्रथमत एव जितेन्द्रियो विचक्षणश्च । अच्युता या अच्युते भक्तिः, तया शापाधिकारादिबीजपातयोनिदोषादिसर्वा-
 शुद्धिनिवृत्त्या शुद्धः । उपसृत्य समीपे गत्वा, विध्यनुसारेण वा । मैत्रेयस्याऽऽर्जवकरुणादयः सौशील्यगु-
 णाल्लैरभितृप्तः । कथं वक्ष्यति, नवेति सन्देहरूपा क्षुब्धगुणैर्निवृत्तेति तादृशो भूत्वा पप्रच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

पद्मश्रेषु वैराग्यार्थं क उपायः कर्तव्यः ? इति प्रश्नं कुर्वन् स्वभावतो वैराग्यहेतोरप्रयोजकत्वमाह—

विदुर उवाच ।

सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं चाऽन्यदुपारमं वा ।

विन्देत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान् वदेन्नः ॥ २ ॥

सुखाय कर्माणीति । फलं लोके द्विविधम्, दुःखाभावः सुखं वा । दुःखस्य सुखप्रतिबन्धकत्वेन वा दुःखाभावः सुख एव हेतुः । अतो लोकः सुखार्थमेव सर्वं व्यापारं करोति, तेन च पुनः कदापि सुखं न प्राप्नोति । लोक इति प्रमाणनिर्देशः । चकारात् पूर्वसुखमपि गच्छति । किञ्च । अन्यदुपारमं वा दुःखा-

१ यद्यप्येतत् तत्राप्याय उक्तैर्वेदादिभिः । नैतत्पूर्वैः कृतं कर्म इत्यादिकम् तेषां कार्याणां हिताय युक्तमुक्तम्, तत्तस्माद्भि-
 तोले महात्मान एव बुद्धिरूपा इत्यर्थः । यथातः । २ विराजः शरीरम् । य. ३ तादृशसामर्थ्यम्. प्र. ४ भगवद्गुणानां
 विपरीतप्रवेशात् । विराजो जिज्ञासते, ज्ञानी प्रयते, प्रितो यश्चः भद्रते, यत्तत्पत्तौ वीर्याणि जिज्ञासते, ज्ञातवीर्यस्तमी-
 श्रत्सेनाऽनुमन्पते. प्र. ५ 'उपारमम्' इत्यत्र वर्णोपगमः. प्र. ६ ६ वाशब्दाव्यर्थः. प्र. ७ दुःखाभाव इत्यर्थः;
 विद्वन्मशीत्यम्. प्र.

भावो वा न भवति, प्रतिबन्धकामाव एव क्वचित् साधनपर्यवसानस्य दृष्टत्वात् । तत्परमपि न जातम्, तथा सति सहजं वा सुखं भवेत् । किञ्च, प्रत्युत तैरेव दुःखं भवति । भूयः—सहजादप्यधिकम् । तत एवेति साधनान्तरनिवृत्तिः, साधनान्तरस्याऽदृष्टत्वात् । 'तदुदितः स हि यो यदनन्तरः' इति सुखसाधनस्यैव दुःखसाधकत्वम् । साधनताज्ञानं त्वन्धपरम्परया । अनिवृत्तिः स्वाग्रहात्, अस्मदीयैस्तथैव कृतमिति । भूयो व्यभिचारदर्शनमपि परम्पराश्रद्धा बाधते । एतादृशेऽर्थे फलविपर्ययं दृष्टाऽपि यदि न निवर्तन्ते, तदा बाक्यमात्रेण कथं निवर्तन् १ तस्माद्वैराग्यार्थं किं कर्तव्यमिति प्रश्नः । अथवा, येनैवाऽव्यभिचारि सुखं भवति, तद्वा वक्तव्यमिति लोकादतिरिक्तप्रमाणत्वं तस्याऽऽह—भगवानिति । अस्माकं तु भगवदुक्तमेव प्रमाणम्, अतोऽस्माभिः स्वार्थमेव पृच्छयत इति नाऽप्रकृतत्वम् । वदेदिति प्रार्थनायाम् ॥ २ ॥

नन्वस्माकं भगवदाज्ञा तत्त्वोपदेशार्थं, 'न त्वेतादृशार्थकचक्रार्थ इत्याशङ्क्याऽऽह—

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य ।

अनुग्रहायेह चरन्ति नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ॥ ३ ॥

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्येति । भवस्तु द्वयमस्ति, भगवतः सामान्याज्ञा विशेषाज्ञा चेति । इदं सामान्ययाऽऽज्ञया वक्तव्यम्, यतो भगवान् भवत एतदर्थमेव सृजति, अन्यथा भगवदीया नोत्पद्यन्, स्वार्थं तेषां प्रयोजनाभावात् । अत एव तेषु भूतसदप्रयोगः, जातानीत्यर्थः । शब्दच्छलेन ते लप्ताः स्वसमानं कुर्वन्तीति ज्ञाप्यते । यदि लोकानां तथा भाग्यमपि न भवति, तथापि त एव भाग्यरूपा भूत्वा तान् स्वसमानान् कुर्वन्तीति भव्यानीत्युक्तम् । अतो लोकोपकारार्थं समागतानां भवतामेतदावश्यकमिति । जनस्य प्राणिमात्रस्य । जन्मत एव ज्ञाप्यते भगवाद्विमुखोऽयमिति, अन्यथा जन्मैव न स्यात् । प्रवृत्त्याचाऽवसीयेत । कृष्णादिति मूलसच्चिदानन्दवैमुख्यं महदाश्चर्यमिति । तथापि विमुखस्य, जननानन्तरमपि दैवात् प्राचीनासुरकर्मणो विमुखस्य, दैवादवाऽधर्मशीलस्य, स्वभावत एवाऽधर्मो रोचत इति । न हि स्वामाधिकं केनचिन्निवर्तयितुं शक्यते । अत एव सुदुःखितस्य, अन्यथा तदनुग्रहमपि न मन्येत । इहाऽस्मिन् लोके न ततोऽन्यो दुःखनिवारणहेतुः, नूनं निश्चितम् । सन्देहमात्र उभयत्र । भगवदीयैरेव दुःखाभावो नाऽन्यैरिति । तत्र हेतुर्जनार्दनस्येति । जनां सर्वलोकजननीमर्दयतीति, जनाया वा अर्दनं यस्मादिति । स हि मूलजननं निवारयति, तदीयाश्च तत्साधकाः ॥ ३ ॥

अस्योचरं 'भगवद्भजनं कर्तव्यम्' 'तदव्यभिचारिमुखहेतुर्भवतीति यदि, तदा. तत्रोपायं कथयेति पृच्छति—

तत्साधुवर्याऽऽदिश वर्त्म शं नः संराधितो भगवान् येन पुंसाम् ।...

हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं सतत्त्वाधिगमं पुराणम् ॥ ४ ॥

तत्साधुवर्येति । तत्तदा । यदि भगवद्भजनेनैव प्राणी कृतार्थो भवति, तदा तत्र वर्त्मऽऽदिश । भगवत्स्मरणया, भगवदाज्ञारूपेवदानुसारेण वा क्रियमाणेऽपि भगवान्न परितुष्यति, दुःखस्यानिवृत्तत्वात् । अतो येन मार्गेण सम्यगाराधितो भगवान् ज्ञानं प्रयच्छति, तमुपायं स्थिरं ग्रहीतुं सर्वलोकप्रसिद्धं कथयेति प्रश्नः ।

१ यदि दुःखं न प्राप्तवान्, सुखदेशजमद्वयान्नः सत्कुलजन्मादिवर्णां भगवदनुग्रहमपि नाऽनुसंदध्यादित्यर्थः. प्र.

२ अथ हेतुपरितोपज्ञापको ज्ञेयः. प्र. ३ पर्यवेण हितम्. प्र.

कल्याणरूपमिति साधनदशायामपि सुखरूपत्वम्, यथा विमानयानम् । गूढस्याऽत्यभीष्टस्यापि ज्ञापने हेतु-
साधुवर्त्येति संबोधनम् । हितमात्र साधुरपि वदति, एतादृश तु भगवद्भक्तो यो ब्रह्मवित् स एव वदति,
स हि स्वात्मानमिव सर्वं मन्यते । येन मार्गेण प्रथम भगवान् संराधितो भवति । भगवत्त्वाच्च सराधन कठि-
नम्, ' किमासनं ते गरुडासनाय ' इति वाक्यात् स्वस्य चाऽभ्यासदत्तादिगुणवैशिष्ट्यात् । पुसांमिति
बहुना काकतालीयवदुपायो न मार्गो भवति । किञ्च, भगवानन्तर्यामी सर्वानेव नानाप्रकारेण प्रेरयति,
स्वम्भवावात्, जीवस्वभावमनुसृत्य वा । उभयथाऽपि प्रेर्यधर्माविष्टो भवति । तत्र यदि पूर्ववेदेव स प्रेरयेत्,
तदा कृतमपि भजन व्यर्थं स्यात् । अतस्तादृश उपायो वक्तव्यः, येन स एवाऽन्तर्यामी भक्त्या पूतो भवति।
पूतः पवित्र एव प्रेरयति । भक्त्या पूतो भक्तावेव प्रेरयेत् । स हि स्वभावतः प्रवाहनिर्वाहार्थमेव नियुक्त-
स्तथा प्रेरयति यथा प्रवाहं सिध्यति । अयं तस्य सहजो धर्मः । तथा करणात् अपूत इव लोके प्रसिद्धः।
तत्स्यैव च वहीरूप कालः । यथैकेन हस्तेन ध्रियते, अपरेण च मार्यते, तत्रोभयो पावनार्थं मार्गद्वयं सृष्टम्।
वेदः कालस्य, अन्तर्यामिणो भक्तिः । तन्मार्गेण प्रविष्टः सोमवत्पूतो भवति । वेदेन पूतः कालो न मार-
यति, भक्त्या पूतोऽन्तर्यामी नाऽन्यथा प्रेरयति । इदं च पावनं नाऽशुद्धस्य शुद्धिजनकम्, किन्तु सोम-
वत् तन्मार्गनिर्गमनम् । अन्योन्याश्रयाच्चाऽयमर्थो न सिध्यतीति प्रश्नः । गुरुपदेऽश्वाच्चाऽयमर्थो न सेत्स्यती-
त्याह—हृदि स्थित इति । स हि हृदये स्थितः स्वेच्छया यदि प्रेरयेत्, किं बहिरुपदेशेन । अतो भगवता
यदुक्तम् ' इदम् ' विदुराय ज्ञानं वक्तव्यमिति, तदन्तर्यामिसमाधानव्यतिरेकेण च भविष्यतीति, तत्समाधानार्थं
प्रथमतो भगवदाराधना, ततो भगवत्सन्तोष, ततो भगवता दत्तस्य प्रेम्ण प्राप्तिः, ततः प्रेमभक्त्या तस्यै-
वान्तर्यामिणो ज्ञानार्थं प्रेरणम् । पूर्वसिद्धनानाविधज्ञानानां विद्यमानत्वात्तदस्मरणपूर्वकं यथा ज्ञानमुदेति
वाक्यात्, तथा प्रेरणं पूर्वसिद्धमिति तज्जनितं ज्ञानं न कार्यं समर्पयति । अत एव महताऽपि साधनेन
वाक्याज्ज्ञानं नोदेति । यदा पुनः स एवाऽन्तर्यामी स्वस्यैवगुणभूतं ज्ञानं तस्मै प्रयच्छति, तदा पवित्रमि-
व धाव्यं ज्ञानहेतुर्भवति । तत् ज्ञानं त्रिविधम् । शरीरात्मनो ब्रह्मत्वेनाऽनुभवः, साङ्ख्यं सर्वतत्त्वविवेच-
नात्मकम्, भगवत्श्लाघाशेषविशेषप्रकारेण स्वरूपबोधकम् । तन्निविधमपि ज्ञानं साधनसाध्यफलभूतभक्त्या
पूतो भगवान् प्रयच्छतीति । ज्ञानं ब्रह्मभावः, तच्च सर्वतत्त्वानां ज्ञानसहितम् । तत्राऽपि तत्त्वानां मूल-
भूतस्य सर्वभावज्ञानं पुराणम् ॥ ४ ॥

नन्वेतन्निरन्तरं भगवद्गुणश्रवणाद्भवतीति चेत्तत्राऽऽह—

करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतन्त्रो भगवांस्त्र्यधीशः ।

यथा ससर्जाऽयं इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ॥ ५ ॥

करोति कर्माणीति । अयं च तृतीयः प्रश्नः । भगवतो ह्ययं श्रीः । अत्र सप्तपदार्थाः पृच्छन्ते, सप्त-
विधभक्तिसिद्धयर्थम् । भगवतोऽवतारकर्माणि, जगदुत्पत्तिस्थितिप्रत्याख्यं, प्रवेशनानात्म्यम्, जगतः
प्रकाश इति । सप्तानां पूर्वपूर्वसाधकत्वम् । तत्र भगवदवतारकर्माणि किमर्थमित्याकाङ्क्षायाम्, मोक्षार्थमिति
चेत् ; उत्तरार्चिर्व्याप्तं न भवेत् किमिति सन्देहः । अथ यदि तदर्थमेवोत्पादनम्, तदाऽवतारकर्माणि व्यर्थानि,

१ यथा सोमो बह्मविदोऽयं वेदेन मार्गेण भरतपत्न्यसाधकत्वात् पूतो भवति, तद्वदित्यर्थः प्रातः । २ प्रमाणम्, ३
३ श्लोकप्रमाणेन विधानम्, ४ यजुस्मरणं तृतीयस्य श्लाघाव्यवहृत्तं प्रथमं इत्यर्थः ५ ४ पृच्छयमाना ५ ५ तस्यैव
दनं स्वरूपादिभेदाः द्विविधा यथा ३ ६ उत्पत्तेः सत्कारणत्वादावतारकर्माणिमोक्षं वा सति, ७ यजुस्मरणसाधकत्व-
मिति प्रश्नार्थम् ८

उभयोरेकत्वात्, अमोहकत्वेनैव च कार्यसिद्धेः। तस्मादुत्पादनलीलाऽपि ज्ञातव्या। उत्पादनमात्रेण च कार्य-
सिद्धेर्योग्यतासिद्धयर्थं तावत्कालं स्थितिरपि मृग्या । यदि भगवांस्तर्जोऽक्षयेत्, तदा विहितकरणादिनाऽपि कार्यं
सेतस्यतीति नाऽवतारप्रयोजनम् । किञ्च, यदि बहुधाऽयं भगवान्न भवेत्, तदाऽवतारेण सर्वमुक्तिरेव भवे-
त्, अतो भिन्नस्वभावेन प्रेरणान्नामानामावाच्च सर्वा व्यवस्था सम्पद्येत । लोकाश्चेद्भगवत्कृता एकविधाःस्युः,
ब्रह्माण्डाद्वा निर्गमनं न भवेत्, तदाऽप्यवतारकर्माणि भिन्नानि । एकात्म्ये वा यद्येकस्य साधनमन्यस्य
भवेत्, तथापि व्यर्थं स्यादिति भेदनिर्माणं च ज्ञातव्यं स्यात् । अतः सप्तानामेकः प्रश्नः, सप्ताङ्गत्वाच्चिह्नः।
कृतावतारो भगवान् यानि कर्माणि करोति । यानीति प्रसिद्धिरूपा । वह्नि च वक्तव्यानि, तेषां
कर्मत्वं च वक्तव्यम् । तानि च भगवत्कर्माणि भवन्ति न भवन्तीति, भगवतः कर्तव्यमकर्तव्यं वा । दोषप्र-
याभावास्तु मयैव ज्ञायत इति विरोपणत्रयमाह । भगवान् कालाधीनतया न किञ्चित्करोति, कालार्थं वा ।
तदाह—आत्मतन्त्र इति । स्वतन्त्रो न कालाधीन इत्यर्थः । कर्मस्वभावयोः स्वमध्यपातात् भिन्नतया नि-
वारयति—भगवानिति । कर्माधीनता व्यावर्तिता, न हि पूर्णज्ञानवतः कर्माणि बन्धकानि भवन्ति । अ-
धीश इति त्रिगुणनियन्ता, अतो न स्वभावाधीनः । तस्मादेतादृशेन यानि कर्माणि कृतानि, न स्वभा-
वात्, नाऽदृष्टतः, न कालप्रेरणात्, तानि कर्माण्यलौकिकान्येव भवन्तीति श्रोतव्यानि भवन्ति । किञ्च,
यथा इदं ससर्ज । अग्रे सृष्टेः पूर्वम् । एको दोषाभावस्तु ज्ञायते, यदयं चेष्टया न करोतीति, मनश्चेष्टा-
ऽपि निवारिता, इच्छायां सन्देहः, प्रयत्नो नास्तीति निश्चयः, ज्ञानं चाऽस्तीति । किञ्च, सर्वमेवो-
त्पादितं सम्पद् स्थापयित्वा जगतो वृत्तिं विधत्ते, सर्वेषामेव जीविकां प्रयच्छति । अत्र दूषणाद्यभावो न
श्रुतो, न ज्ञायते; प्राणिनामन्योन्याहारात् ॥ ६ ॥

किञ्च—

यथा किल स्वे ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः ।

योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथाऽऽसीत् ॥ ६ ॥

यथेति । यथा वा इदं सर्वं संहृत्य, स्वे स्वकीये हृदयाकाशे इदं सर्वं निवेश्य, स्वयमपि गुहायां गु-
प्तस्थाने किल शेते । अत्रैकस्य दूषणस्य परिहारो ज्ञायते । निवृत्ता वृत्तयो यस्य, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिवृत्तयो
यत्र न सन्तीति । का वा गुहा, को वा संगोप्यः ? इति न जानीमः । हृदये च पुनः सर्वं निवेशित-
वान् । किञ्च, योगेश्वराध्यामीश्वरः । एक एव एतत्सर्वं सृष्टमनुप्रविष्टो यथा बहुधा आसीत्, तद्वक्तव्यम् ।
योगेन नानारूपाणि योगी करोति । ते क्षुपायेन स्वयोगं व्ययीकृत्य तथा भवन्ति, यथा कर्मणा । परं कर्मणा
क्रमेण भवन्ति, योगेन त्वेकदैव भवन्ति । अयं तु तेषामधीश्वरः । अधिशब्देन च योगेश्वर्ये अप्यधिके निरु-
पिते भवतः । अनेन बहुधा भवनं सम्भवतीत्युक्तम् । परमस्तण्डः, समुदायेन वा, खण्डरो वा भवतीति
सन्देहः ॥ ६ ॥

नन्वेतादृशं चरित्रं भवता बहुधा श्रुतं भारतादौ, किमिति पुनः पृच्छयत इत्याशङ्क्याऽऽह—

१ जीवोत्पत्त्यवतारकर्मणोरेकेनैव कार्यसिद्धावित्तैवार्थ्यादित्यर्थः प्रकाशः. २ तथा चाऽवतारकर्माणि व्यर्थानीत्यर्थः. प्र.
३ परस्परविरोधेन ज्ञातव्या प्र. ४ स्थितो मोहनाशयेत् तन्नाशयेदिति पाठे त मोह न नाशयदित्यर्थः. प्र. ५ अतो-
ऽन्तर्गामीस्वभावमवेदोऽपि सहेतुर्नो ज्ञातव्य इत्यर्थः. प्र. ६ नस्युरितिशेषः. प्र. ७ धीरन बाहुदेवस्य माया हेत्या. प्र.
८ तत्त्वस्त्वावस्थकार्थः. प्र. ९ विविधावा जीविकायाम्. प्र. १० स्वस्वरूपमङ्गपनीयः. प्र.

क्रीडन् विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ।

मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतां नः सुश्लोकमौलेश्वरितामृतानि ॥ ७ ॥

क्रीडन् विधत्ते इति । द्विजगोसुराणां क्षेमायाऽवतारभेदैः क्रीडन् कर्माणि विधत्ते । किमतो यद्येव-
मत आह—तानि कर्माणि शृण्वतामपि मनो न तृप्यति । अन्येषां वृषावपि नो मनो न तृप्यति । तत्र
हेतुः—सुश्लोकमौलेश्वरितामृतानीति । एकं कर्तुर्विशेषणमपरं कर्मणाम् । सुश्लोका उत्तमा कीर्तिमौलौ-
यस्य । यदा भगवान् दृश्यते, तदा दूरादेव तस्य कीर्तिर्दृश्यते, यथा दूरात् पुरुषस्य मुकुटं दृश्यते । अतो
भगवदिच्छायां निवृत्तायां परं कीर्तीच्छा निवर्तते । भगवन्तं मन्यमानः कथं शिरोभूषणान्निवर्तते ?
किञ्च, एतानि कर्माण्यमृतरूपाणि चरितामृतानि । कर्माण्येव चरितानि । चरितानाममृतत्वमनुभवसि-
द्धम्, क्षुत्पिपासादिनिवारकत्वेन मरणनिर्वर्तकत्वं च । चरितमिति प्रयत्नमात्रम् । भक्षणवाचकत्वेन वा
विरोधेनामृतत्वमद्रुतकर्मत्वेन । कर्माणि च पुनश्चरितेन कृत्वैव अमृतानि, उत्पन्नान्येव नित्यानीति । प्रय-
त्नमात्रविषयत्वेन तेषां नित्यत्वे, श्रवणादि प्रयत्नाविषयाणामपि नित्यत्वात्, सर्वेन्द्रियव्यापारपूर्णत्वेन हेहि-
कासुष्मिकदुःखनिवारकाणि भवन्ति, तदोभयामृतत्वं संपद्यते । द्विजगोसुराणामिति मन्त्रा हविर्देवताश्च
यागे प्रधानमृताख्यो निर्दिष्टाः, तेषां क्षेमाय कर्मकरणम् । अनेन भगवत्कर्माणि धर्मरूपाणीत्युक्तम् ।
ततश्च तानि मनसा भावितानि मनोयज्ञा भवन्ति, कीर्तितानि वाग्यज्ञाः, श्रुतानि ज्ञानयज्ञा इति । अव-
तारभेदैरिति नानाविधैरवतारैः । भेदग्रहणेन लोके तदवतारत्वेन ज्ञातुमशक्यमिति गम्यते । मत्स्याद्यव-
ताराविसदृशत्वात् भेदा इत्युच्यन्ते । अथवा, ज्ञानक्रियाविशिष्टभेदेन त्रयोऽवताराः तेषां भेदाः । ज्ञानक-
लावतारा व्यासादयः, क्रियाफलावतारा वराहादयः, उभयं कृष्णः । अवताराश्च भेदाश्चेति वा । तदा भेदा
आवेशिनः । अवतारैरावेशैश्च यज्ञानां परिपालनं क्रियत इति करणे रक्षा हेतुः, अतृप्तौ चरितामृतत्वम् ।
अतश्चरित्राणि वक्तव्यान्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

किञ्च,

यैस्तत्त्वभेदैरधिलोकैनाथो लोकानलोकान् सहलोकपालान् ।

अचीकृपयत्र हि सर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ॥ ८ ॥

यैरिति । यैस्तत्त्वभेदैर्लोकानलोकांश्च लोकपालसहितान् अचीकृपत् तानि कथयेत्याह । कति
तत्त्वानि लोकतोगं व्याप्तानि, कति चाऽलोके । यदि सर्वैरेव तत्त्वैः सर्व एव कृताः स्युः, तदा लोका-
लोकादिभेदो न स्यात् । लोक्यत इति लोकः, प्रत्यक्षयोग्यः । लोकालोकात्परमागास्तु न प्रत्यक्षयोग्याः ।
अस्याऽयं भावः । स्वभावत एव लोकरूपा अलोकरूपाश्च लोकाः, न तु तेजसा प्रकाशिताः, मनुष्याणा-
मेव तदपेक्षणात् । तदभागे वा किमूलकः ? अत्रैव हि मेघकाष्ठसूर्यादय उत्पद्यन्ते, ते चाऽप्यत्र कुतो न
भवन्ति ? अतोऽलोकाः केचन स्वत एवेति । तत्रापि च लोकपालाः सन्ति । तत्र चक्षुषा विषयग्रहणे
आलोकापेक्षामावः, चक्षुरभावो वा । अथवा, लोकान् स्वर्गादीन्, अलोकान् लोकाहितान् उज्जटान्

१ मरणनिर्वर्तकत्वेन च. ग. २ सुम्पु रसु वे मनुष्यस्य धातुष्व. ३ इति श्रुतं. सुधरनयायाभिनिवारकत्वेन तथात्वमित्यर्थः
प्रकाशः. ४ चरित्रे मरणनिवारकवत्स्याऽनुभवसिद्धत्वाभावात्प्रसमाप्तमभिनेत्य एतान्तरमाहुः—भक्षणेत्यादि । कर्मणां श्रवणसे-
वनत्वेनाऽप्यस्वादनेऽपि न तेषां हानिसमाधनेति तथैवार्थः. प्र. ५ मूत्रे 'अधिष्ठाकनायपद' लोकाभाषाभिप्रायविषयकम्.
प्र. ४ मनुष्यदन्तचक्षुष्याणाम्, प्र. ५ उन्मूकैरपि अलोकापेक्षाऽभावः. ६ अत्रोपपदेन पिपीलिकादिमहा
धमाहुः—चक्षुरभाषो वेति प्र.

देशान्, लोकेऽपि लोकपाल सहितास्त्वनित्यर्थः । यत्राऽजीवुषत्, तत्कथयेति प्रश्नः । ननु किमिति त्रयो भेदा गणिताः ? लोका राजसाः, अलोकास्तामसाः, लोकपालाः सात्त्विका इति । तत्राऽऽह—सर्वसत्त्वनि-
कायभेदोऽधिकृतः प्रतीतश्च । सर्वाणि च सत्त्वानि जीवयोनिभेदाः, तेषां निकायः समूहः, तस्य भेदः सहानुवस्थानम् । समूहा अपि भिन्नास्तिष्ठन्तीति । न हि पिपीलिकाः पक्षिणश्च एकत्र भवन्ति । सोऽप्य-
धिकृतः । तत्राप्यधिकारिणः सन्ति, अन्यथा उपदिकानां मुखे जरुम्, काकानामेकाक्षितम्, पद्भ्यां च तूपरातूपरभेदो न स्यात् । किञ्च, प्रतीतोऽप्ययं सर्वोऽपि भेदः, यत्र प्रतीयन्ते सर्वे भेदाः, तत्राऽप्रतीताः कियन्तो वा भवन्तीति । युक्त एव महतो निर्माणे तत्त्वभेद इति हिशब्दार्थः । अनेन ब्रह्माण्डनिर्माणं सहे-
तुकं वक्तव्यमिति प्रश्नः ॥ ८ ॥

किञ्च,

येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानां च भिदां व्यधत् ।

नारायणो विश्वसृगात्मयोनिरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य ॥ ९ ॥

येनेति । प्रजानामपि प्रत्येकमात्मा स्वरूपम्, कर्म, रूपम्, अभिधा नाम; एतेषां येन हेतुना कृत्वा भिदां व्यधत् । एकस्यामपि योनौ अनन्ता एव भेदाः; तेषु च एको द्वितीय इव न भवति स्वरूपादिना केनाऽपि । तत् कुतः ? इति प्रश्नः । नन्वेतद्दकृतमेव स्यात्तत्राऽह—नारायणो विश्वसृगात्मयोनिरिति । अत्र हेतुत्रयमस्माभिर्ज्ञायते, नाऽप्य इति । तानाह—‘नराज्ञातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः ।’ तान्ययनं यस्येति, तेषु सर्वत्रैव विद्यमानत्वात् । एकेनारेण द्वयं न कियत इति तदरे विद्यमान एव भगवां-
स्तावद्वेदेहेतुरित्येकः पक्षः । किञ्च, विश्वसृक् सर्वस्य कर्ता भगवान्; सर्वत्रैवोपादानगोचरापरोक्षज्ञानम-
स्यास्ति, अन्यथा तावतो न सृजेत् । अतो भगवज्ज्ञानमेव तावद्वेदे हेतुरिति द्वितीयम् । किञ्च, आत्म-
योनिरिति । आत्मैव योनिः कारणं यस्य । अयं स्वस्मादेव स्वयमुत्पद्यते । अतो भगवतः कश्चन तादृशो गुणोऽस्ति, येन स्वयमेव स्वस्मादुत्पद्यत इति भिन्नो भवति, एवमेवायमनन्तमूर्तिर्जात इति स्वयमेव ताव-
द्रूपो भवतीति, एवं तत्त्वतो ज्ञानतश्चेति हेतुत्रयं ज्ञायते । अन्यद्वक्तव्यमित्यर्थः । एतच्चेति चकारात् पूर्वो-
क्तमपि प्रष्टव्यमित्युक्तम्, अन्यथोत्तरमेव वक्तव्यं स्यात् सर्वत्र । न इति बहुवचनमेकशिष्यत्वादवक्तव्यनिरा-
करणेन प्रचारणपारम्पर्यबहुत्वज्ञानार्थम् । विप्रवर्येति । ‘प्रा पूरणे’ इति धातोर्विशेषेण पूरयतीति सर्वगुणपूर्णता निरूपिता । तेषामपि वर्धत्वात् पूर्णा भगवद्गुणा आम्नि सन्तीति सर्वकथने हेतुः ॥ ९ ॥

नन्वेतत्सर्वं भारते कथितमेव, तथा च पुनः किमर्थं पृच्छयत इत्याशङ्क्याऽह—

परावरेषां भगवन् ! व्रतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णम् ।

अतृप्नुम सुखसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् ॥ १० ॥

परावरेषामिति ॥ श्रुतस्याऽपि श्रवणे किं दूषणम् ? आनन्त्यात्सदार्थानामपर्यवसानमिति चेत्, तत्रो-
च्यते । परावरेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानाम् । व्रतानि नियतधर्माः, कर्माणि च श्रुतान्येव । तानि व्यास
मुखादभीक्ष्णशः श्रुतानि । व्यासो हि नीतिज्ञानार्थं बहुधा सर्वेषां धर्मान् कथयति, अन्यथा राज्ये सिरा

बुद्धिर्न भवतीति । परं राज्यमेव त्यक्तमिति तेभ्य उपरता बुद्धिः । उपरमे हेतुः—क्षुद्रमुखमावहानामिति । अल्पमेव सुखमावहन्ति । तद्वतः श्रवणेन तथा हृदयभावनायामन्ततो गत्वा तत्त्वं भवति । तस्माद्वा दोषाद्विमुच्यते । उभयथाऽप्यल्पं सुखं फलतः । स्वरूपतस्तु तद्दुःखात्मकमेव । अत उक्तं क्षुद्रमुखमावहन्तीति । अतस्तैस्तृप्ता जाताः । अतः परं तच्छ्रवणेच्छा नोत्पद्यते इत्यर्थः । तेषामिति प्रसिद्धानामिति । कृष्णकथा-मृतौघाद्वते । कृष्णकथैवामृतौघोऽमृतपूरः, तस्मात्परं न तृप्तिः । विरोधाभासश्च सूचितः, क्षुद्रमुखत् तृप्तिः, अमृतपूराचाऽतृप्तिरिति । अयमर्थः—इच्छा हि यथाविषयं जायते, तस्मिन् प्राप्ते निवर्तते च । सा च विषयसमाना भवति । विषयश्चाऽल्प इत्यल्पीयस्यैव सा सर्वत्रोत्पद्यते, पिपीलिकाक्षुद्रतः न हि पिपीलिका गजभोज्यं भोक्तुमर्हति, अतोऽल्पेनैव निवर्तते । गजस्तु कोटिपिपीलिकाबलेनाऽपि न तृप्यति । अतो भगवद्विषयिणी या इच्छा, अनन्तगुणत्वाद्भगवतः सर्वं ग्रहीतुं महता कालेनाऽप्यशक्ता, न तृप्ता भवति । अतो न निवर्तत इति । कृष्ण इति सदानन्दः; तस्य कथा तद्गूढा, भगवद्दर्शनां भगवद्गुणत्वात् । सर-सश्च पदार्थो बहु गृह्यते, अल्परसोऽल्प एवेत्यनुभवः ॥ १० ॥

अत्राऽधिकारिभेदेन व्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—

कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात् सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात् ।

यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ॥ ११ ॥

कस्तृप्नुयादिति । अत्रेच्छैव नोत्पद्यते, उत्पन्ना चेत् न कदापि तृप्यति, वहिराहुतिमिव । तद्गुणा इच्छामेव वर्द्धयन्तीति पूर्वं निरूपितम् । युक्तथायमर्थः, आसुराणामिच्छाभावात् देवानां मध्ये कस्तृप्नुयात् । विहितार्थ एव हि तेषां प्रवृत्तिः । तत्र विरक्ताविरक्तभेदेन, ब्राह्मणक्षत्रियभेदेन वा यज्ञास्तीर्थानि च विहितानि, चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षफलकानि । तानि स्वरूपतो दुःखात्मकान्यपि फलतः समीचीनानि । भगवद्गुणास्तु चतुरूपाणि; स्वरूपतोऽप्यमृतौघानि, फलतो मोक्षफलानि, यज्ञरूपाणि, तीर्थरूपाणि च । अतः कस्तृप्नुयात् । तीर्थानि पादे यस्य । ' तिस्रः कोटयोऽर्द्धकोटी च तीर्थानां बायुरग्रवीत् । दिवि श्रुण्वन्तरिक्षे च तानि वै जाह्नवीजले ' इति सा गङ्गा भगवत्पदी, सादृशस्य चाऽभिधानम् । शब्द-मात्रमेतदिति पक्षोऽग्रे निवर्तयिष्यते । सत्रेषु सूरिभिर्भगवद्गुणाभिज्ञैरीड्यते । सत्रेषु हरिगोपगायन मस्ति, यथाऽध्वमेव ' ब्राह्मणौ वीणागायिनौ गायेताम् ' इति, यथा वा नारदो गानार्थमाहूतः । तेन हि सत्रं पूर्यते ' विष्णोः कर्माणि पश्यत ' इत्यादिश्रुतेश्च । किञ्च, यो भगवान् कर्णनाडीं पुरुषस्य यातः, स्वस्य हृदि स्थित्यर्थ, हृदये विद्यमानां गेहरति संसारदायिनीमनिष्टरूपां छिनत्ति, अमृतरूप-त्वात् । इष्टरूपत्वं पूर्वमेव निरूपितम्, अनिष्टनिवारकत्वं चोक्तम्, यागात्मकता च निरूपिता । कर्णनाडीं पुरुषस्य यात इत्यनेन शब्दो न केवल इत्युक्तम् । भगवत्सहितत्वे तु तीर्थानि सिद्धान्येव ॥ ११ ॥

नन्वेवं सति व्यासः कथमन्यदुक्तवानित्याशङ्क्याऽह—

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखाऽपि ते भारतमाह कृष्णः ।

यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्यहीता नु हरेः कथायाम् ॥ १२ ॥

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानामिति । स हि भगवद्गुणानेव वक्षुमिच्छुः, तेषामधिकारसिद्ध्यर्थ, भवानिव भगवद्ग्रां प्राप्य भरतवंशोत्पन्नानामेव चरित्रमाह । स हि दौष्यन्तिर्मायामत्यगादिति तद्वदया-

स्तादृशा एव । तेषां श्रवणेन देवमायामोहामाये भगवद्गुणाः श्रोतुं शक्या भवन्ति । अतोऽनधिकारि-
णोऽपि भगवद्गुणश्रवणसिद्ध्यर्थम्, ते सखाऽपि केवलभगवद्गुणवक्ताऽपि, नाम्ना कृष्णोऽपि भारतमाहा-
यास्मिन् भारते नृणां बुद्धिरूपायेनाऽऽकृष्टा भवति । तत्र ते सर्वे ग्राम्यकथांस्वेवाऽऽविष्टचिन्ताः, प्रवृत्ति-
श्च स्वरुच्यैव । अतस्तेषां बुद्धिग्रहणार्थं ग्राम्यकथासु भगवत्कथाः प्रवेष्टिताः । ताः कथा ग्राम्यत्वेनाऽपि
गृहीताः स्वप्रयोजनं कुर्वन्तीति प्रयत्नः सार्थको भवति । तदाह—नु निश्चयेनेति ॥ १२ ॥

ततः किमत आह—

सा श्रद्धानस्य विवर्द्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः ।

हरेः पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्ययमाशु धत्ते ॥ १३ ॥

सा श्रद्धानस्येति । आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा । कथा प्रथमतः स्वकार्यं श्रद्धामेव जनयति । ग्राम्यप-
द्यार्थेष्वचनीचभावे रसानुभवादुत्कृष्टमेव गृह्णाति, न निकृष्टम् । अतः सा मतिः श्रद्धानस्य विवर्द्धमाना,
श्रद्धया निरन्तरश्रवणात् विवर्द्धमाना, अन्यत्र कृशतरया प्राप्ते विरक्तिं करोति । उत्तमावसम्पत्तौ न हि
कश्चित्पिण्याकं भक्षयति । परमेक एव गुणोऽपेक्ष्यते, स्वातन्त्र्यमिति । तदाह—पुंस इति । ततोऽपि किमत
आह—हरेः पदानुस्मृतीति । प्रवृद्धमत्या निरन्तरं भगवत्स्मरणं करोति, तदा चित्ते भगवत्स्मरणस्य निर-
न्तरीत्यतौ चित्तं निर्वृतं भवति, तत्र हि भगवानानन्दमयः प्रविष्ट इति । तदा सम्पन्नं सच्चिच्चित्तं ततो न
निवर्तते । तदा ततोपि, प्रवृद्धा मतिः समस्तानां दुःखानामत्ययं नाशमाशु शीघ्रमेव धत्ते । अतः परम-
पुरुषार्थः ससाधनो भारते निर्दिष्टः ॥ १३ ॥

एवमप्युपाये कृते येषां चित्तं भगवति न प्रविशति, तानप्यहमनुधोषे—

तान् शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमुखानधेन ।

क्षिणोति देवोऽनिमिपस्तु येषामायुर्वृथावादागतिस्मृतीनाम् ॥ १४ ॥

तानिति । भगवान् स्वसेवार्थमिन्द्रियाणि दत्तवान् । कतिपयेभ्यो न दत्तवान्, येभ्यो न दत्तवान्
ते शोच्याः । तेषां चेदिन्द्रियाणि भवेयुः, तद्द्वारा भगवद्भजनं कुर्युरिति । ये पुनर्दानसमये आसुराणीन्द्रियाणि
प्राप्तवन्तः, ते तां कथां भुत्वापि तद्रसानभिज्ञा न भजन्ते, ते शोच्यानामपि शोच्याः । अथवा, ये न जान-
न्येव सद्भाषमावातः तानहं शोषे । तेऽपि यदि दैवगत्या भगवत्संमुखा भवेयुः, तथाऽपि न शोच्याः;
सर्वथा विमुखाश्चेत् तदा शोच्याः । तथात्वे हेतुः—अधेनेति । पापेनैव भगवद्भक्त्यर्थं कार्यते, स्वनाशश-
ङ्कया । तदा कालोऽपि तान्, मसतीत्याह—क्षिणोतीति । स हि सर्वजो देवः सर्वान् जानाति । आसार्थं
चाऽनिमिपः सावधानः । तुल्यवदः पक्षान्तरं व्यावर्त्तयति । भगवद्भक्त्युत्सव देवतान्तरेण वा, मार्गान्तरेण वा,
निस्तारोऽस्तीति पक्षः । तेषां सर्वेषामेव आयुर्हरति तस्य तदेककार्यत्वात् । ननु कायवाद्मनोभिस्ते किञ्चित्म-
मीचीनं करिष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—वृथा वादागतिस्मृतीनामिति । अर्थशून्याभ्योऽपि वादादयः, त एव
तेषां रोचन्ते, दिवाभीतानां यथा तेजः । गतिः कायिकी । तस्मात्तेषां सर्वस्वनाशस्तु, विद्यमानेऽपि पुरु-
षार्थसाधने पुरुषार्थभावाच्च, शोच्यानामपि शोच्याः ॥ १४ ॥

एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भारततात्पर्यमुक्त्वा, तेन भगवत्कथायां गृहीतचित्तं मां प्रति भगवत्कर्तव्यं के-

वला वक्तव्येत्याह—

तदस्य कौपारव ! शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारम् ।

उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवाऽऽर्त्तवन्धो ! शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तैः ॥ १५ ॥

तदस्येति । पूर्वप्रश्नाश्चत्वारोऽज्ञानान्यबाज्ञाननिवर्तकाः । अयं तु प्रश्नो ज्ञात एव, प्रत्यहमोजनवदावश्यकोऽपेक्ष्यते । तत्तस्मात्कारणात् । अस्य पुरतः परिदृश्यमानस्य भगवतः, स्वभावतया सर्वेभ्यः शर्मदातुर्दुःखनिवारकस्य च, कथामेव कथय । ननु हरिकथा लौकिक्यां संवलिता, कथं भिन्नतया केवला कथयितुं शक्यते तत्रोपायमाह—कथासु सारमुद्धृत्येति । सृष्टिप्रकारा बहवः सन्ति, तत्र भगवत्कर्तृकेव सृष्टिर्वक्तव्या । पालनं बहुविधमस्ति, कालकर्मदिभिः क्रियमाणम्, तत्र भगवत्क्रियमाणमेव वक्तव्यम् । प्रलयोऽपि तथैव । यस्यां सृष्टौ भगवानेव प्रविश्य नाना भवति, न तु जीवः पुरुषोऽन्यो वा । चरित्रमपि प्रकृत्याधसंवलितं वक्तव्यमिति । किं बहुना भकेष्टपूरणदुःखनिवारणैकप्रयोजनं केवलभगवच्चरित्रं सर्वतः सारमुद्धृत्य वक्तव्यम् । बुद्धौवाऽश्रोद्धारः । सूक्ष्मोद्धारे दृष्टान्तमाह—पुष्पेभ्य इवेति । यथा पुष्प एव मकरन्दोऽन्तस्तिष्ठति, परं तं अमर एव पिबति, मधुमक्षिकाचोद्धृत्य स्वापयति । तथा यद्यपि अमरवत् पीयते, तथापि परोपकारो न भवतीति मधुमक्षिकावदुद्धृत्य वक्तव्यम् । नन्वेतत् क्लेशात्मकं भवति, पीतस्य पुनरुद्धरेणात् । तत्राऽऽह—आर्त्तवन्धो ! इति । लोकोपकारार्थं क्लेशोऽपि सोढव्यः वस्तुतस्तु पान इव निष्कासनेऽपीन्द्रियसंबन्धस्य तुल्यत्वादविकृतत्वाच्च परोपकारे सिद्धे रोमन्थ इव रसास्वादनं भवति । अतो नोऽस्माकं शिवाय कीर्तय । अधिकारो नास्तीति न मन्तव्यम् । तीर्थरूपा कीर्तिर्यस्येति, तेनैवाधिकारोपि भविष्यति ।

एवमुद्धृतभगवत्कथां पृष्ट्वा, मूलपुरुषस्य द्वितीयचरित्रं वा, पृच्छति—

स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः ।

चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम् ॥ १६ ॥

स विश्वेति । यः पूर्वोक्तः स एव कार्यान्तरार्थेऽवतीर्णस्तस्य चरित्रं प्रथमतः पृष्टमिति । अन्ते सर्वस्याऽपि विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थं यः कृतावतारः परमपुरुषः, व्यष्टीनां वा जन्माद्यर्थे कृतावतारः, ननु कालादीन् आज्ञापयति, किन्तु स्वयमेवाऽऽगत्य करोति यः । ननु भगवत्कृतेऽपि इहेत्याद्यनुभवात् कथं केवलं भगवत्कृतं तद्विविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्रगृहीतशक्तिरिति । प्रकल्पेण गृहीताः कालादिशक्तयो येन । ते हि कालादयस्तत्र प्रतीयमाना अपि भगवता नियमिताः, न स्वतः कार्यं कुर्वन्ति । प्रतीतिमात्रं तु न दोषाय । जन्माद्यर्थमेवावतारान् जन्मादीनि करिष्यत्येव । किन्तन्वेभ्यः पुरुषेभ्यः प्रकल्पेणाऽस्तिपौरुषाणि यानि चकार । साधारणं तु न करिष्यतीश्वरत्वात् । तानि केवलं मह्यमेव कथय । मया परम्परार्थमप्यन्यस्मै न वक्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥

एतादृशप्रश्नकर्ता नाऽन्यो भविष्यति, न वा प्रश्नव्यतिरेकेण वक्तुं शक्यम् । अतोऽस्याधिकारो निरूपितः अनेनैव प्रश्नेनाऽन्ये सहिता भवन्तीति, पर्यवसानत एक एव प्रश्नः सिद्धः । तस्योत्तरमध्यायद्वयेन वक्ष्यति, अवतारादिपौरुषप्रयोजनभेदात् । तस्मादेतदध्यायद्वयं स्वत एवाऽनेनोद्धृत्योक्तम् । अनेन चेदतृप्तः प्रश्नान्तर-

जिज्ञासुर्भव्यति, तदा पूर्वोक्तानपि विशेषांस्तत्रैव कृशरे पातयित्वा जीवसन्देहनिवृत्त्यर्थं वक्ष्यामीत्याभि-
प्रायो मैत्रेयस्य, अतः प्रश्नाभिनन्दनं वक्तुम्, तस्याऽयं प्रश्नोऽभिप्रेत इत्याह—

श्रीशुक उवाच ।

एवं स भगवान् पृष्ठः क्षत्रा कौपारविर्मुनिः ।

पुंसां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहुमानयन् ॥ १७ ॥

एवमिति । मैत्रेये आविष्टो भगवान् वर्धत इति स भगवान् । केवलेनैतज्ज्ञातुं वक्तुं चाऽशक्यम् ।
क्षेत्रेति पूर्ववत् । कौपारविरिति पितृनाम्ना विवेकित्वम् । मुनिरिति उदुकार्थज्ञानानुसन्धाने हेतुः । इदमति-
पवित्रं चरित्रं नैकस्मै प्रयोजनाय वक्तव्यमिति पुंसां निःश्रेयसार्थायेत्युक्तम् । परं तमुद्दिश्यैवेत्याह—तमा-
हेति । बहुमाननेन तस्य हृदये प्रविशतीति, भगवदीयत्वाच्च बहुमाननं कृतवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र चतुर्भिः सम्माननं करोति । पृष्ठार्थदेहजीवानां संबन्धस्याऽपि सर्वतः । ज्ञात्वा कथनबोधाय
तैरुत्कर्षो निरूप्यते । १ । तत्र प्रथमं प्रष्टव्योत्कर्षेण तमभिनन्दति—

मैत्रेय उवाच ।

साधु पृष्टं त्वया साधो ! लोकान् साध्वनुगृह्णता ।

कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजाऽऽत्मनः ॥ १८ ॥

साधु पृष्टमिति । बहव एव पृच्छन्ति, कोप्येवं न पृच्छतीति त्वेयेत्युक्तम् । न च त्वार्यं प्रश्नः
काकतालीयः किन्तु ज्ञात्वैव कृतः, उत्तरमपि ज्ञायते, तर्हि प्रश्नो व्यर्थ इत्याशङ्क्याऽऽह—लोकान्
साध्वनुगृह्णतेति । लोकोद्धारार्थमेव ज्ञात्वाऽपि त्वया प्रश्नः कृतः । अनेनाऽस्मिन् शब्दे परोपकारो मुख्यं
साधनमित्युक्तं भवति । तवाऽप्येकमानुषाङ्गिकं फलं सिध्यतीत्याह—कीर्तिं वितन्वता लोक इति । अस्मिन्
लोके आत्मनः कीर्तिं विस्तारयता भवता पृष्टम् । ननुस्वकीत्यर्थं तथा करणमनुचितं चेत्तत्राऽऽह—अधोक्ष-
जात्मन इति । अधोक्षज एवाऽन्तःकरणे यस्य । देवालयप्रतिष्ठया देव एव प्रतिष्ठितो भवतीति । परम्प-
राश्रयणं तु साक्षाद्भगवत् इन्द्रियागोचरत्वात् । तदाह्याऽधोक्षजेति । एवमस्य प्रश्नस्य स्वपरहितत्वात् साधु-
त्वम् ॥ १८ ॥

देहोत्कर्षमाह शद्भायोनिदोषभावाय—

नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्वादरायणवीर्यजे ।

गृहीतोऽनन्यभावेन सत्त्वया हरिरीश्वरः ॥ १९ ॥

नैतच्चित्रमिति । क्षेत्रमेके प्रशंसन्ति बीजमन्ये मनीषिणः । तयोर्बीजमेवोत्तमम् । यद्बीजस्य प्रभा-
वेन तिर्यञ्च ऋपयोऽभवन् । अतो वादरायणस्य बीर्यजे त्वयि चित्रं न, सादृश्यवक्तुः पुत्रः वक्तुमेव समर्थो
भवति, किंपुनः प्रश्ने । अत एव चित्रामावः । तस्य बीजस्य फलमपि जातमित्याह—गृहीत इति । अनेन
ग्रामादिकबीजत्वशङ्का निवारिता । नक्षत्रयोत्पन्नो भगवद्भक्तो भवति, भगवत्कर्तृकसर्गात्वात् । अत एवाऽन-

न्यभावेन केवलभगवद्भावेन भगवान् गृहीत । स हि दुःखमपि शमयति । योन्यादितर्यदोषानपि दूरीकरोति, यत ईश्वरः । करणे हेतु—हरिरिति । दीनदयालुत्वात्तथा करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

जयित्कर्पमाह—

माण्डव्यशापाद्भगवान् प्रजासंयमनो यमः ।

भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् ॥ २० ॥

माण्डव्यशापादिति । स हि धर्मराज एव माण्डव्यशापाद्यासद्वारा क्षत्रियभोगपत्न्या जातः । माण्डव्यो हि यमेनाऽज्ञानाद्विण्डितः । कस्यचिद्वाज्ये चौरै सह माण्डव्यनामा ऋषिस्तप इवार्णः शूल आरोपित । स हि यम प्रपुं गत । तेन प्रपुं यम आह 'त्वया वास्ये शकुन्ताया प्रपुं इषीका प्रवेगितेति' । तत क्रुद्धो मुनि 'वास्येन वृत्त पित्रोर्भवतीति, अज्ञानात्त्वयाऽहं विण्डितइति, शत्रो भव' इति शपथ । तस्य देवस्य शापसंबन्धे हेतुमाह—प्रजासंयमन इति । प्रजाः सयमयति मारयतीति तथा । अतस्तेन कर्मणा देवस्याऽपि पापं लग्नम् । ततो दैत्येषु जन्म मा भवत्विति सर्वथा दैत्यसबन्धरहिते भगवति व्यासे आविष्ट, शापसार्यकत्वाय तस्यैव भ्रातुः क्षेत्रे, भोगपत्न्या भुजिष्याया शूद्रायाम् । व्यासस्यापि सङ्गमयोग्यार्थं सत्यवतीसुत इत्युक्तम् । उपरिचरवसोर्बाजान्मत्स्ययोर्नौ जाता, कैवर्त्ताधिपेन दशेन परिपालिता दाशकन्या सत्यवती, तस्याः पुत्रात् व्यासाज्जात इति ॥ २० ॥

भगवदीयत्वेन प्रकृतोपयोगिमहत्त्वमाह—

भवान् भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च ।

यज्ज्ञानदेशाय च मामादिशद्भगवान् ब्रजन ॥ २१ ॥

भगवति । नित्यं भवान् भगवत्समतः । सेवकसहितस्याऽपि, वैष्णवानामपि सुसमतस्तदाह—सानुगस्येति । सर्वदा समतित्वदानीं स्मरणादवसीयते । सेवका अपि भीष्मादय 'विदुरेण महात्मना' इति वाक्यात् भवन्त मन्यन्ते । तत्र हेतुमाह—यज्ज्ञानदेशायेति । यस्य तव ज्ञानोपदेशार्थं भगवान् मामादिशत् । चकारात्स्वयसपि स्मरणेनोपदिष्टम् । भगवान्निति स्मरणे हेतुभासः । ब्रजस्मिति तस्याऽऽवश्यकत्वम् । देवरात्सुतोत्पत्तिर्विहितेति व्यासस्य भ्रातृपत्नीगर्भेन न दोषः । तस्य रागसबन्धभावाय प्रयोजक इत्यभिहितोऽविबत् कलौ निषिद्ध ॥ २१ ॥

एव तस्याऽभिनन्दनमुक्त्वा तत्पृष्टा भगवल्लीलमाह—

अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः ।

विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः ॥ २२ ॥

अथेति । लोकप्रसिद्धोर्भिन्नः प्रकार इत्यथशब्दः । केवलभगवन्निर्मितचरित्र वेद एव, तथापि तुभ्यं तद्वक्तव्यं न भवतीति, योगमायोपबृंहिता भगवल्लीला वदिष्यामीत्याह—ते भगवल्लीला इति । योगमाया, साधनभूता पूर्वोक्ता भगवन्माया, तथा उपबृंहिता स्पृष्टा, केवलास्तव योग्या न भवन्तीति । तत्राऽप्य-

न्तिमप्रश्ने परिहार उच्यत इत्याह—विश्वस्य स्थित्युद्भवान्ता एवाऽर्थाः प्रयोजनानि यासां ताः। आनुपूर्व्येण, क्रमेण चर्णयिष्यामि । भगवल्लीलाया मनोऽनुरक्तत्वेन स्नेहजनकत्वम् । योगमायोपबृंहितत्वेनाऽऽध्यैरूपत्वादद्भुतत्वम् । बुद्ध्यन्तरविस्मरणायैतदुच्यते, विश्वोत्पत्त्यादिकं तु माहात्म्यज्ञानार्थम् । आनुपूर्वी तु बोधसौकर्याय । एवं सति मच्चिन्मवति । अनेन भगवत्कर्तृकता लीलैवेति सर्वदोषाभावः । पुरुषोत्तमत्वाय च लीलोपायेन संबद्धेति न साऽपगच्छति । तस्या न कर्तृत्वे प्रवेशः, किन्तु सहभावमात्रम्, अन्यथा सर्ववशीकरणं न स्यात् । विश्वस्य स्वरूपं वक्तव्यम् । तदेकं भगवद्रूपम् । तासां लीलानां तदुत्पत्त्यादयो विषयाः सिद्धा एव । मया परं कीर्त्यन्ते, न तु कविष्वत् वर्ण्यन्त इत्यानुपूर्वी निरूपिता ॥ २२ ॥

एवं प्रतिज्ञाय श्रोतारं साधनं विधाय विश्वस्योत्पत्तिनिरूपणार्थं पूर्ववस्थामाह—

॥ भगवानेक आसेदमग्र आत्माऽऽत्मनां विभुः ।

आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः ॥ २३ ॥

भगवानेक आसेदमिति । इदं सर्वं जगत्पूर्वं भगवानेवाऽऽस । शुद्धा तु भगवल्लीला भगवानेवैवंप्रकारेण भवतीति । योगमायोपबृंहिता तु इदं जगदेकं रूपं भगवतः प्रवाहनादिप्रकारेण अविर्भावतिरोभावयुक्तमनाद्यनन्तं वर्तते । तिरोभावे तद्भगवानेव भवति, यथा लवणं जलमेव भवति । तथापि न तयोः स्वरूपैक्यम्, तस्य मिष्टो रसः, अस्य च लवणः । परं विवेचयितुं न शक्यत इति भगवच्चम् । तवाह—इदं जगत्, अग्रे सृष्टेः पूर्वम्. भगवानेवाऽऽस । अनन्तमूर्ती च भगवति न तस्य तिरोभावः, किन्त्वेकस्मिन्नेव । आसेति तत्र न भगवत्कर्तृत्वता काचित् । विलीनं लवणं जले स्वत एव भवति, ततः पृथक्करणं तु महत् कठिनं भगवदेकसाध्यम् । अत इदं भगवच्चरित्रमुच्यते । स्वयं तथाभवने भिन्नतयोत्पादने वा योगियन्मणिवत्त कोऽपि प्रयासः । ननु जीवानां तदानीन्तनानां चिद्रूपत्वात् कथमेकस्मिन् लयः ? नत्राऽऽह—आत्माऽऽत्मनामिति । स हि भगवान् सर्वेषां जीवानामात्मा, समष्टिवन्मूलभूतश्चिद्रूप एव । तत्रैवाऽस्य सत्प्रधानस्य लयः, अन्यथा काष्ठिन्यमेव न स्यात् । सति लये सदेव स्यात् । अमुच्छजीवानां प्रलयाज्जीवाश्रितं जगत्तत्रैव लीनम् । तस्योद्भवनसामर्थ्यायाऽऽह—विश्वरिति । स हि सर्वसमर्थः प्रथमतो जीवान् स्वस्मिन् संपाद्य तत्रैव जगत्स्वयं कारितवान् । अनेन तस्याऽस्पृशो निरूपितः । एवमैक्येऽप्यस्पृशे विभुत्वहेतुः । ननु जीवानामिच्छादिधर्माणां विद्यमानत्वात् कथमेकभावेन स्थितिस्तत्राऽऽह—आत्मेच्छानुगतौ सत्याम् । आत्मनां वा इच्छां सर्व एव धर्मास्तेषामपि तत्रैवाऽनुगतिः । भगवतो वा इच्छाया यदा तत्र जगत्प्रागुत्पत्तिः, तदा तल्लीनमिति पूर्वप्रलये हेतुर्निरूपितः । तदाऽयं भगवानात्मेत्येव व्यपदिश्यते । आत्मत्वेन वा तस्मिन्निच्छा । तेषां वा तदात्मभूतं जातम् । तदा भगवान् सृष्टयन्तरवदेकरसो न जातः, किन्तु नानामतिभिरेव उपलक्षितः । अथवा । सर्वैरेव मतिभिरेक एवोपलक्षितः । यथाऽन्योन्यविजातयानि सहस्रं लवणान्येकस्मिन् जले परिच्छिन्ने प्रक्षिप्तानि, एकरसत्वमप्यापन्नानि नानामतिभिरुपलक्षितमेकं भवति । यथा केनचित्पृष्ठः सैन्धवादि केति सर्वार्थं जलमेव निर्दिशति । आत्मेच्छायाः सर्वत्रानुगमादात्म-

१ अदिकुञ्जत्वत् स्वतएव सर्वस्योऽर्ह्यलक्ष्यः. प्रयासः. २ 'अतिपौरुषाणि' इति प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते. प्र. ३ तथा च तत्र प्रयासानावाप्तं तदुत्पत्त्यभिलष्यः. ४ चित्तिलयाभावे पृथक्करणं प्रयासः. प्र. ५ इच्छासप्तकं. ६ प्रमुतस्तत्र गमनम्. प्र. ७ आत्मने आत्मेच्छानुगतेर्हेतुत्वकथनेन. प्र.

त्व वा ! तेनैकदेशे एव भगवति विधस्य इय उक्तो भवति । ‘एकशिने स्थितो जगत्’ इति भग-
वद्वाक्यं तत्परमेव । आविर्भावोऽपि तथा ॥ २३ ॥

एवं पूर्वस्थितिमुक्त्वा प्रथमतो जीवानामुद्गममाह—

स वा एष तदा द्रष्टा नाऽपश्यद्दृश्यमेकराट् ।

मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरलुप्तदृक् ॥ २४ ॥

स वा एष इति । स एव भगवान्, स्वस्मिन् विद्यमानसर्व । वै निश्चयेन । एष देवदत्तादिरूपेण
प्रतीयमानो जीवो जात । तदा जीवो भूत्वा तिरोभावप्रकारेणाऽऽविर्भूतः, पूर्वसंस्कारेण तदा द्रष्टा जात ।
अह द्रष्टेति पूर्ववस्था स्मृतवान् । तदा द्रष्टृत्वनिर्वाहार्थं दृश्यालोचने त्रियमाणे दृश्य नाऽपश्यत् । यत्
स एक एव सर्वजीवानामात्मभूतो निर्गत इत्येक एव राजते । यद्यप्यात्मानमपि द्रष्टुं शक्नोति, तथापि
पूर्ववासनया बहिर्मुख एव निर्गत इति स्वातिरिक्तमेव दृश्यनालोचयन्, तदभावे आत्मानवेवाऽसन्तं मेने ।
इवेत्यर्द्धासत्त्वम् । आत्माशो वर्तते, वेद्याशो नास्तीत्यौषधिकधर्माणामुपाध्यभावे धर्माभावः । अतो द्रष्टा
आत्मानमद्रष्टामेव मेने । ननु पूर्व दृश्यस्य विद्यमात्वात्, सदृश्यस्य तस्य रूप्यात्, स्वाविर्भावे दृश्यमपि
कुतो नाऽविर्भूतमिति चेत्तत्राऽऽह—सुप्तशक्तिरिति । एताः शक्तयो यस्य । ये प्रपञ्चोद्बोधकास्ते नाऽप्याप्यु-
पस्थिता इति । एव तर्हि ज्ञानशक्तिरप्यनुद्भूता स्यात्, तत्ततः कुतो मेने आत्मानमसन्तमिति तत्राऽऽह—अलु-
प्तदृगिति । अलुप्ता दृक् यस्य । अस्य ज्ञानशक्ति पूर्वमपि न लुप्ता, लोप न प्राप्ता, आत्मवदेव स्थिता,
आत्माऽऽविर्भाव एव आविर्भूतेत्यर्थः । स तदा आत्मान असन्तमिव मेने ॥ २४ ॥

एतान्येवात्मासत्त्वज्ञानानि एकीभूतानि भायरूपेण ज्ञातानित्याह—

सा वा एतस्य संप्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ।

माया नाम महाभाग ! ययेदं निर्ममे विभुः ॥ २५ ॥

सा वा एतस्येति । यदौत्मानगन्ध्या ज्ञातवान् एषैव माया । सा पूर्वोक्तौ प्रसिद्धा मोहिका सदस-
दात्मिका । सदसद्रूप आत्मा मत्स्या । सनावत सन्, अन्यथाङ्गीकारादसन्, एतादृश एवाऽऽत्मा तस्या ।
अयमेवात्मा, सा धर्मरूपा । तस्या वा स्वरूपमालम्ब्य समर्पयति । त्रितयात्मक वा स्वरूपम् । तस्या धर्म-
त्वमाह—एतस्य संप्रष्टुः शक्तिरिति । एतस्य जीवस्य सन्त्यगद्रष्टुः । अर्थादालोचनेनात्मानमेव पश्यतीति ।
शक्तिरुत्तरकार्ये सामर्थ्यम् । तस्या नाम मायेति । यया सह वर्तते इति प्रत्ययस्याऽलुक्, सुवन्तप्रतिरूपको
वाऽयं निपात, ततोऽण्प्रत्यय, सवर्णदीर्घ, न ङीप् । महाभागोति संबोधनम् । अयमर्थो दुज्ञेय इति,
तज्ज्ञाने महद्भाग्यमिति सूचितम् । ययेदं निर्ममे विभुरिति । सा मायया विच्छक्तिरूपया अनुद्भूतसारया
इदं जगदेव निर्ममे । यस्य भावरूपा शक्तिस्तस्य कर्तृत्वं व्यावर्तयति विभुरिति । भगवत्कर्तृक एव
जगति जीवार्थत्वात्, तन्माययैव भगवान् जगत्कृतवान् । येन केनाऽपि जगत्करणात्, विभुरिति ॥ २५ ॥

१ एकतेन विदुषः प्रकाश २ पराविषयानुद्बोधप्रकारेण य ३ औषधिका धर्मो वेद्या तादृशा पदार्थानां
तदभाव तदभावप्राप्तासर्व य ४ यत् आत्मानम् इति पदच्छेदः ५ द्वितीयपक्षे विच्छक्तिवन्नोका य
६ आत्मापचक्षानां विच्छिन्नावस्था य ७ अभिभावस्था, धर्मरूपा य ८ पूर्वस्याद्विधेः व्यावहारिक जग
कृतवर्णितार्थः य

या (त्वया) सामान्यतः सृष्टिरूक्षा, तां विस्तरेण निरूपयति—

कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः ।

पुरुषेणाऽऽत्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ॥ २६ ॥

कालवृत्त्येति । तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न वा जीवः कर्ता, न वा अन्येन करोतीति । कालस्य वृत्तिः, कालस्तत्र समागत्य परिवृत्तः, प्रदक्षिणं कृतवान् । कालपरावृत्त्या कृत्वा मायायां गुणक्षोभो जातः । कालेन व्यापृता शुब्धगुणा जितेत्यर्थः । तदा सा व्यापृता सती पुरुष इव कामान्धा जाता, तदा भगवानिन्द्रियातीति एव तस्या अदृश्य एव भूत्वा तस्या भर्तृयोग्यमात्मनः सकाशात् एकं पुरुषं निर्दिशे । स हि भर्तृयोग्यो भगवदंशः पुरुषोत्तमात्मक एव । तस्य स्वतः प्रवृत्त्यभावात्, तं निमिचीकृत्य भगवान् स्वयमेव तदन्तर्यामी भूत्वा, तस्यां वीर्यमाधत्त, यतः स्वयमेव वीर्यवान् । पुरुषजीवयोर्वीर्याभावात्, कोशाभावात्, शरीर एव तयोः कोशसम्भवात् । अतः पुरुषं निमिचीकृत्य भगवत्स्थापितं वीर्यं मायायां स्थितं जीवप्रवेशात् महत्तत्त्वमभवत् ॥ २६ ॥

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्ताकालचोदितात् ।

विज्ञानात्माऽऽत्मदेहस्थं विश्वं व्यञ्जस्तमोनुदः ॥ २७ ॥

तस्यामेव स्थितस्य बीजस्य महत्तत्त्वता नाऽस्तीति, प्रसवार्थं कालक्षोभात् प्रसवकर्त्र्यास्तस्या महत्तत्त्वमभवदित्याह—अव्यक्ताकालचोदितादिति । जीवधर्मादेव भगवदंशाच्च सर्वं चेतनं कार्यं जायते । सङ्घातोत्पत्तिरेवाऽत्राऽभीष्टा, सङ्घात एव च लीयते । स हि विज्ञानात्मा जातः । महत्तत्त्वमिति । महदिति तस्य नाम । तत्त्वमिति भगवतः कारणभावः । तस्य जनने गुणभावेऽपि, पश्चात्प्रधानभावात्, तत्त्वतां परित्यज्य महान् पुंस्त्वेन निर्दिष्टः । स हि विविधज्ञानात्मा जातः । तद्द्वारैव च सर्वं जगज्जातम्, कमसृष्टिपक्षत्वात् । तदा तस्य विज्ञानेन स्वस्मिन् विद्यमानं जगत् प्रकाशयुक्तं जातम् । तद्व्रतमावरणं च तमो वृत्तिभूतम्, तदाह—स विज्ञानात्मा आत्मदेहस्थमेव विश्वं प्रकाशयैस्तमोनुदो जातइति । स जगज्जननार्थं भगवता सृष्ट इति पुनस्तूष्णीं तस्मिन् स्थिते कार्यार्थं भगवता स दृष्टः ॥ २७ ॥

सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः ।

आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्याऽस्य सिसृक्षया ॥ २८ ॥

कालोऽपि समागतः, कारणगुणा अपि समागताः सत्त्वादयः, अंशोऽपि पुरुषः समागतः, आत्मा जीवोऽपि । एते यस्मिन्, तादृशो भूत्वा चतुर्भुक्तिर्भगवद्दृष्ट आत्मानं विविधमकरोत्, व्यापाराविष्टं कृतवान् । यतोऽयं विश्वास्याऽप्यात्मा, अन्यथा स्वात्मा न व्यापृतः स्यात् । तथा किमर्थमकरोदित्याशङ्क्याऽऽह—विश्वस्याऽस्य सिसृक्षयेति । स हि पूर्वं ब्रह्मविटिव स्थितः, पश्चात्कार्यव्यापृतो जान इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कार्यमाह—

१ पूर्वोक्तेष्वामादिषु भागविषयीभूतेषु, आत्मातः सत्त्वत्वेन, असत्त्वात्तत्त्वमस्येन, ज्ञानातो रजस्त्वेन परितममो-
गुणान्मात्रावस्थासं तत्त्वरूप कृतवान्, तेन सा गुणमयी प्रथमकार्यस्था जातेति बोध्यम् । तत एव तस्या गुणयोग इत्यर्थः ।

महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहन्तत्त्वं व्यजायत ।

कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेन्द्रियमनोमयः ॥ २९ ॥

महत्तत्त्वादिति । स्वातन्त्र्याभावात् पुनः कारणभावमेवाऽऽपन्न इति महत्तत्त्वादित्युक्तम् । स यदा विशेषेण कुर्वाणो जातः, कार्यमात्मार्यं कर्तुं वैच्छत्, तदा तस्मादहन्तत्त्वमजायत । तस्य त्रैविध्यं पूर्व-
बन्निरूपयति—कार्यकारणेति, कार्यमधिभूतम्, कारणमध्यात्मम्, कर्ता अधिदैवम् । स त्रितयात्मा भूता
भूतेन्द्रियमनोमयो जातः । भूतानामिन्द्रियाणां मनसश्च जनकः स्त्रिविधोऽहङ्कारो जातः इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तान् भेदान् गणयति—

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ।

अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ॥

वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ॥ ३० ॥

वैकारिक इति । वैकारिकः सात्त्विकः, तैजसो राजसः, तामसो भूतहेतुः । सात्त्विकात्सृष्टिमाह—
अहन्तत्त्वादिति । ‘वैकारिकाश्च ये देवा’ इति गन्धर्वादिदेवव्युदासः । सात्त्विकाऽहङ्कारकार्यभूता
ये देवा, तेऽपि सात्त्विका जाता इत्यर्थः । तेषां भिन्नत्वे प्रमाणमाह—अर्थाभिव्यञ्जनं यत इति । देवा-
धिष्ठानव्यतिरेकेण, केवलादिन्द्रियात् शब्दरङ्गनादिकं न भवतीति, सामर्थ्यं देवानामेव । इन्द्रियाणामेव
तथात्वं कल्प्येत, यदि कल्पितं शास्त्रं स्यात् । यथा सिद्धमवोच्यत इति देवार्थानैव विषयप्रकाशन-
शक्तिः ॥ ३० ॥

राजसात् सृष्टिमाह—

तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ।

तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ॥ ३१ ॥

तैजसानीन्द्रियाण्येवेति । एवकारः सात्त्विकत्वतामसत्वव्युदासार्थः । ज्ञान सत्त्वप्रधानम्, क्रिया तमः प्रधा-
नेति । उभयविधानामिन्द्रियाणां राजसत्त्वे युक्तिः पूर्वमुक्तैव । चकाराद्विबुद्धिप्राणौ । तामसात्सृष्टिमाह—
तामस इति । भूतसूक्ष्माणामादि शब्दतन्मात्रम् । तस्य आदित्वेनैव ग्रहणाच्चात्मसः इति पुलिङ्गनिर्देशः,
अहङ्कारविशेषणं वा । तदा भूतानां सूक्ष्माणां च स आदिरिति, सामान्यतस्तस्य कार्यं निर्दिष्टम् । यतो-
ऽहङ्कारात् शब्दतन्मात्राद्वा रागाकाशमात्मनो भगवतो लिङ्गम्, बोधकं, शरीरं वा । आकाशवद्व्यापको
निरूप्येति । यथा या आकाशे अश्रुतमः प्रकाशा भवन्ति, न भवन्ति च, तथापि न तैराकाशो लिप्यते,
एवमात्मा, ‘आकाशशरीरं ब्रह्म’ इति श्रुतेश्च । भारतात्मार्थं तथा कथनम् । अन्यथा तामससृष्टिरध-
मेति न वक्तव्या म्यात् ॥ ३१ ॥

आकाशाद्वापो. सृष्टिमाह—

कालमायांशयोगेन भगवद्दीक्षितं नमः ।

नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ॥ ३२ ॥

अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुवलान्वितः ।

ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ॥ ३३ ॥

अनिलेनाऽन्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् ।

आधत्ताऽम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥ ३४ ॥

ज्योतिषाम्भोऽनुसंस्पृष्टं विकुर्वद् ब्रह्मवीक्षितम् ।

महीं गन्धगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ॥ ३५ ॥

कालेति । पूर्ववत् कालो गुणक्षोभकः, माया गुणरूपा, अंशः पुरुषो जीवोऽपि वा । अत्राऽपि पूर्ववद्भगवद्दृष्टः । भगवद्वीक्षितं नभो जातमिति भिन्नम् । कार्योन्मुखात्सृष्टिमाह—नभस इति । नभसः सकाशादनुसृतमुत्पन्नं स्पर्शं स्पर्शतन्मात्रम् । तत्पुनः विकुर्वदनिलं निर्ममे ॥ ३२ ॥

एवमनिलोऽपि नभसा स्वकारणेन कृत्वा उरुवलान्वितो जातः । तदा रूपतन्मात्रं ससर्ज । ततो ज्योतिर्जातम् । लोकस्य लोचनमिति माहात्म्यं तस्य । आलोकामावे लोकौऽस्मदादिर्विषयमानेऽपि चक्षुषि न पश्येत् । अतो लोकस्य लोचनमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

अनिलेनाऽन्वितं ज्योतिरिति । पूर्ववत्कारणाद्वलसिद्धिः । परेण भगवता वीक्षितं सत् । अम्भो रसमयमिति । रसतन्मात्रं जलात् पृथक् न प्रतीयत इति श्लिष्टमेवोत्पन्नमित्युक्तम् । अत्राऽपि वा क्रमः कल्पनीयः; प्रथमतो रसतन्मात्रम्, पश्चादम्भ इति । कालमायांशयोगत इति । ज्योतिरित्यस्य साधनम् । एवममेऽपि ॥ ३४ ॥

ज्योतिषाऽनुसंस्पृष्टमम्भो दत्तसामर्थ्यं जलम् । गन्धगुणां महीमिति पूर्ववत् । प्रथमतो गन्धतन्मात्रम्, तस्मान्मही ॥ ३५ ॥

तेषां धर्मानाह—

भूतानां नभआदीनां यथद्वाव्यावरावरम् ।

तेषां परानुसंसर्गाद्यथासङ्ख्यं गुणान् विदुः ॥ ३६ ॥

भूतानामिति । नभ आदिर्येषाम्, वायुप्रमृतीनां मध्ये यदेवोत्तरोत्तरमग्रे भाव्यं तदेवाऽधिकगुणम् । तत्र हेतुः—तेषां परानुसंसर्गादिति । क्रूरणानुसंसर्गात् । यथामह्वं च सद्गुणायनतिरुप्य । आकाशस्यैको गुणः शब्दः, वायोर्द्वयं शब्दस्पर्शौ, तेजसस्तयः शब्दस्पर्शरूपाणि, अम्भसश्चत्वारः शब्दस्पर्शरूपरसाः, पृथिव्याश्चाऽधिको गन्धः । विदुरिति प्रमाणम् ॥ ३६ ॥

एतेषां तत्त्वानां चेतनानां कार्योपयिकरूपसिद्धयर्थं भगवद्भजनमाह—

एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिङ्गिनः ।

नानात्वात् स्वक्रियाऽनीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विभुम् ॥ ३७ ॥

एते देवा इति । देवेन्द्रियाणामैक्यविवक्षायां दशत्वम्, भूततन्मात्राणि च दश, महदहङ्कारमनांसि त्रीणि, एवं प्राकृतिकस्त्वयोर्विशतिका गणः । सामान्यनिर्देशात् कालमायादयोऽपि स्तोत्रं कुर्वन्तीति ज्ञायते । सर्वे देवा विष्णोर्भगवतः कलाः, धर्मा इत्यर्थः । कालमायांशाः लिङ्गानि वर्तन्ते येषामिति, हेतुसहिता- अपि गुणत्रयकार्यरूपत्वात् भिन्नभावं प्राप्ताः । अतो नानात्वाद्विजन्तत्वात् स्वक्रियायां ब्रह्माण्डनिर्माणे अनीशाः सन्तः । त्रिविधत्वादभेदनम् । प्रत्येकं त्वसमर्थाः । अतो विभुं समर्थम्, प्राञ्जलयो भूत्वा प्रोचुः, स्तुतिं कृतवन्त इत्यर्थः । एतेषां देहवचनादिकं विचार्यते । तत्त्वान्येतानि भगवद्भावभूतानि । भावो नाम सर्वान् प्रति सामान्यकारणता । भगवतः कारणता पञ्चाविंशतिप्रकारेण जातेत्युक्तं भवति । भावप्राधान्येन धर्मिणोऽप्राधान्यात्, सच्चिदानन्दरूपाण्यपि तिरोहितरूपाणि भवन्ति । यावद्धर्ममात्रप्राकट्यं भगवता क्रियते तादृशा एव भवन्ति । भगवतः सर्वतःपाणिपादत्वात् यदंश एते प्रतिरूपतया निर्गताः, तत्र सर्वत्रैव कारणप्रतिरूपहस्तपादादीनां विद्यमानत्वात्, तैरेव तेषां व्यवहारः । शरीरं तूत्पन्नमेव । अभिमानिनोऽपि चिदंशा देवविशेषाः । अत एव नाऽपिकवलत्वम् । वेदे तु तत्त्वस्थानीयः प्रजापतिरेवेति, समष्ट्यनन्तरमेव तत्रत्यानां पदार्थानां निरूप्यमाणत्वात् । 'द्वया ह प्राजापत्याः' इत्यत्राऽपि सृष्टिभेदेन उभयविधेन्द्रियाण्यपि तत्र सन्तीति, तेषामर्पादमेव रूपमिति, 'चक्षुरुदगायत्' इत्यादि संगच्छते । यथाऽत्र महत्त्वम्, तथा वेदे प्रजापतिः; यथाऽत्र पुरुषः, तथा विराट्; यथा भगवान्, तथा यज्ञः; यथा कालः, तथा परमेष्ठी; यथा माया, तथा तेषां प्रयत्न इति । उत्तरकाण्डे तु यज्ञस्थानीयं ब्रह्म । यथाऽत्र भगवत्स्तुतिः, तथा तत्रोद्गीथः, आधिदैविकत्वात्तेषामस्मदादीन्द्रियनियामकत्वेनोच्यन्ते, अन्यथा दोषगुणा-दिनियमा भगवदाज्ञा च प्रत्येकं कर्तव्या स्यात् । अतो भगवदिन्द्रियप्रतिरूपेन्द्रियाणां तत्त्वेषु विद्यमानत्वात्, विभिन्नं जीवेष्वपि तथात्वात्, न काऽप्यनुपपत्तिः ॥ ३७ ॥

मृष्टौ तु साधकं रूपं मत्स्यादेर्विनिरूप्यते । तत्त्वाद्विस्तोत्ररूपेण सर्वलीलासु तत्स्थितौ ॥ १ ॥ तत्त्वस्तु भक्तिनिर्दोशो ज्ञानस्य ब्रह्मणा तथा । ऋषिभिर्यज्ञनिर्धारस्तितयं मृष्टिहेतुकम् ॥ २ ॥ भगवत्कार्यसिद्धयर्थम्, कामादिरहितं तर्था । साधकं नाऽन्यथारूपमित्यग्रे नाश उच्यते ॥ ३ ॥ कालप्रयुक्ता भक्तिर्हि त्रयोदशविधा यतः । अन्यथा सृष्टिकरणं शुद्धया नैव तद्भवेत् ॥ ४ ॥ भक्तिप्रपत्ती प्रत्यक्षं भक्तिज्ञाने परोक्षतः । सात्त्विकीयं समारख्याता वासन्तैर्ग्रामभागतः ॥ ५ ॥ राजसे भक्तिराहित्यात् तदर्थं प्रार्थना पुरो । शरणाऽऽगमनं पञ्चाभिन्दया साधनं फले ॥ ६ ॥ तामसे ज्ञाननिन्दातः परोक्षे भजनं स्तुतम् । भगवत्कार्यराहित्यहेतूक्त्या स्वस्य साधनम् ॥ ७ ॥ मलयत्प्रार्थना प्रोक्ता द्विविधा सा निगद्यते । तत्र प्रथमं सात्त्विकीमुत्तमां भक्तिं प्रत्यक्षे निरूपयति—

देवा ऊचुः ।

नमाम ते देव ! पदारविन्दं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ।

१ मृते 'देवा' इत्युच्यत्वात् वैदिकनिर्देशः, प्रकाशः. २ प्रतिविधिरूपतया. प्र. ३ कालक्रमवतिरूपाणा मृतेन्द्रि-
याणाम्. प्र. ४ 'धर्मायसा एव देवाः' इति श्रुत्युक्तं न्यूनबन्धनम्. प्र. ५ प्रजापतौ. प्र. ६ मोक्षसाधनम्. प्र. ७ वा-
सन्तापान्तरादौपादादुत्पन्नभावः, द्वितीययोः सात्त्विक्यनाशं वैद्यममायो बोध्यः. प्र. ८ मृत्त्यावधेयम्. प्र. ९ प्रथमश्रोते. प्र.
१० मृतीये. प्र. ११ तद्वयं. प्र. १२ परिपातसहजानभेदेन द्विविधा. प्र. १३ उचितमिति शेषः. प्र.

यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरु संसारदुःखं बाहिरुत्क्षिपन्ति ॥ ३८ ॥

नमामेति । नमनातिरिक्तस्य प्रत्यक्षे भजनस्याऽभावात्, 'नमोनम एतावत्सदुपाशिक्षितम्' इति वाक्याच्च, स्वामिन्, ते चरणारविन्दं नमामेत्याहुः । नमने हेतुरूपमाह—देवेति । यत्रैव देवरूपता प्रतिमा-
ति, स एव नमस्यः । गुर्वेदिव्यपि देवत्वमेव नमनप्रयोजकम्, गुरुत्वं तु परिचर्यायाम् । तच्च नमनं त्रि-
विधम्; लौकिकम्, वैदिकम्, माकिमार्गस्थितं च । तत्रेदं माकिमार्गस्थितमिति ज्ञापयितुमाह—पदारवि-
न्दमिति । चरणस्य सुसेव्यतां बुद्ध्वा स्नेहेन यत्नमनं चरणारविन्दे, सा माक्तिः । यद्रूपस्य नमनं तद्वैधम्,
यत्तद्वत्परमाणुमैश्वर्यादीनां नमनं तत्लौकिकम् । अनाविर्भूतरूपस्य नमनादरविन्दमित्येकवचनम् । सगुणत्वात्,
सृष्ट्यैवापयिकत्वात्; सामर्थ्यं क्लेशाभावस्य सहकारित्वात्, क्लेशनिवारकत्वं चरणारविन्दस्य प्रकारद्वयेन नि-
रूपयति प्रपत्तिभक्तिमेवेन । तत्राऽपि प्रपत्त्यधिकारिणस्त्यागाऽसमर्थाः, भक्त्यधिकारिणस्तु त्यागसमर्था इति ।
अतः प्रथमं तापनिवारणरूपमाह—प्रपन्नतापोपशमातपत्रमिति । प्रपन्नानां शरणगतानां येऽन्तर्बहिस्तापाः,
तदुपशमार्थं निकट एव दूरीकरणार्थम्, भगवच्चरणारविन्दमातपत्रं भवति । आतपात्रायत इति भगव-
च्चरणारविन्दं भुवस्येव प्रपन्नस्योपरि तिष्ठति । अनेन यत्र कचिदपि स गच्छति, तत्रैव तच्चरणारविन्दं तापं
दूरीकुर्वदेव गच्छतीति भक्तवश्यता चरणधर्मो निरूपितः । कालकृतोऽयं ताप इत्यातपत्रतैव निरूपिता । स्व-
भावकृते तु अमृतत्वादि निरूपयति, कर्मकृते तु अगदादिभावेन निरूपयति । प्रपन्नार्थं भगवान् स्वयमा-
गच्छति सह गच्छतीत्यप्युक्तम् । सर्वतो विरक्तान् भक्तान् प्रति चरणमाहात्म्यमाह—यन्मूलकेता इति ।
यस्य चरणस्य मूलमयोभागः । भगवच्चरणारविन्दाथ एव सर्वदा तिष्ठन्ति, न गृहवृक्षाद्यथः; ते मूलकेताः ।
निकेतनं केतः, स्थानमिति यावत् । यथेच्छव्यवहाराभावादनुपसर्गः । तर्हि तदर्थमन्यद्गृहं कर्तव्यमिति चेत्,
पञ्चाभितपोवत् । तत्राऽऽह—यतय इति । भगवन्मार्गे प्रयत्नवन्तः । तत्र पूर्ववत्त्यागः पूर्वाङ्गम्, ताव-
न्मात्रपर्यवसिताः सालावृकमक्षा एव भवन्ति । त्यागासामीचीन्ये तु पापण्डित्वमेव । येतु भगवदर्थं यत-
यः, ते अस्त्रसा अनायासेनैव उरु अधिकं संसारदुःखं क्षुलिपासादिकृतं बाहिरुत्क्षिपन्ति । पारलौकिकं च
वैहिदेव वर्तत इति मूलकेतानां तत्रिवृत्तमेव । अतः सर्वपुरुषार्थरूपत्वाच्चरणारविन्दस्य, तन्नमामेति मुख्यो
हेतुर्निरूपितः । येषामर्थं भगवान् समागतस्ते त्रिविधा निरूपिताः, भगवद्गीताः, प्रपन्नाः, भक्ताश्च ॥ ३८ ॥

अन्यार्थमागतं ये भजन्ते, तेषां स्वरूपं कथयन्तो मध्यभावेनाऽऽश्रममाहुः—

धातर्यदस्मिन्भव ईश ! जीवास्तापत्रयेणाऽभिहता न शर्म !

आत्मैह्यमन्ते भगवंस्तवाङ्घ्रिच्छायां सविद्यामत आश्रयेम ॥ ३९ ॥

धातरिति । अन्यार्थं सृष्ट्यर्थं समागत इति ज्ञापितम् । धाना विधाता, कर्ता; पितेत्यर्थः । अ-
स्मिन् भवे संसारे यद्यस्माद्धेतोः जीवास्तापत्रयेणाऽभिहता एव भवन्ति, शर्म काऽपि न लभन्ते ।
ईशेति संबोधनं तद्दूरीकरणसामर्थ्यार्थं प्रथमत एव निरूपितम् । एकेनाऽपि तापेनाऽभिहतः स्वार्थाधिकं
शर्म न प्राप्नोति, शर्मान्तरस्य च का वार्त्ता ? त्रयेण त्वभिहतः सुतसमेव न शर्म प्राप्नोति । अतो वयं प्रथ-
मत एव, संसारे प्रवेशमकृत्वेव, तवाऽङ्घ्रिच्छायाप्रवेऽऽश्रयेम । प्रार्थनायां लिङ् । भगवद्विरिति संबोधनं

सर्वतापानिहृतिपूर्वकसर्वेष्टमिहिनिरूपणार्थम् । छायाया यद्विस्तापो गच्छति । अन्तस्सापनिवारणार्थमाह—
साविद्यामिति । यथा सज्जलं छत्रं भवति । छाया प्राधान्यं भगवदभिप्रायप्राधान्यार्थम् । सूर्यादिवशात्
कदाचिच्छया चरणाविन्देसादन्यत्र पतति, तदाऽन्यत्र स्थितैराऽऽश्रयः कर्तव्य इति । अङ्गघमत्ताशु
धर्म एव भवति । निकटे न स्थातव्यमिति भगवदिच्छायां निकटे न स्थातव्यमिति भावः । साम्प्रतं तथा-
त्वात् वयमतो हेतोश्छायामेवाश्रयेम । विद्या उपासना, ज्ञानं वा । भगवद्गुणानुसन्धानेन वा, भगवत्स-
रिचर्पणा वा कचित्स्थातव्यमित्यर्थः । एवं माझाद्भगवत्संबन्धे भविष्यतीति निरूपिते ॥ ३९ ॥

तथाऽनधिकारे परोक्षे गङ्गातीरे स्थित्वा, श्रुतितात्पर्यं विचार्य, भगवच्चरणानुसन्धानं कुर्वाणेन स्थात-
व्यमित्याह—

मार्गन्ति यत्ते मुखपद्मनीद्वैश्छन्दःसुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते ।

यस्याघमपोंदसरिद्वारायाः पदं पदं तीर्थपदः प्रपन्नाः ॥ ४० ॥

मार्गन्तीति । यद्यस्मादपयो मन्त्रद्वारः । ते मुखपद्मनीद्वैश्छन्दःसुपर्णैः ते पदं मार्गन्ति विचार-
यन्ति । वेदा हि गरुडमायाः पक्षिणः, तेषां मूलस्थानं भगवतो मुखपद्मेव । यथा पदे यकरन्दादिपा-
नार्थमागन्तुका अपि पक्षिणस्तिष्ठन्ति । एतेषां तु सजीवमेव । ते हि तत्रैव लब्धजन्मानस्ततः पयोद्ग-
च्छन्ति । अन्यत्र चरन्तोऽपि नीडतात्पर्यं एव ते । छन्दसां सुपर्णत्वं श्रुतिसिद्धमेव । 'छन्दांसि रथो मे
भयत' इत्यत्र तेषामेव रथत्वम्, 'छन्दांसि सौपर्णेयाः' इति श्रुतेः सुपर्णपदेन च गरुडरूपतया भग-
वत्समाहृता एव ते लोके प्रचरन्ति, यज्ञरूपं भगवन्तं लोके बोधयन्तीति । ऋषयो हि मन्त्रद्वारो भग-
वन्मार्गं जानन्ति । श्वेदमकारेण गङ्गातीरे स्थितौ भगवान् स्वपदं प्रापयिष्यतीति । अत एव एकान्ते
एकाकिमिरेव स्थापित इत्यर्थः, यद्गुणं प्रापणमावात् । यस्येति प्रसिद्धस्य ते । तीर्थपदः तीर्थानि पादे
यस्य । प्रसिद्धत्वात् सन्देहः । तीर्थपदत्वात् सर्वपापक्षयहेतुत्वमधिकारसिद्धये । तीर्थपदत्वमेवोपादायति—
अघमपोंदसरिद्वारायाः पदमिति । अघस्य पापस्य अर्थो येन तादृशसुदसुदकं यस्याः, तादृशी या सरिद्वारा
गङ्गा, तस्याः पदं स्थानमिति पदविशेषणम् । गङ्गातीरे तीरे गमने पदपर्यन्तं गच्छति । वेदानां च पुनस्ता-
त्पर्यं विचार्यमाणे भगवत्पदं जानन्ति । अलेन पाषनाद्यनमानुषहिकफलत्वेनोक्तम् । चरणादन्यत्र गच्छन्त्यपि
गङ्गा वेदवस्तुनस्तत्रैव प्रवेक्ष्यतीति वेदानां दृष्टान्तार्थे निरूपितम् । माहात्म्यं च यथा गङ्गायाः पदसंभवात्,
एवं नैवप्राप्ताभ्यसि भगवत्प्राप्ताभ्यसि । 'मन्त्रांशुर्वेदवच्च तत्प्राप्ताभ्यसिप्राप्ताभ्यसि' इति स्मृतेः ४०

अत्र मार्गणकर्तारः प्रपन्ना एव भवन्ति, नाऽन्यैर्मार्गणं कर्तुं शक्वन्ते । अन्ये पुनस्तत्राऽप्यवकाशः के-
वलं ज्ञानमार्गेण चरणारविन्दमाश्रित्य तिष्ठन्तीत्याहुः—

यच्छृङ्गया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधार्य ।

ज्ञानेन वैराग्यवलेन धीरा ब्रजेम तत्तेऽङ्घ्रिसरोजपीठम् ॥ ४१ ॥

यच्छृङ्गयेति । यस्मिन् भगवति श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः, श्रुतवती च भक्तिः श्रवणादिना पोषिता ।
ज्ञानमार्गे श्रद्धाभक्तौ अन्तःकरणशोधिके । चकारात् 'यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ' इति

कीर्तिरूपयाऽपि भक्त्या संमृज्यमाने सम्यक् शोध्यमाने हृदये अङ्घ्रिसरोजपीठमवधार्य निश्चित्य तेन निश्चयात्मकेन ज्ञानेन वैराग्येण वलं यस्य, तादृशेन धीरा भवन्ति । तादृशं तेऽङ्घ्रिसरोजपीठं ब्रजेम प्राप्नुम । वयं ततोऽप्यनधिकारिणोऽतस्तद्ददये स्थितं निर्द्धारितं वयं भजेम । श्रद्धाश्रवणादिना वैराग्यसहितात्मज्ञाने जाते विदितात्मतत्त्वो ब्रह्ममूतो भवति, तदाऽङ्घ्रं भगवत्पादपीठं तत्राऽभिव्यक्तं भवति । तदा तदुपदेशात्, तद्दृश्यं वा प्रविश्य, तत्तत्त्वभावं वा प्राप्य, तच्छरणं गतानि तत्त्वानि । अतश्चतुर्थी कक्षा भक्तिमार्गे खेपा । सा द्विषा, स्वतो हृदये मजनम्, भक्ताश्रयणं वेति । ज्ञानिनां पादामिव्यक्त्यभावात् पीठमित्युक्तम् । स्वस्वोपयोगिरूपानिरूपणाय अङ्घ्रिसरोजपदम् । धीरमवनमेव तत्र फलम् । वस्तुतः, भगवान् भगवद्वाजया वा कालादिः करोति, नाऽन्यथा वा । अतो भयहेत्वभावात् व्यर्थमेव प्राणी धैर्याभावात् क्लेशाननुभवति । अतः पूर्वोक्तपक्षाभावे धैर्यफलकोऽयमेव पक्षः समीचीनः । एवं सात्त्विकप्रकारे पञ्चपक्षा निरूपिताः ॥ ४१ ॥

राजसप्रकारेणाऽप्याह । तत्र प्रथमं सकामतया शरणगतिमाहुः—

विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थं कृतावतारस्य पदाम्बुजं ते ।

ब्रजेम सर्वे शरणं यदीश ! स्मृतिं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंताम् ॥ ४२ ॥

विश्वस्येति । यो भगवान् विश्वस्य सृष्ट्यावर्यमेवाऽवतीर्णः, अक्षररूपविशेषेण । ‘प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत्पुरा’ इति निबन्धोक्तप्रकारेण यो भगवानवतीर्णः, तस्य पदाम्बुजं शरणं ब्रजेम । स ह्यस्मदनुगुणः । नन्ववतारिता एव भवन्तः सम्यक्प्रकारेण, किमतः परं शरणगत्या ? तत्राऽह—स्मृतिं प्रयच्छतीति । यद्यस्मात्कारणात् स्वपुंसां भक्ताणां संयन्धि, अमयम्, न विघते भयं यस्मात्तादृशं स्वरूपं वा प्रयच्छति, स्मृतिं च प्रयच्छति । स्वकीयानामस्माकं वा तदयं प्रयच्छेदित्यवतारिता अपि वयं स्मृत्यभयहीनाश्चेत्, तदा सर्वं व्यर्थम् । भगवदीयानां वा स्मरणं भवेत् । भगवत्स्मृतिः पूर्वसिद्धस्वरूपस्मृतिः, प्रकृतोपयोगिकार्यस्मृतिर्वा । स्मृत्यभयदाता विश्वकर्ता भगवान्, तस्य चरणशरणगमने जन्मादौ सुखं भवतीति फलार्थं क्रियाव्यापृतस्य भक्तिः प्रथमा राजती ॥ ४२ ॥

द्वितीयामाह—

पत्सानुबन्धेऽसति देहगेहे ममाऽहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ।

पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुण्यां भजेम तत्ते भगवन् ! पदाब्जम् ॥ ४३ ॥

पत्सानुबन्धेऽसतीति । जन्मकर्ता भगवान्, सर्वं सृष्ट्वा, सर्वत्र प्रविष्टः सर्वेषां हृदये प्रकाशते । तथापि स न प्रतीयते, दोषवगात् । तादृशस्यैव, तमदृष्टैव, केवलं हृदये वर्तत इति ज्ञात्वा, तच्छरणगमनं द्वितीयम् । दोषनिराकरणार्थं वा दोषकीर्तनम् । तत्र दोषस्य त्रैविध्यमाह । साानुबन्धे पुत्रादिसंहिते, देहे गेहे वाऽसति दुष्टे ममाहमिति दुष्टाग्रहः । तत्र केवलाग्रहे यथोक्तयन्त्रिजिवांहे, धर्मायम्, भगवद्भजनार्थं वा आग्रहे त्रैविध्यं भवति । देहगेहयोर्वा अंगत्वाभावे, अन्यतरासत्त्वे, उभयासत्त्वे च त्रैविध्यं भवति । अनुवादा वा । नियमेन द्वयोरसत्त्वमेव । तत्र स्थिते रूढध्याऽऽग्रहो भवतीति तादृशानां हृदये

पदाब्जं सुदूरम् । यद्यपि भगवान् पुर्यामेव वसति, तथापि तत्र चरणैरिन्दौ न स्तः । केवलमन्तः-
करणप्रेरणार्थं हस्तौ वा, इच्छामात्रं वा, प्रकटीकरोति । अतो येषामभिमानस्तेषु भक्तिर्नाऽस्तीति मु-
ख्यः पक्षः । संसाराभिमानाभावेन केवलभगवदीयाभिमाने गौणः पार्क्षिको भगवानस्तीत्यर्थः । सर्वथाभि-
मानाभावे सर्वथाऽस्तीति सिद्धान्तः । तस्मात् प्रकृते तादृशप्रकारेण कचित्प्रकाशप्रकाशौ कुर्वतो भगवतः
पदाब्जं शरणं ब्रजेमेति ॥ ४३ ॥

एतादृशा अपि यदि भगवद्भक्तानां सेवका भवेयुः, तदाऽपि तृतीया राजसी भक्तिर्भवेत्, यथा भक्तभक्ताः;
तेऽपि भक्ताः भगवच्चरित्राभिज्ञाश्चेत् । नन्वयं सुगमः पक्षः किमिति नाऽऽश्रीयते ? तत्राऽऽह—

तान्वै ह्यसदृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतान्तर्मनसः परेश ! ।

अथो न पश्यन्त्युरुगाय ! नूनं ये ते पदन्यासविलासलक्ष्याः ॥ ४४ ॥

तान्वै ह्यसदृत्तिभिरिति । तान् भगवद्भक्तान् ते न पश्यन्त्यपि, भजनं दूरे । तत्र हेतुः—असदृत्ति-
भिरक्षिभिः पराहृतान्तर्मनस इति । असत्त्वेव वृत्तयो येषाम्, तान्यासुराणीन्द्रियाणि । आसुराणि
स्वभावतोऽसत्पदार्थानेव गृह्णन्ति, यथा भक्षिका अमेध्यं गृह्णाति, न तु चन्दनम् । अत एव तादृशैरक्षि-
भिरिन्द्रियैः पराहृतं वशीकृतमन्तःकरणं मनश्च येषाम् । ‘इन्द्रियैर्विपयाकृष्टै’ इति न्यायेन इन्द्रियाणि
विपर्ययाकृष्यन्ते, इन्द्रियैश्च मन आकृष्यते । मनसो रूपद्वयमस्ति, आन्तरं बाह्यं च । आन्तरं यदधीनं
तद्वशो भवति पुरुषः । तदाह—पराहृतान्तर्मनस इति । तर्हि तेऽप्येके स्वतन्त्राः कुशलिन इति, किं तेषा-
मेतददर्शनेनेत्यत आह—परोक्षेति । परे ब्रह्मादयस्तेषामपीशेति संबोधनं तावदाशयितुं भगवांस्तथाकरोतीति
ज्ञापयति । अथो अथ, अतो हेतोस्तान् पश्यन्ति । पूर्वेण संबन्धः । ननु दर्शनाभावः कथमुच्यते ?
दृष्ट्वाऽपि परं न भजन्तीत्येव मन्तव्यम्, तत्राऽऽह—उरुगायेति । उरुभिर्गीयत इति । यदि ते तान् पश्येयुः,
तदा यथा भवान् सर्वदेव गीयते, तथा तैरपि गीतः स्यात् । तदभावादेवं लक्ष्यते, नूनं तैस्ते न दृष्टा इति ।
तान् साधारण्यव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—ते पदन्यासविलासलक्ष्या इति । ते पदयोर्न्यासः, तत्र यो विलासः,
तेन लक्ष्याः । तेषां लक्षणं भगवत्पादन्यासविलासः । ते तदैव ज्ञायन्ते, यदि भगवांस्तेषां स्थाने गमनार्थम्,
तेषु स्वविलासव्यापनार्थं च, विलासेन पदविन्यासं करोति । तेषां हृदये वा पदस्थापनार्थं विलासं प्रेमादिकं
करोति, तदा ते ज्ञाता भवन्तीत्यर्थः । भगवत्पदसंबन्धादेव येषां महत्त्वम्, न प्रकारान्तरेण । अतस्तस्य लक्ष्या-
र्थस्य गुप्तत्वात् तान् जानन्तीत्युक्तम् । विलासलक्ष्या इति पाठे विलासस्य या लक्ष्मीः शोभा तस्यास्ते ।
ते विलासलक्ष्मीसंबन्धादेव प्रसिद्धा इति पूर्ववत् । अनेन तादृशभगवद्भक्तजाने तद्द्वारा भगवद्भजनं
श्रुतीयं राजसम्, तेषामेव ज्ञानं वा ॥ ४४ ॥

चतुर्थमाह—

पानेन ते देव ! कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये ।

वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसाऽन्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम् ॥ ४५ ॥

पानेनेति । हे देव ! ते कथासुधायाः पानेन प्रवृद्धभक्त्या कृत्वा ये विशदाशयाः, ते वैराग्यसारं

१ चरणशङ्खद्वयं पुष्टिङ्गत्वम्, उपमितिस्मात्ते पृथक्पदार्थग्राधान्यं चाऽभिप्रेत्य पुष्टिङ्गनिर्देशः. प्र. (पुस्तकेषु नुमाय. ‘चरणा-
दिन्दै’ इत्येवोपलभ्यते.) २ पास्तिवे वा क. ३ तेन. ग.

बोधं प्रतिलभ्य यथा अनायासेन ते अकुण्ठधिष्यमीयुः, तथा परेऽपीयुरिति संबन्धः । एते तु राज्ञसाद्राजसेषु निकृष्टाः, ये अन्तःकरणशुद्ध्यर्थमन्तःकरणतापत्रयनिवारणाय भगवत्कथां पित्वा तेन प्रक्षालितान्तःकरणाः । प्रक्षालनार्थं च मध्ये भक्तिमपि कल्पयित्वा, तेनापि शुद्धान्तःकरणा एव । एव साधनसाध्यभक्तिमन्तःकरणशुद्ध्यर्थमेव ये नियुज्यते, ते कर्ममार्गा इव राजसप्रथमाः । शुद्धे चाऽन्तःकरणे वैराग्यमेव सारभूतं यस्य । येन ज्ञानेन विषयवैतृष्यं भवति, तादृशं ज्ञानं प्राप्य । अञ्जसा सामर्थ्येन ते अकुण्ठधिष्यं कृत्रिमवैकुण्ठमीयुः । देवेति संयोधनात् विष्णुलोकं गच्छन्तीत्युक्तं भवति । ध्रुवस्थानं वा । अकुण्ठमिति न कदाचिदपि कुण्ठितम्, तत्र सर्वदा भोगः सिद्ध एव । अथवा, तेऽक्षरसायुज्यं प्राप्नुवन्ति ॥ ४५ ॥

तथा केवलज्ञानिनोऽर्पात्वाह—

तथा परे चाऽऽत्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।

त्वामेव धीराः पुरुषं विशान्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ॥ ४६ ॥

तथा परे चेति । फलतो भगवदीयत्वाद्वक्तव्यम् । परे अन्ये, इदानीं न भगवदीयाः । चकारात् भगवदीया अपि केचित् । स्वभावगुणानां बलिष्ठत्वात्त्वपर्यवसायी आत्मैविषयको वा । 'यतो यतो निःसरति' इति प्रकारेण निरन्तरस्थितिरूपसमाधिपर्यन्तज्ञानेन पूर्वतामसैवासनां जित्वा, त्वामेव विशान्ति । परं पुरुषरूपम् । विराट्सायुज्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । एतदेव वा अकुण्ठधिष्यम् । चतुर्विंशतिप्राकृतसंख्याद्विमुक्ताः पुरुषं प्रकृतिभर्तारं वा ईयुः । त्वामेवेति पुरुषान्तरव्युदासः । साधनमप्रापेक्षया फलभक्ताहीना इत्याह—तेषां श्रमः स्यादिति । साधने भक्तेरप्रवेशात् ॥ ४६ ॥

एवं सर्वानुक्त्वा, तामसभेदान् स्वान् मन्यमानाः, आत्मन एव त्रिविधानाहुः—

तत्रे वयं लोकसिसृक्षयाऽथ त्वयाऽनुसृष्टास्त्रिभिरात्माभिः स्म ।

सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतन्त्रं न शङ्कुमस्तप्रतिहर्तवे ते ॥ ४७ ॥

तत्रे वयमिति । तत्तस्मात्कारणात्, ते वयं स्वदीयास्तामसा वा, लोकसिसृक्षया त्वयाऽथ सृष्टाः । त्रिभिरात्माभिरिति आत्मस्थाने स्थापितैस्त्रिभिर्गुणैरुहङ्कारैर्वा । त्रिविधजीवैस्त्येके । अस्मिन् पक्षे प्रत्येकं भेदत्रयम् । अनु पश्चात् सृष्टा इति परोक्षेण सृष्टा ज्ञानरहिता जाताः । अद्येति सृष्ट्यन्तरव्युदासः । अन्यदा तु 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति भगवत् एव साक्षात् सर्वं भवतीति तन्निवारणार्थमपेक्ष्यते । अत एव त्रिभिरात्मभिरित्युक्तम् । अतः सर्वे वियुक्ताः । चकारादस्मत्सामग्र्यापि सर्वा भगवता त्रिविधा सृष्टा, अतोऽपि वयं वियुक्ताः । अत एव स्वैस्य, तव विहारतन्त्रं विहरणसामग्रीम्, न शङ्कुमः । ते दुष्पम्, प्रतिहर्तवे प्रतिहर्तुम् । 'तुमर्थे से से....' इत्यनेन तवे प्रत्ययः । तत् प्रतिहर्तुम्, यदर्थं वयं सृष्टाः तत्प्रयोजनं प्रतिहर्तुं दातुं समर्थयितुमिति यावत् । तत् किमित्याकाङ्क्षायाम्, तत् प्रमिदं स्वविहारतन्त्रमिति संबध्यते । तत्स्वविहारतन्त्रं प्रतिहर्तुं न शङ्कुम इत्यर्थः । तामसमप्यमा एत । यदर्थं भगवता सृष्टास्ते सर्वे दुरात्मानः स्वस्याभिमानेन नष्टा भगवत्कार्यमकृत्वाऽपि स्थिता इत्येतादृशा भगवता-

मत्समध्यमाः । भगवता भिन्नतया सृष्टा इति तेषां मध्यमत्वम्, अन्यथा अधमा एव स्युः ॥ ४७ ॥

तादृशा अपि वयं जाता इत्याहुः—

यावद्वलिं तेऽज ! हराम काले यथा वयं चाक्षमदाम यत्र ।

यथोभयेषां त इमे हि लोका वलिं हरन्तोऽन्नमदन्त्यनूहाः ॥ ४८ ॥

यावद्वलिमिति । हे अज (न जायते इति संबोधनम्) ब्रह्मायुक्लृष्ट, यावत्ते वलिं हराम, तावद्यथा वयमन्नमदाम, तथा त्वया कर्तव्यमित्यभिप्रायः । यावदिति प्रलयावसानता, न तु सृष्टिमात्रम् । काले स्वस्वावसरे । यथा वयं चाऽन्नमदाम, यत्र चाऽन्नमदाम, यथा वा उभयेषां तवाऽस्माकं च इमे सृष्टा लोकाः वलिं हरन्ति, निष्प्रत्यूहाः सन्तःस्वयमन्नमदन्ति, तथा चक्षुः परिदेहीत्यग्रेण संबन्धः । अत एवै-
तेषां वैपश्यम् । केचन स्वार्थनिरपेक्षा भगवदर्थमेव कार्यं कर्तुमिच्छन्ति । केचित्स्वार्थापेक्षिणोऽपि भगवदर्थमेव कुर्वन्ति कार्यम्, भगवानेव पश्चादास्यतीति । केचित्तु स्वस्य, स्वसेवकानां च, भगवत्तथ्य कार्यं तुल्यतया कर्तुं वान्छन्ति, त एते ॥ ४८ ॥

ननु किमर्थमेवं प्रार्थ्यते ? प्रथमतोऽस्मदर्थं ब्रह्माण्डं कुरुत, पश्चात्स्वार्थमित्याशङ्क्याऽऽहुः—

त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ।

त्वं देव ! शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविमादधेऽजः ॥ ४९ ॥

त्वं नः सुराणामिति । नोऽस्माकं सुराणां देवानां सान्वयानां सपरिकराणां त्वमेव आद्य उत्पा-
दकः । यद्यपि वयमपि स्वकार्योत्पादकाः, तथापि वयं विकृताः, भवास्तु कूटस्थोऽविकृतः । किञ्च,
पुरुषो भवान् स्वतन्त्रः, वयं प्राकृता अस्वतन्त्राः । किञ्च, भवान् पुराणः पूर्वसर्ववृत्तान्ताभिज्ञः,
वयं नूतना आधुनिकाः । अतस्त्वयैवाऽस्माकं सर्वं कर्तव्यम् । किञ्च, पुत्ररूपा वयं तव । अतस्त्वया
प्रथमतो वयं पालनीया इत्याहुः—हे देव ! त्वं देवरूपायां शक्त्यां मायायाम् । गुणाः कर्मोणि च योनि-
र्यस्याः । गुणकर्मात्मिका योनिः, गुणरूपाः कर्मात्मकाश्च ततो जायन्त इति । तस्यामजायां बर्कराशुत्वा-
दनार्थं रेत आदधे । अजाशब्दोऽत्र न यौगिकः, नाऽपि रूढः, किन्तु कल्पनोपदेशः । ‘कल्पनोपदे-
शाच्च मध्वादिवदविरोधः’ इत्यधिकरणेनाऽयमर्थः समर्थितः । अन्यथाऽत्र मायाया उत्पत्तेरुक्तत्वात्
योगो विरुध्येत । रूढिरप्याकृत्यभावात् । मृष्टां कामः प्रधानमिति तत्तिरूपणार्थमजशब्दकल्पनाऽत्र
निरूपिता । कविं महत्तत्त्वम् । पूर्वावस्था रेतः, उत्तरावस्था कविरित्युभयोः साजात्याभावे कार्यमेकविधं
न भवेदिति भगवतोऽप्यजत्वं निरूपितम् । अयमेव तामसहीनभावो भक्तेः, यद्भागवत एवंप्रकारेण
निरूपणम् ॥ ४९ ॥

ततस्तत्सजातीया एव वयमुत्पन्ना इत्याह—

ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे वभूविमाऽऽत्मन् करवाम किं ते ।

त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव ! क्रियार्थे यदनुग्रहाणाम् ॥ ५० ॥

ततो वयमिति । सत्प्रमुखाः सात्त्विकाहङ्कारप्रमुखाः । यस्य भगवतः कार्यार्थं ब्रह्मविमोक्षलाः । तर्धन्यानुत्पादयिष्यामत्याशङ्क्याऽऽह—हे आत्मन्निति । सर्वेषां त्वमात्मा । न हि कार्याणां स्वभावतः कश्चन गुणो दोषो वास्ति, त्वत् एव जातत्वात्त्वद्रूपत्वाच्च । अतोऽन्यानप्युत्पादयेत्तु यदि शक्तिं दास्यासि, तदा तेऽप्युपयुक्ता भविष्यन्ति । अतो लाघवाद्दम्भस्यमेव तत्सामर्थ्यं देयमिति भावः । नन्वनाज्ञाकारिणो भवन्तः, यतोऽप्रवृत्ता एव तूर्ण्यं स्थितास्तत्राऽऽह—करवाम किं त इति । ते तुभ्यं किं करवाम । आज्ञापनाभावात्, विशेषतोऽज्ञानाद्वा तूर्ण्यं स्थितिः । अतो वस्तुतो न दुष्टत्वम् । तर्हीदानीं ब्रह्माण्डनिर्माणं कुरुते-त्याशङ्क्याऽऽहुः—स्वप्न इति । नोऽस्माकं स्वप्नेव सर्वार्थे तत्र साधकं स्वचक्षुः परिदेहि, येन चक्षुषा वयं निष्पादिताः । तत्र क्रियाशक्तिरेवाऽस्मासु प्रतिष्ठिता, न ज्ञानशक्तिरिति । अतः स्वचक्षुः परिदेहि ! परितो दानम्, सर्वेभ्यः क्रियाशक्त्या सह पुनर्देयम् । विशकलिततथैवमप्राप्तावपि न कार्यसिद्धिः । अतः स्वशक्त्या सह स्वचक्षुर्वेदीति । ननु भयदानं सहदानं वाऽअवश्यम्, उभयोरैकदा स्थित्यभावात्, एकं शब्दे अपरं क्रियायामित्याशङ्क्याऽऽह—हे देवेति । यद्यपि लौकिकन्यायेन, लौकिकेन वा, नैवं कर्तुं शक्यम्; तथापि भवान् देवः; अतोऽलौकिकसामर्थ्यात् मिलितमपि दातुं शक्नोतीति । ननु नियमेन भवद्भ्य एव देयमिति कोऽयं निर्वन्धस्तत्राऽऽह—क्रियार्थे यदनुग्रहाणामिति । ब्रह्माण्डकरणार्थमेव यस्य भगवतोऽनुग्रहो वेपाम् । येनाऽनुग्रहेण वयमुत्पादिताः, तेनैवाऽनुग्रहेण चक्षुः शक्त्या सह देयमित्यर्थः ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीब्रह्मभट्टाक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे पञ्चमाध्यायविवरणम् ।

षष्ठाध्यायविवरणम् ।

- * एवं भगवतः सृष्टौ भूतोत्पत्तिर्निरूपिता ।
 कालोत्पत्त्यर्थमधुना ब्रह्माण्डोत्पत्तिरुच्यते ॥ १ ॥
 स्वशक्तिदानभोगौ तु विषयत्वार्थमुच्यते ।
 विषयानन्त्यसिद्धयै हि माहात्म्यं विनिरूप्यते ॥ २ ॥
 एवं भगवतो मात्राश्चतुर्धा विनिरूपिताः ।
 स्पर्शो भगवतो नाऽस्ति तद्भावाद्देहवद्भुजिः ॥ ३ ॥

एवं षष्ठाध्यायान्तं तत्त्वानां प्रार्थनमुक्तम्, तत्त्वार्थनमुपसंहरति—

ऋषिरुवाच ।

इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः ।

प्रसुप्तलोकतन्त्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः ॥ १ ॥

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

* अथ षष्ठाध्यायं विवरिष्वोऽध्यायसङ्गतिं स्फुटीकर्तुं पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तो ब्रह्माण्डोत्पत्तिमुखेन मात्रा-
 प्रयोजनं सोपपत्तिकमाहुः—एवमित्यादि । एवं वेदोक्तभूतव्याप्तितया भगवद्धर्मत्वेन रूपेण भगवत्कर्तृकसृष्टौ
 भूतोत्पत्तिः पूर्वाध्याये निरूपिता । अधुना अस्मिन्नध्याये भोग्या मात्रा निरूपणीया इति भोगसाधकव-
 द्धारूपकालोत्पत्त्यर्थं तदाधारभूतब्रह्माण्डस्योत्पत्तिरुच्यते, तेनाऽवसरः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु भवत्वेवम्, तथा-
 प्येतेषु भोग्यत्वाद्भगवद्भोगस्यैव वक्तव्यत्वादेतेभ्यः शक्तिदानसेतेषां भोगश्च किमित्युच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—
 स्वशक्तीत्यादि । ब्रह्माण्डोत्पत्तिर्योच्यते, सेतेषां भगवद्विषयत्वार्थमुच्यते । ब्रह्माण्डे चैतेऽवयवभूताः, अवयव-
 द्वारा चाऽवयविनो भोगः, स च शक्तिं विना न भवतीति विषयत्वार्थमेवैतावुच्येते इत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः—
 विषयेत्यादि । हि यतो हेतुरेतेदयमेतन्माहात्म्यं लोकपालत्वरूपमुच्यते, ततो ज्ञायते विषयत्वार्थमेवैताविति ।
 नन्वत्र ब्रह्माण्डं तु शरीरव्याप्नो गायतनम्, तत्र चैतान्येव तत्त्वानि प्रविष्टानि, तेषामेव भोग्यत्वं मात्रात्वार्थं वक्त-
 व्यम्, तदत्र कया विधयेत्याकाङ्क्षायामाहुः—एवमित्यादि । एवं ब्रह्माण्डोत्पत्तिशक्तिदानभोगमाहात्म्यप्रकारेण
 चतुर्धा भगवतो मात्रा विनिरूपिताः । ब्रह्माण्डे पृथिवीप्राधान्याद्ब्रह्ममात्रा, शक्तिदानेऽयोन्यासादनस्य रस-
 प्राधान्याद्रसमात्रा, भोगे रूपेण प्रवेशाद्रूपमात्रा, माहात्म्ये शब्दप्राधान्याच्छब्दमात्रेत्येवं विशेषणोक्ता इत्येवं-
 रूपेणैषां भोग्यत्वमित्यर्थः । ननु स्पर्शोऽत्र कुतो नोक्त इत्यत आहुः—स्पर्श इत्यादि । ‘ये हि संस्पर्शजा
 भोगा दुःखस्योनय एव ते’ इति वाक्यात् स्पर्शस्य दुःखजनकत्वात् भगवतश्च तदभावाद् दुःखजनकस्पर्शो
 नाम्नीत्यतो नोक्त इत्यर्थः । ननु द्वितीयस्कन्धे स्पर्शस्य प्रत्यासीत्तत्त्वव्यवस्थापनात्तदभावे भोगान्तरस्य कथं
 सिद्धिरित्यत आहुः—तद्भावादित्यादि । तद्भावात् । भावो व्याप्तिः, तस्य भगवतो ब्रह्माण्डे व्याप्त्येवैता तत्
 भागवतो देहस्तथा भुजिर्भोगोऽपि व्याप्त्येवेति न तत्र प्रलामचित्वेन तदपेक्षेत्यर्थः । विदुरमैत्रेयसंवादे तु
 हेतुहेतुमद्भाष्ये स्फुटत्वात् सैव सङ्गतिरिति तां व्याख्यानावतरणमुक्तेन बोधयन्ति—एवमित्यादि ।

* इतीति । एतावत्वेव प्रार्थना । तासां गतिं निशाम्य निरीक्ष्य शक्तिं विभ्रष्टुगपदाविशदिति संबन्धः । तासु भगवत्प्रवेशो न युक्त इत्याशङ्क्याऽऽह—स्वशक्तीनामिति । तासामिति । स्त्रीत्वेन तासां विजापनं न दोषाय, स्वस्यैव सामर्थ्यरूपत्वात् । तासां कृत्यभावे स्वसामर्थ्याभाव एव भवेत् । स्त्रीरूपाश्च ताः । भार्यासक्तं स्वयमेव करोति कारयति च । शक्तित्वादेव भिन्नतया स्थितिर्न दोषाय । न हि ता वाक्येन मिलन्ति, स्वेनैव तु मिलन्ति । पुरुषालिङ्गिता एव ता एकीभवन्ति, न स्वभावतः । समान-प्रतिपत्तेर्न वैयमस्यम् । अत एव स्वभावतः, असमेत्य अमिलित्वा, सतीनां विद्यमानानाम् । किञ्च, स्वप्रवेशव्यतिरेकेण तासु विद्यमानमपि रजो न प्रकटीभवति । तदाह—प्रसुप्तलोकतन्त्राणामिति । प्रकर्षेण सुप्तानि लोकानां तन्त्राणि रचना यासु; तन्त्रं समूहो वा । प्रमुष्ठा वा ये लोकाः । येषां जीवानां कर्म न प्रबुद्धं तदधीनास्ताः । प्राण्यदृष्टप्रेरिता एव ताः कार्याणि कुर्वन्ति । समष्टेर्गृहत्वेन व्यष्टीनामेव मुख्यत्वमिति पक्षः । पक्षद्वयमप्यत्र भगवतः पुरुषरूपद्वयसम्बन्धार्थं निरूप्यते । तदुक्तम्—असमेत्य सतीनां प्रसुप्तलोकतन्त्राणामिति । तासामन्योन्यमेलने ब्रह्माण्डोत्पत्तिः । कर्मप्रबोधने व्यष्टीनामुत्पत्तिः । एतत्सर्वं निशाम्य ज्ञात्वा अग्रे प्रकारभूतां गतिं च निशाम्य । सर्वप्रकारकरणसामर्थ्यार्थमाह—ईश्वर इति ॥ १ ॥

एवं समर्थो निश्चित्य यत्कृतवान्तदाह—

कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ।

त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥ २ ॥

× कालसंज्ञामिति । काल इति संज्ञा यस्याः । कालोऽप्येका भगवच्छक्तिः, अन्यथा पुरुषद्वयप्रवेशे शक्तिपु रसामासः स्यात् । कालेन संज्ञा बोधो यस्याः सा, तां वा । मर्यादारूपा सा शक्तिः स्राष्टिकाले प्रबुध्यते, अन्यास्तु भगवता प्रबोध्यन्ते । तथा सह भगवद्दर्शनेन तासां भात्सर्य्यमा भवत्विति देवीमि-त्युक्तम् । सा हि देवतारूपा अतिसूक्ष्मा, तथा विना कर्मप्रबोधो दुर्घटः । कर्म कालार्थीनमेव, अत एव काले कर्मविधानम् । तस्या अप्रयोजकत्वं निराकरोति—शक्तिमिति । विभ्रदिति प्रवेशरूपव्यापृत्यर्थमु-क्तम् । तत्र भगवतोऽतिसामर्थ्यं वक्तुम्, तादृशसामर्थ्यं भगवतो वर्तत इति ज्ञापयति—उरुक्रम इति । अद्भुतचरित्रत्वमुरुक्रमे सिद्धम्, तेनैवाद्भुतचरित्रेण त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् । प्रकृतिपुरुषौ परित्यज्य शिष्टास्तत्रयोविंशतिर्भवन्ति । युगपत्प्रवेशोऽद्भुतचरित्रम् । तस्योः सन्धिरिव नैकतरम-वेशे कार्यसिद्धिः । गणप्रवेशो गणादेव कार्यमिति सूचयितुम् । अत्र प्रवेशो न जलादेरिव, किन्तु

प्रकाशः ।

* न युक्त इति प्राकृतत्वात् पुरुषत्वाच्च न युक्तम् । स्त्रीरूपा इति । पूर्वं स्वकार्ये पुरुषत्वेऽपि अग्निम-कार्यं शक्यभावेन सुसुप्तवत् स्त्रीरूपा । भार्यासक्तमिति । भार्याया स्थापितं कार्यम् । भिन्नतयेति । सपत्नीवदितरेतरविरुद्धतया । पक्षद्वयमिति । समष्टिमुख्यत्व व्यष्टिमुख्यत्व चेति पक्षद्वयम् ।

× कालसंज्ञामित्यत्र । तत्त्वयोरित्यादि । तत्त्वयोः कपालयोर्यथा संधिः श्लेषो भवति, न त्वेकतरतापेः तथाऽत्रेत्यर्थः ।

तेजस इवाऽयोगोलादावावेशः यथा गणकार्यं भगवत्कार्यं भवति, अन्यथा भगवच्चरित्रताऽस्य सर्गस्य न स्यात् । तदाह—आविशदिति ॥ २ ॥

ततः किमत आह—

सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणम् ।

भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥ ३ ॥

* सोऽनुप्रविष्ट इति । यद्यपि ताभिः क्रियया सह ज्ञानमेव प्रार्थितम्, न सहप्रवेशः । तथापि भगवदेककार्यं न ताभिः सेत्स्यतीति भगवान् स्वयमेव प्रविष्टः । अतः परं प्रार्थितस्य प्रयोजनाभावात् प्रार्थितं वृत्तम् । ननु स्वभावत एव सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपो भगवानास्ति, तथापि चेत्कार्यं न सिध्यति, किं प्रवेशेनाऽपि भवेत् ? सन्नाऽह—चेष्टारूपेणेति । चेष्टा प्रयत्नः । कार्योपयोगिज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपेण, केवलप्रयत्नरूपेण वा तत्र प्रविष्टः । प्रविश्य पुनस्तं गणं भिन्नं संयोजयामास । सृष्टावेव कार्यजननसमर्थास्ते सृष्टाः, परं भिन्ना इति योजनमेव कर्तव्यम् । सम्यक् योजनं यथा कार्यमुपपद्यते । सङ्गे नर्तायाः शक्तेः प्रयोजनमाह—सुप्तं कर्म प्रबोधयन्निति । प्राणिनां यत् सुप्तं कर्म, तत् कालशक्त्या प्रबोधयन् । प्रबोधनप्रवेशयोः समानकालत्वे उभयविधं कार्यमेकदा सिध्यति । प्रबोधनस्य भिन्नहेतुकत्वात् प्रधानक्रियासंबन्धः ॥ ३ ॥

ततो यज्जातं तदाह—

प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्रयोविंशतिको गणः ।

प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ॥ ४ ॥

प्रबुद्धकर्मा दैवेनेति । सुप्तैः सह करणमप्यशक्यम् । प्रबुद्धे साहाय्यमपि तेन सिध्यति । दैवेनेति देवतारूपया शक्त्या । स्त्रिया प्रबोधे स्वाधि भवेदिति नपुंसकनिर्देशः । तया सहितं भगवद्रूपं वा दैवशब्देनोच्यते । सर्वत्र कर्मप्रबोधार्थं पुनस्त्रयोविंशतिको गण इत्युक्तम् । पुनर्भगवत्कार्यान्तरमाह—प्रेरित इति । मेलनं प्रेरणं च भगवत्कार्यम् । भगवतः प्रवेशात्तस्य गणस्य व्यापकता जाता । ततो गणांशैरस्पैरेव ब्रह्माण्डनिर्माणं जातमित्याह—स्वाभिर्मात्राभिरिति । अधिपूरुषं ब्रह्माण्डम् । पुरुषमधि पुरुषशरीरत्वात् । पूरुषशब्दोऽप्यस्ति । पुरुषादप्यधिकं वा, आवरणानामपि जननात् । भगवत्प्रेरणया गणेन कृतत्वात् भगवत्कृतमेव ॥ ४ ॥

एवं ब्रह्माण्डसृष्टिमुक्त्वा द्वितीयपुरुषमुपपाद्य तृतीयमुपपादयितुं तत्रैव पुनः कार्यमाह—

परेण विंशता स्वस्मिन् मात्रया विश्वसृङ्गणः ।

क्षुक्षोभाऽन्योन्यमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचराः ॥ ५ ॥

प्रकाशः ।

* सोन्वित्यत्र । प्रार्थितस्येति । प्रार्थितस्य ज्ञानस्य । उभयविधमिति । समष्टिव्यष्टिरूपम् । प्रबोधनस्येत्यादि । कर्मप्रबोधनस्य कालाल्यचेष्टाहेतुकत्वात् मूलक्रियया तस्य कार्यस्य संबन्धः । तथा चोभयविधमपि कार्यं फलेनैव भगवान् कृतवानित्यर्थः ।

* परेण विशतेति । स्वस्मिन् विद्यता परेण भगवता हेतुना कृत्वा विश्वसृष्टौ भूक्षोभ । परं मात्रया, एकदेशेन अन्तः स्थितेन, अन्यथा ब्रह्माण्डभेदः स्यात् । अन्तःकार्यार्थमेव स्वस्मिन् विशतेत्युक्तम्, अन्यथा भगवत्प्रवेशेन क्षुब्धो जात इति वदेत् । अतः प्रवेशेनाऽश्रोम एव । तदैकं ब्रह्माण्डं निष्पन्नम् । यदा पुनः स नियामकेन रूपेण, भिन्नरूपेण वा स एव गणः स्पृष्टः, तदा मध्ये सहस्रधा विदीर्णश्चुक्षोभ, अन्यथा व्यष्टिपुराणि न सृष्टानि भवेयुः । क्षोभफलमाह—अन्योन्यमासाद्येति । स हि विश्व-मृजां गणः, विश्वसृष्टिस्तस्य स्वतः कार्यम् । अत एकस्मिन्नपि व्यष्टौ सर्वतत्त्वानां कार्यसिद्ध्यर्थमन्योन्यमासाद्य भूक्षोभ । एकस्मिन्नपि द्वाविंशतितत्त्वानां प्रवेशः । एवं प्रस्तारे आनन्त्यं भवत्याकृत्यधिकरणन्यायेन । अतस्तदर्थमेवाऽन्योन्यासादनम् । ततो यज्जातं तदाह—यस्मिन्नन्योन्यासादनपूर्वक्षोभमुक्ते गणे चराचरा एव लोकाः ॥ ५ ॥

एवं समष्टिव्यष्टिदेहानामुत्पत्तिमुक्त्वा तत्र सर्वत्र भगवत्प्रवेशार्थं जीवानामप्रवेशः, तत्त्वान्यपि भगवत्प्रवेशार्थं सर्वसामग्रीं सम्पादयन्ति स्थितानित्याह—

हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् ।

आण्डकोश उवासाऽप्सु सर्वसत्त्वोपवृंहितः ॥ ६ ॥

× हिरण्मय इति । स हि ब्रह्माण्डात्मा हिरण्मयः सुवर्णात्मकः । पृथिव्यप्तेजसां समानांशतया अन्योन्याभिभवभावेन यत्कार्यं तत्सुवर्णमित्युच्यते । जलाधिक्ये रौप्यम्, पृथिव्याधिक्ये ताम्रं धातवः, द्वयोः कारणप्रवेशे मृण्मयानि । मृदस्तेजसाऽसितापे सिकताः, मध्यतापे पाषाणाः, अल्पतापे त्विष्टकाः । जीवसं-बन्धेन स्थावरास्थिभेदाः काष्ठादयः । तत्र स विराट्पुरुषो हिरण्मयः, सुवर्णप्रतिमावत् । स एव पुरुषो देह-रूपेण, पुरुषसहितो वा, सहस्रपरिवत्सरपर्यन्तं स्वयमण्डात्पृथग्भूत एव, नालिकेरफलवत्, तस्मिन्नेवाऽण्डकोशे अधस्तात्स्थितगर्भोदके, देहात् स्वत एव स्रोतोदके, स्वच्छे वा उदके, शयनं कृतवानित्याह—उवासाऽप्सि स्थिति । व्यष्टीनामपि तदा शयनमेवेत्याह—सर्वसत्त्वोपवृंहित इति । सर्वाणि सत्त्वानि जीववदेहाः सर्वदशास्त-

प्रकाशः ।

* परेणेत्यत्र । तृतीयमिति । व्यष्टिसमाष्टिपुरुषाख्येषु जीवभेदेषु तृतीयम् । अन्यथेत्यादि । सर्वान्शेन पृथक् क्षोभे तेषां नानात्वान्नानाब्रह्माण्डानि स्युरित्यर्थः । तदेति । स्वत एकदेशेन क्षोभे । आकृत्यधिकरणन्यायेनेति । इदमधिकरणं पूर्वतन्त्रे स्मृतिपादेऽस्ति । तत्र व्यक्तीनामानन्त्याद्वैलक्षण्याच्चैकत्र शब्दसंबन्ध इतरनो-धो न भवतीत्यतः सर्वत्राऽविशिष्टायाभेकस्यागाकृतौ संबन्धोऽङ्गीकृतः । स यथा आकृतिद्वारा सर्वव्यक्तियु-संबन्धते, तथाऽत्रैकैकस्मिन् द्वाविंशतिप्रवेश एवैकस्मिन् संबध्यमानं त्रयोविंशतितत्त्वमुक्तन्यायेनाऽनन्तव्यष्टि-संबद्धं भवतीत्यर्थः ।

× हिरण्मय इत्यत्र । पृथिव्यप्तेजसामित्यादि । एतेन सुवर्णस्य तैजसत्वं न मूलाभिप्रेतम्, मूलेऽन्योन्या-सादनोत्तरमुक्तत्वात् । द्वयोः कारणप्रवेशे इति । जलेतेजसोः कारणत्वेन रूपेण कपालवत् प्रवेशः । इदमेव 'आत्मकत्वानुभूयस्त्वात्' इति सूत्रेणोक्तम् । तर्हि मृदः कुतो नाना भेदा इत्यत आहुः—मृद इत्यादि । अत्र स्थूलात् सूक्ष्मोत्पत्तितापे पीडुपर्यन्त्वा (!) न तु तदुत्तरं पुनः संयोग इति मध्यमेयु पितरपाक एवेति बोद्धव्यम् ।

त्त्वानीत्युच्यन्ते । तैरुपबृंहितः सबद्ध । नारायणोदर एव सर्वाणि भूतानि स्थितानीत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे न निरात्मक कियत्काल स्थितः, पूर्वमेव भगवत्प्रवेशात् । सद्भा प्रवेशपक्षे तु निरात्मकस्थितिः । अत एवाऽत्र संपुरुष इत्युक्तम् । अत्र तु सहस्रवर्षपर्यन्तमन्तःकार्यं न कृतवानिति केवलं सत्त्वैरुपबृंहित कार्यप्रकारपर्यालोचनार्थं स्थितः ॥ ६ ॥

ततः कार्यं कृतवानित्याह—

स वै विश्वसृजां गर्भो दैवकर्मात्मशक्तिमान् ।

विवभाजाऽऽत्मनाऽऽत्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥ ७ ॥

स वै विश्वसृजां गर्भे इति । विश्वसृजा तत्त्वानां गर्भो बालकः, अन्तःसामर्थ्यरूपो वा, त्रिविधकर्मात्मको जातः । चेष्टारूपस्य भगवतः प्रवेशात् कर्मशक्तियुक्तो जातः । कर्मप्रेरककालशक्तिप्रवेशात् दैवशक्तियुक्तो जातः । विश्वसृजा सहजसामर्थ्यात् कारणधर्मेणाऽऽत्मशक्तियुक्तो जातः । अतस्त्रिविधशक्तिमानात्मानमेव विवभाजः । केचनाऽऽत्माधीना कृतास्तेऽध्यात्मिकाः, केचन दैवाधीनास्ते आधिदैविकाः, कालाधीना इत्यर्थः, केचन क्रियाधीनास्ते आधिभौतिकाः । अतो भगवतः क्रियारूपस्य प्रवेशात् क्रियया भगवत्कार्यमेव कर्तव्यम्, भगवत्क्रिययाऽन्यकरणे तु स्पष्टो दोषः । तदाह—विवभाजेति । अतः परं तस्य कारणान्तरं नाऽपेक्षितमित्याह—आत्मानाऽऽत्मानमिति । तत्र त्रैविध्यमवान्तरभेदान् षडङ्गाह—एकधेति । प्रथमभेदे सात्त्विके दैवे एक एव भेदः, द्वितीये राजसे दश भेदाः, तृतीये तामसे त्रयो भेदा इति ॥ ७ ॥

नन्वेतावद्भिरेव भेदैः कथं सर्वं कार्यं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह—

एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः ।

आद्योऽवतारो यत्राऽसौ भूतग्रामो विभाव्यते ॥ ८ ॥

एष हीति । अशेषसत्त्वानामात्मा । हि युक्तश्चायमर्थः । बीजं यादृशमेव भवति तादृशमेव कार्यं भविष्यतीति, सर्वेषामात्मत्वात् स चेदेवप्रकारेण त्रिरूपो जातः, तदा सर्वाण्येव सत्त्वानि तथा भविष्यन्तीति सर्वमेव कार्यं सेत्स्यति । किञ्च, किमनेनैकेन, एतादृशा भगवतः कोटिशः सन्त्यशा, अतो भगवताऽप्यनेके भेदाः सेत्स्यन्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह—परमात्मनोऽंश इति । अयं गर्भः पुरुषोत्तमस्याशः, कोट्यशानामप्यशः । परमयमानन्दादित्याह—आद्योऽवतार इति । चिदशास्तु जीवाः । सर्वेषां ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्यवताराणामयमाद्योऽवतारः । स षडक्षरात् परतो विद्यमानो भगवान् प्रथममस्मिन् विराजि उत्तीर्णः, पश्चान्मध्ये । इदमेवाऽवतरणम् । सर्वमप्यहं विद्वदिति पूर्वमुक्तम् । अन्याऽवतारस्य स्वरूपात् प्रच्युतिः केनाऽप्यग्रेण नाऽस्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह—यत्राऽसौ भूतग्रामो विभाव्यते इति । प्रपञ्चाश्रयत्वमेव भगवत्त्वम्, अतो नारायणोऽयं प्रपञ्चाधारत्वाद्भगवानेव । असौ परिदृश्यमानो भूतग्रामो यस्मिन् पुरे विशेषेण भाव्यते, शुक्लतया तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तभेदान् गणयति—

साध्यात्मः साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा ।

विराट्प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ॥ ९ ॥

साध्यात्म इति । अन्यथाऽन्योऽन्यथा वर्णयेत् । त्रैविध्यं प्रथमतो निरूपयत्वस्य जगतः, तामसप्राधान्यात् । देहप्राधान्यादित्यर्थः । तत्रैकः साध्यात्मो भेदः । आत्मानमधिकृत्य यो वर्तते स आध्यात्मो देहः, तद्वतो वा आत्मा जीवः, भगवदंशो वा । तेन आध्यात्मेन सहितो विराड्देहांशः साध्यात्मो भवति । एवं साधिदैवः । देवा अन्तर्यामिदिगादयः, तानधिकृत्य यो वर्तते इन्द्रियवर्गः, तदभिमानिनो जीवा भगवदंश वा, ते अधिदेवाः; इन्द्रादयो वा । तैः सहितो विराड्देहांश उपरिभागः साधिदैवः । एवमधिभूतश्च । अत्र चकारोऽवान्तरभेदेषु आध्यात्मिकादिसंग्रहार्थः । साधिभूतो विराडधोभागः । इत्यमुना प्रकारेण त्रिधा । इदं हि गणशस्त्रैर्विध्यम् । दशविधमाह—विराट्प्राणो दशविध इति । विराजो यः प्राण आसन्यरूपः । पृष्ठ्या संबन्धात् विराडासन्यावतार इत्युक्तम् । महत्तत्त्वस्यैव क्रियाशक्त्यंशः सूत्रात्मा, स. एव विराट् । प्राणादयः पञ्च, तथा नागादयः । ‘नागः कूर्मश्च कृकलो देवदत्तो धनंजयः’ इति वाक्यात् । एतेषां देहे कार्यं नियतम्, ‘कासश्छिका तथोद्गारो जृम्भा शोपस्तथैव च’ । तस्यैकः प्रकारो हृदयेन । हृदयमिति वक्तव्ये तस्य कारणत्वेन निर्देशस्तदवान्तरभेदनिरूपणार्थः, मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति । चकारात्तस्याऽभिभूतादिभेदाः संगृहीता इति । हृदयम्, मनःप्रभृतयस्तद्देवाश्चेति ॥ ९ ॥

एवं तस्य विराजस्तदन्तर्गतानां चैकप्रकारेण स्वरूपमुक्त्वा, स्वप्रवेशेनैव विश्वसृजां कार्यं विधाय, ज्ञान-क्रियाशक्ती अदत्त्वा ‘यथा वयं चाऽन्नमदाम यत्र’ इति यद्विज्ञापितम्, तदपि चेन्न दद्यात् तत्त्वानां नाशः खेदो वा भवेदिति तेषां विज्ञापनां सत्यां कृतवानित्याह—

स्मरन्विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः ।

विराजमतपत् स्वेन तेजसैषां विवृत्तये ॥ १० ॥

स्मरन्विश्वसृजामीति । विश्वसृजामित्येनेन तेषां महत्त्वमुपकारश्च सूचितः । दाने हेतुः—विज्ञापितमिति । स्वार्थं तु न कृतवानित्याह—अधोक्षज इति । अधोऽक्षजं यस्मात् । यत्किञ्चिदिन्द्रियैरुत्पद्यते ज्ञानं क्रिया वा, तद्भगवन्तमप्राप्यैव परागेव नियतं । अतः स्वोपयोगाभावादुभयोपयोगे भक्तिविरोधाच्च तेषामेवोपकारं कृतवान् । किं कृतवानित्याकाङ्क्षायागाह—विराजमतपदिति । स हि सर्वसमर्थः । सिद्धेऽपि कार्ये तेषामुपयोगार्थं स्वतेजसा पुनस्तत्कार्यं संतप्तं कृतवान् । स्वतेजसा तप्तत्वाच्च वृथानाशप्रकारेण तस्य भङ्गः, किन्तु एषां तत्त्वानां विविधवृत्तये स्थानसिद्धये । यथा तेषां स्थित्यर्थे मध्ये छिद्राणि स्थानानि भवन्ति, तथा तां कृतवानित्यर्थः ॥ १० ॥

तेषां छिद्राणां स्वोपयोगाभावात् भिन्नप्रक्रमेण निरूपयति—

अथ तस्याऽभितप्तस्य कति चाऽऽयतनानि ह ।

निरभिद्यन्त देवानां तानि मे गदतः शृणु ॥ ११ ॥

* अथेति । तस्य विराजः । भगवत्तेजसा अभितप्तस्य कति आयतनानि निरभिद्यन्त ? तानि चेज्जानामि तदा न वक्तव्यम्, अथ न जानासि तदा वक्तव्यमित्यभिप्रायेण कर्तव्यमुक्तम् । चकारात् जीवार्थं सार्धं च तत्रैव प्रकाराः संगृहीताः । भेदेन नाशशङ्कां वारयति—आयतनानीति । भिन्नान्यपि, गृहस्थाण्येव तत्त्वा-

प्रकाशः ।

* अथेत्यत्र । स्वार्थमिति । विराट्पुरुषार्थम् ।

नां जातानीति । हेत्याश्चर्ये । देवानां स्थानत्वान्नाऽङ्गविकलत्वम् । तानि न जानासि चेन्मे गदतः शृणु । मे गदतः सतः । मया त्वदर्थमेवोच्यत इति न देवानां मर्मोद्घाटनेन दोषः स्यात्, किन्तु मया कीर्त्यते देवानां स्थानस्वरूपम्, त्वयाऽपि श्रोतव्यम् । आज्ञाभावे चौर्यं स्यादिति ॥ ११ ॥

तान्यायतनानि निरूपयति—

तस्याऽग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्पदम् ।

वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

*तस्याऽग्निरास्यमिति । तस्य विराजो निर्भिन्नमास्यं वक्रमग्निराविशत् । वाचि जायमानो भोगोऽग्नेर्भवति । लोकपाल इति विशेषणमेतत्स्वरूपस्य विज्ञापनासिद्ध्यर्थम् । आग्नेयदिशि ये लोकास्तेषां पालकत्वं दत्तम्, आस्ये च स्थानं दत्तम्, तत् पदम् । तस्य लोकास्तु पाल्या रक्ष्या एव, भोगस्तु वाच्येव । वाचा स्वांशेनेति । वागिन्द्रियमेवेराध्यात्मिकं रूपम् । आसन्नदोषसहितोऽभिर्वागित्युच्यते । अत एवाऽग्नेः स्वांशभूता वाक् । अनेनाऽग्निरिज्यरूपो निवारितः । किं तया देवतया वाचा वा ? तत्राऽऽह—यया वाचर, असौ विराट्पुरुषः, वक्तव्यं वाग्व्यापारं, शब्दोच्चारणमिति यावत्, तदेवताधिष्ठितेन्द्रियेण प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

स्थानान्तरमाह—

निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्विभोः ।

जिह्वांशेन च रसं ययाऽसौ प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

× निर्भिन्नं ताल्विति । तत्रैवाऽऽस्ये यो वक्रसंमित आकाशः, तत्राग्निर्देवता, वागिन्द्रियम् । तत्रैव पुनस्तालुलोके जिह्वापदवाच्यं गोलकं निर्भिन्नम् । तस्मिन्निर्भिन्नं तालु वरुणो देवता अविशत् । लोक-

प्रकाशः ।

*तस्येत्यत्र । विज्ञापनासिद्ध्यर्थमिति । लोका बलिं हरन्ताति विज्ञापनायाः फलसिद्ध्यर्थम् । रक्ष्या एवेति । न भोग्याः, नाऽप्याधारभूता इत्यर्थः । अत्र सर्वत्रैतद्बोध्यम् । 'यत्राज्रमदाम' इति विज्ञापनायाः फलमास्यादिक-
मायतनम् । 'यथाज्रमदाम' इत्यस्याः फलं बागादिसाहित्येन । बागादयस्तेषां देवानां स्त्रीभूताः । अन्नं तु जीयनात्मकं सर्वेषाम्, तच्च वाक्पिपाद्यत्वदशायामग्रे बोध्यम् । बलिहरणं तु वक्तव्यादिप्रतिपादनं विराडर्थम्, स्तुत्यादिकरणं भगवदर्थम् । लोकानां तु आग्नेयादिदिग्मानां देहाश्चाऽऽयतनानि प्रकारस्तु सर्वदेवतेन्द्रियगोल-
कमाहित्यम् । अन्नं तु तत्तद्देश्यं तददृष्टादाप्तं च पूर्वोक्तमेव । बलिहरणं तु तत्तद्देवतानां भगवत्तत्तद् पूजादिकं बोध्यम् । आमंगदोपसहित इति । गोलकसंसर्गरूपेण दोषेण सहितः । आसन्ननादेव शरीरमधिकृत्य वर्त-
मानत्वादाध्यात्मिकत्वम् । अनासक्तस्य देवतात्वम् । राजसत्त्वादासन्नः, सात्त्विकत्वादानासन्नः । वस्तुत उभयोरारहंकारिकत्वादंशांशभावः । तदाहुः—अत एवेत्यादि । स्वांशभूतेति । अभिमन्तव्यांशभूताः । तथा च, यो राजमो यस्य सात्त्विकस्याऽभिमन्तव्यत्वेन भगवता दत्तः, स तस्यांशः । अनेनेति । वागभि-
मानित्युच्यते ।

× निर्भिन्नं ताल्वित्यत्र । पूर्ववदिति । अग्नेराग्नेयलोकपालत्वयदस्य प्रतीचादिकपालत्वमित्यर्थः ।

पाल इति पूर्ववत् । विभोरिति विराजः । स हि विमोर्नानारसानुपस्थाय्य ग्राहयति । अतो वरुणस्य तत्र महामोगः, प्रमोर्भोगस्थाने विद्यमानत्वात् । जिह्वायांशेनेति । जिह्वाऽपीन्द्रियं वरुणस्यांशः । यया जिह्वा असौ विराट् रसं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

अन्यद्विवरद्वयमाह—

विनिर्भिन्नेऽश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम् ।

प्राणेनांशेन गन्धस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ १४ ॥

* विनिर्भिन्नेऽश्विनाविति । अश्विनीकुमारौ निर्भिन्ने नासापुटे पदमाविशताम् । नासापुटद्वयं गोलकम् । विष्णोर्विराजः । प्राणमिन्द्रियम् । गन्धस्य प्रतिपत्तिर्गन्धज्ञानं प्राणदेवताभ्यां हेतुभ्यां भगवतो भवति । सर्वत्र विवरं गोलकं देवतायाः स्थानम्, देवता इन्द्रियप्रेरिका, इन्द्रियं च तस्यांशः, इन्द्रियदेवताभ्यां चाऽभिमानिनस्तद्विषयानुभव इति ॥ १४ ॥

इन्द्रियान्तरस्य चक्षुषो विषयं निरूपयति—

निर्भिन्ने आक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः ।

चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ १५ ॥

निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् ।

प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनाऽसौ प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥

कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ।

श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥ १७ ॥

त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोपधीः ।

अंशेन रोमाभिः कण्ठं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥

मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वाधिष्ण्यं क उपाविशत् ।

रेतसांशेन येनाऽस्तावानन्दं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशत् ।

पायुनांशेन येनाऽसौ विसर्गं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥

प्रकाशः ।

* विनिर्भिन्नेऽश्विनावित्यत्र । यद्यप्येतयोर्लोकपालत्वमत्र नोक्तम्, तथापि प्रायपाठमदंगाद्विज्ञापनायाः सामुदायिकत्वाद्योचरद्विलोकपालत्वं बोध्यम्, उदोच्याः शान्तत्वादेतयोर्मिषस्त्वेन दोषशामकत्वादिति । इदमेव सर्वनिर्णय 'अश्विनावुत्तरतः' इत्यनेनोक्तम् ।

हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविन्द्रः स्वर्पतिराविशत् ।
 वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते ॥ २१ ॥
 पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् ।
 गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते ॥ २२ ॥
 बुद्धिं चाऽस्य विनिर्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत् ।
 बोधेनांशेन बोद्धव्यप्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ २३ ॥
 हृदयं चाऽस्य निर्भिन्नं चन्द्रमा धिष्ण्यमाविशत् ।
 मनसांशेन येनाऽसौ विक्रियां प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥
 आत्मानं चाऽस्य निर्भिन्नमभिमानोऽविशत्पदम् ।
 कर्मणांशेन येनाऽसौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥
 सत्त्वं चाऽस्य विनिर्भिन्नं महान् धिष्ण्यमुपाविशत् ।
 चित्तेनांशेन येनाऽसौ विज्ञानं प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥

× निर्भिन्ने अक्षिणी इति । अक्षिणी गोलके । त्वष्टा सूर्य । अभिमानिनो निर्देशश्चक्षुष प्रायिकासुर-
 त्वत्त्वापनाय । चक्षुरिन्द्रियम् ॥ १५ ॥

* विभिन्नान्यस्य चर्मणीति । रोमकूपच्छिद्रानन्याद्बहुवचनम् । एषा त्वभूपा । त्वक्शब्देन चाऽग्निमः
 सूक्ष्मोऽशो निरूप्यते । तस्मादत्रेन्द्रियद्वयम् । यश्चर्मोपरि सूक्ष्मोऽशः सा त्वक्, 'त्वक् चर्म' इति क्रमात् ।
 तत्र चर्मण्यनिष्ठो देवता, प्राण इन्द्रिय लोके त्वक्शब्दवाच्यम् । प्राणस्योपहृम्भकत्वात् तच्छब्देनोच्यते १६

प्रकाशः ।

× निर्भिन्ने अक्षिणी इत्यत्र । अभिमानिन इत्यादि । तनूकरणे असुराणां नाशकत्वेन तनूकरणेऽधिक-
 तत्त्वावशेषाभावात् तनूकरणार्थत्वात्त्वष्टाशब्दस्य तन्निष्पन्नत्वेन तथा बोध्यत इत्यर्थः । एतस्य प्राचीदिग्लो-
 पात्परिधिपरिधानबोधकश्रुतौ सिद्धम् (?) ।

* निर्भिन्नानीत्यत्र । द्वितीयस्कन्धे 'श्रोत्रं त्वग्प्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मदाद्भिषायवः' इति बाष्पेषु दशेन्द्रियेषु
 त्वचो वर्णनादत्र चर्मपदेन किमुच्यत इत्याशङ्कानिराशयाहुः—एषा त्वग्रूति । एषा चर्मपदोक्ता देवता
 द्वितीयस्कन्धोक्तत्वग्रूपेत्यर्थः । तस्य स्वरूपमाहुः—त्वक्शब्देनेत्यादि । तस्मादप्रपञ्चाद्भागमेदादत्र त्वचि
 क्रमेण त्वक्चर्ममार्गके द्विविधे गोलके, प्राणरोमाख्यमिन्द्रियद्वयमित्यर्थः । नन्वग्रे त्वचो निरूपणाद्विपरीतक्रमः
 श्रुतौ नोच्यत इत्यत आहुः—त्वक्चर्ममिति क्रमादिति । द्वितीयस्कन्धे 'त्वक्चर्ममासरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः ।
 भूम्यमेजोमयाः सप्त' इत्युपरि (१) मादायैव त्रयमकयनाद्विपरीतक्रमो नोच्यत इत्यर्थः । ननु त्वक्शब्दवाच्यस्य श्रुतः
 प्राणशब्देनोक्तत्वक् (१) इत्यत आहुः—प्राणस्येत्यादि । द्वितीयस्कन्धे 'प्राणो व्योमाम्नुवायुभिः' इत्यत्र सर्वदेहव्या-
 पकत्वेनाऽऽप्यायकत्वेन वायुरूपत्वेन च त्रिविध्यम्योक्तत्वात्तस्य सर्वदेहव्यापित्वमनयोपहृम्यत इत्यतस्तथेत्यर्थः ।

कर्णाविति । दिशो देवताः । श्रोत्रमिन्द्रियम् । शब्दस्य सिद्धिः शब्दज्ञानम् । कर्णां गोलकम् ॥ १७

* त्वचमिति । त्वगगोलकम् । ओषधीर्देवताः । लोमानीन्द्रियाणि । कण्ठस्त्वर्गमर्षणसुखम् ॥ १८ ॥

+ मेढू गोलकम् । को देवता । रेत इन्द्रियम् । आनन्दः स्निग्धभोगसुखम् ॥ १९ ॥

गुदं गोलकम् । मित्रो देवता । पायुरिन्द्रियम् । विसर्गो मलत्यागः ॥ २० ॥

× हस्तौ गोलकम् । इन्द्रो देवता । स्वर्पतिरिति लोकपालः । वार्ता कृतिः, करणसामर्थ्यम्, बलमिति यावत्, इन्द्रियम् । घृत्तिर्हस्तव्यापारः ॥ २१ ॥

पादौ गोलकम् । विष्णुर्देवता । गतिरिन्द्रियम् । प्राणं चरणकर्म, ग्रामादिसंयन्ध इति यावत् ॥ २२ ॥

+ अन्तःकरणचतुष्टयस्य हृदयमेकं गोलकम् । तदेवांशभेदेन बुद्ध्यादिशब्देनोच्यते । बुद्धिर्गोलकम् । चागीशो ब्रह्मा देवता । बोध इन्द्रियम् । बोद्धव्यादर्घटादेः प्रतिपत्तिर्ज्ञानमिन्द्रियव्यापारः ॥ २३ ॥

हृदयं गोलकम् । चन्द्रमा देवता । मन इन्द्रियम् । विक्रिया विविधक्रिया, सङ्कल्पविकल्परूपा इन्द्रियव्यापारः ॥ २४ ॥

❧ आत्मा अहङ्कारः, अन्तःकरणारः । अभिमनो देवता । रुद्रात्मक इति केचित् । नूतनसृष्टिवा चच्छब्दवाच्या एव तथाविधास्ते । कर्म अभिमतिः, देहादावहंशुद्धिरिन्द्रियम् । कर्त्तव्यमहङ्कारकार्यम् ॥ २५ ॥

प्रकाशः।

* एवं चौषधीनां बाध्वंशत्वं रोम्णां त्वगंशत्वमिति तस्य गोलकद्वये रूपद्वयेन भोगः सिध्यति । ओषधी-रोम्णोरतिरिक्तत्वं न वक्तुं शक्यम्, गणस्य त्रयोविंशतिकल्पेनैव सिद्धत्वादिति ।

+ रेतसांशेनेत्यत्र । उपस्थशब्दवाच्यमिन्द्रियं रेतःशब्देन बोध्यम् ।

× धार्चयांशेनेत्यत्र । वार्ताशब्दस्य वैश्यवृत्तौ वृत्तान्ते च प्रसिद्धत्वाच्च तदुभयमपि नाऽभिप्रेतम्, किन्तु ‘तयोस्तु बलवानिन्द्रः’ इति पूर्वमुक्तत्वाच्चे च ‘हस्तानिन्द्रो बलेनैव’ इति वक्ष्यमाणत्वाच्चाऽत्र प्रसिद्धपद-सममिन्द्राहारेण बलमेवाऽभिप्रेतमित्याशयेनाहुः-वार्ता कृतिरित्यादि । एवमत्र बाह्यानां दुरेन्द्रियाणामे-कादशस्थानेषु भोगादिकमुक्तम् ।

+ अतः परं महदहङ्कारमनसां वक्तव्यम् । अत्राऽनुक्तायामपि द्वितीयस्कन्धे समाधानप्रकरणे ‘बुद्धिः प्राणस्तु तैजसः’ इत्यहङ्कारभेदत्वेनोक्तयोर्बुद्धिप्राणयोर्वक्तव्यम् । तद्वक्तुं ‘साध्यात्मः साधिमृतः’ इति श्लोकोक्तत्रेधा महाविभागमध्ये ‘एकधा हृदयेन च’ इति चकारेणाऽधिमृतादिभेदसंप्रदपूर्वकं करणविम-क्तावान्तरभेदकथनपूर्वकं य एकधाविभागः प्रतिज्ञातस्तं विवृण्वन्ति-अन्तःकरणेत्यादि । तदेवेत्येव राजसी बुद्धिर्निवारिता । साऽग्रे ‘बोधेनांशेन’ इति बोधपदेनोच्यते ।

❧ रुद्रात्मक इति केविदिति । ‘रुद्रोऽभिमत्या हृदयम्’ इत्येव वक्ष्यमाणत्वात् प्रकरणसाम्यात् केचि-दाहुरित्यर्थः । तत्राऽस्वरसंबोधयन्ति-नूतनेत्यादि । तत्र ‘चित्तेन हृदयं चैत्यः’ इति वक्ष्यते, अत्र तु ‘महान् धिष्यमुपाविशत् । चित्तेनांशेन’ इति देवताभेद उच्यते । अतोऽत्रापि तथाविधो भिन्न एव वक्तव्य इत्यर्थः । कर्मशब्दं ‘रुद्रोऽभिमत्या’ इतिवाक्यानुसारेण विवृण्वन्ति-कर्माऽभिमतिरिति ।

* सत्त्वं गोलकम् । महान् देवता । चित्तमिन्द्रियम् । विज्ञानं चेतना, इन्द्रियव्यापार । एव सात्त्विक-
काहङ्कारकार्ये मनसि महत्तत्त्वाहङ्कारयोर्बुद्धेश्चैक्यविवक्षया तेषामपीन्द्रियत्वं परिकल्प्य तत्र देवतादि-
भेद उक्तः ॥ २६ ॥

+ इदानीं मध्ये अवयवेलोकनिर्माणमाह—

शीर्ष्णोऽस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नामेरुदपद्यत ।

गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयन्ते सुरादयः ॥ २७ ॥

× शीर्ष्णोऽस्येति । अस्य विराजः शीर्ष्णः सकाराद्द्यौरुदपद्यत । नामेः खमन्तरिक्षमुदपद्यत ।
पद्भ्यामिति पद्भ्यामी । धरा पृथ्वी । विपरीतकथने प्रयोजनं वक्तव्यम् । ननु किमर्थमेतन्निरूपणम् ? विज्ञा-
पिते हि सतापः कृतः, तत्त्वानां च भोगार्थं स्थाननिर्माणमुक्तम्, धरादिनिर्माणस्य कोपयोगः ? इत्याश-
ङ्क्याऽऽह—गुणानामिति । पूर्वमहङ्कारस्य मायाया वा गुणा निरूपिता । तेषां प्रत्येकवृत्तिस्थानं वक्त-
व्यम् । तदभिमानिदेवानां नियतभोगार्थं वृत्तयो विलासप्रकाराः । येषु द्यौरादिषु । ननु गुणानां का वृत्त-
यः ? विलासश्चेतनानां भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—येषु प्रतीयन्ते सुरादय इति । येषु प्रतीयन्त इति पुनरनु-
पज्यते । सुरा देवाः । आदिशब्देन नरा भूतानि च ॥ २७ ॥

प्रकाशः

* चेतनेति । सकलशरीरव्यापि चेतन्यम् । अत्र पूर्वापेक्षया वैलक्षण्यबोधनायाह—एवं सात्त्विकेत्यादि ।
तेषामिति । बोधामिमिति चित्तानाम् ।

अत्रैतद्बोध्यम् । बहिरिन्द्रियेषु विज्ञापनकाले इन्द्रियाण्येव मुख्यानि, देवा गुणभूता । अन्तरिन्द्रिये तु
देवताद्वयं महदहकाराख्यं मुख्यम्, बुद्धिस्तु तैजसस्य रूपान्तरम् । चन्द्रमास्त्वनुक्तो मनः सहभावाद्बैकारि-
कस्यैव कार्यम् । गोलकः तु स्थूलतया एकम् । तत्रैतेषां चैकैकमत्यं न भवेत्, तदा वासः कार्यकरणं च
नोपपद्येतेति तदर्थमेवमत्रोक्तमित्यर्थः । एव च वायोवायव्यलोकपालत्वम्, दिशो दक्षिणपालत्वम्, कस्याऽवान्त-
रपालत्वम्, मित्रस्य नैऋतपालत्वम्, विष्णुचन्द्राभिमानब्रह्मणामधोमध्येऽनोपरिपालकत्वं बोध्यम् । प्राणस्याऽपि
तैजसभेदत्वान्मुख्यं हृदयमेव गोलकम् । तद्भेदानां तु 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः' इत्याशुक्तानि नानागोलकानि ।
एवमत्र त्रयोदशानां स्थानादिविभाग उक्तः । अतः पञ्च मात्राः पञ्च भूतानि चाऽवशिष्यन्ते । तत्र मात्राणां
भोग्यत्वेनैवात्म्यत्वाद्भोगेनैव तेषां पोषः, यथा स्त्रीणाम् । भूतानां चाऽधिष्ठानत्वेनैवात्म्यत्वाद्वासेनैव तेषां
पोषः, यथा गृहाणाम् । उप्यमाणाण्येव गृहाणि तिष्ठन्ति, नोज्जयानीति । उक्तं च द्वितीयस्कन्धे 'आदि-
त्सोरन्नपानानामासन्नं कुक्ष्यन्त्रनाटयः । नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिं पुष्टिस्तदाश्रये।' इति । वक्ष्यते 'नाडीर्नद्यो
न्लोहितेन' इति 'क्षुचृद्भ्यामुदरं सिन्धुः' इति चाम्बसो नदीलोहितभेदेन देवतेन्द्रियभावः, क्षुचृपोस्तेजोरूप-
मयोरिन्द्रियत्वजलात्मकस्य सिन्धोर्देवत्वं च । एव प्रथिव्याकाशवायूनामपि बोध्यम् ।

+ तदेतदभिप्रेत्याह—इदानीमित्यादि । अन्यादिमहदन्तानां विज्ञापितफलदानकथनानन्तरं मात्रा-
भूतदेवानां तदानं वक्तुं तथाऽऽहस्येति ।

× शीर्ष्ण इत्यत्र । वक्तव्यमिति । अग्रिमर्शके वक्तव्यम् । एव त्रिनिर्गुणानां (?) मात्राणां भूतानां
व्यापिष्टारैव भोग्यम् (?) उक्तं इति ज्ञायते ।

तदेव विमज्ज्य स्पष्टयति—

‘आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ।’

धरां रजःस्वभावेन पणयो ये च ताननु ॥ २८ ॥

आत्यन्तिकेनेति । अत्यन्तिकं गुणान्तरास्पृष्टम्, सत्त्वाधिक्यं वा । देवाः पूर्वोक्ता अन्ये च । पूर्व-
अप्याधिदैविका निरूपिताः, अन्ये च त्रयस्त्रिंशत् । ते सर्वे अतिसात्त्विका इति सत्त्वविलासस्थानं दिवं
प्रपेदिरे । विपरीतकथने हेतुं वदन् व्युक्रमेण निरूपयति—धरामिति । गुणक्रम एवाऽत्र क्रमः, न स्वव्य-
वक्रमः । रजःस्वभावेन पणयो नरा धरां प्रतिपद्यन्ते । ते हि कर्मणा पणन्ते, कर्म दत्त्वा फलं गृह्णन्तीति ।
कर्मणैव व्यवहार इति पणयो नराः । ताननु ये गवादयः, तेषां तामसत्वेऽपि नरोपकाराद्भूमिमेवा-
श्रिताः ॥ २८ ॥

तृतीयस्थाने हेतुमाह—

तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः ।

उभयोरन्तरं व्योम ये रुद्रपार्षदा गणाः ॥ २९ ॥

तार्तीयेनेति । तार्तीयं तृतीयम् । प्रकृतेर्गुणत्वाय स्वभावेनेत्युक्तम् । भगवन्नाभिमन्तरिक्षम् । ताम-
सस्य मध्ये निवेशने हेतुरुच्यते—उभयोरन्तरं व्योमेति । अन्तरिक्षं शून्यं तेषां स्थानम् । रुद्रा घातुका
अनायतनाः । अतस्तृतीयत्वेऽपि मध्यस्थानस्य शून्यत्वात् रुद्रैस्तत्स्थानं गृहीतमिति । आधेयाधारयोर्बलि-
ष्ठत्वेन अन्तरालमेव स्थानम् । तत्र स्थितानिर्विशति—ये रुद्रपार्षदा इति । रुद्रस्य पर्षदि सभायां योग्याः ।
कदाचित्तत्र रुद्रसभायां सनकादयो देवा वा आगच्छन्तीति तद्यावृत्त्यर्थं गणा इत्युक्तम् । ये महादेवस्य
गणा भूत्वा पार्षदाः, ते मध्ये तिष्ठन्ति । एवं व्यष्टिसृष्टौ गुणैः स्थानभेदा निरूपिताः ॥ २९ ॥

गुणैरेव कर्णभेदा इति कर्णानवयवेभ्य उत्पन्नाभिरुपपत्ति भजनार्थम्, मुखतोऽवर्ततेति वचुर्भिः—

मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरुद्रह ! ।

यस्तून्मुखत्वाद्गणानां मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरुः ॥ ३० ॥

* भगवतो मुखतो ब्रह्म देवतारूपम्, शुद्धसत्त्वपरिणामभूतम्, यदधिष्ठानात् ब्राह्मण भवन्ति, तज्जातम् ।
अवर्ततेति । विद्यमानमेव मुखात्कटीभूतम् । पुरुषस्य भगवतो नारायणस्य । कुरुद्रहेति विश्वासार्यम्,
एतच्छ्रवणाधिकारार्थं वा । यस्तु वर्णानां मध्ये मुख्यो ब्रह्मोन्मुखत्वाद्ब्राह्मणोऽयम्, गुरुश्चाऽयम् । तुश-
ब्देन स्वतो ब्राह्मणस्य मुखत्वं वारयति । ब्रह्मणि स्थितो ब्राह्मणः । ‘तत्र भवः’ वा ‘तस्येदम्’ इति वा

प्रकाशः ।

* मुखत इत्यत्र । मुखाज्जातस्य ब्रह्मणः स्वरूपं द्वितीयस्कन्धे उपपादितं स्मारयन्ति—देवतारूपमित्या-
दि । वारयतीति । अत्र ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वे हेतुं वदन् ‘ब्राह्मणोऽयम् मुखमासीत्’ इत्यत्र श्रावितं मुखत्वं स्वतो
न, किन्तु ब्रह्मणोन्मुखत्वकृतमेवेति निश्चाययतीत्यर्थः । तदुन्मुखत्वं, योगेन त्रिधाऽऽहुः—ब्रह्मणीत्यादि ।
तत्राऽऽद्येन वृत्तः, द्वितीयेन संस्कारतः, तृतीयेन जननमात्रादित्येवं त्रिव्योक्तसंबन्धेन मुखमध्यजघन्यभावे प्रस्ता-

‘यदृच्या तुप्यते हरिः’ इति । किञ्च, हरिः सर्वेषां दुःखहर्ता, सेवया च दुःखं गच्छति । अतः स्व-
कर्तव्यकरणादपि तुप्यति । तादृशसेवायां जातः शूद्रः, तन्निर्वाहार्थं वा । पुरा कल्पादौ । इदानीन्तना-
नां तु तदुद्भवत्वम् । शुभ्राणां भव इति शकारोकारौ मिलितौ द्विरुक्तवेकशेषेण शू भवतः, सन्प्रत्ययश्च
जश्त्वेन दत्वमापद्यते, रेफस्य च परोक्षार्थं व्यत्ययः, ‘अप्रत्ययात्’ इति सन्नन्तादकारो भवति, स्त्रीत्वा-
भावान्न टाप् । अण्प्रत्ययो वा तद्धितः, वृद्धचभावः परोक्षार्थः । ‘शुगम्य तदनादरश्रवणात् तदा-
द्रवणात्’ इति तु योगेनाऽन्यथा शूद्रशब्दो निरुक्तः, स न जात्युपयोगी । तं वा निर्वचनं कालभेदेन स्था-
पयति—पुरा शूद्र इति । स हि यावत्पर्यन्तं सेवां न करोति, तावत्पर्यन्तं शुचैव द्रवति । तस्याऽर्धाधमाया-
द्धर्मोऽपि यदि न भवेच्छोको भवेदिति, तेन चाऽऽद्रवतीति, पुराऽयं शूद्रो भवति, पश्चात्तु वर्णमात्रम् ।
शोकामवे हेतुः—यदृच्या तुप्यते हरिरिति । हरितोपात् सर्वमेव सिद्धं भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं वर्णानामुत्पत्तिमुक्त्वा भगवति तेषां विनियोगमाह—

एते वर्णाः स्वधर्मेण यजन्ति स्वगुरुं हरिम् ।

श्रद्धयाऽऽत्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः ॥ ३४ ॥

एते वर्णा इति । स्वधर्मेण वागादिव्यापारेण । स हि तेषां स्वधर्म आत्पात्तिकः । वाग्व्यापारेण भगव-
द्भजनं ब्राह्मणस्य, रक्षादिना भगवद्भजनं क्षत्रियस्य, सेवोपयोगिपदार्थसमर्पणेन वैश्यस्य, सेवया शूद्रस्ये
ति । तत्र सेवा प्रथमकक्षा सर्वसुलभा । यदि सर्वेऽपि भगवत्तोषमेव केवलं कामयन्ते, तदा सर्वैव कर्तव्याः॥
यदि स्वधर्मेण सेवितुमिच्छन्ति, तदा स्वधर्मसिद्ध्यर्थं सेवा कर्तव्या । तदा स्वधर्मस्य फलं वक्तुं तदुपयोगि-
भगवद्भगवानाह—स्वगुरुं हरिमिति । स्वधर्मेण स एवोपास्यः, यस्त्वावश्यको भवति । तत्र धर्मोपदेष्टृत्वात्
भगवानेवोपास्यः । स हि स्वगुरुः, धर्मेण सहोत्पादनात् । यथार्थं ज्ञापयन् शब्दोच्चारयिता गुरुर्भवति, एव-
मेष भगवान् वृत्तिं स्वधर्मं प्रथमतः उत्पाद्य पश्चाच्चतुर्थमात्मानमुत्पादयतीति । किञ्च, तथैव कृते अस्य दुः-
खाभावो भवतीति नियमात् तथा कर्ता हरिर्भवति । यजन्तीति सिद्धवन्निर्देशः । उत्पत्त्यैव धर्मप्रकारयो-
र्जातत्वात्, विलम्बाभावाच्च, अपर्यवसितत्वाच्च, सर्वदेव भागवद्भजने वर्तमानता । यजन्तीत्यनेन तत्प्राप्ति-
जननप्रकारेण स्वधर्मः कर्तव्य इति सूचितम् । श्रद्धयेति हेतुः सर्वत्र । आत्मविशुद्धिरन्तःकरणशुद्धिः ।
सर्वत्राऽपाखण्डितां नियतं फलम् । शुद्धे त्वन्तःकरणे सर्वत्राऽधिकारी भवति, पश्चात्सर्वं सुलभम् । ननु निर-
न्तरसेवायां कोऽयं निर्वन्धस्तत्राऽऽह—यद्यस्मात् स्ववृत्तिभिः सहजाताः । अभजने कालान्तरे अवृत्तीनु-
त्पादयिष्यतीति ॥ ३४ ॥

एवं भगवतः समष्टिव्यष्टिरूपोत्पादनम्, सर्वदेवानां तत्रोपभोगः, स्वार्थं वर्णचतुष्टयोत्पादनम्, तेषां च
भगवद्भजनप्रकार इति चतुष्टयमुक्त्वा उपसंहरति—

एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः ।

कः श्रद्धयादुपाकर्तुं योगमायावलोदयम् ॥ ३५ ॥

एतत्क्षत्तर्भगवत इति । एतच्चतुष्टयमेवाऽस्माभिर्निरूपितं सूचनार्थम् । अधिकं तु स्वयमेव ज्ञातव्य-
मिति नैपुण्यार्थसंशोधनं क्षत्तरिति । एकस्य वीर्यस्यांशगृतायाः क्रियाशक्तेः कोट्यंगुलेशो निरूपितः, अ-
तिरिक्तो भगवान् पूर्ण एव । तदाह—भगवत इति । तत्राऽपि त्रितयसंयोगमाह—दैवकर्मात्मरूपिण इति ।

दैवं कालः, कर्म प्राणिनाम्, आत्मा स्वभावः, एतान्यपि स्वस्यैव रूपाणि । तानि रूपाणि वर्तन्ते यस्य । एकस्याऽपि रूपस्य यत्राऽऽनन्त्यम्, तत्र को वा तच्चतुरूपमानन्त्यचतुष्टयात्मकं निरूपयेत् ? किञ्च, योगमायाया बलस्योदयो यत्र, एतादृशं चरित्रम् । योगमाया हि क्षणमात्रेण कोटिब्रह्माण्डानि कर्तुं शक्नोति, तस्या अपि बलं भगवद्गुणैरेवेति । अथवा, योगमाया करणम्, योगमायया यो बलोदय इति । उपाकर्तुम्, यथा वेदा आरभ्यन्ते उपाकरणेन, समाप्यन्ते च उत्सर्गेण । तत्र भगवद्गुणानामपि मुख्यविद्यात्वात् तदुपाकरणं युक्तम् । समाप्तिदूरे, उपाकर्तुमपि कोऽपि न शक्नोति । उपाकरणमपि दूरे, करिष्यामीति प्रारम्भमपि कः कुर्यात् ? अन्ततो गत्वा अद्यामपि कः कुर्यात् ? अतो मया भगवत्तत्त्वतुर्मूर्तेरुपात्ततो गुणाः कथिताः ॥३५॥

न चैतावताऽहं निवृत्तः, किन्तु गुणानामानन्त्यमेव । तदाह—

अद्याऽपि कीर्तयाम्यङ्ग ! यथामति यथाश्रुतम् ।

कीर्तिं हरेः स्वां सत्कर्तुं गिरमन्याभिधासतीम् ॥ ३६ ॥

*अद्याऽपि कीर्तयामीति । अङ्गेति केनिलसंयोजनमप्रतारणाय । अद्याऽपीति । यत् आरभ्याऽहमुत्पन्नस्तत्प्रभृत्यद्याऽपि मरणपर्यन्तं कीर्तयाम्येव स्वधर्मत्वात् । परं सूक्ष्मजीवत्वान्मायि विशेषः । यथामतीति मतिमनतिक्रम्य । यावज्जानामि तावदेव कथयामि, न तु कल्पयित्वा । तत्राऽपि यथाश्रुतम्, गुरोः सकाशात् श्रवणमनतिक्रम्य । अनेनाऽऽवृत्तिर्भगवद्गुणानामुक्ता । तत्र प्रयोजनमाह—कीर्तिं हरेरिति । नूतनश्रवणे तामर्धमुपायश्च नाऽस्ति, प्रयोजनमाभावाच्च; आनन्त्यात् स्वधर्माभावाच्च । अतो यावत्कीर्तयितुं शक्यते तावदेव श्रोतव्यम्, इत्यरूपं धृत्या तदेव कीर्तयामि; तदाहैकवचनेन । हरेरिति तावदेव भगवान् दुःखं दूरीकरिष्यतीति । पुनःपुनः कीर्तनस्थ तु प्रयोजनमस्ति । स्वां गिरं सत्कर्तुम् । अन्यपदार्थानामभिधया कथनेनेयमस्मद्वाणी असती जाता । भगवता स्वार्थमेव वयमुत्पादिताः, वाणी च स्वां समाप्तिवान् स्वसेवार्थम् । तस्याः पतिर्भगवान् । भगवदर्थं स्वयं प्रेरकः । तथा च स्वतो वा, मत्प्रेरणया वा, अन्यमभिधाय वाणीव्यभिचारिणी जाता । तामिदानीं संस्करोमि, संस्कृता सा भगवति योजनीयेति । अतः संस्कारार्थं बहुधा कीर्तयामीत्यर्थः । अनेन यस्य यस्य साधनं भगवता स्वार्थं यद्वत्तम्, तदन्यत्रोपयोज्य तच्छुद्ध्यर्थं भगवति तत्पुनः पुनरुपयोज्यामिति ॥ ३६ ॥

एवमुपसंहृत्य सर्वेषां निर्द्धारितं जन्मफलमाह—

एकान्तलाभं वचसो नु पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ।

प्रकाशः।

*अद्याऽपीत्यत्र । आनन्त्यादिति । एकस्याऽपि गुणस्याऽपरिच्छिन्नत्वात् । अयं नूतनश्रवणासामर्थ्ये हेतुः । स्वधर्माभावादिति । गुरुमुत्वात् श्रवणं स्वधर्मः, तच्च मतेः स्वल्पतया कर्तुं न शक्यते, शक्तितत्प्राप्त्यवधारणस्य श्रवणपदार्थत्वादिति । अतो मत्प्रभाव एव स्वधर्माभावः, स एव चोपायाभावे हेतुः । तदेतद्वाहुः—अत इत्यादि । एकवचनेनेति । कीर्तिमित्यनेन । प्रयोजनमाभावे हेतुमाहुः—हरेस्त्यादि ।

श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथासुधायामुपसंप्रयोगम् ॥ ३७ ॥

*एकान्तलाभमिति । अन्यानीन्द्रियाणि केवलं भगवदर्थं योजयितुमशक्यानि, देहार्थं तदुपयोगावश्यकत्वात् । दृष्टानि च न भगवति योजनीयानि । हस्तौ नित्यममङ्गलस्पर्शौ, तथा चक्षुषी; तथाऽन्यान्यपि देहनिर्वाहार्थमवश्यमन्यत्र योजनीयानि चेत् भगवदर्थं किञ्चिद्वक्षणीयम् ; स्वतः शुद्धम्, शुद्धं कृत्वा वा । तदा द्वयं रक्षणीयम्, वागिन्द्रियं श्रोत्रं च । अनयोर्न देहोपयोग आवश्यकः । तस्मादेते चेद्भगवत्कृपया स्वार्थं प्राप्ते सवतः, तदा भगवद्गुणा वक्तव्याः श्रोतव्याश्च । नाऽन्यद्वक्तव्यं श्रोतव्यमित्याह । वचसो वागिन्द्रियस्य । एकान्तलाभः एक एव भगवान् स्वार्थोऽन्तो यस्य । लाभो भगवत्प्राप्त्यैव समाप्यते । स को लाभ इत्याकाङ्क्षायामाह—सुभूक्तमौलेर्गुणवादमिति । सुन्दु श्लोकाः कीर्तिप्रतिपादका भागवतादिरूपाः, तत्प्रतिपादिता कीर्तिर्वा मौलौ यस्य । अनेन तस्य कीर्तिर्मुकुटरूपा भवतीत्युक्तम् । तां चेदयं संस्फुर्यात् ‘ सर्वस्य गात्रस्य शिरः प्रधानम् ’ इति प्रधानमेव सूचितं भवेत् । तादृशस्य भगवतो गुणवादमुत्कर्षप्रतिपादकानां धर्माणां भावपूर्वकं निरूपणं लाभमाहुरिति संबन्धः । आहुरिति प्रमाणम् । न केवलं वचस एवायं लाभः, किन्तु अनु पश्चात् तु निश्चयेन वा, पुंसामपि लाभः । तदुपयोगार्थमन्येन्द्रियव्यापारात् स्वोपयोगेऽपि, स्वस्य तत्रोपयोगात्, कीर्तनद्वारा सर्वाण्येवेन्द्रियाणि स्वयं च सकलौ भवति । श्रोत्रस्य चाऽयमेव लाभः । चकारात्तदनुवर्तिनां पुंसामपि । विद्वद्भिरुपाकृतायां भगवत्कथायामारब्धायाम् । उपसंप्रयोगम्, समीपे सम्यक् प्रकर्षेण योगो यस्य, तादृशं श्रवणम्, अमृतकथाश्रवणमिति यावत्, तच्छ्रुतेर्लाभः । श्रोत्रस्य विशेष उच्यते—भगवत्कथैव श्रोतव्या; तत्राऽप्यमृतरूपा प्रेम्णा निरूपिता; तत्राऽपि विद्वद्भिरेव निरूपिता, अन्यथा अज्ञैरन्यथा निरूपणसम्भवात् । तेषां पदार्थानां वस्तुतो भगवदीयत्वाभावाद्भगवत्कथायां तच्छ्रवणे श्रोत्रस्य व्यभिचार एव भवेत् । अतो भगवदीयपदार्थश्रवणार्थं विद्वद्भिरेव निरूपितं श्रोतव्यम् । तैरप्यन्यार्थनिरूपणे प्रकृते तात्पर्याभावात्, तत्र श्रोतव्यम् । तदाह—उपाकृतायामिति । कथा संमद्धा वार्ता, सैव सुधारसजनिता मृत्पुनिर्यतिता च । तदपि श्रवणं न दूरतः । अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानं भविष्यतीति द्रविडमण्डकन्यायो भगवद्गुणेषु न कर्तव्यः । सम्यक्त्वे च स्वपर्यवसानात् । प्रकर्षो विस्मरणादिरयम् । यथेवं शृणुयात्, तदा श्रोत्रं स्वयं च भगवदर्थं भवेत्, अन्यथा व्यर्थं भवेत्, कालार्थः कालार्थं वा ॥ ३७ ॥

नन्वल्पमेवोक्तं कथमुपसंसारः कृतः, कथं वा स्वार्थं निरूप्यते ? इत्युच्यते । भगवन्माहात्म्यं ज्ञातव्यम्, ततो भक्तिः, ततो भगवत्सायुज्यमिति । इमं क्रमं परित्यज्य वाक्शुद्ध्यर्थं गुणानुकीर्तनम्, इन्द्रियलाभार्थं च श्रवणकीर्तने, इति कथमेवमुच्यते ? इत्याकाङ्क्षाऽऽह—

आत्मनोऽवसितो वत्स ! महिमा कविनाऽऽदिना ।
संवत्सरसहस्रान्ते धिया योगविषकया ॥ ३८ ॥

प्रकाशः ।

४ एकान्तलाभमित्यत्र । द्रविडमण्डकन्याय इति । द्रविडदेशे गोधूमा, तद्देशीयानां भोक्तुं कर्तुं च न विदन्ति । मध्येदगादावागतो द्रविडः, ‘ कथं मण्डः दूषयितः पदयोर्मध्यान् शृष्ट्वा एतन्परिवर्तनं विधाय पश्चाद्देव(?)मुत्तं कृत्वा नापरो न्यायः ।

* आत्मनोऽवसितो वर्त्सेति । आत्मनो भगवतो वासुदेवस्य महिमा, आदिकविना ब्रह्मणाऽपि सवत्सराणां सहस्रपर्यन्तं तपो योगं च कृत्वा, तत्परिपाके सति, संवत्सरसहस्रान्ते योग-विपकयाऽपि बुद्ध्या अवसितः किम् ? अपि तु न ज्ञात एव । ब्रह्मणाऽपि, तपः कृत्वाऽपि, महताऽपि कालेन, महिमा चेन्न ज्ञातः; यस्य कथा अग्रे वक्तव्या; अन्यः को वा ज्ञास्यति । एतदर्थमेव तां कथां कथयिष्यामीति भावः । अत इन्द्रियलाभ एव । भगवद्गुणे कथिते, क्रमात्सर्वस्मिन्नपि संघाते स्वाधीने जाते, सुखेन साक्षाद्ब्रह्मण्ये भगवत्सेवा कर्तुं शक्यत इति मंत्रेयसिद्धान्तः । इमं पक्षं निराकृत्य योऽन्यथा वक्ष्यति, तमग्रे भ्रान्तत्वेन निराकरिष्यति । आत्मन इति वस्तुप्राप्त्यभावेन दुर्लभता निराकृता । आत्मत्वेनाऽपि प्रकाशमानस्य । किमित्यध्याहारेण वा, काकुस्वरकल्पनया वा, तथा वक्तव्यः । अथवा, ब्रह्मणैवावसितः । तस्य साधनप्रथम्-प्रथमं भगवानात्मत्वेन प्रकटः, स्वयं चाऽऽदिकविर्वेद-गर्भः । अनेन प्रमाणं प्रमेयं च तस्य सिद्धमित्युक्तम् । संवत्सरसहस्रान्ते इत्यादि साधनम् । तदा फलं युक्तमिति । तदापि वा न फलमिति चिन्त्यम् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मणः कथा यथा तथास्तु, अन्ये तु महिम्नो ज्ञानार्थं ये यतन्ते, तद्द्वारा च भक्तिं प्रार्थयन्ते, ते केवलं भगवन्मायामोहिताः । ते यद्यपि अन्यान्मोहयितुं तथा वदन्ति, तथापि महती भगवन्माया तानपि व्यामोहयतीत्याह—

अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी ।

यस्त्वयं चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुताऽपरे ? ॥ ३९ ॥

+ अतो भगवत इति । अतः कारणात्, यस्मात्ते माहात्म्यं ज्ञातुं प्रवृत्ताः । इयमेव भगवन्माया, ते संसारं व्यामोहयित्वा मोक्षार्थं प्रवृत्ताः, तानपि व्यामोहयति । ननु भगवन्माहात्म्यज्ञानार्थं प्रवृत्ताः कथं व्यामोहा भवन्ति ? तत्राऽह—यस्त्वयमिति । अयमात्मा भगवान् स्वस्याऽपि मार्गं स्वयं न जानाति, किमुताऽपरे ? स हि यावत्करोति तावत्तस्य परोक्षे भवति । न हि कश्चिद्गन्ता दूरे गतः स्वातिक्रान्तं सर्वमेव मार्गं पश्यति, तथा सति न गत एव स्यात् । अतिनिपुणोऽपि पूर्वदिक्से यादृशं कुर्याच्चादृशं पुनः कर्तुं ज्ञातुं वा न जानाति । अतः प्रतिक्षणं नूतनानन्तब्रह्माण्डनिर्माणात् पूर्वं येन मार्गेण साम्प्रतं सृष्टिसमर्थो वर्तते, तं मार्गं स्वयमपि न जानातीति युक्तम् । अपरे पुनस्तत्प्रेर्याः, क्वचिद्ब्रह्माण्डोदुम्बरे मशकवस्त्रिताः, स्वगतिमेव न जानन्ति, कुतो भगवद्गतिम् ? उत्प्रेक्षा त्वप्रमाणम् । अथवा, भगवन्माहात्म्यज्ञानार्थं प्रवृत्तः कथं भगवन्मायया मोह्यते, अन्यथा सन्मार्गो व्यर्थः स्यात् । अन्यत्र तस्मा मोहकत्वं सिद्धमेव ।

प्रकाशः ।

* आत्मन इत्यत्र । इन्द्रियलाभ इति । इन्द्रियाणामन्यक्कार्यजनितव्यभिचारनिवृत्त्या भगवदीयत्वम् । काकुरापि काल्पनिकीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः—अथवेत्यादि ।

+ अत इत्यत्र । ज्ञातुमिति । इयदिति ज्ञातुम् । भगवतः स्ववर्त्माज्ञाने कारणमाहुः—स हीत्यादि । इदमत्र वर्त्मपदबलाद्व्याख्यातम् । द्वितीयस्कन्धे तु “यथा नमः स्वान्तम्” इत्यत्रान्तभावादेव ज्ञानामात्र उक्तः । तेनाऽत्रापि वर्त्मानन्त्यमेव ज्ञानाभाव एव हेतुरिति ज्ञानशक्तिकौण्ड्यमित्यर्थः । तदेतदुक्तम्, तथा सति न गत एव स्यादित्यनेन । अत्र प्रकारानन्त्यस्याऽपि हेतुतामाहुः—अतिनिपुण इति । अस्मिन्नपि पक्षे उत्प्रेक्षेय समाना-

भगवन्माहात्म्यज्ञानार्थं प्रवृत्तावपि यदि मोहयेत्, तदा प्रमाणानि दत्तितराङ्गलीनि स्फुरित्याशङ्क्य,
 'स्वायोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येव न संशयः ।' इति न्यायेन मायाया को दोष इति वदन्,
 माहात्म्यज्ञानार्थं प्रवृत्तस्य स्वरूपमाह—यत्स्वयमिति । स्वयं जीव आत्माऽपि भूत्वा, कोऽहमादिकल्पे स्थितः ?
 कथमेतावत्पर्यन्तमागतम् ? इति स्वर्गतिं न वेद । सर्वज्ञा अपि जन्मत्रयं चतुष्टयं वा जानन्ति । अन्यान्य
 ज्ञास्यन्तीति दूरकथा । शब्दात् ज्ञानमन्धपरम्परान्यायतुल्यमिति नाऽत्यन्तं प्रमाणम् । तस्मादस्मदुक्तमार्ग
 एव युक्तः । वस्तुतोऽयमेवार्थः, पूर्वं यद्याख्यातं तत्परमतात् । विद्यमानाज्ञानमसर्वज्ञमेव सपादयति ।
 वेदे त्वसन्देहे सन्देहवचनं च, 'यदि वा न वेद' इति, 'को हि तद्वेद' इतिवत् । अतो याव-
 त्किञ्चित् स्वकीर्तनोपयोगि तावदावर्तनीयमिति ॥ ३९ ॥

किञ्च, तदप्यशक्यम्, सापेक्षमिति । अतो नमनमेव कर्तव्यमित्याह—

यतोऽप्राप्य न्यवर्तन्त वाचश्च मनसा सह ।

अहं चाऽन्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ॥ ४० ॥

* यतोऽप्राप्येति । वाक् मनश्च यं भगवन्तमप्राप्यैव, अर्वागैव, निवर्तते, अहङ्कारश्च देवः । अन्ये च
 इमे देवा इन्द्रियाधिष्ठातारस्तमप्राप्यैव निवृत्ताः । वाचोऽत्र वेदरूपाः मनसेषामपि पूर्वरूपं भगवदीयम् ।
 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेरप्ययमेवाऽर्थः । तदनु अहङ्कारः । यस्तु श्रुतौ 'अहमित्येवात्मानं
 वेद भगवान् । सोऽहं नामभवत्' इति । सोऽपि जगत्कर्ता स्वयमात्मानं न वेद । तेन वा जगन्निर्माणार्थे
 निरूपितानीमानि तत्त्वानि देवा न विदुः । तस्मान्माहात्म्यज्ञानं दुर्लभमिति तदर्थं प्रयासमकृत्वा, केवल
 भगवते नमनं कर्तव्यम् । तदाह—तस्मै भगवते नम इति । यादृशोऽसि हरे ! कृष्ण ! तादृशाय नमो
 नमः । यादृशोऽस्मि हरे ! कृष्ण ! तादृश मा हि पालय ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
 तृतीयस्कन्धे षष्ठाध्यायविवरणम् ॥ ६ ॥

प्रकाशः ।

तीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः—अथवेत्यादि । अन्धपङ्कपरान्यायतुल्यमिति । परोक्षज्ञानत्वात्तुल्यम् । युक्त इति
 जीवाज्ञानकौण्डर्यपरत्वायुक्तः । एतदुपपञ्चमाहुः—नस्तुत इत्यादि । परमतादिति । परमतमालम्ब्य ।
 ननु शब्दे ज्ञानस्य तत्तुल्यत्वे महाननय इत्याशङ्क्यामाहुः—वेदे स्तित्यादि । अत्र पूर्वश्रुतिर्बद्धत्वा (बहुधा) ना
 भावश्चतसूक्तस्या, द्वितीया तु तैत्तिरीयसंहितात्पद्या (स्वष्टमा)ष्टकस्या । तत्र दिक्ष्वनीकाज्ञानं करोति इति विधा-
 य प्रत्यक्षप्रशंसार्थं 'को हि तद्वेद यदमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा' इत्युक्तम् । तथा च, तत्र यथा न देवलोकास्तत्वे
 तात्पर्यम्, किन्तु प्रत्यक्षस्य प्रशंसायामिति नानय, तथा भाववृत्तफलश्रुतावपि न सृष्टिकर्तृज्ञाने तात्पर्यम्,
 किन्त्वन्येषां तदज्ञाने । इत्यन्येषां ज्ञानदीर्घतच्छाचदियत्तानां श्रमो न विधेय इति तात्पर्यात्ताऽनय इत्यर्थः ।

* यत इत्यत्र । तदपीत्यादि । तद् ज्ञानमपि गुरुसापेक्षत्वादशक्यमित्यर्थः । अप्राप्येति । इयानयमिति
 प्रवर्णेणाऽज्ञात्वा । अयमेवाऽर्थः इति । इयत्ताया अप्राप्तिरेवार्थः । तत्राऽहंकारस्याऽनुक्तत्वादेतस्य कथं तदर्थं
 निश्चायकत्वमित्यत आहुः—यस्तिन्यादि । न वेदेति । इयानहमिति न वेद । तथा चेतरेजानुवीक्षणस्यो-
 च्छत्ताद् ज्ञानरक्षा म्यादिनि तन्निवृत्त्यर्थमेतदुक्तम् । तेन तत्राऽपि सर्वस्याऽऽत्माभिन्नत्वमेव विवाक्षितम्,
 न च म्यन्तेप्येत्यर्थः ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे षष्ठाध्यायविवरणम् ।

सप्तमाऽध्यायविवरणम् ।

* हरेरिन्द्रियवर्गस्य मनसः सर्ग उच्यते ।
 संकल्पेन विकल्पेन द्विधा तद्विनिरूप्यते ॥ १ ॥
 संकल्पो निश्चयः प्रोक्तः स च सन्देहपूर्वकः ।
 अन्यथा ज्ञानमेव स्यात् तदर्थं प्रथमो द्विधा ॥ २ ॥
 विकल्पो विविधः पक्षस्ते प्रश्ना इह रूपिताः ।
 अत्र सर्वाणि कार्याणि पृष्ठानि भगवत्कृतिम् ।
 ज्ञातुम्, सा मनसा भान्या पूर्वं चाऽपि कृतो मनः ॥ ३ ॥

+ (श्रीशुक उवाच । एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः ।
 प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥ १ ॥)

एवं पूर्वाध्यायान्ते ‘उद्धृत्य पुष्पेभ्यः’ इति प्रश्ने स्वबुद्ध्या यावदुद्धृतं तावन्निरूपितम्, तत्र ‘यत्स्वयं
 चाऽऽत्मघत्मात्मा न वेद’ इति वचनात् भगवतोऽलौकिकं सामर्थ्यं प्रायेणाऽस्याऽनभिमेतमिति, तद-
 मिप्रायेण जीवे भगवति च सन्दिग्धमर्थद्वयं पृच्छति । तत्र प्रथमं भगवति सन्देहचतुष्टयम्, जीवे च द्वयं
 पृच्छति—

विदुर उवाच ।

ब्रह्मन् ! कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याऽविकारिणः ।
 लीलया चाऽपि युज्येरन्निर्युणस्य गुणाः क्रियाः ॥ १ ॥

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

* अथ सप्तमाध्यायं विवरिणवोऽवसररूपां सङ्गतिं स्मारयन्तोऽर्थमाहुः—हरेरित्यादि । तेन मनोद्वारा
 सर्वेन्द्रियनिरूपणमध्यायार्थः । ननु द्विधा तन्निरूपणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षयामाहुः—सङ्कल्प इत्यादि ।
 अन्यथेति । सङ्कल्पस्य तादृशत्वाभावे । तथा च, यतस्तत् स्वरूपं ‘यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसं-
 भवः’ इतिलक्षणकमुभयघटितम्, अतः प्रथमो मनोरूपपदार्थो द्विधा निरूप्यत इत्यर्थः । नन्वत्र प्रश्न-
 कथनेन कथं विकल्पबोध इत्यत आहुः—विकल्प इत्यादि । एवं शास्त्रीरित्याऽर्थमुक्त्वा विदुरमैत्रेयसंवादे
 प्रश्नसङ्गतिं प्रदर्शयन्ति—अत्रेत्यादि । तथा चोपोद्घातः सङ्गतिरित्यर्थः ।

+ ‘एवं ब्रुवाणम्’ इति श्लोकः प्रायेण क्षेपक इति प्रतिपाति ।

* ब्रह्ममिति । करणादिव्यापारास्त्वया एकविधा निरूपिताः, ते च गुणातीता एवेति वक्तुं न शक्यन्ते । सगुणाश्चेत् कार्यकारणवैलक्षण्यम् । ब्रह्ममिति संबोधनं ज्ञानस्य निश्चितत्व एव ब्रह्मभावो भवतीति । तव निश्चितमेव, किन्तु बोधनार्थं पृच्छयत इत्यौदत्यसमाधानम् । कथमिति प्रकारे प्रश्नः । भगवत्तत्रिन्मात्रस्येति । भगवच्छब्दो न यौगिकः, किन्तु रूढ्या ब्रह्मपरः । तच्च चिन्मात्रमेवेति धर्मशक्तिविशेषस्वरूपाणामभावात्, वाच्यवाचकसंबन्धाद्यभावात्, अनिरूप्यत्वाच्च कथं तादृशस्य जगत्कर्तृत्वम् । कर्तृत्वादयश्च धर्मा विकृता विकारिणो भवन्ति । अतोऽविकारिणो भगवतः प्रयोजनसन्देहपूर्वपक्षाभावेऽपि, निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः कथं भवन्तीति बीजसन्देहप्रश्नः । कार्यं हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना न भवति । तत्र प्रयोजनं परमानन्दस्य जगति नाऽस्त्येव । 'लोकवत्तु लीला' इतिन्यायेन प्रयोजनाभावेऽपि लील्या करिष्यतीति चेल्लीलाऽपि न संभविष्यतीत्यग्रे वक्ष्यते । अस्तु वा लीला, तथापि जगतो बीजं न भगवान्, विलक्षणत्वात् । जगदचेतनं विकारि नानारूपं च, भगवांस्तु चिन्मात्रमविकारि च । किञ्च, जगत्सगुणम्, भगवान्निर्गुणः; अतः कार्यकारणवैलक्षण्यात् न भगवत्कार्यं जगत् । यद्यपि चिन्तामणेः सकाशात्तद्विलक्षणं सकलमेव कार्यमुत्पद्यते, तथापि पूर्वपक्षिणः पक्षे न चिन्तामणिमात्रात् कार्यमुत्पद्यते, अन्यथा सर्वदैवोत्पद्येत । किन्तु कामयितुः सन्निधाने यथा यथा चिन्तोपद्यते, घटाकारेण पटाकारेण च; तथा तथा मणिसान्निध्यात् ते पदार्थाः मनसा भाविताः कौयकृता इव भवन्ति । इयमलौकिकी तस्य शक्तिः । भगवत्तस्तु द्वितीयसान्निध्याभावाद्वाऽनेनाऽपि प्रकारेण कार्यात्पत्तिः सम्भाविता । तदाह—चिन्मात्रस्येति ॥ १ ॥

एवं बीजभावं दूषयित्वा फलभावापन्नां लीलां दूषयति—

क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः ।

स्वतस्तुतस्य च कथं निवृत्तस्य सदाऽन्यतः ॥ २ ॥

० क्रीडायामिति । लीला नाम विलासेच्छा, कार्यव्यतिरेकेणैव कृतिमात्रम् । न तथा कृत्या बहिः कार्यं जन्यते, जनितमपि कार्यं नाऽभिप्रेतम्; नाऽपि कर्तरि प्रयासं जनयति, किन्त्वन्तःकरणे पूर्णं आनन्दे तदुल्लासेन कार्यजननसदृशी क्रिया काचिदुत्पद्यते, यथा लोके राज्ञः । सा लीला । साऽपि नोपपद्यते । तत्र प्रयोजनाभावेऽपि हेतुरस्ति । स च हेतुर्लोकसिद्ध एव वक्तव्यः, लोकन्यायेन लीलानिरूपणात् । सा च ली-

प्रकाशः ।

* ब्रह्ममिति । अस्त्येति । मैत्रेयस्य । तदभिप्रायेणेति । मैत्रेयाभिप्रायेण । करणादिव्यापारा इत्यादि । वक्तव्यप्रतिपत्तिप्रभृतयस्ते व्यापाराः सर्वेऽपि देवतेन्द्रियगोलकसाध्यत्वेन लोकतुल्या निरूपिता इत्यर्थः । धर्मेत्यादि । धर्मोऽस्तत्त्वेनेव स्वमाननम्, शक्तिर्भाया कालादिरूपा, विशेषो व्यावर्तको रूपादिः, स्वरूपं विमदः सन्निवेशान्तेषामभावात् । वाच्येत्यादि । द्रव्यजातिगुणक्रियासम्बन्धे हि शब्दस्य बोधनार्थं प्रवृत्तिः, ब्रह्मणि तु शब्दसम्बन्ध(य)पटकानां तेषामभावेन वाच्यवाचकयोरर्थशब्दयोः परस्परसम्बन्धस्य, आदिपदेनोच्चारणद्वारकस्याभावाद्देतोः शब्दकर्तृत्वेनाऽप्यनिरूप्यत्वात् । बीजप्रयोजनाभ्यामिति । बीजं समवायि, प्रयोजनं कार्यभिप्रेतं फलम्, ताभ्यामित्यर्थः । माग्रस्येति । एवं चाऽनेन पदेन समवायिन्वमलौकिकी कर्तृत्वशक्त्याऽऽसिद्धा ज्ञेया ।

० क्रीडायामित्यत्र । फलभावापन्नामिति । लीलयैव मृष्टिप्रकरणप्रयोजनमिति तद्भावापन्नाम् । काम-

ला बाले प्रसिद्धा । बालस्याऽपि कामेनैव चिक्रीडिषा भवति, अन्यथा सर्वदैव क्रीडितुमिच्छा स्यात् । कामोऽपि सहेतुकः, अन्यथा सर्वदा स्यात् । तदाह—अर्भस्य क्रीडायामुद्यमः प्रथमतो भवति । स चाऽर्भस्य प्रथमं कामात् । तत्रैवं वाक्यरचना—प्रथमतोऽर्भस्य कामो वासनया, ‘काममय एवाऽयं पुरुषः’ इति श्रुतेः । तदनन्तरं चिक्रीडिषा क्रीडितुमिच्छा अन्यतश्च भवति; अन्यं बालकं निमित्तमाश्रित्य, एकस्य क्रीडाऽसम्भवात् । तदभावे कामेऽपि क्रीडेच्छा निवर्त्तत इति । कामोऽत्र क्रीडाज्ञानम् । क्रीडायाः फलरूपत्वात् साधनरूपत्वाच्च कामप्रयत्नयोरेकाविषयत्वम् । यत्र पुनः स्वर्गादौ साधनफलयोर्भेदः, तत्र कामः स्वर्गं, चिकीर्षा यागे । अतोऽत्र न पौनरुक्त्यम् । तदनन्तरं क्रीडायामुद्यमो भवति, क्रीडां कर्तुमुद्युक्तो भवतीत्यर्थः । केचित्तु, ‘कामस्यैव विशेषणमुद्यमं वदन्ति । उद्यमयतीत्युद्यमः, काम एव पुरुषमुद्यमयति अन्यतश्चिक्रीडिषा भवति’ इति । ताच्चिन्त्यम् । एतादृशोऽपि पक्षो भगवति न सम्भवति । स्वतृप्तस्य कामो न सम्भवति । कामो ह्यपूर्णस्यैव, अन्यथा फले जातेऽपि कामः स्यात् । स्वस्यैव सर्वफलरूपत्वात् प्राप्तत्वाच्च तृप्तस्य कामाभावो लोकसिद्धः । प्रकारभेदेनैव कामतृप्तिश्चेददृष्टो भगवान् स्यात् । ततश्च स्वार्थमेव कुर्यात् । एतादृशी तृप्तिरदूषणमिति चेत् स्वानन्दस्य परिच्छेदः स्यात् । तस्माद्युक्त्या कामो निरूपयितुमशक्य इति ‘सोऽकामयत’ इति श्रुतिरन्यपरा भवति । नित्यश्चेत् कामः स्यात्, सर्वदैव कार्यं भवेत् । कार्यपक्षे तु तज्जनकान्तराभावादनुत्पीत्तरापघेत । कालादिना तदुद्बोधपक्षेऽपि भगवतः कालादिसंबन्धो भवेत् । स च नास्तीत्याह—निवृत्तस्य सदाऽन्यत इति । अन्यसंबन्धाभावस्तस्य सर्वदा; अतो बीजप्रयोजनाभावात् भगवतः कार्यपक्षोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

किञ्च, मायायां स्वीकृतायां यद्यपि पूर्वोक्तसर्वदृपणनिवृत्तिर्भवति, किन्तु तदेव स्वीकर्तुमशक्यम्, भगवतो मायासंबन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । माया ब्रह्मज्ञानात्मा, सा ज्ञानाभावे भवति । भगवतस्तु ज्ञानाभावो न सम्भवतीत्याह श्लोकद्वयेन—

अस्त्राक्षीद्भगवान्विश्वं गुणमय्यात्ममायया ।

तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यपिधास्यति ॥ ३ ॥

अस्त्राक्षीदिति । चित्संबन्धिनीमेव मायां मन्यमानस्यैव प्रश्नः । भगवानिदं विश्वं गुणमय्याऽऽत्ममायया अस्त्राक्षीत्, तयैव च संस्थापयति, तयैव च भूयः प्रत्यापिधास्यति संहरिष्यति ॥ ३ ॥

प्रकाशः ।

स्याऽभिलाषात्मकत्वेनेच्छारूपत्वाच्चिक्रीडिषापदं पुनरुक्तं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाहुः—कामोऽत्रेत्यादि । अत्र श्रीधरमतनुवदन्ति—केचिच्चित्यादि । तत्राऽस्तरसं बोधयन्ति—तच्चिन्त्यमिति । अभिध्यापदेशसूत्रे कामोऽभिध्यात्मको व्यासपादैरङ्गीकृतः । अभिध्या च—इदमेवं कार्यमित्यध्यवसायरूपं ज्ञानम् । तदत्र क्रीडाविषयकं व्याख्यातुमुचितम् । उद्यमशब्दश्च प्रलये रूढः । तदुभयं विहायैवं योगादरणं नोचितम्, व्यासाशयविरोधादित्यर्थः । एतादृशोऽपि पक्ष इति । अभिध्यारूपकामात्मकः पक्षः । काम इति । उक्तविधोऽपि कामः । फल इति । क्रीडारूपे फले । अन्यपरेति । । जीवपरा, रावपरा वा । कार्यपक्ष इति । अन्यकामपक्षे ।

एवं माययोत्पत्तिस्थितिप्रलया विश्वस्य भगवत्कृता इति पक्षमनूय, मायासंबन्ध एव तस्य न घटते, पूर्णज्ञानत्वादित्याह—

देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः ।

अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताऽजया कथम् ? ॥ ४ ॥

× देशत इति । ज्ञानस्य नाशः पञ्चधा सम्भवति । भगवांस्तु पञ्चप्रकारेणाऽप्यविलुप्तावबोधात्मा । न विलुप्तोऽवबोधो ज्ञानं यस्य, तादृशधासावात्मा च । बोध एवाऽऽत्मावा । स कथमजया युज्येत ? तत्र कस्यचिद्बोधो देशेन नश्यति, घटज्ञानं घटेन परिच्छिन्नं पटं न विषयीकरोतीति देशतस्तस्याऽभावः । कालतोऽपि ज्ञानस्य नाशः, कालान्तरे विस्मरणात् । अवस्थातोऽपि नाशः, स्वप्ने जाग्रदवस्थावस्तूनां ज्ञानाभावात् । स्वतोऽपि नाशः, उदासीनज्ञानानां संस्कारानाधायकत्वात् । अन्यतोऽपि नाशः, विरोधिगुणप्रादुर्भावात् । भगवतस्तु ज्ञानं पञ्चविधैरेषि दोषैरसंबद्धम् । तत्र सर्वविषयकत्वान्न देशतः परिच्छिन्नम्, नित्यत्वान्न कालतः, भगवतोवस्थाभावान्नाऽवस्थातः, निर्विषयकत्वान्न स्वतः, भगवतो विरोधिगुणाभावात्तऽन्यतः । अतोऽजया मायया प्रकृत्या वा न युज्येत । तस्मात्स्वतो वा, मायासंबन्धेन वा, भगवतो जगत्कर्तृत्वं नोपपद्यते । किञ्च, जीवोऽपि भगवानेव त्वया निरूपितः । तथा सति तदर्थं जगत्सृष्टौ हिताकरणादिदोषः ॥ ४ ॥

दोषान्तरमप्याह—

भगवानेक एवैव सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ।

अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा जन्मभिः कुतः ? ॥ ५ ॥

* भगवानिति । एक एव भगवान् सर्वक्षेत्रेषु सर्वदेहेषु अवस्थितः । सर्वदेहेष्ववस्थित एक एवेति वा । एतादृशस्य दुर्भगत्वं वा, जन्मभिः क्लेशो वा न भवेत् । अनुभवसिद्धत्वाच्च क्लेशस्य । अज्ञानतोऽङ्गीकारेऽपि स एव दोषः । पुनः पुनर्जन्मानि च श्रूयन्ते । तस्माद्भगवतो जीवभावोऽप्यनुपपन्नः, जगत्कर्तृत्वं चाऽनुपपन्नमिति ॥ ५ ॥

एतन्मिथर्धे मे मन. लिप्यतीत्याह—

प्रकाशः ।

× देशत इत्यत्र । विरोधिगुणप्रादुर्भावादिति । भिन्नविषयकेच्छाप्रलयादयः सुसदुःखादयो विरोधिगुणाः, तस्यावस्थान् । नित्यत्वेन सर्वविषयकत्वेन चाऽप्योपमिद्धावपि यत् 'अवस्थातः' इत्यादिकं हेतुत्रयमुक्तम्, तत्स्वरूपपरिचयनार्थमित्याशयेनाहुः—भगवत इत्यादि । निर्विषयकत्वादिति । विषयस्य मायिकत्वाद्भक्तुतोऽभावेन तयात्मान । विरोधिगुणाभावादिति । निर्गुणत्वेन नित्यसर्वविषयकत्वेन गुणाभावे च सति तदभावात् । एवं चतुर्भिर्भगवद्विषयकं मन्देहचतुष्टयमुक्तम्—निर्गुणत्वादृणाः कथम् ? अविकारित्वात् क्रियाः कथम् ? स्वतन्त्रमस्य कामोऽभिप्यारूपः कथम् ? केवलस्य चिन्नादिषा कथम् ? चतुर्णां मूलं मायामग्न्यन्धेत, स एव कथमिति पञ्चधा पर्यवस्यति । पष्टमाहुः—किञ्चेत्यादि ।

* भगवानित्यत्र । न एवेति । अज्ञानमग्न्यन्ध एव ।

एतस्मिन्मे मनो विद्वन् ! खिद्यते ज्ञानसङ्कटे ।

तन्नः पराणुद विभो ! कश्मलं मानसं महत् ॥ ६ ॥

एतस्मिन्निति । ज्ञानसङ्कटे । ज्ञानस्य शाब्दस्य । युक्तिरूपविशालमार्गाभावात् ज्ञानस्य प्रसरणाशक्तेः, सङ्कटं युक्त्यभावः । अन्यथाज्ञानं वा सङ्कटम् । तत्र निर्द्धारार्थं प्रवृत्तं मनः प्रसरणाभावाद्युक्त्यनावेन खिद्यति । तं खेदं नोऽस्माकं हृदये वर्तमानं युक्तिभिः पराणुद । तिष्ठत्वेतदित्यागङ्गाऽऽह—कश्मलं मानसं महद्दिति । इदं तु मनसो महत् कश्मलम् । तत्तु महद्भिर्दूरैर्कर्तव्यमेव, अन्यथा अभिन्नं पूर्वोक्तं च ज्ञानं दुष्टे मनसि न तिष्ठेत् । अतो निरूप्यमाणार्थबोधार्थमिदं पराणुदेत्यर्थः । * ऐश्वर्यं प्रथमे त्यक्तं द्वितीये वीर्यमेव च । यशःश्रियौ तथा द्वाभ्यां वैराग्यं ज्ञानमन्त्ययोः ॥ १ ॥ स्वयुक्त्या भ्रमसम्पत्त्या भगवत्त्वं निराकृतम् । ततोऽत्र भगवद्वादः सर्वेऽपि विनिराकृतः ॥ २ ॥ तस्मिन्निराकृते प्रश्नो न पूरित इति स्थितम् । अतस्तस्योत्तरं वाच्यं स्वोक्तार्थस्यापनाय हि ॥ ३ ॥ ६ ॥

स हि मैत्रेयः सर्वनिरपेक्षश्चित्तशुद्धयर्थं यथोक्तं गृहीत्वा, आवर्तनीयमित्युक्त्वा, पूर्वपक्षे ह्येते किमग्रे वदति नवेति सन्देहं वारयितुम्, शुको वदतीति पक्षं सहेतुकमुपपादयति—

श्रीशुक उवाच ।

स इत्थं चोदितः क्षत्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनिः ।

प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निबं गतस्मयः ॥ ७ ॥

+स इत्थमिति । भगवदीयत्वात् भगवदाज्ञासहकारित्वात् विदुरस्य प्रेरकत्वम्, मैत्रेयस्य कथनेच्छाजनकत्वम् । क्षत्रेति स्वतोऽपि प्रेरकत्वम्, निपुणत्वात् । तत्राऽपि तत्त्वजिज्ञासुना । नोद्ग्रहणमात्रम् । अतस्तत्त्वजिज्ञासुं बोधयेदिति । किञ्च, मुनिरयं निर्द्धारितं जानाति, भाष्यार्थं च । भगवदाज्ञापरिपालनार्थमाक्षेपोऽपि समाधातव्य इति भगवच्चित्तः । भगवानेव तच्चित्ते निर्द्धारितं बोधयत्विति प्रार्थनार्थं वा । स्मयन्निवेति । किमेतैरेतावत्कालं भारतादौ बुद्धमिति हसन्निव । इवेति भगवन्मायाया मोहकत्वात् । गतः स्मयो गर्वो यस्य । अतोऽयं गूढतया निरूपयिष्यति, अनधिकारेणाऽज्ञाने पुनः प्रश्ने वा तूष्णीं स्थातव्यमिति । निबन्ध एवाऽत्र समाधानं स्पष्टतया निरूपितम् । गुणातीतात् सृष्टिकथा सर्वथा नोपपद्यते ।

प्रकाशः ।

* पदसु श्लोकेषु सिद्धमर्थं कारिकाभिः सदगृह्याहुः—ऐश्वर्यमित्यादि । अन्तिमे स्वस्य ज्ञानाभाव उक्तः, स च पूर्वश्लोकोदितदेकात्मवादात् ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीति ज्ञानाक्षेप-सिध्यति । स्फुटमन्यत् ।

+ स इत्थमित्यस्याऽऽभागे शुकपदमुपपादयतीत्यनेन सम्बध्यते । एवं शुकोक्तिव्याख्यानेन मैत्रेयतात्पर्यं निरूप्य प्रश्नसमाधानयोर्दुरुहत्वात् तदर्थो निबन्धे निरूपित इति स्मारयन्तान्तरत्याभिरेव सप्तभिः कारिकाभिस्तमर्थमाहुः—गुणातीतादित्यादि । अनुपपन्नौ 'कार्यकारणवैजात्यालोकहेतोरभावतः' इति हेतुद्वयम् । कारणं निर्गुणम्, कार्यं सगुणमिति तयोर्वैलक्षण्यात् । लोकहेतुः कामोऽभिध्यारूपः—साऽप्यनामः कामस्यैव भवतीति ब्रह्मणि तदभावात् । इत्येवं यथायथमुपादानकर्तृत्वविरोधि । आद्यस्य—'ब्रह्म जगदुपादानम् ; जगदात्मकत्वात्, जगत्पूर्वरूपत्वाद्वा ; यद्यदुपादानं तत्तदात्मकम्, तत्पूर्वरूपं वा ; यथा शृत् घटाभि-

कार्यवाधनम् ॥ ५ ॥ विरोधमात्रमाहोस्वित् आद्ये सेयं दृश्यतेः । द्वितीये भूषणं तस्या विरोधो न तु दूषणम् ॥ ६ ॥ विरुद्धकार्यसंबन्धस्तत्कृतस्तेन वर्ण्यते । विरोधोऽपि प्रतीत्यैव न वस्तुनि यतो वृहत् ॥ ७ ॥ इति ॥ ७ ॥

* अत्र पूर्वपक्षसमाधानं ब्रह्मवादे स्पष्टमेव 'दृश्यते तु....' इत्याधिकरणेन निरूपितम् । अविकृत एव भगवान् सर्वं करोति तादृशमेव भगवत्स्वरूपम्, श्रुतिप्रामाण्यात्; यादृशे अङ्गीक्रियमाणे सर्वसमाधानं भवति । तस्मात्तत्र न मावादिकल्पना । योऽनुपपत्तिपरिहारो मायया सोऽपि स्वरूपेणैव । एवं सति श्रौता-र्यता भवति, अन्यथा त्वप्रामाणिकं स्यात्, स्वकपोलकल्पनात् । संपक्षोऽत्रैवार्णिकायं सर्वथा न वक्तव्य

प्रकाशः।

भावेन कर्तृत्वविरोधात्, कार्यवाधनं कर्तव्यमिति वा, कार्यस्य दृश्यमानत्वास्य कर्तृपूर्वकत्वनियमेन, सिद्धे कर्तरि, तन्निर्वाहकामाभावेन कर्तृत्वकामाभावयोः सहावस्थानविरोधमात्रं वेति । तत्राऽऽद्ये समाधानं सेयमिति पदद्वयेन । तस्याऽर्थो यतो दृशिरिति । कार्यदर्शनं यतो वर्तते, अतो नियमबलात् सिद्धे कर्तरि कामाभावेऽपि यथा कर्तृत्वसिद्धिस्तादृशीयम् । तथा च, पूर्वोक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वेपि 'ब्रह्म जगन्निरूपितकी-डाकामाभावेपि जगत्कर्तृ, मायानित्यसम्बन्धेन तात्कियावत्त्वात्; यत् यत्संबन्धेन यक्रियावत्, तत् तन्निरूपित-ब्रिडाकामाभावेऽपि तत्कर्तृ, अयःकान्तसम्बन्धेन अमणकर्तृलोहवत्' इति हेत्वन्तरेण गुणातीतस्याऽनुपहितत्वेपि सम्यन्धमात्रात् कर्तृत्वे सिद्धे प्रथमविकल्परित्या परिहारः । द्वितीये तु, अयं कर्तृत्वकामाभावयोः सहावस्थानवि-रोधस्तस्या भूषणम्, न तु दूषणम्, तत्त्वभावोत्कर्षबोधकत्वात्, तत्सामर्थ्यविशेषबोधकत्वाद्वा; यदेवं तदेवम्. अयःकान्तसम्बन्धिलोहनिष्ठकर्तृत्वकामाभावविरोधवत् ' इति द्वितीयाविकल्परित्या परिहारः । अयं मूले 'यन्नयेन विरुध्यते' इत्यनेनोक्तः, तयोः सहावस्थानस्य सार्वदिकत्वादिति । एतेनैव जीवविषयकोऽपि सन्देहः परिहृत इत्याहुः—विरुद्धत्वादि । यतः सा विरुद्धकार्यकर्त्री, तेन हेतुना मायया विरुद्धकार्यसम्बन्धो जीवे, 'ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्यण्यमुत बन्धनम्' इति वर्ण्यते । तथा च, भगवतो माया (याः) स्वसम्बन्धे तत्स्वरूपविरुद्धकार्यकर्त्री, मायात्वात्, छिन्नशिरस्कजीवननिष्कासितान्त्रस्वास्थ्यसम्पादकैन्द्रजालिकमाया-वत् ' इत्यनुमानेन तस्या विरुद्धकार्यकर्तृत्वे साधिते; जीवो दुर्भगाक्लिष्टो भवितुं नार्हति, ब्रह्माभिन्नत्वेन तद्व-र्मेकत्वात्; महाकाशाभिन्नपटाकाशवत् ' इत्यनुमानस्याऽपि 'जीवस्तथा भवितुमर्हति, तादृशत्वेपि मायासम्ब-द्धत्वात्, ऐन्द्रजालिकवत् ' इति प्रतिपादनेन सत्यतिपक्षत्वात् कार्यासाधकत्वे जीवविषयकसन्देहस्याऽप्येतन्नैव परिहार इत्यर्थः । नन्वस्त्वयं जीवविषयकसन्देहस्य परिहारः, तथापि यथा तत्रैन्द्रजालिकस्य न तत्क्षेत्रकृतक्षेत्रः, तथाऽत्र जीवस्याऽपि तदभावोऽपेक्षितः, स कुतो नेत्याकाङ्क्षायाश्च, 'यदर्थेन विनाऽमुष्य' इत्यादीनां तात्पर्यमा-हुः—विरोधोऽपीत्यादि । यतो वृहदिति । यतो हेतोर्जीवोपि ब्रह्मैव । तथा च, तादृशस्त्वस्वरूपज्ञानमायात् क्लेश इति तदभावाय 'स वै निरुत्तिर्धर्मेण' इत्यादिश्लोकत्रयं कर्तव्यमिति समाधानप्रस्थाप्य इत्यर्थः ।

* एवं द्वयोराशयं निरूप्य विशेषेण व्याकरिष्यन्तोऽप्राप्यन्ततो ब्रह्मपदस्यैव सिद्धत्वात् सिद्धान्तरीत्या भैत्रेयेण कुतो न समाहितमित्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यं वदन्तोऽवतारयन्ति-अत्रेत्यादि । स्वरूपेणैवेति । ब्रह्म-णोऽद्वितीयत्वेन मायाया अपि स्वरूपान्त-भातित्वात्, चेन्नैव । ननु मायाया अपि स्वरूपान्तःभातेन को वा आग्रहः? इत्यत आहुः—एवं सतीत्यादि । तर्हि ब्रह्मवादेनैव कुतो न समाहितमित्यत आहुः—स इत्यादि ।

कार्यकारणवैजात्याहोऽकहेतोरभावत् ॥ १ ॥ निरुपाधिकरूपे हि सन्देहद्वयमीरितम् । सोपाधित्वे परीहारस्तदेव न भवेदिति ॥ २ ॥ तृतीयो ब्रह्मणः सिद्धो जीवेऽप्येवमभेदतः । मायासम्बन्धप्रकार्ये हि परिहार्ये तयोः क्रमात् ॥३॥ प्रथमस्य परीहारः पष्ठ्या नित्यतयोदितः । भगवत्त्राविरोधित्वं प्रकृत्यैव च सूचितम् ॥४॥ असमासात् प्रधानत्वं तेन नोपाधिसम्भवः । द्वितीयस्य परीहारे विरोधात्

प्रकाश ।

का, घटपूर्वरूप वा; तद्वत् ' इति साधने, ' नोपादानम्, कार्यविलक्षणत्वात्, घटविलक्षणतन्तुवत् इति पक्षोक्तत्वात् । द्वितीयस्य च, ' ब्रह्म जगत्कर्तुं, तन्निरूपितक्रीडाकामत्वात्, यो यन्निरूपितक्रीडाकाम, स तत्कर्ता बालवत् ' इति साधने, ' न तन्निरूपितक्रीडाकामम्, आसकामत्वात्, वृद्धवत् ' इति हेतौ स्वरूपा- (दि) सिद्धचुन्नायकत्वात् । सा गुणातीतात् सर्वथा नोपपद्यत इत्येव निरुपाधिकरूपे सन्देहद्वयमीरितमित्यर्थः । ननु माऽस्तु गुणातीतस्योपादानत्व कर्तृत्वं च । मायोपाधिके तु साजात्यस्य कामस्य च सम्भवात् सृष्ट्यनु- पपत्तिपरीहारः सम्भवतीत्युक्तौ, तदेव सोपाधित्वमेव ब्रह्मणो न भवेदिति तृतीयसन्देहो ब्रह्मणः सिद्धः । तथा च, पूर्वोक्तानुमानयो पक्षे ब्रह्मणि सोपाधित्वेनाऽविशेषितवैलक्षण्या (?) कामत्वस्य च निवृत्तौ प्रतिसा- धनम्याऽपुनरुज्जीवनादुक्तहेतुकृतस्तृतीयोऽपि सन्देहो ब्रह्मविषयोऽपरिहार्य इत्यर्थः । एव श्लोकचतुष्टयसि- द्धोऽर्थ उक्तः । अग्रिमश्लोकद्वयार्थं वदन्त एतदेव दूषण ब्रह्मणो जीवभावेऽप्यतिदिशन्ति—जीवेऽप्येवम- भेदत इति । तथा च, पूर्वोक्तानुमानेन सोपाधित्वे निवृत्तेऽनवकाशात् परिहारे दोषस्य क्रियमाणे, ' ब्रह्म नोपाधिसम्बद्धम्, पूर्णज्ञानत्वात्, यन्नैव तन्नैवम् ' इत्यनुमानेन विशेषणस्य बोधसाधने हेतुना श्रया- सिद्धत्वेन, प्रतिसाधनस्य, ' शुद्धं ब्रह्म प्रकारान्तरानर्हम्, अनुपाधित्वात्, शुद्धवसनदिवत् ' इत्य- नुमानेन ब्रह्मण प्रकारान्तरापचरेषु निवृत्तौ, ' जीवो दुर्भगः क्लिष्टो भविषु नाऽर्हति, ब्रह्माभि- नत्वात्, यद्यदभिन्नं तत्तद्विरुद्धधर्मकम्, महाकाशाभिन्नघटाकाशवत् ' इत्यनुमानेन द्वितीयोऽपि जीवविषयकः सन्देहोऽपरिहार्य इत्यर्थः । एव पण्णामर्थं निरूप्य प्रश्नाक्रियाया आशयमाहुः—मायेत्या- दि । हिर्हेतौ । यत एव ब्रह्मस्वरूपे जीवस्वरूपे च सन्देहः, अतो हेतोर्ब्रह्मणि मायासम्बन्धो जीवे तत्कार्य- चैते परिहार्ये इति प्रष्टव्य इत्यर्थः । अतः पर सिद्धान्ताशयमाहुः—तयोरित्यादि । तयोः ब्रह्मवि- षयसन्देहयोर्मध्ये क्रमात् प्रथमस्योपादानत्वानुपपत्तिरूपस्य परिहारः ' सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरु- द्ध्यते ' इति पष्ठ्या सम्बन्धस्य नित्यतया उदित उक्त इत्यर्थः । ननु सम्बन्धनित्यत्वे गुणातीतस्वरूपभग- वत्परान्निरिति कथमुक्तमित्याकाङ्क्षयामाहुः—भगवत्त्वेत्यादि । अत्र भगवत्पदेन गुणातीतत्वाविरोधित्वम्, प्रकृत्यन्तुर्त्येव पष्ठ्या सम्बन्ध, असमासात् प्रधानत्व सूचितम् । तथा च, यथा आकाशस्य सूर्यस्य दूरत एव नानावर्णदर्पणजलादिमम्बन्धः, तथा ब्रह्मणो मायामम्बन्धात् ' शुद्ध ब्रह्म मायासम्बद्धस्वविलक्षणजग- दुपादानम्, मायानुपहितत्वेऽपि दूरतो मायामम्बद्धत्वात्, यद्यदनुपहितत्वेऽपि यत्सम्बद्धम्, तत् तत्सबद्धस्वविलक्ष- णकार्योपादानम्, नानावर्णदर्पणसम्बद्धकिरणनानाविधप्रकाशसूर्यवत् ' इत्यनुमानेनाऽनुपहितत्वेऽपि सम्बन्ध- मात्रात् स्वविलक्षणकार्योपादानत्वे सिद्धे कार्यकारणवैजात्योर्जीतस्य कार्यविलक्षणत्वरूपस्य प्रतिपक्षहेतो साधारण्येन साधयतेतोः (त्यो) सत्प्रतिपक्षत्वनिवृत्तौ प्रथमस्य परिहारः सिद्धः तेनैव हेतुना कृत्वा नोपाधिसम्भव इति तृतीयोऽपि परिहृत इत्यर्थः । तर्हि द्वितीयस्य ब्रह्मविषयकस्य कर्तृत्वसन्देहस्य, जीवविषयकस्य दुर्भगत्वा- दिसन्देहस्य च च परिहार इत्याकाङ्क्षायां विक्षम्पयते परिहारद्वयमुक्तमित्याशयेनाहुः—द्वितीयस्येत्यादि । तृतीयस्य परिहारे त्रियमाणे विरोधादित्यादिनां विक्षम्पयत्येव कर्तृत्वनिर्वाहकस्य कामस्य ब्रह्मण्य-

कार्यबाधनम् ॥ ५ ॥ विरोधमात्रमाहोस्वित् आद्ये सेयं दक्षिर्यतः । द्वितीये भूषणं तस्या विरोधो न तु दूषणम् ॥ ६ ॥ विरुद्धकार्यसंबन्धस्तत्कृतस्तेन वर्ण्यते । विरोधोऽपि प्रतीत्यैव न वस्तुनि यतो बृहत् ॥ ७ ॥ इति ॥ ७ ॥

* अत्र पूर्वपक्षसमाधानं ब्रह्मवादे स्पष्टमेव 'दृश्यते तु....' इत्यधिकरणेन निरूपितम् । अविकृत एव भगवान् सर्वं करोति तादृशमेव भगवत्स्वरूपम्, श्रुतिप्रामाण्यात्; यादृशे अङ्गीक्रियमाणे सर्वसमाधानं भवति । तस्मात्तत्र न मायादिकल्पना । योऽनुपपत्तिपरिहारो मायया सोऽपि स्वरूपेणैव । एवं सति श्रौता-र्थता भवति, अन्यथा त्वप्रामाणिकं स्यात्, स्वकपोलकल्पनात् । संपक्षोऽत्रैवार्णिकाय सर्वथा न वक्तव्य

प्रकाशः।

भावेन कर्तृत्वविरोधात्, कार्यबाधनं कर्तव्यमिति वा, कार्यस्य दृश्यमानत्वात्तस्य कर्तृपूर्वकत्वनियमेन, सिद्धे कर्तरि, तन्निर्वाहककामाभावेन कर्तृत्वकामाभावयोः सहावस्थानविरोधमात्रं वेति । तत्राऽऽप्येव समाधानं सेयमिति पदद्वयेन । तस्याऽर्थो यतो दक्षिरिति । कार्यदर्शनं यतो वर्तते, अतो नियमबलात् सिद्धे कर्तारि कामाभावेऽपि यया कर्तृत्वसिद्धिस्तादृशीयम् । तथा च, पूर्वोक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वेपि 'ब्रह्म जगन्निरूपितक्रीडाकामाभावेपि जगत्कर्तृ, मायानित्यसम्बन्धेन तत्क्रियावत्त्वात्; यत् यत्संबन्धेन यत्क्रियावत्, तत् तन्निरूपित-क्रीडाकामाभावेऽपि तत्कर्तृ, अयःकान्तसम्बन्धेन अमणकर्तृलोहवत्' इति हेतुन्तरेण गुणातीतस्याऽनुपहितत्वेपि सम्बन्धमात्रात् कर्तृत्वे सिद्धे प्रथमविकल्परतीत्या परिहारः । द्वितीये तु, अयं कर्तृत्वकामाभावयोः सहावस्थानविरोधस्तस्या भूषणम्, न तु दूषणम्, तत्समाधोत्कर्षबोधकत्वात्, तत्सामर्थ्यविशेषबोधकत्वाद्वा; यदेवं तदेवम् । अयःकान्तसम्बन्धिलोहनिष्ठकर्तृत्वकामाभावविरोधवत् ' इति द्वितीयविकल्परतीत्या परिहारः । अयं मूले 'यन्नयेन विरुध्यते' इत्यनेनोक्तं, तयोः सहावस्थानस्य सार्वदिकत्वादिति । एतेनैव जीवविषयकोऽपि सन्देहः परिहृत इत्याहुः—विरुद्धेत्वादि । यतः सा विरुद्धकार्यकर्त्री, तेन हेतुना मायया विरुद्धकार्यसम्बन्धो जीवि, 'ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्यपण्यमुत बन्धनम्' इति वर्ण्यते । तथा च, भगवतो माया (याः) स्वसम्बन्धे तत्स्वरूपविरुद्धकार्यकर्त्री, मायात्वात्, छिन्नशिरस्कजीवनविकासितान्त्रस्वास्थ्यसम्पादकैन्द्रजालिकमायावत् ' इत्यनुमानेन तस्या विरुद्धकार्यकर्तृत्वे साधिते; जीवो दुर्भगक्लिष्टो भवितुं नार्हति, ब्रह्माभिन्नत्वेन तद्वर्मकत्वात्; महाकाशाभिन्नघटाकाशवत् ' इत्यनुमानस्याऽपि 'जीवस्तथा भवितुमर्हति, तादृशत्वेपि मायासम्बद्धत्वात्, ऐन्द्रजालिकवत् ' इति प्रतिसाधनेन सत्यतिपक्षत्वात् कार्यासाधकत्वे जीवविषयकसन्देहस्याऽप्येतैनैव परिहार इत्यर्थः । नन्वस्त्वयं जीवविषयकसन्देहस्य परिहारः, तथापि यथा तत्रैन्द्रजालिकस्य न तत्क्लेशकृतक्लेशः, तथाऽत्र जीवस्याऽपि तदभावोऽपेक्षितः, स कुतो नेत्याकाङ्क्षायाम्, 'यदर्थेन विनाऽमुष्य' इत्यादीनां तात्पर्यमाहुः—विरोधोऽपीत्यादि । यतो बृहदिति । यतो हेतोर्जीवोपि ब्रह्मैव । तथा च, तादृशस्वस्वरूपज्ञानाभावात् क्लेश इति तदभावाय 'स वै निश्चित्चिर्मेण' इत्यादिश्लोकत्रयं कर्तव्यमिति समाधानग्रन्थाशय इत्यर्थः ।

* एवं द्वयोरशयं निरूप्य विशेषेण व्याकरिष्यन्तोऽत्राप्यन्ततो ब्रह्मपदस्यैव सिद्धत्वात् सिद्धान्तरीत्या मैत्रेयेण कुतो न समाहितमित्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यं वदन्तोऽन्वतारयन्ति—अत्रेत्यादि । स्वरूपेणैवेति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वेन मायाया अपि स्वरूपान्तःपातितत्वात्, तेनैव । ननु मायाया अपि स्वरूपान्तःपातने को वा आग्रहः? इत्यत आहुः—एवं सतीत्यादि । तर्हि ब्रह्मवादेनैव कुतो न समाहितमित्यत आहुः—स इत्यादि ।

इति 'देव्यो वै वर्णो ब्राह्मणः' 'असुर्यः शूद्रः' इति श्रुतेः 'मायेत्यसुराः' इति च । उपक्रमेऽपि—
'अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः, इति प्रतिज्ञानादत्राऽपि माययैव समाधानमाह । सेयं भ-
गवतो मायेति—

मैत्रेय उवाच ।

सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुद्ध्यते ।

ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥ ८ ॥

कार्यकारणवैजात्यं माययैव समाहितम् । क्षणमध्ये तथा सर्वमन्यथैवाऽन्यथा भवेत् । तादृश्येव
हि सा शक्तिः स्वीकर्तव्याऽन्यथा न सा ॥ १ ॥ क्रीडासृष्टिस्तथा ज्ञानं ज्ञानेऽप्यज्ञानसम्भवः । अभेदेऽ-
पि यथा जीवस्तथा मायैव सा तथा ॥ २ ॥ इयं भगवतो माया सैव, याऽस्माभिर्जगत्कारणत्वेन निरूपिता ।
तव वाक्येऽपि सैव । अतो यदस्माभिर्निरूपितम्, तदेव त्वया तस्या विरुद्धधर्मनिरूपणेन निरूपितमिति
नाऽत्र किञ्चित्समाधातव्यम्, यतः सा नयेन न्यायशालेण विरुद्ध्यते । स विरोधस्त्वयैव निरूपित
इति नाऽस्माभिर्बोधनीयः, अस्यैव सिद्धान्तत्वात् । एतत्समाधानमुच्यमानं पूर्वपक्षेणैव मन्तव्यमिति
भावः । विरोधमेव स्पष्टयति—ईश्वरस्येति । अयं जीव ईश्वर एव, 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म'
'विज्ञानमयः' इति श्रुतेः । अत एवेश्वरस्य सर्वसमर्थस्य संसाराद्विमुक्तस्य कार्पण्यं दैन्यम्, अनालो-
चितयाचकत्वं वा, ऐश्वर्यविरुद्धम् । बन्धनं च विमुक्तविरोधि ॥ ८ ॥

ननु कथमेवं मायायाः स्वरूपम् ? तथा सति प्रमाणानामप्रामाण्यमेव युक्तं स्यात्, सन्मार्गश्च विरु-
द्ध्यतेति चेत् । सत्यम्, एवमेव । परं सा माया यथा गमिष्यति तथोपायं वक्ष्यामि । तस्या गमनमेव मुख्यं
समाधानमिति, तस्यां गतायां न कोऽपि विरोधः स्फुरिष्यतीति, अतो विरोधसमाधानार्थं न यत्नः कर्तव्यः,
किन्तु मायानिराकरणार्थमेव प्रयत्नः कर्तव्यः । तस्यां गतायां भगवत्साक्षात्कारे सर्वेऽपि सन्देहा निवर्तन्त

प्रकाशः ।

तया वैजात्यं कथं समाहितमित्याकाङ्क्षयां समाधानप्रकारमाहुः—क्षणेत्यादि । यथा नानावर्णदर्पणकिरण-
सम्बन्धे क्षणमात्रेण प्रकाशोऽन्यथा भवति, तथा भगवदज्ञानां मायासम्बन्धेन कार्यमप्यन्यथा भवति । यथा
चाऽप्रत्यक्षमपि दर्पणं नानाविधप्रकाशरूपकार्यदर्शनबलात् तादृशं स्वीक्रियते, तथाऽत्र मायाऽपि कार्यद-
र्शनबलात् तादृक्स्वभावैव स्वीकार्या, अन्यथा सा कार्यविजातीयता नोपपद्येत । अतो दर्शनबलात्तादृश्या
तया दूषणं समाहितमित्यर्थः । निबन्धे—कामाभावस्याऽपि 'भगवतो माया' इत्यनेनैव समाधानादत्र
प्रकारान्तरेणाऽपि समाधानमाहुः—क्रीडासृष्टिरित्यादि । कामाभावेऽप्ययः कान्तसन्निधानेनाऽयोऽग्रमणं
यथा, अत्र कामाभावेऽपि तथा क्रीडासृष्टिः । तथा ज्ञानं 'स वा एष तदा द्रष्टा' इत्यनेन तथा । ज्ञाने
अनुसृष्टवत्त्वेन सिद्धेऽपि योऽज्ञानसम्भवः 'नाऽपश्यद् दृश्यमेकराट्' इत्यनेनोक्तः, सोऽपि तथा । किञ्च,
ब्रह्माभेदेऽपि यथा जीवो ब्रह्मविरुद्धधर्मा, तथा ब्रह्माभेदेऽपि सा मायैव तद्विरुद्धधर्मवती, तदुक्तम्—'सदस-
दात्मिका' इति । अतस्तस्याः स्वरूपसम्भावबलादेव सर्वमुपपद्यत इत्यर्थः । तदाहुः—इयमित्यादि ।

इति प्रकारान्तरेण ज्ञानमुपदिष्टं भवति, तदा स्वयमेव ब्रह्मवादं ज्ञास्यतीति । आसुरत्वे वा गते शूद्रत्व-
मपि गमिष्यतीति । तस्यां गतायाम्, स्वतो वा, मया वा, बोधनीय इति भावः । मायादीनामेवंप्रकारं
निद्रादिदृष्टान्तेनाह—

यदर्थेन विनाऽमुष्य पुंस आत्मविपर्ययः ।

प्रतीयत उपद्रष्टुः शिरश्छेदनादिकः ॥ ९ ॥

* यदर्थेनेति । यद्यस्मात्कारणात् अमुष्य जीवस्य पुंसः, अर्थेन बन्धकादिना विनैव आत्मविपर्यय
आत्मनोऽन्यथाभावः प्रतीयत एव । प्रतीतिमात्रम्, ननु वस्तुतोऽस्ति । यतोऽयमुप समीपे दृष्टा, न
त्वयं दृश्यः । व्यापकश्चाऽयं प्रत्यक्संवेद्यः, परिच्छिन्नं पराक् चाऽन्यत् । यथा दर्शने सान्निहिते तद्रूपत्वेन
विपरीततया मुखं दृश्यते, तथा मायासन्निधानेन आत्मा पराक् परिच्छिन्नश्च दृश्यते, इत्यन्यथादर्शने मा-
यैव हेतुः । तत्र यथा स्वप्ने शिरश्छेदः प्रतीयते, न हि द्रष्टुः शिरश्छेदः सम्भवति, न वा द्रष्टुं शक्यते,
चक्षुषस्तत्रैव विद्यमानत्वात्; प्रतीतिश्च वर्तते; विरुद्धश्चाऽयमर्थः; युक्तिश्च नास्ति; एवमत्राऽपीति भावः । ९।

ननु मायायामयमात्मा प्रविशतीत्यात्मधर्मा मायायां भवितुमर्हन्ति, न तु मायाधर्मा आत्मनि; आत्मनि
मायायाः प्रवेशमावात्, 'तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः । तस्मान्मायाधर्मा बन्धादयं कथमात्मनीत्या-
शङ्क्याऽऽह—

यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः ।

दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ॥ १० ॥

यथा जल इति । यद्यप्यात्मनि माया न प्रविशति, आत्मैव तु प्रविशति; तथापि प्रवेशानन्तरं तद्दर्शने-
संबध्यते, न त्वप्रविष्टः । प्रवेशोऽपि प्रतीत्यैव । यथा चन्द्रमसो जले प्रतिबिम्बितस्य जलकम्पात्तत्कम्पः,
न तु स्वभावतः; तथा असन्नपि धर्म आत्मनि मायासम्बन्धात् प्रतीयते । तदाह—दृश्यत इति । असत्त्वे
हेतुः—द्रष्टुरिति । आत्मनिरूपितं वैलक्षण्यमिदम् । मायानिरूपितं वैलक्षण्यमाह—अनात्मनो गुण इति ।
अनात्मनः प्रकृतेर्देहादेर्वा गुणो दृश्यत्वादिः ॥ १० ॥

अतो मायायां प्रतीत्या सम्बन्धात्, तत्सम्बन्धाभावाधर्मुपायमाह—

स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकम्पया ।

भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह ॥ ११ ॥

स वै निवृत्तिधर्मेणेति । स मायासम्बन्धो धर्मत्रयेण निवर्तते । यथा त्रिदोषे पुरुषो म्रियते, तथा
धर्मत्रयसम्बन्धे तस्मिन्नेव शरीरे मायासम्बन्धो गच्छति प्रतीत्यात्मा । तान् धर्मानाह—निवृत्तिधर्मेणेत्यादि-
पदैः । तत्र प्रथमं निवृत्तिधर्माः कर्तव्याः, न निवृत्तिमात्रम् । तथा सति भगवत्कृपा न स्यात् । विधा-
नेन परित्यागः पुनस्त्यक्त्वा परिग्रहः । एकाकित्वं तीर्थसेवा मौनं कृष्णानुचिन्तनम् । कालादि-

प्रकाशः ।

* यदर्थेनेत्यत्र । मायादीनामित्यत्राऽऽदिपदेन दुर्भगत्वादिसङ्ग्रहः ।

प्राप्तदुःखस्य सहनं चाऽप्रतिक्रिया । दयासन्तोषात्मजया मुख्या धर्मा निवृत्तितः । ततो भगव-
दनुकम्पा, सत्त्वाकारान्तःकरणे स्फुरितस्य भगवतः कृपावलोकनमा ततो भगवद्भक्तियोगः । * भगवद्विषय-
कत्वाद्वक्तेः साधनरूपत्वम् । योग इति निरन्तरकृतिः । निरन्तरश्रवणादिकं भगवत्कृपाव्यतिरेकेण न भवतीति
भगवद्भक्तियोगः पश्चादुक्तः । एवं त्रिभिर्गुणैर्मयासम्बन्धः शूनैरस्मिन्नेव जन्मानि तिरोधत्ते । शूनैरिति
साधनवलानुसारेण ॥ ११ ॥

सहसा सर्वक्लेशनाशार्थमुपायमाह—

यदेन्द्रियोपरामोऽथ द्रष्टात्मनि परे हरौ ।

विलीयन्ते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः ॥ १२ ॥

* यदेन्द्रियोपरामोऽथेति । यदैव सर्वेषामिन्द्रियाणां स्वत एव स्वविषयेभ्यो निवृत्तिः, अथ तदा
भिन्नप्रकारेण आत्मनि द्रष्टा भवति, द्रष्टृत्वेन आत्मा स्फुरति; प्रकृत्यादिनियामकत्वं च स्फुरति, स्वस्य
हरित्वं च । तदा विलीयन्ते सर्वे क्लेशा आविद्यादयः । ते पञ्चमस्कन्धे वक्तव्या भयादव्याम् । निवृत्तेरस-
म्भावितत्वनिराकरणाय दृष्टान्तमाह—संसुप्तस्येति । संसुप्तस्य आत्मना सहैक्यं प्राप्तस्य । ' यथा स्त्रिया
संपरिष्वक्त एवमेवायं शरीरं आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः शेते ' इति श्रुतेः । यदेति वच-
नात् नाऽस्य साधनस्य सिद्धिकालो नियतः ॥ १२ ॥

अतो नियतं हेतुमाह—

अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः ।

कुतः पुनस्तच्चरणारविन्दपरागसेवारतिरात्मलब्ध्या ॥ १३ ॥

* अशेषसंक्लेशशमं विधत्त इति । भगवतो माहात्म्यज्ञापकं धर्मानुकीर्तनपूर्वकं श्रवणमरोपसंक्लेशशमं वि-
धत्ते । गुणानुवादश्रवणस्य संक्लेशशमस्य च कार्यकारणभावः कारणविद्यमानदशायामेव । तेन यावत्सं-
क्लेशनाशं गुणानुवादश्रवणं कर्तव्यम् । अतो नैकेन श्रवणेन सर्वसंक्लेशभावो जात इति विरोधो न मन्तव्यः,
परं नियतकारणत्वमत्रोच्यते । मुरारेरिति विघ्नाभावस्तत्र स्वतः सिद्धः । यदा श्रवणमेवैतद्विधत्ते, तत्र भग-
वच्चरणारविन्दरतिर्विधत्त इति किं वक्तव्यम् । तदाह—कुत इति । किं पुनरिति वक्तव्ये कुत इति वचनम्,
रतिसाधकश्रवणदशायामेव क्लेशा निवृत्ता इति रतिः कुतो निवर्णयिष्यतीति ज्ञापितम् । चरणारवि-
न्देति भक्तिमार्गानुसारः । चरणारविन्दस्य परागाः पूर्वं निरूपितां गङ्गायां भगवदीयशरीरे च सन्तीति
तत्र सेवायां रतिः । पराग एव वा मयुरादिस्थितः सेव्य इति । चरणसेवा मकरन्दः । भजनानन्दः स्वतः

प्रकाशः

* भगवत्पदतात्पर्यमाहुः—भगवदित्यादि । तथा च, रूपान्तरभक्तेस्तथात्वव्युदासाय भगवदित्यर्थः ।

* अशेषेत्यत्र । कारणविद्यमानदशायामिति । तथा च, सर्वक्लेशनाशभगवच्छ्रवणयोर्दाहवद्विवत्
कार्यकारणभावः, न तु घटदण्डवदित्यर्थः । अत इति । क्लेशबाहुल्येन नाशबाहुल्यस्याऽऽवश्यकत्वात् ।
अमानने हेतुमाहुः—परमित्यादि । तत्र सेवयामिति । गङ्गायां भगवदीये च सेवयाम् ।

पुरुषार्थरूपः; तत्संवन्धिनी सेवा; तस्यां रतिः प्रीतिः । साऽप्यात्मनैव लब्धा, अकस्मात्माप्ता आत्मानि वा लब्धा । स्वतःपुरुषार्थसेवायां स्वभावतो या रुचिः सा सर्वमेव क्लेशं दूरीकरोतीति । एवं साधनत्रयमुपदिष्टं कर्ममार्गानुसारेण, ज्ञानमार्गानुसारेण, भक्तिमार्गानुसारेण च ॥ १३ ॥

एवं मायापगम एव सर्वसन्देहनिवृत्तिरिति मैत्रेयोक्तं श्रुत्वा, साधनं भगवद्रतिं साधनवाक्येन स्मृत्वा, तस्यामुद्रतायां स्वत एव संशयो गत इति, तदुक्तं फलं जातमिति, स्वहृदये नातसंशयाभावात्तस्याऽग्नेऽनुवदति—

विदुर उवाच ।

संचिच्छन्नः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो ! ।

उभयत्राऽपि भगवन् ! मनो मे संप्रधावति ॥ १४ ॥

× संचिच्छन्न इति । अन्यथा सन्देहाभावस्य गुरुशास्त्रप्रतिपाद्यता न स्यात् । मह्यं मदर्थं प्रयुक्तो यस्तव सूक्तासिरुत्तमवाक्यरङ्गः, तेन संशयश्चिच्छन्नः, न तु युक्त्या मोचितः । वचनं च खङ्गरूपम्, —साधनप्रदर्शनरूपत्वात् । अतः परं च युक्तिर्न वक्तव्या । भगवन्मायां शम्बरत्वेन स्वीकृत्य, तथा सह यत्रैव बुद्धिः प्रेर्यते, तत्रैव बुद्धिरप्रतिहता गच्छति, धनुषि योजितः शूर इव । तदाह—उभयत्रापीति । भगवतः स्वात्मन्ये जीवपारतन्त्र्ये वा, जगतो बीजप्रयोजनयोर्वा, ज्ञानमायासंबन्धयोर्वा, संशयश्चिच्छन्न इति उभयत्राऽपि मे मनः सम्यक् प्रधावति । भगवन्निति संबोधनं स्वस्मिन्साहस्रज्ञानजननसामर्थ्यबोधाय । प्रकर्षेण धावनं युक्त्यपेक्षारहितं, निष्पत्त्युद्देशम् । सम्यक्त्वं च प्रयासामावः ॥ १४

न केवलं पूर्वपक्षेऽप्येव मम सन्देहो गतः, किन्त्वन्यत्र सर्वत्रैव कार्यसन्देहो गत इत्याह—

साध्वेतद्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः ।

आभात्यपार्थ निर्मूलं विश्वमूलं न यद्वहिः ॥ १५ ॥

* साध्वेतदिति । एतन्मायानिरूपणवचनं यद्वदता व्याहृतम्, तत्साध्वेव व्याहृतम् । विद्वन्निति तवाऽत्राऽनुभवोऽस्तीति विज्ञापितम्, न तु शास्त्रदृष्टिमात्रेण । किं निरूपितमित्याकाङ्क्षायामाह—आत्ममायायनं हरेरिति । हरेः संवन्धिने य आत्मानो जीवाः, तेषां या माया व्यामोहिका पूर्वं चतुःश्लोकां निरूपिता, तस्या मायाया अयनं स्थानं विषयाकारो ब्रह्म, जडत्वेन आत्मानात्मत्वेन यत् स्फुरति, तदपार्थमेव स्फुरति । मायैव वा अयनं यस्येति । मायावृत्तो योऽन्तरासर्गः स तु अपार्थमेवाऽऽभाति । यस्तु दूरीकृत्य निर्विषयकमेव ज्ञानं मायावृत्तं यत्किञ्चिद्विषयत्वेन भाति । तर्हि सर्वदैव भावात् ? ततश्चाऽनिर्माक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याऽह—निर्मूलमिति । मायातिरिक्तमूलाभावात्, अन्तरात्मानात्, तल्लक्षणं ब्रह्मावमानात्तदैव गच्छतीति निर्मूलत्वम् । एवमेव हि शुक्तिकायां रजतप्रतीतिरन्तरा भासते, तल्लक्षणं च निवर्त्तत इति । अयमेवाऽर्थो

प्रकाशः ।

× संचिच्छन्न इत्यत्र । अन्यथेति । रतिफलत्वाभावे ।

* साध्वेतदित्यत्र । निर्विषयकमिति । सत्यम्प्रयोगेऽपि विषयाग्राहकं प्रमेयाश्रयमिदं ज्ञानमिति

मन्त्रेऽपि निरूपितः, 'न तं विदाथ य ईदं जजानाऽन्यद्युष्माकमन्तरं भवाति' इति । जगत्, भगवान्, कर्तृत्वं च श्रुतिसिद्धं सत्यमेव । सृष्टस्य ब्रह्मस्वरूपस्य जगतस्तथात्वप्रतीतिं व्यामोहिकया मायया मध्ये अन्यथैव प्रत्याप्यते । अविकृतं कार्यम्, कारणम्, कृतिश्च । युष्माकमिति वचनात् सर्वपामयमनुभवः । अतुनः प्रमेयाध्याये अविरोधे विलक्षणत्वं समर्थितं पूर्वपक्षे; 'न विलक्षणत्वात्..' इति, 'अस्य तथात्वं च शब्दात्' इति । 'विज्ञातं चाऽविज्ञातं च' इति । तात्सिद्धान्ते वादिबुद्धिमनुसृत्य ब्रह्मवादस्य वक्तुमयुक्तत्वात् परोक्षतया 'दृश्यते तु' इत्यनेन परिहृतम् । विलक्षणं दृश्यते, न तु वस्तुत इत्यर्थः । श्रुतिस्तु पूर्वकाण्ड इव लोकसिद्धमनुवदति तलज्ञानार्थम्, यथा 'दहरं वै सा पराम्याम् इति' लौकिकदोहानुवादः । अतः

प्रकाशः।

तत्त्वत्वं मायावृत्तमिति मायाश्रितमित्यर्थः । अन्यथैव प्रत्याप्यत इति । विषयतारूपं विकृतं जगत्कृत्वा ब्रह्मरूपे जगति जडमोहात्मकत्वं तुच्छत्वं प्रत्याप्यते, आत्मरूपेऽनात्मत्वं च प्रत्याप्यत इत्यर्थः । ननु जडत्वादिप्रत्ययस्य सार्वजनीनत्वेन अमत्त्वस्याऽक्षयवचनत्वात् कथमस्य निर्मूलत्वमित्याकाङ्क्षायामेतत्प्राप्ता र्वजनीनत्वमेव श्रुतिसिद्धमित्याहुः—युष्माकमित्यादि । ननु भेदवादिभिः सांख्यादिभिरपि 'विज्ञानं चाऽविज्ञानं च' इति श्रुतिबलाज्जगद्ब्रह्मवैलक्षण्यं प्रतिपाद्यते, तच्च तत्त्वसूत्रेष्वनूयत इति कथं कार्यस्याऽविकृतत्वं निश्चेयमित्यत आहुः—यदित्यादि । सूत्रार्थस्तु—अस्य जगतो विलक्षणत्वादेवेतनत्वाच्चेतनमस्योपादानं न युक्तम्, लोके कार्यकारणयोः सालक्षण्यस्य घटपटादिषु दर्शनात्, युक्तिबाधितस्याऽप्यस्य वेदेनाऽपि वक्तुमयुक्तत्वात्, वचने च प्रतारकवाक्यवदभामाण्यप्रसङ्गात् । ननु युक्तेः प्रत्यक्षमूलत्वात् अमत्त्वस्याऽपि दर्शनादियं युक्तिर्नाऽस्माभिरङ्गीकुर्येत्यतो हेत्वन्तरमाहुः—अस्य तथात्वं च शब्दादिति । अस्मेति पदं देहलीदीपवदुभयत्र सम्बध्यते । चोऽवधारणे । तथात्वं चेतनत्वं चेतनविलक्षणत्वं विज्ञानं चाऽविज्ञानं च' इति शब्दादेव सिद्धम्, अतो न चेतनं जगदुपादानमिति । सिद्धान्तसूत्रार्थमाहुः—विलक्षणमित्यादि । चेतनविलक्षणं जगत् तलस्पृशरहितानामन्तरासृष्टिपर्यवसितमतीनां मायादोषेण दृश्यते, न तु विलक्षणमित्यर्थः । नन्वत्रे बाधाभावादर्शनस्य प्रामाण्ये वैलक्षण्यस्याऽपि प्रमितत्वात् बाधत इत्यत आहुः—स्त्विति । तुः शङ्कानिरासे । प्रमितमपि वैलक्षण्यं न चेतनस्योपादानताविघटकम्, कार्यकारणवैलक्षण्यस्याऽपि लोके दृष्टत्वात् । चेतनात् पुरुषदेहादेवेतनस्य केशनखोदः, अचेतनाद्गोमयादेर्वृश्चिकानां चोत्पत्तिर्दर्शनात् । न च तत्राऽचेतनाद्देहादेरचेतनानामेव केशादीनां वृश्चिकादिदेहानामुत्पत्तिरिति न वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तथा सति ब्रह्मणः सद्देशाज्जगतः सत उत्पत्तिरिति तुल्यत्वात्, कार्यकारणयोः सर्वांशसालक्षण्यस्य लोकेऽप्यदर्शनात्, घटादी पिण्डत्वादेरभावात् । अथ येन धर्मेण कारणं वस्त्वन्तराद्वावर्तते, तेन धर्मेण सादृश्यं विद्यक्षितमितीतवैलक्षण्यं न दोषायेत्युच्यते । तदसङ्गतम् । देहगोमयादीनां देहत्वगोमयत्वादिनैवेतत्त्वस्तु व्यावृत्तत्वेन केशवृश्चिकदेहादिषु तदभावेन तत्सादृश्यस्याऽप्यभावात् । अतो विलक्षणत्वस्य हेतोः प्रमितत्वेपि साधारणत्वात् न तेन ब्रह्मकारणताविघटनमिति । वस्तुतस्तु यच्चया चेतनवैलक्षण्यं दृश्यते, तद्भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । ननु यदि चेतनवैलक्षण्यं प्रपञ्चे न स्यात्, 'विज्ञानं चाऽविज्ञानं च' इति श्रुतिः किमिति विमज्जीत्यत आहुः—श्रुतिस्त्वित्यादि । तलज्ञानार्थमिति । सद्देशाज्जगदानाम्, चिदंशाज्जीवानां मित्यादिज्ञानार्थम् । दृष्टान्तं व्याकुर्वते—यथेत्यादि । श्रुतिस्तु (तदाहुः) 'या वैश्वदेवकस्याह उपसीदन्ति । दहरं वै सा पराम्यां देहाम्यां दुह (?)' इति तैत्तिरीयाणां सप्तमाष्टकप्रथमप्रपाठकतृतीयानुवाकस्था (?) अतः

एव 'सत्यं चाऽनृतं च सत्यममवत्' इत्युभयथा प्रतीयमानं सत्यमेव वस्तुतो जातमिति बोधयति । तदप्येतस्य भगवद्भ्यानात् तथा स्फुरितमिति तस्याऽनुवादः । मध्यस्थमात्रानुवादो वा, मायावादिवत् । किञ्च, विश्वस्य यन्मूलं तद्वहिर्विषयेषु नास्ति, भगवतो मायातीतत्वात्; किन्तु बुद्धेः सकाशादुद्भूता मध्य एव स्फुरति । तस्मादस्मिन् शास्त्रे उभावेव सुखिनौ अज्ञानसङ्कटरहितौ ॥ १५ ॥

तौ निर्दिशति—

यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः ।

तावुभौ सुखमेधेते क्षिप्र्यत्यन्तरितो जनः ॥ १६ ॥

यश्च मूढतम इति । यस्तु ज्ञानार्थं सर्वथा न प्रवृत्तः, स लोकन्यायेन वर्तमानो मायापगमार्थमेव यत्नं कुर्वन्, भगवत्कृपया तदपगमे पश्चात्सर्वमेव निःसंदिग्धं जानाति । अथवा, सदगुरुणा कृत्वा, भगवत्कृपया साहितो व्योमोहितां बुद्धिं त्यक्त्वा, बुद्धेः परं गतः स्वरूपे स्थितः, पूर्वमेव निवृत्तानर्थत्वात् सुखमवतिष्ठते । अन्तरितो मध्ये स्थितस्तु अल्पज्ञानाल्पभक्तिर्निर्द्वाराभावात्, एकतरङ्गानाश्रयाभावाच्च नौकाद्वयारूढवत् क्षिप्र्यति । लौकिकमूढपक्षे उभयोः समानसुखकथनं विरुद्धमापद्येत, न वा मूढानां सुखमस्ति ॥ १६ ॥

एवं शास्त्रार्थं निरूप्य, स्वस्य किञ्चिज्जातं किञ्चिच्च नेति तदुभयमनुवदति—

अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्याऽप्यनारामनः ।

तां चाऽपि युष्मच्चरणसेवयाऽहं पराणुदे ॥ १७ ॥

* अर्थाभावमिति । शास्त्रतः प्रतीयमानस्याऽर्थस्वरूपं नास्तीति सूचितम् । 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुतेरनात्मनोऽर्थाभावः सिद्धः । अतः परं प्रतीतिरस्ति, विषयवाधा निवृत्ता; तामपि प्रतीतिं युष्मच्चरणसेवया गुरुचरणसेवया अहं पराणुदे । यद्यपि स्वभावतो गुरुर्नोपदिशति, तथापि सेवायां क्रियमाणायां तद्धर्मेण तदुपदेशेन वा तत्त्वस्पर्शो भविष्यतीति तामप्यनुदे दूरीकरिष्यामि, ज्ञानमार्गानुसारेणैवाऽर्थस्य निवृत्तत्वात्; अन्यथा भगवच्चरणसेवयैव ता दूरीकुर्यात् । अहमिति स्वाधिकारः, तथैव भगवदाज्ञापनात्; अन्यथा भक्तिमार्गानुसारेणैव दूरीकुर्यात् । अधिकारश्च पुनः प्राप्तव्यः ॥ १७ ॥

किञ्च, भगवन्मार्गेऽपि गुरुसेवा भक्त्युपयोगिनी । तदाह—

यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ।

प्रकाशः ।

एवेति । यतः प्रतीतवैलक्षण्येऽपि कारणत्वं ब्रह्मण एवाऽभिप्रेतम् । एतस्येति । विदुरस्य । प्रकरणानुरोधेन पक्षान्तरमाहुः—मध्यस्थेत्यादि । उद्भूतेति । मायारूपा विषयता उद्भूता ।

* अर्थाभावमित्यत्र । शास्त्रत इत्यादि । लोकदृष्ट्या प्रतीयमानस्याऽर्थस्वरूपं नास्तीति शास्त्रतः सूचितमित्यन्वयः । अर्थाभाव इति । अर्थत्वाभावः । तथैवेति । गुरुद्वारेणाधिकारप्राप्तेराज्ञापनादित्यर्थः ।

यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्राङ्गं पूरुवाहुकम् ।

यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं समासते ॥ २१ ॥

सृष्ट्याऽग्रे महदादीनीति । तत्राऽऽदौ श्लोकद्वयेन साङ्ख्येन साधिकेन पूर्वोक्तमनुवदति, अन्वयोक्तार्थविस्मरणादग्रे न वक्तव्यं स्यात् । निर्द्धारितं चाऽप्येनोच्यते । महदादीनि त्रयोविंशतितत्त्वानि । तेषां विकासास्तत्त्वान्तरभेदाः, सात्त्विकादिविभेदा आध्यात्मिकादिविभेदा वा । आनुपूर्व्येण ॥ तेषां सृष्टिः । तेभ्यो विराज उद्भरणं च पुरुषस्य सारांशत्वाय । तमनु प्राविशदिति । अर्थाभिरूपितमनुवादेन स्थापितम् । तत्त्वेष्वेकचित्तिरेकेण ब्रह्माण्डमध्यकार्याणि न भवेयुः । विभूरिति सामर्थ्यरूपेण ॥ २० ॥

भगवत्सहितस्य विराजो नाम-आद्यं पुरुषमिति । अस्मदाद्यपेक्षया आद्यत्वम् । सहस्राङ्गं पूरुवाहुकमिति । यद्यपि प्रचरद्रूपेण पूर्वाध्याये नास्ति, तथापि पुरुषस्य तथारूपत्वात् तद्वर्त्मत्वेनाऽनुवादः । त्वस्य सौविशेषं परिशानार्थं भगवत्कृपया वा धर्मान्तरस्फुरणम्, तदपि गुरुकृत्वेनैव ज्ञापयितुमनुवादः क्रियते । अत्र च पुनः पुरुषे, इमे विश्वे लोकाः सर्वे प्राणिनः सविकाशमतिविशालभूमौ सुखमासते ॥ २१ ॥

किञ्च,

यस्मिन्दशविधः प्राणः सेन्द्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृत् ।

त्वयेरितौ यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः ॥ २२ ॥

यस्मिन् पुरुषे दशविधः प्राणो निरूपितः । इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थाश्च निरूपिताः, इन्द्रियाणामिन्द्रियार्थानां प्राणानां च त्रैविध्यं निरूपितम्, यतो वर्णा अपि त्वया निरूपिताः । एवमनूद्य विशेषं पृच्छति । इदं भगवच्चरित्रं भगवद्रूपं च तदैव स्यात्, यस्य विभूतिर्भवेत् । भगवतोऽसाधारणगुणेषु विभूतिरप्येका । कदापक्षेऽप्यग्रे वक्ष्यमाणानां ब्रह्मादीनां न विसर्गत्वं विवक्षितम्, किन्तु विभूतित्वमेव । तेन सविभूतिः सर्गो निरूपितो भवति । विसर्गस्तु धर्माद्युक्तोऽग्रे वक्ष्यते । व्याष्टिष्वपि समाष्टिव्याष्टिभेदः परिकल्प्यते । तत्र ब्रह्मा समष्टिः, प्रजा व्यष्टयः ॥ २२ ॥

प्रजानां कर्तृत्वं कदाचिज् भविष्यतीति तदर्थं प्रथमतस्तः पृच्छति—

यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नमृभिः सह गोत्रजैः ।

प्रजा विचित्राकृतय आसन् याभिरिदं ततम् ॥ २३ ॥

प्रजापतीनां स पतिश्चक्षुषे कान्प्रजापतीन् ।

सर्गाश्चैवाऽनुसर्गाश्च मनून्मन्वन्तराणि च ॥ २४ ॥

एतेषामपि वंशांश्च वंश्यानुचरितानि च ।

उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजाऽऽसते ॥ २५ ॥

तेषां संस्थां प्रमाणं च भूलोकस्य च वर्णय ।

तिर्यङ्मानुपदेवानां सरीसृग्मृगपक्षिणाम् ॥

वद नः सर्गसंव्यूहं गर्भस्वेदाण्डजोद्भिदाम् ॥ २६ ॥

येत्रेति । सर्वत्र चत्वारो भेदा विभूत्यर्थं वक्तव्याः । नष्टारः प्रपौत्राः, कन्यापुत्रा वा । पुत्रशब्दे पुन्या एकवद्भावः, पौत्रे च पौत्र्याः; एतदुभयं नष्टा सूचयति । गोप्रजा दूरज्ञातयः ॥ २३ ॥

प्रजापतीनामिति । सर्गाः कारणपदार्थानामुत्पत्तयः । अनुसर्गाः कार्याणाम् । मनवश्चतुर्दश । मन्वन्तराणि पट्टिधानि ॥ २४ ॥

एतेषामिति । एतेषां मनूनाम् । वंशानुचरितम्, सत्रोत्पन्नानां वंशवृद्धिहेतुचरितम् । चकारादन्यान्यपि चरित्राणि । भूमेरुपरि स्वर्गादयो लोकाः कियन्तः ? अथश्च कियन्तः ? इति । आसत् इति स्थिरा औत्सत्तिकाः । मित्रात्मजेति बहुप्रश्नेऽपि क्षोभाभावः सूचितः ॥ २५ ॥

तेषामिति । तेषां लोकानां संस्थां मर्यादाम्, केषु लोकेषु के व्यवहारा इति । प्रमाणं परिमाणम् । चकारात्तत्रत्यानामपि व्यवस्थाम्, उपर्यधोलोकानामेव पृष्टत्वात् । प्रधानभूतं भूलोकं पृच्छति—भूलोकस्येति । भूलोकस्य संस्थां प्रमाणं चेत्यर्थः । चकारादवान्तरभेदानाम् । जीवानां योजिभेदान् पृच्छति—तिर्यगिति । तिर्यङ्मानुपदेवास्तामसराजससात्त्विकाः । सरीसृग्मृगपक्षिणोऽपि द्वितीयकक्षायां तामसादयः । तेषां सर्गाणां सम्यग्व्यूहः समूहः, के कियन्तः कुत उत्पन्ना इति । चतुर्विधा अपि भूतभेदा वक्तव्या इत्याह—गर्भेति । गर्भे भवा गर्भा जरायुजाः, जरायुशब्देन वा गर्भ उच्यते । स्वेदजा मशकादयः, अण्डजाः पतङ्गादयः, उद्भिजा वृक्षादयः । स्वेदजादीनां स्वेदस्वं मन्यमानः स्वेदादिशब्दैरेव तज्ज्ञान् पृच्छति ॥ २६ ॥

गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् ।

सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमम् ॥ २७ ॥

वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ।

ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥ २८ ॥

गुणावतारैरिति । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैर्विश्वस्य सर्ग उत्पत्तिः, स्थितिः, अप्यवो नाशः । उत्पत्त्यादीनामाश्रयम्, कृतिं भावं वा । ब्रह्माण्डरूपमाधारमिति केचित् । सृजतः श्रीनिवासस्येति । मूलकारणं विष्णुरुक्तः । श्रीनिवासस्येति ब्रह्मानन्दपूर्ण उक्तः । तस्योदारविक्रमा अवतारचरित्राणि । प्रकीर्णकानामेतेषां प्रधानां भगवद्विभूतिभेदार्थं कीर्तनम् । ऋषीणां विभागश्चतुर्धा, आश्रमाणां च । अष्टानामपि रूपशीलस्वभावा भिन्नतया वक्तव्याः । रूपमाकृतिः, शीलमाचारः, स्वभावोऽन्तःकरणधर्मः । ऋषीणां भृग्वेदीनां । जन्म उत्पत्तिप्रकारः, कर्म मन्त्रद्रष्टृत्वादि । वेदस्य विकर्षणं शास्त्राभेदेन विभागः ॥ २७ २८ ॥

यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो ! ।

नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तन्त्रं भागवतं स्मृतम् ॥ २९ ॥

* यज्ञस्य सप्तदशस्य वितानानि संस्थाभेदाः । चकारात् क्रतुसत्राणाम् । योगस्य पथः योगमार्गान् । चकारादङ्गानाम् । प्रयो ! इति संबोधनं ज्ञानार्थम् । नैष्कर्म्यं निवृत्तिमार्गः । सादृश्यस्य तन्त्रं सादृश्यशास्त्रम् । भागवततन्त्रं वैष्णवशास्त्रम् । स्मृतमिति स्मृतिष्विदमेव प्रमाणमिति सूचितम् २९

पापण्डपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् ।

जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ॥ ३० ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः ।

वार्ताया दण्डनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ॥ ३१ ॥

श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् ! पितॄणां सर्गमेव च ।

ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ॥ ३२ ॥

दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम् ।

प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उताऽऽपदि ॥ ३३ ॥

सर्वेष्वपि शास्त्रेषु पापण्डपथवैषम्यं पापण्डमार्गवैषम्यं वक्तव्यम् । प्रतिलोमानां चण्डालादीनां निवेशनं शास्त्रोपयोगमुत्पत्तिं वा । जीवस्य गतयः संसरणप्रकाराः, स्वरूपतः प्रकारतश्च, गुणतः कर्मतश्च, वक्तव्याः ॥ ३० ॥

चतुर्विधपुरुषार्थानामन्याविरोधतो निमित्तानि च वक्तव्यानि । वार्ताया जीविकाया अधिकारिभेदेन नव प्रकारा वक्तव्याः । एवं दण्डनीतेश्च । राजधर्माणां विधिः प्रकारो वक्तव्यः । श्रुतस्य वेदाध्ययनस्य । चकारादङ्गानाम्, अर्थज्ञानस्य वा । पृथग् अधिकारिभेदेन ॥ ३१ ॥

श्राद्धस्य विधिः प्रकारो वक्तव्यः । पितॄणामपि सर्गो वक्तव्यः । ग्रहनक्षत्रताराणां बुधाद्यश्विन्याद्यन्यनक्षत्राणाम् । कालावयवेषु ज्योतिष्यके सम्यक् स्थितिर्वक्तव्या ।

दानादीनां फलं वक्तव्यम्, विधानं च । वापीत्यनादरे, य एव भेदास्तवाऽभिमेतास्त एव वक्तव्या इति । इष्टं यागाद्यभिप्रायम् । स्वातादि मृज्जलसाध्यं पूर्तम् । प्रवासस्थस्य परदेशगतस्य यो धर्म इति, पूर्वोक्तो वा संकोच इति । पुंस आपदि यो धर्मः ॥ ३३ ॥

प्रकाशः।

* यज्ञस्येत्यत्र । सप्तदशस्येति । 'आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्यक्षरो वषट्कारः, एष वै सप्तदशः' इत्युक्तस्य तावदक्षरसाध्यस्य । स्मृतिष्वित्यादि । तन्त्ररूपास्तु स्मृतिषु सर्वांशेनेदं प्रमाणमिति सूचितमित्यर्थः ।

इति श्रीवृत्तीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे सप्तमाध्यायविवरणम् ।

येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ।

संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि मेऽर्जुन ! ॥ ३४ ॥

येन वा प्रकारेण भगवांस्तुष्येत्, धर्मकर्ता ज्ञानदक्ष । तोषस्तस्य स्वभावतः परितोषः । प्रसीदतीति वरदानार्थं सन्तोषेणाऽभिमुखो भवति । येषां वा अधिकारिणां भगवान् संतुष्यतीति वक्तव्यम् । अनपेक्षित-संबोधनं भगवदभिप्रायज्ञानार्थम् ॥ ३४ ॥

अष्टमपि वक्तव्यमित्याह—

अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम ! ।

अनाष्टमपि ब्रूयुर्गुरो दीनवत्सलाः ॥ ३५ ॥

अनुव्रतानामिति । न हि गुह्यं बालाः प्रष्टुं जानन्ति । अनु व्रतं येषाम्, गुरोरिच्छानुवर्तिनाम् । शिष्याणां शेषभावं प्राप्तानाम्, ज्ञानार्थिनां वा । पुत्राणां चेति दृष्टान्तार्थम् । द्विजोत्तमेति संबोधनम्, तव पित्रादिभिर्यथा भवान् शिक्षितः, एवं मां शिक्षयेति ज्ञापनार्थम् । अनाष्टमपि ब्रूयुरिति वचने सदाचारः प्रमाणम् । तदपि न बलात्, किन्तु दयया । तदाह—दीनवत्सला इति ॥ ३५ ॥

प्रलयं भिन्नतया पृच्छति—

तत्त्वानां भगवन्नेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः ? ।

तत्रेमं क उपासीरन्क उ स्विदनुरोते ? ॥ ३६ ॥

तत्त्वानामेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः प्रलयः ? चतुर्विधादिभेदाः शास्त्रेषु बहुधा सिद्धा इति । किन्त्व, तत्र प्रलये इमं भगवन्तं के उपासीरन् ? के वा अनुश्रोते लीना भवन्ति ? ॥ ३६ ॥

पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वाऽपरस्य च ।

ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ ३७ ॥

जीवदेहतत्त्वानां मध्ये पुरुषस्य विराजः । चकारादन्येषाम् । संस्थानम्, नाशः स्वरूपं च वक्तव्यम् । चकारात् संस्थानविशेषोऽपि । एते त्रयोऽपि भेदाः—अपरस्य च, व्यष्टीनां च; ज्ञानं च वक्तव्यम् । चकाराद्वैराग्यं च । नैगमं वेदोक्तम् । गुरुशिष्याणां च आवश्यकत्वे प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥ ३७ ॥

निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघ ! सूरिभिः ।

स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव च ॥ ३८ ॥

निमित्तानि च वक्तव्यानि । तस्य ज्ञानस्य । इह अस्मिन् देहे, एवंप्रकारे वा । चकाराद्वाधकानि च । सूरिभिः प्रोक्तानीति परम्परया सिद्धानि । अन्येषां तु पाक्षिकत्वम् । गुर्वाद्यभावे स्वतो वा ज्ञानं कथं भवति ? स उपायो वक्तव्यः । तथा स्वतो भक्तिर्वैराग्यं च ॥ ३८ ॥

नन्वेते पदार्था अनुपयुक्ताः किमिति पृच्छन्त इत्याशङ्क्याऽऽह—

एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान् हरेः कर्मविधित्सया ।

ब्रूहि मेऽज्ञस्य मित्रत्वादजया नष्टचक्षुषः ॥ ३९ ॥

एतान्मे इति । एतान् प्रश्नान् मे मयं ब्रूहि । वचने हेतुः—हरेः कर्मविधित्सया पृच्छतः । भगवतः कर्माणि मनसा विधातव्यानि चिन्तनीयानि; विशेषेण धातव्यानि वा—हृदये स्थापनीयानि । मेऽज्ञस्य मित्रत्वादिति भिन्नं वाक्यम् । त्वं यद्यपि सर्वेषां मित्रम्, तथापि त्वन्मैत्री तेषां नोपयुज्यत इति मे मदर्थमेव मित्रं भवेत्याह । अजया नष्टचक्षुषो मेऽज्ञस्य मित्रत्वात् ब्रूहीति संबन्धः । मोहिन्या मायया मम ज्ञानं नष्टमिति दैन्यम् ॥ ३९ ॥

सर्वदानापेक्षया ज्ञानदानमुत्तममिति वक्तुम्, ज्ञानेन जीवस्य भयं गच्छतीति फलतो ज्ञानं स्तौति—

सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चाऽनयः ।

जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपि ॥ ४० ॥

सर्वे वेदा इति । सर्वे वेदा अपीता अध्यापिताश्च, यज्ञाः कृताः कारिताश्च । तपोदानानि । चकारात् यमनियमादीनि । अनयेति संबोधनं वाच्यार्थसमत्यर्थम् । जीवाभयदानस्य ज्ञानस्य कल्याऽपि यत्फलं भवति, तत्सर्वेऽपि मिलित्वा कर्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवमनेकविधप्रश्ने मैत्रेयस्योत्तरदानार्थं सम्प्रतिरस्ति नवेति सन्देहे, सर्वेषां प्रश्नानां भगवच्चरित्रपरत्वं वर्तत इति महानेव हर्षस्तस्य जात इत्याह—

श्रीशुक उवाच ।

स इत्थमाष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः ।

प्रबृद्धहर्षो भगवत्कथायां संचोदितस्तं प्रहसन्निवाऽऽह ॥ ४१ ॥

स इत्थमिति । आ समन्तात् पृष्टः पुराणकल्पो येन । पुराणं कल्पयतीत्येतेषामुत्तरार्थे एकं पुराणं वक्तव्यम्, न तु कथामात्रेण प्रकरणमात्रेण वेतेषामुत्तराणि निरूपितानि भवन्तीत्यर्थः । वक्तृश्रोतोरुत्कर्षमाह—कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः संचोदित इति । प्रबृद्धहर्षो भगवत्कथाया वक्तव्यत्वात् । तदेवाऽऽह—भगवत्कथायामिति । सम्यक्प्रेरणं सपरिकरप्रश्नात् । प्रहसन्निवेति मुक्तप्रसादः । पुराणकथनप्रसङ्गमाप्स्या वा अभिनन्दनपूर्वकमाहेत्यर्थः । एवं भगवतः सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनो निरूपितम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

तृतीयस्कन्धे सप्तमाध्यायविवरणम् ।

अष्टमाध्यायविवरणम् ।

अष्टमे भगवद्बुद्धिर्यादृशी साऽत्र वर्ण्यते ।
 आधाराधेयरूपाणां तदीयानां तथोद्गमः ॥ १ ॥
 पङ्क्तिर्भा भगवद्बुद्धिः, स्वरूपे रतिरूपिणी ।
 जगद्विपयिणी चैव कृतियुक्तेति वै त्रिधा ॥ २ ॥
 हरेरेव, तथाऽन्यापि भगवद्विषया त्रिधा ।
 लौकिकोपायजनिता प्रथमा सा द्विधा पुनः ॥ ३ ॥
 तर्कक्रियाविभेदेन द्वितीया वैदिकी स्मृता ।
 साक्षात्कारस्मृतीयस्तु पदसु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४ ॥
 सामान्यतो ग्रन्थरूपा भगवद्बुद्धिर्यते ।
 सर्गोपयोगिनी, यस्मात्तामसादुद्भूता हि सा ॥ ५ ॥
 अनेकधा भागवतप्रवृत्तिरूपयुज्यते ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

अथाष्टमाध्यायं विवरिष्यो मंत्रेयोक्तावुत्तरस्वरूपायाः सङ्गतेः स्फुटत्वेन, निबन्धे विचारितत्वेन च तामनुक्त्वा, शास्त्रीयानेवाऽवसररूपां सङ्गतिं स्मारयितुमध्यायार्थमाहुः—अष्टम इत्यादि । ‘बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी’ इति वाक्याद्विशिष्टज्ञानसमानाकारत्वं तस्याः स्वरूपलक्षणम्; ‘ज्ञानशक्तिः’ इति वाक्याज्ज्ञानजनकत्वं च तस्याः कार्यलक्षणमिति सा यादृशी सर्गलीलायां विवक्षिता साऽत्राष्टमेऽध्याये विशिष्टज्ञानरूपकार्यनिरूपणेन वर्ण्यते । तस्य ज्ञानस्य विषयाव्यभिचाराय तदीयानामाधाराधेयरूपाणां विषयाणां मुद्गमः प्राकट्यं चोपवर्ण्यत इत्यर्थः । समुदायार्थमुक्त्वाऽवयवार्थमाहुः—पङ्क्तिर्येत्यादि । अत्र ‘कृतक्षणः स्वात्मरतावनूहः’ इत्यनेनोक्ता प्रथमा विधा; ‘लोकानपीतान् ददृशे स्वदेहे’ इति द्वितीया; ‘तस्याऽर्थसूक्ष्मः’ इत्यादिभिरुक्ता तृतीया; एवं त्रिधा भगवन्निरुक्ता । तथाऽन्या त्रिधा भगवद्विषया—तत्र ‘तस्मां स च’ इत्यनेनोक्ता प्रथमा; ततः ‘क एष’ इत्यादिश्लोकैरुक्ता द्विप्रकारा पञ्चमी । ततः ‘अपश्यताऽपश्यत यत्र पूर्वम्’ इत्यादिरुक्ता षष्ठी । एषा यद्यपि चतुर्मुखस्य, तथापि ‘तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता’ इति कथनात् साऽपि हरेरेव । तथा च पूर्वोक्तत्रिविधबुद्धेः सारभूतस्तदाधिदैविको ब्रह्माऽपि बुद्धावेवान्तर्भवतीति तद्बुद्धिरपि भगवद्बुद्धिरेवेति पदसु जगत्प्रतिष्ठितमित्यर्थः । नन्वेषां तु ‘उदाप्लुतं विश्वम्’ इत्यारम्भोच्यते, न तु पूर्वम् । अतस्तेषां किनिरूपकत्वमित्यत आहुः—सामान्यत इत्यादि । ग्रन्थरूपेति । श्रीभागवतपुराणरूपा । तामसादिति । संकर्षणात् । तथा च तेषामपि बुद्धिनिरूपकत्वमेवेति सर्वोऽप्यध्यायस्तथेत्यर्थः । ननु भगवत्प्रोक्तत्वं भागवतलक्षणम्, तच्च संकर्षणोक्तत्वे विरुध्यते । किञ्च, सङ्घर्षणः प्रलायक इति तत उद्भूतायाः कथं सर्गोपयोगित्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—अनेकधेत्यादि । कदाचित् भवतः, कदाचित् केनचिद्भूतरेणेत्येवमनेकधा कथने सर्गादिकरणे च प्रवृत्तिरतो भागवतत्वं सर्गोपयोगित्वं

दशलीलायुताः सर्वाः कल्पभेदैर्व्यवस्थिताः ॥

भगवद्बुद्धिरेवेति सैव लीलाद्वये तता ॥ ६ ॥

एवं पूर्वाध्याये भगवच्चरित्रज्ञानार्थं बहवः प्रश्नाः कृताः । तत्र भगवत्क्रियाज्ञानार्थं महानस्योद्यम इति तं प्रोत्साहयितुं स्तौति—

मैत्रेय उवाच ।

सत्सेवनीयो वत ! पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः ।

बभूविथेहाऽजितकीर्तिमालां पदे पदे नूतनयस्यभीक्षणम् ॥ १ ॥

× सत्सेवनीय इति । वतेति हर्षे । सद्भिर्गृहेन्द्रिरपि पूरुवंशः सेव्यः, उत्पत्त्यर्थं स्थानार्थं ज्ञानार्थं च । यद्यस्माद्यस्मिन् वंशे उत्पन्नो लोकपालो यमोऽपि भगवद्दर्शविरोधिधर्मयुक्तोऽपि भगवत्प्रधानो जातः । भगवानेव प्रधानं यस्य, तादृशस्त्वं बभूविथ । यतोऽजितकीर्तिमालां पदे पदे क्षणे क्षणे नूतनयसि । अभीक्ष्णं सर्वदा । सन्तो हि स्वभावजंयार्थं महान्तं यत्नं कुर्वन्ति । तच्चेत् पूर्वं संबन्धमात्रेण भवति, तदा प्रयत्नान्तरं परित्यज्य सद्भिः पूरुवंश एव सेव्यो भवति । वतेति अत्याश्चर्यदर्शनात् प्रमेयबलाधिक्यख्यापनार्थम् । अधिकारे हि सर्वथा भगवद्बुद्धिर्नश्यति, सुतरां लोकपालाधिकारे । यदप्युक्तं 'द्वादशैते विजानीमः' इति, तद्वण्डपार्वजंनार्थमाधिकारिणा ज्ञातव्यमिति ज्ञायते, न तु भक्तिमार्गानुसारेण । तत्राऽपि प्रकृते विशेषं वक्तुं बभूविथेति मध्यमपुरुषः प्रयुक्तः, तेन यमोऽतिक्रूरः सर्वघातक इति सूचितम् । तादृशस्याऽपि यदि भगवत्परत्वम्, तद्वंशसंयन्त्रात् । सोऽपि संबन्धआभिमानिक एव, अविवाहितायां व्यासादुत्पत्तेः । अजितेति न केनापि जित इति भगवदुत्कर्षस्तस्य हृदये रोचत इति ज्ञापितम् । तेन सर्वथा मात्सर्याभावः सूचितः । कीर्तिरिति । यमः कर्मप्रधानो न प्रसिद्धिमात्रं मन्यते । साऽप्यस्य हृदये समागतेति ज्ञापितम् । किञ्च, मालेति कण्ठभूषणम् । कीर्तिं कण्ठे स्थापितवानिति भक्त्योऽप्याधिक्यम् । नूतनकरणेनाऽतिसागर्थम् । पदे पदे नूतनकरणं प्रेम्णा । एवं महात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहोऽस्य वर्तत इति सूचितम् । अभीक्ष्णसि-
त्यनेन प्रेम्णोऽकुण्ठत्वं सर्वतोधिकत्वम् ॥ १ ॥

एवं सर्वदीपनिवृत्तिपूर्वकभगवद्विषयकसर्वगुणा उत्पन्ना इति महानर्थं वंशः, पाण्डवादीनां भक्तानां

प्रकाशः ।

चोपपद्यत इत्यर्थः । तासां प्रवृत्तीनामापाततोऽन्यथा प्रतीयमानत्वेऽपि भगवदीयत्वे गमकमाहुः—दशैत्यादि । एतेन महापुराणान्तरोक्ता अपि संगृहीता ज्ञेयाः । ब्रह्मनुद्धरेऽप्युपयोगायाऽऽहुः—भगवादेत्यादि । लीला-
द्वय इति । द्विविधायां सर्गलीलायाम् ।

× सत्सेवनीय इत्यत्र । अभीक्ष्णं सर्वदेति । पदे पद इति वीप्सया पौनःपुन्यस्य प्राप्तत्वात् पुनरुक्ति-
रिहारायैव व्याख्यातम् । प्रमेयबलाधिक्यमेव स्फुटीकुर्वन्ति—अधिक्रूरः इत्यादि । सापीति । प्रसिद्धिरपि । भक्त्योऽप्याधिक्यमिति । भक्ता बन्तरेव स्थापयन्त्यर्थं तु वदि—सत्सेव्येत्यर्थः ।

स्वस्य च अवज्ञागर्वभावार्थं तथा निरूपितः । इदानीं सर्वे प्रश्ना विशकलिततया पृष्टाः भगवच्चरित्रज्ञापका न भवन्तीति तथाविधत्वज्ञापनार्थमपृष्टकथनार्थं च पुराणमेव मूलतः किञ्चित्कथयिष्यामीत्याह—

सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद्गतानां विरमाय तुभ्यम् ।

प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः ॥ २ ॥

* सोऽहमिति त्वया ये पूर्वं प्रश्नाः कृताः 'सुखाय कर्माणि करोति लोकः' इत्यादिना, तेऽप्यनेन परिहृता भविष्यन्तीति । तत्र प्रथमं प्रश्नं फलत्वेन निर्दिशन्नाह—नृणां क्षुल्लसुखाय महदुःखं गतानां तद्विरमायेति । अनेन पृष्ठानां सर्वेषामेव पदार्थानां भगवत्कर्मपरत्वं सामान्यतो निरूपितम् । स्वभावतः कर्मणामस्यसुखेच्छया कृतानां महदुःखजनकत्वम् । तान्येव च कर्माणि भगवत्संबद्धानि चेत्, भगवदीयत्वेन कृतानि दुःखाभावपूर्वकमहत्सुखफलानि भवन्तीति । अत्र श्रवणे भवानेवाऽधिकारीति तुभ्यमुक्तम् । भागवतमिति भगवता हि प्रतिपादिताः स्वकृताः स्वफला एव । परम्परायामपि भगवदुक्तपदार्थानां दोषसंबन्धाभावाय, वक्तुः श्रोतुः स्वरूपतोऽवस्थातश्च परमां शुद्धिं निरूपयितुं शुद्धपरम्परामाह—यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्य इति । यद्भागवतं भगवता न परम्परयोक्तम्, किन्तु साक्षादेव । भगवत्त्वं वा साक्षात् । भगवत्कृपया जातभगवत्त्वव्युदासार्थम् ऋषिभ्य इति । ज्ञाननिष्ठा ऋषयः परमप्राप्तत्वेन निरूपिताः । येषां बुद्धौ मन्त्राः स्वतः स्फुरन्ति, सा बुद्धिरुत्तमैवं भवति ॥ २ ॥

भगवानपि न ऋषिणां कुर्वन्, लक्ष्मीसहितो वा, भागवतमुक्तवान्, किन्तु आत्मध्यानारूढ एकाम्रचि-
रास्तथोक्तवानिति भगवन्तमुपदेष्टारं वर्णयति—

आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं संकर्षणं देवमकुण्ठसत्त्वम् ।

विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ॥ ३ ॥

+ आसीनमुर्व्यामिति । आसीनमिति क्रियान्तराभावेन लौकिकरीत्याऽपि वैजात्याभावः सूचितः । उर्व्यामिति भूमी स्थित्या यज्ञियत्वं सूचितम्, अन्यथा भगवान् कथं मूमावासीत् । इयमुर्वी नोद्धृता, किन्तु मूलभूतैव; यतः पातालाधोविद्यमानत्वं स्थानलक्षणाभिर्नागकन्यापूजनया च निरूप्यते । आद्यमिति पित्रादिजन्मदोषः परिहृतः । संकर्षणमिति भगवत्शत्रुभूतैर्यो मूर्तिः संहारकर्त्री, सा निरूपयतीत्युक्तम् । तेन भगवता पदार्थनिरूपणे दृष्टान्तार्थमपि यद्यन्ये पदार्था निर्दिष्टा भवन्ति, तेऽपि संकर्षणे प्राप्य दग्ध-पूर्वावस्था भगवदीया एव नूतना भवन्तीति सूचितम् । ताम्रसत्त्वेन समागतं दूषणं परिहरति—देवमिति ।

प्रकाशः ।

* सोऽहमित्यत्र । इदानीमित्यस्य पुराणमित्यनेनाऽप्यन्वयः । भगवत्कर्मपरत्वमिति । भगवत्कर्मोपयोगित्वम् । तद्बहुत्वादयन्ति—स्वभावत इत्यादि ।

+ आसीनमित्यत्र । वैजात्याभाव इति । उपदेष्टृधर्मविजातीयं वैयग्र्यमिति तदभावः । वैयग्र्याभाव इतिपाठो वा । मूलभूतेति । अण्डालिका । स्थानलक्षणाभिरिति । 'किरीटसाहस....' इत्यनेनोक्ताभिः फणाभिः । सूचि-
तेनास्त्यतिकालेपि दोषनाशकत्वेन प्रलायकत्वं सूचितमित्यर्थः ।

ननु देवानामपि नानाविधत्वात् तामसत्वमपरिहृतमेव । अत आह—अकुण्ठसत्त्वमिति । न कुण्ठं कुण्ठितं सत्त्वं सत्त्वगुणोऽक्षरात्मकं वा, आसनत्वेन यस्य । स तु गुणत एव तामसः, संहारकर्तृत्वात्; तदपि प्रलयकाले । इदानीं तु देवः सर्वोपास्य एव । संकर्षणत्वं च द्रष्टृदृश्ययोः सम्यक् कर्षणात्, अतः स एव संसारं प्रयच्छतीत्याद्यत्वम् । तेन भजनावश्यकत्वं पितृत्वादुपदेष्टृत्वं च संगच्छते । इदं तु ज्ञानिन एव जानन्तीति श्रोतृत्वं सनकादीनाम् । मोक्षार्थमपि अयमेव सेव्यः, सम्यक्कर्षणं तत एव यतो निर्वर्तते । अस्य च रूपमग्रे निरूपयिष्यते । ननु सनकादीनां ज्ञानस्य विद्यमानत्वात् संकर्षणस्थाने किमर्थं गता इत्याह—विवि-
त्सव इति । अतः संकर्षणात्परस्य वासुदेवस्य तत्त्वं स्वरूपं विविक्तसर्वो ज्ञातुमिच्छवः कुमारमुत्थाः स-
नकादयः । सनत्कुमारो मुख्यो येषाम् । मुनय इति संकर्षण एव जानाति, तमनन्तरो वासुदेवं ज्ञातुं नाऽन्य इति ज्ञानयुक्ताः । अन्यिति ब्रह्मणा स एव प्रपद्य इत्युक्ते तमन्यपृच्छन् । यद्यपि ब्रह्मा जानाति, तथापि स भक्तिमार्गप्रधानः सनकादींस्तथा न मन्यते, अतः संकर्षणमपि ज्ञानप्रधानं मन्यमानस्तथाऽऽह—

स संकर्षणः, अभिमानाधिदैवत्वात् न तमभिमानो व्यामोत्यतः स्वस्याऽपि परं वासुदेवं ध्यायन्नेव सर्वदा तिष्ठति । यदा वा ध्यायति, तदा ते गता इति तस्य ध्यानावस्थां निरूपयति—

स्वमेव धिष्ण्यं बहु मानयन्तं यं वासुदेवाभिधमामनन्ति ।

प्रत्यग्भूताक्षांश्चुजकोशमीपदुन्मीलयन्तं विबुधोदयाय ॥ ४ ॥

४ स्वमेव धिष्ण्यमिति । धिष्ण्यं स्थानमाश्रयम्, न स्वासनम् । वासुदेवाख्यं तं बहु मानयन्तम् । तस्य ध्याने क्रियमाणे ध्याता स्वयं ध्येयं बहुमानयत्येव । तस्य ध्येयस्य स्वरूपमाह—यं ध्येयत्वेन निरूपितं लोका वासुदेवेति वदन्ति । यो ध्येयत्वेन निरूपितस्तमित्यर्थः । वासुदेव इत्याभिधा यस्य । वस्तुतस्तु, स्व-
स्यैवाऽऽश्रयभूत आत्मा, लोकाः परं शब्दान्तरेण व्यपदिशन्ति । ननु ध्यानारूढो बहिःसंवेदनाभावात् कथमुपदेष्टा भवतीत्यत आह—प्रत्यग्भूतेति । प्रत्यगात्मस्वरूपे भूतमक्षि येन । ‘कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मान-
मैक्षताऽऽश्नुचक्षुः’ इति श्रुतेः । यद्यन्यन्तर्नाति तेन चक्षुः, तथापि भगवान् कमलनयन इति तदम्बुजं जलाद्बहिर्दृश्यत एव, तथा भगवानपि ध्यानारूढोऽपि बहिः पश्यतीति ज्ञातव्यम् । किञ्च, तदक्षि कम-
लस्य कोशरूपम् । कोशो हि मुकुलितपत्रात्मको भवति, तथाऽयमपि निमीलिताक्षः । तथापि विबुधाना-
मागतानां सनकादीनामुदयाय अभ्युदयाय, तानभ्युदितान् कर्तुम्, ईषाद्विकंचय्य पश्यन्तम् । कोशे हि अर्द्धविकासः संभवति ॥ ४ ॥

प्रकाशः॥

अक्षरात्मकमिति । सर्वदशरूपम् । सङ्कर्षणपदस्य यौगिकत्वे नामत्वं न स्यादिति योगस्य सार्वदिकत्वं तदर्थं स्फुटीकुर्वन्ति—सङ्कर्षणत्वमित्यादि । तथा चैवं सर्वस्य स्वरूपावस्थात्वबहिर्निर्गमनयोः सम्पादनेन प्रवृत्-
त्वात्तथात्वं सार्वदिकमतो नापेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः—अत इत्यादि । अग्र इति । पञ्चमस्कन्धे । तथा न न मन्यत इति । अधिकारिणो न मन्यते ।

५ स्वमेवेत्यत्र । स सङ्कर्षण इत्यस्य वासुदेवं ध्यायन्नित्यादिनाऽन्यः ।

तेऽपि बाह्यतोऽपि शुद्धा भूत्वा समागता इत्याह—

स्वर्धुन्युदाद्रेः स्वजटाकलापैरुपस्पृशन्तश्चरणोपधानम् ।

पद्मं यदर्चन्त्यहिराजकन्याः सप्रेम नानाबलिभिर्वरार्थाः ॥ ५ ॥

* स्वर्धुन्युदाद्रेरिति । अथवा, भगवदीयशरीरसिद्ध्यर्थं स्वर्धुन्युदाद्रेरिति । यावद्ब्रह्माजलेनाऽऽर्द्रं शरीरं तिष्ठति, तावद्दैत्याक्रमणं न भवतीति पाताले दैत्याधिक्यात् तत्स्पर्शाभावर्यमाद्रा इव जटाः कृताः, न शो-
पिताश्च । गङ्गाद्वारमार्गेण गता इति केचित् । तथा सति ते सर्वार्द्रा एव वक्तव्याः । ‘योगेश्वराणां गतिमाहुः’ इति न्यायेन येन केनाऽपि मार्गेण ते गन्तुं शक्ताः, स्वर्धुनीपदे लक्षणा च स्यात् । अस्तु वा तथैव अतिपावित्र्यार्थम् । जटा असंस्कृतकेशास्तेषां कलापैः समूहैः संकर्षणचरणोपधानं पीठमुपस्पृशन्तोऽप्यु-
च्छन्निति संबन्धः । पूर्वं कृतनमस्कारा अपि बासुदेवस्वरूपज्ञानार्थं पुनः साष्टाङ्गनमस्कारं कृतवन्त इत्यर्थः ।
ननु स्वार्द्रजटाकलापैः तदुपस्पर्शे को हेतुस्तत्राऽऽह—पद्मं यदर्चन्तीति । अहिराजकन्याः बासुकिकन्याः,
सप्रेम यथा भवति तथा, वरार्थाः सत्यो नानाबलिभिर्नानापूजाप्रकारैर्यत्पद्ममर्चन्ति । तेषां स्पर्शादो-
पायेति केचित्, गङ्गापेक्षयापि तच्चरणस्यैव प्रकृष्टत्वात् । किन्तु तदुपस्पर्शेन इष्टकामना सिद्ध्यतीति
तदुपस्पर्शेन हेतुर्चन्तीति । महतामपि फलदातेति स्पष्टसिद्धिः सूचिता । कन्यात्वादेव न विकारान्तरस-
म्भावना, कामितान्तरकथनात् न काम्यत्वम् । अतः सर्वप्रकारेण निर्दुष्टं सर्वकामनापूरकं भगवन्तं तमेव
ध्यायंस्तत्स्वरूपं सम्यगवश्यतीति सूचितम् ॥ ५ ॥

तेषां सङ्कर्षणज्ञानपर्यन्तं ज्ञानं सिद्धमिति ज्ञापयितुम्, बासुदेवज्ञानस्याऽत्यभीष्टत्वं विज्ञापयितुं ते स्तुव-
न्तीत्याह—

मुहुर्गृणन्तो वचसाऽनुरागस्खलत्पदेनाऽस्य कृतानि तज्ज्ञाः ।

किरीटसाहस्रमाणिप्रवेकप्रयोतितोद्दामफणासहस्रम् ॥ ६ ॥

* मुहुर्गृणन्त इति । अन्त्युद्रेकान्मुहुर्गृणन्म् । ज्ञाननिष्ठानां मनसां गृणनं सम्भवतीति प्रेमोल्लासस्य-
पनार्थं वचसेत्युक्तम् । ततोऽप्याधिक्याय स्खलत्पदेनेति । ‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्येमे कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥’ इति वाक्यात् बासुदेव इवाऽस्मिन्नपि प्रेमाऽऽह । अ-
नुरागेण स्खलन्ति पदानि यस्मिन् इति । कविवन्तुनकल्पनया स्तोत्रं वारयति—अस्य कृतानीति । अ-
स्य सङ्कर्षणस्य कृतानि चरित्राणि तत्प्रतिपादकवचसा गृणन्त इति संबन्धः । नूतनपरिचयं व्यावर्तयन्
सङ्कर्षणकृतानतां त्रेपामाह—तज्ज्ञा इति । सङ्कर्षणस्य कृतं जानन्तीति तथा । अन्यस्मै पूर्वोक्तलक्षणरहि-

प्रकाशः

* स्वर्धुनीत्यत्र । केचिदिति । श्रीधरस्वामिनः । सर्वार्द्रा इत्यादि । तथा च जटापदवैयर्थ्यमित्यर्थः ।
येन केनापीति । तथा च गमकाभाव इत्यर्थः । अजहत्स्वार्थोया अदुष्टत्वान्मार्गत्वस्याऽपि शक्यवचनत्वा-
ज्जटापदसार्थस्यस्याऽप्यतिपावित्र्यार्थतया कथाश्चेत् साधयितुं शक्यत्वात् तमपि पक्षमङ्गीकुर्वन्ति—अस्तु वे
त्यादि । तेषामिति । अहिजातीयानाम्, सामान्ये न पुंसकम् । अस्वरसे बीजमाहुः—गङ्गेत्यादि ।

* मुहुर्गृणन्त्यत्र । वाक्यादिति । श्रुतांशतरोपनिषद्वाक्यात् ।

ताय भागवतं न वक्तव्यमिति ४ तदोक्तम् । तस्य संकर्षणस्याऽवतार इव रूपान्तरेण स्थितिं वारयत्यानुष-
ङ्गिकदोषाभावाय—किरीटसाहस्रेति । किरीटानां यत्साहस्रं सहस्रसमूहः, तत्र ये मणिप्रवेका मण्युत्तमा-
स्तैः प्रद्योतिता य उद्दामाः फणाः, तेषां सहस्रं यस्य । किरीटानामनादरायै साहस्रपदप्रयोगः, तेन नि-
त्यनूतनानि किरीटानि भवन्तीति ज्ञापितम् । मण्युत्तमैः प्रद्योतितत्वेन सहस्रफणदर्शनं स्पष्टं ज्ञापितम् ।
अनेन दर्शनेनाऽपि भयं निवारितम् । गुणातीतत्वज्ञापनाय—उद्दामेति, प्रलयसाधकत्वात् । कालान्तरे तेषां
दान्वेव सङ्कोचः सम्भवति, तदपि निषिध्यते । तथाकरणं तत्रत्यानां स्थादीनां नैकव्याभावाय । फणा-
शब्दो विकसितफणवाची, फणानामासहस्रमाभिव्याप्य यस्येति वा ॥ ६ ॥

एवं श्रोतृवक्तृस्वरूपं निरूप्य प्रस्तुतमाह—

प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरताय तेन ।

सनत्कुमाराय स चाऽऽह पृष्ठः सांख्यायनायाऽङ्ग ! धृतव्रताय ॥ ७ ॥

* प्रोक्तं किलैतदिति । ननु त्वेवक्ष्यमाणस्य भागवतस्य माहात्म्यज्ञापनार्थं किमित्येतावदुच्यत इत्याश-
ङ्काऽऽह—किलेति । भगवत्तमेनेति निरुपाधिकभगवत्त्वं व्यावर्त्तयति, अन्येभ्यश्चोत्कर्षं चाऽऽह । अनेन
तेनाऽपि बाह्यदेवात् ज्ञातमिति ज्ञापितम् । अस्य श्रवणेऽधिकारमाह—निवृत्तिधर्माभिरतायेति । निवृत्ति-
धर्मे पारमहंस्यधर्मे अभिरतिर्यस्य । तेन पूर्वोक्तेन सहस्रफणरूपेणैव उपदेशं कृतवानिति ज्ञापनार्थं पुनर्नि-
र्देशः कृतः । सनत्कुमारायेति दुर्लभाधिकारित्वेन सनत्कुमार एवोपदिष्टः, अन्ये त्वानुपाङ्गिकाः । तत्र हेतुः
'निवृत्तिधर्माभिरताय' इति पूर्वमुक्तः । ततः परम्परामाह—स चाऽऽहेति । सांख्यायनाय स उक्तवान् ।
योगनिष्ठः सनत्कुमारः सांख्यनिष्ठापेक्षवान् । सांख्ये व्यवहारोऽन्यथा भार्ताति तदर्थमाह—धृतव्रतायेति ।
धृतानि व्रतानि येन । अङ्गेति संबोधनं तथाऽधिकार एव सिद्धयतीति विदुरस्याऽपि तथात्वाय ॥ ७ ॥

सांख्यायनस्तु पराशरं भक्तं मत्वा तस्मै प्रसङ्गादुक्तवानिति स्वपुरोराषिक्यकथनार्थमाह—

सांख्यायनः पारमहंस्यमुल्लो विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः ।

जगाद सौऽस्मद्भुवस्वेऽन्विताय पराशरायाऽथ बृहस्पतेश्च ॥ ८ ॥

सांख्यायन इति । स हि पारमहंस्यधर्मे मुख्यः । परमहंसानां श्रवणकर्त्तृत्वमावश्यकम् । अतो भ-
गवद्विभूतीविवक्षमाणो वक्तुमिच्छन्, अन्विताय मिलितायाऽस्मद्भुवस्वे पराशराय जगाद । अन्विता
योग्यो वा । अथ भिन्नप्रक्रमेण । बृहस्पतेः स्थाने गत्वा तस्मै चोक्तवान् । बृहस्पतेरत्र निरूपणं देवलोके
भागवतप्रचारार्थम् । ब्रह्मा सनकादयश्च उपरितनलोकेषु सन्त्येव; भुवपर्यन्तं बृहस्पतिः, मूर्ता पराशरः,
पाताले संकर्षण एवाऽस्ति । अतश्चतुर्दशसु भुवनेषु भगवच्चरित्रं भागवतं व्याप्तमस्तीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

• प्रकाशः ।

४ तदोक्तमिति । तस्मिन् समये तज्ज्ञातृत्वमुक्तमित्यर्थः ।

* प्रोक्तमित्यत्र (दुर्लभाधिकारित्वेनेति) किलेतीति । तथा च न ब्रह्माजादयेनेदं स्तोममात्रम्, किन्तु
वास्तवमेव माहात्म्यमित्यर्थः । दुर्लभाधिकारित्वेनेति । छान्दोग्ये तस्य ज्ञानपूर्णताया उक्तत्वात्पात्वेन ।

पराशराङ्गमौ प्रचारमाह—

प्रोवाच महं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यम् ।

सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स ! श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥ ९ ॥

× प्रोवाचेति । महं मैत्रेयाय । दयालुरिति स्वस्य तथाऽधिकारामाव उक्तः । मुनिरिति अग्रे प्रचरण-
ज्ञानम् । स इति प्रसिद्धः पराशरः, यः सप्तवार्षिकोऽपि मार्कण्डेयापेक्षयाऽपि वयसा वृद्धो, गर्भे च वेदाध्येता,
पूर्णज्ञानः । पुलस्त्येनोक्तः पुराणं वक्तव्यमित्याज्ञप्तः । “ पराशरः स्वपितरं शक्तिं राक्षसभक्षितं श्रुत्वा
राक्षससत्रे सर्वाण्येव रक्षांसि हतवान् ; अतः स्ववंशरक्षार्थं पुलस्त्यः समागत्य राक्षससत्रनिवृत्त्यर्थं प्रार्थ-
यत् । ततो निवृत्ताय पराशराय वरो दत्तः ‘ पुराणाचार्यो भव ’ इति । ” अन्यथा अनधिकृतः पुराणं
वक्तुं न शक्नुयात् । तत उक्तं पुलस्त्येनोक्तं इति । आद्यं भागवतम्, पुराणप्रवृत्तौ प्रथमोत्पन्नाय ब्रह्मणे
भगवता प्रथमत एवोक्तम् । विष्णुपुराणं तु भागवतसंबद्धप्रमेयमेव, व्यासे शास्त्राभेदवत् । विष्णुपुराणे
मैत्रेयपराशरकथा निरूपिता, तद्यावृत्त्यर्थमाद्यमित्युक्तम् ; अन्यथा विष्णुपुराणे नेयं परम्परा निरूपिता ।
सोऽहं गुरुकृपागृहीतस्तव श्रोतृसंबन्धित्वेन एतद्भागवतं कथयामि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रयोगः ।
यत्सेति स्नेहः कथने हेतुः । भगवदाज्ञा तु तावन्मात्र एव । सर्वादारक्षार्थमधिकारे विशेषणद्वयमाह—
श्रद्धालवे नित्यमनुव्रतायेति । श्रद्धा मुख्याधिकारः, नित्यं चाऽनुव्रतत्वम् इच्छानुरूपनिरन्तरसेवा ।
अन्तर्बहिरधिकारहेतु श्रद्धासेवे ॥ ९ ॥

* एवं परम्परां प्रतिज्ञां चोक्त्वा पुराणमारभते—

उदष्टुतं विश्वमिदं तदाऽऽसीद्यन्निद्रया मीलितदृङ्मन्यमीलयत् ।

अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतौ निरीहः ॥ १० ॥

प्रकाशः ।

× प्रोवाचेत्यत्र । प्रार्थयदिति । विशिष्टद्वारा साक्षाद्द्वारा पुराणान्तरे प्रार्थयत् । व्यास इति । वेदवि-
भागे । विष्णुपुराणस्यैतच्छास्त्राभेदत्वे किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः—अन्यथेत्यादि । एतस्यैव विवरणं नेयं
परम्परा निरूपितेति । तथा चैतत्परम्पराया अभावात् प्रमेयाभेदाच्च शास्त्रान्तरन्यायेन तस्य पुराणान्तर-
त्वमित्यर्थः । तावन्मात्र इति । यावदितः पूर्वमुक्तं तावन्मात्रे ।

* उदष्टुतमित्यत्र । पुराणमारभत इति । अत्र शुकाशयस्त्वेवं बोध्यः । द्वितीयस्कन्धस्याऽष्टमा-
ध्याये ‘ आसीत्तदुदरात्पद्मम् ’ इत्यादिना हिरण्यगर्भजनकस्य सर्वात्मकत्वादिकं यदाक्षिप्तम्, तत्रवमे चतुः-
श्लोकीप्रसङ्गेन समाहितम् । तत्र ब्रह्मकल्पमुक्तम् । ततो नवमसमाप्तौ ‘ यदुताऽहं तया पृष्टो वैराजात्पुरु-
षादिदम् । ययासीत्तदुपागम्यास्मे प्रशानन्याश्च कृत्स्नदाः ’ इति प्रतिज्ञाय दशमे महापुराणीयानि दशलक्ष-
णान्युक्त्वा वैराजात्पुरुषान् सृष्टिकथने ब्रह्मकल्पस्य विकल्प उपक्षिप्तः, तेन सामान्यतः सर्वे प्रश्ना उत्तरिताः,
तथापि विशेषतो न समाहिता इति तथा समापातुं दशमान्ते ‘ पाञ्च कल्पमथो शृणु ’ इति प्रतिज्ञाय तृ-
तीयस्कन्धप्रारम्भे ‘ एवमेतापुरा पृष्टः ’ इत्यनेन विदुरमैत्रेयसंवादमुपक्षिप्याऽऽद्यं पुराणं तन्मुखेन वक्तुमा-

उदप्लुतमिति । पुराणं हि दशलीलायुक्तम्, तत्रादौ सर्गो बचन्यः । स च भागवतत्वात् भगवत्कृतः । तत्र तत्प्राप्तानामर्थानां ब्रह्मकल्पेऽभावात् कल्पान्तरानुसारेण वक्तव्यम् । यद्भगवतैव कृतम्, तच्चरित्रं पञ्चकल्पे वर्तत इति तत्तिरूपणार्थं पूर्वकल्पस्य प्रलयानन्तरस्थितिमनुवदति, उदकेन प्लुतं सर्वमेव विधमासीदिति । बहुविधा हि प्रलयाः । तामसेषु कल्पेषु तामसानि मृतानि दहन्तेऽग्निमसृष्ट्यर्थम्, राजसेषु तु प्रलयजलेन निमग्नानि भवन्ति, सात्त्विकेषु तु स्थिता एव पदार्था एकदेशेन निवृत्ता अवशिष्यन्त एव, यद्यत्रेऽपि सात्त्विक एव कल्पो भवति। तत्र पदकल्पात् पूर्वकल्पो राजस इति उदप्लुतमित्युक्तम् । इदं विश्वं पूर्वमुदप्लुतमासीत् इदमिति सर्वदा विश्वमेकविधमेवेति वृक्षवत् प्रवाहानादित्वं निरूपितम् । तदेति पूर्वप्रलये । तस्य प्रलयस्य निमित्तमाह—यच्चिद्रयेति । यद्यदा निद्रया भगवच्छक्त्याऽलुप्तज्ञानशक्तिरेवाऽमीलितवृक्षं न्यमीलयत् अक्षिणीनीलं कृतवान्, निमीलिताक्षो जागर्त्तित्यर्थः । नन्वेवं स्थितौ को गुण इत्याशङ्क्याऽह—स्वात्मरतौ कृतक्षण इति । 'कदाचिद्रमते स्वस्मिन् प्रपञ्चेऽपि क्वचित्सुखम् ।' इति दृष्टिप्रलयकरणे निमित्तमुक्तम् । आत्मरता चात्मनि क्रीडायां स्वरूपानन्दरमणे । स्वरूपानन्दः पूर्णानन्दः, अक्षरानन्दस्तु लक्ष्मीरूपः पूर्वं निरूपितः । स च भगवान् व्यापिवैकुण्ठेऽपि कदाचिल्लक्ष्म्या सह क्रीडति, कदाचित्स्वानन्दमेवाऽनुभवति । बीजधर्म एव सर्वत्र कार्यपरम्परायामातृणस्तत्त्वपर्यन्तम् ; तथाप्यंशकार्येषु यादृशमेव बही रमणं तादृशमेवान्तररमणम् । क्रिया बहीरमणेऽभिवृद्धिकरी, ज्ञानं स्वन्तः ; अन्योन्यबाधकत्वं च । सर्वेहोपरतिरेवाऽऽप्तानन्दानुभवेऽङ्गम् । तदाह—निरीह इति सर्वचेष्टारहितः । यथा पुरुषत्वे तुल्येऽपि रङ्गमहाराजयोर्बहिर्भागातिशयस्तथाऽऽत्मन्यपीति । यावदेवाऽऽत्मत्वेन जानाति, तावदेवाऽऽत्मसुखं वर्द्धते । यथा यथा परिच्छिन्नचि, तथा तथाऽस्यो भवति । इदमेव भगवान् सृष्टिप्रलयाभ्यां बोधयति । एक इति तत्सुखमस्वप्नदोषेनैवाऽनुभूयते । क्रियायां प्रयत्नव्यावृत्त्यर्थमधिश्चानो जातः । तत्पकृतपीडानिवृत्त्यर्थमहीन्द्रतल्पे शेषपर्यङ्के । स हि भगवच्छ्रया-सोत्थवायुपानेन प्रतिक्षणं तुङ्गः कोमलश्च भवति, अत एव बहुकालं शयानो भवति ॥ १० ॥

प्रकाशः ।

रव्यम् । तेन ते प्रकाश एवं युक्तिपूर्वकमाप्तसम्पत्तिपूर्वकं पञ्चकल्पीयसृष्ट्युक्ताः समाहिता भाविष्यन्तीति तद्विदं प्रपञ्चयन्ति—पुराणमित्यादि । पुराणमारभत इति पुराणमिति महापुराणम् । अनुवादप्रयोजनमाहुः—बहुविधा इत्यादि । तत्र पूर्वं 'स चापि यत्र' इत्यनेनावस्थासाम्येन जीवतौल्यादीश्वरत्वं यदाक्षितम्, तदत्र प्रथमं विशेषतः समाधेयम्, तदर्थं प्रथमं भगवत्सुप्तेर्जीवसुप्तिर्लो वैलक्षण्यमत्र बोधयतीत्याशयेनाहुः—तस्येत्यादि । तथा च 'सुप्तिस्फुरे सकले विलीने तमोभिर्भूतः सुखरूपमेति' इति श्रुतेर्जीवस्य तदानीं तमसाऽभिमग्नः, इह तु नेत्येकं वैलक्षण्यम् । स्वात्मरतावित्यादि । तथा च स्वंप्रतिष्ठिततैव गुण इत्यर्थः । अत्र कृतक्षण इत्यस्य कृतेच्छ इत्यर्थबोधयानाऽऽहुः—कदाचिदित्यादि । आत्मनीत्यादि । 'सता सौम्य ! तदा सम्पन्नो भवति' इति श्रुतेर्जीवस्य सत्त्वस्य च तदानीं सुखम्, न तु स्वतः ; तदपि न पूर्णमनित्यं च । इह तु स्वतः पूर्ण-चेत्यपरं वैलक्षण्यम् । एवं ब्रह्माण्डान्तेव भविष्यति, न तु मूलधाम्न्यपीति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः—अक्षरेत्यादि । 'निरस्तसाम्यातिशयेन' इत्यादिवाक्यैस्तथेत्यर्थः । एवं वैलक्षण्यं बोधयित्वा प्रतीयमानावस्थासाम्ये हेतुमाहुः—बीजेत्यादि । तर्बेतदंशे किं वैलक्षण्यमित्याकाङ्क्षायां तदृष्टान्तेन तत् स्फुरीकर्तुं तान् य-मोनाहुः—तथापीत्यादि । तथा चाऽत्रापि महत्त्वकृतं वैलक्षण्यमित्यर्थः । प्रयोजनतोऽप्याहुः—इदमित्यादि । ननु भवत्वेवम्, तथापि निद्राया अवधारकत्वे ज्ञानस्य किं प्रयोजनमत आहुः—क्रियायामित्यादि । परिकर-तोऽपि वैलक्षण्यं बोधयन्ति—स हीत्यादि । एतेन शेषस्य वेदालम्कत्वेऽपि युक्तिरुक्ता ।

तर्ह्यग्रे सृष्टिर्न स्यात् इत्याशङ्क्याऽऽह—

सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः ।

उवाच तस्मिन्सलिले पदे स्वे यथाऽनलो दारुणि रुद्धवीर्यः ॥ ११ ॥

+सोऽन्तरिति । शरीर त्वानन्दमयमिति पूर्वं निरूपितम्, सदानन्दमय वा । सच्चिदानन्दरूपमिति वस्तुस्थिति । पुरुषस्य सद्भावम्, मध्ये ज्ञानम्, आनन्दस्त्वन्त, स्त्रियास्तु विपरीतम्, तस्या सत्येव रतिर्न-
त्वानन्दे कदाचिदपि । अन्त साङ्ख्ययोगज्ञानाधिकार एव तस्या, नहिर्भक्तेश्च । पुरुषस्य तु विपरीतम् ।
आनन्दानुभवस्तस्यान्तर एव युक्तो न बाह्ये; भेदकरणप्रसङ्गात्, आनन्दस्य स्वस्थानत्यागाच्च । न तादृशा-

प्रकाशः ।

+ सोऽन्तरित्यत्र । तर्हीत्यादि । एवमास्मरतत्वेन निर्विघ्नमहासुखानुभवेऽग्रे सृष्टिप्रयोजनाभावात् सा न-
स्यादित्याशङ्क्य, स्वापकारण तत्परिकर प्रकार प्रयोजनं चाऽऽहेत्यर्थः । अत्र मूले 'सः' इत्यनेन पूर्व-
श्लोकोक्तस्य शयानस्य परामर्शात्तस्य चेच्छाविशिष्टस्यैव सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिच्छाविशेषोऽर्थबलादेव रमण-
कारणत्वेन लभ्यत इत्यतः स इतिपद न व्याख्यातम् । तत्र कारणीभूताया इच्छाया प्रकार बोधयितुम-
न्यानि पदानि व्याकरिष्यन्ते । 'आनन्दरूपमभूत यद्विभाति' इति श्रुत्या भगवतः केवलानन्दधनत्वेन तत्र
बाह्याभ्यन्तरभावाभावात् किं तत्रान्तःशरीरमित्याकाङ्क्षाया तद्वक्तुं पूर्वं स्वरूपस्थितिमाहुः—शरीरमित्या-
दि । पूर्वमिति ब्रह्मकल्पे । सदानन्दमय तद्विकल्पे । वस्तुस्थितिरिति । 'सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म' इति
स्वरूपरक्षणोक्त्या । तथा च यदा यथेच्छति तदा तथा प्रकटीभवतीति तत्तथेच्छयैव सदादीनामन्तर्भावो
बोधयितुम्, मुद्घै'स आत्मानमेव द्वेषाऽभातयत्तत पतिश्च पत्नी चामवताम्' इति श्रुत्या शरीरद्वैविध्यात् प्रकृते
च योगमायोपवृत्तिलीलाया बाध्यत्वाद्योगमायायाः स्वीत्वाच्च शरीरद्वयेऽपि सच्चिदानन्दस्थितिव्यवस्थामाहुः
—पुरुषस्येत्यादि । पञ्चकौशविचारश्रुत्या पुरुषदेहे तथैव सिद्धत्वात् । स्त्रीदेहे सामान्यतस्तथा प्राप्तावपि
'विलोक्यैकान्तभूतानि' इति वाक्ये पुनतिहरणार्थमेव स्त्रीकरणस्मरणात्, मतिहरणस्य प्रीतिं विना
अभावात्, प्रियत्वस्य चाऽऽनन्दधर्मत्वेन तदात्मकत्वात् स्त्रिया विपरीतधर्मत्वमित्यर्थः । तेनरतावपिवैपरी-
त्यमाहुः—तस्या इत्यादि । सत्येव रतिरिति । स्त्रिया सदशोऽन्तरिति तस्मिन्नेव रतिः । तस्यामान्तरधर्म-
त्वेन तत्रैव तदुत्पत्तेरिति । कदाचिदिति । कस्यामपि बुद्ध्यवस्थायाम् । तथा च पुरुषस्य जाग्रति स्त्रीशरी-
रीयानन्दे बहीरति । सुप्तौ सत्सम्पत्त्याऽन्तरानन्दे रति । स्वप्नेऽपि बाह्यत्वाभिमानादानन्द एव । स्त्रियास्तु
जाग्रति स्वप्ने च पुद्गलीरिमे सति । सुप्तौ च प्राप्ते सतीत्यर्थः । एवं नैषावस्थान्यवस्थामुक्त्वा मुक्त्यव-
स्थापामप्यनुभववैजात्याय साधनव्यवस्थामाहुः—अन्त साङ्ख्येत्यादि । एतत्प्रयोजनमग्रेऽत्रैव वक्तव्यम् ।
एवं व्यवस्थां मुक्त्वा स्वतरेत्कर्षायाह—आनन्देत्यादि । पुरुषस्य आनन्द आन्तरो रतिश्च तस्यैव धर्म इति
रतेस्तत्सम्बन्धे उभयोरान्तरत्वेनैकाधिकरण्यादानन्दानुभवो भूयान् भवतीति तत्रैव युक्त इत्यर्थः । ननु वा
येऽपि तदनुभवस्य तुल्यत्वेन तत्र कुतो न युक्त इत्यत आहुः—न बाह्य इत्यादि । इत्यानन्दयोर्धर्मधर्मिभावेन
रतेर्वहिरानयने आनन्दविदरणप्रसङ्गात् 'आनन्दस्याऽप्यानयने स्वस्थानत्यागाच्च न युक्त इत्यर्थः । अत्रा-
नुभव प्रमाणयन्ति—नेत्यादि । तद् 'यथा प्रियया सपरिष्वको न बाह्य वेद नान्तरमिति । तत्र स्थितो न

नन्दोऽनुभवयोग्यः । भगवत्यपि तथा, जीजत्वात् । स हि भावस्त्रिषु परिवर्तत इति साक्षिदानन्देषु नैकत्रैव स्थितिः, अन्यथा तादृग्भूवैयर्थ्यापत्तेः । अनुस्यूतस्तु तदात्मक एव नित्यसिद्धः । अतः सति रमणेऽक्षरा-
नन्दं पृथक्कृत्य लक्ष्म्या सह रमते, चित्ति रमणे सदानन्दौ तस्याऽन्तर्बहिर्निर्धाय बाह्याभ्यन्तरभेदेन रमते ।
तत्र प्रपञ्चो वेदाश्च रमणसाधनम् । स्वकृतप्रपञ्चेऽप्येतदुभयं करोति, ते कल्पप्रलया इत्युच्यन्ते । तत्राधि-
कारिणः कालस्य नियामकत्वात्, भगवदेकसम्भोगसम्पादकत्वाच्च, अंशानां भोगो मा भवत्विति तद्विषयान-
न्तः प्रवेश्य गेते । तदाह—अन्तःशरीरेऽर्पितानि मृतसूक्ष्माणि येनेति । चिदंशान् सर्वानेव यथायथं स्थाप-
यित्वा स्वात्मानुभवं करोतीति । तेषामतिक्रमनिवृत्त्यर्थं कालात्मिकां शक्तिं संहारिकामुदीरयाणः, अ-
लीनां कुर्वाणः प्रेरयमाणः । तस्मिन् सलिले स्वे पदे नारायणस्य स्थानभूते । तस्मिन् पूर्वोक्ते उवास
स्थितः । अयमंशः पूर्वोक्ताद्विशेषः । अवान्तरकल्पत्वादल्पप्रत्ययत्वापाराध्नामनिर्वर्तकत्वाच्च सलिलानु-
ग्रहः । अतोऽस्मदादिः स्वसाक्षिदानन्दांशेषु रमणे शीघ्रं परमपुरुषार्थपर्यवसानाभावात् कारणे सति रति

प्रकाशः।

कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वमं पश्यति' इति श्रुत्या यादृश आनन्दोऽन्तरुक्ततादृशानन्दो न व-
हिरनुभवयोग्य इति प्रत्यक्षत एव सिद्धमित्यर्थः । एवं स्वरतेरुत्कर्षं साधयित्वा सालक्षण्याय प्रकृतेऽतिदिश-
न्ति—भगवतीत्यादि । तथा च यथा पुरुषे साक्षिदानन्दानां बाह्याभ्यन्तरभावः, यथा च स्वरतेरुत्कृष्टा,
तथा भगवत्परीत्यर्थः । एवं स्वरतिजीजमुक्त्वा तत्त्यागमाहुः—स हीत्यादि । हि यतो हेतोः स भावो रमण-
कर्तृत्वरूपस्त्रिष्ववस्थाविशेषेषु परिवर्तत इति हेतोः साक्षिदानन्देष्वेकत्र न रतेः स्थितिः, किन्तु यत्रैव कर्तुं
रतीच्छा तत्रैव स्थितिरितीच्छाविशेष एव तत्त्यागवीजमित्यर्थः । अत्र गमकमाहुः—अन्यथेत्यादि । तथा
च, यदि कर्तृत्वपरिवर्तनेच्छा न स्यात्, तदा निद्राया ज्ञानाभिभावकत्वात् शयीत । यस्मादेवं तस्माज्जा-
ग्रति सतः, स्वप्ने चितः, सुषुप्तावानन्दस्य रमणकर्तृत्वमिति स्तेरपि परिवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं सति रम-
णकर्तृभावस्तस्मिन्न नित्यः स्यादिति लीला अप्यनित्याः स्थिरित्यत आहुः—अनुस्यूत इत्यादि । तदात्मक इति ।
आनन्दात्मकः । तथात्वपरिवर्तनेऽपि नित्य इति लीला अपि स्वरूपतः प्रवाहतश्च नित्या इत्यर्थः । तत्र सिद्धं परि-
करं जीववैलक्षण्यायाऽऽहुः—अत इत्यादि । सति रमण इति । जाग्रद्रमणे । चित्ति रमण इति । स्वाप्ने रमणे ।
तस्याऽन्तर्बहिर्निर्धयेति । चिदंशान्तर्बहिः सदानन्दनिधानेन तां स्त्रियमिव कृत्वा । अनेन तदानीं
योगमायया सह रमणमुक्तम् । तत्रेति । चित्ति रमणे । वेदा इति । निःश्रुतिरूपाः । एवं सामान्यतः
। सर्गप्रलयव्यवस्थोक्ता । स्वकृतप्रपञ्चे तु विशेषमाहुः—स्वरुतेत्यादि । एतदुभयमिति । वेदप्रपञ्चाभ्याम-
न्तर्बहीरमणम् । तद्व्यस्यति ' वेदमयो विधाता ' इति । त इति । द्विषा रमणोपयुक्ताः पदार्थाः । एवं
दिनमाध्यव्यवस्थामुत्तेनैकः परिकर उक्तः । परिकरान्तरमाहुः—तत्रेत्यादि । भोग इति । सुखदुःखानुभवः ।
तथा चांशानां तुल्यमुसातिदुःखदर्शन उद्वेगात्सुप्तापो न स्यादिति तदर्थं विषयाणामन्तःस्थापनं स्वात्मारति-
परिकर इत्यर्थः । परिकरान्तरमाहुः—चिदंशानित्यादि । यथायथमिति । ये यद्देशादुत्पन्नास्तांस्तद्देशे । अ-
तिक्रमनिवृत्त्यर्थमिति । तेषां विषयराहित्येन भोगाभावाद्भगवद्भोगदर्शने तेषां वामनया क्षोभऽतिक्रमः
। स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थम् । अयमंश इत्यादि । काले प्रेरणात्मकोऽंशः पूर्वोक्तोक्तोक्तिरहितत्वाद्विषयक्षणेनैत-
सर्वोऽपि तुल्य इत्यर्थः । नामनिर्वर्तकत्वादिति । नारायणनामनिर्वचनोपयुक्तत्वात् । एवं परिकरे प्रकार
उक्तः । प्रयोजनमाहुः—अत इत्यादि । अस्मदादिरिति । पुंशरीरः स्त्रीशरीरश्च यथाधिकारमन्तर्बहिः मार्धनः

कुर्वति । ननु बहिः स्थितानां पदार्थानामन्तः स्थापितत्वात् कालस्य च विद्यमानत्वात् सर्वं जगद्बहिरागच्छेत् । तत्राऽऽह—यथाऽनलोदारुणि रुद्धवीर्यं इति । कारणे तादृशं रूपमस्तीति ज्ञापयितुं कार्यं तादृशं रूपं दृष्टान्तिकृतम् । यथा तस्य दाहकशक्तिर्निरुद्धा, तथा कालादीनामपि स्वस्याऽपि शक्तिर्निरुद्धा ॥ ११ ॥

एवं कियत्कालं स्थित इत्याह—

चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन् स्वयोदीरितया स्वशक्त्या ।

कालाख्ययाऽऽसादितलोकतन्त्रो लोकानपीतान् ददृशे स्वदेहे ॥ १२ ॥

* चतुर्युगानामिति । चतुर्युगानां स्वरूपमग्रे निरूपणीयम् । तेषां सहस्रावृत्तौ ब्रह्मणो दिनं भवति, तावत्स्यैव निशेति तावत्कालं शयनम् । चकारात्सन्ध्यांशयोर्ग्रहणम्, अन्यथासङ्ख्यानिवृत्त्यर्थं च । कालशक्त्याः पर्वद्वयस्य विद्यमानत्वात् प्रथमपर्वऽतिक्रम्य, यदैव सा द्वितीये पर्वणि समायाति, तदैवानन्दतिरोधानार्थं ज्ञानशक्तिमुद्गावयति । अतिक्रमणज्ञापनार्थं वा । अत एवाऽस्मिन् कल्पे जीवद्वारैव भोगः । अतो भगवान् स्वपत्नेव स्वकीयया प्रामाणिकया स्वेनैवोदीरितया स्वेच्छारूपया स्वशक्त्या, न तु मित्रतया स्थितकालेन । कदाचिद्भगवदिच्छया सोऽप्यन्तः प्रविश्य तथा कुर्यात्, ततश्च तस्याऽनियतत्वात् कालातिक्रमो भवेत् । कालाधीनसृष्टिश्च येन न भवेत्, शक्त्यन्तराणामप्युद्बोधप्रसङ्गात् । अतो भगवदिच्छानुसारेण स्वशक्त्यैव कालाख्यया आसादितमुपस्थापितं लोकानां तन्त्रं करणसाधनं यस्य । चित्तागमनमात्रेणैव विषयं करणसाधनं चोपस्थापितवतीत्यर्थः । तदा अपीतान् अनुक्तान् लोकान् जनान् स्वदेहे ददृशे । वासनया विषये संवद्धान्, स्वशेन भगवति चितिं प्रविष्टान्, स्वस्मिन् विद्यमानमंशं तत्र प्रवेशयितुं ददृशे । तदा सद्दशमध्ये सर्वाऽपि चिदंशः पिण्डीभूतः ॥ १२ ॥

तस्याद्रममाह—

तस्याऽर्थसूक्ष्माभिनिविष्टहृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ।

गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूप्यंस्तदाऽभिद्यत नाभिदेशात् ॥ १३ ॥

प्रकाशः ।

रतिं कुर्वतीति शिष्यार्थं प्रकारः सूचितः, जीवसुसार्थं च स्वाप इत्यर्थः । तादृशमिति । शक्तिनिरोधकम् । शेषमुक्तानर्थः । एवं मुण्यापस्योत्तरावगम्योक्ता । तेनाऽपि जीववैलक्षण्यं घोषितम् । जीवरयाऽवस्था कालकृता परस्थानभूतप्रीतप्राईसम्बन्धेन, अत्र लिच्छया कालं प्रेरयतः स्वस्थानभूतजलसम्बन्धेनेति । एवं द्वाभ्यां द्विविधा गुप्तसिक्तता ।

* चतुर्युगेत्यत्र । मन्ध्यांशयोरिति । सन्ध्यारूपवेरंशयोः । अन्यथासंख्यानिवृत्त्यर्थमिति । 'प्राज्ञसंवनरगतदेकाहः शैव उच्यते । शैववर्षशतादेकं निमिषं वैष्णवं विदुः' इति मात्स्याश्रुतसंख्यानिवृत्त्यर्थम् । प्रथमपर्वेति । अर्धरात्रम् । द्वितीयपक्षे गमकमाहुः—अतप्येत्त्यादि । ज्ञानशक्त्युद्गावनादेव । अंशमिति । सद्दशम् । अनेन श्लोकेन स्वप्नावगम्योक्ता । अत्रापि स्वदेहे सतामेव सखिदंशानां मनोदिनकालोपस्थापितानां दर्शनम् । जीवरस्य तु कालकर्माणानामपि मायिकानां भगवद्भेदेन दर्शनमिति भेदः ।

× तस्याऽर्थेति । तस्य भगवतोऽर्थसूक्ष्मे जीवानामुपभोग्यरूपेऽभिनिविष्टदृष्टेः सतस्तस्याऽन्तर्गतोत्थांश्चि-
ज्जडात्मकोऽभूत्, तदा तनीयान् सूक्ष्मरूपो जातः । अरूपस्य सूक्ष्मरूपं महान् विशेषः । तदपि रजोगु-
णेनैव, न तु भगवता; अन्यथा पुरुष इव भगवद्रूपता स्यात् । तदनन्तरं ततस्तेनैव रजसा कालानुग-
तेन विद्धः सन् सूष्यन् प्रसवं प्राप्नुवन् तदा नाभिदेशात् अमिद्यत । नाभिदेशं भित्वा न निर्गतः, कि-
न्तु अतिसूक्ष्मत्वात्, आकाशशरीरत्वाच्च, तस्मादेशात् सजीवपदार्थत्वात् प्रसवप्रकारेण निर्गत इत्यर्थः १३

निर्गतस्य स्वरूपमाह—

स पद्मकोशः सहस्रोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधितेन ।

स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवाऽऽत्मयोनिः ॥ १४ ॥

— स पद्मकोश इति । नारायणस्तु जलात्मक इति जलकार्येषूत्तम पद्मकोश एव तत उदतिष्ठत् । मह-
सेति विकासमन्तरेणैव । तदा तस्मिन् बहि स्थितः कालः कर्म च प्राणिनां संबद्धम् । कोशोत्पत्त्या प्र-
बुद्धं कर्म बहिः स्थितं कालमन्तः प्रवेशितवदिति कालेनैव केवलेन अग्रिमकार्यं कृतवानित्याह—काले-
नेति । स्वरोचिषा स्वस्य तेजोरूपेण । कालस्य त्रिरूपत्वात् प्रकाशकं रूपं तस्य गृहीतम् । विशालमेव
तत्सलिलं विद्योतयन्नेव । जननप्रकाशनयोर्विलम्बाभावादर्क इति तथा सामर्थ्याय । आत्मा भगवा-
नेव योनिः कारणं यस्य, स उदतिष्ठत्—इति संबन्धः ॥ १४ ॥

सहसा निर्गतत्वात् तद्विकासार्थं स एव भगवांस्तत्र प्रविष्ट इत्याह—

तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्राचीविशत्सर्वगुणावभासम् ।

तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता स्वयम्भुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् ॥ १५ ॥

* तल्लोकपद्ममिति । कारणप्रवेशनव्यतिरेकेण पुरातनस्य निःसारस्य कार्यापयोगो न भविष्यतीति नारा-
यणप्रवेशः । उ इति क्रोमलसंवाधने । पूर्वं नारायणोऽपि तत्र प्रवेशात् विष्णुर्जातः । विष्णुर्व्याप्तवि-
ति वा । पूर्वमेव तत्र स्थितस्तत्राभिव्यक्तो जात इत्यर्थः । तत्र हेतुः—सर्वगुणानामवभासो यत्र । भगव-
द्गुणानां सर्वपामभिव्यञ्जकरूपारूपभिव्यक्तिस्थानत्वात् भगवत्सहिता एव सर्वे गुणा भासन्तामित्येतदर्थं
भगवत्प्रवेश इत्यर्थः । अयं पद्मकल्पे विशेषः । तत्र सर्वे जीवा एकीभूताः समष्ट्यात्मकाः सन्त एकरूपेण

प्रकाशः।

× तस्याऽर्थेत्यत्र । अत्र जागरस्य पूर्वावस्थोच्यते—तस्येत्यादि । तस्य भगवतोऽन्तर्गतः पिण्डीभूतः
सदंशोऽर्थरूपोऽभूत् । अर्थ इत्यस्य विवरणं चिज्जडात्मक इति । विकुर्वाणो जात इत्यर्थः । सूक्ष्मरूप
इति । अङ्गुर्पूर्वावस्थारूपः । तस्य स्वरूपमाहुः—अरूपस्येति । तादृशस्य सदंशस्य । महान् विशेष इति ।
महत्तत्त्वात्मकपृथिवीरूपः । भिच्चेति । विभज्य ।

÷ स पद्मेत्यत्र । त्रिरूपत्वादिति । उपादानत्वेन तेजोवन्नात्मकत्वात् ।

* तादित्यत्र । तत्र प्रवेशादिति । विशतीति विष्णुरिति निरुक्त्येत्यर्थः । इयं निरुक्तिः शैवपुराणस्ये-
त्यतो निरुक्त्यन्तरमाहुः—विष्णुरित्यादि । विशेष इति । ब्रह्मकल्पे प्राक्सिद्धमेव सर्वात्मकत्वम्, तद्विकल्पेषु

प्रादुर्भूता इत्याह—तस्मिन्स्वयमिति । स्वयं भगवान्, अत्र चित्तो भेदामावात् । तत्राप्युभयकीडार्थं वेदमयो विधातेत्युक्तम् । वेदमयत्वात् आत्मरमणम्, विधातृत्वात् बहिरमणमिति । तस्योद्भूतस्य नामाऽऽह—स्वयम्भुवमिति । तत्रत्या लोकास्तस्य पितरमदृष्ट्वा स्वयमेव ब्रह्मा जात इति स्वयम्भुवमाहुः, एवं लोकैः स्वयम्भूत्वेन निरुक्तोऽभूत् ॥ १५ ॥

ततो यज्जातं तदाह—

तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः ।

परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥ १६ ॥

तस्यामिति । पूर्वोक्तकमल एव, स्वयमपि पूर्वोक्त एव, भगवत्प्रवेशेन विकसिते कमले कर्णिकायामवस्थितः स्वातिरिक्तं लोकमपश्यमानः । जनात्मकाः स्वस्मिन्नेव, लोकात्मकास्तु कमले; तदुभयविमर्शाभावालोकादर्शनम् । ततोऽन्यथा दर्शनं कृतवानित्याह—परिक्रमामिति । परित आक्रमन् शिरः प्रसारयन् । व्योम्नीत्युपरिभागे । पूर्वमेव पिण्डस्योत्पन्नत्वात् विवृत्तनेत्रः प्रसारितनयनो भूत्वा यमेव भागं न पश्यति, तत्रैव लोको भविष्यतीति बुद्ध्या सर्वत्र मुखेच्छायां सर्वगुणावभासस्य प्रतिष्ठितत्वादनुदिशं चत्वारि मुखानि लेभे । तदा चतुर्मुखो ब्रह्मा जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं मुखचतुष्टयेनाऽपि सर्वा एव दिशाः पश्यन् यदा लोकान् न दृष्ट्वांस्तदा भयं चिन्ता च जातेत्यभिप्रायेणाऽऽह—

तस्माद्युगान्तश्चसनावधूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ।

अपाश्रितः कञ्जमु लोकतन्त्रं नाऽऽत्मानमद्वाऽविददादिदेवः ॥ १७ ॥

तस्मादिति । युगान्ते यः श्वसनो धायुस्तेनाऽवधूर्णितं यज्जलम्, तत उत्पन्ना ये ऊर्मयः, तेषां चक्रं यस्मिन्; सादृशात्सलिलाद्विरूपेण रूढं कमलमपाश्रित इति भयकारणम् । सलिलमत्र नित्यम्, जलं कृत्रिमम् । वायुना च जलमेव दोलायितम्, अतस्तस्य चक्रं सलिले वर्तते इति न पानरुत्तयम् । विरूढमिति नित्यसलिलादुत्पन्नत्वाच्च मञ्जनम्, नापि नालमङ्कः । अपाश्रित इत्यम्बिरासनः, अत एव कमलविचारे आत्मविचारे वा बुद्धिर्न प्रमृता । लोकानां तन्त्रं देहादिसर्वसामग्री यत्र, एतादृशं कमलमात्मा च; उभयमप्यदा माहादादिदेवोऽपि भूत्वा पूर्वज्ञानादिसम्पन्नोऽपि नाऽविदत् न ज्ञातवान् ॥ १७ ॥

तदा पूर्ववासनया तत्र जिज्ञासोत्पन्नेत्याह—

क षप योऽसावहमव्जपृष्ट एतत्कुतो वाऽव्जमनन्यदप्सु ।

अस्ति त्वधस्तादिह किञ्चनेतदधिष्ठितं यत्र सत्ता नु भाव्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशः ।

वीर्यद्वारा, अत्र त्वेवमिति प्रत्यक्षव्याद्विरूपेण इत्यर्थः । एतन् नानाप्रकारैः सर्वोत्पत्त्यमिति राज्ञे घोषितम् । पितो भेदाभावादिति । आनन्देन महाविभागावापात् । अद्यविष्णुमहेशानामास्मिन् कल्पे चैतन्यभेदाभावादिति वाऽर्थः । गेदमयत्वादि भेदेन स्वकृतप्रपञ्चेत्यादिनात्कं निर्णीतं ज्ञेयम् ।

स इत्थमुद्दीक्ष्य तदब्जनालनाडीभिरन्तर्जलमाविवेश ।

नाऽर्वागतस्तत्स्वरनालनालनाभिं विचिन्वन्स्तदविन्दताऽजः ॥ १९ ॥

क एष इति । ' योऽहमेव कः ? ' जिज्ञासायामात्मविचारं प्रवृत्त इति पूर्वं विचारप्रारम्भे यो विचार-
कत्वेन प्रतिभातः, स एव विचारदशायां भिन्नतया प्रतीत इत्येष इत्युक्तम् । स्वस्य स्वरूपज्ञानात् क
इति प्रश्नः । यत्र चाऽब्जप्रष्टे अहमेतद्वा कुतो जातमिति । ननु जले कमलं मवत्येव, किमाश्चर्यमित्यत आ-
ह—अनन्यादिति । अप्स्यति बहुजलसंमन्धः, तादृशे च कमलं न भवति । किञ्च, अधस्तादेतन्निर्मलं
न भवति । अतो यत्रैतदधिष्ठितमधिष्ठाय स्थितं तेन सत्ता भाव्यम्, असतोऽधिष्ठानाभावात् । अतोऽस्य
कमलस्याधस्तात्किञ्चिदस्ति । किञ्चनेति किञ्चिदर्थे । यत्कमलमधिष्ठितं यत्र । एवमनुमानेन नैयायि-
क्यदेतावज्ज्ञानं जातम् । ततस्तेन ज्ञानेन तर्कसहकृतेन पदार्थं विनिश्चित्य, ' पुरुषोऽहम्, मम च
जननाधारारम्भकं कमलम्, न केवलमचेतनादुत्पत्तिमर्हतीति कश्चिन्मत्पिता यच्चैत, अधस्तात्तमन्वेयमिष्यामि,
इति निश्चित्य, सूक्ष्मं रूपं कृत्वा, तस्याब्जस्य नाडीरन्ध्रेषु प्रविष्टोऽन्तर्जलमाविवेश । तथाप्यपोभागं
न प्राप्तवानित्याह—नाऽर्वागत इति । तस्य स्वरनालस्य कमलस्य यन्नालम्, तेन तन्मूलभूतां नाभिं
'विचिन्वन्नपि, तत् तदा अजोऽपि ब्रह्माऽपि सञ्चाविन्दत । अथवा, तन्नालमेवाविन्दत, यतोऽय-
मजः बहिर्मुखः ॥ १८ ॥ १९ ॥

ततो यज्जातं तदाह—

तमस्यपारे विबुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभृत्सुमहांस्त्रिणोमिः ।

यो देहभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणोत्पायुरजस्य हेतिः ॥ २० ॥

तमस्यपार इति । विदुरेति संशोधनं महतामप्यज्ञानमिति सूचयति । अपारे तमसीत्यालोकाभावात्
वूरावज्ञानम् । आत्मसर्गं स्ववितरं विचिन्वतो महान् कालो जात इत्याह—त्रिणोमिरिति । चक्रत्वाच्चस्य
परावृत्तिः शीघ्रमेव भवति । शतातपवर्षाकाला नेमयो यस्य सः । कियान् कालो जात इत्याकाङ्क्षायामा-
ह—यो देहभाजामिति । शतसंवत्सरात्मकः स कालः, ' शतायुर्वै पुरुषः ' इति श्रुतेः । शतवर्षानन्तरं
देहभाजामवश्यं भयं भवति, तस्य कालस्य मरणजनकत्वात् । तत्र हेतुमाह—अजस्याप्यायुर्हेतिः कालच-
क्रं यतः परिक्षिणोति; तस्याऽन्येषां देहभाजां भयजनने कः सन्देह इत्यर्थः ॥ २० ॥

अतः स्वस्याऽपि वृथा मरणमाशङ्क्य ततो निवृत्त इत्याह—

ततो निवृत्त्याऽप्रतिलब्धकामः स्वधिष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः ।

शनैर्जितश्चासनिवृत्तचित्तो न्यपीददारूढसमाधियोगः ॥ २१ ॥

तत इति । अप्रतिलब्धकाम एव ततो निवृत्त्य पुनः स्वधिष्ण्यमासाद्य ज्ञानसहितो भूत्वा देवो
जातः । ततः शनैर्जितश्चासेन निवृत्तचित्तो भूत्वा न्यपीदत्, स्थिरतया उपविष्टः । तत आरूढः स-
माधिपर्यन्तं योगो येन । योगेन चित्तैकाग्र्यं विधाय तमेवार्थमचिन्तयदित्यर्थः ॥ २१ ॥

वीपर्येण मिलिताः। तत्र फणस्याऽधोभागे देवतात्वसिद्धये सर्वत्रैव मूर्द्धा वर्तते, फणाम्बु शोभार्थाः। ते वा मूर्द्धानोऽयुताः। तत्र सर्वत्रैव मण्युत्तमाः सन्ति, तैरेव तत्रत्योऽप्यकारः सर्व एव गच्छति, अतः स्प-
ष्टो भगवान् दृश्यते । * ब्रह्मणो हि बुद्धिर्वह्निः प्रकटा, न त्वन्तः। अतो भगवानपि वहिरेव प्रकटो बुद्धि-
निरूपकत्वाद्ध्यसस्य । भगवतोऽलौकिकप्रभावाद्भगवत्तेजसा नान्धकारनिवृत्तिः, किन्तु प्रमाणतो
ज्ञानात् शेषशिरोमणिभिरेव ॥ २३ ॥

तस्य बुद्धौ लोकवत् प्रतिभातमिति लौकिकोपमा भवति वर्ण्यते—

प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवेरुरुक्ममूर्धः ।

रत्नोदधारौपधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः ॥ २४ ॥

+ प्रेक्षामिति । 'कीदृशं ददर्श' इति सर्वत्राऽऽकाङ्क्षा । हरितोपलाद्रेः प्रेक्षां क्षिपन्तम् । हरिर्नागि-
पर्वतः कश्चित् क्षीरसमुद्रे वर्तते, तथा शेषपर्यङ्के भगवान् । अत एव शेषस्य मृणालतुल्यता; शैत्यचिह्न-
णकान्तीनां शुक्लरूपाश्रितानां तत्रैव सत्त्वात् । प्रेक्षा दृष्टिः । तुल्यो हि तुल्यविपर्ययां दृष्टिं दूरं करोति,
न तु भगवत्त्वेन । तत्र वक्ष्यं सर्वप्रेक्षामेव क्षिपतीति । हरितोपलानामद्रेः । ननु युक्तमेव तत्प्रेक्षाक्षेप-
णम् ; अनलङ्कृतः सः, भगवान् अलङ्कृत इति । तत्राऽऽह—संध्याभ्रनीवेरिति । सन्ध्याकालीनान्यत्राणि
मेघाः पीतरक्तास्ते नीवी कटिबन्धं पीताम्बरं यस्य । उरूणि रक्मणि सुवर्णानि मुकुटरूपाणि मूर्धेऽनु यस्य ।
किञ्च, रत्नानि पद्मरागादीनि, उदधारा जलप्रवाहाः, ओपधयो वनस्याः रात्रौ तेजलस्यः, सौमन-
स्यं सुमनसां समूहः, वनानि च; तेषां माला यस्य । पञ्चवर्णा हि भगवन्माला, यथेन्द्रधनुषो मध्ये वर्णा
भवन्ति । रत्नानामेका माला आरत्न रत्नमालेव; उदधाराणां माला मुक्ताहार इव; ओपधानां माला अ-
लौकिकदिव्यरत्नकान्तिमालेव, दीपसदृशमणिमालेव वा; पुष्पमाला पुष्पमालेव; वनमाला तुलसीमाले-
व । किञ्च, वेणव एव भुजाः, अङ्घ्रिपा एव अङ्घ्रयो यस्य; वेणुभुजश्चासावङ्घ्रिपाङ्घ्रिश्च ॥ २४ ॥

स्वरूपमाह—

आयामतो विस्तरतः स्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण ।

विचित्रदिव्याभरणांशुकानां कृतश्रियाऽपाश्रितवेपदेहम् ॥ २५ ॥

प्रकाशः।

* विष्टौ। ननु पूर्वं हृदये च भातमित्युक्तम्, इदानीं समुद्रे किमित्युच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—ब्रह्मण
इत्यादि ।

+ प्रेक्षामित्यत्र । सर्वत्रेति । नवस्वपि श्लोकेषु । ननु भगवत्त्वेन न क्षिपतीत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—तत्रेत्यादि । भगवत्त्वेन प्रेक्षाक्षेपे विवक्षितेन 'न तत्तमः' इति श्रुतेस्तथा वक्तव्यं स्यात्, तथ नो-
क्तमतस्तदेव गमकमित्यर्थः । तत्राऽऽहेति । तादृशाकाङ्क्षयां पर्वतस्याऽप्यलङ्कृतत्वमाह ।

एतादृशो योगोऽपि बहुकालं कृत इत्याह—

कालेन सोऽजः पुरुषायुषाऽभिप्रवृद्धयोगेन विरूढबोधः ।

स्वयं तदन्तर्हृदयेऽवभातमपश्यताऽपश्यत यन्न पूर्वम् ॥ २२ ॥

* कालेनेति । पुरुषायुषाऽभिप्रवृद्धो योगो यस्मिन्, तेन कालेन विरूढबोधो जातः । विशेषेण रुढः स्थितो बोधो यस्य । तदा स्वयमेव भगवन्तमपश्यादित्याह—स्वयमिति । पूर्वं प्रयत्नेनाऽपि न दृष्टः, इदानीं चित्ते शुद्धे भगवान् स्वयमेव मायाजवनिनां दूरीकृत्य ब्रह्मणो हृदये भातः । पूर्वं मानसपरिकल्पितमूर्तिवैलक्षण्यमाह—यथा पूर्वम् । कदाचिदपि नाऽपश्यत् । यद्यपि हृदये ब्रह्मकल्पे भगवान् दृष्टो वैकुण्ठास्थितः; प्रतिकल्पं च पश्यति, अन्यथा सृष्टिसामर्थ्यं न भवेत् ; तथापि नैवबोधः कदापि दृष्टः । न हि स्वमनसि भाते भगवति तन्नाभिकमले स्वयं स्थातुमर्हति, न वा नालेऽप्यस्ताद्विधमानेऽच्छिन्ननालोऽन्तः प्रविशति, न वा कदाचित्स्वस्यान्तर्हृदये प्रसन्नो भूत्वा समागतः शेषे शेते । अतो ‘ यन्न पूर्वं कदाचिदपि दृष्टम् ’ इति यदुक्तं तद्युक्तमेव ॥ २२ ॥

× अपूर्वं रूपं तदनुवर्णयति सृष्ट्युपयोगित्वान्नवाभिः अवस्थाप्रपमानं च स्वरूपं च त्रिभिः क्रमात् । शास्त्रप्रत्यक्षभेदेन फलसाधनमेव च ॥१॥ सर्वतत्त्वाश्रयेणाऽपि सर्वसौन्दर्यमेव च । एवं पञ्चगुणाहात्म्यमेकरूपेण वर्णितम् ॥ २ ॥ पुनर्गुणानां प्राधान्यादुपभारूपतत्त्वभिः । तस्य ब्रह्मत्वसंसिद्धयै तज्ज्ञाने सर्वबोधनम् । ततो युक्तं यदेवात्र तदन्त्येन निरूप्यते ॥३॥ तत्र भगवन्तं प्रथममवस्थावत्त्वेन दृष्टमनुवर्णयति—

मृणालगौरायतशेषभोगपर्यङ्क एकं पुरुषं शयानम् ।

फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हृतध्वान्तयुगान्ततोये ॥ २३ ॥

मृणालेति । मृणालवद्गौर आयतो यः शेषभोगः शेषस्य शरीरम्, तदेव पर्यङ्कः, तस्मिन्नेक एव पुरुषः शेते । महदेतदार्थ्यं यत्तर्पशय्यायां शेते इति । किञ्च, फणातपत्राणां यदयुतममेलनम्, तत्सहितो यो मूर्द्धा, तत्र यानि रत्नानि, तेषां द्युभिर्हृतं ध्वान्तं यत्र । एतादृशे युगान्ततोये प्रलयसमुद्रे शेषपर्यङ्के । तस्यैव शेषस्य ये फणास्त एव विकसिताः सन्त आतपत्राया भवन्ति । ते च पुनः कमलपत्रवत् न पौ-

प्रकाशः ।

* कालेनेत्यत्र । तद्युक्तमेवेति । अनेन दर्शनविषयस्याऽपूर्वताविवरणेनैश्वर्यसन्देहस्य तस्यामवस्थायां वारणाजीववैलक्षण्यं तदापि बोधितम् ।

× मृणालेत्यत्र । कारिकाभिरेकादशानां तात्पर्यमाहुः—अवस्थेत्यादि । चतुर्थपञ्चमयोराहुः—शास्त्रेत्यादि । शास्त्रेण भजतां फलसाधने ष्केन, प्रत्यक्षेण भजतां ते अपरेणेत्यर्थः । सप्तमादित्रयस्याहुः—पुनरित्यादि । गुणानामिति । उत्थितावस्थाधर्माणाम् । तत्त्वभिरिति । ऐसादेशाभावश्छान्दसः । दशमस्याहुः—तस्येत्यादि । तस्य दृष्टस्य स्वरूपस्य ब्रह्मज्ञापनार्थं सर्वबोधनम्, ‘ यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवति ’ इति श्रुतेः । सर्वबोधजनकं तज्ज्ञानं निरूप्यत इत्यर्थः । एकादशस्याहुः—तत्त इत्यादि । अन्त्येनेति । एकादशेन श्लोकेन ।

वर्षायेंग मिलिताः । तत्र फणस्याऽधोभागे देवतात्वसिद्धये सर्वत्रैव मूर्द्धा वर्तते, फणास्तु शोमार्थाः । ते वा मूर्द्धानोऽद्युताः । तत्र सर्वत्रैव मण्युत्तमाः सन्ति, तैरेव तत्रत्योऽन्धकारः सर्व एव गच्छति, अतः स्पष्टो भगवान् दृश्यते । * ब्रह्मणो हि बुद्धिर्विहिः प्रकटा, न त्वन्तः । अतो भगवानपि बहिरेव प्रकटो बुद्धि-
निरूपकत्वादध्यासस्य । भगवतोऽलौकिकप्रभावाज्ञानाद्भगवत्तेजसा नान्धकारनिवृत्तिः, किन्तु प्रमाणतो
ज्ञानात् शेषशिरोमणिभिरेव ॥ २३ ॥

तस्य बुद्धौ लोकवत् प्रतिभातमिति लौकिकोपमा भगवति वर्ण्यते—

प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवेरुरुक्मममूर्धः ।

रत्नोदधारौपधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः ॥ २४ ॥

+ प्रेक्षामिति । ‘कीदृशं ददर्य’ इति सर्वत्राऽऽकाङ्क्षा । हरितोपलाद्रेः प्रेक्षां क्षिपन्तम् । हरिन्माणि-
पर्वतः कश्चित् क्षीरसमुद्रे वर्तते, तथा रोपपर्यङ्के भगवान् । अत एव शेषस्य मृणालतुल्यता; सैत्यचिक्-
णकान्तीनां शुक्लरूपाश्रितानां तत्रैव सत्त्वात् । प्रेक्षा दृष्टिः । तुल्यो हि तुल्यविषयिकां दृष्टिं दूरीकरोति,
न तु भगवत्त्वेन । तत्र वक्तव्यं सर्वप्रेक्षामेव क्षिपतीति । हरितोपलानामद्विः । ननु युक्तमेव तत्प्रेक्षाक्षेप-
णम्; अनलङ्कृतः सः, भगवान् अनलङ्कृत इति । तत्राऽऽह—संध्याभ्रनीवेरिति । सन्ध्याकालीनान्यत्राणि
मेघाः पीतरकास्ते नीवी कटिवस्त्रं पीतान्धरं यस्य । उरूणि रुक्माणि सुवर्णानि मुकुटरूपाणि मूर्धन्यु यस्य ।
किञ्च, रत्नानि पद्मरागादीनि, उदधारा जलप्रवाहाः, ओपधौ वनम्याः रात्रौ तेजस्रता, सौमन-
स्यं सुमनसां समूहः, वनानि च; तेषां माला यस्य । पञ्चवर्णा हि भगवन्माला, यथेन्द्रधनुषो मध्ये वर्णा
भवन्ति । रत्नानामेका माला आरक्ष्य रत्नमालेव; उदधाराणां माला मुक्ताहार इव; ओपधौ माला अ-
लौकिकदिव्यरत्नकान्तिमालेव, दीनसदृशमणिमालेव वा; पुष्पमाला पुष्पमालेव; वनमाला तुलसीमाले-
व । किञ्च, वेणव एव भुजाः, अङ्घ्रिपा एव अङ्घ्रयो यस्य; वेणुभुजश्चासावङ्घ्रिपाङ्घ्रिश्च ॥ २४ ॥

स्वरूपमाह—

आयामतो विस्तरतः स्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण ।

विचित्रदिव्याभरणांशुकानां कृतश्रियाऽपाश्रितवेपदेहम् ॥ २५ ॥

प्रकाशः

* विद्वतो । ननु पूर्वं हृदये च भातमित्युक्तम्, इदानीं ममुद्रे किमित्युच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—ब्रह्मण
इत्यादि ।

+ प्रेक्षामित्यत्र । सर्वत्रेति । नवस्वपि श्लोकेषु । ननु भगवत्त्वेन न क्षिपतीत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—तत्रेत्यादि । भगवत्त्वेन प्रेक्षाक्षेपे विवक्षितेन ‘न तत्त्वमः’ इति श्रुतेस्तथा वक्तव्यं स्यात्, तद्य नो-
क्तमतस्तदेव गमकमित्यर्थः । तत्राऽऽहेति । तादृशाकाङ्क्षयां पर्वतस्याऽप्यलङ्कृतत्वमाह ।

*आयामत इति । आयामो दैर्घ्यम् । विस्तारो विशालता । लोकत्रयाणां संग्रहो यत्र, एतादृशं स्वस्थ शरीरस्य मानम् । यावता विस्तारेण दैर्घ्येण च परिकल्पमाने लोकत्रयं तत्र तिष्ठति, तादृशेन देहेन उपलक्षितं भगवन्तमित्यर्थः । किञ्च, विचित्राणि दिव्यानि आभरणान्यंशुकानि च यस्य । तेषां संबन्धिन्या तैरेव कृतया श्रिया अपाश्रितः—सर्वत्र तेजःपुञ्जवत्परिवर्तमानो—येष आकृतिविशेषो यस्य । तादृशो देहो यस्येति । भगवतो रूपं साच्चिदानन्दरूपमिति ज्ञापकं त्रैलोक्याश्रयत्वम् । आभरणादिभिः क्रियमाणा शोभा भगवद्वेषमेवाश्रयते, न त्वाभरणैर्भगवद्वेषे शोभा भवति । आभरणानामाभरणत्वं च भगवद्धर्मः ॥ २५ ॥

परोक्षतया मार्गानुसारेण भजता फलदानं स्वोपयोगाभावात् ब्रह्मधर्म एवेति तमाह—

पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चतां कामदुग्धाङ्घ्रिपद्मम् ।

प्रदर्शयन्तं कृपया नखेन्दुमयूखभिन्नाङ्गुलिचारुपद्मम् ॥ २६ ॥

पुंसामिति । स्वकामाय स्वाभिलाषसिद्धयर्थम् । विविक्तमार्गैरन्योन्यश्लेषरहितैः, लोकार्तातिर्वा, एकान्तप्रकारैर्वा, ये अभ्यर्चन्ति, तेषां कामदुग्धं यदङ्घ्रिपद्मम्, तत् तेषामर्थं प्रदर्शयन्तम् । पुनः कथम्भूतमङ्घ्रिपद्ममित्याकाङ्क्षायामाह—नखेन्दुमयूखभिन्नाङ्गुलिचारुपद्ममिति । नखान्येवेन्दवस्तेषां मयूखैर्भिन्नाः सर्वदेहविलक्षणा या अङ्गुल्यस्ता एव चारूणि पत्राणि यस्य । स्वभावतः पादपद्मं विकसितम् । नखानामिन्दुत्वेन पत्राणि प्रत्येकं सङ्कुचितानि परित इन्दुरक्षार्थम्, न त्वग्रतः । कमलपत्राणि चन्द्रकिरणैः सङ्कुचितानि भवन्ति, तिर्यक् संकुचितानि च । तेनालौकिकत्वाद्वृद्धान्यकारमलौकिकमपि नाशयति । चरणस्य पद्मतायां हेतुरप्युक्तो भवति । सर्वदेहवैलक्षण्याद्भक्तिमार्गः सर्वेभ्य उत्तम इत्युक्तं भवति । भक्तिरेव स्वतन्त्रफलेति स्वयं फलमदत्त्वा तेषां कामनापूर्तये दुःखाभावाय च तदुपास्यं चरणमेव प्रदर्शयति ॥ २६ ॥

पदं मार्गेण भजतां फलमुक्त्वा प्रत्यक्षेण भजतां फलमाह—

मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेन ।

शोणायितेनाऽधरबिम्बभासा प्रत्यर्हयन्तं सुनसेन सुंभवा ॥ २७ ॥

मुखेनेति । मुखेन प्रत्यर्हयन्तम्, ये पूजां कुर्वन्ति तान् प्रतिपूजयन्तम्, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते इति वाक्यात् । ननु ते स्वकीयेन सर्वत्वेनापि भगवन्तं पूजयन्ति, भगवांस्तु कथं तान् पूजयतीत्याराङ्ग्य, भगवति षट् गुणाः सन्ति तैर्युक्तेन मुखेन तान् पूजयति, तेषु मुखधर्मान् सर्वानेव योजयति । तत्र मुखे षड् धर्मान् पद्मविशेषैः संपादयति लोकार्तिहरस्मितेनेत्यादिभिः । भगवतो मुखस्य गुणद्वयं सर्वोपकारि, चतुष्टयं भक्तानामेव । लोकानामार्ति हरतीति तादृशं स्मितं यत्र । स्मितं मन्दहासः, 'हासो ज-
नोन्मादकरी च माया' । भगवान् सृष्टिलीलकर्ता ब्रह्माण्डस्थितजीवान् स्वेच्छया सर्वथा विनियोजयति ।

प्रकाशः ।

* आयामत इत्यत्र । नन्वत्र ब्रह्मत्वबोधनाय विशेषणानां कथनाद्विचित्रदिद्येति विशेषणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह—आभरणानामित्यादि ।

तत्र ते प्रमाणबलमाश्रित्वाऽन्यथाकर्तुं यतन्ते, तदा व्यामोहयति, वृथा क्लेशं प्राप्स्यन्तीति । अतस्तेषां क्लेशाभावायैव हासः, मन्दत्वं च सर्वथा व्यामुग्धा उत्पन्नप्रवृत्ताः पारलौकिकदुःखं प्राप्स्यन्तीति । लोकशब्देन सज्जीवाः । किञ्च, परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेनेति । परितः स्फुरन्ती ये कुण्डले, ताभ्यां मण्डितेन । साङ्ख्ययोगौ कुण्डले, तयोः परितः स्फुरन्मैदिकामुष्मिककार्यसिद्धये । तेन वैदिकमार्गेणाऽपि यः क्लेशः, स योगेन निवार्यते; साङ्ख्येन स्वरूपानन्दमनुभाव्यते । एतद्वा विपर्ययम्, उभयमुभयत्र वा । अतोऽनिष्टनिवारकेष्टप्रतिपादनपूर्वकं प्रतिपूजनं करोतीत्युक्तम् । इदं भक्तानां नाऽतीवपुरुषार्थरूपम् । शोणायितेनेति । शोण ईषद्वारः पीताम्बरतुल्यः । अनेन तेभ्यो भक्तिं प्रयच्छतीत्युक्तम् । किञ्च, अधरविम्बभासा । अधरविम्बस्य भाः कान्तिर्यत्र । अधरो लोभात्मकः, तत्र यद्विम्बं विम्बसदृशमित्यर्थः वशात्+शब्दयत्नेन भगवत्स्वरूपम्, तल्लोभे स्थापितं भगवद्भक्त्यैः प्रयच्छतीति प्रतिपूजनसाधने तत्कान्तिस्तत्साक्षात्कारः समायाति । एवं भक्तिं दत्त्वा सर्वदुर्लभं तेभ्यः स्वरूपं प्रदर्शयतीत्युक्तम् । किञ्च, सुनसेन मुञ्चेति । शोभने नासिके यस्मिन्, शोभने भ्रुवौ यस्मिन् इति । अश्विनीकुमारौ नासिके, ब्रूः कालः, रोगकालयोर्निवृत्तिं करोतीत्यर्थः । एवं प्रत्यक्षमजने सर्वपुरुषार्थदाता निरूपितः ॥ २७ ॥

सर्वतत्त्वाश्रयेणाऽपि भगवतः सर्वसौन्दर्यं निरूपयति—

कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससा स्खलङ्कृतं मेखलया नितम्बे ।

हारेण चाऽनन्तधनेन वत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन ॥ २८ ॥

कदम्बेति । कदम्बस्य यथा किञ्जल्काः, तथा ते रेखाकारा मुक्तामुक्ताश्च पीताम्बरे प्रतीयन्ते । तेन सर्वतत्त्वैर्मुक्तं, सहितया भक्त्या भगवानाच्छन्न इति भगवति गोप्यं रूपमुक्तम् । तेनैव तत्र शोभा, न तु रूपेण । अत एव पीताम्बरेण सुन्दरकृतम् । तच्च छन्दोमयम्, तेनाच्छादनं स्पष्टमेव । किञ्च, मेखलया नितम्बे स्खलङ्कृतमिति । मेखला भूमौ भगवत्कीर्तिर्भगवद्गुणानुवर्णनम्, गुणमयी च सा । तया भगवत्कार्यकरणात् कार्यार्थमपि भगवान्नाऽन्वेष्टव्यः । एवं कचिद्भगवद्रूपप्रत्यक्षमपि सर्वसौन्दर्यमित्युक्त्वा प्रकटं ततोऽपीत्याह—हारेणेति । हारः सर्वरत्नानाम् । अत एवाऽनन्तधनेन । बलरूपबद्धिरूपो योऽयं श्रीवत्सो वलिणावर्तरोमरेखा, तद्युक्तं यद्वक्षः, तदेव स्थलं सर्वसौन्दर्याणामाश्रयभूतम्; सर्वेषां भूतानां वा; आश्रयभूतं वा । तत्र वल्लभेन तेन च स्खलङ्कृतम् । नवभिर्गुणैरेकदेशस्थितैर्हाराणां वा समूहेन, मुष्मजीववन्देन भगवादिसमूहेन । अनन्त एव धनं यस्य । अधिकारानन्तरमेव तेषां स्वरूपप्राप्तिः । अनन्तः कालः । श्रीवत्सस्य चिह्नत्वं लक्षणतया ज्ञापकम्, तेन ब्रह्मता निरूपिता । श्रीवत्सस्य यद्यपि चिह्नत्वं स्वभाव एव ।

प्रकाशः ।

+ मुखेनेत्यत्र । विम्बपदस्य तात्पर्यमाहुः—यद्वदबलेनेत्यादि । अत्र परोक्षवादः सर्वत्रेति लक्षणा न नोपाय । तथा च, यथा सूर्यादिस्वरूपमेव विम्बपदेनोच्यते, तथाऽत्र भगवत्स्वरूपमिति न लक्षणाऽपीत्यर्थः ।

× कदम्बेत्यत्र । ततोऽपीति । सौन्दर्ययुक्तमिति शेषः । नवभिर्गुणैरिति । हार्गार्थनवभिः तूथैः ।

तथापि प्रियत्वाय तथोक्तिः । नाम्नि तु श्रियाः प्रियत्वं प्रतीयते । ततोऽपि हारस्य प्रियत्वं स्यापयितुम्—
वल्लभेति । एवमुभयविधैरपि तत्त्वैर्भगवत्सौन्दर्यं निरूपितम् ॥ २८ ॥

पुनर्भगवन्तं सर्वपुरुषार्थोपयोगित्वेन सर्वाश्रयणीयत्वेन च निरूपयति । तत्र भगवन्तं कल्पवृक्षत्वेन
वर्णयति—

परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखम् ।

अव्यक्तमूलं भुवनाद्भिप्रेन्द्रमहीन्द्रभोगैरधिवीतवल्गुम् ॥ २९ ॥

* परार्ध्येति । परार्ध्या अमूल्याः केयूरे ये मणिप्रवेकाः, तैः पर्यस्ता ये दोर्दण्डाः, तैः कृत्वा सहस्रं
शाखा यस्य । पूर्वं तदेव रूपं ज्ञानमुपलभ्य, पुनः परिदृश्यमाने तामवस्थां परित्यज्य, रूपान्तरेण प्रदर्शित-
वान् । ‘ वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ’ इति श्रुतेस्तादृशं रूपं ब्रह्म-
स्वज्ञापनाय प्रदर्शितमिति तदनुवर्ण्यते । वृक्षत्वेऽप्यलौकिकोऽयं वृक्षः । केयूरं कङ्कणोपरि हस्ताभरणम्,
तेनाऽलङ्कृतां हस्ताः । तत्रत्याना मणीनां प्राधान्येन कर्चनम्, तत्तेजः सर्वमेव हस्तं व्याप्नोतीति । शैत-
वस्थाः सर्वे वृक्षा इति तद्यावृक्षस्य सहस्रशाखमित्युक्तम् । अनेन प्रमाणात्मकता च निरूपिता । उत्थितो-
ऽयं भगवान्, न तु ज्ञानः; वृक्षतुल्यत्वात् । पर्यस्ता इति नानाविधकार्यकर्तृत्वम् । अतोऽस्य सृष्टावु-
पयोगः । बाहूनां दण्डत्वं मर्यादारूपत्वाभियामकस्यापनार्थम् । अत्राऽऽभरणानि कर्माणि, तेषां प्रवेको
नित्योत्कृष्टत्वममूल्यता च; स्वत एव ध्यानप्राप्तत्वात्, अन्यथा दानप्राप्तपेक्षया क्रयप्राप्तमुत्तममेव । एवं
तस्य बाहूनां शाखात्वेन वृक्षत्वं निरूप्य मूलतो वृक्षत्वं निरूपयति—अव्यक्तमूलमिति । इतोऽप्यग्रेऽन्वेष्टव्यं न
कर्तव्यम्, यतस्तस्य मूलमव्यक्तम्, अनाविर्भूतं एवाऽऽविर्भूतं इति । प्रकृतिं केचिदाहुः । तदाप्यव्यक्तस्य
मूलमिति व्याख्येयम्, अतः परं नेत्यर्थः । भुवनाद्भिप्रेन्द्रमिति । अद्भिप्राणामिन्द्रो वृक्षश्रेष्ठः । भुव-
नान्येव अद्भिप्रेन्द्रः, अत एव प्रत्यब्दं कस्या भिन्ना भवन्ति । इयमुत्तरकाण्डे मर्यादा । अव्यक्तमूलमिति
प्रमाणम्, द्वितीयं प्रमेयम्, तृतीयं फलमिति—कल्पवृक्षत्वम्, जगत्कर्तृत्वम्, दुर्ज्ञेयत्वं च निरूपितम् । अही-
न्द्रभोगैः नेपफणैरधिवीतो वल्गो यस्य । चन्दनवृक्षे सर्पास्तिष्ठन्ति, तथाऽत्रापि; शाखास्कन्धेष्वेव, न
तु प्रस्रणि ॥ २९ ॥

एवमुत्थितं भगवन्तं निरूप्य उपविष्टं निरूपयति—

चराचरौको भगवन्महीध्रमहीन्द्रबन्धुं सलिलोपगूढम् ।

प्रकाशः ।

तथोक्तिरिति । सत्सत्त्वोक्तिः । उभयविधैरिति । वैदिकैर्मक्तिमार्गायैश्चेत्यर्थः ।

* परार्ध्येत्यत्र । रूपान्तरेणेति । उत्थितेनोपविष्टेन वा रूपेण । अत एवेति । अस्मादेव पुरुषात् ।
तृतीयमिति । अहीन्द्रेत्यादिविशेषणोक्तम् । अत्र शाखादिप्रमाणभूतशेषसम्बन्धात् फलत्वं बोध्यम् ।
दुर्ज्ञेयत्वमिति । प्रतिकल्पं नानाविधब्रह्माण्डवृक्षकरणात् तेन रूपेणाऽपि दुर्ज्ञेयत्वमित्यर्थः ।

१ एतेत्यपि च. व. २ सर्वे वृक्षेति म. पु. न. ' ततश्च विना. ' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।
एवमेवेति ।

किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्गमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ॥ ३० ॥

चराचरौक इति । उपविष्टेषु पर्वतः स्थिरः, स च स्थावरजङ्गमानामाश्रयो भवति । भगवानेव म-
होद्भिः । भूमिधारणसाम्याच्च अहीन्द्रस्य वन्धुः, अहीन्द्र एव वा वन्धुवन्धनरूपो यस्य मन्दरस्य ।
सलिलेन सामुद्रेण उपगूढो भवति मैनाकादिः । एवमुपविष्टे भगवति चतुरूपता निरूपिता । सर्वाश्रयो
जीवनहेतुः; सर्वोद्धारकः संसारतः; अलौकिककर्माकरसपाययिता; भीतानां शरणभूतश्च, सुसेव्यो वा ।
किञ्च, उपरिभागे शिखरोपरिस्थितमुवर्णैः किरीटयुक्त इव । किरीटानां साहस्ररूपाणि हिरण्यशृङ्गाणि
यस्य । आविर्भवत् कौस्तुभरत्नं गर्भे यस्य । मध्योपरिभागो वर्णितो, महाराजत्वाय रत्ननिधित्वाय च ऐ-
श्वर्यं लक्ष्मीश्च वर्णिता ॥ ३० ॥

एवं बहिःस्थाने शायानमुत्थितमुपविष्टमुक्त्वा, मार्गत्रयरूपाणि च निरूप्य, अन्तःस्थितं रूपं निरूपयन्
मूलरूपं निरूपयति—

निवीतमाश्रायमधुव्रतश्रिया स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिम् ।

सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगमं त्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ॥ ३१ ॥

निवीतमिति । तथा तथा दर्शनात्तथा तथा निरूपणम् । आश्रायमधुव्रतश्रिया स्वकीर्तिमय्या वन-
मालया निवीतम् । मूलभूतं भगवतः पुरुषरूपं निवीतमिति मनुष्यधर्मत्वाभिनीतं कण्ठलम्बितम् । आ-
श्राय आवर्त्यमानो वेदः । स एव मधुव्रतास्तेषां शीर्यत्र । ते नीलास्तामसा इव; स्वकीर्तिः शुक्ला सा-
त्त्विकी वा; “आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता । तुलसीपुष्परचिता नवरत्नैर्विराजि-
ता ” रूपेण राजसीव । मार्यया प्रवाहहेतुः । कीर्तिमयीति भक्तिहेतुर्मर्यादाहेतुव्याऽऽद्या, मर्यादापुष्ट्यो-
र्धर्मत्वं प्रवाहाश्रयत्वात् । मूलमेतादृशमिति ज्ञाते तदन्तरङ्गैर्भजनं सेत्स्यतीति । नैते तस्य सहजा धर्माः,
किन्तु प्रमाणबलकल्पिता एव, सहजं तु सर्वेषां दुःखहर्तृत्वम् । तद्राह—हरिमिति । सद्भावे स्थितस्य तत्रा-
गमनार्थं हेतुरूपमाह—सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगममिति । एते सूर्यादयः कर्णिकायामावरणभूताः, एतैर्विद्यमाने
भगवत्प्राप्तिर्न भवतीति दिनरात्रिव्यवस्थया कालातिक्रमार्थम् । अवस्थात्रयेण योगेन कर्मणा वा भगवान्

प्रकाशः॥

चराचरेत्यत्र । जीवनहेतुरिति । अज्ञादिदानेन जीवयिता । सर्वोद्धारक इति । वाराहावतार-
दपि सर्वोद्धारयिता, सर्वेषां वा तथा । भीतानां शरणभूतः समुद्रो भवति, न तु तदुपगूढ इत्यतः वना-
न्तरमाहुः—सुसेव्यो वेति । किरीटसाहस्रेत्यनेन । ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’ इति ध्रुवमुक्तं रूपं बोधितम् । ऐश्वर्य-
त्वादिकयनेन पूर्वविशेषणेषु यथायथं परोर्विषयैरागम्यज्ञानानि सर्वाश्रय इत्यादिना व्याख्यातानि ज्ञेयानि ।

निवीतमित्यत्र । निरूप्येति । ‘पुंसां किलैकान्त....’ इति श्लोकद्वये निरूप्य । अत्र नानामकारेण
मनिरूपणं तत्रात्पर्यमाहुः—तथा तथेत्यादि । तथा च, पूर्व जगदुपादानत्वादिना, इदानीं च मूलरूपत्वेन दर्श-
नात्तथा निरूपणमित्यर्थः । पुरुषरूपमिति । मनुष्याकारम् । तत्र गमकमाहुः—निवीतमित्यादि । एषेति ।
मालारूपता । मूलमेतादृशमित्यादि । वनमालास्वरूपं विविधप्रवाहजनकमिति ज्ञाते, तदन्तः प्रवाहान्तः,
अङ्गैर्मर्यादापुष्टिर्धर्मभजनं सेत्स्यतीति हेतोस्तादृश्यबोद्धेत्यर्थः । एते इति । निवीतत्वान्ताः । मङ्गादे
स्थितस्य तत्रागमनार्थमिति । सद्भावे स्थितस्य जीवस्य भगवत्प्रवेशार्थम् । कालातिक्रमार्थमिति । का-

प्राप्यत इति । तथा तत्त्वैरपि सादृश्येन । तदाह—परिक्रमत्प्राधानिकैर्दुरासदमिति । परितः क्रमन्तीति तेषामप्यावरणत्वं निरूपितम् । प्रधाने उपयुक्तानि प्राधानिकानि चक्रादीनि, तैर्दुरासदम् । कालातिक्रमो ज्ञानेन, अवस्थातिक्रमश्च; योगेन वाप्यतिक्रमः; कर्मणा चाऽऽभ्यतिक्रमः; पृथिवीजलातिक्रमस्तूक्त एव ज्ञानभक्तिभ्याम्; तत्त्वतिक्रमस्तु सादृश्येन; एवं पञ्चपर्वथा विधया सर्वातिक्रमः । एतैरेवाऽप्राप्तिरित्येकैः । तदा पञ्चाऽप्येतानि त्यक्तव्यानि, स्वरूपे गत्वा भगवान् पश्चात्प्राप्तव्यः ॥ ३१ ॥

एवं भगवति ज्ञातेऽन्यत्सर्वं स्वत एव ज्ञातमित्याह—

तर्ह्येव तन्नाभिसरःसरोजमात्मानमम्भः श्रसनं वियञ्च ।

ददर्श देवो जगतो विधाता नास्तः परं लोकविसर्गदृष्टिः ॥ ३२ ॥

× तर्ह्येवेति । तस्मिन्नेव क्षणे, तस्य नामौ सरोवररूपे, उद्भूतं सरोजं पद्मम्, तत्र स्थितमात्मानम्, वहिः स्थितमम्भः श्रसनं च, वियदाकाशञ्च । पृथिवी पद्ममेव, तेजो भगवानेव स्वस्मिन्विधमानः । तदा पञ्च भूतानि दृष्टानि तान्यपि स्वदेह एव । एवं देहे सर्वं दृष्ट्वा जगतो विधाता जातः, अतः परं ब्रह्मभूतो न जात इत्यर्थः । उभयोरप्येतद्रूपं हेतुभूतम्, यतोऽयं लोकविसर्गो दृष्टिर्यस्य तादृशः ॥ ३२ ॥

ततः किं कृतवानित्याह—

स कर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा ।

अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्मन्यभिवेशितारमा ॥ ३३ ॥

स कर्मबीजमिति । कर्मबीजमियदेव दृष्ट्वा अस्तौदिति संबन्धः । कर्मणि कार्ये जगत्करणे एतदेव बीजम्; भगवान्, पद्ममहाभूतानि च, षण्णां वापे जगद्भवति । ननु चेतननिर्माणेच्छया प्रवृत्त इति न बीजमात्रेण कार्यम्, किन्तु रजोऽप्यपेक्ष्यत इत्याह—रजसोपरक्त इति । रजोगुणेन उप समीपे रक्तः । स्वयमपि रजोगुणभूतो जात इत्यर्थः । इयदेव दृष्टेति । क्रियाज्ञानं तस्य न जातम्, न हि रजोबीजाभ्यामेव किञ्चिद्भवति । वपनं कर्मणं पूर्वाङ्गम् । अव्यक्ततया विकृतं वर्द्धनं जीवदानं च यावन्न ज्ञायते, तावत्कार्यं न सत्स्यतीति चत्वारोऽर्थाः प्रार्थनीयाः, तद्दाने च स्तोत्रं हेतुभूतमित्यस्तौत । मोक्षार्थतां व्यावर्तयति । विमर्गाभिमुख इति । भगवता स विसर्गसंमुखः कृतः, विसर्गमेव करिष्यामीत्यध्यवसाययुक्तः । अत एव तम्, यन्नेवाऽप्रमयं कृत इति । तर्हि स्तोत्रं किमर्थमित्याह—ईदृशमिति । स सर्वं स्तुत्यः, स्तोत्रानन्तरं प्रसन्नो जात एव प्रार्थनीयः । नन्वन्यत्स्वयं जानातु, चेदाश्च साधनोपदेष्टारः सन्ति,

प्रकाशः ।

व्यक्षेपार्थम्, आरवणभूता इति सम्बन्धः । अत्र मूर्धे दिनरात्रिपक्षान्तरमाहुः (१) । चतुर्णां कथनस्य प्रयोजनमाहुः—अवस्थेत्यादि । प्राधानिकपक्षे आकारलोपस्य छान्दमताया आश्रयणीयत्वात् पक्षान्तरमाहुः—प्रधन इत्यादि । उक्त एव ज्ञानभक्तिभ्यामिति । ज्ञानभक्तयोः कथनमुत्सेनैवोक्त इत्यर्थः । एक इति । इदं टीकाकारान्तरमतम्, न त्र्यधरस्य ।

× तर्ह्येत्यत्र । उभयोरिति । सर्वदर्शनब्रह्मभावमावयोः ।

१ महाभूतानि च. २ कर्मबीजमियमेव इति पुस्तकेषु पाठः

किं भगवतेत्याशङ्क्याऽऽह—अन्यक्तवर्त्मन्यभिवेक्षितात्मैति । अन्यक्तमार्ग एव अभिनिवेशितान्तःकरणः । न हि कुम्भकारवत् स्पष्टतया जगत्कर्तुमिच्छति, किन्तु योनौ बीजं स्थापयित्वा तत्र सर्वं कर्तुं वाञ्छति । नह्येतद्भगवत्कृपाव्यतिरेकेण सम्भवति । चित्तं च तत्रैव प्रविष्टम्, न प्रकारान्तरेण कर्तुं वाञ्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे अष्टमाध्यायविवरणम् ।

नवमाध्यायविवरणम् ।

जीवसर्गे भूतसृष्टौ ब्रह्मज्ञानं तदुच्यते ।

पञ्चविंशतितत्त्वानां स्वरूपस्य च बोधतः ॥ १ ॥

अतोऽत्र नवमेऽध्याये स्तुतिसंप्रार्थने पुरा ।

ततः सर्वोपदेशश्च भगवत्कृत ईर्यते ॥ २ ॥

ज्ञानमार्गस्य निर्द्धारः स्तोत्रेऽस्मिन् क्रियते स्फुटः ।

विषयः, साधनं, रूपं बाधाभावास्तथैव च ॥

प्रकीर्णकं च स्तोत्रेऽस्मिन् ज्ञानार्थं विनिरूप्यते ॥ ३ ॥

प्रकाशः ।

मैत्रेयोक्तावन्मिन्नध्याये ' पुरुषस्य च संस्थानम् ' इत्यस्योत्तरं दत्तं ज्ञेयम् । अग्रिमाध्याये तु ' स्वरूपं वा परस्य च ' इत्यादिपादोनश्लोकेन यत् पृष्टम्, तस्योत्तरं ज्ञेयम् ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे अष्टमाध्यायविवरणं समाप्तम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

अथ नवमाध्यायं विवरिष्यः पूर्वप्रकरणसमाप्तिम्, द्वितीयस्याऽऽरम्भम्, तयोः पूर्वापरभावबीजम्, सङ्गतिं च स्फुटीकुर्वन्तोऽध्यायार्थमाहुः—जीवसर्ग इत्यादि । जीवसर्गे । जीवार्थे संगे इदानीं भूतसृष्टौ पञ्चव्यायां पञ्चविंशतितत्त्वानां भगवत्स्वरूपस्य च बोधकं यद् ब्रह्मज्ञानम्, तत् भूतजन्यत्वेनोच्यते । तथा च, समष्टि-ज्ञानाभावे व्यष्टिज्ञानं दुर्घटम्, अतः पूर्वमुपजीव्यत्वात् पुरुषप्रकरणम्, तत उपजीविकत्वाज्जीवमकरणमुपजीव्योपजीवकभावश्च सङ्गतिरित्यर्थः । अत्र गमकमाहुः—अत इत्यादि । एवं शास्त्रसङ्गतिमुक्त्वा विदुरमैत्रेयस्त्यादिसङ्गतिमाहुः—ज्ञानमार्गेतिसाद्वेन । विषयः, ज्ञानमय सप्तभिः; साधनं त्रयम् यद्विः, रूपं भगवदोबमप्टाभिः; बाधाभावाश्चतुर्भिः; प्रकीर्णकं तदुपयोगि, तदपि तेनैव चतुर्भिः; एवं शेषशेषिभावः सङ्गतिरित्यर्थः ।

भवनशब्देन पद्मस्य विशालता निरूपिता । अहमिति संगुणकर्ता । आविरासमिति ममाप्यलौकिकं जन्म । अतः सर्वप्रकारेणैवं ब्रह्मेव ॥ २ ॥

ब्रह्मान्तरपक्षं निराकरोति—

नाऽतः परं परम ! यद्भवतः स्वरूपमानन्दमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः ।

पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि३

नाऽतःपरमिति । अतः परमस्माद्रूपात् परं भिन्नमेतद्रूपनियामकं वा भवतः स्वरूपं न । 'आनन्द-शरीरं ब्रह्म' इति श्रुतेर्ब्रह्मण आनन्दरूपम्, तदेवैतत्; नत्वितोऽन्यदानन्दमात्रादिगुणकं रूपमस्ति । आनन्दस्वरूपोपादानमन्यच्च सहकारि भविष्यतीत्याशङ्क्य निवारयति । तर्हि तदेव विकृतं भविष्यति ? तत्राऽऽह—अविकल्पम् । तर्हि तिरोहितवेजो भविष्यति तत्राऽऽह—अविद्धवर्च इति । न विद्धं वर्चः केनापि यस्य । अतिरिक्ताभावे प्रमाणमाह—पश्यामीति । ब्रह्मणोऽनुभवः प्रमाणम् । अस्य ब्रह्मत्वे तु सर्व एव ब्रह्म-धर्माः सन्ति । तानाह—विश्वसृजमेकमविश्वमिति । विश्वकर्तृ ब्रह्म, 'यतो वा इमानि' इति श्रुतेः । एकं ब्रह्म, 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः । अविश्वं ब्रह्म, विश्वस्माद्यविरिक्तम्, 'योऽस्मात्परस्माच्च परः' इति श्रुतेः । एवं ब्रह्मधर्माणां बहूनां विद्यमानत्वाद् ब्रह्मैवेदम् । आत्मन्निति संबोधनम् । ब्रह्मादिभिरा-त्मत्वेनोपास्य इति केचित् । 'अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः' इति श्रुतेरनात्मत्वे ब्रह्मत्वं न स्या-दिति । नन्वत्र चक्षुःश्रोत्रादीनां प्रतीयमानत्वादिन्द्रियवत्त्वेन कथं ब्रह्मत्वमत आह—भूतेन्द्रियात्मक-मिति । भूतानामिन्द्रियाणामात्माऽयम्, 'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतेः । भूतेन्द्रियाणामा-त्मत्वाद्भूतेन्द्रियत्वेन ज्ञायते, न तु तत्र भूतेन्द्रियाणि सन्तीत्यर्थः । नन्वप्रत्यक्षं ब्रह्म ? तत्राऽह—अद इति । इदं प्रतीयमानमपि त्वदिच्छया प्रतीतत्वात् अद एव, परोक्षमेवेत्यर्थः । ते अद उपाश्रितोऽस्मीति संबन्धः । पश्यामीति भिन्नं पाक्षम्, अतो भवतस्त इति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३ ॥

तर्कमाह—

तद्वा इदं भुवनमङ्गल ! मङ्गलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानाम् ।

प्रकाशः।

स्मिन् श्लोके ब्रह्मत्वसाधकाः पद हेतवो बोध्याः । प्रयोगस्तु—एतत् ब्रह्मणा दृष्टं रूपं ब्रह्मैव, अभिव्यक्त-साधिदानन्दरूपत्वात्, नित्यनिष्ठज्ञानकत्वात्, सदानुग्रहजनकत्वात्, आदायाविर्भूतत्वात्, अविकृतका-र्यरक्षणत्वात्, जगज्जनकत्वात्, यज्ञवं तर्जवम् इति । एवमत्राऽनुमानरूपं प्रमाणं बोधितम् ।

नाऽत इत्यत्र । ननु नैवेतरनिषेधमम्भवात् मात्रपदस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—आ-नन्दस्मन्प्रेत्यादि । निवारयतीति । मात्रपदेन निवारयति । विद्धमिति । आवृतम् । आत्मपदव्याख्याने म-तान्तरमुक्त्या ध्रुव्या आत्मशब्दार्थं बद्धन्तस्मद्वृत्त्यन्ति—अयमित्यादि । तथा च, मतान्तरीयव्याख्याने पूर्वश्लो-कमाधितं सत्यं रूपस्य ब्रह्मत्वे विद्धयेतेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यद्यपि प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेनोक्तम्, शब्दवि-रोधेनाप्याऽनुमानमपि सिध्यति । तेन आनन्दमात्रत्वात्, अविकृतत्वात्, अनानुगतजन्मत्वात्, भू-तेन्द्रियरहितत्वात्, 'अविज्ञातं विज्ञानाति'—क्षुत्पक्षधर्मकत्वादिति पक्षहेतवे व्यतिरेकव्याप्तिश्च बोध्या ।

तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं योऽनादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैः॥४॥

+ तदा इदमिति । हे भुवनमङ्गल ! त्रैलोक्यस्यैव मङ्गलरूपं, तदेवेदम् । वै निश्चयेन । तत्र हेतु - नो
त्थानं मङ्गलाय दर्शितम् । किमतः ? त उपासकानामिति । वयं ब्रह्माक्षात्कारार्थं ध्यानं कृतवन्तः ।
यतस्ते उपासकाः । न हि परब्रह्मोपासकाः परब्रह्मव्यतिरेकेणाऽन्यद्व्याप्यन्ति, न वा तादृशानां कल्पनायै
भगवानन्यत्प्रदर्शयति, न हि तादृशानामन्येन पुरुषार्थो भवति, तस्मात्कारणात् युक्त्याऽपि ग्रन्थः ।
एवं तस्य ब्रह्मत्वं विनिश्चित्य तन्नमस्करोति - तस्मै नम इति । तद्वृत्तं भगवानेवेति भगवत इत्युक्तम् । न-
मनमात्रमुदासीनताऽपि क्रियत इति स्वस्य मुख्यवैकल्यस्यापनाय तुभ्यमनुविधेमेत्याह । त्वत्प्राप्त्यर्थ-
मनुविधानं कुर्म इत्यर्थः । नमोऽनु विधेमेतिपक्षे छान्दसत्वादुपपदविभक्तिरेव बलीयसी, नमस्कृतौ नृभि-
हायेतिवत् । नन्वेवं सति वादिनः कथमत्र सन्देहं कुर्वन्ति, कथं वा न भजन्ते ? इत्यत आह - योऽना-
दृत इति । येषां नरकपातोऽवश्यम्भावी दैत्यानाम्, तैर्यं नाऽऽहतः । वन्दनादरणमात्रेण कथं नरकपातः
? निषिद्धाचरणाभावादित्यत आह - असत्प्रसङ्गैरिति । अमङ्गिः सह प्रकृष्टाः सङ्गास्तैः । न हि स्वभावत
एव काश्चिद्भगवन्तं न मन्यते, आत्मत्वादानन्दवृत्तित्वाच्च, किन्तु असत्तां सङ्गेन बुद्धिरन्यथा जाता,
अतस्तत्संसर्गिदोषात् सोऽपि पञ्चमो महापातको । सचेद्भगवन्तं मन्येत, पूर्वपुण्यवशात्, अन्यथा वा,
तदा नरको न भवेत् । अतो नरकोऽस्याऽवश्यम्भावात् तादृजैर्भगवान्नाऽऽहतः ॥ ४ ॥

* एवं प्रमाणतर्काम्यामिदमेव ब्रह्मस्वरूपमित्यवष्टुत्य, एतत्साक्षात्कार एव ब्रह्मसाक्षात्कार इति, 'भक्त्या
ममभिजानाति' इति वान्धात्, तत्साक्षात्कारार्थं भक्तिमाह । साधनमुखतयाऽपि ब्रह्मत्वं साधयति -

ये तु त्वदीयचरणाम्बुजकोशगन्धं जिघ्रन्ति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतम् ।

भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नाऽप्येति नाथ ! हृदयाम्बुरुहात्स्वपुंताम् ५

ये इति । तुशब्देन चरणोपासनारहितान् पुरुषार्थविमुखान् व्यावर्तयति । ये त्वदीयचरणाम्बुज-
कोशगन्धं कर्णविवरैर्जिघ्रन्ति तेषां हृदयात् तं नाऽप्येषाति संबन्धः । तत्र हेतुः - भक्त्या गृहीतचरण
इति । त्वदीयानां चरणेषु भगवत इव रेणवो न सन्ति, किन्तु स्वमकरक्षकत्वात् कोशरसम्, तद्धर्मो ग-

प्रकाशः॥

+ तद्वत्यत्र । अनुविधानं कर्म इति । अनु त्वां लक्ष्यरूपं नमो विद्म इत्यर्थः । अत्र हि नहीत्या-
दिना तर्कत्रयं व्याख्यातम् । तेषामेवं प्रयोगः - 'इदं रूपं यदि परं ब्रह्म न स्यात्, तदुपासका अन्यदेव ध्या-
येन् ; सधन्यद्वयायेन्, अन्यदेव ध्यानगोचरः स्यात् ; यतो नैवमतो नैवम्' इत्येकः । 'यदि परं ब्रह्म न
स्यात्, अन्यदेव प्रदर्शयेत् ; यदि कल्पनार्थमन्यत् प्रदर्शयेत् ' यमेव' इति श्रुतिः ' विष्णुने तनु म्या-
म्' इति न वेदयेत् ; यतो नैवमतो नैवम्, इत्यपरः । 'यदि परं ब्रह्म न स्यात्' तादृशोपासनायां पु-
रुषार्थरूपं न स्यात् ; यदि तथा न स्यात्, नोपासयेत् ; यतो नैवमतो नैवम्, इति तृतीया बोध्यः ।

* ये इतिवत्यत्र । भक्तिमाहेति । मुख्यभक्त्यतिरिक्तानां तामाहेत्यर्थः । अत्र चरणाञ्जनपरागादिकम-
नुत्वा यदेवमुक्तं तत्तान्तर्यमाहुः - त्वदीयानामित्यादि । न मन्तीति । मन्तोऽपि भगवन्तं यन्मन्त्रादिकमन्त्रि-

न्धश्च वर्तते । त्वदीयमेव वा चरणाभ्युजम् । भगवदीयत्वसम्पादयशरीरहेतुभूतानि ससृष्टानि भू-
तानि चेत् प्राप्नुयुस्तदाऽस्मिन् जन्मनि त्वदीया एव भवेयु । अथेदानीं तादृशशरीरामावेऽपि शरीरान्त-
रेऽपि श्रुत्यादिपर्यालोचनया माहात्म्ये ज्ञाते भक्तिर्भवति । तत्रेन्द्रियाणां भगवदीयविषयग्रहणार्थमन्यथा
त्व जायते । गन्धो हि चित्तक्षोभकः, अन्तःप्रवेशसमर्थत्वात्, शब्दस्तु न तथा । ततः श्रवणेऽपि गन्धा-
नुभवत्वमुच्यते, अन्तः प्रविश्य क्षोभार्थम् । भगवदोयानां पदार्थानां सर्वधर्मवस्त्वम्, श्रुतीनां च गन्धवा-
हकत्वम्, ईपत्स्पर्शात् । अत्र यशोवाचीं गन्धशब्दः, पुष्पस्य कर्मणो गन्ध इव । भगवन्माहात्म्यश्रोतॄणां
श्रवणं देवतारूपमिति गन्धोऽप्यस्ति । एव माहात्म्यप्रतिपादनार्थमेवं कथा । कर्णनिर्वैरिति तूष्णींभूता-
नां गुणानां प्रवेश । प्राणेनैव भक्तिः प्रेमरक्षणा, चकारात्साधनरूपा च । तदा ते स्वपुमास्तौ भवन्ति ।
तदा हृदयाद्भगवान्नापगच्छति, तदा नियत साक्षात्कार प्रवेशश्च भवतीत्यर्थः । इदं ब्रह्मण एव कार्यं
नाऽन्यस्येति कार्यद्वारापि ब्रह्मत्वं समर्थितम् ॥ ५ ॥

धर्मान्तरेणापि समर्थयते—

तावन्नयं द्रविणदेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ।

तावन्ममेत्यसद्वग्रह आर्तिमूलं यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥ ६ ॥

तावन्नयमिति । ‘अभयं वै जनक! प्राप्तोऽसि’ इति श्रुतेर्ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमेवाऽभयमिति, भगवदी-
यत्वेनाऽभयत्वं निरूपयन्, ब्रह्मत्वं निरूपयति । यावत्ते अभयमङ्घ्रिं लोको न वृणीत, तवन्नय-
मिति संन्य । न विद्यते भय यस्मादिति । उभयथाऽपि तस्मान्न भयसात्मत्वात्, ‘द्वितीयाद्वै भयं
भवति’ इति श्रुतेः । अन्यदपि भय निवर्तते, समर्थत्वात् । तत्सामर्थ्यमलौकिकमिति मयविशेषाभिर्दिशति—
द्रविणनिमित्तं मुख्यं भयम्, सर्वस्यैव तदाकाङ्क्षित्वात्, ततो देहनिमित्तम्, ‘देहो गमिष्यति’ इति, तत
पुत्रादिनिमित्तम् । भार्यापुत्रो देहत्वेन वा गृहीत्वा पश्चादन्ये सुहृदो गृहीताः । विद्यमाने भयम्, गते
शोकः । देहैकदेशो वा देहत्वेन प्राप्यः, अन्यथा शोको न स्यात् । पुत्रादिवर्गः । मेह इति पाठे स्पष्टमेव ।
पुनः प्राप्त्यमिति स्पृहा, ततो जनानुधावने तैरेव परिभवः, अथ दैवगत्या कथञ्चित् प्राप्तौ विपुलो लो-

प्रकाशः ।

भूता न सन्ति । भगवच्छरणस्यैवाऽत्र विवक्षितत्वपक्षे परागाद्यनुक्तिर्वीजमाहुः—भगवदीयत्वेत्यादि । तथा
चाऽधिकारामावाद्प्राप्तिरेव तदनुक्तिर्वीजमित्यर्थः । तादृशा भक्तिप्राप्तौ हेतुं न्युत्पादयन्ति—अथेत्यादि । त-
त्रेति । भक्तौ । अन्यथात्वमिति । पूर्वविरक्षणसामर्थ्यवस्त्वम् । तद्विशदीकर्तुं जिघ्रन्तीतिपदतात्पर्यं
माहुः—गन्धो हीत्यादि । तत इति । अत्राऽन्तः क्षोभकत्वात् । ननु शब्दस्य तादृकार्थजनकत्वं न कापि
दृष्टमिति तद्वहणे कथं तथात्वमित्यत आहुः—अन्तरित्यादि । पदार्थानामिति । श्रवणादीनाम् । अत्र फ-
लिकाद्वयेऽपि उच्यत इति त्रियान्वयो बोध्यम् (१) । ईपत्स्पर्शाविति । यत्किञ्चिन्माहात्म्यबोधकत्वात् ।
अत्र गन्धपदार्थः कोऽप्यपेक्षायामाहुः—अत्रेत्यादि । तथा च, श्रुतो तथाऽङ्गीकारादत्र परोक्षतया तथा कथन-
न दोषापेक्षार्थः । किमत्र पारोक्ष्यमित्यपेक्षायामाहुः—भगवदित्यादि । ‘मर्वं सर्वमयम्’ इति श्रुतस्तथेति
प्राकट्यमात्रं विशेष इति वस्तु, न रक्षणाऽप्यात्यर्थः । अनया भङ्ग्या कथनस्य तात्पर्यमाहुः—एवमित्यादि ।
प्राणेनेति । निघ्नन्तीतिपदोपेक्षः । प्रकृत एतानिरूपणप्रयोजनमाहुः इदमित्यादि । इदमिति । भक्त्या
ब्रह्मत्वम् ।

यः । तावदिति सर्वत्र संबन्धः । किञ्च, अहं ममेति देहादावसदवग्रहो मिथ्याग्रहस्तावदेव । * इदमप्येकं ब्रह्मत्वसाधकम्, ब्रह्मात्मभाव एव तन्निवृत्तेः । असदवग्रहस्य लौकिकप्रतीत्या मुखहेतुत्वमाशङ्क्य तस्य दुःखहेतुत्वमाह—आर्तिमूलमिति । मूलमिति नियतालङ्घ्यम् । ' तद्विष्णोः परमं पदम् ' इति श्रुतेर्मगवत्पदमेव ब्रह्म, अतो न ब्रह्मज्ञानेन व्यभिचारः । वृणीतेति, यथा कन्या वरं वृणीते, स्वेष्टपूरकत्वेऽपि स्वयमेव तदीया भवति, न तु स स्वकीयः । लोक इति विशिष्टाधिकारी ॥ ६ ॥

+ नन्वेवं सति सर्वे कथं न भजन्त इत्याशङ्क्य, पूर्वं रूपविशेषेण असत्पसङ्गैरिति परिहृत्याऽपि, पुनः स्मरान्यतः परिहरति—

दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसङ्गात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रिया ये ।

कुर्वन्ति काममुखलेशलवाय दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत्*

दैवेनेति । ते दैवेन प्राचीनकर्मणैव हता धीर्येषाम्, भवतः प्रसङ्गात् विमुखेन्द्रियाः । विषयस्य स-
र्वोत्तमत्वेऽपि, प्रमातुः सर्वेष्टदातृत्वेऽपि, आत्मत्वेऽपि ये न भजन्ते, तत्रेन्द्रियबुद्धोरिव ग्राहकप्रेरकयोर्दोषोऽ-
वसीयते अग्रहणे । तत्र प्रेरिकाबुद्धिदैवेन हता । दैवं तस्या एव बुद्धेराधिदैविकं भगवदिच्छारूपमिति के-
चित् । प्रवाहिनियामकस्य कर्मण एव तथात्वमिति ब्रह्मवादे । अधिभूतः कालः स्वाधिकारे पतितं तं जीवं
भगवत्प्रसङ्गेनाऽन्यथा मा मयस्विति तद्बुद्धिं नाशयति । कालः पदेत्यपरे । पक्षत्रयेऽपि तेषां स्वतो दोषा-
भावः । पूर्वं तु तेषां दोष उक्तः । इमं हेतुत्वेन निर्दिश्याम्रे स्वदयामुपपाद्य, तेषु भगवत्कृपां प्रार्थ-
यिष्यन्त्यर्थात् । प्रसङ्गो वार्ता । प्रासङ्गिकीं कथां सर्वेऽपि बद्धी शृण्वन्ति । सतोऽपि विमुखाः । अन्यकथा-
यां भगवत्कथा प्रसङ्गाच्चेत्समायाति, ततो गच्छन्ति; निद्राणां वा, अन्यत्रिचा वा भवन्तीत्यर्थः । तेषां बु-
द्धेर्वैवहतत्वोपपादनार्थं भगवत्प्रसङ्गस्य गुणानाह—सर्वाशुभोपशमनादिति । ते खलु अन्यप्रसङ्गाद्ब्रह्मेव
पापं कृतवन्तः, प्रसङ्गात्तत्सर्वं गच्छेत् ; प्रारब्धकर्मणोऽन्यशुभं जायमानमुपशान्ति, अविद्या वाऽऽत्मनि
विद्यमाना महामायाद्विकृष्टमिव आत्मन्येव शान्ता भवति । इन्द्रियपदात्तेषां निर्दुष्टत्व इन्द्रियाणामपि सं-
मुखीभावो न स्वाभाविकः । तस्मादेते प्रवाहपतिताः कामलोभन्याता इत्याह—कुर्वन्तीति । कामितस्य मुख-
स्य लेशस्य लघ्वर्थं दीनाः सन्तोऽकुशलानि कुर्वन्ति । पञ्चेन्द्रियाणामुपभोग्यं काममुखं पूर्णम्, तस्य लेश

प्रकाशः ।

* तावदित्यत्र । इदमपीति । सर्वत्रेन्द्रियाशनमपि । नन्वेवं सर्वत्रेन्द्रियास्यो ब्रह्मज्ञानादपि जायत इति व्य-
तिरेकव्यभिचारात् यावत्तावत्प्रवोधितो हेतुहेतुमद्भावः कथं संगच्छत इत्यत आहुः—तादित्यादि । ' सो-
ऽध्वनः पारमान्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ' इति काठकश्रुतौ यदुक्तम्, तदेवाऽक्षरं ब्रह्माऽत्राऽद्विपदेन
भगवच्चरणत्वेनोच्यत इति न व्यभिचारो नामभेदादित्यर्थः । विशिष्टाधिकारीति । एवं ज्ञात्वा शरण-
मुपगतः, न तु यथाकथञ्चिदित्यर्थः ।

+ दैवेनेत्यत्र । रूपदिशेषेणेति । असत्संसर्गत्वेन । प्रमातुरिति । प्रमात्रे, सम्बन्धमात्रविषयया
पथी । भगवत्कथा प्रसङ्गादित्यत्र भगवत्कथेति भिन्नं पदम् । प्रमङ्गादिति । कथादिप्रमङ्गादिति । न
स्वाभाविक इति । किन्तु ' पराधि स्थानि ' इति श्रुतेः कृतकः ।

एकेन्द्रियसम्बन्धम्, तस्य लवोऽलव्यो भार्य क्षणमात्रयोग्य । यथा कामिनीप्रसादार्थं भूयानेनाऽनर्थं त्रियते । ननु सुखार्थं तथाकरण युक्तमित्याद्यङ्गाऽऽह—दीना इति । देव्य मोक्षविशेषणम् । अतो देव्य विद्यमानं भोगे स्वात्मन्याभावात्, तस्मिन्नपि क्षणे दुःखं सिद्धमिति न भोगः सिद्ध्यति । ननु तथाप्याभिमानिको भोगः सिद्ध्येत् । तत्राऽऽह—लोभाभिभूतमनस इति । लोभेन मनसोऽभिगम्यात् पृथैव द्रयं ययित मिति पश्चात्तापशोऽऽभिमानिकसिद्धिः । अबुश्रलपदेन, न विचिरे उश्रल यस्मादिति योगेन, विद्यमानमपि कुशलं गच्छतीति सूचितम् ॥ ७ ॥

तादृशेषु कृपा प्रार्थयितुं मया दयामाह —

क्षुत्तृन्निधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराञ्च ।

कामाग्निनाऽच्युत ! रुपा च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम ! सीदते मे ॥ ८ ॥

क्षुत्तृडिति । इमा, मया अत्वेतन्ना मत्तुज्यत्वेनोपस्थिताः, तासां स्वरूपं सम्यक् पश्यत, हे उरुक्रम मे मनः सीदते । परदुःखं दृष्ट्वा दुःखितं भवतीत्यर्थः । सबोधनेन तन्निवारणमामर्थ्यं सूचितम् । इयमेव प्रार्थना । द्वादशविधः पुरुषो द्वादशधो रोगैर्व्यासः, न केनाऽप्यशेन सुखी भवति । तान् द्वादशदोषान् निवारयानाह—क्षुधादिपदैः । क्षुत्तृणोरसस्तृप्त्वाः स्थानुमवसिद्धम् । निधातवो वातपित्तश्लेष्माणः, तेऽपि तथा । मुहुरर्द्यमाना इति बहुधाट्टतमतीकारा अपि । शीतादयोऽपि चत्वारस्तथा । अन्योन्यतोऽपि क्लेशः । इत रेतारादिशब्दा निराशा, अतो नैकशेषः, नाऽपि संप्रमानता । चकारात्तत्सबन्धिशब्दादिभिरपि । कामम्याऽनलत्वेनाऽशित्वम् । अग्निना स्वरूपनाश एव भविष्यतीत्याशङ्क्य अच्युतेति सबोधनं स्वरूपपरक्षार्थम् । अन्युतो रोप इति केचित् । न कदाचिदपि च्युतो भवति यो रोपः । चकाराल्लोभादिभिः । सुदुर्भरेणोति क्षणमात्रमपि तत्तदनमशक्यम्, सर्वदा मतीकारश्चाऽशक्यः, अतो दुःखित्वम् । सीदत इति अर्थस्याऽलौकिकत्वादात्मनेपदं छान्दसम् ॥ ८ ॥

तर्हि जानोपदेशेन ताः प्रजाः कथं न कृतार्थाः क्रियन्ते ? तत्राऽऽह—

चाग्रत्पृथक्त्वमिदमात्मन इन्द्रियार्थमायाचलं भगवतो जन ईश ! पश्येत् ।

तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थोऽपि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ॥ ९ ॥

* यावदिति । यावदतनं पृथक्त्वं पश्येत, तावदुपदिष्टेऽपि जाने सत्त्वतिर्न प्रतिसंक्रमेत । यावदित्यवधिरक्तः । मये तु खनिवहदर्थं प्रार्थना । आत्मनः पृथक्त्वं निरूपयति—इदमिति । यावदिदमिति मयते यत्किञ्चित्, तावत् पृथक्त्वम् । अग्याऽवधिर्भगवत्प्राप्त्युज्यमेव । प्रक्षमावोऽपि स एव । अन्यस्तु पक्षोऽत्राप्याग्रहणाभ्यां सर्वथाऽनुपपन्नः । इदम आत्मभेदरूपं निरूपयति—इन्द्रियार्थमायाचलमिति ।

प्रनाह

* यावदित्यत्र । न एवेति । सायुज्यविशेष एव । न देवर्षीवनादे देहग्रहणाग्रहणं एव पृथक्त्वज्ञा नस्य पूर्वोत्तरावर्था इति कथं सायुज्यैवैवाऽवधित्वमित्यत आहु—अन्य दत्तादि । सर्वथाऽनुपपन्न इति ।

शून्यं प्रननो भूत्वा, सत्यादिलोकोपिह वा, किञ्चित्सपादं प्रयच्छति, स्वोचनिवृत्तिमार्गकरणात् । तदा तदेवमस्माकमपेक्षितमिति यदि ततो विमुखा, तदेह संसरन्ति । ते हि बाला वाक्यार्थमेव विचारयन्ति, न तस्योपपत्त्यादिकम्, कथमस्य जीवस्य ब्रह्मभावो भवतीति । वाक्यानां तात्पर्याज्ञानात् । अत्र ब्रह्माण्डे तेषामनन्तांशः प्रकटो न भवत्येव, सर्वार्थे मायाजबनिकायाः प्रसारितत्वात् । तथा भगवत्सायुज्यमपि; भगवत्साकश्याभावात्, ज्ञानमार्गस्य भगवतो वक्ष्यत्वापादकत्वाभावात् । याऽपि सद्योमुक्तिरुक्ता, ' इहैव समनीयन्ते प्राणाः ' ' अस्मैव सन् ब्रह्माऽप्येति ' । तदपि स्वतन्त्रमत्स्या भगवत्सायुज्ये । अत एव वेदान्ता-स सन्नग्रेद्वार्थभिज्ञो ज्ञानरूपेण सद्योमुक्तिं नोक्तवान्, किन्तु ब्रह्मविदोऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोके स्थितिरिव क्लृप्त्येनोक्ता, अपुनरावृत्तिश्च । तदेव फल भगवद्भक्तम् । सदनङ्गीकारे मनसा योगेन वा संसृतिरेव भवति, अतो ब्रह्मभावनायामपि न संसारनिवृत्तिः ॥ १० ॥

नन्वेव सति भक्तानामपि संसारो न निवर्तते; उत्तमानामपि विष्णुलोकप्राप्तिः, कृत्रिमवैकुण्ठगमनं वा भवेत्; आयाजबनिकायाः सिद्धत्वात् । योगेन ब्रह्माण्डभेदस्तु (१) फलप्रकारोऽयं निरूपितः, न तु तत्राधिकारी कश्चित्संभवति । ब्रह्मणा सह तु ब्रह्माण्डनाशे । तस्मान्मुख्यभक्तिमार्गोऽपि न शीघ्रं पुरुषार्थसाधक इत्याशङ्क्याऽऽह—

**त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज आस्ते श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ ! पुंसाम्
यद्यद्विया त उरुगाय ! विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सद्नुग्रहाय ॥ ११ ॥**

त्वं भावयोगेति । भावः प्रेमलक्षणा भक्तिः, ' रतिर्देवादिविषयिणी भावः ' इति समुदायार्थत्वात् । श्रीतिष्ठु माहात्म्यज्ञानादेव । स एव योगो विहित उपारूपो भवति । अन्यस्त्वनुपायः कामादिना जातः । तत्र प्रमेयफलमिति वक्ष्यते । प्रमाणवेले त्वेवैव व्यवस्था, अतो भावयोगेन परिभाषितं—परितः शोषितम्-भगवद्विषयकमाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहो यदि हृदये सहजो धर्मो भवति, तदा तद्दृढं सरोजं भवति । प्रेमजले तदेवोद्भूतं भवदासनौपयिकं कमलं भवति । तस्य च निदर्शनम्, यदि वैषयिकाः केऽपि न स्फुरन्ति । तदपि चेत्प्रेम्णा पूर्ववत्पुनर्भाषितं भवति, तदा भगवांस्तत्र तिष्ठति । श्रुतेन गुणश्रवणेन, श्रवणमहितेन्द्रियेण वा, ईक्षितो मार्गो येन । यदैव श्रवणं रिक्तं भविष्यति, तदा भगवता निर्गमनार्थं मार्गो दृष्ट एव । नन्विति कामरसबोधनं निश्चयार्थम् । नाथेति युक्तिः । भगवांस्तेषां पतिः, स तु भार्यागृहे तिष्ठत्येव । परमेतावान् विशेषः, पुंसामयं पतिः । ननु तेषां ब्रह्मसायुज्ये आक्षिप्ते, हृदये भगवत्स्थितिः कु-

प्रकाशः ।

अयमर्थो मूले कस्मात्पदात् सिध्यतीत्यपेक्षायामुपिपदविचारादेव सिध्यतीत्याशयेनाऽऽह—ते हीत्यादि । ननु वाक्यार्थविचारार्थां भगवत्सायुज्याद्यभावे सद्योमुक्तिबोधकश्रुतिविरोध इत्यत आह—याऽपीत्यादि । अत्र गमकमाहुः—अत एवेत्यादि । तदेवेति । प्रममुक्तावबान्तरफलभूतं प्रसादपदेनाऽयं परामृश्यत इत्यर्थः ।

न त्वमित्यत्र । विष्णुलोकाभातिरिति । सत्त्वाभिमानलोकाप्राप्तिः । ब्रह्मणा सहेति । मुक्तिरिति शेषः । तत्रेति । कामादिजनितम्याऽप्युपायत्वे । वक्ष्यत इति । हेतुत्वेन वक्ष्यते । शोषितमित्यस्य तद्दृढ्यामित्यनेन सम्बन्धः । श्रवणमहितेन्द्रियेणेति । श्रवणसहितमनसा, श्रोत्रेण वा ।

त्रोपयुज्यते ? तत्राऽऽह—यद्यद्वियेति । हे उरुगाय, उरुगिर्याय^१ इत्यनेकप्रकारेण निरूपितानन्तमूर्ते ! ते तव यद्यद्रूपं भक्ता विभावयन्ति, तत्तद्रूपब्रह्मरूपम्, वैकुण्ठरूपम्, अवताररूपं वा; तदेव प्रकटीकरोषि । तत्र हेतुः—सदनुग्रहायेति । भंश्वासावनुग्रहश्च । ज्ञानिष्वनुग्रहमात्रम्, अत्र सन्ननुग्रहोऽवाधितोऽनुग्रहः तदाऽत्रैव भगवति सायुज्यादिक सर्वमेवोपपद्यते भक्तेच्छानुसारेण ॥ ११ ॥

एवं ज्ञानभक्तिमार्गौ निरूप्य साधननिरूपणे भक्तिसाधनापेक्षया ज्ञानमार्गसाधनं भगवत्तोषहेतुरुत्तम-मित्याह—

नाऽतिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदि वद्धकामैः ।

यत्सर्वभूतदयया सदलभ्ययेको नानाजनेष्ववहितः सुहृदन्तरात्मा ॥ १२ ॥

* नाऽतिप्रसीदतीति । साधनमकौ देवा मुख्याधिकारेणः, दिव्यानि च पुण्यादीनि साधनानि, तैर्न प्रसीदति । प्रसन्नोऽपि, तेभ्यः कामितं फलं प्रयच्छन्नापि, अत्यन्तं न प्रसीदति । तत्र हेतुः—हृदि वद्धकामैरिति । प्रसादस्तु, यवि भगवास्तद्बृदये सगापत्य तिष्ठति, तांश्च स्वकीयान् मन्यते, तदा भवति । तत्र तैर्हृदये भगवत्स्थाने काम एव बलाद्बद्धो वर्धते । सहजश्चेत्कामो भवेदन्ततो भगवानपि दूरीकुर्यात् । स च वद्धः कामः कस्य चिन्नाशं कृत्वा निवर्तते, वद्धो हि स्वकीयं सर्वम् प्रयच्छति । अतो दैत्यानां धयेच्छया पूजितो भगवान् दैत्यवधं कृत्वाऽपि न प्रसन्नो भवति । तत्र हेतुः—नानाजनेष्ववहितः सुहृदन्तरात्मेति । तर्हि केन प्रसीदतीत्याशङ्क्याऽऽह—यत्सर्वभूतदययेति । यद्यथा सर्वभूतदयया भगवान् परितुष्यति । सर्वभूतेषु साधारणी दया, न तु विशिष्टा; अशुभ्यत्वात् । स्वचित्ते तेषां हितभावनम्, भगवत्कृपाप्रार्थना, अनिपिद्धो वा दैहिकः, यदेवैकं कार्यं सर्वेषामेव हितं भवति तद्भगवत्तोषहेतुः । तर्हि सर्वे तदेव कथं न कुर्वन्ति, सुकृमत्वाच्चेत्याशङ्क्याऽऽह—असदलभ्ययेति । इयं सर्वभूतदया असत्तामलभ्यैव, न कदाचिदपि तेषां हृदये दयोत्पद्यत इत्यर्थः । एतदेवाऽसत्क्षणम् । उभयत्र हेतुत्रयम् । यतोऽयं भगवान् नानाजनेषु सात्त्विकादिनानाभेदमिलेषु अवहितः सावधानो भूत्वा तत्र स्थितः । स मगवाश्चेत् कचिदेव तिष्ठेत्तदा कचित्पूजया संतुष्टो भवेत् कचिदपराधे कचित्पूजायां तु न संतुष्यति । न हि पादे ताडितः शिरसि पूजितस्तुष्यति । किञ्च, अयं सर्वेषां सुहृत्, अतः कचिदपराधेऽपि न संतुष्यति । किञ्च, अन्तरात्मा चाऽयम् । अतः करणकृतेरेव पूजासाधनैः संतुष्यति, न बहिःकरणैः । अतो येनैव प्रकारेण भगवान् परितुष्यति, तदेव साधनम्; अन्यन्तु परम्भरया । अपरितोषहेतुस्त्वसाधनमेवेति निश्चयः ॥ १२ ॥

एतदेव वदन् पूर्वोक्तनिरूपणमुपसंहरति—

पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्याया च ।

आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियार्यो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्द्रियते न यत्र १३

प्रकाशः ।

* नाऽतिप्रसीदतीत्यत्र । दयात्मकनिपिद्धं दैहिकं धर्मं स्फुटीकुर्वन्ति—यदेवैकमित्यादि । उभयत्रेति । मंनोपेऽसंतोषे च ।

× पुसाभिति । अतो हेतोः पुंसाम्यनेव सत्क्रियार्थो, यद्भगवत्तत्तवाराधनम् । त्रिविधकर्मभिर्भू-
 तित्वादिभिः । अध्वराद्यैर्वागपूर्वादिभिः । देवताप्रीतिहेतूनि निरूपितानि । दानेनेति मनुष्यप्रीति-
 हेतुः, उग्रतपः स्वस्यैव प्रीतिहेतुर्देहस्य वा; व्रतचर्या अन्तःकरणस्य । एवं लौकिकालौकिककर्मदेन
 आद्ये कर्माणि तवाराधनरूपाणि, तद्देतवो वा भवन्ति, तदा सत्क्रियार्थो भवति, विहितक्रियाणां
 फलम् भवति । ननु धर्मः स्वतन्त्रं फलम्; पुरुषार्थत्वात्, अम्युदयनिश्रेयसहेतुत्वाद्वा । तत्कथमुच्यते
 सर्वभगवदाराधनं चेत्तदा फलमिति । तत्राऽऽह—धर्मोऽर्पित इति । यत्र भगवत्यर्पितः समर्पितो धर्मः, कदा
 चिदपि न द्रियते न विदीर्णो भवति । फलार्थं कृतो धर्मः, स्वतन्त्रो वा । ' धर्मः क्षरति कीर्तनात् '
 ' हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ' ' अब्दपुण्यं विनश्यति ' इत्यादिवाक्यैस्तस्य नाशः श्रूयते । तेन चे-
 द्भगवदाराधितो भवति, तदा भगवत्कार्ये निरूपितो भगवत्संबन्धेन नित्यतां प्राप्तोऽक्षयफलदानार्थं तस्या-
 पेक्षितमात्रं कदापि न द्रियते ॥ १३ ॥

एत सर्वशास्त्रार्थं निरूप्य भगवन्तं नमस्यति षड्भिः—

शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिपणाय नमः परस्मै ।

विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय १४

— शश्वदिति । भगवतो नमस्वरूपाणि षट् भवन्ति, अस्मात् ब्रह्मणः पूर्वतराणि । तत्रैतदेवैकं रूपम्, शे-
 पराया नारायणः, पुरुषो द्वितीयः, सर्वतत्त्वसहितः प्रकृतिभर्ता पुरुषस्तुर्वायः, कालश्चतुर्थः, यज्ञः पञ्चमः,
 पुरुषोऽष्टमः षष्ठः । तत्रैतद्बृदये परिदृश्यमानं तदावश्यकधर्मकीर्तनेन नमस्यति । कदाचिदिदं शयानं रूपं
 मोहात्मकं भवेदित्याशङ्क्य, तस्य मोहाद्यभावं निरूपयति । अधवैतदक्षररूपम् । शयानं तु श्लोकद्वयेना
 ऽग्रे बध्पति । शश्वत्सर्वदा स्वरूपमहसैव निरन्तरं स्फुरता स्वप्रकाशेनैव नितरां पीतौ भेदमोहौ येन ।
 द्वयमेव जीवत्वसाधकम्, भेदो मोहश्च । भिन्नश्च जीवो भवति, मुग्धश्च । अतो जीववैलक्षण्यं दोषाभावेन।
 गुणेन वै लक्षण्यमाह—बोधधिपणायेति । बोध एव धिपणा बुद्धिर्यस्य । जीवानां तु जडरूपा बुद्धिः ।
 अत एव परस्मै सर्वनियामकाय । नियामकत्वमत्र नमने हेतुः । एवं स्वरूपमुक्त्वा कार्यमाह—विश्वस्य
 उद्भवस्थितिलयेषु निमित्तमयमाना या लीला, तथा रासः क्रीडा यस्य; तस्या वा रससमूहो यस्य । सो-
 ऽक्षरात्मको भवानेव नाऽन्य इति वदन् नमस्यति—ते इदं नमश्चकृमेति । नमस्कारं साष्टाङ्गं कुर्वन्निदमा
 निर्दिशति—इदमिति । चकृमिति स्वान्तर्गतैः सर्वैरेव जीवैः सहितो नमस्करोमिति ज्ञापयति । शिक्षार्थं
 चेत्त्रातामिति ज्ञापयितुमाह—ईश्वरायेति । स एव सर्वसमर्थः, अन्यथा तत्कृपाव्यतिरेकेण जीवस्तत्कार्यं
 कथं कुर्यात् ? ॥ १४ ॥

प्रकाशः।

× पुसाभित्यत्र । तद्देतव इति । आराधनहेतवः ।

— शश्वदित्यत्र । अस्माद्ब्रह्मण इति । चतुर्मुखात्, प्रस्तुतत्वात् । शयानरूपमादौ निरूप्यते इत्यङ्गी-
 कृत्य तद्वर्णनत्वात् पश्चान्तरमाहुः—अथवेत्यादि । अत्र शयानस्य द्वैरूप्ये पञ्चैव रूपाणीत्यपि ।

* पुरुषं नमस्यन् पुरुषावतारान् सर्वानेव नमस्यति । अथवा, पूर्वश्लोके सामान्यभगवद्रूपकीर्तनेन नमनम्, विशेषास्तु यद् । तत्र प्रथमवताराः पुरुषादयः, ते जाता इति कस्यचिद्भ्रमो भवेत्, तन्निवृत्त्यर्थं तस्य दोषान् परिहरन्नमस्यति—

यस्याऽवतारगुणकर्मविडम्बनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ।
तेऽनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्त्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥ १५ ॥

यस्येति । अवतारा गुणाः कर्माणि च विडम्बयन्ति अनुकुर्वन्तीति, देवकीनन्दन ! दयालो ! गोवर्द्ध-
नोद्धरणधीर ! इति यानि नामानि, ये प्राणिनोऽसुविगमे प्राणोक्तमणसमये विवशा अपि भूत्वा गृणन्ति
ते पूर्वापार्जितनेकजन्मशमलमपि तत्क्षणमेव हित्वा, अपावृतमुद्धाटितकपाटम्, अतः ब्रह्मरूपं संयान्ति । एवं स-
र्वेषां सर्वपुरुषार्थहेतुकर्तारं नमामीत्याह—तमिति । अजमिति जन्माभावः । तमिति गुणकर्माभावः । सजा-
तीयाः सजातीयं मन्यन्ते, अत उत्पन्नानां सगुणानां कर्मकर्तृणां स्वसदृश एव रोचत इति तादृशानि जन्मगुण-
कर्माणि प्रदर्श्य तान्मोचयति न तु तस्य तादृशं जन्म गुणाः कर्माणि वा; अतो निर्दोषपूर्णगुणविग्रहं तं
प्रपद्ये शरणं गच्छामीति नमनप्रपत्त्येरेकार्यता ॥ १५ ॥

× एवं पुरुषं नत्वा सर्वतत्त्वसहितं प्रथमपुरुषं नमस्यति—

यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलम् ।
भित्त्वा त्रिपाद्वृध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय ॥ १६ ॥

यो वा अहमिति । यो भगवान् त्रिपाद्वृधे, तस्मै भुवनद्रुमाय नम इति संबन्धः । पादत्रयमाह—
अहं ब्रह्मा, चकाराद्यप-ममृतयः; गिरिशो महादेवः, चकारादधर्मादयः; विभुः समर्थः; स्वयं पालको विष्णुः ।
एतेषां कार्यमाह—स्थित्युद्भवप्रलयहेतव इति । एते त्रयः । वै निश्चयेन । यः पुरुष एव त्रिपादात्मनो
मूलं प्रकृतिं भित्त्वा वृधे, महदादिरूपेण मरीच्यादिरूपेण वा । उरुप्ररोहिणः प्ररोहा यस्य । अधश्चोर्द्धं
तस्य प्ररोहाः । अधो ब्रह्माण्डमध्ये पृथिव्यादयः, करपादयश्च; उपर्यावरणानि । एवं भुवनद्रुमात्मकः
सर्वशब्दवाच्यो भगवान् कल्पवृक्षः, तस्मै नमः ॥ १६ ॥

प्रकाशः

* यस्येत्यत्र । पूर्वश्लोके ' परस्मै ' इतिपदस्य असद्भोटासीन एक इत्यर्थं स्वीकृत्य पक्षान्तरमाहुः—
अथवेत्यादि । अस्मिन् पक्षे रूपबोधकाः सप्त श्लोकाः । सर्वपुरुषार्थहेतुकर्तारमिति । पुरुषार्थहेतुम-
तानि यानि गुणकर्माणि, तत्कर्तारम् । गुणकर्माभाव इति । तद्रूपेण स्वयमेव प्रकटमिति विडम्बनमात्रत्वात्
तदभाव इत्यर्थः । तदेव व्युत्पादयन्ति सजातीया इत्यादि ।

× यो वा इत्यत्र । पुरुषं नत्वेति । अक्षरालम्बकं द्वितीयपुरुषं नत्वा । पालको विष्णुरिति । अत्रापि मूने
' स्वयं च ' इति चकारो धर्मादिसङ्ग्राहको ज्ञेयः ।

कालात्मक नमस्यति—

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ।

यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिभिपाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १७ ॥

लोको विकर्मनिरत इति । विकर्म निन्दित कर्म, तत्र निरत स्थितः, तदेकमवण इत्यर्थः । कुशले धर्मे प्रमत्तोऽसावधानः । सुतरां त्वदुदिते कर्मणि, 'गन्मना भय मद्भक्त' इत्यादौ । भवदर्चने तव पूजारूपे, स्वे स्वधर्मरूपे सर्वथा प्रमत्त । तस्य यो जीविताशामपि छिनत्ति । तावदिति नरकादर्वाद् । पश्चान्नरकमपि प्रयच्छतीत्यर्थः । इहेति नैकट्ये । भगवदपराधं कृत्वा यो महानपि भवति, तमपि मारयतीत्येतदर्थमाह—बलवानिति । तथोपाय करोति, यो जीवन्नेव जीविताशा त्यजति । एवमलौकिक-कालात्मने नमः ॥ १७ ॥

यज्ञरूपं नमस्यति—

यस्माद्विभेस्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ।
तेपे तपो बहुसवोऽवरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यम् ॥ १८ ॥

यस्मादिति । कालो द्विविधः, यज्ञादिप्रवर्तको यज्ञात्मा, लौकिकश्च । तत्र लौकिक पूर्वमुक्तः, यज्ञात्मक इदानीमुच्यते । 'स्वधर्मेनिष्ठः शतजन्माभिः पुमान् । विरञ्चितामेति ततः परं हि माम्' इति वाक्यात्, यैनं यज्ञात्मकेन सहस्राश्वमेधरूपेण ब्रह्मपदे अहं निवेशितः, इदानीमपि बहुभिर्योगैस्तपोभिश्च तमेवाऽऽरोढुमिच्छामि, तस्माद्युज्यमेव बान्ध्यामि । एव यद्यपि ममाऽर्धाष्टकर्ता, तथापि तस्मादहं विभेमे भारिप्यतीति । यद्यपि द्विपरार्धधिष्ण्यमाम्भित । द्वे परार्द्धे तस्याऽऽसनस्य स्थितौ कालपरिच्छेदके । यस्याऽऽसनस्यापि नियतकालत्वम्, अहमपि नियतकालस्तादृशः, तथापीश्वरमतिर्ज्ञातुमशक्येति विभेन्येव । यद्यपि ममाऽऽसनस्य महत्त्वं, सर्वलोकनमस्कृतत्वात्, तथापि महानिति न त्यक्ष्यतीति भयम् । स्वभावत एवाहं बहुमनो बहुयज्ञकर्ता, तथापि तपस्वेपे । एवमतिदुर्धर्पाय मन्त्राधिष्ठातृदेवाय तुभ्यं नमः इति ॥ १८ ॥

पुरोत्तमं नमस्यति—

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयाऽऽत्मकृतसेतुपरीप्सया यः ।
रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥ १९ ॥

तिर्यङ्गिति । तिर्यङ्मनुष्यविबुधास्तामसराजससात्त्विका देहाः, तदादयोऽन्येऽपि त्रिविधाः । जीवयो निष्ठु जीवन्मोक्षतिष्ठानेषु । आत्मेच्छया स्वेच्छयैव, अवरुद्धदेहः सन्, स्नातृलोलविमहो भूत्वा, आत्मकृतसेतुपरीप्सया स्वटतमर्वादारक्षार्थम्, यो रेमे । मनुष्यादीन् स्वतुल्यान् विधाय स्वटतमर्मर-क्षार्थमेव कृष्णरूपो भूत्वा, तिर्यगादिषु उत्रचिदपि निरस्तरतिरपि रेमे, एतादृशाय । अक्षरादभ्युत्त-मः, लोकप्रतीत्या घोषनार्थमेव देहग्रहणकथा । अवरुद्धा निरुद्धा वा देहा येन । इच्छापि नास्ति, देहोऽपि नास्ति, तथापि स्वरूपानन्दभूत एव रेमे ॥ १९ ॥

नारायणं नमस्यति, कारणकार्यावस्थारूपद्वयनिरूपणेन श्लोकद्वयेन—

योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः ।

अन्तर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ।

योऽविद्ययेति । यो दशार्धवृत्त्या पञ्चवृत्त्या अविद्यया अनुपहतोऽपि निद्रामुवाह । न हि कश्चि-
स्त्वात्मविस्मरणव्यतिरेकेण निद्रितु(ः)मर्हति । पञ्चवृत्त्येति वक्तव्ये दशार्धवृत्त्येतिवचनं विद्याविद्ययोः
समभगार्थम् । यथा विद्यया अनुपहतोऽपि जागर्ति, एवमविद्यया अनुपहतोऽपि निद्रामुवाहेति विद्या-
विद्याकार्यं भगवति नास्ति, किन्तु तत्सदृशी लीला वर्तते इति ज्ञापनार्थम् । किञ्च, जठरीकृता लोक-
यात्रा येन । सर्वेनैव लोकान् स्वोदरे निवेश्य शेते, यथा लोकस्य स्वप्रस्तथाऽस्मिन्निदानो लोकाः ।
अयमेव स्वमकर्ता निद्रासहितः । अतः स्वप्ने कार्यं कुर्वन्नापि मायिकमेव कार्यं करोति । यदादानीमपि
निद्रित एव कार्यं करिष्यति, तदा अग्रे उत्पत्त्यमानमपि कार्यमसंदेह स्यात्, मूलस्य तथात्वात्, निर्वा-
जफलवृक्षवत् । किञ्च, अन्तर्जले भीमोर्मिमालिनि अहिकशिपुस्पर्शानुकूलां निद्रामुवाह । न हि क-
श्चिज्जलमध्ये शेते, तत्रापि तरङ्गाकुले, तत्रापि सर्पभोगे शयनं तामस्यवस्था । जलमध्ये शयनं सर्वथाऽनुप-
पन्नम्, व्याकुलाधिकरणशयनमतिश्रमसूचकम्, सर्पं च शयनं मृत्युहेतुनप्यविगण्य शयनसूचकम् ।
एवं शयनं किमर्थं करोतीत्याशङ्क्याऽऽह—जनस्य सुखं विवृण्वन्ति । जनस्य जायमानस्यैवमवस्था चेत्तदा
सुखं भवतीति लोके विवृण्वन् ज्ञापयन् । अत एवमेव स्थिते यदि सृष्टिर्भवेत्, तदोत्पन्नानां मोक्षादिवार्ता
न भवेदित्येतदवस्थापरिहारं प्रार्थयिष्यन्निमामवस्थामेवं वर्णितवान् ॥ २० ॥

सृष्ट्यादौ तस्य कार्यावस्थामाह—

यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य ! लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण ।

तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥ २१ ॥

÷ यन्नाभिपद्मभवनादिति । यस्य नाभिपद्मभवनादहं ब्रह्मा आसम्, तस्मै नम इति संबन्धः । ननु
पितृत्वात् नमनमेव कर्तव्यम्, स्तुत्या किमित्याशङ्क्याऽऽह—हे ईदृशेति । स्तुत्या यः, तं स्तुत्यैव किञ्चित्क-
र्तव्यम् । लोकत्रयोपकरणं यस्य, यथा पुरुषस्य घटपटादयः । एतादृशत्वं तत्कुर्यादेव जातमित्याह—यदनुग्र-
हेणेति । यदनुग्रहेण लोकत्रयोपकरण इति संबन्धः । तस्मै ते तुभ्यं नमः । नमने प्रयोजनमाह—उदर-
स्थभवायेति । विधमेव तदुदरे स्थितम्, तच्चेत् प्रयच्छेत् तदा सृष्टिर्भवेदिति । तर्हि निद्रिताय नमस्का-
रोऽनुचित इत्याशङ्क्याऽऽह—योगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणायोति । योगनिद्राया अवसाने विकसन्न-
लिनेवर्दीक्षणे यस्य । योगनिद्रा कानिच्छिकः, यथा सृष्टिः । उभे भगिन्यौ तुल्यकाले । सा भगवति
प्रलयकाले । आदिक्षणे तस्याः प्रथमोऽंशः संवच्यते, प्रलयान्ते त्वन्तिमोऽंशः । इदमेव तस्याऽवसानम् । अतो
निद्रावसानक्षणोऽयमतो नमनमुचितमित्यर्थः । एवं नत्वा स्वाभीष्टान् पदार्थान् प्रार्थयते—यन्नाभिपद्म-
भवनादिति चतुर्भिः ॥ २१ ॥

प्रकाशः ।

÷ यन्नाभीत्यन । भगिन्यौ तुल्यकाले इति । समानस्वमाने समानसंख्याकाले सेवां वुर्याणे ।

* सृष्ट्यर्थं भगवतोत्पादित इति नाऽन्यत्र तस्याऽधिकारः; सृष्टौ च पदार्थज्ञानमपेक्ष्यते; ज्ञानबुद्धि-
संयोगोऽन्यथा कर्तुमेव न शक्यते । ज्ञात्वा च कर्तव्यम्, चित्तस्य भगवच्चरित्रपरता चाऽऽवश्यकी, भगव-
दुपयोगिसृष्टिकरणात् । वेदाविस्मरणं चाऽपेक्ष्यते, तथा सति पातकिकृतं कार्यं पुरुषार्थोपयोगि न स्यात् ।
सन्तोषपूर्वकं विषाददूरीकरणं चाऽपेक्ष्यते, कार्योपयोगाय । अतो वरचतुष्टयप्रार्थना । तत्र प्रथमं सृष्टि-
सामर्थ्यस्य पूर्वं विद्यमानत्वेऽपि, बुद्धेरुद्धेगात्तदस्फूर्तिर्विषमकरणं च स्यात्, अतो भगवतो ज्ञानसंबन्धं
प्रार्थयते—

सोऽयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन ।

तेनैव मे दशमनुस्पृशताद्यथाहं लक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ ॥ २२ ॥

सोऽयमिति । सोऽयं भगवान् येन सत्त्वेन जगन्मृडयते, तेनैव मे दशमनुस्पृशतादिति संबन्धः ।
सर्वेषां हितकारित्वात्, औदासीन्याभावात्, आवश्यकत्वाच्च भगवतो ज्ञानं सृष्टावपेक्षितम् । तदर्थं विरो-
पणत्रयमाह—समस्तजगतां सुहृत्, एकः, आत्मेति । एकत्वात्सर्वत्र तुल्य एकस्वभाव इत्यर्थः । आ-
त्मत्वादावश्यकः । सत्त्वेनेति ज्ञानमुखकारणभूतसत्त्वगुणेन यद्यस्मात्कारणात् मृडयते मुखयति, य-
दिति प्रमिदं वा । जगत्कर्मणः स्पष्टत्वादवचनं वा । भगेनेति तत्सत्त्वं भगात्मकमैश्वर्यादिषड्गुणरूपम् ।
तेन मे दशमनुस्पृशतादिति षड्गुणा ऐश्वर्यादयः प्रार्थिता भवन्ति । ततः किमत आह—यथाऽहं ल-
क्ष्यामि पूर्ववदिति । उद्धेगाज्ञानवैषम्यानि यदा गमिष्यन्ति, तदा पूर्ववदेव करिष्यामि । नन्वेतावत्कथं
दास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्रणतप्रियोऽसौविति । असौ प्रणतप्रियः, प्रणतः प्रियो यस्येति । प्रियाय हि
सर्वमेव दीयते । असावेवैतादृशो नाऽन्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

चित्तस्य भगवच्चरित्रपरतां प्रार्थयते—

एष प्रपन्नवरदो रमयाऽऽत्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः ।

तस्मिन् स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो युञ्जीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् २३

एष प्रपन्नवरद इति । यदि चित्तं भगवच्चरित्रपरं न स्यात्तदाऽहङ्कर्तृत्वाद्वैः स्यात्, प्रमादाद्विषमकृति-
जनितदोषो नाशब्धः । चरित्रं सत्त्वाशेन कृतम्, चित्साहितेन वा विशिष्टेन वा भेदेन, तादृशमानन्दं न
जनयति । अतो ब्रह्मानन्दरूपया रमया लक्ष्या, भेदाभावाय आत्मशक्त्या, प्रपन्नानां वरदानार्थं यद्यत्क-
रिष्यति । तत्राऽपि स्वाधिकारानुसारेण प्रणेतृत्वम्—गृहीतगुणावतारः । गृहीता गुणावतारा येन । गु-
णानां धर्माणामवताराः पूर्वमुक्ताः, ' यत्रोद्यतः ' इत्यादिना । अथवा, गुणा भगवदीयाः सर्वे पुरुषस्मिता
अभिव्यक्ता जाताः, ते गुणावताराः ; तानादाय यद्यत्करिष्यतीति बहव एव पादार्था भगवदीया भवन्ति
कालकर्मन्वमावृत्तातिरिक्ताः । सामान्यतोऽधिकृतत्वात् तत्राप्यऽहमेव कर्षा । अतस्तस्मिन्त्व चरित्रे इदं

प्रकाशः ।

* सोऽयमिति । यं यं पदार्थमनुदायमपेक्षते, तं तं स्फुटीकुर्वन्तः प्रमेणाऽऽहुः—ज्ञानेत्यादिना । ज्ञान-
बुद्धिसंयोग इति । ज्ञानं भगवदीयं सत्त्वात्मकम्, तस्य बुद्धिसंयोगो जडरूपेण्यस्य बुद्धौ सङ्गमणम् भगव-
दीयमर्थपदार्थानां भगवत्स्वरूपस्य च परिष्कृतिरिति यावत् । जगत्कर्मण इति । जगतः कर्मकारकगतस्य ।

तव पराक्रमरूपं जगद्भगवदीयं मृजतोऽपि मे यथा युज्यते, त्वच्चरित्र एव । चतं सर्वदा युक्तं भवेत् । यद्यपि कालादिकृतसृष्टौ चरित्रपरता चित्ते युक्ता, गर्वाभावार्थं भगवत्स्मरणार्थं च; भगवदीयसृष्टौ तु नोप-युज्यते, पूर्वोक्तदोषासम्भवादित्याशङ्क्य, अत्रापि दोषद्वयं सम्भवतीति तन्निराकरणार्थं चरित्रपरता युक्तैव । अत्र मृज्यानां भगवदीयत्वाद्यनुमात्रेणाऽपि भगवदिच्छावैपरीत्येन कृतिर्भवेत्, तदा भगवद्द्रोहः स्यात्, मृज्यानां चाऽऽक्रोशः । तदुभयनिराकरणार्थं स्वविक्रममिदं मृजतोऽपि चेतो युज्यते । किञ्च, कर्मणा जायते सर्वथा शमलम्, मृज्यानां सर्वथा हिताकरणात् । तच्च शमलं यथा विजह्याम् ॥ २३ ॥

वेदविस्मरणं यथा न स्यात्, रूपमृष्टेर्नाभाधीनत्वात् कर्मबोधनार्थं च वेदोऽपेक्ष्यत इत्याह—

नाभिहृदादिह संतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ।

रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिपीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः २४

* नाभिहृदादिति । इहाऽम्भसि संतो यस्य पुंसो नाभिहृदात् अहमासम्, तस्यैवाऽनन्तशक्तैर्वि-चित्रं रूपं विवृण्वतो मे गिरां विसर्गो वेदो मा रीरिपीष्ट नाशं माऽपगच्छतु । इह सत इत्यग्रे तिरो-भावात् प्रशानुपपत्तिः । त्वत् एवोत्पन्नत्वात् अन्योऽष्टुष्टः । विज्ञानशक्तित्वाद्विस्मरणानौचित्यम् । विचित्रं रूपमिति विस्मरणे हेतुः । नाभिहृदादित्यन्वेषणकेशसूचनम् । अनन्तशक्तेरित्यविस्मरणदानसामर्थ्यम् । अहमिति यत्कृपया पृतावन्त्वम्, सा कृपा ह्यग्रेऽपि निर्वाक्षेति सूचितम् । अस्य रूपमिति वचनात् ‘ह-लान्तं ब्रह्मवर्चसम्’ इति न्यायेन वेदैस्फुरणहेतुधर्मानाशः सूचितः । चकाराद्भगवदपराधंश्च । विशेषेण परित्यागः सत्तासनम्, न प्रायश्चित्तवत् । ‘रिपिं हिंसायाम्’ इति धातोः सन्नन्ताल्ङुङ्, (‘अहभावश्च माद्यू-गात्’) ‘अगतौ’ इत्यस्याऽऽशीर्लिङि रीडादेशे कृते वा रूपम् (१) । सर्वथा छान्दसाधयणं केनाऽप्यंशेन ‘श्राम्यस्तयोः’ इति (१) ह्रस्वेऽपि छान्दस ईकारादेशे ‘ह्रलोऽज्ञालि’ इति पलोपः (१) । विविधः सर्गो वेदे, ब्रह्मणः सर्वमेव वाक्यं वेदरूपमिति वा । निगमस्य वेदस्य गिरामिति देवताशब्दान्तरव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । मा वेदो विस्मृतो भवतिविति वक्तव्ये, यत् प्रकारान्तरेण कथनम्, वरेण स्मरणमात्रव्यावृत्त्यर्थम्, यथाऽन्य-दीयमपि स्मरति । अत एव मा लुप्यतामिति प्रश्नः ॥ २४ ॥

संतोषपूर्वकं विपाददूरीकरणं प्रार्थयते—

सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान् विवृष्टप्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ।

उत्थाय विश्वविजयाय च नो विपादं माध्व्या गिराऽपनयतात्पुरुषः पुराणः २५

प्रकाशः।

* नाभिहृदादित्यत्र । अस्य रूपमिति वचनादिति । ‘अस्य रूपं विवृण्वतोः’ इति वचनात् । अत्र मूले अस्य प्रपञ्चास्याऽऽकारं विवृण्वतो विशेषेणाऽङ्गीकुर्वत इत्यर्थो बोध्यः । विचित्रमित्यत्र ‘च वित्रम्’ इति पाठमङ्गीकृत्याऽऽहुः—चकारादित्यादि । तद्भाषाङ्गीकारेण सिद्धं दोषमाहुः—विशेषेणेत्यादि । सत्तासनगिरां त्यागो जात इति दोषोऽभूदित्यर्थः । प्रश्न इत्यत्र ‘प्रार्थना’ इति पाठः प्रतिपाति ।

॥ सोऽसाविति । असौ उत्थाय मे विपाद माध्व्या गिरा अपनयतादिति सवन्धः । प्रार्थितदान-
सामर्थ्यनिरूपणार्थं स इति पूर्वोक्तनिर्देशः । अदम्ना कर्णायस्य, दयैव प्रार्थितदाने हेतुः । भगवानिति
प्रार्थनीयत्वम् । विष्टद्विप्रेतस्मितेन । मत्तुष्टेयस्मितेन मत्ते विष्टदा भगवतः प्रीतिर्भवति । क्लेशाभावार्थं
शास्त्राग्रहव्यावृत्तये किञ्चिन्मोहनमपि करोति । तदा भगवतो ज्ञानशक्तिरुक्षत्वाभावाय अम्बुनि ग्रीतले
विषयमुखे सयुक्तेति जीवोऽपि विषयसुखस्पृष्टो भवति । तदाह—नयनमेवाऽम्बुरुहमिति । तस्य निज-
म्भा विशिष्टो विकाशः । ज्ञानशक्तिरतिविरसिता सर्ववस्तुयाथात्म्य बोधयन्ती क्लेश सर्वथैव दूरीकरोति ।
विशिष्टश्च विकाशः कार्योऽपि तथोद्गमपरः । उत्थिता जगत्सृष्टिरनलसा भवतीत्युत्थायेत्युक्तम् । विश्व-
विजयाय चेति । विश्वस्मिन् विजयः स्वभावादिव्युदासेन स्याभिप्रेतविधिस्ता, तत् विश्वास्मिन्नेव । चक्रा
राद्विश्वस्य स्वानुगुणतायै । नो विपादं पूर्वोक्तमस्मद्विपादम् । न इति स्वान्तस्थितभूतसाहिताभिप्रायम् ।
माध्व्या गिरेरिति स्नेहप्रतिपादकेन वचनेन ईश्वराज्ञायां कठिनत्वशङ्कयोक्तम् । पुराणः पुरुष इति पिता-
महत्वेन समत्वाय । नयनाम्बुरुहविजृम्भणं विश्वविजयरूपेणसिद्धौ विपादनिराकरणे च हेतुः, वाणी च ।
परमेक कर्तृप्रविष्टमलौकिकद्वारा तदुभयकर्तृ, एक तु लौकिकद्वारा । एतत्सर्वं कार्याभिनिविष्टं करिष्यति
नवेति संदिग्धं पुरुषोत्तमभावः तत्र निरूपयति—पुराण इति ॥ २५ ॥

स्वार्थं सर्वं प्रार्थितमिति ब्रह्मकल्पवद्भक्तिप्रदंभावात्, बहुकालभोगेन मध्येऽपराधसम्भवाद्गुणत्रयस्य
व्यवधायकं बोधयन् चिरकालेनोत्तरं दत्तवानित्याह—त्रिभिः—

मैत्रेय उवाच ।

स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः ।

यावन्मनोवचः स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् ॥ २६ ॥

* स्वसंभवमिति । यावज्ज्ञानं ब्रह्मणो भगवद्विपकं जातम्, तपसा, उपासनया, समाधिपर्यन्तयोगेन च ।
स्वसंभवं स्वपितरम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण निशाम्य ज्ञात्वा । स्वस्य यावन्मनः सामर्थ्यं तावत् कल्पयित्वा,
यावद्वाचा वक्तुं शक्यं तावत् स्तुत्वा, तूष्णीं स्थिते भगवत्यनवसरोऽयं वेति संदिग्धं स्वयमपि तूष्णीं
स्थितः । भगवन्तं प्रसन्नवदनं दृष्ट्वा पूर्वसेदन्याऽप्यनुवृत्तत्वात् खिन्नश्चादित्युक्तम् । यथा यथा स्तूयते तथा
तथा ज्ञात इति ज्ञानमप्यन्ते निरूपितम् ॥ २६ ॥

मध्ये भगवद्विचारोऽपि कालविलम्बहेतुर्जात इत्याह—

अथाऽभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः ।

प्रकाशः ।

* सोऽसावित्यत्र । कार्योऽपि तथोद्गमपर इति । अष्टिर्बर्गेऽपि ज्ञानोद्गमपरः । विश्वास्मिन्नेवेति । सर्वेष्वे-
व । परमेकमित्यादि । एकं नयनाम्बुरत्विजृम्भणम् । कर्तृप्रविष्टम्, चतुर्मुखं समागतम्, भयकर्तुं उभयोरिष्ट-
प्राप्त्यनिष्टनिष्टस्योऽर्थं कर्त्तव्यं । एकं स्थितिः । वाणी वृत्तिः ।

* स्वसंभवमित्यत्र । निरूपितमिति । ' निशाम्य ' इति पदेन निरूपितम् ।

विपण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकराम्भसा ॥ २७ ॥

अथेति । आनन्तर्य कालविलम्बात् । अभिप्रेत स्वसमानज्ञानैश्वर्य प्रार्थयत इति । अन्वीक्षणं निश्चय, तस्मिन् दत्ते वा कालान्तरे अपकारो न भवेदित्यन्वीक्षा । ब्रह्मण इत्याधिकारित्वम्, तेन तथा प्रार्थनायामपि नाऽपराध । मधुसूदन इति तद्विताचरणं भगवतः म्वाभाविकम् । यथा अनिष्ट निवर्तयति तथेष्ट सपादयतीत्यर्थः । निपण्णचेतसमिति दया । अधिकारित्वात्, तस्य शम्यत्वाच्च साधनोपदेश एवातेनेति पूर्वोक्तेन भगवद्रहितेन । भगवदीयत्वे तु तस्योद्देशो न स्यात्, भगवदीयकार्यं चानुगुण्य स्यात् । अभगवदीयस्वार्थमाह—कल्पव्यतिकराम्भसेति । कल्पस्य व्यतिकरो नाश, तत्साधकेनाऽम्भसा । तस्मादग्निमभगवच्चरित्र तस्य दुःखनिवारकमपीत्येतदुक्तम् ॥ २७ ॥

स्यार्थं चैतदुक्तम् । भगवत्कार्यार्थं तु यदुक्तं तत्साक्षादेव निवारयतीत्याह—

लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः ।

तमाहाऽगाधया वाचा कञ्मलं शमयन्निव ॥ २८ ॥

+ लोकसंस्थानविज्ञान इति । लोकानां सम्यक् स्थान यथोपयोगं देहादौ स्थिति, तद्विषयकज्ञानार्थं परिखिद्यतः परितः खेदं प्राप्तुवतो ब्रह्मण । आत्मन एव हेतोः, जायत एव साधनेन साध्यमिति । साधनमकृत्यैव साध्यप्रेप्सुः खिन्नो भवत्येव । तपोऽपि शीघ्रमेव निवर्तितमिति भगवतो विलम्बः । तदर्थमेव शयान एव भगवानाविर्भूतः । स तु तदकृत्यैव उचालो भूत्वा, स्तोत्रं प्रार्थना च कृत्वा, तूष्णीं स्थितः । एतादृशमपि तं भगवानाह । अगाधा वाणी भगवतः, अभिप्रायाज्ञानात् । कञ्मलमुभयविधम्, शमयन्निवेति साधनोपदेशात् ॥ २८ ॥

। तत्र प्रथमं ज्ञानबुद्धिसंयोगे उत्तरमाह—मा वेदेतिदशभिः । वाक्यैरेव चतुर्थोत्तरं भवति, द्वितीयं तु वरदानादेव, तृतीये त्वरूपं प्रयासः, अतः सपरिकरं प्रथममेवेत्यादयति—आलस्याभावात्तपसी भगवज्ज्ञानसाधने । सर्वत्राऽन्वीक्षणं चैव ज्ञानेनैव मलक्षति ॥ १ ॥ चरित्रपरता हेतुर्भलाभावे निवारितः । स ज्ञानेनैव ससिद्धो ह्यतस्तत्फलमीर्यते ॥ २ ॥ सुखे हेतुश्च तज्ज्ञानं स्वसनन्धनिशेषणाद् ।

प्रकाशः ।

+ लोकेत्यत्र । तदकृत्येति । तपः अकृत्वा ।

। मा वेदगर्भेत्यत्र । नन्वत्रोच्यते पञ्चदशश्लोका इति कथं दशभिरित्युच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहु—चाक्यैरित्यादि । चतुर्थोत्तरमिति । विषाददूरीकरणम्योचरम् । द्वितीयमिति । चित्तस्य भगवच्चरित्रपरत्वम् । तृतीयं इति । वेदाविस्मरणे । प्रथममिति । ज्ञानबुद्धिसंयोगम् । अतो दशोक्ता इत्यर्थः । पञ्चदशानामप्यर्थः कारिकाभिर्विचारयन्ति । तत्र प्रथमया चतुर्णामर्थ उक्तः । तत्र सर्गसाधने आलस्याभावाद्योपदेशः प्रथमार्थः, भगवज्ज्ञानार्थं तपस उपदेशो द्वितीयार्थः, सर्वत्राऽन्वीक्षणं सर्वत्र युत्वा परीक्ष्य भगवदीक्षणं तृतीयस्यार्थः, भगवदीक्षणेन मलक्षतिश्चतुर्थमर्थेति । पञ्चमस्याहु—चरित्रेत्यादि । चरित्रपरताहेतुर्दर्शनप्रकारविशेषः । स मलमात्रे सति भगवता विचारितः । हि यतो हेतोः, स मलमात्रज्ञानेन सम्यक् प्रकरणे सिद्धः । अतो हेतोर्ज्ञानफलं स्वाराज्यं पञ्चमं ईर्यते । तथा च तदपि ज्ञानबुद्धिसंयोगस्यैव परिकर इत्यर्थः । पष्ठम्याहु—सुखे हेतुर्इत्यादि । तत् पूर्वोक्तं गलनिवर्तकं ज्ञानमेव । नोऽवधारणे । स्वसम्भ-

गर्वाभावे वरदानान्नाऽन्यथेति निरूपितम् । ३ । स्वाभाविकस्य दोषस्य निवृत्तिश्चाप्यनुग्रहात् । मत्स्वरूपस्य विज्ञानं जातमेव तदेव तत् । ४ । मया तथैव च कृतमाविष्कारः स्तुतौ कृतः । ममैवाऽनुग्रहात्सर्वमित्येषा ह्युपसंहृतिः । ५ । द्वितीयस्योच्चरं वेदैश्चतुर्थोऽप्युक्त एव हि । भवेदिति कृतं स्तोत्रं चरित्रं भक्तिहेतुकम् । ६ । नाऽन्यत्र विनियोक्तव्यं भक्तिर्नित्या न साधनम् । वेदाविस्मरणे हतुर्देह एव कृतः पुरा । तदाहैकेन तेनैते कला श्लोका निरूपिताः । ७ । तत्र प्रथममालस्याभावमाह—

श्रीभगवानुवाच ।

मा वेदगर्भ ! गास्तन्द्रीं सर्गे चोद्यममावह ।

तन्मयाऽऽपादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् ॥ २९ ॥

हे वेदगर्भ तन्द्रीं मा गाः आलस्यं मा कुर्वित्यर्थः । सर्गे उद्यमं चाऽऽवह सर्गकरणार्थमुद्युक्तो भव । चकारात्साधने मतिः कर्त्तव्या । 'साधनमेव न जानामीति' चेत्त्राऽऽह—तन्मयाऽऽपादितमिति । यन्मां त्वं साधनं प्रार्थयसे, तन्मया पूर्वमेवाऽऽपादितम् । हि युक्तोऽयमर्थः, अन्यथैतावद्दे साधनपरम्परा न भवेत् अतः साधनस्य सिद्धत्वाद्दालस्यं त्यक्तव्यमिति भावः ॥ २९ ॥

ज्ञानार्थं च तपः कुर्वित्याह—

भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विधां चैव मदाश्रयाम् ।

ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मन् ! लोकान् ब्रक्ष्यस्यपावृतान् ॥ ३० ॥

× भूयस्त्वमिति । यथा पूर्वं तपः कृतम्, तथैव ततोऽपि भूयस्तपः कर्त्तव्यम् । पुनःपदादिपरित्यागे- न भूयःपदप्रयोगेण अर्धद्वयमभिप्रेतमिति ज्ञायते । तपसि आस्था कर्त्तव्या, विद्या मनुपासनार्थे कर्त्तव्या । सा चोपासना मद्विषयैव । ताभ्यामुपासनातपोभ्यां हृदयमध्य एव अपावृतान् लोकान् ब्रक्ष्यसि । ब्रह्मन्निति संबोधनं तदधिकारघोतनार्थम् । न हि ब्रह्मभावव्यतिरेकेण कश्चित्तास्मिन् लोकान् द्रष्टुमर्हति । अपावृतान् मदीयान्, अन्ये तु त्रिविधा जीवाः कालादिभिरावृता एव भवन्ति । सर्वेषामेव जीवानाम- पावृत्तत्वं तु त्रैविध्यं न स्यादिति केचित् । परमार्थतो वा अपावृताः सर्वे एव ॥ ३० ॥

प्रकाशः।

न्धविशेषणत्वात् । भगवत्सम्बन्धविशेषणत्वात् । सुखे हेतुः सुसज्जनकम् । तत्र हेतुः—ब्रह्मकल्पे गर्वा- भावार्थं वरदानात् । स वर इदानीमप्यनुवर्तमानो नाऽन्यथा न कुण्ठित इति निरूपितम्—अनुग्रहस्य वर्षा- यस्त्वकमनेन बोधितमित्यर्थः । सप्तमस्याऽऽहुः—स्वाभाविकस्येत्यादि । स्वाभाविको दोषो रजोगुणः । अ- ष्टमस्याऽऽहुः—मदित्यादि । तदेव तादृशं । बुद्धौ संयोजनार्थं यत् ज्ञानं त्वया प्रार्थितम्, तदेव यत्तव जात- म्, तन्मया संयोजितमित्यर्थः । तत्र गमकं नवमे उक्तमित्याहुः—मयेत्यादि । दशमस्याहुः—ममेत्यादि । इत्येषा सुपमंहृतिरिति । एष ज्ञानबुद्धिसंक्रान्त्युपसंहारः । अग्निमाणां चतुर्णामाहुः—द्वितीयस्येत्यादि । उक्तः इति । आधासनस्य सर्वेष्वेवोक्तत्वादुक्त एव भवेदित्यर्थः । कथं भवेदित्याकाङ्क्षायां प्रकारत्वेन चतु- र्णां तात्पर्यमाहुः—कृतमित्यादि । एतावद्गुरु इति । दर्शनपर्यन्तम् ।

× भूय इत्यत्र । तदाधिकारघोतनार्थमिति । ब्रह्मभावाधिकारघोतनार्थम् । केचिदिति । इदं न श्रीपरमत् ।

तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः ।

दृष्टाऽसि मां ततं ब्रह्मन् ! मयि लोकांस्त्वमात्मनः ॥ ३१ ॥

* ततो भवानात्मानं प्रजावदन्तरतमान् लोकांश्च दृष्ट्वा (?) आत्मत्वेन ज्ञानात् स्वस्मिन् लोके च भक्ति-
र्भविष्यति । स्नेहांशोऽस्त्येव, माहात्म्यस्य दृष्टत्वात् । स्नेहो माहात्म्यं च मिलितं भक्तिर्भवति । लोके च
अप्रावृत्तत्वदर्शनान्माहात्म्यज्ञानम्, स्वान्तरत्वात्स्नेहः, एवमुभयत्र भक्तियुक्तः । तत्रैको दोषः सम्भवति,
भगवत्स्तुत्यता । तदभावार्थं समाहितो भवेत् । एतदुभयात्मज्ञानं भक्तिश्च न स्वतन्त्रा, किन्तु भगवज्ज्ञा-
नार्थमिति, तज्ज्ञानं कदा भविष्यतीति सावधानः । तदा मां द्रक्ष्यसि । स्वमध्ये लोकान् लोकमध्ये च मा-
मिति, यत्रैव भक्तिस्तन्मध्ये स्थिताः प्रकाशन्ते । अतः तत्त्वमस्यापि बोधनं स्वरूपे ब्रह्मणि भक्त्यर्थम् ।
ततः स्वस्मिन्नेव स्थितं भगवन्तं द्रक्ष्यतीति । ननु स्वस्मिन् लोके च भक्तौ कथं भगवत्साक्षात्कारः ? तत्रा-
ऽऽह—ततमिति । सर्वत्र व्याप्तम् । पुनर्ब्रह्ममिति संबोधनं प्रकृतोपयोग्यधिकारसूचकम् । तदा मयि
भक्तिरस्त्येव । तदा तानेव मद्गतानपि द्रक्ष्यसीत्याह—आत्मसम्बन्धिनि मयि लोकानिति ॥ ३१ ॥

नन्वेवं ज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यारब्ध्वा खण्ड्यो ज्ञानप्रयोजनान्याह । तत्र लोके विततं भगवज्ज्ञानं
सर्वदोषनिवर्तकम्, भगवदधिष्ठानत्वेनैव सर्वस्य ज्ञातृत्वात् कोऽप्यग्रे दोषः संभवति । 'यो मामजमना-
दिं च' इति वाक्यात् भगवज्ज्ञाने तर्पणपक्षयः सिद्धः । अतो विततज्ञानं यादृशमपेक्ष्यते, कश्मलनिरस-
ने, तादृशं रूपमाह—

यदा तु सर्वभूतेषु दारुणमिषमिव स्थितम् ।

प्रतिचक्षीत मां लोको जहात्तद्धैव कश्मलम् ॥ ३२ ॥

+यदा त्विति । सर्वभूतेषु यथा दारुणमिषमिव चेदात्मानं विततं पश्यति, नत्वाकाशवत् । स हि लोकै-
रावृत्तस्तदपगममात्रेण प्रकाशते, न तु मथनेनाऽभिरिव । अर्पणेन चाऽयमभिव्यक्तो भवति । तथा योगेन,
निरन्तरभावनया वा, मनसाऽऽत्मधर्पणेन बहिरार्द्रतानिराकरणार्थं तपसा च तदभिव्यक्तं भवति, स्थितं
प्रथमत एव । सर्वेष्वपि दारुण्येकस्मिन्नपि सर्वावयवे निर्गतोऽस्मिस्तुल्य एव । एकश्च सः, भेदकप्रमाणाभा-
वात् । एवं सर्वत्र विचारं कृत्वा योगेन भगवन्तं पश्यति । प्रतिचक्षणं परीक्ष्य दर्शनम् । तदैव सर्वेषां लो-
कानां सर्वकश्मलनिरसनं भवति । अतो लोकेऽप्ययमर्थः सिद्ध इति तव कश्मलनिरसने कः सन्देह इत्यर्थः ।

प्रकाशः ।

*तत इत्यादि । इत आरम्भाऽग्निमश्लोकव्याख्यायाम् । ननु लोकानां सावयवत्वज्ञानेन तेषु स्नेहमत्वेऽपि
माहात्म्यास्फुरणाच्च कथं भक्तिरित्याकाङ्क्षयामाहुः—लोके चेत्यादि । समाहितत्वस्वरूपमाहुः—एतादित्यादि ।
प्रकाशन्ते इति । लोकाः प्रकाशन्ते । एतस्य वाक्यस्य 'तत्त्वमस्या'—दिवाक्योपबृंहणत्वायाऽऽहुः—अत
इत्यादि ।

+ यदा त्वित्यत्र । खण्ड्य इत्यादि । नानाविधानि यानि सखण्डब्रह्मज्ञानानि, तेषां फलं श्लोकद्वये-
नाऽऽहेत्यर्थः । स हीति । आकाशो हि । अयमिति । आत्मा । तदिति । ब्रह्म । एकास्मित्यादि । एक-
स्मिन्नपि निर्गतोऽग्निः सर्वावयवे तुल्य इति योजना ।

तर्हेनेति मध्ये कश्मलनिरसनं वाधितम् ॥ ३२ ॥

अन्यद्यज्ञानद्वयमस्ति, स्वस्य ब्रह्मत्वेन ज्ञानम्, स्वस्मिन् प्रजाज्ञान च । भगवति प्रजाज्ञान सर्वेषामे-
वाऽस्तीति न तदत्र निर्दिश्यते, अन्ययो फलं स्वाराज्यम् । तदाह—

यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाश्रयैः ।

स्वरूपेण मयोपेतं पठ्यन् स्वाराज्यमृच्छति ॥ ३३ ॥

* यदा रहितमिति । भूतेन्द्रियगुणाश्रयै रहितमात्मानं स्वरूपेण चिद्वेषेण औद्गुलौमिकतवत् मयोपेत
मात्मानं पठ्यन् । स्वाराज्यं स्वरूपानन्दानुभवम्, स्वस्मिन् विद्यमानेषु वा आधिपत्यम्, प्राप्नोति ॥ ३३ ॥

स्वस्मिन् विद्यमानान् लोकान् पुत्रानिव चेत्क्षयसि, तदा त्वद्बुद्धये न कोऽपि दोष आलस्यादिरुद्धमि-
प्यतीत्याह—

नानाकर्मवित्तानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः ।

नात्माऽवसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ॥ ३४ ॥

—नानाकर्मवित्तानेनेति । यथा बहुकार्यकर्ता बहूनि काष्ठादीनि प्रसार्य यथोपयोगं सर्वं करोति, तथा
देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावजनकं कर्म प्रसार्य यथायोग्यं चेत्प्रजा सक्षयसि, तदा कर्मानुसारेण करणात् ते आत्मा
अन्तःकरणं नावसीदति न क्षिप्तं भविष्यति । इदं ज्ञानमात्रेण न भविष्यतीति सहकार्यन्तरमाह—आस्मिन्
कार्ये ते तुभ्यं वर्षीयानेव ममाऽनुग्रहो वर्तते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तस्याऽनुग्रहस्य स्वरूपं वदन् तत्कार्यमपि विशदयति—

ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः ।

यन्मनो मयि निर्वद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते ॥ ३५ ॥

* ऋषिमाद्यमिति । आद्यमृषिं ब्रह्माणं त्वां पापीयान् रजोगुणो गर्वजनक, उत्पत्त्यादिविक्षेपकर्ता
वा, न बध्नातीत्यनुग्रहः । तत्र हेतु—यद्यस्मात्कारणात् तत्र मयि मनो निर्वद्धम् । भगवति निर्वद्धं मनः,
गुणातीते शुद्धसत्त्वे वा, रजसा व्याप्तं न भवति । कर्म निर्दिशति—प्रजाः संसृजत इति । सम्यग्भिप्राय-
पूर्वकं प्रजा संसृजतो मनो रजोगुणव्याप्तं भवत्येव, कर्मस्वभावात् । कृपाद्वहिः स्थितस्य सिरस्य कूपे हम्ब-
मानं पादं कटाचिदपि न पतति, तथा मयि निर्वद्धं मनः । कदाचिदपि रजोव्याप्तं न भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

+ ननु एतत् ज्ञाने भवति, मम तु यत् त्वद्विषयकं ज्ञानं जातम्, तत् प्रतीकज्ञानमाहोस्वित् स्वरूपज्ञान-
मिति सदेहं निराकरणार्थमाह—

प्रकाशः ।

* यदा रहितमित्यत्र । पठ्यमिति । भवतीति शेषः । + नानेत्यत्र । वर्तते इति । ब्रह्मकल्पी-
यवरादिदानमप्यनुवर्तते । * ऋषिमित्यत्र । कर्म निर्दिशतीति । रजोव्याप्तिजनकं कर्म निर्दिशतीत्यर्थः ।

+ ब्रह्म इत्यत्र । नन्वेतदिनि । ननु रजसा अप्यनपनम् । एतदिति भिन्नं पदम् । प्रतीकज्ञानमिति ।
अतस्मिन् तदिनि ज्ञानं प्रतीकज्ञानम् । प्रतीकज्ञानमिति पाठोऽप्ययमेवार्थः पठति ।

ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोऽपि देहिनाम् ।

यन्मां त्वं मन्यसे युक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ॥ ३६ ॥

+ ज्ञातोऽहमिति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अद्येति पूर्वज्ञानं व्यावर्तयति । पूर्वं हि बहिःस्थितं भगवन्तं ज्ञात्वा क्रियया प्राप्तव्य इति ज्ञातवान्, तदद्येति व्यावर्त्यते । अन्तःस्थितो भगवान्, तपसो भक्त्या च आविर्भूतं भगवन्तं दृष्ट्वा, विचारपूर्वकं यत् ज्ञातवान्, एतज्ज्ञानम् । तदाह—ज्ञातोऽहमिति । ननु किमाश्चर्यम्, बहव एव ब्रह्मविदस्त्वां जानन्ति । तत्राऽऽह—दुर्विज्ञेय इति । देहिनामहं दुर्विज्ञेय एव । देहाभिमानिनः स्वदेहं पश्यन्तो मामपि पश्यन्तः कदाचिदपि न मां ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं शक्यन्ति । न ह्यन्तःकामे स्थिते कामिनीस्पर्शः कामोद्बोधकौ न भवति, तदभावे तु कामिन्यपि पुरुषान्तरवत्प्रतिभाति । एषं भगवानपि सच्चिदानन्दविग्रहः, प्राकृते विग्रहे विद्यमाने, तदभिमानवता अन्यत्र विनियोगात् नाऽऽत्मत्वेन दृश्यते । स्वविनियोगाद्भगवन्तमपि परं देहिनमेव मन्यन्ते, अतो देहिनां दुर्विज्ञेयः । किञ्च, यस्मात्कारणात् त्वमेव पूर्वं मां भूतेन्द्रियगुणात्मभिर्युक्तं मन्यसे । भूतानि पृथिव्यादीनि देहारम्भकाणि, इन्द्रियाण्युभयविधानि, गुणा विषया, आत्मा अन्तःकरणचतुष्टयम् । सर्वैरेव तत्त्वार्थैर्युक्तम्, अन्यथा बहिरन्वेषणं न संभवति ३६

अत एव मया तुभ्यं मत्स्वरूपं न प्रदर्शितमित्याह—

तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितो बहिः ।

नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥ ३७ ॥

तुभ्यमिति । मद्विचिकित्सायां मत्स्वरूपज्ञानेच्छया मे आत्मा मया बहिर्न प्रदर्शितः, अन्यथा तवोत्पन्नमन्यथाज्ञानं त्वद्बुद्ध्या संवादि जातमिति तव स्वरूपज्ञानमेव न स्यात् । अतोऽन्तर्बहिःस्थितोऽप्यहं तव तथा ज्ञानं मा भवत्विति बहिः स्वात्मानं न प्रदर्शितवान् । न च वक्तव्यम्, मया न भ्रान्तमिति; अन्यथा जले अन्येपणार्थं न गच्छेत् । तदाह—नालेनेति । नालद्वारा सलिलस्य मध्ये पुष्करस्य मूलं विचिन्वतस्ते तुभ्यमिति संवन्धः ॥ ३७ ॥

तर्हीदानीं मया ज्ञातमिति किं प्रमाणम् ? तत्राऽऽह—

यच्चकर्थाऽङ्ग ! मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयाङ्कितम् ।

यद्वा तपसि ते निष्ठा स एव मदनुग्रहः ॥ ३८ ॥

यच्चकर्थाऽङ्गिति । यद्यस्मात्कारणात् हे अङ्ग, मत्स्तोत्रं चकर्त्त । ननु स्तोत्रमात्रेण कथं स्वरूपज्ञानम् ? तत्राऽऽह—मत्कथाभ्युदयाङ्कितमिति । मम कथा, अभ्युदयश्चोमाग्यामङ्कितम् । स्तोत्रेण भवता स्वज्ञानं सर्वं प्रकटितम् । तत्स्तोत्रं मत्कथया संबद्धम्, मदीयैव वार्त्ता तत्र कथिता । मत्कथेति यचना-

प्रकाशः ।

+ पक्षमिति । प्रतीकपक्षम् । अन्यत्र विनियोगादिति । देहादिमुत्साधर्थं विनियोगात् ।

दन्यकथा तस्मिन् समारोप्य न कथितेति सूचितम्, किन्तु या कथा सा मदीयैव । विशेषतोऽपि तव ज्ञानं जातम्, यतो मदभ्युदयेनाऽपि अङ्कितम् । अभ्युदयो नाम सर्वोत्तमरूपं चरित्रम् । ननु कथं पूर्वं मम ज्ञानं न जातम्, पश्चाद्वा जातमिति । तत्राऽऽह—यद्वा तपसि ते निष्ठेति । यदेतिवचनात् पूर्वार्द्धं पुनरप्यनुपपज्जते । यच्चया एतादृशं स्तोत्रं कृतम्, यद्वा ते तपस्येवं निष्ठा, एष सर्वोऽपि ममाऽनुग्रह एव । अतः पूर्वमनुग्रहाभावाददर्शनं पश्चादनुग्रहादर्शनमिति । न तु तपसा दर्शनम्, तपस्त्वनुग्रहसूचकम् ॥ ३८ ॥

एवं तस्य ज्ञानबुद्धिसंयोगः पूर्वं जात एवेत्युक्त्वा तदुपपादितम् । इदानीं चित्तस्य भगवच्चरित्रपरता या प्रार्थिता, तत्राऽऽह—प्रीतोऽहमिति चतुर्भिः—

प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया ।

यदस्तौपीर्गुणमयं निर्गुणं माऽनुवर्णयन् ॥ ३९ ॥

×चित्तं भगवच्चरित्रपरं तदैव भवति, यदि भगवान् प्रीतो भवति । प्रीतः केन जायत इति सन्दिग्धम् । तत्र भगवानाह—अस्त्विति । भगवांश्चेच्छुभाशंसनं करोति, तदा प्रीतो भवति । शुभाशंसनं परमेष्ठः करोति । अतः सर्वथा आराधितः परमेष्ठश्च भवति, तदा कृत्वा प्रीत्यनुसारेण व्यापारे क्रियमाणेऽपि तस्य कालाविवशात् केनाऽप्यंशेन तदानुगुण्यं चेन्न भवेत्, ततोऽपि भजने, पुनरेवं करणे, पुनर्भजने, अशक्यमिव भगवान् मन्यमानः सत्यवाक् सत्यसङ्कल्पस्तस्येष्टमाशंसते । तदा तस्य सत्यवाक्त्वात् सर्वप्रतिबन्धकानि-वृत्त्या भगवत्प्रसादौपयिकमेव तस्य सर्वं सिध्यति, तदा प्रसन्नो भवतीति नाऽन्योन्याश्रयः । ते भद्रमस्त्विति योजनायामपि अयमेवाऽर्थोऽपेक्ष्यते । अनुवादे तु अस्त्विति प्रार्थना नोपपद्येत । प्राप्तकालेऽपि लोटोऽनुवाद एव स्यात् । अतस्ते भद्रमेव, बहुद्वेष्टश्चरित्रपरता भविष्यतीत्यर्थः, लोकानां स्वाधीनकरणं त्वदभिलषितं सेत्स्यतीति । ननु चरित्रपरतैव ममाऽभीष्टा, न तु लोकानां विजय इति चेत्त्राऽऽह—यदस्तौपीरिति । यदि लोकविजयेच्छा न स्यात्, तदैतावत्स्तौर्न न कृतं स्यात्, एवं प्रकारेण च न कृतं स्यात् ।

प्रकाशः॥

× प्रीत इत्यत्र । ननु आशंसनेन प्रीतिः, प्रीत्या चा(१)मित्यारभ्य नाऽन्योन्याश्रय इत्यन्तम् । प्रसन्नो भवतीति । कृतकार्यत्वात् स्वत एव प्रसन्नो भवति । तथा चाऽनुग्रहेणाऽऽराधनम्, तेनेष्टत्वं, इष्टत्वेन शुभाशंसनम्, तेन प्रीतिरिति नाऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु योजनान्तरे को दोष इत्यत आहुः—त इत्यादि । अयमेवाऽर्थोऽपेक्ष्यत इति । चित्तस्य चरित्रपरतारूपवरस्य प्रार्थितत्वात्तदा(द्वा)नव्याख्यानस्याऽत्रावश्यकत्वात्तस्य च प्रीत्येकसाध्यत्वेन तदाशंसाया एवावश्यकत्वादुक्त एवाऽर्थोऽपेक्ष्यतेऽतोऽनावश्यकत्वमेव दोष इत्यर्थः । ननु 'प्रेषानुवाद(१)' इति सूत्रे चकारेण लोटोऽप्यनुवृत्तिरस्तीति प्रकृते भद्रानुवाद एव लोटार्थोऽस्तु, नाऽऽशंसेत्यत आहुः—अनुवाद इत्यादि । प्रार्थनेति । चरित्रपरताप्रार्थना । तर्हि प्राप्तकाल एव लोटस्त्विति चेत्त्राहुः—प्राप्तेत्यादि । तथा च भद्रस्यैव प्राप्तकालत्वं यच्चक्यम्, तत्तु भगवद्दर्शनादिना प्रत्यक्षत एव सिद्धमिति कस्याचिद्विषयस्याऽभावात्लोटोऽनर्थक एवाऽनुवादः स्यादित्यर्थः । सिद्धमाहुः—अतस्ते भद्रमेवेत्यादि । तथा चाऽऽनुपूर्वमनुरुच्यैव व्याख्याने अयमेवाऽर्थः सिध्यतीत्यर्थः ।

गुणप्रयमनन्तगुणपरिपूर्णम् । निर्गुणं सत्त्वादिभिः प्राकृतैर्गुणैरतीतम् । निर्दोषपूर्णगुणविग्रहप्रकारेण मामनुवर्णयन् यदस्तौपीः । अतो ज्ञायते सामिल्लापस्तादृशेषु गुणेष्विति ॥ ३९ ॥

तर्हि स्तोत्रमात्रेण कथमेतावत्फलं भविष्यति ? न हि स्वाभिलषितकीर्तनमात्रेण अभिलषितं प्राप्यते । तत्राऽऽह—

**य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् ।
तस्याऽऽशु संप्रसीदेयं सर्वकामवश्वरः ॥ ४० ॥**

य एतेनेति । अनेन स्तोत्रेण यच्चन्योऽपि स्तोत्रं कुर्यात्, तस्याऽप्यहं प्रसन्नः; किमुत तुभ्यम् । एतेन स्तोत्रेण पुमान् स्वतन्त्रः नित्यं नियमेन मां भजेत् । भगवत्परिचर्याया पूजायां वेदं स्तोत्रं स्वयं कुर्वन्निवाऽर्थानुसन्धानपूर्वकं, त्वमिव, यः स्तुयात्; स्तुत्वा च परिचर्यां कुर्यात्; तस्य शीघ्रमहं प्रसन्नो भवामि । स्तोत्रं न परिचर्याङ्गम् । प्रसादः परिचर्याफलम्, द्रष्टव्यं स्तोत्रफलम् । कालकृतदोषनिवर्चकमिति फलितम् । तेन किं भवेदित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वकामवश्वर इति । सर्वे ये कामवरा अभिलषितपदार्थसिद्धयः, तेषामीश्वर इत्यतो ययि प्रसन्ने सर्वे कामास्तस्य स्वतः सिद्धा इत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु किं परम्परया ? स्तोत्रेण कामा एव फलिता भवन्तीति कुतो नोच्यते ? तत्राऽऽह—

**पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगैः समाधिना ।
राजं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥ ४१ ॥**

* पूर्तेनेति । पूर्तं स्वातादि, तपः कृच्छ्रादि, यज्ञा अग्निष्टोमादयः साधनत्वेन कृताः, दानानि तुलापुरुषादीनि, योगा आत्मसंयमादयः, समाधिविधौकाम्यम् । एवं वासपधर्मेण केवलं भोगनिरोधेन क्रियाभावरूपशारीरेण, वैदिककामयाज्यनःकृतेन, लोकोपकाररूपेण इन्द्रियान्तःकरणनिरोधेन च सर्वप्रकारेणाऽपि धर्मेण यत्फलं सिध्यति । नितरां च श्रेयोरूपं मोक्षरूपमपि । तत्र विचारे क्रियमाणे किं फलमिति, तदेव फलं यत्फलमेव, न साधनम्, नाऽप्यफलम् । तत्र मोक्षस्याऽपि सर्वाभिलषितत्वाभावात् वैपायिकसुखनिवर्चकत्वेन न तत्फलमेव । यथा वैपायिकाणां गायत्र्या—‘अपि वृन्दावने शून्ये शृंगालस्यं स इच्छति । न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम !’ इति । अतः सर्वसाधारणमेकं निर्णेतव्यम्, यत्सर्वेषामेव सर्वफलरूपं भवति । तत्र सतामयं निर्द्धारः—मत्प्रीतिरिति । तस्या एव तथात्वात् । ते हि राज्ञ तत्त्वविदः सर्ववस्तुनां याथात्म्यं जानन्ति, अतस्तेषां संमतम् ॥ ४१ ॥

ननु महर्नां प्रीतिहेतूनामुक्तत्वान्मुस्यं तव प्रीतिसाधनं किमित्याहुयायाम्, स्वयं हेतुपूर्वकं जीवसम्पत्त्यर्थमाह—

अहमात्माऽऽत्मनां धातः ! प्रेष्टः सन् प्रेयसामपि ।

प्रकाशः ।

* पूर्तेनेत्यत्र । एवमित्यादिभिस्तृतीयान्तैः पूर्त्तादीनां स्वरूपं विवृतं श्रेयम् । विचारे क्रियमाणे किं फलमिति । किं फलमिति विचारे क्रियमाणे इति योजना ।

अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ॥ ४२ ॥

* अहमात्मेति । सर्वेषामात्मनामहमात्मा । यथा सर्वस्यैव गङ्गाजलस्य गङ्गा, यथा वा सर्वस्या अपि गृहः पृथिवी स्थूला, यथा वा पञ्चशाखादीनां वृक्षः; एवमहं सर्वेषामात्मनामात्मा । धातरिति सावधानतया करणार्थं संबोधनम् । नन्यात्मत्वानिरूपणे किं फलम् ? तव तु तदात्मत्वे हानिरेव पूर्णत्वात्, तेषां च क्लिष्टत्वात् । तेषामपि नोपकारः, स्वत एव दुःखितत्वात् । यद्वस्तुतो न भवति दितकर्तुं, स्वयं चेतनरूपम्, स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपम्, सत्, तत्किं ज्ञानं भवेत् ? यथा लोके स्वतोऽदाता ज्ञातोऽपि न दाता भवति । तस्मादनुवादार्थ एव सर्वोऽपि भगवद्वाद इत्याशङ्क्याऽऽह—प्रेष्ठः सन् प्रेयसामिति । प्रेयसामप्यहं प्रियः, अतः प्रीतिविषयत्वात् मयि रतिं कुर्यात् । देहादौ च रतिं न कुर्यात्, देहादिस्त्वात्मसंबन्धात्प्रियः । करोम्येवाऽहं सर्वमेव हितम्, परं मयि स्नेहामावात् जीवास्तत्सुखं न गृह्णन्ति । अतो यदि मयि रतिं कुर्यात्, तदा स्नेहात् गृहीयात्, पश्चात् कृतार्थ एव भवेत् । ज्ञानमप्येतदर्थमेव, मत्कृतं गृहीयादिति । भिन्नतयाऽपि भजने भजनफलत्वेन गृहीयात् । तत् तस्याऽज्ञानात् । तद्विचारेणैष्टमपि मद्विचारेण न भवतीति नोच्यते । ज्ञानापेक्षयापि प्रीत्या शीघ्रं गृह्णातीति प्रीतिरेवोच्यते । तेभ्यः स्वकीयं सर्वमेव दीयत इति स्वातन्त्र्यमपि दत्तमिति कुर्यादिति बोध्यते । अतः प्रीत्यादिकमपि प्ररोचनार्थमेवोच्यते, वस्तुतस्तु मयि रतिमेव कुर्यात्, मत्कृतग्रहणार्थम् । प्रीतस्त्वहं सर्वदा स्वभावतः; अप्रहणादप्रीत एव, यथा स्वयमात्मानमेवाऽऽकरोति । तन्निवृत्त्यर्थं रतिरुच्यमाना नित्यप्रीतिपरत्वेनोच्यते । अनयैव भगवच्चरित्रपरता भवति । भगवत्कृतमेव चरित्रम् ॥ ४२ ॥

एवं द्वितीयं प्रश्नमुपपाद्य वेदादिविस्मरणलक्षणं तृतीयमुपपादयति—

सर्ववेदमयेनेदमात्मनाऽऽत्माऽऽत्मयोनिरना ।

प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशरते ॥ ४३ ॥

सर्ववेदमयेनेति । अयं तव देहो वेदमय एव, तेन देहाविरोधेन देहेनैव करणेन सर्वं कुरु । तावत्तैव वेदाः स्थास्यन्तीति भावः । ननु केवलवेदरूपस्य कथं करणत्वम् ? न हि देहेमात्रं करणम्, किन्तु प्रयत्नाविष्टम् । अतः स्वप्रयत्नमन्यत्र व्यापारयित्वा करणत्वेन दण्डादिव्यपदिश्यते, वस्तुतस्त्यात्मैव करणम् ।

प्रकाशः ।

* अहमित्यत्र । यथा गङ्गेत्यादिदृष्टान्तप्रयेण जीवपरमात्मनोरवयवावयविभावेनांशांशित्वम्, न तु मकारान्तरेणेति बोधितम् । करणार्थमिति । इतिकरणार्थम् । अनुवादार्थ इति । कर्मणा जायमानस्याऽनुवादार्थः । मयि रतिं कुर्यादिति । तथा च, रतिविधानार्थो भगवद्वादो नाऽनुवादार्थ इत्यर्थः । ननु हितकरणाभावे कथं प्रियत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—करोमीत्यादि । न गृह्णन्तीति । विरुद्धत्वभ्रमात्ताऽऽद्रिमन्तं, प्रत्युत द्विपन्ति । ननु कृतार्थत्वं ज्ञानादपि भवतीति किं रत्येत्यत आहुः—ज्ञानमित्यादि । एतदर्थमिति । एतस्यैव विवरणं मत्कृतमित्यादि । स्तेरत्र विधेयत्वमुक्तमिति फलाकाङ्क्षायामिदमुक्तम् । नन्यात्मत्वेन ज्ञाने रतिरेव फलमिति कथमेवमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—भिन्नतयेत्यादि । तदिति । अत्र ग्रहणम् । तर्हि तद्ग्रहणमत्र फलत्वेन कुत उच्यत इत्यत आहुः—तद्विचारेणेत्यादि । उच्यत इति । विधेयत्वेन दृष्टतयोच्यते । तेभ्य इति । प्रियेभ्यः । इति बोध्यते इति । अनेन कर्तृव्यप्रयोगेणाऽऽर्थाद्बोध्यते ।

तत्राऽऽह—आत्मनेति । आत्मसाहितेन देहेन एकभावापन्नेनोभयेन । आत्मा त्वम् । अनेन मद्भूतमपि सामर्थ्यं तत्रैव दत्तमिति सर्वं त्वया कर्तुं शक्यमित्युक्तम् । ननु जीवा यथा आत्मानस्तथा अहमपीति, कथं मम सामर्थ्यं भवेत्तत्राऽह—आत्मयोनिनेति । आत्मा योनिः कारणं यस्य । मनुष्यत्वात् तव सर्वसामर्थ्यं सिद्धमिति भावः । अतो यथापूर्वं प्रजाः सृज । याश्च प्रजा मय्यनुश्रेयस्त इति भगवदीयानामपि मृष्ट्याशा । एवं चतुर्विधा अपि जीवास्त्वया स्रष्टव्या इति ।

एतावदुपदिश्य भगवानन्तर्हेतु इत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

तस्मा एवं जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः ।

व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे ॥ ४४ ॥

* तस्मा इति । जगत्स्रष्टृत्वादेव तस्मै नाधिकं किञ्चिद्देयम् । ननु तत्साधनामि चेत्तदनुगुणानि न भवेयुः, तद्वा किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रधानपुरुषेश्वर इति । प्रधानं पुरुषश्च, तयोरीश्वरः । भगवदाज्ञया तावपि स्रसामग्रीकौ तदनुगुणौ भवतः । तावताऽपि तस्याऽज्ञानमाराङ्ग्य एकवारं सर्वमेव जगत्प्रदर्शयामास, एवं कुर्वन्ति ज्ञापनार्थम् । तदाह—व्यज्येदमिति । इदं जगत् प्रकटं कृत्वा । स्वेनैव रूपेणाऽभिव्यक्तिकरणे न हेत्वन्तरसुत्यक्त्यादिकमपेक्ष्यते, किन्तु स्वस्मिन्नेव शरीरे विद्यमानं जगत् साधारणं प्रकाशितवान् । इयेन रूपेणेत्यमेऽपि संबध्यते, न तु तद्रूपं स्थापयित्वा गतः, किन्तु तेनैव रूपेण तिरोहितवान् । कञ्जनाभ इति तदतिरोधाने जगत्कर्तुं न शक्यत इति सूचितम्, न हि कश्चिद्भगवदीयो भगवत् उपरि सृष्टिं कर्तुं शक्नोतीति ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीबल्लभदीक्षितविरचितायां
-तृतीयस्कन्धे नवमाध्यायविवरणम् ।

प्रकाशः।

* तस्मा इत्यत्र । अभिव्यक्तिकरणे नेति । अत्र नेति भिन्नं पदं बोध्यम् ।

विशेषप्रश्नोत्तरविवारे अयमध्यायो जीवतुल्यतापरिहारमुत्तेनेधरत्वसाधनस्यैव विशेष इति बोध्यम् ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे नवमाध्यायविवरणं समाप्तम् ।

दशमाध्यायविवरणम् ।

जगतो भूतसर्गस्तु ब्रह्मा सोऽत्र निरूपितः ।

भगवत्कृपया युक्तस्तादृशाऽस्य निदानता ॥ १ ॥

मात्राणि सर्वरूपाणि दश सृज्यान्यतोऽत्र वै ।

दशमे विनिरूप्यन्ते मात्रात्व चापि कालतः ॥ २ ॥

कालेनैव गृहीतास्ते भोग्याः, भोक्ताऽन्यथा तु सः ।

भूतानामत्र सर्वन्धो रूपणार्थं कृतिः पुरा ॥

ब्रह्मणा निर्मिता, प्राह, द्वय मात्रेति रूप्यते ॥ ३ ॥

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृत. प्रकाशः ।

अथ दशमाध्याय विवरणोऽत्रावसररूपा सङ्गति स्फुटीकर्तुं पूर्वाध्यायमनुवदन्ति—जगत इत्यादि । ननु पूर्वं स्तुतिप्रसादयोर्भूतत्वमुक्तम्, ततो ब्रह्मज्ञानस्य भूतत्वमुक्तम्, किञ्च, पूर्वं ब्रह्मण पुरुषबुद्धिरूपत्वम्, इदानीं च भूतरूपत्वमुच्यते इति परस्परविरुद्धं कथमेतत् सङ्गच्छते ? इत्याकाङ्क्षाया तत्समाधानायाहुः—सोऽत्र निरूपितः भगवत्कृपया युक्त इति । तथा च ‘सविरोपणे हि. .’ इति न्यायेन भूतत्वं कृपाया पर्यवस्यति । सा च प्रसादरूपाऽपि स्तुत्याऽभिव्यज्यते पूर्वं तपोस्तथात्वमुक्तम् । कृपा च ‘व्यग्रे-दम्’ इति कथनादन्ततो ज्ञाने पर्यवस्यति । तेन पूर्वाध्याये तथोक्तम् । ज्ञानं च न केवलं भूतत्वायाऽलम्, किन्तु आधारसहितमिति दैहिकमानससृष्टिम्यामवगम्यते । तथा सति कृपायुगे ब्रह्मैव भूतत्वेन पर्यवस्यतीति तेषामत्रान्तर्भावादत्र तथोक्तम् । बुद्धिरूपत्व तु तदाधिदैविकत्वादिति पूर्वोत्तरविरुद्धाभावात् सर्वं सङ्गतमेवेत्यर्थः । एतमर्थं स्फुटमाहुः—तादृशाऽस्य निदानतेति । अस्य ब्रह्मणो निदानता कार्यजातं प्रति आदिकारणता तादृशा उक्तप्रकारकरूपकृता, न तु केवलेन केनापि रूपेणेत्यर्थः । यद्वा, बुद्धिरूपत्वमनेन बोध्यते । अतो न किमप्यनुपपन्नमित्यर्थः । प्रकृतार्थमाहुः—मात्राणीत्यादि । यतोऽस्य निदानता कृपा-ज्ञानादियोगेन, अतोऽत्र दशमे नानारूप्य(प)वन्ति दशसृजा(ज्या)नि निरूप्यन्ते इति । तथा च कार्यतागर्भो-ऽवसरः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु मात्रानिरूपणे कालकथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—मात्रात्वमित्यादि । तत्कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः—कालेनेत्यादि । सृज्या कालेन गृहीताः परिच्छिन्ना एव सन्तो भो-ग्याः, अन्यथा तु अपरिच्छिन्नत्वे तु स सृज्यवर्गो ब्रह्माभिन्नत्वाद्बोधात् । तथा च भोग्यत्व मात्रात्वमिति तस्य कालवृत्तत्वात् ततो मात्रात्वमिति तदर्थं कालनिरूपणमित्यर्थः । अत्रैवमावस्य विवक्षितत्वे गमकमाहुः—भूतानामित्यादि । अत्र सृज्यवर्गे रूपणार्थं समजानार्थं ब्रह्मणा पुरा मगमेव भूताना सम्बन्धं कृत(तिः)नि-र्मिता । स्वरूपेणाकृतिरिति पाठे भूतसम्बन्धरूपा आकृतिर्विद्वन्विन्यासरूपा निर्यता । प्राह । मैत्रेयोऽपि मात्रासर्गे वक्तव्ये ‘तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान्’ इति मात्रद्रव्यजनकशक्तिमत्त्वं चेति द्वयं प्राह । तादृशश-क्तिमत्त्वं च भोक्तृत्वं विनाऽनुपपन्नमतो भोक्तृत्वं चेति समुदितं द्वयं मात्रेति रूप्यते । तथा च ‘भूतसर्ग-स्तृतीयम्’ इत्यर्थसंक्षेपकम् इत्यर्थः ।

* प्रथमतो ब्रह्मनिर्मितमात्रानिरूपणार्थम्, भगवदाज्ञया ब्रह्मा कथं कृतवानिति भगवत्सेवकधर्मज्ञानार्थम्, विदुरः स्वयमुदात्तेन पृच्छति —

विदुर उवाच ।

अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः ।

प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः ॥ १ ॥

अन्तर्हिते भगवतीति । भगवति धर्मिण्यन्तर्हिते तद्धर्माणामप्यन्तर्भाव आवश्यक इति, ब्रह्मणा कथं जगत्सृष्टं शक्यत इति प्रश्नः । लोकपितामहत्वात् जनकस्याऽपि जनकत्वात् तज्जनितकार्यदर्शनेन स प्रपञ्चो जात एवेति सन्देहः । उत्पादने करणद्वयम्, देहो मनश्च । वाक् तु वैदिकतृष्टौ प्रविराति, अतः करणद्वयमेव । कतिधा प्रजाः ससर्जति । प्रकारभेदे भगवदीयं ज्ञानमपेक्ष्यत इति तथोक्तम् । ननु देहेनैव करणमुचितम्, अतो मानसः कथं पृच्छयन्ते ? तत्राऽऽह—विभुरिति । सर्वप्रकारेण करणसमर्थः । १ ।

अमे निरूप्यमाणस्याऽपि जगतो भगवदीयस्त्वोद्योगे पूर्वोक्तानपि प्रश्नान् स्मारयति—

ये च मे भगवन् ! पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम । ।

तान् वदस्वाऽऽनुपूर्व्येण छिन्धि नः सर्वसंशयान् ॥ २ ॥

ये च मे भगवन्पृष्टा इति । भगवन्मिति संशोधनमविस्मरणे हेतुः । त्वयीति त्वत्समीपे । अर्था इति ते प्रश्नाः प्रयोजनरूपाः, अतः सर्वथा ज्ञातव्याः । बहुवित्तमेति संशोधनमुपरदाने हेतुः । तेषामनुपूर्व्येण कथनप्रार्थनं स्वबुद्ध्या ग्रहणार्थम् । उत्तरं च यथा निःसंदिग्धं भवति, तथा वक्तव्यम् । तदाह—छिन्धि नः सर्वसंशयानिति । न त्वयं पृथक्प्रश्नः ॥ २ ॥

पृष्ठं द्वयमपि आदरेणाऽऽहेत्याह—

सूत उवाच ।

एवं संशोदितस्तेन क्षत्रा कौपारवो मुनिः ।

प्रीतः प्रत्याह तान् प्रश्नान् हृदिस्थानथ भार्गव । ॥ ३ ॥

प्रकाशः ।

* एवमध्यायार्थं निरूप्याऽत्र विदुरप्रश्नोपश्लेषप्रयोजनं वदन्तो व्याख्यातुमारमन्ते—प्रथमत इत्यादि । तथा च, भगवच्चरित्रादिश्रवणेन अक्षानामत्युत्साहो भवतीत्येतज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । एतेनोपोद्घातप्रसङ्गावेतस्य सङ्गती अपि बोधिते । विदुरमैत्रेयसंवादे तु ‘पश्चादप्येतदीदृशम्’ इत्यन्तं विशेषप्रश्नद्वयस्योत्तरम्, तदमे ॥ ‘यद नः सर्गसंन्यहम्’ इत्यस्य ‘कतिधा प्रतिसङ्क्रमः’ इत्यस्य च विशेषतः प्रश्नस्य प्रयोजनं तूक्त(क)मे(व) । इति प्रश्न इति । इति हेतोः प्रथम इत्यर्थः । सन्देह इति । प्रकारविषयः सन्देहः । तथा कार्यदर्शनं कारणधर्मतिरोभावश्चेत्युभयगत्र सन्देहविवर्तित्यर्थः ।

एव संचोदित इति । प्रीतः प्रत्याहेति प्रथमप्रश्नोत्तरम् । पूर्वोक्तान् प्रश्नास्तु अविस्मृतान् हृदि-
स्थानेव । अथेति भिन्नक्रमेण, न तु प्रथमप्रश्नोपेतया । भार्गवेति संबोधनं भगवच्छेषतया सर्वनिरु-
पणमिति ज्ञानार्थम् । बहुधा व्याख्यातानि तु पदानि पुनर्न व्याख्यायन्ते विरोधार्थाभावे ॥ ३ ॥

* तत्र प्रथमप्रश्ने अन्तर्हितोऽपि भगवान्, स्वकीयान् वज्रुणान् ब्रह्मणि स्थापयित्वा गत इति, ब्रह्मकृता-
नर्थान् षड्विः श्लोकैराह । तत्राऽपि निर्दुष्टेन कर्तव्यमिति दोषाभावाय श्लोकत्रयम् । तपो ज्ञान कृतिश्चैव
दोषाभावश्च वर्ण्यते । आलोचनं कृतिश्चैतदुपपादनमेव च ॥ १ ॥ प्रथमं भगवदाज्ञा यथा जाता, तथा
ब्रह्मा कृतवानिति धर्ममाह—

मैत्रेय उवाच ।

विरञ्च्योऽपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः ।

आत्मन्यात्मानमावेक्ष्य यदाह भगवानजः ॥ ४ ॥

विरञ्च्योऽपीति । भगवानन्तर्हित । विरञ्च्योऽपि तथा भूत्वा, तत्रान्तर्हित, सन्, यथा भगव
दाज्ञा जाता तथा कृतवान् । अन्तस्तथावस्थातिरोधानाभावे बहिर्जगत्कर्तृत्वं न सम्भवतीति, तदुक्तमपीति ।
दिव्यं वर्षशतमिति सध्याशे कृतयुगस्य चतुर्थो भागो निरूपित, पूर्वं च चतुर्थं, तपसि अन्वेपमे च ।
चतुर्थे भागे तु सर्वपदार्थनिर्माणं भविष्यति । तत उत्पन्नेषु सर्वेषु युगप्रवृत्ति । एतत्सर्वं सूचयितुं दि-
व्यं वर्षशतमित्युक्तवान् । केवलं तपोधर्मो भगवदीयो न भवतीति तपसि विशेषमाह—आत्मन्यात्मानमा-
वेक्ष्येति । भगवत्यन्तं करणमावेक्ष्य तप करणं भगवदुक्तमित्येव कृतवान् । तदाह—यदाह भगवानजः
इति ॥ ४ ॥

ततो यज्जात तदाह—

तद्विलोक्याब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितः ।

पद्ममम्भश्च तत्कालकृतवीर्येण कम्पितम् ॥ ५ ॥

तद्विलोक्येति । तपसा तस्य ज्ञानं जातम्, तज्ज्ञानविषयमाह—अब्जसंभूतो ब्रह्मा यदधिष्ठितः य-
त्यम्भमधिष्ठाम म्थित, तत्पद्मं दृष्टवान् । तस्य विलोकनं विशेषप्रकारेण, अतस्तद्गत सर्वमेव ज्ञातवानि
त्यर्थः । तत्कालकृतवीर्येण वायुना पद्ममम्भश्च कम्पितम् । वायुना कम्पितत्वज्ञानम्, वायोश्च प्रलय
कारणत्वम् । दैत्याशित्वेन वायोः परिज्ञानम्, तस्मिन्नुपसहते कार्यं कारणं च न स्वस्थ भवेत् । का
रेणाऽपि दैत्येभ्यो बलं दीयते ॥ ५ ॥

प्रकाशः ।

* विरञ्च्य इत्यत्र । तत्र (प्रथम) प्रश्न इति । प्रथमदैहिकीना मृष्टिप्रश्ने । कारिकायाम् । कृतिदोषाभावो
तृतीयश्लोकस्याऽर्थः । भगवानन्तर्हित इति । यथाऽन्तर्हितः । अपिगुब्धार्थमाहुः—अन्तरित्यादि ।
तथावस्थातिरोधानादिति (?) । प्रस्तुतावस्थातिरोधानात् ।

ततो धर्मज्ञानान्यां यत्कृतम्, तदाह—

तपसा ह्यधमानेन विद्यया चाऽऽत्मसंस्थया ।

विवृद्धविज्ञानवलो न्यपाद्वायुं सहाऽम्भसा ॥ ६ ॥

तपसेति । एधमानेन तपसा विद्यया च विवृद्धं विज्ञानस्य बलं यस्य, तादृशोऽम्भसा सह वायुं पीतवान् । ननुपासना पूर्वमेव निवृत्तेति कथमस्या ज्ञानबलजनकत्वम् ? तत्राऽऽह—आत्मसंस्थयेति । अन्तःकरणे सा नित्यतया स्थिता । मनसा ब्रह्मा नित्यमेव भगवत्परिचर्यां करोतीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

एवं दोषाभावं निरूप्य भयकम्पादिहेतौ बायावम्भसि च निवृत्ते, ततो यत्कृतवान्, तदाह लोकत्रयेण । तत्र प्रथमं पूर्वज्ञानं तस्य प्रबुद्धमित्याह—

तद्विलोक्य वियद्यापि पुष्करं यदधिष्ठितम् ।

अनेन लोकान् प्राग्लीनान् कल्पितास्मीत्यचिन्तयत् ॥ ७ ॥

तद्विलोक्येति । यत् त्वेनाऽधिष्ठितं पुष्करं वियद्यापि विलोक्य, प्राक् पूर्वदिवसे, अनेनैव प्रकारेण अनेनैव च पद्मेन लोकान् कल्पितास्मि कल्पयितास्मीत्यचिन्तयत् । कल्पितास्मीति लुट् । अत्र चिन्तत्वे विमर्शः । ब्रह्मणः शतवर्षे शतं कल्पा भवन्तीति कल्प्यते । 'प्रत्यब्दं वृक्षवत् कल्पाः' इति वृक्षसाम्यात् तस्य वर्षान्तर एवाऽन्यथात्वं स्पष्टम् । तेनैकैकः कल्पः सप्तसहस्रारान्नसङ्ख्यापरिमितः । मध्ये त्वतिसूक्ष्ममेदं आकलयितुं न शक्यत इति न नामान्तरापादकत्वम् । तथा सति पद्मकल्पा अपि षष्ठ्युत्तरशतत्रयपरिमिता भवन्ति । तदा पूर्वकल्पेऽपि पद्मेनैव जगन्निर्माणं कृतमिति 'अनेन लोकान् प्राग्लीनान्' इति विमर्शः संगच्छते ॥ ७ ॥

तदा पूर्ववदेव कृतवानित्याह—

पद्मकोशं तदाऽऽविश्य भगवत्कर्मचोदितः ।

एकं व्यभाङ्क्षीदुरुधा त्रिधा भाग्यं द्विसप्तधा ॥ ८ ॥

पद्मकोशमिति । तदा ज्ञानानन्तरम् । तदेव पद्मकोशमाविश्य एकं पद्मकोशमुरुधा व्यभाङ्गीत् । ननु भगवन्नाभिकमलं कथमेवं भङ्गं कुर्मर्हतीत्याशङ्क्याऽऽह—भगवत्कर्मचोदित इति । भगवदीयसृष्टौ भगवत् एकं कर्माऽत्र संक्रान्तमस्ति, तेन प्रेरितः । तदा भगवत्कर्मणा प्रेरितभगवत्कर्मरूपत्वात् न तस्याऽपराधः अपि । तत्तस्य खण्डानाह—एकं व्यभाङ्क्षीदुरुधेति । एकमेव उरुधा व्यभाङ्गीत्, अवान्तरलोकभेदेन सप्तसप्तः खण्डान् कृतवान् । जातिभेदेन विभागे क्रियमाणे सत्त्वादिभिः कृत्वा त्रिघैव भाग्यम् । प्रसिद्धलोकव्यवहारेण भेदे क्रियमाणे द्विसप्तधा अभाङ्गीत्, चतुर्दशलोकभेदेन विभागं कृतवान् ॥ ८ ॥

ननु सर्वेषामेव लोकानां जीवाधिष्ठानानां क्रियमाणत्वात् कथं चतुर्दशलोकेष्वेव कोटिशो जीवसङ्ख्यां स्थास्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—

एतावाञ्जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहितः ।

धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्यसौ ॥ ९ ॥

— एतावाञ्जीवेति । जीवानां स्थानभूतस्य लोकस्य संस्थया सम्यङ्कार्यादया भेदो विभाग एतावानेव चतुर्दशैव । त्रिविधा एव हि सर्वे जीवाः । मध्ये त्रयो राजसाः, अहङ्कारस्य त्रिविधत्वात् । तामसाः सप्त, पञ्चमहाभूतानि मात्राः कार्यं चेति । चत्वारः सात्त्विकाः, अन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात् । अत्रैव हि सर्वे जीवाः समाहिता भवन्ति । सम्यगाहिताः । स्थानविभेदेन सम्यक् स्थापितो भेदः । नन्वेवं कथं सामर्थ्यं ब्रह्मणः ? भगवदाज्ञायामपि स्वतः सामर्थ्यस्याऽपेक्षितत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— धर्मस्य ह्यनिमित्तस्येति । अनिमित्तस्य निष्कामस्य धर्मस्य दशशताश्वमेधस्य शतजन्मसाधितस्य विपाकः फलमयं परमेष्ठी । बहुजन्मसाधितधर्मफलत्वात् ब्रह्मणस्तथाकरणं युक्तमित्यर्थः । एवमाधारभूतं जगल्लोकानां मात्रात्वेन निरूपितम् ॥ ९ ॥

× आधेयभूतस्य लोकत्वात् मात्रात्वं न भविष्यतीत्याशङ्क्य, कालवशात् जीवस्यापि विषयत्वमिति कालप्रस्तापना । भगवत् उत्पत्त्यादिकर्तृत्वं श्रुतवतः कालविभेदेन, कालमेव सर्वहेतुं मन्यमानस्य, काले जिज्ञासा उत्पन्ना । तदा पृच्छति विदुरः—

विदुर उवाच ।

यदात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः ।

कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन् ! यथा वर्णय नः प्रभो ! ॥ १० ॥

यदात्थेति । बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणो लक्षणं यदात्थ, तद्यथावद्गण्येति संबन्धः । कालो हि भगवतो लक्षणमसाधारणो धर्मः । जगत्कर्तृत्वं नाम जगत् उत्पत्तिकाल इत्यर्थः । तल्लक्षणसहितो य आत्मा स भगवान् । अत एव बहिरपि भगवान् गरुडध्वजः । भगवतोऽतिसूक्ष्मत्वात् लक्षणमप्यतिसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयम् । कल्पतीति कालः, कलनं वा । सर्वस्याऽपि वस्तुन आकलने ग्रहणं ज्ञानं वा भगवद्भ्रमो भवत्ये-

प्रकाशः ।

— एतावानित्यत्र । जीवानामित्यादि । एतेन लोकानां चतुर्दशत्वे सत्प्रकारेषु बोधपक्षिविवरणेन 'पुरुषाययैल्लोकाः' इत्यनेन लोककल्पनामाः काल्पनिकतया पुरुषावयवत्वं पातालानीनामसन्नतमिति यदाक्षिप्तम्, तत्समाहितं ज्ञेयम् । विभागस्य गुणविभागार्थत्वेन त्रिविधजीवस्थितिसंस्थार्यत्वेन प्रतिकल्पं क्रियमाणतया लोककल्पनाः, तन्मूलतया पुरुषावयवत्वाबाधकत्वादिति । एतेषां लोकानां निर्गलितमर्थमाहुः— एतामित्यादि । मात्रात्वेनेति । सूक्ष्मरूपत्वेन ।

× यदात्थेत्यत्र । राजा काललक्षणस्याऽपृष्टत्वात् शुकोक्तौ कालप्रस्तावनायाः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यमाहुः— आधेयेत्यादि । सूत्र्यवर्गस्य ओष्ठत्वाद्भोग्यत्वमावेन मात्रात्वं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य, कालतो देहसम्बन्धाज्जीवस्याऽपि भोग्यत्वमिति तेषां मात्रात्वाय कालप्रस्तावनेत्यर्थः । एतेन शास्त्रसङ्गत्यर्थमियं प्रस्तावनेति मैवाऽस्याः प्रयोजनम्, न राजप्रश्नपूर्तिरिति बोधितम् । विदुरप्रश्ने बीजमाहुः— भगवत् इत्यादि । कालविभेदेनोत्पत्त्यादिकर्तृत्वं श्रुतवत् इत्यन्वयः । तल्लक्षणसहित इति । कालाख्यलक्षणसहितः । कल्पतीति काल इति । कलवली (१) कायपेनू । तथा च कलयत्युपादय इत्यर्थः ।

च । अत एव काल इत्याख्या यस्य लक्षणस्य, तस्य कलनं न साधारणम्, अद्भुतकर्मत्वात् । यथा आकलने जाते भगवानद्भुतं कर्म करोति, यथा वा आकलय्य एकः सन् बहुधा भवति, यथा वा आकलय्य सर्वेषां दुःखं स्वयं दूरीकरोति; मार्गत्रयं वा प्रकाशयति; तादृशस्य लक्षणमृतस्य कालस्य स्वरूपमवश्यं ज्ञातव्यम् । अतोऽस्माकं तज्ज्ञानार्थं त्वं वर्णय, समर्थत्वात् । तदाह-प्रभो इति ॥ १० ॥

एवं कालस्याऽवश्यं निरूपणीयत्वे-असाधारणधर्मत्वात् कालं लक्षयति—

मैत्रेय उवाच ।

गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ।

पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृजत् ॥ ११ ॥

* गुणव्यतिकराकार इति । कालो ह्यमूर्तो धर्मः; अत एव न प्रत्यक्षः, किन्तु कार्यवशादनुमेयः । अतस्तस्य लक्षणं नेदमिदमिति वक्तुं शक्यम् । कालस्तदैव लक्षणं भवेत्, यदि धर्मिणो धर्मस्य कार्याच्च विलक्षणः स्यात् । तदैवाऽऽसाधारण्यं भवेत् । तत्र त्रितयवैलक्षण्यार्थं लक्षणे विशेषणत्रयम् । तत्र प्रथमं गुणव्यतिकराकारः कालः । गुणानां व्यतिकरोऽन्योन्यसंक्षेप आकारो यस्य । अमूर्तत्वात् कार्यद्वारैकलक्षणम्, कार्यं पुनः प्रकृतेर्गुणसाम्यावस्थारूपायाः । येन-भगवद्गुणेन गुणानां व्यतिकरो भवति-प्रथमतः सत्त्वादि-रूपेण विभिन्ना भवन्ति, ततः सुखा अन्योन्यं च मिलिता भवन्ति-स गुणः काल इत्यर्थः । इदमेव च भगवत आकलनम् । क्रियाशक्तिरूपः प्रथमो गुणो मुख्यः, योऽपि प्रकटो जातः । तत्र क्रियाशक्तिमेदा अन्येऽपि सन्ति, तेषां विशेषणानि वर्तन्ते । 'स ऐक्षत' इतीच्छा, 'सोऽकामयत' इति कामः । तथा तस्य लोकप्रसिद्धकार्यधर्मवत्त्वेन कार्यधियतया न विशेषणं सिद्धम् । यथा मनोधर्मा इच्छाकामादयः, तथा न कस्यचित्कालो धर्मः । परं सर्वाधारत्वेनैव प्रतीयत इहेदानीमित्यादिशब्दैः । अतोऽयं निर्विशेषः । कस्यचिद्धर्मत्वे तत्र प्रतीयत, घटे काल इति, भूमी काल इति । प्रतीयते त्विह घट इति, तस्मात्सर्वविशेष रहितो गुणक्षोभहेतुः काल इति लक्षणम् । किञ्च, बहव एव धर्मा आकाशादीनां व्यावर्तका विशेषाः

प्रकाशः।

तस्य कलनमिति । भगवत्कृतं कलनम् । यथा आकालन इत्यादिना अद्भुतकर्मणः, बहुस्यस्य, हेरोरिति पदत्रयमेवं क्रमेण व्याख्यातं ज्ञेयम् । मार्गत्रयमित्यादि । अस्मिन् पक्षे मूलोक्तक्रमेण कर्मज्ञानमक्ति-प्रकाशत्वं बोध्यम् । तादृशस्येति । उक्तरूपस्य भगवतः ।

* गुणव्यतीत्यत्र । तदैवेति । उक्तत्रितयवैलक्षण्य एव । व्यतिकरस्वरूपमाहुः-प्रथमं (घ) इत्यादि । तथा च गुणः कार्यासत्तन्त्र इव प्रकृतेः पृथग्य पुनरन्योन्यमिलिताः पटावस्थाभिः प्राप्नुवन्ति, सा गुणावस्था व्यतिकरः । स येन जायते स काल इत्यर्थः । इदमिति । गुणमेलकम् । तस्य मुख्यत्वे हेतु-माहुः-योऽग्र इत्यादि । निर्विशेषपदं व्याकुर्वन्ति-तत्रेत्यादि । तत्रेति । भगवति । तस्येति । कालस्य । कार्यधर्मवत्त्वेनेति । कार्यधर्मतुल्यत्वेन । अत्र वतिर्नतु मतुप् । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति-यथेत्यादि । अत इति । अव्याकृततया कार्यधर्मतुल्यत्वाभावेन, सर्वाधारतया कार्यधियत्वाभावेन चोभयविधविशेषणरहितत्वात् । एवं निर्विशेषपदं व्याख्याय पदद्वयसिद्धं लक्षणमाहुः-तस्मादित्यादि । अत्र भगवतो विशेषाणां च चारणाय गुणक्षोभहेतुरिति, भगवदिच्छादीनां चारणाय सर्वविशेषरहित इति ज्ञेयम् । नन्वेवं लक्षणमि-द्वौ तृतीयविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तद्व्याकुर्वन्ति-किञ्चेत्यादिसन्तिष्ठतइत्यन्तम् । तथा

स्ततो विरोपरहिता भगवद्धर्मा सन्ति, अन्यथा नित्याना परमाणूनामतीन्द्रियाणा व्यावृत्तिर्न स्यात्, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—अप्रतिष्ठित इति । प्रतिष्ठा सामाप्ति पर्यवसानम्, तद्वहित इत्यर्थः । विरोधास्तु प्रतिष्ठिता अन्यथा परमाणूना परिच्छेदो न स्यात् । अतोऽसाक्षितोऽप्रतिष्ठितः कालः । सर्व एव पदार्थ संतिष्ठते, कालस्तु न संतिष्ठते । एव कालस्य रक्षणमुक्त्वा, सगुणो भगवता किमर्थं गृहीत इति जिज्ञासायाम्, तस्य प्रासङ्गिक कार्यं गुणक्षोभरूपम्, जगदाधारत्वं वा, तस्य मुख्यप्रयोजन न भवतीति मुख्य प्रयोजनमाह—पुरुषस्तदुपादानमिति । पुरुषो भगवान् कारणरूपः, स सगुणानेव कर्तृत्वादिभावापन्नान् कृत्वा जगत्करोति । तत्र कर्तृत्वं स्वरूपधर्म एव भवति, क्रियाशक्तिस्तस्य निर्वाहिका । समवायिकारणं तु किं भवेत् ? अविकृतैव सा भवति । सर्वत्र साक्षात्कार्येषु अविकृतमेव समवायिकारणं भवति, यथा घटे मृद्रूपा पृथ्वी । सा सन्ननादिना परिच्छिन्ना कर्तृक्रियया न्यासा उपादानत्वमापद्यते, एव भगवानपि आत्मानं सृजति कालमुपादानं कृत्वा । एकैव पृथिवी कुलालचक्रचीवरदण्डमृद्रूपा स्वधर्मैरेव स्वयं घटरूपा भवति । तत्राऽन्ये सर्वे धर्मा कुलालादयो जीवसंबन्ध प्राप्यैव कर्तृत्वादिभावमापद्यन्ते । कुलालगरीरे देवदत्तो जीवः, दण्डे स्थावरः, चीवरेऽपि कार्पासः स्थावर एव, चक्रेऽपि पर्वतः, विकारे तु विकार एव । एव सर्वत्र । तस्माच्चस्मिन्नरो न कोऽपि विकारः प्रविशति, (स) कर्तृधर्मव्यतिरिक्तो भगवद्धर्मः कालः । 'स आत्मानं स्वयमकुरुते' इति श्रुते । लीलयेति विशेषप्रयोजनाभावः । तदुपादानमतिसमीचीनं कर्तुं प्रयासाजनकमिति ॥ ११ ॥

नन्वेतस्य कालस्य भगवतः काऽपेक्षा ? उपादान स्वरूपं प्रकृतिर्वा भवतु । तत्राऽऽह—

विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।

ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाऽव्यक्तमूर्तिना ॥ १२ ॥

विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रमिति । विश्वं कार्यम्, ब्रह्म तन्मात्रं यन्म । ययामहामृतेषु शब्दादीना तन्मात्रता, सूक्ष्मावस्थारूपत्वात् । एव विश्वस्याऽपि ब्रह्मैव सूक्ष्मावस्थारूपम् । पूर्वावस्था ब्रह्म, उत्तरावस्था जगदिति । तस्योपसंहारस्तिरोभावे विष्णोर्भगवतो मायया । विष्णु रक्षकः, उपसंहारी तस्यैव माया । सम्यक्

प्रकाशः

च, काहगतविशेषोपस्योभयधर्मवस्त्वेन रक्षणदृष्टत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं तदित्यर्थः । एतेन कार्यस्याऽपि व्यावृत्तिः । मेति । क्रियाशक्तिः । तथा च, यथा रस एव जिह्वा भगवतः, तथा भगवतः क्रियाशक्तिरेव जगतः समवायिकारणं भवतीत्यर्थः । नन्वविकृताया कथं तथात्वमित्यपेक्षायामाहुः—(सर्वत्रेत्यादि) । नन्वेव सत्यविवृतं ब्रह्मैवोपादानमस्तु, किं क्रियाशक्त्येत्यत आहुः—सा सन्ननादिनेत्यादि । उपादानं कृत्वेति । स्वक्रियापरिच्छिन्नस्वक्रियाव्याप्तं च कृत्वा । एकस्यैव कथमुपादानत्वं निमित्तत्वम्, कार्यकारणयोश्च कथमैक्यमित्याकाङ्क्षायामाशङ्कतेन तत्तापयितुं तददृष्टान्तमाहुः—एकैरेत्यादि । विकार एवेति । कार्यकारणयोर्भेदादाहतिविशेष एव रूपः (१) । तथा च यथाऽत्र मूलविचारे एकस्या पृथिव्या एवाजभेदेन धर्मभेदात्कर्तृकरणकार्यभावः, तथा ब्रह्मणोऽर्थात्यर्थः । तेन सिद्धं स्वरूपं कालम्याऽऽहुः—तस्मादित्यादि । तत्र प्रमाणमेव गमकमाहुः—स आत्मानमिति । अस्यां श्रुतौ कर्तृत्वमिति प्रतीयन्ते, तत्र कर्तृत्वं भगवत्प्रियम्, कर्मत्वं जगदिष्टम्, जगत्पदमद्वयपरहितं, 'अवुरत' इति पशोश्चक्रियारूपो यः सिध्यति, स काल इत्यर्थः । तेनेच्छया परिच्छिन्नमाना याज्ञेन व्याप्यमाना बाष्पा भगवत्तद्व्याप्या क्रिया (सा) काल इति फलति । एव च उप आदीयतेऽनेनेत्युपादानम्, तस्योपादानं तदुपादानमित्यपि मूलार्थो बोध्यः ।

स्थितं वा विष्णुमायया । अलौकिकसामर्थ्येन स्थितमुपसंहृतं च भवतीत्यर्थः । × तत्र कश्चित्परिच्छेदकोऽपेक्ष्यते, अन्यथा एकस्मिन्नपि कार्ये कृत्वाप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा भवेत् । तस्माद्भगवत एव कश्चिद्भर्मोऽस्त्यसाधारणरूपः, येनोत्पद्यमानं कार्यं परिच्छिन्नं भवति । तदेकं भगवतो रूपमित्याह—ईश्वरेण परिच्छिन्नमिति । ऐश्वर्यमपि गुणः, तत्रैव भगवता स्थापितः । अन्यथाकरणसामर्थ्यं हि तस्य । अत एव कलयतीति कालः । तस्य च रूपमन्यत् एव तिष्ठति । अतः परिच्छेदार्थं कालोऽपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

• तस्योपादानत्वं कार्यं प्रदर्शयति—

यथेदानीं तथाऽग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् ।

(विश्वमेतदसंक्षिप्तं मायया दृश्यतेऽन्यथा) ॥ १३ ॥

यथेदानीमिति । कालस्य नित्यत्वात् तदुपादानकं जगन्नित्यमेव, परं यथोपादानत्वमुपदिश्यते । भूतादिव्यपदेशः कालकृताः । कालो हि निरन्तरं वर्तमानो जलप्रवाहवत् पूर्वपूर्वमुत्तरो पायते । तदा तदाधारेण जातविकारं जगत् भूतत्वेन व्यपदिश्यते । वर्तमानोऽपि काल एव । देशापेक्षाभावात् नाऽऽपेक्षिकं वर्तमानत्वम् । जलादौ तु देशापेक्षाया विद्यमानत्वात् आपेक्षिकैव वर्तमानता भवति । अतो यादृशः कालः, तादृशं जगत् । कालाधीने त्वेयैव व्यवस्था । अवान्तरकालानां मूलभूतः कालो नियामको जीवानामात्मा भगवानिव । अतः स्वभावतस्तुल्यत्वादवान्तरभेदो विवक्ष्योच्यते । इदानीं यथा जगत्, अग्रेऽपि तथैव भाविष्यति, पश्चादप्येतदीदृशमेव । अतोऽस्य जगतः कालनियामकत्वाच्च मायिकत्वम् । तस्मात्कात्स्न्येनाऽभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ब्रह्मरूपं जगत् ॥ १३ ॥

प्रकाशः ।

× विश्वमित्यत्र । तत्रेति । भगवद्रूपे जगति । तदिति । परिच्छेदकम् । कलयतीति । एकमपि वस्तु परिच्छेदेन भिनाति । ननु परिच्छेदकस्य कथमुपादानत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—तस्येत्यादि ।

• प्रदर्शयतीति । अन्वयेन प्रदर्शयति । उपदेशं स्युत्पादयति—भूतादीत्यादि । पूर्वपूर्वमिति । पूर्वपूर्वमुपाधिम् ; तथा च, बाधनेन कृत्वा पूर्व उपाधिर्भूतत्वेन व्यपदिश्यत इत्यर्थः । तदेत्यादि । तदाधारणेति । पूर्वकालोपाध्याधारेण । तथा च, कालगतं भूतत्वं तदाधेये जगति व्यपदिश्यते, यथा पृथिवीगत आकाशे घटे, तथेत्यर्थः । एवं भावित्वमपि । ननु वर्तमानं जगति प्रतीयते, अतो नैवमित्यत आहुः—वर्तमानोऽपीत्यादि । जलादाविति । जलादावाधारान्तर उपदिष्टे । तथा च, वर्तमानं जगदित्युक्त्वा आधारान्तरनैरेपेक्ष्येण वर्तमानकालाधारं जगदिति प्रत्ययादाधारत्वेन प्रतीयमानो यः, स वर्तमानपदार्थोऽपि काल एवेति उद्गतमेव वर्तमानत्वमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः—अतो यादृश इत्यादि । तथा च, कालधर्मस्य भूतत्वादेर्जगति दर्शनेन कालान्वयात् कालस्योपादानत्वमित्यर्थः । ननु कालोपाधीनां जगत्त्वं कालस्य वा आपे भूतत्वादीनां तद्वर्गत्वेपि जगद्वर्गत्वम्, द्वितीये तु नित्यत्वात् वाचाभावेन भूतत्वाध्योग इति कालस्योपादानत्वं दुर्घटमित्यत आहुः—अवान्तरेत्यादि । त्रिवक्ष्येति । अंशांशिमावविबक्षया । तथा च, कालत्वेऽप्येवं नियम्यत्वाद्वस्तुविद्योगेनोपाधिद्वारा उपादानत्वं न दुर्घटमित्यर्थः । एतेन ब्रह्मतन्मात्रत्वमपि जगतः सिद्धमित्याहुः—इदानीमित्यादि । अत इति । सदैकरूपत्वात् । कालनियामकत्वादिति । व्यवहाराविषयताद्वारा तन्नियामकत्वात् । सिद्धमाहुः—तस्मादित्यादि । सदैकरूपत्वात् कालनियामकत्वाच्च का-

* एवं कालोपादानत्वं जगतो निरूप्य, कालम्याऽऽधिदैविकं स्वरूपमुक्त्वा, आधिभौतिकं स्वरूपं निरूपयति—सर्गो नवविध इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति । आध्यात्मिकभेदानप्रमाध्याये वक्ष्यति । तावता साधारणानां मात्रेन्द्रियाणां काल एव नियामकः । तेषां बुद्धिस्तु वेदात् ब्रह्मादिभिश्च, अतो भगवदधीनास्ते भगवदाज्ञया संसारे प्रवृत्ताः । भगवान् भगवदाज्ञा च तेषां मूलम्, महाभूतवत् । विषयेन्द्रियाणि तु कालासीनान्येव कालरूपाणि । ता मात्रास्त्रिविधा इत्याध्यात्मिकानाभिभौतिकाश्च निर्दिशति—

सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः ।

कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ॥ १४ ॥

सर्गो नवविध इति । प्राकृत आधिभौतिकः पाण्डिथः । वैकृत आध्यात्मिकस्त्रिविधः । उभये नवविधाः । तुल्यदो वैकृते भेदान्तरमस्तीति ज्ञापकः । वैकृतोऽप्याध्यात्मिकात् वैकृतात् भिन्न आधिदैविकः । अत एव यः प्रसिद्धः । उत्पत्तिर्नवविधा, त्रिविधानामपि गुणानामुत्पादकत्वात् । प्रतिसंक्रमस्तु त्रिविधः, तामसानामेव नियामकत्वात् । तत्राऽधिकारिणस्त्रयः, कालो द्रव्यं गुणाश्चेति । कालेन पदार्थाः प्रकृतौ प्राप्यन्ते । द्रव्यैर्बायुपण्डादिभिर्गुणैर्विरोधिभिर्विबुद्धा गुणाः प्रादुर्भूताः । कर्मणा विहितप्रकारेण देवादिभावे मासे मानुषादिभावा निवर्तन्ते इति सत्त्वादिभिरेव पूर्वस्य प्रलयः । नियतस्तु कालकृतः प्रलयः, अनियतावितरौ ॥ १४ ॥

सर्गाणां नवविधत्वमुपपादयति—

आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।

द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥ १५ ॥

+आद्यस्त्विति । सर्गो अत्र विभेदेन कालतः क्रियया तथा । अतस्तत्त्वेऽपि पङ्केदाः पारम्पर्यं न दूषणम् ॥ १ ॥ महत्त्वेन प्रकारेण जगत्सर्वं तथोद्भूतम् । अतो जगत एवाऽत्र सर्गो हेतुर्मेहान् पुनः ॥ २ ॥ भूतमात्रेन्द्रियाधियां जन्म सर्ग उदाहृतः । तच्चतुष्टयमत्राऽस्ति तेन सर्गत्वमस्य हि । ३ ।

प्रकाशः ।

त्स्येनाऽभिव्यक्तस्वरूपत्वात्तथेत्यर्थः । एतेन 'मात्रात्वं चापि कालतः' इति पादोनया कारिकया यदुक्तं तत्साधितम् ।

* सर्ग इत्यादीनामामाप्ते । अध्यायद्वयेन कालनिरूपणे बीजमाहुः—तावत्तेत्यादि । साधारणानामिति । व्यष्टिसम्बन्धिनाम् । तथा च, कालस्योभयनियामकत्वबोधनायाऽध्यायद्वयेन निरूपणमित्यर्थः । मूलमिति । तन्मात्रारूपम् । गुणानां प्रलयकत्वमुपपादयन्ति—कर्मणेत्यादि । अत्र गुणानां तामसत्वं देहरूपत्वात्; द्रव्यस्य तु स्फुटमेव; कालस्य तु गुणानुरोधाद्बोध्यम् ।

+ आद्य इत्यत्र कारिकासु । प्रकृतसर्गस्य कुतः पश्चिद्भविष्यत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—सर्गो इत्यादि । अत्रेति । प्राकृतसर्गो । तत्त्वेऽपीति । प्राकृतत्वेपि । न चैवं सति कालक्रिययोर्विद्यमानत्वाद्युगपदेव यदपि स्युरित्यत आहुः—पारम्पर्यं न दूषणमिति । श्रुतावपि सर्वसमर्थब्रह्मणः साक्षात् सृष्टिवत् क्रमसृष्टेरपि कथनादिच्छाविशेषस्यैव नियामकत्वात्तत्र दूषणमित्यर्थः । ननु भवत्वमेव, तथापि प्रथमं महत एव कुतः सर्ग इत्याकाङ्क्षायामाहुः—महत्त्वेनेत्यादि । स्फुटोऽर्थः । उत्पत्त्यादिशब्दानुक्तौ बीजमाहुः—भूतेत्यादि ।

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । महत्त्वस्य न केवलं जन्ममात्रम्, किन्तु महतो जन्म सर्गः, तत्राप्याद्यः सर्गो-
न्तरापेक्षया । अयं सर्गः सर्वोपकारी । महत्त्वात् बुद्धिरुक्ता । तस्य महत्त्वस्य योनेः सकाशादुद्गम इव
सर्गोऽत्र न विवक्षितः, किन्त्वात्महेतुको गुणानां विषयो भावः । तत्र सत्त्वं धीनिमित्तम्, भगवतो धीनि-
मित्तत्वे सत्त्वं मनोनिमित्तम्, विषया राजसाः, मृतानि तामसानि । वैषम्याभावे तु स्थित्यादिहेतुत्वम् ।
आत्मनः सकाशात् गुणानां वैषम्यम्—एतदेव महत्त्वसर्ग इत्यर्थः । द्वितीयमाह—द्वितीयास्त्विति । अत्राऽपि
जन्ममात्रं व्यावर्त्यते । अहमोऽहङ्कारस्य सर्गो द्वितीयः । अत्राऽपि चतुर्विधत्वमाह । यथा सर्गे गुणवैषम्य-
मपेक्षितम्, एवं द्रव्यज्ञानक्रियाणामप्युदयोऽपेक्षितः । द्रव्यमधिभूतम्, ज्ञानमधिदैवम्, क्रिया आध्यात्मिका ।
आद्यो भावो वैषम्यम्, द्वितीयो भावलौबध्यम्, त्रेत्यधिकरणम्, कारणरूपं महत्त्वं बुद्धिः ॥ १५ ॥

× तृतीयमाह—

भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।

चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥ १६ ॥

भूतसर्ग इति । अत्राऽपि तुशब्दः पूर्ववत् । यथा क्षोभापेक्षा, यथा वा ज्ञानक्रियाविषयाणाम्,
तथा परिणामहेतुरूपस्याऽपि । तच्च रूपं भोक्तृभोग्यभावपक्षं वक्तव्यमिति भोग्यं तन्मात्रत्वेन
विवक्ष्यते, भोक्ता शरीरसाधकभूतत्वेन । तदुभयमाह—तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमानिति । तन्मात्रः पञ्च-
तन्मात्रारूपः । द्रव्यशक्तिः परिणामः, तत्सहितस्तृतीयसर्ग इत्यर्थः । एवं त्रिभिः सर्गैः कार्यं निष्पद्यते,
त्रिभिश्च ज्ञायते । तत्र प्रथमं चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्ग इन्द्रियसंबन्धी सर्गः । इन्द्रियाणां स्वरूपोत्पत्तिर्न
सर्गः, किन्तु कार्योपयोगित्वेन । अतोऽनुवादे तुशब्दः । कार्ये भिन्नतयोत्पत्तिव्यावृत्त्यर्थं सर्गः पूर्वत्रैव

प्रकाशः ।

पक्षं व्यावर्तयतीति । पूर्वोक्तानुवादपक्षं व्यावर्तयति । पूर्वस्माद्भेदं बोधयितुं तदेव व्याकुर्वन्ति—महत्त-
त्वस्येत्यादि । बुद्धिरुक्तेति । बुद्धिरूपतोक्ता । अत्र न विवाक्षित इति । 'वीर्यमाधत्त' 'साऽसत् महत्त्वं
हिरण्यमयम्' इतिवदकथनादस्मिन् कल्पे तथा न विवक्षितः । वैषम्यप्रकारमाहुः—तत्रेत्यादि । मनोनि-
मित्तमिति । उपलक्षणमेतत्, इन्द्रियनिमित्तमित्यर्थः । स्थित्यादिहेतुत्वमिति । गुणानामिति शेषः ।

× आहति । सर्गशब्दानुपपन्नेन मंत्रेण आह । तस्य सर्गस्य स्वरूपं कारणं चाऽऽहुः—भूतसर्ग इत्या-
दि । पूर्ववादिति । जन्ममात्रत्वव्यावृत्त्यर्थः । यथेति । निमित्तभेदं विना कार्यकारणयोर्वि-
जात्याभावात्तदर्थं यथेत्यर्थः । तच्चेति । परिणामहेतुमूतम् । द्रव्यशक्तिरिति । द्रव्यात्मिका शक्तिर्द्र-
व्यशक्तिरित्यर्थः । तथा मूले भूतसर्गो नाम भूतरूपपरिणामसहितो मात्रासर्गो भूतसर्ग इत्यर्थो भवति ।
द्वैतूप्यभोगधनप्रयोजनमाहुः—एवमित्यादि । तथा च माध्यमिकस्याऽस्य द्वैतूप्यकथनेनैकैकस्य त्रिकस्य
तथात्वबोधनं (म) योजनमित्यर्थः । तत्रेति । ज्ञापकत्रिकसर्गो । कार्योपयोगित्वेनेति । उत्पादिरिति शेषः ।
अत्र गमकमाहुः—अत इत्यादि । अत इति । कार्यजननानुकूल्यस्याऽपि विवक्षितत्वात् । सर्गपदे पुरोवादे
यदुक्तम्, तस्याऽऽशयमाहुः—कार्ये इत्यादि । भिन्नतयेति । भूतमात्रादिषटितशरीरत्वेनाऽभेदनिगूढाणां
इति स्वरूपं भूतादिषटितम्, तच्च कार्याकरणदशायां केवलमिति स्वरूपवैलक्षण्यनिरूपणार्थः ।

योजितः । यस्त्विदमनुवादः स्वरूपकार्ययोर्भेदनिरूपणार्थः । ज्ञानात्मकः क्रियात्मकश्च, उभयं हीन्द्रिय-
कार्यम् । क्रियात्मकत्वेन भूतानीन्द्रियाणि चोक्तानि, ज्ञानात्मकत्वेन तन्मात्राणि धियश्चोक्ताः ॥ १६ ॥

पञ्चममाह—

वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।

पष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतो विभोः ॥ १७ ॥

* वैकारिक इति । वैकारिकः सात्त्विको देवानां सर्गः॥ अत्र देवानां सर्गे स्वरूपत उत्पत्तिः॥ अतीन्द्रियत्वेन अव्यवहार्यत्वेन च द्वैविध्याभावाच्च पञ्चव्यावृत्तिः । यथा ज्ञानेन्द्रियाण्यपेक्ष्यन्ते क्रियायां च, तथैव देवताप्रेरणम्, तदभावे ग्रहणानुपपत्तेः । वैकारिकत्वेन त्रिरूपता, देवत्वाद्बुद्धिरूपत्वम् । नन्वेतेषां देवानां किं कार्यम् ? प्रेरणं स्वन्तर्यामिजीवाभ्यामेवोपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—यन्मयं मन इति । पञ्चमसर्गप्रचुरं मनः । यथेन्द्रियाणां सद्भावेऽपि मनोव्यतिरेकेण न ज्ञानक्रियोदयः, ' नाश्रौषममनाः ' इत्याद्यभिलापात् । न हि सजातीयानियमनव्यतिरेकेण केवलं चेतनेन, राज्ञेव, सर्वथा नियमनं कर्तुं शक्यते । अतः सामान्यतो मनो यथा नियामकम्, तथेन्द्रियदेवता अपि । वैकारिकत्वेन वैक्यम् । वैकारिकत्वं पूर्वरूपम्, प्रेरकत्वमुत्तररूपमिति । पष्ठमाह—पष्ठस्त्विति । इन्द्रियप्राप्तत्वं भगवतो न संभवतीत्यन्तमा निष्पत्तिरूपमविद्यां मन्यते । सा केवलं तामसी । अविद्याप्रकृतिमायानां मध्ये, प्रथमायाः प्राकृतविषयत्वात्, प्राकृतैः सा वा, तत्कार्यं वा, गृह्यते । अतो ग्रहणार्थं तामसः पष्ठः सर्गो विषयः । तामसत्वाज्ज्ञेयविषयत्वे भूतसर्गोऽपि तथा स्यात्, अतस्तस्यावृत्त्यर्थं य इत्यनूद्य तुराब्दः । ' अबुद्धिकृतोऽज्ञानकृतः । नन्दज्ञानेन शुक्तिकारजतवत् मिथ्याभूतमेव किञ्चिदुत्पद्यते, तस्य कथं सर्गत्वम् ? सृज्याभावात् । इत्याद्याऽऽह—विभोरिति । समर्थस्य । स वृत्तान्तप्रकारेणाऽपि सदभिन्न्याकिं कर्तुं शक्नोति, अतोऽस्य गृह्यमाणविषयस्य अविद्याकृतत्वेऽपि सर्गत्वम् ॥ १७ ॥

प्रकाशः ।

ज्ञानेत्यादि । अनेन तत्कार्यकरणे बीजमुक्तम्, तत्तदात्मकत्वाच्च जनक इति । अत्र प्रयोजनान्तरमपि संगृह्यत इत्याहुः—क्रियेत्यादि ।

* वैकारिक इत्यत्र । तुराब्दस्य पूर्वमेव चोक्तत्वाच्च तदनुकिततात्पर्यमाहुः—अतीन्द्रियेत्यादि । द्वैविध्याभावादिति । कार्यजननार्थं स्वरूपवैलक्षण्यस्याऽनपेक्षितत्वेन तद्वैविध्याभावात् । ननु देवसर्गस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—यथेत्यादि । कर्मेन्द्रियैः कर्मकरणेऽपि तदनुप्राहकत्वेन यथा ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियायामपेक्ष्यन्ते, तथा ज्ञानेन्द्रियैर्ज्ञानजननेऽप्यनुप्राहकत्वेन देवताप्रेरणमपेक्षितसमानन्यायेन क्रियायामपेक्षितमित्यर्थः । अत्र सर्गत्वप्रयोजकं रूपमाहुः—वैकारिकेत्यादि । त्रिरूपतेति । भूतमात्रेन्द्रियरूपता । किं कार्यमिति । किं प्रयोजनम् । ननु ' यन्मयं मनः ' इत्यस्य देवसर्गप्रयोजनोपपादकतया कथनेन मनसः सर्गोऽनुक्त एव स्यादित्याशङ्क्या निरासायाहुः—वैकारिकत्वेनैक्यमित्यादि । तथा चैवं मनसो देवतासाम्याद्वैकारिक इति विशेषणबलाच्चस्यापि सङ्ग्रह इति नाऽनुक्तिरित्यर्थः । सर्गत्वमिति । भगवत्तामस्यादेवं सर्गत्वम्, न तु स्वरूपबलादित्यर्थः । अत्राऽस्य प्राकृतसर्गस्य आवरणतत्त्वत्वं मध्यतत्त्वत्वं, महाभूतन्यायेन बोध्यम् ।

एवमाधिभौतिकप्रकारेण निरूपितान् पदं सर्गोपसंहरति—

पडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ।

रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः ॥ १८ ॥

पडिमे प्राकृताः सर्गा इति । एव विभागं चेन्न कुर्यात् सप्तमादिप्रयोगात् सर्वेऽप्येकविधा भवेयुः । एवं प्राकृतानुपसंहृत्य वैकृतेषु सावधानतया भेदा ज्ञातव्या इत्याह—वैकृतानपीति । प्राकृतकार्यं वैकृतं प्राकृते निरूपिते निरूपितं भवतीति वैकृतानां न भेदो न स्वरूप वा सिध्येत् । अतो मे शृण्वित्याह । मत्त एवैते भेदाः श्रोतुं योग्याः, न स्वन्यो जानातीति भावः । अतो व्यासश्चण्ड्युदासार्थं शृण्वित्युक्तम् । नन्वेते प्राकृतवैकृता लौकिकाः, भगवद्भक्तेः कथं श्रोतव्या इत्याशङ्क्याह—रजोभाजो भगवत इति । यदा भगवान् रजोगुणमुत्पत्त्यर्थम्, क्षेत्ररजो वा कामार्थं भजते, तदैवं लीलां करोति । अतो भगवल्लीलात्वात् श्रोतव्या एव सर्गाः । ननु न सर्वा भगवल्लीला श्रोतव्या, 'यावानर्थ उदपाने' इति न्यायेन स्वोप-योगिन्येव लीला सेव्येत्याशङ्क्याऽऽह—हरिमेधस इति । हरिः सर्वदुःखहर्त्री मेधा यस्य । भगवद्विषयि-णी या कचिन्मतिः, सैव सर्वदुःखहर्त्री, तस्मादा कापि भगवल्लीला श्रोतव्यैव । किञ्च, नियता विषयबुद्धि-भगवत्संबन्धित्वेनाऽत्र बोध्यते । अतो लीलान्तरापेक्षया मात्रारूपा लीलाः कालसंबन्धित्वात्सहजना-शिकाः, तदोपनिवृत्त्यर्थं चाऽवश्यं भगवदीयत्वेन ज्ञातव्याः । एतदेवाऽभिसन्धाय मेधःपदम् । यथा मे-धा शब्दो बुद्धिवचनः, एवं 'मेधस्' शब्दोऽप्यस्प्रत्ययान्तः ॥ १८ ॥

तस्माच्छ्रोतव्यमित्युपपाद्य वैकृतेषु प्रथममुपपादयति—

सप्तमो मुख्यसर्गस्तु पद्विधस्तस्थुपां च यः ।

वनस्पत्योपधिलतास्त्वक्सारं वीरुधो द्रुमाः ॥ १९ ॥

* सप्तम इति । वैकृतेषु, मुखे भवो मुख्यः । अन्नं प्रथमतः सृज्यमन्नादास्तदनन्तरम् । अन्यथा चाधर्कं त्वग्रे वक्ष्यते प्रक्रियान्तरे ॥ १ ॥ अतो मुखे भवो भक्ष्यत्वेनैव परिकल्पितः, सर्वजीवनोपयोगी प्राथम्येनोपकल्पितः । मनसा सह कर्मेन्द्रियाणां पद्विधत्वादाय पद्विधः । ते यथा भक्ष्यमाणा अपि नाऽपसरन्ति, ततस्तस्थुपां य इत्युक्तम् । स्थावराणामेव यः पद्विधः सर्गः, स एवाऽत्र ग्राह्य इति वच्छ-ब्देन निर्दिष्टः, न तु जङ्गमत्वेन जातः स्थावरतामापद्यमानः, तस्य भगवल्लीलात्वाभावात् । चकाराच्-ऽपि शास्त्रतो निरूपिताः परिगृहीताः दुग्धादयो वा चकारेण परिगृहीताः । वनस्पतयोऽधत्वादयः । प्रथमतो वनस्पतीनां ग्रहणम्, पालने विष्णोः प्राधान्याद्वैष्णवत्वेन, 'वैष्णवा च वनस्पतयः' इति श्रुतेः । पुष्परहिताः सफला वनस्पतयः, रजोरहिताः सफला वैष्णवाः । ओषधयो घ्रीहियवादयः फलपा-कान्ताः, ते हि मुख्यमन्नं भवन्ति । लताः कूष्माण्डादयः, भेदोरूपा व्यजनात्मकाः । त्वक्सारं वेण-वः, अन्नस्थित्यात्मकाः; घेणुयवा अन्नम्, वेणवश्च बहूपयोगिनः । वीरुधः सोमादयः, वृणादयश्च । ते-

प्रकाशः।

* सप्तम इत्यत्र । तेऽपीति । जङ्गमत्वेऽपि स्थावरत्वमापद्यमानाः पद्मचोपि । परिगृहीता इति । मुख्यसर्गत्वेन परिगृहीताः । बहिर्षदुपार्याने हिंसयज्ञस्य जघन्यत्वकथनात् पक्षान्तरं श्रोतमाहुः—दुग्धादी-

पामप्युभयरूपत्वम् । द्रुमाः सफलपुष्पा आग्रादयः । एतैः पद्मविधैरधमानैरचारः सुप्रतिष्ठिता भवन्ति ॥१९॥

नन्वेतेषां पद्मविधानां केन धर्मेणैकसर्गत्वमित्याशङ्क्यं तान् धर्मानिर्दिशति—

उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शाविशेषिणः ॥ २० ॥

उत्स्रोतस इति । एते हि सर्गरूपा भूतादिभावरूपा वक्ष्यन्ताः । तेऽपि चतुर्भिर्विशेषणैर्निरूप्यन्ते । ऊर्द्धं स्रोत आहारसंचारो येषाम्, तेषां भक्षितं जलादिकमूर्द्धमेव गच्छति । अनेन भूतत्वं निरूपितम्, विपरीतं वा । बुद्धिर्हि क्रिया बोध्या, ते पादपा इति तेषां बुद्धिर्निरूपिता । तमःप्राया इति ज्ञानाभावः, अज्ञानं तत्रैव पर्यवसितम् । प्रायःपदव्यावर्त्यार्थं वदन् विषयत्वं निरूपयति—अन्तःस्पर्शा इति । अन्तःस्पर्शमात्रं गृह्णन्ति, न त्वन्यविषयकं ज्ञानमस्तीत्यर्थः । यत्तु भारते वृक्षाणां सर्वेन्द्रियत्वं साधितम्, सर्वज्ञानं च; तदधिष्ठातृदेवतापरम्, अभिमानिनां तु स्पर्श एव । अविशेषिणश्च हस्तवित्तस्यादिपरिमाणे नियमरहिताः, विरोपसंज्ञारहिता वा ॥ २० ॥

एवं सप्तमं निरूप्य अष्टमं निरूपयति—

तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥

अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥ २१ ॥

* तिरश्चामिति । तिर्यगाहारसंचारो येषाम्, ते तिर्यश्चः । तिर्यक् अञ्चतीति गोभिर्भक्षितं तिर्यग्भागेनैव गच्छतीति । तेषां सर्गोऽष्टमः, अन्नस्य भक्षकोपयोगित्वात् । सोऽष्टाविंशद्विधः, तत्त्वानां तथात्वात्, तत्त्वेव भक्षितस्य प्रार्थितत्वात् । यद्यपि बहवो भेदाः सन्ति, तथापि भेदकप्राधान्यादष्टाविंशद्विध एव मतः । अन्येषामत्रैवाऽन्तर्भावो वक्ष्यते, वैकृतत्वं वा निराकरिष्यते । एतेषामपि पूर्ववच्चतुर्धा लक्षणमाह—अविद इति । वेदनं विद्, स्वस्य कर्त्तव्याकर्त्तव्यानुसन्धानम्, पारलौकिकज्ञानं वा, तद्रहिता अविदः । भूरि अधिकं तमो येषाम्, अतस्तमसा अभिभूताः सत्सङ्गे जातेऽपि न ज्ञानयुक्ताः । ये तु देवपशवो वैकुण्ठादिस्थिता वृक्षा वा ते कालाभिभूता न भवन्तीति न तैर्लक्षणाव्याप्तिः । तेषां सर्वेन्द्रियसद्भावेऽपि प्राग्जनैव विशेषतः पदार्थान् जानन्ति, चक्षुरादिभिस्तु न निर्द्धारः, तमोभूयस्त्वात् । हृद्यवेदिन इति । पूर्वानुभूतस्मृतिशून्यादिचिन्तारहिता वा, वेदनं वेद इति । अज्ञानं तेषां भूतस्थानम्, मोहो विषयः, इन्द्रियाणि घ्राणमात्रपर्यवसितानि, बुद्धिस्त्वनुभवरूपैव ॥ २१ ॥

ते त्रिविधाः । सात्त्विका द्विशफाः प्रोक्ता राजसास्तु चतुःशफाः । तामसा इतरे मोक्ता गुणानां दीनया परा ॥ १ ॥

गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।

द्विशफाः पदावधेमे अविरूपश्च सत्तम ! ॥ २२ ॥

प्रकाशः ।

यादि । उभयरूपन्यमिति । अन्नरूपत्वमन्नप्रापकरूपत्वं च ।

* तिरश्चामित्यत्र । अन्येषामिति । अनुष्ठानां सत्प्रमूषकारिणाम् ।

नव द्विशफा गवादयः । कृष्णः कृष्णमृगः, गवयो गोसदृशः, रुरुर्वहुशृङ्गमृगः । एते द्विशफाः ।
एते पुनर्यज्ञपशवः । तिर्यक्शब्दवाच्या द्विशफाः पशवश्च । यत्र पशवो निर्दिश्यन्ते तत्रैते प्राद्याः ।
अविर्मेप उग्रश्च । सत्तमेति संवोधनं पशुगणनायां भगवत्कृतसृष्टावन्यथाज्ञाननिवारणार्थम् ॥ २२ ॥

खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।

एते चैकशफाः क्षत्तः ! शृणु पञ्चनखान्पशून् ॥ २३ ॥

पङ्केकशफाः खरादयः । गौरो गौरमृग आरण्याः । शरभोऽष्टापदः । चमरी गोसदृशो मृगः । चकारात्
अन्येऽप्यप्रसिद्धा आरण्याः । ग्राम्यचमरीणां द्विशफत्वम्, ता न भगवत्कृष्टाः । क्षत्तरिति संवोधनं नैपु-
ण्यार्थम् । एत एव बहुविधा विश्वामित्रादिभिर्योगवलेन सृष्टा भवन्ति । तद्यावृत्त्यर्थं शृण्विति निर्देशनं पञ्च-
नखेषु बहुसन्देहसूचकम् । पञ्चनखा मनुष्या अपि, तद्यावृत्त्यर्थं पशूनित्युक्त्यान् । मनुष्याणामपि यद्यपि
पशुत्वं श्रुतिसिद्धम्, तथापि विवक्षितं न भवतीति तद्व्युदासः ॥ २३ ॥

श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो भार्जारः शशशल्लकौ ।

सिंहः कर्पिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ॥ २४ ॥

त्रयोदश श्वादयः । तत्र मकरादयः सर्वे अभूरा एकविधा अण्डजाः । कूर्मो जलचरोऽप्यण्डजत्वा-
भावात् पृथग्गणितः । मकरादय इति । आदिशब्देन सर्पादयोऽपि परिगृहीताः, अण्डजत्वसाम्यात् २४

* तत्राऽपि प्रधानभूतानिर्दिशति—

कङ्कटध्रुवदश्येनभासभल्लूकवर्हिणः ।

हंससारसचक्राह्वकाकोल्लूकादयः खगाः ॥ २५ ॥

कङ्कति । भल्लूकोऽपि पक्षिविशेषः, न तु क्रक्षः । तं विश्वामित्रसृष्टं केचिदाहुः, पक्षकल्पे तदभावे
वा । आदिशब्देन सूक्ष्मा अपि सर्वे परिगृहीताः ॥ २५ ॥

एवं भोग्यमोक्षन् निर्दिश्य तदुभयनियामकात्रिर्दिशति—

अर्वाक्स्लोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् ।

रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥ २६ ॥

अर्वाक्स्लोत इति । तुशब्दोऽत्र पूर्ववज्जननं व्यावर्तयति । अर्वामेव स्लोत आहारमध्यारो यस्य, स
नृणां सर्ग एकविध एव । सर्वे पञ्चनखाः, जलचरा अपि तथा । एकपादा जलचराश्च तस्मिन् कल्पे
न सन्तीति वा । तेषां पूर्ववत्क्षणमाह—रजोऽधिका इति । रजोगुण एव तेषामधिकः, न सात्त्विकः,
नाऽपि तामसा इति । ये पुनर्भगवदीयास्ते गुणातीता देवा एव, न नराः, ब्रह्ममृष्टा वा न भवन्ति, पञ्चक-
ल्पे वा तदभावः । भूतम्यानीयं रजः । सर्वदा कर्मपराः कुर्वन्त एव तिष्ठन्ति । ज्ञानेन्द्रियाणि तेषां गौ-

प्रकाशः।

* कङ्कत्यस्याऽऽभासे । तत्रापीति । अण्डजेऽपि ।

णानि, अनेन विषयेन्द्रियनिरूपणम् । दुःखे च सुखमानिन इति । बुद्धिः । चकारात्सुखे, दुःखसाधने च । एवमाधिभौतिकादिभेदेन स्थावरजङ्गमा मनुष्याश्च निरूपितास्तत्र एव ॥ २६ ॥

अन्ये स्थानरूपमिना अपि न सर्गत्वं प्राप्नुवन्ति । तदह—

वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तमः ।

वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः ॥ २७ ॥

× वैकृतास्त्रय एवैते इति । देवसर्गश्च सत्तमेति । मनुष्या एव पुण्यपारिपाकवशात् देवा भवन्तीति केचित् । अतो नवैव सर्गाः, गुणानां भेदान्तरासम्भवात् । उत्पत्त्या नवविधोऽप्युपपत्त्योपसंहाराच्च 'दश-विधः' अतश्चकारः—देवसर्गश्चेति । सत्तमेति संयोगेन देवानां फलरूपत्वज्ञापनार्थम् । स देवसर्गो द्विविधः, एको वैकारिकः सात्त्विकः, अपरो वैकारिको विकारज्जातः, स दशमः । तत्र प्रथमे 'निर्णयमाह—वै-कारिक इति । तुशब्दोऽस्माद्वैकारिकाद्भेदमाह । यः सात्त्विको वैकारिकः, स प्रोक्तः पञ्चमः । कौमारस्तु देवोऽपि भवति, मनुष्योऽपि भवतीति उभयनिरूपणेनैव निरूपितः, अतः पृथक्तया स न वक्तव्य इति तुशब्दः ॥ २७ ॥

देवसर्गस्त्वेकविधोऽप्यवान्तरभेदेनाऽष्टविधः । तान् गणयति—

देवसर्गश्चाऽष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः ।

गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ॥ २८ ॥

विबुधा देवा इन्द्रादय एके । पितरोऽसुरा एके । गन्धर्वाप्सरस एके । सिद्धा एके । यक्षरक्षांसि एके । चारणा अपि यक्षेभ्येति केचित् ॥ २८ ॥

भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधराः किन्नरादयः ।

दशैते विदुराऽऽख्याताः सर्गास्ते विश्वस्तृक्कृताः ॥ २९ ॥

भूतप्रेतपिशाचा एके । विद्याधरा इति केचित् । किन्नराः किंपुरुषादयः । एवं सर्वानुपपाद्य उप-संहारति—दशैते विदुराऽऽख्याता इति । संयोगेन केहसूचकम्, तेनाऽन्यथाकथनं व्यावर्तितम् । विश्व-सृजा ब्रह्मणा कृता एते सर्गाः ॥ २९ ॥

पृथावदुक्त्वा तूष्णींस्थिते पूर्ववत् पुनः प्रक्षयतीति वक्तव्यान्तरं निर्दिशति—

अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वन्तराणि च ।

एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिप्यात्मभूर्हरिः

सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवाऽऽत्मानमात्मना ॥ ३० ॥

प्रकाशः ।

× मिथ्यान्तमाहुः—उत्पत्त्येत्यादि । उपपत्त्येति । सत्त्वश्रुतित्वसाधारण्यरूपोपपत्त्या । अमुरादां सां-क्यमिथ्यायां हेत्यन्तरमाहुः—उपसंहाराद्येति ।

* अतः परं प्रवक्ष्यामिति । अनुषदं न । एतच्छेषनिरूपणानन्तरं कालान्तरे प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । अवशिष्टं रूपद्वयमास्ति, इन्द्रियाणि बुद्धिश्चेति । तदुभयं निर्दिशति—वंशान्मन्वन्तराणि चेति । वंश इन्द्रियरूपः, चकारात्तत्संबन्धिनोऽपि तत्त्वेनैव वक्तव्याः प्रतिज्ञाताः । नन्वेवं भगवान् अनेकविधान् किमर्थं कदा वा करोतीत्याशङ्क्याऽऽह—एवं रजःप्लुत इति । रजसा व्याप्तो भगवान् मृष्टौ प्रवृत्तः, सर्वेष्वेव कल्पादिषु आत्मनः सकाशात् स्वयमेवाऽऽविर्भूतः । सर्वेषां दुःखनिवारणार्थमोषसंकल्पमात्रेण कर्तृकर्मकरणरूपः स्वयमेव सृजति । ब्रह्माऽपि रजःप्लुतो भगवानेवेत्युक्तं भवति । कल्पादिष्विति बहुवचनं सत्त्वानि ब्रह्माण्डानि बहुधा सृजतीति ज्ञापयति । रजोऽपि स्वयमेवेति स्वस्यैव करणत्वम् । तथा कर्मकालादयोऽपि स्वयमेव । जगदपि स्वयमेवेति स्वस्यैव कर्मत्वम् । पुरुषादयोऽपि स्वयमेवेति स्वस्यैव कर्तृत्वम् । तस्मात्सर्वे हरिरिति सिद्धम् ॥ ३० ॥

(गुणव्यत्यय एतस्मिन् मायावित्वादधीशितुः ।

न पौर्वापर्यमिच्छन्ति नद्यां आभ्यन् भ्रमेर्यथा ॥

देवासुरादयः क्षतः ! कल्पेऽस्मिन् ये प्रकीर्तिताः ।

त एव नामरूपाभ्यामासन्मन्वन्तरान्तरे ॥)

इति श्रीभागवतसुषोधिच्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवच्छभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे दशमाध्यायविवरणम् ।

प्रकाशः ।

* अतःपरमित्यत्र । अवशिष्टमिति । सर्गतं न्यूहमभेऽवशिष्टम् ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुषोधिनीमकाशे नवमाध्यायविवरणं समाप्तम् ।

एकादशाध्यायविवरणम् ।

एकादशे तु कालस्य सर्वेषामिन्द्रियाणि यत् ।
 आध्यात्मिकं तु यद्रूपं त्रेधा तद्विनिरूप्यते ॥ १ ॥
 सर्वो हि भगवान् कालस्तदर्थमुपचर्यते ।
 धर्मप्रयुक्तो यः कालः स हि ब्रह्माणमेविवान् ॥ २ ॥
 सूर्यान्मिकस्तु यः कालः सर्वेषां सोऽपि च त्रिधा ।
 कायप्रवेशाप्रवेशादर्शनादर्शनात्तया ॥ ३ ॥
 भवकस्थानभागाभ्यामत्राऽप्युच्चावचं सदा ॥ ४ ॥

एवं पूर्वाध्याये कालस्य स्वरूपं कार्यं चोक्त्वा, तस्याऽवान्तरभेदान्निरूपयति । सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याऽऽधिदैविकम् । आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः कचिदिच्छाऽपि भेदिका । १ । पृथिवी च जलं तेजो देवास्तु पितृमानुषाः । उपाधिभित्तयं प्राहुस्ततः कालस्त्रिधा मतः । २ । प्रथमं मनुष्याणामहोरात्रं निर्णेतुं पार्थिवे लोके पृथिवीव्यवधानाव्यवधानाभ्यां सूर्यदर्शनादर्शनकृतं कालस्य दिनरात्रिरूपत्वमिति निरूपयितुम्, पार्थिवैरेव परमाण्वादिभिः कालभेदानाह । तत्रोपाधिभूतस्य परमाणोर्लक्षणमाह—

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

अथैकादशाध्यायं व्याख्यातुं सज्जति स्मारयन्तस्तस्याऽर्थं सज्जहन्ति—एकादशे त्वित्यादि । तुः सज्ज-
 तिशाङ्कानिरासे, विशेषावधारणे वा । कालस्य यत्सर्वेषामिन्द्रियाणि नरादिब्रह्माण्डानां स्वस्वदेहजीवनास-
 क्तिजनने मारकतयेन्द्रियात्मकमायुःशब्दवाच्यं रूपम्, तु पुनः, यदाध्यात्मिकं ब्रह्मायुःपरिच्छेदकम्, त-
 त् त्रेधा; परपरार्थकल्पाख्यप्रकारत्रयेण विशेषपूर्वकं निरूप्यते । तेन शास्त्रविचारेऽवसरः सज्जतिः । प्रश्न-
 विचारे तु राज्ञा 'यावान् कल्पो विकल्पो वा' इति सार्द्धश्लोकेन प्रश्ने, श्लोकेन 'परिमाणं च कालस्य कल्प-
 लक्षणविग्रहम् । यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाशं कल्पमथो शृणु ।' इति प्रतिज्ञानात् पञ्चकल्पकथनो-
 (च)रमवसरः । मैत्रेयोक्तौ तु 'कालावयवसंस्थितिम्' इति प्रश्नस्य सर्वशेषत्वेनोत्तरमिति प्रसज्जः सज्जति-
 रित्यर्थः । नन्वत्राऽऽयूरूपस्य कालस्यैवमिन्द्रियत्वे किं गमकमित्यत आहुः—सर्वो हीत्यादि । यतः सर्वो
 ब्रह्मायूरूपः, तदर्थमक्षरापरिच्छेदार्थं तन्निमेषतया उपचर्यते, स्वरूपतस्तु भगवान्; अतः परिच्छिन्नस्याऽऽ-
 यूरूपस्येन्द्रियत्वे उपचारोक्तिरेव गमकमित्यर्थः । ननु कालस्य कथं ब्रह्मायुःपरिच्छेदके(कते)त्यत आहुः—
 धर्मेत्यादि । धर्मप्रयुक्त इति । गतिरूपेण धर्मेणाऽत्यन्तं युक्तः । इदं 'कालगत्योपलक्षितैः' इत्यत्र स्फुटी-
 भविष्यति । तथा च गत्या परिच्छेदकत्वे(ते)त्यर्थः । गतिं स्फुटीकर्तुमाहुः—सूर्येत्यादि । सर्वेषामिति । दे-
 वपितृमनुष्याणाम् । कार्यप्रवेशाप्रवेशादिति । कार्यं जलम् । तद्भेदा इति आध्यात्मिककालभेदा ।
 तस्येति आध्यात्मिकम् । तेन 'सूर्यभूतस्याऽधिमातिकम्' इति निबन्धे यदुक्तम्, तन्मूलभूतकालापे-
 क्षयेति न विरोधः । क्वनिदिदि । उपरितनलोके, प्रलयादिषु च । इच्छेति । भगवदिच्छा । अपिशब्दा-
 द्भ्रमण आयु राण्डाः ।

भैत्रेय उवाच ।

चरमः सद्विदोपाणामनेकोऽसंयुतः सदा ।

परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥ १ ॥

* चरम इति। सतः कार्यस्य घटादेः, विदोपाणामवयवानां मध्ये यश्चरमः, यस्य पुनरवयवो नास्ति, अतिसूक्ष्मत्वात् विभाजकाघातं न सहते, स चरमः । सोऽपि सजार्तीयैः समुदायावस्थां न प्राप्तः । तदाह—अनेक इति । कार्यावस्थां च न प्राप्तः—असंयुत इति । सदेति । कदाचित्संयोग प्राप्तो भवत्येवेति लक्षण-मसंभवेव स्यात् । अनेकत्वं च नैकसङ्ख्याभावः, यत्र तिष्ठति तत्र तत्सजार्तीया बहव एव तिष्ठन्तीत्य-नेकत्वम् । भौतिकत्वे सति नित्यो गतिमान् परमाणुरिति परमाणुलक्षणे क्रियमाणे परमाणुभ्यः कार्योत्पत्तिरिति मतं स्यात् । सिद्धान्ते तु स्थूलादेव सूक्ष्मोत्पत्तिः, स्वसमानावयवस्थूलांशः कार्यजनक इति । यदनेकावयवैर्गोचरं पटादौ, तत्कार्पासादेः स्थूलस्यैव दीर्घावस्थां प्राप्तस्य आकृतिविशेषपदार्थखण्डशो योजनम् ।

प्रकाशः ।

* चरम इत्यत्र । श्रीधरीये—‘अनेकः कार्यावस्थामप्राप्तः, असंयुतः समुदायावस्थां चाप्नातः, अत एव सदा ’ इति व्याख्यातम् । एतन्मते सदापदमवस्थाद्वयराहित्येन वर्तमानतामात्रबोधकम् । तत्र दोषं बोधयितुं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति—सोऽपीत्यादि । सजार्तीयपदमाकाशपरमाणुसंयोगस्य सर्वदा सत्त्वात्सम्भववारणाय । सदापदप्रयोजनमाहुः—कदाचिदित्यादि । कदाचिदिति । कार्यावस्थायाम् । तथा च, सदापद (स्य) उभयत्राऽव्यये मूले सजार्तीयपदमावादाकाशसंयोगस्य सर्वदा सत्त्वेन लक्षणमसंभ-वप्रस्तं स्यात् । कार्यावस्थानिषेधमात्रे त्यागासंयोगेऽप्यनेकत्वस्याऽनाधादनेकपदेनैव सजार्तीयसंयोगाव-स्थावारेणेऽपि सार्थक्यम्, अतस्तस्याव्याख्यानमसङ्गतमित्यर्थः । नन्येकपदेन कथं समुदायावस्थानिषेध इत्या-काङ्क्षयामाहुः—अनेकत्वं चेत्यादि । यत्रेति । तथा चैवं वारणमित्यर्थः । ननु सदा कार्यावस्थानिषेधस्य किं प्रयोजनमत आहुः—भौतिकेत्यादि । तथा च, पूर्वाध्याये कालस्योपादानत्वप्रतिपादनेन तस्य च परममह-त्त्वेन स्थूलासूक्ष्मोत्पत्तिरङ्गीकृता, श्रुतौ च ‘असत्. सद्येतत्सु (?)’ इति विभागादङ्गीकृता । परमाणुभ्यः कार्योत्पत्त्यङ्गीकारे तदुभयं विरुध्येतेति तदभावः प्रयोजनमित्यर्थः । ननु सूक्ष्मात्स्थूलोत्पत्तौ स्पर्शवत्त्वेनाऽऽ-त्मकतेति कारणतानुगमः, स्थूलात्सूक्ष्मोत्पत्तौ तु कालप्रकृत्यादिषु तदभावेनाऽप्येषु च तत्सत्त्वेन कारणता-निर्वहिरूपस्याऽननुगमादौरवप्रसङ्ग इत्यत आहुः—स्वसमानेत्यादि । एवं कार्यम्, तत्समानान्तजनन-योग्या येऽवयवाः, तद्रूपो यः स्थूलांशः, स कार्यजनकः । तथा च, जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रति स्वयोग्यावयव-स्थूलांशत्वेनाऽनुगता कारणता । सा च म्वद्यत्वेन प्रत्यक्षादिगोचरं प्रतिनियतं घटा(दि)रूपं परामृशता तत्राऽप्युपयुज्यते । तद्वत्त्वा कारणतानुगमाङ्गीकारे तु स्पर्शवत्त्वस्य साधारणत्वेन घटादिकं प्रति नृदादिरूपेण प्रतिनियता अन्यापि कल्पनीयेति कल्पनाद्वयेन नैवं गौरवप्रसङ्गे नाऽस्माकमित्यर्थः । ननु स्थूलादेक-स्मात्सूक्ष्मोत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा, पटादौ सूक्ष्मरूपैरेव तत्त्वादिभिः पटाद्युत्पत्तिदर्शनादित्यत आहुः—य-दित्यादि । योजनं संयोगद्वारा एकीकरणम् । खण्डशो योजनमवयवयुक्तीकरणम् । तथा च, तत्राऽपि स्थूलांशसमुदायस्यैककर्म्यं कारणत्वात्, यन्प्राप्त्युक्तोत्पादनेन. तदपेक्षया न्यूनस्य समानस्य वा पटोत्पत्तिः । न तु तत्समानात् स्थूलस्य, नापि बहुस्य इति न प्रयत्नविशेष इत्यर्थः । इमं प्रकारमन्यत्राऽप्यतिदिशन्ति ।

समुदायस्य चैवोपादानत्वम् । एवं कुण्डलप्रतिमादावपि तावत्समुदायस्यैवोपादानत्वम्, अन्यथा अनेकं कार्यं स्यात् । एकस्यैकमेवोपादानमिति निश्चयः । कार्यस्य पाञ्चभौतिकत्वात् जलादयः संयुक्ता भवन्तीति तेऽपि ततः पृथग्भूता परमाणुत्वमापधेरन् । भगवांश्च सर्वत्रोपादानमिति चरमत्वं च तस्योपपद्यत इति तद्यावृत्त्यर्थमनेक इति । स त्वेक एव । असम्भवव्यावृत्त्यर्थमेव सदा । परमाणुर्विशेषः, विशेषेण तत्र ज्ञानमपि विधीयते । कुयुक्त्या सोऽन्यथा न मन्वव्य इत्यर्थः । तस्य परमाणोः स्वरूपमुक्त्वा कार्यमाह—नृणामैक्यभ्रमो यत इति । नृणां जीवनात्, यैः परमाणुभिः कृत्वा, आत्मना सह देहस्यैक्य-भ्रमो भवति । ऐक्यभ्रमहेतवः परमाणव एव । ते ह्यतिसूक्ष्मा धर्माधर्माभ्यां संस्कृता जीवैः संबध्यन्ते, तदा देहभावमापद्यन्ते । अत एव ते दुष्टाः कालस्योपाधिभूताः । तत्संबन्धे जीवस्य नाश एव । अत एव तेषां भ्रमजनकत्वम् । पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिपक्षमाश्रित्य भ्रमात्केचिदाहुः । तत्सोढव्यम् ।

प्रकाशः।

—एवमित्यादि । तावत्समुदायस्येति । सुवर्णमण्यादिसमुदायस्य । तथा (च) न कापि कारणताव्याभिचार इत्यर्थः । ननु समुदायस्थले बहूनां न कारणता, किन्तु समुदायैवेत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः—अन्यथेत्यादि । तव मते कारणगुणानां कार्यगुणारम्भकत्वनियमात् कारणगतैकत्वैः प्रत्येकमेकत्वारम्भे कार्ये-ऽनेकैकत्वप्रतीतिः, अनारम्भेऽपि तद्वतैकत्वानामेव प्रतीतिरापद्येतेत्युभयथाऽपि कार्यं स्वनिष्ठैकत्वशून्यमेव स्यात् । अतस्तादृशस्थले कार्यं एकत्वप्रतीतिरेव समुदायस्य कारणतागमिकेत्यर्थः । एवं च व्यासज्येष्ठवृत्ति-कारणतायां बहूनां कारणता, समुदायपक्षे त्वेकत्र पर्यवसितेति लाघवमपि बोध्यम् । एवं जरायुजेषु बीजर-जोशसमुदायस्यैवोपादानता । मान्धात्रादावपि पुंसवनजलादिकमेव रजः स्था(प)नीयम् । एतेनैवाऽण्डजोद्भि-ज्जा अपि व्याख्याताः । त्वेदजा अपि स्थूलांशादेव त्वेदात् सूक्ष्मा उत्पद्यन्ते, वृद्धिस्तु पश्चादाहारादिना । तदेतत् सर्वं हृदिष्ठत्वाहुः—एकस्येत्यादि । ननु तर्हि परमाणुपुञ्जादेव कार्योत्पत्तिरस्तु । तस्य सदा असं-युतत्वेन कार्यावस्थानस्तीकारे किं बीजमत आहुः—कार्यस्येत्यादि । संयोगादुत्पत्तौ हि विभागाच्छाशः । कारणावस्थयाऽवस्थानं च प्रत्यक्षसिद्धम् । अतो यदि परमाणुपुञ्जादुत्पत्तिः कार्यस्य स्यात्, तदा नाश-दशायां कार्यं तथा स्यात् । तच्च न हृदयेते, न वा श्रूयते; अतः प्रमाणानुरोध एव तदनङ्गीकारे बीजमि-त्यर्थः । एवमसंयुतत्वं परीक्ष्य अनेकत्वं परीक्षन्ते—भगवानित्यादि । सदापदं तु परीक्षितमेवे-त्याहुः—अमम्भवेत्यादि । एवं लक्षणं विचार्य, विज्ञेयत्वप्रयोजनं विचारयन्ति—विशेषेणेत्यादि । कुयुक्त्ये-ति । नैयायिकादिप्रसिद्ध(त)या तन्मित्यत्वसंयुक्तत्वादिसाधिका । ननु परमाणुभ्यः कार्योत्पत्तीकारे तेषां प्रयोजनान्तराभावाद्यदुपगमवैयर्थ्यमित्यत आहुः—तस्येत्यादि । ऐक्यभ्रम इति । देहाध्यासः । तेषां तादृश-भ्रमहेतुत्वमुपपादयन्ति—ते हीत्यादि । 'सियः प्रविष्ट उदरं पुंसोरेतः कणाश्रयः ।' इति वाक्याद्यदा जीवो गर्भे प्रविशति तदा, अन्यथा वा, स्वस्य पित्रादेश्च धर्माधर्माभ्यां संस्कृतात्मनेऽपि तत्राऽऽहारादिभिः प्रविश्य जीवै-वस्वरूपेण सम्बध्यन्ते, रजस्यलमिषं सं श्रूयन्ति; तदा जीवा देहमापद्यन्ते, देहमध्यगम्यन्ति; तेन तेषां तथा-त्वमित्यर्थः । अत एवेति । देहाध्यामापादकत्वादिव नाश इति । स्वरूपाद्यज्ञानेन मोक्षप्रतिपन्थः । अत एवेति । धर्माधर्मसंस्कारेण दुष्टत्वादिव । धर्माधर्मयो—'ऐक्यभ्रमः=अवयविवुद्धिः, 'येषां समूहेन हृतो वि-दोषः' इति पद्यमस्त्वधावस्थानम् । इति व्याख्यातम् । तदनुवदन्ति—पुञ्जादित्यादि । भ्रमात् केचिदा-हुः । गणावयवविभ्रमान् ऐक्यभ्रमजनकत्वं केचिदाहुः इत्यर्थः । तद्वृथयन्ति—तत्सोढव्यमिति । मू-

एतदर्थमेव कालावयवत्वेन निरूपणमिति अमपदप्रयोगः । मनस्तु परमाणुपरमाण्वेव, न तु परमाणुः । परमाणवस्तु चतुर्विधा एव, अन्यथा पञ्चविधाः परमाणवः स्युः । कार्यं च ततः स्यात्, परमाणुत्वात् । अतो नित्यगतिमत्त्वं न लक्षणम् । 'तदेजति तन्नैजति' इति श्रुत्या नित्यो भगवान् परमाणुः स्यात् । भौतिकत्वं च तेषां साधनीयम् । स्मृतिश्च श्रुत्या बाधितेति वैशेषिकादीनां लक्षणं बाधितमेव । प्रकृते चाऽनुपयोगः ॥ १ ॥

एवं परमाणुलक्षणमुक्त्वा परममहतो लक्षणमाह—

सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् ।

प्रकाशः ।

लवाक्योपन्यासात् तदनुकरणीयम् । अयमर्थः । मूले हि 'एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात् परमाणवो ये । अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः । (५-१२-९) ' इति यदुक्तम्, तत् रङ्गगुणोपात्म्ये जडेन स्वस्य भारामावं बोधयितुम् । भारः कस्येति जिज्ञासायाम् ' अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यां यः पार्थिवः (५-१२-५) ' इत्यनेन चलनक्रियाप्रयुक्तः पार्थिवे जनव्यवहारः, नो चेत् पाषाणतुल्यतेति बोधयित्वा, ततः प्रत्येकमवयवानुपर्युपरिष्ठानिरूप्य, तेषामुत्पत्तिनाशौ क्षितिनिष्ठत्वमिति क्षितेरेव संस्थानविशेषात् तत्तद्व्यवहारकारण(त्व)मिति निरूप्य 'एवं निरुक्तम्' (५-१२-९) इति श्लोकेन पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिराश्रितेत्यवयवविभ्रमजनकत्वं यद्यप्यापादत आयाति, ' पीवेति राशौ न विदां प्रवादः (५-१०-९) ' इति कथनात्, तथापि तत्र तस्य न तात्पर्यम्, परमाणुनामप्यविद्याकल्पितोक्त्या अमविषयत्वाङ्गीकारेण विशेषभ्रमस्याऽत्र विवक्षितत्वात् । किन्तु स्वस्याऽध्यासानावेन भारामावे तात्पर्यदिहाध्यासस्यैव भ्रमत्वं विवक्षितमिति सिध्यति । तदाहुः—एतदर्थमित्यादि । कालो हि नित्ये प्रपञ्चे भूतत्वादिभिः स्वरूपैर्धर्मैर्नैश्वर्यवश्रमं जनयतीति भ्रमजनकः । अतस्तेषामुक्तभ्रमजननयोग्यत्वज्ञापनायैव भ्रमपदप्रयोगः, न तु तेषामवयवविभ्रमजनकत्वज्ञापनाय, सदा असंयुतत्वकथनेन तद्व्याख्यानेऽपि समूहावस्थानङ्गीकारादिति । अतो भ्रान्तत्वेनोपेक्ष्यतया सोढव्यमिति भावः । ननु परमाणुभ्यः कार्योत्पत्त्यनङ्गीकारे मानसप्रज्ञासृष्टिर्भाविता स्यात्, तस्याऽपि परमाणुत्वात् । न च कारणताननुगमः, स्पर्शवत्त्वमनादित्य मूर्तत्वेनैव तदङ्गीकारादित्यत आहुः—मन इत्यादि । मनसो या सृष्टिः, सा चिन्तामण्यादिभ्य इव सामर्थ्यविशेषात्, न तु सजातीयसंयोगेन; अतो न दूषणमित्यर्थः । ननु किमत्र गमकमित्यत आहुः—परमाणव इत्यादि । स्यादिति । सजातीयसंयोगेन स्यात् । तथा (च) भौतिकत्वाभावः; कारणतामकारवैलक्षण्यं च मनसि परमाणुभेदगमकमित्यर्थः । ननु माऽस्तु ततः कार्यम्, तथापि तल्लक्षणानङ्गीकारे किं बीजमत आहुः—अत इत्यादि । अत इति । मनसि व्यभिचारात् । दूषणान्तरमाहुः—तदेजतीत्यादि । तथा चेदं दूषणद्वयमनङ्गीकारबीजमित्यर्थः । ननु भौतिकत्वे सतीति विशेषणाल्लेगी दोषावित्यत आहुः—भौतिकत्वमित्यादि । तथा च वैशेषिकमते सृष्ट्यादौ नित्यानां परमाणुनामेव सत्त्वेन तदतिरिक्तभूताभावात् केनचित् सम्यग्धने तेषु भौतिकत्वं साधनीयम् । तच्च भूतत्वेन बाधितं सान्निध्यं वा । अतस्तत्सिद्ध्यभावात् विशेषणमेवाऽसङ्गतमिति दूरनिरस्तस्तेन दोषाभाव इत्यर्थः । ननु कणादस्मृतिरूपाच्छब्दादेव तत्सिद्धिरित्यत आहुः—स्मृतिरित्यादि । श्रुत्येति । ' एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सं रायुज्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य पारिणी । ' इत्यादिरूपया । हेत्यन्तरमप्याहुः—प्रकृत इत्यादि । प्रकृत इति । कालजाने ।

कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ २ ॥

+ सत एवेति । सतः कार्यमात्रस्य संपूर्णस्य ब्रह्माण्डस्य, स्वरूपावस्थितस्य, न तु प्राकट्येनाऽवस्थितस्य, कैवल्यमेकता, तत्परममहानिति लक्ष्यम् । पृथिवीमात्रं परममहानिति पक्षं निषेधति—अविशेष इति । नास्त्ययं पृथिवी जलमिति वा विशेषः, विशेषबुद्ध्याविषयः । निरन्तरो भेदशून्यश्च । सत एवेति स्वात्मिकव्युदासः । पदार्थस्येति वेदव्युदासः । स्वरूपावस्थित इति कार्यव्युदासः । ब्रह्माण्डस्थितो भगवान् परममहानित्युक्तं भवति । सर्वोऽपि पदार्थः सर्वत्र नैकबुद्ध्यारूढो विशेषकल्पनाशून्यः प्रमात्रपेक्षभेदशून्योऽपि । यावान् सूर्येण प्रकाश्यते, स सर्वो मिलितः परममहान् ॥ २ ॥

एवं पूर्वोक्तरावर्था निरूप्य उपहितं कालं लक्षयति—

एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम ! ।

संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ३ ॥

× एवं कालोऽप्यनुमित इति । यथा परमाणुपरममहान्तौ अनुमितौ, कार्यचरमविशेषेण कार्यसमुदायेन च, एवं कालोऽपि तद्वोक्ता तादृशपरिच्छेदकर्ता अनुमेयः, सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च । सत्तमेति संबो-

प्रकाशः।

+ सत एवेत्यत्र । प्राकट्येनेति । लोकादिरूपेण परिणामेन । एकतेति । एकत्वसङ्ख्या । अयमिति । परममहान् । सत एवेत्यादि । स्वात्मिकस्याऽपि जात्याकृतित्वव्यक्तिरूपत्वाभिमानेन पदार्थत्वादन्यानधिष्ठितेन, स्वरूपावस्थितत्वाच्च तत्राऽतिव्याप्तिवारणाय सत्पदमित्यर्थः । पदार्थस्येत्यादि । वेदस्याऽपि भगवदात्मकत्वेन स्वरूपावस्थितत्वात् सत्त्वाच्च तत्राऽतिव्याप्तिरिति तद्वारणाय पदार्थपदम्, वेदस्य पदत्वेन पदार्थत्वाभावाद्धारणमित्यर्थः । स्वरूपावस्थितस्येत्यादि । 'प्रापञ्चिकपदार्थे सत्त्वपदार्थत्वेवोर्विद्यमानत्वेऽपि स्वकारणाधिष्ठितत्वेन स्वरूपावस्थितत्वात् सत्त्वाच्च तद्वारणमित्यर्थः । ननु ब्रह्माण्डस्याऽपि कार्यत्वेन स्वरूपावस्थितत्वाभावात् लक्षणम(यम)सम्भवीत्यत आहुः—ब्रह्माण्डेत्यादि । तथा च, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तरः' इति, 'महतो महीयान्' इति श्रुत्युक्तो भगवानेव परममहान् । तन्निष्ठैकत्वम्येव परमहत्त्वेन, तस्य चाऽन्यत्राभावेनेदं तस्यैव लक्षणम्, न ब्रह्माण्डस्य । एतज्ज्ञापनायैव 'अविशेषो निरन्तरः' इति स्वरूपबोधकं पदद्वयमुक्तम्, अन्यथा न वदेत्, प्रयोजनाभावादित्यर्थः । तथा च, वस्तुतः परमाणुत्वस्याऽपि ब्रह्माण्डेव पर्ववसानबोधनायाऽत्रैवं बोधितमिति भावः । नन्वस्य प्रकृते कथमुपयोग इत्याकाङ्क्षायामग्निमन्वारस्येनाऽस्य तात्पर्यमाहुः—सर्वोऽपीत्यादि । अत्र शून्योऽपीत्यन्तं व्याख्येयवाक्यम्यप्यतत्पर्यविवरणम्, भगवल्लीलात्वबोधनायाऽऽहुः, 'अथ ते भगवल्लीलाः' इत्येव प्रतिज्ञानात् । तथा च 'सर्वं सर्वमयम्' इति श्रुत्या सर्वोऽपि सन् पदार्थः सर्वत्र, तथापि स्वरूपेऽवस्थितत्वान्नैकबुद्ध्या-गृह्यते, अविशेषत्वाद्दिशेषकल्पनाशून्यः, निरन्तरत्वात् प्रमात्रपेक्षभेदशून्य इति वस्तुस्थितिः । एवं वस्तुस्थितौ मत्सामान्यमिदमवस्थानेन यावत्स्थितायच्छिन्नः सूर्यप्रकाशः परममहत्त्वेन ग्राह्य इत्यर्थः । एतेन श्रीपरीयस्याऽऽङ्गतत्त्वमर्थादेव बोधितं ज्ञेयम् ।

× एवं काल इत्यत्र । यथेत्यादि । यद्यप्येते नाऽस्मन्नागध्यक्षौ, तथापि यदध्यक्षौ, तेऽस्मानेताभ्यां हेतुभ्यां बोधयन्तीति यथा (व०) नावानुमेयो, तथा तादृशः कालोऽपि तत्परिच्छेदकत्वेनाऽनुमेय इत्यर्थः ।

धनमनुमानजनार्थम् । ननु कालस्य असङ्गस्य भगवत इव कथं पदार्थसंबन्धः, कथं वाऽनुमानम् ? अन्यथा भगवतोऽप्यनुमानं स्यात् । तत्राऽऽह—संस्थानश्रुत्तयेति । संस्थानं तदवस्था, परमाणुत्वं परमगह-
ज्वमिति । भगवतो वस्तुस्वरूपत्वेन तुल्यत्वेऽपि यः संस्थानविशेषः, तस्य च यो भोगः, स कालकृत ए-
वेति कार्यसौक्ष्म्यस्थौल्यात् कालस्य सौक्ष्म्यं स्थौल्यं च । नन्वेवं कथं करोति स्वरूपस्याऽन्यथात्वम्, त-
स्य च भोगम् ततो भोगम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—भगवानिति । एवं सामर्थ्यरूपो भगवान् । यथा केचन ता-
दृशी मायायपि, विद्या वा, कल्पयन्ति. अस्मिन् शास्त्रे स कालः । तर्हि एवं 'सर्वपदार्थभोक्तारं कथं स-
र्वं न परम्पतीत्याशङ्क्याऽऽह—अव्यक्त इति । तस्य कालस्य ग्रासनिवृत्तिपरिज्ञानार्थं कार्यमाह—व्यक्तश्रु-
मिति । ननु स्वयमव्यक्ते व्यक्तं कथं मुक्ते ? तत्राऽऽह—विभुरिति । सर्वप्रकारेण भोक्तुं शक्त इत्यर्थः । ३ ।

अनुमितं कालं शब्दत आह—

स कालः परमाणुर्वै यो मुक्ते परमाणुताम् ।

सतो विशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ॥ ४ ॥

स काल इति । यः परमाणुतां मुक्ते परमाणुं व्याप्नोति, ततः त्वस्याऽपि परमाणुत्वमनुभवति, स प-
रमाणुः काल इत्यर्थः । एवं सतो विशेषभुग्यः, सन्मात्रस्यैव विशेषतां यो मुक्ते, तद्भोगेन स्वयं वा वि-
शेषत्वं प्राप्नोति, स परममहान् कालः । तुल्यत्वे महत्त्वस्याऽऽद्युः परिच्छिन्नाच्च ॥ ४ ॥

एवमाद्यन्तकालं निरूप्य मध्यकालं निरूपयति—

अणुर्द्वौ परमाणू स्यान्नसरेणुस्त्रयः स्मृतः ।

जालार्करश्म्यवगतः खमेवाऽनुपतन्न गाम् ॥ ५ ॥

* अणुर्द्वौ परमाणू स्यादिति । येन मार्गेण सूर्यरश्मिकं गच्छति, तस्मिन्मार्गे परमाणुदेशं यावता
कालेनाऽतिक्रामति स परमाणुकालः । यावता परमाणुद्वयदेशमतिक्रामति सोऽणुकालः । एवमेवऽपि । या-
वता कालेन सर्वमेव नभोवल्यं द्वादशराश्यात्मकमतिक्रामति स परममहान् संबत्सरात्मकः । अणुत्रयेण
त्रसरेणुः । स्मृत इति तत्र प्रमाणं महतां स्मरणम् । स तु प्रत्यक्ष इत्याह—जालार्करश्म्यवगत इति ।
गवाक्षमार्गेणाऽन्तःप्रविष्टसूर्यरश्मिषु अवगतो भवति । अवगतेर्व्यञ्जकद्वयमाह—खमेवाऽनुपतन्न गामिति ।

प्रकाशः ।

तदवस्थेति । सूर्यगन्तव्यदेशावस्था । एतस्यैव विवरणं परमाणुत्वमित्यादि । सौक्ष्म्यं स्थौल्यं चेति ।
अनुमेयमित्यर्थः । ततो भोगमिति । आध्यात्मिककालद्वारा भोगम् । भगवानिति । तथा च, 'यस्य ब्रह्म च
क्षत्रं च' इति श्रुत्युक्तत्वादनुत्पत्तात् करोतीत्यर्थः । एतेन चेत (न) त्वं बोधितम् । ग्रासनिवृत्तिपरिज्ञानार्थ-
मिति । यं न प्रसजि. तं (?) परिज्ञानार्थम् । तथा चाऽव्यक्तं न प्रसजतीत्यर्थः ।

* अणुरित्यत्र । सवत्सरात्मक इति । मानुषसंवत्सरात्मकः । 'अणुर्द्वौ' 'त्रसरेणुस्त्रयः' इत्यादीं न
द्वित्रियोगः, 'सदा असंयुतः' इत्यनेन तत्रिवारणात्, किन्तु तावद्विभाजकापातसहिष्णुत्वे (म) नाऽविभक्त-
त्वं बोध्यम् ।

न ते त्रसरेणवो भूमौ पतन्ति, किन्तु तस्मिन्नेव रश्मौ आकाशं प्रत्युड्डीयमाना गच्छन्ति । एकवचनवा-
न्तरमेदव्युदासार्थम् ॥ ५ ॥

त्रसरेणुत्रिकं मुहूर्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृतः ।

शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ॥ ६ ॥

निमेषाखिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः ।

क्षणान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुतादश पञ्च च ॥ ७ ॥

लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिका ।

ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः पड्यामः सप्त वा नृणाम् ॥ ८ ॥

त्रसरेण्विति । त्रसरेणुत्रितयस्य यावान् कालः, स त्रुटिसंज्ञको भवति । स एव त्रुटिः शतभागो
वेधः, शतांशो भागः । शतशब्दोऽत्र नाऽपारमितवार्चित्याह—तुशब्दः । शतं त्रुट्य एको वेध इत्यर्थः ।
वेधत्रयं लवः॥ निमेषखिलवः॥ निमेषत्रयं क्षणः । पञ्च क्षणाः काष्ठा । पञ्चदश काष्ठा लघु ॥ पञ्चदशलघू-
नि नाडिका । नाडिकाद्वयं मुहूर्तः॥ नाडिकापट्वं प्रहरः, सप्त वा । नृणां मनुष्याणाम् । यन्नाडिका घटिकापे-
क्षया स्यूता, तेन कथमपि वृद्धा रात्रिर्दिनं वा, तस्य चतुर्यो भागः सप्तनाड्यात्मकः, हासे तु पन्नाड्यात्म-
कः । एवमहोरात्रे द्विपञ्चाशन्नाडिका भवन्ति । घटिनाडिका एवैवंवकारेणाऽत्र गणिताः । * ये तु सन्ध्या-
द्वयपरित्यागेनाऽऽहुः, तैः 'यामाश्वत्वारश्चत्वारः' इति वाक्यमनुसन्धेयम् । अथ यदि प्रातःसन्ध्या
दिवचे, सायंसन्ध्या रात्राविति; तत्रोभयत्र घटिकाचतुष्टयं न गणितमिति । तथा गणनायां प्रयोजनाभा-
वात् । सन्ध्यासन्ध्यांशव्यतिरेकेण मध्ये धर्मार्थमिति चेत् ? एवमप्यायुर्निरूपकत्वेन तत्त्यागे प्रयोज-
नाभावात् । तत्र धर्मकरणे आयुर्वर्द्धत इति चेत् ? अन्यदा धर्मकरणे आयुर्वृद्धिर्न स्यात् । 'उद्यन्नस्त-
मयन्नसौ' इतिविरोधश्च । न च नृणामिति वाक्यात् पूर्वसन्ध्याकालो देवानाम्, पश्चात्तनोऽनुराणामिति ।
एवमप्यायुःपरिमाणार्थं न गणितव्यम् । धर्माद्यमेव तथाकथनं न युक्तम् । किञ्च, यदि वक्ष्यमाणं प्र-
माणं साम्प्रतं नाडीपरिमाणमेव स्यात्, तदैवं कल्पनमुचितम्, वर्द्धते त्विदं परिमाणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रकाशः ।

* ते द्वे मुहूर्त इत्यत्र । ये त्वित्यादिना श्रीपरव्याख्यानमनुष्य तत्राऽम्बरसमाहुः—तैरित्यादि । अनु-
मन्धेयमिति । तथा गणनायां 'चत्वारो या(मा)मुहूर्तद्वयं चाऽहर्नी' इतिवाक्यं स्यात्, न तु तावन्मात्रम्,
अन्तर्ननुमन्धेयमित्यर्थः । एवमप्येत्यादि । धर्माद्यमेवेति 'संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितम्' इत्यमेवा-
क्यादस्या गणनायाम्नादप्यांशरूपकत्वेन घटिकाचतुष्टयत्यागे आयुःपरिमाणं न भवेदिति तस्यागे प्र-
योजनाभावादित्यर्थः । तत्रेति । दिनरात्र्योः । अन्यदेति सन्ध्याद्वये । दृष्टान्तरमाहुः—उद्यन्नित्यादि ।
तथा चाऽग्निम् वाक्ये सन्ध्यां गृहीत्वैवाऽऽपुर्णरणेः सन्ध्ययोरप्यायुर्मानान्तरगतत्वमवधार्यते, तयोरनन्त-
रगतत्वे मूलवाक्यविरोध इत्यर्थः । उक्तपदान्तराभ्युपगमेऽपि नौफदृष्ट्याद्वार इत्याहुः—एवमित्यादि । व-
क्ष्यमानवाक्यविरोधेन पूर्वोक्तवचनस्याऽग्राह्यत्वमाहुः—विश्वेत्यादि ।

तदर्थं मानमाह—

द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।

स्वर्णमापैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलशतम् ॥ ९ ॥

द्वादशार्धपलोन्मानमिति । द्वादशार्धपद । उभयज्ञाने न्यूनाधिकभावो बुध्यत इति तुल्यज्ञानार्थं द्वादशार्धता उक्ता । पलं सुवर्णाश्चत्वारः । सुवर्णं षोडशमापम् । पन्नगुञ्जापरिमितो मापः । गुञ्जा च त्रि-
यवा । द्वादशार्धपलेन सप्त्रेण पात्रं विधाय, स्वर्णशलाकाचतुष्टयेन मिलितेन मध्ये छिद्रं कर्तव्यम् । ते
च स्वर्णमापाश्चतुरङ्गुलाः, चतुस्त्रिंशत्तिलानां चतुर्गुणदीर्घाः । तदाह—स्वर्णमापैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैरिति ।
यावत्प्रस्थं जलं तत्र माति, तावति प्राविष्टे प्लुतं भवति ॥ ९ ॥

एवं नाडिकापरिमाणमुक्त्वा तत्तत् कर्ध्वं कालपरिमाणमाह—

यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे ।

पक्षः पञ्चदशाहानि शुक्रः कृष्णश्च मानद ! ॥ १० ॥

+ यामाश्चत्वार इति । चत्वारो यामा अहः, पुनश्चत्वारो यामा रात्रिरिति ज्ञापयितुं द्विरुक्तिः । अहनी
रात्रिन्दिवम् । उभे इति आवृत्तिव्युदासार्थम् । एवमुभयं मिलित्वा एकमहः । पञ्चदशाहानि पक्षः । स
पक्षो द्विविधः, शुक्रः कृष्णश्चेति । रात्रिमुखे चन्द्रदर्शनयुक्तः शुक्रः, रात्रिमुखे एतद्द्वीपे चन्द्रभावयुक्तः
कृष्णः । मानदेति संवोधनं श्रुत्वा वचनान्यवगच्छतीति गुरोर्मानवाता । पञ्चदशाहानीति कलामि-
मायम् ॥ १० ॥

तयोः समुच्चयो मासः पितृणां तदहर्निशम् ।

द्वौ तावतुः पडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ॥ ११ ॥

अयने चाऽहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृतः ।

संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितम् ॥ १२ ॥

* तयोः समुच्चय इति । तयोः समुच्चयो मेलनं मासः । स उभयविधो भवतीति द्वयमप्यस्याऽभिप्रेतम् ।

प्रकाशः

+ यामा इत्यत्र । कलामिमायमिति । गणितेन तिथिदासङ्ख्यौ पञ्चदशाहपक्षस्य बाधमाशङ्क्य तत्स-
माधानायेदमुक्तम् । तथा च, सूर्यस्य पृथ्वीकृतव्यवधानादिनाऽऽधिक्यन्यूनमावेपि कलाविचारेण सर्वदा ऐ-
करूप्येण पञ्चदशाहानीत्यर्थः ।

* तयोः समुच्चय इत्यत्र । स उभयविध इत्यादि । 'अभावास्या हि मासान् संपश्यन्ती' 'पौर्णमास्या हि मासान् संप-
श्यन्ती' इति श्रुतेः । शुक्लादिकृष्णादिभेदेनोभयविधोऽत्र नाऽभिप्रेतः, किन्तु पक्षमस्कन्धे सूर्य मक्रम्य 'द्वादश'
मासान् मुक्ते राशिसंज्ञान्, संवत्सराख्यानान्, मासः पक्षद्वयम्, दिवा नक्तं चेति सपादसंख्ययमुपदिशन्ति' इत्यनेन
पक्षद्वयं मासश्चान्द्रमानेन, तदेव पक्षद्वयं पितृणां दिवा नक्तं च । सौरविचारेण तु सपादसंख्यं मास इत्युक्तम् । अग्रे

पितृणां तदहर्निशमिति । चन्द्रस्य पञ्चदशकलासु यदा प्रविशति, तदा रात्रिः, चन्द्रेण व्यवधानात् । यदा ततोऽपगच्छति तदा दिनम् । पितरो हि जलकृतमेव व्यवधानं सूर्यस्य मन्यन्ते, न तु पृथिवीकृतम् । यथाऽस्माकं चन्द्रे विद्यमानेऽविद्यमाने वा सूर्योदयास्तमयाभ्यामेव रात्रिदिनव्यवस्था; तथा तेषां सूर्यस्थितिप्रयोजिका, चन्द्रकलासु प्रवेशनिर्गमावेव प्रयोजकौ । प्रवेश एव कलोत्पत्तिः, निर्गम एव कलाक्षयः । निर्गमो दिनमित्यमावास्यायामहर्दिनं तेषां भोजनकालो भवति, पाणमास्यां तु वृषाः शैरत इति तेषां दिनरात्रिव्यवस्था । एवं मासद्वयमृतुः, षण्मासास्त्वयनम्, द्वादशमासाः संवत्सरः इति अयनद्वयं वत्सरः । तयोर्नाम दक्षिणं चोत्तरमिति । दक्षिणायनमुत्तरायणं चेत्यर्थः । तदयनद्वयं दिवि स्वर्गे, अहनी प्राहुः । दक्षिणायनं रात्रिः, उत्तरायणमहः । स्वर्गस्थास्तेजःकृतमेव व्यवधानं सूर्यस्य मन्यन्ते, न चन्द्रकृतम्, नाऽपि पृथिवीकृतम् । तत्र नक्षत्राणि तेजःशब्देनोच्यन्ते । तत्रोत्तरापाद उत्तरायणदिवसाः स्यादुक्तोदयः । तस्य पादे उपशुक्ते सूर्योदयो भवति, तदा भवति मकरः । पुनर्वसुपादत्रयपर्यन्तं दिनम् । एतानि नक्षत्राणि मालाकारेण वर्तन्तेऽन्योन्यसन्मुखानि । तेषु परभागे पूर्वभागे वा स्थिता अर्द्धे पश्यन्त्यर्द्धं न । यथा द्विगुणे वल्ले चित्रार्द्धमेवैकत्र स्थिता, पश्यन्ति, तथा देवानामपि पुनर्वसुपादमारभ्य उत्तरापादपर्यन्तं नक्षत्राणि व्यवधायकानि । सर्वाण्येतान्युपासित्वानि मालारूपेण च वर्तन्ते । अतो

प्रकाशः ।

चन्द्रं प्रकल्प्य 'आपूर्यमाणामिध कलाभिरमराणामपक्षीयगाणामिधकलाभिः पितृणामहोरात्राणि पूर्वापरपक्षान्यां वितन्वानः' इति कथनात् सूर्यकृतचन्द्रकृतश्च भासोऽङ्गीकृतः, तेनोभयविधः स भवतीत्येतद्वयं पितृणां कृतां पैत्रामहोरात्रां (?) पञ्चदशाहपक्षाङ्गीकारेण, देवानामहोरात्रं सूर्यकृतायनाङ्गीकारेण वदतो भैत्रेयस्याऽभिप्रेतमित्यर्थः । युगपदुभय(यो)हो(रा)त्र व्यवस्थां विचारयन्ति—चन्द्रस्येत्यादि । प्रविशतीति । 'अद्भ्यो वा एक उदेति, पुनरपः प्रविशति' इति श्रुतेर्जलालिकासु तासु सूर्यः प्रविशति । ननूपरिष्टा(स्था)नां तेषां पृथिव्याऽपि व्यवधानसम्भवात् कथमेवमित्याकाङ्क्षायामुपपादयन्ति—पितरो हीत्यादि । जलकृतमिति । 'चन्द्रमा वा अपामायतनम्' इति श्रुतेर्जलमयत्वात्कृतम् । इतीति । मूले शुक्लकृष्णसमुच्चयरूपचान्द्रमासस्य पित्र्याहोरात्रत्वेन कथनान्नान्येत्यर्थः । अत्रैवं भाति । सिद्धान्तशिरोमणौ भास्कराचार्यैः 'विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वं दर्शयतोऽस्माद्विदलं हि तेषाम् । भार्दान्तरत्वाच्च विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् । कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थः एव सिद्धम् ।' इति पितृलोकं चन्द्रकक्षात् उपर्यङ्गीकृत्य सूर्योचन्द्रमसोरिकराश्वेऽमावास्यायां मध्याह्नः । मं राशिचक्रं द्वादशराश्यात्मकम्, तदर्थं षड्दश्यात्मकम्, तावदन्तरत्वाच्चीचस्थे चन्द्रे सति तेन व्यवहितं सूर्यं न पश्यति । सर्वनिशीथस्तदा भवति । यदा चन्द्रोऽग्नेनि सरति तदा नीचैः खण्डितं पश्यन्तीति सूर्यसत्त्वेऽपि रात्रिः । यदा नवराश्यन्तरं तदा सूर्यस्तल्लोकसमानदेशे समायति । तदा दिनोदयः, एवं सायमपि । तदत्राप्यभिप्रेतम् । पञ्चमस्कन्धीयगोलादस्य भिन्नत्वे चन्द्रस्थितेरपि नीचैः सत्त्वेन सर्वमुपपन्नम् । एतावान् परं विशेषः । तैरन्तरायमात्रमङ्गीकृतोऽर्कः ? तु किण्वद्वारा तत्र स्थितिरिति । अयने चाऽहनी इत्यत्र । तेजः कृतमिति । यथा प्राच्यां दिशि प्रातर्दानवानौ प्रज्वलति प्रतीचीस्थेन प्रादमुखेनाऽपि सूर्योदयो नोपलभ्यते । दूरस्थसूर्यस्य निकटेनाऽऽग्नेयतेजसा व्यवधानात्, तद्वदित्यर्थः । मन्यन्त इति । रात्रिव्यवस्थापकत्वेन मन्यन्ते । उक्तं प्रकारं नक्षत्रस्थितिप्रकारबोधनेनोपपादयन्ति—एतानीत्यादि । यथेत्यादि । पश्चाद्भागस्थिता अग्रभागम्, अग्रस्थिताश्च पश्चाद्भागमित्यर्थः । व्यवधायकानीति । सूर्यव्यवधायकानि । उपरिमुक्तानीति । रहोषटीवन्नोपरिमुक्तानि, किन्तु वृक्षवत् ।

दक्षिणायननक्षत्राणि यदा सूर्यसहितानि भवन्ति, तदोमयनक्षत्राप्यप्यधोमुखानि भवन्तीति सूर्यस्तैरेव दृश्यन्ते एव । प्रादुरिति प्रमाणम् । द्वादशमासा वत्सरः । अत्रापि स्मृतं इति प्रमाणम् । संवत्सरशतं तु नृणां परमायुः, अष्टद्विक्षये । एकेन संवत्सरेण एकमायुः कालेनोपमुक्तं भवति, 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः । धर्मे तु क्रियमाणे कालेनाऽऽयुर्भोगः प्रतिवध्यते, तदा शतसंवत्सरादप्यधिकं जीवति । पापे तु क्रियमाणे पापमप्यायुरुपभुङ्क्ते, कालोऽपि; तच्चेत्पापं कालसमानं भवति । उत्कृष्टं चेत् भूयस आयुः क्षयः । उत्कृष्टपापे बहुजन्मजनके बीजपातक्षणमारभ्य पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तं नानाविधा योनयः प्राप्यन्ते, न तेन शतायुःश्रुतिभङ्गः । निरूपितमिति प्रमाणम् ॥ १२ ॥

एवं कालं निरूप्य उपसंहरति—

ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् ।

संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः ॥ १३ ॥

ग्रहर्क्षताराचक्रस्थ इति । ग्रहा बुधादयः, ऋक्षाण्यधिन्यादीनि, तारा अन्याः, तेषां चक्रं भवक्रमम् । तत्र विद्यमानः सूर्यः, तत्रस्थपरमाणुदेशमारभ्य संवत्सरावसानपर्यन्तम्, पर्येति पुनः पुनर्मण्डलाकारेण परिभ्रमति । अनिमिषः परमसने सावधानः । विभुः समर्थः । जगत्पर्येति उपभुङ्क्ते ॥ १३ ॥

तस्य संवत्सरात्मकस्य केनचिन्निमित्तेन पञ्च नामानि सन्ति । तान्युपासनार्थमाह—

संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च ।

अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते ॥ १४ ॥

प्रकाशः॥

अधोमुखानीति । नीचैः स्थानि । अत्रेदं प्रतिभाति । 'देवगृहा वै नक्षत्राणि' इति श्रुत्या नक्षत्राणां देवगृहत्वमुक्तम् । तानि च गिशुमारे स्थिराण्यपि तज्जर्मणेन भ्रमन्ति दृश्यन्ते इति तद्वासिनो देवा अपि तथा । अत एव पञ्चमस्कन्धे भ्रुवक्षितिप्रसंसायाम् 'यत्र ह महामागवतो ध्रुव औचानपाक्षिरामिनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्मिः सवहुमानं दक्षिणतः क्रियमाणः' इत्युक्तम् । तत्रोत्तरायणनक्षत्रेषु देवानां स्थितिरिति तत्र सूर्यस्थितौ नैकत्वार्त्ताचैः सूर्यो दृश्यते, सूर्यकक्षायां नक्षत्रकक्षातो नीचैर्विद्यमानत्वात् । दक्षिणायननक्षत्रेषु सूर्यस्थितौ तृणविषयनक्षत्रेभ्यो नीचैः स्थोऽतिदूरः सूर्यो न दृश्यते एव । दिवसे तु प्रात्यहिकशिशुमारभ्रमणचन्द्रभ्रमणयोर्वैज्ञाद्यपि मेघेभ्यश्च किञ्चित् किञ्चित् कालं पिधीयते, तथापि तं व्यवधानं ते रात्रिव्यवस्थापकतया न मन्यन्ते, सूर्यनैकत्रेण प्रकाशस्य विद्यमानत्वादिति । इदं च पुराणमतीयदेवाहोरात्रविभागस्य शुक्तिरहितेनाज्ञाग्रात्रां ये मन्वते ज्योतिर्विदः, तन्मासनिराकरणार्थं निरूपितमिति । ननु कृतादिष्वधिकायुःस्मरणादिदानीमपि ऋचिदर्शनाद्य कथं संवत्सरतस्य परमायुष्टम्, येन श्रुत्यविरोध इत्यतस्तदुपादयन्ति—एकेनेत्यादि । कालेनाऽऽयुर्भोगः प्रतिवध्यत इति । कालेन क्रियमाण आयुर्भोगो धर्मेण प्रतिवध्यते ।

* सवत्सर इति । मासा पञ्चविधा सवत्सरसमाप्तिस्मृताः । 'द्वादश मासाः सवत्सर' 'त्रयोदश मासाः संवत्सरः' इति ब्राह्मणम् । त्रयोदश मासा सवत्सर इति नाक्षत्रे नियतम्, चान्द्रे ऋदाचित्कम् । द्वादश मासा सवत्सर इति सौरि नियतम्, चान्द्रे ऋदाचित्कम् । बार्हस्पत्ये तु प्रमवादयस्ते नियताः । वैष्णवोऽपि नियतः । सावनस्तु न नियतः, प्रतिदिनपर्यवसायित्वात् । अतः सवत्सरप्रयुक्त्या प्रमवादिनामसिद्ध्यर्थं बार्हस्पत्यमानमप्यपेक्ष्यते । व्रतादिसिद्ध्यर्थमेकादश्यादिरपि मासो वैष्णवः, अन्यथा भगवतः शयनरात्रौ भागद्वयेन स्यात् । सावनस्तु व्यवहारसिद्धः, न श्रुतिपदवीमारोहमर्हति । अतः प्रञ्चैव संवत्सराः । तत्र चान्द्र सवत्सरः, परिवत्सरो वैष्णवः, इडावत्सरः सौरः, अनुवत्सरो नाक्षत्रः, वत्सरो दैवः । विदुरेति संबोधनस्नेहेन परिज्ञानार्थम् । यद्यप्येक एव कालः संवेपाम्, न सवत्सरभेदेन आवृत्त्या, तथापि नागान्येव पञ्चैत्येवं परिभाष्यत इत्युक्तम् । केचित्तु पष्टिसवत्सरा मासत्वेन परिवृत्ता द्वादशधा परिवर्तमाना पञ्चवत्सरात्मका भवन्तीत्याहुः । प्रमवादिवहुधान्यान्ताः सवत्सरश्चन्दवाच्या, प्रमाध्यादयो द्वादश द्वादशोत्तरशब्दवाच्या इति । तत्र मासादीनां नियामकत्वाभावाच्चिन्त्यम् ॥१४॥

† एव कालस्य भेदत्रयमुपपाद्य तत्रोपासनमाह फलार्थम्—

यः सृज्यशक्तिमुरुधोऽस्यन्स्वशक्त्या
पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः ॥
कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वितन्व-

प्रकाशः ।

* संवत्सर इत्यत्र । संवत्सरादिनाम्ना निमित्तं विचारयन्ति—मासाः पञ्चविधा इत्यादि । प्रमवादय इति । संवत्सराः, न तु मासा इत्यर्थः । व्रतादिसिद्ध्यर्थमिति । चातुर्मास्यव्रतादिसिद्ध्यर्थम् । एकादश्यादिवैष्णवो मासः सावनान्तिरिक्त इत्यत्र गमकमाहुः—अन्यथेत्यादि । आपादशुक्लैकादश्या नैत्राद्यपादे भगवच्छयनमुक्तम् । कार्तिकशुक्लैकादश्या रेवत्यन्त्यपादे प्रबोधश्च । तेन मासाश्चत्वारो भवन्ति । तत्र नाक्षत्रग्रहणे पञ्चदिनाधिकपञ्चमासा भवन्तीति माससङ्ख्याविरोधः । सौरचान्द्रग्रहणे तिथिविरोधः । बार्हस्पत्यस्त्वसम्बद्धः । अतः परं सावनोऽवशिष्यते । स तु 'इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम्' इति लक्षणं यद्दिनमारम्य प्रवृत्तस्तत्क्षिणे निवर्तते, यथा बुधे प्रवृत्तस्त्रिंशद्विसे गुरौ निवर्तते । अतः कृतग्रहणेऽत्र क्रियमाणे तिथिर्विरुध्यते । 'प्रसुप्तं बोधयेद्वात्रौ' विधानाच्छयनमपि रात्रौ स्यात् । एव सावनस्याऽश्रौतत्वासाधनेन सावनमादाय श्रीधरकृता सवत्सरव्यवस्था निरस्ता । दैव इति । बार्हस्पत्यः । प्रतितिथिकृतो मासामिहोत्रमासिकश्राद्धाद्युपयुक्तो वा दैवः । ज्योतिर्विदा मतमाहुः—कोचिदित्यादि । तस्य पक्षस्याऽनभिप्रेतत्वमाहुः—तत्रेत्यादि । श्रीधरीये तु—'यदाशुक्लपक्षप्रतिपदि सङ्क्रान्तिर्भवति, तदा सौरचान्द्रमासयोर्युगपदुपक्रमो भवति, स सवत्सरः । ततः सौरमानेन पदं दिनानि वर्धन्ते, चान्द्रमानेन पदं हसन्ति । एव द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चाद्भावो भवति । एव व्यवधानतारतम्येन पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति, तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः, तेषु परिवर्तिवत्सरादिनामता, ततः पुनः पष्टे सवत्सरत्वम्, इति कस्यचिन्मतमुक्तम् । तत्राऽप्युक्त एव दोषो बोध्यः ।

+ यः सृज्येत्यत्र । भेदत्रयमिति । मानुषदैवपितृभेदेन प्रकारत्रयम् ।

स्तस्मै बलिं हरत वत्सरपञ्चकाय ॥ १५ ॥

यः सृज्येति । कालस्य प्रयोजनं वदन् भजनमुपपादयितुं बाह्यतन्म्याह—यः सृज्येषु अङ्कुरादिषु, बीजादिस्थितां शक्तिमुरधोऽङ्गसयन्, पञ्चकाण्डादिभेदेन बीजसामर्थ्यं प्रकटयन्; स्वस्य शक्त्या किरणादिस्थितसामर्थ्येन, प्रतिक्षणं प्रकारभेदजनकेन, बीजशक्तिं प्रकटीकुर्वन्; पुंसोऽधिकारिणोऽभ्रमाय वैराग्यार्थं दिवि स्वर्गे धावति परिभ्रमति । धावतीत्यनेन क्षणमात्रमपि पारलौकिकयत्नं विना न स्थातव्यमिति ज्ञापयति । ननु धावनेन कथमेवं भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—भूतभेद इति । भूतानां भेदो यत्र । स हि कालः सर्वाणि भूतानि भिनत्ति, अतः स्वस्याऽपि भेदशङ्क्या वैराग्यजनकत्वम् । स्वशक्त्येत्यत्र ‘यदादित्यगतं तेजः’ इति वाक्यात् भगवच्छक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमाह—कालारूपयेति । कलयत्याकलयतीति काल आख्या यस्य । तत्र प्रकाशकत्वेनैव भगवत्तेजः प्रविष्टमिति कालद्वारैवेयं भगवच्छक्तिः । एवं साधने सामर्थ्यमुपपाद्य फले सामर्थ्यमुपपादयति—गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वन्निति । गुणमयमानन्दमयं स्वर्गादि । ‘आनन्दादयः प्रधानस्य’ इति न्यायात् आनन्दादय एव गुणा, तन्मयाः स्वर्गादयः । क्रतवोऽपि कालभेदा एव, अतः क्रतुभिः स्वर्गादिकं वितन्वन् । न ह्यधिष्ठातृव्यतिरेकेण यागादयः प्रकटीभवितुमर्हन्ति, स्वर्गो वा प्रकटीभवितुमर्हति । सोऽपि भगवदंशभ्येतनः, ‘देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोभवत्’ इत्यत्र निर्णीतः । एवं फलसाधकः प्रवर्तको भगवान् वत्सरपञ्चकप्रवर्तकः, तादृशाय कालात्मने सूर्याय बलिं हरत, तदुपार्जितान्नभोकारस्तपदुपाजितस्वर्गभोक्तारश्च, अन्यथा कृतघ्नता स्यात्, भोगश्च न सिद्ध्येत् । येनैवोपायेन भोगः सिद्ध्यति, कालो वा न असति, स च मीतो भवेत्तथोपायः कर्तव्यः । अहरहरुपासने कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

× एवं त्रिविधकालं निरूप्य, तूष्णीभाषे, आयुःप्रतिपादकत्वेन तदुपपादितं निरूप्यविशेषं प्रष्टुमाह—

विदुर उवाच ।

पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतम् ।

परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्वहिर्विदः ॥ १६ ॥

पितृदेवमनुष्याणामिति । आयुरायुःपरिमाणम् । परं पर्यवसितम् । परेषां कल्पवासिनाम् । ये कल्पान्तरेऽप्युत्पन्नाः कल्पसमाप्तावपि अनुवर्तन्ते, तेषां गतिं दिनरात्रिव्यवस्थाम्, तत्र तेषां कृतिं वा आचक्ष्व । केचन कल्पान्तमेव तिष्ठन्ति, तेषां कल्पस्यैवाऽऽयुष्टम् । ततोऽपि ये कल्पाद्वहिर्जायन्ति, जायने हेतुः—विद इति । ज्ञानिन एव च बहुकल्पजीविनः ॥ १६ ॥

तत्र कथनार्थं मेत्रेयस्य ज्ञानमुपपादयति—

भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु ।

विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा ॥ १७ ॥

प्रकाशः ।

× पितृदेवेत्यत्र । निरूप्यविशेषमित्येकं पदम् । मूले इदं पदस्य संवत्सरगणनागणितमित्यर्थः । व-
येति कल्पात्मकेऽदोऽत्रे ।

भगवानिति । भवान् भगवान्, भगवत्कृपया तथात्वात्, भगवति श्रद्धावत्त्वाच्च । अत एव भगवतः कालस्य गतिं वेद । स हि स्वात्मानं वेदेति । किञ्च, धीराः संसारसेदसहिष्णवो योगसिद्धाः, विश्वं सर्वमेव योगसिद्धेन चक्षुषा विचक्षते । अतो योगजन्मणेण ज्ञानेन च विचक्षते । चक्षुषेति निःसन्दिग्धार्थम् । योगसिद्धत्वात् न भ्रमजनकत्वम् ॥ १७ ॥

यथा क्षणादिभिर्दिनगणना, तथा युगैस्तेषां दिनगणनेति कृतादीनां स्वरूपमाह—

भैत्रेय उवाच ।

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।

दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितम् ॥ १८ ॥

* कृतमिति । कालविरोपस्य नाम किञ्चित् । कृतमिति । तस्मिन्काले कालेन यत्कर्तव्यम्, तत्प्रतीकारो वा; तत्कृतमेव । तस्मिन् युगे उत्पन्नानां न किञ्चित्कर्तव्यमवशिष्यते । त्रेता नाम तृतीयांशकर्तव्यता, द्वापरमंशद्वयकर्तव्यता, कलिः कलहः, सर्वमेव विवादास्पदम्, न किञ्चिन्निर्द्धारितमित्यर्थः । अत एव श्रुतौ 'ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत्' 'अथ ये पञ्च कलिः सः' इति स्तोमानां पञ्चपक्षो निन्दितः । त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकाविंश इति चत्वार एव स्तोमाः, चत्वारो वर्षाः; त एवोत्पादिताः, अतस्तेषु न कोऽपि विवादः । पञ्चस्तोमपक्षस्तु निन्दितः कलिपदेन । पदस्तोमपक्षस्त्वनिन्दितः 'यस्य त्रिपावमन्तर्यान्ति' इत्यादिना निरूपितः । अतो निन्दितपर्यायः कलिः । तेषां कल्पवासिनां यस्मिन् काले सर्वमेव कर्तुं शक्यते, सफलं च भवति, स कालोऽमृतघटिकारूपः कृतशब्देनोच्यते । यस्तु निन्दितो विषघटिकात्मकः स कलिः, यत्र कलह एव, न त्वर्थपर्यवसानम् । एतच्चतुष्टयं मिलित्वा चतुर्युगमित्युच्यते । तेषां कालमाह—दिव्यैरिति । द्वादशभिर्वर्षैरिति । सहस्रैरित्युक्तं भवत्यर्थात् । दिव्या हि वर्षा नारूपसङ्ख्याया गणयितुं योग्याः । सहस्रसङ्ख्या परमकाष्ठा, अतः सहस्रसङ्ख्या प्राप्यते । दिव्यपदेनैव शतसङ्ख्याऽपि प्राप्येत, तथापि 'सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति न्यायेन 'सङ्ख्यातातानि सहस्राणि' इत्यभि-मवाक्यात् सहस्रसङ्ख्यायैव प्राप्यते । द्वादशभिर्दिव्यसहस्रवर्षैः सावधानं चतुर्युगं निरूपितं भवति । अवधानं व्यवधानम् । सन्ध्यौ भवा सन्ध्या, व्यवधानानन्तरं यज्जायते सा सन्ध्या । सन्ध्यांशोऽल्पकरणम्, यथा घण्टादिऽनुरणनम् । तन्मध्ये युगम् ॥ १८ ॥

+ संध्यासन्ध्यांशौ युगेन संमद्भावित्युगमसंबन्धाद्युक्तं समुदाययोगशक्तिस्यामवसीयते ।

प्रकाशः

* कृतमित्यत्र । कालेन यत्कृतमिति । कालहेतुर्वा यत्कर्म, तदनन्तरमित्यर्थः । कर्तव्यमिति । कार्य-शेषः । यथानुरोधेनैवं निरूपणम्, न सर्वसाधारणमित्याशयेनाऽऽहुः—तेषामित्यादि । अर्थात् कथमुक्तं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—दिव्या हीत्यादि । अत इति । काष्ठातः । प्राप्यत इति । दिव्यपदेन मानुषपिण्य-यानिश्चया प्राप्यते ।

+ चत्वारोऽत्यत्र । समुदाययोगशक्तिस्यामिति । योगशब्दरूढ्या सन्ध्येत्यादिनोक्तेन योगेन चेत्यर्थः ॥

× तेषामवान्तरकालानाह—

चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।

संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानिच ॥ १९ ॥

चत्वारिति । चत्वारि सहस्राणि कृतयुगम्, त्रीणि त्रेता, द्वे द्वापरम्, एकं कलिरिति यथाक्रमं सहस्राणि सङ्ख्यातानि । युगदशमांशः सन्ध्या, तावानेवांशः । अतस्तावन्ति शतानि प्रत्येकम्, समुदायेन द्विगुणानि । चकारादतिरिक्तोऽपि कश्चन कालो लभ्यते, यदि भगवत्कार्ये किञ्चिद्व्ययधानं भवेत् ॥ १९ ॥

सर्वस्य युगत्वमाशङ्क्य तन्निराकरणाय मध्यकाल एव युगशब्देनोच्यत इत्याह—

सन्ध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसङ्ख्ययोः ।

तमेवाऽऽहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥ २० ॥

* सन्ध्यांशयोरिति । सन्ध्या अंशश्च, तयोरन्तरेण यः कालः । शतसङ्ख्ययोरिति सन्ध्यांशयोरपि काल-विशेषत्वमेव, न तु देवतात्वम् । तमेव कालं युगमाहुः । तज्ज्ञा इति प्रमाणम् । नन्वनन्तस्य कालस्य स्वतः परिच्छेदराहित्यस्य केनोपाधिना कृतत्वमित्याशङ्क्य तमुपाधिमाह—यत्र धर्मो विधीयत इति । यत्र कालविशेषे धर्मो विधीयते, नाऽभ्युद्यते । सन्ध्यायां पूर्वधर्मस्य भवति लोपः, तदा युगप्रवृत्तौ ऋषिभिः पारम्पर्यज्ञानाभावादपूर्वो धर्मो विधीयते । न तु युगसमाप्तिपर्यन्तं विधिः प्राणिनः प्रवर्तयन्ननुवर्तते, अतो युग-शब्दवाच्यो भवति, धर्मोपाधिकत्वाद् ॥ २० ॥

नन्वान्तरभेदः किञ्चिन्वधन इत्याशङ्क्याऽऽह—

धर्मश्चतुष्पान्मनुजान् कृते समनुवर्तते ।

स एवास्येष्टवधर्मेण ज्येति पादेन वर्धतर ॥ २१ ॥

† धर्मश्चतुष्पादिति । धर्मवान्तरभेद एव युगावान्तरभेदहेतुः । तस्माह—चतुष्पाद्धर्मः कृते मनुजान्

प्रकाशः ।

+ तेषामिति । युगानाम् । तावानेवांश इति । सन्ध्यातिरिक्तो दशमांश एवांशपदवाच्यः, तथा च, युगा-रम्भस्य पूर्वकालः सन्ध्यापदवाच्यः, युगसमाप्तेरनन्तरस्त्वंशपदवाच्य इत्यर्थः । यदीत्यादि । यथा माण्डन्योपाख्याने पतित्रत्वाप्रतिबद्धः सूर्यः सप्तदिनपर्यन्तं नोदियाय, चाट्टशान्यवधानरूप इत्यर्थः ।

* सन्ध्यांशयोरित्यत्र । श्रुतिप्राणिहितस्य धर्मस्य विद्यमानत्वाद्विधानोक्तिः कथं सङ्गच्छत इत्याहुः—सन्ध्येत्यादि । बहुकालव्यवधानेन युगप्रवृत्तौ प्रथमपर्यायस्य कृतयुगसम्बन्धिपुरुषाभावेन पारम्पर्यं भाविपु-रूपेन शायत इति तदभावाद् बहुकालजीविभिस्तैर्ऋषिभिर्धर्मो ज्ञाप्यत इत्यतोऽपूर्वत्वाद्विधानोक्तिसङ्गति-रित्यर्थः । भवतीति । कालो भवति ।

† धर्मश्चतुष्पादित्यत्र । अचान्तरभेद इति । कृतादिभेदः ।—

समनुवर्तते । कालेनैव प्रेरितो धर्मो मनुजाननुवर्तते । तत्रापि मनुजा एव हेतवः । चत्वारो वर्णाः कृत एव । त्रेतायां ब्राह्मणाभावः, द्वापरे क्षत्रियाभावः, कलौ शूद्र एव । अतश्चतुष्पादधर्मो मनुजान् समनुवर्तते । स एव धर्मोऽन्येषु युगेषु पादेन ज्येति, पादेन वर्द्धताऽधर्मेण कृत्वा । अनेन त्यक्तधर्मो वर्णोऽधर्मेण व्याप्रियत इत्युक्तम् ॥ २१ ॥

एवं युगानां स्वरूपमुक्त्वा तैर्दिनव्यवस्थामाह—

त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिरा ब्रह्मणो दिनम् ।

तावत्येव निशा तात ! यन्निमीलति विश्वसृक् ॥ २२ ॥

त्रिलोक्या इति । त्रिलोक्या बहिर्ब्रह्मलोकपर्यन्तं युगानां साहस्रं सहस्रसहस्रचासमुदायो दिनम्, महर्लोकमारभ्योपरितनेषु लोकेष्वेतावद्दिनमित्यर्थः । आ ब्रह्मण इति वचनं पातालदिब्युदासार्थम्, तत्र दिनरात्रिव्यवस्थैव नाऽस्ति । यावद्दिनं तावत्येव निशा । युगाद्यभावे ब्रह्मण आयुःक्षण्डा एव नियामकाः, भगवदिच्छा वा । तत्र निमित्तान्तरमाह—यन्निमीलति विश्वसृगिति । यस्मिन् काले विश्वसृक् ब्रह्मा भगवान्, ब्रह्मोदरो वा भगवान् शेते । निद्रायावाग्निमीलनमेव तस्य । निर्गलनमेव योगनिद्रा । तातेति संबोधनमप्रतारकत्वज्ञापनाय ॥ २२ ॥

यथा युगप्रवृत्तिर्दिनव्यवस्थिका, तथा शयनप्रवृत्तौ रात्रिरव्यवस्थिकेति नियामकान्तरमाह, प्रतियुगं सृष्टिव्यावृत्त्यर्थम्—

निशावसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ।

यावद्दिनं भगवतो मनून्भुङ्क्ते चतुर्दश ॥ २३ ॥

× निशावसान इति । राज्यवसाने अरुणोदये भगवता आरब्धो लोककल्पो यावद्दिनं दिवसावसानपर्यन्तमनुवर्तते । प्रवाहरूपेण लोकाः कल्प्यन्ते उत्पाद्यन्ते अनया परम्परया, अस्यां वा; तत् पारम्पर्यं लोककल्पः । तच्च दिनं भगवत् । ब्रह्मविदामपि, भगवत्त्वात् । तत्र धर्मप्रवृत्तेर्हेतुमाह—मनून् भङ्क्ते चतुर्दश । अयं लोककल्पश्चतुर्दश मनून् भुङ्क्ते, अनुभवति । धर्मपालकत्वेन गृह्णातीत्यर्थः ॥ २३ ॥

मनूनां धर्मपालनरूपं वक्तुं तत्परिच्छिन्नं कालमाह—

स्वं स्वं कालं मनून्भुङ्क्ते साऽधिकां ह्येकसप्तातिम् ।

मन्वन्तरेषु मनवस्तद्वंश्या ऋषयः सुराः ।

भवन्ति चैव युगपत्सुरेशाश्चाऽनु ये च तान् ॥ २४ ॥

प्रकाशः

—इत्युक्तमिति । इतिहेतोः, त्रेतादिषु ब्राह्मणाद्यभावकथनेनाऽब्राह्मणत्वादिकमुक्तमित्यर्थः ।

× निशावसान इत्यत्र । ब्रह्मविदामपि भगवत्त्वादिति । तेषामपि तदेव दिनमित्यर्थाद्विध्यम् । इदं च 'ये स्युः कल्पाद्दहिविदः' इत्यस्योत्तरत्वेनोक्तम् ।

× स्वं स्वं कालमिति । एकसप्ततिचतुर्थ्यानि च सार्धैकपञ्चाशद्व्यवर्षाधिकं मन्वन्तरम् । मन्वन्तर-
शब्दो रूढः षड्विधमसाधनपरः, न तु गनोरन्तरं तेनोपभुज्यमानः कालः, तथा सति मनुपुत्रादीनामु-
पभोगकालोऽन्यः स्यात् । नापि सर्वस्याऽपि वंशस्य वाचको मनुशब्दः, प्रियव्रतपुत्रेषु उत्तमतमसरेवतेषु
भिन्नं मन्वन्तरं न स्यात् । 'स एव स्थान्तरं निन्ये' इति तु प्रक्रियान्तरत्वात् नाऽन्यैर्मन्वन्तरैर्विरोधः ।
अतो मन्वन्तरशब्दो रूढ एव । 'मन्वन्तराणि सद्धर्मः' इति वाक्याच्च पष्णां समुदायो मन्वन्त-
रम् । तानाह—मन्वन्तरेष्विति । सर्वेष्वेव मन्वन्तरेषु मनुः, मनुपुत्राः, ऋषयः, देवाः, इन्द्रः, अंशावता-
रश्च, एते युगपदेव भवन्ति । सपुत्र एव मनुराधिकरेऽभिषिच्यते । सुरेशाश्चेन्द्राः । आद्यन्तयोर्बहुवचनं
समुदायाभिप्रायेण । अंशावतरस्तु युगपन्न जायत इति पञ्चैवोक्ताः ॥ २४ ॥

उक्तानि मन्वन्तराणि यदर्थम्, तमुपसंहरति—

एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मल्लौक्यवर्तनः ।

तिर्यङ्मृपितृदेवानां संभवो यत्र कर्मभिः ॥ २५ ॥

एष दैनन्दिन इति । दिने दिने जायमानो दैनन्दिनः । संवत्सरात्मकः कल्पो भिन्नः, अयं तु दैन-
न्दिनः । अस्य विशेषमाह—त्रैलोक्यवर्तन इति । त्रैलोक्यं वर्तयत्यावर्तयतीति । देवतिर्यङ्मनुष्याणां पुनः
पुनर्जन्मेति कृत्वा त्रैलोक्यवर्तनत्वम् । तदेवाऽऽह—तिर्यङ्मृपितृदेवानामिति । मृपितर एके, जीवन्मृतभे-
देन विवक्षया । दैनन्दिने पुनः पुनरुत्पत्तौ कर्मणो नियामकत्वम् ॥ २५ ॥

एवं दिनमुपसंहृत्य तत्र निबामके धर्मे कः प्रवर्तक इत्याकाङ्क्षायां धर्मस्य भगवानेव प्रवर्तक इत्याह—

मन्वन्तरेषु भगवान् विभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्तिभिः ।

मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः ॥ २६ ॥

मन्वन्तरेष्विति । सर्वेष्वेव मन्वन्तरेषु स्वस्य शुद्धं सत्त्वं विभ्रत् भगवान्, स्वस्य मूर्तिभिर्ज्ञान-
कर्मयोगादिप्रवर्तकत्वतारैर्मन्वादिभिः सहितैरिदं विश्वमवति । उदितं पौरुषं यस्य । यद्यपि स्वयमेव
धर्मं पालयन् जगत्पालयति, तथापि स्वस्यैव पौरुषस्य एते अंशाः, मन्वादयोऽवताराश्च ॥ २६ ॥

एवं दैनन्दिनसृष्टिमुपपाद्य तत्रत्यं प्रलयमुपपादयति—

तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः ।

कालेनाऽनुगताशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये ॥ २७ ॥

तमेवाऽन्वपिधीयन्ते लोका भूरादयस्त्रयः ।

प्रकाशः

× मन्वन्तरेष्वित्यत्र । 'मन्वन्तराणि सद्धर्मः' इत्यत्र धर्मस्य मन्वन्तरत्वमुक्तम् । तद्विमर्शे 'मन्वन्तरं मनु-
देवाः' इत्यत्र षट्सु प्रकारेषूक्तम्, अत्र तु मनुमोग्यकाल उक्तमिति किंवा मन्वन्तरपदे प्रवृत्तिनिमित्तं योगो
वेत्याकाङ्क्षायामाहुः—मन्वन्तरशब्द इत्यादि । प्राक्रियान्तरत्वादिति । भगवत्कृपाप्रकरणत्वात् । ननु मनु-
पुत्राणां पाश्चात्त्यत्वात् कथं मनुना योगपद (य) मित्यत आहुः—सपुत्र इत्यादि । तथा चाऽधिकारैक्या-
योगपदमित्यर्थः । अंशावतारानुक्त्या न्यूनत्वमिति उत्तरादिसाध्याहुः—अंशावतार इत्यादि ।

निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करम् ॥ २८ ॥

त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना ।

यान्त्यूष्मणा महर्लोकोज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः ॥ २९ ॥

तमोमात्रामुपादायेति । तमसोमात्रा सत्त्वरजःसंबन्धरहिता, केवलं तम इत्यर्थः । तामुपादाय प्रति-
संरुद्धो विक्रमो यस्य । तमसा विक्रमे प्रतिसंहते विक्रमद्वारा विक्रमकार्यमपि जगत् कालेन कृत्वा भगवत्ये-
वाऽनुगतं भवति । तदाह—कालेनेति । सर्वमेवाऽनुगतं भवति । अशेषपदेन शेषव्यतिरिक्तं जगदिति
योगात्सूचितम् । तदा भगवान् कार्योन्मुखतां परित्यज्य तूष्णीमास्ते । दिनात्यये सन्ध्याकाले । भा-
वतूष्णीमभावे प्रवाहस्तम्भकाभावात् कालेन प्रेरिता भूरादयो लोका अन्यपिधीयन्ते, अव्यक्ते प्रविशन्ति ।
तदा तेषु अव्यक्ते लीनेषु, निर्मुक्तशशिभास्करं यथा भवति तथा निशायामनुवृत्तायां सम्यक् प्रवृत्ता-
याम्, तदनन्तरं त्रिलोक्यां सङ्कर्षणाग्निना दह्यमानायामूष्मणा पीडिता महर्लोके स्थिता भृग्वादयो म-
हर्लोकं परित्यज्य जनलोकं यान्तीति संबन्धः । अत्राऽयं क्रमः । यदा भगवान् शिष्यपुर्भवति, तदा
तमो गृह्णाति, पश्चाच्च शेते । एतावानेव व्यापारः । अन्यत्सर्वं स्वयमेव भवति । विक्रमोपसंहारश्च तमोप्र-
हणादालस्येन । ततो रक्षकाभावात् कालस्य भक्षकत्वात् स्वयमेव जगल्लीयते । कालस्याऽत्र न भक्षकत्वम्,
किन्तु भयजनकत्वाद्ये निमित्तत्वम् । जगति स्वस्मिन् प्रविष्टेऽपि भगवान् परिपालनार्थं यत्नं करोति, किन्तु
तूष्णीमेव तिष्ठति । तस्य तूष्णीभावमनु भुवनात्मका भूरादय उज्जटग्रामभित्तय इव तिरोहिता भवन्ति ।
तदा आधारभूतानां लोकानामभावात् ज्योतिश्चक्रं भुवाद्विगलितं पतति । तदा मुख्यौ शशिभास्करौ काला-
द्विगलितौ निर्मुक्तौ भवतः । तदाऽन्धकारे प्रवृत्ते रात्रिः सुतरां प्रवृत्ता भवति । तदा सङ्कर्षणमुखादुत्थितोऽनल-
खिलोकीं दहति । जना अभिमानिन्यो देवताश्च पूर्वमेव गताः, शिष्टमचेतनमग्निर्दहति । मृदादीन् कथमग्नि-
र्दहेदित्याशङ्क्य सोऽग्निः शक्तिरूप इत्युक्तम् । तस्याऽग्नेः प्राकृतवैलक्षण्याय माहात्म्यमाह—भृग्वादयः पीडिता
भवन्ति ॥ २७ । २८ । २९ ॥

तदनन्तरं भगवद्वशा घना वर्षन्तीत्याह—

तावद्विभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ।

प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्मयः ॥ ३० ॥

तावदिति । तावत्सिन्धवःकल्पान्तेन कालेन एषिताः मेघद्वारा बहवानलशान्तिद्वारा वा । सिन्धव-
स्त्रिभुवनं प्लावयन्ति । उत्कटो योज्यमाटोपः, तत्सहितो योज्यं चण्डो वातः, तेन जनिता ऊर्मयो येषु ३०

अन्तः स तस्मिन् सलिल आस्तेऽनन्तासनो हरिः ।

योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ॥ ३१ ॥

तदा तस्मिन् सलिले शेषापरनामाऽनन्तः, अन्तःस्थितसर्वलोकानां दुःखहर्ता, योगनिद्रया निमीलि-
ताक्षः । योगनिद्रया कृत्वा निमीलनं निमीलः, तद्युक्ते अक्षिणी यस्य । जनालयैर्भृग्वादिभिः स्तूयमानः,
हिन्दोरायां गायकैर्गीयमान इव, निमीलितक्ष आस्ते, शेते इत्यर्थः । एवं ब्रह्मणो रात्रिदिनव्यवस्था
निष्पतिता ॥ ३१ ॥

तदनन्तरं तादृशनाऽहोरात्रेण ब्रह्मण आयुराह—

एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः ।

अपेक्षितमिवाऽस्यापि परमायुर्वयःशतम् ॥ ३२ ॥

एवंविधैरिति । ननु द्वितीयदिवसस्य कथं प्रशुचिः ? कर्मसूर्यगत्यादीनामभावात्, इत्याराह्या-
ऽऽह—कालगत्योपलक्षितैरिति । कालप्रवाहस्य विद्यमानत्वात् 'निर्विशेषं न सामान्यम्' इति न्या-
येन सामान्येनोपलक्षिता विशेषा भवन्तीति पुनरहोरात्रप्रशुचिः । एवमहोरात्रावृत्त्या पक्षमासवर्षावृत्तिः ।
तदा ब्रह्मणो वर्षशतं भवति । तावद्विरपि वर्षैर्ब्रह्मण आयुरपेक्षितमिव भवति । तस्याऽपि ममायुर्वहिति न
बुद्धिः, किन्तु अन्यदपि चेद्भवेत्तदा सर्वाचीनं भवेद्वितीच्छैव तिष्ठति ॥ ३२ ॥

इदानीं तस्मिन्नायुषि स्थूलान् कल्पान् निरूपयितुं तस्याऽऽयुषो विभागमाह—

यदर्धमायुपस्तस्य परार्धमभिधीयते ।

पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो ह्यपरोऽथ प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

यदर्धमायुपस्तस्येति । तस्य ब्रह्मण आयुषो यदर्धम्, सत्परार्धमित्यभिधीयते । ब्रह्मायुषः परशब्दवा-
च्यत्वात् परस्यार्धमिति । तत्र पूर्वशब्दस्य आद्यन्तौ ज्ञापयितुं पूर्वस्य समाप्तिमाह—पूर्वः परार्धोऽपक्रान्त
इति । अद्येदानीमपरः प्रवर्तते इति । ब्रह्मणोऽप्यायुर्गतप्रायमिति सूचयन् । वैराग्यमुपादिष्टम्, साधार-
णानामिन्द्रियाभ्यासत्वात् ॥ ३३ ॥

तत्र मुख्यकल्पानां मध्ये आद्यो ब्रह्मकल्प इत्याह—

पूर्वस्याऽऽदौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ।

कल्पो, यत्राऽभवद्ब्रह्मा, शब्दब्रह्मेति यं विदुः ॥ ३४ ॥

पूर्वस्येति । तस्य कल्पस्य ब्राह्मत्वमुपपादयति । ननु महान् कल्प आसीत्, संवत्सरात्मको न तु दैनन्दि-
नः । यत्र कल्पे ब्रह्मा स्वयमभूत्, उत्पन्न इत्यर्थः । तस्मिन् कल्पे भगवानेव ब्रह्मेति, तस्य सर्वकल्पेषु साधार-
ण्यं मन्यमानः, कल्पप्रयोजकं ब्रह्मणो रूपमाह—शब्दब्रह्मेति यं विदुरिति । तस्मिन् कल्पे शब्दब्रह्मणः
सकारादेव सर्वोत्पत्तिः । तस्य शब्दब्रह्मणः स्वरूपं बुद्ध्याध्याये अग्रे वदयते ॥ ३४ ॥

तस्याऽन्तिमवर्षकल्पमाह—

तस्येव चाऽन्ते कल्पोऽभूद्यं पाद्ममभिचक्षते ।

यद्वरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम् ॥ ३५ ॥

तस्येव चाऽन्ते इति । यं पाद्ममभिचक्षते इति स पद्मकल्पः पूर्वमुक्तः । तस्य पद्मकल्पत्वनिमित्त-
माह—यद्वरेर्नाभिसरस इति । येन कल्पंत इति व्युत्पत्त्या तस्य पद्मकल्पत्वसिद्धेः यद्योद्भव एव वक्तव्यः ;
तदर्थं—नाभिसरोरुहमित्युक्तम् ॥ ३५ ॥

द्वितीयपरार्थस्य आद्यं संवत्सरकल्पमाह—

अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्याऽपि भारत ! ।

वाराह इति विख्यातो यत्राऽऽसीत्सूकरो हरिः ॥ ३६ ॥

अयं तु कथितः कल्प इति । तुशब्दो दैनन्दिनं व्यावर्तयति । वाराह इति । आद्यस्याऽऽद्यो ब्राह्मो वेदात्मकः, द्वितीयस्याऽऽद्यः शुब्दार्थात्मको वाराह इति लोके विख्यातः । तस्य वाराहत्वमुपपादयति—यत्राऽऽसीदिति । वाराहः सूकरः । हरिरिति ब्रह्मादीनां दुःखनिवारणं तथाऽवतारे हेतुः । तत्राऽऽदिवाराह-कल्पः प्रथमः, वाराहो द्वितीयः, तृतीयः श्वेतवाराहः । सोऽयं वर्तमानः ॥ ३६ ॥

एवं ब्रह्मण आयुर्निरूप्य अक्षरस्याऽप्यायुर्वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

कालोऽयं द्विपरार्थाख्यो निमेष उपचर्यते ।

अव्याकृतस्याऽनन्तस्य अनादेर्जगदात्मनः ॥ ३७ ॥

कालोऽयमिति । अयं द्विपरार्थाख्यः कालोऽक्षरायुषो निमेषो भवति । अयं निमेष उन्मेषनिमेषात्मकः । तेनाऽपि प्रकारेण गणना मोचिता, परिच्छेदासम्भवात् । सर्वथा ह्यपरिच्छिन्नं क्षणं ब्रह्म । अत आह—उपचर्यते इति । ब्रह्मायुर्निमेष उपचारादेवोक्तः, न तु वस्तुतः । तत्र हेतुमाह—अव्याकृतस्येति । न केनाऽपि व्याकरणमाविर्भावो यस्य । आविर्भावतिरोभावयोर्मध्यवर्ती काल आयुरित्युच्यते । तत्राऽऽविर्भावाभावे तिरोभावोऽपि नास्तीति तस्याऽऽयुरेव नास्ति, कस्य गणना स्यात् ? किञ्च, परिच्छिन्ने हि गणना । सदाह—अनन्तस्येत्यन्तरहितस्य । तस्मादुत्तरावध्यभावात् न कालगणना । आरम्भोऽपि नास्तीत्याह—अनादेरिति । अनादित्वं निरूपयति—जगदात्मन इति । जगतामात्मा, येऽपि परिच्छेदकाः कालादयस्तेषामप्यममात्मा । यथा देहस्यैवाऽयुः, नाऽऽत्मनः; तथा अस्याऽक्षरस्य जगतामात्मानो देहस्थानीयाः, अतो देहस्थानीयानामपि नित्यत्वान्नाऽक्षरस्याऽऽयुः केनाऽपि प्रकारेण सिद्धयति ॥ ३७ ॥

किञ्च—

कालोऽयं परमाण्वादिद्विपरार्थान्त ईश्वरः ।

नैवेशितुं प्रभुर्भूय ईश्वरो धाममानिनाम् ॥ ३८ ॥

अयं कालः परमाण्वादिद्विपरार्थान्तः, मनुष्यायुःपरिच्छेदकं सूक्ष्मोपाधिमारुह्य ब्रह्मणः परमायुश्छेदकपर्यन्तम् । कालः सर्वेषां धाममानिनां देहाभिमानिनामीश्वरोऽपि सन्, नियन्तापि सन्, भूम्नोऽक्षरस्य प्रभुर्न भवति । तत्राऽपि ईशितुं प्रभुर्न भवति । भगवन्तमीशितव्यं कर्तुं न समर्थो भवेदित्यर्थः । ईश्वरो धाममानिनामिति भिन्नं वाक्यम्, तेनेश्वरपदे न पौनरुक्त्यम् । पुनरीश्वरग्रहणं तत्सैश्वर्यं स्थापयितुम्, अन्यथा मूले अनीश्वरः सर्वत्राऽनीश्वरः स्यात् ॥ ३८ ॥

एवं कालपरिच्छेदाभावमुक्त्वा स्वरूपमाह—

विकारैः सहितो युक्तोर्विशेषादिभिरावृतः ।

आण्डकोशो घहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ॥ ३९ ॥

× विकारैरिति । विकारैः षोडशविकारैः, एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राश्च । आवरणे महामूतानां विनियोगान्महाभूतानि वा । उत्पत्तौ तन्मात्राणां प्राधान्यात् । युक्तैर्मिलितैः । अयुक्तैर्विशेषादिभिः पृथिव्यादिभिरावृतौऽयमाण्डकोशः । बहिरावृतस्य मध्ये स्वरूपं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतम्, बहिरेव वा पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः । अयं गोलः पञ्चमस्कन्धोक्ततिर्यगगोलादन्यः । स एव बोद्धुगोलः, ज्योतिःशास्त्रे गोलपट्टस्य प्रसिद्धत्वात् । पञ्चकल्पे पञ्चाशत्कोटिविस्तृतं कमलम्, वाराहे भूम्येव तावती; अतो नानार्पकारनिरूपणं न दोषाय, नाऽप्यन्योन्यविरुद्धम् ॥ ३९ ॥

तस्य ब्रह्माण्डस्य प्रकृते निरूप्यमाणस्य देशावच्छेदकत्वाभावाय स्थूलतामाह—

दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ।

लक्ष्यतेऽन्तर्गतश्चाऽन्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ॥ ४० ॥

दशोत्तराधिकैरिति । अण्डात्परतः पृथिवी पञ्चाशत्कोटिदशगुणा । विशेषादिभिरित्यजहत्स्वार्थबहु-
ग्रीहिः । गोल एव वा पृथिवी, जलादय एव दशगुणा इति केचित् । तदा तैरावरकैर्दृष्टमध्ये प्रविष्टः परमाणुरिव लक्ष्यते । तैः सहितो वा रोमकूपे प्रविष्टः परमाणुरिव दृश्यते । तस्य च कूपस्य मध्ये अन्येऽप्येतादृशा अण्डकोशाः कोटिशो लक्ष्यन्ते ॥ ४० ॥

एवमनन्तब्रह्माण्डावृतरोमकूपो मगवानक्षरशब्देनोच्यत इत्याह—

तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।

विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥ ४१ ॥

तदाहुरिति । अक्षरस्य च ब्रह्मत्वं समन्वये स्थापितम्, 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' 'सा च प्रशासनात्' इत्याधिकरणे । सर्वकारणानां पुरुषादीनामपि यतः कारणम् । तदेवाक्षरं मायाफलरूपेण द्विषा यदा समभवत्, तत्रैको भागः दुःखः, अक्षरा च श्रुतिः, अतः कारणकारणम् । तादृशमपि तदक्षरं दुःख-

प्रकाशः।

× विकारैरित्यत्र । मूतानां विकारत्वेन विशेषतन्मात्राणामाधिक्यात् कथं षोडशत्वमित्यत आहुः—
उत्पत्तावित्यादि । तथा च, प्राधान्येनाविषक्षितत्वात् प्रधानानां षोडशत्वमित्यर्थः । गोल, क, पट्टकस्येति । भूगोलखगोलदृग्गोलनक्षत्रगोलवरणगोलाण्डगोलास्यस्येत्यर्थः ।

अथाऽत्रैतद्वोध्यम् । अवान्तरेषु दैनन्दिनकल्पेषु सृष्ट्यादीनां ज्ञानिनामवस्थानादाहुरिति प्रमाणस्य नाऽव्यवस्था । महाकल्पे वर्षात्मकेऽप्यण्डस्य सत्त्वात् पुरुषेन्द्रियाणां सत्त्वेनेन्द्रादीनामपि सत्त्वाद्वाहादीनामपि नाऽन्यवस्था । दिशोऽपि देवतारूपा एव विवक्षिता, न तु सूर्यविभाज्या इति कर्णस्याप्यवस्था । एवमायुगो नियतत्वेऽनियतत्वे वा आयुर्वेदस्य सुखार्थत्वेन तत्प्रवर्तकतया देवतारूपधारिणोः सत्त्वात्तानि रूप्यत्वमिति नारो(स) अपि व्यवस्थिते । एवं गन्धामिगुस्यप्रभृतयोऽपि बोध्याः । पश्याम्यपि तथेति नेधराविग्रहे अव्यवस्था, शङ्का निवर्तितेति ।

इति श्रीगुर्वायस्कन्धमुवोधिनीप्रकाशे एकादशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

पोत्तमस्य परब्रह्मणो धाम भवति, देहस्थानीयं गृहस्थानीयं वा । यथा जगदात्मानोऽक्षरस्य देहस्थानीयाः, तथा अक्षरमपि भगवतः । अनेन भगवत आयुःपरिमाणादिशङ्कैव निवारिता । ततोऽप्यन्यद्भगवतो धाम भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—परमिति । यथाऽस्मदादीनां प्राणान्तःकरणव्यवहितानामेव देहः स्थानं भवति, न तथाऽक्षरं भगवतः, किन्तु साक्षात् । मूलभूतस्य साकारत्वायाऽऽह—पुरुषस्येति । उत्कर्षमपकर्षहेतुं च श्रुत्वा संदिहानं प्रत्याह—महात्मन इति । महान्श्चाऽसावात्मेति । आत्मभूतः पुरुषो व्यापक इत्यर्थः । समुदायेनाऽपि महानुभावः, सर्वभवनसमर्थ इत्यर्थः ॥ ४१

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे एकादशाध्यायविवरणम् ।

द्वादशाध्यायविवरणम् ।

- * साधारणानां बुद्धिर्यां द्वादशे सा निरूप्यते ।
अष्टधा सा सर्गरूपा श्रेष्ठा चोत्तरतः परा ॥ १ ॥
तामिस्रादिप्रकारेण प्रथमा प्राकृती मतिः ।
ज्ञाननिष्ठा द्वितीया स्यात् सदोषा सा प्रकीर्तिता ॥ २ ॥
दोषोऽप्यत्र हरेः सद्भावात्, ज्ञानादप्यधिका मता ।
यथा हरस्ततः श्रेष्ठा कृष्णस्याऽऽज्ञानुपालिनी ॥ ३ ॥
सदोषा साऽपि, तस्यास्तु दोषे न प्रविशेद्भरिः ।
ततो हीनैव सा, मध्ये लोके व्यामोहिका परा ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

* अथ द्वादशाध्यायं विवरिष्वः सङ्गतिबोधनायाहुः—साधारणानामित्यादि । तथा चाऽवसरः शास्त्रसङ्गतिरित्यर्थः । मन्त्रविचारे तु शुकोक्तौ 'यस्मिन् कर्मसमावायः (२-८-१४)' इति श्लोकस्यो-
त्तरम्, मैत्रेयोक्तौ तु विमृतिप्रशस्योत्तरमिति तद्वोधयितुं विभागमुखेनाऽऽहुः—अष्टधेत्यादि । अत्र ब्रह्मकृतत्वं सर्गरूपत्वं चोभयोर्यथायथमुत्तरम् । तस्मात् परा अतिरिक्ता, शास्त्रसङ्गतिसम्पादकत्वात् श्रेष्ठा च । तत्र द्वितीयं निबन्धे स्फुटम् । अतस्तत्त्वसङ्गतिर्योर्देवावगन्तव्येत्यर्थः । अत्र बुद्ध्यः सदेवता उत्पन्ना इति बो-
धनाय तासां स्वरूपमाहुः—तामिस्तेत्यादि । ज्ञाननिष्ठेति । सनकादिशठ्विराज्ञाभङ्गकरणेन सदोषेति तदे-
वताका साहजारा या ज्ञाननिष्ठा, सा द्वितीया बुद्धिः । एवमग्रेऽपि ज्ञातव्यम् । अत्र ब्रह्मणि । ज्ञानाद-
प्यधिका बुद्धिस्तृतीया मता, यथा हरः । तेन हरदेवताका भगवत्सेवाध्यायिमानरूपा तृतीया । ततस्तदन-
न्तरं कृष्णस्याऽऽज्ञानुपालिनी दशप्रजापत्यादिदेवताका चतुर्थी । सापि सदोषा । तस्यास्तु दोषे का-
मयेव हरिर्न प्रविशेत् ; अर्थाद्बुद्धिः । ततो हीनैव सा । तथा चाऽऽशिषो हृदि सङ्कल्प्य भगवदाज्ञानुपालिनी
नानामफारा बुद्धिश्चतुर्थीत्यर्थः । परा पञ्चमी लोके व्यामोहिका । मध्ये लौकिकगणपद्यादिसरस्वतीपि-

ततो वेदे विनिष्पाता तदर्थे कर्मणि स्थिता ।
 ततः श्रेष्ठा वेद एव योगोपासनया युता ॥ ५ ॥
 सर्वतोऽप्युत्तमा या तु क्रीडेच्छापूरिका हरेः ।
 एवमष्टविधा बुद्धिः सर्वेषां सर्गयोगिनी ॥ ६ ॥

। एवं कालकृतं निरूप्य, ब्रह्मकृतं जगदष्टधा निरूपयिष्यन्, पूर्वोक्तमुपसंहरति तच्छेषत्वाभावाय—

मैत्रेय उवाच ।

इति ते वर्णितः क्षत्तः ! कालाख्यः परमात्मनः ।

महिमा, वेदगर्भोऽथ यथाऽस्त्राक्षीन्निबोध मे ॥ १ ॥

* इति ते वर्णित इति । यथा ब्रह्मा भगवतो गुणावतारः, एवं कालोऽपि भगवतो महिमा गुणविशेषः । तत्र लोकप्रसिद्धिर्गौणी, वस्तुयायात्म्यमेव मुख्यमिति ज्ञापयितुं कालाख्य इत्युक्तम् । अक्षरादेर्धर्मत्वं वारय-
 ति—परमात्मन इति । पुरुषोत्तमस्य । अथ भिन्नप्रकारेण कालस्य दशधा सष्टेः । वेदगर्भ इति वैलक्षण्ये
 हेतुः । वेदानुसारिणी सृष्टिर्ब्रह्मणैव चिनिर्मिता कालानुसारिणी कालात् पुष्ट्या सा भगवत्कृता ॥ १ ॥
 तत्राऽपि सृष्टिप्रकारः कठिन इति भिन्नप्रकारत्वाद्विवेकार्थं सावधानतया श्रोतव्यमित्याह—निषोधेति ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं पञ्चपर्वविद्याधिष्ठातृदेवतानां सृष्टिमाह—

ससर्जाऽग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ।

महामोहं च मोहं च तमश्चाऽज्ञानवृत्तयः ॥ २ ॥

+ ससर्जाऽग्र इति । तत्राऽपि जातिहीना तामसी वृत्तिः, तदधिष्ठातृदेवता सा; सा प्रथमा । तामाह—सस-

प्रकाशः।

यथा तद्देवताका पञ्चमौल्यर्थः । ततो वेदे विनिष्पाता वेदाभ्यासपरा वेददेवताका पट्टी । ततः श्रेष्ठा
 वेदार्थभूते स्थिता तत्तत्कर्मदेवताका सप्तमी । तस्याः स्वरूपमाहुः—वेद एवेत्यादि । योगेन उपासनया च
 युता वेदार्थविषयेति । या तु हरेः क्रीडेच्छापूरिका मनुदेवताका सा सर्वतोऽप्युत्तमा उत्तरावधि-
 ष्या अष्टमी । एवमनेन देवतारूपस्वरूपेण सर्वेषां व्यष्टीनामस्मदादीनां सर्वयोगिनी 'तं विद्याकर्मणी स-
 मन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतेर्भूतमात्रेन्द्रियधीजन्मोपयोगिनी समष्टिरूपेणाऽष्टविधा बुद्धिरूपमेत्यर्थः ।
 एवमध्यायार्थं सङ्गृह्य न्याकुर्वते—एवमित्यादि ।

* एतेन भगवद्गौलालं विभूतिरूपत्वं चोक्तवक्ष्यमाणयोः सूचयतीत्याशयेनाऽऽहुः—यथेत्यादि । ननु
 लोके कालो द्रव्यत्वेन प्रसिद्धः कथं गुण इत्यत आहुः—तत्रेत्यादि । पुष्ट्या सा भगवत्कृतेति । सा उ-
 भयविधाऽपि पुष्ट्या अनुग्रहेण भगवत्कृता । तथा च, परम्परालीलरूपेत्यर्थः ।

+ ससर्जेत्यत्र । जातिहीनेति । अभावरूपत्वाज्जातिहीना निकृष्टत्वाभावा चेत्यर्थः ।
 प्रायपाठमालम्ब्य पक्षान्तरमाहुः—देवता वेति । अन्धतामिस्रयोगप्रयोजकं रूपमाहुः—

जाऽग्रे इति । अन्धतामिस्रमग्रे ससर्ज । विषयः पुरुषश्चेति ज्ञाने कोटिद्वयं मतम् । पुरुषे बोधकं चक्षुः, विषये व्यापिका भ्रमा । अग्रे तदुभयाभावस्तेनाऽन्धत्वं तमस्तथा ॥ १ ॥ तदनन्तरं तामिस्रम्, विषयेष्वेव मोहो, न तु स्वात्मनि । आदिकृदिति प्रथमत एव जगत्कर्ता । स चेदेवं न सृजेत्तदा जगदेव न स्यात् । आत्मानं वस्तुरूपं च यदि जानाति सर्वथा । अत्युत्कटश्चेत्कामः स्यात्तदा सृष्टिर्न चाऽन्यथा । न तच्छक्यं ब्रह्मणः स्यादरेरेव तथा भवेत् ॥ १ ॥ तदनन्तरं महामोहः, वस्तुयाथातन्त्रं पश्यन्नपि तस्मिन् विषये स्वात्मैक्यबुद्धिः, यथा देहोऽहमिति । मोहस्तु ममेति । तमस्त्वज्ञानम्, कोऽहमिति न वेद । पञ्चाऽप्येता अज्ञानस्यैव वृत्तयः । अज्ञानं भगवच्छक्तिर्मायाकार्यमिहोच्यते । चतुर्मुखे प्रविष्टा सा पञ्चधा निर्गता बहिः ॥ २ ॥

ताः पञ्चविधा अपि देवताः सृष्टा दृष्टा जगत्कर्तृत्वेन ता न विनियुक्ताः, किन्तु मयाऽप्येतत्साधु न कृत्वमिति स्वात्मानमेव निन्दितवानित्याह—

दृष्टा पापीयसीं सृष्टिं नाऽऽत्मानं बह्वमन्यत ।

भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यांस्ततोऽसृजत् ॥ ३ ॥

दृष्टा पापीयसीमिति । पापेनैवैतादृशी सृष्टिरुत्पद्यते । ततो भगवद्ध्यानमपराधनिवृत्त्यर्थं कृतवान् । तदपि ध्यानं तावज्जातम्, यावता मनः सर्वदा शुद्धं भवेत्, यथाऽमे सृज्यमानेषु पूर्वसृष्टिर्न प्रविशति । तदाह—भगवद्ध्यानपूतेनेति । अन्यान् पूर्वस्माद्विलक्षणान् ॥ ३ ॥

प्रकाशः ।

—विषय इत्यादि सार्धेन । तत्र वैष्णवे 'तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः । महामोहस्तु विज्ञेयो ग्रान्यभोगसुलैपणा । मरणं ह्यन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।' इत्युक्तम् । पातञ्जलदर्शने च—'अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः' इत्युक्तम् । तदेव व्यासपादैस्तामिस्रादिशब्दप्रयोगेन विवृणुत् । विष्णुस्वामिना तु—'स्वाद्गुत्विषयसम्बन्धमेदजमीशुचः । यन्मायया जुपन्नास्ते तमिमं नृहरिं भजे' इति श्लोके अज्ञानविपर्ययसम्बन्धमयशोका उक्ताः । अत्र तु वैष्णवात् क्रममेदः । कारिकार्थस्तु—ज्ञाने । लौकिके विषये । पुरुषश्चेति । प्रमेयप्रमातृभेदेन कोटिद्वयं मतम् । तत्रापि पुरुषे बोधकं करणभूतं चक्षुरेक्षितम् । विषये व्यापिका स्वसंयोगेन सहकारिणी भ्रमा आलोकरूपाऽपेक्षिता । अग्रे तयोः करणसहकारिणोरभावात्तेनाऽभावेन पुरुषेऽन्धत्वं विषये तमस्तथा । अभावप्रकरणेदं द्वयमन्धन्तमः शब्दप्रयोजकमित्यर्थः । तथा च करणालोकामावे भावहेतुका यावद्वाह्यविषयज्ञानाभावाकारा वृत्तिरन्धन्तम इति योगतस्तत्स्वरूपं सिध्यति । इयं वैष्णवे अविवेकपदेनोक्ता । (१) तमस्त्वेन । तामिस्रत्वं विषयमोहस्य कथमित्यतस्तद्विवृण्वन्तस्तत्स्वर(ण)पश्यकत्वे हेतुमाहुः—आत्मानमित्यादि । तथा च, स्वस्वरूपविषयस्वरूपयाथातन्त्रज्ञाने सत्यपि या तदुभययाथातन्त्रमात्राय एकाऽत्युत्कटकामाकारा वृत्तिः सा तामिस्रमित्यर्थः । ननु भगवानियं चेत् कुर्यात् कुतो न स्यात् ? तत्राहुः—नेत्यादि । एता इति । आवरणविशेषरूपाः । अमित्रशब्दवदज्ञानपदं ज्ञानविरुद्धस्तत्सदृशमायपदार्थवाचकमित्यभिप्रेत्य तत्स्वरूपमाहुः—अज्ञानमित्यादि । तथा च, आवरणविशेषपञ्चक्यात्मिका अविदापरनामिका । विद्याविधे मम तन् विद्मश्च । शरीरिणाम् । मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ।' इति वाक्यसिद्धा सा तथेत्यर्थः ।

सनकं च सनन्दं च सनातनमथाऽऽत्मभूः ।

सनत्कुमारं च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ॥ ४ ॥

एते चत्वारो जाताः । अनेनैते कृतयुगस्थानीयाः, पूर्वं कलिस्थानीया इति । अथाऽऽत्मभूरिति । तेषामपि चतुर्णां मध्ये सनत्कुमारो महान्, भगवत्पौत्रः । अस्य सृष्टौ भगवत्पौत्रभावो मुख्य इत्यात्मभूरित्युक्तम् । आत्मा भगवान् । सर्वेषां गुणत्रयमाह—मुनीन् निष्क्रियानूर्ध्वरेतस इति । तेषां कर्तव्यत्वेन मननमेवैकं सिद्धम् । उत्तरकाण्डार्थ एव तेषां कर्तव्यः, न पूर्वकाण्डार्थ इत्याह—निष्क्रियानिति । वेदमपीत्य, वेदार्थं बुद्ध्याऽपि, बहिरध्यासशून्या मानसप्रधानाः । केवलमनसैव यत्सिद्ध्यति, तदेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ननु सृष्टिमपि कुतो न मनसा कुर्वन्ति ? तत्राऽऽह—ऊर्ध्वरेतस इति । न मनसाऽपि रेतोद्वारे ण्डिः । परं तद्वेतो मानसम्, तदप्यूर्ध्वं भगवद्भामि, न त्वयो हानजनकम् ॥ १ ॥

अपाततः पुत्रानुत्तमान् दृष्ट्वा लोके स्यात्तपौरुषः पुत्रानाह—

तान् बभापे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः ! ।

तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ॥ ५ ॥

÷ तान् बभापे इति । प्रजाः सृजतेति । अत्र ब्रह्मणो नाऽज्ञानम्, किन्तु भगवदुपयोगिसृष्टिमेव मनसा कुर्वन्त्विति सृजतेति नियोगः, अन्यथा तस्मात्क्रोधान्महादेवो नोत्पद्येत । स्वभूरिति पदं तु, न भगवदाज्ञापनपर्यन्तं स्थितः, किन्तु स्वयमेवाज्ञापितवानित्यत्रोपक्षीणम् । पुत्रका इति संवोधनमाज्ञाया अवश्यकर्तव्या । स्वार्थे कर्मण्यः सन्देहाभावात् । अत एव तदाज्ञाकरणे भगवत्कार्यस्याऽकृतत्वात् भगवद्द्वारि क्रोधोद्भूतः । तदाह—तन्नैच्छन्निति । ननु भगवदीयमपि कार्यं कुतो नैच्छन् ? तत्राऽऽह—मोक्षधर्माण इति । मोक्षे ये धर्मा निवृत्तिमार्गसिद्धाः । अथवा, मोक्ष एव धर्मो येषाम्, ते मोक्षार्थमेव धर्मान् कुर्वन्ति । ननु भगवत्कार्यकरणमपि मोक्षहेतुः, तत्कुतो न कृतवन्तः ? तत्राऽऽह—वासुदेवपरायणा इति । वासुदेवो ज्ञानं दत्त्वा मोक्षदाता, न तस्य कार्यं सृष्ट्यादिकमप्यपेक्ष्यते । तादृशस्य न कैवल्यस्थो मोक्षः फलम्, किन्तु भगवत्संतोषः । अत एव तत् ब्रह्मणो वाक्यं नैच्छन्, इच्छामेव न कृतवन्तः, न तु ' न करिष्यामः ' इति वचनमपि ॥ ५ ॥

* अत एव तूष्णीम्भावे, पूर्वमविद्यासृष्ट्या सिद्धः, तच्छान्त्यर्थमेते सृष्टाः, तेऽपि चेदनुपपुष्कस्तदा बोधो जातः स च नाऽऽह्यः, कार्यव्यापाराविष्टत्वात्—

सोऽवध्यातः सुतेरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः ।

प्रकाशः ।

÷ तानित्यत्र । अत्रेति । सनकाभाज्ञापने । ननु स्वमूपादाद्ब्रह्ममहिम्नैव महादेवमाहात्म्यस्य शक्यवचनतया तदुत्पत्तिर्ज्ञानस्य ज्ञापिकेति शङ्कायामाहुः—स्वभूरित्यादि । तथा च, तत्सदं ' बभापे ' इत्यस्य समभिव्याहारादहंकारबोधन एवोपक्षीणमिति, न महादेवमाहात्म्यपर्यन्तबोधनसमनन्तस्तथेत्यर्थः । भगवद्द्वारीति । वरणायां ब्रूमध्य इति यावत् ।

* अत एव तूष्णीमित्यादि । सोऽवध्यात इत्यस्याऽऽभासोऽयम् । अत एवेति अवध्यानादेव ।

क्रोधं दुर्विपहं जातं नियन्तुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥

× अभिमानं कार्यं च नाशयतीति दुर्विपहः । ततः क्रोधोत्पत्त्यनन्तरं मध्ये भगवदिच्छाविषयिणी बुद्धिर्जाता । कोऽभिप्रायो भगवतः ? कथमेते सृष्टिं न कुर्वन्तीति ? । पश्चाज्ज्ञातो भगवदभिप्रायः । तामसमृद्धयनन्तरमेते सृष्टा आसुरीमेव सृष्टिं भगवदुपयोगिनीं करिष्यन्ति, मानुषभावाश्चैतेऽहन्ताधिकारिण इत्यभिप्रायं ज्ञात्वा क्रोधं नियन्तुमुपक्रमं कृतवान् ॥ ६ ॥

तदोत्पन्नः क्रोधो भगवदभीष्टकार्यं भगवदंशानुप्रवेशात् तस्मिन्कार्ये आधिदैविको जात इत्याह—

धिया निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः ।

सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ॥ ७ ॥

— धिया निगृह्यमाण इति । मनसो व्यापारद्वयम्, क्रिया ज्ञानं च । तत्र ज्ञानेन नियमनं कृतम्, न क्रियया । अतः क्रियाया अनिवारितत्वात्, स्वस्मिन्धाऽप्रमवादुभयरक्षार्थम्, भ्रुमध्ये भगवदाज्ञाचक्रस्थानत्वात्, भगवदाज्ञाकारी भगवदंशस्तद्द्वारा निर्गत इत्याह—भ्रुवोर्मध्यादिति । सद्य इति तत्क्षणम्, क्षणान्तरे क्रिययाऽपि नियमनं स्यात् । मन्युरिति क्रोध एव । नीललोहित इति कर्बुरवर्णः । क्रोधस्याऽऽरक्तो वर्णः, भगवतो नीलः ; उभयभेकीभूतं नीललोहितं भवति । कुत्सितो मारो यस्येति स्वाभाविकसृष्ट्युपयोगिकन्दर्प-नाशकः । दैतेयकन्दर्पजनकश्च ॥ ७ ॥

ततस्तस्य नामनिरुक्त्यर्थं लीलया बहिः, अन्तस्तु दुःखितान् सर्वानेव दृष्ट्वा, रोदनं कृतवानित्याह—

स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान्भवः ।

नामानि कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो ! ॥ ८ ॥

* स वै रुरोदेति । स तु देवानां मध्ये पूर्वजः । यावन्तो आधिदैविका जाता इत्यर्थः । स तु भगवान्, न जीवांशः । भव इति स एव भवति सर्वत्र, न बह्वङ्कारव्यतिरेकेण कश्चिज्जायते, नाऽप्यलिङ्गः ; अतो जनेने हेतुभूतो भवो भवति । उपादानं हारैः, रजो ब्रह्मेति । अतोऽशब्देन सूक्ष्मम्, उपष्टम्भकाः सर्वे वैष्णवाः । अतस्मिन्मूर्तिर्देहः । रोदनकारणे पृष्टे उत्तरमाह—नामानिति । नामानि स्थानानि । जगत्कर्तृत्वात्स्थानजननम्, जगद्गुरुत्वात् नामकरणम् । नामव्यतिरेकेण अव्यक्ततया भोगः प्रसज्येत, ततो नामप्रार्थना ॥ ८ ॥

तावदेव संतुष्टो ब्रह्मा अधिकमपि कृतवानित्याह—

इति तस्य वचः पाद्भ्यो भगवान् परिपालयन् ।

अभ्यधाद्भद्रया वाचा मा रोदीस्तत्करोमि ते ॥ ९ ॥

प्रकाशः ।

× अभिमानं कार्यं चेति । पुत्रत्वाभिमानं तच्छरीरं च ।

— धियेत्यत्र । उभयरक्षार्थमिति । नियमनम्योत्पत्तेश्च रक्षार्थम् ।

* स वै रुरोदेत्यत्र । कार्यमात्रे च(म)वस्य व्यापकतया वर्णमानत्वमुपपादयन्ति—न हीत्यादि ।

इतीति । तस्य वाक्यपरिपालनं कुर्वन् नामानि कृतवान् । अभिप्रायस्तु अव्यक्ततथैव भोगः कर्तव्य इति । बालकरोदने भद्रया वाचा सान्त्वन् भवतीति सान्त्वयन्नाह—अभ्यधादिति । मा रोदीरिति निषेधः । त्वदभीप्सितमेव सेत्स्यतीति तत्करोमि त इति गूढोऽभिप्रायः । दास्यामि च भार्याः, ततस्तान् सर्वान् स्वयमेवोत्पाद्य स्वसमानान् करिष्यसीति । अत एव भार्यादानम् । प्रार्थितं द्वयम्, अमीष्टं चैकमिति न प्रार्थिताधिकदानम् ॥ ९ ॥

स्वभावतो गुप्तत्वात् क्रियैव स्वर्णमेत्याह—

यदरोदीः सुरश्रेष्ठ ! सोद्वेग इव बालकः ।

ततस्त्वामभिधास्यन्ति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ॥ १० ॥

* यदरोदीरिति । यद्यस्मात्कारणात् त्वभरोदी, अतो रुद्रः । 'यदरोदीत्तद्वद्रस्य' रुद्रत्वम् ' इति श्रुतेः । 'रक्' प्रत्ययोऽत्र औणादिकः कर्त्तारः । सुरश्रेष्ठेति संवोधनाच्च गणरुद्रत्वम्, ते हि सुरा एव, न श्रेष्ठाः । ननु प्रार्थनायां कृतायामपि यथा प्रार्थक इति नाम न कृतम्, तथा रुद्रेत्यपि न कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—सोद्वेग इवेति । उद्वेगसहितः सोद्वेगः । चित्तव्याकुलता उद्वेगः, रोदने कायवाङ्मनोव्यापारः सम्पन्नः, तेन नामजनकत्वम् । अश्रुविमोक्तः कायिकः, शब्दो वाचनिकः, उद्वेगो मानस इति । यद्यप्यभिप्रायोऽन्यस्तथाप्यनुकरणं तादृशमिति लोके तथैव नाम । तदाह—इवेति । अहं सर्वात्मक इति मद्गोपनार्थं कृतं रूपं सर्वजगत्प्रसिद्धं भवत्विति, रुद्र इति नाम्ना सर्वे लोका अभिधास्यन्ति, त्वक्रियाकरणेन अभिनयेन चाऽभिधानं प्राप्तम् । तथा च 'सति पुनरप्रकट एव स्थादत आह—नाम्नेति ॥ १० ॥

तस्य स्थानान्येकादश निर्दिशति नामसाग्यात्—

हृदिन्द्रियाण्यसुव्योम वायुरभिर्जलं मही ।

सूर्यश्चन्द्रस्तपश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि मे ॥ ११ ॥

मन्युर्मनुर्महेशानो महान् शिवः क्रतुध्वजः ।

उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ १२ ॥

धीर्वृत्तिरुशनोमा च नियुत्सर्पिरिलाऽम्बिका ।

इरावती सुधा दीक्षा रुद्राण्यो रुद्र ! ते स्त्रियः ॥ १३ ॥

गृहाणैतानि नामानि स्थानानि च सयोपणः ।

आभिः सृज प्रजा वह्नीः प्रजानामासि यत्पतिः ॥ १४ ॥

प्रकाशः ।

* यदरोदीरित्यत्र । ननु यदि रोदनाभिप्रायोऽन्यः, तदा नामादिप्रायेनस्य किं प्रयोजनमत आह—अहमित्यादि । तथा च, स्वस्वरूपगोपनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । तथा च मतीत्यादि । अभिनयेन नामि सति स्वरूपतोऽप्रकट इति त्वदभिमतसिद्धिरेव भविष्यतीत्यर्थः ।

* हृदिन्द्रियाणीति । हृत् हृदयम्; इन्द्रियाणि च; असुः प्राणः; च्योम आकाशः; तपः कृच्छ्रादि । जीवानां मध्ये त्रितयम्, बहिर्मेहामृतानि, अहोरात्रप्रकाशकौ बहिः, अन्तस्तप इति । प्रकाशकगुणादानं करणं च हेरासनम् । नामानि भार्याः सिद्धयर्थं रुद्राणां गणभेदतः । १ । मन्थुरिति नामानि । महिनस इत्येके । ध्यायाः स्त्रियः । धीष्टितिरसहोमा चेति वा पाठः । रुद्राण्य इति तव सहजाः स्त्रिय एताः । नाम्नां ग्रहणं रूपद्वारा भवतीत्येकादशभावग्रहणम्; एकादशरूपग्रहणं वा विधीयते । सयोपणः सभार्यः । सयोपण इति छान्दसः । आभिः कृत्वा बह्वीः प्रजाः सृज, यस्मात्त्वं प्रजापतिः, प्रजासृष्टाय-धिकारितया आविर्भूतः ॥ ११ । १२ । १३ । १४ ॥

स्वामिलपितमेव ब्रह्मणोक्तमिति तथैव कृतवानित्याह—

इत्यादिष्टः स गुरुणा भगवानीललोहितः ।

सत्त्वाकृतिस्वभावेन ससर्जाऽऽत्मसमाः प्रजाः ॥ १५ ॥

इत्यादिष्ट इति । श्रीभिः सह तथाकरणं नाऽमिलपितमिति ज्ञापयति । गुरुणेति । ‘आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ’ इति । भगवानिति तादृशानामेव उत्पादनसामर्थ्यं सूचयति । नीललोहित इति रुद्रस्याऽसाधारणः शब्दः । सत्त्वाकृतिस्वभावेनेति । सत्त्वं बलम्, आकृतिर्नीललोहितत्वम्, स्वभावस्तामसः । एवं त्रिभिः कृत्वा आत्मसमाः प्रजाः ससर्ज ॥ १५ ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

रुद्राणां रुद्रसृष्टानां समन्ताद्भ्रसतां जगत् ।

निशम्याऽसंख्यशो यूथान्प्रजापतिरशङ्कत ॥ १६ ॥

× रुद्राणामिति । रुद्र एक एव भारणोपयोग्युत्पादने नियुक्तः, स्वकार्यप्रतिबन्धं ज्ञात्वा स्वकार्येण भारणं कृतवान् । तदा कार्याणां बहुत्वात्कालेन सृष्टाः सर्वा एव सृष्टयस्तैर्भक्ष्यन्ते सर्वानेवाऽऽत्मप्रवेशनेन मुक्तान् कुर्वन्ति, अचेतनानपि भूरादीन् परितो असन्ति । एवं रुद्रसृष्टानां रुद्राणां समन्ताज्जगद्भ्रसतामसंख्यशो यूथान् ज्ञात्वा, प्रजापतिः स्वात्मानमपि भक्षयिष्यन्तीति शङ्कां कृतवान् ॥ १६ ॥

(‘अलं प्रजाभिः’ इत्यादीनि वान्प्रजाभिः’ एवमात्मभुवा’ इत्यत्र सम्बध्यन्ते) आत्मभक्षणशङ्कया प्रजापतिराह—

अलं प्रजाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम ! ।

मया सह दहन्तीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुत्वणैः ॥ १७ ॥

प्रकाशः ।

* हृदित्यत्र । कारिकायाम् । चस्तपःसमुच्चायकः । सिद्धयर्थमिति । सृष्टिकार्यसिद्ध्यर्थम् । तेन गणरुद्राणां मूलरुद्रव्यूहत्वं बोधितम्, अत एव पञ्चमस्कन्धे ‘सादृश्येणो नाम रुद्र एकादशव्यूहः’ इत्युक्तम् ।

× रुद्राणामित्यत्र । कालेन सृष्टा इत्यादि । ब्रह्मकृतानां तदानीमनुत्पन्नत्वाद्दशमाध्यायोक्तानामेव तदानीं सत्त्वादेवमुक्तम् ।

अलं प्रजाभिरिति । ईदृशीभिः प्रजाभिरलम्, अतः परमेतादृश्यः प्रजा न स्रष्टव्या इत्यर्थः । सुरोत्तमेति जीवभावमाह । देवोत्तमो भूत्वा देहभावेन सृष्टिकरणं न युक्तमिति भावः । तासां को दोष इत्याशङ्क्य दोषमाह—मया सह दहन्तीभिरिति । दश दिशो दहन्ति । नापि दाहे तासामग्न्यपेक्षा, किन्तु चक्षुर्भिरिव । उत्पणैरिति कूर्त्वेन भयजनकैः । अनेन साम्मुख्याभावेऽपि अन्यस्यापि तद्दर्शने भयेनाऽपि मरणं सूचयति १७

तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

तप आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहम् ।

तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् ॥ १८ ॥

तप आतिष्ठेति । तपसि क्रियमाणेऽपि न तव त्वेदो भविष्यतीत्याह—भद्रं त इति । सर्वभूतसुखावहमिति । तपोऽपि मृष्टियल्लोकोपद्रवहेतुभूतं न कर्तव्यम्, किन्तु सर्वेषां भूतानां सुखमेव आवहति तादृशं सात्त्विकं कर्तव्यमित्यर्थः । ततः किं स्यादत आह—तपसैव यथापूर्वमिति । पूर्वं तामसकल्पे शिवः प्रजाजनकः । ताः प्रजात्तामस्यो भवन्ति, परं लोकानुसारिण्यः । तादृशोऽपि प्रजा अस्मिन् कल्पे उपयुज्यन्त इति तयोक्तम् ॥ १८ ॥

किञ्च, माऽस्तु प्रजासर्गः; तथापि सात्त्विके तपसि क्रियमाणे भगवान् परितुष्यतीत्याह—

तपसैव परं ज्योतिर्भगवन्तमधोक्षजम् ।

सर्वभूतगुहावासमञ्जसा विन्दते पुमान् ॥ १९ ॥

तपसैवेति । प्रज्ञा हि स्थानुभवप्रकारेण शास्त्रार्थं निरूपयति—परं ज्योतिरिति । ज्योतिषामपि प्रकाशकम्, अतस्तस्मिन् दृष्टे सर्ववस्तुयायात्म्यं स्फुरति, स हि सर्वथा सर्ववस्तुयायात्म्यप्रकाशकः । भगवन्तामिति न ततोऽन्यज्ज्ञातव्यमस्तीति ज्ञापितम् । अधोक्षजमिति साधनान्तरं निराकृतम् । सर्वभूतगुहावासमिति सुलभत्वमावश्यकत्वं दुर्ज्ञेयत्वं च । एतादृश्यस्य प्राप्तिस्तपसा भवतीति तपसो माहात्म्यम् । अञ्जसा अन्त्यासेन । पुमानिति दोषराशित्वम् ॥ १९ ॥

एवं ब्रह्मणा उपदेशे कृते रुद्रो यत्कृतवान्तदाह—

मैत्रेय उवाच ।

एवमात्मभुवाऽऽदिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिम् ।

वाढमित्यमुमामन्त्र्य विवेश तपसे वनम् ॥ २० ॥

× एवामिति । आत्मभुवा ब्रह्मणा । गिरां पतिमिति गुरुम् । प्रमाणं वाढमिति । अतः परं ममाऽपि संमतमिति भावः, तथास्तित्यर्थः । अमुं ब्रह्माणम् । तपःकरणार्थं तपोवनं प्रविवेशेत्यर्थः । एवमाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकसृष्टयन्तामन्यो निरूपिताः ॥ २० ॥

प्रकाशः ।

× एवमात्मभुवेत्यत्र । एवमाधिभौतिकेत्यादि । आधिभौतिका स्त्रष्टा रुद्राः, आध्यात्मिका गण- रुद्राः, आधिदैविको नीलरुद्रो जातव्यः ।

अथ राजस्यः प्रकारान्तरेण सृष्टयः कृताः, ता निरूपयितुमुपक्रमते—

अथाऽभिध्यायतः सर्गं दश पुत्राः प्रजङ्गिरे ।

भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसन्तानहेतवः ॥ २१ ॥

* अथाऽभिध्यायत इति । पूर्वं कर्तृत्वाभिधानेन सृष्टौ प्रवृत्तः। अहङ्कारस्य त्रैविध्याश्रयविधा सृष्टिरुत्पत्त्या । तामसी पञ्चपर्वा, ततोऽहङ्कारे भगवच्छाने शुद्धे चित्ते राजसी सृष्टिः, तदुभयनिर्वाहार्थं सात्त्विकी चेति । इदानीं सृष्टिमेव ध्यायति, कथमियं सृष्टिर्भवतीति । तदा सृष्टेर्भगवद्रूपत्वात् दशविधा सा सृष्टिरुत्पत्तेरिति निरूप्यते । नव त्रिगुणाः, एको गुणार्तात उद्देशे पञ्चात्रिरूप्यते, विमर्शे प्रथमम् । तेषां चिन्तापरिहारकत्वेन दुःखनिवारकत्वात्पुत्रत्वम् । ननु ध्यानमात्रेण कथमेते पुत्रा उत्पन्नाः? तत्राऽऽह—भगवच्छक्तियुक्तस्येति । या भगवतः सृज्या शक्तिः, सैव पुत्रत्वेन प्रकटीभूतेत्यर्थः । सृष्टशक्तिर्वा । तदा तथैव सृष्ट्या ते उत्पादिताः । भगवच्छक्त्या उत्पादिते यो विभेयस्तमाह—लोकसन्तानहेतव इति । लोकस्य जनस्याऽऽसंसारमनुब्रूचिः कल्पान्तपर्यन्ते संतविमैताहः । न हि प्रवाहो भगवच्छक्तियुक्तिरेकेणाऽन्येन कर्तुं शक्यते ॥ २१ ॥

तानुद्देशतो गणयति—

मरीचिरव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥ २२ ॥

मरीचिरिति । आषाढयः सात्त्विकाः, मध्यमास्तामसाः, भृगवादयश्चो शनसाः । दशमस्तत्रेति भिन्नतया निरूपणं गुणार्तातत्त्वस्यापनार्थम् ॥ २२ ॥

अवयवेभ्यस्तेषामुत्पत्तिमाह—

उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः ।

प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः ॥ २३ ॥

पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोर्ऋषिः ।

अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥ २४ ॥

उत्सङ्गादिति । प्रीतिविषयत्वेनोत्सङ्गान्नारद उत्पादितो लास्यमानः, भगवदीयत्वादङ्गुष्ठादक्षः, स्वसमानत्वाय । स्वयंभुव इति । तस्याऽपि ब्रह्मण इवाऽभिमानः । अन्ये मध्यस्थमुत्पत्त्या वाष्पाम्यन्तरभेदेनाज्ञाननिष्ठात्त्वान्तराः, मध्यस्था राजसाः, वाष्पास्तामसा इति । प्राणादव्यधिद्वसिष्ठः । सम्प्रजातः इति अन्तर्पर्यन्तमुत्तमा एव तद्व्यस्या निरूपिताः । भृगुर्वाङ्मयः, क्रतुरपि, पुलहोऽपि । पुलस्त्यस्योभय-

प्रकाशः।

* अथेत्यत्र । राजसी सृष्टिरिति । सनकादिसृष्टिः, मनुष्यमावाद्राजसी । सात्त्विकीति । रुद्रः । देवकृत्वात् सात्त्विकीत्यर्थः ।

वेद्यजनकत्वात्कर्णयोस्त्युक्तम् । अर्पिरिति वेदसहभावात् दैत्यत्वव्यावृत्त्यर्थम्, अन्यथा मधुकैटमाविव कश्चिज्जायेत । अङ्गिरा वक्रमध्यात् । अक्षिमध्यादग्निः, तस्याऽप्युभयरूपसृष्टिजनकत्वम् । ज्ञानिनो योगिनः पुत्ररूपाश्च । मनसो द्वैरूप्यम्, भरीचरेष्वुभयरूपसृष्टिजनकत्वात् 'ययोरापूरितं जगत्' इति वाक्यात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवं दशपुत्रात्रिरूप्य तेष्वधिष्ठितरूपेण नवाऽन्यान् सगुणानुत्पादितवानित्याह । तत्राऽप्यश्वाद्भेदेन धर्माधर्मौ । तयोश्च कार्यं, मुक्तिः संसार इति । धर्मो धर्मो निरूपयति—

+ धर्मः स्तनादक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयम् ।

अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युलोकभयंकरः ॥ २५ ॥

धर्मः स्तनादिति । यत्र धर्मं नारायण आविर्भवः, स दक्षिणस्तनात् । स्वभावतो हृदयाद्धर्मः, तत्र प्रवृत्तिस्वभावो वामाहृदयात्, ज्ञानात्मा भगवदात्मकस्तु दक्षिणस्तनात् । स्वयमित्यात्मत्वान्मोक्षरूपत्वम् । अधर्मं वैलक्षण्यभावात्सामान्यतः पृष्ठत इत्युक्तम् । तत्राऽऽविर्भूतो भगवदंशको नाशको मृत्युः । लोकभयंकर इति तस्याऽवान्तरकार्यम् । अनेन मयहेतुरेवाधर्म इति भयेनाऽधर्मपरिज्ञानम् ॥ २५ ॥

पठन्ये—

हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ।

आस्याद्वाक् सिन्धवो मेढ्राग्निर्नक्तिः पाय्वपाश्रयः ॥ २६ ॥

हृदि काम इत्यादि । कामक्रोधलोभाः, वाक्सुद्रनिर्गतयश्च । तत्र निर्गतिः पाय्वपाश्रयः । स विसर्गात्मा न स्थिरस्वभावः, अतस्तस्याऽऽश्रयाभावः । कामादयः सृष्टिप्रलयात्मकाः, मर्यादात्मकास्तु वाक्सुद्रनिर्गतयः ॥ २६ ॥

छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ।

मनसो देहतश्चेदं जज्ञे विश्वकृतो जगत् ॥ २७ ॥

× छायाया अपि प्रतिसृष्टिरूपत्वात् पुष्टपयोगिसृष्टिजनकत्वम्, अतोऽग्निप्रकरणे विस्तरेण वक्ष्यते । स्वप्नच्छाया तमश्चैव मायाऽविद्या भ्रमस्तथा । तिरोभूतेन हरिणा मृज्यन्ते प्रतिसर्गजाः । कर्दमस्य प्रसिद्धिरत एव भाष्येण, तत्र स्त्रियाः प्राधान्यम् । तपो भगवदाराधनं च तत्र स्वार्थमेव,

प्रकाशः ।

+ धर्म इत्यत्र । यतो नारायण इति कार्यकथनम् । 'हृदयं यस्य धर्मः' इति यावयं विचार्य विभजन्ते—स्वभावात् इत्यादि ।

× छायाया इत्यत्र । प्रतिसृष्टिरूपत्वादित्यनेन देहसम्बन्धभावाद्भ्रमः सम्बन्धस्तत्र स्वस्य इति पुष्टपयोगिसृष्टिजनने हेतुः प्रतिभाति । प्रतिसर्गान्तरे एवंप्रसवं वारयितुं सृष्ट्वहन्ति—स्वम् इत्यादि । प्रतिसर्गं जायन्त इति प्रतिसर्गजाः । अत एवेति । मृतत्वेन सृष्टत्वादेव । 'देवहूतिपदनिस्तुतिप्रयोजनमाहुः—

स्त्रियाश्च मुक्तिः, प्रकरणं च स्त्रियाः । एतत्सूचयितुमाह—देवहत्याः पातिरिति । देवानां हतिर्यया । यथा यजिर्देवमार्गे तथा स्त्री दैत्यपक्षके । प्रभुरिति । देवसृष्टावुत्पन्नत्वात् पश्चात्स्वातन्त्र्यम्, तां त्यक्ष्यतीत्यर्थः । एवं सृष्टिमुक्तवोपसंहरति—मनस इति । चकाराच्छायातोऽपि । विश्वकृदिति पश्चात्सर्ववदभिमान उत्पन्न इत्यर्थः । कारणदशायां योऽभिमानः, तदपेक्षया कार्यान्तरमभिमानोऽनर्धहेतुरिति ॥२॥

* अस्याः सृष्टेः प्रतिच्छाया रूपां सृष्टिमन्यां निरूपयितुमुपाख्यानान्तरमारभते—

वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः ।

अकामां चकमे क्षत्तः ! सकाम इति नः श्रुतम् ॥ २८ ॥

वाचं दुहितरमिति । अविद्या प्रथमं सृष्टा अभिमानस्तयोद्भूतः । सृष्टौ च सर्वे पुरुषाः, वागेका स्त्री सरस्वती । १ । लौकिकी साऽत्र विज्ञेया, सा वेदेऽपि तिरोहिता । तिरोधानप्रवृत्त्यर्थं चरित्रमिदमुच्यते ॥ २ ॥ सत्यसृष्टौ प्रवेशे हि तिरोभूता न सा भवेत् । यज्ञात्मकोऽयं ब्रह्माऽत्र, सृष्ट्याधिक्येच्छया पुनः ॥ ३ ॥ लौकिकीमपि वाणीं स गृह्णामीति मनो दधे । ततो लौकिकभूयिष्ठं जगज्जायेत निश्चितम् । ४ । तन्नैच्छन् वैदिकाः सृष्टाः, त्यागो भेदेन रूपितः । दैत्यसृष्टौ, ततः सर्वे यज्ञा वेदाश्च लौकिकाः ॥ ५ ॥ 'न तं विदाथ' वाक्येन ते निन्द्यन्ते सदा श्रुतौ । लौकिकी लौकिकेणैव सकामा, न तु वैदिके । ६ । उत्तमस्य तु हीनत्वं जायते शीघ्रमेव हि । नाऽधमस्योत्तमत्वं-

प्रकाशः ।

यथेत्यादि । तथा च, दैत्यपक्षत्ववारणाय पदनिरुक्तिरित्यर्थः । एतेन पदकथनप्रयोजनमेव सूचितम् ।

* वाचमित्यत्र । अन्यामिति । नीहाररूपाम् । एतस्योपाख्यानस्य प्रयोजनं बोधयितुं सार्धाष्टमिस्तात्पर्यमाहुः—अविद्येत्यादि । लौकिकीति । नूतनगद्यपद्याद्यधिष्ठात्री । सा अत्रोपाख्याने मृष्टा विरोधेण ज्ञेया । सा वेदे 'सारस्वतीं मेधीमालमेत' इत्यादिरूपेऽपि तिरोहिता, 'य ईश्वरो वाचो वदितोः सन्वाचं न वदेत्' इति यागाधिकारिस्वरूपकथनेना (न) वस्थायिनी बोधिता । अतस्तस्या गद्यपद्यरूपलौकिकवाचश्चिरकालानवास्थित्यादिरूपतिरोधानप्रवृत्त्यर्थमिदं चरित्रमुच्यते । ननु साऽत्र प्रतिसाष्टिरूपा लौकिक्येवेत्यत्र किं गमकमत आहुः—सत्येत्यादि । तिरोभूतेति 'रोहिद्वताम्.....' इत्यनेन तिरोभावस्य कापिलेये बध्ममाण-त्वाचिरोभूता । एतेन तत्कर्तुरपि तत्र ऋक्षरूपत्वकथनात् तादृशत्वं बोधयामिति ज्ञापितम् । ननु भवतु सा, तथापि ब्रह्मणः कथमेवं मन इत्यत आहुः—यज्ञेत्यादि । तर्हि प्रतिबोधनं यदपिभिः कृतम्, तत्कुत इत्यत आहुः—तत इत्यादि । तथा च निर्मर्यादजगदकरणां बोध इत्यर्थः । त्यागप्रकारतात्पर्यमाहुः—त्याग इत्यादि । यतो भेदेन प्रकारान्तरेण तद्वाक्याग उक्तः, ततो हेतोर्दैत्यमृष्टौ तथेत्यर्थः । तेन तेषां लज्जामात्रेणाऽधर्मत्यागो यज्ञादिकरणं च सूचितम् । बलिप्रभृतयस्त्वावेशिनो न सहजा इत्यदोषः । दैत्यपक्षीयय-ज्ञादेर्लौकिकत्वे गमकमाहुः—न तमित्यादि । अकामात्वग्रीडितत्वयोस्तात्पर्यमाहुः—लौकिकीत्यादिसार्धेन । तथा चैतन्नयं ज्ञापयितुमिदं द्वयमुक्तमित्यर्थः । ननु मात्सेय इतरूपा प्रजापतेरुपपन्ना सा मुक्ता, ततः स्वायं-सुखमनोरुपाधिरुक्ता, इतरूपायाश्च प्रजापत्यविनाभाव उक्तः, दोषश्च निवारितः । अत्र तु वाचो दुहितृत्वमु-

हि कदाचिदपि जायते ॥ ७ ॥ दयामृष्टिर्द्वितीयेति दुहितृत्वं न चाऽन्यथा । अधर्मोऽप्ययमेवा-
ऽत्र हीनकार्येषु यः रतिः । भ्रातृणां च विवाहोऽग्रे मृष्टिभेदे निरूप्यते ॥ ७ ॥ वाच मरस्वतीं
लौकिकीम् । तन्वीं कोमलाङ्गीं सुन्दरीम् । गद्यपद्याभिरूपा हि लौकिक्येव सरस्वती । स्वयंभूरिति
कुलादिमर्यादाभावः सूचितः । मनो हरन्तीमिति कामनायां हेतुः । अहङ्काराविष्टत्वान्ननसस्तदधीनत्वम् २८

तमधर्मे कृतमर्तिं विलोक्य पितरं सुताः ।

मरीचिमुख्या मुनयो विश्रम्भात्प्रत्यबोधयन् ॥ २९ ॥

तमधर्म इति । पितरं ब्रह्माणम् । सुताः । मरीचिमुख्यो येषाम् । मुनय इति मनेन साक्षादधर्महे-
तुत्वमस्याः सृष्टेर्नाऽस्तीति ज्ञातवन्तः । विश्रम्भात् विश्वासाद्धोष्येन । प्रत्यबोधयमिति । यथा ब्रह्मणा
पूर्वमेते बोधिताः, तमेव बोधं ब्रह्माणं प्रति बोधितवन्तः । वाचि प्रवृत्तिर्न कर्तव्या, शिष्टैः पूर्वजैरकृतत्वाद-
भक्तीर्तिजनकस्याजगन्नाशहेतुत्वाच्च ॥ २९ ॥

तत्र प्रथमं हेतुं साधयति—

नैतत्पूर्वैः कृतं त्वत्र न करिष्यामि चाऽपरे ।

यत्त्वं दुहितरं गच्छेरनिगृह्याऽङ्गजं प्रभो ! ॥ ३० ॥

नैतत्पूर्वैः कृतमिति । अत्र जगति, एतदेतादृशं कर्म, पूर्वैः सृष्ट्यादिप्रवर्तकैः कदापि पूर्वं न कृतम्,
नन्वेतादृश एवाऽऽचारोऽतः परं भवर्त्तनीय इत्याशङ्क्याऽऽहुः—न करिष्यामि चापर इति । तस्मादयमनाचा-
रः । तं त्वमेव करोषीत्याह—यत्त्वामिति । गच्छेरिति अर्माष्टे लिट् । यत्त्वं स्वेच्छया तां गच्छतांत्यर्थः ।
ननु मनस्तया हृतम्, तां तज्जः कामो हरति, मम को दोष इति चेत्त्राऽऽह—अनिगृह्याऽङ्गजमिति ।
अङ्गजः कामः स्वकीयः, स एव निगृह्यो न तु प्रवर्त्तनीयः, तथा सत्यधर्मः स्यादिति भावः । प्रभो
इति संबोधनं तथा सामर्थ्यं सूचयति । अनेनाऽधर्मजनकत्वमपि सूचितम् ॥ ३० ॥

प्रकाशः॥

कम्, न तु मात्सर्यवादिति कुतो विशेष इत्यत आहुः—दयेत्यादि । यथेवं बालौकिकी, तथा, दयामृष्टिर्ज-
नमतीयदयामृष्टिः, द्वितीया इतो भिन्ना लौकिकीति ज्ञापनाय अस्या वाचो दुहितृत्वम् 'दयाया भगिनी
मूर्तिः' इति वाक्यादप्येषां भगिनीत्वेन दयारूपत्वाय, च पुनः, अन्यथा प्रकाशान्तरेण, वास्तवरूपेण न, ब्र-
ह्मणो वार्गाशक्त्यस्य प्रागेवोक्तत्वात् । तदेतत् स्फुटीकुर्वन्ति—अधर्मोऽर्थात्त्यादि । तथा चाऽन्याः स्वरूपमन्यन्,
अतोऽत्राऽधर्मत्वम्, मात्स्योक्तायास्तु रूपं भिन्नमतो न तत्र दोष इत्यर्थः । एतेन बुद्धावगारे या वेदयज्ञादि-
निन्दा भगवता कृता, सापि लौकिकवेदादिविषया । या च भूतदया स्थापिता, साप्येतादृशी, 'वेदैर्विमोह-
यति यजकृतोऽतद्वह्नि' इति वाक्यात् । अतस्तत्रापि 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः' इति वाक्यस्य
न विरोध इति ज्ञापितम् । अयमेवाऽधर्मोऽत्र नाऽन्यविध इत्यत्र गमकमाहुः—भ्रातृणां चेत्यादि । अन्यथा
कर्दमपुत्रीणां मरीच्यादिभ्यो दानमपि नाऽऽत्रापयेत् । अतः सृष्टिभेदेन दोषामावेऽपि लौकिकमन्त्रिप्राारूप
एवाऽत्राऽधर्मः नान्य इति न कोऽपि बापि सन्देह इत्यर्थः । एवमुपाख्यानतात्पर्यं सद्गुण व्याख्यातुमारभ-
न्ते—वाचमित्यादि । तदधीनत्वमिति । कामाधीनत्वम् ।

द्वितीयं हेतुं विशदयति—

तेजीयसामपि हेतन्न सुश्लोक्यं जगद्गुरो ! ।

यद्वृत्तमनुतिष्ठन् वै लोकः क्षेमाय कल्पते ॥ ३१ ॥

* तेजीयसामिति । स्वतन्त्रेणैवैतत्कर्तुं शक्यम्, न परतन्त्रेण । न हि तेजस्वित्वमात्रेण स्वातन्त्र्यं भवति, यमादिदण्डः परं निवार्यते; तथाप्यपकीर्तिर्भवत्येव, ततोऽपि तेजस्वित्वेऽपि कीर्तिर्न भवत्येव । तदाह—न सुश्लोक्यमिति । किञ्च, त्वं जगद्गुरुः सर्वोपदेष्टा, त्वद्वाक्याज्ज्ञानमन्यस्य । तत्र वाक्ये जनकं ज्ञानं तव स्वाभाविकं चेन्न भवेत् । काव्यवदप्रामाण्यमेव स्यात्; उत्प्रेक्षाजनितस्यात् । सत्यज्ञानस्य जनकत्वे, एवं तवाऽऽचारो न स्यादिति । किञ्च । यथा त्वद्वाक्यं प्रमाणं तथा तवाऽऽचारोऽपि । ततस्त्वदाचारानुसारेण प्रवर्तमाना अधर्मेण नष्टा एव भवेयुः । अतस्तेषामपि रक्षार्थं नैवं कर्तव्यमित्याह—यद्वृत्तमिति । वरदानवत् क्षेमदानेऽपि सर्वदानं निर्वहेदिति । यथा त एव क्षेमे स्वयमेव समर्था भवन्ति, तथोपायः कर्तव्यः ॥ ३ ॥

एवं स्वतः सामर्थ्यतश्च न कर्तव्यमिति ब्रह्माणं बोधयित्वा, भगवद्वरेणया क्रियत इत्याशङ्क्य भगवन्तं प्रार्थयन्ते—

तस्मै नमो भगवते य इदं स्वेन रोचिषा ।

आत्मस्थं व्यञ्जयामास स धर्मं पातुमर्हति ॥ ३२ ॥

तस्मै नम इति । यद्यन्तर्यामी भगवान् प्रेरयेत्, तदैवाऽयं निवर्तेत । तेनापि प्रेरणमवश्यं कर्तव्यम् । इदं हि जगद्भगवता स्वस्मिन् स्थितं प्रकाशितम् । तदपि तेजसा, न तु तमसा दैत्यवत् । तस्य स्थितिर्धर्मेणैव, तस्याऽधर्मेण नाश एव । तथा सति ‘उत्पतन्नेव यो हतः’ इति बहुत्पन्नमात्रमेव जगत्प्रभवेत्, ततोऽनुत्पाद एव श्रेष्ठः स्यात् । अथ यदि सत्यसङ्कल्पो जगत् कृतार्थतायै कृतवान्, तदा स एव जगत्कर्ता धर्ममपि पातुमर्हति ॥ ३२ ॥

एवं प्रकारत्रयेण ब्रह्माणं स्तुत्वा, क्रियया अपि प्रतिबन्धका इव पुरः स्थिता । ततो वाचा क्रियया च रुद्धो मानसभावस्तेन त्यक्त इत्याह—

स इत्थं गृणतः पुत्रान् पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् ।

प्रजापतिपतिस्तन्वं तत्याज ब्रीडितस्तदा ॥

तां दिशो जग्दुर्धोरां नीहारं यद्विदुस्तमः ॥ ३३ ॥

स इत्थमिति । गृणत इति निवृत्तिपर्यन्तं स्तोत्रं कृतवन्त इत्यर्थः । सृष्टौ चिन्ता न कर्तव्येति ज्ञापयितुमाह—प्रजापतीनि । प्रजापतिपतिरिति तेषामपि पालनमावश्यकम् । तन्यमिति तनोः सकाशाज्जातं रूपम् । लज्जया निवृत्तिलोक इति सूचयितुं ब्रीडित इत्युक्तम् । सा त्यक्ता तनुः प्रतिसर्गरूपत्वात् नीहाररूपा जाता, तां दिशः श्रोत्राभिमानिन्यो देवता गृहीतवत्यः । + वाग्वोधिकास्ताः सर्वत्र

प्रकाशः।

* तेजीयसामित्यत्र । तत्र वाक्ये इत्यस्य अप्रामाण्यमित्यनेनाऽन्वयः ।

+ तां दिश इत्यत्र । विग्ननीहारग्रहणस्य सान्दर्भमाहुः—वाग्वोधिका इत्यादि ।

याचा सह तां योजयिष्यन्ति, अत एव 'न तं विदाय' इति श्रुतिः । अत एव श्रुत्यर्थविदस्तामेव तनुं नीहारमिति विदुः ॥ ३३ ॥

* एषं सृष्टिमसन्नेन प्रतिसृष्टिमुक्त्वा, राजसे भेदद्वयं निरूप्य, सात्त्विके भेदद्वयं निरूपयति—कदाचिदित्यादि यावदध्यायसमाप्ति । आध्यात्मिकास्तु श्रुतयः शब्दब्रह्म तु दैविकम् । धर्मप्रवर्तकाः सर्वे भूतानि स्मरणात्पुनः ॥ १ ॥ तत्र प्रथममाध्यात्मिकान् वेदान् जगज्जननार्थं ध्यानेन दृष्टवान्, तदा ते सृष्ट्यर्थं भगवदिच्छया प्रकटीभूताः । तदाह—

कदाचिद्ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात् ।

कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान् समवेतान् यथा पुरा ॥ ३४ ॥

कदाचिदिति । स्रष्टुर्विधातुः । ध्यायत इति प्रथमतो ध्याने प्रकटीभूताः, पश्चान्मुखात् । कदाचिदिति न सर्वकल्पेषु वेदोद्गमः । कथं स्रक्ष्यामीति ब्रह्मणश्चिन्ता वेदोद्गमे हेतुः । ध्यानमेवाऽऽह—कथं स्रक्ष्यामीति । समवेतान् मिलितान् । मिलितानां विवेचनमसाधारणलक्षणैरेव भवति । यथा स्थाप्यादयः पुरुषादिभ्यो वक्रकोटरादिभिर्विविच्यन्ते, तथा श्रुत्युक्तलक्षणैः समवेता विविच्यन्त इति वेदोद्गमः ॥ ३४ ॥

वेदार्थमपि चिन्तया अज्ञादिभिः सहोत्पादितयानित्याह—

चातुर्होत्रं कर्मतन्त्रमुपवेदनैः सह ।

धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाऽऽश्रमवृत्तयः ॥ ३५ ॥

चातुर्होत्रमिति । चत्वारो होतारो यत्र । ब्रह्मा होताऽध्वर्युरुद्गाता एते चत्वारो होमसाधनम्, अनुज्ञा-शस्त्रहोमस्तोत्रैस्तत्कर्म चातुर्होत्रम् । तन्त्रमिति विस्तारः । उपवेदा आयुर्वेदादयः । नया नीतिशास्त्राणि, पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि वा । धर्मस्य चत्वारः पादाः, सत्यं तपो दया दानमिति । आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां प्रत्येकं चतस्रो वृत्तयः । चतुर्मुखादासन्निति सर्वत्राऽनुपपन्नः, ॥ ३५ ॥

+ प्रमादाद्वेदनिर्गमने नियमेनेष्टं न सिद्ध्यतीत्यवश्यं ब्रह्मणैव, हृदये प्रकटा वेदाः, मुलेन निर्मिता इति वक्तव्यम् । तत्रापि पूर्वादिक्रमेणाऽन्येन वा वेदाः सृष्टा इति वक्तव्यम् । तथा सति वेदार्थानां भ्रमः सिद्ध्येत्, अन्यथा कर्मापेक्षया क्रमकल्पनायां यजुर्वेदः प्रथमो भवेत्, प्रधानपरे वा ब्रह्मणो वेदोऽध्वर्वाङ्गिरसात्मकः प्रथमः स्यात् । अतः क्रमाध्ययनमन्यथा स्यात् । तथोपवेदादीनाम् । अतो विदुरः क्रमं पृच्छति—

प्रकाशः

तामिति । अधर्मेबुद्धिम् ।

* कदाचिदित्यत्र । राजस इत्यादि । 'अथाऽभिध्यायत' इत्यादिना उक्ते राजसे सर्वे सर्गप्रतिगर्भाभ्यां भेदद्वयं निरूप्य 'कदाचित्' इत्यादिना वक्ष्यमाणे सात्त्विके सर्वे आध्यात्मिकादिभेदद्वयं निरूपयतीत्यर्थः । भूतानि स्मरणात्पुनरिति । धर्मप्रवर्तका ऋषयः पुनर्वेदार्थस्मरणादाधिभौतिकवेदरूपा इत्यर्थः ।

+ स वा इत्यत्र । प्रधानपरे वेत्यादि । तादृशे क्रमे ब्रह्मण ऋत्विजः प्राधान्यात्तद्वेदः प्रथमः स्यादित्यर्थः ।

विदुर उवाच ।

स वै विश्वसृजामीशो वेदादीन्मुखतोऽसृजत् ।

यद्यद्येनाऽसृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ! ॥ ३६ ॥

* स वै विश्वसृजामीश इति । मुखतोऽसृजदित्यन्तमनुवादः । तत्र हेतुरुक्तः । यद्यदिति प्रश्नविषयः । देवत्वाच्च प्रतिपादनत्वाच्छ्रुते स्वार्थं तत्सर्ग इति प्रयोजनं दोषाभावश्च निरूपितौ । स्वात्मानं प्रति तदुप-
देशाभावमाशङ्क्याऽऽह—मे इति । तपोधनेति संबोधनं जन्मकर्मादिपरिज्ञापकम्, ततः सर्वज्ञत्वान्मां प्र-
त्यपि वक्ष्यतीति ॥ ३६ ॥

वेदानां क्रमं मुखक्रमं चाऽऽह—

मैत्रेय उवाच ।

ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यानं वेदान् पूर्वादिभिर्मुखैः ।

शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्याधात्क्रमात् ॥ ३७ ॥

देवतां, द्रव्यसंबन्धः, देवतास्तोत्रम्, यागाम्यनुज्ञा चेति यागानामर्थतः क्रमः । पूर्वादिमुखक्रमस्तु पाठार्थ-
मुपयुज्यते । तेषां चतुर्णां विनियोगमाह—शस्त्रमिति । शस्त्रं हेतुः; इज्या यजिरध्ययोः, यजुर्वेदकृत्यम्;
स्तुतिर्देवताया उद्गातुः; सामवेदकृत्यम् । प्रायश्चित्तं ब्रह्मण इति, 'प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम्' इत्याश्रया-
नसूत्रात्, एवं संप्रयोजनान् वेदान् पूर्वादिमुखैः सृष्टवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

वेदोपयोगिपदार्थान् वक्तुं पुराणानि सृष्टवानित्याह—

इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ।

सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ ३८ ॥

* इतिहासपुराणानीति । सर्वोपयोगित्वान्नाऽत्र क्रमो विवक्षितः, अतः सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यो निर्गमे ।
सर्वदर्शन इति सर्वेषामेव वर्णानामवर्णनां स्तुतिर्ब्रह्मिज्यबन्धूनामुपयोगं पश्यन् पुराणं सृष्टवान् । चिन्त्यमे-
तत् ॥ ३८ ॥

चातुर्होत्रादीनामप्युद्देशात् तेषामप्युत्पत्तिक्रममाह—

पोडश्युक्त्यो पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यमिष्टुतावथ ।

आसौर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ॥ ३९ ॥

प्रकाशः ।

तत्र हेतुरुक्त इति । प्रश्नविषये प्रष्टव्यांश्चे हेतुत्वेनोक्त इत्यर्थः । तत्प्रतिपादनत्वात् श्रुतेः स्वार्थमिति । शु-
तेर्देवप्रतिपादकत्वात् देवार्थम् । दोषाभाव इति । विदुरस्याऽपि देवत्वाच्च प्रति कथने दोषाभाव इत्यर्थः ।

* इतिहासेत्यत्र । चिन्त्यमेतदिति । सर्वदर्शनपदतात्पर्यमिदम् ।

१ देवता, द्रव्यसंबन्ध, देवतास्तोत्रम्, यागाम्यनुज्ञा चेति स. ग. प. छ. च. २ इति पूर्व 'आयुर्वेद' भवत्येव
न्याय्यं वदमानम् । ३ यागस्य चाऽऽहोर्होत्रं यमाग्यादिभिर्मुखैः ॥ ३९ ॥ श्रीवेङ्कटेश्वर उवाच

×पोडश्युक्थाविति । 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्' इति श्रुते 'न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति' इति च सवोपयोगित्वात् षोडशी प्रथमतो गृहीत । तथोभयस्यापि सर्वोपयोगित्वम् । तदुभौ पूर्ववक्त्राद् समृजे । अग्निष्टुदमिष्टोमः, पुरीष्या अग्नयश्चयनात्मका पुरीषगस्यान्तीति पुरीषी, पुरीषी च अग्निष्टुच पुरीष्यमिष्टुतौ, स समासान् (?) । आप्तोर्वामोऽतिरात्रम्यैव मूमा, सविशेषोऽतिरात्र इत्यर्थः । वाजपेयोऽपि स्वतन्त्रो महाफलः । गोसदश्च गोसत्रम् । तयोरपि सहभावः ॥ ३९ ॥

धर्मस्यैते चत्वार पादा विद्यादय इति—

विद्या दानं तपः सत्यं धर्मस्येति पदानि च ।

आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ॥ ४० ॥

* विद्या ज्ञानम् । दानं तुलापुरपादि । तपः कृच्छ्रादि । सत्यं सत्यभाषणम् । पदानीति पदशब्दः । चकारादन्येऽपि धर्मपादा भगवद्रूपत्वाद्धर्मस्य सन्तीति ज्ञापितम् । आश्रमांश्चाऽसृजत्सह वृत्तिभिरिति । वृत्तिचतुष्टयसहित एकाश्रम एकमान्मुखाज्जात इति ज्ञापितम् ॥ ४० ॥

तत्र ब्रह्मचारिणो वृत्तिचतुष्टयमाह—

सावित्र्यं प्राजापत्यं च ब्राह्म्यं चाऽथ बृहत्तथा ।

वार्ता संचयशालीनशिलोञ्छ इति वै गृहे ॥ ४१ ॥

सावित्र्यमिति । सावित्र्यमुपनीतस्य गायत्रीशिक्षाकालो मोनादिसहितस्त्रिरात्रात्मकः । ततः सवस्त रपर्यन्तं प्राजापत्य वेदनतात्मकम् । ब्राह्म्यं वेदग्रहणात्मकम् । बृहत्तैष्ठिकम् । गृहस्थस्य वृत्तिचतुष्टयमाह— वार्तेति । वार्ता कृष्यादिचतुष्टयम् । संचयोऽध्यापनादिना प्राप्तधनस्य सग्रहः । शालीनमल्पधान्याचनम्, यायावर इत्यर्थः । शिलोञ्छ इति । शिला खले धान्याना हस्तेनैकैकं उद्धार, उञ्छन गृहस्थाना गृह कण्डनादिस्थाने पतितधान्यार्थना ग्रहणम् ॥ ४१ ॥

प्रकाशः।

× षोडशीत्यत्र । षोडशिनः प्रथमत उक्तौ हेतुः सवोपयोगित्वमिति बोधयितुं प्रमाणमाहुः—अर्पात्यादि । ननु यज्ञविशेषत्वम् हेतुत्वे किं बोधकमित्याशङ्क्या श्रुत्यन्तरमाहुः—न वा इत्यादि । तथा च, यज्ञविशेषत्वे प्रथमत उक्तौ प्रथमसम्यक्प्रमाणमिष्टोममेव वदेत् । 'एतेनेष्टाः' इति श्रुतौ तस्यैव प्राथम्यात् । अतः सर्वोपयोगित्वमेव तथेत्यर्थः । इदं श्रुतिद्वयं तैत्तिरीयाणां षष्ठाष्टकसमासग्रनुवाके 'प्रजापतिर्देवेभ्यो यना न्' इत्यादास्ति । तत्र च षोडशपदनिरुक्तिपूर्वकं सर्वोपयोगित्वं स्फुटमस्तीति ततोऽवगन्तव्यम् ।

* विद्येत्यत्र । श्रीधरीये—'प्रियोति शौचम्, क्षेत्रजम्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता' इति स्मृते । दानं दया, 'भूताभयप्रदानस्य कला नार्हन्ति षोडशोम्' इति वचनात् । एव च 'तपः शौचं दया सत्यमिति पादा कृते कृता' इति प्रथमस्कन्धोक्तेरविशेषः इति व्याख्यातम् । तत्प्रह्लादार्थमाहुः—चकारादित्यादि ।

आश्रमानित्यत्र । वृत्तिचतुष्टयमिति । वर्तनप्रकारवतुष्टयं जीविकाचतुष्टयं च । श्रीधरीये 'शान्तिं नमयाचितवृत्ति' इति व्याख्यातम्, 'शिलोञ्छन कणिराकणवृत्ति' इति च ।

वनस्थाना वृत्तिचतुष्टयमाह—

वैखानसा बालखिल्यौदुम्बराः फेनपा वने ।

न्यासे कुटीचरः पूर्वं बहोदो हंसनिष्क्रियौ ॥ ४२

* वैखानसा इति । विसनसा ब्रह्मणा यानि भगवद्भजनादीनि वैखानससूत्रे उपदिष्टानि, वने स्थित्वा, तत्कर्मकर्तारो वैखानसाः, देवादागतवृत्तिजीविन । बालखिल्यास्तपस्विन पञ्चान्यादिसाधका सूर्यपवान्न भक्षका वनस्था वन्यान्नाश्च । औदुम्बरा नखलोमादिस्थापका मलयारिणो वृक्षफलोपजीविनश्च । नियता रण्या फेनपा , वायुजलभक्षाः । तपोवनादिवास पूर्वसिद्धोऽनुवर्तत एवेति । न्यासिना वृत्तिचतुष्टयमाह—
—न्यास इति । न्यासे संन्यासे, कुटीचर पूर्वं निरूप्यः । पञ्चसप्तत्युद्धं संन्यासे आयुर्भागक्रमेणाऽऽश्रमचतुष्टयपक्षे नित्यसंन्यासो भवति । तत्र ब्राह्मण्यम्, वयः, पूर्वार्थमानन्तर्यं च प्रयोजकम्, न ज्ञानादि । पट्त्रिंशदाब्दिक ब्रह्मचर्यमिति वेदाध्ययनकालपक्षोऽपि विकल्प्यते । ‘चतुर्थमायुषो भागमुपित्वाऽऽर्धं गुरौ द्विज । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ।’ इति मनुवाक्यात्मत्येकसमुदायपक्षौ निर्णीतौ । तत्र समुदायपक्षो नित्य । आश्रमचतुष्टयमपि क्रमेण ब्राह्मणेन कर्तव्यमिति तदेवाऽत्र ब्रह्मणा निष्पादितमित्युच्यते । प्रत्येकपक्ष काम्य । केचिदधिकारभेदेनाऽऽहुः—साधारणानां चतुष्टयमिति । ऊर्ध्वरेतसा भक्तानां ब्रह्मचर्यं नैष्ठिकम्, एक एवाऽऽश्रमस्तेषाम् । तथा सर्वथा वैराग्यरहितत्पोत्कटकामस्य गार्हस्थ्यमेव उपकुर्वाण्यो भूत्वा यथाशक्ति वेदानधीत्य, विहितप्रकारेण कृतदारो भूत्वा, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् । किं बहुना, शरीरसंस्थापर्यन्त धृताग्निहोत्रमपि तस्य विहितम् । अत एवाऽऽपस्तम्बकारेण सर्वे आश्रमास्तुभ्या निरूपिता ,

प्रकाशः ।

* वैखानसा इत्यत्र । श्रीधरीये ‘वैखानसा अकृष्टपच्यवृत्तय । बालखिल्या नवान्ने लब्धे पूर्व-सञ्चितान्नत्यागिन । औदुम्बरा प्रातरुत्थाय या दिशा प्रथम पश्यन्ति, तत आहूतै फलादिभिर्जीविन । फेनपाः स्वयं पतितै फलादिभिर्जीविन ’ इति व्याख्यातम् ।

— न्यास इत्यत्र । ननु ‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ’ इति श्रुतेर्जाते वैराग्ये सन्या (सा) द्व-साविरूपतय तत्रेति वृत्तिचतुष्टयं कथमित्याकाङ्क्षाया कुटीचरस्य पूर्वं निरूप्यत्वे हेतुमाहु —पञ्चेत्यादि । ज्ञानादीत्यादिपदेन वैराग्यसंग्रह । तथा च, नित्यपक्षे वैराग्यज्ञानादिरहत्याभावात् स्वाश्रमकर्मप्रधानस्य कुटीचरस्य युक्ता पूर्वं निरूप्यतेत्यर्थ । ननु ‘पट्त्रिंशदाब्दिकमिति वा’ ब्रह्मचर्यस्य बहुकालमुक्तत्वादाश्रमक्रमपक्षो न युक्त इत्यत आहु—पडित्यादि । तथा च, ‘यद्वैकिञ्च ’ इति श्रुतेर्मनोरत्यादरणीयत्वेनाऽऽश्रमक्रमपक्षेऽस्यैव मुपेत्यात् पक्षान्तरप्राप्तिकत्वेन युक्त तस्य पूर्वनिरूप्यत्वमित्यर्थ । ननु प्रायिकत्वे तस्य पक्षस्याऽनावश्यकताया श्रुतिव्याकोप इत्यत आहु—प्रत्येकेत्यादि । निर्णीताविति । नित्यकाम्यभेदेन निर्णीतौ । तथा च, व्यवस्था भेदेन सार्यक्यात्र श्रुतिव्याकोप इत्यर्थ । तमेव निर्णय स्फुटीकुर्वन्ति—तत्रेत्यादिकाम्यइत्यन्तम् । प्रत्येकपक्ष इति । यावज्जीवं यथोचितमेकाश्रमपक्षः । व्यवस्थाया मत्तान्तरमाहु—केचिदित्यादि । इदं च नार्थपरमतम् । कुटीचर स्वाश्रमकर्मप्रधानः, बहोदः कर्मोपसर्गनीहत्या (१) ज्ञानप्रधान, हसो ज्ञानान्यासनिष्ठ, निष्ठियः प्राप्ततत्त्व । एते च सर्वे यथोत्तर श्रेष्ठा भवन्तीत्येतावन्मात्रव्याख्यानात् (१) । अतोऽन्ये यामुर्धणामेव तन्मत बोध्यम् । तन्मतव्यवस्था प्रदर्शयन्ति—साधारणानामित्यादि । साधारणानामिति । पूर्वार्थकाधिकाररहितानाम् । असाधारणं तत्त्वधिकार स्फुटीकुर्वन्ति—ऊर्ध्वेत्यादि । नैष्ठिकगृहस्थाधिकार एतौ कुर्वन्ति—तथेत्यादि । अत एवेति । प्रत्येकपक्षस्याऽपि साधकत्वादेव । आपस्तम्बकारेणैति । आपस्तम्ब-

सर्वत्रैवाऽन्यत्रः सिद्धयतीति । प्रजानिन्दावाक्यानि चोद्धरेत्तां प्रशंसापराणि योजितानि, अन्यथा श्रुतिनि-
मन्योन्यविरोधः स्यात् । एकदेशेनाऽपि श्रुतीनां बाधो ब्राह्मणानां न कर्तव्यः । तथा वानप्रस्थे यथाशक्ति
ब्रह्मचर्येण वेदाध्ययनं विधाय देहपातपर्यन्तं वने वासं तपश्च कुर्यात् । न्यासेऽपि पूर्वजन्मानि आयुर्भाग-
मेण कृतन्यासः प्राप्तज्ञानस्य दृढवैराग्यो निरन्तरमात्मचिन्तकः, भगवत्प्रेमाभावात् सतां गृहे पुनरुत्पद्यते ।
तस्योत्पत्तिसंयन्धात्पूर्वज्ञानं तिरोहितमिव भवति; तदोत्तरत्र जन्मन्युपनीतः । वेदाध्ययने क्रियमाणे,
पूर्वज्ञानमुद्बुद्धं भवति तदा 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुत्यर्थः कर्तव्यो भवति । तदा दे-
हपातपर्यन्तं स एवाऽऽश्रमः परिपालनीयो भवति, अन्यथा पतितः स्यात् । ततोऽप्युपनयनात्पूर्वमेव पूर्व-
ज्ञानवैराग्याणामुद्बोधेऽनाश्रमी भवति, यथा सनकादिः शुकादिर्वा । स वेदे निन्दितो भगवच्छास्त्रे च ।
अत एव ब्रह्मणः सनकादिषु क्रोधः । ब्रह्मपुत्रा अपि भूत्वा मानुषमावामपन्नाः, ततोऽपि दैत्यत्वम् । प्रहा-
दरूपा जाताः, तत्रापि क्रेशः । शुक्रस्तु इमं बाधकमवगत्य पूर्वजन्मनि ज्ञानादिसिद्धावपि रूपद्वयं विधा-
यैकेन रूपेण ब्रह्मचर्ये वेदानधीत्य, गार्हस्थ्ये पुत्रानुत्पाद्य, पुनरैक्यं प्राप्तः; देहपातपर्यन्तं भगवत्सरो जातः ।
सोऽत्र मर्यादायां वैदिकमार्गे न गण्यते । तत्र य आयुर्भागक्रमेण चतुष्टयं करोति, स वनवासानन्तरं पुत्रा-
दिनिर्मितकुटुम्बां पुत्रादिभिरेव परिपाल्यमान आत्मचिन्तकः कुटीचरो भवति । वनस्थो भूत्वा पुत्राद्यपेक्षां
परित्यज्य स्वतन्त्रतया यदि संन्यासं कुर्यात्, तदा स बह्मोदो भवेत् । कश्चित्तीर्थविशेषे सर्वनिरपेक्षस्तीर्थवासी
भवेत् । तत्र वने पक्षद्वयम्—यदि सभार्यः सामिर्वनं गच्छेत्, तदाऽग्रे पुत्रेषु भार्या स्थापयित्वा स्वयं कुटीच-
रो भवेत्; यदि पूर्वमेव भार्यादिस्त्यक्तो भवेद्ब्रह्मवासार्थमेव, तदा तावत्तपः कृत्वा अग्रे संन्यस्य बह्मद्वी-
को भवेत् । यदि ब्रह्मचर्यानन्तरमेव पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञानादिसंपन्नो भवेत्, तदा संन्यासे हंसो भवेत् । सर्वत्र
तीर्थेषु एकरात्रविधिना निरपेक्षः परिभ्रमेत् । तस्य मौनानीहानिलायामा दण्डा नित्याः । ततोऽपि पूर्वजन्म-
न्येव सिद्धज्ञानादिर्हस्तो भूत्वा यो म्रियते, स उत्तरत्र योगप्रप्तो महतां गृहे उत्पन्नः प्राप्तद्विजातिसंस्कारो
जडभरतवधिष्ठेत्, स निष्क्रियः । तस्य तु मुक्तमाच्छादनं न लिङ्गं प्रकटम्, तस्यैव ऋषभमद्यर्ष्या । तस्य
लोकसंवन्धे पातित्यम्, यथैवाऽलौकिकः । तस्य सिद्धिः, स सर्वोत्तमः । तस्य धर्मो न हीनः कुर्यात् । तस्मा-

प्रकाशः।

म्याख्येन स्मृतिकारेण । प्रजानिन्दावाक्यानीति । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमा-
नयुः' इति; 'तद्वैक आहुर्ऋषयः कावपेयाः—किं प्रजया, करिष्यामो येषां नाऽयमात्मा नाऽयं लोकः'
इत्यादीनि । अन्यथेति । एवमेकाधमपक्षानङ्गीकारे । तथा च, सर्वथा वैराग्यराहित्ये नैष्ठिकगार्हस्थ्यपक्ष इत्यर्थः ।
नैष्ठिकवानप्रस्थपक्षं कुटी कुर्वन्ति—तथा वानप्रस्थ इत्यादि । नैष्ठिकसंन्यासपक्षमाहुः—न्यास इत्यादि ।
अत्रैव पक्षान्तरमाहुः—ततोऽपीत्यादि । स इति । अनाश्रमपक्षः । प्रहादरूपा जाता इति । पुराणान्तरस्थ-
मिदं प्रमेयम् । तत्रापीति । प्रहादरूपत्वेऽपि । रूपद्वयं विधायेति । इदमपि पुराणान्तरं ज्ञेयम् । न गण्यत
इति । शुकेतरस्य तथा सामर्थ्याभावाच्च गण्यते । एवं नित्यकाम्यपक्षद्वयमुपपाद्य प्रकृते कुटीचरादित्वरूपं
व्याकुर्वन्ति—तत्रेत्यादि । आत्मचिन्तक इति । 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम्' इति
वाक्यादाश्रमधर्ममृतात्मचिन्तनपरः । तीर्थवासी भवेदिति । तीर्थस्य जलप्रधानत्वेन बह्मोदपदयोगसाम-
स्यात्तथा भवेदित्यर्थः । दण्डा नित्या इति । तेन हंससिद्धिर्दण्डी इत्यर्थः । परमहंसाधिकारमाहुः—ततोऽपी-
त्यादि । मुक्तमिति । पथिरियत् चीरादि । तस्य सिद्धिरिति । तथैव तस्य सिद्धिः । न हीनः कुर्यादिति ।

दधिकारव्यवस्थयैव वृत्तिचतुष्टयमाहुः—यद्युत्तमं कर्तुं न शक्ययात्, तदा प्रथमोऽपि प्रथमं कुरीचरो भूत्वा क्रमेण निष्क्रियो भवेदिति सिद्धान्तः । तथा पूर्वोक्तमेवपि पूर्वमुत्तमां गतिं व्रजेत्, आश्रमान्तरेषु वा उत्तमां गतिं व्रजेदिति ॥ ४२ ॥

एवमाश्रमानिरूप्य 'उपवेदनयै सह' इति निरूपणात् नीतिभेदानिरूपयति—

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।

एवं व्याहृतयश्चाऽऽसम्प्रणवो ह्यस्य हृद्गतः ॥ ४३ ॥

* आन्वीक्षिकीति । अन्वीक्षणमन्वीक्षा, तत्संबन्धिनी नीतिरन्यादा, आन्वीक्षिकीत्युच्यते । एषा नीतिर्ब्राह्मणानामेव, तत्राप्याश्रमश्रेष्ठानाम् । त्रयी वेदत्रयी, वेदानुसारव्यवहार कर्तव्य, यज्ञा कर्तव्या, याजनादे च वृत्ति । क्षत्रियाणां मुख्यैषा वृत्ति । वार्ता चतुर्विधा, वृत्तिमोक्षवाणिज्य-कुसीदात्मिका, वैश्यानां मुख्या । दण्डनीतिर्दण्डप्रकार, दण्डनार्थं वा नीति । यद्यप्ययं राजधर्म, तथापि शूद्रेष्वेव दण्ड सर्वथा कर्तुं शक्यत इति तेषु प्रतिष्ठित । एव चतुर्द्धा नीति । यद्यप्यान्वीक्षिकी आत्मविद्या, त्रयी च वेदत्रयम्, यज्ञाश्च तदर्था, ते पुनर्नीतिमध्ये न वक्तव्या, तथापि तेषां लौकिकेऽपि ब्राह्मणादीनां परमहंसादीनां वा अन्वीक्षणादिरेव कर्तव्यः, न तु सर्वथा लौकिक इत्येतदर्थं नीतिशास्त्रेऽपि सयोरुपनिबन्धनम् । तथैव चेति पूर्ववत्, पूर्वादिमुखैरेवोत्पन्ना इत्यर्थः । एव सात्त्विकबुद्ध्या-ध्यात्मिकत्वेन वेदाद्युत्पत्तिमुक्त्वा, आधिदैविक शब्दब्रह्मस्वरूप निरूपयितुं प्रथमतो व्याहृतानामुपसर्तिमाह-एव व्याहृतय इति । यद्यपि वेद एव गायत्री, व्याहृतय, प्रणवश्च निरूपिता । समष्टिव्यष्टिभेदेन चतुष्टयम् । सप्तव्याहृतिपक्षेऽपि अष्टमन्त्राणां समष्टिः । चकारादग्रे प्रणवोऽपि । तस्य चतुर्विधत्वाभावात् केवलं स हृद्गतो हृदयादेव मष्टीभूत । अत एव ब्रह्मणा न प्रणव उच्यते, किन्तु 'अंकारश्चाऽथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठ भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ' इति वाक्यात् प्रणव स्वयमेव निर्गतः ॥ ४३ ॥

प्रकाशः ।

तेवेदानीन्तना परमहंसा आश्रमविडम्बका धर्मध्वजा एवेति बोधितम् । आहुरिति । प्रामाणिका आहुः । उत्तममिति । 'चतुर्थाश्रम व्रजेत्' इति क्रमेण व्रजेत् ।

* आन्वीक्षिकीत्यत्र । अन्वीक्षणमिति मननम् । एवे(षे)ति । द्रव्ययज्ञकरणरूपा । तदर्था इति । आत्मविद्यार्था । एव व्याहृतय इत्यत्र । व्याहृत्युत्पत्तौ तासां मकरा (प्रकार) भेद वदन्ति । समष्टीत्यभिदि । भूर्भुवः सुवरिति व्यस्तास्तिस्रो व्यष्टि, समस्ता समष्टि, इत्येव पूर्वादिमुखैरुच्चारणाच्चतुष्टयमित्यर्थः । 'एव व्याहृतय प्रोक्ता व्यस्ता समस्ता' इत्याश्रमालयवाक्यात् । श्रीधरीयेषु 'भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः, तासामुहं स्मृता चतुर्थीमस्य प्रवेदयते मह इति' इति तैत्तिरीयोपनिषदुक्तोऽपि प्रकारश्च तुर्यत्वस्योक्तः, तमपि संगृह्णन्—समेत्यादि । तथा च, तैत्तिरीयोक्तमष्टमं च पूर्वादिमुखैः प्रकटितवानित्यर्थः । चतुर्विधत्वाभावादिति । अमात्र (?) पक्षे तथात्वादित्यर्थः ।

सप्तच्छन्दसामुत्पत्तिमाह—तस्योष्णिगासीदिति साद्वेन—

तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ।

त्रिष्टुम्भांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थः प्रजापतेः ॥

मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ॥ ४४

+ लोमभ्यश्चर्मभ्य उष्णिगासीत् । एतानि सप्तच्छन्दांसि न्यूनाधिकभावमापन्नानि । तत्रोत्पत्त्युपपत्ति-
भ्यां गायत्री-बृहती च श्रेष्ठे । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्, द्वात्रिंशदक्षरा अ-
नुष्टुप्, षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्, अष्टाचत्वारिंशदक्षरा ज-
गती । तत्र गायत्री त्रिपदा, अन्याश्चतुष्पदाः । तत्र उष्णिक् सप्ताक्षरपादा भवति, अतः प्रथमं निर्विष्टा ।
अथवा, उत्पत्त्याऽत्र विचारः कर्तव्यः । तत्र ब्रह्मणः शरीरे धातूनां स्थूलसूक्ष्मभेदेन छन्दसां स्थूलसूक्ष्म-
भेदौ । क्रमश्चोत्पत्तौ धातुक्रमेणैव । उत्पत्तिविचारे सोमाहरणाद्गायत्री प्रतिष्ठिता । उपपत्तिविचारे अल्पाक्षरापि
बृहती सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यो महत्त्वात् बृहतीति नाम प्राप्तवती, 'स बृहतीमेवास्पृशत्' इत्यादिश्रुतौ बृहत्या
माहात्म्यप्रतिपादनात् । प्राणतस्तस्या उत्पत्तिरुच्यते, सर्वोपरि च । अस्थनां बाहुल्याज्जगत्या, उत्पत्तिः ।
स्तदपेक्षया मांसस्य हीनत्वात् ततस्त्रिष्टुबुत्पत्तिः । ततो मज्जा हीनेति ततो हीनायाः पङ्क्तिरुत्पत्तिः । मध्ये बृ-
हती निरूपितैव । स्नुतः स्नायुतोऽनुष्टुबुत्पत्तिः । त्वगपेक्षया चर्मणामाधिव्याल्लोमां स्पष्टमेवाऽऽधिक्यदर्शनात्
बहिःस्थितत्वेन उष्णिक् प्रथमतो निरूपिता । मज्जापेक्षयापि प्राणानामन्तःस्थितत्वात् पञ्चाक्षररूपणम् ४४

एवं सामग्रीं विनिरूप्य शब्दब्रह्मणो देहं विनिरूपयति—स्पर्शस्तस्याऽभवदिति साद्वेन—

स्पर्शस्तस्याऽभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ।

ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तस्था बलमात्मनः ॥

स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ॥ ४५ ॥

स्पर्शाः पञ्चविंशतिः, ते सर्वे एकीभूताः शब्दब्रह्मणो जीवोऽभिमानी, योऽहमिति मन्यते । स्वरा
अकारादयः षोडश, स देहः । उदाहृत इति प्रमाणम् । शपसहा ऊष्माणः, ते चत्वार इन्द्रियाणि । आहु-

प्रकाशः ।

+ तस्येत्यत्र । न्यूनाधिकभावमिति । अक्षरकृतं माहि(म)कृतं च न्यूनाधिकभावम् । चतुष्पदा इति । यद्य-
पि पङ्क्तिः (१) पदोच्यते, तथापि निरुक्ते पङ्क्तिः पञ्चपदा त्रिष्टुप् स्तोमत्युत्तरपदा । यात्रिस्तोमचात्रि-
ष्टुमास्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते इति ब्राह्मणोपन्यासेन पञ्चमपदस्य स्तोममात्रत्वाच्चतुष्पदा । गायत्री तु
गृहस्थानां त्रिपदाऽपि सन्यासिनां चतुष्पदेति बृहदारण्यके सिद्धम् । तस्मात् सर्वाश्चतुष्पदा इत्यर्थः । स-
प्ताक्षरपादेति । सर्वापेक्षा (क्ष) या स्वस्या । सोमाहरणादिति । 'तृतीयस्यामितो दिवं सोम आसीच्चं गा-
यत्राहरत्' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । अल्पाक्षरेति । पङ्क्त्याचपेक्षयाऽल्पाक्षरा । जगत्या इत्यादि । जगत्यां
बहुक्षरत्वम्, त्रिष्टुभि पङ्क्तावनुष्टुभि च ततो न्यूनाक्षरत्वं हेतुर्यथायथं बोध्यम् । न चाऽक्षरविचार उष्णिहोऽ-
धिकापि गायत्री पादाविचारो न्यूनैति सा पूर्वं कुतो नोक्तव्यत आहुः—त्वमित्यादि । प्रथमत इति । गायत्र्याः
पूर्वम् ।

रित्यपि प्रमाणम् । अन्तस्था यरत्वा, तस्य देहस्य बलम् । एवं चतुर्मूर्तेः स्वरूपमुक्तम् । बाह्यक्रियायुगा-
चादिरूपां वदन् विहारेण तेषामुत्पत्तिमप्याह कार्यकारणयोरभेदत्वाय—स्वराः सप्तविहारेणेति । स्वराः प-
ञ्चादयः सप्त । विहारेण गतिलीलया । प्रजापतेरिति । शब्दब्रह्मणोऽस्य चाऽभेदो निरूपितः ॥ ४५ ॥

शब्दब्रह्मावत्वेन वा जगज्जनकत्वम्. तदेवोपपादयन्नुपसंहरति—

शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परम् ।

विभाति ब्रह्म विततं नानाशक्त्युपबृंहितम् ॥ ४६ ॥

शब्दब्रह्मात्मन इति । ननु शब्दब्रह्मणः कथं जगज्जनकत्वम्, शब्दार्थयोर्द्वैरूप्यात्, ब्रह्मणैव अर्थात्मक-
स्य जगत उत्पादितत्वात् । तत्राऽऽह—विभाति ब्रह्मेति । अर्थात्मकं जगदुत्पादितमपि, नामव्यतिरेकेणान-
प्रकाशत इति विभातीत्युक्तम् । इदं सर्वं जगत् विततं ब्रह्मैव विभाति । बृहत्त्वात् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मणः ।
बृहत्त्वाद्विततम्, बृंहणत्वान्नानाशक्त्युपबृंहितम् । शब्दब्रह्मव्यतिरेकेण परब्रह्मणः प्रकाशनं न भवति । शब्दब्र-
ह्मणैव परब्रह्म प्रकाशयते स्वप्रकाशमपि । स्वप्रकाशत्वमपि तस्य वेदेनैवोक्तम् । ‘अनुपलब्धे तत् प्रमाणम्’
इति न्यायात् । ‘परास्त्रित्वादि’ इत्यादिवाक्यादनुपलब्धत्वम् । स्वप्रकाशमपि सौरं तेजः दिवाभीतेन न दृश्यते।
न च व्यवधानं किञ्चिदपेक्ष्यते, इन्द्रियाणामेवाऽऽग्रहकत्वात् । नञ्वाकाशाग्रहणे, चक्षुषा रसाग्रहणे वा,

प्रकाशः ।

शब्देत्यत्र । द्वैरूप्यादिति । वैजात्यात् । उत्पादितत्वादिति । सिद्धत्वादिति । तथा च, स्वस्य
वैजात्यमुपादानत्वबाधकम्, कार्यस्याऽन्यथासिद्धत्वं च निमित्तत्वबाधकम्; अतः कथं तस्य जनकत्वमित्यर्थः ।
उभयदोषसमाधानपूर्वकं शब्दब्रह्मणः कर्तृत्वमुपपादयन्ति—अर्थेत्यादि । तथा च, ‘विश्वं वै ब्रह्मन्मा-
त्रम्’ इति पूर्वमुक्तत्वेनाऽत्रत्यायाः प्रक्रियायाः श्रौतसमानाधिकरणत्वादस्यां प्रकाशनस्यैव जननपदार्थ-
त्वात्, तस्य च रूपनामभेदेन द्वैविध्यात्, यथा रूपेण प्रकाशनं प्रजापत्यात्मना, तथा नाम्ना प्रकाशनं वेदात्मनेति
विमानकर्तृत्वमुत्तेन तस्याऽपि जगज्जनकत्वमुक्तमित्यर्थः । ननु प्रकाशकत्वेनैव जनकत्वमत्र विवक्षितमि-
त्यत्र किं गमकमित्यत आहुः—इदमित्यादि । तथा च, विततत्वाविविधशक्त्युक्तत्वरूपब्रह्मवत्त्वाऽस्य ब्र-
ह्मत्वेनाऽपि प्रकाशनं क्रियते, न तु नाममात्रेण; अतस्तथैव विवक्षितमित्यर्थः । ननु रूपेणैव नाम्नाऽप्येवं
प्रकाशनं ब्रह्मणाऽपि सम्भवतीति किं शब्दब्रह्मात्मकतयेत्यत आहुः—शब्दब्रह्मेत्यादि । ननु शब्दब्रह्मणो
नाम्ना जगत्प्रकाशकत्वमेव युक्तम्, न तु परब्रह्मप्रकाशकत्वमपि, तस्य स्वप्रकाशत्वादित्यत आहुः—स्व-
प्रकाशत्वमित्यादि । ननु तावता ब्रह्मधर्मप्रकाशत्वमेव वेदस्य सिद्धम्, न तु धर्मिप्रकाशकत्वमपीत्य-
त आहुः—अनुपलब्ध इत्यादि । तथा(च) जैमिनिना औत्पत्तिकत्वेन वेदात्मकस्य शब्दस्य अनुपलब्धेऽर्थे प्राप्ता-
प्यमुक्तम् । यदि ब्रह्म स्यात् एवोपलब्धं स्यात्तद्विधेयकत्वेदस्य प्राप्ताप्यमेव हायेत, अतो धर्मिप्रकाशकत्वम-
पि तस्य मन्तव्यमित्यर्थः । ननु स्वप्रकाशकत्वश्रुतिविरोधे जैमिनीयस्य ‘शुणे त्वन्यायकत्वरना’ इति न्या-
येन धर्ममात्रबोधकश्रुतिपरत्वं कल्पनीयम्, न तु धर्मिपरत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—पराञ्जीत्यादि । तथा च,
नदपि श्रुत्युपेक्षेयव्यवस्थाकल्पनं न युक्तमित्यर्थः । ननु एवमनुपलब्धत्वे स्वप्रकाशत्वहानिस्तद्विधेयक-
श्रुतिविरोधेयमेव आहुः—स्वप्रकाशमित्यादि । अपेक्ष्यत इति । अदर्शनार्थमपेक्ष्यते । तथा चाऽस्मा-
न् प्रायश्चारादपि तस्य स्वप्रकाशत्वहान्यभावात् श्रुतिविरोध इत्यर्थः । दिवार्थातानां दिवा नि-
गिरोपब्रननादपि व्यवधानमित्यादि(दि)नञ्चोदाहृष्यान्तरमाहुः—न हीत्यादि । आकाशस्याऽपि प्रमेय-
द्वन्द्वमात्रां वार (?) उदाहरणमत्रनिमात्रद्वयं नतोऽप्यन्यदाहुः रसाग्रहण इति । तथा च, व्यवधा-

व्यवधायकमस्ति । यदपि 'अन्यद्युष्माकमन्तरं बभूव' इति व्यवधानमुक्तम्, तदपि स्वप्रकाशस्य सर्वात्मकस्य मनसि चक्षुषि च घटे प्रकाशमानस्य व्यवधायकं न भवति । अथ यदि संयुक्तेऽपि तत् व्यवधायकमिति मन्यते, तदा चक्षुषामग्रहणमेव श्रौतमस्तु, किं व्यवधानेन । 'अन्यद्युष्माकम्' इति तु भोगेच्छादिकं जातमेवे निन्दार्थमनूद्यते, न तु भित्त्यादिवत् व्यवधायकम् । यदपि मायिकं पूर्वमुक्तम्, तदप्यग्रहणादेव । हेतुत्वेन व्यपदेशोऽपि आत्मव्यतिरिक्तस्य सृष्टिपक्षे उपयुज्यते, सृष्टिभेदानां निरूपणात् । अतः शब्देनैव ब्रह्मणो भानम् । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इति तु इन्द्रियरूपा वाक्, लौकिकश्च शब्दः, लौकिकं च मनः, मन्यथा 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' 'मनसैवैतदाप्तव्यम्' इति विरुद्धमापद्यते । माहात्म्यार्थं वा द्व-

प्रकाशः

नाभावेऽपि ग्राहकात्मानर्थ्यादप्रकाशनमेतेषु प्रकाशमानस्याऽपि दृष्टम्, अत उभयमपि समञ्जसमित्यर्थः । न-
तु 'न तं विदाथ' इति मन्त्रानुरोधेन व्यवधानादेवाऽग्रहणमुरीकार्यम्, तावताऽपि स्वप्रकाशत्वानुपल-
(ब्ध)त्वयोः सिद्धेः । अतः प्रकाशनाच्च व्यवधानाभावाद्यर्थमेव यतनीयम्, न तु शब्दब्रह्म प्रकाशनं करिष्यती-
ति, इति तूष्णीं स्थेयम् । अतः किं तस्य प्रकाश(क)त्वसाधनेनेत्यत आहुः-यदपीत्यादि । तदपीति । वा-
क्यार्थो व्यवधानमपि । तथा च, तस्मिन् मन्त्रे 'य इमा जजान' इति लिङ्गाज्जगत्कर्तृरूपस्यैव तद्व्यवधा-
यकम्, न तूपादानरूपस्याऽपि; अतस्तद्ग्रहणाय शब्दब्रह्मणः प्रकाशकत्वसाधनमावश्यकमित्यर्थः । न-
तु तस्याऽस्य च वस्तुतो भेदाभावादत्रापि व्यवधायकं तदस्तु, तथा सति व्यर्थस्तसाधनप्रयास इत्यत आ-
हुः-अथेत्यादि । संयुक्त इति । चक्षुरादिसंयुक्ते । अग्रहणमिति । 'पराञ्चि स्थानि' इत्युक्तमग्रहणम् ।
तथा चाऽत्रापि व्यवधानाङ्गीकारे व्यवधानाग्रहणयोर्बोधकयोरुभयत्राऽऽपत्तेः नाऽन्यतरवैयर्थ्यमतस्तद-
भावाद्योक्तव्यवस्थैवाऽऽवरणवित्यर्थः । ननु 'पराञ्चि' इति मन्त्रेऽप्यन्तरात्मेति पदादिन्द्रियाणां प्रत्यग्रहणा-
सामर्थ्यमेव बोध्यते, न तु संयुक्तग्रहणासामर्थ्यमिति न व्यवस्था वक्तुं शक्येत्यत आहुः-अन्यदित्यादि ।
इति तु 'ससर्जोऽग्ने' इत्यत्र जातं जीवाज्ञानभेदरूपं भोगेच्छादिकमन्यत्र सिद्धं निन्दार्थमनूद्यते, 'ब-
भूव' इति पदात्, न तु भित्त्यादिवद्व्यवधायकत्वेन विधीयते । अतस्तस्याऽपीन्द्रियसामर्थ्यकौण्ठ्य ए-
वोपक्षयाद्व्यर्थं व्यवधायकत्वकल्पनमित्यर्थः । नन्वेवं सति सप्तमाध्याय गतच्छ्रुतिविचारे मायिकं सृष्ट्य-
न्तरं व्यवधायकं यदुक्तम्, तस्य कथं सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायामाहुः-यदपीत्यादि । अग्रहणादेवेति । व्य-
वधायकमिति शेषः । तथा च, पार्थक्येन व्यवधायकत्वाकल्पनात्सामर्थ्यकौण्ठ्य एवोपक्षयादनुवादकत्वा-
देव सङ्गतिरित्यर्थः । ननु 'बभूव' इतिवत् 'व्यवृणुत्' इति भूतार्थप्रयोगस्योभयत्रापि तौल्याद्व्यवधाय-
कस्येवेन्द्रियपरावत्वस्याऽप्यनुवाद एवेति हेतुता कस्याऽपि न स्यात्, तथा सति यदिति हेतुत्वेन यो व्यप-
देशः स विरुध्येते(ति)चेत् तत्राहुः-हेतुत्वेनेत्यादि । उपयुज्यत इति । सामर्थ्याभाव एवोपयुज्यते । तथा
च, पृथगेतुत्वपक्षेऽन्यतरवैयर्थ्यात् परम्पोषकारकत्वमुभयोरवकञ्च्यम् । तत्रापि सूक्ष्मेक्षिकायां व्यवधानं
प्रत्यसामर्थ्यस्य नोपकारकत्वम्, अपि त्वसामर्थ्यं प्रत्येव तम्पोषकारकत्वम् । अत आत्मसृष्टिपक्षे अग्र-
हणादेवाऽज्ञानम्, व्यतिरिक्तसृष्टिपक्षे तु तदप्येतदुपकारकमित्युभयथाऽपि शब्दब्रह्मण्येव तस्मिन्सृ-
ष्टित्यर्थः । सिद्धमाहुः-अत इत्यादि । शब्दब्रह्मणः परमकाशकत्वे 'यतो वाचः' इत्यस्य वाक्यस्य वि-
रोध इत्यत आहुः-यत इत्यादि । तथा च, तत्रार्थस्य भिन्नत्वाच्च विरोध इत्यर्थः । अग्निं पक्षे 'ग्रन्थो
ऽपि भोषकनिषेधतयाऽऽत्ममूलमर्थोक्तमाह' इति वाक्यविरोध(क) इत्यरुच्या पश्चान्तरमाहुः-माहात्म्यार्थ

यम् । उभयमपि शब्दब्रह्मण एव ज्ञायते । एतदेवाऽभिसन्धायाऽऽह—व्यक्ताव्यक्तात्मन इति । तस्य शब्दब्रह्मणो हृदयं कचिद्व्यक्तम्, कचिदव्यक्तम्, अन्यथा ब्रह्म स्पष्टतया ज्ञातं स्यात् । तथाप्येव भगवत एव नियामकत्वम् । तदाह—परमिति । तत्र हेतुर्नानाशक्त्युपबृंहितमिति । अनेकाः शक्तयौ भगवति वर्तन्ते इति तत्तदनुरोधेन तथा तथा वचनम्, अन्यथा तासां गुप्तशक्तीनां प्रकाशो न स्यात् । अतः प्रकाशनिषेधं न वदति, किन्तु गुप्तानां स्वरूपमाह । अतो ब्रह्मप्रकाशार्थं प्रवृत्तं शब्दब्रह्म तत्कार्यमपि प्रकाशयतीति । क्रियया प्रकाश्यते ब्रह्मणा, ज्ञानेन प्रकाशयते वेदेनेति ॥ ४६ ॥

एवमधिदैविकसृष्टिमुक्त्वा सात्त्विकीमाधिभौतिकीं सृष्टिमाह—

ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे ।

ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम् ॥ ४७ ॥

ततोऽपरामुपादायेति । अपरां तनुमुपादाय अन्यादृशीं सृष्टिं कर्तुं मनो दधे । नन्येतावतैव मरीच्या-
दिद्वारा सृष्टिं भविष्यतीति किं प्रकारान्तरसृष्टयेत्याशङ्क्याऽह—ऋषीणामिति । यद्यपि भूरिवीर्याणि येषाम्
न हि मदपेक्षया ते वीर्यवन्तः, उत्पादिता वा पञ्चपाः; तैः किम् ? तावता सर्गस्य विस्तारस्तु न भविष्य-
त्येव, प्रकारस्याऽनुत्पादितत्वात् । अतः प्रकारकरणार्थं शरीरान्तरेण कार्यं कर्तुं मनो दध इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

‘अशक्ये हरिरेवाऽस्ति’ इति न्यायमाश्रित्य पूर्वं तपस्वरूपीयसि कृते प्रसन्नोऽपि भगवान् पुनस्तप
आदिष्टवान् । तथाऽत्रापि, यद्यपि प्रकारः कर्तव्य इति निश्चितम्, तथापि कः प्रकारः कर्तव्य इति भूय-
श्चिन्तयामासेत्याह—

ज्ञात्वा तद्दृढये भूयश्चिन्तयामास कौरव ! ।

अहो ! अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्याऽपि नित्यदा ॥

न ह्येषन्ते प्रजा नूनं दैवमत्र विधातकम् ॥ ४८ ॥

ज्ञात्वेति । यस्मिन् स्वरूपे चिन्तिते उपायं कर्तव्य इति ज्ञातम्, पुनस्तदेव हृदये चिन्तयामास । कौ-
रवेति आपाततो न कार्यान्निवृत्तिः कर्तव्या, किन्त्वादेहपातपर्यन्तं कार्यं कर्तव्यमिति; यथा कुरुणा कृत-
मितीममर्थं ज्ञापयति । तस्य चिन्तामेवाऽऽह—अहो इति । कृतोऽपि प्रकारः भगवदानुगुण्याभावे न सेत्स्य-
ति, अन्यथा उत्पादितैरेव सर्वं सर्वकरणे जगत्पूरितमेव स्यात् । अहमेक एव यथा कृतवान्, तथा एते-
ऽपि मरीच्यादयो बीजरूपाः कुर्युः, तदैतावता सर्वमेव पूरितं भवेत्, अतः किञ्चिदस्ति प्रतिचिन्धकम् ।
तच्चिन्तनेन ज्ञात्वा आश्चर्येणाऽह—अद्भुतमिति । य एव भगवान् सृष्ट्यर्थमाज्ञापितवान्, स एव
प्रतिबध्नातीति । न च सहकार्यभावः शङ्कनीय इत्याह—व्यापृतस्याऽपि नित्यदेति । सर्वदा व्यापृतस्याऽपि

प्रकाशः ।

वा द्वयमिति । तथा च, वेदेनाऽपि स्वसामर्थ्यानुसारेण बोध्यते, न त्रिदमित्यमिति कात्स्न्येन बोधयितुं
शक्यत इति गाढात्म्यबोधनार्थं विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपमाहात्म्यबोधनार्थं च विरुद्धं वाक्यद्वयमिति न
सम्याऽपि विरोध इत्यर्थः । त(था)च्च इति । व्यक्ताव्यक्तहृदयत्वे । स्फुटमग्रिमम् ।

इति श्रीनृनीयस्कन्धमुबोधिनीप्रकाशे द्वादशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

मे प्रजाः, हि निश्चयेन, नैधन्ते दृष्टिं न प्राप्नुवन्ति । अतो दृष्टम्य प्रतिबन्धकस्याऽभावात् दैवमेव विधा-
तकम् ॥ ४८ ॥

एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ।

कस्य रूपमभूद् द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ॥ ४९ ॥

एवं निश्चित्य भगवदाज्ञां युक्तप्रकारेण कुर्वन् स्थितो भगवच्चिन्तनमेव कृतवान् । तदा तस्यैवं प्रकारेण
युक्तकृतः, कदा भगवान् प्रसन्नो भविष्यतीति दैवं चाऽवेक्षतः, तस्याऽशक्तिं ज्ञात्वा, भगवानेव कस्य वस्त्रणः,
रूपं द्विधा कृतवान् । तदा तस्य रूपं द्वेधा अभूत् । तदा तच्छकलद्वयं कायमभिचक्षते लोकाः । का इयम्,
कोऽयमिति वक्तव्ये, एकस्य विशेष्यम्, अपरस्य विशेषणं लोपयित्वा द्वयमेकीकर्तुं कायमित्याहुः । अनेन
स्त्री स्वतो विशेष्यरहिता, पुरुषश्च विशेषणरहितः । अत उभयं मिलितं कायशब्दवाच्यं भवति ॥ ४९ ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ।

यस्तु तत्र पुमान्तोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराद् ॥ ५० ॥

स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ।

तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येषाम्भूविरे ॥ ५१ ॥

ताभ्यामिति । रूपस्य विभागाभ्यां शकलाभ्याम् । ताभ्यामिति भगवत्कृताभ्याम्, अन्यथा
कार्यनाशे शकलाभ्यां न किञ्चिदुत्पद्येत । अतो भगवत्कृताभ्यां शकलाभ्यामेकं मिथुनं समपद्यत । मिथु-
नमेकं कार्यम्, अन्यथा पुरुषोऽर्द्धखण्ड एव, 'अर्द्धवृगलम्' इति श्रुतेः । समपद्यतेति । भगव-
त्कृतमनायासेनैव जातमिति, ततोऽप्यग्रे कार्यं भविष्यतीति ज्ञापितम् । तद्वृगलद्वयं नाम्ना निर्दिष्टाति
शस्त्रिणाति । तयोर्मध्ये यः पुमग्नं स मनुः, सन्नराज्जा इति । या सृष्टिप्रकाररूपा, सा स्त्री । शतरू-
पेत्यारूपा नाम यस्याः सा आसीदिति । मनुशब्दो यौगिक इति स्वायंभुव इत्युक्तम् । स्वरादिति भगवद्-
शाज्जायत इति ज्ञापयति, ऐश्वर्यादिगुणवत्त्वात् । अतस्तेनापि सृष्टिः नेत्स्यतीति भावः । शतानि रूपा-
णि यस्या इति नित्यनूतनत्वेन मनोर्भोगाधिक्यं सृष्ट्याधिक्यं च सूच्यते । महिषी सर्वकामदोग्ध्री । नि-
रूपणसमये भगवदीयत्वेन भगवति प्रविष्टत्वात्, यत्र यत्र भगवान्तत्र तत्र स इति, अस्मैत्युक्तम् । इममे-
वाऽर्थं ज्ञापयति—महात्मन इति । महान् भगवान् आत्मा यस्य । तस्य मिथुनस्य बीजत्वं ज्ञापयति—तदे-
ति । मिथुनं मिथुनीभावः, स एव धर्म उपास्य । तदा आनन्दे निविष्टाः प्रजा एषाम्भूविरे । इममेवा-
र्थम् 'आनन्दाद्वयेव सत्त्वितमानि-भूतानि जायन्ते' इति हिण्शब्दः सूचयति । अत्रापि हिण्शब्दस्ते-
वार्थमाह । सत एव एषाम्भूविरे, नाऽऽज्ञादिक्रमपि तत्राऽपेक्षितम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

एवं मिथुनस्य प्रकारत्वमुपपाद्य प्रथमे तं प्रकारं योजयति—

स चाऽपि शतरूपायां पञ्चाऽपत्यान्यजीजनत् ।

प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ! ।

आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ! ॥ ५२ ॥

स चाऽपीति । स वीजभूतोऽपि, चकाराद्भगवानपि । अतस्तत्पुत्रयोर्द्विरूपत्वम् । मनुप्राधान्ये उत्तानपा-
न्मुख्यः, स विसर्गोपयोगी । भगवत्प्राधान्ये प्रियव्रतः, स स्थानोपयोगी । कन्या चैका । भगवदोया द्वितीया,
अतस्तस्याः प्राधान्यम्, परं सर्गोपयोगित्वादत्रैव कथनम् । तृतीया कन्या स्त्रीप्रार्थनया । एवं समुदायेन पञ्चाऽ-
पत्यानि । शतरूपायामिति तस्या अधिकरणत्वमेव, न तु जनकत्वम् । तेन पञ्चाऽपत्यान्यपि न प्राकृतानीति
ज्ञापितम् । प्रियव्रतोत्तानपादौ पुत्रौ । पुरुषैः सह स्त्रीणां नाम न ग्राह्यमिति तिस्रः कन्या इत्युक्तम् ।
भारतेति मोहाभावाय । स्त्रीप्रसङ्गोऽपि मोहहेतुः । तासां नामानि निर्दिशति—आकूतिरिति । इतिशब्दो
नामान्तरव्युदासार्थः । सत्तमेति पुनः संबोधनं पूर्ववत् पुरुषसंबन्धकयनात् ॥ ५२ ॥

तासां विनियोगमाह—

आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमाम् ।

दक्षायाऽदात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ॥ ५३ ॥

आकूतिमिति । रुचिर्ब्रह्मपुत्रः कल्पान्तरोत्पन्नः । कर्दमाय त्विति तु शब्दः स्वापत्यतां वारयति ।
कर्दमोऽपिच्छायया जातः, छायायां काल एवोत्पादको भगवद्रूपः । अतो नाऽधर्मसंबन्धः केनाप्यंशेन । मध्य-
मामिति महत्या नाम पुनः पुनर्न ग्राह्यमिति सूचयति । प्रसूतिरिति नाम्ना स्त्रीप्राधान्यादुत्पन्ना देयैवेति । गुणा-
न्तराभावेऽपि चातुर्यमेव दक्षेऽस्ति । अङ्गुष्ठाज्जात इति भगवज्जातत्वम् 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च स-
माश्रितः' इति श्रुतेः । अतः प्रसूतिं दक्षायाऽदादिति । प्रसूतिं चाऽदादिति चकारसंबन्धः, न तु दक्षाय
प्रसूतिं चेति । ततो यज्जातं तदाह—यत आपूरितं जगदिति । महाभूतानां विस्तारेण यथा जगत् पूर्यते
तथा पञ्चभिरेव जगत्पूरितमिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीबल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे द्वादशाध्यायविवरणम् ।

त्रयोदशाध्यायविवरणम् ।

एवं द्वादशधा सर्गस्त्रिविधो ह्युपपादितः ।
 तस्य कारणरूपं हि यादृशं तदिहोच्यते ॥ १ ॥
 सर्ववेदार्थरूपो हि वराह इति विश्रुतः ।
 स एव कारणं सृष्टौ वैदिक्यामिति निश्चयः ॥ २ ॥
 अन्यथा प्राकृती सृष्टिः, स्वप्नतुल्यैव सा भवेत् ।
 अतो वैदिकसृष्टित्वज्ञापनाय वराहता ॥ ३ ॥
 भूमिस्तु देवयजनं रोमभिर्वर्हिषो भवः ।
 पात्राणि सर्वावयवैस्तेन यज्ञस्त्रयोदशे ॥ ४ ॥
 सृष्ट्यर्थं, तस्य भवनामित्यर्थं, संगतिस्तथा ।
 ब्रह्मणा सह संवादो मनोः कल्पान्तरे पुनः ॥ ५ ॥

प्रकाशः।

अथ त्रयोदशाध्यायं विवरिष्यः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वोपामर्थमनुवदन्तः प्रस्तुताध्यायार्थमाहुः—एवमित्यादि । तथा च, हेतुताऽत्र सङ्गतिरित्यर्थः । ननु वराहरूपस्य कथं सर्गकारणतेत्यत आहुः—सर्वेत्यादि । तथा च, सर्ववेदार्थरूपत्वेन कारणतेत्यर्थः । नन्वेवंरूपेण कुतः कारणतेत्यत आहुः—अन्यथेत्यादि । अन्यथेति । यद्युपादानत्वेन रूपेण भगवान् सर्ववेदार्थरूपो न प्रविशेत् । प्राकृतीति हेतुगर्भं विशेषणम् । ननु वराहस्य कथं सर्ववेदार्थरूपतेत्यत आहुः—भूमिरित्यादि । तथा च, यज्ञरूपत्वाद्वेदार्थरूपतेत्यर्थः । ननु भवत्वेवम्, तथापि वराहप्राकट्यकथनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः—सृष्ट्यर्थमित्यादि । सृष्ट्यर्थमिति । यज्ञोत्पत्त्यर्थम् । तथा च, यदि वराहरूपेण भगवान् प्रकटो भवेत्, तदा यज्ञप्रवृत्तिर्न स्यात्, अत इत्यर्थमेतदर्थं तस्य भवनम्, यतः सङ्गतिः कार्येण कार्यस्य सन्बन्धस्तथा अन्तःप्रवेशरूपः । अत इदं प्राकट्यप्रयोजनमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं शस्त्रसङ्गतिः, तथा कथासंदर्भस्तु न सङ्गच्छते । तथा हि, एकादशाध्यायान्ते ‘पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो द्वितीयोऽप्यप्रवर्तते ।’ इत्यत्र अद्योति पदात् द्वितीयपरार्थस्य प्रथमदिवसोऽयं महाकल्प इति ज्ञायते । स च वराहकल्पात्मा, ‘अयं तु कल्पः’ इत्यत्र तथा कथनात् । अत्र च त्रयोदशलोकसृष्टिर्वक्तव्या, सा तु नोक्ता; ‘एवं व्यभाहीदुरुषा’ इति तु पद्मकल्पोपम्; अतो द्वादशाध्यायार्थी सृष्टिः किमाधारा ? अथ तदर्थोपपत्त्या आधाराः कल्प्याः, तदा तेषां विद्यमानत्वाद्भूमज्जन-योधको मनुब्रह्मसंवादोऽनुपपन्नः । किञ्च, हिरण्याक्षयुद्धमपि तथा । स हि मनुपुत्रीवंशे उत्पन्नः । मनुस्त्विदानीमाज्ञया अपत्यान्युत्पादयिष्यतीति तदाद्युत्पत्तेरेवाऽभावेन युद्धस्य दूरनिरस्तत्वात् । इत्याशङ्काद्वयं निराकुर्वन्ति—ब्रह्मणेत्यादि । पूर्वकल्पे उत्पन्नस्य तस्यां पञ्चाङ्गत्यान्युत्पाद्य, स्वाधिकारं सर्वं निर्वर्त्य, रात्रौ सत्यलोके स्थितस्य समार्यस्य सापत्यस्य मनोः पुनः कल्पान्तरे प्रातर्ब्रह्मणा संवादः, द्वितीयकल्पे त्वच्छुश्रूषा किं पूर्ववेदेव कार्या, उताऽन्यथेत्याशयेन विज्ञापनम्, ब्रह्मणश्च पूर्ववेदेवेत्याज्ञापनमित्येतद्वृत्त्यः, अतार्थोपस्थैव प्रमातव्य इत्यर्थः । न चाऽपत्योत्पादनाज्ञाविरोध इति वाच्यम्, ‘सहस्रान्यात्मनो गुणैः’

गमातलान्तपर्यन्तं पृथिवी पूर्वमुद्धृता ।
 यञ्चाहुल्या पञ्च लोका बुद्धृता अतलादयः ॥ ६ ॥
 यज्ञभूभित्तासिद्धचर्थं पुष्करे प्रथनं ततः ।
 एषा स्थितिः पूर्वकल्पे, रसातलगता ततः ॥ ७ ॥
 प्रजापतेरुद्धृतत्वान्निराधारा जल मिश्रेत् ।
 वराहकल्पे प्रथमे सर्गोत्पत्तिर्विनिश्चिता ॥ ८ ॥
 ततस्तद्भेदकल्पेषु नष्टोत्पत्तिर्न सर्गतः ।
 श्रुतियान्तरभावेन ततः सृष्टिरिहोच्यते ॥ ९ ॥
 हिरण्याक्षादिदैत्यानां रसातलगता स्थितिः ।
 अपेक्षितानामर्थानां भिन्नकल्पेऽपि संभवे ॥ १० ॥
 लीलाकथनसिद्धचर्थमेकरूपेण वर्ण्यते ।
 अतो नाऽयं विरोधोऽस्ति केनाऽप्यशेन निश्चितम् ॥ ११ ॥

प्रकाशः।

इत्थपत्यविशेषणेनोत्तमादिभिस्त्रिभिर्मन्वन्तराधिपैस्तात्सिद्धया विरोधाभावात् । मार्कण्डेयैरौचस्य(?)तिरि-
 क्तस्य कण्ठत उत्तत्वेन तद्वदेव तस्मिन्कल्पेऽपि मन्वन्तरान्तरस्याऽर्थापत्त्यैव शक्यकल्पनत्वादिति । अर्थाप-
 त्त्यैव पूर्वकल्पीयलोकादिव्यवस्था सिध्यतीति ता व्युत्पादयन्ति—रसातलेत्यादिपदोनाभ्याम् । अत्र प-
 ञ्चलोकोद्धार पुराणान्तरात् श्रुत्यन्तराद्वा बोध्य । पुष्करपर्णे प्रथनं तु तैत्तिरीये आवितम् । ' स वराहो
 रूपं कृत्योपल(?)मज्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत्, तत्पृथिव्यै पृथिवीत्वम् ' इति । कल्परान्निर्य
 वस्थामाहु—रसातलेत्यादि । ततस्तस्य कल्पस्य प्रलये, प्रजापतेः—प्रजापतिना यस्य पर्णे प्रथिता, तेन पुष्क-
 रेण पूर्वकल्पे लोकाकरणे—तत्सारस्योद्धृतत्वात्, तस्य नि सारत्वेन स्थापनाशक्त्या, निराधारा सती जल मिश्रेत्
 हेतुमति लिङ् । अविशदित्यर्थात् । तेन यत् सिद्धं तदाहु—वराहेत्यादि । तथा च ' प्राव्यमानः रसा
 गता ' इति वाक्यार्थापत्त्या सर्वोत्पत्तिर्विशेषेण निश्चिता । ततस्तदन्तर तद्भेदकल्पेषु तदीयावान्तरकल्पे-
 प्वेवमुच्यते इत्यादि । अत्रयनर्थः सम्पद्यते—पञ्चकल्पप्रलये सर्वनाशो जाते, वराहकल्पारम्भे, पातालम्,
 रमानलम्, सत्यलोकं च सारवता कमलपर्णेन निर्माय, शीर्णकमलाक्षजाता मृद पञ्चाहुलिभिरुद्धृत्य, तया
 अत्लात्रीनिर्माय, शिष्टा च मृद यज्ञभूभित्त्वार्थं वराहकल्पेण पुष्करपर्णे प्रथयित्वा स्वयं सत्यलोकाभ्य-
 नोऽन्यान् स्वराट्रिलोकान् कृत्वा, ततोऽविधादिमन्वन्तान् गृहीत्वा तत्र सुप्तः । तदा तस्य कल्पस्य प्रलये
 मनुष्यपादानीं यथायोग्यमुपरिस्थिति, दित्यादीनां रसायाम्, अन्येषां तु नाशः । तत आदिवरा-
 हकल्पायगात्रिनिवृत्तां वराहकल्पप्रातः कालभूमिमज्जनाज्ञानादाज्ञापनम्, मनुष्यं म्यायम्भुयाधिकारस्यैव
 प्रायश्चमिनि नियमस्य ' चाक्षुषोऽधिममूरे ' इत्यत्र(?)निरस्तत्वेन मनोस्तु सायं समागमान्मज्जनज्ञानमस्तीति
 तद्विज्ञापनम्, ततश्चिन्ता, आदिवराहप्रातःकालम्, ततो रसाया भूयानयने तत्र वर्तमानेन हिरण्याक्षेण युद्ध-
 मिनि विरोधो न काऽपि । एवं भिन्नकल्पोयानामेकभावेन कथनं पुराणत्वान्, ' श्रुती स्मृती पुराणे च काल-
 धर्मदर्शयते । मृतं भव्यं भयर्च्यं संशयमावृथा कृथाः ' इत्युमा प्रति कारागण्डे शिववाक्यात् । तस्मादयं
 कथने प्रयोजनमाहु—अपेक्षितानामित्यादिमार्गेण । एवं मैत्रेयैकं गगमय्य शुकोत्तं मनुष्यधामगतिः ।

एवं पूर्वाध्यायान्ते सृष्टिनिरूपणार्थं मनुरुक्त । तस्य कथं सृष्टिहेतुत्वमिति विचार कर्तव्यः । यद्या-
धिदैविको देवस्तदर्थं सप्रविष्यति । कामादयश्चेत्प्रज्ञास्तस्मात्सृष्टिस्तदा भवेत् ॥ १ ॥ तत्रापि काम-
जानितो दोषश्चेन्न भविष्यति । अतो द्वितीयसृष्ट्यर्थं—सुखोद्धातद्वयं सृष्टम् ॥ २ ॥ प्रथमेऽप्यत्र भा-
वेन बीजमेतद्द्वयं मतम् । कारणद्वितयं लोके भगवान् जीव एव च ॥ ३ ॥ अतो मनो सृष्टिहेतुत्वं
सिद्धयर्थं सर्गद्वयमध्ये तस्य स्वरूपं निरूप्यते । × इदं चरित्रं भगवदीयमिति ज्ञापयितुं स्वस्य दोषपरिहा-
रायावेदुरमुखेन निर्णयं वदन् तत्प्रसङ्गमेव निरूपयति—

श्रीशुक उवाच ।

निशम्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यतमां नृप ! ।

भूयः प्रपच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः ॥ १ ॥

निशम्येति । वदतो मुनेर्वाचं निशम्य । मुनिर्मननेन यदवाधितम्, भगवदाज्ञया प्रकटीकरणार्थमागतम्,
तदेव वदतीति तद्विस्तारस्तेनावश्यं कर्तव्यं इत्यभिप्रेत्य भूयः प्रपच्छ । किञ्च, पुण्यतमां वाचं स्वाधिकार-
प्रवृत्तिक्रियारूपाम् । नृपेति सगोपनं राज्ञ, कथाश्रवणं राज्ञा सुलकरमिति ज्ञापकम् । विदुरस्य कौरव्येति
विशेषणं दृढकर्तृत्वव्यापकम् । वासुदेवकथादृत इति प्रसङ्गादपि वासुदेवकथां कथयिष्यतीति, राज-
चरित्रप्रश्नः, न तु राजभाषेन ॥ १ ॥

तस्य कार्यं चरित्रं च श्रोतव्यत्वं च रूप्यते श्लोकश्रवणेन, तत्र प्रथमं तस्य पूर्वस्थितिमनूय कार्यं पृच्छति—

विदुर उवाच ।

स च स्वायंभुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयंभुवः ।

प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किं चकार ततो मुने ! ॥ २ ॥

स चेति । द्विरूपत्वं ज्ञातमिति ख्यापनार्थं चकार । स्वायंभुवः सम्राडिति उभयानुवादः । अत-
एव स्वयंभुवः पुत्रो भगवदीय इति । तस्येव प्रियश्च । पूर्वं स्वायंभुवस्तन्मनूष तस्य भगवदीयस्य विहितम्,
तेन भगवदीयस्य मुख्यम् । अतश्चरित्रश्रवणे हेतुत्वेन प्रथममुक्तं, पश्चात्सृष्टिहेतुत्वार्थं भगवदीयत्वमनूष-
ब्रह्मण पुनरुक्तं विधीयते । अतो न पौनःस्वयम् । प्रियां पत्नीमित्यत्रापि द्विरूपता । भगवदीयत्वात् प्रि-
यात्वम्, पतनात्पत्नीत्वमिति । प्रतिलभ्य पुनःप्राप्तिः, कष्टान्तरेऽपि तद्भावेनैव प्राप्तः सत् । उभय मि-
लित्वा किं चकारेति प्रश्नः । ननु भेलनमेव सुखात्मकमिति न किञ्चित्करिष्यतीत्याशङ्क्य तत् इत्युक्तम् ।
मुने इति सगोपनं तस्य परिज्ञानार्थम् । कथं स सृष्टिं कृतवानिति प्रश्नः ॥ २ ॥

प्रकाशः

माहु—एवमित्यादि । विचारश्चिन्तानोपोद्धातरूपा । तस्याऽऽकारमाहु—यदीया (स्या) द्वित्रयेण । द्वयमिति ।
भगवत्प्रादुर्भावो निदोषकामादिप्राप्त्यर्थं चेति द्वयम् । तत्रापि द्वितीये हेतुद्वयम् । भगवत्प्रादुर्भावे मेगार्थ-
सेवकावश्यकत्वम्, पञ्चतर्कमादिनाशस्य सेवकोपस्थानुत्थं चेति । अनेति । मग । भावेनेति ।
कारणत्वेन । तदेव स्फुटीकुरन्ति—कारणेत्यादि । जत इति । भगवत्प्रादुर्भावानुत्थं प्रादुर्भावत्वात् ।

× निशम्येत्यत्र । इदमिति । भिक्षुनोभावरूपम् । स्वाधिकारेति । राज्याधिकारेत्यर्थः ।

चरित्रं पृच्छति—

चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ! ।

ब्रूहि मे श्रद्धधानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ ॥ ३ ॥

चरितमिति । तस्येति भगवदीयत्वं चरित्रश्रवणे हेतुः । राजर्षेरिति धर्महेतुत्वम् । सत्तमेति मिथुन-
वार्तया क्षोभाभावात् चरित्रं वक्तव्यमेवेति निर्द्धारितम् । कथने हेतुः—श्रद्धधानायेति । श्रद्धायां हेतुः—
विष्वक्सेनाश्रय इति । तत्रापि हेतुः—अमाविति । भगवत् उत्पन्न एव भगवदाश्रयो भवति, आश्रित एव
भगवदीयचरित्रे श्रद्धधानो भवति ॥ ३ ॥

* भगवदीयानामपि चरित्रं श्रोतव्यम् । निराश्रयं चरित्रं स्वस्याश्रयत्वं न संपादयति, ततो न स्थिरं भवेत् ।
अतो महता कष्टेन श्रुतमपि भगवच्चरित्रमन्विशत्वान्न फलपर्यवसायीति भगवदीयानां चरित्रं श्रोतव्यम् ।
एतदेवाऽऽह—

श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वञ्जसा सूरिभिरीडितोऽर्थः ।

तत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुन्दपादारविन्दं हृदयेषु रोषाम् ॥ ४ ॥

श्रुतस्येति । नन्विति कोमलसंघोधनेन अनुभवोऽत्र प्रमाणमिति सूचितम् । श्रुतस्य भगवद्गुणानां
श्रवणस्य, अग्रे वक्ष्यमाण एव, अर्थः प्रयोजनं भवतीति सूरिभिरीडितः । अध्ययनादिना बुद्धिवैशद्यहेतुना
यः कश्चन पदार्थः श्रुतस्तस्य वा फलमाग्रिमवार्ताविशदा बुद्धिर्भगवद्गुणानां स्थित्यर्थे । पुष्कलापि
बुद्धिरेकेगुणानां ग्रहणार्थं । महता श्रमेण श्रवणस्य ग्राहकत्वमपि भगवदर्थमेव । भगवदीया गुणाः श्रुताः
स्थिराः फलपर्यवसायिनो मृग्यन्ते । तत्र स्थैर्यं भगवदीयचरित्रहेतुकमिति प्रथमतः श्रुतं चरित्रं स्वस्थित्यर्थं
भगवदीयचरित्रश्रवणे रुचिमुत्पादयति, अतो भगवच्चरित्रस्याऽपि भगवदीयचरित्रश्रवणं फलम् । सुन्दु चिरं
श्रमो यस्मिन् । अञ्जसा सामस्येन । सूरयो हि साधनमेव स्तुवन्ति, न फलम्; साधनाधीनत्वात् । तमर्थमाह—
तत्तद्गुणानुश्रवणमिति । येन येन गुणेन भगवद्भक्तसंवाग्धिना भगवच्चरणारविन्दं तेषां हृदये तिष्ठति, स
तदीयो गुणो भगवच्चरणारविन्दस्थापकः श्रवणस्य फलम् । पूर्वश्रवणस्य तत्तद्गुणानुश्रवणं फलमिति स-
जातीयत्वान्न विरोधः । भगवदीया एव गुणा भक्तेषु स्थितास्तथा भवन्तीति न विरोधः । फलमुत्पन्नगुणानां

प्रकाशः ।

* श्रुतस्येत्यत्र । श्रोतव्यत्वं व्युत्पादयन्ति—भगवदीयानामित्यादि । तत्र क्तप्रत्ययस्य भावे कर्मणि चाऽनु-
शिष्टत्वाच्छ्रुतपदेन श्रवणं तद्विषयश्चोच्यत इति द्वयं क्रमेणाऽऽहुः—श्रुतस्येत्यादि अध्ययनेत्यादि च । कथ-
मीडित इत्याकाङ्क्षायां श्रुतस्येत्यादिपदार्थविचारेण प्रकारमाहुः—अग्रिमेत्यादे । अग्रिमवार्ताविशदेति ।
अध्ययनस्थानापन्ना या प्राथमिकी भगवद्भार्ता, तया निर्मला । श्रुतपदस्य वेदाद्यध्ययनवाचकत्वमङ्गीकृत्य
तज्जनितबुद्धेः फलमाहुः—पुष्कलाऽपीत्यादि । पुष्कलेति । अध्ययनादिना प्रौढा । श्रमस्य सप्रयोजनस्याऽपि
प्रयोजनमाहुः—महतेत्यादि । ग्राहकत्वमिति । शब्दनिश्चयजनकत्वम् । नन्वेव सर्वैः प्रकारैः श्रुतादीनां
भगवदर्थत्वे भगवदीयानां चरित्रस्य कथं श्रोतव्यमेतत्त्वं आहुः—भगवदीयेत्यादि फलमित्यन्तम् । तथा
चाऽतः श्रोतव्येत्यर्थः । तादृशस्य तस्य साधनम्योत्कर्षं व्युत्पादयन्ति—येनेत्यादि । तदीय इति । भगव-
दीयनिष्ठः । श्रवणस्येति । तच्चरित्रश्रवणम् । पूर्वश्रवणस्येति । भगवद्गुणश्रवणस्याऽसजातीयत्वं स्फुटी-
कुर्वन्ति—भगवदीया इत्यादि ।

निरूपणात् न गुणान्तरोद्भावेन दूषणं शङ्कनीयम् । तस्माद्भगवच्चरणारविन्दस्थापका गुणाः श्रोतव्या इति मनोश्चरित्रस्य श्रोतव्यत्वम् । अनेन प्रियत्वादिकमपि तस्य सूचितम् ॥ ४ ॥

एवं भगवच्चरित्रपरं श्रोतारमुपलभ्य संतुष्टो मैत्रेय इत्याह—

श्रीशुक उवाच ।

इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् ।

प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ॥ ५ ॥

इति ब्रुवाणमिति । विदुरमिति भगवदाज्ञापनविषयत्वं बोधयति । विनीतमिति स्वतोऽपि कथने हे-
तुत्वम् । सहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानमिति श्लाघार्थतोऽपि तदाज्ञापारिपालनं कर्तव्यमिति महत्त्वम् । यथा भ-
गवच्चरणस्थापका गुणाः, तथा विदुर इति । कृष्णः साक्षाद्भगवान्, अतः सहस्रशीर्षेत्युच्यते, तस्य चरणोपधानं
विदुरः । चरण उपधीयते अस्मिन्निति । यदा भगवान् पादं प्रसारयति, तदा विदुरोत्सङ्गे प्रसारयतीति । अत
एव विदुरे आवश्यकगुणत्रयस्य विद्यमानत्वाद्भगवत्कथायां वचनावश्यकत्वं ज्ञात्वा प्रहृष्टरोमा जातः । य-
तो भगवत्कथायां प्रकर्षणं नीयमानः, स्वभावतो मुनिः, अगितोऽचष्ट हेतुपूर्वकं सर्वमुक्तवान् । विपरीतं
भगवच्चरित्रम्, यद्विदुरसङ्गादुत्तरोपरं मैत्रेयो भक्तो जायत इति । यथा सद्गतं ज्ञानमत्र संक्रमते, तथा
विदुरमकिरपीतरत्र । अतः प्रहृष्टरोमा ॥ ५ ॥

ब्रह्मप्रार्थनया सृष्टिं कारिष्यतीति कथनार्थं ब्रह्मप्रसङ्गमाह—

मैत्रेय उवाच ।

यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वार्यभुवो मनुः ।

प्राञ्जलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभापत ॥ ६ ॥

यदेति । स्वभार्यया साकमिति अनिषिद्धप्रजोत्पादनसामग्रीसहितः । मनुरिति स्वभावतो धर्मपर-
स्वम् । स्वार्यभुव इति अन्यथा अनिष्कृतः स्यात्, तेन सृष्ट्यर्थमेवोत्पादनात् । पित्राप्त्यर्थं प्राञ्जलिः,
अणतश्च मनोवाम्भ्याम् । कायवाङ्मनोभिर्निवृत्ता सूचिता । इदं वक्ष्यमाणम् । सृष्टिर्ज्ञानवत्त्वमाह—वेदगर्भ-
मिति ॥ ६ ॥

पित्राप्त्यर्थमाह । स्वमेक इति द्वाभ्याम् । पुत्रस्य कार्यद्वितयं, पितृशुश्रूषणं पुरः । तदाज्ञाकरणं चेति
द्वयं संदिग्धमत्र हि १ । अतोऽत्र प्रथमं पृच्छति—यद्यपि तव शुश्रूषापेक्षा नास्ति, त्वयैव सर्वे सर्वभावोन्नाप-
न्ते पात्यन्ते च । अतोऽस्माभिस्त्वदुत्पन्नैः, त्वया च परिपालितैः, का शुश्रूषा तव मविष्यति ? तथापि
अस्माकं स्वनिष्कृत्यर्थं पितृशुश्रूषणं, कर्तव्यमिति शुश्रूषणं वक्तव्यम् । शुश्रूषणं च तदेव, येन सेव्यस्य सुखं
भवति, परितुष्यति च । तदज्ञातमस्माकमिति प्रश्नः । निरपेक्षतायां हेतुत्रयम्—सर्वभूतानां जन्मदानृत्वम्,
शुचिदानृत्वम्, असहायशृङ्खलं च । तत्राऽसहायशृङ्खलं जन्मादेरापि प्रयोजकमिति प्रथममाह—

मनुरुवाच ।

त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्दृष्टिदः पिता ।

अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ॥ ७ ॥

त्वमेक इति । त्वमेवैक समर्थ सर्वत्र, किं सेवया । किञ्च, त्वमेवैक सर्वभूतानां जन्मकृदुत्पादक । वृत्तिर्जीविका, ता प्रयच्छतीति वृत्तिद, अतो न सेवापेक्षा । किञ्च, पिता भवान्, सर्वभूतानामेव । रणे ह्येनेन निरूप्यते, प्रतिबन्धकः सेवायाम् । अथापि प्रयोजनाभावे प्रतिबन्धके च विद्यमाने, न प्रजानां मुद्गारार्थं ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ? तत्कथयेत्यर्थिकोऽर्थः ॥ ७ ॥

किञ्च, आज्ञापनं च कर्तव्यम्, परं यत्र कार्येऽस्माकं शक्तिरित्याह—

तद्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीडयात्मशक्तिषु ।

यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ॥ ८ ॥

तद्विधेहीति । ननु सेवाकार्ययो स्पष्टयो कथमज्ञानम् ? तत्राऽऽह—नमस्तुभ्यमिति । एतावदस्माभिः कोमं सेवाया च ज्ञातम्, यत्तु नमस्य इति । नमनातिरिक्तमशक्यमप्रयोजकं च, तथापि यदि प्रयोजकत्वेन ज्ञायते, शक्यं वा भवेत्, तद्वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—कर्मस्त्विति । स्तोत्रमपि सर्वत्रेव स्तुतस्य अशक्यं मेव । तदाह—ईदृशेति संबोधनेन । आत्मशक्तिषु । आत्मन सामर्थ्यं येषु, स्वशक्त्येवमित्यर्थः । तत्रापि यो भवति धर्मजनक, यो वाऽप्यपकीर्त्यजनक, लोकवेदाविरुद्ध इत्यर्थः । विष्वग्यश इति एकदेशेऽपि यथा नाऽपकीर्तिजनकत्वम्, यथा देशविशेषे निषिद्धकरणम् । अमुत्र चेति परलोकेऽपि यशो गतिश्च ॥ ८ ॥

तत्र ब्रह्मा एकं कृतमवेत्याह—प्रीत इति द्वाभ्याम्—

ब्रह्मोवाच ।

प्रीतस्तुभ्यमहं तात ! स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर ! ।

यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनाऽर्पितम् ॥ ९ ॥

शुश्रूषा सफला भवति । फलेन ज्ञायते शुश्रूषा जातेति, अतस्तत्फलमेव निदिशति । प्रीतिरपि महती, यतः सफला । तस्या फलमाह—स्वस्ति स्ताद्वामिति । सुवयो कल्याणं भवतु । ससारमण्डितिरूपत्वात् कार्दम्य बन्धशङ्कायामेवमुक्तम् । क्षितीश्वरेत्यपरमपि फलं संबोधनेन निर्दिष्टम्, भूम्यैश्वर्यं भवत्विति । ननु शुश्रूषा काऽस्माभिः कृता, कथं वा संतोष इत्याशङ्क्याऽऽह—यन्निर्व्यलीकेन हृदेति । निष्कपटेन हृदयेन मामाज्ञापयेति यदात्मना सह सर्वस्वानिवेदनम्, तदेव शुश्रूषणम् । तदुद्योगनवत्कापट्येनाऽपि भवतीति निर्व्यलीकेन हृदेत्युक्तम् । आत्मनेति सहार्थं तृतीया । अनेनैहिक पारलौकिकमपि आत्मगामि सर्वं निवेदितमिति ज्ञापितम् । एतदेवाऽऽत्मसमर्पणं नाम । न ततोऽन्यत् प्रभो शुश्रूषणमस्ति ॥ ९ ॥

अन्यदपि ततो भविष्यतीत्याशङ्क्य परिहरति—

एतावत्यात्मजैर्वीर ! कार्या पितरि पुत्रकैः ।

शक्त्याऽप्रमत्तैर्यथेत सादरं गतमत्सरैः ॥ १० ॥

× एतावत्यात्मजैरिति । एतावत्येव शुश्रूषा आत्मजेः कर्तव्या; यो यत् यतः प्राप्तवान्, तदेव तस्मै निवेद्यमिति । पितरि पुत्रकैरिति प्राप्तमेवोपपादयति । गुरावपचितिरित्यपि पाठे, गुरूपदिष्टस्य पदार्थस्य सिद्धार्थं निस्तार्यमेव निवेदयेत् । स हि आत्मात्मीयनिस्तारार्थमुपदिशति । तदस्याऽशक्यमिति तस्मै निवेदनीयम्, स हि स्वात्मानमुद्धरतीति । उपदेशसार्थकत्वेनैव तस्याऽपचितिः, अन्यथा तस्य सेवाधीनत्वं स्यात् । अत उभयेषां कार्यार्थमात्मसमर्पणमेवाऽपचितिः सेवा, प्रत्युपकार इति यावत् । आत्मसमर्पणस्य निदर्शनमाह—शक्त्याऽप्रमत्तैरिति । स्वशक्त्यनुसारेण सावधानैस्तद्वाक्यं सादरं गृह्येत । 'मृदमानय' इत्युक्ते स्वशक्त्यनुसारेण आदरपूर्वकं मृदानयनमात्मसमर्पणस्य निदर्शनम् । अयुक्तकारणेऽपि स्वोत्कर्षार्थं मामयुक्तं कारयतीति तस्योत्कर्षासह्यरहितः ॥ १० ॥

एवं सेवामुपपाद्य कर्तव्यमाज्ञापयति—

स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः ।

उत्पाद्य, शास धर्मेण गां, यज्ञैः पुरुषं यज ॥ ११ ॥

स त्वमिति । मत्पुत्रत्वे सति यत्कर्तव्यं तत्कृतमेव, यद्भगवदीयत्वेन कर्तव्यं तदुचितमिति ज्ञापयितुं स इत्युक्तम् । अस्यामित्यपि तथैव । अत एव आत्मनः सदृशगुणैरपत्यान्युत्पादयेत्याज्ञा प्रथमा, एतदनन्तरं धर्मेण गां शास परिपालयेति द्वितीया, यज्ञैः पुरुषं भगवन्तं यजेति तृतीया । तत्र द्वयं भगवत्प्रीतिहेतुमूत्रमित्यवधूतम्, पृथिवीपालनस्य क्षत्रियधर्मत्वात्, यज्ञानां वैदिकधर्मत्वात् । श्रौतस्मार्ताश्च धर्माः स्वधर्माः, अतः स्वधर्मेण भगवदाराधने कृते भवान् वेदगर्भो भगवांश्च परितुष्यतीत्यादिवाच्यम् ॥ ११ ॥

मजोत्पादने तु भवान्, भगवान् वा, परितुष्यतीत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—

परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया मम ! ।

प्रकाशः ।

× एतावतीत्यत्र । निस्तार्थमिति । शिष्यदेष्टात्मानम् (?) । ननु शिष्येण गुरोः स्वात्मनिवेदनं किमर्थं कर्तव्यम् ? पितृपुत्रवदपचितेरत्र वक्तुमशक्यत्वात्, इत्याकाङ्क्षायां सोपपत्तिकं तदाहुः—स हीत्यादि । हि यतो हेतोः, स गुरोरात्मात्मीययोः शिष्यतस्तम्बन्धिर्नोनिस्तार्थमुपदिशति, भगवद्भाजतं वदति । तत् आत्मात्मीयनिस्तरणमस्य शिष्यस्याऽशक्यं कृत्यसाध्यमित्यस्माद्धेतोस्तस्मै गुरवे निवेदनीयम्, स्वात्मात्मीयादिकमर्पणीयम् । तत्र हेतुः—स हि स्वात्मानमुद्धरतीति । तथा च, स्वोद्धारकृत्यर्थं गुरोरात्मसमर्पणमित्यर्थः । ननु तावता कथं तस्य सेवात्वसिद्धिरित्यत आहुः—उपदेशेत्यादि । गुरुणा हि शिष्योद्धारायोपदिश्यते, उद्धारोन्मुखं च गुर्वोज्ञानुसारित्वे, अनुसारित्वं चोक्तरीत्या समर्पणे कृत इति समर्पणेन सर्वं गुरोरेव परिकरीमृतं भवतीति गुरुः स्वमुद्धरन् स्वपरिकरमप्युद्धरतीत्युपदेशः सार्धको भवतीति तेनैव तस्य सेवात्वसिद्धिरित्यर्थः । ननुपदेशेन सेवायोग्यता, सेवाया चोद्धार इत्यङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः—अन्यथेत्यादि । तस्येति । उद्धारस्य । तथा चोपदेशस्योद्धारफलकत्वहानिरिव दोष इत्यर्थः । सिद्धमाहुः—अत इत्यादि । तथा च, प्रत्युपकारत्वेन सेवाया अपचितित्वमित्यर्थः । एतेनात्मनिवेदितदनिवेदिदकृतयोः संययोः स्वरूपमेव व्यक्तीकृतं ज्ञेयम् ।

भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति ॥ १२ ॥

परं शुश्रूषणमिति । पुत्रेण हि पितुः शुश्रूषा कर्तव्या । तत् प्रजारक्षयैव मम परं शुश्रूषणं भवति, मत्कर्तव्यकरणात् । ' भगवत्कर्तव्यकरणं भगवच्छुश्रूषणं परम् ' इति पूर्वमवोचाम । तस्मान्मया प्रजोत्पादनीया पालनीया, सा त्वयैव क्रियत इति परं मम शुश्रूषणम् । अनेन भगवांश्च परितुष्यतीत्याह—भगवांस्ते प्रजाभर्तुरिति । प्रजाभर्तुः प्रजारक्षकस्य ते भगवान् परितुष्यति, प्रजारक्षायामपि धर्मत्वात् । किञ्च, हृषीकेश इति प्रजोत्पादने प्रजारक्षायाम् च सर्वेन्द्रियाणामुपभोगात् इन्द्रियाधिष्ठाता हृषीकेशो भगवान् परितुष्यति ॥ १२ ॥

ननु प्रजानां स्वस्य चेन्द्रियभोगस्य प्रवृत्तिरूपत्वात्, प्रवृत्तेः संसारहेतुत्वाच्च, तुष्टोऽपि भगवान् सांसारिकमेव फलं दास्यतीति मुक्त्यसाधकत्वात् किं प्रजयेत्याशङ्क्य परिहरति—

येषां न तुष्टो भगवान् यज्ञलिङ्गो जनार्दनः ।

तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मा नाऽऽदतः स्वयम् ॥ १३ ॥

* येषां न तुष्टो भगवानिति । स हि हृषीकेशः सर्गलीलायां जातेषु सर्गानुकूलकृत्यैव परितुष्यति, विपरीतान्न तुष्यति । तदतोषे तु सर्वेनाराः, यतो भगवान् । तस्मिन्नतुष्टे ऐश्वर्यादिवत् ज्ञानादिकमपि न सिद्ध्येत्, अतो मोक्षोऽपि दूरे । किञ्च यज्ञलिङ्गो भगवान्, यज्ञा लिङ्गानि यस्य । भगवदपत्तिषोपे यज्ञफलमपि न स्यात्, तदा ' नाऽयं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य ' इत्यैहिकामुष्मिकफलासिद्धिः । किञ्च, जनार्दनो भगवान्, जनामविद्यामर्दयतीति, तेनाऽविद्यानाशोऽपि न भवेत् । अतो मोक्षो नाऽस्ति । एवं ज्ञानाभावाच्च, कममुक्तौ लोकाभावाच्च, अविद्यानाशभावाच्च मुक्त्यभावश्चेति तेषां परलोकार्थम्, मुक्त्यर्थं वा, श्रमोऽपार्थः व्यर्थः । तत्रोपपत्तिरुक्तैव । ननु धर्मस्य कृतत्वात् कथं वैयर्थ्यम् ? उपपत्तिविचाराभावेऽपि उत्पत्तिविचारेण फलं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—यदात्मा नादतः स्वयमिति । न हि कृतमे धर्मोऽस्ति, आत्मानात्मनोर्विरोधे आत्मा बलीयान्, अन्तरङ्ग बहिरङ्गन्यायेनाऽपि, मुख्यगौणन्यायेनाऽपि, सर्वस्यात्मार्थत्वात् । ' अर्थद्वयविरोधेऽर्थो बलीयान् ' इति न्यायेनाऽपि आत्मानादरे न देहादिभिर्धर्मः सिद्ध्यति । यथा विक्षिप्तेन्द्रियस्य न शरीरो धर्मः फलस्य, नाप्यैन्द्रियो धर्मो विक्षिप्ते मनसि; तथा भगवद्विमुखस्य न कोऽपि धर्मः सिद्ध्यति । यदि देहाद्यनुरोधेन, लोकानुरोधेन वा, देहादिलोकानां बाधकत्वाद्वा, भगवदादरं न कुर्वान्, तदा तेषामेव दोषो भवेत् । भगवांश्च तानेव दण्डयेत्, यदि स्वयमेवात्मा नादतः । स्वयामित्यव्ययम् । स्वत एव यदि भगवन्तं न मन्येत, तस्य सर्वनाशो भवेदिति संग्रहः ॥ १३ ॥

मनुना एतत्प्रार्थनं सत्यलोके कृतम्, सत्यस्थश्च ब्रह्मा तथाऽऽज्ञां दत्तवान् । सोऽप्यविचारयन् भूमेर्मज्जनं न जानाति, अज्ञात्वेन प्रथिवीपरिपालनादिकं कुर्वित्युक्तवान् । तदा प्रथिवीमज्जनं ज्ञापयति—

मनुरुवाच ।

आदेशोऽहं भगवतो वर्तेयाऽमीवसूदन ! ।

प्रकाशः ।

* येषामित्यत्र । पदत्रयस्याऽर्धमुक्त्वा श्रमवैयर्थ्यं तस्य हेतुनां स्फुटीकुर्वन्ति—एवमित्यादि । उक्तैवेति । पदत्रयार्थविवरणेनोक्तैव ।

स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो ! ॥ १४ ॥

आदेशोऽहं भगवत इति । अहं तु भगवतो भवत आदेशे आज्ञायामेव वर्तेय तिष्ठामि । हे अमो-
चसूदन पापनाशक । अमीं पापम्, तन्नाशक । परं प्रजार्थं मर्दय च, इह सत्यलोके. स्थानमनुजानीहि
आज्ञापय, देहीत्यर्थः । यतः प्रजानां मम च भवानेव रक्षको रक्षणसमर्थः । तदाह—प्रभो इति ॥ १४ ॥

पृथिवी ॥ ममेत्याह—

यदोकः सर्वसत्त्वानां मही मग्ना महाम्भसि ।

अस्या उद्धरणे यत्नो देव ! देव्या विधीयताम् ॥ १५ ॥

यदोक इति । सर्वसत्त्वानां यदोकः स्थानम्, सा मही महाम्भसि प्रलयोदके (च) मग्ना । तस्या
उद्धरणे यत्नो वा विधीयताम् । देवेति संबोधनात्सत्यलोकस्थानदानोपेक्षयापि मृत्युद्वारयत्न एव मुख्यः,
यतो मृमिर्देवयजनम् । यज्ञाश्च कर्तुं शक्याः किञ्च, देव्याः पृथिव्याः सा पृथिवी स्वयैवोत्सादिता, आदिवराहकल्पे
ब्रह्मणैर्बोधित्य पुष्करपर्णे प्रथितत्वात् । तस्मात्सत्त्वादौ वा स्थानं देयम्, मृत्युद्वारयत्नो वा कर्तव्यः । उभयोर्मध्ये
मृत्युद्वारयत्न एव विशिष्टः, अत एव न वाञ्छन्दः । अत्र श्लोकत्रयं विगीतमस्ति ' इत्याकर्ण्य ' इति
मैत्रेय वचनम्, ब्रह्मणो वचनद्वयम् ' पीतं मया जलम्, त्रीरुपः ' इति च ॥ १५ ॥

एवं मनुवचनं श्रुत्वा तद्वचनपरिक्षिणार्थं ज्ञानदृष्ट्या मृमिं दृष्टवान् । तदा सिन्धुं तां दृष्ट्वा ब्रह्मा यत्न-
तवान्, तदाह—

मैत्रेय उवाच ।

परमेष्ठी त्वपां मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गाम् ।

कथमेनां सुमुखेण्य इति दध्यौ धिया चिरम् ॥ १६ ॥

परमेष्ठी त्विति । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां स्वतो युक्तिविचारणम् । भगवत्येव भारस्य स्था-
पनं चिन्तितं स्थिरम् । १ । तत्र प्रथमं पूर्ववत्सामर्थ्येन तस्या उद्धारे यत्नं कृतवान् । तत्र हेतुः—परमे-
ष्ठीति । परमे सर्वोत्कृष्टे आत्मेने तिष्ठतीति । तुशब्दः सत्त्वादौ स्थानदानपक्षं निवारयति । अपां मध्ये
तथा सन्नामिति । पूर्वमपि तस्यास्तथावस्था स्मृता । पूर्वं तु पुष्करपर्णे उपाविष्टः, नालस्याऽऽधारस्य वि-
द्यमानत्वात्, भगवदाश्रयत्वाच्च नालस्य, तत्र रसातलपर्यन्तादानीय पुष्करपर्णे प्रथितवान् । इदानीं तु सत्य-
लोके स्थितः कथं तामुलेप्य इति, क वा स्थापय इति भवति चिन्ता । पूर्वं परमेष्ठित्वादिसिद्धयर्थं चिन्तायां
क्रियमाणायां साधनभूता यज्ञादयः पदार्था मनस्याविर्भवन्ति, तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति कालकृतदो-
षपरिहाराय चिरं दध्यौ । तत्रापि विवेकवत्या बुद्ध्या, यथा सर्वथा साधनं स्फुरत्येवम् ॥ १६ ॥

तथाप्यस्फुरणे स्वातन्त्र्यं परित्यज्य भगवदधीनतया भगवत्कृपया साधनं स्फुरिष्यतीति सोपालम्भमिव
तस्य चिन्तामाह—

सृजतो मेऽक्षिभिर्वाग्भिः प्लाव्यमाना रसां गता ।

अथाऽत्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ॥ १७ ॥

सृजत इति । पूर्वं स्थापिताऽपि इयं भूमिर्भारेण पुनर्निमग्ना । भारे हेतुः—मे अक्षिभिरिन्द्रियैः, वाग्भिश्च सृजतः सतः । अक्षिभिर्वाग्भिरिति स्त्रीपुरुषाविव निर्दिष्टौ । तथाभावसर्गे दैत्यांशा एव प्रायेणोत्पन्ना इति तेषां भारहेतुत्वं पूर्वमुक्तम्, वक्ष्यते च । अत एव प्लान्वयमाना जले निमग्ना रसातलं गता, तदवध्युद्धृतत्वात् । अथ तदनन्तरम्, अत्र एतादृशेऽर्थे, अस्माभिः किं कर्तव्यम् । न च तूष्णीं स्थातुं शक्यते सर्गयोजितैः, सर्गकरणमेव ह्यस्मदादीनां प्रयोजनम् ॥ १७ ॥

एवं पारतन्त्र्येणाऽपि विचारे क्रियमाणे यदोपायो न स्फुरितः, तदा भगवत्येव भारं दत्तवान् । भारदाने हेतुमाह—

यस्याऽहं हृदयादासं स ईशो विदधातु मे ।

कर्तव्यं करुणासिन्धुस्तीर्थकीर्तिरधोक्षजः ॥ १८ ॥

यस्याऽहमिति । यस्य हृदयात्, विचारपूर्वकं यस्मादहं जातः । सर्गार्थमेनमुत्पादयामि, अनेन कार्यं सेत्स्यतीति प्रथममेव विचार्य ब्रह्मा सर्गे नियोजितः । ततो ज्ञायते—इदमपि कार्यं मम चेदशक्यम्, तदा भगवानेव करिष्यति, यत इदमपि पूर्वमेव विचारितवान्—अयमसमर्थः, इदमप्यहमेव करिष्यामि । यत ईशः, समर्थेन हि कर्तव्यम्, न तु सेवकेनैवेति नियमः । उभयोः सप्तम्यर्थे सेवकेनैव कर्तव्यम् । अत्र तु स एव ईश इति मे कर्तव्यं विदधातु । नन्वशक्तोऽपि लोके सेवक एव करोति, न प्रभुः शक्तोऽपि । तत्राऽऽह—करुणासिन्धुरिति । सेवकस्याऽतिकष्टेन कार्यं सिद्ध्यति, स्वस्य त्वनायासेन । तदा करुणावान् स्वयमेव करोति, परदुःखेन दुःखितत्वात् । ननु करुणावानपि ऐश्वर्यगुणयोगात् अशक्तैः सेवकैरेव कार्यं कारयति, अन्यथेष्टत्वं न स्यात् । तत्राऽऽह—तीर्थकीर्तिरिति । करुणासिन्धुत्वेन परिहारे सिद्धेऽपि दृष्टान्तार्थमिदं विशेषणम् । तीर्थरूपा कीर्तिर्यस्येति । तीर्थं हि सर्वेषां पापं दूरीकरोति, तस्यापि तीर्थे एव तिष्ठति । एवं जानन्नपि भगवान् स्वस्य कीर्तिं तीर्थरूपां कृतवान् । अतो यथैतत्करोति, तथा स्वयमेव भूष्युद्धारमपि करिष्यतीति भावः । किञ्च, अधोक्षजो भगवान्, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मात् । इन्द्रियातीतोऽपि सर्वेषां सर्वेन्द्रियहितं करोति, ज्ञानरूपो भूत्वा मोक्षं प्रयच्छतीति । अथवा, व्यवहारातीतत्वेन लोकानामुद्धारार्थं कीर्तिमेव तथा कृतवानिति तथा करणे अधोक्षजत्वं हेतुः ॥ १८ ॥

अयं पक्षः फलपर्यवसायी जात इत्याहुः—

इत्यभिध्यायतो नासाविवरात्सहसाऽनघ ! ।

वराहतोको निरगादङ्गुष्ठपरिमाणकः ॥ १९ ॥

+ इत्यभिध्यायत इति । इति अमुना प्रकारेण, अभितो ध्यायतः । स एवैतत्कार्यं करिष्यतीति निर्द्वार्थं, तथैव चिह्नं ददं विधाय भावयन्, तथैव क्षणे क्षणे कदा भगवान् केन रूपेण करिष्यतीति अभितो ध्यानं करोति । तदा कार्याविष्टचित्तेन यज्ञरूपे भगवति ध्याते कृतेः स्वानुभावात् आध्यात्मिकं रूपमप्रकटमेव कृत्वा आधिदैविकेन रूपेण प्रकटो जातः । क्रियापि तत्र प्रविष्टेत्याधिदैविकत्वम् । इतः पूर्वं तु आध्यात्मिक एव यज्ञः । स

प्रकाशः

+ इत्यभिध्यायत इत्यत्र । क्रियाऽपि तत्र प्रविष्टेति । क्रियायां प्रविष्टः क्रियावान् आध्यात्मिकः पूर्वकाण्डः, अत्र तु क्रियैव क्रियावती (ति) प्रविष्टेत्यर्थः । इतः पूर्वमिति । वराहावतारात् पूर्वम् ।

त्रेधा संपद्यते—यजमाननिष्ठप्रयत्नेन, वैदिकज्ञानेन, ध्यानारूढस्वरूपेण च । स त्रिविधोऽपि एकीभूतो भगवान् वराहः । तस्य क्रियैव यजमानस्य क्रिया, स्वरूपं तु सदेव सर्वयज्ञात्मकं साधिकरणम् । श्रुतिस्मृत्यैवान्तर्भूतेति ज्ञापयितुं ब्रह्मणः श्वासमार्गात् निर्गतः, ' निःश्वासितमस्य वेदाः ' इति श्रुतेः । वरानाहरतीति वराहः, सर्वकामप्रदः । स चासौ तोकश्च । तोको बालकः । आध्यात्मिकादिरूपेषु प्रबुद्धस्यैव फलसाधकत्वम्, एकदेशत्वात् । अत्र तु तोकोऽपि फलसाधकः, सफलत्वात् । सहस्रैति ध्यानशब्दाद्व्यवृत्त्यर्थम्, अन्यथा एकेनाप्यग्नेन आध्यात्मिकता स्यात् । अनवेति संयोजनं विश्वासार्यम्, न हि केनाप्यग्नेन स पापो विधासमेति । तस्य रूपस्य कालसारेश्वररूपत्वज्ञापनाय उत्पत्तौ अद्भुतपर्वमात्रप्रमाणेन बहिर्निर्गतः । ' अद्भुतमात्रः पुरुषो ज-द्भुतं च समाश्रितः ' ' ईशः सर्वस्य जगतः ' ' प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ' इति श्रुतेरद्भुतमात्रप्रमाणस्यैव विश्वभोक्तृत्वमीशत्वं चोच्यते । यज्ञरूपस्यैव विश्वभोक्तृत्वम् । तस्यैव हि सर्वमन्नं सर्वं पशवः । अद्भुतशब्दः सर्वत्राऽद्भुतशिरोवाची ॥ १९ ॥

एवमाधिदैविकस्योत्पत्तिः स्वरूपमुक्तम् । संसितः स्वरूपं वक्तुं भगवत्त्वज्ञापनाय कालादेः परिच्छेदक-त्वाभावाय तस्यैव सूक्ष्मस्य स्थूलानां निरूपयति—

तस्याऽभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत ! ।

गजमात्रं प्रववृधे तदद्भुतमभून्महत् ॥ २० ॥

* तस्याऽभिपश्यत इति । तस्य ब्रह्मणोऽमितः सर्वतः पश्यतः सतः । रूपान्तरप्रद्वारे लोके जगद्विना-शेक्ष्यते । अत्र तु पश्यत एव पूर्वमद्भुतमात्रोऽपि पश्चाद्गजमात्रं जातः । तिरोभावशङ्कानिवारणार्थं खस्थः क्षणेनेत्युक्तम् । आकाशस्थितत्वानाऽऽवरणम् । वृद्धौ लौकिकस्य कालस्याऽभावाच्चानावरणेन तस्यैव वृद्धिः । किलेति प्रसिद्धेः, नाऽत्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः । भारतेति विश्वासार्यम् । एवं माहात्म्यज्ञानपूर्वकं श्री-वृद्धोपं परिहृत्य स्थूलं रूपमाह—गजमात्रं प्रववृधे इति । गजे हस्ती, तन्मात्रमिति पष्ठिहासनरूपम् । वै-ष्णवशास्त्रप्रसिद्धगजो वा गजेन्द्रः । मात्रपदमनिर्द्धारणासूचकम्, अन्यथा द्वितीयक्षणे ततोऽपि तावन्मा-त्रवृद्धः स्यात् । तथा च, क्षणस्येन्द्रियार्थसंबन्धो एवोपक्षिणत्वात् क्षणेनेति वचनं व्यर्थं स्यात् । प्रकर्षेण

प्रकाशः

साधिकरणमिति । सदेवयजनम् । कालसारोति । कालाधिदैविकेत्यर्थः ।

* तस्येत्यत्र । तिरोभावशङ्के कथमित्याकाङ्क्षायामावरणनिवारणमुत्तेन तां स्फुटीकुर्वन्ति—आकाशे-त्यादि । यथा चतुरङ्गुलाऽपि कर्कटी वल्लीविलम्बा यमिष्टा एकरात्रेण पञ्चहस्ता दशहस्ता च पोपकद्रव्य-कृतपूर्वरूपाभावरणेन तिरोहितपूर्वपरिमाणं भवति, तथाऽत्राकाशस्थत्वान्नावरणं शक्यवचनमिति ज्ञाप-नाय खस्थ इत्युक्तमित्यर्थः । यथाऽत्र ' कश्चित् सामुद्रः पक्षी मापायां कुंकणे प्रसिद्धो यासलीतिनामा व्योम्नयेवाऽस्युपप्रदेशेऽण्डं ददाति । तच्चाऽण्डं निराधारं पतत्यतदेव कालेन वृद्धं पक्ष्यं विदीर्णं च भवति, तज्जातश्च पुनरुड्डीय गच्छति, न मूमिष्ठान् स्पृशति ' इति कुंकणदेशे प्रसिद्धम्, तद्वदप्यत्र न यत्तं ग-कथमिति ज्ञापनाय क्षणेनेत्युक्तमित्याशयेनाहुः—वृद्धावित्यादि । अनिर्द्धारणासूचकमिति । कालहेतुत्वानि-र्धारणायाः सूचकम् । तत्रेत्युक्तिः (१) अन्यथेत्यादि ।

ववृधे । प्रकर्षः सर्वावयवेषु यथायोग्यवृद्धिः, अत एव तदद्भुतमभूत् । यत्रैव पश्यतां युक्त्यस्फुरणं कार्यदर्शनं च तदेवाद्भुतम् । महदिति कार्यदर्शनमपि संदिग्धम् । न हि समुद्रः सान्तो द्रष्टुं शक्यते, तथा भगवच्छरीरमित्यर्थः ॥ २० ॥

तदा तेषां वस्तुनिर्द्धारार्थं विमर्शो जात इत्याह—

मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुना सह ।

दृष्ट्वा तत्सौकरं रूपं तर्कयामास चित्रधा ॥ २१ ॥

* मरीचिप्रमुखैरिति । मरीचिरेव प्रमुखो मुख्यो येषां ब्राह्मणानाम् । त्रिविधास्तत्र ब्रह्मणः पुत्राः, ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः, कुमाराश्च । कुमाराः सनकादयोऽनुपनीताः । अष्टमे वर्षे क्षुपनयनम्, ते तु पञ्चवर्षा भगवदस्मरणक्षणेः, तावता कालेन पञ्चवर्षाणामेव निष्पादितत्वात्, देहोपभोक्तृकालस्यैव कर्मनिष्पन्नकत्वात् । विशेषेण प्रान्ति पूरयन्तीति विप्रा ब्राह्मणा एव । मनुः क्षत्रियः । एवं मार्गत्रयस्थितैः सर्वैः सह । चित्रघ्ना विचित्रप्रकारेण । ‘सहृद्याया विद्यार्थे धा’ इत्यत्र योगविभागाच्चित्रधेति सिद्ध्यति । तत्सौकरं रूपमिति । लोके निन्दितरूपत्वाद्यया मलान्मधुकैटमादेरुत्पत्तिः, तथाऽस्यापि भवेद्बराहस्य । दैत्योऽपि बराहः श्रुति-सिद्धः, ‘बराहोऽयं वाममोषः’ इति श्रुतेः । ‘पशूनां वा एष मन्युर्यद्बराहः’ इति क्रोधावतारो वा भवेत् । एवमनेकप्रकारेण तर्कितवन्तः । तर्को नाम प्रत्यक्षतो दृष्टस्य पदार्थस्य निर्वाहिकोपपत्तिः, यस्मिन्पदार्थे कल्प्यमाने दृष्टोऽर्थ उपपद्यते । तत्र प्रकृते कोऽपि पक्षो न निर्द्धारित इति चित्रधेत्युक्तम् । २१ ।

यदा लोकवेदानुसारी तर्कः पदार्थनिर्द्धारणे अशक्तः, तदा अलौकिकप्रकारेण पदार्थमुत्प्रेक्षते—

किमेतत्सूकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ।

अहो वताऽऽश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम् ॥ २२ ॥

किमेतदिति । सूकरइति व्याजमात्रम्; दिव्यमेवैतत्सत्त्वं, न प्राकृतम् । दिव्यत्वं निरूपयति—अहो इत्याश्चर्यं । अतएति खेदे । तेजःप्रागल्भ्यादेः परिहृद्यमानत्वादस्मदाद्यपेक्षयाऽप्यलौकिकतेजस्त्वात् किञ्चित्कारणमूर्तं सत्त्वंमेव परं तस्य सूकररूपताज्याश्चर्यं हेतुः । खेदस्तु महतो विरूपत्वात् । आश्चर्यान्तरमाह—आश्चर्यमिदमिति । कालकर्मस्वभाववशेन महतोऽपि हीनभावः संभवति, तथापीदमत्याश्चर्यम्, यन्ममैव नासापुटाभिः स्रुतम् । न हि पुरुषात्सूकरा उत्पद्यन्ते, तत्राऽपि नासिकायाः । अनेन योनिरपि विजातयाना-स्त्युक्तम् ॥ २२ ॥

आश्चर्यान्तरमाह—

प्रकाशः ।

* मरीचीत्यत्र । कुमारानां ब्राह्मणेभ्यः प्रयगुहेतस्य तात्पर्यमाहुः—अष्टमेत्यादि । कुमारत्वस्य भवेदं तात्पर्यम् । ‘बराहोऽयं वाममोषः’ इति श्रुतिस्तु तैत्तिरीयसंहितापष्ठाष्टद्वितीयप्रपाठकचतुर्थानुवाकस्था । वाममोष इति तस्य योगरूढं नाम, वामं देवानां विष मुष्णतीतीति । तस्य च दैत्यत्वं ‘राक्षसां गिरीणां परम्याद्विषं वेपमगुराणा विमर्षि नं अहि’ इति श्रौताहिमन्त्रादेवाऽवसीयते ।

दृष्टोऽद्भुष्टशिरोमात्रः क्षणाद्गण्डशिलोपमः ।

अपि स्विन्नगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः ॥ २३ ॥

× दृष्ट इति । अद्भुष्टस्य शिर उत्तम पर्व, तावन्मात्रा प्रमाण यस्य । दृष्ट इति । प्रथमदर्शनम् । नामा
द्वारस्य तावन्मात्रत्वादुपपत्त्योक्तम्, ब्रह्मणो जानम्य कालाचतीन्द्रियविषयत्वाद्वा । अत एव क्षणादित्युक्तम् ।
ब्रह्मवाक्यत्वाच्च लौकिकन्यायेनाऽल्प कालो लक्ष्यते । पर्यन्ताच्च्युता स्थूला पाषाणा गण्डशिला, वैरुप
मीयत इति पुरुषगुरुत्वादिभिरुच्यते । अचेतनदृष्टान्त स्वस्य खेदसूचक । स्वस्य पर्वतत्वेन वज्रेण पक्ष
च्छेद इव खेदसूचकत्वात् । आश्चर्यखेदौ वा क्रमेण निरूपितौ । एवमलौकिकप्रकारेणाऽपि पदार्थे तर्क्य
माणे निन्दारो न भवति । बीजमेव हि तर्केण निर्द्धारितम्, न प्रयोजनम् । न हि दिव्यस्याऽपि सत्त्वस्य
प्रकृते प्रयोजनमस्ति । भूम्युद्धारार्थं भगवान् ध्यात, अत एव स एव भूम्युद्धारार्थमेव रूपेण प्रकट इति
सम्भावना । ननु पुरुषोत्तमस्य किं लोकवेदनिन्दितरूपेण प्राक्तन्ये कारणगियाशङ्क्य, स्वखेदजनकत्वमेव
कारणमुख्येक्षते—मे खेदयन् मन इति । अपीति सम्भावनायाम् । स्विदिति निश्चये । पूर्वं बहव पथा
उत्प्रेक्षिताः, तत्राय निर्द्धारित पक्ष । अतो भगवान् परमेश्वर एवाऽयम् । तस्याऽनन्तरूपेषु यज्ञश्चाऽयं
भवितुमर्हति, प्रकृतोपयोगित्वात् । कालमन्युरूपत्वेन दैत्यत्व च संभाव्यते रूपेण, अन्यथा दैत्यवधो न
स्यात्, मर्यादाया क्रूरणैव क्रूरहननात् । इयं यज्ञरूपा भूमिर्वराहेणैव संरक्ष्यते । तत्र दैत्यानां यज्ञाधिकरण
पेदिर्दैत्यवध इत्यादि यथानीयते, तदा देवानां पूर्णो यज्ञो भवति । ब्रह्मणा हि सर्वेभ्यो यज्ञा दत्ताः साधि
करणा, तेषां च वाममोषो वराहः । हननं तु विपक्षे सति । अतस्तादृशरूपमवश्यकर्तव्यमावतितमिति,
ब्रह्माणमुपालम्भमान इव, यज्ञ एव वराहरूप कृतवान् । अन्यस्य बीजप्रयोजनोपपादकत्वं न सम्भवति २३

‘* अयमपि पक्ष काये निर्व्यूढे फलतो निर्द्धारितो भविष्यतीति फलनिष्पत्तिपर्यन्त ब्रह्मणो विचार एव
जात इत्याह—

इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः ।

भगवान्यज्ञपुरुषो जगर्जाग्नेन्द्रसंनिभः ॥ २४ ॥

इतीति । सूनुभिर्मरीच्यादिभि सह ब्रह्मणो विचार कुर्वत एव सत, शीघ्रं विचारान्तरानुत्पत्तये, तेषां
हृदयं वा वा भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्जः । पूर्वं गण्डशैलसमानोऽपि पुनस्तथा वृद्ध्या मेरुसदृशो जात ।
भगवानिति ऐश्वर्यादेः प्रकटितत्वाच्च हेत्वस्फूर्ति । यथागे वराहरूपता, अधिष्ठातृरूपत्वे तु पुरुषत्वम्,
तेनाऽयं पुरुषो वराहः । अनेन ब्रह्माणं प्रति स्वस्य पुरुषरूपमपि प्रदर्शितमिति खेदोऽपि निराहृतप्रायः ।

प्रकाशः ।

× दृष्ट इत्यत्र । अन्तःस्थोऽद्भुष्टमात्रस्य दर्शन योगिश्रेष्ठानामेवेत्याशयेनाहुः—ब्रह्मण इत्यादि । बीज
मिति । दिव्यत्वम् । तेषामित्यादि । अमुराणांमपि वाममोषो विपक्षेवो वराहोऽयं धारकत्वाद्देविरूपप्रज्ञम्
निधारक इत्यर्थः । ननु तर्हि तद्वधो भगवता कुतो न हन इत्यत आहु—हननमित्यादि । अत इति ।
इदानीं विपक्षसद्भावात् ।

× इतीत्यत्र । निर्व्यूढ इति । जाते । निर्व्यूह इति पाठे, नि शरीरे स्वरूपतोऽग्निर्धर्ममाणे इत्यर्थः ।

यथा समेधः पर्वतो गर्जति, एवं भगवानेक एव गर्जतीत्यर्थः । सद्भाब्दार्थश्चाऽयम् ॥ २४ ॥

अत एव ब्रह्मणो हर्षो जात इत्याह—

ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् ।

स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः ॥ २५ ॥

÷ ब्रह्माणमिति । हरिरिति तथात्वं स्वभावः । तानिति भीमांसकान् । ब्रह्मणो द्विरूपो हर्षः, तेपामेकरूप इति भिन्नतया निर्देशः । हर्षणे हेतुः—द्विजोत्तमानिति । यज्ञत्वात्तेषां हर्षः । चौर्यनिराकरणार्थं तथा गर्जनं कृतवान्, यथा सर्वत्र विभु प्रतिष्थनिर्जातः । तदाह—ककुभः प्रतिस्वनयता स्वगर्जितेनेति । ननु किमित्येवं कृतवान् तत्राऽऽह—विभुरिति ॥ २५ ॥

हृष्टानां कार्यमाह—

निशम्य ते घर्घरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयसूकरस्य ।

जनस्तपःसत्यनिवासिनस्ते त्रिभिः पवित्रैर्मुनयोऽष्टणन्स्म ॥ २६ ॥

* निशम्येति । घर्घरितमिति तज्जात्यनुकरणशब्दः, भाषायां गृहवाची । सर्वेषामेव गृहं संपादयिष्यामीति, गृहोपारं वा गृहम्; शरीरं गृहं चेति वा । अत एव स्वखेदक्षयिष्णु । सर्वेषां भूमावेव प्रतिष्ठा, जनादिष्वपि भूमेरेवाऽज्ञसिद्धिः । संवन्धिनामुद्गारार्थं वा, अधिकारिणां खेदनिवृत्त्यर्थं वा, स्वमीमांसितस्याऽङ्गीकारेण वा । ननु पञ्चनुरूपेण कथं खेदनिराकरणम्, तत्राऽऽह—मायामयसूकरस्येति । दैत्यान् व्यामोहयितुं मायया तथारूपं कृतवान् । मायामयत्वमतिवञ्चनाप्रदर्शकत्वम्, वेदे हि कर्ममार्गे अत्यन्तभ्रमजनकत्वात् । आलम्बने फले चैव यज्ञरूपे तथोद्गमे । उपाख्यानैषु सर्वेषु भ्रमो वै जायते श्रुतौ ॥ १ ॥ आधिदैविकरूपेऽपि मोहकत्वं तथा सुरे । यथा स्वस्मिन्नीचयुद्धिः ततोऽपि भगवत्युत ॥ २ ॥ सूकर इति 'पू प्रसवे' इति प्रसवकर्वा । वेदा उत्पादिताः सर्वे मृत्युर्थं हीनभावताम् । धारयिष्यन्ति समलास्ततः सूकरउच्यते ॥ ३ ॥ जनस्तपः सत्यनिवासिन इति त्रिविधा अपि सात्त्विका उक्ताः, तैरेव स लोकः प्राप्यत इति । त्रिभिः पवित्रैर्वेदत्रयेण मार्जनीयैः, पवमानादिभिर्वा । एतेषां तु कथा भगवत्प्रसिद्धार्थम् । मननाज्जनदार्ढ्यम् । स्मेति लौकिकी प्रसिद्धिः ॥ २६ ॥

एवं सर्वान् ज्ञापयित्वा यदर्थमवतीर्णस्तत्कृतवानित्याह—

तेषां सतां वेदवितानमूर्तिर्ब्रह्माऽवधार्यात्मगुणानुवादम् ।

विनन्द्य भूयो विबुधोदयाय गजेन्द्रलीलो जलमाविवेश ॥ २७ ॥

तेषामिति । तेषां स्तोत्रकर्तृणाम् । ब्रह्म वेदम्, भगवतो यज्ञस्य गुणानुवादनरूपम् । अवधार्य निमित्तम् । वेदोक्तो यज्ञवितानो मूर्तिर्यस्य, वेदविताना वा मूर्तौ यस्य । भगवतोऽनन्तरूपत्वादनन्तशास्त्रात्-

प्रकाशः ।

+ ब्रह्माणमित्यत्र । द्विरूप इति । स्वसाहाय्यकरणकृतो यज्ञत्वज्ञानपूर्वकदर्शनकृतश्चेति द्विरूपः ।

* निशम्येत्यत्र । गृहोपगमि । भगवतो गृहं जलम्, तदुपरीत्यर्थः ।

म् । सतामिति तथाकरणे ज्ञाने च हेतुः । विनन्द्य । विनन्दनमभिनन्दनम्, भूयोऽभिनन्दनं प्रत्येकम् । ब्रह्मवद्भगवानपि दैत्यादीनामप्युपकारं करिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—विबुधोदयायेति । देवानामेवाऽभ्युदयो न दैत्यानामिति । ननु भगवान् सर्वसमर्थः सर्वशक्तः तत्पाताल एवाऽऽविर्भूतः कथं न भूमिमाहृतवान् । तत्राऽऽह—गजन्द्रलील इति । गजेन्द्रस्य लीलेव लीला यस्य । कथमत्र गजेन्द्रो जले प्रविष्टः क्रीडितवानिति तां क्रीडामनुकर्तुम्, गजेन्द्रस्य वा भक्तत्वरूपान्नाय । स हि भगवल्लीलामेव कृतवानिति । एका भगवतो लीला नानाकार्यप्रवर्तिका । भक्तानां सर्वसौख्यार्थं लीलां चक्रे तथाविधाम् ॥ १॥ २७॥

* तदानीन्तनां भगवन्मूर्तिं लीलासहितां वर्णयति—उत्क्षिप्तबाल इति द्वाभ्यां स्वरूपक्रियावर्णनभेदेन । तत्र प्रथमं स्वरूपं वर्णयति—

उत्क्षिप्तबालः खचरः कठोरः सटा विधुन्वन् खररोमंशत्वक् ।

खुराहताभ्रः सितदंष्ट्रवीक्षाज्योतिर्वभासे भगवान्महीध्रः ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वं क्षितौ बालः पुच्छं येन । पुच्छं तस्य दीक्षात्मकम्, दीर्घं कुशहेतुश्च । स एव यत्र उच्चताहेतुरिति ज्ञापयितुम् । खचर आकाशचरः, स हि सर्वेषु यज्ञियपदार्थेषु आविष्ट इवाऽसंलग्न एव तिष्ठतीति । अनेन यज्ञः पशुषु प्रतिष्ठितः क्रियामय इति ज्ञापयितुम् (१) । बलकार्यत्वात् कठोरः कठिनो निष्ठुरात्मको मन्युरूपत्वात् । खरा रोमशा त्वग्यस्य । परुषा हिंसादिजननात्, रोमशा बहिर्षो भूयस्त्वात् । त्वगुपरितनो भागः । आकृतिस्तु लोकप्रसिद्धैश्च तादृशी । खुरैराहतान्यभ्राणि येन । भगवतः पादचतुष्टयं स्तोमरूपं मिलितं सत् सवनद्वयात्मकं भवति । तत्रैव पशवः सोमश्च सर्वो वृष्टिकार्यरूपो हन्यते, सवनान्भ्यामेव सर्वजननाद् कृतं मेघैरिति । यैर्मैघैर्जलं पूरितम्, तेऽवश्यं दूरीकर्तव्याः, अन्यथा तेषु पृथिवीस्थापने पृथिव्य अस्थिरता स्यात् । जलमेघयोर्मध्ये स्थापनेऽपि मेघैः घ्रावनं स्यात् । खुरैराहातत्वादित्यत्र स्थितास्तत्र वृष्टिं करिष्यन्तीति मेघानां न सर्वथा नाशः । सिता दंष्ट्रा यस्य । वीक्षैव ज्योतिर्यस्य । पृथिव्याः स्थापनशोपणार्थं दंष्ट्रावीक्षयोः कीर्तनम्, मृत्योरतिक्रमार्थं कृपावलेकनार्थं च । अतो भूमावेव मृत्योरतिक्रमो भगवत्कृपा चेति विशापितम् । वभास इति सर्वप्रमाणेन स्तुतः । महीध्र इति पृथिव्युद्धारेण सर्वोपकारकरणात् सर्वैः स्तूयमानत्वम् । सर्वे हि महीध्रा लोकप्रसिद्धाः पर्वताः, अयं तु भगवान्महीध्रः । ऐश्वर्यादिगुणयुक्तोऽपि भारं वहतीति दयालुत्वम् ॥ २८ ॥

एवं रूपं वर्णयित्वा क्रियां वर्णयति—

घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन् क्रोडापदेशः स्वयमध्वराङ्गः ।

करालदंष्ट्रोऽप्यकरालहृग्भ्यामुद्दीक्ष्य विप्रान्मृणतोऽविशत्कम् ॥ २९ ॥

+ घ्राणेनेति । पृथ्व्याः पदवीं घ्राणेन विजिघ्रन् । सा हि गन्धवती, गन्ध एव तस्या व्यावर्तकः । येन मार्गेण पृथ्वी गता, स एव मार्गस्तस्य गमने साधयान्, तत्र हि जलं बिरलम् । विशेषतो प्राणं प्रो-

प्रकाशः

× उत्क्षिप्तेत्यत्र । अनेनेति । रूपेण । + घ्राणेनेत्यत्र ।

डापदेश इति वराहरूपलीला व्याजार्थमेव । सर्वज्ञोऽपि गृहीतावतारो देहानुसारेणैव चेष्टां करोतीति प्राप्ते-
नैव पृथिवीमार्गज्ञानम् । ओडनस्य विचारालोकस्य मीमांसाशास्त्रस्य व्यपदेशमात्रमत्र, यत्कर्मप्राधान्यमिति
देवताया एव प्राधान्यात् तामेवोपपादयति—स्वयमध्वराङ्ग इति । अध्वरा अद्धानि यस्य, सर्वयज्ञात्मक
इत्यर्थः । अध्वानि रवो ययेत्यध्वरः, सर्वत्रैव मार्गे अस्यैव शब्दः । न हि यज्ञव्यतिरेकेण कश्चिन्मार्गोऽ-
स्ति, अन्ये खण्डिताः । तादृशानामप्यप्रामाण्यार्थमङ्गपदम् । यद्यप्ययं पशूनां घातकत्वेन प्रसिद्धः, तथाप्य-
मे ज्ञानप्रद इति सर्वोपास्य इति ज्ञापयितुमाह—करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामिति । विमानुद्दीक्ष्येति ।
सर्वेषां हि सर्वथा हितकर्तृषु भगवतो ज्ञानं कृपा चेति । गृणत इति ज्ञानरूपयोगे किहेतुरित्युक्तम् । कं
जलमाविशत् । भक्तान् ज्ञानसंपन्नान् कृत्वा अन्येषामुद्धारार्थं स्वयं सुख इव जले प्रविष्टः ॥ २९ ॥

मध्ये जलस्य सापराधत्वात् दण्डं कृतवानित्याह—

स वज्रकूटाङ्गनिपातवेगविशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् ।

उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवाऽऽर्तश्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मेति ॥ ३० ॥

+ स वज्रेति । यस्मिन् जलं भगवानाविष्टः, येन च पृथिवी मज्जिता, स उदन्वान् । वज्रकूटयत् वज्र-
समूहवदतिकठिनं यत् जाज्वल्यमानमङ्गम् । न हि वज्रातिरिक्तस्य तेजो जले तिष्ठत्यधिकं वा जायते ।
स हि मेघान् जलं त्याजयति । तादृशाः सर्वे यद्येकत्र भवन्ति तदा समुद्रादपि जलं त्याजयन्ति । ते पुनः
कपटेन वेदागच्छेयुः, स्वरूपमेव नाशयेयुः । तद्रूपश्चाऽयं भगवान् । तादृशाऽङ्गस्य यो निपातः । वज्रपात
एव न कोऽपि जीवति, तत्राऽपि समूहः, तत्रापि कापट्यम्, तत्रापि तदङ्गमेव यस्य । तस्याऽपि पातोऽ-
नवधानदशायामुपरिपतनम् । पतनेऽपि महान् वेगः, यथा बाणो भित्त्वा गच्छति । तेन कृत्वा विशीर्णा
कुक्षिर्यस्य । अनेन कुक्षेः कुक्षिर्निवार्यते, अन्यथा स्वकुक्षिरेव न पूर्यते । उदन्वानिति जलवत्त्वं तत्कुक्षा-
वेव तिष्ठति, अतः कुक्षिभङ्गे नातः परं जलवृद्धिरिति सूचितम् । तथात्वं जातमिति ज्ञापयितुं तत्कार्यमा-
ह—उत्सृष्टेति । उर्ध्वं सृष्टाः प्रसारिता दीर्घा ऊर्मय एव भुजाः, तैरुपलक्षितः । आर्त्त इवेति पातेऽप्या-
नन्दमयः पततीति स्त्रीभुजवन्धनवत् सुखमेव भवतीत्यार्त्त इवेत्युक्तम् । सर्वजलशोषे स्वरूपमेव नश्यति,
कुक्षिविदारो वृद्धयभावः । तदा वर्षाशोषणाभ्यां समता भवति, तदकरणे भूमेः स्थापनमेव न भवेत् । चु-
क्रोशेति स्पष्टमेव । तस्मिन् देवतारूपे समुद्रे दैत्यानामाधारभूते दण्ड उचित एव । तथापि देवतात्वात्
सर्वदेवताभोजकं भगवन्तं प्रार्थयते—यज्ञेश्वर पाहि मेति । समुद्रस्याऽपि देवतात्वम्, ‘समुद्राय स्वाहा’
इति ‘समुद्रियाभ्य स्वाहा’ इति श्रुतेः । यज्ञेश्वरेतिसंगोपने स्वसंबन्धज्ञापनार्थम् । दैत्यानां हननेऽपि
मां पालयेति ॥ ३० ॥

एवं समुद्रदण्डनं कृत्वा, पुनर्यथा मज्जनं न करोति तथा शिक्षां दत्त्वा, स्वयं भूम्युद्धारार्थं प्रवृत्त इत्याह—

प्रकाशः ।

सुख इवेति । कञ्चन्दसूचितोऽयमर्थः ।

+ न वज्रेत्यत्र । स हीति । वज्रो हि । कूटपदसूचितमर्थमाहुः—ते पुनरित्यादि । कुक्षेरिति । समुद्रो
हि भगवतः कुक्षिस्तस्येत्यर्थः । न पूर्येतेति । मन्थुरूपत्वात् स्वस्य तत्पूरणार्थं हिंसाप्रधानमेव कर्म स्या-
दिति भावः । कुक्षिविदारणस्य प्रस्तुतं प्रयोजनमाहुः—सर्वेत्यादि ।

सुरैः क्षुरैर्दरयंस्तदाप उत्पारपारं त्रिपरु रसायाम् ।

ददर्श गां तत्र सुपुप्सुरग्रे यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत् ॥ ३१ ॥

× सुरैः क्षुरैरिति । तीक्ष्णैः सुरैस्तदापो दरयन् विदारयन् । उद्धतः पारो यस्य, तस्याऽपि पारो यथा भवति तथा । त्रिपरुर्गज्वराहः । त्रीणि पर्वाणि यस्य । पादद्वयं द्वयमेकैकं पर्व, मुखं चैकम् ; तथैव सोमस्य प्रवृत्तेः । 'पद्मयां द्वे सवने समगृणान्मुखेनैकम्' इति श्रुतेः । 'द्वौ स्तोमौ प्रातः सवनं वहतः' इत्यादि श्रुत्या प्रातःसवनस्य द्विरूपत्वम् । मुखमपि द्विरूपमोग्राम्याम् । रसायां स्थितां गां ददर्श । ततस्तामुद्धृतवानिति वदंस्तत्र हेतुमाह—तत्र सुपुप्सुरग्र इति । तत्र पृथिव्यानाविकृतायाम् । पृथिव्यधिष्ठातृदेवता भगवतः क्षम्या भवतीति । भार्या तु सिद्धैव । अग्रे उच्चारानन्तरम् । भूमिमुद्धृत्य तस्मिन् शयनं करिष्यामीति प्रलये भगवान् शेषे शयनं कृतवान् । सद्यै पुनः सर्वेषु पुरेषु शयनं करोतीति, पुरुषशब्दव्युत्पत्तेः, सर्वपुरनिर्माणार्थं भूमिमुद्धरिष्यतीत्यर्थः । ननु भूमिः किमिति वहनि शरीराणि करिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—यां जीवधानीमिति । या पृथिवी सर्वेषां जीवानामाधारभूता, सा हि सर्वेषां देहान् संपादयति । अतः स्वयमभ्यधत्, तदुद्गारे सर्वे एव जीवा उद्धृता एव भवन्तीति ॥ ३१ ॥

एवं तां गृहीत्वा निर्गच्छन्तमनुवर्णयति—

स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं निममां समुत्थितः संरुरुचे रसायाः ।

तत्राऽदिदैत्यं गदया पतन्तं सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ॥ ३२ ॥

जघान रुन्धानमसह्यविक्रमं स लीलयेमं मृगराडिवाऽम्भासि ।

तद्रक्तपङ्काङ्कितगण्डतुण्डो यथा गजेन्द्रो जगतीं विभिन्दन् ॥ ३३ ॥

स्वदंष्ट्रयेति । दैत्यानामातिबलत्वाद्भूमेरानयनप्रतिबन्धमाशङ्क्य स्वदंष्ट्रयेत्युक्तम् । न हि यमगृहीतः केनचित्मोचयितुं शक्यते, तत्राप्याधिदैविकवमेन, अन्यथा तद्रक्षकास्तत्र विघ्नं कुर्युः । दंष्ट्राया एकत्वं महत्त्वस्योपनाय । उद्धृत्येति वचनं नीयमानायाः पृथिव्या देवता संवन्धकरणख्यापनार्थम् । नितरां मग्नमिति भूमेः सहजामुरत्वं निराकृतम् । निराधारस्याऽधस्ताद्वृत्तिः, उपरिगतिरपि पक्षिणामिव संभवति, न तूत्थानम्, तत्रापि स भारः । अतस्तां गृहीत्वा सम्यगुत्थितः सम्यक् रुरुचे । समिति चोररूपेण समागतेऽपि माराक्रान्ते न रोचते । भूम्या सह स्त्रियेवाऽन्तः संतोषेण, वहिः शोभया च, रोचनं संशब्दार्थः । तत्रापि रसाया उत्थितो लोके न रोचते, अयं तु रसातलात् । अनेन पद्मखण्डा पृथिव्युद्धृतेति ज्ञापितम् स्वदंष्ट्रापदद्वयेन आध्यात्मिकाधिभौतिकयोर्दैत्ययोर्निराकरणमुक्तम् । आधिदैविकस्य निराकरणमाह—तत्राऽऽदिदैत्यमिति । आदित्वमाधिदैविकत्वेन । आदौ वा दैत्यत्वं प्राप्तम् । गदया पतन्तमिति शूरात्वं

प्रकाशः।

× सुरैरित्यत्र । 'द्वौ स्तोमौ' इति श्रुतिः सप्तमाष्टकेऽस्ति । 'द्वौ स्तोमौ' प्रातः सवनं वहतो यथाप्राण-ध्यापानध्वः द्वौ माध्यन्दिनसवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रम् द्वौ तृतीयसवनं, यथा वाक् च प्रतिष्ठाच । पुरुषसंमितो वा एष यज्ञो स्थूरिः इति ।

भगवदीयत्वमतिप्रतिबन्धकत्वं च सूचितम् । सुनाभेन सुदर्शनेन संदीपितस्तीव्रो मन्थुर्यस्य । सुदर्शनेन मन्थुजननं गदादीनां प्रतिघातसूचकम् । गदादीन्यस्त्राणि तद्युद्धे प्रतिहतानि । पश्चाद्गृहीतं सुदर्शनं विचारयति—यद्यक्रोधेन भगवान्मा क्षिपेत्, तदा गदादिरिवाऽहमपि व्यर्थः स्याम्; अतो भगवतः क्रोध उत्पादनीय इति तदीया ब्रह्मद्रोहादयः भगवते स्मारिताः; तदा क्रोधेन सुदर्शनं प्रक्षिप्तवानिति सम्यग्दीपनं फलपर्यवसायि । तीव्रत्वं फले विलम्बाभावाय । अत एव * जघान । क्रोधेन हननात् पुनरुत्पत्तिः । ननु दोषगुणयोर्विद्यमानत्वात् कथमेकान्ततो वध एव कृत इत्याशङ्क्याऽऽह—रन्धानमिति । स हि गतिप्रतिबन्धको न भवेद्यदि, तदा न हतोऽपि स्यात् । प्रतिबन्धकत्वादवश्यं हत इत्यर्थः । नन्वचिन्त्यशक्तिर्भगवांस्तत्र तिरोहितो भवेत्, तं वा वञ्चयेत्; हननमेव कुतः कृतवानित्याशङ्क्याऽऽह—असह्यविक्रममिति । न सह्यो विक्रमः पराक्रमो यस्य । ननु तथाप्यपराधान्तरे मारणीयः, न तु स्वपराधे, 'वधानु-कल्पः स्वद्रोहः' इति भगवच्छास्त्रात् । तत्राऽऽह—स इति । स दैत्यवधार्थमेव बगहरूपं गृहीतवान्, अन्यथा क्रियान्तरेणेच्छया वा भूमिं जलोपरि स्थापयेत् । ननु कल्पान्तरव्यवस्थेयव भूमिमन्यत्र स्थापयित्वा पश्चान्मारयेदित्याशङ्क्याऽऽह—लीलयेति । ननु पूर्वभक्तिमेव तस्योरारिकृत्य, तं भक्तं विधाय, कृतार्थमेव कथं न कृतवान् ? सर्वसमर्थत्वात्; इत्याशङ्क्योभयोस्तादृशरूपग्रहणं संपृक्तं वध्यघातकमावाप-न्नम्, अतो हतवानित्याह दृष्टान्तेन—इभं मृगराडिवेति । अनेन शाश्वतिको विरोधः सूचितः । दृष्टान्तेन प्राप्तं भक्षणवोधं परिहरति—अम्भसीति । उभावपि स्थलचरौ; जले मारणं स्वस्वार्थमेव, न भक्षणार्थमिति लोके तदपि प्रदर्शितमित्याह—तद्रक्तपङ्काङ्कितगण्डतुण्ड इति । अनेन स बलादग्ने समागम्य भूमिं धृतवानिति लक्ष्यते, अन्यथा तदुदरं न विदारयेत् । अत एव कल्पान्तरे विदारणं नोक्तम् । तस्य हिरण्याक्षस्योदरभेदेन यद्रक्तं स्नुतम्, तदेव किञ्चित्कालं स्थितं पङ्कमायं जातम्; तेन अङ्कितं गण्डपर्यन्तं तुण्डं यस्य । तस्योदरे बहुदूरे मुखं गतम्, यथाऽन्तर्गतं तस्य जीवतत्त्वं स्वमुखे समायाति, अन्यथा भगवतो भगवदीयानां च द्रोहेण तस्य नरकपातः स्यात्, नीचयोनिर्वा भवेत् । अतो भगवांस्तं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । इममर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथा गजेन्द्र इति । स हि कमलादीनां कन्दमात्मसात्करोति । इन्द्रपदं दूरेऽपि विद्यमानं मूलं सप्ररोहयुत्पादयतीति ज्ञापयति । जगतीमिति । यस्यां पृथिव्यां । जङ्गमदेहा जायन्ते, तादृशपृथ्वीभेदेन स्वाभिलषितस्वजातीयदेहोत्पादकपृथिव्यवयवसहितकन्दं भक्षयति । एतत्परिज्ञानार्थमपीन्द्रपदम् । एवं भगवानपि हिरण्याक्षस्य जीवम्, तदिन्द्रियवर्गम्, तस्याग्रिमदेहोत्पादकावयवसहितं विद्यमानदेहसंबन्धिनं दूरीकृत्य, आत्मसात् कृतवानित्यर्थः । इतरनिराकरणपूर्वकस्वग्रहणमेव विशेषभेदनम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवं दैत्यानां त्रिविधानामपि निराकरणमुक्त्वा शृङ्खुद्गारमुपसंहरति—

तमालनीलं सितदन्तकोट्या क्षमामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाऽङ्ग ! ।

प्राज्ञाय वद्वाञ्जलयोऽनुवाकैर्विरिञ्चिमुष्या उपतस्थुरीशम् ॥ ३४ ॥

प्रकाशः ।

* जघानेत्यत्र । इन्द्रपदमिति परमैश्वर्यबोधकमिन्द्रपदम् ।

तमालेति । ईशमुपतस्थुरिति संबन्धः । तैरेवेशत्वं प्रत्यक्षतो दृष्टम् । अयं यज्ञरूप इति प्राज्ञाय ।
 वद्वाञ्जलय इति यज्ञारम्भे नमस्काराब्जलिर्विहितइति, 'भुवनमसि' इत्यत्र तथोक्तत्वात् । यज्ञारम्भे च
 प्रातरनुवाक उच्यते । प्रकृते कालस्य नियामकत्वाभावादनुवाक इत्येवोक्तम् । सर्वैः क्रियमाणानामनुवाका-
 नां यागभेदेनाऽपि बहुत्वात् बहुवचनम् । आधिदैविकत्वाय विरिञ्चिमुख्या इति । तस्य यज्ञत्वमीशत्व च
 स्नाधयति—तमालनीलां क्ष्मां सितदन्तकोट्या उल्लिपन्तमिति । तमालैर्नीला, तमालवद्वा नीला । तमालास्तमो-
 वल्लीलक्ष्णाः । सृष्टावज्ञानं भयं च हेतुः । तमस्त्वज्ञानमृतम्, वन वृक्षरूपं भयहेतुः । नीलोऽपि गुणः । शृ-
 ङ्गाखद्रसजनकः । त्रितययोगे सर्गो रसालो भवति । सर्गोत्पादनसामर्थ्यव्यापनाय क्षमाधर्मयोगात् क्षमे-
 स्युच्यते । अस्याः सजीवित्वनिराकरणार्थं दन्तकोटिसंबन्धः । देहाऽविशीर्णत्वाय सितत्वम् । दंष्ट्राऽपि स्व-
 स्य म्रियत्वज्ञापनाय दन्तत्वेनोक्ता । कोटिपदेन भगवतो माहात्म्यम् । सर्वेषामेवेष्टानां भूमां स्नेहातिशय-
 व्यापनाय सङ्ख्यावानकपदप्रयोगः । उरस्तेष्वणमुचोलनम्, अनेन भूमिः स्वरसान्नागतेति ज्ञापितम् । को-
 ट्या भूमिस्पर्शनेन वेदिरिव स्पर्शेनोद्धृता निरूपिता । ऐश्वर्यं स्पष्टमेव । गजलीलेत्यनेनापि ऐश्वर्यम्,
 यज्ञत्वम्, भक्तकृपावृत्तं च पूर्वोक्तमुपसंहृतम् । अङ्गेति कोमलसंबोधनं परिज्ञानार्थम् ॥ ३४ ॥

द्वादशार्कसमैः श्लोकैः कर्मनिर्णय उच्यते । ब्रह्मादीनामुत्तमत्वात् द्विविधं कर्म रूप्यते । १ ।
 उभयोर्गवगत्वाय पङ्क्तिः पङ्क्तिगुणास्तथा । प्रमाणेन प्रमेयेन निर्णयो द्विविधो यतः । तत्र प्रमाणरूपं
 हि पङ्क्तिरादौ निरूप्यते ॥ २ ॥ ब्रह्मादीनां देवतात्वेऽपि यज्ञे ऋषीणामेव प्रयोजकत्वात् 'ऋषय ऊ-
 नुः' इत्याह । प्रथमतो यज्ञस्य सर्वोत्कृष्टत्वं प्रामाणिकत्वं च वदन् नमस्यति—

ऋषय ऊचुः ।

जितं जितं तेऽजित यज्ञभावन त्रयीं तनुं स्वां परिधुन्वते नमः ।

यद्रोमर्गतेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणाविग्रहाय ते ॥ ३५ ॥

— जितं जितमिति । ते जितमेव जितम् । यज्ञार्थं शत्रुहननं वेदे निरूप्यते, न केवलं शत्रुजयः; हन-
 नस्य दोषजनकत्वात् । अतो यज्ञार्थं शत्रुजयात् त्वयैव जितम् । किन्त्व, कालेन सर्वे जिताः । कालमुखम-
 पि भङ्गत्वा सङ्क्षितां पृथिवीमाननीतवानस्तीति त्वयैव जितम् । प्रलये कालप्रस्तान्वा उत्पादयतीति 'सर्वो-
 ऽपि सावधारणः' इति ते जितमेव जितमित्युक्तम् । कदाचित्कस्यचिज्जयादिक्रिया उत्कृष्टा पद्मैसाधिक्यं,
 च भवति 'काकतालीयन्यायेन । नैतावता जयनिर्द्धार इत्याशङ्क्याऽऽह—हे अजितेति । न कदाऽपि के-
 नाऽपि जित इति । एतादृशजयस्तस्य सर्वदेवैर्त्यर्थः । यज्ञैः सर्वे पदार्था भाव्यन्ते उत्पाद्यन्ते, अयं तु
 यज्ञान् भावयति । अतोऽपि जयनिर्द्धारः । एवं स्तुत्वा नमन्ति—त्रयीं तनुं परिधुन्वते नम इति । 'रू-
 पविशेषे नमनं न कर्त्तव्यम्' इति निषेधोऽत्र न घटते, अस्यैव वेदेरूपत्वात् । अथर्वान्निरसां मुख्यतया

प्रकाशः ।

— जितमित्यत्र । कारिकासु । द्विविधमिति । प्रमाणानुरोधिप्रमेयरूपं स्वतन्त्रप्रमेयरूपं च । द्विधा
 निरूपणप्रयोजनमाहुः—प्रमाणेनेत्यादि । द्वेधा निर्णयार्थं तथेत्यर्थः । विवृतौ । 'सर्वोऽपीत्यादि । 'सर्वोऽपि
 वाक्यात्मपदसमूहः सावधारणः' इति न्यायादित्यर्थः । वेदेरूपत्वादिति । त्रय्यात्मकत्वात् । चतुष्टय्या-
 त्मकत्वं कुतो नोक्तमित्यत आहुः—अथर्वेत्यादि ।

ब्रह्मप्रतिपादकत्वात् ब्रह्मोपयोगित्वेन त्रयीरोपत्वेऽपि ज्ञानशेषत्वमेव मन्यमानाः, प्रमाणाप्राधान्येन शास्त्रनिरूप-
काः कर्मणि वेदत्रयमेव निद्वीरितवन्तः । अतो बराहरूपं त्रयीमयमेव, वेदानामपि तस्मिन् शरीरे प्रवेशस्योक्तत्वात् ।
तस्य च परितः कम्पनं वेदानां विक्षेपार्थम्, अन्यथा त्रय्याश्चतुर्थशेषत्वे वेदानां यज्ञे तात्पर्यं न स्यात्, तथा
सति सर्वमुक्तिरेव स्यात् । परितो धूने न हीनभावमपि, प्रमाणस्य दृढकार्थजनकत्वात् प्रापयतीति भयाउपि
नमनम्, साष्टसाधकत्वादपि । अनेन स्वार्थं वेदभ्रामणं न कारणीयमिति प्रार्थना सूचिता । ननु भवतां
वेदभ्रामणे किं स्यात् ? योगेन यज्ञान् दृष्ट्वा, दर्शनानुसारेण तान् विधाय, कृतार्था भविष्यन्ति भवन्त इत्या-
शङ्क्य, परिधूनेने यज्ञदर्शनमेव न भविष्यतीत्यत्र हेतुं वदन्तो नमस्यन्ति—यद्रोमगतेष्विति । यस्य भगवतो
रोमोद्गमस्थाने ये कूपाः, ते विशाला गर्ता इत्युच्यन्ते । तेषु सर्वे यज्ञा निलीनाः । स हि जलादुद्गत उप-
रिनिबिष्टान् वेदान् विधूनेन दूरीकरिष्यतीति ज्ञात्वा स्वस्याऽपि दूरीकरणशङ्कया श्रुत्या संबद्धा रोमगतेषु
निलीनाः । तत्र रोमावलम्बनमस्तीति रोम्णां बहिर्द्व्यात् यज्ञानां चलनेन स्कन्दनदोषोऽपि न भवति ।
' अस्कन्नं हि तत् यद्बहिर्हिपि स्कन्दति ' इति श्रुतेः । अतः सर्ववेदानां यज्ञानां च कारणभूतः । उभयप्र-
सवकर्ता देहो यस्य, तादृशायान्यस्कर्तुमशक्ता नमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । ' कारणसूकराय ते ' इत्यपि वा पाठे
तुल्योऽर्थः ॥ ३५ ॥

एवं पुरुषोत्तमत्वम्, वेदयज्ञरूपताम्, स्वस्वाभित्वं च निरूप्य तदुपपादयन्तोऽतज्ज्ञानं निन्दन्ति—

रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् ।

छन्दांसि यस्य त्वचि बहिरोमस्वाज्यं दृशि त्वङ्निषु चातुर्होत्रम् ॥ ३६ ॥

+ रूपमिति । तवैतद्रूपं निश्चयेन दुष्कृतात्मनां पापसंस्कृतभूयवयवनिष्पादितदेहानां द्रष्टुमप्ययोग्यम्,
यथा दिवाभीतस्य सूर्यरूपम् । ज्ञानमजनादिकं तु दूरे । नैतावता कर्ममार्गे काचित् क्षतिः । तत्र हेतुद्व-
यमाह—हे देव यदध्वरात्मकमिति । देवाः पापेभ्यस्तिरोहिता भवन्ति । धर्मश्च यज्ञः, अधर्मे न प्रकाशते ।
अंरान्तरं तु बराहे नास्ति, यतस्तद्रूपमध्वरात्मकमेव । एवं दृष्टदुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा वेदत्वमादावुपपादयन्ति—
छन्दांसि यस्य त्वचीति । छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त, अनन्तानि वा तानि त्वचि अन्तर्बहिर्व्याप्त्याम् ।
अनेन तत्र सर्ववेदनिवेशनमुक्तम् । अर्थरूपाणि वा । छन्दसामपि विनियोगात् तदाऽध्वरात्मकतैव निरू-
प्यते । त्रयी तु तत्रोत्पत्तिकसम्बन्धयुक्ता । बहिरोमसु । यज्ञियाः पदार्थाः पुरुषावयवैरुत्पादिताः । तदधि-
ष्ठातृदेवतारूपे बराहे निवेदयन्ते तदा सदैवामवन्तीति । रोम्णां च बहिर्रूपादकत्वं वक्तव्यम् । अतो बहि-
रधिष्ठातृरोम्णां विधूनेन पतितानां कुशकाशमयवार्हिष्ठम् । आज्यं दृशि । आध्यात्मिकं रूपमाज्यम्,

प्रकाशः ।

ब्रह्मोपयोगित्वेनेति । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा भवतीति श्रुतेस्तदुपयोगित्वेन ।

+ रूपमित्यत्र । सर्ववेदनिवेशनं (?) पूर्वश्लोक एवोक्तत्वात् पुनस्तथा व्याख्यानं पुनरुक्तिमायहतीत्यख्या
पक्षान्तरमाहुः—अर्थरूपाणीति । गायत्र्याद्यभिमानिदेवतारूपाणि । अर्थरूपाणां तेषामनुप्राप्तये सुक्ति-
माहुः—छन्दमामित्यादि । ' गायत्रो वा अग्निर्गायत्रं छन्दा ' इत्यादावर्थरूपाया देवताया एव छन्दोक्षर-
सङ्ख्यापूर्वकं विनियोगात्, ' छन्दांसि मे रथो भवत ' इत्यत्रापि तेषां साश्वदेव विनियोगाद्वा, तथेत्यर्थः ।
गन्धध्वरात्मकत्वे पूर्वश्लोकोक्तत्रयीरूपताविरोध इत्यत आहुः—त्रयी त्वित्यादि । तथा चोत्पत्तिकमूत्रे

आधिदैविकं चक्षुः । अत एव चक्षुषा आज्यामिधारणम् । चक्षुषः सत्यत्वमाज्यस्य प्रजापतित्वं च तत्त्व-
स्यापकम् । तुशब्दः पक्षान्तरं व्यावर्चयति । ‘वसन्तो अस्यासीदाज्यम्’ इति । ‘सरसमहवसन्ता-
य प्रायच्छत्’ इति श्रुतेर्वरप्राप्तमेव वसन्तादे राज्यादिरूपत्वम् । तदत्र नोपयुज्यते । अद्भिषु चरणेषु चा-
तुहोर्न चतुर्होतृवर्गः ॥ ३६ ॥

एवं द्रव्यस्त्रिजां निवेशनमुक्त्वा, पात्राणां निवेशनं वराहान्यवेषु सफलमाह—

सुक् तुण्ड आसीत्सुव ईश ! नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे ।

प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नभिहोत्रम् ॥ ३७ ॥

* सुक् तुण्ड इति । सुगिति जात्यपेक्षया एकवचनम्, जुह्वमिप्रायेण वा, तुण्डे मुखे आसीत् । सुव
इति जात्यपेक्षया एकवचनम् । सुवौ, अभिहोत्रदर्शपीर्णमासयोर्भेदेन सुवविधानात् । इडापात्रमुदरे ।
अस्य भगवतः सर्वत्र यागे, सर्वत्र तत्तत्पात्रेषु, साक्षिध्यसामर्थ्यार्थमीशेति संबोधनम् । इडाभागस्योदर-
प्रवेशसाम्येन आकृतिसाम्येन च उदरे इडापात्रस्य निवेशनम् । चमसाः सोमपानपात्राणि । कर्णरन्ध्र
इति आधिदैविके चमसे यशः स्थापितम् । तदाध्यात्मिकपरव्याख्यावे प्राणत्वेन निरूपितम्, तथापि
यशोरूपमिति तत्कर्णे पेयमिति कर्णरन्ध्रे चमसानां निवेशनम् । प्राशित्रं ब्रह्मपात्रम्, तदास्ये मुखाविवरे ।
ब्रह्ममागस्य दन्तास्पर्शनेन गिलनविधानात् । ग्रसने गिलनात्मके कर्मणि जिह्वामूले वा सर्वे ग्रहाः,
ऐन्द्रवाय्वादिपात्राणि । तुशब्देन पात्राणां निवृत्तिरुच्यते, वाक्यमध्ये तुशब्दस्य विद्यमानत्वात् । ग्र-
सनस्य कियारूपत्वात् ग्रहा अपि सोमा एवाऽत्र प्राप्ताः, तत्पानं वा । यस्य ते भगवत्सर्वध्वनक्रियैवाऽभि-
होत्रं कर्म । ‘अभिहोत्रफला वेदाः’ इति सर्वेषामेव यज्ञानामभिहोत्रानुप्रवेशात् चर्वणत्वम् ॥ ३७ ॥

क्रियाणां साधिकरणानां भगवति निवेशनमाह—

दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ।

जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ३८

× दीक्षानुजन्मेति । भगवान् वराह इदानीमवतीर्णः । पुनर्यजमानरूपेणाञ्चतरति प्रतियजम् । ‘यज्ञो
यजमानः’ इति, ‘गर्भो वा एष यदीक्षितः’ इति च, ‘क्रीते सोमे पूर्णतेजा जायत एव’ इति

प्रकाशः ।

तथा निर्णीतत्वेनाऽविनामावात्र त्रयोरूपत्वाविरोध इत्यर्थः । तत्त्वस्यापकमिति । आधिदैविकत्वस्या-
पक (त्व) म् । पक्षान्तरमेव स्फुटीकुर्वन्ति-वसन्तो अस्येत्यादि ।

* सुक् तुण्ड इत्यत्र । इडापात्रमिति । यत्र हुतमेघं पुरोढारं निधाय त्वं त्वं भागमृत्विजो विम-
जन्ति, तत्पानम् । आधिदैविके चमस इत्यादि । ‘तत् अर्वागिलश्च सद्र्धेवुभस्तस्मिन् यशो निहितं वि-
श्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तारे वागष्टमी ब्रह्मणा संवेदाना’ इति मन्त्रस्य आध्यात्मिकपरव्याख्यानं
‘प्राणा ये यशः’ इति श्रुत्या प्राणत्वेन निरूपितमित्यर्थः ।

× दीक्षेत्यत्र । साधिकरणानामिति । अभिसहितानाम् । दीक्षाया जन्मत्वाय प्रमाणान्याहुः—यज्ञ
इत्यादि । उपसदस्तितः । कृतौ प्रवर्ग्यस्य पाररूपत्वेऽपि कर्माधिकरणत्वेन कर्मणि प्रवेश इति शापनायाहुः—

च श्रुतेः । दीक्षासंस्कारो दीक्षास्यदेवताया यजमाने स्थापनम्, तदिष्ट्या क्षौरादिना च सिद्ध्यति । उप-
सदो ग्रीवा, स एव शिरोपरशब्देनोच्यते शिरो विभर्तीति व्युत्पत्त्या, ' ग्रीवा उपसदः ' इति श्रुतेः ।
प्रायणीयोदनीये इष्टी । उपसदादौ सोमक्रयात् पूर्वं सोमान्ते च क्रियेत्युभयोरेकं द्रव्यमेका च देवता, एकं
च पात्रमिति कालसंज्ञाभेदात् कर्मभेदः । ग्रहाणां मुसमध्ये स्थानात्प्रायणीयोदनीययोः पार्श्वयोः स्था-
नमुचितमेव । उभयोर्दध्नात्वं दिक्परिज्ञापकत्वेन सर्वो हि मृत्युभिर्हो दिशः परिजानाति, अन्यथा मवा-
टवीन्यायेन रजस्वलाक्षो दिशो न जानाति । मृत्युनैव हि दिशः परिज्ञाप्यन्ते । जिह्वा प्रवर्ग्य इति प्र-
वर्ग्यपात्रमेव शिरः, कर्म चाऽऽध्यात्मिकम् । आहुत्यनन्तरं या ज्वाला, सा आकृतिसाम्याज्जिह्वा स एव पुनः
प्रवर्ग्यस्तव क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः । एवं क्रियानिवेशनमुक्त्वा तदधिकरणनिवेशनमाह—सम्यावसथ्यं
चित्तयोऽस्तवो हि त इति । सम्यावसथ्ययोरिष्टकाचयनाभावात् पृथङ्निर्देशः । शालामुखीये धिष्ण्येषु च-
यनं स्पष्टमेव, दर्शपूर्णमासादिव्यपि चयनविधानात् । अग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोः पशुबन्धे चातुर्मास्ये-
षु ' इति श्रुतेः । दक्षिणाग्निप्राजहितयोरपि चयनत्वम् । शामित्रं तु प्राजहितमाहवनीयो वा । निर्मन्थ-
पक्षस्त्वनुकल्पः । असवः प्राणाः । नव वै पुरुषे प्राणाः । धिष्ण्यान्यपि नव । गार्हपत्यो दशमः ॥३८॥

नामधेयानां विनियोगमाह—

सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देहधातवः ।

सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिवन्धनः ॥ ३९ ॥

* सोमस्त्विति । सोमः सोमयागः । ' सोमेन यजेत ' इत्यत्र मत्वर्थस्याऽऽश्रयणात्, ओपधिपक्षेऽपि दे-
वतात्वात्, सर्गजमकत्वेन रेतस्त्वम् । ग्रहाणां सोमत्वे अविकृतः सोमो रेतस्त्वेन वक्तव्यः । सवनानि
ग्रीणि । अवस्थितिः अग्रत्त्वप्रसुप्तयः । संस्था अग्निष्टोमादपक्षयः, पञ्च, सप्त वा । तेषां सर्व एव
विभेदाः तव देहधातवः । चर्म मांसमस्थि चेति त्रयः, त्वङ्मांसस्नाय्वस्थि मज्जेति पञ्च, सप्तपक्षे चर्मर-
धिर्योरनुप्रवेशः, चतुष्पक्षे त्रयो रुधिरं च । सर्वथा देहधातव एव सर्वे संस्थाभेदाः । सत्राण्येकादादी-
नि सहस्रसमानानि सर्वाण्यन्तरभेदयुक्तान्यपि शरीरस्थाऽऽस्थ्यां संयोगस्थानानि, तान्येव सन्धिशब्देनोच्य-
न्ते । सर्वयज्ञाः क्रतवश्च त्वमेव । यज्ञाः संसदश, क्रतवो द्वादशाहादयोऽश्रमेधान्ताध्ययनसहिताः ।

प्रकाशः ।

कर्म चेत्यादि । तस्मिन् पात्रे (त्रे) दुग्धहोमरूपं यत्कर्म तदपि शिर इत्यर्थः । तस्य जिह्वात्वं साधयन्ति-
आहुतीत्यादि । सम्यावसथ्ययोरिति । सम्यो होमरहितोऽग्निः, आवसथ्य औपासनाग्निः; तयोः ।
नव वा इति । एतेन पञ्चप्राणपक्षोऽत्र न संगृहीत इति ज्ञापितम् ।

* सोम इत्यत्र । सोमयाग इति सिद्धान्ते सोमशब्दो यज्ञनामधेयम् । ' यद्यग्निष्टोमः सोमः पुरस्तात्
स्यादुक्त्यं कुर्वीत, यद्युक्त्यं (१) स्यादतिरात्रं कुर्वीत, यज्ञक्रतुभिरेवाऽस्य देवता बृहत्के ' इत्यत्र सोमपद-
स्याऽग्निमादिसाम्प्रनाधिकरण्यात्, कुर्वीतिति क्रियालिङ्गात्, यज्ञक्रतुभिरित्युपसंहाराच्च, अत्राऽपि सवनदि-
नाम्नामेव प्रायपठे द्रव्यादेर्निवेशायोगाच्च । आधुनिकमते तु तत्र मत्वर्थं लक्षणाऽऽश्रीयते, तदा सोमपदं
द्रव्यवाचकमिति तस्मिन् पक्षे कथं सोमस्य रेतस्त्वमित्यत आहुः—सोमेनेत्यादि । पक्षान्तरमाहुः—ग्रहाणा-
मित्यादि । तेषां प्रसंगे निवेशस्योक्तत्वादत्र तथा वक्तव्य इत्यर्थः । संसदशा(श) इति । आथावयादिषद-

इष्टयो दर्शपूर्णमासादयः । बन्धनानि नसाः ॥ ३९ ॥

एवं सर्वनिवेशनमुक्त्वा यन्नरूपमुपसंहरन् नमस्यति—

नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वकृतवे क्रियात्मने ।

वैराग्यभक्त्याऽऽत्मजयानुभावितज्ञानाय विद्यायुरवे नमो नमः ॥ ४० ॥

४- नमो नमस्त इति । आदरे बीप्सा, स्वस्य स्वभोगस्य च तत्फलत्वात् । अस्य रूपान्तरत्वव्यावृत्त्यर्थे त इति । अखिला मन्त्रा, इषेत्वादयः, वस्वादयो देवताः, द्रव्याणि ग्रीष्मादीनि । देवतोद्देशेन द्रव्यं मन्त्रेण देवतायै समर्प्यत इत्यलौकिको यागो मन्त्रदेवताद्रव्यात्मको भवति । पुरुषप्रयत्नस्तु लौकिकः, अभिनयरूपत्वात् स न यागः, प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । सर्वकृतवे सर्वयागभेदरूपाय । क्रियात्मने । अभिनयोऽपि यागाविर्भावहेतुरिति क्रियाप्यर्तान्द्रिया कैश्चिदाश्रिता, वस्तुतस्तु तत्रैवाऽन्तर्भूता मन्त्राधिकरणिका यजेमानाविष्टभगवन्निष्ठा । एवं सर्वत्र क्रियारूपत्वेन स्वर्गादिसाधकत्वेन रूपेण नमस्कारं कृत्वा ब्रह्मीमांसानुसारेण वेदार्थरूपोऽप्ययमेवेत्याह—वैराग्येति । वैराग्यं विषयवैतुष्यम् । भक्तिर्भगवति श्रवणादिः, स्नेहो वा आत्मजयोऽन्तःकरणजयः । त्रयमप्यन्तःकरणशोधकम् । अत एव तैरनुभावितं यज्ज्ञानं ब्रह्मात्मानुभवः, तद्रूपाय । विद्यां उपनिषद्, वाक्यार्थज्ञानरूपा, तज्जनको गुरुः । उत्तरकाण्डे स्वेतावत्येव सामग्री पद्मगुणा भगवद्रूपाः पुनर्नमनं काण्डभेदात् ॥ ४० ॥

एवं पङ्क्तिर्यागरूपत्वं निरूप्य आधिदैविकं रूपं प्रकृतोपयोगि निरूपयति शक्तिः—

दंष्ट्राप्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधर ! भूः समूधरा ।

यथा वनाग्निस्सरतो दत्ता धृता मतङ्गजेन्द्रस्य सपन्नपद्मिनी ॥ ४१ ॥

दंष्ट्राप्रकोट्येति । दंष्ट्राया अग्रम्, तस्य कोटिरकदेशः । माहात्म्यार्थमेवमुक्तम् । ऊर्ध्वं धारणात्तथैव भवति । तादृश्याः क्रियाया असंभावितत्वमाशङ्क्य भगवन्नििति संबोधयति । तत्रापि भगवत्प्रयत्न एव व्यावृत्त इत्याह—त्वया धृतेति । अन्यधृतायाः, तत्रापि दंष्ट्राप्रमिश्राया अयोभामांशद्वयाऽऽह—विराजत इति । भूधरेति संबोधनं योगस्य दर्शनान्माहात्म्यार्थम् । इतरभूधरताम्याभावाय समूधरेत्युक्तम् । सपर्वता भूमिधृतैत्यर्थः । सपर्वताभूमिर्निम्नोन्नता शोभासहितैव भवति । विरोपशोभायां हेतुमाह—यथा वनादिति । वनाज्जलात्, स्थलकमलिनीं गृहीत्वा वनादेव वा । अवनात् रक्षणाद्वा हेतोर्निःसरतो मत्तगजेन्द्रस्य दन्तेन धृता पन्नसहिता पद्मिनी कमलिनी । भगवदर्थमुद्धृता गजेन्द्रेण कमलिनी शोभत इत्यविवादम् । तथा यज्ञार्थं यजेन समुद्धृता भूमिः सर्वपुरुषार्थसाधिकेति, भर्तृसहितेति, भर्तृपूजितेति वा,

प्रकाशः ।

शाश्वतनिर्वर्त्याः । केचित्तु 'असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवः' इत्याहुः ।

४- नमो नम इत्यत्र । प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । चोदनालक्षणस्याऽप्रत्यक्षस्यैव धर्मत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्याऽतथात्वात् स न याग इत्यर्थः । आश्रितेति । यज्ञत्वेनाऽऽश्रिता । तत्रेति । क्रियावति हस्तौ ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धमुवाचिनीप्रकाशे त्रयोदशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

उद्ध्वं निर्गच्छन्ती वा, कैलासशिखरे मेघवत् विराजत एव । प्राकृतवनादपि निःसरता गजेन धृता (भूमिः) शुभाधिकरणा, आश्चर्येण लोकैर्दृश्यमाना, चित्ररूपमध्यगतेव विराजते । आकृतिः प्रकृतेऽपि तुल्या ॥ ४१ ॥

एवं भगवत्संबन्धात् भूमेः सौन्दर्यातिशयमुक्त्वा, भगवतस्तादर्थ्यदोषपरिहाराय तथा कृत्वा, भगवतो रूपातिशयमाह—

त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं भूमण्डलेनाऽथ दत्ता धृतेन ते ।

चकास्ति शृङ्गोदघनेन भूयसा कुलाचलेन्द्रस्य यथैव विभ्रमः ॥ ४२ ॥

त्रयीमयमिति । सौकरमपीदं रूपं वेदत्रयात्मकत्वेन स्वरूपतो महदपि, विराजमानमपि, दत्ता धृतेन भूमण्डलेन भिन्नप्रक्रमेणाऽधिकं चकास्ति । वेदादिमानेनाऽलौकिकं रूपमाहात्म्यम्, न तु लौकिकम् । इदं तु दन्ताग्रे भूमण्डलस्थापनेन लोकप्रसिद्धत्वात् अलौकिकापेक्षयाऽप्यधिकम् । यथा तुरगाद्यपेक्षयाऽपि चित्रादिस्थितास्तुरगादयोऽतिशोभायुक्ता भवन्ति, तथा वर्णान्तरमात्रमापन्ना वर्णान्तरेण धृता वर्णान्तरस्य शोभाजनिका भवति । इममेवार्थं वर्णकृतं शोभातिशयं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—शृङ्गोदघनेनेति । श्वेत-शृङ्गे आरूढेन नीलमेघेन स्थलेन तथा मेरुः शोभते । तत्राऽपि त्रयाणामन्योन्यस्नेहेन सचेतनत्वे विलासो भवति । तदा दृश्यमानरूपमिव तद्भवतीत्यभूतोपमा विभ्रमशब्देनोच्यते ॥ ४२ ॥

एवं दृष्ट्यन्तरेण्यन्तरसंबन्धेनाऽन्यतरंगोभामुक्त्वा, तयोः पितृत्वं स्थापयन्तः स्वार्थं भूस्थापनं प्रार्थयन्ति—

संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां भवाय पत्नीमसि मातरं पिता ।

विधेम चाऽस्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽभिनिवाऽरणावधाः ४३

संस्थापयेति । एनां जगतां स्थावरसहितानामुद्भवाय, सर्वेषां मातरं तव पत्नीं पितृत्वात् सम्यक् स्थापय । यथा पुत्राणामर्थे भार्या स्थापयित्वा गृहस्थो देशान्तरे गच्छति, तथा त्वयाऽपि विधेयम्, यतस्त्वं पिताऽसि । अनेन प्रत्युपकारमनपेक्ष्यैव त्वयेयं स्थापनीया, इयं च तथैव परिपालयत्विति निरूपितम् । तथाप्यस्माभिः स्वानृण्यया पूर्णकामयोर्युवयोरनस्कारातिरिक्तं कर्तव्यं न भवतांति त्वया सह अस्यै नमसा विधेम । नमः आ समन्तात् विधेमेत्यर्थः । नमसेत्यव्ययम्, कर्तव्यनिर्देशो वा । नमस्कारपुरःसरं पूजां करिष्याम इत्यर्थः । अथवा, अस्यै अस्याः प्रियार्थं नमसा सह त्वया सह च विधेम । भक्तिं यज्ञादिकं च कुर्वाणा आज्ञाकारिणो भविष्याम इत्यर्थः । किञ्च, इयं स्थापनीयैव, यत इयं गर्भिणी । भगवदाकृतिविशेषान् भक्तिसाधकान् प्रसाविष्यतीत्याभिप्रायेणाऽऽह—यस्यां स्पतेज इति । मार्गद्वयप्रवर्धको भवान्, यथा अधश्चेत् त्रयीमयमग्निं यज्ञसिद्ध्यर्थमधाः, एवमस्यामपि स्वतेजः, स्वस्य पुरुषोत्तमाकृतिम्, पुरुषाकृतिं वा भूमौ स्थापितवान् ॥ ४३ ॥

इमां प्रार्थनामुपत्या कर्तव्यान्तरं नाऽन्यदिष्यत इत्याभिप्रायेण तस्य पूर्वकृतमेव चरित्रमनुषदन्तः स्तुवन्ति—

कः श्रद्धार्थिताऽन्यतमस्तव प्रभो ! रसां गताया भुव उद्विर्वर्हणम् ।

न विस्मयोऽसौ त्वयि त्रिश्रविस्मये यो माययेदं ससृजेऽतिविस्मयम् ४४

कः श्रद्धांतीति । अन्यतमस्त्वचोऽन्यो मृत्वा महानपि भुव उद्विगर्हणमुद्वाहम्, वहनम्, उद्धरणं वा, अन्यैरुच्यमानमपि श्रद्धां कुर्यात् । त्वन्माहात्म्यमवाहमनसगोचरं दृष्ट्वाऽप्युक्तं न विश्वासं जनयति । स्वस्य माहात्म्यमेतादृशकार्यसिद्धिं च मत्वा, असम्भावनया उपास्यानानां मिथ्यात्वं परिकल्प्य, न कदाचिदनीदृशं जगदिति मन्यन्ते । तद्वाक्येनान्येऽपि च आन्ता भवन्ति । यत्राऽन्यकरणमपि न मन्यन्ते, तत्र स्वकरणं दूरे । तव त्वेतदाश्चर्यहेतुरपि नेत्याह—न विस्मयोऽसाधिति । असातुद्धारस्त्वयि न विस्मयः, आश्चर्यं न भवति, तव वा गर्वहेतुर्न भवति । तत्र हेतुः—विश्वविस्मय इति । विश्वमेव तव विस्मयरूपम् । यथा रेतो रूपाञ्जलान्मयूरादिः पुरुषादिर्वा जायते, बीजाद्वटादिर्वा । किञ्च, विश्वमेव विस्मयमाश्चर्यं यस्मिन्निति भवत्येवेदं माहात्म्यसूचकम् । इतोऽप्यन्यन्महन्माहात्म्यं तदाह—यो माययेदमिति । इदमेव जगत्, मायया त्वम्रादौ प्रतिपुरुषं भिन्नप्रकारेण, एकस्मिन्नपि पुरुषे क्षणादन्यत्कारूपं च, ससृज इति । सृजत इति पाठे 'यो भवान्' इति । तत्राप्यतिविस्मयम्, पर्वताग्रे समुद्रः, दिवसे नक्षत्राणि, स्वशिरश्छेदादिर्वा; स्वयं तेनैव रूपेण पश्यतीति ॥ ४४ ॥

तनु तथापि भवद्भ्यो ज्ञानं मोक्षो वा देयः, तदर्थमधिकारो वा सम्पादनीयः । तत्कथमेतावतैव विरमणमित्याराद्ध्याऽऽहुः—

विधुन्वतो वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनो वयम् ।

सटाशिखोज्झूतशिवाम्बुविन्दुभिर्विमृज्यमाना भृशमीश ! पाविताः ॥४५॥

विधुन्वत इति । इदं वेदात्मकं वपुः जलादुद्भूतं विधुन्वतस्तव सतः प्रसन्नादेव वयं जनस्तपःसत्यनिवासिनस्तत्तटाशिखोज्झूतशिवाम्बुविन्दुभिः, पुनः पुनरागतेर्विशेषेण मृज्यमाना वर्षणपूर्वकं प्रक्षाल्यमाना अत्यर्थमन्तर्बहिः पाविताः । अतिपवित्रैर्ज्ञानादिकं प्राप्यत एव । मुखे मन्त्रं पठन् हस्तेन मार्जनादौ लोकः किल पावितो भवति । तत्र वेदमयेनैव शरीरेण वेदार्थरूपेण बहिर्भाषा कण्ठोद्भूतेन पवमानेन बहिर्मुख्याकृतिरूपेण । तत्रापि तस्याऽऽलोहनेन कल्पाणरूपाप्सुभिर्मार्जने किं घत्तव्यमित्यर्थः । त्रिविधानां ग्रहणमेकविधाधिकारासिद्ध्यर्थम् ॥ ४५ ॥

एवं भगवन्तं स्तुत्वा, स्तोत्रमुपसंहरिष्यन्तः, स्वल्पं स्तुतमिति स्वस्य दोषं परिहरन्ति—

स वै वत अष्टमतिस्तवेपते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः ।

यद्योगमायागुणयोगमोहितं विश्वं समस्तं भगवन् ! विधेहि शम् ॥४६॥

स वै वतेति । तव गुणानुवर्णनरूपे स्तोत्रे अल्पं बहिति विभागो न्यर्थः, त्वद्रूपानामानन्त्यात् । स्वबुद्ध्यनुसारेण ह स्तुतमेव यस्तु पुनः सर्वाण्येव भगवच्चरित्राणि कथयिष्यामीति प्रारभते, स निश्चयेन अष्टमतिः । अष्टस्त्वमर्यादो भवतीति वतेति स्नेहे । भगवद्गुणेषु चितं प्रसारयन्नपि अष्टबुद्धिर्जात इति तस्य बुद्धिर्भ्रंशमेवाऽऽह—अपारकर्मणः कर्मणां पारं य ईपते, भगवतः सर्वानेव गुणान् कथयिष्यामीति, तदेवं बुद्धिः समीचीना भवेत्, यदि कर्मणामन्तो भवेत् । जातानामप्यन्तो नास्ति, जानिष्यमाणानां चेति वक्तुमपारकर्मण इत्युक्तम् । तत्रापि ये सर्वज्ञा वेदाः, अन्ये वा भगवद्भावं प्राप्ताः, ते वदन्तु नाम, ये पुनर्मायया मोहिताः ते कुतो वदेयुः ? विश्वस्मिन् सर्व एव च मोहिताः । तदाह—यद्योगमायेति । यद्यस्मात्कारणात् समस्तमेव विश्वं योगमायायाः सत्त्वादिगुणैर्मोहितम् । सा हि जगत्कर्त्री स्वकार्यसिद्ध्यर्थं मोहयत्येव,

अतो मायामोहिताः स्वरूपमेव न जानन्ति, कुतो भगवद्गुणान् । अतः सर्वानिव त्वं पालयेत्याहुः—भगव-
न्विधेहि शमिति । पूर्ववाक्यं दयाजनकम् ॥ ४६ ॥

तेषां स्तोत्रं सफलं जातमित्याह—

मैत्रेय उवाच ।

इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्वृद्धवादिभिः ।

सलिले स्वखुराक्रान्त उपाधत्ताऽविताऽवनिम् ॥ ४७ ॥

इत्युपस्थीयमान इति । इतीति समाप्तिः, प्रकारवाची वा । तैर्मुनिभिरेवमुपस्थीयमान उपस्थान-
विधया स्तूयमानः । ब्रह्मवादिनां वचनमन्यथा मा भवत्विति, स्वखुराक्रान्ते सलिले अवनिमुपाधत्त
स्थापितवान् । यतोऽयमविता, सर्वेषां रक्षकः । खुरैराक्रान्त इति जले मर्यादां भयं च सूचयति, भगव-
त्खुराक्रान्तत्वात् । तावज्जलं देवतारूपं जातमिति भूमेरतः परं न काऽपि चिन्ता ॥ ४७ ॥

एवं भगवच्चरित्रमुक्तोपसंहरति—

स इत्थं भगवानुर्वी विष्वक्सेनः प्रजापतिः ।

रसाया लीलयोन्नीतामप्सु न्यस्य ययौ हरिः ॥ ४८ ॥

स इत्थमिति । इत्थममुना (१) प्रकारेण रसायाः सकाशात् उर्वीमुद्धृत्य अप्सु न्यस्य ययाविति संबन्धः ।
एकाकिना कथमुद्धृता ? कथं वा स्थापितेति शङ्काव्युदासार्थमाह—विष्वक्सेन इति । विष्वक् परितः सेना
यस्य, तस्य भगवतः सर्वत्र सर्वकार्यकरणार्थं महत्येव सेना वर्तते । स्थापने हेतुः—प्रजापतिरिति । गमने
हेतुः—हरिरिति । ईश्वरसान्निध्यं प्रजानां स्वाच्छन्द्यप्रतिबन्धकम् ॥ ४८ ॥

प्रकरणं समाप्तमिति सूचयितुमेतच्छ्रवणस्य फलमाह त्रिभिः—

य एवमेतां हरिमेधसो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः ।

शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वोशर्ती जनार्दनोऽस्याऽऽशु हृदि प्रसीदति ४९

य एवमेतामिति । य एतां पूर्वोक्तां भगवतः छष्टिरूपां लीलां शृण्वीत श्रवयेत वा, तयोर्भगवान्
प्रसीदतीति फलम् । ननु दुःस्तनिवृत्तिः कथं न फलत्वेनोच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—हरिमेधसो हरेरिति ।
भगवद्विषयिणी स्पर्कायैव बुद्धिः सर्वं दुःखं हरति, भगवानपि हरति स्वतन्त्रतया अस्मृतोऽपि । एवं सति
दुःस्तनिवृत्तिः स्वतः सिद्धा कथं फलत्वेन वक्तव्येत्यर्थः । ननु स्वर्गादिः कथं नोच्यते ? तत्राऽऽह—सुभद्रा-
मिति । सर्वेभ्यः स्वर्गादिभ्योऽपि कथं न सुभद्रा, अतिकल्याणरूपा । पूर्णानन्दरूपेति यावत् । ननु कथ-
मुच्यते सर्वत्र फलत्वेन स्वर्गादिः ? तत्राऽऽह—कथनीयमायिन इति । कथनीया माया अस्याऽस्तीति ।
सर्वेषां वाचि माया वर्तत इति यथामुखं वदन्तीत्यर्थः । विहितत्वात् श्रवणकीर्तनेन धर्मो भवतीति, तस्या-
ऽप्युदयत्रिःश्रेयसहेतुत्वं सिद्धमिति, तन्निराकरणार्थं श्रवणकीर्तनयोर्भक्तित्वख्यापनाय मध्ये मत्तयेतिप-
दम् । भक्त्या प्रेम्णा । अत एव क्रियाद्वयमपि च्छान्दसम्, शृणुयात् श्रावयेदित्यर्थः । प्रत्येकं हेतुत्वज्ञाप-
नार्थं वाशब्दः । श्रवणं तु स्वरूपसौन्दर्यदेव भविष्यतीत्यर्थः । तदाह—उश्वतीमिति । उश्वती कमनी-
याम् । अविधानाशङ्कस्तस्य हृदय एव प्रसन्नो भवति ॥ ४९ ॥

ततः किं स्यादतआह—

तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिपां प्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्माभिः ।

अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पराम् ॥ ५० ॥

तस्मिन्प्रसन्न इति । तस्य प्रसाद एव दुर्लभः, प्रसन्ने न किञ्चिदुर्लभम् । तत्र हेतुः—सकलाशिपां प्रभाविता । ऐहिकामुष्मिकमोक्षाणां प्रभुः स्वामी, नियन्ता । अनेन सर्वमेव तस्य भगवति प्रसन्ने सिद्धमेवेति ज्ञापितम् । ननु भगवद्भक्तानामपि सर्वविषयामावो दृश्यते, तत् कस्य हेतोस्तत्राऽऽह—ताभिरलं-वात्मभिरलमिति । क्षणमात्रं सुखाभासजनकैर्विषयैरलम् । तर्हि कदाचिदुत्पन्ना विषयेच्छा भक्तानामपूरिता स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अनन्यदृष्ट्येति । गुहाशयस्तेषां हृदयानिप्रायवित्, स्वयमेव गतिं वैकुण्ठाख्यां विधत्ते । पर इति पुरुषोत्तमः । परामिति स्वसदृशं करोतीत्यर्थः । यया स्वस्य भोगे न काऽपि न्यूनता, तथा तस्याऽपीति भावः । परमनन्यदृष्ट्या भजनं कर्तव्यम्, भगवदर्थमेव भगवान् सेव्यः ॥ ५० ॥

नन्वेवं सति महाकलं भगवत्कथाश्रवणं यया निर्वहति, तत्रोपायो वक्तव्य इति चेत्तत्राऽऽह—

को नाम लोके पुरुषार्थसारवित्पुरा कथानां भगवत्कथासुधाम् ।

आपीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहामहो ! विरज्येत विना नरेतरम् ॥ ५१ ॥

को नाम लोक इति । नाऽत्रोपायो वक्तव्यः, कथासौन्दर्यमेव सहजं तत्र हेतुः । ये भगवत्कथा-सिकास्ते प्रवर्तन्त एव, ये वृषभास्ते उपेक्षणीया एव । अथ प्रवृत्ताः कियत्कालानन्तरं कथां परित्यज्य रसान्तरे आबिष्टा भविष्यन्तीति, तेषां रसान्तरव्यावृत्त्यर्थमुपायो वक्तव्य इति चेत्, तादृशो नाऽस्तीति निरूपयति—को नाम प्रसिद्धः । कोऽपि लोके माहात्म्यमज्ञात्वाऽपि, स्वतन्त्रो भूत्वा, पुरुषार्थानां सारासारविभागविदपि भूत्वा, पुरा कथानां पूर्ववृत्तान्तानां मध्ये भगवत्कथासुधां निर्णीय प्रसङ्गादपि भगवत्कथां श्रुत्वा, तस्या माधुर्यं मृत्सुनिवर्त्तयन् व ज्ञात्वा । तत्रापि भगवत्कथावस्तुसुखाभिः सुतां कथां परितः शृण्वन् अक्षरमात्राऽभिप्रायमप्यत्यजन् विरज्येत, को वा अलमिति मन्येत । ब्रह्मसायुज्यमप्राप्तः । यत इयं कथा भवापहा । ननु विरक्ता अपि लोके दृश्यन्ते तत्राऽऽह—अहो इत्याश्चर्यमेतत् । अत्र को हेतुरिति जिज्ञासायां स्वतः स्फुरितं हेतुमाह—विनेति । स प्रायेण नर एव न भवति, बानरो वा अन्यो वेत्यर्थः ५१

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मभट्टीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे त्रयोदशाध्यायविवरणम् ।

चतुर्दशाध्यायविवरणम् ।

वर्णिता सर्गलीलाऽत्र त्रिविधा भगवत्कृता ।
 उपोद्घातस्तु तस्या वै, मतान्तरमिहोच्यते ॥ १ ॥
 लौकिकी चाऽन्यभाषा च समाधेः पोषिके तु ते ।
 ते प्रमाणमभिप्रायात् सर्वथा पूर्ववन्न हि ॥ २ ॥
 यदेव भिन्नरीत्याऽत्र रूप्यते तन्मतान्तरम् ।
 न तद्विरोधो दोषाय पदशास्त्रार्थयोः क्वचित् ॥ ३ ॥
 कामेन क्रोधलोभाभ्यां कर्ममार्गादिनाशनम् ।
 वर्ण्यते येन जीवानां मुक्तानामिह सम्भवः ॥ ४ ॥
 सर्गस्थित्यन्तकथनं त्रिभिस्तेषां निरूप्यते ।
 अतः पङ्क्तिरिहाऽध्यायैः सर्गोपोद्घात उच्यते ॥ ५ ॥
 मतान्तरे शिवोत्कर्षो ब्राह्मणोत्कर्ष एव च ।
 भक्तस्य विष्णोश्चैवाऽत्र लीला व्यामोहिका मता ॥ ६ ॥
 अन्यथा भगवल्लीला सर्गो नैव भवेद्ध्रुवम् ।

प्रकाशः।

अथ चतुर्दशाध्यायं विवरिष्वः पूर्वसङ्गतिस्मारणपूर्वकं तेषामर्थमनुवदन्तः सङ्गतौ प्रकारविशेष-
 माहुः—वर्णितेत्यादि । द्वादशभिः सर्गलीला वर्णिता, तु पुनस्तयोदशे उपोद्घातो वर्णितः, वै निश्चयेन,
 तस्या उपोद्घातलीलायाः सम्बन्धितमतान्तरमिहाऽस्यां पङ्क्याध्यायमुच्यते इत्यर्थः । ननु मतान्तरस्य कथमु-
 पोद्घातमध्ये प्रवेश इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारमाहुः—लौकिकीत्यादि । अत्र लौकिकीग्रहणं प्रसङ्गात्,
 मध्येऽत्र किञ्चिद्वर्तमानत्वाच्च । पूर्ववत् समाधिभाषावत् वर्णपदवाक्यार्थरूपेण न तत्र हेतुः । हि यतो हेतोः,
 ते उभे समाधेः समाध्युपलब्धस्याऽर्थस्य पोषिके दार्ढ्यजननेनोपपत्तिभेदे, अतस्ते तथेत्यर्थः । नन्वत्र केचि-
 दादिपदमावात् कथं मतान्तरत्वावयुतिरित्याकाङ्क्षायां तद्रमकं रूपमाहुः—यदेवेत्यादि । तथा च तद्रमक-
 पदमावेऽपि प्रकारभेद एव तद्रमकमिति अर्थतो मतान्तरमित्यर्थः । ननु भिन्नरीतिकत्वे विरोधावश्यमावात्
 कथं पोषकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—न तदित्यादि । न हि सर्वत्र विरोधः, किन्तु कचित्पदार्थस्य क्वचिच्छा-
 सार्थस्य, तत्तस्मात् कादाचित्कत्वात् विरोधो दोषाय न । तथा च, तत्तात्पर्येऽवगते आपाततः प्रतिपन्नस्य
 अकिञ्चित्करत्वात् तत्प्रकारेण पोषकत्वमित्यर्थः । एवमुपोद्घातेन पोषकताप्रकारं निरूप्य प्रस्तुतं पङ्क्याध्यायः
 प्रयोजनमाहुः—कामेनेतिद्वाम्याम् । तथा चतुर्भिर्मुक्तोत्पद्यो हेतुकथनम्, त्रिभिस्तेषामवस्थाकथनम्, (एवं
 कथनं) पङ्क्याध्याय तथोच्यते इत्यर्थः । नन्वत्र पङ्क्याध्यायं किं मतान्तरत्वप्रयोजकं रूपमित्याकाङ्क्षायां तदा
 हुः—मतान्तर इत्यादि । तथा चैतच्चतुष्टयं मतान्तरत्वप्रयोजकं रूपमित्यर्थः । उपोद्घातत्वप्रकारमाहुः—
 जन्वथेत्यादि । यदि मार्गत्रयनाशो न स्यात्, गगवाप्ताऽवतरेत् । यदि च व्यामोहिकां क्रीलां न कुर्यात्,
 तदा मुक्तानामुत्पत्त्यादिर्न स्यात् । यदि सा न स्यात्, तदा सर्गस्य कर्मजन्यत्वमेव स्यात्, न लीलात्वम् !

चतुर्दशे तु कामेन कर्मनाश इहोच्यते ॥ ७ ॥
 आधारकथनं त्वादौ गर्भे जीवस्य संक्रमः ।
 तामसः काम एषो हि ततोऽत्र शिवसंकथा ॥ ८ ॥
 क्रोधोऽपि कामसंबन्धी प्रसादो मक्तिहेतुकः ।
 पूर्वाध्याये वराहस्य चरित्रं तु निरूपितम् ॥ ९ ॥

÷ तत्र हिरण्याक्षवधः संक्षेपेण निरूपितः, तं विस्तरेण मोक्षं भगवतो युद्धलीलायामासक्तमनाः विदुरः पृच्छतीत्याह—

श्रीशुक उवाच ।

निशम्य कौपारविणोपवर्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः ।

पुनः स पप्रच्छ तमुद्यताञ्जलिर्न चाऽतिवृत्तो विदुरो धृतव्रतः ॥ १ ॥

निशम्येति । कौपारविणेति पितृसंबन्धात् युद्धलीलां कथयिष्यतीति ज्ञापितम् । हरेरिति तत्र च क्लेशाभावः । कारणभूतो यः सूको यज्ञः स आत्मानि यस्य । अनेन वराहावतारस्वरूपं तेन ज्ञातमिति सूचितम् । वराहावतारकथा पूर्वं पृष्ठा, प्रकारान्तरेण पुनः पृच्छति—उद्यताञ्जलिरिति । कथां भिक्षामिव प्रार्थयति । तथा प्रार्थने हेतुः—न चाऽतिवृत्त इति । विदुर इति देशकालाभिज्ञत्वेन निपुणता । अवश्यमश्वे हेतुः—धृतव्रत इति । स हि धृतभगवद्भक्तः, भगवत्कथाश्रवणव्यतिरेकेण स्थातुं न शक्नोति ॥ १ ॥

संक्षेपेण पूर्वोक्तां प्रकृतोपयोगिनीं भगवत्कथामनुवदति—

विदुर उवाच ।

तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ ! हरिणा यज्ञरूपिणा ।

आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम ॥ २ ॥

× तेनैव त्विति । तेनैव वराहेणैव । मुनिश्रेष्ठेति ज्ञाने हेतुः । हरिणेति विरोधः, कथं सर्वदुस्सहतां तं मारितवानिति । एतद्विरोधपरिहारार्थमेव बहु वक्तव्यम् । यज्ञरूपिणेति । दैत्यत्वान्मारणस्याऽवश्यमभावः । आदिदैत्य इति पदद्वयं मारणे अमारणे च हेतुः । आदित्वात् दैत्यानां भूलोच्छेदक एव स्यात् । हिरण्याक्ष इति । हिरण्यरूपे अक्षिणी यस्य । अनेन तस्य निधिरूपत्वं प्रदर्शितम् । एतदप्यमारणे हेतुः, मारणे वा । तदृष्टिस्पृष्टभूयै सुवर्णत्वसम्भवात् सर्वसुवर्णत्वे अमृतत्वेन स्मृतिरित्यादिति । अनुश्रवणमुच्चारणानन्तरम्, अमात् ध्रुते उत्तरासम्भवात् ॥ २ ॥

प्रकाशः।

अतस्तदुभयनिरूपणेनोपाद्घातत्वमित्यर्थः । एवं प्रकरणार्थं सद्रूपं प्रस्तुतार्थं सामान्यतो विशेषनध्याहुः—चतुर्दश इत्यादि । इहेति । पठध्याप्याम् । आधारो दितिः । सेपं स्फुटम् ।

÷ निशम्येत्यत्र । आसक्तमना इत्यनेन प्रश्नस्य विदुरोच्ची प्रसन्नः सन्नतिरिति बोधितम् ।

× तेनेत्यत्र । अमृतत्वेनेति । ‘अमृतं वै हिरण्यम्’ इति धृतैरिण्यास्याऽमृतत्वेन ।

अयं प्रतिबन्धकत्वेन समागतो हत इति पक्षेणाऽस्य कथं प्रतियन्धकत्वमिति पृच्छति—

तस्य चोद्धरतः क्षोणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ।

दैत्यराजस्य च ब्रह्मन् ! कस्माद्धेतोरभून्मृगः ॥ ३ ॥

+तस्य चोद्धरत इति । द्वयोः संबन्धिनोः पष्ठ्या निर्देशः संबन्धदार्ढ्यार्थः । एकः कार्यसाधकः कौतुकी, अपरो दैत्यराजत्वात् सिद्धसमस्तार्थः । अतः स्वभावतः कलहहेतोरभावात् कस्माद्धेतोरभून्मृग इति प्रश्नः ।

भगवत्कथाभिनिविष्टं दृष्ट्वा तमभिनन्दति मैत्रेयः—

मैत्रेय उवाच ।

साधु वीर ! त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः ।

यत्नं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविनाशिनीम् ॥ ४ ॥

*साधु वीरेति । वीरेति संबोधनं तादृशलीलायां मनसोऽभिनिवेशद्योतकम् । यथाकथाश्चिदपि मनोनिवेशेने कृतार्थो भवेदिति त्वया साधु पृष्टम् । कर्म पूर्वोक्तमेव साधुत्वेन निर्दिष्टम् । पृष्टस्य वा साधुत्वं विधीयते । सर्वथैव तद्वाक्यं भिन्नम् । साधुत्वमुपपादयति—यद्यस्मात्कारणात् हरेरवतारकथां पृच्छसि । साधुत्वा हि परदुःखनिवारकाः । प्रश्नस्य साधुत्वं विषयसाधुत्वात् । विषयस्य कथारूपस्य साधुत्वमुपपादयति—मृत्युपाशविनाशिनीमिति । मृत्योः पाशं विनाशयतीति ॥ ४ ॥

मृत्युपाशविनाशित्वमुपपादयति—

ययेत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीतयाऽर्भकः ।

मृत्योः कृत्वैव मूर्ध्न्यङ्गिमारुरोह हरेः पदम् ॥ ५ ॥

—ययेति । यथा कथया उत्तानपदः पुत्रो भ्रुवो मुनिना नारदेन गीतया सुखार्थमपि श्रुतया मृत्योर्मुदूर्ध्वं अङ्गिं कृत्वा स्थापयित्वा हरेः पदमारुरोह । स हि भ्रुवः शरीरमत्यक्त्यैव भ्रुवपदं गतः । वीरस्ववर्षिणाऽभिनिवेशितचित्तः कथायां भवति । तपस्तु पूर्वसिद्धमेवेति तस्य न मृत्युनाशकत्वम् । भगवत्प्र-

प्रकाशः ।

+ तस्येत्यत्र । कलहहेतोरभावादिति । एतेनाऽयं प्रश्नो न हेतुप्रश्नः, किन्त्ववतारकथाया एवेति ज्ञापितम् । अत एवाऽभिनन्दने तथैवोक्तम् । एतदेव चाऽत्रोपोद्बलकम् ।

* साधु वीरेत्यत्र । पूर्वोक्तमिति । हिरण्याक्षवधकथारूपम् । पृष्टस्येति । प्रश्नस्य साधुत्वे प्रयोजकरूपमाहुः—सर्वथेत्यादि ।

— ययेत्यत्र । ननु स्वकार्यार्थं श्रुतया कथया भ्रुवस्यैवंभावः कथमभूत् । अन्येषां च कथं भवेदित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तश्लोकसंबोधनं हृदि कृत्वाऽभिनिवेशात्मकं स्वरूपयोग्यतासम्पादकं तत्र साधनमाहुः—वीर इत्यादि । ननु तेन तपः कृतमिति तस्य तदेव साधनं भाविष्यतीति शङ्कायामाहुः—तप इत्यादि । पूर्वसिद्धमिति । अन्यथा, तादृश्ये जन्मैव न स्यादतस्तस्य पूर्वसिद्धतपोवदिदमपि भोगादियोग्यशरीरसम्पादकमेव न तु तावत्पर्यन्तमपीत्यर्थः । तर्हि भगवत्प्रसाद एव तथास्तिवति शङ्कायामाहुः—भगवदित्यादि । तस्य व्या-

सादोऽपि कथाया व्यापाररूपत्वात् भिन्नतया साधक । अतो नारदोपादिष्टः सर्व एव मार्गः कथारूपो जातः । यद्यपि मात्रा भजनमुपादिष्टम्, तदपि गुणिनैव निर्द्धारितम् । भजनकथाप्रवणयोः प्राप्ताप्राप्तविवेके क्रियमाणे तपस्यादेरप्रयोजकत्वात् कथाभिनिवेश एव फलसाधकः । तत्राप्यभिनिवेशस्य स्वरूपमध्यपातात् भिन्ना कथैव हेतु । उत्तानः पादो यस्येति । पूर्वं सोऽपि ऊर्ध्वपाटस्तपः कृतवानिति ज्ञायते । तादृशस्याऽपि नरकरक्षको जात इति स्वपरपुरुषार्थसाधकत्वं कथाया निरूपितम् । अर्थक इति कालादेरसाधकत्वम् । विमाने समागते देह त्यज्यतीति बुद्ध्या मृत्युरपि समागत, तदा कथाव्याप्तदेहस्य भगवच्चरणारविन्दच्छा-
यया श्रान्तस्य हेयत्वाभावात्, मृत्युनोचोलितदेहो विमानपर्यन्त मृत्योर्गमनाभावमाशङ्क्य, तस्य मस्तके पादं दत्त्वा तेनैव शरीरेण विमानम्, पश्चाद्भुवलोक्तं चाऽप्सरोह । अतः कथाऽभिनिवेशो महाफलः, स विदुरे जात इत्यभिनिन्दनम् ॥ ५ ॥

यस्मिन् कल्पे वराहहिरण्याक्षयोर्युद्धकथा अतिसमीचीना, ता वक्तुं प्रक्रियान्तरमारभते—

अथाऽत्रापीतिहासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ।

ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुष्टुप्छताम् ॥ ६ ॥

* अथेति । अत्राऽप्ययमितिहासः पूर्वं मया श्रुतः, इतिहासत्वात् । व्यासात्, पराशराद्वा । वेदसारो-
द्धारः समाधिभाषायाम्, इतिहाससारोद्धारो मत्तान्तर इति विवेकः । इतिहासः पुराष्टककथा, गर्भहेतुर्हा-
स्यहेतुर्वा, आश्चर्याश्रयरूपता वा । अयमिति युद्धघुपस्थितः । पुरा ब्रह्मणा देवानामनुष्टुप्छतामर्थे वर्णित
इति पुराष्टकत्वं समर्थितम् । ब्रह्मणा बालकनेष्टाया वर्णितत्वात् हासहेतुत्वम्, देवताना निदानपरिज्ञाप-
कत्वेन गर्भहेतुत्वम्, सर्गलीलायाश्च मुक्तजीवविषयत्वेन आश्चर्याश्रयत्वम् । गर्भस्थितौ जयविजयी देवाना
प्रश्वहेतुमृताविति तद्वेतुकथनार्थमयमध्यायः । प्रकरणस्याऽन्युपाद्वात इति ब्रह्मानुक्तोऽप्यर्थ उच्यते ।
उक्तो वा ततः संकल्प्य हेतुत्वार्थं भिन्नतया निरूप्यते । देवदेवेनेति देवानामिष्टदेवत्वात् कथायाः प्रामा-
णिकत्वम् । अनुष्टुप्छतामिति तत्रापि भगवत्कथायामेव तैरपि शृष्टमिति ज्ञायते ॥ ६ ॥

हेतुमृता कथामारभते—

दितिर्दाक्षायणी क्षत्तमारीचं कश्यपं पतिम् ।

अपत्यकामा चकमे सन्ध्यायां हृच्छयार्दिता ॥ ७ ॥

दितिरिति । दाक्षायणीति पुरुषस्वभावा शृष्टा । दक्षोऽपि प्राचेतसो गर्वादिदोषयुक्तो षट्मर्तृका-
पुत्र, अन्यथा तस्यास्तथा घाट्यं नोपपद्येत । क्षत्तरिति जितेन्द्रियत्वेन संशोषनम्, कामलीलाया वक्ष्य-
माणत्वात् दोषाभावाय । मारीचमिति । 'मरीचिर्मनसोऽभजत्' इति मनसः सङ्कल्पजनकत्वात्,
संस्करणस्य कामजनकत्वाच्च । कश्यपः कामावतार इति सूचितम्, अन्यथा तथा शोभो न भवेत्, न वा स

मक्राशः ।

पारस्वं च कथ्येति तृतीयया स्मार्यते । तर्हि मजनस्य तथात्मन्तु, इत्यत आहु—यद्यपीत्यादि । तर्गभि-
निवेश एव तथास्तित्यत आहु—तत्रापीत्यादि ।

* अथेत्यत्र । (ब्रह्मणा वर्णितः श्रुतः) इति प्रतिज्ञाऽनुरोधात् पश्चान्तमनाहु—उक्तो वेति ।

प्रवर्तते । कश्यपमिति । ब्रह्मणः शापरूपोऽयम् । यथा ' आसन् मरीचिः पद् पुत्राः ' इति कल्पान्तरे, तथाऽस्मिन् कश्चे मरीचिपुत्रत्वादस्याऽप्युपहासः × सम्भवति जितेन्द्रियाभिमानिनः । तदा ब्रह्मणा अयमपि शप्त इति लक्ष्यते, पौत्रीविवाहात्, एवं प्रसन्नात्, नामनिरुक्तेश्च । पतित्वान्नाऽत्यन्तमनौचित्यम् । बहुस्त्रीक-
त्वात्तद्वतोऽयं रतिकाम्यया प्रवर्तते । यथाऽग्निहोत्रादिधर्मः, तथा व्रतमपि धर्म इति । परं विधर्मत्वात्
क्रोधजनकत्वम्, अपत्ये दोषसम्भवाच्च । अपत्यकामेति न वैराग्यादिना परिहर्तुं शक्या । सन्ध्या-
यामिति निषिद्धकामस्योद्भूतमहेतुरुक्तः । हृच्छयः कामः । हृदये स्थित एव तदानीमुद्भूतः, तेनाऽर्दिता
मित्रमर्मा ॥ ७ ॥

कश्यपं कर्मणि प्रवृत्तं नाशयितुं प्रवृत्तेति कथनार्थं तस्याऽग्निहोत्रकर्मोच्यते—

इष्ट्वाऽग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिम् ।

निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यगारे समाहितम् ॥ ८ ॥

* इष्ट्वाऽग्निजिह्वमिति । अग्निरेव जिह्वा यस्य । यदा वीतार्चिल्लैः यद्विभाति तद्देवानामास्यम्, यदा नी-
लोऽप्रकाशोऽर्चिरुदेति सोऽग्निर्मगवजिह्वा । पयसा नित्यहोमः । ' रेतः सिञ्चति प्रजनने ' इति प्रकृतो-
पयोगित्वं च । अग्निहोत्रस्य चर्बणरूपत्वाधाररूपत्वाच्च पुरुषमिष्ट्वेत्युक्तम् । यजुषां पतिमिति, यजुर्वेदे-
नाऽग्निहोत्रमिति वाक्यात् । निम्लोचत्यर्क इति । अतः ' अस्तमिते होतव्यम् ', ' सन्धौ होतव्यम् ' इति
च पक्ष आहतः । आसीनमिति अनुपस्थानपक्ष उक्तः, अन्यथा प्रजायेत । अग्न्यागार एवाऽऽसीनम् ।
समाहितमिति सावधानान्तःकरणो भूत्वा, इष्टं भगवन्तं ध्यायतीति लक्ष्यते ॥ ८ ॥

दितिः पद्मिः सोपपत्तिकं संवन्धं प्रार्थयते । एष इति । कामपीडाप्रतीकारो यशसाऽनुग्रहस्तथा ।
वैपम्यस्य च निर्द्वारो द्वाभ्यामन्ते तु याचनम् ॥ १ ॥ प्रथमं कामपीडामाह सर्वहेतुभूताम्—

दितिरुवाच ।

एष मां त्वत्कृते विद्वन् ! काम आचक्षरासनः ।

दुनोति दीनां विक्रम्य रम्भामिव मतङ्गजः ॥ ९ ॥

एष इति । देवतारूपः कामः प्रत्यक्षो जात इति दर्शयति । कामशाले कामः पुरुषमेव बाधते, न तु
सियम्, तस्याः स्वपृथनारूपत्वात् । पुरुषार्थश्च पुरुषस्यैव, अन्यथा पुरुषस्य स्त्रीशेषत्वं स्यात् । तस्मात्कथं बाधत
इत्याशङ्क्याऽऽह—त्वत्कृत इति । त्वदर्थं मां बाधते । त्वां बाधितुमसमर्थस्त्वद्वाधार्थं मां बाधत इत्यर्थः ।

प्रकाशः

* दितिरित्यत्र । अस्याऽप्युपहास इति । एतत्कृतो ब्रह्मण उपहासः । नामनिरुक्तेरिति । कश्यपं मयं
पितृतीति योगिनिरुक्तेः । तद्वत् इति । ' न काञ्चन परिहरेत् ' इति वामदेव्यसामोपासनव्रतः । वैराग्या-
दिनेति । वैराग्योपदेशादिना ।

* इष्ट्वेत्यत्र । अन्यथा प्रजायेतेति उपस्थानात् पूर्वमुत्तरं च प्रज्वालनविधानात् । उपस्थानपक्षे तदा-
नीं पुनर्लज्जायमानोऽग्निर्जायतेत्यर्थः ।

अतोऽहं कामप्रेरिता त्वद्वाधां करोमीति भावः । विद्वन्निति नाऽत्र किञ्चिन्निरूपणीयम्, कामातुरायाः शास्त्रसिद्धत्वात् । आत्तशरासन इति त्वद्वाधायामकृतायां मां जीवतो मारयिष्यतीति सूचितम् । साक्षात्कारः स्वस्य पृतनात्सूचकः । अत एव ' भ्रुवोर्मिक्रो जायते ' इति ' रसदृष्टयोऽपि निर्गच्छन्ति ' इति शरवत्त्वम् । दुनोति पीडयति । दीनामिति तस्य निर्दयत्वं सूचितमस्य दयोत्पादनार्थम् । विक्रम्येति तस्याऽत्यन्तमाग्रहः । रम्भामिव महागज इति नाशनार्थं प्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

तस्मान्नाऽहमुपेक्षणीया, किन्तु कृपा कर्तव्येत्याह—

तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः ।

प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुक्तामनुग्रहम् ॥ १० ॥

+ तद्भवानिति । कामादयः पद बाधकाः प्रत्येकं सर्वत्र लोके । मम तु सर्वे संभूय बाधका इति ज्ञापनार्थं कामबाधां निरूप्य मात्सर्यमाह—सपत्नीनां प्रजावतीनां समृद्धिभिर्दक्षमानायां मय्यनुग्रहमायुक्ताम् । लोट् आत्मनेपदम् । सपत्न्येव दाहहेतुः, तत्रापि बह्वचः, तत्रापि मदपेक्षया तासां समृद्धिः, तत्रापि प्रजावत्त्वम् । अतो दोषचतुष्टयेन मात्सर्येण दाहः, तन्निवृत्त्यर्थमनुग्रहः कर्तव्यः । समृद्धिप्रजादाने ततोऽप्यधिकदाने वा दाहाऽभावः सुखं च भविष्यतीति भावः । भद्रं त इति पूर्वं बाधकत्वेन स्वस्य निरूपणात्, प्रवृत्तावपि कदाचिद्बाधः स्यात्, तथा सत्यप्रवृत्तिरेवाऽस्त्विति शङ्कां परिहरति ॥ १० ॥

त्वदनुग्रहेण न केवलं दोषाभावः, किन्तु गुणो भविष्यतीत्याह—

भर्तार्याप्तोरुमानानां लोकानाविशते यशः ।

पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते ॥ ११ ॥

भर्तरीति । सामीप्ये सप्तमी । भर्तृसमीपे आप्तोरुमानानां यशो लोकानाविशते । गर्भाधानादिसंस्कारेषु भर्ता सह एकासने स्त्रीणां संगमनमिति तत्कर्तनम् । भर्तृकर्तृकं वा माननम् । तद्यशसो लोकप्रवेशमुपपादयति—पतिर्भवद्विध इति । यासां स्त्रीणां भवद्विधः पतिः प्रजया पुत्ररूपेण निश्चयेन जायते, ' तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ' इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

एवं गुणदोषौ निरूप्य नीतिमपि निरूपयति—पुरेतद्वाभ्याम्—

पुरा पिता नो भगवान् दक्षो दुहितृवत्सलः ।

कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् ॥ १२ ॥

विवाहात्पूर्वं नोऽस्माकं पिता दक्षः । भगवानिति सर्वसमर्थः । चन्द्रमिव त्वामपि करिष्यतीति भयं जनयति । दक्ष इत्यभिचरेद्वा । दुहितृवत्सल इति स्नेहादीदासीन्याभावः । अत एव हे वत्साः कं वृणीतेत्यपृच्छत पृथक् । पृथक् इत्यन्यानुरोधामावाय । नोऽस्मान् । विभक्त्यन्तरत्वाच्च पौनरुक्त्यम् । जनेन तस्य विचारभङ्गे महानुपदयो भविष्यतीति प्रवृत्तौ हेतुरुक्तः ॥ १२ ॥

प्रकाशः

+ तद्भवानित्यत्र । बाधकत्वेन स्वस्य निरूपणादिति । कामस्य स्वबाधकत्वेन निरूपणादित्यर्थः ।

इदानीमस्माकं नाऽस्ति वैषम्यम्, तव तु वैषम्यमित्याह—

स विदित्वाऽऽत्मजानां नो भावं संतानभावनः ।

त्रयोदशाऽददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः ॥ १३ ॥

स विदित्वेति । आत्मजानां नो भावं विदित्वा तासां मध्ये त्रयोदश नोऽस्मान्ते अददात् । यास्ते शीलमनुव्रताः समानस्वभावाः । तत्रापि दक्षः संतानभावनः, दुहितृसंतानं भावयतीति । संत-
त्यभावे दानमेव व्यर्थं स्यात् ॥ १३ ॥

एवमप्रवृत्तौ नीतिविरोधमुपपाद्य प्रार्थयति—

अथ मे कुरु कल्याण ! कामं कञ्जविलोचन ! ।

आर्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि ॥ १४ ॥

अथेति । न विरोधादिशङ्कया प्रवृत्तिः कर्तव्या, किन्तु रसेनैवेति मित्रप्रक्रमः । तव कामाभावेऽपि
मे कामं कुरु, मे कामनां पूरयेत्यर्थः । कञ्जविलोचनेति प्रकृतोपयोगिरूपवत्त्वम् । दैन्यमाह—आर्तोपस-
र्पणमिति । महीयसि महापुरुषे आर्षानां प्रार्थना सफलैवेत्यर्थः । सर्वत्र पङ्क्तिर्निर्लुपणं तत्कार्यस्य भग-
वत्त्वाय ॥ १४ ॥

धर्माद्विज्ञाततो भीतो लोकानां निन्दनादपि । कालकर्ममहादेवादप्रवृत्तस्त्वसान्त्वयितुम् ॥ १॥ अ-
सान्त्वित्वायां भगवानपि कुध्यतीति तस्याः सान्त्वनं कृतवानित्याह—

मैत्रेय उवाच ।

इति तां वीर ! मारीचः कृपणां बहुभाषिणीम् ।

प्रत्याहाऽनुनयन्वाचा प्रवृद्धानङ्गकश्मलाम् ॥ १५ ॥

इतीति । वीरेति संवोधनं सान्त्वनवाक्येषु अभावावाय । मारीच इति पूर्ववत् । कृपणामिति दया ।
बहुभाषिणीमिति भयम् । वाचेति न प्रवृत्त्या, अन्यथा रसाभासः स्यात् । किञ्च, प्रवृद्धोऽनङ्ग एव
कश्मलो यस्याः । न हि स कश्मला भुज्यते, अतः कश्मलनिवृत्त्यर्थं सान्त्वनम् ॥ १५ ॥

कामोऽभिमानात् फलतो वा निवर्तते, तत्र फलस्य साम्प्रतं कर्तुमयुक्तत्वात् साधारणवाक्यैरभिमानं
जनयति—एष तेऽहमिति पङ्क्तिः—

(कैश्यप उवाच ।)

एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं भीरु ! यदिच्छसि ।

तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः ॥ १६ ॥

प्रार्थितस्य परिज्ञानं हेतुज्या तस्य साधनम् । स्त्रियाश्चतुर्भिः स्तोत्रं च प्रार्थना च निरूप्यते । १।
संसारदुःखतरणे हेतुः स्त्री स्वयमेव च । अरातितरणे दुर्गमनन्तोपकृतिर्यहम् । २। एवमुत्कर्षकथने सा-
भिमाना भवेदिति । पश्चात्संप्रार्थनं युक्तं स्वकीर्तौ हेतुताऽपि च । ३। एष कामः । तेऽहमवश्यं दि-

धास्यामि । भीर्विति विशिष्टस्वीत्वकथनं महत्त्वज्ञापकम्, 'विशेषास्त्यङ्गना भीरुः' इति कोशात् । प्र-
कृतोपयोगि च भीरुत्वम् । यदिच्छसीति पुत्रान्, भोगं, संपत्तिं च । एतदवश्यं कर्तव्यमित्युपपादयति—त-
स्या इति । 'संवत्सरो वै प्रजापतिः' इति श्रुतेः । 'त्रयोदशमासाः संवत्सरः' इति च कश्यपान-
न्दस्त्रयोदशधाऽवतीर्णः । तत्रेयं मलमासरूपा । सामान्यतस्तु स्तुतिस्तस्या इति, न हि कश्चित् स्वानन्दं
नाऽनुभवति । किञ्च, यतो भार्याऽतस्त्रैवर्गिकी सिद्धिः, पुरुषार्थत्रयं भार्यासहितस्यैव यतः सिध्यति ।
मिलितं तस्यैव । धर्मोऽपि यज्ञात्मकस्तस्यैव, 'काञ्चनमश्वितं भवति यत्सङ्केऽङ्गना' इति वाक्यादर्धो-
ऽपि तदर्थान एव पुरुषार्थः, अन्यथा दुःखहेतुः स्यात्, कामसमुद्रस्य तु * सा तदेव ॥ १६ ॥

एवं तदीयं प्रार्थितमवश्यं कर्तव्यमित्युपपाद्य तां स्तौति सर्वदुःखनिवारकत्वेन—

सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ।

व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथाऽर्णवम् ॥ १७ ॥

सर्वाश्रमानिति । अन्येषामाश्रमाणामन्नदाता गृहस्थ एव । अभार्यस्त्वभोज्यान्नः, अन्यभावेन वीरहं-
त्वात् । अतः स्वातिरिक्ता श्रमानुपादाय स्वाश्रमेण गार्हस्थ्येन व्यसनार्णवं क्षुत्पिपासादिदुःखसमुद्रम-
त्येति । जलयानैर्वहिनैः गतैर्यथाऽर्णवमत्येति, अन्यथा मत्स्यादिभिर्मत्त एव स्यात् ॥ १७ ॥

किञ्च ।

यामाहुरात्मनो ह्यर्थं श्रेयस्कामस्य मानिनि ! ।

यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः ॥ १८ ॥

+यामाहुरिति । यां भार्यामात्मनोऽर्द्धमाहुः । चिद्रूपस्य स्वस्य स्वदेहः सद्रूपः, आनन्दरूपश्च मा-
र्यायाः । अर्द्धवृत्तत्वाद्वा । आहुरिति प्रमाणम् । हीत्युपपादिरुक्तेव । 'प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्यः'
इति श्रुतेः । श्रेयस्कामस्येति केषां चिन्ते भार्यासहितस्यैव कर्मण्यधिकारः । मानिनीति संबोधनमेता-
दृशवाक्याकथनार्थम् । एवं सुखहेतुत्वमुपपाद्य दुःखाभावहेतुत्वमुपपादयति—यस्यामिति । स्वधुरं स्वर्गं
धुर्यो बलीवर्दः, संसारलक्षणां धुरं निरन्तरं बहति । तत्र भार्याचेदनुकूला, सा सर्वमेव भारं गृह्णीयात् ।
इदं च लोकसिद्धं नोपपादनीयम् । चरतीति यथामुखं परिभ्रमति, मुक्तो जायत इत्यर्थः । विज्वर इति
चिन्ताज्वररहितः, अन्यथा धनादिनिमित्तं सर्वत्र चिन्ता भवेत् ॥ १८ ॥

फिक्च—

यामाश्रित्येन्द्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ।

वयं जयेम हेलामिर्दस्यून् दुर्गपतिर्यथा ॥ १९ ॥

प्रकाशः

* एष तेऽहमित्यत्र । सा तदेवेति । सा भार्या, तदेव सिद्धिरेव, सामान्ये नपुंसकम् ।

+ यामित्यत्र । भार्यारूपस्यार्थस्थानन्दरूपत्वे मानमाहुः—प्रजापतिरित्यादि । तथा च तत्रानन्दोपासनाया
उक्तत्वात् सम्पादकत्वेन सा तथेत्यर्थः—(ए)तादृशवाक्याकथनार्थमिति । पूर्वोक्तरीतिर्देव्यामात्राकथनार्थम् ।

यामिति । यां भार्यामाश्रित्य इन्द्रियलक्षणान् शत्रूनन्यायेन मारकान् भार्यासहिता वयं हेलाभिरेव जये-
म, न हि ते शत्रवोऽन्याश्रमैर्जेतुं शक्याः, अत इतराश्रमैर्दुर्जयान् सभार्य एव जयति । भार्यावन्तमिन्द्रि-
याणि न बाधन्त इति केचित् । अयस्तु शत्रुत्वे, भार्यावतस्तदपेक्षणात्तेषां न शत्रुत्वम् । शास्त्रतः शत्रुत्वे-
ऽपि बहिः स्वानन्दानुभवादनुपपन्न एव हेलाभिरवज्ञयैवेन्द्रियाणां जयः । बाधकानामबाधकत्वमेव जयः, अ-
सामर्थ्यजनकत्वं वा । अबाधकत्वमात्रमत्र जय इति वक्तुं दृष्टान्तमाह—दस्यून्दुर्गपतिरिति । नहि चौराणां
जये कश्चन पुरुषार्थः, किन्तु ते यथा न बाधन्ते तथा दुर्गाश्रयणमेव कर्तव्यम् । न तु तेषां मारणं जयः,
असमानत्वात्, जयस्य कादाचित्कत्वाच्च ॥ १९ ॥

किञ्च । एकस्मिन्नपि दिवसे क्रियमाणस्य भार्योपकारस्य प्रत्युपकारो नास्तीत्याह—

न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ! ।

अप्यायुषा वा कात्स्न्येन ये चाऽन्ये गुणगृध्रवः ॥ २० ॥

न वयमिति । तां पूर्वोक्तोपकारकारिणीं त्वां प्रत्युपकर्तुं वयं न प्रभवामः । य उपकारः कर्तव्यः सोऽपि
स्वार्थमेव भवतीति । यथा ऽलङ्काराः, देहपोषो वा । गृहेश्वरीति संवोधनात् प्रत्यहं तद्गृहे सर्वभोगान् सुखा-
नः कस्युपकारं कुर्यात् ? कात्स्न्येनाऽप्यायुषेति । तस्या भोग्यत्वं कियत्कालमेवेति, तदनन्तरं परिपालना-
दिकं प्रत्युपकारसाधकं भविष्यतीति संभाव्य निराकरोति, तयाऽपि तावत्कालमुपकारकरणात् । ये चाऽन्ये
देवा अपि चिरजीविनः । गुणगृध्रव इति तस्या एकोऽपि गुणः पुत्रजननादिः प्रतिकर्तुमशक्यः । अतो
येषां तद्गुणा अपेक्षिताः इह परत्रसाधकत्वेन, तैः प्रतीकारोऽशक्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

एवं तां स्तुत्वा कालविलम्बं प्रार्थयति—

अथाऽपि काममेतं ते प्रजायै करवाण्यलम् ।

यथा मां नाऽतिवोचन्ति मुहूर्तं परिपालय ॥ २१ ॥

अथाऽपीति । प्रार्थितं तु यथेच्छं कर्तव्यमेव, सुतरां प्रजानिमित्तमलमत्यर्थं करवाणि । अथापि मुहूर्तं
परिपालय, यावत्सन्ध्यापगमो भवति । तत्र हेतुः—यथा मां नाऽतिवोचन्तीति । अतिप्रम्य निन्दापूर्वकं
यथा न वदन्ति । अस्मत्सजातयाः सर्वे सर्वशास्त एव धर्मशास्त्रकर्तारस्तेषामज्ञातं किमपि न भवतीति
तत्कथनसम्भावना ॥ २१ ॥

एवं तां प्रार्थयित्वा तस्य कालस्य स्वरूपतो दोषमाह—

एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ।

चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह ॥ २२ ॥

एषेति । एषा वेला घोरतमा सर्वभोगविगर्हिता, न हि घोरा भोगाधिकरणं भवति । कालदेशयोः
सर्वाधिकरणत्वात्तदोषोऽवश्यं परिहरणीयः । सर्वस्याऽपि कालस्य सन्ध्या रजोरूपा । सन्ध्ययैव रात्री रज-
म्वरा, मा परिहरणीयेति । अत एव मा पुण्यिता भवति, प्रत्यक्षतश्च तस्या रागो रजोरूपो दृश्यते । का-
नादिजनकत्वात् भयहेतुरपि भवति, अतो घोरतमा । घोराणां भूतादीनां च संवन्धिनी भवति । घोरदर्श-

ना च, सर्वत्रैवाऽन्धकारव्याप्या । धोरसवान्धित्वमुपपादयति—चरन्ति यस्यां भूतानीति । तानि च भूतानि मन्त्रादिभिर्न निराकर्तुं शक्यानीत्युपपादयति—भूतेशानुचराणीति । महादेवस्य सेवकानि तानि भूतानि । हेत्याश्चर्ये । कथमेतस्मिन् काले एवं प्रार्थितमिति तस्या भयमुत्पादयति ॥ २२ ॥

किञ्च । अस्य कालस्याऽधिष्ठात्री देवता महादेवः, स कामनाशकः । तच्छत्रुपरिग्रहस्तस्य काले क्रियते चेत्, तदा स मारयिष्यतीति भय जनयन् महादेव स्तौति पङ्क्ति—एतस्यामित्यादिभिः—

एतस्यां साध्वि ! सन्ध्यायां भगवान्भूतभावनः ।

परीतो भूतपर्षद्भिर्वृषेणाऽटति भूतराट् ॥ २३ ॥

परिभ्रमो दर्शनं च संनन्धाभाव एव च । मारणे हेतुत्रितयं दोषामावाय चाऽपरे । १। तत्र प्रथम तस्य परिभ्रमणमाह, देशान्तरागमनाय । एतस्यां सन्ध्यायाम् । साध्वीति संरोधन निषिद्धकामवस्वव्यावृत्त्यर्थम् । भगवानित्यप्रतिहतगति । परिभ्रमणमुपकारहेतुरित्याह—भूतभावन इति । भूतानि भाषयति पालयतीति । सन्ध्यायामुत्पत्तिर्यदि भवेत्, तेन तस्य च लोकस्य नाशो भवेत् । अतः सर्वत्र सन्मार्गवर्तिषु भोगनिराकरणार्थं भूतपर्षद्भिः परीतः । भूतरूपा एव तस्य पर्षदः सभापतयो भवन्ति । तैः सहितो धूममारुह्य स्वयमटति भूताना राजा । भूताना स एव कालः, अतः स्वभूत्यरक्षार्थं भूतराट् पर्यटति । यदि कश्चिदन्यायं कुर्यात्तदा पर्षद्विस्त दण्डयति । धर्मकारिणमपि सन्ध्यायामधर्मकारिणं मारयतीति सूचयितुं वृषेणाऽटतीत्युक्तम् । वृषो धर्मः, यस्तमेवाऽऽरुह्य तिष्ठति स कथमन्य तादृशं परिपालयेत् ? धर्मस्य साक्षित्वार्थं वा ॥ २३ ॥

एव देशान्तरागमनाभावाय तस्य परिभ्रमणमुक्त्वा, अत्र स इदानीं स्वभावतः स्थितः पश्यत्येवेत्याह—

इमशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः ।

भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देवस्ते ॥ २४ ॥

× इमशानेति । अयं देवो महादेवस्त्रिभिरपि चक्षुर्भिः पश्यति । गार्हपत्यादयस्तस्यैव चक्षुःपि । स च देवः, अतीन्द्रियमपि पश्येत् । देवर इति लज्जोत्पादनम् । एकजामातृणां भ्रातृत्वव्यवहारदेवरत्नम् । पतिरपि देवर उच्यते, अमिरूपत्वाद्भगवतः तृतीयोऽमिष्टे पति इति श्रुते । दैत्यानां च देवं मृतं रातीति तवोपास्यो देवर । तस्याऽतिक्रमः सर्वथाऽनर्थहेतुः । तस्य स्वभावतः एव मृतम्यानक्रीडापरत्वात् तस्य मारणे काचिच्छङ्केत्यभिप्रायेणाऽऽह—इमशाने यश्चक्रानिलो वात्या, तेनोद्धता या धूलिः, तथा धूमा धूमस्वर्णाः, विकीर्णा विद्योतमानाश्च या जटा, तासां कलापो यस्य । प्रत्यकर्तृत्वादस्य जटानां प्रत्यहेतुत्वात्

प्रकाशः ।

× इमशानेत्यत्र । महादेवस्य कथं देवरत्नमित्याकाङ्क्षायां तद्भ्रूत्पादयन्ति—एकेत्यादि । अयं पद्मश्रीधरेणाऽप्युक्तः । परन्तु सत्यां स्वायम्भुवपुत्रीत्येन दितेश्च प्राचेतसपुत्रीत्येनैकनामातृत्वं व्यवहारे बाधितमिति पद्मान्तरमाहुः—पत्तिरित्यादि । उच्यते इति । यथा पाञ्चाल्या भीमादि । भगवत इति । शिवस्य, तस्याऽष्टमूर्तिष्वनेरपि गणनात् तथेत्यर्थः । एतमपि पद्मप्रतिद्वयिभ्यश्चमारादयः, पद्मान्तरमाहुः—दैत्यानामित्यादि । तथा च यौगिकं ण्वाऽयं शब्दो न रूढ इत्यर्थः । प्रथमे(म) पद्मे साधयितुं युक्तमन्तर-

भस्मधूसरत्वाभावे विकीर्णा विद्यातमाना प्रलयमेव कुर्यु । भस्मान्तरं च प्रलयमेवान् न स्पृशति, चक्रानि-
लादन्यो न सर्वतो भस्मसंबन्ध कारयत्यतस्तथाभाव उचित एव । किञ्च, भस्मावगुण्ठामलरूपमदेहः ।
भस्मना अवगुण्ठ प्रक्षालनस्य । अमल यद्रूपं सुवर्णम्, रजतं वा, तद्भस्मना घृष्टमत्युज्ज्वलं भवति । अ-
तस्तस्य भस्मापेक्षाऽस्तीति स्वल्पेऽप्यपराधे मारयेदित्यर्थः । देवर इति कल्पान्तरे प्राचेतस एव, पष्टिकन्या-
पक्षेऽपि महादेवाय सर्ती दत्तवानित्यध्यवसेयम् । प्रथममन्वन्तरे यत्र सर्ताजन्म, न तत्र दित्यादीनां जन्म ।
देवं पतिं रातीति देवरं श्वशुरो वा । तथा च मरीचिभ्रातृत्वान्महादेवोऽपि देवरः । कन्यासमये प्रार्थि-
तो महादेवः पतिं दत्तवानिति देवरः ॥ २४ ॥

एव लज्जा भय चोत्पाद्य सवन्धेनाऽपराधसहनमाशङ्क्य, तस्य संबन्धापेक्षा नाऽस्तीत्याह—

न ह्यस्य लोके स्वजनः परो वा नाऽत्याहतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः ।
वयं व्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजां वत भुक्तभोगाम् ॥ २५ ॥

* न ह्यस्येति । हीति युक्तोऽयमर्थः । यस्तु त्वद्यते सवध्यते वा कचित्, तस्य सवन्ध्यपेक्षा, महादेवस्य
ब्रह्मत्वेन तदुभयमाभावात् न संबन्ध्यपेक्षेत्यर्थः । अत एव लोके तस्य स्वजनो नाऽस्ति । स्वश्चासौ जनश्च,
आत्मीयो नाम्नीत्यर्थः । परं शत्रुः । एतद्वयं देहधर्मः । नाऽत्याहत इति अत्यन्तस्नेहपात्रम्, विगर्ह्यो
निन्दितो द्वेषपात्रम्, एतदुभयमन्तःकरणधर्मः, स्निग्ध एवाऽऽहतो भवति, गर्हितं स्नेहरहितं एव । ननु
तस्य विषयाणामपेक्षितत्वात् य एव विषयान् प्रयच्छति यो वा निवर्तयति स तथा भविष्यतीति चेत्त्रा-
ऽह—चयं व्रतैरिति । तस्य सहजो विषयभोगः, परं तेन त्यक्तः । तथापि सा अजा प्रकृतिर्विषयरूपा
तस्यैव, तद्वच्चैव प्राप्यते सर्वैः, यथा महाराजविभूतिः, अत एवाऽस्माभिरिधिरसवन्धाद्यनपेक्षं व्रतैर्नियम
विशेषेराध्य, पाशुपतादिभिर्वा, तद्वत्तामजामाशास्महे । स हि सेवितः प्रसादत्वेन तां प्रयच्छति । सा
हि भोगार्थमुपस्थिता पदयोः पतति । तदा स्वस्याऽनभिप्रेता मत्वा तामुपासकेभ्यः पदेनाऽपविद्धां प्रयच्छत्य-
वज्रया भोगम्याऽनभिप्रेतत्वं मन्यमानः । तत्रापि भुक्तभोगामिति दृष्टदोषेण परित्यजेति ज्ञापयति । अत-
एव तदपेक्षा सर्वस्य, न तस्य कस्यचिदपेक्षा । सर्वेषामेव सेवकत्वान्नपेक्षाऽपि ॥ २५ ॥

नहि विगर्हितरूपेण किमिति तिष्ठतीत्याशङ्क्याऽह—

यस्याऽनवद्याचरितं मनीषिणो गृह्णन्त्यविद्यापटलं विभित्सवः ।

निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत्स्वयं पिशाचचर्यामचरद्भतिः सताम् ॥ २६ ॥

यस्याऽनवद्याचरितमिति । यस्य महादेवस्य । अनवद्यामाचरितं सर्वविषयत्यागेन स्वात्मचिन्तनरू-
पम् । मनीषिणो बुद्धिमन्तो मोक्षोपायान्वेषिणः, अत एवाऽविद्यापटलं विभित्सवोऽविद्याभेदनार्थं प्रवृत्ताः

प्रकाशः ।

माहुः—कल्पान्तर इत्यादि । श्रीधरोच्चे अम्बरसं सूचयन्ति—प्रथमेत्यादि । अत्राऽपि क्लृप्तमाशङ्क्य यो-
गान्तरमाहुः—देवमित्यादि । * न हीत्यत्र । अत एवाऽस्माभिरिति । महादेवादेवाऽस्माभिः प्राप्यत-
इत्यर्थः । अनभिप्रेतत्वं मन्यमान इति । उपामकानामपि सोऽनुचित इति मन्यमानः ।

आचरितं गृह्णन्ति । न हि महादेवव्यावन्मनुष्यो न तिष्ठेत्, तावत्कस्यचिज्ज्ञानं भवति । अत एव भगवान् महादेवो नित्यनिवृत्तानयोऽपि लोकशिक्षार्थं पिशाचचर्यामचरत् । मतान्तरे महान् हीनभाव प्राप्नोति चेत्तद्वा मुच्यते, समभावे ससार, उत्कर्षाहङ्कारे हीनभावः । अतः सता स्वयं तथा भूत्वाऽपि शिक्षक इति गतिर्भवति । उपदेश, फल वा । देवोत्तमस्य पिशाचत्वमेवाऽपकर्ष । एव मनुष्यैर्गोमृगकाकचर्या कर्तव्येषुपदेश ॥ २६ ॥

ननु लोके निन्दितो महादेव कथमेव स्तूयते ? तत्राऽऽह—

हसन्ति यस्याऽऽचरितं सुदुर्भगाः स्वात्मव्रतस्याऽविदुषः समीहितम् ।

यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितम् ॥ २७ ॥

हसन्तीति । तत्पदं गन्तुमशक्तास्तं हसन्ति निन्दन्तीत्यर्थः । यस्य सर्वोपकारार्थं प्रवृत्तस्याऽऽचरितम् । सुदुर्भगा इति भाग्यरहिताः । सर्वोऽपि स्वसमानं दृष्ट्वा स्वाभिरपित वा स्वीति, तद्विपरीतं तु हसति । तद्वैलक्षण्यमाह—स हि पूर्णज्ञान आत्माराम । तदाह—आत्मव्रतस्येति । अन्ये त्वज्ञा बहिर्मुखा । अत एवाऽविदुषः, सम्यगीहितं भगवच्चरित्रं न जानन्ति । वैलक्षण्यमभिव्येष्ट एव निन्दाया हेतुरिति निन्दकानां विषयमभिव्येष्टमाह—यैरिति । वस्त्राणि उष्णीषादीनि, माल्यानि पुष्पाणि, आभरणानि कङ्कणादीनि, अनुलेपनानि चन्दनादीनि चत्वार एते पदार्था देहोपलालनहेतवः । ये पुनरेतदुपलालकास्ते देहात्माभिमानिन इति निश्चितम् । वस्तुतस्तस्य देहः श्वभोजनम्, ग्राम एव तेषां मरणसम्भवात् गृध्रादीनां ग्रहणम् । केवलमुपलालने धर्मो वा भवेदिति तत्रिवृत्त्यर्थमाह—स्वात्मतयेति । स्वपदेन भगवत्त्वेन, तदधिष्ठातृत्वेन वा उपलालनं व्यावर्तितम्, अन्यथा ‘भोगेरात्मानमात्मनि’ इति पक्षो विरुध्यते ॥ २७ ॥

ननु महादेवस्य पिशाचचर्यायां किमित्येवमभिप्रायः कल्प्यते ? शापापिशाचत्वं जातमित्येव कथं नोच्यते इत्याशङ्क्याऽऽह—

ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया ।

आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या अहो ! विभृन्नश्चरितं विडम्बनम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मादय इति । भवेदेतदेवम्, यद्युत्कर्षहेतुर्न स्यात् । सर्वोत्कृष्टा लोके ब्रह्मादयः, ते येन महादेवेन कृता मर्यादा मोक्षमभिव्याप्य वर्तन्त इति सेतुरूपाः, तेषां परीपालका, आज्ञाकारिण इत्यर्थः । इदं च विश्वं यत्कारणम्, या माया कारणं यस्य । सा माया आज्ञाकारिणीति । आज्ञा चेत् प्रयच्छेत्, तदा माया महादेवभोगार्थं ब्रह्माण्डकोटीः सृजेत् । एव विधकारणं विश्वपवर्तकाश्च यो नियमयति, तस्य पिशाचचर्या विडम्बनमेव, अनुकरणम् । यथा ब्राह्मणं कौतुकाविष्टः पिशाचादिवेषान् करोति, तदपि तस्याऽनुचितम् । यतो निभूमा, न ततोऽन्यः कश्चिन्महानस्ति, विडम्बनेन यः रसयुक्तं कुर्यात् । तथापि करोतीत्याश्चर्यम् । तदाह—अहो इति ॥ २८ ॥

—एव महादेवभक्ता महादेवगुणकथनेन तत्परां करिष्यामीति कृतेऽपि स्तोत्रे सा उद्धतकामा न निवृत्ता

प्रकाशः ।

—एवमित्यत्र । इति कृत इति । इतीच्छया कृते ।

जातेत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

एवं संविदिते भर्त्रा मन्मथोन्मथितेन्द्रिया (?) ।

जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रपा ॥ २९ ॥

एवमिति । वाचनिकेनैव प्रतीकारस्य करणात् तत्परित्यज्य कायिकं व्यापारं कृतवती । न च वक्तव्यम्, तदुक्तोऽर्थो न बुद्ध इति । एवं भर्त्रा सम्यक् वादे कृते, संवादे वा कृते, सम्यक् विदिते ज्ञाते सति वा; तथापि मन्मथोन्मथिताश्च वासो जग्राह । एवं घाष्टं वृषल्या भवतीति तद्दृष्टान्तः । ब्रह्मर्षेरिति क्षोभंकरणं मारणं च निवारयति । वस्त्रग्रहणे क्षोभो ज्ञातो भविष्यतीति—वासो जग्राह । इन्द्रियमथनं विवेकधैर्याद्यनुत्पादार्थम् । एकान्तत्वात्, भर्तृत्वाच्च त्रपाभावस्तस्या उक्तः ॥ २९ ॥

एवं तया कृते यजातं तदाह—

स विदित्वाऽथ भार्यायास्तं निर्वन्धं विकर्मणि ।

नत्वा दिष्टाय रहसि तयाऽथोपविवेश ह ॥ ३० ॥

स विदित्वेति । अथेति यचनं यञ्चनाभावाद्यर्थम् । भार्यात्वादपि तद्विच्छादपूरणम् । विकर्मणि कर्मनाम्ने । कालकृते तद्विदित्वा, दिष्टाय कालाय नत्वा । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योर्विधानात् दिष्टायेति चतुर्थी । रहसि एकान्ते, अग्निहोत्रगृहं परित्यज्य गृहान्तरे । अथेति वैदिकप्रकारेण गर्भाधानप्रकारेण तया सह उपविवेश । हेत्याश्चर्यम् । महतो विकर्मणि प्रवृत्तिः ॥ ३० ॥

एवं गर्भाधानं कृत्वा यत्कृतवांस्तदाह—

अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ।

ध्यायज्जप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥ ३१ ॥

अथोपस्पृश्येति । अप्रापि भिन्नक्रमः प्रायश्चित्तार्थः, कौमाभावाद्यर्थे वा । सलिलमुपस्पृश्येति स्नात्वा । 'प्राणायामर्दहेदोपान्' इति दोषाभावार्थं प्राणानायम्य । वाग्यतः तन्निर्भस्मनायकृत्वा । ध्यायन्, भगवत्स्मरणविन्दुं ज्ञानमार्गानुसारेण ब्रह्म ज्योतिः सर्वप्रकाशकम्, विरजमविद्यानाशकं ध्यायन् जज्ञोपेति । प्रणवार्थं ध्यायन् प्रणवं जज्ञोपेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवमृषेः प्रायश्चित्तगुणत्वा तस्या अपि यथोचितमपराधप्रायश्चित्तमाह—

दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावधेन भारत ! ।

उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभापत ॥ ३२ ॥

दितिस्त्विति । तुगब्धः पूर्वभावव्यावृत्त्यर्थः । कर्मण्यवधं कर्मावधम्, अग्निहोत्रमध्ये निन्दितकरणम्, तेन व्रीडिता । अन्येषु न विगीतम् । अतस्तेन प्रगिदेन अपराधेन व्रीडिता मत्पुण्यसंगम्य अ-

भ्यभाषतेति संगम्य । भारतेति सन्नेधनं अमामावाय । भ्रान्त एव परमेकविध मन्यते । पूरकत्वात् भा-
व्यर्थज्ञानाच्च निरपेक्षत्वम् । अधोमुखीति शङ्कान्तराभावात् ॥ ३२ ॥

निषिद्धाचरणाभावात् नाऽन स्मृत्याशुचिप्रायश्चित्तम्, अङ्गत्वात्कालस्याऽपि न साक्षादधर्महेतुत्वम् । य-
था अकाले कृतो धर्मः अकृतो भवति, एवमकाले कृतो गर्भोऽकृतो भवेत्, तत्र केवलकालस्य न बाधक-
त्वमपि, कर्मस्वभावानां वलिष्ठत्वात्, दैत्यानां स्वभावनिष्ठत्वाच्च । अतः कालाधिष्ठात्री देवता महादेव-
कदाचित् हन्यात् ? तत्रापि ब्राह्मणक्रोधसहितो हन्यादेव । अतो ब्राह्मणक्रोधाभावः प्रार्थयितुं व्याजेन महा-
देवभक्तं तं ज्ञात्वा महादेव प्रार्थयति । इयं च प्रार्थना नैमित्तिकीति नैमित्तिकमनूय, तदभावात् कान्यत्वेन
प्रथमं निर्दिशति—

दितिर्वाच ।

मा मे गर्भमिमं ब्रह्मन्भूतानामृषभोऽवधीत् ।

रुद्रः पतिर्हि (?) भूतानां यस्याऽकरवमंहसम् ॥ ३३ ॥

— मा मे गर्भमिति । इमं सजातं गर्भं रुद्रो माऽवधीत् । ब्रह्मन्नाति सन्नेधनं तत्पतीकारकरणसामर्थ्यं
सूचयति । मारणे उपायः—भूतानामृषभ इति । भूतप्रेरणया मारयेत् । भूतानि हि गर्भं प्रविश्य स्नाययेयुः ।
गन्तुं स प्रजापतिः प्रजानामुत्पादकः, कथं प्रजा मारयेत्तत्राऽह—सं भूतानां पतिः, ये उत्पन्नान्तेषां स्वा-
मी, यतो रुद्रो रोदयतीति । स हि चालक उत्पन्न एव रोदिति, न गर्भस्थः । अतो गर्भस्तदीयो न भव-
तीति गर्भं नाशयतीति वा ॥ एतं गर्भनाशने उपाचितुमुक्त्वा निमित्तमाह—यस्याऽकरवमंहसमिति । यस्या-
ऽपराधं कृतवत्यस्मि ॥ ३३ ॥

एव सकल्पमुक्त्वा, तत्सिद्धयर्थं रुद्रं प्रार्थयते—

नमो रुद्राय महते देवायोग्राय मीढुषे ।

शिवाय न्यस्तदण्डाय धृतदण्डाय मन्यवे ॥ ३४ ॥

नमो रुद्रायेति । स हि गुणत्रयात्मकः, अहङ्कारस्य त्रिगुणत्वात्, अतो नवभिर्विशेषणैस्तत्प्रार्थना ।
महता नमनमेव प्रसादने हेतुः । तत्र प्रथमं भूतानां हृषया यद्रोदनं दृष्टत्वा, सा दृष्टाऽनाऽप्यनुमन्धेय-
ेति ज्ञापनार्थं रुद्रयेत्याह, अपराधसहनार्थम्—महते, प्रार्थनया अपराधसहनार्थम्—देवाय । अनेन ताम-
साविभावान्तरं उक्तं । पुनस्त्वानाह—उग्रायेति त्रिभिः । अन्यप्रेरणया मारयिष्यतोऽतीतं पदं व्यावर्तयति
उग्रायेति । न हि उग्रस्याऽमे कश्चिद्वक्तुं शक्नोति । तर्हि प्रार्थितोऽपि मारयेदित्यागच्छ, न केवलमुद-

प्रकाशः ।

— मा मे (इ)त्यत्र । अत्र कर्मावधिबिषयके प्रायश्चित्ते प्रार्थनया रुद्रापराधदृष्टानिष्टप्राप्त्यभावात्प्रार्थनं तु न
इत्याकाद्रायामधर्मजनकमर्थं विनार्यतत्प्रार्थनमिति वक्तुं तमर्थं विचारयन्ति—निषिद्धेत्यादि । तत्रेति ।
गर्भं । तत्राऽपीति । हननेऽपि । ब्राह्मणक्रोधसहितं इति । 'पुत्रं कर्मार्थत्वात्' इतिन्यायेन नाशयानां क-
र्मोपपत्त्यात् कर्मनाशिकायां मयि सर्वज्ञानां तेषां क्रोधमभवात् तत्सहितं । प्रार्थयतीति । त प्रत्यपि क-
र्मावध्यापराधनिवारणमेव प्रार्थयतीत्यर्थः ।

एव, किन्तु सेवेया कामवर्षकोऽपीत्याह—मीदुष इति । मीद्वान् वृषभ, पति, कामवर्षक इति यावत् । किञ्च, न केवलं स फलदाता, किन्तु फलरूपोऽपीत्याह—शिनायेति । कल्याणरूपाय । अतः प्रार्थितो न मारयिष्यति, कल्याणं च करिष्यतीत्युक्तम् । पुनस्तृतीयपयोये सत्त्वादिभावानाह—न्यस्तदण्डायेत्यादिभिः । स हि पूर्वं दक्षं हत्वा महत्पुण्ड्रवे जाते दण्डनं त्यक्तवान् । इदमपि ब्रह्मबीजम्, अतोऽमारणार्थं महादेवकृतमिममर्थं स्मारयति—न्यस्तदण्डायेति । तर्हि प्रार्थना व्यर्थः, स्वतः एव दण्डस्य त्यक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—धृतदण्डायेति । दुष्टमारणार्थं धृतो दण्डो येन । तर्हि स्वतः एव प्रार्थ्यता किं ममाऽग्रे कथनेनेत्याह—मन्यव इति । स हि ब्रह्ममन्युरूपः । ब्रह्ममन्युर्नैव प्रकटो भवति, नाऽन्यथा । अतस्त्वयि प्रसन्न एव स निवर्तते, नाऽन्यथेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं नमस्कारेण रुद्रं प्रार्थयित्वा पूर्वापराधं दूरीकृत्य भर्तारं प्रसादयितुमहङ्कारे स्थिते प्रसादोऽशक्य इति तदहङ्कारनिवृत्त्यर्थं महादेवमेव प्रार्थयति—

स नः प्रसीदतां भामो भगवानुर्वनुग्रहः ।

व्याधस्याऽप्यनुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ॥ ३५ ॥

स न इति । स पूर्वोक्तो नोऽस्मभ्यं प्रसीदताम् । यतो भामो भगिनीपतिः । न केवलं स्वतः प्रसादः, किन्तु भर्तारमपि प्रसादयुक्तं करोत्विति तत्सामर्थ्यार्थं भगवानित्युक्तम् । ननु कृतेऽपराधे दण्डाभाव एव भ्यान्, कुतोऽनुग्रहः करिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—उर्वनुग्रह इति । उरुनुग्रहो यस्य । प्रार्थितो न केवलमबाधक एव, किन्तु फलदाताऽपीत्यर्थः । किञ्च, अस्मात्वनुग्रहं कर्तुमेवोचितं, यतो वयं स्त्रियो व्याधभ्याऽनुरुन्म्या । पुरुषार्थार्थं हि तस्याऽपि हननम् । अर्थापेक्षया कामो महान्, स च स्त्रिया सत्यैव, अतो व्याधस्याऽप्यवध्या, यतः स्त्रियोऽनुकम्प्या । सर्वस्याऽनन्ददायिका अपि स्वयमकृतार्था भवन्तीति । किञ्च, स स्त्रीणां देवः, स्त्रियो हि गौरीमेव समर्तृका पूजयन्ति, स एव क्रीडाकर्तेति वा । किञ्च, सतीपतिरिति । स्त्रीणां स्वभावज्ञ इति ॥ ३५ ॥

* एवं महादेवे स्तुते अर्द्धं प्रसन्नं कश्यपः क्रोधं प्रसादं च कृतवानित्याह—

मैत्रेय उवाच ।

स्वसर्गस्याऽऽशिपं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीम् ।

निवृत्तसन्धानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ॥ ३६ ॥

स्वसर्गस्येति । स्वस्य सर्गस्य गर्भस्य, लोक्यां सर्वलोकप्रसिद्धांमाशिपमाशासानां कामयमानाम्, किं भविष्यतीति प्रवेपतीमतिकम्पमानाम्, स्वयं निवृत्तसन्धानियमो भूत्वा, भार्यात्वादवश्यवक्तव्यामाह । प्रजापतित्वाद्यं वचनं निष्ठुरम्, अन्यथा सर्वा एव तथा शुर्युः । दयावश्यकत्वाभ्यां सामीचीन्यकथनम् ॥ ३६ ॥

प्रकाशः ।

* स्वसर्गस्येत्यत्र । अर्द्धं प्रसन्नं इति । स्वयं महादेवमाहात्म्यस्य तदर्थमुक्तत्वात् तदङ्गारेण (तदादरेण) प्रसन्नः, स्वस्य भगवद्भक्तत्वेन तत्राऽऽदराभावादप्रसन्न इत्यर्द्धं प्रसन्नः ।

प्रथमतो दोषफलमाह—अप्रायत्यादित्यादिचतुर्भि —

कश्यप उवाच ।

अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकानुदत् ।

मन्निदेशातिचारेण देवानां चैव हेलनात् ॥ ३७ ॥

भविष्यतस्तवाऽभद्रावभद्रे ! जाठराधमौ ।

लोकान्सपालांस्त्रींश्चण्डि ! मुहुराक्रन्दयिष्यतः ॥ ३८ ॥

* तस्या दोषचतुष्टयमनुवदति हेतुत्वेन, प्रसादेऽपि विपरीतफलावश्यकत्वाय । प्रथममाह—अप्रायत्यादिति । ते आत्मनो देहस्य अप्रायत्यात् अमयतत्वात्, रजस्वलात्वादित्यर्थः । मौहूर्तिको दोषः सन्ध्यारूप, तत्रोत्पन्नो दुष्टो न जीवति च । उतेत्यप्यर्थः । एको दोषः सूतकवन्न दोषान्तरं दूरीकरोति, किन्तु समुच्चीयत इत्यर्थः । तृतीयं दोषमाह—मन्निदेशातिचारेणेति । ममाऽऽज्ञोच्छेदधनेन । अत्राप्युत, देहलीत्वात् । चतुर्थो दोष—देवानां चैव हेलनादिति । देवानां भूतानां, गार्हपत्यादीनां वा ; हेलनमवज्ञा ॥ ३७ ॥

एव चतुर्भिर्दोषैस्तव पुत्रद्वयं भविष्यतीत्याह, एकैकं दोषद्वयसंक्रमात् । तत्र हिरण्माक्षे प्रथमौ, तस्य शीघ्रं मरणान्, तपस्यादिक्रणामावाञ्च । अभद्रे इति संज्ञेन पुत्रस्योभयारुत्वेऽपि मातृदोषेणैव दुष्टाविति ज्ञापयितुम्, अतस्तावभद्रौ । ननु 'माता भस्त्रा पितुः पुत्रः' इति शास्त्राद्विजादुष्टत्वे कथं तयोर्दोषवत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—जाठराधमविति । जठरे जातेन दोषेणाऽधमौ । उत्तमबीजमपि यथा शूद्राया प्रविष्टं शूद्रतामापद्यते तथेत्यर्थः । तयोर्दोषमाह—लोकानिति । लोकपालसहितान् लोकान् मुहुराक्रन्दयिष्यत । रदक्रालजातत्वादोदयितृत्वम् । चण्डि ? कोपनशीले । अयमपि दोषस्तत्रैव ॥ ३८ ॥

एव तयोर्दोषमेकमुक्त्वा अन्यास्त्रीन्दोषानाह—

प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसाम् ।

स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ॥ ३९ ॥

प्राणिनामिति । प्राणिनां दोषवत्त्वेऽपि दीनानां वधोऽनुचितः, तत्राऽप्यदृष्टागसा वध इत्येको दोषः, स्त्रीणां निगृह्यमाणानामित्यपरः । पातित्रत्यास्याजननिग्रहः । कोपितेषु महात्मस्त्विति चाऽपरः, देवा भगवत्सेवाप्रतिगन्धात्कोपः ॥ ३९ ॥

एव दोषचतुष्टये जाते 'भक्तद्रोहे वधः स्मृतः' इति वाक्यात्परमेश्वरस्तौ मारयिष्यतीत्याह—

तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवोऽल्लोकभावनः ।

हनिष्यत्यवतीर्याऽसौ यथाऽद्रीन् शतपर्वधृक् ॥ ४० ॥

तदेति । मारणे हेतु—विश्वेश्वर इति । न हि, जगतीश्वरद्वयं भवति । किञ्च, क्रुद्धः, भक्तानां पीड-

प्रकाशः ।

* देहलीत्वादिति । पूर्वार्पणमाप्तिदेनस्य देहलीत्वादुत्तरार्धेऽपि उतेति पदं सम्बध्यत इत्यर्थः ।

नात् । भगवानिति * वैकुण्ठापचारपरिहारार्थमपि तादृशयोनेस्त्याजयिष्यतीति सूचयति । लोकभावन इति मर्यादारक्षार्थमपि तद्धननम् । स्वामिनः सेवकवधः साक्षादनुचित इत्यवतीर्थं हनिष्यति वराहमृसिंह-
रूपेण । असाविति सोऽत्रैव तिष्ठतीति हननावश्यकत्वं सूचितम् । श्रुतपर्वधृमिति । यथा प्राणिनां क्ले-
शनिवृत्त्यर्थं वज्रहन्तेनेन्द्रेण भारेण पततां पर्वतानां पक्षच्छेदः क्रियते, तद्वदीश्वरस्य तादृशवध आवश्यक
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भर्त्रा क्रोधेन अनिष्टे श्राविते, सा विष्णुमक्ता पुत्रयोर्मगवत्संबन्धं श्रुत्वा संतुष्टा, तथेत्यन्वमोदतेत्याह—

दितिरुवाच ।

वधं भगवता साक्षात्सुनाभोदारवाहुना ।

आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद्वाह्यणात्प्रभो ! ॥ ४१ ॥

वधं भगवतेति । तेन पूर्वं ' कोपितेषु महात्मसु ' इति महापुरुषकोष उक्तः । स शापपर्यवसायी
मा भवतु । तच्छापेन भगवतापि वधे कृते सामीचीन्यं न भविष्यतीति तदभावेन केवलं भगवानेव ब्राह्मण-
प्रेरणाव्यतिरेकेण करोत्विति प्रार्थयति । साक्षादिति स्वहस्तेन न तु कालादिना । सुनाभोदारवाहुने-
ति । वधेऽपि सुदर्शनेनैव, हस्तेनैव । यतो हस्त एव मोक्षादिसर्वपुरुषार्थदाता । आशासे, कामितोऽय-
मर्थो दुर्लभः; परमनभिमतः क्रुद्धादेव ब्राह्मणाद्वधः । तथा वरो देय इति तत्र सामर्थ्यं सूचितं, प्रभो
इति ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणाद्वधोऽत्यन्तविगर्हित इति वक्तुं तस्य परलोकबाधकत्वमाह—

न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च ।

नारकाश्चाऽनुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः ॥ ४२ ॥

न ब्रह्मदण्डेति । ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मशापेनाऽमिरूपेण । दण्डो हि दृढकाष्ठरूपो भवति, तद्वतोऽग्निः स-
र्वधैव दहति । तत्र हेतुः—भूतभयदस्येति । ब्रह्मदण्डदग्ध एव भूतेभ्यो भयं प्रयच्छति, न ह्यन्यत् स्वयं
दुःखाभिज्ञः परेभ्यो दुःखं प्रयच्छति । ब्रह्मशापे तु ज्ञानादीनां नाशाच्चाकर्तुं शक्नोति, पृथग्या हेतुः ।
चकाराद्भगवद्वेष्टिणः । नारका अपि तस्य संबन्धिनस्तान्वा नाऽनुगृह्णन्ति । द्वितीयार्थे पृष्टी । चकारा-
दन्येऽपि । अप्यर्थे वा चकारः, नारका अपि तं न स्पृशन्तीत्यर्थः । असौ ब्रह्मदण्डदग्धादिर्यां यां योनिं
गतः । नारका द्विविधाः, स्थानभेदा योनिभेदाश्च । तत्र योनिभेदे देहिकः संबन्धोऽधिको भवतीति क-
दाचिदनुग्रहो भवेत्, तन्निषेधार्थमाह—यां यां योनिमसौ गत इति ॥ ४२ ॥

कदाप्यन्तां भगवद्भक्षां ज्ञात्वा, स्वबीजस्याऽपि सार्धकतां विलोक्य, वरं प्रयच्छति । कृतशोकानुता-
पेनेत्यादिममभिः—

कश्चप उवाच ।

कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यक्षमदर्शनात् ।

प्रकाशः

* तदेत्यत्र । वैकुण्ठापचारेण । वैकुण्ठे जानो योऽपचारमणिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

भगवत्युरुमानाञ्च भवे मय्यपि चाऽऽदरात् ॥ ४३ ॥

वरः, पौत्रो वैष्णवस्तव भविष्यतीति । कारणे पञ्जुणाः क्षेत्रे कार्ये बीजस्वभावतः । * अष्टादशगुणा जातास्ते कीर्त्यन्ते क्रमादिमे ॥ १॥ तत्र प्रथमं तस्याः पञ्जुणानाह—कृतं यत् कर्म, तत्र शोकः, स्वपुरुषार्थो मया नाशित इति, यथा पुत्रादिनाशे शोकः । एवं कृतेऽपि भोगे, जातेऽपि गर्भे, शोकः । अनुतापो मया किमर्थं कृतमिति पश्चात्तापः । द्वयोरेकवद्भावः कर्तुर्दुःखजननसाम्यात् । अन्यं गुणमाह—सद्यः प्रत्यक्षमदर्शनादिति । प्रत्यक्षमदर्शनमपराधक्षमापनम् (१) । अत्र विनयेनाऽऽगमनं प्रार्थना च प्रत्यक्षमर्शः । भगवत्युरुमानो 'वधं भगवता साक्षात्' इति पुत्रापेक्षयाऽपि भगवत्यधिकसंमाननम् । लोके पुत्रमारकोऽत्यन्तं द्विष्टः, स चेदत्यन्तं मानितस्तदाऽयं महान् गुणः । गुणद्वयमाह—भवे मय्यपि चाऽऽदरादिति । पूर्वं 'न मे गर्भम्' इत्यादि भवस्याऽऽदरः सूचितः । मय्यादर 'प्रभो' इति संवोधनात्, ब्राह्मणाधिक्याद्वा ॥ ४३ ॥

पुत्रस्यैव तु पुत्राणां भवितैकः सतां मतः ।

गास्यन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ॥ ४४ ॥

एतैः पद्भिर्गुणैः कृत्वा. एकस्य ज्येष्ठस्य पुत्राणां चतुर्णां मध्ये एकस्तृतीयः सतां मतो भविष्यति । अनेन वंशवृद्धिरपि सूचिता । सतां मतस्तेषां प्रमाणमृतः, अन्यथा सन् सत्तम इति वा वक्तव्यः स्यात् । मतस्तु मानेनैव ज्ञातः । अनेन भगवन्मार्गे न प्रमाणमिति निरूपितम् । तस्य प्रमेयतामाह—गास्यन्तीति । प्रमातुं तदेव योग्यम्, यत्कदाचिदपि विरुद्धज्ञानविषयो न भवति, फलतः साधनतश्च । अतो भगवद्यशो यदा गीयते तदा तद्व्यापारत्वेन प्रह्लादयशो गीयते । आचारार्थेययोस्तुल्यत्वात्समत्वम् । भक्तानामाधारत्वं पूर्वं निरूपितम् । शुद्धमिति विशेषः । खण्डश आचारत्वव्यावृत्त्यर्थं सममित्युक्तम् । भगवद्यशसेति कारणं वा, शुद्धत्वे समरे च । दैत्यानां यशः प्रायेण विषमं भवतीति मतान्तरत्वाच्च तुल्यत्वकथनमपि न दोषाय । यथा 'पुण्यश्लोको नलो राजा' इति । अत एव गास्यन्ति लोकाः ॥ ४४ ॥

एवं साधारण्येन प्रमेयत्वमुपपाद्य, असाधारण्येनोपपादयति—

योगैर्हेमेव दुर्बलं भावयिष्यन्ति साधवः ।

निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ॥ ४५ ॥

योगैरिति । यथा कुन्दनकर्णारः कल्कादिभिः सुवर्णं शोधयन्ति, सर्वभावेर्निर्दुष्टम् । तदा स विजातीयसजातीयान् परिगृह्णाति । क्षुद्रेऽपि सजातीये भगवन्तं योजयितुं शक्नोति, हारकमिव । तत्र निकपे जाते । तथा स्वात्मानमपि भावयेत् । अतः सुवर्णे रजतादिदोषा यथा दूरीक्रियन्ते, तथा आत्मन्यपि दैतादिदोषा दूरीकर्तव्याः । अतो निर्वैरताया अवधिर्ज्ञातव्यः । प्रह्लादस्तु औत्सर्जिकतादृशगुणयुक्तः । अतो 'यथा चित्ति तन्मात्रेण तदात्मकत्वात्' इति न्यायेन ब्रह्मचैतन्यमिव स्वचैतन्यं क्रियते, साधनैर्भगवद्भावो वा संपाद्यते, भगवदनुग्रहात् । तथा साधुत्वार्थमन्यत्र भगवद्भावसंपादनार्थं प्रह्लादभावोऽपि सं-

प्रकाशः

* कृतेत्यत्र । अष्टादशगुणा इति । पण्णां त्रैगुण्येऽष्टादशत्वात्तान्त इत्यर्थः ।

पाद्यते । तदाह—यथा सुवर्णं साधयन्ति, तथा यच्छीलमनुवर्तितुं निर्वैरादिभिरात्मानं साधयिष्यन्ति ।
साधवः परोपकारनिरताः ॥ ४५ ॥

एवं प्रमेयत्वं निरूप्य फलत्वं निरूपयति—

यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्मकम् ।

स स्वदृग्भगवान्यस्य तोष्यतेऽनन्यथा दृशा ॥ ४६ ॥

१ यत्प्रसादादिति । भगवान् येन तोष्यते । यद्यपि सर्वेषामात्मत्वात् स्वरूपतस्तुष्ट एव, तथापि साधनेन तुष्टस्तुष्ट इत्युच्यते । तदाह—यस्याऽनन्यथा दृशेति । प्राणिनां षोडशदृष्टयो भवन्त्यन्तः; दृशेन्द्रियाणि, अन्तःकरणचतुष्टयम्, आत्मा, देहश्चेति । प्राणेन सह सप्तदश । तत्सन्धानिनः पुत्रादयो बाह्याः सप्तदश । एवं चतुर्लिंगदपि दृष्टयो भगवद्विषयिका एव यस्य सोऽनन्यदृक्, सर्वभावेन प्रपन्नः । तदा सर्वभावमापन्नो भगवान् प्रसीदति । ननु भगवत्प्रसाद एव फलं कथमुच्यते ? विश्वस्यैव फलत्वात् । अन्यथा भगवानपि विश्वस्मिन् न स्मेत । अत आह—यस्य भगवतः प्रसादादिदं विश्वमेव प्रसीदति । भगवत्प्रसाद एव विश्वप्रसादः । अनुसन्धानभेदात् कार्यकारणभावः, अन्यथा कार्ये साधनान्तरमप्यपेक्षेत । अतो भेदव्यावृत्त्यर्थमाह—यदात्मकमिति । भगवदात्मकमेव विश्वम्, भगवति प्रसवे प्रसन्नमेव भवति । तदाऽस्य सर्वत्र कामचारो भवति भगवत इव । ननु भगवान् तं प्रति कथं विषयत्वमापद्यते, हीनभावापत्तेः मर्यादामङ्गश्च स्यात् । अत आह—स्वदृगिति । स भगवान् सर्वमात्मत्वेनैव पश्यति । तथा च, तस्य प्रसादे अपमप्यात्मत्वेनैव पश्येत्, अतो न हीनत्वम्, न वा मर्यादामङ्गः । स्वत एव भगवत्त्वात् पूर्णकामोऽपि । तदाह—भगवानिति । तस्मात्फलरूपः प्रहादः ॥ ४६ ॥

साधनरूपतामाह त्रिभिः, साधनानां त्रैविध्यात् । गुणरूपाणि कानिचित्साधनानि, दोषाभावरूपाण्यपराणि, अन्तरङ्गं फलरूपं चैकम् । तत्र प्रथमं गुणरूपाणि साधनान्याह—

स वै महाभागवतो महात्मा महानुभावो महतां महिष्ठः ।

प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभावितान्तर्निवेद्य वैकुण्ठमिमं विहास्यति ॥ ४७ ॥

स वै महाभागवत इति । यस्तृप्पत्त्योत्पत्त्या च साधनवान्, स एव तच्छाले गुणयुक्तः । अतः प्रहादस्तादृश इति वै निश्चयेन महाभागवतः । यस्तु भगवदीयो भूत्वा भगवदीयमेव देहादिभिः करोति, जानाति, स भागवतः । यस्तु सर्वदैव तथाविधः, स महाभागवतः । अनेन भगवच्छालसिद्धं सर्वमेव साधनमुत्तमम् । महात्मेति द्वितीयं साधनं ज्ञानमार्गसिद्धम् । ब्रह्मभावेन स जीवो महानात्मा भवति, अन्यथा परिच्छिन्न एव स्यात् । महत्त्वं चापरिमितमेव । महानुभाव इति तृतीयं साधनम् । कर्ममार्गानुसारेणोत्कर्षः, तत्र ह्यनुभावेनैव महत्त्वम् । कर्मणोऽनित्यत्वेन महत्त्वजनकत्वाभावात् कर्मजनितोऽनुभाव एव

प्रकाशः ।

१ यत्प्रसादादित्यत्र । दृष्टय इति । दर्शनसाधनानि, दर्शने विषयाश्च । कार्य इति । कार्यप्रसादार्थम् । मर्यादामङ्ग इति । ‘पराधि रानि’ इति श्रुतिविरोधान्मर्यादामङ्गः । अतो नेति । आत्मत्वादाष्टतचक्षुष्टाच्च नेत्यर्थः ।

तथात्वबोधकः । तस्य महानुभावत्वमभ्यादिभिर्दाहाद्यभावात् । सर्वोत्कृष्टोऽनुभावो महान् शीघ्रप्रत्ययहेतुः, महत्प्रत्ययहेतुश्च । महतां महिष्ठः, चतुर्थो लोके उत्कर्षहेतुः कर्तिमान्तामपि कर्तिमानित्यर्थः । कर्तिश्रियो वा लोके महत्त्वहेतुः । अत एव महतां मध्येऽत्यन्तं महान् महिष्ठः । एवं चतुर्विधं साधनमुक्त्वा पञ्चमं पुरुषार्थरूपं भगवत्तन्त्रेहमलौकिकं साधनत्वेनाऽऽह—प्रवृद्धमभ्यस्येति । पूर्वसाधनैः प्रकर्षेण वृद्धा या प्रेमउ-
क्षणा भक्तिः, तयाऽनुभावितं यदन्तःकरणं प्रेम्णा तदात्मकं संजातम्, यथा भगवान् मातिः स हि स्वा-
श्रयः, अत एव स्वभावापत्तेऽन्तःकरणे संनिविशते । वैकुण्ठमिति यद्दर्शनार्थमेतावान् हेतोऽनुभूतः । इमं
देहं विहास्यति, विदेहकैवल्यं प्राप्स्यति, देहसंततिर्निवर्तिष्यत इत्यर्थः । एवं सर्वशालोकसिद्धं साधनं
सफलमुक्तं गुणरूपम् ॥ ४७ ॥

दोषाभावरूपमाह—

अलम्पटः शीलधनो गुणाकरो हृष्टः परदुर्घ्या व्यथितो दुःखितेषु ।

अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्ता नैदाधिकं तापमिवोद्धराजः ॥ ४८ ॥

अलम्पट इति । लाम्पट्यामिन्द्रियविषयासक्तिर्दोषः, शीलं सुस्वभावः, तदेव धनं यस्य । सर्वेभ्य एव
चोरादिभ्यो धनं संरक्ष्यते, तथा हीनानामतिक्रमादिभिः स्वशीलं संरक्ष्यते । अनेन शीलनाशो दुःशीलता च
निवारिता । गुणाकर इति । गुणाः सत्यादयः प्रथमस्कन्धोक्ताः, तेषामाकरः स्थानम् । ते सर्वे दोषा-
भावरूपाः । लौकिका भगवत्युच्चमानास्तथैव भवन्ति । सर्वेषु गुणेषु समता, दया चोत्कृष्टे इति तयो-
र्विवरणमाह—हृष्टः परदुर्घ्या व्यथितो दुःखितेष्विति । स्वसमृद्धौ च सर्वो हृष्यति, अयं तु परसमृद्ध्या-
जयीति समः । दुःखितेषु व्यथितो दयावानेव भवति, परदुःखं दृष्ट्वा करुणिक एव दुःखितो भवति ।
अभूतशत्रुरिति । न मृताः शत्रवो यस्य । किं बहुना, यस्य कामादयोऽपि न शत्रवः । जगतः शोक-
हर्तेति सामर्थ्यम् । परदुःखप्रहाणेच्छा सहजा निरुक्ता । शोकस्त्वन्तर्हितस्तापः । बहिस्तापमपि निवारय-
तीति दृष्टान्तेनाऽऽह—नैदाधिकमुष्णकाले सूर्यजनितम्, तथा कलिकालादौ कालजनितमपि तापम् ।
उद्धराजश्चन्द्रः । स हि नक्षत्रैः सह तापं दूरीकरोति । तथा सर्वपरिकरसहितः स्वसामिध्येन असात्रि-
ध्येन वा तापं दूरीकरोतीत्यर्थः । ॥ ४८ ॥

सर्वोत्कृष्टं साधनमाह—

अन्तर्बहिश्चाऽमलमञ्जनेनं स्वपूरुषेच्छानुग्रहीतरूपम् ।

पौत्रस्तव श्रीललनाललामं द्रष्टा स्फुरत्कुण्डलमण्डिताननम् ॥ ४९ ॥

अन्तर्बहिरिति । तस्य हि भगवत्प्रसादेन भक्त्या ज्ञानवैराग्याभ्यां च भगवत्साक्षात्कारो जायते । तत्र
भगवान् सर्वत्र साकारः, सच्चिदानन्दरूपः, सर्वतः पाणिपादान्तः, मायाजपनिष्काच्छन्नस्तिष्ठति । तत्र
प्रहाददृष्टेर्माया न जवनिकारूपा, तां भित्त्वाऽपि भगवद्भक्तं पश्यतीत्यर्थः । केचित्तु प्रसन्नो भगवान् तस्य द-
ष्ट्रेमे स्वस्यैकां मूर्तिं स्थापितवानत्र वर्ण्यमानाम् । तत् यत्रैव दृष्टिं प्रसारयति, तत्रैव तं पश्यतीत्याहुः ।

प्रकाशः ।

÷ स वा इत्यत्र । म हि स्वाश्रय इति । स भगवान्, हि यतो हेतोः, स्वप्रतिष्ठित इत्यर्थः ।

तत्र यदि तद्रूपं ब्रह्मस्वरूपम्, तदा न पूर्वस्माद्विशेषः । अथोपाधिरूपम्, तदा न प्रह्लादस्योत्कर्ष इति । अन्तर्बहिर्द्रष्टा, द्रश्यतीत्यर्थः । अमलमिति, यथा मध्यन्दिनवर्तिसूर्यमण्डलान्तः । अनेन दोषाभाव उक्तः । अञ्जनेत्रमिति दृष्ट्यैव सर्वेष्टपूरकः । अनेन सर्वे गुणा उक्ताः । एवं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहत्वमुक्त्वा भक्ताधीनत्वमाह—स्वपूरुषेच्छति । स्वस्य पूरुषा भक्ताः, तेषां यादृशीच्छा तदनुसारेण गृहीतं रूपं येन । तत्र पौत्र इति भक्त्यंशस्तस्या एव । श्रीलक्ष्मीः, ललना स्त्रीचिह्नरूपा, तथा ललामम् । अनेन सर्व-भाग्यरूपत्वात् तद्दर्शने किञ्चिदन्यत्मासत्त्वं द्रष्टव्यं वा नाऽवशिष्यत इति निरूपितम् । अनेन भगवत ऐहि-कफलरूपत्वमुक्तम् । स्फुरती ये कुण्डले, ताभ्यां मण्डितमाननं यस्य । ससाधनौ साङ्ख्ययोगौ स्फुरत्कुण्डले, तत्सहितो योऽयं भक्तिमार्गः स मुखमिति, सोपायमोक्षदातृत्वं निरूपितम् ॥ ४९ ॥

एवं भगवन्माहात्म्यं तादृशं पौत्रं श्रुत्वा सर्वचिन्तारहिता जातेत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

श्रुत्वा भागवतं पौत्रं मुमोदत दितिर्भृशम् ।

पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वाऽऽसीन्महामनाः ॥ ५० ॥

— श्रुत्वोति । विना पुत्रस्य भगवदीयत्वेन भागवतः पौत्रो न भवतीति पुत्रोऽपि भगवद्भक्तः । परं निमित्तवशादन्यथा प्रतिभासत इति मत्वा भृशं मुमोदत मुमुद इत्यर्थः । तकारद्वन्द्वसः, अलौकिकज्ञान-मोघनार्थः । पुत्रयोरपि विनियोगः समीचीनः, भगवति प्रवेशात्, भगवल्लीलासाधकत्वाच्च । अतो ममोद्योगः सफल इति विदित्वा महामना आसीत्, यथा कश्चित् परमपुरुषार्थं साधयित्वा मुदितो भवति । अनेन दितिः परमभक्ता । एवंरूपेण भगवल्लीलां संपादयतीति विहितभक्तिमार्गाभावेऽपि भक्तेति मतान्तरेण दृष्ट्युपयोगित्वाच्चिरूपिता ॥ ५० ॥

**इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे चतुर्दशाध्यायविवरणम् ।**

प्रकरणम् ।

— अत्रेयम् । अनेनेति । उपगंष्टारपद्येन । परमभक्तत्वनिरूपणप्रयोजनमाहुः—एवंरूपेणेत्यादि । एवंरूपेणेति । एवंप्रकारेण । तथा चाध्यायारम्भे विदुरप्रभामिनन्दनं कथामाहात्म्यं चोक्त्या, ततोऽपत्यनेन प्रवृत्तान्तरं प्रतिज्ञाय तत्तत्तद्गान्योक्त्वा उपगंष्टारे यदस्या भगवति भक्तिं यदति, तेनोपप्रमोपतां-रागम्यामय सात्यमेव भगवत्येव निश्चयम् । एवंप्रकारेणाऽवतारे मुक्तोत्कर्षां चोपोद्भातत्वं ज्ञेयमित्याहुः च गच्छितम् ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे चतुर्दशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

पञ्चदशाध्यायविवरणम् ।

निरूप्यते पञ्चदशे क्रोधेन ज्ञाननाशकम् ।
 बीजे जीवप्रवेशार्थं भक्तशापोऽनुवर्ष्यते ॥ १ ॥
 इतिहासप्रवृत्त्यर्थं सङ्गतिश्चाऽपि रूप्यते ।
 ज्ञानमूलस्य सत्त्वस्य कार्यनाशकता पुनः ॥ २ ॥
 वैकुण्ठे वृक्षपक्षीणां स्त्रीणां चापि न मत्सरः ।
 सर्वदोषविहीनत्वाच्च दोषो हरीच्छया ॥
 अतः सृष्टिप्रसिद्धार्थं वैकुण्ठस्य च वर्णनम् ॥ ३ ॥

एवं पूर्वाध्याये दितेर्गर्भाधानमुक्तम् । तदग्रिमं वृष्टान्तमाह—

मैत्रेय उवाच ।

प्राजापत्यं हि तत्तेजः परतेजोहनं दितिः ।

दधार वर्षाणि शतं शङ्कमाना सुरार्दनात् ॥ १ ॥

प्राजापत्यमिति । प्रजापतिः कश्यपः, तस्य तेजो बीजमेव, बीजस्य ब्रह्मत्वात् । अत एव परते-
 जोहनम् । ब्रह्मतेजसा हि अन्ये हन्यन्त एव । इममेवार्थं हिर्यव्द आह । तस्य मारकत्वमुत्पद्यै कालादि-
 धर्मजन्यमिति सूचयितुं तदित्युक्तम् । शतं मानुषवर्षाणि गर्भं दधार । देववर्षाणि वा । ती चेत् गर्भे पुष्टौ
 भवतः, तदा देवैर्मरयितुमशक्यौ, देवान् वा ब्रूया मारयेताम् । दितिपदेन च तस्याः स्वामाविकं सामर्थ्यं
 सूचितम् । तस्याः सहजस्वसामर्थ्यानुसन्धानात् भयं नास्त्येव, ब्रह्मर्षाजत्वाच्च न देवानां ब्रूया मारणम् ।
 तथापि भर्तृवाक्यात् शङ्का जातेत्याह—शङ्कमानेति । तदा तस्मिन् बीजे द्विधाभूते जयविजययोः प्रवेशो
 जात इति ग्राह्यं येष्वयं च तेज एकीभूतम्, सूर्यादितेजोऽसहमानम्, स्वतेजसा तदहरीचकार ॥ १ ॥

प्रकाशः ।

अयं पञ्चदशाध्यायं विवरीतुकामाः पूर्वाध्यायसङ्गतिं स्फुटीकर्तुमध्यायार्थमाहुः—निरूप्यत इत्यादि ।
 तथा च, पूर्वाध्याये यथा कर्मनाशस्याज्वतारप्रयोजकता तथाऽत्र ज्ञानमार्गनाशस्य । यथा च, तत्र दिति-
 कामस्य मुक्तोत्पातिप्रयोजकता, तथाऽत्र सनकादिजयादिकोभस्येत्यर्थः । तेनाऽध्याययोरेककार्यत्वं सं-
 ज्ञातिरित्यर्थः । मैत्रेयवाक्ये सङ्गतिमाहुः—इतिहासेत्यादि । इतिहासो ब्रह्मोक्तः, तस्य प्रवृत्त्यर्थमिद-
 नां कथनार्थं सङ्गतिः प्रयोजकत्वरूपा, चकारादेवोक्तहेतुतारूपाऽपि रूप्यते । ज्ञानमूलस्य सत्त्वस्य कार्य-
 शाने पुनः सत्त्वनाशकता रूप्यते । पुनः शब्देन स्कन्धरूपत्वप्रयोजको वासिष्ठरामायणोक्तः सत्त्वनाशः
 स्मार्यते । तेन सनकादिज्ञानस्य तथात्वं स्वाभाविकमिति बोध्यते । तदपि सङ्गतायेव प्रविशतीत्यर्थः । ननु
 वैकुण्ठवर्णनस्याऽत्र किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्सङ्गतिं साद्रेणमाहुः—वैकुण्ठेत्यादि । पक्षीणामिति । न-
 दीनां च नलीनां च शृङ्गीणां शरपण्डिनाम्, इतिवदत्र च पक्षीशब्द इकारान्त इति बोध्यम् । शेषं
 स्फुटम् । तथा च, तदप्युपोद्धातप्रयोजकत्वेनैवोक्तमित्यर्थः ।

लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजसः ।

न्यवेदयान्विश्वसृजे ध्वान्तव्यतिकरं दिशाम् ॥ २ ॥

तदा तेन बीजेन हतालोके लोके सति, लोकपाला अपि कालार्थिनाः कालतेजसि गते स्वयमपि हतौजसो जाताः । ते हीन्द्रादयो बलकार्यरूपाः, अतस्तेषामोज एव गतम् । तदा बलप्रकाशयोर्नाशान्त-
निदानं ज्ञातुकामा ब्रह्मलोकं गताः, मेरुपृष्ठं वा । विश्वसृजे स्ववृत्तान्तं न्यवेदयन् । स्वस्यौजसोऽभावा-
ऽप्रतिष्ठाहेतुत्वात् निवेदित, किन्तु ध्वान्तमन्धकारम्, तेन दिगव्युत्पत्तिं च न्यवेदयन् ॥ २ ॥

तत्र मूलं तम एवेति तत्र निदानं पृच्छन्ति—

देवा ऊचुः ।

तम एतद्विभो ! वेत्थ संविन्ना यद्वयं भृशम् ।

न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनाऽस्पृष्टवर्त्मनः ॥ ३ ॥

*तम एतदिति । देवा भीता ब्रह्मणैव क्रियते दैत्यवर्द्धनम् । अतो देवविनाशः स्यादिति तेनैव-
मीरणम् । १ । ज्ञानं समर्थित तस्य स्वदोषाभाव एव च । विद्यमानेऽपि तच्छ्रान्तिस्तस्य भ-
क्तकृपा तथा । २ । भक्तानामभयं तस्मात्सेवकाश्च वयं भृशम् । अतोऽस्मात् कृपा कार्या दै-
त्योत्पत्तिर्हि जायते । एवमष्टविधं वाक्यं ब्रह्मणं प्रति दैविकम् । ३ । तत्र प्रथमं महत्त्वात्प्रद्युम्न-
शक्तास्तमसोऽज्ञानं संभावयन्ति । हे विभो ! सर्वज्ञानादिसमर्थ । एतत्तमः सर्वथा वेत्थ, जानासि । अ-
तोऽस्मान् ज्ञापयेति भावः । ज्ञापने हेतुः—यद्यस्मात्तमसो भृशं वयं संविन्ना ; अन्धकारादौजसोऽभावात् ।
तर्ब स्वज्ञानं न संभवति । यदव्यक्तं भगवतो रूपं तत्त्वां प्रति न । अतो भगवतो बाह्यदेवगुणावता-
रस्य तव नाऽस्त्यव्यक्तम्, किञ्च, अव्यक्तहेतुरपि नास्ति । कालेन हि सर्वमव्यक्ते प्रविलाप्यते, त्वं तु
कालेन न स्पृष्टं वर्त्म यस्य तादृशः ॥ ३ ॥

एवं ज्ञानं तस्य समर्थयित्वा स्वदोषाभावं निरूपयन्तस्तस्य सर्वहृदयाभिज्ञत्वमाहुः—

देवदेव ! जगद्धातलोकनाथशिखामणे ! ।

परेषामपरेषां चै भूतानामसि भाववित् ॥ ४ ॥

देवदेवेति । अन्येषां भवान् न पूज्यः, तेन तद्ब्रह्मदयमप्रविष्टः कदाचिन्न जानास्यपि, वयं तु देवा
अस्माकं ॥ त्वमेवोपास्य इति संबोधनम् । किञ्च, वयं निष्कपटा एव त्वयोत्पादिताः शुद्धसत्त्वेन, अतोऽ-
पि जानासीति संबोधनान्तरमाहुः—जगद्धातरिति । जगतां त्वमेव विधाता, धारयिता वा । तथापि ह-
ृदयज्ञानमुचितमेव । किञ्च, स्वामी हि सेवकस्य हृदयं जानाति । भवांस्तु सर्वेषामेव लोकानां ये नाथा
इन्द्रादयस्तेषां शिरामणिः । लोकनाथा एव स्वलोकस्याऽभिप्रायं जानन्ति, भवांस्तु तेषामपि । तत्रापि

प्रकाशः ।

* तम इत्यत्र । देवा इति प्रथमकारिकया अष्टानां सामान्यार्थ उक्तः, अग्रिमयोस्तु प्रतिचरणं प्रा-
तिन्यिक इति बोध्यम् ।

शिलामणिरिति तेषामुपरि तत्प्रकाशकत्वेन तत्कर्मसाक्षित्वेन च वर्तमानः । अतः प्रभुत्वेन, जनकत्वेन, प्रकाशकत्वेन च परेषामस्मदाद्यपेक्षयोऽल्लघानामपरेषां च हीनानाम्, चकारादस्माकं च सर्वेषामेव भूतानां त्वं भावविदसि । अतोऽस्मासु न किञ्चिच्छिरोहितम् ॥ ४ ॥

एवं स्वदोषाभावमुक्त्वा दोषे वा विद्यमाने तत्क्षमां कारयन्तो नमस्यन्ति—

नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुपेयुषे ।

गृहीतगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ॥ ५ ॥

× नमो विज्ञानवीर्यायेति । ननु मगवानेव नमस्करणीयः, सर्वेषां स्वामित्वात्; गुरुर्वा, तन्मागोपदेष्टृ-स्वाद्गोपः, अहं तु नोभयरूप इति चेच्चत्राऽऽह—नमो विज्ञानवीर्यायेति । विज्ञानं ब्रह्मानुभवो वीर्यं पराक्रमो यस्य । लौकिकी क्रिया लौकिकज्ञानसहिता सर्वेषां पराक्रमहेतुर्भवति । ततोऽपि केषामेव ऋषीणां वैदिकी क्रिया पराक्रमहेतुः । ततोऽपि ब्रह्मविदामेव तेजः सार्वश्यलक्षणः पराक्रमो ज्ञानेन सिध्यति । तत्र साक्षात्कारेण विज्ञानेन भगवत् एव बलं भवति । तादृशं तवापि वर्तत इति स्वेच्छया सृष्ट्याऽध्यवसीयते । अतो भगवत्स्वरूपाभिज्ञत्वात् गुरुत्वेन नमनमुचितमेवेति भावः । ननु तादृशज्ञाने संपन्ने भगवत्सायुज्यमेव भवेत् कथमेवमधिकारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—माययेति । इदं शरीरमुपेयुषे स्वीकृतवते । या सृष्टिकरणभूता माया, तस्याः करणत्वनिर्वाहार्थम्, कर्त्रपेक्षायां सेवके विद्यमाने स्वामिनो व्यापृतिरनुचितेति भगवत्सुल्यताया जातत्वात्, जगद्व्यापारवर्जश्रवणाच्च, तयैव मायया कृतमिदम्; तयैव कृत्वा स्वीकृतवानित्यर्थः । ननु द्वयी गतिः, जीवानामकर्तृत्वं भगवतः कर्तृत्वं चेति तत्राऽस्ति । कर्तृत्वे भगवत्स्यात् शरीरपेक्षा, जीवत्वे तु जातेऽपि, शरीरे न भेदकर्तृत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—गृहीतगुणभेदायेति । गृहीतो गुणैर्भेदो येन । नाऽस्य सहजो भेदः, येनाऽकर्तृत्वं स्यात् । नाप्यभेदः, गुणैर्भेदस्य कृतत्वात् । गुणा हि भेदरूपं भगवन्तं चिद्विषये नियोजितवन्तः । अतस्तत्कृतभेदस्य विद्यमानत्वात् तत्साम्यकृतं देहमवलम्ब्य जगत्करणं युक्तमेव । नन्वव्यक्तादीनि भूतानीति वाक्यादलौकिककर्तृत्वादेव कार्ये सिद्धे पुनः किं ब्रह्मकर्तृत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह—नमस्त इति । अव्यक्तस्याऽयं योनिः । अव्यक्तमस्मिन् जगत् प्रवेश्य स्वयं निवर्तते । अत एवाऽस्य रजोगुणरूपत्वम् । यथा मातापित्रोर्जगत् जायते, तथाऽस्मादव्यक्ताच्च जगज्जायत इति नाऽस्याऽनुपयोगः । अतो मातृत्वात् पुनर्नमनम् ॥ ५ ॥

प्रकाशः ।

× नम इत्यत्र । तेज इति । पराक्रमहेतुरिति शेषः । तत्र गमकमाहुः—मार्गज्ञेयत्वादि । एतस्याऽधिकारस्य मुक्तिपूर्वावस्थान् व्युत्पादयन्ति—या सृष्टीत्यादि । जगद्व्यापारवर्जश्रवणादिति । इदं चतुर्लक्षण्यां तुरीयेऽस्ति । तत्र मुक्तस्याऽप्यर्थस्य जगत्कर्तृत्वामावश्यकः । प्रकृतेऽपि तस्याः करणत्वायं (य) भगवत्कार्यार्थं कर्तृत्वान्नाकारेऽपि स्वतोऽभिमानामावाजं युक्तत्वमज्ञ इति न भगवज्ज्ञानराहित्यप्रसन्न इत्यर्थः । तत्राऽस्तीति । सायुज्यपूर्वावस्थायामस्ति । इत्याशङ्क्येति । इति हेतोर्मायया ब्रह्मदेहग्रहणकथनमसद्वत्तमानद्वयम् । तन्साम्यकृतमिति । गुणसाम्यकृतम् । युक्तमेवेति । भगवत्तत्त्व च चैतन्यभेदात्मा(वा)युक्तमेव । एवं चाऽनभिमानित्वेन गुणावतारत्वाद्भेदाभेद उक्तः । अव्यक्तस्याऽयं योनिरिति । अज्ञस्य क्षेत्रगूतः । अत इति । तथाभिमानपक्षेऽप्युपयोगसद्भावेन ।

एवमपराधक्षमापनं (?) कृत्वा तस्य भक्तकृपालुत्वं प्रतिपादयन्ति—

ये त्वाऽनन्येन भावेन भावयन्त्यात्मभावनम् ।

आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकम् ॥ ६ ॥

* ये त्वाऽनन्येनेति । अत्र वाक्यापरिसमाप्तिः कृपायाः सफलत्वप्रतिपादनार्था । अतः कृपातो भक्ता-
नामभये वक्ष्यत्यतः कृपाहेतुरेवाऽत्रोच्यते । ये सन्तः त्वां सर्वभावेन हृदये भावयन्ति, तेषां लब्धयुष्मत्प्रसा-
दानां न कुतश्चित्पराभव इति संबन्धः । ननु भगवत्येवाऽनन्यभावः संभवति, कथमन्यस्मिन् ? इत्याद्यद्वय-
नन्यभावे हेतुचतुष्टयमाह—आत्मभावनमित्यादिपदैः । आत्मानं भावकस्वरूपं भावकस्य देहादिकं भावय-
तीति तथा । अनेन कर्तृत्वम् । आत्मनि प्रोतं भुवनं येन । अनेन समवायित्वम् । परं नियन्तारम् । स्थि-
तौ सर्वप्रवर्तनादिकर्तारम् । सदसदात्मकमिति प्रलयकर्तारम् । सदसदात्मकः प्रलयः, सतामसदात्मक
इति । मायात्मकत्वाद्वा प्रलयकर्तारम्, सर्वदा तस्य स्थित्यसम्भवात् जगदात्मत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन अ-
सत्स्वरूप इत्येव पर्यवस्यति । स्वकीयानां सर्वेषामुत्पत्त्यादिकर्तृत्वात्तदधीनत्वात् स्वस्याऽपि सर्वभावेन भा-
वनं संभवतीत्यर्थः । एवं सर्वभावेन भावनं प्रसादेहेतुः ॥ ६ ॥

एवं कारणनिरूपणेन प्रसादं निरूप्य, तेनाऽभयं निरूपयन्ति—

तेषां सुपक्वयोगानां जितश्वासेन्द्रियात्मनाम् ।

लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः ॥ ७ ॥

+ तेषामिति । प्रसादेनाऽभयजननेऽवान्तरव्यापारमाह—सुपक्वयोगानामिति । तस्य मुख्य्यात्मकत्वाद्यो-
गद्वारा सर्वासिद्धिहेतुत्वम्, अन्यथा भगवत् इव स्वतन्त्रता स्यात् । सुप्तु पक्वो योगो येषाम् । सुपक्वो हि
सर्वत्र नियोज्यं शक्यते । योगपक्वे हेतुं वदन् व्यापारान्तरमाह—जितश्वासेन्द्रियात्मनामिति । जितः
श्वासा इन्द्रियाणि आत्माऽन्तःकरणं च येषाम् । प्राप्येन्द्रियान्तःकरणजयस्तदीयपदार्थानामस्पर्शहेतुत्वा-

प्रकाशः।

* ये त्वेत्यत्र । अनन्यभाव इति । सर्वभावः । भावकस्वरूपमित्यस्यैव व्याख्यानम्—
भावकस्य देहादिकमिति । भावयतीति । उत्पादयति । सदसदात्मकमित्यत्र सतामसदात्मकौ
येनेति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । सदसती आत्मा यस्येति समानाधिकरण एव चेदाभिप्रेयते, तदापि
प्रलयकर्तृत्वमेवार्थ इत्याहुः—मायेत्यादि । तस्येति । सदसदात्मकस्य । ननु सदसतोरात्मा सदसदात्मक
इति समासे तु न सोऽर्थ आयातीति शङ्कायामाहुः—जगदित्यादि । एवं श्रीधरोक्तरीत्या जगदात्मकत्वे तु
प्राप्ताप्राप्तविवेकेन 'आत्मनि प्रोतभुवनम्' इति पूर्वा(व)विशेषणेन जगत्कारणतयैव तथात्वं प्राप्तम्, प्रलयकर्तृत्वं
त्यप्राप्तमिति तयोर्विचारेणाऽऽद्ये पुनरुक्त्यापातात् असति अविद्यमाने प्रलय एव कारणत्वं पर्यवस्यतीति
तदीयं व्याख्यानमुक्तमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाहुः—स्वकीयेत्यादि । ननु भवत्येवं सर्वभावः, त-
थापि ग्रहते तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—एवमित्यादि ।

+ तेषामित्यत्र । मुख्य्यात्मकत्वादिति । आसन्न्यात्मकत्वात् । तदीयपदार्थानामस्पर्शहेतुत्वा-
दिति । प्रसात्सम्बन्धितां पदार्थानामतीन्द्रियत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षादेतुत्वात् ।

त् साक्षात्प्राप्तिहेतुः । वेदगर्भत्वेन ज्ञानहेतुत्वात् सकारणो योगोऽवान्तरव्यापार इति नाऽनेकव्यापारत्वम् । अत एव लब्धो युष्मत्प्रसादो येन । कुतश्चित्कालादेरपि । परामर्शोऽभिभवः ॥ ७ ॥

एवं भक्तेषु सफलं कृपासुक्त्वा, तस्य कृपावत्त्वं निरूप्य, स्वस्मिन् कृपां प्रार्थयितुं स्वस्य सेवकत्वमाहुः—

यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तन्त्येव यन्त्रिताः ।

हरन्ति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय ते नमः ॥ ८ ॥

* यस्य वाचेति । यस्य ब्रह्मणो वेदलक्षणया वाचा सर्वा एव प्रजाः, कन्यका इव सर्वथाऽसमर्थाः, सेवकभूता अपि स्वकार्ये अतिनिर्वन्धेन नियोजिताः, बलीवर्दास्तन्त्येव यन्त्रिताः । ब्रह्मणो वाक् वेदलोकात्मिका । अत एव येषां वेदोऽपि न नियामकस्तेषां लौकिकेन यन्त्रणम् । अनेनैव सेवकत्वं निरूपितम् । सर्वे हि प्राणिनः फलार्थं कर्म कुर्वन्ति । तत्र निष्पन्ने फले, अधिष्ठातृदेवताभिरुपस्थिते फले, यः सारांशः, तस्यैव स्वार्थं भिन्नं करोति । यथादसारं प्रयच्छति । तथा च सर्वकर्मणां यन्मुख्यं फलं सृष्टिः, भगवदाज्ञा, सुखं या; तद्ब्रह्मणे सिद्ध्यति । धर्मतपस्यादिना योऽसारो नान्तरीयकमलमूत्रादिरमणम्, तत् जीवेभ्यः प्रयच्छतीति । एवं ज्ञात्वाऽपि तथैवकरणं यन्त्रणम् । अत एव अधमा अपि गावो दृष्टान्तीक्रियन्ते । एवं ज्ञात्वा ते निश्चिता इति । एवं सर्वदा कार्यकर्तृत्वसारभक्षकेषु कृपा उचिता । किञ्च, बलीवर्दापेक्षयाप्येते उत्तमाः । यदसारभूतमपि तुभ्यं बलित्वेन प्रयच्छन्ति, अन्यथा तत्र मध्ये मारयेत् । अतो भवान् मुख्यः प्रवर्तकोऽपि मूला प्रजासु श्रेष्ठः । व्यङ्ग्येन ब्रह्मणोऽप्युपहास एवोक्तः । आसन्यरूपत्वाद्वा बलिदानसौक्षिकत्वेन मुख्यतया निरूपणम् । आ समन्तात् यत्ताः सावधानाः । अनेन कादाचित्ककरणं व्यावर्तितम् ॥ ८ ॥

एवं स्वस्य सेवकत्वमुपपाद्य कृपां प्रार्थयन्ति—

स त्वं विधत्स्व शं भूमंस्तमसा लुप्तकर्मणाम् ।

अदभ्रदयया दृष्ट्या आपन्नानर्हसीक्षितुम् ॥ ९ ॥

स त्वमिति । हे भूमन् ! हे अधिक, कृपायां कृतायामपि न तव काचित् क्षतिरित्यर्थः । अत एवाऽस्मभ्यं संप्रयच्छ । कल्याणान्तरव्यावृत्त्यर्थं स्वाभिप्रेतमाहुः—लुप्तकर्मणां लोकानामन्धकारेण सर्वकर्मरहितानां भुवनानां संबन्धिन आपन्नान् शरणागतानस्मान्दभ्रदयया दृष्ट्या ईक्षितुमर्हसीति । कृपादर्शनव्यतिरेकेण तत्र विद्यमानमपि दैन्यादिकं न प्रकारते । अतः कृपादृष्ट्या द्रष्टव्यमिति गूढोऽभिप्रायः । साधारणलोकानां दीनं दृष्ट्वा दयोत्ययते, परं सा व्यर्था । तथा मा भवत्वित्यदभ्रेतिविशेषणम् ॥ ९ ॥

प्रकाशः ।

* यस्येत्यत्र । एवं सेवकत्वमिति । यन्त्रणेन सेवकत्वम् । यन्त्रणमुपपादयन्ति—सर्वे हीत्यादि यन्त्रणमित्यन्तम् । तत्रेति । कर्मणि । तैरिति । स्वस्य करणभूतैरधिष्ठातृभिः । प्रयच्छतीति । कर्मकरेभ्यः प्रयच्छति । निश्चिता इति । बलीवर्दतुल्या निश्चिताः ।

कस्मान्निमिच्छात् कृपा विधेयेति शङ्काया दैत्योत्पत्तिर्जायत इति ततोऽभय कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽहु-
 एष देव ! दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितम् ।

दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्धतेऽग्निरिवैधसि ॥ १० ॥

एष देवेति । दितरेष गर्भः काश्यप तेनैवाऽर्पितमोजो दशदिशस्तिमिरयन् शुष्के एघसि काष्ठे
 अभिरिव वर्द्धते । इदानीं दितेर्गर्भः । अनेन स्वभावतः दूरो भविष्यतीत्युक्तम् । तत्रापि काश्यपस्य बीजम्,
 तदप्योजोरूपम् । तेनैव चाऽर्पितं समर्पितम् । दिते स्थाने समर्पितमिति तत्र न कोऽपि प्रतीकारं कर्तुं
 शक्य ॥ १० ॥

एव महाभयेन देवानां वचनं श्रुत्वा, तत्र निदानं हास्यरूपमिति तत्स्मृत्वा, तदवक्तव्यमिति बीजगर्भं
 योज्ञातत्वात् तदरिक्तं हेतुस्वरूपं वक्तुं कथामारभत इत्याह मैत्रेय —

मैत्रेय उवाच ।

संप्रहस्य महाबाहो ! भगवान् शब्दगोचरः ।

प्रत्याचष्टाऽऽत्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरया गिरा ॥ ११ ॥

* संप्रहस्येति । महाबाहो इति विदुरसबोधनं शस्त्रत्वेन कापि भयं न कर्तव्यमिति ज्ञापनार्थम् । भगवान्-
 निति तच्छब्देन हेतुः, प्रतीकारकरणे च । शब्दगोचर इत्यलौकिको वेदैकसमधिगम्य । आधिदैविको
 ब्रह्मा तत्राऽऽविष्टो वदतीति ज्ञापितम् । अन्यस्य भगवत्सेवकाद्यपकर्षो वक्तुमयुक्तः । प्रत्याचष्ट प्रत्युत्तरं दत्तं
 बान् । ब्रह्मणा किञ्चित्कृतमिनीयं शङ्का व्यावर्तता । ‘भगवास्तद्विधित्सति’ इत्यग्रे वक्ष्यति । आत्मभूरिति
 तथा कथनं नाऽपराधहेतुः । ‘मानसाः’ इत्यादिवाक्येभ्योऽन्यथैव रुचिरया गिरा । तेषां यथा सुखं भवति
 तथा प्रीणन् प्रीतिं जनयन् ॥ ११ ॥

शापादागतत्रयविजययो निस्तेजसोस्तेजसा एतज्जातमिति वक्तुं शापार्थमुपाख्यानमारभते मानसा इत्य-
 श्चायद्वयेन । प्रसज्जात्तेषां वैयुष्मन्मनमिति वक्तुं स्वभावतस्तेषां परिभ्रमणमाह—

ब्रह्मोवाच ।

मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः ।

चेरुर्विहायसा लोकोल्लोकेषु विगतस्पृहाः ॥ १२ ॥

* मानसा मे सुता इति । भगवता मनसि कृतं ते वृत्तवन्त इति ज्ञापयति । मत्सुता इति सृष्टिहेतुं
 स्वमुत्तम् । युष्मत्पूर्वजा इति भवतामज्ञाने हेतुः । देवा पश्चादुत्पन्नाः, नैवेते काश्यपा । तस्मिन्कल्पे-
 तयथोत्पत्तिः । देवानां शुद्धसात्त्विकत्वात् ततः पूर्वजा गुणातीता, अनेन स्वस्य दोषो नाऽस्तीति सूचितम् ।

प्रकाशः ।

* संप्रहस्येत्यत्र । अन्ययेति । अत्रान्यत्वं ‘प्रीणन्’ इति पदोक्तेन कार्यस्य वर्तमानत्वेन ज्ञेयम् ।

* मानसा इत्यत्र । स्वस्येत्यादि । दितिगर्भहेतुतो दोषः स्वहेतुको नास्तीत्यर्थः ।

यथा मम पुत्रास्तथा भवतां ज्येष्ठा इति । सनकादय इति तपोरूपत्वात् न कस्यापि प्रतीकारः शक्यः । विहायसा आकाशमार्गेण । सामर्थ्याप्रतिरोधः श्रमामावश्च सूचितः । सर्वेष्वेव लोकेषु विगतस्पृहाः सन्तश्चेरुमनं कृतवन्तः । लोकान् अलोकान् वा प्रति, लोकोद्धारार्थमित्यर्थः । लोकानित्यत्यन्तसंयोगे वा द्वितीया । पुनर्लोकग्रहणं जनेषु प्रयोजनामावश्यकम् । तेषां पर्यटनं नित्यमिति ते परिभ्रमन्त्यतो भुवनानामिव कर्मत्वम्, न तु जनानाम् ॥ १२ ॥

तेषां प्रसङ्गात् वैकुण्ठगमनमाह—

त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्याऽमलात्मनः ।

यद्युर्वैकुण्ठानिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १३ ॥

+ त एकदेति । भगवतो वैकुण्ठस्येति । साक्षात्पुरुषानुरूपावतारो वैकुण्ठः, तन्नाम्ना निर्मितो लोको वैकुण्ठ इत्युच्यते । स्त्रीप्रार्थनया स लोको निर्मित इति सोऽवतारः कामीति शङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमाह—अमलात्मन इति । अमला आत्मानो यस्येति वा । यथा सत्यादिष्वविधावन्तास्तिष्ठन्ति, न तथा तत्रेत्यर्थः । वैकुण्ठानिलयमिति नित्यमेव स्थानम् । कृत्रिमत्वेऽपि व्यापिवैकुण्ठ एव तत्र निविष्ट इति तन्मुख्यमेव वैकुण्ठम् । अतः ‘पुनर्लोकान् कल्पताम्’ इति न विरोधः । ‘चैत्रे च सात्वतपतेश्वरणं प्रविष्टे’ इति च न विरुद्धयते, ‘प्रत्येष्यताम्’ इति च । ‘वैकुण्ठः कल्पितो येन’ इतिवाक्यात् कृत्रिमत्वं च । सनकादीनां गमनाच्च, लोकसाधारण्यप्रसङ्गाच्च । अतः कृत्रिमे सहजस्याऽऽवेशः, लोकावतारो वा । वैकुण्ठस्य ॥ निलयमिति पुनरुक्तम् । वैकुण्ठ एव निलय इति । सर्वेषामगम्यमिति सूचयितुमाह—सर्वलोकनमस्कृतमिति । सर्वेषां जनानां नमस्करणीयम्, सर्वभुवनोत्कृष्टं वा । अन्यत्र लोके विद्यमाना लोकमुपद्राययन्ति, अत्रत्यास्तु नैवमिति सर्वे लोका एनं नमस्कृवन्ति ॥ १३ ॥

सामान्यतस्तं लोकं वर्णयति चिदानन्दसद्देवैः । तत्र प्रथमं तत्तस्याश्चेतना आन्दरूपा इति स्वरूपोत्कर्षमाह—

वसन्ति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुण्ठमूर्तयः ।

येऽनिमित्तानिमित्तेन धर्मेणाऽऽराधयन्हारिम् ॥ १४ ॥

✽ वसन्ति यत्र पुरुषा इति । यत्र वैकुण्ठे । पुरुषा इति स्त्रीणां न सारूप्यशुक्तिः । वैष्णवपातिप्रतानां

प्रकाशः ।

विहायसालोकानित्यत्र आकारप्रलेपोऽपि शक्यवचन इत्यत आहुः—अलोकान् वेति ।

+ त एकदेत्यत्र । तस्य नित्यत्वं अन्यत्वं चोपपादयन्ति—कृत्रिमत्वादि । लोकायेति । अक्षरसायुज्याय । एतद्वाक्यत्रयतात्पर्यमग्निमाध्याये निरूपणीयम् । ननु तस्य व्यापित्वात्तन्मुख्यमेव वक्तव्यमित्यत आहुः—वैकुण्ठः कल्पित इत्यादि । आवेशस्य तत्तत्कार्यकालनियतत्वे कादाचित्कत्वाद्न च तादृशकार्यस्याऽप्रतीयमानत्वात् पक्षान्तरमाहुः—लोकावतारो वेति । ननु किमर्थमयं प्रयासः? पट्टातत्पुरुषेणाऽवतारविशेषपलोकत्वमेव व्याख्येयमित्यत आहुः—वैकुण्ठस्य स्त्वित्यादि ।

✕ वसन्तीत्यत्र । स्त्रीणां नेति । एतेन पक्षिष्टशङ्कायोऽपि ध्यास्याता इति न कोऽपि चोदावतारः । तारां स्त्रीत्वे प्रयोजकमाहुः—वैष्णवेत्यादि । तथा चाऽन्ततमये भगवद्ब्रह्मानाभावः सारूप्याभावप्रयो-

तु तैः सह गमनम्, तत्र च भगवद्रूपगानमिति तदमे वक्ष्यति । सर्व इति न तत्र वर्णादीनां प्रयोजक-
त्वम् । वैकुण्ठस्येव मूर्तिर्येषाम् । आनन्दाकार एव तेषां देहः, आनन्द एव वा । तथापि स्वानन्दस्य तथा-
त्वान्न भगवत्तुल्यत्वम् । तत्र तथात्वे हेतुमाह—येऽनिमित्तनिमित्तेति । ये भागवताः, अनिमित्तेन निष्का-
मेन धर्मेण, हरिमाराधयन् आराधितवन्तः । न निमित्तं लोकप्रसिद्धं कामनारूपं निमित्तं यत्र । निष्काम-
स्वधर्मेण श्रवणादिना धर्मरूपेण ये भगवदाराधनं कृतवन्तः ॥ १४ ॥

एवं जीवोत्कर्षमुक्त्वा भगवदुत्कर्षमाह—

यत्र चाऽऽद्यः पुमानास्ते भगवान् शब्दगोचरः ।

सत्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः ॥ १५ ॥

* यत्रेति । यत्राऽऽनन्दमयो भगवान् सर्वशक्त्य मुख्यभावरूपं सत्त्वं विष्टभ्य तिष्ठति । वैकुण्ठलोकोऽयं
सर्वलोकविलक्षणः, अतश्चित आनन्दःशरीरम्, आनन्दस्य सत् शरीरम्, सतश्च मोक्षरूपतेति । अ(ए)त
एव सत्त्वादयो गुणाः सच्चिदानन्दानामिति पूर्वमुक्तम् । सर्गस्त्वावृत्तिरूप इति सच्चिदानन्दानामावृत्तिरुच्यते ।
अत एवाऽऽद्ये आनन्दे प्रतिष्ठां वक्ष्यति । चकाराद्यापिबैकुण्ठे । आद्यः पुमान् पुरुषोत्तमो भगवानिति स
धर्मः । शब्दगोचर इति लौकिकसम्बन्धाभावः । सत्त्वस्य विशेषेण स्तम्भनं कालप्रवाहेण रजोगुणाविभिः
सह मिलनाभावार्थम् । पूर्वं त्वमिलितमित्याह—विरजमिति । ननु सत्त्वस्तम्भने कः पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याऽऽह
—स्वानां नो घृष इति । ब्रह्मादीनां भक्तानां स्वामी । स्वभक्ताः कालाद्भिन्नतया सर्वेष्टैः संयोज्या इति । यतो

प्रकाशः

जक इत्यर्थः । न भ(ग)वत्तुल्यत्वमिति न साष्टि(ष्टिः) । तत्र हेतुं व्याकुर्वन्ति—ये भागवता इत्यादि । तथा
च तत्कृतश्रवणादीनां भक्तिरूपत्वाभावो हेतुरित्यर्थः ।

* यत्र चेत्तत्र । मुख्यभावरूपमिति । प्रथमधर्मरूपम् । एतदेव सत्त्वं रामानुजैर्द्रव्यत्वेनाऽङ्गी-
क्रियते, प्राकृतसत्त्वाद्विलक्षणं च । तेन सिद्धमाहुः—वैकुण्ठेत्यादि । तद्वृत्तादयन्ति—अत इत्यादि ।
यतोऽन्यत्र 'यस्य पृथिवी शरीरम्' 'यस्याऽऽत्मा शरीरम्' इत्यादिश्रुतेर्भगवान् सद्भिषेपशरीराधिष्ठ-
रीरश्चाऽन्तर्यामी । अत्र तु आद्यः पुमान् मूलपुरुषः स्वयं भगवान् आनन्दशरीर आस्ते । सोऽपि सत्त्वं
विष्टभ्य सच्छरीरः । तदपि सत्त्वं विरजम्, रजःसम्बन्धाभावान्मोक्षरूपम् । तत्रत्याः पुरुषाद्विंश वै-
कुण्ठमूर्तिवादानन्दशरीरास्तदेतदन्येभ्यो वैलक्षण्यमित्यर्थः । नन्वत्र विरजं सत्त्वं सिद्धचन्द्रिर्दिष्टम्, तावता
केवलं तदस्तु । तथापि तस्य विवृतरूपत्वं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः—एत इत्यादि । पूर्वमिति । द्विती-
यस्कन्धे 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः' इत्यत्र । अत्र वैलक्षण्यबोधनप्रयोजनमाहुः—सर्ग-
स्त्वित्यादि । एतेषामावृत्तौ ज्ञापकमाहुः—अत एवेत्यादि । आश्रय इति । द्वादशस्कन्धे । वक्ष्यतीति ।
'आनन्दं प्रयन्ति' इति श्रुत्यनुसारेणाऽऽत्यन्तिकप्रलयविचारे सोत्पत्तिकं कथयिष्यति । तदेतद् द्वादश-
स्कन्धनिबन्धे स्फुटम्, योजनायां भगवत्कृपा दर्शितम् । एषैव रीतिर्व्यापिबैकुण्ठ इत्याहुः—चकारादित्या-
दि । एतेन 'ता यां वास्तूनि' इत्यादिषु आचिते ब्रज इतोऽपि विलक्षणरीत्या स्थितिर्बोधिता । सा वेणु-
गीतादिसुबोधिनीतो बोध्या ।

युपः स्वामी, स्वामिनो मृडनमावश्यकम् । स्वाम्यविशेषो वा । साधारणस्वाम्यपेक्षया भक्तेषु मृदयन्नपं स्वा-
मी, अतः सत्त्वविष्टमनमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमानन्दस्य सत्त्वमुक्त्वा सतामुभयविधपरमपुरुषार्थत्वमाह—

यत्र नैःश्रेयसं नाम वनं कामदुर्घैर्द्रुमैः ।

सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् ॥ १६ ॥

× यत्र नैःश्रेयसं नामेति । यत्र वैकुण्ठे उपवनमस्ति । तस्य नाम नैःश्रेयसमिति । नैःश्रेयससद्-
ब्दो योगरूढः । तत्र प्रथमं योगं समर्थयति—कामदुर्घैरिति । यद्वनं द्रुमैर्विभ्राजत् । सर्व एव द्रुमाः
कल्पवृक्षाः, त एव तत्रत्याः । परमपुरुषार्थरूपाः, तत्रत्यानामपि कामितार्थदातृत्वात् । ‘द्रुगतौ’ इति,
तद्रहिता द्रुमाः प्रतिष्ठिताः । स्वतोऽपि तेषामुत्तमत्वमाह—सर्वर्तुश्रीभिरिति । सर्वेष्वेवर्तुषु नियता पुष्पा-
विसम्पत्तिरूपा श्रीर्येषाम् । एवं योगार्थमुक्त्वा रूढार्थमाह—मूर्तिमत् कैवल्यमिति । कैवल्यस्य भावः कै-
वल्यम्, चिद्रूपाणां स्वरूपेण स्थितिः, पुनः सङ्घातसंबन्धभावः । अनेन जीवपुरुषार्थतोक्ता । तत्र गतः
‘चिति तन्मात्रेण’ इतिवत् कैवल्यमापद्यते । तदप्येकं रूपं भगवतः, यदौडुलोमिमत्तत्तद्धम् । यदात्म-
त्वेन चाऽऽत्मवादिनो वदन्ति, भगवांश्च ‘अहमात्मा गुडाकेश !’ इति प्रथमं विभूतित्वेनोक्तवान् । सा
कैवल्यमूर्तिः । तदेव नितरां श्रेयोरूपम्, ‘आत्मलाभाच्च परं विद्यते’ इति श्रुतेः । तस्मादत्र वने प्रविष्ट
आनन्दमयो भवति, ब्रह्मानन्दं च प्राप्नोतीति सतः परमपुरुषार्थत्वम् ॥ १६ ॥

एवं लोकस्य सर्वलोकवैलक्षण्यार्थं सच्चिदानन्दवैशिष्ट्यं प्रतिपाद्य सर्वदोषाभावार्यं मोहाद्यभावमाह पङ्क्तिः—

वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र

गायन्ति लोकशमलक्षणाणि भर्तुः ।

अन्तर्जले सुविकसन्मधुमाधवीनां

गन्धेन खण्डितधियोऽप्यनिलं क्षिपन्तः ॥ १७ ॥

* वैमानिका इति । तत्र स्त्रीणां न मोहजनकत्वम्, तिर्यग्जीवानां न मदः, लतागुल्मादीनां पुष्पमधानाना-
मपि न मात्सर्यम्, भगवद्भक्तस्त्रीणां न कामजनकत्वम्, लक्ष्म्या अपि नाऽभिमानलक्षणो मानात्मकः क्रोधः,
लोभश्च तत्रैव प्रतिष्ठित इति न तस्याः स्वस्तिन् परमपुरुषार्थबुद्धिः, किन्तु भगवत्येवेति सर्वदोषाणाम-
भाव उच्ये भवति । तत्र प्रथमं स्वभावविकस्त्रीणां स्वभावदुष्टानामपि स्वदोषपरित्यागेन भगवद्गुणपरवोच्यते
—वैमानिका इति । विमानैकसिद्धा वैमानिका गन्धर्वादयः । ते घागन्तुकाः स्वभावगमनप्रलम्भावात्,
सौकर्याभावाच्च । वैमानिका एव भवन्ति । तेषां तत्र गमने आवरेण गानमेव हेतुः । सललनाः सस्त्रीकाः ।

प्रकाशः ।

× यत्र नैःश्रेयसमित्यत्र । द्रुगतावित्यादि । द्रवणं द्रुः, तस्य मानिषेधो यत्र ते द्रुमाः, समासान्तद्वयम् ।
जीवपुरुषार्थरूपतां व्युत्पादयन्ति—तत्र गत इत्यादि । यदात्मत्वेनेति । यदिति पदच्छेदः । स्फुटमन्यत् ।

* वैमानिका इत्यत्र । पण्णां तात्पर्याक्तौ—तत्रैवेति । भगवत्येव ।—

अनेनोभयोरन्योन्यमोहसम्भवो निरूपितः । यत्र वैकुण्ठे भर्तृश्रितानि गायन्ति । ते गन्धर्वादयस्तद्वापि एव । भर्तुरित्यैहिकपारलौकिकनिर्वाहकत्वेन तद्गुणगानमावश्यकमिति सूचितम् । एवं गुणगानस्य स्तोपकारकत्वमुक्त्वा परोपकारकत्वमाह—लोकशमलक्ष्णणानीति । तस्य लोकस्य, सर्वेषामेव वा शमलं मार्गान्तरस्थितलोकसम्बन्धजातम्, नित्यं वा; तस्य क्षुण्णं तत्रैव विलयप्रापणं यैः । ते हि गन्धर्वा रूपं भगवन्तमुपासते, अतोऽप्सरसस्तेषु प्रतिष्ठिताः । गन्धर्वेषु योगव्युत्पत्त्या गन्धं वान्तीति प्रपोदरादित्वाद्वान्धर्वा भवन्ति अप्सरसस्तु गन्धमेव भगवन्तमुपासते । उभयथाऽपि सखीकाणां गन्धपरत्वम् । अतो गन्धेन खण्डितधियोऽपि गन्धवाहं वायुम्, सर्वदा परमाराध्यं क्षिपन्तः सन्तो गुणानेव गायन्ति । गन्धस्य ब्रह्मत्वाय दोषाभावमाह—अन्तर्जल इति । जलमध्ये सुषु विकसद्विविकासेन प्रसरद्रूपं मधु मकरन्दो यासाम् । माधवी काचिल्लता, यत्र वसन्त ऋतुराधिदैविकः प्रतिष्ठितः । सरसं च तस्येति विकसनमधुत्वम् । अतस्तादृशीनां गन्धो वरप्राप्तः पृथिवीसंबन्धाभावादमाकृतः । अतस्तेषां सहजोपास्योऽपि भगवद्गुणगानार्थं तैः परित्यक्त इत्याधिदैविकोऽपि मोहो नास्तीत्युक्तम् ॥ १७ ॥

एवं गन्धर्वाप्सरसासुक्त्वा पक्षिणां दोषाभावमाह—

पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिविर्हिणां यः ।

कोलाहलो विरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृङ्गाधिपे हरिकथामिव गायमाने ॥ १८ ॥

पारावतेति । एते पारावतादयो नव गुणभिन्नाः । तेषामपि स्वतः सिद्धा वाक् । तेषां वागेव ब्रह्म । चित्रस्वनत्वमेव तेषां माहात्म्यम्, अत एव प्रातरनुवाके तेषां वाक्यात् पूर्वमेवाऽऽरम्भः, अन्यथा देवानां तद्वाद्याधुर्यपरत्वं स्यात् । अन्यभृतः कोकिलः, दात्यूहश्चातकः, बह्वी मयूरः । य इति प्रसिद्धोऽपि कोलाहलः । तद्वाक्ये व्याकरणाभावात्, पदवाक्यानामभावे शब्दराशित्वादनभिव्यक्तः कोलाहलत्वेनोक्तः । वस्तुतस्तु तेषु भगवद्गुणानेव गायन्ति, न हि तत्रत्याः पक्षिणोऽन्यद्ददन्ति शुद्धसत्त्वस्य तथा लोकेत्वेनाऽऽविर्भावात् तत्र वृक्षपक्ष्यादीनां सम्भवः । सोऽपि कोलाहलः क्षुण्णमात्रमेव विरमते । भृङ्गाधिपे अमरश्रेष्ठे, हरिकथामिव गायमाने सति । अनेन तेषां स्ववागवो नास्तीति सूचितम्, भृङ्गस्याऽऽधिपत्यं च मन्यन्ते, तस्य भगवत्सान्निध्यसम्भवात्, कुन्तलानां तत्साम्याच्च । भृङ्गाणामधिपो वा आधिदैविकः । तस्य वामागरूपेति रागं कृत्वा गास्यतीति बुद्ध्या कोलाहलो विरमते । तस्याऽप्यनभिव्यक्तवाक्यात् रागपर्यवसानं ज्ञात्वा स्ववागिव तदपीति तदवधारणार्थम् । चिरमात्रं भगवत्कथामगने सौम्यो राग उपयुक्त इति यदा तद्गानानुसारेण भृङ्गवः । उच्चैःशब्दात् भगवदाज्ञा प्रायेण जातेति सन्देहः ॥ १८ ॥

एवं पक्षिणां दोषाभावमुक्त्वा लतादीनां पुष्पप्रधानानां मात्सर्यलक्षणदोषाभावमाह—

मन्दारकुन्दकुरवोत्पलचम्पकार्णपुन्नागनागवकुलाम्बुजपारिजाताः ।

प्रकाशः ।

मार्गान्तरस्थितलोकसम्बन्धजातमिति । यथा सनकादय इदानीमागताः, तथा शिवादयोपि स्वान्तरङ्गसेवकसहिताः समायान्ति, तत्सम्बन्धकृतमन्यावेशात्मकम् । तत्रैवेति । गान एव । सरसं च तस्येति । सामान्ये नपुंसकम् । माधव्या इत्यर्थः । वरप्राप्त इति । भगवत्प्रसादात्प्राप्तः ।

गन्धेऽर्चिते तुलसिकाभरणेन तस्या यस्मिंस्तपः सुमनसो बहु मानयन्ति १९

मन्दारेति । मन्दारो देवतर्भूमावप्रसिद्धः । कुन्दकुरवकोत्पलचम्पकाः सर्वत्र प्रसिद्धाः । अर्णः काश्मीरप्रसिद्धः । पुन्नागनागकेशरवकुलाम्बुजा अपि प्रसिद्धाः । पारिजातो मन्दारवत् । एते पुष्पप्रधाना अतिपरिमलयुक्ताः, तद्यपि तुलसिकाभरणेन भगवता तुलस्या गन्धेऽर्चिते, यस्मिन् वैकुण्ठे तस्या एव तपः सर्व एव सुमनसो भूत्वा मन्दारादयो बहु मानयन्ति । न केवलं बहिर्वहुमानम्, किन्तु अन्तःकरणेऽपीति सुमनस इत्युक्तम् । तपसा हि हीन उच्यतां व्रजति । तुलसिका भगवत् आभरणम्, वनमाला तत्सम्भवेति । तुलस्यमृतोद्भवा, यथा लक्ष्मीः । भगवत्प्रसादाच्च तथा तपः कृतमित्यवसीयते । घृन्दात्वे वा तस्यां प्रसादः । सा हि जालन्धरपत्न्यभूमघोः कन्या; जालन्धरवधार्थं च तां परिगृहीतवान् । तस्या पातिव्रत्यं तपः, तप एव वा पूर्वसिद्धम् । गुणकृतसौन्दर्यभावाय भगवता सा तथैव स्थापिता । भक्तिमार्गे तस्या माहात्म्यं सर्वतोऽधिम् । एवं प्रकारत्रयेण स्वभावसात्त्विकराजसतामसा अपि स्वदोषमभिमानं दूरीकृत्य यत्र वैकुण्ठे अस्वाभाविकधर्ममङ्गीकृतवन्त इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

इदानीं मुख्यतया स्त्रीणामेव सहजदुष्टत्वात् दोषाभावः प्रतिपाद्यते । तत्र सर्वाः स्त्रियोऽन्या आधिभौतिक्यः । लक्ष्मीद्विविधा, आध्यात्मिकी लोकसंवन्धिनां, आधिदैविकी भगवद्भक्ता भगवदानन्दरूपा । त्रिविधानामपि स्त्रीणामानन्दरूपत्वात् सहजो दोषः संभवति, स निराक्रियते । तत्र प्रथमं भगवदीयानां स्त्रीणां दोषाभावमाह—

तत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैदूर्यमारक्तहेममयैर्विमानैः ।

येषां बृहत्कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः कृष्णात्मनां न रज आदधुस्तस्मयाद्यैः २०

१. तत्संकुलमिति । तद्वैकुण्ठं विमानैः संकुलम् । तेषां विमानानां प्राप्स्युपायमाह—हरिपदान-तिमात्रदृष्टैरिति । हरिपदयोरानतिमात्रं येषाम्, तैर्दृष्टानि । भक्तिमार्गानुसारेण भगवति नम्रत्वे तादृशविमानदर्शनम् । श्रवणादिपङ्क्तिभक्तिर्वा । मात्रशब्दोऽवधिवाची । सस्याद्यभावेऽप्यनतिपर्यन्तेनैव भक्तिमार्गेणेति तत्प्राप्तिरिति वा । वैदूर्यमारक्तहेममयैरिति विमानानां त्रैविध्यमुक्तम् । तत्र वैदूर्यं तामसमिव, मारक्तं सात्त्विकमिव, हेम राजसमिव । भक्तानामपि त्रैविध्यात् त्रिविधप्राप्तिः । अनेन भक्तानां तत्र विमानेषु स्थितिरुक्ता भोगातिशयाय । येषां विमानानां संवन्धिन्यो भोगार्थमेव स्थिताः । बृहत्कटितटा इति । भोगमेव पोषयन्ति । मोहकत्वं च सहजमित्याह—स्मितशोभिमुख्य इति । स्थितेन शोभायुक्तं मुखं स्मितशोभि, स्मितशोभि मुखमासामस्तीति स्मितशोभिमुख्यः । दर्शनेनैव मोहकत्वमुक्तम् । रसद्वयसिद्ध्यर्थं च विशेषणद्वयम् । अमोहकत्वे हेतुः—कृष्णात्मनामिति । भगवद्भक्तानां मनसि ता न रज आदधुः, कामं नोत्पादितवत्यः । न च ता विमावाद्यचतुरा इति मन्तव्यम्, यत उत्स्मर्याद्यैरपि हास्यादिसर्वमार्गैरपि न रज आदधुः । वैकुण्ठस्य माहात्म्यं कृष्णात्मत्वेनैव, तत्रैव कृष्णा(ः)त्मानो भवन्तीति । कृष्ण आत्मनि येषा-

प्रकाशः ।

२. तत्संकुलमित्यत्र । अवाधिवाचीति । उत्तरावधिवाची । रसद्वयसिद्ध्यर्थमिति । गुणप्रकटरस-सिद्ध्यर्थम् । वैकुण्ठस्य माहात्म्यमिति । तत्र हेतुरिति शेषः । तदेवोपादयन्ति—कृष्ण इत्यादि । कृष्ण आत्मान इत्यादि । कृष्णे भगवति आत्मानोऽन्तःकरणानि भवन्तीति दोषाणां कामादानां भगवत्तत्वेनाऽ-

मिति पक्षे दोषाणामदोषत्वं वा, अकृष्णात्मनां तत्राभावात् । नामविरोपकथनाद्रजउत्पत्तिहेतुत्वं वा । नद्वैकुण्ठोत्कर्ष एव भवति । अन्यत्राऽपि तस्य न दोषत्वम्, अन्यथा तत्र तेषामेव कीर्तनं विरुध्यते २०

एवं भगवदीयस्त्रीणां दोषाभावमुक्त्वा लक्ष्म्यास्तत्र गर्वः सम्भवति, तदर्थमेव तन्निर्माणत्, अद्यापि सम्प्राप्तदोषाभावमाह—

**श्री रूपिणी कणयती चरणारविन्दं लीलाम्बुजेन हरिसन्निधौ मुक्तदोषा ।
संलक्षयते स्फटिककुड्य उपेतहेम्नि संमार्जनीव यदनुग्रहणेऽन्ययतनः ॥ २१ ॥**

÷ श्री रूपिणीति । सर्वस्मिन्नेव जगति विद्यमानलक्ष्म्याः सा देवता, अतो रूपिणीत्युच्यते । ब्रह्मलक्ष्म्यस्य नीरूपस्य रूपं सञ्जातमित्यलौकिकार्थं वा रूपवती सा निरूप्यते । यद्यपि सौन्दर्यवदामरणादिकमप्यभिमानहेतुरस्ति, तथापि नाभिमान इति वक्तुं कणयतीत्युक्तम् । चरणारविन्दं नूपुरशिञ्जितैः कणयती सशब्दं कुर्वती । रूपित्वम्, चरणकणनम्, लीलाम्बुजं च तस्याः सर्वेषां वेधमिति नान्यद्वर्णितम् । रूपवत्त्वं प्रतिमाया अपि भवतीति कणनमधिकं निरूपितम् । लीलाम्बुजेनाऽप्युपलक्षिता स्यन्तरव्यावृत्त्यर्थम्, यतः सैव पञ्चकरा भवति । मुक्तो दोषो यया, स्थिरा । लोके आधिमौक्तिकाध्यात्म्यं दोषः । लीलाम्बुजयुक्तेन प्रसारितहस्तेनोपलक्षिता वा । हरिसन्निधौति । तत्र सर्वेषां सहजदुःखाभावः । दुःखाभावपूर्वकविषये सत्यवश्यं गर्वो भवत्येव, तथापि तत्र संमार्जनीव संलक्षयते । ननुचितमेव गृहिण्या गृहसंमार्जनमिति, तन्निवृत्त्यर्थं तस्याः प्रतिबिम्ब एव तथा दृश्यत इति ज्ञापनार्थं गृहं विशिनष्टि—स्फटिककुड्य उपेतहेम्नीति । एकस्फटिकत्वे शोभा न स्यादिति बहवः स्फटिका वक्तव्याः । तत्र योजकद्रव्यान्तरसंबन्धे पुनः रजःसंबन्धः स्यात्, अत उपेतं हेम सन्धिषु यत्रेति । प्रतिबिम्बाधिक्यार्थं वा । अतस्तत्र रजःसंबन्धमावेऽपि सैव निरभिमाना तिष्ठतीति तथोक्तम् । सर्वस्याऽपि वैकुण्ठस्याऽतिशोभायुक्तत्वात् लक्ष्म्यैव शोभा क्रियत इति तथोत्प्रेक्षणम् । तत्रत्यानां न लक्ष्मीपरत्वं वा, तेन तथोत्प्रेक्षा । अनेन लक्ष्म्याः, अन्येषामपि तच्छ्रुतो दोषो नास्तीत्युक्तम् । आदराभावस्त्वलौकिक इति ज्ञापयितुमाह—यदनुग्रहणेऽन्ययतन

प्रकाशः ।

ऽदोषत्वम् । स्त्रीणां पुंसां सहभावेऽपि भगवत्कथागानादिपुरःसरमेव तथात्वाददोषत्वमित्यर्थः । तत्र हेतुः—अकृष्णात्मनामित्यादि । उभयेषामप्येकविधत्वादित्यर्थः । नामविशेषाकथनादिति । येषामिति सामान्यवचनेन तथात्वात् । तदेति । रजउत्पत्तिहेतुतायामपि तदनुत्पादकत्वे । अन्यत्रापि तस्य न दोषत्वमिति । भूमिष्ठभगवद्भामस्वपि तत्स्यस्त्रीसौन्दर्यस्य स्त्रीपुंसभावस्य वा न दोषत्वमित्यर्थः । अत्र गमकमाहुः—अन्यथेत्यादि । तेषामित्यादि । कामोत्पादकगुणानाम् ।

÷ श्रीरित्यत्र । कणयतीत्युक्तमिति । एतेनाऽऽभरणवत्त्वमुक्तम् । इति तथोक्तमिति । एतद्व्यतिरिक्तं दासीकार्यकर्तृत्वमुक्तम् । ननु प्रकारान्तरेणाऽपि शक्यवचनत्वात् किमित्येवं कथनमित्यत आहुः—सर्वस्येत्यादि । तथोत्प्रेक्षणमिति । सम्मार्जनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षणम् । लक्ष्म्या शोभाकरणोक्तौ आगन्तुकशोभाभावोऽप्यायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः—तत्रत्यानामित्यादि । लक्ष्मीपरत्वमिति लक्ष्मीनियम्यत्वम् । तत्कृत इति । लक्ष्मीकृतः । तथा चैतावद्व्योधानाय तथा कथनमित्यर्थः । नन्वेवं सति 'न मन्यते स्वयमनुवर्तती भवान्' इत्यादि वाक्योक्त आदराभावो न युज्यत इत्यत आहुः—आदरेत्यादि । अत्यलौकिक,

इति । यस्या अनुग्रहणेऽनुग्रहार्थमन्येषा ब्रह्मादीना यत्न ॥ २१ ॥

एवमाध्यात्मिकया गर्वाभावरूप दोषाभावमुक्त्वा आधिदैविक्या मानाभिमाने न स्त इत्याह—

वापीषु विद्रुमतटास्त्रमलामृताप्सु प्रेप्यान्विता निजवने तुलसीभिरीशम् ।

अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्रमुच्छेषितं भगवतेत्यमताङ्ग'यच्छ्रीः॥२२॥

॥वापीष्विति । निजवने लक्ष्मीवने, तुलसीभिः साधनैः, वापीष्वीशमभ्यर्चती स्ववक्र भगवतोच्छेपितमित्यमन्त । सा हि भगवद्भजन कुर्वाणा, भजनस्य स्वस्य भगवच्चुम्बनमेव महाफलत्वेन ज्ञातवती । तस्याः कथमभिमान स्यात् ? तुलसीभिश्च पूजयतीति न सापत्न्यादिभाव । अवस्थाम्भारकत्वेन वापी दास्योरुपयोग । कदाचिदवभावव्यावृत्त्यर्थं वापीष्विति बहुवचनम् । प्रबालास्तदे यासामिति प्रतिनि-
म्बस्फुटता । विद्रुनास्तदेषु यासाम्, तटच्छायाया मारिन्याभावाय । अमलमिति नैर्मल्यं मुख्य प्रतिनि-
म्बे हेतु, अमृतजलत्वं च, लवणजले विवर्णप्रतीति । जले च पूजार्थं ध्यातो भगवान् प्रेप्याप्रतिविम्बे स्फु-
रित । सकवप्रहचुम्बने ऊर्ध्वं मुख भवति । एतदेव महापुरुषार्थ इति ज्ञातवती । प्रेप्यान्वितेति शङ्का-
भावार्थं च । निजवन इति भगवदागमनाभावाय । यत्र तस्या एतावदेव मनोरथ सिद्धम्, तत्र कथं ग-
र्व्यादिभाव । स्वलकमिति कचप्रहणार्थं वचनम् । ऊर्ध्वनासिकता तदैव भवति । उपविष्टायास्तु तावदेव,
यत इयमभ्यर्चती । यस्य वैकुण्ठस्य श्री । तुलसीभिरिति बहुवचनं लक्षादिपूजासुपलक्षकम् । ईशमिति
पूजायामपि पतित्वेन नाऽवहेला । अभितोऽङ्गादिसहितपूजन महाफलत्वाय । चुम्बनमात्रेणैव वृत्तार्थताज्ञा-
न परमभक्तत्वबोधकम्, आत्मसमर्पणं तु जातमिति । उच्छेषितममंस्तेति त्रियाविरतिरपि सूच्यते, सा-
क्षात्कले सम्भवति किमित्येव क्रियत इति ॥ २२ ॥

एव सर्वदोषाभावमुक्त्वा दोषवता तत्र गमनमेव नाऽस्तीत्याह—

यत्न व्रजन्त्यधभिदो रचनानुवादाच्छृण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथा मतिग्रीः ।

यास्तु श्रुता हतभर्गेर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपन्त्यशरणेषु तम.सु हन्तः॥२३॥

॥यश्च व्रजन्तीति । अनेन सस्काररूपा अपि दोषास्तत्र न सन्तीति समर्थितम् । यद्वैकुण्ठ ते न प्र-
न्ति, ये अधभिदो रचनानुवादादन्यविषया कथा शृण्वन्ति । अन्यविषयककथाश्रवणं वैकुण्ठगमने
साधने सत्यपि प्रतिबन्धकम्, अन्यथा साधनाभावादेव न गच्छेयुः, किमेतत्कथनेन । अपि भिनवीत्यप-
भित् भगवान्, तस्य पापनाशकत्वं सहजम् । तस्य रचना चरित्रम् । चरित्रस्य स्वातन्त्र्यायाऽसमाप्त ।
रचनाया अनुवाद श्रवणानुसारेण कीर्तनम्, वृत्तानुकीर्तन वा, न तूत्येक्षासिद्ध काव्यवत् । तस्मादन्यत्रि-

प्रकाशः।

इति । वैराग्यपरमकाष्ठाभिज्ञापक ।

॥ वापीष्वित्यत्र । भजनस्य स्वस्य भगवच्चुम्बनमिति । स्वहृतभजनस्य भगवत्तत्त्वमुपचुम्ब-
नम् । प्रेप्यान्वयवाप्योरवस्थास्मारकत्वं विवृण्वन्ति—जले चेत्यादि । यन्-श्रीरित्यत्र यदिति भिन्न पदमित्य-
भिप्रेत्याहुः—यत् इत्यादि । यच्छ्रीरित्येक पदमित्यभिप्रेत्याहुः—यस्येत्यादि । इदमेवाऽऽभिदैविक-वगोपकम् ।
क्रियत इति । मनोरथ क्रियते ।

॥ यन्नेत्यत्र । सस्काररूपा इति । वासारूपा । तदभाव समर्थयति—अन्यविषयेत्यादि ।

यथाः कथा इति केनाऽपि प्रकारेण भगवत्संबन्धरहिताः, भगवद्विरुद्धदैत्यादिकथा वा । तासामभेलनादन्यत्वम् । अत एव ताः कुकथाः । तेषां धर्माणां दोषत्वात् दैत्यानां पराक्रमोऽपि ब्रह्महत्यारूपो भवति । ननु भगवत्कथाया अपि श्रुतत्वात् कथं तासामेव फलम् ? तत्राऽऽह—मतिगौरिति । पूर्वसिद्धां भगवत्कथामिति नाशयन्त्येव, यदि श्रुता भवेयुः, विषवत् । किञ्च, न तासां केवलं प्रतिबन्धकत्वम्, किन्तु स्वतन्त्रतया अनिष्टसाधकत्वं चेत्याह—यास्तु श्रुता इति । पुण्ये विद्यमाने तेषां श्रवणमेव न सम्भवतीति हतभगैरित्युक्तम् । भाग्यं सुखानुभवहेतुरदृष्टम्, तद्यदा केनाऽपि निमित्तेन नश्यति, तदा कुकथाश्रवणे मतिरुत्पद्यते । ननु तेषां विवेकधैर्यादेर्विद्यमानत्वात् पश्चाद्भगवत्कथां श्रोष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—आत्तसारा इति । नराणामल्पसारत्वात् तदपि कुकथामिर्गृह्यते, सदा सत्सामग्र्या गतत्वात् तानशरणेषु तमःसु दैत्यस्थानेषु दूरादेव प्रक्षिपन्ति । हन्तेति खेदे । महता कष्टेन श्रुताः पश्चाद्घातुका जाता इति । तांस्तानिति बीप्सा । न कोऽपि तादृशो निस्तरतीति ज्ञापितम् । श्रवणे संपन्न एव, मननाद्यपेक्षापि नाऽस्ति । तदैव क्षिपन्तीति न मुक्तिवेदकः सहायोऽपेक्ष्यते । तेषां च स्थितौ मध्ये को वेद किं भवेदिति । तादृशानां बहुत्वसम्भवाद्बहुवचनेन बीप्सा ॥ २३ ॥

एवं तामसानां दोषवतां तत्रागमनपूर्वकं तमःप्रवेशमुक्त्वा राजसानामूर्ध्वधोगतिरहितानां मध्ये परिभ्रमणेन क्लेशं दृष्ट्वा शोचन्नाह—

येऽभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र ।

नाऽऽराधनं भगवतो वितरन्त्यमुष्य संमोहिता विततया ननु । मायया ते ॥ २४ ॥

* येऽभ्यर्थितामपीति । ये नृगतिं प्रपन्ना भगवत आराधनं न वितरन्ति, ते निश्चयेन अमुष्य मायया मोहिताः । नृगतिं मनुष्यत्वम् । तस्या दुर्लभत्वमाह—नोऽभ्यर्थितामिति । ब्रह्मादिभिरपि नृगतिः प्रार्थ्यते, सर्वस्याऽपि प्रकृतिरूपत्वात् । यथा कनकात्सर्वमेव कुण्डलादिकं भवति, न तु कुण्डलात् । अत एव ब्रह्मादीनामपि नृगतिः प्रार्थ्या । न इति पृष्ठी संबन्धमात्रविवक्षया, नृगतैर्बलक्षयप्रतिपादनार्थः । या नृगतिर्ब्रह्मत्वं संपादितवती, नाऽऽसुरीति यावत् । पृष्ठ्या सूचितं विशेषमाह—ज्ञानं च तत्त्वविषयमिति । यत्र नृगतौ तत्त्वविषयं ज्ञानं तत्त्वज्ञानं भवति । ब्रह्मज्ञानं सुलभम्, तद्भावापन्नानां प्रापञ्चिकपदार्थानां वैदिकानां वा ज्ञानं दुर्लभम् । तत्त्वविषयमिति विषयपदं तत्त्वेन ज्ञानं वारयति । तदा बाधितं स्वरूपमेव ज्ञातं स्यात् । तदैत्यज्ञानेऽपि तुल्यम् । चकारात्स्वरूपज्ञानम् । सहधर्मेति धर्मज्ञानसहितम् । एवमपि सति भगवत आराधनाभावो मायाकार्य एव । वितरणं नाम मर्यादाव्यतिरेकेण दानम्, तथा सर्वेन्द्रियैः सर्वदा सर्वदा भगवद्भजनम्, न तु स्मार्तवत् पूजामात्रं सकृदाराधनं वा । मायामोहः शास्त्रेण निवर्तयितुं शक्यत इति दृष्टेऽपि शास्त्रे यदि वितरणम्, तन्मायामोहकार्यं न भवतीत्याशाङ्क्याऽऽह—विततया । नन्यति कोमलसंबोधनेन नाऽत्रान्यथाकथनं शङ्कनीयमिति ज्ञापितम् । सा हि वितता शास्त्रेऽप्यन्यथाबुद्धिं संपादयति । साऽपि मायाविन एव, स्पष्टार्थं मोहामावात् ॥ २४ ॥

प्रकाशः।

केनाऽपीति । साक्षाद्वा, भगवद्दीयकयात्वेन वा । एक इति । कोऽपीत्यर्थः । बहुवचनेनेति । ‘तमस्तु’ इति बहुवचनेन ।

* येऽभ्यर्थितामित्यत्र । तदैत्यज्ञानेपि तुल्यमिति । तत्त्वत्वेन ज्ञानम् । सापि मायाविन एवेति ।

तत्र गमने साधनमाह—

यच्च व्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरेहमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः ।

भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैकुण्ठ्यवाष्पकलया पुलकीकृताङ्गाः ॥२५॥

× यच्च व्रजन्तीति । चकाराद्यापिवैकुण्ठम् । यद्वैकुण्ठं हरेरनुवृत्त्या व्रजन्ति । हे अनिमिषामृषभेति इन्द्रसंवोधनम् । तस्य भगवदनुकम्पयैवेन्द्रप्राप्तिः । सर्वदुःखहर्तृस्त्विनुवृत्तौ क्लेशभावः । विमानदर्शनं भगवदानतिमात्रेणाऽपि भवति, प्राप्तिश्च । स्वतो वैकुण्ठगमनं तु हरेरनुवृत्त्यैव । आनतिरेव वाऽनुवृत्तिः । अन्यार्थं तत्र कीर्तनात् पुनः स्वावसरे कीर्तनम् । तस्या अनुवृत्तेरत्र निदर्शनमाह—दूरेहमा इति । अहङ्कारस्तेषां दूरे । हीति भगवद्भजनस्य दोषनिवर्तकत्वात् तदा अहङ्कारलक्षणो दोषो निवर्तत एव, अनिवृत्तौ तु भजनं नास्तीत्यवगन्तव्यमिति बोधयति । न उपरि व्रजन्तीति सत्यलोकोपरि स वैकुण्ठलोको वर्तत इति बोधितम् । ये निरन्तरं हरेरनुवृत्तिं कुर्वन्ति, ते शुद्धसात्त्विकस्वभावा भवन्तीति नः स्पृहणीयं शीलं येषाम्, तादृशा भवन्ति, अत एव न उपरि गच्छन्ति । यद्यपि वयमपि हरेरनुवृत्तिं कुर्मः, तथाप्यस्माकं न तदेकस्वभावः, अत एव न दूरेहमाः । अत एव तेषां शीलं स्पृहणीयम् । तेषां परिज्ञानार्थं लक्षणमाह—भर्तुरिति । स ह्यत्रापि परिपालकः, तेन देहादिनिर्वाहचिन्ताऽपि तेषां नास्ति, अन्यथा निर्वाहोऽपि न भवेदिति च । मिथ इति रसाविर्भावार्थमुक्तम् । सुयशस इति विपयोत्कर्षः । लौकिकानामपि यशः कीर्त्यते, यशःकीर्तने धर्मो भवतीति । इदं पुनर्यशो धर्मज्ञानभक्तिजनकत्वात् सुयशो भवति, अत एव कथनेऽनुरागः । कथानुरागेणैव कथयन्ति, न तु निर्वन्धेन फलान्तरेण वा कथनम् । सोऽप्यनुरागो नासक्तिमात्रम्, किन्तु सफलं सलक्षणं चेत्माह—वैकुण्ठ्येति । अनुरोगेण शरीरे वैकुण्ठ्यं जायते, सर्वकार्यसमर्थं भवति, इदं फलम् । लक्षणद्वयमाह—वाष्पकलया पुलकीकृताङ्गा इति । वाष्पाणां कला उत्तरोत्तरमभिवृद्धिः । अन्तः स्थितो भगवदानन्दः सर्वमेव संसारतापं वहिः करोति, तदा तस्य वाष्पा मुखतो निःसरन्ति, तेषां कलया सह । तथैव कलया प्रकाशमाना रोमान्बभ्रुक्ताङ्गाश्च भवन्ति । अतो वैकुण्ठगतानां दोषः शङ्कनीयोऽपि नेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं नवमिर्निर्दुष्टे वैकुण्ठे स्वतो निर्दुष्टाः सनकादयः परमं दोषं कृतवन्त इति महदाश्चर्यमिति वक्तुमाह—

तद्विश्वसुर्वधिकृतं भुवनैकवन्धं दिव्यं विचित्रविविधधाग्यविमानशोचिः ।

आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायावलेन मुनयस्तदथो विकुण्ठम् ॥ २६ ॥

प्रकाशः ।

तदृशा अन्यथायुद्धिजनिका माया मायाविनोऽसुरमोहकस्यैव, न तु स्पृष्टार्थं मोहकस्य ।

× यद्येतत् । एकविषयत्वात् ‘हरिपदानति……’ इति श्लोकार्थं हरिपदं मनसि कृत्याऽऽहुः—सर्वदुःखहर्तृरित्यादि । हरिपदस्य तच्छ्लोकस्यस्याऽनुषञ्जेऽनुवृत्तिरप्यानतिरूप्य(पै)वायातीति पुनराकिदोपसम्भवे तत्परिहारमाहुः—आनतिरित्यादि । अनिवृत्ताविति । अहङ्कारानिवृत्ते । मुररत इति । पमार्गात् ।

×तदिति । तद्वैकुण्ठ योगमायाबलेनाऽऽपुरिति सवन्ध । भक्त्यैव गतं तत्स्थानं हितकरं भवति, न तु स्वयोगबलेन गतम् । तत्रापि सर्गकर्त्री या योगमाया, तया सृष्ट्यर्थं नीता कथमनर्थं करिष्यन्तीति भावः । तत् भक्त्यैव गन्तव्यमिति वक्तुं विशेषणमाह—विश्वगुर्वधिकृतमिति । विश्वगुरणा वेदादिप्रवर्तकेन अधिकृतमधिष्ठितम् । गुरोः स्थाने धाष्ट्येन न गन्तव्यम्, नापि रिक्तहस्तादिना । किञ्च, तत्स्थानं भुवनेकान्धम्, न तु पदा आक्रमणीयम् । तथा च सत्यनर्थो भवेदेव । किञ्च, दिव्यं तदलौकिकम्, लौकिकप्रकारेण न गन्तव्यम् । अत एव विरक्तानामपि लौकिकदृष्ट्या गमने दोषोत्पत्तिः । किञ्च, विचित्रविधुधाग्र्यभिमानशोचिः । विचित्राणि यानि विबुधाग्र्याणां विमानानि, तैः शोचिः कान्तित्यस्य । ब्रह्मादयोऽपि तत् स्थानं पदा अस्पृष्ट्वा अलौकिकानि विमानान्यारुह्य अधस्तात् स्थितास्तस्योत्कर्षं सपादयन्ति । विमानानां विचित्रतां छन्दोमयत्वादिना । न हि तादृशं यथाकथञ्चिद्गन्तव्यम् । एव चतुर्विधोत्कर्षसहितम्, विकुण्ठं कदापि भङ्गरहितम्, स्थानमुपेत्यमुदमापुः । तस्याऽलौकिको धर्मस्तेरपि प्रत्यक्षीकृत इत्यर्थः ॥२६॥

सा हि योगमाया भगवता सृष्ट्यर्थमाज्ञता स्वयं सृष्टिं विधाय तद्दर्शनार्थं भगवन्तमाकारयितुं भीता तद्द्वारपालकावुपायेन तत्र नेतुं मुनीनानीतवती बलात् । भगवता तयोर्द्वारपालकत्वं दत्तम् । तौ चेद्भूमिपालकौ भवत, तदा भूमिद्वारं भवेत्, तदा भूमिमध्यात् द्वारत्वसिद्ध्यर्थं भगवानाविर्भवेत्, तदा स्ववृत्त्यपश्येत् इति गूढाभिप्रायः । तानानीय यत्कर्तव्यं तत्कृतवतीत्याह—

तस्मिन्नतीत्य मुनयः पडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम् ।
देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्ध्यकेयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेपौ ॥ २७ ॥

*तस्मिन्नतीत्येति । तस्मिन् वैकुण्ठे पदं कक्षा अतीत्य मुनयः सप्तमाया देवावचक्षतेति सवन्धः । मुदमपि प्राप्य, तन्माहात्म्यं स्पष्टमप्यनुभूय, मायामोहवशात् तौ क्रोधदृष्ट्या दृष्टाविति । कक्षा रक्षकसहितद्वाराणि । तत्र विरक्तत्वादेवार्थादिपङ्कणप्रतिपादिका वैराग्यान्ता अतीता, भक्तिः सप्तमी । भक्ताब्धेः सप्तम्यतिशयं गच्छेयुः, तदभावात्तत्र रक्षकौ दृष्टौ । असज्जमाना इति पदं कक्षातिक्रमे हेतुः । समा नवयसाविति वृद्धिस्तद्देवतकालाभावयुक्तौ, वैकुण्ठे कालस्याऽनियामकत्वात् । कालस्य तुल्यत्वेन तत्पर्यं कर्मस्वभावयोरपि तुल्यता । अथेति भिन्नप्रक्रमे । तेषामप्यसज्जमानता गता, एतयोरपि पूर्ववदनिवारकत्वं गतम् । सप्तमायामिति । नेयं पूरणी कक्षेति ज्ञापनार्थं ङीप्प्रत्ययाभावः । सप्तम्यप्येषा प्रथमा भवति । तत्राऽप्ययो नाऽस्तीति साधिकरणत्वेन निर्दिष्टा । देवाविति वस्तुत एतेषामप्युपास्यौ, एते मनुष्याः । तथापि मुनय इति तेषां तत्र गमनम् । किञ्च, एतौ गृहीतगदौ । आसन्त्य एतदधीनं, तेनैतत्त्वं निवारणसमर्थं । तन्स्तयोरान्नप्रकरणे कृतार्था एव भवन्ति । किञ्च, भगवत्सारूप्यमपि प्राप्तौ । तावन्तु वर्णयति—परार्थेति । परार्थ्यानि केयूरकुण्डलकिरीटानि हस्तकर्णाशिरोभूषणानि । अनेन तयोः कर्माणि सिद्धानि, सामान्ययोगौ ज्ञानं च । आसन्त्यस्तु तदधीनं एवेति मृत्युदेत्यजयं स्वतः सिद्धं । तैरपि विटङ्को वेपौ ययौ । तैरलौकिकप्रकारेण भगवद्द्वारपालकयोग्यवेपौ । तयोः कर्मादिकमपि भक्त्युपयोगीत्यर्थः ।

प्रकाशः ।

×तद्विधेत्यत्र । छन्दोमयत्वादिनेति । अत्र (?) 'छन्दासि मे रथो भवत' इति श्रुतिरत्रानुसन्धेया । आदिपदेन भगवत्पसादः ।

* तस्मिन्नित्यत्र । विटङ्क इति । सुन्दरः । तैरिति । परार्थ्यकेयूरादिभिः ।

किञ्च—

मत्तद्विरेफवनमालिकया निर्वीतौ विन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये ।

चक्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ ॥ २८ ॥

✽ मत्तद्विरेफेति । मत्तद्विरेफवनमालिकया निर्वीतौ । तयोश्चतुर्विधान्यपि कर्माणि सिद्धानि, उत्पत्तिस्थितिप्रलया मोक्षश्चेति लौकिकानि, बौदिकानि दिव्यानि, भगवदीयानि च, तैः संबद्धा तयोः कीर्तिर्वनमाला । तामनुवर्णयति । मत्ता ये द्विरेफा अमराः । द्विरेफशब्दो रूढः, सर्वेषां शीघ्रप्रतीतिः, अन्यथाप्रतीतौ बर्बरशब्दाद्विव्युदासोऽपि न प्रतीयेत । मत्तद्विरेफसहिता वनमाला । रेफोऽत्राप्रतिज्ञः, लौकिकबौदिकामितेजोवद्वेदसहिता वनमाला । सापि प्रेमसंबन्धान्मत्तद्विरेफैर्व संबद्धा । वनमालिकयेति ताभ्यां वनमालाशोभा । तथा निर्वीतौ कण्ठस्थितौ । सा कीर्तिस्तत्कर्मसहितेति बहुमसितचतुष्टयबाहुमध्ये विन्यस्तयेत्युक्तम् । अनेन तयोर्हृदये भगवान्, वनमाला, कमलम्, हस्तचतुष्टयम्, पद्मानीति निरूपितम् । एवंविधावपि, चक्रं कुटिलया भ्रुवा उपलक्षितम्, स्फुटनिर्गमाभ्यां श्वाससहिताभ्यां नासिकाभ्यां सहितम्, रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं कोषसहितं दधानौ । एतावद्रूपं भगवत्सारूप्यातिरिक्तं मायया कृतम् । चक्रं दधानाविति भक्तिमार्गनिष्ठौ । तत्र दोषत्रयं कामदिरूपम् । कुटिला भूः कांक्षस्य सूचिका । नासिकाद्वयबाहुरेवे न प्रवेशनीया इत्यन्तःस्थितभगवद्दर्शनलक्षणमहाधनलोभेन चिन्तया ध्यान्तयोः स्फुटं निर्गतो लोभस्य सूचकः । स्वस्याऽधिकारं मत्वा, स्वयं पूर्णकामौ भूत्वा, कामितः स पदार्थ एतेषां मा भवत्विति काममूलकक्रोधसूचकोऽङ्गोराकारिका । त्रिभिर्दोषैः कृत्वा मनाग्रभसमुत्तरलं मुखम् । अत एतयोर्भक्तावन्तरायमुक्तं दोषत्रयं जन्मत्रयं संपादयिष्यति । मनाक् च संरम्भस्तदवहेलया ॥ २८ ॥

एवं तयोर्गुणदोषौ निरूप्य मुनीनां गुणदोषान् निरूपयति—

द्वार्येतयोर्निविविश्रुर्मिपतोरष्टपृष्ठा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिकायाः ।

सर्वत्र तेऽविपमया मुनयः स्वहृष्टया ये संचरन्त्यविहता विगताभिः ॥ २९ ॥

द्वार्येतयोरिति । ज्ञानमार्गे अविपमदृष्टिः, शब्दाभावः, मननम्, आत्मज्ञानं चेति चत्वारो गुणाः । ते यदि भगवन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकास्तद्वर्मेष्वादारपुष्पाः, तदा भक्तिमार्गेऽपि गुणा भवन्ति । लौकिकदोषनिवृत्त्यर्थमेव ते ज्ञानमार्गे गुणत्वेनोक्ताः । अधिभूतयोरुल्लङ्घनम्, भगवत्स्थानस्य सामान्यदर्शनम्, अन्त-

प्रकाशः ।

✽ मत्तद्विरेफेत्यत्र । द्विरेफशब्दस्य यौगिकरूढत्वं केचिद्विच्छन्ति, केचिच्च साहणिकत्वम् । तत्र बाधकमाहुः—सर्वेषामित्यादि । 'द्विरेफपुष्पलिङ्गमृगपदम्' इति कोशवाक्येन शीघ्रं प्रतीतेः । पूर्वं रेफद्वयविशिष्टभ्रमरपदोपस्थितिस्तद्व्याच्यस्य पक्षेण इति विलम्बस्याऽननुयावात् । तथाङ्गीकारे तु भ्रमरपदवदन्येऽपि बर्बरबर्करङ्गारामदराया रेफद्वयवन्तः शब्दा वर्तन्ते इति तेभ्यो विवेकोऽपि सहस्रव प्रतीयत, अविवेके विनिगमनादौर्ध्व्यात् । अतस्तन्मतद्वयमप्यसङ्गतमित्यर्थः । एतेन प्रवेशनीया इति । एत इति पदच्छेदः ।

रङ्गबहिरङ्गयोस्तुत्यतया ज्ञानम्, तद्गतासाधारणगुणागणनं च चत्वारो दोषाः । तेन दैत्ययोनिः, स्वरूप-
ज्ञानाभावाः, बहुकालं गर्भवासक्लेशः, यातना चेत्यनिष्टचतुष्टयं फलितम् । दोषाणां प्राचल्यान्मार्गान्तरगुणा
अप्यत्र निवृत्ता, तेन क्लेशो न दोषाय । एतयोर्मिषतोरेव सतोस्तावविगण्य । द्वारि अन्तरङ्गभूताया
निविशिशुः । अपृष्टेति । किं भगवान् करोति, अवसरोऽनवसरो वेति प्रष्टव्यम्, तदपृष्टा प्रविष्टा
इत्यर्थः । पूर्वद्वारो यथा प्रविष्टाः, तथेयमपि द्वा । पुरटवज्जकपाटिकाया इति द्वारमाहात्म्यम् । पुरं
सुवर्णम्, तत्सहिता ये यज्ञा हरिकाणि, तैरेव निर्मितौ कपाटौ यस्याः, कपाटिके वा । एवं पूर्वोद्धे दोषा निरू-
पिताः । मार्गान्तरस्थान् गुणानाह—सर्वत्रेति । ते अविषमया दृष्ट्या चरन्ति, अत एव केनाप्यविहता
इति, स्वस्मिन् विद्यमानमपि ज्ञानं परस्मिन् कार्यसंपादकमिति, सानुभावं निरूपितम् । अत एव विगता-
भिज्ञाङ्गा । विगता अभितः शङ्का येनाम् । *ब्रह्मविदश्चेत् तदा दोषो न भवेत् । तत्रैवेति गुणत्वेनोक्ताः ।
एते स्वात्मविदः । स हि चिद्रूपं ब्रह्म । तत्रापि मननपर्यन्तं व्यापृताः । तदप्यात्मरूपं न सर्वदा तेषामनु-
भवविषयः । तत्र स्वरूपधर्मयोर्मध्ये परिच्छेदधर्मस्य बलिष्ठत्वात् परिच्छेदाहङ्काररहितमेवाऽऽत्मज्ञानं गुण-
रूपम्, अन्यथा संसारिणामपि तत्सम्भवान्मोक्षः स्यात् । आत्मा हि भगवद्विभूतिरिति विभूतिमत्समीपे
परधर्मास्त्यजतीति न तेषामन्यत्र प्रच्युतिः ॥ २९ ॥

एवमेतेषां गुणदोषान्निरूप्य यथाक्रममतिक्रममाह—

तान्वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारान् वृद्धान् दशार्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् ।
वेत्रेण चाऽस्त्रलयतामत्तदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ३०

÷ तान्वीक्ष्येति । तत्र प्रथमं द्वारपालकृतातिक्रमो निरूप्यते । तत्र तयोः सहजत्वात् तेषां निवारणे
हेतुः—वातरशनानिति । ते हि दिगम्बराः, बालका अपि कटिसूत्रवन्तो भवन्ति । अत एवैषां रशना-
निषेधः । आन्ता इव तद्दृष्ट्या प्रतीताः । चत्वारोऽप्येकविधा इत्याश्चर्यमपि । कुमाराः पञ्चवार्षिकाः,
कालेन तेषां शरीरस्य कौमारपर्यन्तमेव भोगः कृत इति । उत्पत्तिकालविचारे तु ते वृद्धाः, परार्द्धमिता-
युषो ब्रह्मकल्प एवोत्पन्नाः । अत एव दशार्धवयसः । पञ्चवार्षिका इति केचित् । तेषां या मानुषदश-

प्रकाशः

* द्वारीत्यत्र । ननु ज्ञानमार्गस्याऽपि भगवता स्वप्राप्त्युपायतया कथनात् तद्गुणानां कथमत्र दर्शन-
प्रतिबन्धकतेत्याकाङ्क्षायां तज्ज्ञानमिदं न भवति, यदुपायभूतमिति बोधयितुं 'गुनयः स्वदृष्ट्या' इति पदस-
चितं तात्पर्यमाहुः—ब्रह्मविद इत्यारभ्य स्यादित्यन्ते (न) । स हीति । आत्मा हि । मननपर्यन्तं व्यापृता
इति । न निदिध्यासनपराः । अत एव तदपि मतमप्यात्मस्वरूपं सर्वदा तेषां नाऽनुभवगोचरम् । तत्रापि
हेतुस्तत्रेत्यादिनोक्तः । स्वरूपं चिद्रूपम् ; धर्मोऽणुत्वम्, परिच्छेद इति यावत् । तथा चाऽधिकारा-
भावेन मार्गवन्धात् प्रतिबन्धकतेत्यर्थः । ननु तद्गतधर्माणां यदि नात्मज्ञानत्वं धर्मत्वं तदाऽन्यत्राऽपि
गतिविषातः स्यात्, तथा सति मूलोक्तान्येतद्विशेषणानि विरुध्येरन्, अतो मार्गमेदप्रतिपादनं न समञ्ज-
समित्यत आहुः—आत्मा हीत्यादि । परधर्मानिति । विभूतिमतो भगवतो धर्मान् । तथा चाऽन्यत्राप्रति-
रोधान्न विशेषणविरोध इत्यर्थः ।

~ तानित्यत्र । अत एवेति । बालत्वाभावादेव ।

परार्द्धद्वयपरिच्छिन्ना तत्रार्द्धवयसः, एकस्य परार्द्धस्याऽविक्रान्तत्वात् । तेषां ज्ञानवृद्धत्वमप्याह—निदि-
तात्मतत्त्वानिति । विदितमात्मतत्त्वं यैरिति । वेत्तुल्लुटविशेषः, चकारान्मुखेन च । अस्मत्प्रत्ययता-
मिति यथा ते स्वस्वलिता भवन्ति, यथा दण्ड प्रसारित इत्यर्थः । एवं कर्तुमनुचितास्त इत्याह—अत-
दर्हणानिति । तत् स्वलन नाऽर्हन्तीति । ते हि स्थिरीकृत्य वा प्रष्टव्या, विज्ञापनेन वा अनवसरो जाप-
नीय । तदुभयमकृत्वा स्वलनमेव कारितवन्तौ । तामिति पूर्वोक्तौ दांपसहितौ निरूपितौ । तेजो वि-
हस्येति । सर्वथा नाऽज्ञानात्तथा करणम्, किन्तु ज्ञातृत्वं । यत्तेषां ज्ञानम्, सर्वपरित्यागलक्षणः स्व-
धर्मः, देहाद्यभिमानायावध, स तेजः । तद्विहस्य । दोषत्वेन पाषण्डित्वेन वा तद्वणन विहसनम् । तदविग-
णय्य । तेज कृत धार्ष्ट्यं दोष मत्वा । सत्र दण्डचिकीर्षा हास्ये हेतुः, न तु कौतुकमात्रम् । अत एव
भगवतः प्रतिकूल शीलं ययो । अनेन स्वामिसेवकधर्मोऽपि तयोर्न सिद्ध इत्युक्तम् । गर्वन्तु भगवत्प्रति-
कूलो धर्मः, दैत्यधर्मत्वात्, अत एव प्रतिकूलपदम् । शीलमिति तद्वर्त्म्य दुर्लङ्घ्यता सूचिता ॥ ३० ॥

एव तयोरतिश्रममुक्त्वा मुनिकृतातिश्रममाह—

ताभ्यां मिपत्स्वनिमिषेषु निपिध्यमानाः स्वहर्त्तमा ह्यपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् ।
उचुः सुहृत्तमदिदक्षितभङ्गे ईपत्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः ॥ ३१ ॥

+ ताभ्यामिति । ताभ्यामिति चतुर्थी । तयोरर्थे शापमृचुरित्यर्थः । शापमिति नोक्तम्, विचारपूर्वक-
मग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, इदानीमविचारितत्वात् । क्रोधेन वचनमर्थाच्छापरूपं भवतीति ज्ञातव्यम् । अत एव
निपिध्यमानाः, मैव शापो देय इति । गमननिषेधस्तु कृत एवेति वर्तमानप्रयोगो नोपपद्येत । अनिमि-
षेषु मिपत्स्विति देवानामुभयत्र साक्षित्वं निरूपितम् । ते ह्यनिमिषा सर्वसाक्षिणः । तैरेव निपिध्यमाना
इति नैकव्यादवसीयते । तत्रत्यै सर्वैरेव वा । ताभ्यामेव निपिध्यमाना इति ताभ्यामिति तृतीया वा ।
वस्तुतस्तु प्रवेशनिषेध एव ताभ्यां क्रियते, वर्तमानसामोप्येऽपि वर्तमानप्रयोग उपपन्नः । सुष्ठु अहं
त्तमा इति निषेधानौचित्ये हेतुः । अहं सदाचारा, तथापि यथाशास्त्रं परमहंसा अहंत्तमा, तत्रापि
ज्ञानिनः स्वहर्त्तमा इति । तर्हि निषेधः कथं कृत इत्यासङ्क्याऽह—हरेः प्रतिहारपाभ्यामिति । स हि सर्व-
दुःखहर्ता । अन्तःप्रवेशे भगवदातिश्रमे महान् दोषो भविष्यतीति तेनैव भगवता प्रतीहारा द्वारपालका
रक्षिता सर्वत्र बहवः, तेषामेतावधिपती । अतो द्वारपालकानां रक्षार्थम्, तयोरपि रक्षार्थम्, निपिद्धा
इत्यर्थः । तद्धेतोषा क्रोधे को हेतुः ? तत्राऽह—सुहृत्तमदिदक्षितभङ्गे सति ईपत् कामानुजेन नोधेन
त उपप्लुताक्षाः । तेषामात्मविदा सर्वत्राऽऽत्मबुद्धिरेव, भगवत्यप्यात्मबुद्धिः । भगवानप्यात्मविदिति
सुहृन्मित्रम्, तत्रापि तद्गूणैरन्तःकरणैर्मह्यं भवतीति सुहृत्तम, स्वम्याऽभीप्सितज्ञानसाधकत्वात् ।
तस्य दिदक्षित दिदक्षा दर्शनेच्छा । यत्स्वस्मभ्यमेतावदुपकारं कृतवान् स द्रष्टव्य इति, फलस्य ज्ञातत्वात्
साधने स्वल्पं कामं । दिदक्षितस्य भङ्गे सत्यल्पत्वात् प्रतिशब्दे भङ्ग एव जातः, न त्वेतत्समाधानं कृत्वा
पुनर्द्रष्टव्य इतीच्छा तेषु स्थिता । अत एव ईपत्कामस्याऽनुजः । महति कामे प्रतिरुद्धेऽपि क्रोधो न भवति

प्रकाशः ।

+ ताभ्यामित्यत्र । ताभ्यामित्यत्र तृतीया विदाय चतुर्थीव्याख्यानं बीजमाह—गमननिषेध इत्यादि।
दर्शनेच्छया हेतुपूर्वकमाकारमाहुः—यस्त्वित्यादि । स्वल्पत्वे गमकं प्रमाणं चाहु—दिदक्षितस्येत्यादि,
अत एवेत्यादि च ।

यथेश्वरवाक्ये, अर्थाधिनी वा । तेषामपि विचारो नोत्पन्न इत्याह—सहसेति । उपप्लुतान्यक्षीणि येषाम् । अनेन तयोर्गुणा अपि तेषां न प्रत्यक्षा जाता इत्युक्तम् । उपप्लवः प्रलयः सर्वनाशरूपः, स तेषां जात इति तथोक्तम् ॥ ३१ ॥

तेषां वचनमाह—को वामिहेत्यादित्रिभिः—

मुनय ऊचुः ।

को वामिहेत्य भगवत्परिचर्ययोश्चैस्तद्धर्मिणां निवसतां विषमः स्वभावः ।
तस्मिन्प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वां को वाऽऽत्मवत्कुहकयोः परिशङ्कनीयः ३२

÷ तयोः स्वाभाविको दोषः स्वामिद्रोहस्तथाऽपरः । स्वस्याऽन्तरङ्गमित्रत्याक्तदुष्टद्वन्द्वनमेव च ॥ १ ॥ दोषस्तृतीयो नाऽत्रोक्तो मित्रकार्यं परं कृतम् । तथावचनसंदर्भात्सोच्यते जन्म-संख्यया ॥ २ ॥ तत्र प्रथमं तयोः स्वाभाविकं दोषमाहुः—इह वैकुण्ठे, उच्चैर्भगवत्परिचर्यया पूर्व-जन्मनि कृतया, भूमेः सकाशादिहागत्य निवसतां भगवत्सेवकानां मध्ये को वां युवयोरेव विषमः स्व-भावः ? अस्मात्तु दोषबुद्धिः, ' नाऽर्थदा पुरुषद्विषाम् ' इति पुरुषे द्वेषस्य निन्दितत्वात् । कैश्चित् प्रवेष्टव्यं कैश्चित्नेति केचिदाहुः, तदा द्वारपालकाधिकारदानं भगवतो विरुध्यते । आत्मीयानामपि माता-पित्रोरप्यनवसरे गमनमुचितं न भवतीति लौकिकार्थं तथाकरणं द्वारपालयोरुचितमेव । तथा नूतनानां महतामुपहासः क्रोधदर्शनं वैकुण्ठवासिनामुचितम्, सामान्यधर्मानुरोधेनैव विशेषधर्माणां कर्तव्यताया उचितत्वात् । तेषां मते सर्वं कर्मजन्यमेव, तत्रापि भोगरूपम्, भक्तिमार्गस्याज्ञातत्वात् । अतो निरन्तरभगवत्सेवयाऽत्राऽऽगत्य स्थितिर्भवतीति मन्यन्ते । तत्रापि वैकुण्ठे ये भगवत्समानधर्मा ब्रह्मण्या धर्मनिष्ठप्रीतियुक्तास्तेषां मध्य इति । तेनैतयोः सहजवैकुण्ठादागमनं निवारितम् । स्वस्य मुखाद्वचनं नि-सरतीति । को वेत्यधिक्षेपे । क इत्याधिक्षेपे, वेत्यनादरे वा । ननु त्रैविध्यात् केचन विषमस्वभावा अपि भवन्तीति चेत्त्राऽह—तस्मिन् प्रशान्तपुरुषे गतविग्रह इति । अयं विषमस्वभावः स्वार्थम्, भगव-दर्थं वा ? स्वार्थं चेत्, न युवां भगवदीयौ । तत्र हेतुमाह—प्रशान्तपुरुष इति । प्रकर्षेण शान्ताः पुरुषा यस्य । तस्य हि सर्वे पुरुषाः शान्ता एव । शान्तिस्तु ज्ञान एव, अतो वैषम्यं भगवदीयत्वाभीप्सो-र्नोचितम् । भगवदर्थं च नाऽपेक्ष्यत इत्याह—गतविग्रह इति । गतो विग्रहः कलहो यस्य । विशेषेण ग्रह आग्रहो वा । विग्रहो देहो वा । देहाभावात् केनाऽप्यनिष्टं कर्तुं शक्यम्, कलहाभावात् न कश्चित् द्विष्टः, आग्रहाभावात् नाऽजीर्चित्यं भगवान् मन्यते । अतो विषमस्वभाव उत्पत्त्या चापपत्त्या चाऽत्र बाधितः । वां युवयोः । एषं तयोर्विषमस्वभावं निन्दित्वा स्वातिक्रमदोषं तयोरुपपादयन्ति—को वाऽऽत्मवदिति । कुहकयोर्विघ्नकयोः को वा आत्मवत्परिशङ्कनीय इति । दुष्ट एव हि अन्यत्र दोषं मन्यते, अतो युवयो-

प्रकाशः ।

÷ को वामित्यत्र । कारिकायाम् । सेति । मित्रकृतिः । कार्यद्वारा वैषम्यस्वरूपं प्रकटयन्ति—आ-त्मीयानामित्यादि—उचितत्वादित्यन्तम् । अधिक्षेपं यत्कुं तन्मूलभूतविचारस्वरूपमाहुः—तेषां मत इत्या-दि—आगमनमित्यन्तम् । तत्र हेतुः—निवारितमित्यादि । एतस्य विचारस्याऽऽज्ञातप्रतिप्रवृत्तां बोधयन्ति—आग्रहेत्यादि ।

दोषोऽस्तीत्यवसीयते । परिचर्याया एव वैकुण्ठागमनहेतुत्वं मन्यन्ते, न तु निष्कपटपरिचर्यायाः । अतः कपटेन परिचर्यां कृत्वा वैकुण्ठे समागत्याऽधिकारं प्राप्य, स्वभावादधिकाराच्च, यथा वयं तथाऽन्योऽप्यत्रा गमिष्यतीति यत्रैव स्वस्याऽस्वारस्यं तत्रैव विपमदृष्टिः, न तु विषयपरिज्ञानादिति तस्य पक्षस्याऽऽक्षेपः । वयं तु न परिशङ्कनीया इति भावः । निषेधस्तु परिशङ्काङ्गीकोर स्वस्याऽपि कुहकत्वं सेत्स्यतीति । तस्माद्भयं निर्दुष्टाः, युवामेव सदुष्टौ, निर्दुष्टे दोषारोपात् । आग्रहाविष्टबुद्धिर्नान्यन्तं युक्तिमेषक्षेते, जतोऽस्मिन्पक्षे न संमर्थोपपत्तिः । तथाऽग्रिमपक्षेऽप्यवगन्तव्यम् ॥ ३९ ॥

स्वामिद्रोहमाह—

न ह्यन्तरं भगवतीह समस्तकुक्षावात्मानमात्मानि नभो नभसीव धीराः ।
पश्यन्ति यत्र युवयोः सुरलिङ्गिनोः किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदिभयं यतोऽस्य ३३

न ह्यन्तरमिति । इह वैकुण्ठे शुद्धसत्त्वात्मके रजस्तमसोरभावात् तत्कृतमुच्चनीचत्वमपि नाऽस्ति । किञ्च, भगवति नाऽस्त्यन्तरम्, तेन ये ज्ञानादिमन्तस्ते भगवद्रूपा इति तेषु भगवति चाऽन्तरकरणं स्वा-
मिद्रोहः । किञ्च, समस्तकुक्षाविति । समस्तं कुक्षौ यस्य । वैकुण्ठवासिनः सर्वे पूर्वं तस्य कुक्षावेष
स्थिताः, इदानीं वा नारायणोदरे सर्वे तिष्ठन्तीति । अतः प्रथमपक्षे वैकुण्ठवासिष्वन्तरमनुचितम्, द्विती-
यपक्षे सर्वेष्वेव । तस्य समस्तकुक्षित्वं श्रुत्यनुभवसिद्धम् । तत्र श्रुतिः—‘आत्मैवेदं सर्वम्’ ‘यस्मिन्निदं
सं च वि चैति सर्वम्’ इति च । अनुभवं कीर्तयन्ति—आत्मानमात्मानि नभो नभसीव धीराः पश्यन्ती-
ति । आत्मानं स्वात्मानम् । आत्मानि भगवति । आत्मनश्च पुनः सर्वत्वज्ञानात् सर्वं भगवति भविष्य-
ति, स्वदृष्टान्तेन वा । तत्र प्रथमपक्षो वादिनं प्रति वक्तव्यो न भवतीति दृष्टान्तपक्षमेव दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति—नभो नभसीवेति । यथा घटाकाशो विद्यमानेऽपि घटे महाकाश एव, महाकाशे वा; तथा सर्वं
आत्मानः सोपाधयोऽपि भगवानेव, भगवति वा । अत्र प्रमाणम्—धीराः पश्यन्तीति । श्रुतिर्ब्रह्मवादे
भगवद्वादे वाऽप्युपपद्यते, तथाप्यनुभव आत्मवाद एव स्वाधीनः, अतो धीरा इत्येवाऽधिकारिविशेषणम् ।
धैर्यं हि आत्मनो महाफलत्वज्ञानात् फलान्तरेच्छाभावपूर्वकेन्द्रियादिजयः, चित्तस्थैर्यमेव वा धैर्यम् । एवं
सर्वकुक्षित्वं प्रतिपाद्य तत्रापराधः कृत इत्याहुः—यत्र भगवति, सुरलिङ्गिनोर्युवयोः । देवानां लिङ्गमात्रम्,
वस्तुतस्तु दैत्या एव । घृतीया देवगत्याऽपि करणं सम्भवतीति नोक्ता । पृथगा तु स दोषस्तेषां संनयतीति
बोध्यते । उदरं भिनर्षीत्युदरभेदि, तस्य भयम् । ‘यदा ह्येवैष एतास्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ
तस्य भयं भवति’ इति श्रुतिः । ये भगवद्भावं प्राप्तास्ते उदरशब्देनोच्यन्ते, तेऽन्तरं कुर्वन् भयं प्राप्नो-
तीत्यर्थः । उत ऊर्ध्वमरम्यन्तरमिति च । उत ऊर्ध्वं लौकिकापेक्षयाऽप्यधिकं शालतो भेदसमर्थनम्,
अरमीपत् । भृत्यापराधे स्वाम्येवैवं करोतीति लोके प्रतीतिर्भवेत् । तदोदरभेदिनां यद्वयम्, तदस्मिन्नपि

प्रकाशः ।

न हीत्यत्र । सर्वत्वज्ञानादिति । ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ इति श्रुत्युक्तसर्वत्वज्ञानात् । तस्य भय-
मिति । ‘यतोऽस्य व्युत्पादितम्, तत्किम्’ इति मूलशेषोऽत्र; तदेतद्विद्वत्कृत्य व्याकुर्वन्ति—यदेत्यादि ।
य इत्यादिनोक्तमन्तरशब्दस्य भगवद्भूतवाचकत्वपक्षे लक्षणया सम्बन्धिग्रोधकत्वं ज्ञेयम् । लक्षणादौषा-
दरुच्या पक्षान्तरमाहुः—उर्ध्वमित्यादि । तेन स्वामिनो भयं व्युत्पादयन्ति—भृत्येत्यादि । भयं भवेदिति ।

कृतं भवेदिति युक्त एव तव स्वामिद्रोहो जात इति हिशब्दार्थः । सेवककृतत्वात् भगवत एतदङ्गीकर्तव्यम्, तथा सति भयं भवेदिति गूढाशयः ॥ ३३ ॥

एतदनङ्गीकारे तु स्वामिनो भयं न भविष्यत्येव, तदेतयोरेव भयं भवत्विति शास्त्रार्थसिद्धयर्थं भगवति मैत्रीनिर्वाहार्थं च तयोः शापं प्रयच्छन्ति—

तद्वाममुष्य परमस्य विकुण्ठभर्तुः कर्तुं प्रकृष्टमिह धीमहि मन्दधीभ्याम् ।

लोकानितो ब्रजतमन्तरभावदृष्ट्या पापीयसस्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र ॥ ३४ ॥

× तद्वामिति । अमुष्य भगवतः सर्वेषां परमस्य स्वामिनः, अस्मदाद्यनुग्रहार्थं विकुण्ठस्थाने संस्थितस्य । विकुण्ठशब्देन शुद्धं सत्त्वम्, तद्भूरित्पत्त्यस्मदादिसत्त्वस्याऽपि भर्तृत्वात् तस्य प्रकृष्टं कर्तुमिहाऽस्मिन्नर्थे यदुचितं तद्वामिह, ध्यानेन साक्षात्करिष्यामः । वां युवाम्भ्याम् । मन्दधीभ्यामिति । ताम्भ्यामेव चेदनिष्टं दीयते, तदा ताम्भ्यामेव भगवत इष्टं भवतीति चतुर्थीतृतीये । ध्यानेन निश्चितमर्थमाहुः—लोकानितो ब्रजतमिति । अन्तरभावेन या दृष्टिः कृता कृता, तथा कृत्वा, इतोऽप्यस्तनान् लोकान् ब्रजतम् । इदं हि सत्त्वस्थानम्, ततोऽप्यस्तना राजसतामसाः । तत्रैकः केवलराजसः, द्वितीयो राजसतामसः, तृतीयस्तामस इति । अवान्तरलोकानां बहुत्वसम्भवात् त्रीनिति वक्तुं विशिनष्टि—पापीयसस्रय इति । अस्य भगवतो रिपवो भगवदीयैर्हयत्वेन ज्ञाताः, 'कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत्' इति वाक्यात् । ते च पापीयसः संवन्धिनः, न भगवदीयाः, किन्तु तद्विरोधिनश्च । अतो भगवद्विरोधि कामादित्रयं येषु लोकेषु, तान् लोकानितो ब्रजतमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

पूर्वं शापपर्यवसायित्वमज्ञात्वा कृतोऽतिक्रमः । आते च शापेऽमूर्खा वाग्गदाविभिर्दूरीकर्तुमशक्येति तेषां प्रार्थनयैव शापो गमिष्यतीति बुध्वा तेषां प्रसादनं कृतवन्तावित्याह—

तेषामितीरितमुभाववधार्य घोरं तं ब्रह्मदण्डमनिवारणमस्त्रपूगैः ।

सद्यो हरेरनुचराबुरु विभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकारेण ॥ ३५ ॥

तेषामिदि । आपस्तम्बश्चैतत्तो ग्लानिहेतुर्न भवतीति तदङ्गीकारार्थं ततोऽधिकं या वदन्विति तेषां पदयोः पतितौ । इत्यमुना पूर्वोक्तप्रकारेण तेषामीरितमवधार्य, तदुक्तश्चाऽर्थो ब्रह्मदण्ड इति निश्चित्य, अस्त्रपूगैश्चाऽनिवारणं मत्वा, हरेरनुचरावपि तेषां पदयोरपतताम् । तत्रापि पादग्रहौ, तेषां पादान् गृहीत्वा तत्र पतितावित्यर्थः । सद्य इति । विलम्बे पुनः शापो भगवद्दण्डो वा भवेदिति । माया वा ततो निर्गतेति हरेरनुचराविति भगवदभिप्रायाभिज्ञौ, स्थानान्तरे गमनमत्यरिष्टमिति । ॥ हि सर्वदा हरिः, अन्यत्र दुःखदुर्ता कोऽपि नास्तीति । तेषां वा मनसि जातं दुःखं दूरीकर्तुं तथा कृतवन्तौ, यत एतयोः स्वामी हरिः । किञ्च उरु विस्मृतः, अधिकं च भयं प्राप्तवन्तौ, श्रुत्यर्थस्तदैव जात इति । अतिकातरेणेति तेषां दमोत्सादनार्थं स्वस्य दैन्यं शोषितवन्तौ ॥ ३५ ॥

प्रकाशः

वाशिष्ठरामायणोक्तशापपादिदानीमपि भवेत् ।

× तद्वामित्यत्र । प्रकृष्टमिति । प्रकर्षम्, कस्याणमिति यावत् । चतुर्थीतृतीये इति । वामिति चतुर्थी, मन्दधीभ्यामिति तृतीया । वाक्यशेषस्तु ताम्भ्यामेवेत्यादिना व्याख्यात एव ।

एवं चरणयोः पतित्वा एकं प्रार्थयतः—

भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दण्डो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् ।

मा वोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोऽधः ॥३६॥

* भूयादघोनीति । अघोनि पापसहिते भगवद्भिर्योदण्डः कृतः, स भूयात् । तथा कथने हेतुः—यो दण्डो नौ आवयोः सुरहेलनं भगवदवज्ञाम्, भगवद्द्वैतावज्ञां च । अशेषं सर्वमेव हरेत । यदि तद्वत् शत्रो नाऽङ्गीकृतः स्यात्, तदा वरमपि न प्रयच्छेयुरिति तदङ्गीकरणम् । प्रार्थनामाह—मा वोऽनुतापकलयेति । वो पुष्पां योऽनुतापः, यथैव शत्रो दत्त इति; तस्य कलया लेखेन नौ आवयोरघोघो व्रजतोरपि मोहो मा भवतु । कामक्रोधलोभैर्नरक एव भवति, न संसारः; मोहेन च संसारो भवत्यतस्तत्प्रार्थनमुचितमेव । जायमानोऽपि मोह आवश्यकत्वात् तत्तज्जन्मनि भगवत्स्मृतिघ्नो मा भवेत्, किन्तु जायमानमप्यज्ञानं मोहात्मकं भगवत्स्मरणमेव संपादयतु । तु पुनरिह भगवति मोहो भवतु, भगवद्भिरात्मं मा भवत्विति । ‘व्रजतम्’ इति भगवद्वाक्यात् फलं शीघ्रमेव भविष्यतीति ज्ञापितम् । तथा स्मरणमपि भवत्विति प्रार्थनायां भावः । अघोघ इति दैन्यं ज्ञापितम् । दैत्याद्राक्षसा निरुद्धाः, तेभ्योऽपि मनुष्या इति; राक्षसानामपि देवयोनित्वात् ॥ ३६ ॥

एवं प्रार्थितेऽपि प्रसादे, अङ्गीकारेण दत्तेऽपि, साक्षाददानं पश्चात्तापव्याकुलानामुचितमेव, विवेकेन सर्वप्रतिरोधो वा । एवं सति सर्वनिर्द्वारार्थं भगवानागत इत्याह—

एवं तदैव भगवानरविन्दनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रमसार्यद्वयः ।

तस्मिन्ययो परमहंसमहामुनीनामन्वेपणीयचरणौ चलयन्सहश्रीः ॥ ३७ ॥

एवं तदैवेति । एवं सति तदैव भगवान् विबुध्य तस्मिन् स्थाने यथाविति सम्यग्व्यः । तदैवेति न ज्ञापनापेक्षा । तत्र हेतुः—भगवानिति । तर्हि पूर्वमेव कथं न प्रतीकारं कृतवानित्याशङ्क्याऽऽह—अरविन्दनाभ इति । सृष्टिजनकोऽयम्, यतः कमलनाभः । अतः पूर्वं न कृतवानित्यर्थः । तत्रैवं संदेहः—किं भगवता मुनीनामपराधो बुद्धः, आहोस्विस्तेष्वेकयोरिति; उभयत्र युष्मिनां सम्मवात् । तत्र निर्द्वारार्थमाह—स्वानां विबुध्य सदतिक्रममिति । स्वसेवकानामेवाऽपराधः, यतः सतामतिक्रमः कृत इति । अनेन प्रथमापराधस्तयोरिति सूचितम् । लोकेऽपि यः प्रथममपराध्यति स दण्ड्यः । ननु तेषामेव कथं नापराधः ? यद्वद्वैव प्रविष्टा इति । तत्राऽऽह—आर्यद्वय इति । आर्याः सन्मार्गवर्तिनो मर्यादायां श्रेष्ठाः, ते ह्यप्यस्य । अतो भगवदन्तःकरणे ते रोचन्त इति तेषामागमनं नाऽपराधः । आर्याणां ह्यघो वा । अतोऽप्यागमनं तेषामुचितमेव । तस्मिन् स्थाने ययौ, उभयोः कृतिसमर्थनार्थम् । यत् सेवकाभ्यां निवारितास्ते पुनरन्तःप्रवेशयितुं न युक्ता इति स्वयमेव तत्र गतः । न वा पश्चात्ते समानीताः, सत्कृता वा । तेषामपि चरणारविन्ददर्शनाकाङ्क्षा वर्तत इति चरणान्वे चालयन्स्तर गतः । एवं सत्युभयेषां संतो भवेत् ।

प्रकाशः

* भूयादित्यत्र । भगवदवज्ञामित्यादौ भगवत्पदं सनकादिपरं बोध्यम्, तेषु गूले ‘भगवद्भिः’ इति भगवत्पदप्रयोगान् । भगवत्परं वा भवतु, ‘द्राक्षणाः श्रमवो दैवम्’ इति वाच्यम् ।

सेवकानामुचित एव खेदः, मुनीनामपि, परमहंसमहासुनीनामन्वेपणीयौ तो चरणाविति । परमहंसाश्च ते महासुनयश्च । परमहंसा इत्यनेन धर्मनिष्कर्ष उक्तः, महासुनीनामिति ज्ञानोत्कर्षः । उभयोः कृष्टा विशिष्टस्यैव भगवत्शरणान्वेषिणो भवन्ति, काण्डद्वयार्थस्य सिद्धत्वात्, भक्तिरेवाशिष्यत इति । चलयन्निति चालयन्नित्यर्थः । सहश्रीः लक्ष्मीसहितः । तयाऽपि सहागमनं तथा, तस्या स्थित्या ह्यनवसरत्वमिति । सा पुनर्वहिरप्यानीता, तेन सेवकानां खेदः । अनवसरबोधान्मुनीनाम् । * लक्ष्म्या संतोषार्थमिति केचित् । कदाचित् लक्ष्म्या गर्वे जाते, तत्रिवृत्त्यर्थं लोकान्तरं पारिकल्प्य, तत्र जयविजयौ द्वारपालकौ निवेश्य, स्वयं प्रविष्टस्ताभ्यां लक्ष्म्या निरोधं कारितवान् । ततः प्रभृति तस्या मनसि तयोरेस्वरसोऽस्तीति । केचित् पुनर्जन्मत्रयसम्प्रकार्यार्थं शेषलक्ष्मीसुदर्शनान्यागतानीत्याहुः ॥ ३७ ॥

समागतं भगवन्तं वर्णयति—तं त्वागतमित्यादिपञ्चभिः । पूर्वं वैकुण्ठवर्णनाया भगवान्न वर्णित इति पञ्च-विद्याप्रवर्तकत्वेनाऽत्र वर्णितः । समागमक्रियायुक्तम्, समागमनहेतुकम् । समागत्य स्थितं चाऽपि, दृष्टम्, नतमिति क्रमः ॥ १ ॥ तत्र समागच्छन्तं वर्णयति—

तं त्वागतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुम्भिस्तेऽचक्षताऽक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यम् ।
हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकराम्बुम् ॥ ३८ ॥

* तं त्वागतमिति । तं भगवन्तम् । सेवकवन्न भवतीति तुशब्दः । आगतमिति दृष्टिपर्यन्तं शीघ्रमेव समागतम् । स्वपुम्भिः स्वसेवकैः प्रतिहृतमग्रे स्थापितं गमनौपयिकं पादुकादि यस्य । तयोश्चरणपतितत्वात् ते मुनय एवाऽवक्षतः । तैः पूर्वमपि तथैव हृदये दृश्यते, तथापीदानीं मक्षाविषयमवक्षतः । स हि स्वेच्छया अचक्षुर्विषयोऽपि चक्षुर्विषयो जातः । तेषां प्रत्यभिज्ञामाह—स्वसमाधिभाग्यमिति । स्वस्य समाधिं भजत इति, समाधेर्वा भाग्यम् । कदाचित्समाधौ एवभूतो भगवानाबिर्भवति, तदा समाधेर्भागे भवतीति । एव समाधावपि दुर्लभं इदानीं चक्षुर्विषयो जात इति तेषां भाग्यम् । समागमश्रमाभावाय छत्रेण चामराभ्यां च सहितं वर्णयति । हस्तस्येव श्रौर्ययोः । उभावपि श्वेतौ चामरौ रत्नदण्डौ अग्रे नम्रौ नम्रपुच्छाविव भासेते । तयोर्व्यजनयोश्च शिष्यो वायुः, तेन लोलच्छुभ्रं यदातपत्र छत्रम्, स एव शशी अमृतसावी चन्द्रः, तस्य केसरा अमृतविन्दुयुक्तकिरणा इव परितो यद्वा मुक्तामाला । तद्गता मुक्ता एव वायुना लोला शीकराम्बुप्राया भवन्ति । शीकरा अल्पकणा । वायुना भगवन्तमर्त्यं स्पृशन्त्यतः शीकराम्बुत्वम् । अत्राम्बुपदं शैत्यसूचनार्थम् । सर्वत्रैव शीकरा बहुजलप्राया जाता इति वाऽम्बुपदम् । केसरपदेन सौम्यं लक्षितम् । मान्द्यशैत्ये स्पष्टे । शशित्वात् तापहारित्वं सिद्धम् । अम्बुत्वात् पाऽपि । आतपत्रत्वादेव छाया । हस्तवाष्पलालजनकत्वम् । कस्याणो वायुरित्युत्कृष्टसर्वगुणो वायुरत्र निरूपितः । अत एव व्यजनयोः संवन्धी उक्तः, अन्यथा महाभूतो वायुश्चालनेनाऽभिव्यक्तो भवेत् । ॥ च कालादिधर्मसहित इति न निसर्गतं शीतल ॥ ३८ ॥

प्रकाशः ।

* एष तदेत्यत्र । लक्ष्म्या इत्यादिनोक्तं मतद्वयं टीकाकारान्तराणाम्, न श्रीपरस्येति बोध्यम् । 'श्रीमादित्यं निष्कामान्यपि बिभ्रतिभिः पूरयित्वा धमापयिषुम्' इति श्रीधरीये व्याख्यानात् ।

* तं त्वेत्यत्र । वाग्मियायाम् । हेतुकमिति । स्वार्थं च ।

एवमागच्छन्तं वर्णयित्वा तस्याऽऽगमनहेतुरूपं वर्णयति—

कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम स्नेहावलोककलया हृदि संस्पृशन्तम् ।

श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्वश्रूडामणिं सुभगयन्तमिवाऽऽत्मधिष्यम् ३९

* कृत्स्नप्रसादसुमुखमिति । भगवतो वैकुण्ठे स्थितिः, वैकुण्ठनिर्माणम्, विवादस्थाने समागमनं च सर्वेषामुपकारार्थं । ब्रह्माण्डे यदि वैकुण्ठस्थानं न भवेत्, तदा कुत्र गत्वा ब्रह्मादयः कार्यं निवेदयेयुः; यदि वा तत्र भगवान् न तिष्ठेत्, तदा निवेदिते कार्ये कथमवतरेत्; यदि वा तत्र भगवान् नागच्छेत्, तदा कथं सर्वसमाधानं भवेदिति । अतः संपूर्णा एव ब्रह्माण्डे ये वर्तन्ते, तेषां प्रसादार्थं सुमुखम् । अनेन भगवदागमनं कस्याऽपि नाऽपकारि, मुनीनां जयविजययोश्च । अङ्गमित्यस्य सर्वाणि विशेषणानि । स्पृहणीयधाम । स्पृहणीयं धाम तेजो यस्य । दीपादिकान्तिः सर्वेषां न स्पृहणीया, नाऽपि सर्वदा; इदं त्वानन्दरूपमिति स्पृहणीयत्वम् । धामपदं कान्त्यैवाऽऽनन्दजनकमिति । अनेन पर्यवसानविचारामा-
धेऽपि सर्वेषां प्रसादहेतुर्भवतीत्युक्तम् । किञ्च, स्नेहावलोककलया हृदि संस्पृशन्तमिति । कालान्तरे फलदानं दूरे तिष्ठतु, इदानीमेव स्नेहपूर्वकं यदवलोकनं करोति, तस्याऽवलोकनस्यैकदेशेनाऽपि भावितेन भगवान् हृदये निविशति । कलया सह वा हृदि सम्यक् स्पृशन्तम् । अनेन सर्वेषां हृदये तापापनोदो ज्ञानजननं च सूचितम् । एवं विशेषणत्रयेण कार्यतो बहिरन्तश्च सर्वसुखदायि भगवदङ्गमित्युक्तम् । एव-
मङ्गमात्रस्यैव गुणानुक्त्वा आभरणानामुपयोगमाह—श्यामे पृथाविति । श्यामवर्णं स्थूले वक्षःस्थले, कपपापाणे सुवर्णरेखेव, श्रीवस्ते या लक्ष्मीस्तया कृत्वा स्वश्रूडामणिं वैकुण्ठं सुभगयन्तं सौभाग्ययुक्तं कु-
र्वन्तम् । आत्मधिष्यं स्वनिवासस्थानम् । भगवान् यत् श्रीवत्सलक्षणं स्वस्याऽसाधारणं रूपं गृहीत्वा तिष्ठति, तद्वैकुण्ठशोभार्थम्; अन्यथा तादृशं रूपं किमर्थं गृहीयात् ? सर्वस्याऽपि जगतः शोभा स्वर्गः, तस्यापि मुकुटमणिर्वैकुण्ठः, तस्याऽपि शोभा वक्षःस्थलस्थितलक्ष्म्या । अनेन लोकवत् स्थानादिसौन्द-
र्येण भगवत्सौन्दर्यं न, किन्तु भगवत् एव सर्वं सुन्दरं भवतीति निरूप्यते । वैकुण्ठस्य शोभां कुतो जनम-
तीत्याकाङ्क्षायामाह—आत्मधिष्यमिति । इवेत्यनेन नैतावदेव प्रयोजनम्, किन्त्वन्यदप्यस्तीति सूचि-
तम् । श्रिया विना न कापि शोभा । सा च चञ्चलेति तस्या रमणार्थं श्यामं शृङ्गाररूपम्, स्थूलनालि-
ङ्गनयोग्यम्, तस्याः स्वानन्दत्वादुरःस्थलमासनं कृतम् । हृदये हि सर्वस्य सुखम्, सर्वमेव भगवद्भूदये वर्चत इति सर्वस्याऽपि सुखमपि जनयति । इदमपि वचनमात्रम्, वस्तुतस्तु ब्रह्माण्डमध्ये आनन्दोऽभि-
व्यक्तस्तिष्ठति भगवद्भूतः, तेन सर्वं सुखितमिति । एवं श्रीवत्सस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥ ३९ ॥

पीताम्बरादीनां प्रयोजनमाह—

पीतांशुके पृथुनितम्बिनि विस्फुरन्त्या काञ्च्याऽलिभिर्विरुतया वनमालया च ।

चलुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमञ्जम् ॥ ४० ॥

प्रकाशः ।

* कृत्स्नेत्यत्र । अङ्गविशेषणपक्षे संस्पृशन्तमित्यादौ पुंस्त्वमार्थम् । अङ्गपदं वा प्रेमादिपदवत् पुत्र-
पुंसकयोरिति बोध्यम् । उपयोगमिति । प्रदर्शनस्य प्रयोजनम् । एवमग्रे विनिषोगादिशब्देऽपि बोध्यम् ।

पीतांशुक इति । पीतमंशुकं यस्य, एतादृशे स्थूलनिम्बयुक्ते कटितटे, पीताम्बरोपरि विस्फुरन्त्या कान्त्या, अमरैर्विशेषेण विस्तृतया वनमालया च आत्मधिष्यं सुमगयन्तमिति संबन्धः । आत्मनः स्वस्य पुरुषोत्तमस्य धिष्यं जगद्रूपं वा । पीतमम्बरं वेदः, तद्रूपौ प्रसृतं यज्ञादिद्वारा हृदयादिशुद्धिं संपाद्य, आत्मनामात्मनो वा धिष्यन्त्वं, धिष्यन्तःकरणादिकं वा शोधयति । नितम्बा हिमालयादिसमीप-भूमयः, ते पृथक् सर्वफलजनकत्वात् कर्मभूमिरूपाः । तच्चदि भगवानाधिदैविके रूपे पीताम्बरं स्थापयति तदैवाऽत्र वेदः प्रचरति, तदैव च भगवतोऽधिष्ठानं सर्वेषां हृदयं भवति । तत्र विस्फुरन्ती या काञ्ची काञ्चननिर्मितं दाम उपनिषदर्थरूपम्, तथा सुतरामेव महतां हृदयमधिष्ठानं भवति । विस्फुरन्त्येति योगादिसहितया । यथेतादृशी ब्रह्मविद्या न भवेत्, तदा कुत्राऽपि भगवत्स्थितिर्न भवेदिति । वनमालया च भगवद्गुणकीर्तनरूपया । अलपो अमरा मृत्पुरहिताः पञ्चगुण्याका भगवद्भक्तास्तेषां गुणानां वक्ताः, सत्कीर्तितभगवद्गुणव्यतिरेकेणाऽपि भगवान् न हृदये तिष्ठति । अतो मूले पीताम्बरकाञ्चीदामवनमालानां धारणे भूमौ मार्गत्रयं प्रसिद्धं तिष्ठतीत्यर्थः । चकाराद्भगवत्कृपया च उपवीतादिरूपया । एवं त्रयाणां विनियोगमुक्त्वा वलयादित्रयस्य विनियोगमाह—वल्युपकोष्ठे वलयो यस्य । चत्वारो भगवद्भक्ताश्चतुःपुरुषार्थरूपाः, तत्र तत्र क्रियास्तत्तत्साधकां हस्तरूपाः, तेषां शोभा भगवत्स्थितुर्मूर्तेर्ज्ञाने भवति । वलयाः तज्ज्ञानात्मकाः, ते चेत्त्र न प्रतिष्ठिताः, तदा न कोऽपि पुरुषार्थः सिध्येदिति पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं वलयोपयोगः । गरुडो हि कालात्मा, स भगवत्पराक्रमेण प्रतिरुद्धः, अन्यथा भक्तानपि भक्षयेत् । विशेषेण न ता या भगवन्माया, तस्याः पुत्रो गरुडः कालः । सैव श्रदेति वैष्णवतन्त्रे । तस्यांऽसे स्कन्धे, प्राणिनाम-दृष्टे प्रवाहे वा, विन्यस्तो हस्तो येन । इतरेणेति वचनात् भक्तानामर्थे एको व्यापारः, लोकानां भ्रामणार्थं चाऽपर इति । तदाह—इतरेण ध्यानमब्जमिति । इतरेणेति विशेषतो भगवत्संबन्धरहितानेव मोह्यतीति ज्ञापितम् । अञ्जं जगदात्मकं कमलम्, भगवच्छब्दार्थं वा लीलाकमलमितरेषु कम्पयति ४०

कुण्डलादित्रयस्य विनियोगमाह—

विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्हगण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ।

दोर्दण्डपण्डविवरे हरता परार्ध्यहारेण कन्धरगतेन च कौस्तुभेन ॥ ४१ ॥

विद्युत्क्षिपदिति । विद्युतमपि क्षिपती ये मकराकृते कुण्डले, तयोर्मण्डनमर्हति यद्रण्डस्थलम्, ऊर्ध्वं नासिका च; ताम्यां मुखं मुखं यस्य । मणियुक्तं किरीटं यथेति च । शिरो द्विधा वर्णितम्, वृत्तरूपं कोशस्थानरूपं च । साहस्ययोगौ कुण्डले, विद्युन्मृत्युः, कपोलद्वयं च प्रेमप्रपत्ति । साहस्ययोगौ तयोरक्रम, वैतृष्ये भगवत्स्मरणे चोपयुज्यते । तौ चेन्मृत्युनिवारकौ भवतः, तदैवाऽस्मिन् शास्त्रे उपयुक्तौ । मकरो हि जलप्राहः प्राकृतं शरीरादिकं असति, तथाऽभिमानं शरीरं च साहस्ययोगौ प्रसतः । ताम्यां कृतमण्डनस्याऽप्राकृतरूपस्य योग्यं भवति गण्डस्थलम् । तादृश एव भक्तिप्रपत्ति उत्पद्यते । यतः सर्वदोषाभावो नासिका, सा चेदूर्ध्वा भवति, तदा भक्तिमार्गः शोभते । औपनिषदं ज्ञानं शिरः, तत् साध्यं पारमेष्ठ्यं वा तदपि मणियुक्तकिरीटयुक्तम्, मणिस्तत्र भगवत्स्थाने गच्छन्तो भक्ताः । ते चेत्त्र न गच्छेयुः, सत्यलोक-स्य शोभेन न स्यात् । अतो मणिमत्किरीटं यन्मुकुटे स्थापयति, तेन भक्तास्तत्र प्रतिष्ठिता भवन्ति । हार-स्य प्रयोजनमाह—दोर्दण्डपण्डविवरे हरता परार्ध्यहारेणेति । दोर्दण्डाभ्यन्तारः, तेषां पण्डं समूहः ।

तस्य विवेके मध्ये हरता; हरतीति हरन्; मनोहरेण । त्रैलोक्यशोभां वा हरता, उपलक्षणे तृतीया । मुक्ताहारो मुक्त्यः सर्वे हारा एवेति । ते हि स्वसंघातं हरन्ति, तेषां समूहो हारः । ते चाऽस्मिन्ब्रह्माण्डे परार्ध्याः । परं ब्रह्मण आयुः, तदर्थं मूल्यं येषाम् । ब्रह्मण उत्पत्तिक्षणमारभ्य तत्समाप्तिपर्यन्तं ब्रह्माण्डान्तरे कृतपुण्यपुक्षा ये, ते परार्ध्याः । परार्ध्येति पाठे अस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे पूर्वोक्तन्यायेन परार्द्धमायुर्हन्तीति परार्ध्याः । ते च ते हाराश्चेति । ते च भगवता महता प्रयत्नेन संरक्षितास्तेभ्यः परितो दोर्दण्डाः । अश-
न्यप्रतीकारदोषनिवृत्त्यर्थं पुनर्विवरे स्थापिताः । दीपो दण्डत्वम्, बाधकत्वेन समामातानां प्रहरणार्थम्, न तु रक्षामात्रार्थत्वम् । एवं हारमुक्त्वा कौस्तुभविनियोगमाह—कन्धरा कण्ठः, कं शिरो धारयतीति; सुल-
धारकश्च । तद्वत्तेन कौस्तुभेनाऽप्युपलक्षितः । कौ प्रथिव्यां स्तोत्रेण भान्तीति ये भगवद्भक्ता मुक्ताश्चित्यस्य तत्त्वात्मकाः, तेषां समूहः कौस्तुभम् । ते चाऽऽनन्दधारके योजिताः । कौस्तुभं चेद्भगवान्न स्थापयेत्, भ-
क्तानां ब्रह्मानन्दो न स्यात् । चकारादन्वदपि कण्ठाभरणं लक्ष्यते, गोपिकादितत्त्वरूपम् । यथास्थित-
चकाराच्च वक्षस्थलेऽपि कौस्तुभस्य स्थितिर्विधीयते । तदा गोपिकादीनामन्येषां वा भक्तानां जगत्प्रकाश-
कर्त्तुं सिध्यति ॥ ४१ ॥

एवमभरणादीनां विनियोगमुक्त्वा अङ्गतत्तसौन्दर्यस्य माहात्म्यस्य च विनियोगमाह—
अत्रोपसृष्टमिति चोत्स्मितमिन्दिरायाः स्वानां धिया विरचितं बहुसौष्ठवाढ्यम्,
मह्यं भवस्य भवतां च भजन्तमङ्गं नेमुर्निरीक्ष्य नवित्तदृशो मुदा कैः ४२

अत्रोपसृष्टमिति । इन्दिराया उत्स्मितं सौन्दर्यगर्भोऽत्रोपसृष्टम्, वत्स इव स्तनपानार्थं भगवत्सौन्द-
र्यलेशमाप्स्यर्थं प्रस्थापितमित्यर्थः । इतीति समाप्तिस्वरूपम्, हस्तेन दर्शयति च । त्रैलोक्यसौन्दर्यं चाऽत्रोप-
सृष्टम्, चकारात् ब्रह्माण्डात् परभूतमपि । स्वानां भक्तानां निश्चयात्मिकया बुद्ध्या च यद्विरेणेण रचितं
ध्यानादिना परिकल्पितम् । सौन्दर्यजनितगर्वधोपसृष्टः । सौन्दर्यमेवोपसृष्टम्, गर्वो वा; ततोऽप्युक्त्यै प्रा-
प्स्यतीति । ये पुनर्लक्ष्म्या भगवति गर्वं प्रतिपादयन्ति, ते लक्ष्म्या दोषमेव कथयन्तीत्युपेक्षणीयाः । श-
ङ्कितमपि तदिति भक्तैः कथमेवं धिया क्रियेत । भगवत्सौन्दर्यप्राक्कथ्यस्याऽयं विनियोगः स्पष्ट एवोक्तः ।
संस्थानविरोधस्य विनियोगमाह—बहुसौष्ठवाढ्यमिति । सौष्ठवमवयवविन्यासप्रकारः । तच्च सौष्ठवं ब्रह्मणा
निर्मितकमलादिषु वर्तते । तथापि ब्रह्मणा ज्ञायते तावत् सौष्ठवं तस्य । ततोऽप्यधिकं बहुसौष्ठवम्, तेन
च दृष्टमाढ्यम् । तादृशमि सौष्ठवं पूर्णमित्यर्थः । अनेन ब्रह्माण्डेऽस्मिन् ब्रह्मनिर्मितातिरिक्ता अपि भ-
गवदीया बहवः पदार्था भवन्तीति सूचितम्, अन्यथा मूले तथा सौष्ठवं न प्रकाशितं स्यात् । एतावद्वरे
सृष्टिपदार्थानामुपयोग इति नाऽधिकं वर्ण्यते । मूलस्वरूपापनाय माहात्म्यमाह—मह्यं भवस्य भवतां च
भजन्तमङ्गमिति । मङ्गमिति पञ्चमर्थे चतुर्थी भगवत्स्वरूपस्य स्वफलत्वस्यापि । राजसतामससात्त्विका-
नामाभिदेविकादिभेदभिन्नानां सर्वेषामेव भजनीयमङ्गम् । भजनीयमिति वक्तव्ये भजन्तमिति सफलं भजनं
निरूपयति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति वाक्यात् । भजनीयमिति पाठस्तु स्पष्टः । सर्वेषां भजनीय-
रूपप्राकट्येन सर्व एवाऽनीश्वरवादा निरस्ताः, अन्यथा प्राप्तमहाफलानां कथं भजनीयः स्यात् ? मोक्षोपयोगि-

प्रकाशः ।

अत्रोपसृष्टमित्यत्र । चकारस्य उत्स्मितपदेनाऽन्ययमभिप्रेत्याहुः—गर्वधोपसृष्ट इति । 'ये पुनरि-
त्यादि । इदं न श्रीपरमतम्, 'इन्दिराया उत्स्मितम्, अहमेव सर्वसौन्दर्यनिधिरित्यदंकरणम्, अत्र भगव-

‘पदार्थाश्चैते न भवन्ति, अधिकारिणां कथं भजनीयः स्यात् ? दृष्टौ च कथनं विरुध्येत, नित्यं च ब्रह्मा दीनां भगवद्भजनम्; अतो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थमेव भगवत्प्राकट्यमिति सर्वेषां भगवद्भजनं सूचयति । तेन सनकादयो भगवन्तं दृष्ट्वा तथात्वं ज्ञातवन्त इति निरीक्ष्य नेपुरित्युक्तम् । सर्वे विशेषास्तेषां दृष्टौ स्फुरिता इति नमनं कृतवन्तः । नमने प्राप्तं दोषं वारयति—नावितृमुदृश इति । न विशेषेण तृप्ता दृशो येषाम् । नमस्कारस्य दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् बाह्ये तेषां न रस इति नमस्कारो ज्ञापयेत्, तद्व्यावृत्त्यर्थमावितृमुदृश इत्युक्तम् । ननु तथापि साधनात्फलमुत्कृष्टमिति दर्शनं परित्यज्य कथं नेमुस्तत्राऽऽह—मुदेति । सकृद्दर्शनेनैव पूर्ण आनन्दो गङ्गायां घट इव निमग्नः, अतो मुदैव नेमुः । मुदैव हि ते नामिताः, पूर्णानन्दाश्चरणयोः पतिता इत्यर्थः । तथा दृष्टिर्न तृप्तेति तेषां तुच्छत्वं निराकृतम् । कैः शिरोभिः । शिरसा नमस्कारो ब्रह्मविदां ब्रह्मत्वसूचकः ४२

एवं कृते भगवद्दर्माः प्रविशन्तीति ज्ञापनार्थं तेषु भगवद्दर्माः प्रविष्टा इत्याह—

तस्याऽरविन्दनयनस्य पदारविन्दकिञ्जल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ।

अन्तर्गतः स्वविचरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ ४३ ॥

* तस्याऽरविन्दनयनस्येति । तेषां चित्ततन्वोः भगवच्चरणसंबन्धिवायुः संक्षोभं कृतवान्, तच्चाऽयुक्तम्, यतस्ते अक्षरोपासकाः । आत्मरूपप्रक्षोपासकास्ते देहेन्द्रियान्तःकरणधर्माध्यासराहिताः । अतस्तेषां न कापि क्षोभः । भक्तिरसस्तु नास्त्येव । तथापि भगवत्सान्निध्यात् भगवदीया धर्मा यथा महादोषं दूरीकुर्वन्ति तथाऽतिशयमप्यादधते । तत्र तेष्वातिशयाधाने संस्कारा उच्यन्ते—तस्यारविन्दनयनस्येति । स हि प्रसिद्धः सर्वानेव स्वापोक्षितान् भक्तान् करोति, तथैतेऽपि भगवदपोक्षिताः । अनेनेच्छयैव ते भक्ताः कृता इति ज्ञापितम् । किञ्च, अरविन्दनयनस्येति । कमलनयनस्य दृष्टयैव ते संस्कृता इति । अरविं धतीति रविव्यतिरक्तं खण्डयतीत्युपजीव्यातिरिक्तं धर्मं तेषामपि दूरीकरोतीति तेषां विरुद्धधर्मान् निवर्तयति । नयनं हि प्रापकम्, प्रार्पणरूपत्वात् । अतो दृष्ट्या वायका धर्मा दूरी कृताः, प्रयोजकाश्च स्थापिता इत्युक्तम् । किञ्च, पदारविन्देति पादयोः स्पर्शस्तेषु वृत्तः । पद्यते ज्ञायते इति पदं ज्ञानात्मकम्, तत्स्पर्शे तेषां विशेषज्ञानमपि गतम्, वयमात्माविद एवेत्याग्रहो निवृत्त इत्यर्थः । तदप्यरविन्दं स्वप्रकाशातिरिक्तमात्मनि दूरीकरोतीति ज्ञानधर्मो निरूपितः । तस्य किञ्जल्काः केसराः, खण्डशो दोषनिवर्तकाः, वैरीपथैरिव मिश्रो यो भक्तिनिष्ठ-भक्तत्वापादकशरीरजनकजोमिश्रो वायुर्धाममार्गेणाऽन्तः प्रविष्टः (स) स्थूलशरीरनिरपेक्षमेव मध्ये शरीरमुत्पादयति । तदा चित्तदेहयोः पूर्वयोरंशतो ग्रहणत्यागकरणात्संक्षोभो युक्त एव । गन्धस्य हि द्वारं नासिका, अतस्तत्र गन्धस्य प्रतिबन्धो न जातः । अयं च गन्ध आधिदैविक इति स्वशब्दप्रयोगः, तेषां सर्वेषामेव साधनस्य तुल्यत्वात् । अत एव अतुःसतोऽपि प्रहादो भक्तो जातः । जयविजयगता भक्तिश्चतुर्थं स्या-

प्रकाशः ।

‘सौन्दर्यं उपसृष्टमस्तंगतम्’ इति व्याख्यानात् । अतोऽन्यस्य बोध्यम् । मतान्तरव्यावृत्त्यर्थमिति । शिव-भागवतशक्तिभागवतादिमत्तादिव्यावृत्त्यर्थम् ।

* तस्येत्यत्र । ज्ञापितमिति । तस्येतिपदेन ज्ञापितम् । अरविन्देत्यस्य निरुक्तिमाहुः—अरविन्द्यतीत्यादि । उपजीव्यातिरिक्तं धर्ममिति । तेषामुपजीव्यः प्रकाशो ज्ञानात्मकः, तद्व्यातिरिक्तमित्यर्थः । आधिदैविक इति । ‘प्रापं च गन्धः’ इति वाक्यात् प्राणेन्द्रियात्मकः ।

वितेत्यर्थः । ज्ञानं च तेषां ताम्बां दधमिति ॥ ४३ ॥

ततो भक्तवत्ते प्रणामं कृतवन्त इत्याह—

ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्दीक्ष्य सुन्दरतराधरकुन्दहासम् ।

लब्धाशिपः पुनरवेक्ष्य तदीयमद्भिद्वन्द्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्नुः ॥ ४४ ॥

* ते वा इति । ते चत्वारोऽपि वै निश्चयेन भक्त्या व्याकुलिता भगवदीयमद्भिद्वन्द्वं निदध्नुः । भक्तिर्हि भागवत्संबन्धं सर्वतः प्रापयितुं सकृदेव सर्वं देहेन्द्रियादि क्षोभयति । तत्र ज्ञानादिना न निर्धृतिः, अन्योन्य-विरोधान्न समाधानम्, अतः केवलं सर्वसमाधानकर्तृभगवच्चरणारविन्दद्वन्द्वं निदध्नुः । ध्यानासूयं तेषामनि-र्धृतौ हेतुमाह—अमुष्येति । स्वस्य भक्तत्वमुत्पादितवतो वदनमेवाऽसितपद्मकोशौ नलिकमलमुकुलम्, उद्दीक्ष्य, लब्धाशिपो भूत्वा, अनुरागदृष्टिं प्राप्य, पुनरवेक्ष्य; बहुधा नमस्काराः, बहुधा च मुखदर्शनम्, माहात्म्यज्ञानम्, स्वरूपसौन्दर्यं चाऽन्तःकरणं दृष्टिं च वशीचकार । जीवस्तु तदुभयानुरोधी पर्यायेण तयोः समाधानं कृतावांस्तथापि तद्वन्द्वं न समाहितम्, उभयोरेकषासमाधानमावादेकोपद्रव सिद्ध एव । असितपद्मकोश-मित्यभूतोपमा । देशान्तरे तादृशकमलसम्भवः । ऊर्ध्ववीक्षणे नयनस्य हेतुत्वार्थं तथोक्तम् । तद्वि न सर्व-कृष्णम् । रूपतो ज्ञानतश्चाऽस्य तथात्वं भविष्यतीति स्थापनार्थं पञ्चपदप्रयोगः । सजातीया जातीयपौषका इति, कोशाद्येन तद्वतानां रक्षा सूचिता । ऊर्ध्ववीक्षणेन चरणयोः पतिता एव ते मुस्तारविन्दं पश्यन्तीत्युक्तम् । सुन्दरतरं यत् कुन्दपुष्पम्, तद्वद्भासो यस्य । इयमेव द्वाशीः । सुन्दरतरत्वेन पूर्वावस्थानिवारकमायामृतावपि पूर्वावस्थाकृतसुखनिवृत्त्यमाय उक्तः । तरपुष्पयेन बाधिक्यमुक्तम्, ब्रह्मानन्दाद्ब्रह्मानन्दस्य महत्त्वान् । सुन्दरतरमपरं वा । तदा तत्र परमानन्दावधिकरसो लोभात्मकः स्थापित इति तद्वत्सदृशीं हासो गोपिका-नामिव सुखदः । तस्य सुन्दरतरत्वमानन्दमूर्तेश्वरानन्दाद्ब्रह्मजनानन्दाच्च महानानन्द इति ज्ञापयति, अन्यथा केवलमोहोऽनिष्टहेतुः स्यात् । कुन्दपुष्पसाम्यता भौतिकरागव्यावृत्त्यर्था । मोहोऽपि भक्त्यर्थमेव न विष-यार्थः । कुं पृथ्वीं दक्षि स्फण्डपतीति कुन्दम् । एतादृशं प्रसादं प्राप्य पुनस्त्वेक्षणं स्वहृदये भगवच्चरणारवि-न्दाविर्भावार्थम् । अत एव तदीयमद्भिद्वयमाविर्भावात् चित्ते निगृह्यत इति निदध्नुः । द्वन्द्वपदगवताराभि-प्रायम् । साकारब्रह्मवादे नाऽन्यथासिद्धिः स्यात् । तस्य चरणस्य भक्तिमार्गसिद्धस्य सर्वपुरुषार्थदातृत्व-ज्ञापनार्थम्—नखा एव ये अरुणमणयः, तेषामाश्रयणं यत्र । ते हि चिन्तामणिरूपा अरुणवर्णाः, अनुरा-गपूर्वकत्वात् । अनेन तेषां सर्वोऽपि मनोरथः पूर्ण इति सूचितम् ॥ ४४ ॥

प्रकाशः ।

* ते वा इत्यत्र । सकृदिति । एकवारम्, युगपदेवेत्यर्थः । तत्रेति । क्षोभे । समाधानमिति । पक्षपातः । हेतुत्वं व्युत्पादयितुं तत्रेव भगवन्मुखयोः समानं धर्ममाहुः—तद्दीत्यादि । तथा च, पोषणार्थमुद्दीक्षणमित्यर्थः । इयमिति । हासावगतप्रसादरूपा । सुन्दर(तर)त्वेनेति । हासस्य तथात्वेन । महादस्य ऊतिर्लोपोपयोगित्वे-नैतेष्वधिकाराभावाद्भक्ष्यमाणव्याख्यानस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वेऽपि स्वरूपविचारेणाहुः—सुन्दरतरमधरं वेति । अन्यथेति । तत्तदुपयोगिसौन्दर्यभावे । अन्यथासिद्धिरिति । पुनरक्तिः ।

एवं तेषां भक्तकृत्यमन्तरूपत्वा स्तोत्रादिलक्षणं बाधगाहुः—

पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गेध्यानास्पदं बहु मतं नयनाभिरामम् ।

पौंसं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरोत्पात्तिकैः समगृणन्त्युत्तमष्टभोगैः ॥ ४५ ॥

× पुंसामिति । भगवति स्तुतिर्युक्तैव, न त्वसद्गुणारोपभूता । ननु ज्ञात्वा हि भगवद्गुणा यत्तन्याः, भक्तैरेव च ज्ञायन्ते गुणाः, एते च पूर्वं न भक्ता इति कथं गुणज्ञानमित्याशङ्क्य, भक्तत्वाभावेऽपि पूर्वमेते योगिनः, तत्र योगसिद्ध्यादिकं भगवता जातमिति, तेन मार्गेण तादृशं माहात्म्यं ज्ञायत इति वक्तुं योगोपयोगित्वेन भगवन्तं विशिनष्टि पञ्चभिर्विशेषणैः । योगे प्रथमं ध्येयं रूपम्, अन्ते च योगसिद्धिप्रदम्, मध्ये त्रीणि रूपाणि । निरन्तरध्यानेन तस्मिन्नादरः, तदा बहुमतं तद्भवति । ततो भगवत्साक्षात्कारः, तदा नयनाभिरामो भवति बहिर्दर्शनं दृष्ट्वा । अन्तरपि स्वदेहान्तर्हृदये प्रादेशमात्रं द्वितीयस्फुट्योक्तं पुरुषं पश्यति, तदा तदुक्तप्रकारेण फलं भवति । अवान्तरफलं चाऽणिमादिरूपं भवतीति तत्रैवोक्तम् । योगस्य बहुविधत्वात् तत्तत्फलदानार्थमिदमेव रूपं ध्यायत इति सर्वफलदातृत्वं तस्य ज्ञायत इति वक्तुम्, नानाविधगतिम्, मोक्षरूपां वा, मृगयतां पुंसां ध्यानास्पदमित्युक्तम् । पुरुषा एव योगिन इति पुंसामित्युक्तम् । बहुकालं योगं विधाय योगबलेन सार्वज्ञ्ये जाते प्राणिनां का गतिरित्यपेक्षायां तन्निश्चयार्थमपि भगवान् ध्यायत इति मृगयतामित्युक्तम् । पुरुषरूपमन्तर्यामिरूपमेव, साक्षात्फलसाधकत्वेन तस्यैवोक्तत्वात् । बहुभ्योऽणिमाद्यष्टैश्वर्यं प्रयच्छन्नपि स्वयं रिक्तो न भवतीति विज्ञापनार्थमनन्यसिद्धैरित्युक्तम् । भगवतोऽणिमादयो नाऽन्यत्र सिद्धाः, अतो दीयमाना अपि नाऽन्यत्र स्वतो गच्छन्ति, किन्तुंश्चत एव । तत्र हेतुरौत्पात्तिकैरिति, न हि स्वाभाविका गच्छन्ति । अष्टभोगा अणिमादयः । मनसा सह पदं ज्ञानेन्द्रियमुखानि, गुह्या भोगौ वा अष्टभोगाः । अष्टभोगैरित्यपि पाठे स एवार्थः । सम्पन्नगृणन्मग्रे स्पष्टीभवित्यति ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमाहुः पञ्चभिः—

कुमारा ऊचुः ।

योऽन्तर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं सोऽद्यैव नो नयनमूलमनन्तराद्धः ।

यद्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्राऽनुवर्णितरहो भवदुद्भवेन ॥ ४६ ॥

* योऽन्तर्हित इति । योगे लोके तथा भक्तो भवान् विख्यातमङ्गलः । सर्वात्मना वयं दाता लब्धं तत्र च यत्फलम् । १ । एतावतैव तैः स्तोत्रं कृतं भक्त्याऽतिविह्वलैः । अपराधस्य करणाऽधिकं स्फुरितं हृदि । २ । तत्र प्रथमं भगवन्तं ब्रह्मत्वेन स्तुवन्तः शास्त्रार्थपरत्वं स्तुतिपरत्वं वा मा भवत्विति पूर्वदर्शनेन यो दृष्टः स एवाऽयमिति प्रत्यभिज्ञां वदन्तस्तस्याऽन्तर्ध्यायित्वं समर्थयन्ति—योऽन्तर्हित इति । यस्त्वं दुरात्मनां हृदि गतोऽप्यन्तर्हितः, सोऽद्यैव नोऽस्माकं नयनमूलं नो राद्धो न सिद्धः, किन्तु यद्येव कर्णविवरेण हृदयं गतः, तदैव परावृत्तचक्षुषा दृष्ट इति नयनमूलं तदैव राद्धः । ब्रह्म प्रकारद्वयेन निश्चीयते, शास्त्रतोऽनुभवतश्च । तत्र शास्त्रं दुष्टानां ब्रह्मसाक्षात्कारो न भवतीत्याह, न

प्रकाशः ।

× पुंसामित्यत्र । तत्रैवोक्तमित्यन्तं विशेषतात्पर्यकथनम्, तदग्रे व्याख्या ।

* योऽन्तर्हित इत्यत्र । कारिकायाम् । लोक इति । सर्वलोकवन्धे वैकुण्ठलोके । शास्त्रार्थपरत्वमिति म्वाक्यस्य शास्त्रार्थानुवादकत्वम् । समर्थयन्तीति । हृदिगतत्वकथनादिना समर्थयन्ति । शास्त्रतोऽनुभव-

तु सतां साक्षात्कारो भवतीति, तथा सत्यनुवादकत्वं स्यात् । अत उपनिषदामात्मब्रह्मवाक्यरूपाणामन-
धिकार्यसाक्षात्कारविषयप्रतिपादकत्वम् । तदेव प्रथममत्राप्याह—यस्त्वं दुरात्मनां हृद्वतोऽप्यन्तर्हित
इति । स त्वमेव । अनेन शास्त्रप्रतिपाद्यो भगवानेवेति निरूपितम् । स एव हृदये प्रकाशत इत्यनुभव-
माह—सोऽर्घवेति । बहिरिन्द्रियविषयत्वेनात्मत्वं स्यादित्यादिमप्यस्माकं चक्षुरात्मदर्शनाभ्यासवतामावृत्तमे-
वेति न बहिर्दर्शनमिति वक्तुं पूर्वदर्शनेन सह साजात्यं प्रतिपादयन्त आहुः—अद्यैव नयनमूलं राद इति ।
एतद्दर्शनस्याऽप्रथमदर्शनत्वादानादर एव, प्रथमदर्शनस्यैव अनधिगतार्थज्ञानत्वेनाऽऽदरविषयत्वात् । भक्ति-
मार्गानुसारेणाऽप्यन्तर्भगवत्साक्षात्कारो जात इति वक्तुम्—कर्णविवरेण गुहां गत इत्युक्तम्, अन्यथा अ-
न्तरेव तस्याऽऽविर्भाव उक्तः स्यात् । ‘प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण’ इति तु भगवच्छास्त्रम् । पूर्वमपि वयं भवदी-
या एव, अन्यथाऽस्मत्पिता ब्रह्मा भवद्ब्रह्मस्यमस्मात्तु न वदेत् । न च ब्रह्मा शास्त्राधिकारं न जानातीति
वक्तव्यम्, यतस्तव साक्षादौरसः पुत्रः । अतः ‘स्वानां भावसरोरुहम्’ इति न विरोधः ॥ ४६ ॥

एवं भगवन्तं परब्रह्मत्वेन स्तुत्वा, आरोपेणैवं कथनमित्याशङ्कान् व्यावर्तयन्ति—

तं त्वा विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन संप्रति रतिं रचयन्तमेवाम् ।

यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्धन्यो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥ ४७ ॥

॥ तं त्वा विदामेति । तमेव परब्रह्मरूपं त्वां विदामः । अन्यथा ज्ञात्वा अन्यथाकथनार्थमुत्प्रेक्षा भवति;
तथा प्रकृते नाऽस्ति, किन्तु त्वां परमात्मतत्त्वमेव जानीमः । एते हि सादृश्यानुसारिणः, एतेषां
तत्त्वपदमयोगः सर्वत्र । तत्त्वं सहजं रूपम् । तत्र तत्त्वेष्वात्माऽप्येकं तत्त्वम् । तत्र तेषामप्यात्मनस्त्रैविध्यम् ।
अस्मदादिजीवा अंशमायाः, तेऽप्यात्मान इत्युच्यन्ते । यश्च प्रकृत्यविघाता मुख्यः, सोऽप्युच्यते पञ्चवि-
ंशतितत्त्वेषु परः श्रेष्ठः । ततोऽप्युत्तमोऽसन्नोदासीनः परमात्मा, स एव प्राप्य इति तं त्वां जानीम इत्य-

भकाशः ।

तुर्धोति । ‘तं त्वौपनिषदम्’ इति, ‘मनसैवाऽनुद्वेष्टव्यम्’ इति भुतेस्तथेत्यर्थः । शास्त्रमिति । ‘न सहदे
तिष्ठति रूपमस्य’ ‘न चक्षुषा पश्यति कश्चनेनम्’ इति, ‘न तं विदाय’ इति, ‘नाऽयमात्मा बलहन्ति लभ्यः’
इत्यादिश्रुतिरूपम् । ननु तर्हि ‘तमक्रतुं पश्य(तं)(ति वीत)जोक्तः’ इत्यादिश्रुतीनां का गतिरित्यत, अहुः—न तु
सतामित्यादि । तथा सतामित्यादि । तथा तत्र ‘धातुः प्रसादात्’ इति ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त-
स्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्’ इति साधनान्तरस्य श्रुत्यन्तरे कथनात् तत्रापि न सत्त्वमात्रेण साक्षात्कार-
कथनमित्यर्थः । ननु को दोषः सत्त्वमात्रेण साक्षात्काराङ्गीकार इत्यत आहुः—तथा सतीत्यादि । अनुवाद-
कत्वमिति । ‘आत्मा वा रे द्रष्टव्यः’ ‘मनसैवा(नु)द्वेष्टव्यम्’ इत्यादीनां तथात्वम् । ननु स्वभावगोचरत्वप्रतिपादने
कथं नाऽनुवादक(त्वं)मित्यत आहुः—इदमित्यादि । इदमिति । परोक्षेन प्रतीयमानम् । तथा चाऽत्रापि साधन-
द्वारकस्यैवाऽनुमपस्य कथनान्न श्रुतीनामनुवादकत्वमित्यर्थः । तदिदं सूचयन्ति—एतस्येत्यादिना । नन्वनुग्रहं
विना आशुतचक्षुःप्रमपि नेष्टदर्शनप्रयोजक(त्वं)मित्यत आहुः—भक्तीत्यादि । अन्यथेति । अनुग्रहसदकारि-
त्यस्याऽविबक्षितत्वे । नन्वेवं कथनेन कथं भक्तिमार्गानुसारावगम इत्याहुः—प्रविष्ट इत्यादि । तथा च, भगव-
च्छास्त्रानुसारावगम इत्यर्थः ।

॥ तं त्वा विदामेत्यत्र एते हि सांख्यानुसारिण इति । हंसगीतायां तथा सिद्धत्वाद्यम् ।

र्थः । ननु तस्य स्वप्रकाशत्वमात्मवृत्तिवेद्यं वा सम्भवति, न तु चक्षुर्विषयत्वमित्याशङ्क्य तन्मतानुसारेण परिदृश्यमानत्वं समर्थयन्ति—सत्त्वेन संप्रति रतिं रचयन्तमेवामिति । इदानीं वैकुण्ठे स्थितानामेवा भक्तानां प्रीत्युत्पादनार्थं शुद्धं सत्त्वं पुरुषरूपं कृत्वा निष्ठसीत्यर्थः । असङ्कोदासीन एव स्वभक्तानुरोधेन तथा करोति, अन्यथा तस्य फलत्वं शास्त्रार्थत्वं च न स्यात् । किञ्च, यदि भगवान् सत्त्वाविर्भाव न कुर्यात्, तदा ज्ञानमपि न मिच्छेदित्याह—यत्तेऽनुतापमिदितेरिति । यदा जीवात्मा सचरन् बहुकालं बहून् क्लेशान् प्राप्नोति, तदा भगवतः कृपा उत्पद्यते, अयं स्वानन्दानुभवयोग्यं क्लेशं प्राप्नोतीति । स क्लेशो भगवत्तेजः जात इति कृपानुतापरूपेण निरूप्यते, अन्यथा लौकिका योगप्रकारा लौकिकबुद्धिगम्या न भवन्तीति भगवत्कृपयैव तादृशयोगमार्गाणां परिज्ञानम् । त एव दृढा भवन्ति, भक्तिप्रधानाश्च । भक्तिमार्गं सिद्धयोगा वा । भगवतः सत्त्वाविर्भाव एवैतद्वदिति । किञ्च, उद्धृन्थयोऽपि कृपयैव भवन्ति । अहङ्काग्रमन्थि रजस्तमोभ्यां दृढो भवति, तद्भगवत्सत्त्वप्राकट्येनैव शिथिलो भवतीति । किञ्च, मुनयोऽपि तेनैव भवन्ति, विरागाश्च । भक्तियोगैश्च वेदनं न केवलं, किन्तु भगवत्सत्त्वसहितैरेव । अतः सर्वोपकारित्वात् सत्त्वप्राकट्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं सन्मार्गानुसारेण सत्त्वरूपमेतादिति निरूप्य भक्तिमार्गानुसारेण तद्रूपं परमपुरुषार्थरूपमेवेत्याहुः—

नाऽऽत्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं किन्त्वन्यदर्पितभयं भुव उन्नयैस्ते ।
येऽङ्ग ! त्वदङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ४७

+ नाऽऽत्यन्तिकमिति । हे अङ्ग ! ये त्वदङ्घ्रिशरणास्ते आत्यन्तिकमपि न विगणयन्ति । निवृत्तसजातीयस्य संसारस्य पुनस्तत्राऽऽत्मन्यनुत्पाद इति मोक्ष आत्यन्तिक उच्यते । सोऽपि स्वकृतसाधनसाध्यो न भवति, किन्तु भगवान् प्रसन्नः सिद्धवत्कारेण तं प्रयच्छति । तादृशं ते न गृह्णन्तीति दूरापास्तम्, यतो विगणयन्त्यपि न । ननु भक्ता भगवत्प्रसादं कथं न गणयेयुः ? तत्राऽऽह—विगणयन्तीति । गणयन्ति, परं यथा भक्तिं विशेषाकारेण प्रसादत्वेन गणयन्ति, तथा आत्यन्तिकं न गणयन्तीत्यर्थः । अत्राऽऽगणना नाऽऽवगणना, किन्तु भगवत्प्रसादेषु गण्यमानेषु नान्तरीयकमिति तद्गणना न कुर्वन्ति । यत्र मोक्षम्यैषेया व्यवस्था, तत्र किन्त्वन्यत् । तुल्यदो विषयासाक्षिपक्षं व्यावर्तयति, अत्यन्तविषयासक्ता मोक्षं न मन्यन्त इति । ननु भक्त्युपयोगिपदार्था भगवत्संबोधायिका भक्तैरेष्यन्त एव, कथं तेषामगणनेत्याशङ्क्याऽऽह—अन्यदिति । अन्यद्भगवत्संबोधानौपयिकम् । परम्परोपयोग्यपि न भवतीति विज्ञापनार्थं विशेषणान्तरमाह—अर्पितभयमिति । भयं मृत्युः । भगवदीयपदार्थानामिदमेव निदर्शनम्, यद्वयजनकं न भवति, न वा नश्वरम् । तत्र हेतुः—भुव उन्नयैस्त इति । ते भगवतो या भूः स एव कालः, तस्योर्ध्वं नयनं सर्वप्रतीकारातिक्रमेण कार्यसाधनम्, न हि भगवान् स्वाभिप्रेतान् विषयास्तथा करोति । मोक्षम्याऽगणनायामुपपत्तिमाह—येऽङ्गेति । अङ्गेतिसंबोधनं श्रवणादिभावे भगवत्स्तुत्यतया कोमलसंबोधनप्रतिपादकम्, तादृशभक्तेरङ्गभावाद्वा । अनेनाऽपि मोक्षस्याऽगणना निरूपिता, मोक्षदाता भगवानेव

प्रकाशः ।

+ नाऽऽत्यन्तिकमित्यत्र । किमात्यन्तिकमित्यपेक्षया सत्त्वरूपमाहुः—निवृत्तेत्यादि । कथं न गणयेयुरिति । ‘ अदृग्घातार्तकरणाः ’ इत्यत्र प्रसादवैगुण्ये दोषस्य दर्शितत्वात्कथं न गणयेयुः । तेषामिति । भोभाद्रन्येषाम् । अङ्गभारादिति । विषयत्वेनाङ्गभावात् । तेषामिति । भगवानाम् ।—

यस्यामङ्गमिति । तेषां सर्वामेव सामग्री मोक्षादप्यधिकमाह । तत्र तेषामादौ गृहं निरूप्यते—त्वदङ्गि-
श-रणा इति । तयाद्द्वयमेव तेषां शरणम्, रक्षकं वा । एकत्राऽऽधारत्वम्, अपरत्र नियोज्यत्वम् । यच्चरण-
प्रसादलेशरूपाः सर्वे मोक्षादयः । भगवद्भक्तिः स्वतन्त्रा सप्तविधा, उत्तरोत्तराधिका च । तत्र प्रथमकक्षा-
यामेव स्थिता न गणयन्ति, किमुत चरमकक्षायां स्थिता इति सूचयितुमाह—भवतः कथाया इति । ये कथा-
या रसज्ञाः । भगवदीयो रस उभयत्र प्रतिष्ठितः, रूपलीलायां नामलीलायां च । तत्र रूपलीलायामासक्ता
भगवदनुरोधमपि कुर्वन्ति, अन्यथा सेवायाः कुर्तुमशक्यत्वात् । अतोऽत्र कथारस एव निरूप्यते । कथा-
रसोऽनुभवेनैव ज्ञायत इति रसज्ञा इत्युक्तम् । यथा कामादिषु हृदये विद्यमानेष्वेव ससु कामिन्यादिनाम-
रूपरसा अनुभूयन्ते, नापि रसात्वादनव्यतिरेकेण किञ्चिदन्यत्तादृशं प्रमाणमस्ति, न वा अधिकारिणि
कामाद्यभावे स रसः स्फुरति, रसानामधिकारिणं मत्वेव स्फुरणनियमात् । अतो रसज्ञा एव निरूपिताः ।
स चाऽधिकारः शास्त्रानुसंधान्यां प्रेमज्ञानाभ्यामेव भवति । रसान्तराविष्टचित्तानामत्र रसो नोत्पत्स्यत इति
तद्व्यावृत्त्यर्थं भगवतो विशेषणमाह—कीर्तन्यतीर्थयशस इति । कथा हि यशःप्रतिपादिका । यशो हि,
सर्वेषां भगवत्तत्त्व, श्रवणे रसजनकं भवति । स्वाभाविकोऽन्यो रसः प्रथमरसासक्तिं वारयतीत्यनुभवसि-
द्धम् । विशेषपाकारेणाऽपि पूर्वसरनिवर्तकमिति विशेषणद्वयम्, कीर्तन्यं तीर्थरूपमिति । कीर्तनीयं तदेव
भवति, कीर्तयितुर्येन रसो जनितो भवेत्, शास्त्रतो वाऽनुभवतो वा । अनुभवतो रसजनकार्यकामौ,
शास्त्रतो धर्ममोक्षौ । यत् सर्वानुशुणं तत् कीर्तनीयम्, तल्लोके नाऽस्तीति रसचतुष्टयप्रतिपादकं भगव-
दश एवेति कीर्तन्यपदेनोक्तम् । तीर्थं हि द्विविधम्, गुरुत्वं जलरूपं च; बाह्याभ्यन्तरोपकारजननभेदेन
निरूपितम् । सर्वपुरुषार्थमीप्सुस्तदुभयं सेवते विशेषसाधनासमर्थः । स्थितिनिर्वाहके च ते । अतो मर-
णान्तं तत्र स्थितौ सुखेनैव पुरुषार्थो भवतीति । यत्र काऽपि पुरुषार्थे आसक्तो भगवदश एव शृणुयात्
तीर्थरूपत्वादित्यर्थः । अत्र च स्वाभाविकमधिकारसूचकं विशेषणमाह—कुशला इति । नैपुण्यं बुद्धितीक्ष्ण-
ता चाऽपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

एवं भक्तिमार्गानुसारेण भगवन्तं स्तुत्वा स्वस्याऽपराधाभावाय स्वदोषं कीर्तयन्ति शपथप्रकारेण—

कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्ताब्धेतोऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत ।
वाचस्तु नस्तुलसिवद्यदि तेऽङ्गिशोभाः पूर्येत ते गुणगणेर्यदि कर्णरन्ध्रः । ४९ ।

कामं भव इति । जयविजयावस्माभिर्यजिन शमाविति पक्षो नाऽस्ति, किन्तु भगवद्दर्शनलालस-
तया; अन्यथाऽस्माकमनिष्टं भवत्वित्याहुः—कामं भव इति । स्ववृजिनैः स्वकृतपापैः । नियतदुःखदं पापं
वृजिनमित्युच्यते, नियमेन दुःखदं वा । अतो यः परस्मै दुःखं प्रयच्छति, स हि स्वयमपि दुःखं प्राप्नो-

प्रकाशः ।

अपरत्रेति । रक्षकत्वे । सप्तविधेति । दास्यपर्यन्ता । एतेषां दास्यपर्यन्तमेवाऽऽगतत्वात् । तादृशमिति ।
अनुभवजनकम् । स इति । रसज्ञानुकूलः । स्वाभाविक इति । स्वभावत एव रसात्मकः । ते इति ।
उभे तीर्थे ।

इति श्रीवृत्तीयस्कन्धमुनोधिनीमकाशे पञ्चदशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

सि, अतो नोऽस्माकं भवो निरयेषु स्तात्, कामादीनां निरयद्वारत्वश्रवणात् । 'पापीयसस्रयः' इति वाक्यात्तयोः कामादिदानम् । निरयेष्विति बहुवचनं न त्रित्वपरम्, देशादिविशेषे दानस्याऽधिकफलजनकत्वात् । स्तादिति प्रार्थनायां लोट् । अङ्गीकारेऽनङ्गीकारे चोभयथा हेतुमाह—चेतोऽलिवदिति । यथा अमरो रसाविष्टः कालमपि न गणयति, रात्रावपि तत्र स्थितो वदो भवति, तथा नश्वरेषु पदयोर्धदि रमेत, तदा देहस्य नरके स्थितिर्नाऽस्माकं बाधिका । किञ्च, तदेवाऽस्माकं निरये वासो भविष्यति, अलिवधादि पदयो रतिर्वमेव । स हि मधुलोभेन पुष्पपीडामविगणय्य मधु पिबति, तथा वयमपि फलार्थिनश्चेत् दर्श-
मार्थं द्वारपालयोरपराधं कृतवन्तः, अन्यथा मा भवत्वित्यर्थः । एवं मानसमुक्त्वा वाचनिकमाहुः—वाच-
स्त्विति । यदि नो वाचस्तुलसीवत् । स्वरूपगन्धादिरहिता अपि चरणारविन्दे शोभते यथा तुलसी,
तथा वाचोऽपि पदचातुर्याद्यनपेक्षा भगवद्गुणप्रतिपादकत्वेनैव यदि शोभायुक्ताः स्युः, तदापि नरके वासो
न बाधकः । तुलसीवत् पूर्वपक्षं व्यावर्तयति, तेन न समुच्चयः । किञ्च, यथा तुलसी परप्रेरणया चरणाविष्टा
भवति, एवमन्यप्रेरणया भगवद्गुणा अस्मद्वाचि निविष्टा भवेयुः, तदा नरको भवतु । यदा स्वत एव नि-
विष्टाश्चेत्, तदा न भविष्यतीत्यर्थः । कायिकमाह—पूर्येतेति । ते गुणसमूहैर्गुणानामवान्तरजातिभेदै-
र्वा यदि कर्णरन्ध्रः पूर्येत, अलमिति मन्यते, सर्वदा वा पूरितमेव तिष्ठति, निरन्तरश्रवणेन यथाऽन्यत्र
प्रविशेत्तथा; पूर्ववदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवं स्वापराधे स्वयमेव स्वदण्डमनूय, समागतानां किमेतदेव फलमिति, शङ्कायां समागमनफलं जात-
मिलाहुः—

प्रादुश्चकर्थं यदिदं पुरुहूतरूपं तेनेश ! निर्वृतिमवापुरलं दृशो नः ।

तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम योऽनात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ५०

प्रादुश्चकर्थेति । यदिदं रूपम्, हे पुरुहूत, प्रादुश्चकर्थं, तेन प्रादुर्भूतरूपेण दृशो निर्वृतिमवापुः ।
दृष्टीनां परमसंतोषो जात इत्यर्थः । एवं सुखदातुः प्रत्युपकारोऽपि नमस्कारेणैवेत्याह—तस्मा इदमिति ।
तस्मै भगवते इदं नम इद्विधेम । न हि शालानुसारेण कर्तुं शक्यते, अतोऽनुकरणमात्रमिति इदित्यु-
क्तम् । इदित्यव्ययमिदार्थे । पुरुहूतेति यज्ञात्मकता, पुरुभिर्हूयत इति, पुरुषा वा इन्द्रादिरूपेण हूयत इति ।
स्वार्थं प्रादुर्भाव आगमनमेव, अन्तःकरणे तु सुखं न जातमिति भावः । शापदानेन चित्ते ग्लान्युत्पत्तेः । न
चैतत्फलमल्पमिति मन्तव्यम्, यतोऽनात्मनां भवान् दुरुदयः प्रतीतो दृष्टः । न विद्यते आत्मा येषाम् ।
यैरात्मैव नाशितो बहिर्मुखत्वादिभिस्तेषां दुरुदयः, दुःस्वार्थमनुदयो वा । इदमिति प्रदर्शयन्तो नमस्तुर्वन्ति ।
भगवानुपकारकर्तेत्याद्यर्थार्थम्—तस्मै भगवते इत्युक्तम् । प्रतीत इति प्रमाणम् ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितचिरञ्चितायां
तृतीयस्कन्धे पञ्चदशध्यायविवरणम् ।

षोडशाऽध्यायविवरणम् ।

मुनिमानससंतोषस्ततः स्तोत्रं तथाविधम् ।
 शापस्थापननिर्याणे षोडशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥
 भक्तानां तु कृतिः सत्या वाक् सत्या ब्रह्मवादिनाम् ।
 मनो भगवतः सत्यमित्यध्यायविनिर्णयः ॥ २ ॥
 मनसः प्रबलत्वाद्दि तेषां नान्यविरोधिता ।
 पूर्वयोरनभिप्रेतं तृतीयादेव सुस्थिरात् ।
 अतो भगवतः सर्गलीलायां दुर्बलार(ऽय)तिः ॥ ३ ॥

एवं पूर्वाध्याये अर्द्धतुष्टानां मुनीनां स्तोत्रमुक्तम् । तयोः पूर्णसंतोषार्थं भगवान् ब्राह्मणस्तोत्रं कृत-
 यानित्याह—

ब्रह्मोवाच ।

इति तद्गुणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणाम् ।

प्रतिनन्द्य जगादेदं विकुण्ठनिलयो विभुः ॥ १ ॥

इति तद्गुणतामिति । पूर्वोक्तप्रकारेण गुणतां तेषां भातानां मुनीनां शास्त्रानुसारिणां वचनं प्रतिनन्द्य ।
 तच्छब्देन वचनं प्राप्यते । प्रतिनन्दनं बहिरेव कृतम्, प्रतिनन्दनस्यैवाऽग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । इदं वक्ष्यमाणं
 जगाद । ननु किमित्येवं जगाद, यतो भक्तानां दुःखं भवति । तत्राह—विकुण्ठनिलय इति । विकुण्ठ-
 स्थाकं निलयो यस्य । गृह्णामाणां संतोषः कर्तव्य इति । नन्वेवं सति भक्ताः प्रीडिता भवेयुर्दित्याशङ्क्याऽऽह-
 विश्वरिति । स्वभृत्यान् सर्वप्रकारेणापि मोचयितुं समर्थ इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रथमतः सेवकयोरपराधं समर्थयति—

प्रकाशः ।

अथ षोडशाध्यायं व्याख्यातुकामाः सज्जतेः पूर्वनिरूपितत्वाद्यध्यायार्थमाहुः—मुनिमानसेत्यादि ।
 विनिरूप्यत इति । एष पदार्थसङ्घो लोभकृतभक्तिनाशोपतया भगवदवतारपुच्छोत्पत्त्याः प्रयोजकभूतो नि-
 रूप्यत इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः—भक्तानामित्यादि । सत्यत्वमत्र विषयान्यमिचारित्वम् । तत्रापि भग-
 वन्मनःसत्यत्वमेव मुख्यतया प्रतिपाद्यमित्याहुः—मनस इत्यादि । तेषां भक्तानां ब्रह्मवादिनां च मन-
 प्रबलत्वान्नान्यविरोधिता, न भगवन्मनोविरोधित्वम् । तत्र गमकम्—पूर्वयोस्तित्यादि । तथा च, मन-
 मनसो विषयान्यमिचारित्यादेव देहेन्द्रियासुहीनानामपि तदानीं मनःप्रभृतिगम्वन्ध इति समीचीन-
 मस्येत्यर्थः । अत्र मूलस्थं गमकमाहुः—अत इत्यादि । अयतिः स्थितिर्लीला । तथा च, 'विप्र-
 हन्तुं नेच्छे' 'एतर्हि भगवांस्त्वाद्विभित्सति' इति वाक्याभ्यां तथाऽपराधन इत्यर्थः ।

श्रीभगवानुवाच ।

एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।

कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वकान्तामतिक्रमम् ॥ २ ॥

*एतारिति । एतौ जयविजयौ, तौ पूर्वकल्पे मधुकैटभा, मह्यं वरदानान्मदुत्सङ्गे मृताविति मया वैरुषे समानीतौ । तदानीं बहूनां सेवकानां विद्यमानत्वात्सन्देहनिवृत्त्यर्थं नाम गृह्णानि—जयो विजय एव चेति । मदर्थं यो जय स एक जयनामा च । इन्द्रियादीनामन्यार्थं जयो ज्ञानमागे, मदर्थं जयो भक्ति मागे, अन्तःकरणजय इत्यर्थः । विविधो जय इन्द्रियादीनां द्वितीयः । अत एवेतौ मम पार्षदौ, पार्षदि सभायां योग्यौ । यथाऽन्तःकरणे तज्जयो भगवत्स्थितौ हेतुर्भवति, तथा वैकुण्ठास्थितावेतामेव हेतुभूताः । अत एवैतयोरुत्पत्तिविमर्शनेनाऽपराधकरणं युक्तमेव । न हि साक्षान्मनसा भगवान् गन्तुं शक्यः, किन्तु जयेनैव शक्य इति भगवत् आनन्दरूपस्य सहजसुखत्वेन मनसः प्रवृत्तियोग्यत्वेऽपि जयप्रतिबन्धान्न भगवद्गमनम् । अत एव मां कदर्थीकृत्य, व्यवहारेऽपि ब्रह्मण्यत्वादिमद्गमनं दूरीकृत्य, यो युष्माकमतिरमं बह्वकान्ताम् ॥ २ ॥

अत एवैतयोर्दण्डोचित इत्याह—

यस्त्वेतयोर्धृतो दण्डो भवद्भिर्मानुव्रतैः ।

स एवाऽनुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ॥ ३ ॥

+ यस्त्वेतयोरिति । तुशब्दो दण्डान्तरव्यावृत्त्यर्थः । यो जन्मत्रयात्मको दण्डः, स एवाऽनुमतोऽस्माभिः । भवद्भिर्भया चेति, सेवकसहितेन मया वा । उभावपि दण्डनीयावित्येतयोरित्युक्तम् । अनुव्रताः सधर्मा । मत्कार्यं कृतमिति, ममाऽत्र महान् सतोष इति, तेषां कृत्यभिनन्दनम् । मुनय इति सवोधनं काकतालीयकरणव्यावृत्त्यर्थम्, अभिप्रायज्ञानार्थं वा । नन्वेतयोः कोऽपराधः ? द्वाररक्षां तु स्वधर्म इति । तत्राऽऽह—देवहेलनादिति । अस्मद्देवा ब्राह्मणा, परोक्षदेवो यज्ञः, प्रत्यक्षदेवो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुरिति । स एवेत्येवकारेण इदानीमन्यो न वक्तव्य इति सूचितम् ॥ ३ ॥

× एवमपराधदण्डौ निरूप्य, सेवकापराधं दूरीकृत्य, दण्डापराधं स्वापराधं च दूरीकरोति मार्शनया—

तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्मा देवं परं हि मे ।

प्रकाशः ।

* एतौ तावित्यत्र । इन्द्रियादीनामित्यादिना जयविजयस्वरूपनिरुक्त्या पूर्वदत्तस्वरूपं विवृतमस्तीति प्रतिभाति । तथा च, यथा विष्वक्सेनादयस्तन्त्राद्यात्मकाः, तथा युवामुक्तविधजयविजयात्मकौ भूयास्तामिति । अत एवेति । वरदानादेव । गन्तुमिति । प्राप्तुम् । अत एवेति । आगन्तुकानां मनःप्रतिबन्धादेव । अप्रान्ताम् । अकार्षाम् ।

+ यस्त्वित्यत्र । देवहेलनादित्यस्य ब्राह्मणयज्ञविष्णूनां हेलनादित्यर्थो बोध्य इत्येतदर्थमाहुः—अस्मद्विष्यादि ।

× तदा इत्यत्र । दण्डापराधमिति । दण्डकरणापराधम् । अत्र विवक्षितस्य विष्णोः स्वर्गमाहुः—

तद्धि ह्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुम्भिरसकृतम् ॥ ४ ॥

तद्ः प्रसादयामीति । युष्मानय प्रसादयामि, यतोऽपराधो जात इति । अपराधो हि महत्कृत्यस्य भवति, प्रकृते तु कथमपराध इति चेत्तत्राऽऽह—ब्रह्म दैव परमिति । गम दैव देवता, ब्रह्म ब्राह्मणजाति । परमिति विष्णवपेक्षयाऽपि । आधिदैविको विष्णुर्देवो भवति, 'विष्णुर्वा अकामयत, पुण्य श्लोकं शृणीय न मा पापार्कीर्तिरामच्छेदिति । स एत विष्णवे श्रोणायै पुरोडाश त्रिकपाल निरवपत् ' इति श्रुते । तद्यावृत्त्यर्थमाह—परमिति । प्रत्यक्षश्रुतौ देवापेक्षया ब्राह्मणानामुत्कर्षविधानात्, 'एते वै देवाः प्रत्यक्ष यद्ब्राह्मणा इति' । तथाह—हिसन्वेन । ननु मयत कोऽपराधस्तत्राऽऽह—तद्धि ह्यात्मकृतं मन्ये इति । यत् स्वपुम्भिः स्वमेवकैरसकृतम्, तदहमात्मकृतमेव मन्ये । हि युक्तोऽयमर्थः, भृत्यकृता एव स्वामिकृता भवन्तीति, अन्यथा भृत्यापराधे स्वामिनो दण्डो न स्यात् । अनेन मयैव भवन्तो निवारिता इत्यप्युक्तम् । कृतमपि तद्युक्तमेव, द्वारपालकर्मत्वात् । अत एव हि द्वयमन्योन्य हेतुभूतम् । यद्यप्येतादृशे लोके स्वाम्यपराध न मन्यते, तथाप्यह मन्ये; यतस्ते स्वपुरुषा ॥ ४ ॥

प्रसादश्चात्र सर्वथा कर्तव्यः, अन्यथा महदनिष्ट स्यादित्याह—

यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि ।

सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हन्ति त्वचमिवाऽऽमयः ॥ ५ ॥

* यन्नामानीति । महतामपि लोकपवादाद्वय भवति । अत एव भृत्ये कृतागसि लोको यस्य स्वामिनो नाम गृह्णाति । नामानीति बहुवचनं तस्य सर्वसम्बन्धेनाऽधिशेषार्थं सर्वाण्येव नामानि गृह्णाति, च कारात्तस्य गुणान् कर्माणि च निन्दार्थमुद्घाटयति । किमतो यदेवमत आह—सोऽसाधुवाद इति । स लोकैरुच्चार्यमाणोऽसाधुवादः । असाधुत्वेन कीर्तनमपकीर्तिरिति यावत् । तत्कीर्तिं हन्ति, यद्विषयक स्वयम् । ननु विद्यमाना कीर्तिं प्रसिद्धा कथं हन्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समर्थयति—हन्ति त्वचमिति । आमयो रोग शिखादि, यथा शरीरे विद्यमान एव तस्य त्वचं हन्ति, तस्य रूपमेव प्रकटयति ॥ ५ ॥

नवीश्वरस्य सर्वनियन्तुर्दासानुदासस्य तुच्छस्याऽन्तःप्रवेशामावे को वा अपराधः ? लोको हि तु, महाराजगृहे क्षुद्राणां प्रवेशो नाऽस्तीति, कथमपकीर्तिं बदेदित्याशङ्क्याऽऽह—

यस्याऽमृतामलयशःश्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्रपचाद्विकुण्ठः ।

सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिन्द्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिम् । ६ ।

यस्येति । उपजीव्यत्वाद्ब्राह्मणप्रतिक्रमे ममाऽपकीर्तिं बदेदेव । उपजीव्यत्व च मम कीर्तिस्तदधोमेति । तदेवाह—यस्य ममाऽमृतममलं यद्यशः, तस्य श्रवणावगाहः, आश्रपचात् श्रपचं मर्यादीकृत्य, जगदेव

प्रकाशः ।

आधिदैविक इत्यादि । तथा च यज्ञाधिष्ठाता भगवदशोय स विष्णुरित्यर्थः । द्वयमिति । स्वरूतं भवत्सककृतं च ।

* यन्नामानीत्यत्र । तत्कीर्तिमित्यादि । यद्विषयकोऽपराधस्तद्विषयिणी कीर्तिम् ।

सर्वं पुनाति । एवं जगत्प्रविवर्तितत्वादहं विकुण्ठः कुण्ठरहितः । कस्मिन्नप्यंशे दोषरहित इत्यर्थः । एता-
दृशोऽप्यहं पुरुषोत्तमो भवद्भ्य एवोपलब्ध्या सुतीर्थरूपा कीर्तिर्यस्य तादृशः । यद्यः पराक्रमजन्यम्,
कीर्तिः सदाचारजन्या । मम यशो जगति पावित्र्यमपि संपादयति, मन्नाम्ना दुष्टरूपपापनिग्रहात् । परा-
क्रमो हि दोषनिवारणरूपः । स चेदोष सहजोऽपि भवेत्सोऽपि मद्भ्यान्नयेत्, अतश्चण्डालदेहे उत्पादकोऽपि
दोषो नश्यति । अतो वैकुण्ठस्थानं यशःपुञ्जेन विराजमानं मम सामर्थ्यसूचकं वर्तते । तथापि कीर्तिः,
साधवश्चेत् कीर्तयेयुः, तदेव भवति । तेन कीर्त्या ये मम सेवकाः सदाचाराः, ते मत्परायणा भवन्ति, नि-
रन्तरं कीर्तनेन कृतार्थाश्च भवन्ति । अतस्तीर्थभूतकीर्तिसंपादकत्वेनोपजीव्या ब्राह्मणा । अतस्तेषु योऽपि
राध करोति, मद्बाहुरूप इन्द्रोऽपि, तमपि छिन्द्याम् । अत एव बृहस्पत्यतिरुधे इन्द्रस्य महती पीडा स-
ञ्चता राज्यभ्रंशादिरूपा । अतो युक्तमेव प्रसादनमित्यर्थः । कीर्तिर्लक्ष्मीस्तथा भोगस्त्रयं विप्रप्रसादतः ।
भृगोः कन्या यतो लक्ष्मीर्मुखं चाऽपि द्विजा मम ॥ १ ॥ ६ ॥

तत्र कीर्तिं निरूप्य ब्राह्मणाधीना लक्ष्मीं निरूपयति—

यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् ।

न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थं इतरे नियमान्वहन्ति ७

* यत्सेवयेति । स्त्रियः स्वभावेनो दुष्टाश्चञ्चलाश्चाऽपि नित्यशः । आचारजनिता कीर्तिर्ब्राह्म-
णाश्च नियामकाः ॥ १ ॥ ईश्वरस्य तु याः पत्न्यस्ता विरक्ते न हि स्थिराः । भृगोराज्ञा ततः
प्राप्य स्थिरा लक्ष्मीस्ततो मयि ॥ २ ॥ स्वोत्कर्षं वर्णयति ब्राह्मणोत्कर्षार्थम् । येषां ब्राह्मणानां सेवया
चरणपद्मे पवित्रे रेणुर्यस्य । सेवाजनितं सस्कारश्चरणे तिष्ठतीति चरणसम्बन्धी यः कश्चन रेणुः, स गङ्गा
वत्प्रविवर्तितो भवति । रेणुरिति पाठे एतावद्विन्नं वाक्यम् । द्वितीयान्तपाठे तु पूर्वोद्धृष्टविशेषणान्युद्देश्यानि
ब्राह्मणसेवासाध्यानि । विरक्तिरपि तत एव, विरक्तिविरोधी नियतो लक्ष्मीस्थितिलक्षणो धर्मोऽपि तत
एव । लक्ष्म्या माहात्म्यं ब्राह्मणमाहात्म्यार्थम् । सद्यः क्षतमखिलानां मलं येन । प्रतिलब्धं शीलं येन ।
यस्या लक्ष्म्याः प्रेक्षालवार्थं इतरे ब्रह्मादयो नियमान् कृच्छ्रादीन्, भगवद्गतानि वा, वहन्ति । लक्ष्मी-
कटाक्षकामनया तपः कुर्वन्तीत्यर्थः । पापनाशकत्वमपि ब्राह्मणसेवया, तद्वक्त्यादेव नियमात्, सारस्वतकल्पे
सर्वस्य ब्राह्मणार्थान्त्वाच्च । वस्तुनस्त्वपहतपाप्मा भगवान्, अत एव लोकानामपि तत्सम्बन्धात् पापनाशः,
लक्ष्म्या अपि दोषनिवृत्तिः । प्रभूणां भोगाभिनविष्टानां सदाचारपरिपालनलक्षणं सुस्वभावो महापुरुषागम-
नेन मत्पूरुषसेवया संपद्यते, रागनिवृत्तिरपि तदनुरोधादेव । वस्तुतस्तु धर्मो भगवत्येव प्रतिष्ठित इति नि-
र्दिष्टत्वाच्च रागानाचारमात्रं ॥ ७ ॥

ब्राह्मणार्थान् स्वस्य भोगमाह—

नाऽहं तथाऽग्नियजमानहविर्विताने श्रयोतद्भृतप्लुतमदन्हुतभुञ्जुखेन ।

यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुधासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥ ८ ॥

प्रकाशः

* यत्सेवयेत्यत्र । भगवान्मय स्वोत्कर्षं यद्वदति, तल्लोकदृष्ट्याऽनुचितमिवेत्यादाङ्गं तत्तत्पर्यमाह—
इत्यादि । तथा चाऽहो न दोष इत्यर्थः ।

- नाऽह तथाऽस्मीति । स्वभावतोऽह स्वमुत्पेनाऽनश्नतेव तिष्ठामि, 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुते । गौणं च मम सुखद्वयम्, अभिर्ब्राह्मणश्च कार्यरूपम् । तत्राऽन्यपेक्षयाऽपि ब्राह्मणो मम सुख समीचीनम् । तदाह-नाऽह तथा हुतशुभ्रमुत्पेनाऽस्मि । तर्हि यजाना वैफल्य स्यादित्याशङ्क्याऽह-अ-दन्नापि तथा नाऽस्मीति । अदनमपि बहू सर्वभक्षकत्वात् काष्ठादिभक्षकत्वाच्च तस्य सुखतोऽनिष्ट भविष्यतीति न निषिध्यते, किन्तु निषेधेऽन्य एव हेतुरिति वक्तुमाह-यजमानहर्गित्ताने श्योतद्भुतप्लुतामिति । यजमानपदेन सत्रनिषेध, नृत्वात्, बहुकृतृकत्वाच्च, 'किमेते सत्रिणः' इति श्रुते, गणात्वाच्च । हविर्यज्ञाः पश्चादिव्यतिरिक्ता, अतो हवि शब्देन पश्चादिकं निषिध्यते । विताने विस्तारयजे । श्रव्यो-तद्भुतप्लुतमिति । उभयतश्च्योतता घृतेन प्लुत हविर्हुतमुदमुत्पेनाऽदन् । अग्नौ प्रथमत आन्यश्च्यो-तनम्, पश्चाद्विष प्रक्षेप, पुन श्रव्योतनमिति । तथापि हुत भक्षयतीति, मन्त्रहोत्राद्यपेक्षितान्महेता शब्देन हुतत्वाच्च तथा न भक्षणम् । ब्राह्मणसुरे तु नाऽय दोषः । ब्राह्मणस्य विशेषणमनुधास चरत इति । प्रतिकर्तृ भक्षयत । तत्र पुरोनुवाक्यायै, वाज्यायै, देवतायै, वपट्परायत्येकस्यामाहुत्या चतुर्णां भागा । अत्रैक एव प्रतिकर्तृ भक्षयति, स हि सुस्त एव भक्षयति, सुस्तस्याऽपि सुखमिति विशिष्टम् । यथा भेदिशेष उक्त, तथा ब्राह्मणमपि विशिनष्टि-तुष्टस्येति । नयि तुष्टस्य, विषयव्यतिरेकेणाऽपि केवल मप्येव प्राप्ते तुष्टस्य । अराहिते रहितैरपि निजकर्मपाकैस्तुष्टस्येति, कर्मवशात् प्राप्तेऽपि दुःखेऽनुद्विग्नस्य, भगवति वा समर्पिते । कर्मसमर्पण कृत्वा तुष्टस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं स्वोपकारेण ब्राह्मणान् स्तुत्या स्वरूपतोऽपि ते महान्त इत्याह—

येषां विभर्त्यहमरुण्डविकृण्ठयोगमायाविभूतिरमलाद्भिरजः किरीटैः ।
विप्रांस्तु को न विपहेत यदर्हणान्मभः सद्यः पुनाति सहचन्द्रललामलोकान् १

* येषामिति । महत्त्व हि महतामनुवृत्त्या । महत्त्व हि द्विविधम्, लौकिकमलौकिकं च । लौकिकमुत्तरोपर भाषापक्षं भगवति विश्रान्तम् । सर्वलोकप्रसिद्धो हि भगवान् पुरुषोत्तम, वेदप्रसिद्धोऽपि । तेन जापन ब्राह्मणा-धीनमित्यलौकिकज्ञानं तेषां वर्तते इति ते भगवज्जापका इति । 'ये यथा मा प्रपद्यन्ते' इति न्यायेन तदनुवृत्ति मपि भगवान् करोति । तेषामवयवत्वात् तदुत्कर्षे न स्वापकर्षं करोति । अधिकाराऽपि स्वैवैव दत्त इति, स्व धर्म एव सत्र विद्यत इति, स्वोत्कर्ष एव । यथा च ते अलौकिरूपकारेण भगवन्तमुत्कृष्टमाहुः, तथा भगवानपि लोके तेषामुत्कर्षमाह-येषाममलाद्भिरजः किरीटैरह निभर्मि । अमे ब्राह्मणवृन्द गच्छेत् रत उत्थाप-यति, तत्रज किराटेषु सवद्भ भवति । पावित्र्य नामैक भगवत्स्वरूप सर्वपदार्थसु सहज निष्ठति, सत्कारै-राधीयते च । तत्र ब्राह्मणेषु पावित्र्यं पादयो सहजम्, अतस्तेषां चरणरचोऽमल भवति । किरीटैरिति सर्वदा धारण सूचितम् । अवतारभेदैर्मूलरूपेण वा तथा करोतीति वा । अरुण्डा विकृण्ठा योगमाया

प्रकाशः ।

। नाहमित्यत्र । तस्येति । सर्वभक्ष्यं लौकिकानेः । कर्मसमर्पणमिति । तैत्तिरीयपद्यादिके 'वाग्निष्ठो ह सारयहव्य' इत्युपायानोक्त यज्ञेय(?)प्रतिष्ठापनरूपं कर्मसमर्पणम् । 'कर्मशुद्धिर्दण्डम्' इत्युक्तं वा ।

* येषामित्यत्र । महतामनुवृत्त्या कथं महत्त्वमित्यत उल्या(पपा)यन्ति-यद्भव्यं हीत्यादि । नन्वनुवृत्तौ कथं न लौकिकरहस्यभतिरित्यत आहुः-तेषामित्यादि । तथा करोतीति । नमनेन धरति ।—

विभूतिश्च यस्य । माययोत्वचिस्थितिप्रलयाः, विभूत्या सर्वसौख्यम् । एवं सति न कस्याऽप्यपेक्षा, सर्वैरपेक्षित एव भवति । न च तयोर्नित्यशक्तयोर्विच्छेदो वा कार्याक्षमता वा संभवति । येपामिति । नाऽन्यद्विप्रत्यात्तेषां गुणान्तरमपेक्ष्यत इति ज्ञापितम् । विप्रपदेन योगोऽपि सूचितः । विशेषेण पूर्णं च तेषां सहजो धर्मः । ज्ञानभक्तिव्यतिरेकेण चिदानन्दौ न प्रीति भवत इति ज्ञानभक्तिमन्त एव योगेन विद्या इति निरूपितम् । एतदुभयसद्भावे नाऽन्यदपेक्षितमिति । संस्कारस्त्वानुपाद्विकः । अनेनैवोपकारेण भगवता तथा क्रियते । तुराब्देन योगराहिता व्यावर्त्यन्ते । एतादृशान् ब्राह्मणान् को न विशेषेण सहति ? को वा तद्भारं नाऽङ्गीकुर्यात् ? भारस्त्वतिक्रमादिरूप एव भवति, अतस्त्वन्यलभ्यत्वाद्विप्रपराध इति नोक्तम् । येपामतिक्रमो भया सङ्गते, तत्र कथमन्यो न सहत इत्यर्थः । ननु मायाविमृत्योर्विधमानत्वेऽपि पावित्र्यस्याऽभावाद्भगवान् विप्रपराधं सहतु नाम, कथमन्येन सोढव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—यदर्हणाम्म इति । यस्य ममाऽर्हणाम्भश्चरणोदकं गङ्गा, सहचन्द्रललामल्लोकान् महादेवसहितार्त्तानिपि लोकान् पुनाति । धर्मः कृतः कर्तारमेव पुनाति, संबद्धं वा; न तु महर्(ः)ल्लालपर्यन्तम् । परम्परासंबद्धान्, दूरस्थान्, बहून्, सर्वतामसभेदसहितान् यत् पुनानि तदर्हणसंबन्धेनैवेति ज्ञापयति—अर्हणाम्भ इति । सद्य इति, 'सद्यः पुनाति गाङ्गेयम्' इति वाक्यात् । भगवतः कालनियामकत्वाच्च तत्संबन्धिनां कालापेक्षा । चन्द्रललामेति सर्वदाहकत्वेन तामसी शक्तिः स्वीकृतेति तत्तापव्यावृत्त्यर्थममृतमयश्चन्द्रः स्थापितः । क्रियाजनितो दोषश्च न तेन निवर्तत इति गङ्गा स्थापिता, अन्यथा तावान् दोषो नाऽन्येन निवर्तत इति सूचयति । ९ ।

एवं ब्राह्मणातिक्रमः सोढव्य इत्युक्त्वा, ये न सहन्ते तेषां विपक्षे बाधकमाह—

ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्या ।

द्रक्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान् यथा रूपा मम कुपन्त्याधिदण्डनेतुः १०

× ये मे तनूरिति । ये द्विजवरादीन् भेदबुद्ध्या द्रक्ष्यन्ति, तान् यमलोके यथा कुपन्तीति संबन्धः । 'मृत्योः स मृत्युमामोति' इति श्रुत्या कचिदपि भेददर्शने संसारो भवतीत्युक्तम् । एतादृशेषु भेददर्शनेन यमयातना भवतीत्यधिकमुच्यते, 'यदा होवैपः' इति श्रुतेः । अत्र भेदो भगवद्भेदः, स्वभेदस्य पूर्वसिद्धत्वात् । ननु विद्यमाने भेदे लोकप्रसिद्धेद्रष्टृणां को दोष इत्याशङ्क्याऽऽह—मे तनूरिति । यदि योगी महत् शरीराणि गृह्णाति, तथापि स एक एव; जीवस्यैकत्वात्, तथाऽनन्तमूर्तिः । तत्रापि यश्चरूप आधिर्मातिकरारिरद्वयं गृह्णाति, त्विर्मन्त्रात्मकत्वाद्यागत्य । तत्र मन्त्रा ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठिताः, हविर्धेनुषु । ते चेद्ब्राह्मणा गावश्चाऽन्ये भवेयुः, तदा तेभ्य उद्धृतेषु मन्त्रत्वं हविर्धेनं न स्यात्, भगवद्व्यतिरिक्तास्ते लौकिका एव भवन्तीति । अत एवाऽन्यैरुच्यारिता मन्त्रा एव न भवन्ति, लौकिकवाण्योच्चारितत्वात् । अतस्ते ममैव तन्वः । तावन्निर्दिशति—द्विजवरान् दुहतीरिति । यजोपयोगित्वान्नाऽत्र विप्रपदम्, द्विजत्वमेवाऽत्रोपयोगि । जन्मोक्त-

प्रकाशः ।

मंस्कार इति । उपनयनादिरूपः । अनेनेति । चिदानन्दपूर्णरूपेण । येपामतिक्रम इति । यत्कृतोऽतिक्रमः सूचयतीति । गङ्गासम्बन्धेन सूचयति ।

× ये म इत्यत्र । स्वभेदस्येत्यादि । जीवभेदस्य । 'यथाऽनेः' इति, 'बहु स्याम्' इतीच्छया व्य-

पार्थ द्विजपदम्, कर्मोत्कर्षार्थं वरपदं च । दुहतीरिति कर्तरि दुहधातोर्तृप्रत्यय सहजदोहार्थं, तास्थेन हविष उत्पत्ते, अग्निहोत्रार्थमेव च वस्तोत्वत्ते । मदीया इति गवामधिको गुणः । मित्रत्वाद्भगवतोऽपि सर्वं सखित्वाच्चद्धर्मप्रतिष्ठया तदीयत्वम् । अथवा, मदीया इति भिन्न एव निदेशः, भक्तिमार्गानुसारेण भगवद्भोगापयिकहविदोहकर्तृत्वात् । भूतान्यलब्धशरणानीति रक्षकत्वेन ज्ञानमार्गानुसारेण धर्मो निरूपितः । तत्रापि रक्षकत्वं भगवन्निष्ठमिति भेदाभाव उचित एव । एवं मार्गत्रयोपयोगिपदार्थान् ये मयो भित्तान् जानन्ति, तेषां विशेषभयम् । ननु भगवत्त्वाज्ञानेऽपि, यस्तुतन्तेषां भगवत्त्वाच्छर्शने कथं नरकपातस्तत्राऽऽह—अवक्षतदृश इति । अत्रेन भेदजनितेन क्षता दृष्टिर्येषाम् । ब्रह्मवध इव भेदोऽप्यधर्महेतुः । अयं यथो ज्ञानमयः, तथापि क्रियामयाद्विशिष्टः, मूलविषयत्वात् । दण्डोऽपि चक्षुष एव । ननु व्यवहारे भेदोऽपेक्षित इति कथं तस्य दोषजनकत्वम् । तत्राऽऽह—अहिमन्यव इति । न व्यवहारमात्रं निषिध्यते, किं न्वन्तं करणारूढदोषत्वेन । सर्वे स्वस्वोऽप्यराधो न विस्मर्यत इति, यथान्तं च प्रसरन् कुर्वन्ति, तथा हृदयेन चेद्दर्शनं तदा दण्ड इत्यर्थः । गृध्रमुखे प्रविष्टं चक्षुर्न कदाचिदप्यावृत्तं भवतीत्यनिर्मोक्षं सूचितम् । रूपेति चक्षुषो विद्यमानत्वादेवैतैर्भगवदपराधं कृतं इति चक्षुषि रोषः । मम रूपा सहिता वा गृध्रा कुपन्तीति । तैर्जन्यते नाश एव, न तृपपातमात्रम् । अधिकं दण्डान् नयतीत्यधिदण्डनेता यमः । अल्पं दण्डस्तु राजन्याध्यादिभिरेव क्रियत इति निरूपयति यमम् ॥ १० ॥

एव विपरितिं बाधकमुक्त्वा सम्माननाया प्रसादमाह—

ये ब्राह्मणान्मयि धिया क्षिपतोऽर्चयन्ति तुष्यद्दृढः स्मितसुधोक्षितपद्मवक्राः ।

वाण्याऽनुरागकलयाऽऽत्मजवद्गुणान्तः संबोधयन्त्यहमिवाऽहमुपाहृतस्तैः ११

ये ब्राह्मणानिति । क्षिपतोऽपि ब्रह्मणान् अर्चयन्ति, तैरहमेवोपाहृतः । सर्वपुरुषार्थरूपोऽहं तत्समीपे चेत् स्थितः, सिद्धा एव सर्वं पुरुषार्थः । तेषु वन्धुत्वेनाऽपकारभयात्, लोकापकीर्तिभयाद्वा, दम्भेन वा यदर्थयान्ति, तदा नेदं फलम् । किन्तु मयि धिया भगवद्विषयकमुच्चा गच्छन्ति । अथवा, मयि वा बुद्धिरस्ति, ब्राह्मणा सर्वथा उपास्या इति, तादृशमुच्चा । क्षिपता गाली प्रयच्छतोऽर्चयन्तीति विरोधप्रदर्शनेन नाऽयमर्थः कचित्सेत्स्यतीति भगवदुपाहृतिर्नाऽतिप्रसक्तेति सूचितम् । तत्रापि तुष्यद्दृढः । ते चेत् क्रोधमन्तरेव स्थापयेयुः, तदा महदनिष्टं स्यादिति तेषां क्रोधस्य यद्विनिर्गमने महान्ममोपकारो जात इति ज्ञानं हृदयतोऽपि हेतुः । इवमतिमाहात्म्यज्ञाने भवति । किञ्च, स्मितेन सुधारुणेणोक्षितं पद्मसदृशं वक्रं येषाम् । माहात्म्यज्ञाने विद्यमानेऽपि स्नेहेनैव दोषसहनम् । मन्दहासस्त्यन्तःक्षोभाद्यजननज्ञापकः । तद्गतस्नेहरसस्तत्त्रिपिण्डनेन प्रकटो भवतीति बालकवत्क्षोभाभाक्रोशं परमसतोपहेतुर्भवतीति स्मितस्य सुधात्वम् । तस्याऽमृतत्वं स्वकार्यं जनयतीति तदुक्षितवक्रत्वमुक्तम् । तथा सति वक्रमतिविकसितं भवतीति वर्णस्पर्शयोर्धर्मजनितयोरनुरागविर्भाव इति जापनार्थं पद्मपदम् । एवमन्तं करणकायिकसतोपमुक्त्वा वाचनिकं सतोपमाह—वाण्येति । वाण्यां अनुरागाः कला भवन्ति, चन्द्रमस इव घृद्धिहेतवः । एव

प्रकाशः ।

चरणेन प्रागेव सिद्धत्वात् । धर्म इति । हसपरमहंसधर्मः, तादृशमलम्बगृहाश्रमत्वादिति । रक्षकत्वमिति । ज्ञानमार्गरक्षकत्वम् । दण्डोऽपीति । गृध्रकृतकुशलं (कोपणं) रूपो दण्डः ।

कायवाङ्मनःप्रीति पुं एव भवतीति दृष्टान्तेन तथाकर्तृणा ब्रह्मभावो निरूपितः । अर्चनं कायिकद्रव्यं, गृणनं वाचा । सर्वोपयन्तीति व्यवहारार्थम्, सम्यक् बोधार्थं वा । आक्रोशोऽपि न तेषु वैषम्यं कदाचिदपीति सूचितम् । एतादृशानां दृष्टान्तोऽहमेव । ज्ञापनार्थमेवमुक्तम्, न तु स्वोत्कर्षार्थम् । यथा मृगविक्रमे मया कृतमित्यर्थः । अहमुपाहृत इति फलवाक्यं भिन्नम्, अतो न पौनरुक्त्यम् । तेषामुत्कर्षार्थमन्ते कीर्तनम् ॥ ११ ॥

एतन्निरूपणस्य प्रकृतोपयोगमाह—

तन्मे स्वभर्तुर्वसायमलक्षमाणौ युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्य सद्यः ।

भूयो ममान्तिकमितां तदनुग्रहो मे यत्कल्पतामचिरतो भृतयोर्विवासः १२

* तन्मे स्वभर्तुरिति । यत् एव ब्राह्मणानां स्वरूपम्, मया च तथा मन्यते । तदज्ञानात् तौ युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्य भूयो ममाऽन्तिकमिताम् । अयं ममाऽनुग्रहो भक्तिरक्षार्थः । अत्र हेतुर्नाऽस्तीति ममैवाऽयमनुग्रह इत्युक्तम् । अधिकोऽप्यनुग्रहः कर्तव्य इति चेत्तत्राऽऽह—यत्कल्पतामिति । यस्मादनुग्रहात् भृतयोऽभृतयोः, भक्त्या पूरितयोर्वा । विवासः परदेशवास । अचिरतः कल्पताम्, शीघ्रमेव परिसमाप्यताम् । जन्ममरणक्षेपाभावाच्छापो विवासत्वेनैवोक्तः । ममाऽन्तिकमिति पुनर्दासभावः प्राप्तताम् । जीवानां तु त्रयो भावा उत्कर्षोत्कर्षहेतवः । जीवाः स्वभावतो दासा देहभावोऽधमस्ततः १ ब्रह्मभावः स्वतः श्रेष्ठस्तत्स्वभाव इह स्थिताः । देहभावस्तु तच्छापः स्वभावोऽनुग्रहः स्मृतः २ सायुज्ये ब्रह्मभावः स्यान्नाऽन्यथेति विनिश्चयः । सायुज्ययोग्यताकाले ब्रह्मभावो निरूप्यते ३ भगवानेव हि ब्रह्म नाऽन्यो भवितुमर्हति । एकं च ब्रह्म सर्वेषां तथात्वे तु विरुद्ध्यते ४ भगवत्करणा-

प्रकाशः ।

* तन्म इत्यत्र । ननु शापदूरीकरणे समर्थस्य भगवतः तच्छापस्थापने पुनः स्वदासत्वस्य तदनुग्रहत्वेन प्रार्थने च किं बीजमित्याकाङ्क्षायां तत्र भगवद्विचारितमाहुः—जीवानामित्यादि । तुविशेषावधारणे । जीवानां त्रयो भावा अवस्थाविशेषाः । उत्कर्षोत्कर्षहेतवः । उत्तरोत्तरमुत्कर्षाधायकाः । तत्र जीवाः स्वभावतो दासाः, क्रीडार्थमुत्पादितत्वात् । ततो हेतोस्तेषां देहभावः । अधमो निरर्पावस्था । अतस्तद्रहितो दासभावो जीवानामुत्कर्षहेतुः पूर्वावस्थारूपः । ब्रह्मभावः स्वतः श्रेष्ठ इति । स्वाभाविकादासभावादुक्तं । इह वैकुण्ठे तत्स्वभावे स्थिताः केवलेन स्वरूपेण दासभूता स्थिता । तु पुनः, तच्छापः सनकादिशपो देहभावः । तथा सति तत् उत्कृष्टः स्वभावः केवलस्य दासभाव एवेति । स एवाऽनुग्रह इति । स्मृतो भगवता विचारितः । ननु केवलदासत्वस्य देहभावेऽपि सत्त्वेनाऽप्रयोजकत्वाद्ब्रह्मभावसाहित्यमवश्यमपेक्षितम्, अतः स एवोत्कृष्टतरं कुतो न प्रार्थित इत्यत आहुः—सायुज्य इत्यादि । किमत्र गमकमित्यत आहुः—सायुज्ययोग्यताकाल इत्यादि । बाधाभावो योग्यता । तथा चोत्कृष्टतमसायुज्यावस्थापूर्वकाले न निरूप्यते, अतः स तदैव भवति । तच्च न दित्तितमतः स न प्रार्थित इत्यर्थः । ननु सायुज्यदिक्ताभावेऽपि तेषां ब्रह्मभावावस्थासम्भवे को दोष इत्यत आहुः—भगवानित्यादि । विरुद्ध्यत इति । ऐक्यं व्याकुप्यत । तत्र हेतु—लोके भगवत्करणात् । वैकुण्ठे भगवत्त्वस्य प्रकटनात् । असन्नोदासीनतायां ब्रह्मभावो न विरुद्धः, कार्यगतात् । भगवत्तायां तु विरुद्धः, कार्यकरणात् । अतः ऐक्यव्याकोप एव दोष इत्यर्थः ।

ल्लोके भावना दुर्बला मता । दासभावादतो नाऽन्यत् काम्यं भवति कस्यचित् ५ अतो हि भगवान् भर्ता जीवानामिति निश्चयः । अभिप्रायस्तु तस्याऽपि ब्रह्मभावमभीप्सुमिः ६ ब्राह्मणातिक्रमो नैव कर्तव्य इति निश्चयः । अतो दण्डस्तु सोढव्यो नो चेदग्रे फलं न तत् ७ एवं भगवता आपः स्थिरीकृतः ॥ १२ ॥

एवं भगवान् प्रसन्नो जात इति ज्ञात्वा गतापयो मुनयः सम्यक् स्तोत्रं कृतवन्त इति वक्षुम्, प्रथमं भगवद्वाक्येन तेषामाधिर्गत इत्याह—अथ तस्योन्नतीमिति त्रिभिः—

ब्रह्मोवाच ।

अथ तस्योदार्ती देवीमृपिकुल्यां सरस्वतीम् ।

नास्वाद्य मन्युदष्टानां तेषामात्माऽप्यतृप्यत ॥ १३ ॥

* भगवतो वाक्यं शब्दार्थभेदेन चिन्तानिवारकम् । तत्र शब्देनैव निःसन्दिग्धं चिन्ता निवारिता, अर्थस्तु भगवद्वाक्यानां सर्वतोमुखत्वादिनिर्द्धारित इति स्वरूपतो निर्द्धारितोऽपि फलतो न निर्द्धार इति सम्यक् चिन्ता न दूरीकृतवान् । तथापि दृष्टसामग्र्या बलवत्त्वात् सर्वमेवाऽन्तःकरणं चिन्तावस्येऽपि निर्मलं जातमिति श्लोकत्रयम्, शब्दार्थसागम्रिभेदात् । प्रथमं शब्देन तेषां सुखं जातमित्याह—अथेति । भिन्नप्रक्रमोऽर्थपर्यालोचनाभावात् । उशर्ती कर्मनीयाम्, जनेन तस्या दुःखदूरीकर्तृत्वं रूपमुक्तम् । युक्त्यर्थं विशेषणान्तरमाह—मृपिकुल्यामिति । मृपिकुल्योम्याम् । ऋपयो हि मन्त्रब्रह्मणः, अलौकिकानुभावाश्च मन्त्राः; तत्र हितकर्त्री सतोऽप्यलौकिकानुभावा भवतीति स्वसामर्थ्याद्दुःखदूरीकर्तृत्वम् । किञ्च—देवीमिति । धोतकत्वात् कान्त्यर्थो भवति, काऽन्यथा हृदयप्रकाशिका भवति । अतोऽपि दुःखदूरीकरणम् । किञ्च—सरस्वतीमिति । सर इत्युदकनाम । आधिदैविकीति तदुदकममृतं भवति । तेषां हृदयं मनुना दष्टं मृतमायम् । तदमृतेन जीव्यते, कान्त्या प्रकाशयते, अलौकिकभावेन कार्यसमर्थं क्रियते, परमानन्दश्च प्राप्यत इति चत्वारि विशेषणानि । एतादृशीं सरस्वतीमात्वाद्याऽपि, स्थितानामात्मा नाऽतृप्यत, अलमिति नोक्तवान् । यद्यर्थार्थं श्रुतं स्यात्, तदाऽर्थः पूर्ण इति इच्छा पूर्णेत । स्वरूपतः श्रवणे तु आनन्देऽलंबु-ल्यभावात् निवर्तते । संपदयो हि मन्त्रेण जलं वाय्यते, न च स तृप्यति, विषज्वाला मृत्यस्यात् । आत्मनोऽपि देशे सर्वाङ्गे ज्वाला जातेति त एव दष्टा निरूपिताः ॥ १३ ॥

प्रकाशः।

तर्द्धहंप्रदोषासनादौ ब्रह्मभावाभावना किमिति विधायते, तत्राहुः—भावना दुर्बलेति । तत्र हेतुः—प्रतेति । न हि दृढानीं ब्रह्मभावो भवति, किन्तु ब्रह्मभूतं मन्यते । अतः कार्यविरोधामावात् फलस्य स्वा(य)त्त्वसम्पादनाय विधीयते । तथा तावन्मात्रं भवतीति सा दासभावापेक्षया दुर्बला । अतो श्लोकस्यस्य कस्यापि दासभावादन्त्यत्काम्यं न भवति । अत एव विचारणाद्वेतोः, हि निश्चयेन, जीवानां भगवान् भर्ता सर्वनिर्वाहक इति निश्चयः । तथा सति यो यो विचारामिप्रायः सिद्धस्तथाहुः—अभिप्राय इति साधनं । तथा च, शापस्थायने दासत्वस्याऽनुग्रहत्वेन प्रार्थन इदं वीजमित्यर्थः । तदेतदाहुः—एवमित्यादि ।

* अथेत्यत्र । निःसन्दिग्धमिति । भगवानस्मानु प्रसन्नो न वेति सन्देहाहितं यथा स्यात्तथा । न निर्वर्तत इति । इच्छा न निवर्तते ।

एव शब्दत फलमुक्त्वा अर्थानुसन्धानेनाऽपि यज्जातं तदाह—

सती व्यादाय शृण्वन्तो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वराम् ।

विगाह्याऽगाधगम्भीरां न विदुस्तच्चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥

• सतीमिति । सा हि सन्मार्गप्रतिपादिका, अतः समुदायार्थपरिज्ञानेन सुखं जातमेव । व्यादाय अक्षरमपावृतकर्णरन्ध्रे श्रवणम् । लघ्वी सा स्वरूपतः, तेनाऽऽलोचयितुं शक्यत इति सुखदायिनी । एव विशेषणद्वयेनाऽर्थद्वाराऽपि सुखदातृत्वमिह निरूपितम् । फलतः साधनतश्च न सुखदातृत्वं जातमित्याह—गुर्वर्थगह्वरामगाधगम्भीरामिति । अर्थो हि गम्भीरः, पुरुषोत्तमस्य भगवतो हीनानां सेवकजीवानां च विपरीतधर्मप्रतिपादकत्वात् । श्रुतपदार्थानां श्रुतार्थोपस्था निर्णयं कृत्वा संदेहो दूरीकर्तव्य इति चेत्तत्राऽऽह—अगाधगम्भीरामिति । अगाधत्वाच्च तत्र श्रुतार्थोपपत्तिः कल्प्यते । पदार्थानां तलस्पृशे तत्कल्पना युक्ता । गम्भीरत्वाच्च मज्जनेनाऽपि तलस्पृशो न सम्भवति । एतावता भगवान् किञ्चिद्गम्भीरमुत्तवानित्यध्यवसीयते । तथापि किमयमेव वदतीति तच्चिकीर्षितं न विदुः । विगाहनमन्तः प्रवेशः । विचार्याऽपि न विदुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

एव वाक्यं किञ्चिज्ज्ञात्वाऽपि भगवन्तं दृष्ट्वा मुदिताः सन्तः स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह—

ते योगमाययाऽऽरब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ।

प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः कुपितत्वचः ॥ १५ ॥

त इति । योगमाया हि भगवद्वैभवयोग्यान् पदार्थान् सृजति । न ते प्राकृता, नाऽपि ब्रह्मसृष्टा, अतः पारमेष्ठ्यपेक्षयापि महोदयरूपा । योगमायया आरब्धा पारमेष्ठ्यमहोदया यस्य । अतः सामग्रीं दृष्ट्वा परमानन्दो बहुविधो भासत इति प्रहृष्टा जाता । स्वयं विप्रा अपि, मनसाऽपि तादृशं नाकल्पितमिति, माहात्म्यज्ञानात् प्राञ्जलयः । तद्दर्शनेनाऽन्तःपूर्णानन्दो रोमकूपद्वारा निर्गच्छन् कुपिता त्वचः कृतवान् । सा हि वायुदेवताका, वायोश्च संचारो नास्तीति कोप उचित एव । क्षुभितेति पाठेऽपि समानोऽर्थः ॥ १५ ॥

विरोधं परिहरन्त एव स्तोत्रं कुर्वाणाः प्रथमं विरोधमनुबदन्ति—

सुनैय ऊचुः ।

न वयं भगवन्विद्मस्तव देव ! चिकीर्षितम् ।

कृतो मेऽनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभापसे ॥ १६ ॥

न वयमिति । विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वे सति न विरोधः, किन्तु मनसा तद्व्यवस्थाशक्तौ सत्याम् । मनो हि वाचो भर्ता, स चेत्पुनरविरोधं सम्पादयति, किं दासीनां विरोधेन । तदपि नास्तीति स्वानुभवेनाऽऽहुः—हे भगवन्, स एव तदनन्तरं देव ! तव चिकीर्षितं न विद्मः । ज्ञाने त्वभिप्रायं कल्प्यते । अकल्पनाया हेतुभूतं विरोधमाह—कृतो मेऽनुग्रह इति । यत्त्वमध्यक्षः सर्वसाक्षी प्रभुः, सेवकान् प्रति वदाम्यनुमदः कृत इति तदर्थतो विरुद्धम् ॥ १६ ॥

विरोधान्तरमाह—

ब्रह्मण्यस्य परं देवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो ! ।

विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मण्यस्येति । त्वं तु ब्रह्मण्यः, ब्राह्मणानां हितः, तेषां सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन तदुपास्यः । अथापि ब्राह्मणाः किल ते परं दैवमिति प्रभाषसे । किलेति प्रसिद्धे । न हि तद्वाक्ये ब्राह्मणमभुत्वप्रतिपादके 'येषां विभर्ति' इत्यत्र सन्देहोऽस्ति । भागमेवेन तदुपगमं संगच्छत इति पक्षं खण्डयति—प्रभो इति । सर्वसमर्थो भवान् केनाऽप्यङ्गरेण ब्राह्मणापेक्षायुक्त इत्यर्थः । किञ्च, विप्राणाम्, देवानाम्, देवदेवानामपि भगवानात्मा दैवतं च । आवश्यक उपास्यश्च । आत्मनो वा दैवतम्, चिदंशानां भगवत्सेवकत्वात् ॥ १७ ॥

नन्वस्मदुक्तप्रकारेणैव वेदो वदतीति तथैव शास्त्रार्थतोऽस्तित्यारोह्याऽऽहुः—

त्वन्नः सनातनो धर्मो रक्षते तनुमिस्त्वया ।

धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकल्पो भवान्मतः ॥ १८ ॥

* त्वन्न इति । त्वमेव नः सनातनो धर्मः, यश्चरूपत्वात्, ब्रह्मरूपत्वाच्च । 'यद्देन यन्नमयजन्त देवाः' 'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम्' इति । त्वयैव तनुभिरवतारैः स्वधर्मो रक्षते, 'यदा यदा हि धर्मस्य' इति वाक्यात् । किञ्च, त्वं धर्मस्य परमो गुह्यः । धर्मस्याऽत्यन्तं गोप्यत्वमेव । धर्मो ह्यन्यगतो धर्मिणं गोपायति; यथा जलगतमौष्ण्यं वह्निं गोपायति, तथा जीवेष्वागतो धर्मो ब्रह्म गोपायति । स हि तत्त्वैव, क्रियाशक्तिरूपत्वात् । तस्य गोप्यो हि भक्तियोगोऽपि भवति, तथापि भगवान् परमो गुह्यः । तस्य ब्रह्मैव गुह्यमिति कथं भगवानित्याशङ्क्याऽऽह—भवानेव निर्विकल्पो मत इति । 'पूर्ववद्वा' इति सिद्धान्तेन सर्वकल्पनाशङ्क्यं ब्रह्म । तदेव पश्चात् धर्मरूपेणाऽऽविर्भूय तत्सहितं भगवानित्युच्यते । भगवतो वा एकं रूपं निर्विकल्पं ब्रह्म । उभयथाऽपि धर्मस्य परमो गुह्यः ॥ १८ ॥

ज्ञानस्याऽपि गुह्य इत्याह—

तरन्ति ह्यञ्जसा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहात् ।

योगिनः स भवान्किंस्विदनुगृह्येत यत्परैः ॥ १९ ॥

तरन्तीति । निवृत्ताः परमहंसाः । यस्याऽनुग्रहं प्राप्य अञ्जसा मृत्युं तरन्ति । उभयतः फूलद्वया नदीव मृत्युः सर्वेषां मज्जनकर्ता, अतस्तत्स्य तरणशुक्लम् । योगिन इत्यधिकारिविरोधमनुग्रहे, न तु तरणे योगो हेतुः । एतादृशो भवान् सर्ववेदरहस्यः किमन्यैरनुगृह्येत ? तत्रापि परैरमयोजकैः । गृहीत इत्य-

प्रकाशः ।

* त्वन्न इत्यत्र । धर्मस्य कथं भगवान् गोप्य इत्याकाङ्क्षायामुपपादयन्ति—धर्मो हीत्यादि । स हि तत्त्वैवेति । स धर्मः तस्य भगवत एव धर्मभूतः । धर्मत्वे हेतुः—क्रियेत्यादि । पूर्ववद्देति । इदमधिकरणं साधनाध्यायद्वितीयपादे वर्तते । अर्थस्तुक्त एव । उभयत्रपदेशसूत्रानुसारेण मुख्यं सिद्धान्तमाहुः—भगवतो वेत्यादि ।

पि पाठे परैः कृत्वा यत्कर्म, किं किमर्थम्, सिद्ध्यति निश्चये, अनुगृह्णातः किमर्थमनुगृह्णीयात् । अन्यैः स्व-
स्य माहात्म्यं संपाद्य परानुग्रहं किमर्थं कुर्यादित्यर्थः । एतादृशस्याऽनुग्रहवचनं बाधितार्थमिति प्रतिभाति ।
सत्यवाक्यत्वाच्च तदपि न संगच्छते, अतोऽज्ञानमेव ॥ १९ ॥

किञ्च, ब्राह्मणकृपया लक्ष्मीः स्थिरोति वचनं सर्वथा बाधितार्थमिति प्रतिभातीत्याह—

यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः ।

धन्यार्पिताङ्घ्रितुलसीनवदामघाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना ॥ २० ॥

यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नाऽत्याद्रियत्परमभागवतप्रसङ्गः ।

स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वम् १

× यं वै विभूतिरिति । विभूतिर्लक्ष्मी । यं भगवन्तमनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः शिरसा धृतपादरेणु-
पुपयाति सेवार्थं गच्छति । तत्रापि भक्तेषु । तां च भवान् नात्याद्रियत्, स कथं द्विजानुपथपुण्य-
रजसा पुनीतः सन् श्रीवत्सलक्ष्म अगा इति श्लोकद्वयान्वयः । विप्रप्रसादात् लक्ष्म्याः स्थैर्यमिति पक्षो
न संगच्छते, भक्त्यैव तस्याः स्थिरत्वात् । न च तस्या भक्तिर्ब्राह्मणसाध्या, भक्तौ ब्राह्मणानामपि भक्त-
त्वेनैवोपयोगात् । ब्रह्मभावानन्तरं भक्त्यधिकारात् ब्रह्मभावप्रापणार्थं तदपेक्षेति चेत्, तस्याः सिद्ध एव
ब्रह्मभावः, 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इति वाक्यात्, ब्रह्मानन्दरूपत्वाच्च तच्छरीरस्य । अतः साक्षात्परम्परया
वा तस्या भक्तौ ब्राह्मणानामनुपयोगात्, भक्त्यैव च स्थैर्याद्भगवद्वाक्यं चिन्त्यम् । किञ्च, ब्राह्मणा भिक्षु-
का अर्थार्थिनामिन्द्रादीनामुपसर्पकाः, ते च लक्ष्म्याश्चरणरेणुपासकाः । अत उपजीव्योपजीव्यत्वात् तस्याः
कथं ब्राह्मणाधीनत्वम् ? किञ्च, सा हि भोग्यभावमेव त्यक्तवती, तेन तस्याः फलवन्मेव नाऽस्ति । सा
हि रसान्तरे प्रविष्टा, न हि भक्तिसे कामरसः प्रविशति । भगवानपि 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति
वाक्यात् भक्तत्वेनैव तां स्वीकरोति, यथा तुलसीम् । अतस्तस्या गुणा अपि नाऽपेक्षन्ते । सा हि तुल-
सीमपि निर्गुणां बहु मन्यते, ततोऽपि हीनभावं च । अमरा नानापुष्परसेष्वासक्ताः, तेऽपि यदि भक्तिमा-
हात्म्यात् तुलसीरस एव मकरन्दाभासेऽप्यासक्ताः, तदा मयाऽपि तथैव विधेयमिति अमरलोकमेव काम-
यते । एवमपि सति लब्धपदा सा पुनः स्वभावं प्राप्स्यतीति भक्तत्वेऽपि तां नाऽत्याद्रियत् । तदपेक्षयाऽपि
स्वभावत एव निर्दुष्टा भगवति लब्धपदा अपि हेत्वभावाच्च पूर्वोक्तस्थां प्राप्नुवन्ति, ते परमभागवताः
तेष्वेव मकृष्टः सङ्गः । एतादृशलक्ष्म्याः कथमसाधारणधर्मत्वम् ? तत्रापि भवान् भगवच्छब्दार्थः । नित्या

प्रकाशः ।

× यं वै विभूतिरित्यत्र । तस्या भक्तिरिति । लक्ष्म्या भगवति भक्तिः । भक्तौ ब्राह्मणानामपी-
त्यादि । 'विमाद् द्विपङ्कजयुतादरविन्दनामपादरविन्दविमुक्तात् श्वपचं वरिष्ठम्' इति, 'किं पुनर्ब्राह्मणाः
पुण्याः' इत्यादिवाक्येभ्यः निश्चयेन तथेत्यर्थः । ननु सत्यम्, भक्तत्वेनैव भक्तानुपयोगः, परं सामान्य-
ब्राह्मणानाम्, न तु भवात्तानाम् ; अतो 'यत्नेवया' इति मङ्गावयं नानुपपन्नमित्याफाद्भावाभाहः—प्रदो-
रपादि । 'ब्रह्मभूतः मसन्नागा न शोचति, न काह्वनि । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।' इ-
त्यादिवाक्येभ्यः प्रतीयते इति भक्तौ ब्रह्मभूतानामेव मुख्यः, न सामान्यानाम्, अतो ब्रह्मभूतब्राह्म-
णप्रसादात् लक्ष्मीः स्थिरोति पक्षो न युक्त इत्यर्थः । ब्रह्मभावप्रापणार्थमिति । लक्ष्म्यान्तथात्वात्तर्ह्यं । ते चेति ।
इन्द्राय च । रमान्तर इति । भविष्येति । हीनभावं चेति । मन्यते इत्यर्थात् । अगाधारणधर्मत्वमिति ।

एव भगवति पद् गुणाः, ब्राह्मणानुग्रहजन्यत्वे कृत्रिमता स्यात् । व्यामोहनलीलापरत्वेन तु अलौकिकप्रकारेण वयं न व्यामोहनीयाः, साधारणेन तु विशेषज्ञानस्य जातत्वाच्च व्यामोहो भविष्यतीति तात्पर्यम् । विशेषेण मूर्तिर्यस्या इति भगवद्भजने भगवदुपयोगिनी सर्वसामग्री निरूपिता । तस्याः समीपगमनमेव, न तु भोगपर्यवसानमित्युपेत्युक्तम् । अन्यैरिति भगवद्विमुखैः । भगवद्वैमुख्ये हेतुः, अर्थार्थभिरिति । धनाभिनिविष्टाचेता न भगवत्संमुखा भवन्ति । बाला एव ते स्तनपानव्यग्रा मातरमेव मन्यन्ते । स्वाशिरसा धृतपादरेणुरिति मत्स्यैवाऽन्येषां प्रवृत्तिः, तेषां चैयमुपास्या देवता । तस्या अपि चरणरेणवस्तदीयशरीरसंपादकाः । शिरसा स्थापनं तेषामेव प्रथमसंबन्धार्थम् । तुलस्या अलौकिकत्वे तल्लोकाकाङ्क्षित्वं न भक्तिहेतुकमिति धन्यार्पितेत्युक्तम् । कृत्रिममात्रत्वे भगवत्संबन्धो न सम्भवतीति धन्येति । धनमर्हन्तीति धन्याः । लक्ष्म्या आधिभौतिकं रूपमर्हन्तीति भगवद्भूतानि । सेवका धन्याः, अन्ये धनिनोऽपि न धनमर्हन्ति, श्वान इव गङ्गाजलम् । अत एव न तस्य धनस्य भगवदुपयोगः । धनस्य स्वोपयोगात् तदधिका तुलसी तैर्भगवती समर्प्यते । अङ्गौ समर्पणं भक्तिहेतुकम् । तुलस्या नवदाम चरणे समर्प्यते, अन्यथा बहुतुलसीदाने चरण आच्छन्नः स्यात् । तद्भगवच्चरणारविन्द एव तिष्ठति, भक्तप्रसादे वा तत्कण्ठेषु । उभयथाऽपि नैतादृशं स्थानमन्यदस्तीति तद्धाम अमरस्य । संघात्वे हेतुमाह—प्रघुव्रतपतेरिति । मध्वेव व्रतं यस्य । नियमाद्धर्म इति पक्षे मधुव्रतेऽपि धर्मः । मधुव्रतानां पतिरिति प्रतिनामिव तत्संबन्धित्वेन कृतार्थः परम्पर्याऽपीति सूचितम् । इवेति ब्रह्मानन्दस्य हीनभावव्याघृष्ट्यर्थमुपमा निरूपिता । कामयानेवेति वा, कामितोऽर्थः अद्वायुको भवतीति । एवमपि भजने भगवत्संबन्धेत्तरफलं भवेत्तदापि ब्राह्मणवाक्यस्य हेतुत्वं कल्प्येताऽपि, तदपि नास्तीत्याह । + यस्तामिति । यः प्रसिद्धो लक्ष्म्याः प्रसादत्वं वदति, सोऽपि वदत्येव, न तु तां मन्यते, यतस्तां नाऽप्याद्वियत् । तत्र हेतुः—परमभागवतेषु प्रकृष्टः सन्नो यत्येति । ते हि परमा असाधारणा, लक्ष्मीसहितं नोपासते, अंशेन सेवाया व्यभिचारात् । अतस्तदनुरोधेनाऽपि न लक्ष्म्या सह रमणम् । एतादृशस्तं द्विजानामनुपपन्नं यत्पुण्यरजः । भगवतो द्विजानुगमनमेव न सम्भवति, ईश्वरत्वात् ।

शंकाशः ।

ब्राह्मणानुग्रहासाधारणधर्मत्वम् । साधारणेनेति । भगवद्वाक्यतात्पर्यानवगमेऽपि शास्त्रानुभवाभ्यां साधारणप्रकारेण । प्रथमसम्बन्धार्थमिति । प्रथमं शिरस एवोत्पत्तेः, तस्यैतत्सम्बन्धे सर्वस्य शरीरस्य योग्यता भवतीति तस्य सम्बन्धार्थम् । अनुवेलापदं न व्याख्यातम्, अर्थस्तु सेवासमर्थं लक्ष्मीरूपेति । धन्यार्पितेत्युक्तमिति । धन्यार्पिता लौकिक्येवेति तल्लोकाकाङ्क्षित्वं भक्तिहेतुकमेव नेप्याहेतुकमित्यर्थः । कृत्रिमः मात्रत्वमित्यादि । धन्यार्पिततया आगन्तुकमात्रत्वे 'मृत्युप्यमत्तोपहतं न मे रोषाय कल्पते' इति वाक्याद्भगवत्सम्बन्धो न भवतीति तदर्पकाणां भक्तत्वज्ञापनाय धन्यपदमित्यर्थः । तद्गुणत्वादयन्ति—धनमित्यादि । तस्येति । अनर्हसम्बन्धिनः । तदधिकेति । लक्ष्म्याधिभौतिकरूपादधिका । चरण इति । चरणसमीपे । तदिति । तुलसीदाम । तद्धामेति । अमरस्य स्थानम् । व्रतमिति । नियत आहारः, 'पथोव्रतो ब्राह्मणो यवागूयतो राजन्यः' इत्यादौ तथा दर्शनात् । तत्सम्बन्धित्वेनेति । तुलसीदामसम्बन्धित्वेन । तत्फलमिति । उज्ज्वलित आनन्दविशेषः ।

+ यस्तामित्यत्र । प्रसिद्ध इति । भगवानेव । एतादृश इति । लक्ष्म्यनमीप्सुः ।

ते हि पादचारिणोऽर्थाध्यनुवर्तकाश्च । दूरे तद्वजसः पुण्यत्वम्, मार्गारजसोऽप्यभित्रत्वात् । तेन च पावि-
त्र्यं ततोऽपि दूरे । श्रीवत्सरूपं लक्ष्म चिदं किमर्थं रवमगाः प्राप्तवानिति ? यतस्त्वं भगमाजनः सह-
जश्र्यादिधर्मयुक्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

— एवं विरोधमुक्त्वा तस्य तात्पर्यं कल्पयन्तो धर्मरक्षार्थं वचनमिति कल्पयितुम्, धर्मो भगवता सर्वथा
रक्षित इति धर्मरक्षां हेतुत्वार्थमाह—

धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग ! त्रिभिः स्वैः पद्मिश्वराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ।

नूनं भृतं तदभिधाति रजस्तमश्च सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य २२

धर्मस्येति । हे त्रियुग ! युगत्रय एव भगवदाविर्भावः, न कलौ । अत एव कलौ धर्मोऽपि नास्ति,
रक्षकामावात् । युगत्रय एव भगवदाविर्भावे तत्रैव रक्षायां च हेतुमाह—त्रिभिः स्वैः पद्मिरिति । भगवां
क्षिपात्, यज्ञस्य सवनत्रयात्मकत्वात् । स्वैरसाधारणैः । अतो द्विपाद्यनुप्याच्च लोकसिद्ध इति तद्वैलक्षण्यं
न बोधाय । पद्मिरिति वा द्वित्वसङ्ख्या, तेन पद्मिणेषु द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकस्मिन् युगे धर्मरक्षा । ज्ञानवैरा-
ग्याभ्यां सत्ये, यथाःश्रीभ्यां त्रेतायाम्, ऐश्वर्यवीर्याभ्यां द्वापर इति कलौ न कोऽप्यवशिष्यते धर्मो धर्म-
रक्षकः । किञ्च, सत्त्वेन पाल्यते धर्मः । केवलसत्त्वस्य प्रशुचिः सत्ये, रजसा सहितस्य त्रेतायाम्,
सत्त्वसंबन्धयोग्येन रजसा तमसा च द्वारे धर्मरक्षा । कलौ तु सत्त्वस्य तत्संबन्धिनश्चाऽप्यभावात् रक्षा ।
जगदपि भगवता धर्मार्थमेव रक्षितमित्याह—चराचरमिदमिति । यद्यपि धर्मोऽपि भगवान्, जगदपि
तथापि धर्मार्थमेव जगत् पाल्यते । तदाह—द्विजानां देवानां वाऽप्ये इदं जगत् नूनं भृतमिति । ननु स्वरो-
पैवाऽत्र धरणम्, किं सत्त्वेन गुणैर्वैत्याद्वैत्याऽऽह—तस्य जगतोऽभिधाति नाशकं रजश्च तमश्च ।
विक्षेपेण मारयति रजः; आवरणेन तु तमः । उभयथाऽपि जगद्वर्णार्थं न भवति, अतो रजस्तमश्च सत्त्वेन
निरस्य नूनं भृतमिति संबन्धः । सत्त्वस्योभयनिराकरणे सामर्थ्यमाह—नो वरदया तनुवेति । ब्रह्मर्षीणां
वेदानामूर्ध्वगतिदातृत्वात् वरत्वस्य, अन्यदपीदं प्रयच्छतीति च । तदेव सत्त्वं तनुरूपं जातम् । तनोतीति
तनुः । अतोऽनन्तस्वरूपजननसामर्थ्यात् तयोर्निरसनसामर्थ्यम् । अतस्त्वं धर्मरूपो देवब्राह्मणेषु मतिष्ठित
इति ब्राह्मणोत्कर्षस्तद्व्यापारनामेत्यन्तःभीतिहेतुत्वात् तथोच्यत इति भावः ॥ २२ ॥

* विपरीते बाधकमाह—

प्रकाशः ।

किमगा इत्यत्र मूले काकुर्वा प्रश्नो वा । उभयथापि न तस्याः ब्राह्मणमसादजन्यत्वम्, किन्तु स्वामावि-
कत्वमिति निर्णीतम् ।

— धर्मस्येत्यत्र । तस्येति । ‘ यत्तेवया ’ इति ‘ येषां विभक्तिः ’ इति वाक्यस्य । लोकसिद्ध इति ।
भृतिरिद्धः । ‘ मुखेनैकम् ’ इति श्रुतौ द्वयोरेव सनयोः । पादत्वं सिद्धमिति नैवं त्रिपात्त्वं युक्तमित्यरुह्या
मश्वान्तरमाहुः—पद्मिरिति । वा द्वित्वसङ्ख्येति । यथा ‘ दर्शपूर्णमासाभ्याम् ’ इत्यत्र यागत्रिकद्वित्वा-
दाय द्वि(त्वं)सङ्ख्या; तथाऽत्र गुणद्विकात्रित्वादाय पद्मिरिति त्रित्वसङ्ख्येति त्रित्वप्रयोजिका गुणगता द्वित्व-
सङ्ख्येति मित्र एव प्रकार इति न श्रुतिविरोध इत्यर्थः ।

* न त्वमित्यत्र । विपरीते बाधकमिति । धर्मरक्षणे, वेदमार्गनाशरूपं

न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहाऽऽत्मगोपं गोप्ता वृष ! स्वर्हणेन ससूतेन ।
तर्ह्येव नङ्क्ष्यति शिवस्तव वेदपन्था लोकोऽग्रहीष्यदपभस्य हि तत्प्रमाणम् ॥ २३ ॥

* न त्वमिति । यदि त्वं द्विजोत्तमकुलं न.गोप्ता, तर्ह्येव तव शिवो वेदपन्था नङ्क्ष्यति । तत्र हेतुः—लोकोऽग्रहीष्यदिति । ऋषभस्य प्रमोयत् प्रमाणम्, तद्धोकोऽग्रहीष्यत् । द्विजोत्तमानां धर्मज्ञानसहिता-
नां कुलं समूहः । यद्यस्मात् कारणात् । यद्वा, कुलमात्मगोपम्, आत्मानं स्वात्मानं वा भवन्तं गोपायतीति ।
आत्मा स्थितश्चेत् स्वमार्गं गच्छेत्, अत आत्मा प्रथमतो रक्षणीयः । तदनन्तरं स्वमार्गरक्षा । स्वात्मानं
प्रति ये समायाति येन मार्गेण, स स्वमार्गः । तत्रापि भक्तानामागमनप्रतिबन्धकमिष्टचिरेव रक्षा । ते
वेद्मगवद्रक्षा भवेयुर्धर्मज्ञानयुक्ताभ्येद्विभक्तिमार्गप्रवर्तकाः, तदा ते रक्षणीया इत्यर्थः । तेषां रक्षा त्रिविधा; स्वरू-
पतः, संतोषजननेनाऽन्तः, प्रतिष्ठाजननेन च बहिः । तत्र स्वरूपतो रक्षाऽवतारैः क्रियत एव । अथाऽयदिष्यते-
ऽन्तर्बहिश्च । तदाह—स्वर्हणेन ससूतेनेति । सुष्ठु अर्हणं पूजा कायिकी, तेन बहिरक्षा तेषां प्रयोजनसाधिका,
अन्यथा लोकसंमाननामावे भगवन्मार्गापदेशो न स्यात् । सूनुतेन चाऽन्तः । परिसंतोषोऽनेनोक्तः । एतस्य
सहमावोऽन्तस्तोषस्य भगवत्कार्यहेतुत्वाय । अतो मार्गप्रवर्तकरक्षामावे मार्गो नश्येदेव । तर्ह्येति पापण्ड-
प्रवृत्तेः सुगमत्वात् । न च बहूनां मार्गाणां विद्यमानत्वात् किं वेदमार्गेणेत्यत आह—शिव इति । अन्ये
यादृच्छिकाः, कस्यचिदेव दुःखेनाऽपि फलसाधकाः, वेदमार्गस्तु शिवः कल्याणरूपः । ननु ब्राह्मणानां
सन्माननामावे कथं वेदो न रक्षितः स्यादित्याशङ्क्याऽह—लोकोऽग्रहीष्यदिति । लोकस्तु स्वामी भग-
वान् यं मन्यते तमेव मन्यते । ब्राह्मणेरेव वेदमार्गो बोध्यते, नाऽन्यैरिति तेषां संमाननामावे अप्रवृत्तिः,
पापण्डित्युत्पत्ता वा स्यात् । वृषेति संवोधनं धर्मरूपत्वाय, धर्मपात्रा ॥ २३ ॥

नन्वेवं सति वैषम्यप्रतिपादनान्मम ब्रह्मत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—

तत्तेऽनभीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधित्तोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धतारैः ।
नैतावता अधिपतेर्वत ! विश्वभर्तुस्तेजः क्षतं त्ववनतस्य स ते विनोदः २४

† तत्तेऽनभीष्टमिति । तद्ब्राह्मणानां रक्षार्थं सन्मानम्, तेऽनभीष्टमिव । जयया, पूर्वलोके वेदमार्गनाश

प्रकाशः ।

चाधकम् । तर्कपूर्वं तत्समर्थयन्ति—यदीत्यादि । अत्र यत्पदस्य यदीति संभाव्यार्थकत्वं कार्थार्थकत्वं वा,
तर्कवाक्ये चान्वयः । हेतुवाक्ये तु तत्पदस्य विद्यमानत्वेन नित्यसम्बन्धादेव यत्पदमातिः । अस्मिन् पक्षे
यत्पदस्य दूरान्वयात् प्रकारान्तरमन्यत् द्वयमाहुः—द्विजोत्तमानामिति, यद्वेति च । तदेवं हेतुवाक्यम्—
यस्माद् द्विजोत्तमकुलं तस्मात्त्वं गोप्तेति, यस्माद्वा आत्मगोपं तस्मात्त्वं गोप्तेति । ततो यदि न गोप्ता, तर्ह्येव
वेदपन्था नङ्क्ष्यतीति तत्पदबलादेव यदीत्यस्याऽप्याहारः । आत्मरक्षकरक्षणस्य कथं वेदमार्गरक्षणहेतुत्व-
मित्यत उपपादयन्ति—आत्मा स्थित इत्यादि । वेदमार्गस्य स्वमार्गत्वं समर्थयन्ति—स्वात्मानमित्यादि ।
स्वमार्गस्वरूपमाहुः—तत्रापीत्यादि । तत्रापीति । स्वमार्गेऽपि । तथा च, प्रवाहनिरूपणे निर्वाह एव श्रे-
त्यर्थः । त इति । ब्राह्मणाः । सूनुतेन चेति । रक्षेत्यर्थात् ।

÷ तच्च इत्यत्र । अनभीष्टमिवेति । वैषम्यापादकत्वादनभिप्रेतम् । तथा च, स्थित्यर्थतया परा-

उक्तः, अतस्तद्वेदनाशनं तेऽनभीष्टमिव । सर्वथाऽभीष्टाभावोऽनभीष्टम्, अस्याभीष्टाभावस्त्यनभीष्टमिव । प्रथमपक्षे रक्षा एवार्थः, द्वितीये नाशः, कालत्वात्, सर्वकर्तृत्वाच्च । तत्र हेतुः—सत्त्वनिधेरिति । सत्त्वनिधे रक्षाऽभीष्टा, नाशस्त्यनभीष्टः । विधित्सोरिति । स एव तथा विधातुमिच्छति । जनाय हि क्षेमं विधातुमिच्छति, जायमाना स्वकृतेनैव हि सम्यक् भवन्तीति । अथवा, सत्त्वनिधेर्नाशोऽनभीष्टः । जनानां क्षेमकरणं तन्नाशः, उत्पत्तेर्वेदनाश एव भवति । उत्पत्त्यर्थं क्षेमश्चेत्, उत्पन्नानां वा वैदिकस्य संस्कारकत्वे पापण्डादुर्बलत्वम् । पुरुषार्थप्रतिपादकत्वे देहनिर्वाहकपापण्डादलिप्तत्वम् । निजशक्तिभिरुद्धतोरित्युभयत्र हेतुः । स्वस्याऽसाधारणसामर्थ्यैरुद्धृता अरयो येन । उभयत्रापि प्रतिबन्धकामावो भगवच्छक्त्यैव सिद्धः । ननु तथापि स्वस्य दोषजननेन परोपकारः सिध्यति, धर्मरक्षायां त्वेक एव दोष इति चेत्त्राऽऽह—नैतावतेति । स्वस्य नमनमात्रं न दोषः, नमतां नमनमिति व्युत्पत्तेः । नम्रमावो हीनानामेव हीनत्वबोधकः, लक्ष्मणानां तु भारसूचक एव । ये हि महामारवन्तो भवन्ति ते नम्रा भवन्ति, अतो नम्रत्वमनम्रत्वं धर्मैर्नैकान्ततो दोषरूपम्, गुणरूपं वा; अतस्तत्र महत्त्वं सिद्धमिति । हीनावनतिः कौटुम्भीक्यं भवत्यभिनेयरूपत्वात् । स एव हि रसजनकः । महत्त्वमाह—अधिपतेरिति । धनेति हर्षे, स्वस्तिसंमाननापरिज्ञानात् । विश्वभर्तुरित्यपि माहात्म्यम् । विश्वं हि यो विभर्ति स हि लोके भाराक्रान्त इव नम्रो भवति, अन्यथा लोका भर्तुर्भारं न ज्ञापयेयुः । अतो नमनस्य प्रयोजनद्वयम्, लोके स्वस्य भर्तृत्वज्ञानम्, स्वार्थे तु विनोदः । अवनतस्य सोऽवनतिरूपः पदार्थः, ते विनोद इति संबन्धः । अनेन दोषः परिहृतः २४

एवं पूर्णान्तःकरणा भूत्वा, भगवता यो दण्डः स्थापितः, तत्राप्यभिप्रायापरिज्ञानात्, स्वापराधं दूरीकुर्वन्ति—

यं वाऽनयोर्दममधीश ! भवान्विधत्ते वृत्तिं नु वा तदनुमन्महि निर्व्यलीकम् ।
अस्मासु वा य उचितो धियतां स दण्डो येऽनागसौ वयमयुङ्क्षमहि कित्त्वियेन ।

प्रकाशः ।

र्थम्—अतो वैषम्याभावात् ब्रह्मत्वक्षतिरित्यर्थः । पूर्वश्लोके ब्राह्मणरक्षाया एव वाक्यार्थत्वात्तत्पदेन तस्यैव परामर्श इत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । एतस्याऽपुष्टार्थत्वादेकदेशपरामर्शित्वं तत्पदस्याऽङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाहुः—अथवेत्यादि । पक्षद्वयेऽपि यथायथमनभीष्टत्वप्रयोजकरूपद्वयमाहुः—कालेत्यादि । तथा च, कालत्वाद्वाऽनभीष्टा, सर्वकर्तृत्वाच्चाक्षोऽनभीष्ट इत्यर्थः । स एवेति । सत्त्वनिधेरिव । स्वकृतेनैवेति । भगवत्कृतेनैव । तन्नाश इति । वेदनाश । तद्व्युत्पादयन्ति—उत्पत्तेरित्यादि । उत्पत्तेरिति । ‘जायस्व प्रियस्व’ इति प्रवाहप्रवेशात् । रक्षापक्षे जनाय क्षेमं विधित्सोरित्यस्याऽर्थमाहुः—उत्पन्नानां वेति । उत्पन्नानामर्थे क्षेमश्चेदित्यन्वयः । प्रथमपक्षे अनभीष्टा, अस्मिन् पक्षे वेदरक्षाऽभीष्टेति तस्या अनभीष्टत्वेऽभीष्टत्वे च क्रमेण हेतुद्वयमाहुः—वैदिकस्येत्यादि । एवमत्रार्थस्य व्याख्यानद्वयेन साम्प्रतिपादनाद्भगवति वैषम्यं परिहृतम् । दोषजननेनेति । हीननम्रोभावरूपदोषजननेन । एक एवेति । मुख्य एव । रसजनक इति । अत्र रसो नीमत्सो बोध्यः । स्वस्तिसंमाननापरिज्ञानादिति । अविनाशस्य संमाननस्य च तात्पर्यापरिज्ञानात् ।

* यं वाऽनयोरिति । हे अधीश ! अस्माकं तयोश्च । अधिकेशत्वं नाम वेदयुक्त्याद्यपेक्षयाऽपि, वेदादीनां नियामकत्वं वा; अत एवाऽस्मदुक्तप्रयोजकम् । अनयोर्मवान् वृत्तिं यं वा दमं विधत्ते, तदनुमन्महि । वृत्तिर्जीविका, द्वारि स्थित्वा सर्वेषां निवारणं कर्तव्यम् । तदा निवारिताः स्वप्रवेशार्थं स्वकीयं धर्मं धर्मं वा दास्यन्तीति वृत्तिदानम् । स्वयं वा द्वारे परिपालनं करोतीति स्वतन्त्रतया वा वृत्तिदानम् । अस्मदुक्तो वा दण्डोऽन्यो वा, यमेव दण्डं भवान् विधत्ते तदनुमन्महि । भवदिच्छानन्तरमस्माभिरपि स्वीक्रियत इत्यनुमाननम् । एतदपि नाऽनुरोधान्, किन्तु निर्व्यलीकम् । स्वस्याऽप्यपराधात् दण्डश्चेत्तदप्यङ्गीक्रियत इत्याहुः—अस्मास्विति । वेत्युभयत्राऽनादरे । सङ्कोचो न कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाऽऽहुः—य उचित इति । ध्रियतां स दण्ड इति । इदानीं वाक्यमात्रमुक्त्वाऽन्येन सत्कलं संपादनीयमिति न, किन्तु इदानीमेव स दण्डोऽस्मासु स्थापनीयः । अथवा, स एव वा दण्डो जन्मत्रयात्मकोऽस्मासु स्थापनीयः । तत्र स्वस्याऽपराधमाहुः—येन कारणेन अनागसौ निरपराधौ वयं कित्विपेण अयुद्धस्माहि योजितवन्तः । स दण्डः सहैवोभयेषां जन्मत्रयमिति । अस्मासु वेति पक्षे तेषां दण्डोऽस्तु न वेत्यौदासीन्यम् । एवं सर्वभावेन भगवतो माहात्म्यं निरूपितम् ॥ २५ ॥

भगवांस्तु शापाद्भीता इति तान् ज्ञात्वा शापं स्वकृतमित्याह—

श्रीभगवानुवाच ।

एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरम्भसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ।

भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो मयैव निहितस्तदवैत विप्राः २६

एताविति । सुरेतरगतिं दैत्यत्वम्, राक्षसत्वम्, मनुष्यत्वं च । इतरत्वं समाने भवतीत्यसुरमनुष्ययोर्देवतुल्यत्वं 'त्रया ह प्राजापत्याः' इत्यत्र निरूपितम्, राक्षसा अपि बीजपराक्रमाम्यां देवतुल्या इति । यथावद्यस्तु न स्वतन्त्राः, कुबेरस्तु देव एव; अतस्त्रिविधानेव सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्य एव भूयो ममाऽन्तिकमुपयास्यतः । यो वो युष्माभिर्दत्तः शापः स मयैव निहित इति, तदवैत । निमित्त इति पाठे नितरां मयैव मितः । विप्रा इत्यदीर्घदर्शित्वम् । ननु सुरेतरगतिप्राप्तौ शीघ्रं कथं भवत्सनीपागमनम्, तत्तज्जन्मकर्माणां भोक्तव्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—संरम्भसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगाविति । क्रोधसंरम्भेण सभ्यभृतौ यः समाधिः, तेनाऽनुबद्धो योगः । योगेन सर्वपापक्षय इति पूर्वमवोचाम । भूयः सकाशमुपयास्यत इति शापान्दः । परिमितशापदानं मत्कृतः शाप इत्यवैतेति निर्मयार्थम् ॥ २६ ॥

एवमागतानां मुनीनां सर्वदुःखदूरीकरणमुक्तम् । इदानीं सर्वेषां यथावयं प्रतिगमनमाह—अथेति । तत्र प्रथमं योगिनां प्रतिगमनं द्वाभ्यामाह कृतकरिष्यमाणप्रमेयमेदेन—

ब्रह्मोवाच ।

अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।

प्रकाशः ।

* यं वेत्यत्र । इति वृत्तिदानमिति । अस्मिन् पक्षे वयमपि स्वकीयं धर्मं दद्य इति पृथगनुमानं त्रेयम् । तेषां दण्ड इति । अस्मदुक्तस्तेषां दण्डोऽस्माकमेवाऽस्त्वित्यर्थः ।

वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठं च स्वयं प्रभुम् ॥ २७ ॥

अथेति । पुनस्ते स्वभावं प्राप्ताः, यतो मुनयः । यस्य या निष्ठा तस्य स एव गुणः, विपरीतो दोषः । ते ह्यन्तरेव भगवन्तं पश्यन्ति, न बहिः । बहिर्दर्शनं च नोपकारीति प्रतिजग्मुः । बहिर्दर्शने एको गुणो जात इत्याह—नयनानन्दभाजनमिति । इन्द्रियाणि हि परमैश्वर्यसंबन्धात् सुखं पञ्चधा विभज्य रूपादिभेदेन तमानन्दमनुभवन्ति, करणत्वाज्जीवस्यापि सुखजनकानि । अयं च भगवानानन्दमूर्तिर्लावण्यपूर इति नयनानन्दस्य भाजनम् । तद्भाजनं द्वयमपीत्याह—वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठं चेति । ननु भयोस्तुल्यतया नयनानन्दभाजनत्वं कथमुच्यते ? तत्राऽऽह—स्वयं प्रभुमिति । लोकः स्वयमेव, वैकुण्ठोऽपि स्वयम्; तथापि प्रभुत्वेन भगवत्स्फुरणे लोकत्वेन तत्स्फुरणात्, अक्षरस्य भगवत्स्वाद्योभयोस्तथात्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अमिमकृत्यमाह—

भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्याऽनुमान्य च ।

प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् ॥ २८ ॥

* भगवन्तं परिक्रम्येति । प्रदक्षिणा नमस्कार आज्ञाप्रार्थनमेव च । आगत्यतोषभावश्च गमने स्तोत्रमेव च ॥ १ ॥ समागतानां पञ्चाङ्गं तोषलक्षणमुच्यते । यथागतिगतिः कार्ये प्रसङ्गं वारयेदिति २ प्रतिजग्मुःपरागमनप्रकारेणैव पुनर्गता इत्यर्थः । बहिर्दर्शनस्याऽधिकत्वात् प्रकर्षेण मुदिताः । वैष्णवीं श्रियमिति शान्तिप्रसादलक्षणम् । पूर्वस्मादयमेव विरोधः ॥ २८ ॥

भगवतो निर्गमनं वक्तुं सेवकयोः समाधानमाह—

भगवाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शम् ।

ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हन्तुं नेच्छे मतं नु मे ॥ २९ ॥

भगवानिति । अनुरोधे हेतुः—अनुगाविति । तेषां वाक्यविश्वासे कारणम्—भगवानिति । यातमित्याज्ञा शापेन गमनाभावाद्धम्, अनेन तयोः स्वधर्मो रक्षितः । अत एव—मा भैष्टम् । शापेन गमने सति भयं भवति । ननु कृते कारणे कथं फलं न भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—अस्तु शमिति । भवतां कल्याणमस्तु । इदानीं सालोक्यम्, गतानां तु सायुज्यं भविष्यतीत्यर्थः । इदानीं लोके कौचिद्भवन्तौ, पश्चात्लोकरूपावेव भविष्यत इति 'लोकाय कल्पताम्' इति वाक्यम् । चरणपदमपि तमेवार्थं वक्ति । प्रविष्टयोश्चरणभावश्च सिद्धः, नैकत्र्यं ॥ तदा महत् । किं ब्राह्मणानामनुरोधेनैवं क्रियते ? नेत्याह—ब्रह्मतेज इति । ब्रह्मत्वं किञ्च दूरीक्रियत आधिदैविकं ब्रह्मतेजः, इदं त्वाधिमीतिकम् । अतः समर्थोऽपि ब्रह्मतेजो हन्तुं नेच्छे, सृष्ट्युपयोगित्वात् । अतो मम मतम् । नु इति निश्चये । अभिप्रायं तु भगवानेव जानाति, वचनात् न कल्प्यते, कल्पमानोऽपि कार्यानुरोधेन कल्पनीय इति ॥ २९ ॥

तर्हि ब्रह्मशापस्य का गतिः ? तत्राह—

प्रकाशः ।

* भगवन्तमित्यत्र । आगत्यतोषा(प)भाव इति । आगमनानां तोषपूर्त्यभावः ।

मयि संरम्भयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनम् ।

प्रत्येप्यतं निकाशं मे कालेनाऽल्पीयसा पुनः ॥ ३० ॥

अभ्यसीति । ब्रह्मशापस्य प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । प्रायश्चित्तानन्तरं हि पुरुषः शुद्धः, शुद्धेनैव हि विहितं कर्तव्यम्, भगवद्भक्तानां च प्रायश्चित्तं भगवत्स्मरणमेव । तच्च स्मरणं लौकिकं भवति, शुद्धस्यैव हि वैदिके अधिकारात् । लौकिकत्वात् प्रायश्चित्तत्वं च । नित्यता तु स्मरणस्य प्रथमप्रवृत्तानाम्, यावद्भगवदीया भवन्ति । पश्चात्तु पापमेव नोत्पद्यते । भगवदिच्छया तु तदुत्पत्तिः । तदिच्छया बलिष्ठत्वात् स्मरणं न सम्भवति । लौकिके तु बाधाभावात् भगवत्सायुज्यादिसाधकत्वाभावेऽपि प्रायश्चित्तत्वमस्ति, दोषनिर्घातकत्वस्य स्मरणसहजधर्मत्वात् । कामादयो हि केवललौकिका लौकिकोपपेतवः । क्रोधोऽत्र शापे हेतुर्जात इति क्रोधेनैव स्मरणं भविष्यति, अन्यथा विस्मरणमेव स्यात् । एवं गोपिकानां कामोऽपि । ब्रह्मणा हि कामेन वाक् ब्रह्मा, अत एव वाचा न प्रवर्षतेहोमः । 'वाक् च मनश्चास्मिंयेताम्' इत्युपाख्येन तथा निरूपणात् । सैव वाक् गोपिकाः । भयेन शुक्राचार्येण दत्ताः कालनेमिमभृतयः, ते हि बृहस्पतिमुररीकृतवन्तः स्वपीरोहित्यगमन-भयात् क्षिप्ता इति भयेनैव स्मरणं कृतस्य । अन्ये च देवा यथायथं तपस्तपन्विनो बृहस्पतिदुर्घास-प्रभृतिभिः दत्ता इति संबन्धेहादेव स्मरणं यादवादीनाम् । एते चत्वारोऽपि शापात् तथोपन्नाः, तथा स्मरणेन न तच्छृङ्खलं हित्वा सैवभगवदीयेनैव रूपेण भगवत्पदं प्राप्ताः । तथाऽत्रापि 'अस्तु शम्' इति वाक्यात् भगवत्पदप्राप्तिः । भगवति च क्रोधसंरम्भयोगेन ब्रह्मचर्यालक्षणं दोषं निर्हृत्य मे निकाशं समीपम्, अस्तिनैकत्वं वा द्वारोपेक्षया चरणे, अल्पीयसा कालेन पुनः प्रत्येप्यतमिति । क्रोधसंबन्धस्य लोके अपुरुषार्थत्वात् पुरुषार्थत्वाय योग्यपदम् ॥ ३१ ॥

एवं तयोः सान्त्वनमुक्त्वा भगवान् यथास्थानं गत इत्याह—

द्वाःस्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणिभूषणम् ।

प्रकाशः ।

अभ्यसीत्यत्र । लौकिकत्वादिति । स्मरणस्य तथात्वात् । ननु स्मरणस्य प्रायश्चित्तरूपत्वे पापापनोदो-
त्तरमकरणापत्त्या 'स्मर्तव्यः सततं विष्णुः' इत्यादि वाक्योक्ता नित्यता बाध्येतेत्यत आहुः—नित्यतेत्यादि ।
तथा च, प्रथमकक्षार्या प्रायश्चित्तरूपता, पश्चात्तु स्वाम्याविकत्वात्कृतरूपता वा, अवरयकृतत्वं चेति न
तद्वाच्य इत्यर्थः । नन्वेवं सति प्रकृते कथं पापोत्पत्तिरित्यत आहुः—भगवादिच्छयेत्यादि । ननु लौकि-
काद्वलिष्ठं वैदिकं स्मरणं तत्र चैतेऽधिकारिणोऽपीति, तेनैव कुतो न पापनिवृत्तिरित्यत आहुः—
स्मरणं न संभवतीति । कर्मव्यासद्वाह संभवति । न चैतेषां ज्ञानेऽधिकारः 'पापीयसन्नय इमे' इति शा-
पेन प्रतिबन्धादित्यर्थः । एवं प्रतिपादने भगवद्वाक्यमेव 'हन्तुं नेच्छे' इति बीजपूतं ज्ञेयम् । नन्वेवं
सति लौकिकेऽप्युक्तन्यायापापविरित्यत आहुः—लौकिके त्वित्यादि । बाधाभावादिति । लौकिकप्रतिकूलभग-
वदिच्छाभावात् । नन्वस्त्वेवम्, तथापि संरम्भस्यैव स्मारकताया अज्ञापने किं बीजमित्यत आहुः—का-
मेनेत्यादि । बृहस्पतिमिति । शुक्राचार्ये तयोर्ष गते तद्वृषं कृत्वा आगत(तो) बृहस्पतिरिति पुराणान्तरे कथ-
नात्तम् । क्षिप्ता इति । अधिक्षिप्ता भिक्कृताः । यादवादीनामित्यत्राऽऽदिपदं पाण्डवोपलक्षकम् । तेषां च
शापः पद्मेन्द्रोपाख्येन प्रसिद्धः । तेन स्नेहसम्बन्धायुभावपि पाण्डवयादवयोः प्रापको ज्ञेयः ।

सर्वातिशयया लक्ष्म्या युक्तं स्वं धिष्ण्यमाविशत् ॥ ३२ ॥

× द्वाःस्थाविति । आदिश्येति वचनात् नाऽन्यथाकरणं संभवति । भगवतः सेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—भगवानिति । ऐश्वर्यज्ञानवैराग्याणां सेदनाशकत्वात् । नन्वेतावुभौ निष्कासितौ दृष्टौ चेत्, अन्येऽपि तथा भविष्यन्तीति तन्निष्कासनमपि कर्तव्यम्, अन्यौ च द्वारपालकौ कर्तव्यौ । तदुभयमकृत्वा कथं गृहे गत इत्याशङ्क्याऽऽह—विमानश्रेणिभूषणमिति । विमानानां श्रेण्यः, तासां भूषणमलङ्कारभूतम् । वैकुण्ठस्थितानि विमानानि सार्थकानि । अतो विगतो मानो येषामिति तदतिरिक्ताः सर्वेऽविमानरहिताः, अतो निर्दुष्टा इत्यर्थः । त एव, तत्र साधारणा अपीति श्रेणिपदम् । तेषामपि भूषणमिति सर्वथा सर्वदोषरहितं स्थानमित्यर्थः । अत एवाऽन्ये न विनियुक्ताः, एतौ सदोषाविति । परं द्वारस्थत्वेन नियुक्तौ, न त्वन्यप्रतिरोधार्थम्, मुनीनां चाभ्येन, तथा निर्णयात् । पुनस्तत्रैव गमने हेतुः—सर्वातिशयया लक्ष्म्येति । सर्वेभ्योऽतिशयया । लक्ष्म्यर्थं कृतत्वात् लक्ष्मीस्तं सर्वभावेनाऽलङ्कृतवती, अतः सर्वातिशयया शोभया युक्तं भवति । स्वकीयं स्वरूपभूतं च तत् स्थानमिति नाऽन्यत्र गमनम् ॥ ३२ ॥

एवं भगवतो गृहपवेशमुक्त्वा तयोरन्यत्र गमनमाह—

तौ तु गीर्वाणश्रपभौ दुस्तराद्धरिलोकतः ।

हतश्रियो ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ ॥ ३३ ॥

तौ स्थिति । तत्र तयोर्निष्ठीय स्थितिं व्यावर्तयति तुशब्दः । तौ हि विचारकौ, भगवदाज्ञापरिपालनादेव निस्तार इति । तथा ज्ञाने हेतुः—गीर्वाणश्रपभाविनि । दुस्तरादिति तस्य लोकस्य तरणं दुःखेनाऽप्यशक्यम् । तत्रापि—हरिलोकतः । स हि सर्वदुःखनिवारकः । तत्रापि प्रकाशमानो लोकः, अन्यत्राऽज्ञानमेवेति भावः । वैकुण्ठस्थितयोर्द्या शोभा स्थिता, सा ब्रह्मशापादता; अतस्तत्र स्थातुमपि न शक्यते, तत्रत्यैः सह साधर्म्यमावात् । किञ्च, विगतः स्मयो गर्वो ययोः । अत एवैतयोः पूर्वं गर्वः स्थितः, न तु निर्दुष्टौ । ततो निष्कासिताविति । लोकस्योपकारित्वस्यापनार्थं लोकत एव विगतस्मयाविति हेतुहेतुमद्भावो निरूपितः ॥ ३३ ॥

एवं तत्कृतमुपकारं प्राप्य तौ गतावित्पाह—

तदा विकुण्ठधिपणान्तयोर्निपतमानयोः ।

हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ! ॥ ३४ ॥

* तदेति । वैकुण्ठधिपणात् तयोर्निपतमानयोः सतोः, तदा हाहाकार आसीत्, अयुक्तं जातमिति विमानाग्र्येष्विति तेषां दर्शनयोग्यता निरूपिता । हाहाकारस्वर्णनं तयोर्दयासूचकम्, अत एवाऽत्र प्रतीकरो न कर्तव्यः, क्रिष्टयोश्चिक्रेणापत्तेः । पुत्रका इति स्नेहेन संवोधनं स्वस्य दयावत्त्वजापनार्थम् ३४

प्रकाशः ।

× द्वाःस्थावित्यत्र । त एव तत्र साधारणा इति । विमानिका एव वैकुण्ठे साधारणजनरूपाः ।

उपकारित्वस्यापनार्थमिति । गर्वनिवारकत्वेन तथात्वार्थम् ।

* तदेत्यत्र । (अ)प्रतीकार इति । दिनिगर्भे प्रतीकारः ।

तयोर्निरूपणस्य प्रकृतोपयोगमाह—

तावेव ह्यधुना प्राप्नो पार्षदप्रवरौ हरेः ।

दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्वणम् ॥ ३५ ॥

तावेवेति । अधुना तावेव दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेजः प्राप्नो । गर्भे प्रवेश एवाऽत्र, न ॥ प्रकारान्तरे-
णाऽन्नादिषु संक्रमः । सुरभावाभिर्गितत्वादसुरत्वम् । तयोर्वोगं बीजमित्याह—उल्वणमिति । स्वभावत ए-
वोल्बणम्, अन्यायेन निर्गतत्वात् । तत्रापि दितेर्जठरनिर्विष्टम् । तयोरापदशेषमिति ख्यापनार्थं पूर्वोक्तस्था-
कीर्तनम्—हरेः पार्षदप्रवराविति ॥ ३५ ॥

तर्ह्यन्धकारे किं कारणम् ? तत्राऽह—

तयोरसुरयोरथ तेजसा यमयोर्दिवः ।

आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ॥ ३६ ॥

*तयोरिति । तौ ह्यधुना असुरौ, अतस्तत्तेजसा वो(ः)युष्माकं तेज आक्षिप्तम् । भगवत्तेजसा दैत्यतेज आ-
क्षिप्तं भवति, दैत्यतेजसा च देवानाम् । किञ्च, मुनीनामपकारसंस्मरणात्—दिवः । यमयोर्हि वा इति
पाठेऽपि भवतामेव यमौ, अत एव भवतां तेज आक्षिप्तं भवति । तर्हि प्रतीकारः कर्तव्य इति चेत्तत्राऽऽह—
—भगवांस्तद्विधित्सतीति । एतर्ह्येवानीं भवतामुपद्रवं भगवानेव विधित्सति, केन प्रतीकारः कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तर्हि का गतिरित्याकाङ्क्षायामाह—

विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमायः ।

क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्त्वधीशस्तत्राऽस्मदीयविमृशेन कियानिहाऽर्थः ३७

विश्वस्येति । का भवतां चिन्ता, स एव शान्तिं करिष्यति । तत्र हेतु—यो विश्वस्य स्थितिलयो-
द्भवहेतुरिति । यस्तत्पादयति, स एव पालयतीत्यधुनाऽपि स एव पालयिष्यति । अथ यदि न पालयि-
ष्यति, तदा प्रलयकर्तृत्वात् प्रलयं करिष्यतीति न चिन्ता कर्तव्या, प्रलयस्याऽवश्यम्भावात् । तथापि क्लेशा-
चिन्तेति चेत् तर्ह्युत्पादनमपि करिष्यतीति न चिन्ता कर्तव्या । किञ्च, न केवलं भवतामेव तेन कार्यं
कर्तव्यम्, किन्तु विश्वस्यैव । यतो विश्वस्यैव सा उत्पत्त्यादिकर्ता । ननु साधारणदाहेऽपि यथा पलाय-
नेन जह्नाल्लनं दहते, तथाऽस्मासु प्रतीकारस्त्वया कर्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमाय
इति । भगवतो योगमाया सर्वक्लेशहेतुः, सा हि दुरत्यया । साधनेषु योगो मदान्, तस्याऽपि ये ईशाः

प्रकाशः ।

* तयोरित्यत्र । भवतामे(व)यमाविति । ‘स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत, तथमस्य यमत्वम्’
इति यमपदनिर्वचनाद्भवतामेवेन्द्रियवीर्यनाशकावित्यर्थः ।

इति श्रीवर्तमानस्कन्धमुनोधिनीप्रकाशे षोडशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

स्वाधीनयोगाः; तैरपि योगमायातिक्रमः कर्तुमशक्यः । अतो न मेया प्रतीकारः । तर्हि त्वत्तोऽप्युत्कृष्टो वक्तव्य इति चेत्तत्राऽऽह—आद्य इति । न हि तदपेक्षया कश्चिदाद्योऽस्ति, यो वक्तव्यः स्यात् । तर्हि ॥ एवोच्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—क्षेमं विधास्यतीति । सोऽनुक्तोऽपि स्वयमेव क्षेमं विधास्यति । तत्र हेतुः—अधीन इति । अन्यथा लोकद्वयमेव स्यात्, यदि धाम्नां दिवो नाशः स्यात् । ननु ताभ्यां नाशे कृते पश्चात् कथं पालयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—भगवानिति । ननु तथापि त्वया शुमारंसनं कर्तव्यम्, अस्माभिर्वा त्वद्वचनेन तपस्यादिकं कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह—तत्राऽस्मदीयविमृशेनेति । यथा पर्जन्येऽवर्षति ततः पूर्वं घटेन क्षेत्रसेचनम् । यदि देवो न वर्षेत सेकेनाऽपि न सस्योत्पत्तिः, वृष्टौ सत्यां सेको व्यर्थ एव । तत्राऽस्मदीयेन विमर्शेन । तत्र सेर्गे, इहेदानीम्, कियान् वा अर्थः? स सर्वार्थमेव शुभं करिष्यतीति किं प्रत्येकप्रयासेन फलासाधकेचेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे षोडशाध्यायविवरणम् ।

सप्तदशाध्यायविवरणम् ।

कामादिना मार्गनाशा-उपोद्घातेन वर्षिताः ।
सृष्टिमात्रप्रयोगाय तत्फलं वर्ण्यते शुभम् ॥ १ ॥
उत्पत्तिस्तामसी प्रोक्ता स्थितिर्बै राजसी मता ।
सात्त्विकः प्रलयश्चेति विपरीतं फलं तयोः ॥ २ ॥
उत्पत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता स्वरूपानिष्टभेदतः ।
यावद्वृद्धिरिहोत्पत्तिः; कायवाग्दोषवर्णनम् ॥ ३ ॥
सजातीयविजानीयकृद्दशदानाय जन्मनः ।

प्रकाशः ।

अथ सप्तदशाध्यायं विवरिषवः पूर्वत्रय्या एतस्याः सङ्गतिमाहुः—कामादिनेत्यादि । सृष्टिप्रयोगायेति । सृष्टेः प्रकर्षो भगवत्प्रयुक्तत्वम्, तस्य सम्बन्धाय । तथा च सृष्टिं प्रत्युपोद्घातः, एतन्नर्या प्रति नु तेषां हेतुतेति प्रप्योर्हेतुहेतुमद्भावः सङ्गतिरित्यर्थः । त्रयाणां क्रमेणाऽर्थमाहुः—उत्पत्तिरित्यादि । तयो- रिति । ज्ञयविजययोः । फलं शाप(क)लं शापजन्यम् । विपरीतम् । लोकविलक्षणम्, पर्यवसानं उत्कर्षाधायी- त्यर्थः । एवं सामान्यतन्त्रयाणामर्थमुक्त्या विशेषं विमज्जन्ते—उत्पत्तिरित्यादिसार्धेऽर्थानुभिः । तत्र सपादैस्त्रिभिः प्रथमार्थः पूर्वं विमूरयते । कायेतिचरणोऽभिमार्धेन संबध्यते । ननु भवत्वेवम्, सपरिकरात्तदुत्पात्तिः, त.

शापस्त्वेक इति प्रोक्तो हिरण्याक्षो न चाऽपरः ॥ ४ ॥
 आधारस्तु स एवोक्तो द्वितीये दोषवर्णनम् ।
 उत्पत्तिरेव शपेन नीचयो नो निरूपिता ॥ ५ ॥
 स्थितिनाशौ तयोस्तस्माद्भवावेवाऽत्र वर्ण्यते ।
 कृष्णेन सहिता लीलाः स्थितिस्तस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
 निधनं चाऽपि तस्यैव कल्याणवचनान्मतम् ।
 स्वरूपोत्पत्तिरन्यत्र हेतुरित्युच्यते बहु ॥ ७ ॥
 अनिष्टसूचकं तत्र ज्ञानं दुःखाप्रणाशनम् ।
 अतः सप्तदशेऽध्याये दुःखाभावस्तपोद्गमः ।
 अनिष्टसूचनं दोषौ वर्ण्यन्ते पञ्च सम्भवे ॥ ८ ॥

तत्र प्रथमं निदानज्ञानेन भयनिवृत्तिमाह—

मैत्रेय उवाच ।

निशम्याऽऽत्मभुवा गीतं कारणं शङ्कयोज्झिताः ।

ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दिवौकसः ॥ १ ॥

+ निशम्येति । आत्मभुवा ब्रह्मणा गीतं कारणं निशम्य शङ्कया उज्झिता जाताः । आत्मभुवेति कारणम् । गीतमिति हर्षेण सार्वजननिमुक्तमिति फले निःसन्देहः । शङ्का स्वनाशे । पीडामात्रं तु परिच्छिद्य-

प्रकाशः ।

चापि सन्नियोगशिष्टत्वात् प्रसङ्गाच्चोभयोः कथाऽत्र वक्तव्या, तत्रैकस्यैव कुत उक्तेत्यत आहुः—शाप इत्या-
 वि । तुः शङ्कानिरासे । शाप एक इति प्रोक्तः; द्वितीयोऽप्युत्पत्त्या तूक्तः, सहेपेण पृथक्चा व । ॥ पुनः ।
 हिरण्याक्ष आधारः, दितिदोषतः प्रथममुत्पन्नत्वादाधारदोषबहुलः । चोऽवधारणे । अपरो हिरण्यकशिपु-
 स्तादृशो न । अतः स, एवोक्तो विशेषाकारेणोक्तः । द्वितीये हिरण्यकशिपौ उल्लङ्घनीयजन्मत्वात् दोषव-
 र्णनम्, 'अकुतोमृत्युरुद्धतः' इत्यनेनौद्धत्यमात्रवर्णनम् । किञ्च, इदमुत्पादिसंकरणम्, अत उत्पत्ति-
 रेव तयोर्नीचयो नो शपेन निरूपिता, स्थितिनाशौ तु तस्माद्भगवतः सकाशात् । अतस्तदवतारान्तर-
 स्याऽत्र प्रकृतत्वात् द्वितीयस्य स्थितिनाशकयोक्ता, किन्तु प्रकृतत्वादेकस्यैवोक्तेत्यर्थः । द्वितीयतृतीययो-
 राहुः—हरावित्यादि । अत्राऽस्मिन् प्रकरणे तस्य महात्मनः प्रकृष्टान्त-करणस्य हिरण्याक्षस्य । कृष्णेन
 सहिता लीला इति हरावेव स्थितिः । च पुनस्तस्य निधनमप्येवं हरावेव मतम् । तत्र गमकम्—क-
 ल्याणवचनादिति । 'अस्तु शम्' इति भगवद्भचनात् । एवं सप्तादेनाऽभिमतयोरर्थो विमृष्टः । अतः परं
 ब्रह्मविद्यामुपपत्त्या प्रकृष्टार्थमाहुः—स्वरूपेत्यादि । अन्यत्रेति । अन्येषामप्युत्पत्त्यादौ । तत्र ज्ञानमिति । त-
 द्विपक्षं निदानज्ञानम् । दोषाविति । वाक्यदोषौ । सम्भव इति । उत्पत्तौ ।

+ निशम्येत्यत्र । आत्मभुवेति कारणमिति । स ध्यातव्यो भूदेवानामुत्पत्तिस्थानम्, अतः कारणत्वात्-
 दुक्तं तद्विपर्ययं चेतिभावः ।

नृत्वात् सोढव्यमिति शङ्कयैवोज्जिता जाताः, इष्टानिष्टयोः कालस्य च निर्द्धारितत्वात् । शङ्कानिवृत्त्यन-
न्तरं च सर्वे त्रिदिवाय न्यवर्तन्ते । दिवौकस इति तत्र गमनावश्यकत्वम् ॥ १ ॥

उत्पत्तिमाह—

दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ।

पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुपुवे यमौ ॥ २ ॥

दितिस्त्विति । ऋषिविचारेण सद्य एवोत्पादनीयौ, तथापि दित्या तथा न कृतमिति तुशब्दः । भर्तुः
कश्यपस्य, आदेशात् वाक्यादाज्ञारूपात्, अपत्ये विषये परितः शङ्कायुक्ता जाता । तथा शङ्कया तयोर्दोष-
निवृत्त्यर्थं मारुतः कालः प्रतीक्षितः । स हि वर्षशतात्मको भवति, अतः पूर्णे वर्षशते पुत्रौ प्रसुपुवे ।
उभौ पुत्रौ जनितवर्ती । तौ यमलावपि दुःखदातृत्वाद्यमावित्युक्तौ । पुत्रापराधेन भर्ता स्वात्मानं त्यक्षतीति
भयाच्छतवर्षधारणमिति बोधयति—साध्वीति । एते वर्षा मानुषाणाम् ॥ २ ॥

एवमुत्पत्तिमुक्त्वा तस्यास्तामसत्वं ज्ञापयितुमनिष्टसूचकान् बह्वनुत्पातान् वर्णयति । कालप्रतीक्षा कृतेति
संवात्सरात्मकः कालस्तत्राऽनिष्टसूचक इति द्वादशभिरनिष्टानि, फलं चैकेनोच्यते । तत्र प्रथमं सामान्य-
मनिष्टमाह—

उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः ।

दिवि भुव्यन्तरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ॥ ३ ॥

उत्पाता इति । तत्राश्रमे, तदा वा । तयोर्जायमानयोः सतोः, त्रिविधा अपि जाताः । तेषां देशभेदे-
नैव त्रैविध्यमाह—दिवि भुव्यन्तरिक्षे चेति । सात्त्विकराजसतामसक्रमोऽत्र । चकारादात्मानि भूतकृतानि
च । तेषां फलमाह—लोकस्योरुभयावहा इति । लोकस्येति सामान्यतः, सतां वा । उरुभयमावहन्तीत्य-
धिकं भयं लोकनाशात्, धर्मनाशाद्वा ॥ ३ ॥

उद्देशत उक्त्वा स्वरूपतत्त्वविधानाह—

सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः ।

सोल्काश्चाऽशनयः पेतुः केतवश्चाऽऽर्तिहेतवः ॥ ४ ॥

*सहाचला इति । एतेऽपि दिव्या इति केचित् । पर्वतसहिता भुवः खण्डशश्चेतुः । अनवच्छिन्ना चेत्,
मृच्चालेति वदेत् । सहाचला इत्यचलानामपि प्रत्यक् चलनम् । दिग्दाहोऽन्तरिक्षस्थः, अन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता
दिश इति । सर्वा अष्टौ । जज्वलुरिति न भूमिमात्रम् । दिव्यानाह—सोल्काश्चाऽशनय इति । उल्का
जग्निसदृशा नक्षत्ररूपाः, तत्सहिता अशनयौ वज्राः । केतवः रतं भूमकेतुममृतयः । सर्वेषां साधारण्येन
भयजनकत्वेऽपि केतूनामार्तिजनकत्वमधिकम् । यैः पातो दृश्यते, तेषां शरीरे पीडा भवतीति विशेषः । आ-
र्तिहेतवो यमदृतादयो वा ॥ ४ ॥

प्रकाशः ।

* सहाचला इत्यत्र । दिव्यानाहेति । एतेनोक्ता उत्पाता नारदसंहितोक्तेभ्यो भिन्नविधास्ततोऽपि भी-
षणा इति श्रूयन्ते । तेन सद्विरोधो न दोषः ।

भौतिकमाह—

वायुर्वचौ सुदुःस्पर्शः फट्कारानीरयन्मुहुः ।

उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः ॥ ५ ॥

*वायुरिति । वायुद्विविधः, वात्यारूपः सदागतिश्च । उभयविधोऽप्यनिष्टसूचक इत्याह । तत्र सदागते-
रनिष्टसूचकरूपमाह—सुदुःस्पर्श इति । निरन्तरगमनमेव स्वभावतोऽनिष्टसूचकम्, तत्रापि सुष्ठु दुष्टः स्पर्शो
यस्य । फट्कारानीरयन्निति दुष्टशब्दाननुकुर्वन् वाचीत्यर्थः । मुहुस्त्येकस्मिन्नपि घाराप्रवाहे बहुधा
शब्दजननम् । वात्यारूपस्याऽनिष्टलक्षणमाह—उन्मूलयन्निति । नगपतीन् वृक्षश्रेष्ठान् मूलान् उत्प्लव्यन्
भ्रमणवायुर्यगनपर्यन्तं रज उत्थापयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

मेघानाशनिष्टलक्षणमाह—

उद्धसत्तडिदम्भोदघटया नष्टभागणे ।

व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्याहृश्यते पदम् ॥ ६ ॥

उद्धसदिति । ऊर्ध्वं हसन्त्य इव यास्तडितः, तत्सहिता येऽम्भोदाः, तेषां या घटा समूहः, तत्रा हृत्वा
नष्टो भागणस्तेजःसमूहो यत्र । एतादृशे व्योम्नि प्रविष्टं यत्तमः, तेन कृत्वा किमपि पदम्, व्योतिषा-
मन्येषां वा, न व्याहृश्यते स्म । स्मेति लौकिकं प्रमाणं संमत्यर्थमुच्यते । तडितां हासतुल्यता अनिष्टम्,
अत्यन्तं तमश्च । तमस इति पाठे तमसः पदं मेघादिकं न दृश्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

समुद्रस्याऽनिष्टलक्षणमाह—

चुक्रोश विमना वार्धिरुर्मिः क्षुभितोदरः ।

सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपङ्कजाः ॥ ७ ॥

चुक्रोशेति । विमना इव वार्धिः समुद्रश्चुक्रोश । ऊर्ध्वमूर्मयो यस्य । क्षुभितमुदरं यस्य । मकरा-
शुद्धेगेन ज्ञायते । सोदपानाः कृषादिसहिताः सरितः पुष्करिण्यश्च शुष्कपङ्कजा जाताः । सरित एव वा ७

मुहुः परिधयोऽभूवन्सराहोः शशिसूर्ययोः ।

निर्घातो रथनिर्हादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ॥ ८ ॥

चन्द्रसूर्ययोरेकैव राहुग्रस्तयोर्मुहुः परिधयोऽभूवन् । निर्घातो निरग्रविद्युत्पातो जात इत्यर्थः ।
निर्हादाः शब्दाः, रथयोपसदृशाः । विवरेभ्यः प्रदरेभ्यः, कन्दरादिभ्यः, पातालादिभ्यो वा सर्पादिभि-
लेभ्यो वा प्रकर्षेण जाताः ॥ ८ ॥

अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुत्वनम् ।

शृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ॥ ९ ॥

प्रकाशः ।

* वायुरित्यत्र । सुष्ठु दुष्ट इति । फुटं दुष्टः ।

अन्तर्ग्रामेषु मुखत उल्लङ्घनं बहिर् वपन्त्यः शिवाः शृगाल्यः शृगालोन्मूकटङ्कारैः सहिता वाचः
प्रणेदुः प्रकर्षेण नेदुः । अशिवा इति लोकेऽपि तेषाममङ्गलत्वं प्रसिद्धमिति ज्ञापितम् ॥ ९ ॥

शुनामाह—

संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधराम् ।

व्यमुञ्चन्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः ॥ १० ॥

संगीतवादिति । यथा लोके गीतं भवति, यथा वा रोदनं पाश्चात्यानाम् । शिरोधरां ग्रीवामुन्नमय्य
विविधा वाचो व्यमुञ्चन् । ततस्ततः परितः । ग्रामसिंहाः श्वानः ॥ १० ॥

गर्दभानामनिष्टलक्षणमाह—

खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्धन्तो धरातलम् ।

खार्काररभसामत्ताः पर्यधावन्वरूथशः ॥ ११ ॥

रुदन्तो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः ॥ १२ ॥

खराश्चेति । गर्दभाः कर्कशैः खुरैर्धरातलं घ्नन्तः, तज्जातिशब्देन खार्कारेण, रभसमत्यन्तमामत्ताः, र-
भसा वा मत्ताः, वरूथशः पर्यधावन् । तच्छब्देनाऽनिष्टान्तरमाह रुदन्तः खगा रासभत्रस्ताः सन्तः
नीडादूर्ध्वमपतन् । रासभशब्देन तेऽपि भीता इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

पशूनामनिष्टलक्षणमाह—

घोषेऽरण्ये च पशवः शकुन्मूत्रमकुर्वत ।

गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः ।

व्यरुदन् देवलिङ्गानि द्रुमाः पेतुर्विनाऽनिलम् ॥ १३ ॥

घोषे आभीराणां गृहे, अरण्ये च भयात् शकुन्मूत्रं चाऽकुर्वत । गोमययुक्तं वा मूत्रमकुर्वत । गाव-
श्चाऽत्रसन् । असृग्दोहा रुधिरदोग्ध्यः । तोयदा मेधाश्च पूयवर्षिणो जाताः । पूर्वं तेषामाच्छादकत्व-
मेवोक्तम् । देवलिङ्गानि देवप्रतिमा विशेषेणाऽरुदन्, शब्दं नेत्राञ्जलं चाऽत्यजन् । द्रुमाश्चाऽनिलव्य-
तिरेकेण पेतुः ॥ १३ ॥

ग्रहयुद्धं च जातमित्याह—

ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चाऽपि दीपिताः ।

अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परम् ॥ १४ ॥

+पुण्यतमान् शुक्रादीन् । अन्ये शनैश्चरादयः, आलक्ष्य पेतुरिति संबन्धः । अपीडयन्निति धाऽर्थात् ।

प्रकाशः

+ ग्रहानित्यत्र । आलक्ष्य पेतुरिति सम्बन्ध इति । अग्रे च वक्रगत्येति वक्तव्यत्वात्तस्याश्चाऽति-

१ कर्कशैरुत्तमैः । हे श्वानः ! सार्कशो गर्दभत्रातीवः शब्दः, तस्मिन्नभसः सधमो येषाम् । वरूथशः सुपशः । ११ ।
मगानामाह—'क' पुरतः नु इयं भ्यालया ।

भगणाः सर्वाण्येव नक्षत्राणि । दीपिता जाताः, केनचित् ज्वालिता इव जाता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं निमिचान्युक्त्वा तेषां फलमाह—

दृष्ट्वाऽन्यांश्च महोत्पातानतत्तत्त्वविदः प्रजाः ।

ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसंलुप्तम् ॥ १५ ॥

अन्याननुक्तानपि महोत्पातान् सूर्यपातचन्द्रपातरूपान् । अतत्तत्त्वविदः प्रजा अस्य विश्वस्य संप्लुप्तं प्रलयमेव मेनिरे । परं ये चत्वारो मूलभूताः सनकादयस्तद्यतिरेकेण । सर्व एव भीता जाताः, प्रलये च मेनिरे ॥ १५ ॥

एवमनिष्टलक्षणानि सफलानि निरूप्य वृद्धिरूपामुत्पत्तिमाह—

तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ।

ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाऽद्रिपती इव ॥ १६ ॥

मधुकैटभौ आदावेव दैत्यत्वं प्राप्ताविति वा, दितिपुत्राणामादिभूतौ वा । सहसा कारणकालविलम्ब-व्यतिरेकेण । व्यज्यमानमात्मनि पौरुषं ययोः । व्यज्यमानात्मानौ पुरुषाविति वा । तौ हि पूर्वजन्मनि भगवत्सारूप्यं प्राप्ता, इदानीमपि तथैव व्यज्यमानदेहौ सन्तौ पुरुषौ जातौ, न तु रूपान्तरणेत्यर्थः । अथवा, व्यज्यमान आत्मनि पुरुषो याम्याम् । अन्तश्चेद्भगवांस्तादृशरूपो भवति, तदैव बहिरन्मश्चतुर्भुजादिरूपो भवति; तथेमावपि वैजयन्त्यादिपुत्तौ । अश्मसारेण दृढेन कायेन, अद्रिपती इव मेरु इव, ववृधाते ॥ १६ ॥

तयोर्वृद्धिं वर्णयति—

दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदङ्गदाभुजौ ।

गां कम्पयन्तौ चरणैः पदे पदे कट्या सुकाञ्च्याऽर्कमतीत्य तस्थतुः ॥ १७ ॥

दिविस्पृशाविति । हेमकिरीटयोः कोटिभिर्दिविस्पृशौ । द्वितीयाधे सप्तमी, अत्र च । स्फुरदङ्गदा-युक्तौ भुजौ । अङ्गदावित्यङ्गदा, 'सुपां सुलुक्' इत्याकारादेशः । पदे पदे गां कम्पयन्ताविति गर्भि रसातलं नेतुमुद्यताविव । कार्येण तयो रूपमनुमेयमित्यर्थः । सुकाञ्च्या शोमना काशी यत्र तादृश्या, कट्या अर्कमतीत्य तस्थतुः । एतावदूर्ध्वप्रमाणौ यावता कटिः सूर्यमण्डलादूर्ध्वं भवति ॥ १७ ॥

एवं तयोर्वृद्धिमुक्त्वा नामकरणादिसंस्कारानाह—

प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीथः प्राद्वत्स्वदेहाद्यमयोरजायत ।

तं वे हिरण्यकशिपुं त्रिदुः प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साऽग्रतः ॥ १८ ॥

प्रजापतिः कश्यपस्तयोर्नामाऽकार्षीत् । तन्मध्ये प्राग्यः स्वदेहाद्रेतोरूपेण अजायत । यद्यपि

प्रजायः ।

चारेण सम्यग्धात् ग्रहानिति द्वितीयायाश्चाऽतियुगधुस्तिवनेनाऽसम्बन्धात् पूर्वस्मैरुक्त्वां क्रियागार्थायं व्या-
म्यातम् ।

स्वस्मिन् न प्रवेष्टा, तथापि पश्चादपि तथोत्पन्नजीवतयन्धात् स्वदेहावजायतेत्युक्तम् । तत्र हि बीजमेव पुत्रत्वे कारणम् । यमयोर्मध्ये य पश्चात् उत्पद्यते मातृत्, स पितृत् प्रथममुत्पन्न इति ज्ञेयम्, क्रमेण प्रविष्टयोर्वैपरीत्येनैव निर्गमनसम्भवात् । त हिरण्यकशिपुं विदुः भजाः । सा दितिर्यममे असूत, त हिरण्याक्ष विदुरित्यर्थः । अतो हिरण्याक्ष प्रथमत उत्पन्नोऽपि कनिष्ठः ॥ १८ ॥

तत्र हिरण्यकशिपोर्दोषरूप वासनाया वक्तव्यमिति स्थितिमात्रमत्र सूच्यते द्वितीयस्याऽतिक्रमामावाय—

चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोभ्यां ब्रह्मवरेण च ।

वशे सपालोल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः ॥ १९ ॥

अयं द्विसृजोऽपि भुजद्वयेनैव, ब्रह्मवरेण च सह, लोकपालसहितास्त्रीनेव लोकान् वशे चक्रे । तस्य धर्मो मोक्षश्च नाऽस्तीत्याह—अकुतोमृत्युरुद्धतश्च जात इति । मृत्युरेव नाऽस्तीति मृत्युविशेषो मुक्तिः सुतरामेव नास्ति । उद्धतत्वाच्च धर्म, नम्रीभाव एव तदुत्पत्तिः ॥ १९ ॥

एव सामान्यतो हिरण्यकशिपुपराक्रममुक्त्वा हिरण्याक्षस्य दोषत्वज्ञापनाय कृतमुपद्रव स्वर्गादावाह—हिरण्याक्षोऽनुज इत्यादिषद्भिः । प्रयत्नश्च भयोत्पत्तिरूप कार्यं च तस्य तत् । तेन गर्वस्ततो मादस्त स्मात्सर्वभयं पुनः ॥ १ ॥ प्रथमं तस्य देवविरोधार्थं यत्नमाह—

हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहम् ।

गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन् रणम् ॥ २० ॥

हिरण्याक्षोऽनुज इति । हिरण्यकशिपोरनुज । तस्येवाऽस्याऽपि जगन्नय वश इत्युक्तं भवति । प्रिय इति तस्य प्रीतिविषयत्वात् हिरण्यकशिपुकृत जयादिकमप्येतद्गामीत्युक्तम् । अयमपि प्रीतिकृत्, समान शीलव्यसनाभावे प्रीतिर्मोत्यद्यत इति । ज्येष्ठप्रीत्यर्थं देवविरोधार्थं यत्नं कृतवानित्याह—अन्वह गदापाणि-
र्भूत्वा रणं मृगयन्, न दर्शनार्थं नारदवत्, किन्तु युयुत्सुः, देवै सह युद्धं करिष्यन्दिनं ययौ ॥२०॥

ततो देवानां भयोत्पत्त्यर्थं देवदृष्टं तस्य रूपमनुवर्णयति—

तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्काञ्चननूपुरम् ।

वैजयन्त्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहागदम् ॥ २१ ॥

तं वीक्ष्येति । प्रथमत एव तस्य दुःसहो जवो वेगः । दृष्ट्वा दृष्ट एव क्षणेनैवाऽऽगत्य मारयतीति प्रतीकारासाप्त्यर्थम् । रणत्काञ्चननूपुरमिति । विल्लावली तस्य निरूपिता जयपरम्पराप्रतिपादिका । वैजयन्त्या श्रिया जुष्टमिति भगवदयित्वज्ञापकम्, स एव हि वैजयन्त्या जुष्टो भवति । अंसन्यस्तमहागदमिति यम माधनाधिक्यं चोक्तम् ॥ २१ ॥

एव चतुर्भिर्विशेषणभेजगणं रूपमुक्त्वा भीता देवा पलायितवन्त इत्याह—

मनोवैर्यमदोस्तिक्तमसृण्यमकुतोभयम् ।

भीता निलिन्त्यिरे देवास्ताक्षर्यत्रस्ता इवाऽहयः ॥ २२ ॥

मनोवीर्येति । मन उत्साहः, वीर्यं पराक्रमः, मदो गर्वः; तैः कृत्वा उत्सिक्त उच्छलितः, मर्षादा-
मतिक्रान्त इति यावत् । अतृप्यो निरुद्धः । आतृर्नियामकत्वेऽपि तस्यैव तथा कारकत्वादौद्धत्येन
नियामकत्वम् । सृणिरङ्कुशः । अत एव न विद्यते कुतश्चिद्व्ययं यस्य । एवं त्रिदोषयुक्तं दृष्ट्वा भीताः सन्तो
युद्धमश्रुत्वैव निलिल्येरे लीना जाताः । ननु स्त्रीधनादिकं विहाय कथं लीना इत्याशङ्क्याऽऽह—ता-
र्ष्यत्रस्ता इयाऽहय इति । गरुडो हि सर्पान् जीवग्राहं मारयति, न घनादिदानेनाऽपि त्यजति, तथाऽ-
यमिति मत्वा स्वप्राणरक्षार्थं लीना जाता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ततोऽपि गर्वो जात इत्याह—

स वै तिरोहितान् दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् ।

सेन्द्रान् देवगणान् क्लीवानपश्यन् व्यनदभृशम् ॥ २३ ॥

समानतायां शत्रुत्वम् । पुरुषस्य पुरुषो भवति समानः, न तु क्लीवः । देवत्वं शत्रुत्वं वा दूरे । महा-
भिमानश्चैवं मन्यते । ननु कालादिना सर्व एव तिरोहिता भवन्ति, किमाश्चर्यमिति चेत्तत्राऽऽह—महसा
स्वेनेति । अयुज्यमाना अपि तत्तेजसैव ते तिरोहिताः, यथा सौरप्रभयाऽन्धकारः । इन्द्रसहितान् सर्वानेव
देवविशेषान् स्वकार्येणाऽपि कार्यासाधकान्, स्वरूपेणाऽप्यनुपयुक्तान् । अत एवाऽपश्यन्, भृशं व्यनदत् ।
तिरोहितज्ञानं क्लीनज्ञाने हेतुः । स्वेनैव महसा तिरोहितान् दृष्ट्वा स्वेनैव महसा दैत्यराट् जात इति भि-
न्नं वाक्यम् । अत एव क्लीवादिष्वर्भयुक्तानपि तान् अपश्यन् भृशं व्यनदत् । निकटस्याश्चेत् नादेनैव म-
रिष्यन्तीति ॥ २३ ॥

एवं हत्वा, सुतरां गर्भस्थान्, महागर्वेण ज्वलद्देहः समुद्रे जरुर्कीडां कृतवानित्याह—

ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन् गम्भीरं भीमानिःस्वनम् ।

विजगाहे महासत्त्वो वार्ष्णि मत्त इव द्विपः ॥ २४ ॥

* महानन्दं शाययति—ततो निवृत्त इति । क्रीडिष्यन्निति । स्वर्गात् क्रीडार्थमेव समुद्रे आगतः । क्रीडा हि
कामसाध्या भवतीति स्थिते क्रोधे युद्धाभिनिवेशे वा क्रीडा न भविष्यतीति ततो मायासिद्धतः । देशपक्षेण समु-
द्रं महान्तं ज्ञात्वा समागत इति वक्तुं समुद्रं विशिनष्टि—गम्भीरं भीमानिःस्वनमिति । भयजनकमगाध-
जलं गम्भीरम् । अनेन समता, शोषामावश्च तस्य सूचितः । भीमानिःस्वनमिति भतिपक्षवाक्यजनना-
युद्धार्थित्वमपि ज्ञातम् । मध्वत्वादेवं ज्ञानम् । तथापि न युद्धरसेन समागतः, किन्तु क्रीडिष्यन्नेवेति तदाधिक्यम् ।
विगाहनं मध्ये पातः । तथाकरणे सामर्थ्यमाह—महासत्त्व इति । महत्सत्त्वं यस्येति । अत्रैवं ज्ञातव्यम् । पद्म-

प्रकाशः ।

* ततो निवृत्त इत्यत्र । पूर्वं त्रयोदशाध्यायारम्भे वाराहादिवाराहकल्पाभ्यां कथासंदर्भ उपपादि-
तः, इह ह्यु मत्तान्तरत्वात् प्रकारान्तरेणोपपादयन्ति—अत्रैवं ज्ञातव्यमित्यादि । अत्रैति मत्तान्तरे । अस्मिन्

कल्पे एतावत्पन्नौ, मृत्योश्च जयाश्च कल्पान्ते मरणम् । तदैव लोकत्रयं वशे कृतवान् (१) ततो मोहप्रस्तयो रसात-
ले शयनमादिवराहकल्पे प्रलये च । तत्राऽऽदिवराहकल्पे सपूर्णा न वृत्त इति भूम्युत्पत्तिः । देवानां
किञ्चित्प्रजानां च सृष्टिं कृतवान् प्रजा । तदाऽयं कनिष्ठो ज्येष्ठे शयान एव ब्रह्मण प्रातः काले स्वर्गगतः ।
सामिद्वैतत्वाच्च मध्ये पुनर्भूमिर्निमग्ना । ततोऽपि निवृत्तः प्रलयोदक एव पतितो देवानां सृष्टत्वाद्वैत्याधि-
पतित्वाच्च वरुणो रसातले समानकटाहाशुषश्चिमभागे वा स्थितः । मन्वादानीं जातत्वात् नारदादयोऽपि
पद्मकल्पे पद्मोत्पन्ना उपरि स्थिता । दिती रसातले, कश्यपस्तु उपरि । मन्वाद्या पृथिव्या जलस्य बाधकत्वा
भावात् दैत्योपभोगः । अतो नारदवाक्यात् वराहसबन्ध इति सर्वमेव युक्तम् । पुराणानि च एकचतुर्यु-
गवार्तामेव कथयन्ति विशेषतः, सामान्यधर्माश्चाऽनूद्यन्ते । चतुर्युगान्तरवार्ता कल्पान्तरवार्ता च मतान्तर-
मिति न तद्विरोधः शङ्कनीयः । श्रुतार्थापत्तिरत्र प्रमाणम् । मत्त्वादेर्वादिमपि प्रविष्टः । तत्र जल निरन्त-
रमुत्पद्यते । विवेकसहितमदान्मत्त इवेत्युक्तम्, अन्यथा द्विप इत्येव वदेत् । महाघोषं जनयन्नित्यर्थे दृष्टा-
न्तः । द्विपशब्देन च तस्य मज्जनाभावः सूचितः, शुण्डयतिरेकेण तस्याऽन्तर्जलप्रवेशात् ॥ २४ ॥

ततोऽपि तत्रत्यानां महानुपद्रवो जात इत्याह—

तस्मिन्प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका यादोगणाः सन्निधयः ससाध्वसाः ।

अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥

हिरण्याक्षे प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका युद्धकुशला यादोगणा जलेऽतिबलवन्तो निधिसहिता सर्वाधि-
व्यतिरिक्ता सर्वतः पुर्याः ; एतादृशा अपि ससाध्वसा जाताः । अत एवाहन्यमाना अपि देववत् तस्य
वर्चसा तेजसैव प्रकर्षेण धर्षिता गतसत्त्वा कृता इति दूरतरं प्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥

एव तस्य सवोपद्रवकारित्वेन काथिकीं चेष्टामुक्त्वा वाचिकीं वदन् पूर्वचारित्रसबन्धमेव वदति—स वर्षं
पूर्यानिति पद्मि—

स वर्षपूर्यानुद्धो महाबलश्चरन्महोर्मीन् श्वसेनेरितान्मुहुः ।

सौर्व्याऽभिजज्ञे गदया विभावरीमासेदिवास्तात । पुरीं प्रचेतसः ॥ २६ ॥

तत्र पूर्वं समुद्र आत्मानं महान्तं मन्यत इति ज्ञात्वा तस्य हस्तप्रायास्तरङ्गान् गदया ताडितवानि-
त्याह । स हिरण्याक्षः । वर्षपूर्यानिति कल्पान्तपर्यन्तम् । महाबल इति कालेन तस्य बलक्षयभाव उ-
क्तः । तत्रैव समुद्रे चरन् स्वध्वासवायुना निमित्तानप्यूर्मिन् तद्धस्तान् ज्ञात्वा, सौर्व्यां सृष्टविशेषवद्भया
महागदया अभितो जग्रे । श्वसेनेव यदंग्म, तदा चलने ताडने वा किं यक्तव्यम् । एव समुद्रनिमग्न-
नियमाणे ततोऽप्यधिकोर्मीन् दृष्ट्वा तस्याऽधिपतिं मरणं ताडयितुं तत्पुगीमासेदिवान्, पुर्यां निकटं प्राप्त-
वान् । तत्रत्येव वा । तद्वद् मत इत्यर्थः । प्रचेतस इति प्रदृष्टचित्तत्वाच्च तस्य सयं परायणं वा ॥ २६ ॥

प्रकाशः ।

प्रक्षोरं वारुणं मृगजनम्, शेषं पूर्ववदेव । नन्दन्मेवम् । तथापि 'स गवान् दृष्टमानाया सपत्नीनां
गमृजिभिः' इति द्वितीयाक्ष्यं कथं मगच्छते ? पद्मकरपे काटोत्पन्नप्रक्षोत्पन्नयोरेव समीपारण-
त्वेनाऽप्येवमभावात्तत्प्राप्त्यामाणा—पुराणानीत्यादि ।

१ त्वत्तत् पृथिव्य २ च ३ तत्रगतं च ४ च ५ पूर्णां च ६ उर्ध्वं शोभनेन च उपप्राप्तौ च ७ च
५ तद्वत् एव वा ५

तत्र गत्वा तमुपहसतीत्याह—

तत्रोपलभ्याऽसुरलोकपालकं यादोगणानामृपभं प्रचेतसम् ।

स्मयन्प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचवज्रगाद मे देह्यधिराज ! सङ्गरम् ॥ २७ ॥

तत्रोपलभ्येति । मारयेदेव तम्, परं दैत्यानां रक्षक इति न मारितवानित्याह—असुरलोकपालक-
मिति । अघुराणां यावन्तो लोका रसातलादिस्थिताः, तेषामयं पालकः । ये असुरलोके उपद्रवकर्तारः,
तन्मारका यादोगणाः, लोकपोषकाश्च । अत्र लोके गजाश्च इयं तेऽपि वरुणस्यैव वशे भवन्ति । अतो
न हन्तव्य इत्याह—यादोगणानामृपभमिति । किञ्च, स्वभावतोऽपि प्रकृष्टचित्तयुक्तो गर्वादिरहितः, अ-
तो मारणाद्यकृत्वा, ततोऽपि गर्वयुक्तः स्मयन् अल्पं हसन्, प्रलब्धुं वक्रोक्त्या वञ्चयितुम्, नमस्कृत्य से-
वकादपि हीनवत् जगाद, अल्पाक्षरैर्विनयपूर्वकं किञ्चिदुक्तवान् । तदेवाऽऽह—हे अधिराज ! सङ्गरं दे-
हीति । अयं मां न जानातीति हास्यम् ; कार्येणैतज्ज्ञापनीय इति प्रलम्भवचनम् ; प्रणिपातो गर्वेत्याद-
नार्थः ; स्वस्थ नीचानुकरणमयगणनार्थम्, अन्यथा संयुगे न प्रयुक्तो भविष्यतीति । अधिराजेति संयोधनं
तव भयं नास्तीति ज्ञापनार्थम्, त्वयैव सह युद्धं कर्तव्यमिति वरप्रार्थना । सङ्गरं युद्धम् ॥ २७ ॥

एवं याचयित्वा तूष्णींभूते तस्मिन् प्रोत्साहयति गुणान् वदन्—

त्वं लोकपालोऽधिपतिर्वृहच्छूवा वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनाम् ।

विजित्य लोके किल दैत्यदानवं यद्राजसूयेन पुराऽयजत्प्रभुः ! ॥ २८ ॥

त्वं लोकपाल इति । एवं यथा भगवान्, तथा पशुणैश्वर्ययुक्तः । तस्य पशुणानाह—आदौ त्वं लोक-
पाल ईश्वरः, सर्वपत्यपेक्षयाऽधिपतिस्त्वम्, 'त वै पतिः स्यात्' इति न्यायेन वीर्यवानेवाऽधिपतिर्भ-
वति । अत एव वृहच्छूवा अधिककीर्तिमान् । स्पष्टमेव यशः । दुर्मदवीरमानिनां वीर्यापह इति श्रीः
शत्रुजये श्रीर्भवतीति । दुर्मदाश्च ते, वीरा वयमिति मानिनश्च ; यावत्ता च तेषां वीर्यं गच्छति तावत्क-
र्तेति । ते चेन्निःश्रीका भवेयुस्तदैवानिति स्वस्व श्रीमत्त्वम् । ज्ञानमाह—विजित्य लोके किल दैत्य-
दानवमिति । 'मिथ्याज्ञानेन च तमो ज्ञानेन च परं पदम्' इति वाक्यात् दैत्यानां ज्ञानमतिपक्षत्वम् ।
तत्र दैत्या राजसाः, दानवास्तमसा इति । उभयेषां द्वन्द्वैक्यम् । ज्ञानेनैव हि ते निराकर्तुं शक्यन्त इति ।
किञ्च, कर्मेणाऽपि ते निराकर्तुं शक्या इति यद्राजसूयेन पुराऽयजदित्याह । देवानां लोकपालानां वी-
र्याधिकारात् क्षत्रियस्ये तेषां परमोत्कर्षहेतुः राजसूय इति । तेन दैत्यजयः । प्रभुरिति वैराग्यम्, सापेक्ष-
मसमर्थं भवतीति निरपेक्ष एव प्रभुः ॥ २८ ॥

एवं कृते स्तोत्रे प्रार्थितमभिधातुं मुख्यपशुणैश्वर्यसंपन्नमेव निर्देष्टुम्, प्रलम्भवाक्येनोत्पन्नमपि श्रोधं
दूरीकृत्य, तयोक्तवानित्याह—

मैत्रेय उवाच ।

स एवमुत्तिक्रमदेन विदिपा दृढं प्रलब्धो भगवानपां पतिः ।

रोपं समुत्थं शमयन्स्वया धिया व्यवोचदङ्गोपशमं गता वयम् ॥ २९ ॥

स एवमिति । ननु स्वयं दैत्यपतिः कथं दैत्यानामहितमुक्तवान् । तत्राऽऽह—उत्तिष्ठन्मदेनेति । दैत्यानां मदे विद्यमानेऽपि सर्वमज्जनार्थं न तदुत्सेकः, अस्य तूत्सेकात् सर्वनाशं करिष्यतीति तत्राशः कर्तव्य इत्यर्थः । शिक्षाभावायाऽऽह—विद्विषेति । विशेषेण द्वेष्टीति तथा । दृढमिति मर्मोद्घाटनम् । अशक्तोऽन्यथा कथयतीत्याशङ्क्यावृत्त्यर्थमाह—भगवानिति । तर्हि कथं न मारयतीत्याह—अपां पतिरिति । न हि जलस्थितो बद्धिर्ज्वलति, अत एव समुत्थितमपि रोपमश्रमयदात्मज्ञानेन । तदाह—स्वया धियेति । विशेषेण स्पष्टतया अवोचत् । किं त्वया युद्धमात्रमपेक्ष्यते, मया सह युद्धं वा ? तत्र द्वितीये उत्तरमाह । हे अङ्गेति कोमलसंबोधनं ज्ञानपूर्णत्वबोधकम्, न हि स्वाहं केनचिदुपहन्यते । वयमुपशमं शान्तिं गताः, शस्त्रसंन्यासं गृहीतवन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥

युद्धमात्रं चेदपेक्ष्यते, तदाऽप्येक एवास्ति सर्वेच्छापूर्वको नाऽन्य इत्याह—

पश्यामि नाऽन्यं पुरुषात्पुरातनाद्यः संयुगे त्वां रणमार्गकोविदम् ।

आराधयिष्यत्यसुरर्यभेहितं मनस्विनो यं गृणते भवादृशाः ॥ ३० ॥

* पश्यामीति । तुच्छा हि त्वां न मन्यन्ते, ज्ञानी हि आक्रोशं न करोति, इत्याराधयिष्यतीत्युक्तम् । अन्यस्तु अनात्मा न पूजयिष्यतीति । अत्र प्रमाणं मम ज्ञानम् । तदाह—पश्यामीति । पुरुषात् पुरातनादन्यं न पश्यामीति भिन्नं वाक्यं ज्ञानपरम्, अन्यथैवं भङ्ग्या न बदेत् । पुरुषो हि पौरुषयुक्तः, अन्ये सर्वे प्राकृतशरीरसंबन्धात् स्त्रियः, त एव हि परिदृश्यन्त इति । पुरातनादिति बलाधिक्यज्ञापनार्थम्, कालेन हि बलह्रासो भवतीति । अत एव यः संयुगे युद्धं त्वामाराधयिष्यति । संतोषोत्पादनं द्वाराधनम् । संतोषस्तु स्वज्ञानादधिकज्ञाने । तदर्थं तस्य ज्ञानमाह—रणमार्गकोविदमिति । युद्धमार्गेषु परम्परासिद्धेषु युद्धप्रकारेषु कोविदम् । असुरर्यभेति संबोधनमात्मत्वेऽपि मारणार्थम् । आ समन्तात् ईहितं यस्य, सर्वप्रकारेण युद्धाभिज्ञम् । असुरर्यभेषु वा ईहितं यस्य; यथा महान्तोऽसुरा भवन्ति, तथा स्वमित्यर्थः । असुरर्यमा ईहितं यस्येति वा वभे हेतुः, एतद्वधे सर्व एवाऽसुरा हता भवन्ति । असुरर्यभे वा हिरण्यकशिपावहितम्, विधेयविशेषणमेतत् । तस्यैवंकरणे किं सामर्थ्यमित्यत आह—मनस्विनो यं गृणत इति । मनस्विनः शूरा दृढमनसो यं भगवन्तं गृणते । तेन सह युद्धं कृत्वा पराजिता अपि तमेव स्तुवन्ति । एतद्वचनं प्रोत्साहकम्, महता हि सह युद्धं कर्तव्यम् । भवादृशा इति स्तुतिः ॥ ३० ॥

प्रकाशः ।

* पश्यामीत्यत्र । आ समन्तादीहितं यस्येति । अत्र ईहितपदं चेष्टितवाचकम् । असुरर्यभेहितमित्येकपदपक्षेऽर्थमाहुः—असुरर्यभेष्टित्यादि । ईहितमिति वाञ्छितार्थकम् । अस्मिन्नपि पक्षे हिरण्यकशिपावधिकस्य त्वामित्यस्य विशेषणमिदम् । तथा त्वमिति । अत्र तथेति पदच्छेदः । भगवद्वाचकस्य यमित्येदं विशेषणमित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः—असुरर्यमा इत्यादि । एवमपि क्षिप्तत्वात् पक्षान्तरमाहुः—असुरर्यभे वेत्यादि । विधेयविशेषणमिति । क्रियाविशेषणम् । तथा च, तस्मिन्नहितं यथा स्यात्तथा त्वामाराधयिष्यतीत्यर्थः ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे सप्तदशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

एवं युद्धार्थं प्रतियोगित्वेन भगवन्तं निरूप्य तस्य प्राप्तिमाह—

तं वीरमारादभिपद्य निर्भयः शायिष्यसे वीरशये श्वभिर्भृतः ।

यस्त्वाद्विधानामसतां प्रशान्तये रूपाणि घत्ते सदनुग्रहेच्छया ॥ ३१ ॥

तं वीरमिति । सोऽपि भगवान् वीरः, युद्धमेवाऽभीप्सते । तदर्थमेव शापादिदानमिति भावः । काल-
विलम्बोऽपि नास्तीत्याह—आरात् निकट एवेति । अभिपद्येति । यथा शलभोऽग्नौ पतति, तद्वत्पतिष्य-
सीति भावः । तथापि त्वं निर्भयो मृत्युमयरहितः, न हि भगवन्तं प्राप्य कश्चिन्मृत्युना ग्रस्यते, अतो
मृत्युमयरहित इत्यर्थः । विस्मय इति पाठे विगतगर्वः, तावदेव गर्व इति । ततः कस्य जयो भविष्य-
तीत्याशङ्कयामाह—त्वमेव वीरशये शायिष्यस इति । रणाङ्गणे शयनं करिष्यस इत्यर्थः । विलम्बाऽपि नि-
र्भयत्वज्ञापनार्थम् । रणाङ्गणेऽपि शयनं सुखादपि सम्भाविष्यतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह—श्वभिर्भृत इति । मृतमेव
श्वानो वेष्टयन्तीति । ननु युद्धमात्रे प्राथिते कामितपूर्वको भगवान् किमिति मारयेदित्याशङ्क्याह—यस्त्व-
द्विधानामिति । यद्यपि त्वत्कामितं तावदेव, तथापि देवानां कामितं त्वन्मरणमिति मारयिष्यति । यतः—
असतां प्रशान्तये एव नानाविधानि रूपाणि भगवान् विमर्चिं वराहार्दानि, अन्यथा अवतारप्रयोजनं
न स्यात् । नन्वात्मा भगवान् किमिति मारणार्थमेवं रूपाणि करोतीत्याशङ्क्याह—सदनुग्रहेच्छयेति । स
तु रूपाणि सतामनुग्रहार्थमेव गृह्णाति । धर्मरक्षार्थमेव मृष्टिः, आनुपङ्क्तिकं त्वसतां मारणं नान्तरायक-
मिति । अनेन पुनरपि कामो नोत्पत्स्यत इत्यप्युक्तम्, अन्यथा पुनः कालान्तरे एवंभावे कः समाधानं
कुर्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे सप्तदशाध्यायविवरणम् ।

अष्टादशाध्यायविवरणम् ।

× अष्टादशे स्थितिस्तस्य भगवत्सन्निधौ स्फुटा ।

निरूप्यते, तथा शापात्पारुष्यं विजयस्ततः ॥ १ ॥

स्थित्यध्यायोऽयमारुह्यतो ब्रह्मणा तत् स्थिरीकृतम् ।

उत्पत्तावेव शापो हि मारणं ब्रह्मवाक्पतः ॥ २ ॥

प्रकाशः ।

× अथाऽष्टादशाध्यायं विवरीतुमवसररूपां सङ्गतिं बोधयन्त एवाऽध्यायार्थमाहुः—अष्टादश इत्या-
दि स(म्पादने) पादेन । ननु समाप्तौ मारणोपक्रमस्याऽप्युक्तत्वाच्चैकान्ततः स्थित्यध्यायत्वं निश्चेतुं शक्य-
मित्याकाङ्क्षायामाहुः—ब्रह्मणेत्यादि । ‘आक्रीडवालवैदेव’ इति कथनेन विनाशसागप्रीत्यानिध्याभावबोध-
नान् ब्रह्मणा पारुष्यं सर्ववाक्यैः स्थिरीकृतम् । अतः सुखेन स्थित्यध्यायत्वं निश्चेतुं शक्यमित्यर्थः ।

युद्धमात्रे हरीच्छा हि कायवाङ्मनसा तु सा ।
 उभयोरुद्यमोक्त्यैव युद्ध मानसमीरितम् ॥ ३ ॥
 कायिक चाऽग्निमाध्याये मध्यम मध्यमे मतम् ।
 अतो विरोधवाक्यानामुभयेषां न दूषणम् ॥ ४ ॥
 असङ्गो दर्शन वाक्य त्रिभिर्भक्तानुरोधनम् ।
 पुनराक्षेपवाक्यं च शरन्वैकरण तथा ॥ ५ ॥
 वाक्योपक्रमणं वाक्य त्रिभिर्मानस्तथोद्यमः ।
 युद्धं पाङ्क्तिर्भगवत्त्वात् ब्रह्मप्रार्थनमन्ततः ॥ ६ ॥
 उभयोर्वचन पाङ्क्तिर्युद्ध चैव तयोभयोः ।
 स्थितिरेषा तस्य हरौ तत्पोषकमिहाऽपरम् ॥ ७ ॥

प्रथम युद्धार्थं तयो प्रसङ्गमाह—

मैत्रेय उवाच ।

तदैवमाकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः ।

हरेर्विदित्वा गतिमङ्ग! नारदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः ॥ १ ॥

तदैवमिति । जलेशो वरुण । तदा एव तद्वचनमाकर्ण्य महामना उत्साहयुक्तो जात । यद्यपि मरण श्रुतम्, तथापि तद्विगणय्यैव महामना जात इति सम्बन्ध । तत्र हेतु — दुर्मद इति । दुष्टो मदस्वानिष्ट न बोधयतीति । भगवन्तं भक्त एव जानातीति नारदः पृष्ट । भगवत्कार्यकर्तृत्वात् नारदस्याऽपि समागमनम् । अतो नारदाद्देतोः, हरेर्गतिं विदित्वा, तत्सद्भावदेशस्य श्रुतत्वात्, युद्धाभिनिविष्टस्त्वरान्वितो रसातलं निर्विविशे ॥ १ ॥

ततो दर्शनमाह—

ददर्श तत्राऽभिजितं धराधरं प्रोक्षीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया ।

मुष्णन्तमदणा स्वरुचोऽरुणाश्रिया जहास चाऽहो! वनगोचरो मृगः ॥ २ ॥

यथाऽन्यदर्शने तस्याऽवज्ञोत्पन्ना, न तथा भगवद्दर्शने इति ज्ञापयितुं भगवन्तं विशिनष्टि । तत्र रसातले अभिजितम्, धराधरम्, प्रोक्षीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया, मुष्णन्तमिति चतुर्धा । परानमस्तथा कार्यमिति श्रू

प्रकाशः ।

नन्वेव सति ब्रह्मै(कणै)तन्मारुण किमिति प्रार्थ्यत इत्याकाङ्क्षायाम्, तदपि पर्यवसानतः स्थितेरेव बोधकमित्ये तदुपपादयन्ति—उ मच्छादित्यादिसार्धाम्याम् । सेति । युद्धवृत्ति । मध्यममिति । वाचिकम् । तथा च, यदि ब्रह्मा न वदेत् नारदेदेव, युगत्माया अपूरितत्वात् । अत इच्छाबोधकत्वाद्वृक्षवाक्यमपि स्थितयेव पर्यवस्यतीत्यर्थः । एवमध्यायार्थं निरूप्य तद्वृत्तानि वाक्यानि विभजन्ते—प्रसङ्ग इत्यादिषाम्याम् ।

रत्नबोधनम् । शत्रोः पराजयश्चेति सहजं तच्चतुष्टयम् । १ । अभितो जितं यस्य । आकारदर्शनेनैव तस्य सर्वतो जयो लक्ष्यते । घरां विभर्तीति तथा । घरायां वा अधरं यस्य । तत्र दृश्यत इत्यतोऽपि भगवद्दर्शनेऽपि न स्वस्मिन् भगवति वा लोभ उत्पन्नः । दंष्ट्राया अग्रमग्रदंष्ट्रा * पूर्वं निरूपिता, तथा प्रोक्षीयमाना अचनिर्वेन । अनेन शत्रुः कार्यासक्त इति सूचितम् । स्वस्य हिरण्याक्षस्य रुचः, अरुणश्रिया अक्ष्णा मुष्णन्तम् । दैत्यः सुवर्णवर्णः, कार्याभिनिविष्टस्य भगवतोऽप्याक्षि अरुणवर्णम्, रजोगुणप्राकट्यात् । अनेन भगवदग्रे स्वात्मानं भगवन्तं च न दृष्टवान् इत्युक्तम् । एवं ज्ञात्वाऽपि अभिममगवल्लीलेच्छायाः प्राधान्यात् जहास । ददर्श जहास च । चक्रारादभिमवचनान्यपि संगृहीतानि । तान्माह—अहो वनगोचरो मृग इति । हास्यरूपं चैतत् । अहो आश्चर्यम्, मृगोऽरण्यवासी अवनगोचरः, वनराहतमृगौ तिष्ठतीति । वने जले वा चरतीति तादृशो मृगोऽयमिति । भगवद्बुद्ध्या समागतम्, अयं तु वनगोचरो मृग इत्यर्थः ॥ २ ॥

अस्तु यथा तथा रूपम्, युद्धं तु कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

आहैनमेह्यज्ञ ! महीं विमुञ्च नो रसौकसां विश्वसृजेयमर्पिता ।

न स्वस्ति यास्यस्यनया ममेक्षतः सुराधमाऽऽसादितसूकराकृते ! ॥ ३ ॥

एनं भगवन्तमेवमाह—हे भगवन्, एहि । कदाचिदात्मानं न जानातीति तथा संबोधनम् । युद्धार्थमाकारयामि । कार्यान्तरेऽहं व्यापृत इति चेत्तत्राऽऽह—महीं विमुञ्चेति । ननु प्रारब्धं कर्मे परितमाप्य पश्चादन्यत्कर्तव्यमिति चेत्तत्राऽऽह—नो रसौकसां विश्वसृजेयमर्पितेति । इयं भूमिरस्मदीया, रसौकसामर्थं विश्वद्वजा अर्पितत्वात् । अतोऽन्यस्य भूमिर्न नैया । क्षत्रियधर्मेण चेन्नीयते, तदा युद्धं कृत्वा नेतव्येत्युभयथाऽपि एतां विमुञ्च, अस्मदीर्येतेति । न चिन्ताऽप्येतस्याः कार्या, यतो नोऽस्माकमेवा । न हि स्वामिनि विद्यमाने अन्यस्य चिन्ता युक्तेति भावः । शरीरवन्म्यायतक्षेत्रं प्राप्तेति ज्ञापनार्थं ब्रह्मणा समर्पितत्वाकर्तनम् । तथाप्यत्यजन्तं प्रत्याह—न स्वस्ति यास्यसीति । मम ईक्षतः सतः, अनया सह स्वस्ति यथा भवति तथा न यास्यसीत्यर्थः । संबोधनद्वयमपिक्षेपजनकम्, कोपोत्पादनार्थम् । महद्भिरपि देवैरस्मद्विरोधे कार्यं कर्तुं न शक्यते, येषां रूपमत्युत्तमम् । रूपेणैव हि महत्त्वममहत्त्वं च ज्ञायते । आसादिता स्वीकृता सूकरवदाकृतिर्वेन । पूर्वस्य हेतुः ॥ ३ ॥

देवप्रेरणया समागतमिति चेत्तत्राऽऽह—

त्वं नः सपत्नैरभवाय किं भृतो यो मायया हंस्यसुरान् परोक्षजित् ।

त्वां योगमायावलमत्पपौरुषं संस्थाप्य मूढ ! प्रमृजे सुहृच्छुचः ॥ ४ ॥

त्वं नः सपत्नैरिति । नः सपत्नैर्देवैस्त्वं किमभवाय भृत इत्यपिक्षेपप्रश्नः । कार्ये तु महद्भिरपि न भविष्यतीति कथं त्वेति ते देवा असाध्यकार्ये नियोजकास्तवाजहिता एवेत्यर्थः । नन्वेहं विष्णुः, मृतमन्न-

प्रकाशः ।

* ददर्शन्त्यत्र । पूर्वं निरूपितेति । 'प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः' इत्यनेन निरूपिता ।

तथा भवच्छत्रुः, कथं देवमेरित इत्युच्यत इति चेत्तत्राऽऽह—यो मायया हंसीति । त्वं हि ज्ञातो विष्णुरेव सत्यम् । अभिज्ञानमाह—यस्त्वमसुरान् मायया कापथ्येनैव हंसि । मायैव करणम्, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति वाक्यात्, 'मायेत्यसुराः' इति श्रुतेः; गोक्षाभावार्थं च । अनिष्टनिवृत्त्यर्थं वा माययैव हंसि । कापथ्ययुद्धं न वीरवशेषकम् । तदाह—परोक्षजिदिति । परोक्षे समागत्य जयं संपादयसीत्यतः प्रत्यक्षे युद्धं न कर्तव्यम् । मूर्ध्नि त्यक्त्वा गच्छेत्युपदेशः । तथो न क्रियत इति चेत्तत्राऽऽह—त्वां योगमायावलमिति । तव तु न सहजं बलम्, किन्तु योगमायया । सा त्वस्मदीयेत्यस्मत्स्थाने सा न प्रभविष्यतीत्यल्पमेव पौरुषं स्वतो भविष्यतीत्यर्थः । अत एव सम्यक् स्थापयित्वा सुहृच्छत्रुचः प्रमृजे; ये त्वया मारिताः, तेषामनृणो भविष्यामीत्यर्थः । अहं मारितशत्रूणां संबन्धीति मां न जानासीति तथा संबोधनम् ॥ ४ ॥

ननु देवानां विघ्नमानत्वात् कथं दैत्यानां शोकाभावस्तत्राऽऽह—

त्वयि संस्थिते गदया शीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतया ये च तुभ्यम् ।

बलिं हरन्त्यृपयो ये च देवाः स्वयं सर्वे न भविष्यन्त्यमूलाः ॥ ५ ॥

त्वयि संस्थित इति । अस्मद्भुजच्युतया गदया शलाभेद्यपि शरीरे प्रहारेण व्यथिते सम्यक् स्थितिः । अस्मद्भुजच्युतयेति महाबलसंबन्ध उक्तः । ततः किमत आह—ये च तुभ्यं बलिं हरन्ति, ऋपयो देवाश्च । अन्येऽपि स्वतन्त्रा येऽभिमानिनः, तेऽपि सर्वे भवन्मूलका एवेति स्वयमेवाऽमारिता अपि न भविष्यन्ति, उद्धवं न प्राप्स्यन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः—अमूला इति ॥ ५ ॥

एवं दुष्टवचनान्यपि भक्तहितार्थमस्तीकृतानीत्याह—

मेत्रेय उवाच ।

स तुघमानोऽरिदुरुक्तितोमरैर्दंष्ट्राग्रगां गामुपलभ्य भीताम् ।

तोदं मृपन्निरगादम्बुमध्याद्ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ॥ ६ ॥

॥ तुघमान इति । अरिर्हिरण्याक्षः, तस्य दुरुक्तय एव तोमरा मल्लविशेषाः, यैर्गजस्तुघते । तथा तुघमानोऽपि भीतां गामुपलभ्य तोदं मृपन्नेव अम्बुमध्यान्निरगात् । अयुक्तेऽपि तथा निःसरणे दृष्टान्तः—ग्राहेणाऽऽहतः करेणुसहितो यथेभ इति ।

अत्र भगवतो दुद्वलील्य प्रतिपाद्यत इति, विरोधिनीश्च युद्धसम्भवात्, गदाप्रहार इव विरोधिवचनान्यपि युक्तान्येव । यदि वचनान्यन्यथा व्याख्यायन्ते, तदाऽन्यथा क्रियाऽपि व्याख्याया । सा चेन्नटवद्याख्याता, तुल्यं वचनेष्वपि । तथापि भक्तानां श्रवणकटुत्वाद्वचनान्यन्यथा व्याख्यायन्ते, न तु स भागवतार्थः । यस्तुतो हिरण्याक्षो भक्तः, भारती च । तथा सति तानि वाक्यानि स्तुतिपराण्येवेति पुनर्व्याख्यायते—अहो इति स्वमाग्यमामिनन्दति । वने गोभिरुपनिषद्भिश्चर्यते ज्ञायत इत्यधिकारिविशेषेण वेदान्तसमधिगम्यो यः, सोऽस्मान्निदानां शृणयतीत्याश्चर्यम् । अत एव भगवन्तं प्रत्याह—हे भगवन्, एहि, अस्मदुद्धारार्थमागच्छ । पृथिवी गमनं न मन्यत इति चेत्तदाह—अज्ञमर्ही विमुञ्चेति । अज्ञा चाऽसौ गही च, सा यस्मद्भुजं न जानाति । भणो हि परदुःखाभिज्ञः, अतः सा त्यक्तव्या । नो रसौकसामर्थे । रस एव लोकः स्थानं येषाम् । वयं रसिका भक्ताः, अतोऽस्मदुद्धारं प्रथमतः कुर्वीत्यर्थः । स हि पृथिव्याः का गतिरिति

चेत्तत्राऽऽह—विश्वसृजेयमर्पितेति । इयं न स्वभावतस्तव स्थाने समागता, किन्तु ब्रह्मणा अर्पिता । अर्पितत्वात् पुनः प्रत्यर्पणं कर्तव्यम्, तदा ब्रह्मैव तदुद्धारं करिष्यतीत्यर्थः । वयं त्वनन्यगतिकाः, इयं तु समागतिकेत्यपि विशेषः । किञ्च, यद्यस्मदुद्धारमकृत्वाऽनया सह गमिष्यसि, तदा परमदयालोस्तव सुखं न भविष्यतीत्याह—न स्यस्ति यास्यसीति । अनुद्धृतस्य नम ईक्षत एव सतोऽनया सह सुखं न यास्यसीत्यर्थः । न हि मत्तमनुद्धृत्य सदयः कश्चिद्भार्याया सुखमश्नुते । देवास्त्वदुद्धारं न मन्यन्त इति चेत्तत्राऽऽह—सुराधमेति । सुरा अधमा यस्मात् । ते हि निकृष्टाः, किं तेषां संमतेत्यर्थः । ननु श्रान्तोऽहं भून्मुद्दारेण, रूपान्तरेणोद्धरिष्यामीति चेत्तत्राऽऽह—असादितक्षराकृत इति संबोधनम् । न सादिता अवसादं प्रापिता सूकराकृतिर्येन । इदानीमप्येतद्रूपं नाऽवसन्नम्, अतो भून्मुद्धारमकृत्वा मामुद्धरेत्यर्थः । ननु देवैर्भून्मुद्धारार्थं प्रार्थितोऽहम्, ते हि भूयौ मामाराध्य मुक्ता भविष्यन्ति; अतो बहूपकारसिद्धेर्भूमिरेवोद्धर्तव्येति चेत्तत्राऽऽह—त्वं नः सप्तनैरिति । नः सप्तनैः शत्रुभिः सनकादिभिः, तत्सहितैर्देवैर्वा, किमभवाय मोक्षाय श्रुतो धृतः, भूयौ भगवद्ब्रजनेन मोक्षो भविष्यतीति । तन्न न भविष्यति, मत्तद्रोहात् । यतोऽस्माकं ते सप्तनाः शत्रवः, न हि भक्तद्रोहे मुक्तिर्भवति । नन्वहमपि भवतां शत्रुरेवेति चेत्तेत्याह—यो मायया हंसीति । त्वं तु असुरान् कापट्येन मारयसे, लोकव्यामोहनार्थम् । वस्तुतस्तैभ्यः सायुज्यं प्रयच्छसि, यतस्ते असुराः; असून् प्राणान्, रान्ति शब्दायन्ते—शब्दयुक्तान् कुर्वन्ति—प्राणघोषं शृण्वन्ति । योगिन इत्यर्थः । प्राणं स्तुवन्तीति वा । न ह्यासन्न्योपासका मृता भवन्ति, 'मृन्मुमृत्यमुच्यत' इति श्रुतेः । किञ्च, परोक्षजिह्वान् । पराणि अक्षाणि इन्द्रियाणि येषाम्, तानेव जयतीति परोक्षजित् । इन्द्रियारामानेव मारयसीत्यर्थः; असुरान् वा । परोक्षजित् । असुरान् लक्ष्मीकृत्य परोक्षं यथा भवति तथा जयतीति । लोकानां स्थानेऽसुरा जिता इति वदति, वस्तुतस्तु वदधीनो भवति, यथा बलिस्थाने । तर्हि समागतेन त्वया किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—त्वामिति । त्वां संस्थाप्य मुह्यन्त्युच्यते मृजे । तर्हि समागतेन किम् ? योगेन, शालेण वा सम्यक् स्थापनं क्रियतामित्याशङ्क्याऽऽह—योगमायावलमिति । योगमायाया अपि बलं यस्मात् । 'ज्ञानिनामपि चेतांसि' इति वाक्यात् योगादिभ्योऽपि योगमादैव बलिष्ठा; तस्या अपि बलं त्वत्तः; स कथं योगेन बलीक्रियत इत्यर्थः । ननु पुरुषरूपं हृदये चिन्त्यताम् 'एवं पुरा धारणया' इति वाक्यानुसारेण । तत्राऽऽह—अल्पपौरुषमिति । पुरुषसंबन्धि रूपं पौरुषम्, अल्पं पौरुषं यस्मात् । ब्रह्माण्डकोटिविम्बो भवान् । अत एव त्वामेव संस्थाप्य सकुटुम्बः कृतार्थो भविष्यामि । ननु ज्ञानाभावात् तव कथं मोक्षः ? तत्राऽऽह—हे मूढप्रेति । मूढेष्वपि प्रकर्षो यस्य, अतस्त्वं मूढानपि कृतार्थान् करोषीति न मत्किमर्थं ज्ञानापेक्षेत्यर्थः । किञ्च, न केवलमहमेव सकुटुम्बो मुक्तो भविष्यामि, किन्तु सर्व एव भक्ता एवं कृते परमविश्वासेन कृतार्था भविष्यन्तीत्याह—त्वयि संस्थित इति । अस्मदेतो-स्त्वयि संस्थिते सति, मुञ्च्यतश्वा गद्या शीर्षे शीर्षणि च सति, ये च तुभ्यमृषयो देवाश्च बलिं हरन्ति, चकारात् मत्केभ्योऽपि, ते सर्वे अमूला न भविष्यन्ति, सर्व एव समूला भविष्यन्तीत्यर्थः । भगवांश्चेद्दृ-दये स्थितो भवति, तदा गदा मुपुष्पानाडी, गर्ति ददातीति; मुञ्जानां क्रियाशक्तीनां च्युतिर्यथा; तथा ब्रह्म-रन्ध्रभेदे सति, प्राणार्दानां तेन मार्गेण गमने, स्वस्य च भगवति योगे सर्व एव सायुज्यं प्राप्ताः समूला एव भविष्यन्तीत्यर्थः । एवमन्यपराणां शब्दानामन्यपरता योजनीया । तुद्यमाना ज्येष्ठा मुक्ता ये दैत्याः, तत्सहितो भगवान् मत्तैः कृत्वा जातः । अस्यो दुरुक्तो मरा येषामिति । तेषां परभेदकान्यसद्वाक्यानि

कदापि न सन्ति, ते हि भक्ता नारादयः । तैः कृत्वा हिरण्याक्षादिसहितो भगवान् जात इति तत्सं-
बन्धेन स्वविस्मरणं भवतीति भूमेर्भयम् । दंष्ट्रायाश्च यमत्वात्, तदन्ते स्थिता अपि । भगवद्दृष्ट्यभावे पुनः
स यमो असिष्यतीति दैत्यभाव एव तेषां तोदात्मकः । तं भगवान् वस्तुतो न सहते । तेषां तद्भावद्वीक-
रणार्थं यदि दृष्टिर्व्याप्येत(१), तदा भूमेर्भयं भविष्यतीति तेषां तोदं सहजेवाऽन्वुमध्याभिर्गतः, जले ते यद्यपि
संस्कर्तव्याः । ननु किमिति तथा कृतवानित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—आहेणाहतः, तं गृहीत्वैव यथा करेणुस-
हितो महागजः । गजस्तु कालाधीन एवेति ग्रहास्तत्र बाधका भवन्ति, ते चेदबाधकाः, तदा करेणुस-
हितो मोदत इति । दैत्यत्वं भगवतो न बाधकमिति सुलक्रियासाधकत्वात् सेवकस्त्रीसहित एव निर्गत
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवमुभयसहितस्य भगवत्शरित्रमुभयेषां हितरूपमाह द्वाभ्याम्—

तं निःसरन्तं सलिलादनु द्रुतो हिरण्यकेशो द्विरदं यथा झपः ।

करालदंष्ट्रोऽशानिनिःस्वनोऽब्रवीद्व्रतहियां किं त्वसतां विगर्हितम् ॥ ७ ॥

तं निःसरन्तमिति । प्रथमं हिरण्याक्षस्य कृतार्थतामाह—तं भगवन्तं सलिलाभिःसरन्तमनुद्रुतः ।
यदैव भगवान् सलिलान्निर्गतः, तदैव भगवत्सायुज्यार्थम्, सैन्धवास्त्रिपवत्, अनु पश्चात् द्रुतः, कठिनमार्वं
त्यक्तवान् । दैत्यत्वं गतमित्यर्थः । यथाऽमिसन्निधाने घृतं बिलीनं भवति तथेति द्रुतपदं ज्ञापयति । प्राती-
तिकार्थे तु संज्ञे धावन्नागत इत्यर्थः । ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—हिरण्यकेश इति । सूर्यमण्ड-
लस्थिता मूर्तिर्भगवतो हिरण्यकेशरूपा भवति, अतस्तादृशं रूपं गृहीतवानित्यर्थः । ननु भगवत्सन्निधि-
मात्रेण कथमस्य दिव्यरूपप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—द्विरदं गजेन्द्रमनु यथा झपो हृद्गन्धर्वो दिव्यरूपं प्राप्त-
वान् तथेत्यर्थः । प्राप्तञ्चिकं फलमेतज्जातमित्युक्तम्, उत्तमं फलं वक्ष्यति सायुज्यात्मकम् । ननु तस्य मृ-
त्युः किं जात इत्याशङ्क्याऽऽह—करालदंष्ट्र इति । करालेषु दंष्ट्रा यस्येति । करो भगवदीयोऽलं येषां भ-
गवद्दंष्ट्राः, तेप्येव दंष्ट्रारूपो यमो गत इत्यर्थः । अथवा, करालेषु सुदर्शनादिप्वेवाऽस्यापि मृत्युः स्थितः ।
ननु बाधका ग्रहाः किं जातास्तत्राऽऽह—अशानिनिःस्वन इति । शनिरहितानामदुष्टानां ग्रहाणां नितरां
स्वनो यत्र । सर्व एव शुभग्रहा एकीभूता इति ग्रहदोषो निवृत्त इत्यर्थः । अत एव भगवन्तं प्रत्याह—ग-
तह्रियामिति । ह्रीशब्देन देहावभिमानरूपाः सर्व एव धर्मा उक्ताः । तुशब्देन तेषां पूर्वधर्मराहित्यमुक्तम् ।
एवं मुक्तजीवानां निस्त्रैगुण्ये विचरतां किं विगर्हितमिति प्रश्नार्थः । तत्रापि अः कृष्णः, तस्य सतां परमम-
क्तानाम् । यद्यपि निस्त्रैगुण्याः, तथापि भक्तविरोधिनः पदार्थाः कर्तव्या न वेति सन्देहात् प्रश्नः । प्रती-
यमानपक्षे तु शर्पिं भगवन्तमनुद्रुतः । तस्य तथा सामर्थ्यसूचकम्—हिरण्यकेश इति । तस्य गतिप्रतिबन्धको-
ऽपि जात इति दृष्टान्तः । ननु युद्धार्थिनो युद्धादाने कथं क्रोधस्तत्राऽऽह—कराला दंष्ट्रा यस्येति । स्व-
भावतः क्रोधयुक्त इत्यर्थः । अनेन मारयितुमेव प्रवृत्त इत्युक्तं भवति । तथापि स्वस्य वीर्यगर्वात् मारण-
मकृत्यैव, मम वचनमेव वज्रतुल्यमिति द्रुष्टेनैव वचनेन तथोक्तवानित्याह—अशानि निःस्वनोऽब्रवीदिति ।
'आहूतो न निर्वर्तत' इति शास्त्रात् युद्धार्थमाकारितस्य पलायनं श्लाघां लज्जाजनकमपि भवति ।
अतो मुख्यधर्मलज्जापरित्यागे केवलं प्राणरक्षकाणां किं विगर्हितमित्युपहासः । असत्पदेन धर्मराहित्यमप्युक्तम् ।
अनेन स्थानित्यर्थं युद्धायोग्यता निरूपिता । अत एव भगवान् स निवर्तिष्यतीति तदाक्षेपकाणि वचना-
न्युक्तवान्, यथा न निर्वर्तत ॥ ७ ॥

एवमुक्तो भगवान् शीघ्रं भूमिस्थापनकार्यं कृतवानित्याह—

स गामुदस्तात्सलिलस्य गोचरे विन्यस्य तस्यामदधात्स्वसत्त्वम् ।
अभिप्लुतो विश्वसृजा प्रसूनैरापूर्यमाणो विबुधैः पश्यतोऽरेः ॥ ८ ॥

× स गामुदस्तादिति । स भगवान्, सलिलस्य उदस्तादुपरि । गोचरे निर्भयदेशे; तत्रैव हि गाय-
ध्वरन्तीति । बैकुण्ठे वा स्थित्वा यत्पश्यति तत्स्थानं गोचरमित्युच्यते । ज्योतिर्मण्डलमध्ये वा, अत एव
तत्राऽतिप्रकाशः । तादृशे स्थाने गां विन्यस्य, तत्स्थानरक्षकदेवेषु न्यासमिव स्थापयित्वा, तस्यां देवा-
नां भगवदीयमिति ज्ञापनार्थं स्वसत्त्वमदधात् । अत एवाऽस्यां प्रथिव्यां सर्वत्र भगवन्मूर्त्यः, भगवद्गुणाः,
भक्ताश्च तिष्ठन्ति । स्वसत्त्वं नाम शुद्धं सत्त्वगुणम्, तदेव हि धारकं सामर्थ्यं रूपं च । एवं कृते देवानां
संतोषो जात इति तैः स्तोत्रं पुष्पशृष्टिश्च कृतेत्याह—अभिप्लुत इति । विश्वसृजा अभिप्लुतः, विबुधैः प्रसू-
नवर्षैश्चाऽभिर्वर्षितः; उभयमुभयेषां वा । पूर्वं हिरण्याक्षस्य युद्धाकरणे अवज्ञा जाता, तां निराकर्तुमाह—प-
श्यतोऽरेरिति । उत्कर्षोऽरिहृष्टः परममुत्कर्षं संपादयतीति च । स्तुतिपक्षे किमिति देवैरभितः स्तुतः, पु-
ष्पशृष्टिश्च कृतेत्याकाङ्क्षायामाह—अरेः पश्यत इति । नैतत्तोत्रादिकं काम्यम्, नित्याच्चाऽतिरिक्तम्; अतो
नैमित्तिकमिति ज्ञापयितुं निमित्तद्वयं निर्दिशति । भूयौ समागतयां सर्वत्र यागादिधर्मा भविष्यन्ति, ते
सर्वे द्रष्टव्याः; तथाऽनुग्रहायै स्तोत्रकरणम् । पश्यतो हेतोः । स्वस्यैव रूपं पश्यद्भविष्यतीति स्तुत्या प्रसन्न-
स्तथा करिष्यति । प्रसन्नशृष्टिश्चाऽरेर्हेतोः, देवानां शत्रुभयं महत्, तय्यावृत्त्यर्थं च । अस्मत्सगृद्धिर्भव-
त्तिमित्यिति ज्ञापयितुं तथा करणम् ॥ ८ ॥

भगवानेवं भूमिं कृतार्थो कृत्वा भक्तहिरण्याक्षप्रभे उत्तरं वातुमुपक्रमं कृतवानित्याह—

परानुपक्तं तपनीयोपकल्पं महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ।

सर्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरुक्तैः प्रचण्डमन्युः प्रहसन्तं चभाये ॥९॥

* ननु भगवान् किमर्थमुत्तरं प्रयच्छतीत्याशङ्क्याह—परानुपक्तमिति । परस्मिन्ब्रह्मण्यनुपक्तम् । यो हि सम्मार्गे
गन्तुमिच्छति, स उपदेष्टव्य इत्यर्थः । ननु तथापि भगवदुक्तं न ग्रहीष्यतीत्याशङ्क्यं वारयति—तपनीयोप-
कल्पमिति । अत्यन्तं तापयोग्य उपकल्पो यस्यै । तस्य देहेन्द्रियसामग्र्यो सर्वाऽपि परमतपसा सिद्धा; असत्तेषां
एतन्नाऽश्रुते । किञ्च—महागदमिति । महानगदोऽस्य । सर्वरोगनिवारिका महती भक्तिस्तस्य वर्तते इति
स एव तस्य महानगदः । तथापि फालादिजनितबुद्धिदोषसम्भवात् कथयेकान्ततो वाक्यग्रहणमित्या-
शङ्क्याऽऽह—काञ्चनचित्रदंशमिति । काञ्चनाऽलौकिकीं भक्तिं प्रति विभ्रौ दंशो यस्य । भगवता हि तथा
चिह्नं कृतमस्ति, येन परमा भक्तिरूपस्यते । शुनीनां शापलक्षणो दंशो विविधो भवति; देहस्थितमसमचीनं
दूरीकरोति, स्वतन्त्रभक्तिं च स्थापयति । लोके हि सर्पादिना दण्डो विपरीतो भवति । अत एव सर्माण्यं

प्रकाशः ।

× स गामित्यत्र । स्वस्यैव रूपं पश्यद्भविष्यतीति । स्तुतिकर्तृरूपं भगवन्तं पश्यत् भविष्यतीत्यर्थः ।

* परानुपक्तमित्यत्र । भगवत्कृतचिह्नस्वरूपमाहुः—शुनीनामित्यादि ।

स्वस्य पापच्छिद्राण्यभीक्ष्यं प्रकर्षेण तुदन्तम् ; परममिन्द्रियनिग्रहं कुर्वन्तम् । अतः सर्वसाधनयुक्तत्वादय-
मुपदेष्टव्यः । ननु ' ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेत् ' इति वाक्यात् महादेव एव तमुपदेक्ष्यति, किं स्वोपदेरोने-
त्यागद्वयाह-दुरुक्तः प्रचण्डमन्युरिति । यद्यपि महादेवो गुरुर्भवति, तथापि दुरुक्तः प्रचण्डो भवति,
अवाच्यानि वह्निं सन्तीति । प्रकृष्टा वा चण्डिका यस्य । तत्र गते सा व्यामोहयेत्, लोकाश्चाज्यया
वदेयुः । प्रचण्डो मन्युर्यस्येति । मन्युः शिवः । सर्वथा गुणातीतस्य भक्तिरसास्वादनेन न भविष्यतीति प्रकर्षेण
हसन् । व्यामोहनमपि फलपर्यवसायीति प्रकर्षः । तं पूर्वप्रश्नकारिणं वभापे । उत्तरदानेन सन्देहं दूरीकृतवा-
नित्यर्थः ।

कथापक्षे तु भगवान् मूर्ध्नि स्थापयित्वा तद्वधं करिष्यन् वचनैः क्रुद्धं करोतीत्याह-परानुपक्तमिति ।
परा पृष्ठतोऽनुपक्तम्, यदि देवानां पुरस्कारं दृष्ट्वा गच्छेद्गच्छेदेव, न गच्छतीति मारणीयः । ननु सर्वात्मा
भगवान् कथं नोपेक्षते ? तत्राऽऽह-तपनीयोपकल्पमिति । तपनीयं सुवर्णमयमुपकल्पमङ्गदादिकं यस्य ।
अनेन तस्य चाऽहंकारो निरूपितः । तस्य वा उपकल्पं प्राप्तदैत्यादिसामग्रीं सम्यक् तपनीया, अतो
मारणीय इत्यर्थः । युद्धयोगोऽपि भवतीत्याह-महागदमिति । महती गदा यस्य । काञ्चनं सुवर्णमयं चित्रं
दंष्ट्रं यस्य । स्वरक्षायां कवचम्, परमारण्यं गदा । परमेत्सहचार्यं चाऽभीक्ष्णं मर्माणि प्रकर्षेण तुदन्तम्
भक्तानुरोधेन यद्भगवानलौकिकं करोति, तन्मर्मैत्युच्यते । लौकिकमक्तवाक्यव्यावृत्त्यर्थम्-दुरुक्तैरिति । एक
एवार्थः सुगन्दैरनिष्टस्रन्दैश्चोच्यत इष्टद्विष्टभेदेन; यथा जेता, यथा घातुक इति । अतो निर्दुष्टपूर्णगुणा अपि
भगवतो दुरुक्तैरुच्यमाना मर्मरूपतामापन्नाः, अत एव तत्स्पर्शे तुदन्ति । भगवदपकर्षं श्रुत्वा अन्तःस्थितो महा-
देवस्तद्वधार्थं प्रचण्डो जात इति प्रचण्डमन्युरित्युक्तम् । प्रहसितं युद्धसमारम्भोत्साहसूचकम् । तस्मिन्नि-
र्वृत्तदुष्टवाक्यम् । तमालस्य वभापे ॥ ९ ॥

अनुभावं पुरस्कृत्य यथा तेनाऽवध्यान्मुक्तानि, तथा भगवानप्याह त्रिभिः—

श्रीभगवानुवाच ।

सत्यं वयं भो वनगोचरा मृगा युष्मद्विधान्मृगये ग्रामसिंहान् ।

न मृत्युपादौः प्रतिमुक्तस्य वीरा विकत्थनं तव गृह्णन्त्यभद्र ! ॥ १० ॥

—नित्यमिति । भो इति सामान्यतः संनोधनम्, भगवद्विरोधिनां नाम न ग्राह्यमिति ज्ञापनार्थम् । वयं वन
एव गोचरा इदम्, न तु गृहे । सत्यमेवैतत् । वने जले वा तव गोचरा जाता इत्यपि सत्यम् । मृगा इति
यदुष्मन्, तदपि सत्यमेव । मृगयन्तीति मृगाः । अस्मासु सर्व एव यौगिकोऽर्थः सिध्यति, यतो वयं सर्व-
कर्तारः सर्वशब्दवाच्याश्च । प्रकृते यदुक्तं मृगा वध्या इति, तत्राऽप्यम्माकं योगोऽस्तीत्याह-मृगा इति ।
मृगयन्तीति मृगाः । पारषावपि ये हन्यन्ते, ते ग्रामसिंहान् मृगयन्तीति । श्वानो हि तन्मारकाः, न हि

प्रकाशः ।

अन्यथा वदेयुरिति । कैवोऽयमिति वदेयुः ।

—मृत्युनिर्वाण । मृगयन्तीति मृगा इति घ्युत्तरणं ' मृगये ' इति मूलमेव बीजं ज्ञेयम् । मृगं करो
तीति मृगयते, नामधातुमयोगान् । अत्र ' व्यत्ययो घट्टम् ' इत्यनुशासनाद्बहुवचनस्थानं एकवचनं
बोध्यम् । तदाहुः-मईकर्तार इत्यनेन । पारषाविति । मृगमायाय ।

तद्यतिरेके पारधिर्भवति, 'श्वा मृगग्रहणे शुचिः' इति वाक्यसिद्धत्वात् । परमत्र कश्चन विशेषोऽस्तीति सिद्धमर्थमनुवदति—युष्मद्विधानिति । यादृशा वयं मृगाः, तादृशा एव ग्रामसिंहा भवन्तीति । यदि मृगत्वेन स्तूयते, तदाऽस्माभिरपि सिंहत्वेन स्तूयत इति तथा वचनम् । अथ यदि निन्दार्थमुच्यते, तद्वाधितार्थत्वात् विपरीतार्थत्वाच्च।ऽप्रमाणमिति न गृह्णीम इत्याह—न मृत्युपाशैरिति । देवदैत्ययोः साधारणविरोधप्रतिपादनार्थं बहुवचनम् । उत्तरार्द्धे तु निन्दनं तेनैव कृतमित्येकवचनम् । सर्वे च निन्दिता इति देवपक्षे तु बहुवचनमेव । यदि कोऽपि त्वद्वचनमङ्गीकुर्यात्, तदाऽस्माभिरप्यङ्गीक्रियते । अनङ्गीकारे हेतुः—मृत्युपाशैः प्रतिमुक्तस्येति । यथा सन्निपाती वरुगति, तदा मृत्युपाशैः प्रतिमुक्तो बद्धः । एकेनाऽपि पाशेन बद्धो न मुच्यते, किं पुनर्वहुभिः । तस्य तस्मिन् दिवसे कालकर्मस्वभावा मगवांश्च, सर्व एव मारकत्वेनोपस्थिता इति पाशबाहुस्यम् । प्रतिकूलतया मुक्तः प्रतिमुक्त इति । किञ्च, वारा हि वाक्यं न गृह्णन्ति, किन्तु कृतिमेव । तत्राऽपि विकत्यनं न गृह्णन्ति । युद्धममौ सिद्धं जयादिकमन्यत्र कीर्त्यते, तत्रैव विकत्यनं कृतिविरुद्धं को वा गृहीयात् ? तत्रापि तत्र, एकानिनोऽसहायस्य । माहात्म्यं च चोरबहुपद्रवकर्तृत्वादित्याह—हे अभद्रेति । अभद्रं पाप्म । णपकर्ता असिद्धोऽपि अपकीर्तिहेतुरेव ॥ १० ॥

यद्यप्यधर्मकर्तृत्वेन वयं निर्दिष्टा 'महीं विमुञ्च' इति, तत्राप्युत्तरमुच्यते—

एते वयं न्यासहरा रसौकसां गतह्रियो गदया द्रावितास्ते ।

तिष्ठामहेऽथापि कथंचिदाजौ स्थेयं क यामो बलिनोत्पाद्य वैरम् ॥ ११ ॥

अएते वयमिति । ये भवत्संबन्धिनो न्यासहराः, ते वयमेते । स्वरूपप्रदर्शनेन चौरत्वं निराकृत्य प्रमुत्वं स्थापितम्, न तु चौरत्वस्यैवानुवादः । अनेन यत्रोऽहमित्यप्युक्तम् । न वा यवोचितं कर्तव्यमिति निवेदनमर्थः । वक्रोक्तावपि सत्यत्वान्यासहरणस्यैते वयमिति निर्देशो दूषणाङ्गीकारपरः स्यात्, अनुवादत्वाभावात् । यदप्युक्तं गतह्रियमिति, तत्राऽऽह—गतह्रिय इति । युद्धमकृत्वा ये पलायन्ते विकत्यन्ते च, ते गतह्रियः । एतदपि सत्यमेव, न हि हीमान् सेवकेन युध्यते । गता प्राप्ता हीर्येनेति वा, 'त्रयो वै गताश्रयः' इत्यत्र तथा निर्णयात् । अन्तर्बाधहेतावपि स्वर्काय एव बाधहेतुपदार्थपरित्यागो गतहीत्वम् । बहिस्तथात्वमाह—गदया द्रावितास्त इति । अयुध्यमानस्य ततोऽपसरणं पलायनमेव । मृगा हि लुकुटं दृष्ट्वा पलायन्त इत्युचितमेव द्रावणम्, लज्जाभावश्च । तर्षनूद्यत एव किमिति, पलायनं कथं न क्रियते ? इत्यागदृष्ट्याऽऽह—तिष्ठामहेऽथापीति । अथापि, स्वापकर्मे विद्यमानेऽपि, उत्कर्षो भविष्यतीति बुद्ध्या आजौ संग्रामे कथञ्चित्तिष्ठामहे । कथञ्चिदिति कियत्कालम् । स जानाति मगवांस्तु संग्रामे बहिर्मुत्तानां पुरतो न तिष्ठति, तथापि भक्तानां ग्लानिव्यावृत्त्यर्थं कथञ्चित्तिष्ठाम इत्यर्थः । किञ्च, बालेनावैरमुत्पाद्य क यामः ? गन्तव्यदेशाभावादपि स्वीयत इत्यर्थः । बलिष्ठो हि पलायने अन्विष्याऽपि मारयेत्, अतो निग्रहस्य सिद्धत्वात् युद्धमेव क्रियत इति कथञ्चित् स्वीयत इति वक्रोक्तिः । न्यासहरणेन आज्ञाऽकरणेन च वैरोत्पादनम् ?

प्रकाशः।

× एत इत्यत्र । अनेनेति । त्रियाशक्तिपूर्णतावोपकेन वाक्येन । दूषणाङ्गीकारपरः स्यादिति । तत्परो मुक्त इत्यर्थः ।

एवमुक्ते तद्बुद्धौ दानभावः समायास्यति, ततो युद्धमकृत्वैव गमिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

त्वं पद्मधानां किल यूथपाधिपो घटस्व नोऽस्वस्तय आश्वनूहः ।

संस्थाप्य चाऽस्मान्प्रमृजाऽश्रु स्वकानां यः स्वां प्रतिज्ञां नाऽतिपिपत्यसम्भ्यः १२

+त्वं पद्मधानामिति । पदातीनां स्थानां च ये यूथपाः, तेषामपि भवान् किलाऽधिपः । पादरूपा रथा येपामिति वा; अनेन यथासुखं रथेवले सामर्थ्यवन्त इत्युक्तम् ; तेषां यूथपाः सेनापतयः । अतस्त्वया एकाकिना युद्धं न कर्तव्यम्, किन्तु सर्वैः संभृत्यागन्तव्यमिति स्वोत्कर्षः सूचितः । नोऽस्मान् घटस्व । वयमपि बहवः, महता हि महद्भिः सह युद्धं कर्तव्यमिति । तदपि युद्धं न कौतुकरूपमिति, किन्तु अस्वस्तये अकल्याणाय, एकतरमारणस्याऽऽवश्यकत्वात् । अथवा, न इति संबध्यते, तदा हि स प्रोत्साहितो भवति । विपरीतवाक्ये बह्वनोक्तिः । उभयथाऽप्यस्माकं क्षतिरेव, तुच्छजयात्सेवकमारणाच्च । अत एव भगवता न इत्युक्तम् । अस्तु यथा कथञ्चित् । अनूहः सन् आशु घटस्व । कस्मिन्नप्यर्थे विचारो न कर्तव्यः । ऊहो विचारः । विनाभावयुक्तो वा अनूहः, अप्रत्यूह इत्यर्थः । तर्तः किं स्यादत आह वक्रोक्त्या—संस्थाप्य चाऽस्मान्, चकारात् देवानपि, स्वकानामश्रु प्रमृज । संस्थापनमात्रेणैव अश्रूणि निवृत्तानीति, कथञ्चित्छेदः स्थासतीति, बहूनां संवन्धि एकमश्रुवत्युक्तम् । युद्धकरणपक्षे बहूनामुपकारः, स्वस्य परमरूपनारणेन मनसि हीनता । युद्धे गुणान्तरमप्यस्तीत्याह—यः स्वां प्रतिज्ञामिति । यस्तु स्वस्य प्रतिज्ञामाधिक्येन न पिपतिं न पूरयति, सोऽसम्भ्यः । अतोऽस्मिन्पक्षे प्रतिज्ञापूर्णात् सम्भ्यत्वस्य सिद्धत्वात्, बहूनामुपकाराच्च युद्धं सर्वथा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवमन्योन्यं वाक्ययुद्धं निरूपितम्, ततः कायिकयुद्धं जातमित्याह—सोऽधिक्षिप्त इति पदभिः । श्राम्यां युद्धं तु दैत्यस्य आरम्भो युद्धमेव च । प्रतीकारश्च युद्धं च द्वयं भगवतः पुनः । मिथयुद्धं ततः स्पूलमुपसंहार एव च ॥ १ ॥ तत्र प्रथमं हिरण्याक्षयुद्धं श्लोकद्वयेनाऽऽह । युद्धे हि क्रोधो मुख्यसामग्री, सा प्रथममुच्यते—

मैत्रेय उवाच ।

सोऽधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुपा भृशम् ।

आजहारोत्थणं क्रोधं क्रीड्यमानोऽहिराडिव ॥ १३ ॥

सोऽधिक्षिप्त इति । भगवता अधिक्षिप्त इति क्रोधे हेतुः । स तु मके वा, अल्पे वा, न भवतीति स इत्युक्तम् । स दैत्यो महाबलश्च । तदा भगवता स्वभाव आविर्भावित इति भगवत्तेत्युक्तम् । अधिक्षेपो 'ग्रामसिंहान्' इति । प्रलब्धो वक्रोक्त्या वञ्चितः 'एते वयम्' इत्यादिभिः । चकारात् युद्धार्थमाकारितश्च । तत्रापि रोषेण प्रलब्धः, न तु हितोपदेशेन । अतो दोषत्रयस्य जातत्वात् तस्य त्रिदोषरूपो

प्रकाशः ।

+ त्वमित्यत्र । न इति । हे पुरुषेत्यर्थः ।

महान् क्रोधो जात इत्याह—आजहारेति । क्वचित् स्थापितमिवाऽऽनीतवानित्यर्थः । उत्तरणम् । अनि-
ष्टपर्यवसायी । सहजक्रोधयुक्त साधने अनर्थपर्यवसायी भविष्यतीति किञ्चत्त्रयमित्यत्र दृष्टान्तमाह—नीत्य-
मान इति । यथा अहिराद् सर्पश्रेष्ठः, कालियोऽन्यो वा ॥ १३ ॥

स यथा स्वपौरुषं प्रकटयति, तथा प्रकटितवानित्याह—

सृजन्नमर्षितः श्वासं मन्युप्रचलितेन्द्रियः ।

आसाद्य तरसा दैत्यो गदयाऽभ्यहनद्धरिम् ॥ १४ ॥

सृजन्मिति । अत्यमर्षित श्वासं सृजन् गदयाऽभ्यहनद्धिति संनन्धः । अन्तःस्थितक्रोधेन श्वास उ-
त्पन्नः, बहिःस्थितेन तु क्रोधेन मन्युशब्दनाच्चेन प्रकृपणं चरितवर्तिन्द्रियाणि यस्य तादृशो जातः ।
एव तस्य नोधन्यासिरुक्ताः । अत एव शीघ्रमासाद्य भगवन्निष्ठ समागत्य । भगवता सह युद्धमयुक्त-
मित्याशङ्क्य तस्य जातिं निदिशति—देस्य इति । महास्तु पश्चादेव मारयति, न प्रथममिति भगवत्कृ-
र्पक्यनार्थं तस्य प्रथमं मारणमाह—गदयाऽभ्यहनद्धिति । सिंहो वा, द्रुमनिवारको वा, मारितं स्व-
स्यैवाऽनिष्टहेतुरिति सूचयितुं हरिमित्युक्तम् । एव मारणान्तं तस्य युद्धं निरूपितम् ॥ १४ ॥

भगवत्कर्तृकं युद्धं श्लोकद्वयेनाऽऽह—

भगवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि ।

अवञ्चयत्तिरश्चीनो योगारूढ इवाऽन्तकम् ॥ १५ ॥

× भगवास्तिरसि । तुशब्दः, तद्वत् क्रोधं न कृतवान्, किन्तु शान्त एव तत्प्रतीकारं कृतवानित्याह ।
भगवत् प्रतीकारे सामर्थ्यं स्वशब्देनोक्तम् । गदावेगमिति । गदा क्षप्रत्याग्रेयवेगाः, निकटे हि हन्यते
इति । तत्राप्युरसि विशेषेण मृष्टम्; तत्रापि रिपुणा । अवञ्चने हेतुत्रयं निरूपितम् । तथापि यच्चन कृत-
वानित्याह—अवञ्चयदिति । कथमवञ्चयदित्याशङ्क्य प्रक्रासमाह—तिरश्चीन इति । अतिवेगेन भगवान्
तिर्यक् जातः । ननु निकटे जायमानं प्रहारः कथं तिर्यग्भावमात्रेणाऽपगच्छेत् ? तत्राऽऽह—योगारूढ-
इवेति । योगो हि प्राणवशीकरणे रेतुः, अन्तर्को हि प्राणहारकः, स हि योगेन प्राणं रजं करोति,
तदा मृत्युः प्राणमन्वेपयति न प्राप्नोति । एव भगवान् शत्रोः समक्षं स्वरूपं कृतवान् । तावतैव तिरो-
हित इति प्रहारस्थाने लीनत्वात् वञ्चनं जातमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एव पूर्वकृतप्रतीकारं कृत्वा तूष्णीं स्थितेऽपि, पुनर्मारणार्थं प्रवृत्तं पश्चाद्भगवता स्मृतिरिति इत्याह—

पुनर्गदां स्वामादाय भ्रामयन्तमभीक्ष्णशः ।

अभ्यधावद्धारिः क्रुद्धः संरम्भाद्वद्वच्छदः ॥ १६ ॥

पुनर्गदामिति । स्वा मौर्वीमभीक्ष्णशो भ्रामयन्तमिति । दृढप्रतीकारार्थं परंप्रमणस्य पूर्वकारता न

प्रक्राशः ।

× भगवानित्यत्र । स्वशब्देनेति । भगवच्छब्देन ।

निखपिता । हरिर्वराहो नारायितुमम्यधावत्, धावनं कृत्वा निकटे गत इत्यर्थः । तस्य पूर्वप्रयासवैयर्थ्यादत्यन्तं क्रोधसरम्भेण दष्टो दच्छदो दन्तानां छदनरूपमोष्ठयेन । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इत्येवमर्थमेव कृतवानिति भावः ॥ १६ ॥

तत किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह—

ततश्च गदयाऽरतिं दक्षिणस्यां भ्रुवि प्रभुः ।

आजघ्ने स तु तां सौम्य ! गदया कोविदोऽहनत् ॥ १७ ॥

ततश्चेति । गदया कौमोदकया । दक्षिणस्यां भ्रुवि । आसुरी (?) मृत्युस्तम्य नश्यत्विति पुरुषत्वात् दक्षिणस्यां भ्रुवि ताडितः । ननु कथं सूक्ष्मे स्थाने ताडयितुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—प्रभुरिति । तां कौमोदकीं गदाम् । हे सौम्य, स्वगदया गौर्व्या, गदायुद्धे कोविदः पण्डितोऽहनत् ॥ १७ ॥

एवमन्योन्ययुद्धमुक्त्वा उपसंहरति—

एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षो हरिरेव च ।

जिगीपया सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १८ ॥

एव गदाभ्यामिति । बहुकालयुद्धोपयोगाय गुर्वीभ्यामिति । हर्यक्षो हिरण्याक्षः । हरिरेवाऽक्षिणस्य वर्तत इति समानत्वाय हर्यक्षपदप्रयोगः । हरिर्भगवान् । उभयत्र हरिपदप्रयोगोऽवधाय । जयार्थमेव यत्नो न वधार्थमिति जिगीपयेत्युक्तम् । सुष्ठु संरब्धावित्युभयोर्युद्धहेतुरुक्तः । अन्योन्यमभिनो जघ्नतुः ॥ १८ ॥

एव भगवतो युद्धलीलामुक्त्वा ता वर्णयति—

तयोः स्पृधोस्तिग्मगदाहताङ्गयोः क्षतात्सवद्गणविबुद्धमन्यवोः ।

विचित्रमार्गाश्चरतोर्जिगीपया व्यभादिलायामिव शुष्मिणोर्मृधः ॥ १९ ॥

तयोः स्पृधोरिति । अन्योन्यस्पर्द्धिनो । तिग्मगदाभ्यामाहते अङ्गे ययोः । दुःखानुभावेन युद्धाक्षि वृत्तिमारुह्य श्रोत्राधिक्यसहेतुक्माह—क्षतात्सवद्गणविबुद्धमन्यवोः । गदाप्रहारेण यत् क्षतम्, तस्मात् सवत् यदुधिरम्, तस्य प्राणनशास्वादनम्, तेन विबुद्धो मन्युर्ययोः । गदोया विचित्रमार्गाश्चरतो रिति युद्धलीलायां रसाभिनिवेश उक्तः । अत्राऽपि जिगीपैव हेतुः, स्वरूपतोऽभिप्रायतश्च जिगीपतिः । ननु वैरिणो कथं जयमात्रं हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—इलायामिव शुष्मिणोर्मृधः । इला मृगिः । एकत्राऽधिकरणसप्तमी, इतरत्र निमित्तसप्तमी । यथा पृथिव्या काममयी धूपभावतिपुष्टावन्योन्यजिगीपया युद्धं गुरतः, वासितार्थं वा तयोर्मृधो यथा । व्यभातुं युद्धं शोभते स्म ॥ १९ ॥

एवं छंदसा युद्धं नियमाणे भगवता तस्य मृत्युर्न भविष्यतीत्याशङ्क्य, ब्रह्मा स्वयमागत्य तद्वर्षार्थं प्रार्थयति द्वाभ्याम्—

देवस्य यज्ञाययनस्य मायया गृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ।

कौरव्य ! मद्यां द्विपतोर्विमर्दनं दिदक्षुरागाहपिभिर्वृतः स्वराट् ॥ २० ॥

* दैत्यस्येति । आगमनप्रार्थनाभेदेनोभयोः समानबलत्वं निरूपयितुं स्वरूपं वर्णयति । तत्र दैत्यत्वमेव युद्धादावुपयोगीति तदेवोक्तम् । यज्ञा अवयवा यस्य, अनेन क्रियाशक्तिस्तत्र पूर्णेत्युक्तम् । ननु यो यज्ञावयवः, स कथमेवंरूप इति दूषणं दूरीकुर्वन्नेव सामर्थ्यविशेषमाह—मायया गृहीतवाराहतनोरिति । महात्मन इति तादृशस्य युद्धकरणे हेतुर्न ज्ञायत इति सूचितम् । कौरव्येति संबोधनं महतां चरित्रे विश्वासार्थम् । जलयुद्धपक्षे तु तेन न दृश्यत इति तद्व्यापृत्त्यर्थम्, मद्यां पृथिव्यां द्विपतोर्विशेषेण मर्दनं दिदक्षुः स्वयमभ्यगात् । ननु ब्रह्मणो हिरण्याक्षवधे किं प्रयोजनं सिध्देदित्यत आह—स्वराडिति । स हि सर्वस्यापि सर्गस्य राजा, इन्द्रादयस्तदंशाः । साक्षित्वाय ऋषीणामागमनम् ॥ २० ॥

तयोर्युद्धं दृष्ट्वा, लीलां कुर्वाणचेताविति मत्वा, वधार्थं प्रार्थयत इत्याह—

आसन्नशौण्डीरमपास्तसाध्वसं कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् ।

विलोक्य दैत्यं भगवान्सहस्रणीर्जगाद् नारायणमादिसूकरम् ॥ २१ ॥

आसन्नशौण्डीरमिति । भगवत उक्तर्षो युक्तः, तस्यायुक्त इति तदेव वर्णयति । आसन्नं स्वीकृतं शौण्डीरं येन । शौण्डीरं साहसोत्साहः । भगवतः सकाशादपास्तं साध्वसं यस्य । कृतः प्रतीकारो येन । न केनाऽपि हार्यो हर्तुं योग्यो विक्रमो यस्य । एतादृशं दैत्यं विलोक्याऽयमजये इति ज्ञात्वा स्वपितरं भगवन्तम्, सर्वावताराणां प्रथमावताररूपम्, भगवांश्चेन्मारायितुमिच्छेत्तदेवाऽस्य मरणं भवेत्, न तूवासीनतयेति मत्वा, आदिसूकरमाहेति संवन्धः । तादृशज्ञानमस्तीत्यत्र हेतुः—भगवानिति । नन्वेवमुच्यमाने स चेद्ब्रह्माणमेव मारयेत्, तदा का गतिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—सहस्रणीरिति । सहस्रं नयतीति । ब्रह्मा हि स्वसदृशान् सहस्रं योषान्नयति, अतो नाऽस्य भयमित्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्रह्मा मारणार्थं तस्य दूषणान्येवाऽऽह—एष इति द्वाभ्याम्—

ब्रह्मोवाच ।

एष ते देव ! देवानामङ्घ्रिमूलमुपेयुषाम् ।

विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसाम् ॥ २२ ॥

‘भक्तद्रोहे वधः स्मृतः’ इति भगवद्ब्रह्मयात् अयं भक्तद्रोहेमेव कृतवानित्याह—एष हिरण्याक्षः । हे देवेति संबोधनमेव पक्षपातबोधनार्थम् । देवद्रोहात् वधो न बोधयेति ज्ञापयितुं देवानामित्युक्तम् । अङ्घ्रिमूलमुपेयुषामिति मुख्यो हेतुः । विप्राणां सौरभेयीणामिति । ब्राह्मणानां गदां यज्ञोपयोगित्वात् तद्विरोधेन यज्ञवराहेणाऽवश्यं मारणीय इति प्रकृतावतारोपयोगित्वेनोक्तम् । सामान्यतो विष्णो रक्षाकर्तृत्वात् तत्त्वेन रक्षार्थं भूतानामप्यनागसामित्युक्तम् । निरपराधीनि भूतानि सर्वथा रक्षकेन रक्षणीयानीति । चतुर्मिहेतुभिरयं मारणीय इति हेतवो निरूपिताः ॥ २२ ॥

प्रकाशः ।

* दैत्यस्येत्यत्र । तेन न दृश्यत इति । ज्ञेन युद्धं न दृश्यते ।

तस्याऽपि दोषचतुष्टयमाह—

आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः ।

अन्वेपन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः ॥ २३ ॥

आगस्कृदिति । प्रथमतो निरपराधिनं सापराध मोघयति, मिथ्येवाऽपराध संपादयतीत्यर्थः । ततो भय जनयति निर्भर्त्सनादिभिः । ततो दुष्ट मारणम्, सर्वम्बहरणादिकं वा करोति । अन्येषामपि दोषाणामुक्त्यर्थं तस्य बलमाह—अस्मद्राद्धवरो इति । अम्मचो राद्ध सिद्धो वरो यस्येति । देववर प्राप्य कथं दुष्टो जात इत्याशङ्क्याऽऽह—असुर इति । सर्पाणां पयःपानवत् । चतुर्थं दोषमाह—अयं कण्टक इति । गतिमेव नाशयति । अल्पोऽपि परमदुःखद इत्यर्थः । अप्रतिरथश्चाऽयम्, न विद्यते लोके प्रतिरथो युद्धे समानो यस्य । अत एव प्रतिरथमन्वेपयन् लोकानटति । अतो दृष्टो दुरात्मा हन्तव्य इत्यर्थः २३

अस्योपेक्षा न कर्तव्येत्याह—

मैनं मायाविनं दृप्तं निरङ्कुशमसत्तमम् ।

आक्रीड बालवद्देव ! यदाशीविपमुत्थितम् ॥ २४ ॥

मैनमिति । एन माक्रीड, मा क्रीडयेत्यर्थः । एन वा लक्षकृत्य क्रीडा मा कुर्वित्यर्थः । तत्र हेतवश्चत्वारः । मायाविनमिति । अयं च मायावी, अस्य बलं न ज्ञायते, अतो यदैव क्षीणबलो भविष्यति तदैव पलायनं करिष्यतीति इदानीमेव हन्तव्यः । किञ्च, दृष्टोऽयमनिमित्तः, उपेक्षायां जगदेव मारयिष्यतीति । किञ्च, निरङ्कुशमिति । त्वद्यतिरिक्तोऽन्योऽस्य न नियामकोऽस्ति, अतोऽस्य नान्यं प्रतीकारः । स्वयमेव कालान्तरे बाल्यं त्यक्ष्यतीति न मन्तव्यम्, यतोऽयमसत्तमः । अत एव बालवद्देव ! माक्रीड । बालो ह्रस्वकर्कं न विचारयति । किञ्च, अयं त्वय्यप्यपकारं करिष्यतीत्याह—यदाशीविपमुत्थितमिति । उत्थितं सर्पः । चेष्टया यदा शयानं सर्पं उत्थापितश्चेद्वहन्तव्य एव, अन्यथाऽपकारं कुर्यात् २४

किञ्च, स्वभावत एवाऽयं बलिष्ठः, सन्ध्याकाले अत्यन्तं बलिष्ठो भविष्यति, अतो यावदस्य वृद्धिं कालो नाऽऽयाति, तावदेव हन्तव्य इत्याह—

न यावदेव वर्धेत स्वां वेलं प्राप्य दारुणः ।

स्वां देवमायामास्थाय तावज्जह्यधमच्युत ! ॥ २५ ॥

न यावदिति । वृद्धौ दोषमाह—दारुण इति । स्ववेला सन्ध्या, तदा हि ते देव्या उत्पन्ना, एतयोऽपि तदैव जन्म । कथं तर्हि मारणीयः ? इत्यत आह—स्वां देवमायामिति । देवमाया ह्यसुरवाधिका, 'रजस्तमयामिभूय सत्त्वं भवति भारत!' इति वान्म्यात् । वधे दोषो भविष्यतीति न मन्तव्यम्, यतोऽयमधमः । एतद्युद्धे स्वस्मिन् सन्देहो न कर्तव्य इत्याह—अच्युतेति ॥ २५ ॥

सन्ध्यां स्वतोऽपि नाशिकेत्याह—

एषा घोरतमा सन्ध्या लोकच्छम्बदकरी प्रभो ! ।

उपसर्पति सर्वात्मन् ! सुराणां जयमावह ॥ २६ ॥

* एषा घोरतमेति । एषा देवानां सन्ध्या । ज्योतिश्चक्रस्य स्थितत्वात्, मध्ये च ग्रथित्याः स्थापितत्वात् । ब्रह्मादीनां देवतात्वात् देवमानेनेत्यप्यवसीयते । अथवा, ब्रह्मणो वा एतद्दिनम्, 'लोकच्छम्बदकरी' इति वचनात्, तस्य संवत्सरान्तादिन एव कल्पप्रलयात् । प्रथमपक्षे सन्ध्यायां लोकनाशकत्वं स्वाभाविकमिति तथोच्यते । ज्योतिश्चक्रपरावृत्त्या मानुषमेव वा मानम् । अधिष्ठात्र्यो देवता वा भगवत्सेवार्थमागतस्य कालस्य परम्परयैव आविर्भवन्तीति सन्ध्या सैवोच्यते; तथैवाऽभिजिदपि । एवं चतुर्ष्वपि पक्षेषु समाधातुं शक्येऽप्ययमेव ज्ञायान् । 'छम्बद्'—शब्दो वैदिको नाशवाचको रिकपर्यायः, 'तेनैकार्णकान् छम्बद्कुर्वन्ति' इति श्रुतेः । अत एव सन्ध्याऽपि लोकनाशिका, दैत्योऽपि । उभयोर्मिलने महाननर्थो भविष्यतीति ततः पूर्वमेव दैत्यो मारणीय इत्यर्थः । तथा सामर्थ्यं सूचयति—प्रभुरिति । सर्वेष्वेवाऽवतारेषु सत्त्वांशव्यवधानात् ज्ञानसिरोभावमिव मन्यते, ततो बोधनम् । महरत्रयं जातमस्ति, अतो निकट एव सन्ध्या भविष्यतीत्युपसर्पतीत्युच्यते । सर्वरक्षा तवाऽऽवश्यकीति तथा संबोधयति—सर्वात्मन्नि । एकमारणेन बहूनां रक्षाजननात् सर्वात्मकत्वेऽपि मारणं न विरुद्धम् । तथापि सर्वथा न मारणीयः, रक्षामात्रमेव कर्तव्यमिति चेत्तत्राऽऽह—सुराणां जयमायहेति । सत्त्वकाले सुराणां जयः कर्तव्यः ॥ २६ ॥

नन्वहमेव मारयिष्यामि, किमिति बोध्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

अधुनैषोऽभिजिज्ञाम योगो मौहूर्तिको ह्यगात् ।

शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरम् ॥ २७ ॥

* अधुनैष इति । तदधिष्ठात्री देवता मत्पक्षेत्येव इत्युक्तम् । अभिजिज्ञात्रं मध्याह्ने राशिद्वारा मिलतीति तथोच्यते । तुलासंक्रमणस्य दिनाष्टके गते, तस्मिन्नेव दिवसे उत्तराषाढाचतुर्थपादे, मध्यन्दिने सति सुहृत्समात्रमभिजिघोगो भवति । 'ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन्' इत्यापाख्याने अभिजिज्ञात्रे देवानां दैत्यजय उक्तः । स तु निकट एव गतः; तदैव मारणीयो भवेदित्यनपचय्यजयत्वात् । अथवा, 'पापपराजितमिचतु' इति श्रुतेः, अभिजिज्ञात्रं नाऽप्यन्तमुत्कृष्टम्, पापेन पराजितत्वात् । तस्मात्सोऽपि गतः सन्ध्या च चाऽऽगता, अतो मारणीय इत्यर्थः । सुहृदां देवानां नः शिवाय । एवं दुष्टं दुस्तरं शत्रुरूपमाशु निस्तर, नितरां तर ॥ २७ ॥

प्रकाशः ।

* एतेत्यत्र । अयमेवेति । देवतासमागमनरूपसन्ध्यापक्ष एव ।

* अधुनेत्यत्र । तथोच्यत इति । 'योगत्वेनोच्यते । ते देवा इत्यादि । 'अभिजिज्ञाम नक्षत्रम् । उपरिष्टाद(दा)पादानाम् । अवस्ताच्छ्रोणायै । देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन् । यद्भ्यजयन्, तदभिजितोऽभिजिज्ञात्रम् । यं कामयेतानपन्नप्यं (यं) जयेदिति । तस्मिन्नक्षत्रे याजयेत् । अनपजयमेवजयति । 'पापपराजितत्वमिव त्विति । श्रुत्युदित उपाख्याने इत्यर्थः ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशेऽष्टादशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

नन्वस्य जीवनादृष्टे विद्यमाने कथं म्रियत इत्याशङ्क्याह—

दिष्टथा त्वां विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयम् ।

विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि ॥ २८ ॥

दिष्टयति । यद्यमेतस्मिन्नवसरे त्वां प्राप्तः, तेन ज्ञायते नाऽस्त्यस्य जीवनादृष्टमिति । अस्य मृत्युस्तन्मेव, अतोऽयं स्वयमेव त्वां मृत्युं दिष्टया आसादितः प्राप्तवान् । यथा मृत्युः रोगादिना पराक्रमेण तं हन्ति, एवमेनमपि विक्रम्यैव संग्रामे हत्वा, परमसुखे सर्वानेव लोकान् स्थापयेति प्रार्थना । युद्धे मारणाच्च दोषोऽपि ॥ २८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्क्यमहात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे अष्टादशाध्यायविवरणम् ।

एकोनविंशाध्यायविवरणम् ।

एवं स्थितिर्हरौ तस्य पूर्वाध्याये निरूपिता ।

प्रलयो ब्रह्मणो वाक्यात् भगवत्कृत ईर्यते ॥ १ ॥

एकोनविंशे भगवान् क्रीडन्निव महासुरम् ।

सुराणां महदर्थाय हतवानिति वर्ण्यते ॥ २ ॥

* एवं ब्रह्मणा त्त्रोत्रे क्रियमाणेऽपि भक्तत्वान्मारयिष्यति न वेति सन्देहे सत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

अवधार्य विरञ्च्यस्य निर्व्वलीकामृतं वचः ।

प्रहस्य प्रेमगम्भीरं तदपाङ्गेन सोऽग्रहीत् ॥ १ ॥

अवधार्येति । भगवांस्तद्वाक्यं विचारितवान्, किमयं देवमावात् द्वेषेण वदति, आहोस्विदेवमेवेति । तन्निश्चित्य तथैव करिष्यामीत्यङ्गीकृतवान् । विरञ्च्यशब्देनाऽपि तस्याऽसत्यवाक्यत्वं निराकृतम् । रविशब्दो विपरीतः; विरं रविं चिनोतीति विरञ्च्यः, सूर्यादिनिर्माताऽयम्, नान्धकारनिर्मातेति । अतो निर्व्वलीकम् । अमृतं हितकारि मिष्टं च । एवंगुणयुक्तं वचः सत्यमित्यवधार्य, ब्रह्माणं भीतं भत्वा प्रहस्य, सान्निध्ये ज्ञानोत्पत्त्य-

गोस्वामिथीपुरुषोत्तमजीमहारानकृतः प्रकाशः

* अयं एकोनविंशाध्यायं व्याख्यातुमारभमाणा अवसररूपां सङ्गतिं स्मारयन्ति—एवमित्यादि ।

भावाय वा, प्रेम्णा गम्भीरं तद्वचः कटाक्षेणैवाऽग्रहीत् । प्रेमगर्भेणेति पाठे-दृष्टिः प्रेमसाहिता, अधिकं च प्रेमोत्पादयिष्यतीति तेषां निर्भयत्वं बोधयति । स इति भगवान् । मृशुद्धारं कृत्वा नाऽन्तर्हितः, तस्मिन् रूपे च * नाऽन्तःप्रवेशित इति बोधयति ॥ १ ॥

एवं वधपूर्वभावं भगवदिच्छामुक्त्वा, हननात्पूर्वं सर्वात्मत्वात्तस्य कामनां पूरयति । तस्य हि युद्धं कर्तव्यमिति महती कामना, जयश्च भवत्विति; अतः प्रथमं तदुभयं संपादयति । तत्र प्रथमं युद्धे तस्य जयं संपादितवानित्याह-ततः सपत्नमिति पञ्चभिः । दैत्यजयोऽमे वक्तव्य इति प्रथमं भगवत्कर्तृकं युद्धमाह । युद्धं तस्य प्रतीकारो दैत्यधर्मश्च साधकः । सर्वलोकमसिद्धिश्च भक्तानामाशिषस्तथा ॥१॥ सर्वपापमेव हृदये जयस्तस्य समागतः । इति दर्शयितुं देवास्तदाहुरिति रूप्यते ॥ २ ॥—

ततः सपत्नं मुखतश्चरन्तमकुतोभयम् ।

जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः ॥ २ ॥

× ततो ब्रह्मवाक्यानन्तरम्, सपत्नं शत्रुम्, जघानेति संवन्धः । प्राप्यर्थम्-मुखतश्चरन्तमिति । मुखत इति संमुखे, मुख्यत्वेन वा । मुखादेव चरति । अन्तस्तु मारणेच्छायामुत्पन्नायां तस्याऽपि हृदये मरणं समागतमिति मुखत एव युद्धे चरणमुक्तम् । एवं ज्ञात्वाऽपि निर्भयः, पलायनाभावायोक्तम् । उत्पत्योत्पुल्ल, उपरि पतित्वा वा । अक्षजो भगवान्, ब्रह्मणो नासापुटाज्जात इति । गदया हनावताडयत् । हनुर्मुखाधोऽस्ति ॥ २ ॥

ततः प्रतीकारमाह—

सा हता तेन गदया रहिता भगवत्करात् ।

विघूर्णिताऽपतद्रेजे तदद्भुतमिवाऽभवत् ॥ ३ ॥

सा हता तेनेति । दैत्यः स उपरि पतन्तीं गदां कौमोदकीं स्वगदयाऽभ्यहन्, तदा सा कौमोदकी तेन हता भगवत्कराद्विगलिता, आकाशे अमणं प्राप्य, विघूर्णिता अपतत्-भूमौ पतिता, न तु भिन्ना; किन्तु भूमिं प्राप्य रेजे । भगवतो हस्तात्कौमोदकीपातोऽत्यद्भुत इत्याह-तदद्भुतमिति । अद्भुतादप्याश्चर्यमिवेत्यनेनोक्तम् । भगवदस्तादेव पात आश्चर्यम्, ततोऽपि कौमोदक्याः; सा क्षासन्यरूपा, दैत्यास्तत एव विहता भवन्ति; स हि अपहतपाप्मा । अतोऽत्राश्चर्यादप्याश्चर्यम् । भगवता चेत् कामनां पूर्यते, तदा मर्यादानुल्लङ्घ्याऽपि पूर्यते इति तथा ज्ञातम् ॥ ३ ॥

भगवत्कर्तृमैवेतदिति ज्ञापयितुं तस्य धर्मबुद्धिरुच्यते, अन्यथा दुष्टो निष्कारणं लोकेषु आगच्छन्, भयकृत्, दुष्कृत्, कथं तदा तूष्णीं भवेत् ? नाप्याह भगवत्सामर्थ्यादिति; अतो धर्मो निरूप्यते—

प्रकाशः ।

* अवधार्येत्यत्र । नाऽन्तः प्रवेशित इति । स्वार्थे णिचि नाऽन्तःप्रविष्ट इत्यर्थः ।

× तत इत्यत्र । मारणेच्छायामिति । भगवत्सन्तन्मारणेच्छायाम् ।

स तदा लब्धतीर्थोऽपि न वधाधे निरायुधम् ।

मानयन् स मृधे धर्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥ ४ ॥

स तदेति । तदा कौभेदकीपातानन्तरम्, लब्धतीर्थोऽपि—भगवानशस्त्र इदानीं जेतुं शक्यत इति लोकदृष्ट्या जयावसरे विद्यमानेऽपि—निरायुधं भगवन्तं न वधाधे । ननु जयाकाङ्क्षी कथं न वधाधे ? तत्राऽऽह—मानयन्स मृधे धर्ममिति । संग्रामे निरायुधः शत्रुर्न मारणीय इति धर्मः, तं धर्मं परिपालयन् न मारितवानित्यर्थः । इमं धर्मं भगवत्कृतजयार्थं प्रतिपाद्य, तस्य धर्मस्य सहजत्वाभावात् तस्याऽभीष्टमन्य-दित्याशङ्क्याऽऽह—विष्वक्सेनं प्रकोपयन्निति । विष्वक् पारितः सेना यस्य । अनेन तस्य भ्रान्तत्वं सूचि-तम् । तूष्णींभावोऽपि जयप्रतिपादकः, भावं चोद्दिशति ' जितं मया ' इति । एवं दैत्यस्य जयबुद्धिर्नि-रूपिता ॥ ४ ॥

लोकानां जयबुद्धिमाह—

गदायामपविद्धायां हाहाकारे विनिर्गते ।

मानयामास तद्धर्मं सुनाभं चाऽस्मराद्भिः ॥ ५ ॥

गदायामिति । अपविद्धायां ताडनेन पतितायां सत्याम्, लोके च सर्वत्र हाहाकारे विनिर्गते सति । गदापातहेतुको हाहाकारः । भगवानपि लोकानुसारी तस्य जयमङ्गीकृतवानित्याह—मानयामास तद्धर्म-मिति । तस्याऽऽयुधरहितवैधामावलक्षणं धर्मं मानयामास, अन्यथा भगवदनङ्गीकृतो धर्मः फलदायी न भवेत् । ततः किं कृतवानित्याह—सुनाभं चाऽस्मरादिति । सुनाभं सुदर्शनम्, चकारात् स्वस्य भावं व । ननु स्मरणमात्रेण कथं स्वभावस्य, भगवत्त्वस्य, सुदर्शनस्य चाऽऽगमनमित्याशङ्क्य बोधयति—विश्रुरिति । स हि सर्वसमर्थः ॥ ५ ॥

तदा भगवद्भक्तानामपि तस्य जयो हृदये समागत इति पुनर्भगवन्तं सायुधं दृष्ट्वोज्जीविता अविलम्बेन तद्वधार्थं प्रार्थयन्ति—

तं व्यग्रचक्रं दितिपुत्राधमेन स्वपार्षदमुख्येन विपज्जमानम् ।

चित्रा वाचोऽतद्विदां खेचराणां तत्र स्माऽऽसन्स्वस्ति तेऽमुं जहीति ॥ ६ ॥

तं व्यग्रचक्रमिति । तं पूर्वोक्तप्रकारेण क्रीडाकारिणम् । सुदर्शनमपि भगवल्लीलां न हृदयेन मानय-ति, न वा गदामाः पातयति; अतो दैत्यवधार्थं व्यग्रं चक्रं यस्य । ननु भगवान् सृष्ट्यर्थं प्रवृत्तः कथं तं मारयति ? दैत्या अप्युत्पादनीया इत्याशङ्क्याऽऽह—दितिपुत्राधमेनेति । दितेः पुत्राणां मध्ये अधमेन । न अधमेन सृष्टिरुत्तमा भवति । अधमत्वं च दैत्यमयीदामावात् । अतो वध्य इति सुदर्शनादिस्मरणम् । ननु हीनेन तेन सह युद्धं किमर्थं करोति ? सुदर्शनेन वध एव परं कर्तुमुचित इत्याशङ्क्याऽऽह—स्वपार्ष-दमुख्येनेति । स हि पार्षदानां मध्ये मुख्यः, अतः स्वसेवकमुख्येन सह क्रीडा उचितेत्यर्थः । युद्धार्थे तेन सह विशेषेण सज्जमानमासङ्गयुक्तम् । अत एव देवानामेतन्मर्माऽज्ञानतां केवलमाकाशे स्थित्वा पश्य-ताम्, तत्र तन्निघ्नवसरे विचित्रा वाचो जाताः । कश्चिदाह मारयिष्यति; कश्चित्नेति; कश्चित् शक्यः;

फश्चिदशक्य इत्येवं चित्रा वाच । स्मेति प्रसिद्धे । आशीर्वादमाहुर्व्यग्रा सन्ते -ते स्वस्त्यस्तु, अमु च जहीति । कुशल शत्रुजयश्च द्वय प्रार्थयन्ति । चित्रा वागेव वैयग्रे हेतुः, वैयग्याच्च × तथा वचनम् । इदं तु वचनं न चित्रमिति । इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वेऽपि वाक्यत्रयनिरूपणं कर्तव्यं म्यात् ॥ ६ ॥

+ एव सर्वजनीनं तस्य जय निरूप्य युद्धं निरूपयति-स तं निशम्येत्यष्टादशभिः, सर्ववाकप्रतिपाद्या हि भगवतो लीलेति । दशभिः सत्ययुद्धं तु मायायुद्धं तथाऽष्टभिः । द्विधिनाऽपि युद्धेन क्रीडति स्मेति वर्ण्यते ॥ १ ॥ दैत्यस्य युद्धसंरम्भः पश्चाद्युद्धं सवाचिकम् । प्रतीकारोक्तिभिश्चैत्रं क्रोधायुद्धं पुनस्तथा ॥ २ ॥ ततः पौरुषनाशोऽभूत् भगवल्लीलया रिपोः । एव पङ्क्तिर्गदायुद्धं द्वाभ्यां शूलेन चैत्र हि ॥ ३ ॥ मुष्टिभिश्च तथा द्वाभ्यां स्तदेवास्त्राच्चथा स्वतः । युद्धं निरूपितं तस्य माया सामान्यवर्णनम् ॥ ४ ॥ चतुर्भिस्तद्विशेषाद्य तस्याऽप्युक्ता प्रतिक्रिया । मायायुद्धं ततः पङ्क्तिस्वयं तूत्तरहेतुकम् ॥ ५ ॥ दुर्निमित्तदृशिर्युद्धं मारणार्थमिहोच्यते । एकेन मारणं चैत्रं मरणं च ततो महत् ॥ ६ ॥ मृतस्य वर्णनं चैत्रं त्रिभिरित्येव सग्रहः । स्तोत्रं भगवतो यानमुपसंहार एव च ॥ ७ ॥ माहात्म्यं द्विविधं तस्य श्रवणस्य निरूपितम् । गुणोपसंहारितश्चैत्रं दृष्टान्तार्थमिहोच्यते ॥ ८ ॥ जातं जनिष्यमाणं च फलमत्र निरूप्यते । द्वाभ्यां द्वाभ्यां ततः पङ्क्तिः श्रवणस्य फलं ततम् ॥ ९ ॥ प्रथमं स्वायुधगदया युद्धमाह द्वाभ्यामुद्योगयुद्धभेदेन—

स तं निशम्याऽऽत्तरथाङ्गमग्रतो व्यवस्थितं पद्मपलाशलोचनम् ।

प्रकाश ।

× तं व्यग्रेत्यत्र । सुदर्शनवैयग्रे हेतु -तथा वचनमिति । आशीर्वचनं मारणवचनं च । एतदतिरिक्तं चित्रवचनस्य कल्पने बीजमाहु -इदं त्वित्यादि ।

+ स तं निशम्येत्यत्र । कारिकासु । मायायुद्धमिति । मायापूर्वकमन्यच्च युद्धम् । प्रतीकारोक्तिभिश्चैत्रमिति । प्रतीकारसहिता उक्तयस्तामिरेवम्, एकैकेनेत्यर्थः । पुनस्त्येति । एकेन । एकादशस्यार्थमाहु -स्तदेवास्त्रादिति पादोनेन । तथा । एकेन । स्वतः स्वेच्छयैव । स्वस्य दैत्यस्य देवो माया, तस्याऽस्त्रात्, 'अमुक्षेपणे' क्षेपात् । मायासामान्यस्य वर्णनं यस्मिन्, तादृशं युद्धं निरूपितमित्यर्थः । पौडशस्यार्थमाहु -तस्याऽप्युक्ता प्रतिक्रियेति । सुदर्शनप्रयोगेण मायाप्रतिक्रियाऽप्येकेनोक्ता । उपसहरान्ति-मायायुद्धं ततः पङ्क्तिरिति । तेन हेतुना, उक्तं पङ्क्तिः श्लोकैर्मायायुद्धमुक्तमित्यर्थः । अग्रिमयोरर्थमाहु -स्वयमित्यादि । 'विनष्टासु' इति पद्योक्तं स्वरूपोपगृह्णनात्मकं युद्धं तु उत्तरहेतुकं सुदर्शनप्रयोगोत्तरदुर्निमित्तहेतुकम् । तत्पूर्वश्लोके दितेर्दुर्निमित्तदृशि । एतयो कथं युद्धे निवेश इत्यत्र आहु -युद्धमित्यादि । मारणहेतुरूपत्वायुद्धे निवेश इत्यर्थः । एवमष्टादशानां तात्पर्यमुक्तम् । इत्येव सग्रह इति । एव प्रकारेणैकविंशतिभिस्तत्राशस्य सग्रहः । अग्रिमाणां तात्पर्यमाहुः-स्तोत्रमित्यादि । मरणस्य तयोर्भगवत्तश्च स्तोत्रं यथारुममेकैकेन; भगवतो यानमेकेन, उपसंहार एकेन । अग्रे इति कौपावेत्यादिभिः पङ्क्तिः श्रवणफलमुच्यते । तात्पर्यमाहुः-माहात्म्यमित्यादिभिः । द्विधिमिति । प्रत्यक्षमुपपाद्य च । द्वितीयस्य कैमुतिकस्य तात्पर्यमाहुः-गुणोपसंहारितेत्यादि । गुणोपसंहारितिरिति सदाचारपराक्रमादिगुणानामेकं सत्ता । एतदुभयविधं माहात्म्यमग्रे दृष्टफलत्वेन वक्तव्यम् । स्फुटमन्यत् ।

विलोक्य चाऽमर्षपरिप्लुतेन्द्रियो रूपा स्वदन्तच्छदमादशच्छसन् ॥ ७ ॥

स तं निशम्येति । जयानन्तरं हि प्राणिन उत्साहो भवति । अकस्माद्भगवतः साधनान्तरप्राप्ती भगव-
दुत्कर्षं दृष्ट्वा क्रुद्धो जात इत्याह—स दैत्यः, अग्रतोऽग्रे, तं भगवन्तम्, आचरथाङ्गं निशम्य श्रुत्वा ।
क्रोधात् दृष्टमपि श्रुतमिव मन्यते । निशम्येति पाठः स्पष्टः । पद्मपलाशलोचनमिति चक्रायुधः
कमलनयनस्तस्याऽन्तकाले ध्येय इति वर्णितम् । शत्रोर्जये जातेऽप्यक्षोभदृष्टिं वा । तादृशं दृष्ट्वा भगवतो-
ऽक्षोभलक्षणमुत्कर्षमसहमानोऽमर्षपरिप्लुतेन्द्रियो जातः । अमर्षेण क्रोधेन परिप्लुतानि ममानि इन्द्रियाणि
यस्य । पुनरुद्भूतेन क्रोधेन स्वदन्तच्छदमधरमादशत् दृष्टवान् । पुनरन्तः प्रवृद्धेन क्रोधेन श्वसन्नापि जातः ।
एवं युद्धार्थं क्रोधत्रयं कारणं निरूपितम् । उत्कर्षदृष्टौ मात्सर्यात् चक्रदृष्टेस्तु घातकः । स्वाभिमाना-
न्महान् रोपो विलम्बं न सहेत्तथा ॥ १ ॥ एवं युद्धार्थं तस्य क्रोधो वर्णितः ॥ ७ ॥

युद्धमाह—

करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां व्याचक्षाणो दहन्निव ।

अभिप्लुत्य स्वगदया हतोऽसीत्याहनद्धरिम् ॥ ८ ॥

करालदंष्ट्र इति । कराला दंष्ट्रा यस्य दैत्यस्य । यमस्तदंष्ट्रायामागत इति स्वाधिदैविकसामग्रीसहित
उक्तः । चक्षुर्भ्यां व्याचक्षाण इति पूर्णा दृष्टिस्तत्रैव निरूपिता, तेनाऽन्यत्र दृष्टिर्व्यावर्त्येत इति विचारा-
न्तेरेणाऽपि युद्धाभावशङ्का व्यावर्तिता । सर्तीं दृष्टिं व्यावर्तयितुमाह—दहन्निवेति । स्वाविद्याम्, जगद्धा ।
रूपवद्वैष्णवस्पर्शोऽपि चक्षुषो जात इति दहन्नित्युक्तम् । तथाप्यमिराश्रयं दग्ध्वैव परं दहतीतीवेत्युक्तम् । एवं
क्रूरदृष्ट्या दृष्ट्वा स्वगदया सहितः, अभिमुख्येन गत्वा, अहतोऽसीत्यहनत् । अयं हि यज्ञः; यथा
'स्वधिते मैनं हिंसीः' इति, 'न या उ वैतन्मिग्रसे' विपरीतमिव वदन् अहनत् । ननु विपरीतवादे को
हेतुः? तत्राऽऽह—हरिमिति । स हि सर्वदुःखहर्ता कथं वा हतो भवेत् । अथवा, अयुद्धयमानं कथं मारयसी-
त्याशङ्क्याऽऽह—आहतोऽसीत्यहनत् । पूर्वमासमन्तात् हतवानसीत्यर्थः । मुखेनाऽपि मारणं कृत्वा मा-
रयतीति केचित् । स्तुत्यर्थत्वे—हतोऽसि प्राप्तोऽसीत्यगमदित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं तस्य युद्धमुक्त्वा तस्य प्रतीकारमाह—

पदा सव्येन तां साधो! भगवान् यज्ञसूकरः ।

लीलया मिपतः शत्रोः प्राहरद्वातरंहसम् ॥ ९ ॥

*पदा सव्येनेति । पश्चात्तनो वामपादः सव्यपादुच्यते । तां गदां भगवान् लीलया प्राहरत्, पादघा-
तेन तां भूमौ पातितवानित्यर्थः । साधो ! इति संबोधनं विश्वासार्थम् । साधूनां रक्षार्थं वा तथा कृतवा-
निति सूचितम् । भगवानिति अवज्ञया प्रहारेण तथा करणे सामर्थ्यम् । यज्ञसूकर इति तदर्थमेवाऽवतार
इत्यवश्यं प्रतिक्रियाकरणम् । लीलयेति पुनः क्रोयोत्पादनार्थम् । मिपत इति तस्यास्तथात्वाय । वातरं-

प्रकाशः ।

* पदेत्यत्र । तस्यास्तथात्वायेति । तद्गदाया भगवत्कृतप्रहारासहत्वाय ।

हसमिति गदाया उक्लृष्टत्वं प्रतिक्रियाभावाय ॥ ९ ॥

एवं प्रतीकारं कुर्वन्नेव क्रोधं जनयित्वा वाचाऽपि क्रोधं जनयति—

आह चाऽऽयुधमादस्त्व घटस्व त्वं जिगीषसि ।

इत्युक्तः स तथा भूयस्ताडयन्ननदद्भृशम् ॥ १० ॥

आह चेति । उक्तवानपि—आयुधं गृहाण; तदनु घटस्व युद्धं कुरु, युद्धार्थं वा सज्जो भव; यतस्त्वं जिगीषसि । वचनत्रयं तस्याऽभिमानभङ्गार्थम् । निरभिमानस्य कार्यं पतितस्य ग्रहणम्, निर्लज्जस्य कार्यं पुनर्युद्धकरणम्, भ्रान्तस्य कार्यमेतादृशोऽप्यहं जेष्यामीति । एवमुक्तेऽपि क्रोधवशात् व्यङ्ग्यमज्ञात्वा, स एव दैत्यः, तयैव गदाया, भूयस्ताडयन् भृशमनदत् । इदं तस्य द्वितीयं युद्धं मध्यमभावेन ॥ १० ॥

अस्याऽपि प्रतीकारमाह—

स तामापततीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ।

जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥ ११ ॥

स तामापततीमिति । पूर्वं तस्य विचारः ‘दैवगत्या भूमौ पतिता गदा, न तु बुद्धिपूर्वकं तेन तथा कृतमिति’ अतो मारणम् । एतज्जात्या द्वितीयवारं भगवान् प्रकारान्तरं कृतवान् इत्याह—स तामापततीं वीक्ष्येति । गदापुपरि पतन्तीं वीक्ष्य तिरोभावादिकमकृत्वा यथापूर्वमेव सम्यगवस्थितः । ततः प्राप्तां स्वोपरि समागतां तां गदां लीलया जग्राह । उभयोरभिप्रायं समर्थयन्स्तथाकरणमुपपादयति दृष्टान्तेन—गरुत्मानिव पन्नगीमिति । पन्नगी हि ‘गरुडो मया भक्षणीयः, अस्मत्पतिपुत्रादि हन्ति’ इति शीघ्रमायाति; गरुडस्तु ‘भक्ष्यं मया प्राप्तम्’ इति मोदकवचां गृह्णाति । एवं वेगेन समागतां मारणार्थमागतां क्रीडार्थं गृहीतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं प्रतीकारमुक्त्वा तेन तस्य मध्यमभावोऽपि गत इत्याह—

स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः ।

नैच्छद्गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः ॥ १२ ॥

स्वपौरुष इति । पुरुषो हि स्वतन्त्रः, तस्य परप्रतिबन्धरहितं यत्सामर्थ्यम्, तत्पौरुषं यदा पुनः पुरुषान्तरसामर्थ्येनोपहन्यते तदोपहृतं भवति । अन्तस्तस्य नाशो बहिश्च कार्यं न भवति । पौरुषं तु पूर्वमेव नष्टमिदानीं शतमित्यर्थः । बलवता वा प्रतिबद्धम् । स्वशब्देनाऽत्र गदाकृतं तद्द्वारा स्वगतम् । अस्य क्षाप्रियत्वात् शस्त्रद्वारेवाऽभिमानो मुख्यः, अतस्तस्मिन् प्रतिहते हतमानोऽपि जातः । तदाऽभिमानाभावात् परार्थयं कृतवान् । अमुरस्तु क्रूरः, शरीरबलमपि तस्य सहजं भवति; अयं तु महासुरः, असुरदेवाहन्ध-
वरः; अतोऽस्य पौरुषद्वयमवशिष्यत इत्युक्तं भवति । अत एव पुनर्दीयमानामपि गदां नैच्छत् । यदि गृहीयात्, कियत्कालं युद्धमपि कुर्यात् । भगवत्तेजसा संबद्धत्वात् देवतान्तरसामर्थ्याविर्भावादग्रहणम् । एवं ज्ञात्वेव भगवताऽपि दीयते; देवतान्तरसम्बन्धो माऽस्त्विति वा । दाने हेतुः—हरिणेति । तदा भग-
वतो दया तस्मिन् जाता । पूर्वं वैष्णवं तेजस्तस्मिन् स्थितमिति प्रभा स्थिना, गदाद्वारा ॥ समागताः पुनश्चेद्गृहीयात् पुनः प्रतिसंक्रामेत् । तदभावात् विशेषेण गता प्रभा यस्य तादृशो जात इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तदा देवान्तरवरप्राप्तं शूलं गृहीतवानित्याह—

जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपम् ।

यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायाऽभिचरन्त्यथा ॥ १३ ॥

*जग्राहेति । शूलं सूच्यग्रम् । भेदकमग्रयमुक्तम् । त्रिशिखं त्रिशूलमिति यावत् । शिखापदप्रयोगोऽस्मिन्वाहकमपि तदिति सूचयितुम्, अन्यथा देवताप्राप्तं न स्यात् । ज्वलन् यो ज्वलनः, तद्वल्लोलुपम् । अनेन सुदर्शनवदस्यापि लज्जेव जाता, न चेत् प्रतीकारार्थं स्वयमेव प्रवर्तितुमिच्छति । देवताप्रेरणयेति सूचितम् । सामसी शक्तिर्वा कृत्याख्याऽत्र प्रवर्तत इति तथात्वम् । देवता ह्युपजीव्यव्यतिरेकेणाऽन्यत्र शक्ता । सर्वासामेव देवतानां यज्ञ उपजीव्यः, तत्रापि साक्षात्प्रकटः; तद्विरोधे स्वात्मैव न सिध्येत् । तमेव मारयितुम्, तेनैव, यो यतते स आन्तः । उपजीव्यत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—विप्रायाऽभिचरन्त्यथेति । अभिचारो हि मन्त्रसाध्यः, स च ब्राह्मणाधीनः; तेनैव मन्त्रेण तस्यैव ब्रह्मणस्याऽपराधकरणं न युज्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—

तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं चकासदन्तः ख उदीर्णदीधिति ।

चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना हरिर्यथा ताक्षर्यपतत्रमुज्झितम् ॥ १४ ॥

*तदोजसेति । ओजोऽत्र देवताप्राप्तं तेजो मनसि स्थितम् । देवताप्राधान्यरूपापनाय दैत्यस्य भटत्वम्; देवतायाः प्रेरणसामर्थ्याय महाभटत्वम्; भगवति विरोधख्यापनाय दैत्यत्वम् । अर्पितमिति । समर्पितम्, अन्यथा देवतान्तरभजनदोषः स्यादिति परमार्थः । खे आकाशे चकासत् प्रकाशयुक्तम् । अन्तर्दीर्णा दीधितिर्यस्य । रुद्रा ह्यन्तरिक्षदेवाः, तत्रैव च तेषां शोभा । अन्तर्दीधितिर्वर्णनं तस्या देवताया उत्साहशोपनार्थम्, स्वस्थाने तस्य बलं बहु भवतीति । स्थानान्तरे तस्य बलक्षये हानिर्युक्तेति शङ्काभ्यावृत्त्यर्थं तत्रैव चक्रेण चिच्छेद । ननुभयोः सजातीयत्वात् कथमन्येनाऽन्यस्यच्छेदनम् ? तत्राऽऽह—निशातनेमिनोति । निशातौ तीक्ष्णा नेमिर्यस्य । ननु कल्पान्तरे सुदर्शनस्य महादेवांशत्वात् कथं तेन शूलप्रतिघात इत्याशङ्क्याऽऽह—हरिरिति । सर्वदुःखहरणार्थं भगवानेव तथा कृतवानित्यर्थः । भगवतोऽपि देवतातिक्रमोऽयुक्त इति चेत्तत्राऽऽह—हरिर्यथेति । यथा इन्द्रः । ताक्षर्यस्य गरुडस्य पतत्रं पक्षं तेनैवोज्झितं यथा छिनाति, तद्वत् । यज्ञमप्यप्रतिहतम्, गरुडोप्यवध्यः; तथाप्युभयरक्षार्थं तेनैकं पतत्रं त्यक्तम्; तथा भगवताऽपि महादेवेन तत् शूलं त्यक्तं सुदर्शनसत्त्वात् । अतो न कोऽपि विरोधः । देवता तत् शूलं परित्यज्य अन्यत्र गतेत्यर्थः । एवं देवबलमपि निराकृतम् ॥ १४ ॥

प्रकाशः।

* जग्राहेत्यत्र । उपजीव्यव्यतिरेकेणाऽन्यत्र शक्तेति । उपजीव्यभिन्ने एव शक्तेत्यर्थः ।

* तदोजसेत्यत्र । सजातीयत्वादिति । ' रुद्रात्प्राप्तं चक्रम् ' इतिपक्षे रौद्रत्वेन, अन्यथा तु तेजोऽप्यत्वेन राजात्वात् ।

ततः स्वसामर्थ्यं प्रकटितवानित्याह—

वृक्णे स्वशूले बहुधाऽरिणा हरेः प्रत्येत्य विस्तीर्णमुरो विभूतिमत् ।
प्रवृद्धरोपः स कठोरमुष्टिना नदन् प्रहृत्याऽन्तरधीयताऽसुरः १५

+वृक्णे स्वशूल इति । देवताया गतत्वात् स्वस्यैव शूलं वृक्कम् । अरिणा चक्रेण । तस्य सामर्थ्यं पूर्व-
मुक्तम् । हरोरिति संबन्धिसामर्थ्यात् नोपजीव्यविरोधः । लक्ष्मीलोभादेवमहमुपेक्षित इति ज्ञापयन्निर्वं वि-
भूतिमत् इत्युक्तम् । भगवद्ब्रह्मो मुष्टिना प्रहृत्याऽन्तरधीयतेति संबन्धः । प्रतिकूलतया आगमनं मोक्षाभावं
सूचयति, अन्यथा 'माशुपेत्य तु कौन्तेय' इति वाक्यात् भगवत्समीपे गतस्य कृतार्थतैव स्यात् ।
उरो मर्मस्थानम् । विस्तीर्णमिति सर्वमुष्टिसंबन्धार्थः; विशेषेण स्तीर्णं वा संवरणाशङ्क्यम् । ननु शस्त्रे हते
किमनेन भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्रवृद्धरोप इति । प्रकर्षेण वृद्धो यो रोपः, तेन विचारो न जात इति ।
ननु कोपेऽपि कथं विचारस्य न प्रवृत्तिः ? तत्राऽऽह—स इति । पूर्वोक्तः । अतो विवेकाद्यभावात् न वि-
चारोत्पत्तिः । मुष्टेः साधनत्वायाऽऽह—कठोरेति । अनेन तस्य महत्त्वं सूचितम् । नदन्निति स्वात्मानं
ज्ञापयन्ननवधानम्यावृत्त्यर्थम् । सर्वस्मिन्नपि बले क्षणे असुरैत्वात् प्रहृत्याऽन्तरधीयत । अस्य मतीकारे
किमवशिष्यत इति तिरोधानम् ॥ १५ ॥

अमतीकारे सति मत्याहारेण किं कृतमित्याशङ्क्यामाह—

तेनेत्थमाहतः क्षत्तर्भगवानादिसूकरः ।

नाऽकम्पत मनाक् कापि सजा हत इव द्विपः ॥ १६ ॥

तेनेत्थमाहत इति । क्षत्तरिति संयोगनं विवेकित्वज्ञापनार्थम् । यथा मुत्रेण ताड्यते, यथा वा लिवा
सजा । भगवानिति अकिञ्चित्कारे हेतुः । अवताररूपेऽपि विचार्यमाणे न मुष्टिप्रहारेण किञ्चिन्नश्यति ।
तत्राऽप्यादिष्वकरोऽतिकठिनः । मनागपि नाऽकम्पत । पश्चाद्विदेहेषु मक्षिकोपवेशेन कम्पो भवति ।
प्रहारस्याऽधमं कार्यं कम्पः; तत्राऽप्येकदेशे; तत्राऽपि श्वासेन देहचलनवन्मनाक्; तदपि न । साधनस्य
साध्याजननं फलं संगच्छत इत्याशङ्क्याऽऽह—सजा हत इव द्विपः । न हि सजा हतो हस्ती कम्पते ।
न प्रहारमात्रं दुःखजनकम्, किन्त्वल्पस्य महत्; तथा चेत् प्रकृतेऽपि दुःखवित्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं तस्य सहजं युद्धमुक्त्वा मायिकमाह—

अथोरुधाऽष्टजन्मायां योगमायेश्वरे हरौ ।

यां विलोक्य प्रजास्रस्तौ मेनिरेऽस्योपसंयमम् ॥ १७ ॥

प्रकाशः ।

+ वृक्क इत्यत्र । किमवशिष्यत इति । अर्थात् किमपि नाऽवशिष्यते इत्यर्थः ।

+ अधोरुधेति । प्रकारान्तरेण नानाप्रकारां दैत्यानामुपास्यभूतां मायामसृजत् । ‘ मायैत्यमुराः, तद्वैतान् भूत्वाऽवति ’ इति श्रुतेः । भगवन्मोहनार्थं मायानिर्माणम्; परं भ्रान्तः । अन्यत्रैतत् कर्तव्यम्, न तु योगमायाया ईश्वरे । सर्वा माया योगमायाया अंशाः, तस्या अपि भगवानीश्वरो नियन्ता; तत्रापि सर्वदुःखहर्ता । अन्याश्च मायाः प्राणिनां दुःखदाः; अतो विचार्याऽपि, लीनामपि, मायां परदुःखदां हन्ति । तत्र स्वस्य सर्वस्वभूतां चिन्मायां भगवन्निकटे योजयेत्, तदा तां मारयन् स्वस्य सर्वस्वमेव नाशयेदिति तस्य दुर्बुद्धित्वप्रतिपादनार्थं सप्तम्यन्तं पदद्वयम् । तर्हि किमिति प्रयुक्तवानित्याशङ्क्य, लोके माया जये परमसाधनमिति । तस्याः स्वरूपं गुणाश्च वक्तव्याः; तत्र गुणानाह—यां विलोक्येति । यां मायां विलोक्य, सर्वा एव प्रज्ञाः, स्ववधशक्त्या प्रथमतो मीताः, पश्चान्महतीं दृष्ट्वा अस्योपसंगममेव मेनिरे । जगतः प्रलय एव जात इति ज्ञातवत्यः ॥ १७ ॥

मायायाः स्वरूपमाह—

प्रवचुर्यायवश्चण्डास्तमः पांसवमैरयन् ।

दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥ १८ ॥

प्रववुरिति । चण्डा वायवोऽसक्षाः, प्रक्षेपेण ववुः—वान्ति स्म । किञ्च, पांसवं तम ऐरयन् प्रकटितवन्तः । तथा पांसुवृष्टिर्जाता, यथा महानन्धकारो भवति । तृतीयं रूपमाह—दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाण इति । सर्वतः पापाणा अपतन् । ते पापाणाश्च न करकावत् पतन्ति, किन्तु क्षेपणेन—दुर्गादित्थं यन्त्रेणौषधमलेन—यथा पतन्ति । क्षेपणैः प्रहिताः प्राणिनो घातयन्ति, तद्वदित्यर्थः । एषा माया तामसी त्रिविधा ॥ १८ ॥

राजसीमाह—

द्यौर्नष्टभगणाऽभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ।

वर्षद्भिः पूयकेशास्त्रिग्विण्मूत्रास्थीनि चाऽसकृत् ॥ १९ ॥

द्यौर्नष्टभगणेति । स्वर्गो मेघैः कृत्वा नष्टज्येतिश्चक्रो भवति । अभ्रौघैरिति मेघानामवान्तरजातिभेदा उक्ताः । विद्युत्स्तडितः, स्तनयित्नुवो गर्जितानि, ताभ्यां सहितैः सौत्त्विकैः । रौजसतामसयोर्द्धर्मयोरत्र सहमावः प्राणिगर्भवधार्थः । मेघानां कार्यमाह—वर्षद्भिरिति । पद् मलानि वर्षन्ति पूयादीन् (१) । पूयकेशास्त्रिग्विण्मूत्रास्थीनि चाऽसकृत् ॥ १९ ॥

सात्त्विकीमाह—

गिरयः प्रत्यदृश्यन्त नानायुधमुचोऽनघ ! ।

दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिन्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २० ॥

प्रकाशः ।

+ अधोरुधेत्यत्र । माया जये इत्यत्र मायेति भिन्नं पदम् ।

गिरय इति । नानायुधयुचः सद्भादीन्येकान्यायुधानि मुञ्चन्तीति, साक्षान्मारकत्वं साधनतोऽपीति । अनयेति संवोधनं विश्वासार्थं भयामावार्थं च । सात्त्विकमायाया आधिदैविकान्याह—दिग्वासस इति । मातृधान्यो राक्षस्यः, स्वभावतो भयानकाः; दिग्गम्वराः स्वरूपतोऽमङ्गलाः; शूलिन्यो गृहीतशूलाः साधनतो पातुकाः; मुक्तमूर्द्धजा मुक्तकेशाः, रूपतो भयानकाः ॥ २० ॥

लौकिकप्रकारेणाऽपि मायाया युद्धोपयोगिस्वरूपमाह—

बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्न्यश्वरथकुञ्जरैः ।

आततायिभिरुत्सृष्टा हिंसा वाचोऽतिवैशसाः ॥ २१ ॥

बहुभिर्यक्षरक्षोभिरिति । यक्षराक्षसभेदोऽग्रे वक्तव्यः । बहुभिरिति तेषामवन्तरजातयो गृहीताः । दैत्यत्वे एते योधाः । स्वभावतश्चतुर्विधां सेनामाह—पत्न्यश्वरथकुञ्जरैरिति । पदातयः, अश्ववाराः, रथाः, गजाश्च सेनाङ्गाः । एवं रूपेणैव मारकत्वमुक्त्वा वचनेनापि तथात्वमाह—आततायिभिरिति । शूलपाणिभिः सर्वैरवोर्ध्वं सृष्टा वाचो जाताः, मारय ताडयेत्याद्याः । तासां विशेषणद्वयमाह—हिंसाः स्वरूपतो हिंसाजनकाः, यथा खड्गद्वजहीत्याद्याः । अतिवैशसाश्च प्राणिघातमन्त्ररूपाः, यैर्नृपशवो मार्यन्ते ॥ २१ ॥

एवं चतुर्विधं मायारूपमुक्त्वा तस्याः प्रतीकारमाह—

प्रादुङ्कृतानां मायानामासुरीणां विनाशनम् ।

सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुङ्क्त दयितं त्रिपात् ॥ २२ ॥

प्रादुङ्कृतानामिति । यास्तु मायाः, तेन विमुष्टा अपि भगवद्भयात् न प्रादुर्भूताः, ता न मारिताः । यास्तु प्रादुर्भूताः, तत्र स्वकीया अपि सजातीयप्रतिषन्धार्थं प्रादुर्भूताः; तद्यावृत्त्यर्थमाह—आसुरीणामिति । विशेषेण नाशनं यस्मात्, पुनस्तासामन्यत्राऽप्यनुत्पत्तेः । सुदर्शनास्त्रमिति शस्त्ररूपे सुदर्शने मन्त्रात्मकं सुदर्शनास्त्रं योजयित्वा, यथात् सुदर्शनं प्रक्षिप्तवानित्यर्थः । ननु सा देवता सात्त्विकीति न तां मारयेदित्याशङ्क्याऽऽह—दयितमिति । तदत्यन्तं प्रियम्, प्रियस्य हिंनं करिष्यत्येवेत्यर्थः । त्रिपाद्यज्ञः, सबन्त्रयार्थमकंत्वात् । मायाविनाश एव यज्ञोत्पत्तेस्तस्य तदावश्यकत्वमित्यर्थः । यज्ञस्य परकृतिसाध्यत्वव्यावृत्त्यर्थमाह—भगवानिति ॥ २२ ॥

एवं मायायुद्धमप्युक्त्वा, तस्य कामनां पूरयित्वा, मारणार्थमिच्छां कृतवान्; तदा तस्य मृत्युसूचकं दुर्निमित्तं जातमित्याह—

तदा दितेः समभवत्सहसा हृदि वेपथुः

स्मरन्त्या भर्तुरादेशं स्तनाच्चाऽसृक् प्रसुस्रुवे ॥ २३ ॥

तदा दितेरिति । स्वस्थाने स्थिताया दितेस्तस्मिन् काले हृदये कम्पो जातः । मयं कारणे प्रथमं प्रविष्टं कार्यं चेत् समायाति, तदा नियतं भवतीति तथा वचनम् । वेपथुः । आराद्विप्रियदानं पूर्वमुक्तम् । पुत्रमरणमेव भविष्यतीति च ज्ञातवती, तदाह—स्मरन्त्या भर्तुरादेशमिति । 'तदा विश्वेश्वरः शुद्धः' इति कश्यपवाक्यं स्मृत्वा, अकस्माद्भूदये कम्पे जातं, पुत्रनाशमेव निश्चितवतीत्यर्थः । क्रिद्य, निमित्तान्तरमपि जातमित्याह—स्तनाच्चाऽसृक् प्रसुस्रुवे इति । इदं पुत्रनाशसूचकमेव, स्तन्यं दुग्धं तस्य पोषकम्, रुधिरं नाशकमिति । चकारात् हृदयं तथैव बदतीत्युक्तम् ॥ २३ ॥

एवं निमित्ते जाते विनष्टायामपि मायायाम्, सर्वस्मिन्नेव पौरुषे प्रतिहते, यदि नाऽऽगच्छेत्; तदा भगवान्क्रिष्टकर्मा न मारयेदिति सूचनार्थं तस्य पुनरतिक्रममाह—

विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाऽऽव्रज्य केशवम् ।

रूपोपगूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः ॥ २४ ॥

* विनष्टास्त्विति । सर्वा एव माया विनष्टाः, स्वांशे यावत्त्यः पतिता इति ज्ञापयति—स्वेति । पूर्वं मुष्टि-
मारणे यथा समागत, भूयश्चाऽपि तथैव समागत्य रोपेण भगवदुपगूहनं कृतवान्, घृत्वा स्थानान्तरं
नेष्यामीति । तदा सूक्ष्मो भगवान् जातः, तस्य हस्तान्मध्ये विनिर्मुक्तो बहिरेवाऽवस्थितः । तदा तं निकटे
स्थितं भगवन्तं दृष्टवानित्याह—ददृशेऽवस्थितमिति ॥ २४ ॥

तं मुष्टिभिर्विनिघ्नन्तं वज्रसारैरधोक्षजः ।

करेण कर्णमूलेऽहन्यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः ॥ २५ ॥

तं मुष्टिभिरिति । एवमप्यमारयन्तं भगवन्तं पुनर्मुष्टिभिरताडयत्, यथा बालको मातरं पितरं वा ।
विशेषेण निघ्नन्तमिति तथा मारणे हेतुः । हेत्वन्तरमाह—वज्रसारैरिति । वज्रपातादपि कठिनैः । उद्रे-
गान्मारणं व्यावर्तयति—अधोक्षज इति । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं कर्म वा न भगवन्तं स्पृशतीति बहिर्मुखत्वा-
न्मारणमिति भावः । मारणप्रकारमाह—करेण कर्णमूलेऽहन्यति । अभिमपादः करः । सुदर्शनेन हनने मुक्ति
स्यादिति क्रियाशक्त्या हनने पुनर्भवश्च सूचितः । एतद्वधे प्रयोजनमाह—यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिरिति ।
वृत्रो हि तेजोऽस्त्रायुधसम्पदो गिलितवान्, तद्वधे पुनः प्राप्ताः; अन्यथा अतिप्रष्टो लोकांनेवाऽऽवृण-
यात् । अतो लोकरक्षार्थम्, देवहितार्थम्, स्वस्य सेवकसिद्ध्यर्थं च हतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

तस्य हिरण्याक्षस्य हननानन्तरं जातं स्वरूपमनुवर्णयति—

स आहतो विश्वसृजा ह्यवज्ञया परिभ्रमद्वात्र उदस्तलोचनः ।

विकीर्णबाह्वद्भिः शिरोरुहोऽपतद्यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता ॥ २६ ॥

स आहत इति । विश्वसृजा अवज्ञयाऽऽहतोऽपतदिति संबन्धः । आ ईपत् । ननु भगवत्तत्स्य
वधे क उपकार इत्यायङ्गयाऽऽह—विश्वसृजेति । सृष्ट्यर्थं तस्य वध इत्यर्थः । स हि रजोगुणामिनी
रजः प्रतिबध्य तिष्ठति । ईषद्वहनं च तन्मात्रनिराकरणाय, न तु रजसः । इममेवार्थं हि शब्द उपपादयति,
तदमारणे रजसः कार्याक्षमत्वात् । यद्यपि रज एव ततः पृथक्कर्तुं शक्यते, न मारणमपेक्षितम्; तथापि
प्रयत्नस्य तुल्यत्वात् हननमेव कृतम् । तदाह—अवज्ञयेति । मरणं भगवत् उद्देश्यं न भवतीत्यर्थः । परि-
भ्रमद्वात्र यस्य, क्लेशेण ताडितो भ्रमतीति । उदस्ते लोचने यस्य; ऊर्ध्वं निर्गते लोचने । स हि केवल-
राजसोऽपि बीजवशात् सत्त्वसाहितोऽपि भवति । सत्त्वेन चोत्तरत्रोपकारः, प्रकृते च नाशः; अन्यथा रज-
प्रतिबन्धः स्यात् । अत एव प्रथमं रजसो विक्षेपमाह—परिभ्रमद्वात्र इति । लोचने तु सत्त्वं बीजजीव-

प्रकाशः ।

* विनष्टास्त्वित्यत्र । स्वांश इति । स्वदाये ।

भेदादुभयविधमिति लोचने इति द्विवचनम् । परिभ्रमणेन बहुधा रजसः प्रवृत्तेर्वाहादीनां विक्षेपणम् । वर्णानामस्मिन् कल्पे नानाप्रकारेणोत्पत्त्यर्थं बाहवोऽङ्गयः शिरोरुहाश्च विकीर्णा येन । विकीर्णेति । क्रियाशक्तिर्गतिर्जन्म विकीर्णं तस्य चेति विकलतया तस्य सर्वे संस्कारा निवारिताः । अन्तरिक्ष एव प्राणा गता इति तस्याऽपे राक्षसत्वं च भक्तत्वं च । भूमौ तु प्राणा न गता इत्याह—व्यसुरपतदिति । तथात्वे ज्ञापकं दृष्टान्तेनाऽऽह—यथा नेगेन्द्र इति । वृक्षश्रेष्ठो यथा नमस्वता वायुनोन्मूलितः पततीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मृतं वर्णयति—

क्षितौ शयानं तमकुण्ठवर्चसं करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदम् ।

अजादयो वीक्ष्य शशंसुरागता अहो ! इमां को नु लभेत संस्थितिम् २७

क्षितौ शयानमिति । मृत्युग्रस्तो हि विवर्णो भवति, अयं तु भगवता उपसंहृत इति न कुण्ठं वचो यस्य । करालदंष्ट्रा यस्येति मरणसमये यमस्य करालत्वादपे राक्षसत्वम् ; अपरस्य लोभस्य स्नेहेन विद्वत्त्वा-न्मानुष्यं च ; परितो विद्वत्त्वान्मरणान्तं लोभः । अस्य मरणं सर्ववादिस्मृतत्वेन समीचीनमिति ज्ञापयितुं ब्रह्मादीनां स्तोत्रम् । फलस्य कर्मविरुद्धत्वात् हिरण्याक्षेण सादृशी गतिः प्राप्तेत्याश्चर्यम् । संस्थितिं मृत्युम् । विरुद्धकर्ता नैवं प्राप्नोतीति को नु लभेतेत्याश्चर्योक्तिः । फलविरुद्धा तस्य कृतिर्ब्रह्मणैव निरूपिता । २७ ।

न चैतत्फलं तादृशमेवेति शङ्कनीयम्, किन्तु परमोत्कृष्टयोगस्यैतत्फलमित्याह—

यं योगिनो योगसमाधिना रहो ध्यायन्ति लिङ्गादसतो मुमुक्षया ।

तस्यैष दैत्यऋषभः पदा हतो मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्ज ह ! ॥ २८ ॥

* यं योगिन इति । यं भगवन्तम्, योगिनो जितयोगाः, योगेनैव समाधिं प्राप्य एकान्ते तत्र ध्यायन्ति । असतः प्राकृतात्, लिङ्गात् तमुदायात्, मुमुक्षया । अस्य बराहस्य मानस्यपि मूर्तिर्मार्गान्तरस्थैरपि चिन्तिता समाधौ मोक्षमुत्पादयति, तत्र साक्षाद्भगवान् ; तस्या अपि गतिदायी, भक्तानामभयमृतः पादः । अयं च स्वधर्मनिष्ठ इत्याह—दैत्यऋषभ इति । किञ्च, मरणकाले ज्ञानं पूर्णम्, यतो मुखं पश्यन् तनुमुत्ससर्ज । तां सन्ततिमेव त्यक्तवानित्यर्थः । ब्रह्मा देवान् प्रति तस्य फलमाहाऽऽश्चर्यमिति ॥ २८ ॥

एवमपि मरणे जन्मान्तरसंबन्धे सति च विस्मयेन विस्मितान् प्रत्याह—

एतौ तौ पार्षदावस्य शापाद्यातावसन्नतिम् ।

पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते ह जन्मभिः ॥ २९ ॥

प्रकाशः ।

÷ स आहत इत्यत्र । भक्तत्वमिति । रुद्रभक्तत्वम्, अन्तरिक्षस्य रुद्र(त)त्वादिति । अत्र व्यमुत्वं लक्ष्यैरेव ज्ञाप्यते । एवं च भगवत्कृतेन घातेन उच्छन्नमपि पादविक्रिणाद्बोध्यम् । तथात्वे इति । स्थानान्तरे पतने ।

* यमित्यत्र । तस्या अपीति । प्रकृतेरपि । तां संवतिमिति । दैत्यसन्ततिम् ।

एताविति । तौ पूर्वोक्तौ । अस्यैव पार्यदाविति एवं फलं नाऽऽश्चर्यम् । एवंभावे हेतुमाह—शापा
घातावसंभ्रतिमिति । तर्हि कदा निस्तार इत्याकाङ्क्षायागाह—पुनः कतिपयैरिति । अनेन सहजमनो
वैविध्यम् । सम्भावनया बहुवचनम्, कर्मणां दुर्ज्ञेयत्वात् ॥ २९ ॥

एवं तं स्तुत्वा भगवतोऽनवगाहमाहात्म्यमवगत्य तं नमति—

देवा ऊचुः—

नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतन्त्रवे स्थितौ गृहीतामलसत्त्वमूर्तये ।

दिष्ट्या हतोऽयं जगतामरुन्तुदस्त्वत्पादभक्त्या वयमीश ! निर्धृताः ३०

× नमो नम इति । आदरे वीप्सा । एकं भगवतः कार्यं बहूनि फलानि साधयतीति भगवतो बहु कार्यं निरूप-
यन्ति । तत्र प्रथमं सृष्ट्यर्थं यज्ञाविर्भावो निरूप्यते, अन्यथा कदाचित्केचन यज्ञाः केषांचिदाविर्भूता भवन्ति,
अत्र तु सर्व एवाऽऽविर्भाविताः । तदाहुः—आखिलयज्ञतन्त्रव इति । अखिला ये यज्ञतन्त्रवो यज्ञसंस्था,
तद्रूपो भवान् । किञ्च, रक्षा भगवतो धर्मः साक्षाद्विशेषाकारेण; तदप्यनेन रूपेण सिद्धमित्याह—स्थित्यर्थे
गृहीता अमला सत्त्वमूर्तिर्येन । अमलं गुणान्तरासंबद्धम् । धर्मग्लानिरपि निर्वातितेत्याह—दिष्ट्या हतोऽ-
यमिति । परमभागेनाऽयं हतः । धर्मो हि भाग्यम्, धर्मस्य गोपकम् । एतद्वधे धर्मरक्षायां वीजमाह—ज-
गतामरुन्तुद इति । अहर्भ्रम् । देवभक्तिरक्षाऽप्यनेन सिद्धेत्याह—त्वत्पादभक्त्येति । वयं देवाः । ईदृशेति
संशोधनं सर्वत्र सामर्थ्यबोधकम्, एकस्यैव सामर्थ्यस्य तथात्वबोधकं वा । निर्धृताः सुखिताः; हिरण्यकशि-
पोरौद्धत्याभावात्, उपस्थितदुःखनाशान्ना ॥ ३० ॥

एवं भगवानवतारं कृत्वा तदुपसंहारं चकारेत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं स सादयित्वा हरिरादिसूकरः ।

जगाम लोकं स्वमखण्डितोत्सवं समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ॥ ३१ ॥

एवमिति । असह्यविक्रमं हिरण्याक्षं सम्यक् सादयित्वा स्वं लोकं जगामेति संबन्धः । असह्य-
विक्रम इति तद्रूपो दोषो मारणे हेतुः । हरिरिति तस्य तथाकरणे स्वधर्मो हेतुः । आदिसूकर इति शीर्षं
तिरोभावे हेतुः । आदिपदं चाऽलौकिकपरम्, तेन तस्य दोषाभावः । स्वमित्यावश्यकम् । यद्यप्यत्रापि
स्थितिः कीर्तिजनिका भवति, तथाप्यखण्डितोत्सवो लोको वैकुण्ठाख्यः । उत्सवा हर्यहेतवो न कदाविदीपि
खण्डिता भवन्तीत्यवतारकार्यसमाप्तिं सूचयति । पुष्करविष्टरादिभिः कमलासनत्रणादिभिः सम्यक् स्तुतः ३१

प्रकाशः ।

× नमेनम इत्यत्र । परमभागेनेति । एकं पदम्, महाभागेनेत्यर्थः । वयं देवा इति । देवानां
विष्णुभक्तिः स्याभाविक्को धर्म इति वामनपुराणे प्रसिद्धम् । तथात्वबोधकमिति । अनेककार्यकारित्व-
बोधकम् ।

एवं वराहचरित्रमुक्त्वा तस्य चरित्रान्तरमप्येवं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

मया यथानूक्तमवादि ते हरेः कृतावतारस्य सुमित्र ! चेष्टितम् ।

यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः ॥ ३२ ॥

* मयेति । अस्तु वा, मा वा; यावत् यथानूक्तम्, गुरुपरम्परया प्राप्तम्, अस्मद्गुरुणा यथोक्तम्, तथा ते तुभ्यमवादि । आवश्यककरणे हेतुः— हरेरिति । कृतावतारस्येति गुरुणामपि ज्ञाने हेतुः । सुमित्रेति संबोधनं शुद्धकथनार्थम् । सुष्ठु मित्रमिति यथाऽहं तथेति, नाऽत्र गोप्यमिति, सम्यक्कथने हेतुः । परम्परायामन्यत्वं वारयति—यथा हिरण्याक्ष इति । उदारो विक्रमो यस्य । सर्वेषां गायकानां सर्वेष्वेव वीरेषु कीर्तिः, तेभ्यः स्वसामर्थ्यात् सर्वं प्रयच्छतीति । महामृधे लौकिकसंप्रामे हिरण्याक्षकृते सति, क्रीडनवत् काष्ठपुत्रिकावत्, निराकृतः । यथा भगवता कृतम्, तथाऽस्मद्गुरुमिरुक्तम्; तथैव मयोक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

× अस्य चरित्रस्य त्रिविधं फलमाह, एतदृष्टमन्यदृष्टमदृष्टं च पाङ्क्तिः । द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकम् । तत्र प्रथमं तस्यां कथायां श्रुतायां विदुरदृष्टमाह द्वयेन—इतीति कथनोपपादनाभ्याम्—

सूत उवाच ।

इति कौपारवाख्यातामाश्रुत्य भगवत्कथाम् ।

क्षत्ताऽऽनन्दं परं लेभे महाभागवतो द्विजाः ! ॥ ३३ ॥

तत्र प्रथमं कथायां श्रुतायां तस्य किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—इत्यमुना प्रकारेण । कृपारोः पुत्रः कौपारो मैत्रेयः । पितृनाम्ना तन्निर्देशः कथने विश्वासार्थः । भगवत्कथामिति कथाया अपि पङ्क्त्या निरूपिताः । क्षत्तेति विचक्षणः, मोहकलीलां परित्यज्य मुख्यलीलाग्रहणार्थमुक्तः । परमानन्दं कथायामेव विद्यमानं श्रोतृविशेषादभिव्यक्तं लेभे । तथात्वे हेतुः—भागवत इति । शौनकादीनां तथात्वाभावात् बाधितार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति—हे द्विजा इति । वेदोक्तकर्मादिभारवत्त्वात् तदस्त्वृत्तिरिति भावः ॥ ३३ ॥

अत एव तदुपपादयति—

अन्येषां पुण्यश्लोकानामुद्दामयशसां सताम् ।

उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्साङ्गस्य किं पुनः ? ॥ ३४ ॥

अन्येषामिति । पुण्या श्लोका कीर्तयिषां नलादीनाम् । कीर्तयशसोः पूर्वं वलक्ष्यमुक्तम्, सदाचारपराक्रमश्रुतम्, वैदिकलौकिकमेवेन भिन्नम् । उभयवत्त्वे सत्त्वम् । प्रमोदे वा त्रयं हेतुः । कृपाश्रुत्वादयः सद्दर्मा अन्तःकरणोत्कर्षहेतवः । बहुषाऽऽवर्तितं सत्कर्म, सानुभावं सत्, पुण्यकीर्तित्वमायते । उद्दामं यशो

प्रकाशः ।

* मयेत्यत्र । आवश्यककरण इति । आवश्यकवतरणे ।

× इति कौपारयेत्यत्र । आहति । सूतमुत्तेन व्यास आह ।

इति श्रीवृत्तीयस्कन्धमुवाधिनीप्रकाशे एकोनविंशत्याध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

येषाम्, अव्याहतपराक्रमजन्यमित्यर्थः । तेषां कथामुपश्रुत्य, मोदः श्रवणमुखं भवेत् । श्रीवत्साङ्गपदेन सदाचारः सर्वे गुणाश्च निरूपिताः, लक्ष्मीस्थानत्वात् । तदप्यङ्गं चिदमिव । एतादृशान्यपि चिदानि वदन्तीति कैमुतिकन्यायो युक्तः ॥ ३४ ॥

तस्य चरित्रान्तरं संवादार्थं तथाविधमाह—यो गजेन्द्रमिति द्वाभ्यां स्वरूपफलभेदेन । तत्र स्वरूपमाह—

यो गजेन्द्रं झपग्रस्तं ध्यायन्तं चरणाम्बुजम् ।

क्रोशन्तीनां करेणूनां कृच्छ्रतोऽमोचयद् द्रुतम् ॥ ३५ ॥

यो गजेन्द्रमिति । यो हरिः, झपग्रस्तं नक्रघृतम्, धरणेन निमग्नं वा, कृच्छ्रतोऽमोचयत् । मोचने हेतुः—ध्यायन्तमिति । चरणाम्बुजमिति प्रेमभक्तिमार्गेण ध्यानं निरूपितम् । क्रोशन्तीनां करेणूनामिति दीनता निरूपिता । कृच्छ्रतस्तस्मात् सङ्घात् । शीघ्रममोचयत् । दृष्टद्वारा भगवानेव फलप्रद इत्युक्तम् । तथा सति दृष्टं परित्यज्य कोऽन्यमदृष्टं भजिष्यतीति वक्ष्यति । भजनीयसाधकं दयासाधकं चैतच्चरित्रमिति तदेव प्रकृतोपयोगित्वादानन्दजनकत्वेनोच्यते । झपोऽत्र नक्रो जलचरविशेषः, सर्व एव नक्रा झपा इत्युच्यन्ते । तेन शरीरेणैवोद्वारे करेणुकृता दया हेतुः, सर्वयोद्वारे ध्यानमिति विशेषः । अनेन साधनाभावोऽप्युक्तः । गजेश्चेष्टा हि महामत्तो भवति, झपग्रस्तः सर्वसाधनरहितो भवति । जातिस्वरूपप्रतिघ्न्यानां दुष्टत्वात् भगवत्प्रसादो दुर्लभ इति गजेन्द्रनिरूपणम् । अवस्थास्वरूपसंबन्धानां दुष्टत्वात् लौकिकत्वाच्च एकेनैव ध्यानेन तत्संयन्धिनामपि सुखं कृतवानिति करेणूनां कीर्तनम् ॥ ३५ ॥

एवमनेकार्थप्रतिपादकं चरित्रमुक्त्वा श्रेनाशेनाऽत्र दृष्टान्तत्वम्, तद्रूपं कीर्तयन् भजनं फलरूपं समर्थयति—

तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ।

कृतज्ञः को न सेवेत ? दुराराध्यमसाधुभिः ॥ ३६ ॥

तमिति । वैपयिकसुखादप्यधिकसुखसाधकानि यत्र साधनानि फलं चाऽलौकिकं महत् स सुखाराध्यः सुखेनैवाऽऽराधयितुं शक्यः । तत्राऽतिप्रसङ्गनिवारणाय विशेषणमाह—मृजुभिरिति । अवकैः कायबाह्या नोभिः; न वक्रं गृह्णन्ति, न वक्रमाचरन्तीति । अयमपि तेषां स्वाभाविको धर्मः, न स्वागन्तुकः साधन-मृतः । एतादृशा मार्गान्तरेऽपि भवन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—अनन्यशरणैरिति । न विद्यते अन्यत् शरणं येषाम् । अनेन शरणागतौ ब्रह्मालम्बनाय उक्तः । अशरणाश्च न तिष्ठन्तीत्यर्थात् भगवच्छरणाः । नृभिः साधारणैर्मनुजैः । अभिमानाभावाय प्रकृतोपयोगिविवेकाय चोक्तम् । कृतज्ञ इति । जनकत्वादन्तर्यामित्वाच्च पालकत्वात्, पूर्वभजने विशेषोपकारकरणाद्वा यो भगवत्कृतं जानाति, स को वा न सेवेत ? अकृतज्ञस्तु न सेवेत । तत्र भगवद्गुणा एव हेतव इत्याह—दुराराध्यमिति । अन्यथा पाक्षिकभजनीयः स्यात् । न हि तेन भजन्तीति, किन्तु भगवानेव दुराराध्यो दुःखेनाऽप्याराधयितुमशक्यः । असाधवः शिक्षोदरपराः ॥ ३६ ॥

एवं भजनसमर्थनमुक्त्वा अलौकिकं फलमाह—यो वै हिरण्याक्षवधमिति द्वाभ्याम्, पापनिवर्तकं फलजनकं च । तत्र प्रथमं पापनिवर्तकत्वमाह—

यो वै हिरण्याक्षवधं महाद्भुतं विक्रीडितं कारणसूकरात्मनः ।

शृणोति गायत्यनुमोदतेऽञ्जसा विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजाः! ॥ ३७ ॥

हिरण्याक्षवधमिति । अन्यथा हिरण्याक्षस्य ब्राह्मणत्वाद्वधः श्रोतव्यो न स्यात् । महाहृतमिति मतान्तर-
सिद्धम्, वधस्य हितरूपत्वाद्वा । महान्द्रुतो भवतीति महत्त्वं श्रोतृणामप्युपकारसाधकत्वात् । तथापि श्रो-
तव्यतायां हेतुमाह—विक्रीडितमिति । विशेषेण क्रीडितं यत्र । भगवतो युद्धलीला हि तत्र स्पष्टा,
भगवत्सम्बन्धेन शोधितत्वात् तथात्वम् । कारणसूकरात्मन इति यज्ञार्थं स्पष्टार्थं च तथाकरणं युक्तमि-
त्युक्तम् । ‘कर्तुः शास्त्रनुज्ञातः’ इति न्यायेन त्रयाणां फलमाह—शृणोति गायत्यनुमोदते इति ।
श्रवणं मुख्यम्, गानं शालरूपम् । सुप्तस्य तत्र दृष्टकारणत्वात् तस्याऽप्याश्रितत्वात् शङ्काऽह—गाय-
तीति । अनुमोदनं तादृशम्, यदुभयनिर्वाहकम् । क्रियमाणस्तोत्ररूपमिति केचित् । अञ्जसेति । सर्वत्र
सर्वभावेन श्रवणम्; अर्थतः, तात्पर्यतः, शब्दतश्च । कीर्तनेऽपि एतन्नयम्, हेत्वभावाच्च । अनुमोदनमपि
हेत्वभावात् । तदा वधमात्रदोषाद्विमुच्यते । प्रधानपरं न भविष्यतीत्याह—ब्रह्मवधादपीति । द्विजा इति
ज्ञानार्थमुक्तम् । ज्ञाने सत्यन्यस्याऽपि भवतीति ज्ञातव्यम् । यज्ञसंबन्धात् द्विजस्यैव भवतीति वा ॥ ३७ ॥

फलजनकत्वमाह—

एतन्महापुण्यमलंपवित्रं धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषाम् ।

प्राणेन्द्रियाणां युधि धैर्यवर्धनं नारायणोऽन्ते गतिरङ्ग ! शृण्वताम् ॥ ३८ ॥

एतदिति । चतुर्विधपुरुषार्थसाधकमेतत् । तत्र धर्मो द्विविधः, स्वर्गादिफलसाधको देहादिसंस्कारसा-
धकश्च । तदुभयरूपमाह—महापुण्यमलंपवित्रमिति । अव्यभिचारिधेयः साधनं महापुण्यम्, सर्वथाऽन्तः-
करणवित्रहेतुरलंपवित्रम् । अर्थो द्विविधः, धनरूपो यशोरूपश्च ‘यश्चःश्रियामेव’ इत्यत्र वक्ष्यते ।
तदुभयमाह—धन्यं यशस्यमिति । कामलिविधः, जीवनभोगशत्रुजयात्मकः; ‘शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिष-
क्षक्षयः’ इति वाक्यात् । तत्रयमाह—आयुषामाशिषां च पदम्, प्राणेन्द्रियाणां युधि धैर्यवर्धनमिति ।
आशिषः पुत्रादयो विषयाः, तेषामिदमेव पदम्, अत्योपाख्यानस्य स्पष्टिहेतुत्वात् । प्राणो बलसाधनम्,
इन्द्रियाणि करणानि । पूर्वत्र वा संबन्धः, भक्ष्यभोगात्मको विषय इति । युद्धे धैर्यवर्धनं यस्मादिति ।
धैर्यादेव जयः, धैर्यस्य यलेन्द्रियसहकारित्वात् तत्संबन्धित्वेन निरूपितम् । क्षेमशूरव्यावृत्त्यर्थम्—युधीति ।
मोक्षसाधकत्वमाह—नारायण इति । अस्मच्छास्त्रे नारायणप्राप्तिरैव मोक्ष इत्येकविध एवोक्तः । तत्र भ-
गवच्छास्त्रे नारायणप्राप्तिस्त्रिविधा—ब्रह्माण्डविग्रहे नारायणे सायुज्यम्, अक्षरे, पुरुषोत्तमे वा । तत्रयमपि
नारायणशब्द एव वदतीति नारायणपदप्रयोगः । ‘नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः’
‘नराणां समूहो नारम्’ इति, ‘आपो नारा इति प्रोक्ताः’ इति च । प्रथमार्थे पुरुषोत्तमः, द्वितीये
ऽक्षरम्, तृतीये ब्रह्मपिता । अस्य श्रवणात्रिविधो भवतीति नारायणपदम् । अङ्गेति संबोधनप्रस्ताप्याय
स्नेहबोधकम् । गतिर्भवतीत्यर्थः । गतिशब्दः पर्यवसानफलवाचकः । शृण्वतामिति प्रधानस्यैवैतत्फल-
मुक्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लह्मणभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मसूत्रविरचितायां
तृतीयस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायविवरणम् ।

विंशाध्यायविवरणम् ।

भगवत्कृतसर्गस्तु सोपोद्धातो निरूपितः (१) ।

चतुर्दशभिरध्यायैरुच्यते हरये परः ॥ १ ॥

गुणवैषम्यभावेन सर्गाः पूर्वं निरूपिताः ।

गुणवैषम्यभावोऽत्र द्विविधो वर्ण्यते स्फुटः ॥ २ ॥

आधिदैविकभावोऽत्र नाऽस्तीति द्वैधवर्णनम् ।

आधिभौतिकमेकेन चतुर्भिश्च तथा परम् ॥ ३ ॥

भूतमात्रेन्द्रियधियां हरौ ज्ञानोपयोगिनाम् ।

गुणाः स्वभावतः केऽत्र पुष्टिमार्गोपयोगिनः ॥ ४ ॥

निरूप्यन्ते हरेरुक्ताः प्रत्येकं त्रिविधा यथा ।

आधिदैविकमाध्यात्ममाधिभौतिकमेव च ॥ ५ ॥

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च तथैकेनोच्यते क्रमात् ।

गोस्वामिभ्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः

अथ विंशाध्यायं विचारिष्वः प्रकरणान्तरस्याऽऽरप्स्यमाणत्वात् प्रथमतः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वप्रकरणा-
र्थानुवादपूर्वकमेतस्याऽर्थमाहुः—भगवदित्यादि । ईरित इति । एकोर्नाविरतिभिरिरितः । 'हरय' इति हर्ष-
र्थम् । तस्य च स्वार्थपरार्थभेदेन सर्गद्विविध्यात् प्रथमं परार्थमुक्त्वाऽधुना स्वार्थं उच्यते; अतोऽवस-
रसङ्गतिरित्यर्थः । अत्र सोपोद्धात इति कथनादुपोद्धातप्रकरणस्य मध्यस्थस्य ब्रह्मरूपकर्तृनिरूपकत्वादेवं
प्रत्यपि हेतुवेति तेन सह हेतुहेतुमद्भावोऽपीति च । ननु करणभूतस्य गुणवैषम्यस्याऽपि मध्यमप्रकरणे नि-
रूपितत्वात्तस्य कुतो न हेतुताप्रयोजकत्वमित्यत आहुः—गुणेत्यादि । स्फुट इति । विशेषेण च क्षोभ-
पदस्य कण्ठत उक्तत्वात् स्फुट इत्यर्थः । तथा च, यस्मादत्र पुनर्(नि)रूप्यते, तस्मान्न तत्र गुणवैषम्ये हेतुता-
प्रयोजकत्वम्, किन्तु पूर्वान्तरस्यैव तथेत्यर्थः । एवं सङ्गतिं सोपपत्तिकां निरूप्य वैषम्यद्वैविध्यं हेतुमाहुः—
आधिदैविकेति । अत्र एतत्प्रकरणोक्ते सर्गे 'एते देवाः कला विष्णोः' इति वक्ष्येत्तस्य तत्त्वैव-
कमनात् प्रकारभेददर्शनेन पूर्वानुवादस्याऽशक्यवचनतया तेषां ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च आधिदैविकत्वं नाऽ-
स्तीत्यतस्तथेत्यर्थः । वर्णने क्रममाहुः—आधिभौतिकेत्यादि । एकोर्नाविरेन भौतिकं वैषम्यम् । तथा चतु-
र्भिर्हरौ दर्शयम् । भगवत्प्रादुर्भावयोग्यत्वाच्च ज्ञानोपयोगिनां भूतमात्रेन्द्रियधियां गुणसंस्काररूपं जन्मो-
च्यते । तथा च, पञ्चाध्यायात्मकमेकमाद्यमवान्तरप्रकरणमित्यर्थः । अग्रिमस्य प्रकारमाहुः—गुणा इत्या-
दि । अत्राऽस्मिन् प्रकरणे स्वभावतः पुष्टिमार्गोपयोगिनो ये भूतमात्रेन्द्रियधियां गुणाः संस्काररूपास्ते
क इत्याकाशायाम्, हरेः कविलम्बोक्ता ये निरूप्यन्ते, ते यथा यथावत् आधिदैविकादिभेदेन प्रत्येकं
त्रिविधाः । अतः क्रमात् पूर्वं चतुर्भिर्आधिदैविकम्, च पुनश्चतुर्भिरध्यात्मम्, च पुनरेकेनाऽऽधिभौतिकमित्येवं
तेषां त्रिविध्यमुच्यते । तथा चैवं नवाध्यायात्मकं द्वितीयमवान्तरप्रकरणमित्यर्थः । आधिदैविकादीन् विप्र-

भक्तिसाहचर्यात्मविज्ञानयोगैश्वर्यत्वार आद्यके ॥ ६ ॥
 आध्यात्मिकः काल एव माहात्म्यकरणे तथा ।
 तदधीने जगत्सर्वमित्यथाऽस्तु द्वितीयके ॥ ७ ॥
 मुक्त एव हरेरर्थे भूतत्वेनोपयुज्यते ।
 अतो मुक्तिः स्त्रियाश्चैव पूर्वेषु द्विविधेष्वपि ॥ ८ ॥
 धर्मादयोऽपि द्विविधास्तत्रोच्यन्ते क्रमादिमे ।
 सर्गे तेषामनुत्पत्तौ मार्गस्तेषां न वै भवेत् ॥ ९ ॥
 यादृशा भगवन्मार्गे जीवचिन्तनचिन्तिताः ।
 एकविंशतिभिस्तेऽत्र निरूप्यन्ते क्रमात् स्फुटाः ॥ १० ॥
 भगवचिन्तिता ये वै पञ्चविंशतिभिस्तु ते ।
 अन्यत्सर्वं कालकृतं चत्वारस्तेऽपि वर्णिताः ॥ ११ ॥
 त्रिविधा अपि तेऽप्युक्ता मुख्यो मोक्षस्तथाऽन्तिमः ।
 मूलम्, सर्गस्त्रयाणां तु मुख्यो मोक्षः फलं तथा ॥ १२ ॥
 चतुर्दशभिरध्यायैरतः सर्गो निरूपितः ।
 तद्विशतितमेऽध्याये सङ्कीर्णः सर्ग उच्यते ॥ १३ ॥
 पङ्क्तिभो हरिकार्यार्थमश्रीक्ताः सकला हरी ।

प्रकाशः

दीकुर्यन्ति-भक्तीत्यादि । तथा चाऽऽधिदैविके भक्त्यादयश्चत्वारो गुणाः क्रमेण भूतादिसंस्कारकाः ।
 आध्यात्मिके कालाद्याश्चत्वारस्तथा । आध्यात्मिक इति । संवत्सरात्मकः । माहात्म्यकरणे इति द्विवचनम् ।
 करणपदेन मुक्तसङ्गतया विवरणमुच्यते । तदधीनं जगत् सर्वमिति एषा बुद्धिर्बुद्धिसंस्काररूपा । अथ द्विती-
 यके । आध्यात्मिकप्रकारे । अस्तु । कालादिसंस्कृतं भूतादिकं क्रमेण सर्गरूपमस्तु इत्यर्थः । तृतीये एक एवा-
 ऽध्यायः कुत इत्यपेक्षायामाहुः-मुक्त एवेत्यादि । आधिदैविकाध्यात्मिकमेदेन द्विविधेष्वपि हरेरर्थे संस्कृतेषु सस्तु
 शिष्टो मुक्तः । मुक्तदेह एव भूतत्वेन भौतिककक्षानिविष्टत्वेनोपयुज्यते । अतो हेतोः । स्त्रियाश्चैव स्त्रिया
 अपि मुक्तिरुच्यते । अतो निराकाङ्क्षत्वाचतुर्थ एकोऽध्याय इत्यर्थः । एवमेकधा विमज्ज्य प्रयोजनान्त
 रेण विमागान्तरमाहुः-धर्मेत्यादि । तत्र तेऽध्यायेषु क्रमादिमे धर्मादयो द्विविधाः पुरुषार्था अप्युच्यन्ते ।
 तत्कथनहेतुः-सर्ग इत्यादि । तथा च, तन्मार्गप्रचारार्थं द्विविधास्त उच्यन्ते इत्यष्टावध्याया इत्यर्थः । द्वैविध्यं
 कुत इत्यपेक्षायामाहुः-यादृशा इत्यादि । एकविंशतिभिरिति । एकविंशादारम्य चतुर्भिः । एवं पञ्चविंश-
 तिभिरित्यत्राऽपि बोध्यम् । अभिमाणां प्रयोजनमाहुः-अन्यदित्यादि । अन्यद्भगवन्मार्गायन्यतिरिक्तं तद्य-
 तुष्टयं कालकृतमिति ज्ञापयितुं ते धर्मादयश्चत्वारोऽप्युक्तविंशादारम्य चतुर्षु वर्णिता इत्यर्थः । अतः परम-
 ध्यायद्वयं वक्तुं सर्वं संगृह्याऽऽहुः-त्रिविधा इत्यादि । एवं त्रिविधा अपि तेऽप्युक्ताः-चदत्वेन मुक्तत्वेन
 चोक्ता-इति मुख्यो गुणो भवो विशेषस्तेषां मोक्षः । अन्तिमस्तयसिंशो मूलमुत्पादिरूपः । तुः शब्दानिरासे ।
 त्रयाणां धर्ममश्रुतीनां सर्गोऽस्ति, तथा मुख्यः परमो मोक्षस्तेषां फलमस्ति । अत उभयया विभागेऽपि
 प्रयोजनसत्त्वाद्येतित्यर्थः । एवं प्रकरणान्यध्यायांश्च विमज्ज्य प्रस्तुतस्याऽर्थमाहुः-त(दि)त्रेत्यादि । संकीर्ण इति ।
 सत्यपि धैर्यक्षणे स्वरूपतौल्याद्विविच्य ज्ञानुमश्रवणः । सर्ग इति । यैषन्धपूर्वकः सर्गः । हराविनि । वादा-

सर्गमेकविधं ज्ञात्वा विसर्गे प्रश्न ईदृशः ॥ १४ ॥

तथापि शास्त्रमेवाऽत्र वक्तव्यमिति निश्चयः ।

अभिप्रेतं न तस्याऽपि तथैवेत्यन्यथोच्यते ॥ १५ ॥

प्रश्नद्वयं तु कुरुते शौनकः प्रकृतौ महान् ।

विसर्गविषयं त्वाद्यं भक्तानां तु तथा परम् ॥ १६ ॥

एकेन पञ्चभिश्चैव मूलारम्भो हि भेदकः ।

परीक्षिच्छ्रुतयोश्च विरामो नैव दृश्यते ।

सूत एव ततो वक्ता तुल्यार्थत्वाच्च दूषणम् ॥ १७ ॥

तत्र शौनकः, सर्गः सविशेषः श्रुत इति, विसर्गं पृच्छति—

शौनक उवाच ।

महीं प्रतिष्ठामध्यस्य सौते ! स्वायम्भुवो मनुः ।

कान्यन्वतिष्ठद् द्वाराणि भार्गायाऽवरजन्मनाम् ॥ १ ॥

महीं प्रतिष्ठामिति । पूर्वानुवादपूर्वकं हि प्रष्टव्यम् । हिरण्याक्षवध उपोद्धात इति न स पूर्वोक्तत्वेन गृह्यते । भूमिश्च मनोरथं समाह्वेति मनोरेव चरित्रं पृच्छति । प्रकर्षेण स्थिता प्रतिष्ठा; सर्वेषां वा जीवानामियमेव प्रतिष्ठेति, देहस्य तन्मूलकत्वात् । तदर्थमेवोद्धतेति स एव तामधिष्ठाय स्थितः । प्रतिष्ठां प्राप्तः सर्वं करोतीति कृतिप्रभावसरः । शुकादिभिरिवं नोक्तमिति स्वया वक्तव्यमिति ज्ञापनार्थं सौते इति संबोधनम् ; हे सूतपुत्र । कथाकथनं तस्य कुलपरम्परागतो धर्मः । मनोः सृष्ट्यावश्यकत्वाय स्वायम्भुवेति पदम् । मनुरिति धर्मप्रवर्तकत्वात् नाऽन्यथाकरणम् । ब्रह्मणा तु द्वारद्वयमेव कृतम्, मनः शरीरं च । यद्य-

प्रकाशः ।

त्येन साक्षाद्गवान्निष्ठाः । तथा चाऽस्य वैलक्षण्यस्य दुरापत्वात्तथेत्यर्थः । नन्वत्र द्वितीयः सर्ग एव चेद्वक्तव्यस्तदा व्यासेन शुकेन वक्तव्यः, विदुरमभादिकं किमित्युच्यत इत्यत आहुः—सर्गमित्यादि । ईदृश इति । भगवदुपयोगिकार्यविषयकः । तथा च विवक्षितसर्गानुकूलत्वात्तदुच्यत इत्यर्थः । नन्वानुकूल्येपि प्रश्नस्य विसर्गविषयकत्वान्मैत्रेयस्य तावदेव वक्तव्यम्, न तु सर्गोऽपीति तेन कुत उच्यत इत्यत आहुः—तथापीत्यादि । तथा च, प्रश्नाभावोपि शास्त्रमेव तदर्थं वक्तव्यम्, अतः प्रसङ्गाचेनोच्यत इत्यर्थः । ननु तदुक्ताविदं प्रासङ्गिकमित्यत्र किं गमकमत आहुः—अभिप्रेतमित्यादि । अपिशब्दात् विदुरस्य । तथा चोपेक्षया यथा कथञ्चित् कथनमेव प्रासङ्गिकत्वगमकमित्यर्थः । ननु भवत्वेवम्, तथापि शौनकाद्युक्त्युपन्यासस्य किं प्रयोजनमत आहुः—प्रश्नद्वयमित्यादि । तथा च, तस्याऽतिसात्त्विकज्ञापनाय तदुपन्यास इत्यर्थः । ननु तर्हि 'एवमुप्रश्नवाः' इत्यस्य किं प्रयोजनमत आहुः—मूलेत्यादि । भेदक इति । सूताधिकारस्य भेदकः । तथा चैतदर्थं तद्वाक्यमित्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

महीमित्यत्र । सविशेष इति । तज्जनकव्यापारादिसहितः ।

न्येऽपि शरीरान्मनसश्च जातास्तथैव जनकाः स्युः, तदा जगतस्त्रैविध्यं न स्यादिति विशेषप्रश्नः—कान्यन्
तिष्ठद् द्वाराणीति । अवरजन्मनां मनोः सकाशादर्वाचीनजन्मयुक्तानाम् ॥ १ ॥

एवं मनोर्धर्मात्मनः कार्यं पृष्ठा, स्वापेक्षया विदुरं भक्तं ज्ञात्वा, तत्पृष्ठमेव त्वया वक्तव्यमित्यभिप्रायेण
तेन सर्वथा पृष्ठं भविष्यतीत्यर्थे प्रमाणमाह त्रिभिः—

क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकान्तिकः सुहृत् ।

यस्तस्याजाऽग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥ २ ॥

क्षत्ता महाभागवत इति । सोपपत्तिकभक्तत्वं तस्य शूलं निरूप्यते । उत्कृष्टप्रभकर्तृत्वं सोपप
त्तिकमाह हि । १ । प्रथमं विदुरस्य भागवतत्वं निरूपयति । यस्त्वसिधारावत् करोति स महाभागवतः
भवति । विदुरस्य भागवतत्वे मुख्यमेतद्बीजम्; तदाह—क्षत्ता महाभागवत इति । क्षत्ता षसिधारावत्
कर्ता, पुराणान्तरे राजत्वे युधिष्ठिरं प्रति भगवता तद्वत्प्रपदिष्टम्—“स्वयं पुष्टश्च तरुणः सकामः २
क्षिप्रौ स्त्रियाः । नित्यं स्थितोऽपि मनसा विकारं यो न गच्छति । स्त्रियः सर्वाङ्गसंहृदाः सप्त,
भरणभूयिताः । अत्राप्यकामास्तं प्राप्य साभिलाषा अपि स्वयम् । स्वकीयास्तु तथाऽन्यास्तु स,
भार्यास्वपि कुत्रचित् । पञ्चाग्निमध्यवत्तिष्ठेदसिधारावत् न तु तत् । ’ क्षत्ता तथा भवतीति तस्य ग
हभागवतत्वम् । दृष्टप्रकरेणाऽपि महाभागवतत्वमाह—कृष्णस्यैकान्तिक इति । एकान्ते हित ऐकान्ति
कः । स्वामिकार्यप्रसङ्गानां तथात्वेऽपि यतो दृढः । यः केवलं हरेरर्थे सर्वथा यत्नवान् स्वतः ।
प्रसङ्गादपि न स्वार्थे महाभागवतस्तु सः । किञ्च, सुहृत्, सुष्ठु हृदयं यस्य; अन्येऽपि दोषास्त
न सन्तीति । सांसर्गिकोऽपि दोषो नाऽस्तीत्याह—यस्तस्याजेति । अग्रे जातः पितृसमो भवति । ‘भ्रातृणां
मेकजातानाम्’ इति न्यायेन तत्पुत्रः स्वपुत्र एवेति पूर्वपरिप्रेक्षापरित्यागेन भगवद्वैमुख्यमात्रं ज्ञात्वा घृत
राष्ट्रं दुर्योधनादिसहितं त्यक्तवानित्यर्थः । वस्तुतः कृष्णे अघवानपि न भवति, तथापि भगवद्वैकृतपाण्ड
वविरोधादघवान् । इतिशब्दः प्रकारवाची, सम्भावनावाची वा ॥ २ ॥

एवं सोपपत्तिकं भागवतत्वमुपपाद्य तथात्वं तस्योचितमेवेत्याह—

द्वैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहजः ।

सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाऽप्यनुव्रतः ॥ ३ ॥

द्वैपायनादिति । भगवदंश एव महाभागवतो भवतीति भगवदंशत्वनिरूपणार्थम्—वेदव्यासात् माहि
स्ये अनवरः, अवरो न भवति, न्यूनो न भवतीत्यर्थः । महोऽस्यास्तीति मही, महिनो भावो महित्वम् ।
तादृशे धर्मे विचार्यमाणे यथा महित्वं वेदव्यासे, तथैव विदुरे । उत्सवोऽत्र भगवत्स्मरणादिकम् । ‘मह
उद्वय उत्सवः’ इति कोशादकारान्तो महशब्दः । यथा ज्ञानम्, भगवत्स्मरणम्, भगवद्दर्शप्रवर्तकत्वं च।

प्रकाशः।

* क्षत्तेत्यत्र । तस्य शूलमिति । स्वकरिष्यमाणप्रश्नशूलम् । तत्र गमकमाहुः—उत्कृष्टेत्यादि । हि यो
हेतोर्द्वाभ्यामुत्कृष्टत्वं तस्याऽऽह, अग्रे न संवादस्याऽऽहाऽस्तत्तथेत्यर्थः । एतदिति । क्षत्तृत्वम् । तथात्वे
ऽपीति । विरुद्धत्वे ।

वेदव्यासे, तथेति । तत्र हेतुमाह—तस्य देहज इति । वेदव्यासस्याऽयं नीजजः । पुत्रोऽत्यन्तरङ्गः, अत्र युक्तमेव तस्य तथात्वमिति । इदं तु ततोऽप्यधिकम्—सर्वात्मना श्रितः कृष्णमिति । वेदव्यासस्याऽधिकारित्वात् न सर्वात्मनाऽऽश्रितत्वम् । सर्वात्मभावेन ऐहिकपारलौकिकदैहिकात्मीयादीनां कार्यफलार्थं भगवन्तमेवाऽऽश्रयतीति तथा ।—सर्वरूपत्व भगवतो वक्षु नामविशेषमाह । भक्तिमार्गे रसिकश्चाऽयमित्यधिकारिज्ञानिभक्त्याद्विशेषमाह—तत्परंश्चाऽप्यनुव्रत इति । भगवत्परान् भक्ताननुव्रत मेवमान । एष सर्वपकारेण तस्य भागवतत्वं युक्तम् ॥ ३ ॥

एव विदुर भक्तत्वेन स्तुत्वा तस्य प्रशस्योत्तमत्वमाह—

किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया ।

उपगम्य कुशावर्त आसीनं तत्त्ववित्तमम् ॥ ४ ॥

किमन्वपृच्छदिति । पृष्टे कथनं रोपाभावं च प्रतिपादयितुमाह—मैत्रेयमिति । स हि मित्राया सुतः । नन्वत्यन्तभगवद्भक्तोऽपि गुणवशात्, कालवशाद्वा; लौकिकम्, प्राकृतं वा पृच्छेत् । तद्यावृत्त्यर्थमाह—विरजास्तीर्थसेवयेति । य साधनेन निष्पापः, रजोगुणरहितो वा जातः, स नाऽन्यत् पृच्छति । रजस एव निराकृतत्वात् दूरे तम् । तत्रापि महता कष्टेन, विषमे देशे गत्वा, सत्सङ्गे सति कथमन्यत्पृच्छेदित्याह—उपगम्य कुशावर्त इति । गङ्गाद्वारस्थानान्तर्गतदेशविशेषः कुशावर्तः, तस्मिन् आसीनमिति । तत्रापि तत्त्वविदा मध्ये श्रेष्ठम्, न हि तादृशे देशे तादृशोऽन्यत्पृच्छति । अलौकिकं गूढं स एव जानातीति तत्त्ववित्तममित्युक्तम् ॥ ४ ॥

+ किं प्रथमात्रं वक्तव्यम्, आहोस्विदुत्तरम्, उभयं वा ? तथा सति तत्त्वेनाऽग्रहे भगवत्कथारसाम्नि निवेशो न स्यादित्याशङ्क्य निरूपणं भगवत्कार्यमित्याह—

तयोः संवदतोः सूत ! प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः ।

आपो गाङ्गा इवाऽघघ्नीर्हरेः पादाम्बुजाश्रयाः ॥ ५ ॥

तयोरिति । तयोर्विदुरमैत्रेययोः संवदतोः सतोर्मध्ये कथाः प्रवृत्ताः स्वतः एव भवन्ति । ह्येतैः सरोधनं तादृशकथाज्ञानार्थम्, तस्यैव वृत्तिरिति । यथा वीराणां युद्धे रुधिरप्रवाहाः, ते समलाः, एता स्त्वमला इति । अमलत्वं कीदृशमित्यपेक्षायां दृष्टान्तेन स्पष्टयति—आपो गाङ्गा इयेति । आपः स्वभावतः एव मेध्याः, तत्राप्युत्कृष्टो गङ्गायाः ; साक्षाद्भगवद्गूढा इत्यर्थः । अघघ्नीरिति पापनाशिका, अपराधनिवर्तिनी वा । स्वयं निर्मला एवाऽन्यमपि तथा कुर्वन्ति, ब्रह्मदण्डदग्धा अपि गङ्गायां पाविता इति । तथात्वे उभयोरैक हेतुमाह—हरेः पादाम्बुजाश्रया इति । चरणाम्बुजाश्रया उभया ॥ ५ ॥

ततः किमत आह—

ता नः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः ।

प्रकाशः

+ द्वैपायनेत्यत्र । सर्वरूपत्वमिति । भजनीयसर्वरूपत्वम् । अत्र यद्ये सर्वात्मनेत्यादिना, सर्वरूपेत्यादिना च यथायथं शरणमार्गीयभक्तिमार्गीयौ सर्वात्मभावौ विवेचितौ ज्ञेयौ ।

+ किमित्यत्र । तत्त्वेनेति । तत्संवादत्वेन ।

रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिवन् ॥ ६ ॥

× ता नः कीर्तयेति । सूतत्वाद्देयं चेत्त्राऽऽह—भद्रं त इति । ते यद्रमस्तु, ब्राह्मणानामाशिष एष देयाः । कथानामाधिक्ये हेतुमाह—कीर्तन्यान्पुदाराणि कर्माणि यस्येति । भगवतः कर्मणां स्वभावद्वयम्, यः कश्चन तानि कीर्तयेदेव, अफलार्थी फलार्थी च । अफलार्थिनो नित्यविधिः—कीर्तन्यानीति । फलार्थिनस्तु सर्वाण्येव फलानि । पात्रापात्रविचारव्यतिरेकेणैव सर्वफलदातृण्युदाराणि; तस्मात् कीर्तनीयानि । सर्वेषु पदार्थेषु सन्ति रसाः, रसज्ञं प्राप्याऽभिव्यक्ता भवन्ति । भगवतस्तु कर्माण्यभिव्यक्तान्येव, रसज्ञः परमपेक्ष्यते । कथानां स्वविषयरूप्यत्वादकत्वं पूर्वमवोचाम । यथाऽऽग्नेयैर्नौपधेन क्षुज्जायते, एवमत्रेन च तृप्यते । अत्रमेव चेत् क्षुज्जनकं स्यात्, कथं तृप्येत ? तद्वत् रसज्ञः को वा, नु निश्चयेन, तृप्येत ? पीतेनाऽमृतोत्तरत्रेच्छोत्पादनात् । स हि दुःखहर्ता स्मरन्नेव; दुःखं चाऽऽस्मतिरोभावात्, तिरोभावकश्च प्राकृतो गणः, स भूयानिति । कालादिरपि । अतो निरन्तरोत्पद्यमानदुःखनिवृत्त्यर्थं हरिः स्मर्तव्यः । किञ्च, लोके आलस्ययुद्धेगादिषु लीलया स्वास्थ्यं भवति; स्वस्याऽन्यस्य वा, क्रियमाणया कीर्त्यमानया वा । मृत्योर्भयं सर्वेषाम्, तत्राऽवश्यापेक्षममृतम् । किञ्च, पानस्य किवत्कालव्यवधाने, कालादिना, प्राकृतैर्वा, मध्ये रसान्तरोत्पादने अलं मन्येताऽपि; अस्मरणाद्वा । पिवन्नेव कथं तृप्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्गलीला प्रथमत आरभ्यत इति ज्ञापयितुं व्यासः स्वयमाह—

एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः ।

भगवत्परिप्ताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति ॥ ७ ॥

✽ एवमुग्रश्रवा इति । उग्रं श्रवःकीर्तिर्यस्येति । इदमुग्रत्वं भगवत्कीर्तिविरोधिनिराकरणार्थम् । रोम-हर्षणस्याऽयं पुत्रः, उग्रश्रवा इति नाम्ना । ऋषयो हि ज्ञात्वा पृच्छन्ति, अनेन कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति । नैमिषमेवाऽयनं येनाम्; वैष्णवक्षेत्रे स्थिता देशगुणेनाऽपि वैष्णवा भवन्तीति । आत्मनि यावान् परिकरो वाद्याभ्यन्तरभेदेन देहादिः, बुद्ध्यादिर्वा; तत्सर्वं भगवत्येवाऽर्पितं येन, तादृशस्थैतदेव कृत्यम्; अतस्तान्मत्पाह—श्रूयतामिति । स्वस्य वचनं सिद्धम्; तेषां श्रोतृत्वं स्थिरीकरोति—श्रूयतामिति । शुक्रस्तु मध्ये न विरत इति तस्य प्रेक्षेनोत्तरम् । विदुरवाक्यं शुक्रोऽप्याहेति ज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥

सूतस्तु विदुरः प्रश्नं कृतवानित्याह—

सूत उवाच ।

हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् ।

प्रकाशः ।

✽ ता न इत्यत्र । पूर्वमिति । द्वितीयस्कन्धस्य तृतीयाध्याये 'ज्ञानं यदा मतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रम्' इति श्लोके ।

✽ एवमित्यत्र । ज्ञातव्यमिति । 'कुत्र क्षुत्तुर्भगवता' इति श्लोके संवादस्य सर्वस्याऽपि श्रुत्वा-पदनुरोधेन ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं संजातहर्षो मुनिमाह भारतः ॥ ८ ॥

+हरेरिति । शुक्रस्तु प्रभ्रमेवाऽऽह, अयं तुषोद्धातमनुवदति, विदुरप्रभ्रमेनैव विशेषतो हिरण्याक्षवध-
ाकृत्वात् । सर्वदुःखहरणार्थमेव क्रोडतनुर्भगवता धृता । स्वमाययेति स्वाधीनया मायया, यथा-
परिवर्तमानया । लोकप्रदर्शनार्थं तथाभावं बोधयति, संपादयति वा; अत एव मायया धृतक्रोड-
ोस्तस्य चरित्रद्वयम्—भूम्युद्धरणमिष्टरूपम्, हिरण्याक्षहननमनिष्टनिवृत्तिरूपम् । उभयं श्रुत्वा संजात-
ः । अनुवादेऽपि भगवतो माहात्म्यज्ञापनार्थमुभयोर्लीलात्वमाह मध्ये—लीलामिति । उभयं लीला ।
हिरण्याक्षो भगवदीय इति स एव लीलात्वेनोक्तः । विशेषणपर्यवसाने तु लक्षणा, गौरवं च स्यात्; हि-
रण्याक्षचरित्रं चाऽधिकं स्यात् । एवं सर्वं लीलैव भवति । हर्षोत्पत्ती रुच्युत्पादकत्वेन । मुनिमित्यभिप्र-
ानार्थम् । भारत इति प्रकृते रसान्तराजनार्थम् ॥ ८ ॥

विदुर उवाच ।

प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ।

किमारभत मे ब्रह्मन् ! प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥ ९ ॥

ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायम्भुवो मनुः ।

ते वै ब्रह्मण आदेशात्कथमेतद्भावयन् ॥ १० ॥

सद्वितीयाः किमसृजन्स्वतन्त्रा उत कर्मसु ।

आहोस्वित्संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ॥ ११ ॥

प्रजापतिपतिरिति । विदुरस्त्वेवं मन्यते, भक्तो हि ब्रह्मा सृष्टिं कृतवानेव; अतः परं भक्त्युपयोगेव
। शिष्टकार्यं करिष्यतीति । किमारभतेति ब्रह्मकार्यविषयकः प्रथमः प्रश्नः । भक्तेन भगवदर्थमेव सृष्टा इति
रीच्यादयोऽपि कीदृशान् भक्तानुत्पादितवन्त इति द्वितीयः प्रश्नः । तत्राऽपि प्रकारत्रयं भक्तजनने तारतम्य-
भेदार्थम् । सद्वितीया इति । सद्वितीयाः सभार्गाः, तथा सति प्राकृतभक्तोत्पत्तिः । स्वतन्त्रा एकाकिनः, तथा

प्रकाशः ।

+ हरेरित्यत्र । ननु लीलायाः कर्मात्मकत्वाद्भूम्युद्धारस्य लीलात्वं युक्तम्, न तु हिरण्याक्षस्य पुरुषत्वा-
याशङ्काहः—हिरण्याक्ष इत्यादि । भगवदीय इति । भगवत्कीडोपकरणाम्भक्तः । तथा च, तस्यापि
लीलेच्छासम्पादितसत्तारत्वेन लीलाशेष इति लीलात्वेनोक्त इत्यर्थः । ननु किमित्येवं कल्प्येत तद्वहन-
। लीलात्वं वक्तव्यमित्याशङ्क्यामाहः—विशेषणेत्यादि । अत्र हि विशेषणभूतं हतपदं कर्मव्युत्पन्नम्,
य भावव्युत्पन्नत्वमङ्गीकार्यम्, हिरण्याक्षपदस्य तदन्वयार्थं तद्वत्तद्वितीयायाः पदार्थं लक्षणाऽङ्गीकार्येति
पर्यवसाने लक्षणा गौरवं च स्यात् । हिरण्याक्षकृते भगवल्लीलायामप्रवेशात्तद्वितीयास्य सर्गलीलामध्या-
गवित्ताऽऽपिषयं स्यात्, अतः ता पक्षो न युक्तः । एवमस्मदुच्छरीत्यात्य(१)भी कारे तु यथा यागपदेन कर्म-
विषयपदार्थमङ्गहः, यथा च 'राणां द्वेष्टी' इत्यत्र तदुपकरणसंप्रसारणः सापेक्षवृत्तिकत्वादेवं लीला-
स्याऽपि मापेक्षवृत्तिपदेन तच्छेद्यभूतं सर्वं लीलैव भवति, प्रनुरमयोगाच्च न लक्षणादिदोष इत्यममेव
। व्यापानित्यर्थः ।

सति ज्ञानिमक्तोत्पत्तिः । संहता मिलिताः, तथा सति परममक्तोत्पत्तिरिति । यदि ब्रह्मा प्रजापतिसृष्ट्यनन्तरं न किञ्चित् कुर्यात्, प्रजापतिरेव भवेत्, न तु प्रजापतिपतिः । सर्गस्य प्रवाहवत्प्रवर्त्तमानत्वान्न मरीच्यादिभ्यो विशेषः । प्रजापतिसृष्टिव्यतिरेकेण केवलं प्रजासृष्टौ रक्षकामावात् प्रजा अमर्यादाः स्युः; तत्सृष्टौ तु तैरेव प्रजा भविष्यन्तीति प्रजासर्गे प्रजापतीनेव सृष्टवान् । सृष्टेत्येवाऽनुवादः । पूर्वशेषव्यावृत्त्यर्थमारभतैत्युक्तम् । ब्रह्मन्निति ज्ञानार्थम् । म इति स्वाधिकारिज्ञानात् । ब्रह्मणस्ततोऽप्यलौकिककरणज्ञानार्थमाह—अव्यक्तमार्गविदिति । अव्यक्त इति कारणरूपं ब्रह्म, तस्य मार्ग उत्पत्तिप्रलयप्रकारः । कथं तस्मादेते समायान्ति, कथं प्रविशन्तीत्येतद्ब्रह्मैव जानाति । सर्वस्याऽपि कारणमव्यक्तमिति तथोक्तम् । द्वितीयं प्रश्नमाह—ये मरीच्यादयः स्वतन्त्राः सृष्टाः, मनुस्तु सभार्यः । ते सर्वे सृष्टौ नियोजिताः । निश्चयेन ब्रह्मण आदेशादेतत् जगत् कथमभावयन् ? उत्पादितवन्त इत्यर्थः । कर्मसूत्रादनादिष्वन्येष्वपीति भिन्नं वाक्यम्, न ह्युत्पादनमात्रेणैव सर्वं भवति । सर्वं इति वचनात् त्रिचतुराः, सर्वे वा कृतवन्त इति प्रश्नः । इदमिति परिदृश्यमानस्य कार्यस्य विद्यमानत्वादवश्यं कृतिः, प्रकारः संदिग्ध इति प्रश्नः । स्मेति प्रसिद्धे, नेदं जगन्मायिकम्, अमसृष्टं चेति कथनार्थम् । अतः सम्यगरूपयन्, कास्त्वेन्याऽभिव्यक्तं केन प्रकारेण कृतवन्त इति प्रश्नः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

× सृष्टिभेदान् वक्तुं साधारणीं सृष्टिमनुवदति षड्भिः, भगवद्गुणत्वाय । महत्तत्त्वमहङ्कारः सकार्योऽण्डं तथैव च । नारायणत्वं पञ्च च ब्रह्मा चेत्यत्र षट्क्रमात् ॥ १ ॥ प्राकृताः षड्भिः सृष्टा एकादश तु वैकृताः । सगुणास्तु नवैतेषु पुरुषो भगवत्कृतः ॥ २ ॥ निर्गुणः प्रोच्यते पुष्पिः शब्दब्रह्मात्मनो (?) ऋषिः । एवं सप्तदश प्रोक्ता यज्ञात्मानो मता इमे ॥ ३ ॥ तेनैव प्रथमं देवसृष्ट्यते सर्गलीलया । अतस्तदर्थसर्गोऽयं नाऽन्यथेति निरूपितम् । वेदे सर्गोऽयमेवोक्तस्तस्मादुभयतो महान् ॥ ४ ॥ प्रथमतो महतः सृष्टिमाह—

मैत्रेय उवाच ।

दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणाऽनिमिषेण च ।

जातक्षोभान्नगवतो महानासीद्गुणत्रयात् ॥ १२ ॥

प्रकाशः ।

× दैवेनेत्यत्र । साधारणीमिति । सर्वकल्पेष्वेकरूपम् । प्राकृताः सृष्टा इति । भगवता सर्वसृष्टि-कारणत्वेन सृष्टाः । वैकृता इति । तत्तत्सृष्टिकारणभूताः । नन्वविद्यादित्रयप्यन्तर्गणनायां सर्गा बहवो भवन्तीति कथमेकादशेत्याकाङ्क्षायां विमाजकोपाधिविचारेण तावत्त्वमित्याशयेनाहुः—सगुणा इत्यादि । एतेष्वेकादशसु पुरुषो मनुसर्गः, पुष्पिः पूर्वसृष्टेः स्तुत इति निर्गुणः प्रोच्यते । शब्दब्रह्मात्मनः सकाशाज्जात ऋषिः, ऋषिसर्ग एकादश इत्यर्थः । समुदायसङ्घाप्रयोजनमाहुः—एवमित्यादि । ‘एष सप्तदश प्रजापतिः’ इति श्रुतेरस्य सर्गस्य यज्ञियाक्षरसमानसङ्ख्याकत्वादिमे यज्ञात्मानो मताः । देवो भगवान् सर्गलीलया प्रथमं तेन यज्ञेनैव सृष्ट्यते । अतोऽयं सर्गस्तदर्थो भगवदर्थः । नाऽन्यथा न जीवार्थ इतीदं निरूपितं सङ्घट्टया बोधितम् । तथा चेदं समुदायसङ्घाप्रयोजनमित्यर्थः । संस्यामात्रस्याऽनिर्णयकत्वमाद्यष्टय दैवन्तरमाहुः—वेद इत्यादि । उभयत इति । सङ्घातः शब्दतश्च, प्रमाणतः प्रमेयतश्चेति या । एवं सङ्घातात्यर्थमुक्त्वा वैदक्ष्ण्यं बोधयितुं व्याकुर्वत—प्रथमत इत्यादि । त्रय इत्यादि । तथा च,

दैवेनेति । अयं महान्, न प्रकृतेः, किन्तु ब्रह्मण एव गुणवैषम्याजातः । अत्र त्रयो गुणाः—दैवम्, परं, कालश्चेति । दैवं भगवदिच्छा, काम इति यावत् । तस्य तु स्वरूपमिदमिस्थतया वक्तुमशक्यमिति दूषिततर्कमुक्तम् । स कामो देवसंबन्धी, 'सोऽकामयत' इति श्रुतेः । स च कामो न निरूपित इति निरूपकाणामतर्कः । परोऽत्र पुरुषोऽक्षरं वा, स राजसः । अनिमिषः कालस्तामसः । चकारानिमित्तमापद्यन्ते कर्मस्वभावादयोऽपि कालादिभेदाः । एतैस्त्रिभिर्गुणैरपि जातः क्षोभो यस्य, तस्माद्भगवतः पुरुषोत्तमान्महानासीत् । एते भगवद्रूप एवेति न तत्त्वपदप्रयोगः । गुणत्रयादिति सांख्यिदानन्देभ्यः, तदंशेभ्यो वा ॥ १२ ॥

महतः सकाशात् सकार्यम्याऽहङ्कारस्य सृष्टिमाह—

रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवचोदितात् ।

जातः ससर्ज भूतादिविद्यदादीनि पञ्चशः ॥ १३ ॥

*रजःप्रधानादिति । महास्त्रिगुणात्मकोऽपि अहङ्कारमृष्ट्यर्थं रजःप्रधानो जातः । स त्रिविधोऽपि रजोभेदकृत एव । तत्रापि भगवदिच्छा प्रेरिकेत्याह—दैवचोदितादिति । स जात एव त्रिविधोऽपि पञ्चशः ससर्जेति संबन्धः । तत्र भूतादिस्तामसः । स आकाशादीनि भूतानि पञ्च, मात्राश्च पञ्चेति । एवमिन्द्रियादिरपि; ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि, प्राणादीनि, नागादीनि च । सृष्टवान् देवादश्च तत्तदभिमानि दैवदिगादीन् पञ्च; बह्मदादींश्च; मनः, अन्तःकरणदेवताचतुष्टयं च । एवं पञ्चशस्त्रिलिङ्गोऽप्युत्सादितवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

तैर्ब्रह्माण्डनिर्माणमाह—

तानि चैकैकशः सप्तमसमर्थानि भौतिकम् ।

संहत्य दैवयोगेन हैममण्डमवासृजन् ॥ १४ ॥

मकाशः ।

सत्त्वरजस्तमःस्थानापन्ना एत इत्यर्थः । न निरूपित इति । 'बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतौ सामान्याकारेणोक्तोऽपि येन प्रकारेण बहुत्वम्, येन च प्रकारेणोचनीचत्वादिरूपः प्रकर्षः, तेन विशेषाकारेणाऽनिरूपितः । स राजस इति । रजःस्थानापन्नः । न तत्त्वपदप्रयोग इति । तत्त्वं हि तस्य भावः, धर्म इति यावत् । अत्र तु धर्मिण एव तथाऽऽविर्भावात् तत्त्वपदप्रयोग इत्यर्थः । एवं च पूर्वस्मादस्य वैलक्षण्ये गुणभेदः, साक्षाद्भगवतः कारणत्वम्, सत्त्वपदप्रयोगश्चेति गमकत्रयप्रयोज्यम् । सांख्यिदानन्देऽपि गुणपदप्रयोगस्याऽप्रामिदत्वात् पशान्तरमाहुः—तदंशेभ्यो चेति । द्वितीयस्कन्धोक्तैः सत्त्वादभ्यः ।

* रजःप्रधानादित्यत्र । अपापि वैलक्षण्यमाहुः—स इत्यादि । त्रिविधोऽपि । अहङ्कारः । रजोभेदकृत एवेति । पूर्वं तत्त्वपदप्रयोगात्, द्वितीयस्कन्धे च 'महतस्तु विगुर्वाणाद्रजःसर्वोपवृंहितात् । तमःप्रधानात्' इति महद्विशेषणात्, अत्र ॥ 'रजःप्रधानात्' इति गुणान्तरापवृंहणानुक्तेश्च । देवताचतुष्टयमिति । चन्द्रद्रव्यदेवताः ।

तानि चेति । असमर्थत्वात्पुंसकनिर्देशः । चकारादेवादर्थाऽप्येकं कार्यार्थे क्षोभयितुमशक्ता इत्युक्तम् । एकैकशः प्रत्येकं ब्रह्माण्डनिर्माणे अशक्ताः, यतः सर्वभूतात्मकं ब्रह्माण्डम् । अतः संहत्य भगवदिच्छया प्रकाशबहुलं सुवर्णमयं ब्रह्माण्डममृजन् । अत्रोपसर्गो नानार्थोऽपि प्रकृते रक्षावाचकः, दृढमनश्चरमष्टद्विधमण्डमसृजन्निति ॥ १४ ॥

तत्र प्रविष्टो भगवान् नारायणो जात इत्याह—

सोऽशयिष्टाऽब्धिसलिले आण्डकोशो निगत्मकः ।

साग्रं वै (संपूर्णं) वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥ १५ ॥

स इति । अब्धिसलिल इति प्रलयोदके । पूर्वं वा समुद्रनिर्माणम्, 'अप एव समर्ज' इति वाक्यात् । स एवाण्डः कमलकोशात्मको जातः, यथाण्डात्पक्षी भवत्येवं कोशात्मको जातः । स आण्डकोश इत्युच्यते । स हि भगवदर्थं सृष्ट इति नाऽन्यस्तत्र प्रवेशमर्हति, अतो निरात्मक एव संपूर्णं वर्षसाहस्रमशयिष्ट । ततो भगवान्, अनु उत्पत्त्यनन्तरम्, अत्रात्सीत् तत्रैव वामं कृतवान्, तं प्रविवेशेति वा । तत्र प्रयोजनादिजिज्ञासा न कर्तव्येत्याह—ईश्वर इति ॥ १५ ॥

एवं नारायणत्वमुक्त्वा तस्मात् पथोद्भवमाह—

तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति ।

सर्वजीवानिकायौको यत्र स्वयमभूत् स्वराट् ॥ १६ ॥

तस्य नाभेरिति । प्राकृतपद्मवत् तस्य विकासजनकसूर्याद्यपेक्षार्थमाह—सहस्रार्काः, तेभ्योऽप्युरभिका दीधितिर्यस्य । न केवलं तस्य जगत्प्रकाशकत्वम्, किन्तु जगदाधारत्वमपीत्याह—सर्वजीवानां समूहस्थानमिति । उत्पादकं च तदेवेत्याह—यत्र कमले स्वयं भगवानेव, स्वराट् ब्रह्मा अभूत् । ततः सर्वं भविष्यतीति भावः ॥ १६ ॥

यथा ब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिर्भवति, तथोपायमाह—

सोऽनुविष्टो भगवता यः श्रेते सलिलाशये ।

लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ॥ १७ ॥

× सोऽनुविष्ट इति । भगवता सह अनुविष्टः प्रविष्टः । को भगवानित्याकाङ्क्षायामाह—यः श्रेत इति । सलिलमेवाऽऽशयो गृहम् । नारायण इत्यर्थः । ततः किं जातमत आह—लोकसंस्थामिति । लोकानां सम्यगवस्था, जातिगुणस्थानभेदेन यथा पूर्वकल्पे स्थिता । नन्वस्याः सृष्टेस्तथा सति को विरोध इत्याशङ्क्याऽऽह—संस्थया स्वयेति । अत्र स्वयमेव भगवान् तथा स्थितः, आकृतिमात्रसमता तु पूर्वेण । एवं पट्टिषा मूलमृष्टिर्निरूपिता ॥ १७ ॥

* कार्यसृष्टिनिरूपणे प्रथमं तामसीं सृष्टिमाह—ससर्जोति त्रिभिः, कार्यकरणतत्कार्यभेदेन—

प्रकाशः ।

× सोऽनुविष्ट इत्यत्र । अत्रापि वैलक्षण्यं बोधयन्ति—अत्रेत्यादि ।

* ससर्जेत्यत्र । कार्यकरणेत्यत्र । करणपदेन छाया बोध्या । तेन अत्रापि वैलक्षण्यं बोधितम् । पूर्वं दशमे 'अवादिहृतम्' इत्युक्तम्, एकादशे च करणं नोक्तम्, परन्तु 'अज्ञानवृत्तयः' इति कथनादज्ञानमेव

ससर्जं छायायाऽविद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः ।

तामिलमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातमः ॥ १८ ॥

तत्र प्रथमं स्वस्मिन् विद्यमानतमसा तामसं पञ्चविधं कार्यमाह—छायायाऽविद्यामिति । आत्मा देह-
स्तथा छाया सात्त्विकादिविभेदजाः । तामसी तत्र वै छाया तस्यामपि हरिः स्वयम् ॥ १ ॥ त-
तश्छाया हि करणमविद्यां प्रति नाऽन्यथा । एतस्याः पञ्च पर्वाणि, पूर्वस्मात्तु विशिष्यते ॥ २ ॥
ससर्जग्रेन्धतामिस्रमिति पूर्वप्रकल्पना । अन्यथेयं समारूपाता महामोहफला मता ॥ ३ ॥ अत्र प्र-
थममविद्यायाः पर्वाणां मध्ये तामिस्रम्; मगवतो वैमुख्ये महामोगेच्छा परमं बाधकम्, तदनु मोगेच्छा,
ततोऽप्यज्ञानं स्वल्पम्, ततोऽपि पुत्रादिषु विकलेषु सकलेष्वहमेव विकलादिरिति । एतस्यैवैराम्यजनक-
त्वादज्ञानात्समीचीनता । ततोऽपि देहाहङ्कारो भगवत्सर्वोपायिकत्वादुत्कृष्ट इति । प्रकृत एव त्वयं क्रमः ।
अग्रत इति । अग्रिमेयं छायेति लक्ष्यते, अन्यथा प्रथमनिरूप्योऽग्रिमो भवत्येव ॥ १८ ॥

यया मूर्त्या एषा छाया भवति तां मूर्तिं जहौ—

विससर्जाऽऽत्मनः कायं नाऽभिनन्दंस्तमोमयम् ।

जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृप्तमुद्रवाम् ॥ १९ ॥

विससर्जेति । तस्यास्तामसत्वं कार्यवशादवगम्यते । वस्तुत इयं सृष्ट्युपयोगिनीति तस्या अभिनन्दन-
मुचितम्, तदपि न कृतवान् । तत्र हेतुः—तमोमयमिति । अस्यां स्थितायां भगवद्वैमुख्यं * भविष्यतीति
तां तनुं त्यक्तवान् । अतेजसां हरिवैमुख्यं सुखकरमिति तामन्वेयं यक्षरक्षांसि जगृहुः । सा राज्यभिमानीनी
देवता जाता । त्यक्तायास्तस्याः कार्यमाह—क्षुत्तृप्तमुद्रवामिति । पूर्वकल्प एवोत्पन्नानि यक्षरक्षांसि, य-

प्रकाशः ।

तत्र करणमिति । वैलक्षण्यान्तरं कारिकाभिः स्पष्टयन्ति—आत्मेत्यादि । विशिष्यत इति । अविद्यारूपं
मिन्नमुत्तमं च भवतीत्यर्थः । महामोहफलेति । महामोहोत्तमपर्विका । परमं बाधकमित्यादि । एतेषां
बाधकरूपत्वेऽपि भगवदुपयोगित्वमेवं ज्ञेयम् । तथाहि—इन्द्रस्य यथा मत्स्रभङ्गद्युतरुहरणयोरुच्यमाने
क्रोधजनकमज्ञानं तामिस्रं महामोगेच्छारूपं भक्तौ बाधकमपि गोवर्धनोद्धरणद्युपयोगि; अत एवाऽग्नेऽनुग्रहो
योधितः ‘मत्स्रभङ्गोऽनुग्रहः’ इति । एवमन्धतामिस्रमपि वज्रप्रसेनयोर्भोगेच्छारूपं भगवल्लीलोपयोगि, ‘न्यबो
भयदेवनिधारय’ इति याक्यात् । उग्रसेनादीनां भोगेच्छा तु राजधर्मेषु भगवन्नारदसंवादे ‘दास्यमैर्धर्वा-
देन प्राते(ती)नां वै करोम्यहम् । अर्धमाक् चास्मि भोगानां वागदुरुक्तानि च क्षमे’ इति भगवद्वाक्येषु ‘वज्र-
सेनयो राज्यं नाप्नुं शक्यं कथंचन’ इत्यादिनारदवाक्येषु च स्पष्टम् (१) । एवं तमःपर्वरूपमज्ञानं च मातृश-
र्पादीनां ‘सघो नष्टस्मृतिः’ इत्यादिषु स्फुटमेव । पुष्ट्युपयोगित्वमत्रैव ‘ततोपि’ इत्यादिना विवृतमिति-
सर्वं मुख्यम् । प्रकृत इति । तामप्यन्तमिदम् । अग्रिमेति । स्वदर्शनयोग्या । यथा पृष्ठस्थे सूर्ये तथेत्यर्थः ।
एवमथानुक्तौ बाधकमाहुः—अन्यथेत्यादि । तथा नाऽग्रत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः ।

* भविष्यतीति । यथा प्रक्षिताध्यायोक्तवत्सादरणे जातम्, तथा भविष्यति । अत्र च तादृशत-
नुत्पादकभावेन तत्कार्यं नैतत्कस्याप्यत्र ब्रह्मण इत्यपि स्फुटतीति बोध्यम् ।

एदेवसर्गमध्ये गणनात् । अथवा, पूर्वोक्तायाः पञ्चपर्वाया एतानि देवताः, अतः पञ्चपर्वा सदेवोत्पन्नेति । अत्रैव तेषामुत्पत्तिः । अत एव स्वकारणभूतां तां जगृहुः ॥ १९ ॥

तस्याः स्पर्शमात्रेण यक्षरक्षसां क्षुत्तृड् जातेत्याह—

क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः ।

मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृड्दिताः ॥ २० ॥

× क्षुत्तृड्भ्यामिति । ततः पूर्वमस्मिन् कल्पे क्षुत्तृड्द्रवो न स्थितः । स्थितावपि देवाधिष्ठानसहितौ न स्थिताविति कामादिवत्पूर्वं स्थितौ, वृक्षाणामिव सखौ । अतो महद्द्रव्यां क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टा भक्षान्त-
रस्याऽमुपसृष्टत्वात् ब्रह्माणं जग्धुमेवाऽभिदुद्रुवुः । पूर्वं नपुंसकत्वेन निर्दिष्टा अपि । प्रतिनिर्देशे पुंस्त्वेन निर्देशो ब्रह्मापेक्षयाऽपि बलिष्ठत्वात् । अत्र केचिदाहुः—मा रक्षतैनमिति । एनं ब्रह्माणं मा रक्षत । इदानीं माययाऽ-
विद्यया वा क्षुत्तृड्पशान्तिं कुर्यादपि, तथाप्येनं मा रक्षत, पुनरुपद्रवान्तरमुत्पादयिष्यतीति । अन्ये त्याहुः—
जक्षध्वमिति । ‘जक्ष भक्षहसनयोः’ इति भक्षणार्थो जक्षः, यक्षघातुर्वा भक्षणार्थः । ननु कथं पितरमेव-
मुचुरित्याशङ्क्याऽऽह—क्षुत्तृड्दिता इति । नहि पीडितः किञ्चिज्जानाति धर्माधर्मम् ॥ २० ॥

ततः किंजातमित्याकाङ्क्षायामाह—

देवस्तानाह संविन्नो मा मां जक्षत रक्षत ।

अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं वभूविथ ॥ २१ ॥

+ देवस्तानाहेति । देवत्वात्तस्य तथा ज्ञानम्, तामसोत्पादनात् तस्य तथा भयम् । भगवदिच्छयैव
तथा जातमिति तन्निराकरणार्थं स्वयं देहे त्यक्ते भगवतः कोपादेवं जातमिति लक्ष्यते, अन्यथा दैन्यमात्रे
कृते ते न त्यजेयुः । मा मां जक्षत रक्षतेत्याह । मां मा जक्षत मा भक्षतेत्यर्थः, किन्तु रक्षत । तत्रोपपत्ति-
माह—अहो मे यक्षरक्षांसीति । अहो इत्याश्चर्ये । न हि पुत्राः पितरं भक्षयन्ति, यतो मे यक्षरक्षांसि
प्रजाः, पुत्रा इत्यर्थः । ननु यक्षरक्षसां पुत्रत्वे किमस्माकं तत्राऽऽह—यूयं मे यक्षरक्षांसि वभूविथ ।
‘मा रक्षतैनं यक्षध्वम्’ इति वचनात् यूयं यक्षरक्षांसि, अत एव मे प्रजा वभूविथ । प्रजेति जाति-
वचनम् । सर्वेऽपि मम प्रजामात्रम्, तेन मध्यमपुरुषैकवचनमुपपद्यते । एवं प्रार्थनया सह चतुर्थः प्रथम-
सृष्टिर्निरूपिता ॥ २१ ॥

सात्त्विकीं सृष्टिमाह—

देवताः प्रभया या या दीन्यन्प्रमुखतोऽसृजत् ।

तेऽह्रिपुर्देवयन्तो विसृष्टां तां प्रभामहः ॥ २२ ॥

प्रकाशः ।

× क्षुत्तृड्भ्यामित्यत्र । देवाधिष्ठानसहिताविति । क्षुत्तृड्पदार्थाविति रोपः ।

+ देय इत्यत्र । तन्निराकरणार्थमिति । तामसोत्पत्तिन्निराकरणार्थम् । एवं जातमिति । भयमात्रं
जातं । अन्यथेति । सर्वथा मारणेच्छायाम् ।

देवता इति । प्रभा यथा दीपस्य, यथा वा भणे, सूर्यादेर्वा, तथा ब्रह्मणोऽपि, अतस्तथा प्रभया देवता असृजत् । प्रभया सृष्टा देवता विशिनष्टि—या या प्रमुखतो दीव्यन् । सम्मुखतया या या देवता क्रीडन्ति, उपास्या देवता सूर्यादिरूपा, ता एव प्रमुखत उपासकस्य क्रीडन्ति । एव ता. सृष्टा दोषाभावेऽपि भिन्नभावोत्पत्तेस्तामपि तनु विससर्ज । ततो ब्रह्मणा विसृष्टा ता प्रभारूपाम्, त एव देवा, पूर्वं स्त्रीत्वेनाऽप्युक्ता, अहारिषुः हृतवन्त, गृहीतवन्त इत्यर्थः । अहोरूपा दिनरूपाम् । अहानिषुरिति पाठेऽप्यर्थः स एव ॥ २२ ॥

रजसा सृष्टिमाह—

देवोऽदेवाञ्जनतः सृजति स्माऽतिलोलुपान् ।

त एनं लोलुपतया मैथुनायाऽभिपेदिरे ॥ २३ ॥

देव इति । पूर्वं तत्तद्भावापनस्तत्तत्सृष्टिं करोति, दैत्यसृष्टिं तु देवभावापन्नः करोतीत्याह—देव इति । अदेवान् देवमतिपक्षान् । अञ्जनत इति गुह्यस्थानात् कटिस्थानाद्वा, कटिमारभ्य जानुपर्यन्ताद्वा, यत्रैव कामसन्धः । अतिलोलुपानिति उत्कटकामान् । कामस्तु स्त्रीसम्भोगात्मको मुख्यः । मैथुन पुरुषेऽपि भवतीति ते अमुरा, एनं प्रजापतिम्, मैथुनार्थमाभिपेदिरे । । यथा मातु सङ्गो निषिद्ध, तथा पितृसङ्गोऽपि, तथापि लोलुपतया तथा हृतवन्त । कामेनाऽस्थिरत्वं लोलुपता, कामो विवेकादीना नाशक २१

तत किं जातमत आह—

ततो हसन्तभगवानसुरैर्निरपन्नपैः ।

अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ॥ २४ ॥

तत इति । प्रथमतो हसन् जात । तेषां लज्जाभावेन हास्यम् । तदनन्तरं सभगवान्, भगवता सहितो जातः, भगवद्धर्म एव तस्य स्थितो जातः, न देवधर्म, अन्यथा तैः सह क्रीडा कुर्यात् । रसाभासेन प्रवृत्ता इति निरपन्नपैः । अन्यतो लज्जाऽपन्नपः । अमुराश्च स्वभावतो रनःप्रधानाः, अतस्तैः, अन्वीयमानस्तरसा प्रथमतः क्रुद्धो जात, क्रोधेन कामो निवर्तनीय इति । तदनन्तरं भीतः, अभीताननिवृत्तान् दृष्ट्वा तत परापतत् परायणं दृष्टवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

त गच्छन् वैकुण्ठं गतः, यत्र भगवानभिषिष्टायाऽऽसन्न इत्याह—

स उपत्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् ।

अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपारमदर्शनम् ॥ २५ ॥

श उपत्रज्येति । लोकोपायेन नैते श्रान्ता भाविष्यन्ति, अलौकिकवस्तुपायो भगवत एव भवनीति शपयितुमाह—वरदमिति । वरो लौकिकपदार्थप्राप्त्युपायः । ते वरा लोके दृष्टप्राप्तिरूपा इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—प्रपन्नार्तिहरमिति । दैत्या अपि गता इति तेषामपि पदाविदार्ति हरेदन आह—प्रपद्येति । यतो हरिः । किञ्च, भक्तानामनुग्रहायैव वैकुण्ठमभिषिष्टाय स्थितः । तदाह—अनुग्रहायेति । भक्तानामनुग्रहार्थम् । भक्तानां यादृश रूपमनुरूपम्, तादृशमात्मनो दर्शनं यस्य । आत्मा म्यरूपम् । लोके तापान्, महतेषु तापिदान्दरूपमेव, नाज्जारात्मान्तरमिति । पौराणिकाम्लमन्तीत्याह ॥ २५ ॥

एवं भगवन्तं गत्वा, अमुनैः पीडितत्वात् स्तोत्रनमस्कारादिकमकृत्यैव विज्ञापनामेवाऽऽह—

पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेरणेनाऽसृजं प्रजाम् ।

ता इमा यमितुं पापा उपाक्रामन्ति मां प्रभो ॥ २६ ॥

पाहीति । तव प्रेरणेनाऽहं प्रजामसृजम् । तत्र दैत्यरूपा इमाः प्रजाः, मागेव यमितुमुपाक्रामन्ति-
अतः पाहीति संवन्धः । पालनसामर्थ्यम्, मम प्रेर्यत्वम्, तव प्रेरकत्वं च न सन्दिग्धम्; यतस्त्वं परमात्मा ।
परमश्चासावात्मा चेति नियामकभूत आत्मा । अत एव त्वयाऽहं प्रेरितः । एते एवंविधा उत्पत्त्यन्तीति
भवानेव जानानि, नाऽहम् । अतो दोषसमाधानमपि त्वयैव कर्तव्यमिति दोषविज्ञापना । निकटे चाऽति-
क्रमणं जायत इति शीघ्रतमाधानम् । तत्र सामर्थ्यज्ञापकम्—प्रभो इति ॥ २६ ॥

ननु त्वयोपार्जिताः प्रजाः; त्वं पिता ते च पुत्राः; अतोऽन्यतरहितं कर्तुमशक्यम्, उभयोस्तु
हितं विरोधे कथं भविष्यतीत्याशङ्क्य, दैत्येषु प्रसादाभावादन्यतरहितमेव प्रार्थयितुमाह—

त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः ।

त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव ॥ २७ ॥

त्वमेक इति । अनासन्नपदामिति विपरीते वचनादासन्नपदां त्वमेव, एकोऽसहायः, तेषामदृष्टादिक-
मप्यनपेक्ष्य, किलेति प्रसिद्धे, क्लिष्टानां लोकानां क्लेशं नाशयति । कालादिकृतश्च क्लेशः । तर्ह्येवमपेक्षा
स्यात्, तद्यादृश्यर्थमाह—त्वमेकःक्लेशद इति । अनासन्नपदामिति वाक्यात् ‘सुखं दुःखं भवो भावः’
इति शास्त्रानुसारेण नाऽत्र क्लेशदानम्, किन्तु भक्तिप्रवर्तकरूपेण । यथा कालादयोऽधिकारिणो दुःखदाः,
तथा भगवानपि स्वतन्त्रतया दुःखद इति त्वमेकः क्लेशद इत्युक्तम् । अनासन्नपदां त्वमेक एव क्लेशदः ।
ननु कथमेवं शास्त्रार्थो वैपस्यापादकः, तत्राऽऽह—तवेति । तव भूत्वा ये अनासन्नपदः, तेषामित्यर्थः ।
अनेन त्वदीयानां नाऽन्यः सुखदुःखदाता, किन्तु त्वमेवेत्युक्तम् कालस्य साधारणत्वाद्दुःखदानेऽपि त्वं
निवारक इति । ततोऽस्मद्दुःखं दूरीकर्तव्यम्, एते च निराकार्या इति ॥ २७ ॥

तद्गणवतो नाऽत्यन्तमभीष्टमित्युभयसमाधानमाह—

सोऽवधार्याऽस्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ।

विमुञ्चाऽऽत्मतनुं घोरामित्युक्तो विमुमोच ह ॥ २८ ॥

सोऽवधार्येति । दोषस्य निदानपरिजानेन तन्निवर्तकत्वे भगवतो मर्यादानाशकत्वं स्यादिति तदर्थ-
माह—विविक्ताध्यात्मदर्शन इति । विविक्तः सम्पत्कृत्या इतरवैलक्षण्यपूर्वकं विवेचितः अध्यात्मा
ब्रह्मसद्भातस्थितसकल्पदार्ढ्यः तत्र दर्शनं प्रत्यक्षतया ज्ञानं यस्येति । एतादृशो भगवान् ब्रह्माणमाह—विमु-
ञ्चाऽऽत्मतनुमिति । यथा तन्वा दैत्याः सृष्टाः, सा घोरा भवति, कारणातयात्वे तादृशकार्यानुत्पत्तेः । एव-
मुक्तो ब्रह्मा तां विमुमोच । विमोचनार्थं वा विविक्ताध्यात्मदर्शन इति ब्रह्मणो विशेषणम् । हेत्याद्यर्थे २८

भिन्नस्वभावेनोत्पादितत्वात् सा देवताऽपि द्वैत्याहितकारिणी, देवत्वाद्भ्रामिका च जातेत्याह—तामि-
त्यनुवर्णयति त्रिभिः—

ॐ तां कणचरणाभोजां मदविह्वललोचनाम् ।

काञ्चीकलापविलसदुकूलच्छन्नरोधसम् ॥ २९ ॥

अन्योन्यश्लेषणोत्तुङ्गनिरन्तरपयोधराम् ।

सुनासां सुदिजां स्निग्धहासलीलावलोकनाम् ॥ ३० ॥

देवता हि यादृश्या भावनया दृश्यते, तादृशी भवति । ते च कामातुरास्ता स्त्रिय रूपवती दृष्टवन्त । यादृशाश्च प्रकारास्तेषा मनसि रोचन्ते, ते ते देवतात्वात् तस्या दृष्टा अनुवर्ण्यन्ते । यावच्च दैत्यैर्न स्पृष्टा, तावद्ध हि स्थिता तथाऽऽत्मानं प्रदर्शितवती । यदा पुन सा स्पृष्टा, तदा तेष्वेव सन्निविष्टा सन्ध्याभिमा निनी देवतेति दृष्टाया वर्णनम्, स्तोत्रम्, निष्कटे गमनम्, कामलीलाया च प्रथमपूर्वक वर्णनमित्यष्टमिस्त प्रशसा निरूप्यते । ततो ग्रहणमेकेन, अर्द्धेन चाऽनुभव । कणन्तौ चरणावेव अभोजतुल्यौ यस्या । तस्या देहे अनाश्रुत द्वयमेव, पादौ मुख च, अन्यद्वल्गादिकम् । अतस्तेषा हीनाङ्गे स्पृष्टेति प्रथमतश्चरणवर्णनम् । नेत्रयो मुखजनकत्वादभोजत्वम् । ततो मुखवर्णनं स्वाभिलाषितप्रकारेण । मदेन विह्वले रोचने यस्याः । काञ्चीकलापेन विलसत् यत् दुकूलम्, तेन छन्नं रोधः कटिभागो यस्या । अनेन प्रकटाभरणं वस्त्रं च निरूपितम् । काञ्च्या कलापत्वम्, कला पातीति, श्लथद्वल्गाधारकत्वमित्यर्थः । अस्या नामप्युल्लृष्टत्वात् कलापतुल्यसमूहरूपा वा । रोधश्शब्दः कामकुण्डे स्नानार्थिना तटस्वनोषक । अन्योन्यश्लेषणौ, उत्तुङ्गौ ऊर्ध्वमुद्रतौ, निरन्तरौ मध्ये छिद्ररहितौ, पयोधरौ स्तनौ यस्या ॥ २९ ॥ १० ॥

एव रूप द्वाभ्यामुक्त्वा स्त्रीभावमनुवर्णयति—

गूहन्तीं व्रीडयाऽऽत्मानं नीलालकवरूथिनीम् ।

उपलभ्यासुरा धर्म सर्वे संमुमुहुःस्त्रियम् ॥ ३१ ॥

× व्रीडयाऽऽत्मानं गोपयन्तीम् । अत्राऽऽत्मा स्त्रीभावमापन्न, स ययैव चेष्टया गुप्तो भासते, व्रीडया तादृशी चेष्टा करोतीत्यर्थः । परिदृश्यमानावयवान् वक्षेण गोपयतीति केचित् । यथा बाह्या पदार्था बुद्ध्या परिकल्पिता, तथा व्रीडाऽप्यत्र । नीलवर्णा ये अलकाः, तेषा समूहयुक्ता च । अनेन तस्या स्वरूपाति निरूपितानि ।

केचिदेनामाध्यात्मिकीं वर्णयन्ति । चरणवर्णनं पद्यादिशब्दा, अर्धोदयास्तमययुक्तो चन्द्रसूर्यौ लोचने, आरत्ना मेघा काञ्ची, आकाशमेवाऽम्बरम्, तटा दिश, कामुकीकामुकयोर्मनोरथावेव स्तनौ, चक्रवाकौ वा, उत्तमा नासिका शुक्रा, दन्ता कुन्दादय, श्लेष्मणा द्विजा यस्या इति पक्षिणो वा योगात्, स्त्रियो यो

प्रकाशः ।

* तामित्यत्र । कलापः(?) समूहतुल्यरूपा वेति । कलापशब्दो बहु समूहे च वर्तते इति तदुभयमुक्तम् ।

× गूहन्तीं व्रीडयेत्यत्र । श्रीधरमतमाहु—परिदृश्यमानेत्यादि । पुन श्रीधरमतमाहु, अन्येषां वेदम् । केचिदित्यादि । तत्रास्वरसं बोधयितुमाहु—एत इत्यादि । आधिदैविकस्वरूपस्य तादृशत्वज्ञानं वा एव, न तु गोण्या कथनमात्रम् । यथेव नाऽङ्गीक्रियते तदा म्यूरूपो वाक्यार्थः असम्भवन् वाधिवम्यात्, मोदपयप्रहणाग्रिमवर्णनादिवाक्यानां च विरोधम्यादित्यर्थः ।

हास , पुरेण सह सन्धमूचक , तत्र या लीला तथा सहितमेवाञ्जलोकन यस्या । तत्काले कामिनी-
नाम् , विकसितपुष्पम्यभ्रमरादीनां वा, भावा । प्रतिक्षण सन्ध्यातिरोभाव एव गूहनम्, रज्जा तदानीन्तन
सत्कर्माणि, अन्यकार एव केशपाशः । एते धर्मा ज्ञापका एव, न त्वेतन्मात्रम्, अन्यथा वाक्यार्थो बाधित
स्यात्, सर्ववाक्यविरोधश्च । अतो ज्ञापकत्वेनैव एतेषां वर्णनमुचितम् । देवतायाम्नात्वात्वाभावे लोके सन्ध्या
या तथा भावा न भवेयुरिति ।

एष ता वर्णयित्वा तद्दर्शनकार्यमाह—उपलभ्येति । धर्मेति निदुरसगोधन मोहाभावात् । हे धर्मराजे
त्वर्थ । एतद्देशसंगोधन साम्प्रत राजत्वाभावात् विद्यमानधर्ममात्रगोधकम् । सर्वे असुरा संघमुहुः । मोहे
हेतु स्त्रीत्वमेव, अतोऽन्ते निरूपणम् ॥ ३१ ॥

दृष्टानां तद्भावेन मुग्धानां भावप्रतिपादक वाक्यमाह—

अहो रूपमहो धैर्यमहो अस्या नवं वयः ।

मध्ये कामयमानानामकामेव प्रसर्पति ॥ ३२ ॥

× अहो रूपमिति । रूपमनृचाश्चर्यत्वं विधीयते । अहो धैर्यमित्यपि तथा । चेष्टया कामस्त्वस्या
अपि महानिव लक्ष्यते, तथापि या न लोडुपा, अत आश्चर्यमग्या धैर्यमित्यर्थ । एतद्द्वयमपि भुक्तभोगा-
या , जरठाया वा, नाऽऽश्चर्यहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—अहो अस्या नव वय इति । नवमनुपमुक्तम्, प्र-
त्यग्रविकसितं या, वय उद्दिश्य आश्चर्यत्वं विधीयते । एवं दोषत्रयं तस्या कामलक्षणसंनिपातजनकम्, सा
कथमकामेव । अस्या अकामत्वज्ञापकं विशेषसर्पणमेव, स्तम्भोऽपेक्ष्यते मुख्यः । भावादीनां दृश्यमान-
त्वादकामेव । किञ्च, न केवलमस्या आन्तरा एव दोषा, किन्तु बाह्या अपीत्याह—मध्ये कामयमाना-
नामिति । वय सर्व एव कामयमाना , तेन कामस्याऽऽवश्यनत्वात्, वेष्टकत्वाच्च, मध्ये कथमकामा भवे-
दित्यर्थ ॥ ३२ ॥

परिचयाभावादिति चेत्, तर्हि ‘ संवादेन परिचिता करिष्याम ’ इत्यभिप्रेत्य सयादार्थं यत्न कृतव-
न्त इत्याह—

वितर्कयन्तो बहुधा तां सन्ध्यां प्रमदाकृतिम् ।

अभिसंभाव्य विश्रम्भात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ॥ ३३ ॥

वितर्कयन्त इति । प्रमदाकृतिं तां सन्ध्यां बहुधा वितर्कयन्तः पर्यपृच्छन्निति संग्रहः । बहु-
धेति स्वरूपसन्ध्याधर्मम्, न ॥ स्त्रीत्वे तस्याः सम्भोग्यत्वे वा सन्देहः, किन्तु सन्देहस्याप्यमे प्रक्ष्यन्ते ।
प्रधात्पर्यं स्वत एव ज्ञानार्थं वितर्कः । प्रकपेण मदो यत्न सकाशात् । स्त्रीत्या वा सा देवता । अभि-
तः संभाव्य स्तुत्वा, कुशलदिक् च श्रेष्ठेत्यर्थः । विश्रम्भादिति विवासात्, इयमस्मान् भजिष्यतीति ।
परितो नामगोत्रादिभेदेन । कुमेधस इति देवतात्वाज्ज्ञात्वात्, न हि देवता भोग्या भवति । दृश्यं सा,
न ॥ स्पृश्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रश्नत्रयमाहुः —

काऽसि कस्याऽसि रम्भोरु ! को वाऽर्थस्तेऽत्र भामिनि ! ।

प्रकाशः ।

× अहो इत्यत्र । विशेषमर्पणमिति । स्वाकारगोपनम् ।

रूपद्रविणपण्येन दुर्भगानो विवाधसे ॥ ३४ ॥

काऽमीति । जातिकुलप्रश्नः । कस्याऽसीति सवन्धिप्रश्नश्च, पितुर्भेतुश्च । अत्राऽऽगमने च किं प्रयो जनमिति तृतीय । परिचर्यार्थमेव ते प्रश्ना, न तूत्तरज्ञाने किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । भामिनीति स्तोत्रम्, हे भव्ये । आपाततो ज्ञायते महती, महतो महत् कार्यं तवेति । परमेकमेव तवाऽसामीचीन्यम्, यद्रूप द्रविणपण्येन दरिद्रानस्मान् बाधसे इति । रूपमेव द्रविण सुवर्णादि, तदेव च पण्यम्, बहुद्रव्येण च प्राप्यम्, यद्य च दुर्भगा, तन्मूल्यद्रव्यराहिताः; अतो बाधसे । केचित्तामसा उपायमज्ञात्वा एवमुक्तवन्त ॥३४॥

अन्ये त्वाहु —

या वा कास्वित्त्वमबले ! दिष्ट्या संदर्शनं तव ।

उत्सुनोपीक्षमाणानां कन्दुकक्रीडया मनः ॥ ३५ ॥

या वा कास्विदिति । त्वं या काचित् । वा इत्यनादरे । स्विदिति सम्भावनायाम् । संबन्धे सभा वनाया बाँडनादर । हे अबले इति संबोधनेन, बलरहिताया शुश्रूषण कर्तव्यमिति, पादसवाहनादिक करिष्याम इति जापितम् । वयं न दुर्भगा, किन्तु सुभाग्या इति निश्चितम्, यतः सदृशं तव जातम् । एतद्विष्ट्या । सापराधो वदन्ति—उत्सुनोपीति । तत् त्वं सर्वथा देवता, देवताभजनं देवतादर्शनं च नाऽरूपभाग्येनेत्यपि सूचयन्ति । त्वं नोऽस्माकं कन्दुकक्रीडया मन उत्सुनोपि । यथा आवभि सोमोऽग्नि पूयते, तथा मन ऊर्ध्वमभिपुणोपि, यत ऊर्ध्वमेव नोऽर्पति । कन्दुकक्रीडा तु देहचालनेन भवति, तत्रावयवानां स्वरणविवरणे भवत, अतो यद्दर्शनाकाङ्क्षि चित्तम्, तत् क्षणे क्षणे सभृतं भवतीति मनसं खेदः ॥ ३५ ॥

अन्ये सात्त्विका, नैपोपालभ्या, किन्तु स्तुत्या, अतः स्तोत्रेण प्रसन्ना भविष्यतीत्यभिप्रेत्य स्तोत्रं श्रुतवन्त —

नैकत्र ते जयति शालिनि ! पादपद्मं घ्नन्त्या मुहुः करतलेन पतत्पतङ्गम् ।

मध्यं विपीदति बृहत्स्तनभारभीतं श्रान्तेव दृष्टिरलसा सुशिखासमूहः ॥ ३६ ॥

*नैकत्रेति । कामशास्त्रे हि कामिन्येव देवता, 'ताः स्तुम' इति वाक्यात् । अलौकिकरूपवर्णनेनैव महत्त्वेन कथनं स्तोत्रमिति तदाह—हे शालिनि मनोहरे, विनययुक्ते वा, ते पादपद्मं नैकत्र जयति । मं सिद्धं पद्मं तु जलं यस्य शोभते, तव तु सर्वत्रेति विशेष । पादपद्मपदं च भक्तिसूचकम् । एकत्र न जयति, किन्तु सर्वत्र । नैकत्र अनेकत्र वा । पादपद्मस्य चलने हेतुमाह—घ्नन्त्या इति । मुहुर्वारं बारम्, करतलेन पतत्पतङ्गं घ्नन्त्या । कन्दुकार्थं गच्छन्ती मध्ये समागतान् अमरान् करतलेन घ्नन्ती । तेऽपि पतन्ना पतन्तो भवन्ति । जात्यपेक्षया त्वेकचनम् । सात्त्विकत्वाद्वा सूर्यमेव तथा मन्यन्ते, अस्तं मच्छन् सूर्यं मन्थ्याकिरणैर्हन्त्यन् इति । मध्यं विपीदतीति गेदनिराकरणार्थमस्माभिर्वा फलश्रीं स्तम्भनीयाति ति भावः । श्रुत्वादिपादः । उत्तमस्त्रियाश्च लक्षणं दृढमप्यत्यम्, अन्यथा तृतीयदास्यं घ्नन्ता केऽपि न

प्रकाशः ।

* नैकत्रेयम् । न घ्नन्तेन सह समागतमभिप्रेत्याहुः—अनेकत्र येति ।

सगच्छेरन् । विपादहेतु - दृढस्त्वन्नभारेण भीतमिति । न केवलं विपादमात्रम्, किन्तु भङ्गो भविष्य-
तीति भयमपि । तेन सुप्त्यैव स्थातव्यमिति भावः । किञ्च, दृष्टिरपि ते श्रान्तेः, रसेन पूर्णा आलम्बयुक्ता
च जाना । श्रमो बहिः कार्येण शरीरं, आलस्य मनसः । सुष्ठु शिखासमूहो यस्याः । अतः उत्सङ्गे शयनं
कर्तव्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

एव स्तुत्वा तूष्णीं स्थिता ताम्, 'अप्रतिपिद्धमनुपतं भवति' इति ज्ञात्वा सर्वं तां गृहीतवन्त इत्याह-

इति सायन्तनीं सन्ध्यामसुराः प्रमदायतीम् ।

प्रलोभयन्तीं जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियम् ॥ ३७ ॥

प्रहस्य भावगम्भीरं जिघ्रन्त्यात्मानमात्मना ॥ ३८ ॥

इतीति । सायन्तनीं पश्चिमां, सन्ध्यां प्रमदामिवाचरन्तीमात्मना च प्रलोभयन्तीं काममुत्पादयन्तीम् ।
स्त्री चेत्प्रलोभयन्ती जाता, तदा सिद्धा जातेति ज्ञात्वा, जगृहुरालिङ्गितवन्त, यत एते मूढधियः । न
क्षणं पुत्रा अपि तत्त्व न जानन्तीति तथा वचनम् । ततः किं जातमित्याशङ्क्याऽऽह-ते सर्वे तामालि-
ङ्ग्य, स्वस्मिन्तस्या प्रविष्टाया भूताविष्टा इव आत्मनैवाऽऽत्मानं जिघ्रन्ति स्म । प्रथमतस्तया आलिङ्गिता
इव सतुष्टा, क्षणात्तमदृष्ट्वा, अस्मान् वञ्चयितुं र्हीनेति, भावगम्भीरं यथा भवति तथा प्रहस्य, पश्चादा-
त्मानमेव स्त्रियं ज्ञात्वा, नियामकं रूपादिकमदृष्ट्वा, कमलगन्धा तां मत्वा घ्राणेन ज्ञातुं जिघ्रन्ति ॥ ३८ ॥

कान्त्या ससर्ज भगवान्गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।

विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कान्तिमयीं प्रियाम् ।

त एव चाऽऽदुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः ॥ ३९ ॥

* एवमेकप्रकारेण प्रथमं त्रिविधां सृष्टिमुक्त्वा द्वितीयेन प्रकारेणाऽऽह-कान्त्या समर्जति । कान्तिर्ला-
घ्यम् । एषा सात्त्विकी सृष्टिः । राजसीति कोचित्, साध्याः पितरश्च सात्त्विका इति । तच्चिन्त्यम् । भ-
गवानिति पुनर्मूलप्रवेशः, आरब्धगुणानां समाप्तत्वात् । गन्धर्वाप्सरसां गणानित्यवान्तरजातिभेदान् ।

विससर्जति । तामपि तनुं विससर्ज, सा ज्योत्स्नाऽभवत्, यतः कान्तिमयी सा । कान्तिमतीमित्यपि
पाठे तथा । सा हि ब्रह्मणः प्रिया, गन्धर्वाप्सरसा वा, ते हि ज्योत्स्नायामेव रमन्त इति । अत एव त
एव गणास्तामाददुः । चकारात् भौतिकीं च ज्योत्स्नाम् । विश्वावसुर्मुख्यो वेदे, 'विश्वाननुः पर्यमुष्णात्'
इति श्रुते, 'विश्ववसुः पूर्वचिचिर्गन्धर्वाप्सरसाम्' इति विभूतिवाक्याच्च ॥ ३९ ॥

तामसीं सृष्टिमाह—

प्रकाशः ।

* कान्तेत्यत्र । एक प्रकारेणेत्यादि । तामसतामसतामससात्त्विकतामसराजमप्रकारेणोक्त्वा,
सात्त्विकसात्त्विकतामससात्त्विकराजमप्रकारेणाऽऽहेत्यर्थः । सात्त्विकीति एतज्जनिकायाम्तनो
प्रकाशकत्वात् प्रियत्वाच्च तत्कार्यभूता इयमपि सात्त्विकीत्यर्थः । राजसीत्यादि । इदं न श्रीपरमत् ।
मतान्तरे दृषणमाहुः -चिन्त्यमिति । युक्त्यभावाच्चिन्त्यमित्यर्थः ।

सृष्टा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्दिषा ।

दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ ॥ ४० ॥

*सृष्टेति । तन्द्नी आलस्यनिद्रा, तथा भूतानि पिशाचांश्चाऽमृजत् । न चैषा मृष्टिरेतावती, किन्त्वपि-
काऽप्यस्तीति ज्ञापयितुं सृष्टेति क्त्वाप्रत्ययः । दशोर्मालनं चाऽऽलस्यनिद्रायामवान्तरं करणम् । सृष्टाः पि-
शाचा दिग्वाससो मुक्तकेशाश्च । तानमङ्गलान् दृष्ट्वा, दृशावमीलयत् । निर्मलनेन चोन्मादो गणउत्सव
इति । तनुद्वयं च त्यक्तम् ॥ ४० ॥

तत्रैकस्या विनियोगमाह—

जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृम्भणाख्यां तनुं प्रभोः ।

निद्रामिन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ।

येनोच्छिष्टान्धर्षयन्ति तमुन्मादं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

जगृहुरिति । भूतपिशाचा एव तां जगृहुः । विशेषेण सृष्टा विसृष्टेति योगेन पूर्ववद्ग्रहणमपि सूचितम् ।
विसृष्टा त्यक्ता । तयोर्भेदार्थं पूर्वस्या नामाह—जृम्भणाख्यामिति । आलस्यनिद्रायां हि समागतायां जृ-
म्भा भवतीति । असमीचीनाया अपि ग्रहणे हेतुः—प्रभोरिति । द्वितीयां पूर्वसंदिग्धामिदानीं लक्षयति—नि-
द्रामिति । निद्रा एव तनुद्वितीया, पूर्वा तु जृम्भणाख्या । तस्या देवतारूपाया निद्रायाः कार्यद्वारा लक्षणं
निरूपयति—इन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते इति । निद्रया हि इन्द्रियाणि सर्वाणि लीनानि भवन्ति,
स्रवन्ति च निद्रया । तथैवाऽऽधिदैविकया चक्षुःसावादिकमपि भवति । अतस्त्रिविधमपि कार्यमिन्द्रिय-
विक्लेदशब्देनोच्यते । तां ये गृहीतवन्तस्तानाह—येनोच्छिष्टानिति । स गणस्तुन्मादलक्षणः, येन सा
गृहीतेत्यर्थादुक्तं भवति, अन्यथा निरूपणवैयर्थ्यापत्तेः । तेषामुन्मादसंज्ञा कथं जातेत्याशङ्क्याऽऽह—येन
कारणेन उच्छिष्टान् । भोजनादिना, ग्लोत्सर्गादिना वा, उच्छिष्टा भवन्ति, तांस्ते धर्षयन्ति । तत्तेन
कारणेन तं गणमुन्मादं प्रचक्षते । उद्रुतो मादो यस्येति । उन्मत्ता एव खल्वहितान् धर्षयन्ति, अतस्तं
गणमुन्मादं प्रचक्षते । यद्वा, भूतपिशाचा एव जृम्भणाख्यां निद्रां च गृहीतवन्तः । निद्रया द्वितीयतन्वो-
त्पादितं च गणं धर्षणार्थं करणत्वेन गृहीतवन्तः । तथा सति स गणः पिशाचमध्य एवाऽन्तर्भूतो ज्ञेयः ।
धर्षयन्ति पिशाचाः—आचक्षते अभिज्ञाः ॥ ४१ ॥

राजसी सृष्टिमाह—

ऊर्जस्वन्तं मन्यमान आत्मानं भगवानजः ।

साध्यान् गणान् पितृगणान् परोक्षेणाऽमृजत्प्रभुः ॥ ४२ ॥

+ऊर्जस्वन्तामिति । इडो(ङ्)र्जदशब्दौ शक्तिविशेषवाचकौ । इन्द्रियाणां विषयग्रहणसामर्थ्यविशेषसंपादिका
आत्मनिष्ठा शक्तिर्विचारकारणभूता चोर्जदशब्देनोच्यते । क्षुत्पिपासाभिष्टुद्विकर्त्रां तु शक्तिरिदशब्देनोच्य-
ते । अत एव शास्त्रोदने एते काम्ये 'इष्टेर्वोर्जेत्वा' इति । एते शक्ती भगवत एव, जीवे ओषधि-

प्रकाशः ।

* सृष्टेयम् । त्यक्तमिति । निर्मलितं त्यक्तम् ।

+ ऊर्जस्वन्तमित्यत्र । अत एवेत्यादि । इन्द्रियसामर्थ्यसम्पादकत्वतदभिष्टुद्विकर्तृत्वाभ्यामेव सा-

वनस्पतिषु च प्रतिष्ठिते । ' ऊर्वा अन्नाद्यं दधि ' ' ऊर्वा उदुम्बरम् ' इति च; ' इषे प्राणाय, ऊर्जेऽ-
पानाय ' इति च । यस्तु ऊर्गुक्तः स ऊर्जस्वान् । यदैवं ब्रह्मणोऽभिमानो जातः । भगवानिति मूलोक्तव-
न्धज्ञापकः । अज इत्यभिमाने हेतुः, अन्यथा भगवान् सर्वरूपो नाऽऽत्मानं तथाऽभिमन्यते । तदा परोक्षेण
भावेन साध्यान् पितृगणांश्चाऽमृजत् । अदृष्टं सर्वं परोक्षम् । अत एव साध्या अतिरिक्तभागिनो जाताः-
पितरश्च न्युब्जभागिनः, ' परोक्षभागिनश्च ह्रीकाः ' इति श्रुतेः । अत उभयेषां सृष्टिरद्वैत कृता ।
तथा सृष्टौ सामर्थ्यम्-प्रभुरिति ॥ ४२ ॥

तामपि तनुं विससर्ज—

तं त्वात्मसर्गं तत्कायं पितरः प्रतिपेदिरे ।

साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ॥ ४३ ॥

तं त्वात्मेति । अत एव ते उभये, आत्मसर्गं स्वोत्पादकम्, तस्य ब्रह्मणः कायं शरीरम्, मुख्य-
तया पितरः प्रतिपेदिरे । लोकेऽत्यन्तं पितर एव प्रसिद्धा इति । तेन शरीरेणोभयेषां विनियोगमाह—
साध्येभ्यः पितृभ्यश्चेति । यद्येन शरीरेण वितन्वते लोकाः, अतिरिक्तेन आत्मेन च ॥ ४३ ॥

पुनस्तृतीयं गुणत्रयसर्गमाह—

सिद्धान्विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽमृजत् ।

तेभ्योऽद्दात्तमात्मानमन्तर्धानाख्यमद्भुतम् ॥ ४४ ॥

+सिद्धानिति । एते सांख्यिकाः । सिद्धा ज्ञानसिद्धाः, विद्याधराः कर्मसिद्धाः, उभयानपि तिरोधा-
नेनैवाऽमृजत् । तिरोधानविधारूपो यो भावः, तेनाऽमृजदित्यर्थः । तां च तनुं पूर्ववत् त्यक्तवान्, कि-
न्तु तेभ्यो दत्तवानित्याह—तेभ्य इति । आत्मानं देहमद्दात् । असंदेहार्थं तस्य नानाऽऽह—अन्तर्धान
नित्याख्या यस्य । अद्भुतमिति स्वतः दाने हेतुः ॥ ४४ ॥

राजसीमाह—

स किन्नरान्किम्पुरुषान्प्रत्यात्म्येनाऽमृजत्प्रभुः ।

मानयन्नात्मनाऽऽत्मानमात्माभासं विलोकयन् ॥ ४५ ॥

स किन्नरानिति । किन्नराः किम्पुरुषाश्च देवगायकाः, तान् प्रत्यात्म्येन प्रतिबिम्बेनाऽमृजत् । प्रभुरिति
पूर्ववत् । न प्रतिबिम्बमात्रेण तेषां सृष्टिः, किन्तु सन्मानपुरःसरमित्याह—मानयन्निति । आत्मना प्रति-
बिम्बरूपेण, आत्मानं बिम्बरूपम्, मानयन्नामृजदिति संबन्धः । लोकोऽपि दर्पणादौ मुखं पश्यन्नात्मानं
बहु मन्यते । किञ्च, नापि सन्माननमात्रसहितेन, किन्त्वात्माभासं विलोकयन्नेवाऽमृजत् । तेन दर्शनेन
सन्माननेन सहितेन प्रतिबिम्बेनाऽमृजदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रकाशः ।

द्याव्यस्येन्द्रियवीर्यरूपतया तत्तन्ने पवित्रार्थं ' इषेत्वेति द्यासामाच्छिनत्ति ' इत्यनेन विहिते शास्त्राच्छेदने
सथेत्यर्थः । उभयत्र प्रतिष्ठितत्वे प्रमाणमाहुः—ऊर्ग्वेत्यादि ।

+ सिद्धानित्यत्र । तृतीयमिति । राजसराजसराजससात्विकराजसतामसभेदभिन्नम् ।

तेन कार्ये त्रिरूपता जातेत्याह—

ते तु तज्जगद्गू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना ।

मिथुनीभूय गायन्तस्तमेवोपसि कर्मभिः ॥ ४६ ॥

‘ते त्विति । इदं रूपं ब्रह्मणा त्यक्तमेव, यतः स परमेष्ठी, परमां निष्ठां प्राप्तवानिति. ‘तेन स परमां काष्ठामगच्छत्’ इति श्रुतेः । ततो यज्जातं तदाह—मिथुनीभूयेति । ते उभयेऽपि स्त्रीपुरुषरूपेण जाताः, (१) माननस्याऽयं धर्मः । उपसि च प्रातः काले, कर्मभिर्ब्रह्मकृतैरुत्कर्षहेतुभिर्मिथुनीभूयेव रसाभिन्त्युत्तर्य, तमेव ब्रह्मणं गायन्तो जगद्गुरिति संबन्धः । गानं दर्शनकृतम् ॥ ४६ ॥

तामसीं सृष्टिमाह—

देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिन्तया ।

सर्गेऽनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्रूपः ॥ ४७ ॥

देहेनेति । भोगवता स्थूलेन देहेन । भोगो विषयभोगः, तद्वान् स्थूलो भवत्येव । इदं लोकप्रसिद्धमिति वै निश्चयेनेत्युक्तम् । बहुचिन्तया शयानो जातः, पतित्वा स्थिन इत्यर्थः । चिन्तायां हेतुः—सर्गेऽनुपचित इति । कामस्याऽपूर्वो क्रोधो जातः, क्रोधाच्च तद्रूपरुत्ससर्ज ॥ ४७ ॥

त्यक्ताद्रूपः सृष्टिर्जातेत्याह—

येऽहीयन्ताऽमुतः केशा अहयस्तेऽह्न ! जज्ञिरे ।

सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकन्धराः ॥ ४८ ॥

येऽहीयन्तेति । अमुतः शरीरात् ये केशा अहीयन्त । अनेन क्रोधात् स्वकेशाकर्षणमपि कृतवानिति ज्ञायते । त एव केशा अहयो जाताः । अहयः सर्पाः, नागा इत्यवान्तरभेदाः । क्रियावन्तोऽफणाद्याश्च सफणास्तु तथा परे । नागा अजगराः प्रोक्ता मध्यमाः सर्पिपाः स्मृताः । यतोऽहीयन्त, अतोऽहयः । क्रोधाद्यद्वावनं कृतवान्, ततः प्रसर्पतो देहाद्ये जाताः, ते सर्पाः । पतित्वा विषा-रहिताद्ये जाताः, ते नागाः । स्थूलाकारात् देहात् किमारहितात् यज्जाताः, अतः भोगोरुकन्धराः । महान् भोगः, उरुः कन्धरा च येषाम् । कन्धराः फणस्थानानि । उरुशब्दस्य मध्ये प्रयोगादुभयसंबन्धः । भोगार्थे वोरुकन्धरा, भोगापेक्षया वा ॥ ४८ ॥

एवं नवविधां सृष्टियुक्त्वा स्वस्य गुणातीतभावनया कांचित् सृष्टिं कृतवान् । तामाह—

स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवाऽऽत्मभूः ।

तदा मनून्ससर्जाऽन्ते मनसा लोकभावनान् ॥ ४९ ॥

प्रकाशः॥

+ ते त्वित्यत्र । अयमिति । (१) स्त्रीत्वपुंस्त्वाम्बां भवनरूपः । दर्शनकृतमिति । दर्शनधर्मः । प्रतिविम्ब-माम्नु किराराः । किम्पुरुषा मिथुनीभावश्चेति स्वाप्रतिविम्बः सम्माननां त्रयाणां कार्यं निर्दिष्टम् ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे विंशोऽध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

स आत्मानामिति । यदैव पुरुषः स्वास्मिन् गुणातीतेऽवविष्टो तदैव कृतकृत्योऽहमित्यात्मानं स मन्यते ॥ १ ॥ इवेति भावनाया तथात्वात् । एवं भावे हेतुः—आत्मभूरिति । आत्मनो भगवतः सका-
शात् जातः । तदा यन्न ससर्ज । मनसा शरीरस्थानीयेन । मनवोऽत्र चतुर्दश मुख्याः, अन्येऽपि
बहवस्तद्विधाः । स्वमृष्टेरन्ते । नाऽतः परं ब्रह्मणः सृष्टिः, ऋषिमृष्टिस्तु वेदात्मकभगवतः । एतेषा-
मुत्कर्षमाह—लोकभावनानिति । लोकाननुभावयन्ति धर्मादिभिरिति ॥ ४९ ॥

तदा ब्रह्मा स्वस्य सामर्थ्यं तेभ्यो दत्तवानित्याह—

तेभ्यः सोऽत्यसृजत्स्वीयं पुरं पुरुष आत्मवान् ।

तान् दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिम् ॥ ५० ॥

तेभ्य इति । पुरं ब्रह्माण्डात्मकम् । सदैव तेभ्यः कारुण्यं दत्तवान्, यतः स पुरुषः । ते हि
पुरं पालयिष्यन्ति, स्वयं श्रयिष्यन्ति इति । तदा बहवो मनवो ब्रह्मस्थानीया जाता इति पूर्वसृष्टानां सुखं
जातमित्याह—तान् दृष्ट्वेति । ये मन्त्रपेक्षया पुरा सृष्टाः, ते प्रजापतिं प्रशशंसुः ॥ ५० ॥

प्रशंसामेवाऽऽह—

अहो एतज्जगत्स्रष्टुः सुकृतं वत ! ते कृतम् ।

प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्साकमन्नमदामहे ॥ ५१ ॥

अहो इति । छदिरत्यन्ताश्चर्यरूपा, वयमपि तेनैव सृष्टाः, एतेऽपि । तथापि कारणदुर्लभत्वेऽप्युत्तमा
जाता इत्येतत्कृतमेव जगत्स्रष्टुः सुकृतम् । यतेति हर्षे, स्वकारणादुत्तमं जातमिति । हेत्वन्तरमप्याह—प्र-
तिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्निति । यस्मिन् कृते मनुष्ये, क्रिया धर्मादिरूपाः, प्रकर्षेण स्थिताः । अनेन धर्मो
मोक्षश्च सिद्ध उक्तः । साकमन्नमदामहे इति चाऽर्थः कामश्च । एवं सर्वपुरुषार्थसाधकता ॥ ५१ ॥

उल्लेखभगवद्भावेन सृष्टिमाह—

तपसा विव्या युक्तो योगेन सुसमाधिता ।

ऋषीन्पिहृषीकेशः ससर्जाऽभिमताः प्रजाः ॥ ५२ ॥

तपसेति । ज्ञानकर्मभक्तिभिर्हृषीकेशो भगवान्, ऋषीन् सर्ववेदादिप्रवर्तकान्, अभिमतप्रजारूपान्,
ससर्ज तपोऽत्र ज्ञानम्, विद्या भक्तिः । योगेन युक्तो भगवद्भावं प्राप्तः, समाध्यन्तेन योगेन वा युक्तः ।
सर्वैः भगवता वा, इन्द्रियपतित्वात् स्रष्टुः । ऋषयो जितेन्द्रियास्त्रिविधाश्च; ज्ञाननिष्ठाः, कर्मनिष्ठाः,
भक्तिनिष्ठाश्चेति । ऋषिश्चासौ हृषीकेशश्च, शब्दार्थब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भगवतः पशुणा एकीभूताः कर्तृविशेषणभूता इति सृष्टेभ्य एकैकमंशमदादित्याह—

तेभ्यो ह्येकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः ।

यत्तत्समाधियोगार्द्धितपोविद्यात्रिरक्तिमतम् ॥ ५३ ॥

तेभ्य इति । हि युक्तव्याऽयमर्थः, यदंशपुरस्कारेण ये सृष्टाः, तेभ्यः सौंशो देय इति । स्वार्थं तु
नापेक्ष्यते, यतोऽयमजः, अतः परं पुत्रादिरूपेण न भविष्यतीति । तानेवांशानाह—यत्तदिति । यदैव

यस्य तदेव तस्येत्यर्थः । ऐश्वर्यादिषु षट्सु समाध्यादयः षडन्तर्भाष्याः, तत्तत्त्वेन वा व्याख्येयाः, भिन्ना वा । एते प्रकृतोपयोगिभगवद्देवाच्याः । समाधिश्चिचैकाग्र्यम्, योगस्तस्योपायः, ऋद्धिः फलं तस्य, इति त्रयमेका कोटिः । तपो ज्ञानम्, विद्या भक्तिः, वैराग्यं चेत्यपरा । विद्यैव यशः, ऋद्धिरेव श्रीः, योगो बलम्, समाधिरैश्वर्यमिति । सम्यगाधि शत्रूणां यस्मादिति योगश्च । ऋषयो हि भगवत एकैकमंगं संपादयन्तीति ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे विंशाध्यायविवरणम् ।

एकविंशाध्यायविवरणम् ।

* एकविंशे तु सफलं धर्ममार्गं निरूप्यते ।
भूतसंस्कारकर्तृत्वाद्भूतसर्गोऽयमुच्यते ॥ १ ॥
पञ्चिधं रूपमस्याऽपि तपोदर्शनसंस्तवाः ।
त्रिविधाःकारणे युक्ता वाक्यागमसमृद्धयः ॥
फलेऽपि त्रिविधाः प्रोक्ता ऋषिवाक्यं समृद्धये ॥ २ ॥

एवं सकलां ब्रह्मसृष्टिं पूर्वाध्याये श्रुत्वा, तद्विशेषं श्रोतुं मनोर्वशं पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति पद्मभिः-

विदुर उवाच ।

स्वायम्भुवस्य च मनोर्वशः परमसंमतः ।
कथ्यतां भगवन् ! यत्र मैथुनैर्नैधिरे प्रजाः ॥ १ ॥

गोस्वामिधीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः

* अथैकविंशाध्यायविवरणं विधीयते : सकृत्तीनां पूर्वमुच्यताम्नामिहोपस्थास्य प्रकरणस्य प्रकाशदेव विमलत्वादर्थैवाध्यायेऽर्थद्वयस्य । मत्वाताम्यामध्यायादिभेदो यथा न भवेत्तदर्थमर्थयोरेव हेतुहेतुमद्भा इति बोधयन्तः । मनुष्याध्यायार्थमाहुः—एकविंशे त्वित्यादि । अयमिति । धर्ममार्गः । ह्याभ्यामेतदध्याय न भवान् विमज्जन्ते—पठित्यादि । कारण इति । भूतसंस्कारकारणे धर्म । फलं इति । भूतसंस्कारोपपत्ते । अग्निवापयमिति । मनु मति कर्ममवाक्यम् । एवं सर्वोऽध्यायार्थ उक्तः । तत्र विदुरप्रश्नस्य सप्तमि नुपसङ्गस्याध्याया ।

अस्य विशेषत्वं मैथुनजनितत्वमेव । स्वयंभुवोर्वंशः श्रुतः, स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः श्रोतव्यः । तत्र हेतुः—परमसंमत इति । परममत्यर्थं संमतः । सर्वसंमतं च श्रोतव्यम्, यत इदानीन्तनानां तथैव जन्म । तदाह—मैथुनेनैधिरे प्रजा इति । भगवन्निति ज्ञानार्थं संवोधनं मैत्रेयस्य ॥ १ ॥

एवं सामान्यतः पृष्ट्वा पुत्रयोर्विशेषं पृच्छति—

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै ।

यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवर्ती महीम् ॥ २ ॥

प्रियव्रतेति । यौ स्वायंभुवस्य सुतौ प्रियव्रतोत्तानपादावुक्तौ, तौ, निश्चयेन, धर्ममनातिक्रम्य, सप्तद्वीपवर्ती महीं जुगुपतुः । जन्ममात्रं श्रुतम्, युक्त्या रक्षा च निर्द्धारिता । तयोर्वंशस्तु वक्तव्य इति भावः ॥ २ ॥

कन्यकानां वंशं पृच्छति—

तस्य वै दुहिता ब्रह्मन् ! देवहूतीति विश्रुता ।

पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयाऽनघ ! ॥ ३ ॥

तस्येति । मध्यमाया द्वयेन, शिष्टयोरेकेन । मध्यमा सर्वत्र मूलभूतेति तस्याः प्रशंसा । तन्मोक्षावधिरेव सर्गः । ब्रह्मन्निति संवोधनमविकृतत्वाय । देवानां हूतिर्यस्या इति सर्वदेवमयी, सर्वदेवाधिष्ठिता वा । संतर्पणार्थं वा देवानामाह्वानम् । उपभोगार्थं वा, मोहिता रूपेण समाहृता इति । सर्वथा विशेषेण श्रुता प्रतिष्ठा । तस्या विवाहश्च श्रुतः । कर्दमस्य प्रजापतेः, त्वया, पत्नीति निरुक्ता । अनयेति संवोधनात् स्त्रीकृतो भावो हृदये नोत्पत्स्यत इत्युक्तम् । पापयुक्तानामेव तादृशः कामो भवति, यो लौकिकेन शुभ्यति ॥ ३ ॥

अनूप प्रश्नमाह—

तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ।

ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ॥ ४ ॥

तस्यामिति । तस्य महायोगित्वात्, बीजावापो योगप्रतिबन्धक इति, तादृशस्यापि बह्वपत्यजनकत्वमाश्चर्यमिति प्रश्नः । साऽपि योगलक्षणेयुक्ता । द्वात्रिंशलक्षणयुक्तो योगस्याऽधिष्ठानं भवतीति कर्दमस्य तु सिद्धो योगः । तस्यास्तु लक्षणानि सन्ति, योगस्त्वमे सेत्सवति । अत उभयोरपि सृष्टिबिरुद्धत्वात् प्रश्नः । महायोगित्वाच्च सर्गेऽपि न काचित् क्षतिरिति । वै निश्चयेन । तस्यां कतिधा वीर्यं ससर्जेति सङ्ख्यायां प्रकारविशेषे च प्रश्नः । उत्तरे हेतुः—शुश्रूषव इति । श्रोतुमिच्छवे । वदेति प्रार्थना । ॥ ४ ॥

अवशिष्टयोरपि वंशप्रश्नमाह—

रुचिर्यो भगवान् ब्रह्मन् ! दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः ।

यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीम् ॥ ५ ॥

रुचिरिति । रुचिर्ज्ञानपूर्ण इति पूर्वकल्पेपूर्वरितः । ब्रह्मन्निति सर्वथा सर्वार्थपरिज्ञाने दक्षस्तृती-

यायाः । भूतानीति कन्यासु नानाविधोत्पातिः सूचिता । मानवीमिति मनोः पुत्रीं भार्यात्वेन लब्ध्वा,
चकारात् ब्रह्मण आज्ञाम् ॥ ५ ॥

× सर्गे कर्दमस्यैवोपयोगात् देवहूत्याः सकारात् सृष्टिमाह चतुर्भिरध्यायैः । साधनं च विद्याह सृष्टि
द्वेधा विभेदतः । विसर्गे सर्ववस्तूनां धर्मादावुपयोगिनाम् । निरूपणं हि सर्गे तु सर्वं सर्गार्थ-
मेव हि ॥ १ ॥

मैत्रेय उवाच ।

प्रजाः सृजेति भगवान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः ।

सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणि समा दश ॥ ६ ॥

ब्रह्मा भगवद्रूपः, कर्दमोऽपि भगवद्रूपः, अतः स्वकर्तव्यसृष्टौ कर्दममेव प्रेरितवान्, स्वतुल्यत्वात् ।
सृष्ट्युपयोगिनी हि ब्रह्मदैवस्या सरस्वतीः तस्याः तीरे दशवर्षसहस्राणि दिव्यानि तपस्तेपे । एतावता चतु-
र्युगानामावृत्तिर्जाता । स्वतन्त्रब्रह्मसृष्ट्यर्थमपि सहस्रवर्षमात्रं तपः, इदं तु ततोऽप्यधिकमिति तत्र हेतुं
वक्ष्यति ॥ ६ ॥

न केवलं तपसा भगवान् परितुष्यति, किन्तु भक्त्येति भगवद्भजनमाह—

ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः ।

संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुपम् ॥ ७ ॥

ततः समाधियुक्तेनेति । समाधौ भगवानाविर्भावितः । तत्र क्रियायोगः परिचर्या । अतः समाधिना
युक्तेन क्रियायोगेनेत्युक्तम् । एवं परिचर्या सम्यक् प्रपेदे । ततो भजनक्लेशनिवृत्तिर्भजनीयगुणात् ।
तदाह—हरिमिति । ततः प्रेमभक्तिः । तथापि संप्रपेदे । भगवान् वा तया कृत्वा प्रपन्नानां वरदाता जातः ।
दाशुपं दातारम् ॥ ७ ॥

ततो भगवत्साक्षात्कारो जात इत्याह—

तावत्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्षः कृते युगे ।

दर्शयामास तं क्षतः । शाब्दं ब्रह्म दधद्गुः ॥ ८ ॥

प्रकाशः ।

× मैत्रेयवाक्यतात्पर्यकथने । साधनं चेत्यर्थेनाध्यायचतुष्टयस्यार्थ उक्तो भवति । तत्र द्वेधासृष्टिमध्ये कन्या
सृष्टिस्तृतीयस्य पुत्रसृष्टिस्तुरीयस्येति बोध्यम् । उच्यमाने द्विविधेऽप्यध्यायार्थे येषां वाक्यार्थानां यत्रोपयो-
गस्तमाहुः—विसर्ग इत्यादि । तु शङ्कानिरासे । हि यतो हेतोः निरूपणं सर्ववस्तूनां सर्गे अतो हि निश्च-
येन सर्वं सर्गार्थमेव । तत्र युक्तिः प्रकणित्वादिति द्वितीयेन हिशब्देनोच्यते । अवान्तरे मैत्रेयवाक्य-
विचारे ॥ सर्वं विसर्गार्थम्, विदुरप्रश्नेन तस्यैवावान्तरप्रकणित्वावगमात् । उपयोगिनां निरूपणं धर्मादौ
धर्मार्थमिति विभागेन बोध्यमित्यर्थः । तस्य हेतोः स्वरूपमाहुः—न केवलमित्यादि ।

तावदिति । तावता कालेन प्रसन्नः । प्रेम्णा वा प्रपन्नवरदातारं यावत् सेवते, मनःपूर्णा सेवा या-
वन्न जाता; तन्मध्य एव भगवान् प्रसन्नो जात इत्यर्थः । विलम्बे कारणं कृतेषुग इति । स हि सत्ययुगे
तपः कर्तुमुपविष्टः । सत्ये तपसा शुद्धान्तःकरणो जातः, तत्तत्तथायां योगसिद्धौ जातः; तपस्त्वनुवर्तत
एव सर्वत्र । ततो भगवदाविर्भावः । ततो द्वारे परिचर्यो, ततः प्रेम कलौ । तत्र चेदाविर्भावं प्राप्नुयात्,
ततः कलावुत्पन्ना सृष्टिरसन्नता स्यात् । अतो जातेऽपि स्नेहे प्रपन्नानां वरदातेति तदनाशार्थं कृतयुगे प्रा-
दुर्भूतो जातः । तत्र तु न विलम्ब इति द्योतितम् । तावदिति । पुष्कराक्ष इति दृष्टैव वाऽऽप्यायनजनकः ।
शब्दब्रह्मणा येदेन निष्पादितं छन्दोमयम्, वेदपुरुषो भगवान्, तादृशं गृहीत्वा आविर्भूतः, तं दर्शया-
मास । क्षत्तरिति संबोधनमन्तः पुरात् बहुप्रकारेण प्रसुराविर्भवतीति भगवतो रूपविशेषे सन्देहाभावो-
क्तम् । यद्यपि तदतीन्द्रियमेव, तथापि भगवानेव दर्शयामास । न हि भगवतोऽशक्यं किञ्चित्, स्वरूप-
मेव बहिरनेकधा कृतवतः ॥ ८ ॥

एवं दृष्टं भगवद्रूपमनुवर्णयति त्रिभिः—

स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजम् ।

स्निग्धनीलालकत्रातवक्राब्जं विरजाम्बरम् ॥ ९ ॥

+स तमिति । स्वरूपाभरणोपकल्पैः प्रथमं स्वरूपमनुवर्णयति । स कर्दमः, तं प्रसिद्धम्, दृष्ट्वा जात-
हर्षः सन् मूर्ध्नाऽपतदिति संबन्धः । सृष्ट्यर्थं पुरुषार्थार्थं चतुर्दशविधो हरिः ॥ १ ॥ सृष्टिश्च द्वि-
विधा तस्मादतो द्वाभ्यां तु पञ्चधा । दशापत्यानि तस्माद्वि एक एव पुमान् यतः ॥ २ ॥ सर्वे च
दोषन्यायुचिः पुरुषार्थेषु च स्वयम् । शुक्लो हरिः प्रादुरासीदाद्या नव हिताः सताम् ॥ ३ ॥ प्रथमतो
दोषाभावमाह—विरजमिति । रजोगुणो, रागः, कालप्यं च नाऽस्तीत्यर्थः । अज्ञानान्यकारजडत्वव्यावृत्त्य-
र्थमाह—अर्काभमिति । अर्को हि देवतामण्डलं नारायणश्च । अर्कस्येवाभा यस्य । सितानि पद्मानि, उ-
त्पलानि च तेषां सक् यस्य । अहोरात्रविकासयुक्तगणसमूहवान् भगवानुक्तः । स्निग्धा नीला ये अलक-
त्रातास्तैरावृत्तं वक्राब्जं यस्य । अनेन भक्तिः सर्वसुखसहिता तस्मिन् प्रकाशिता । सुखं वैहिकाशुम्भिकमि-
त्यलके विशेषणद्वयम् । विरजं शुक्लम्बरं यस्य, शुद्धा एव वेदभागास्तेन गृहीता इति । अनेन पूर्णा
ज्ञानशक्तिरुक्ता । एवमनेन दोषाभावो गुणाश्च त्रिविधा उक्ताः ॥ ९ ॥

प्रकाशः।

+ स तमित्यत्र । चतुर्दशभगवद्विशेषणतात्पर्यमाहुः—सृष्ट्यर्थमित्यादि । अर्धेन समुदायसङ्ख्यामुक्त्वा
अग्रे विभज्याहुः—तस्मात्कर्दमान् सृष्टिः सगुणनिर्गुणभेदेन वा, स्त्रीपुंभेदेन वा, द्विधा । अतो हेतोः द्वाभ्यां
श्लोकाभ्यां तु पुनः पञ्चधा एकैकस्मिन् पञ्च पञ्च विशेषणानि । पुंस एकत्वे बीजमाहुः—एक एवेत्यादि ।
सांख्यानन्तरे यया पुरुषबहुत्वम्, तथा नाऽऽहेति ज्ञापनाय तथेत्यर्थः । तृतीयपक्षोक्तविशेषणसंख्यातात्पर्य-
माहुः—सर्वे चेत्यादि । आद्या इति स्त्रियः । हिताः सतामित्यनेन समानसाष्टिक्यं इति बोध्यते । तेन संख्यया
साष्टिकप्रकाराच्चापि सांख्यांतराद्वैलक्षण्यमिति हृदयम् । विशेषणद्वयमिति । अत्र स्निग्धशब्देन समुदाय-
शक्त्या त्र(व)यो(ः) रूपमैहिकं सुखमुच्यते । नीलशब्देन तु निरुद्धा इला मय्यसादिति योगेन आशुम्भिक-
मुच्यत इति भावबोधनायेदं द्वयमित्यर्थः ।

पुनर्द्वितीयेन राजसाम् गुणान् दोषाभावं चाऽऽह—

किरीटिनं कुण्डलिनं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम् ॥ १० ॥

*किरीटिनमिति । किरीटयुक्तं कुण्डलयुक्तं शङ्खचक्रादियुक्तं च । वेदान्ते परमं घेद्यं प्रमेयघलमीरितम् । सादृश्ययोगौ प्रमाणं च तत्त्वानां कार्यतो बलम् । त्रिविधान्यपि तत्त्वानि प्रोक्तानि त्रिभिरायुधैः । भूमाववर्तणीं लीलां कुर्वाणः तद्गतदोषयुक्तो भवेदिति तन्निराकरणार्थं चतुर्थमायुधं पद्ममपि परित्यज्य, श्वेतं यदुत्पलं तदेव क्रीडनकं यस्य, तथा जातः । क्रीडनकमिति वचनात् आम्रणं लक्ष्यते । कमले च आम्रिते जगदेव आम्रितं स्यात्, उत्पले त्वज्ञानम्; अतो लीलाऽप्यज्ञाननाशिकैवेत्युक्तम् । मनः स्पृशति मनोहरं यत् स्मितम्, तत्सहितमीक्षणं यस्य । भगवतो मायाद्यष्टिश्च मनस्येवाऽल्पं किञ्चिद्विकारं जनयति, न तु कायिकादि । अनेनाऽयं पुत्रो योगभक्तज्ञानानि च नेध्यातीत्यपि सूचितम् ॥ १० ॥

पुरुषार्थेषु दोषान्निराकुर्वन्नाह—

विन्यस्तचरणाम्भोजमंसदेशो गरुत्मतः ।

दृष्ट्वा खेऽवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकन्धरम् ॥ ११ ॥

विन्यस्तेति । धर्मे हि मृत्युः + श्रमात्मको मृत्युरूपश्च निमित्तभूतश्च कालो बाधको भवतीति तन्निराकरणार्थम्, गरुत्मति काले चरणकमलं भक्तिमार्गं च विन्यस्य स्थितः । अंसदेश इति मोक्षपर्यन्तं भक्तिरुक्ता, शिरश्चतुर्थांश इति । खे आकाशे स्थितम्, आकास्मिकोर्येस्तस्य निरूपितः । वक्षसि श्रीर्यस्य, कामो यथेच्छं निरूपितः । कौस्तुभो मणिः कन्धरायां यस्य । जीवाः सर्वे स्वोपरि यथासुखं नयनार्थं स्यात् पिता इति सर्वविधा मुक्तिरुक्ता ॥ ११ ॥

जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः ।

गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृताञ्जलिः ॥ १२ ॥

जातहर्ष इति । अत एव जातो हर्षो यस्य । मूर्ध्ना क्षितावपतत्, उपरि स्थितस्य तिष्ठन्नेव चरणं न स्पृष्टवान् । दर्शनाकाङ्क्षी च शिरो न नामयेदिति दोषश्चव्यावर्तितः । समागतो मध्वर्धमेवेति लब्धो भगवद्रूपो मनोरथो येन । एवं कायिकं मानसिकं च भजनमुक्त्वा वाचनिकं भजनमाह *गीर्भिस्त्वभ्यगृणादिति । अभितो गृणनं सर्वसिद्धान्तनिरूपणपूर्वकम् । भगवति प्रीतिः स्वभाव एव यस्य । अतो भक्त्या गृणनं न वर्तेत्यम्, सर्वकर्मस्वेव भक्तेर्विनियोगात् । तादृश आत्मा यस्य । जीवान्तःकरणस्वभाव

प्रकाशः ।

* किरीटिनमित्यत्र । उत्पले त्वज्ञानमिति । उत्पलस्य रात्रिविकासित्वात् तद्भ्रामणेन तमोज्ञानरूपं आम्रितं दूरीकृतं स्यादित्यर्थः । नेष्यतीति । प्रणेष्यति ।

+ श्रमात्मक इति 'तानि मृत्युः यमो भूत्वोपयेम' इति श्रुतेरित्यर्थः । यथेच्छमिति । कर्दमेच्छानुरूप ।

* गीर्भित्यत्र । जीवान्तःकरणस्वभाव इति । जीवान्तःकरणयोः स्वभावः ।

१ निष्पादितानि क. २ च्यकात् क. म ड. ३ यथागुत न यथार्थम् क. यथागुत यथार्थम् ड. ४ न कर्तव्यम् ग. कर्तव्यम् क. ड. कर्तव्यम् घ

एवं तादृश इति देहकार्ये दासकार्ये वा स्नेहोऽनवच्छिन्नो निरूपितः । प्रार्यनार्थम्-कृताञ्जलिरिति । प्रसृताञ्जलिरुक्तः प्रसादग्रहणार्थम् ॥ १२ ॥

+नवधा वर्णयामास सृष्ट्यर्थं गुणभावतः । आद्यास्तु रजसा सत्त्वे तमसाऽप्यत्र योजितम् (१) ॥ १ ॥
द्वाभ्यां सत्त्वं रजःसत्त्वात् त्रिभिरन्तिम ईर्यते । सत्त्वमिश्रं रजः पूर्वं तमोर्मिश्रं तथा परम् ॥ २ ॥
फलं तु भगवानेव सर्वोत्कृष्टमिति स्थितिः । तं परित्यज्य तस्माद्धि प्राप्यं प्रथममुच्यते ॥ ३ ॥
दोषज्ञाने तथा कामे विद्यमाने तु मध्यमः । विचार्य भगवान् दातेत्यस्य वै शरणं गतः ॥ ४ ॥
प्रथमं सत्त्वयुक्तरजोभावेन भगवानेव परमपुरुषार्थे इति निरूपयति—

ऋषिरुवाच ।

जुष्टं वताऽद्याऽखिलसत्त्वराशेः सांसिद्ध्यमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः ।

यद्दर्शनं जन्मभिरीडय ! सद्भिराशासते योगिनो रुढयोगाः ॥ १३ ॥

* जुष्टमिति । नोऽक्ष्णोः सांसिद्ध्यं सम्यक् सिद्धिर्भावः, तव दर्शनादेव जुष्टं सेवितम् । सिद्धिरु-
त्तमा सर्वफलात्, यतः सर्वाणि फलानि स्वाधीनान्येव भवन्ति । सा च सिद्धिरस्माकं जातेति सर्वप्रकारेण
भविष्यतीति ज्ञायते । यतः प्रथममक्ष्णोः सिद्धिर्जाता, अस्माभिर्जाता; न हि असिद्धा इष्टिर्धोक्षजं द्रष्टुम-
र्हति । तेन ज्ञायते, अक्षिभ्यां सांसिद्ध्यमाधिदैविकी सिद्धिः सेवितेति । अत एव-वर्तेति हर्षे । अद्ये-
त्यलभ्यलभोक्तिः । सिद्धयः सर्वाः सत्त्वकार्याः, अखिलानि च सत्त्वानि स्वयि राशीमूतानि । तानि चेत्
निकटे दृष्टानि, तदा का सिद्धिरवरिष्येतस्यमिप्रायेणाऽऽह-अखिलसत्त्वराशेरिति । न इति सर्वानेव
सिद्धानात्मत्वेन ज्ञात्वा वदति । एवं दर्शनान्यथानुपपत्त्या चक्षुषोः सिद्धिरुक्ता । इदानीं दर्शनमेव सर्वसि-
द्धीनां फलमित्याह-यद्दर्शनमिति । ईड्येति संबोधनात् नेदं स्तोत्रं क्रियते, किन्तु वस्तुस्वरूपमेव तथेति
ज्ञापितम् । भगवतः स्तोत्रं नित्यसिद्धम्, सर्वैरेव क्रियत इति । अतः स्तोत्रस्याश्चर्यत्वाभावात्, न वाक्यानां
स्तोत्रपरत्वम् । रुढयोगा अपि, बहुभिः जन्मभिः, कायव्यूहमपि कृत्वा, देहदेशकालकृतसर्वदेहव्यावृत्त्यर्थं
सद्भिरपि जन्मभिर्यद्दर्शनमाशासते । तेषां सिद्धयः स्वतः सिद्धाः, दर्शनं तु दुर्लभमाकाङ्क्षितमेव ॥ १३ ॥

एवं भगवद्दर्शनं सूचकत्वेन फलत्वेन च निरूप्य दर्शनानन्तरं दर्शनदातुः सकाशात् येऽन्यत्कामयन्ति
तान् निन्दति—

प्रकाशः ।

+ कारिकासु । आद्या इति जुष्टमित्याद्याश्चत्वारः श्लोकाः, त्रिभिः षड्भ्योऽभिर्भैरजःसत्त्वात् अ-
न्तिमे नवमे रजः सत्त्वमुत्तरावर्षीकृत्य । पूर्वं सप्तमे । सत्त्वमिश्रं रजः । परम्-अष्टमे तमोर्मिश्रं रजस्तथा
तेन प्रकारेणैर्यत इत्यर्थः । आद्यानां चतुर्णामर्थमाहुः-फलमित्यादि द्वाभ्याम् । तत्राचार्येण प्रथमस्य द्विती-
याद्वेन द्वितीयस्य । दोषज्ञान इति । दोषं ज्ञात्वा तथेत्यारभ्य तृतीयाद्वेन तृतीयस्यामे तुरीयस्येति ज्ञेयम् ।
विचार्येति । मध्यमत्वं स्वस्मिन् विचार्येत्यर्थः ।

* जुष्टमित्यत्र । यत इति । सिद्धेः सकाशादित्यर्थः । भविष्यतीति । सिद्धिर्भविष्यति । स्तोत्र-
मिति । असत्समारोपणरूपं स्तोत्रम् । सूचकत्वेनेति । सिद्धसूचकत्वेन ।

ये मायया ते हतचेतसस्त्वत्पादारविन्दं भवासिन्धुपोतम् ।

उपासते कामलवाय तेषां रासीश ! कामान्निरयेऽपि ये स्युः ॥ १४ ॥

+ये माययेति । ये ते पदारविन्दं कामलवायोपासते, ते मायया हतचेतसः । बाले हि मायया मोहितो बहुसुवर्णं दत्त्वा भक्षयुष्टिं गृह्णाति, तद्वदिति । तथा ग्रहणे हेतुः—हतचेतस इति । पादारविन्दमिति सुसेव्यता । ननु ये भजन्ति, ते हि कार्यार्थमेव; अतो वरप्रार्थनोचितेत्याशङ्क्याऽऽह—भवसिन्धुपोतमिति । सैन्धवः पोतोऽस्ति तवीरवासिनां परोत्तरणहेतुः; तदर्थमेव तस्य निर्माणात्, न ॥ ग्रामवत् भोगार्थं । अतो ये पारगमनेच्छवः तैरेवोद्वेग्यः, न तु ग्रामवत् स्थित्यर्थम् । तथार्थमारोहे कर्णधार-कुद्धयति । ये पुनस्तत्र कार्यार्थं स्थापिताः, ते भोगं प्राप्नुवन्तोऽपि निरोधेन क्लिष्टयातयामभोगमेव भुञ्जते । ते तु नरकेऽपि भवन्ति, निरोधादीना विद्यमानत्वात् । अतः पोतारूढो यथाकथञ्चित् पार एव गच्छेत् । न तु ततो विषयभोगं वाञ्छेत्; तत्र निरोधस्य सहजस्य विद्यमानत्वात् । (क्षणमात्रं प्राप्नोति) कामलव एव तत्र भोगेन भवति । परमदयालुस्तु भगवान् तदपि प्रयच्छति यथा महता कष्टेन पोतारूढः, तत्र तत्र स्थितकर्णधारत् अक्षयमात्रं प्राप्नोति, महानगराचपेक्षया तु तदन्नादिकमपकृष्टमेव; तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं गुणदोषान् ज्ञात्वाऽपि गत्यन्तराभावात्, उच्चतकामस्य प्रतीकाराभावाच्च आत्मार्थमपि भगवन्मेव प्रार्थयति—

तथा स चाऽहं परिवोदुकामः समानशीलां गृहमेधिधेनुम् ।

उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघाद्विपश्य ॥ १५ ॥

*तथेति । स चाऽहमिति ज्ञात्वाऽपि प्रकटकामः, अत एव परिवोदुकामः । स्वयोगबलेन कामिनीनिर्माय न भोगकामः, न वा तथोत्पादिता ब्रह्मणः कार्ये प्रयोजका भवेयुः, हीनास्ते । तस्यां घृष्ट्यर्थमाह—समानशीलामिति । समानं शीलं यस्याः । तदा पूर्णमपत्यं भवति । अनेन भगवता मदानन्देनैव सा निर्मिता भवतीति ज्ञापितम् । किञ्च, न केवलं कामार्था, किन्तु धर्मादयोऽप्यपेक्ष्यन्ते । अतो ये गृहमेधिनो गृहस्थितबुद्धयो धर्मार्थकामपराः, तेषां धेनुर्धर्मादिवोग्म्री । तादृशीं परिवोदुकामस्ते कामदुघाद्विपश्य मूलमुपेयिवान् । कल्पवृक्षमूले गतः सर्वं प्राप्नोति, यावती शक्तिः कल्पवृक्षे भगवत्स्थापिता, तत्र सिद्धम् । भगवच्चरणारविन्दद्वयं तु ततो विशिष्टमित्याह—अशेषमूलमिति । न हि कल्पवृक्षः सर्वस्य मूलम्, न हि देवहूतिं दातुं समर्थो वा भवति । ननु चितशुद्धिं प्रार्थय, संपादय वा, किमनयेत्याशङ्क्याऽऽह—दुराशय इति । अन्तःकरणशुद्धयभावाच्च स पक्षः सिद्धयति । यथा भवसिन्धु पोतः, तथा कल्पवृक्षोऽपि मयान्; अतो भार्यार्थमपि भजनं युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

नन्वन्तःकरणशुद्धिरेव वरात्कथं न प्रार्थ्यते ? किं कामपूरणेनेत्याशङ्क्याऽऽह—

प्रजापतेस्ते वचसाऽधीश ! तन्त्या लोकः किलाऽयं कामहतोऽनुवद्धः ।

प्रकाशः ।

+ य इत्यर्थः । तथेति । पोते इत्यर्थः ।

* तथेत्यत्र । त इति । स्वार्थं योगनिर्मिताः पदार्था इत्यर्थः ।

अहं च लोकानुगतो बहामि बलिं च शुक्रानिमिषाय तुभ्यम् ॥ १६ ॥

प्रजापतेरिति । न केवलं कामः, किन्तु पितुराज्ञा च । स च वैष्णवस्त्वत्पुत्रः; अतस्त्वयः प्रजापतिः, तस्य वचसा । लोकापेक्षया वा स एव भवान्; यथा ग्रामवासिनां ग्रामाधिपतिरेव महाराजः । लोकानां ब्रह्मवाक्य-
मनुलङ्घनीयमित्याह—ते वचसा तन्त्या अयं सर्वोपि लोकः कामहतोऽनुबद्धः । ‘ऋणत्रयमपाकृत्य
मनो मोक्षे निवेशयेत्’ । जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणैर्वा जायते’ इति च । एवंविधानि श्रुतिस्मृ-
तिवाक्यानि सकामपराणि, अतः सकामश्चेदन्यथा कुर्यात् पतेदेव । अतो हे अधीश ! अनुलङ्घ्यसा-
मर्थ्यं, सर्व एव लोकः कामहतोऽनुबद्ध एव । एवं सामान्यतः कामहतस्य ऋणत्रयापाकरणं कर्तव्यमित्यु-
क्त्वा, स्वस्य लोकत्वाभावेऽपि सकामत्वं लोकानुगतत्वं च वर्तत इत्याह—अहश्चेति । हे शुक्र ! ते च
बलिं बहामि । इदमधिकम्, भक्तोऽहमपि यतः । अतस्त्रितयकार्यार्थं मर्षं स्वी देयेति भावः । शुक्लेति सं-
बोधनात् संसारकृतः कश्चन क्लेशो भविष्यतीति सूचितम् ॥ १६ ॥

एवं लोकानुसारिणं सकामभक्तमात्मानं निरूप्य, मुख्यमक्तान् निरूपयितुं तेषां धर्मनाह—

लोकांश्च लोकानुगतान् पशूँश्च हित्वाऽऽश्रितास्ते चरणातपन्नम् ।

परस्परं त्वद्गुणवादसिन्धुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥ १७ ॥

लोकांश्चेति । मुख्यं भगवद्भक्तांस्त्रिधर्मा भवन्ति । मयमतो लोकान् त्यजन्ति, तदनु ते चरणातपन्नमा-
श्रिता भवन्ति, निरन्तरं च तादृजैः सह तथा भगवद्गुणगानं कुर्वन्ति । यथा देहादीनामस्मरणं भवति ।
यद्येतन्मध्ये एकमपि न्यूनं भवेत्, न स वैष्णवो मुख्यः । यथा लोकास्त्यक्तव्याः, एवमेव भगवद्भक्ता अपि
लोकानुगताश्चेत् त्यक्तव्या एव । लोकापेक्षयाऽप्येते विशेषतस्त्यक्तव्या इत्यत्र हेतुमाह—पशूनिति । अन्ध-
श्चेत् कूपे पतति, युक्तं तत्; चक्षुष्मान् चेत् पतति स महानन्ध इति ज्ञेयम् । त्यक्त्वा पश्चाच्चरणशर-
णता । आतपत्रग्रहणादिदानीमिव भगवान् यस्य प्रसक्तो भवति, तथा सति शरणागतश्चेत्, स-
मुल्लस्यो भवति । स्वत एव गुणकथने रसाविर्भावो न स्यात्, अभिमानश्च स्यादिति समानाश्चेत्परस्परं
वदेयुः । तत्रापि त्वद्गुणानां वादो यत्र; तादृशवाक्समुद्र एव, मथनादिवोदृतं वदन्तम्, तेन कृत्वा
नितरां यापिताश्चेत् श्लुषिपासादयः । त एव भगवद्भक्ताः, ये कथामृते पीयमाने, देहधर्मरहिता भवन्ति ।
अमृतं च तदेव ब्रह्मधर्मनिवर्तकम् । येषां च निवर्तत, त एव त्यक्तलोका भवन्ति, अन्येषां तदपे-
क्षाया विद्यमानत्वात् । वादस्तदैवान्तस्तापं दूरीकुर्यात्; यदि चरणच्छायाभाशितो भवेत् । यस्य च्छाया-
न्तरेण धर्मेतिवृत्तिः, अज्ञादिना च श्लुषिवृत्तिः, ते चेन्नलोकानुगताः, पतित्वा एव; तदा उभयमंशात् ।
अतो लक्षणत्रयमुक्तम् ॥ १७ ॥

तथाविधानां फलं वदन् कालादीनामबाधकत्वमाह—

न तेऽजराक्षम्रमिराद्युरेषां त्रयोदशारं त्रिशतं पष्टिपर्व ।

पणनेम्यनन्तच्छदि यत्रिणाभि करालस्रोतो जगदाच्छिद्य धावत् ॥ १८ ॥

* न त इति । ते त्रिणाभि कालचक्रमेषामायुराच्छिद्य धावन् भवतीति संबन्धः । कालस्य बलिष्ठ-

प्रकाशः ।

* न त इत्यत्र । त्रयोदशारत्वे त्रिशतं नवतिश्च पक्षाणि भवन्तीति विशेषणयोर्विरोधमाशङ्क्य, समाद-

त्वमनन्यप्रेर्यत्वं वक्तुं प्रवाहत्वेनोच्यते स्वरूपम्, चक्रे त्वन्यप्रेरणं भवति । चक्रस्यैव वा गतिविशेषस्य प्रवाहत्वं विधीयते । कालचक्रं संवत्सरात्मकमविकृतेऽश्वेऽक्षररूपे प्रोतं भ्रमति, नाशकमिति । समलं त्रयोदशार-
मुच्यते । त्रयोदशमासा एवाऽऽराः । सारमेतच्चक्रम्, न तु प्रधियुक्तम् । एकैकस्याऽऽस्य त्रिंशत् पर्वाणि भवन्ति । तथा सति त्रिंशत् पष्टि च पर्वाणि यस्य । इदमधिदैविकं चक्रं तुल्यमेव, अन्यथा तस्यैव परिवर्तो न स्यात् । आधिभौतिकं हि वृद्धिक्षयौ, अतस्तावत्पर्यत्वं नानुपपन्नम् । पदः ५ तस्य एव नेमयो यस्य । अरा-
स्तु नामिं नेमिं प्रविशन्ति, अयं च त्रिणाभिर्भवति । सर्पकुण्डलिकावन्नाभित्रयम्, परं चत्वार एवाऽऽरा एका-
स्यां नाभौ प्रविशन्ति । अत एवाऽऽस्य करालत्वम् । ते च वर्षातपहिमागमा नाभिस्थानीयाः । किञ्च, अनन्तच्छदि च भवति । प्ररोहात्मा चाऽयं संवत्सरः, यतोऽस्य पत्राणि सन्ति, न तु प्राकृतचक्रवत् शुष्कफाट्टजनितम्, अतो नाऽस्य कदाऽपि क्षयः । करालं चाऽस्य स्रोतः, अतएव जगदाच्छिद्य धावद्भवति । लोकमध्ये स्थितौ अवर्जनीयतयापि तस्याऽऽयुराच्छिद्येत् । तदच्छायाश्रयणेऽपि कदाचित्पातयेत्, परिवृत्तौ तद्वतानां वैकल्यसम्भवात् । तदपेक्षया तन्निःकटगमने पातयेदेव । अपेक्षा च कथया चेद्देहधर्मनि-
वृत्तिः, तदैव निवर्तते । एवं द्वाभ्यां भक्तिमार्गनिष्कर्षो निरूपितः ॥ १८ ॥

तामसभावेन जगत्कर्तृत्वेनोक्त्वा तं च लीलाविग्रहं मत्वा, तेन च वरं प्रार्थयते—एक इति त्रिभिः—

एकः स्वयं सन् जगतः सिसृक्षया द्वितीययात्मन्यधियोगमायया ।

सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभिर्भगवान्स्वशक्तिभिः ॥ १९ ॥

त्वमेक एव स्वयम् । यदा जगतः सिसृक्षा जाता, तदा तादृशोऽपि सन्, आत्मनि स्वाधिष्ठाने, अधिका योगमाया निर्मिता । नदा सा द्वितीया करणत्वेन प्राप्ता, तदा सर्वमेव जगद्ददौऽव्यक्तरूपमपि सृजति, पासि, पुनश्च ग्रसिष्यसे । असहाये करणमात्रापेक्षायां दृष्टान्तः—यथोर्णनाभिरिति । तथा करणे सामर्थ्यम्—भगवानिति । ऊर्णाशाः स्वशक्तयः सत्त्वादयः ॥ १९ ॥

सर्वकर्तृत्वात् पालकत्वाच्च स्म्यादिदानेन सृष्टिकारणं नाऽऽश्चर्यम्, तथापि भक्तिमार्गे तथा करणे तस्याऽऽप्याश्चर्यमित्याह—

नैतद्वताऽधीश ! पदं तवेप्सितं यन्मायया नस्तनुपे भूतसूक्ष्मम् ।

अनुग्रहायाऽस्त्वयि ! यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनुवा विलाक्षितः ॥ २० ॥

नैतदिति । एताद्विवाहादिलक्षणं पदम्, तवागीप्सितं न भवति । वृत्तेति खेदे । यतस्त्वमधीश, अन्यथापि सर्वा सृष्टिं कर्तुं शक्तः । भक्त्यर्थं संसारदायकं भूतसूक्ष्ममहङ्कारं, तन्मात्रा वा, यन्नास्तनुपे विस्तारयसि, एतन्न तवेप्सितम् । सहजजगन्निर्माणे भक्तार्थं स्वया विषया न सृष्टा इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यं न्यार्थं निष्पादिता विषयाः कथं प्रार्थयन्ते ? तत्राऽऽह—अनुग्रहायाऽस्त्विति । अन्यार्थं कृता अप्यनुग्रहेणाऽन्यस्मिं देयाः, अत एव तद्दानमनुग्रहाय भवतु । अयमिति संवोधने खेहेन । अल्पं नैतत् । नन्वनुग्रहेणाऽपि कथमन्यथाकर्तुं शक्यते ? तत्राऽऽह—यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनुवा भवान् वि-

प्रकाशः।

नते—इदमित्यादि । अवश्येति । सर्पकुण्डलिकाकारत्वादेवेत्यर्थः ।

शेषेण लक्षितः । त्वया न भक्त्या स्वार्थं वा किञ्चित्सृष्टम्, तत्र परार्थसृष्टेरेव सत्त्वकार्यैः स्वस्य तनुं संपाद्य, तुलस्याद्याभरणानि च गृहीत्वा, विष्णुरयमिति चेदात्मानं प्रकाशयसि, तदा भक्तमपि यथाभिलषितं विष-
ययुक्तं संपादयेत्यर्थः । तामसमावृत्तेऽप्येवंविधैव सृष्टिः ॥ २० ॥

एवं स्वाभिलषितं ज्ञापयित्वा तद्दानार्थं नमस्यति—

तं त्वानभूत्योपरतक्रियार्थं स्वमाययाऽऽवर्तितलोकतन्त्रम् ।

नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षम् ॥ २१ ॥

तं त्वेति । सर्वप्रकारेणोक्तं त्वां नमामीति संबन्धः । भगवान् हि स्वताऽनुभूयमानत्वात्तन्त्रेणैव पूर्णः
स्वार्थं कामपि क्रियां न करोति, अतोऽनुभूत्यैव उपरतक्रियार्यो भवति । क्रियायाश्चाऽर्थद्वयम्—दुःखामावः
स्वसुखं चेति । जगत्कारणव्यावृत्तिरपि न तस्य स्वतः, किन्तु माययेत्याह—स्वमाययेति । बहुधा आव-
र्तितं लोकतन्त्रं लोकरचना येन; स्वाधीनया माययैव बहुधा सृष्टिः क्रियत इति । अत एतादृशमभीक्ष्णं
नमामि । इदं च नमनं नाऽपूर्वमित्याह—नमनीयमेव पादसरोजं सर्वेषां यस्येति । प्रकृतोपयोगाय विद्वि-
नष्टि—अल्पीयसि कामवर्षमिति । अल्पीयस्यप्यर्थे, पुरुषे वा, यथेष्टं वर्षतीति । मया तु गार्हस्थ्यमात्रं
प्रार्थ्यते, अलौकिकं च दास्यसीति भावः ॥ २१ ॥

अद्भुतकर्मा भगवान् प्रार्थिते सति किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह—

मैत्रेये उवाच ।

इत्यव्यलीकं प्रणुतोऽब्जनाभस्तमावभाषे वचसाऽमृतेन ।

सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितोऽद्वीक्षणविभ्रमदूः ॥ २२ ॥

इत्यव्यलीकमिति । यथाहृदयं कथनादव्यलीकत्वम् । स्वरूपानिरूपणमेतत् । भगवंस्तु प्रकर्षेण
नृतः, तपोभक्त्यादिकं त्वेति फलित्वेति । इदं तु स्तोत्रं फलमेवेति ज्ञापितम् । अब्जनाभ इति जगत्कर्तृ-
त्वादेव कारणमभीष्टमेव । विषयदाने कदाचिन्मृत्युर्भवेदित्याहृदय अमृतेन वचसेत्युक्तम् । तथात्वसिद्ध्यर्थं
सुपर्णपक्षोपरि रोचमान एव बभाषे । पक्षपदेन कालपक्षपातोऽपि लक्षितः, येन परित्यागादिसाधनानि
च कृतवान् । भगवता सह संवादेऽस्य मायापगतितर्मा भवत्विति स्मितपूर्वं दर्शनम्, संसारभावापत्तिव्या-
वृत्त्यर्थं प्रेम च । उद्वीक्षणमुत्कर्षाभायकम्, तदर्थं विभ्रमयुक्ता भूयस्य । मोक्षे देहपरित्याग उत्कर्षाभायको
भवति । एवं सर्वमेव भाव्यर्थं सूचयन् बभाष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वसिद्धान्तं कामनायाः पूरणं द्विविधं तथा । तत्र च त्वत्पितृभ्यैव यदाज्ञा न्यास एव च ।
एवं कृते स्वहं तुष्टः पुत्रस्ते भविता शुभः ॥ १ ॥ द्वाभ्यां भगवच्छास्त्रसिद्धान्तमाह—

श्रीभगवानुवाच ।

विदित्वा तव चैत्थं मे पुरैव समयोजि तत् ।

प्रकाशः

× नैतदित्यत्र । एवंविधैवेति । परार्थसृष्टसत्त्वकार्यनिमित्तेत्यर्थः ।

यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाऽहं समर्चितः ॥ २३ ॥

विदित्वेति । भक्तस्य हृदये कामस्तदैव स्याद्यदा पुरा । भगवान् पूरकं कुर्यात्सिद्ध एव हि साधनम् ॥ १ ॥ अतो हि सर्वमार्गाणां भगवन्मार्ग उत्तमः । सफलान्येव सर्वाणि साधनान्यत्र सर्वदा ॥ २ ॥ तत्र चैस्यं चित्तभाव विदित्वा, त्वद्याचनात्पूर्वमेव, तन्मया समयोजि । किं त्वया योजितमित्याशङ्क्य भयाभावार्थगाह—यदर्थमिति । यत्कामनार्थमात्मनियमैस्तपस्यादिभि सह भक्त्या त्व-
यैवाऽहं समर्चितः । यदि मया तत्र कृतं स्यात् । तदाऽन्तर्यामिप्रेरणया अहमेव त्वया कथमर्चित-
स्याम्, अतो मदर्थनायाः सफलत्वाय पुरैव मया कृतम्, सफलैवोत्पद्यतामिति ॥ २३ ॥

नन्वर्चना पश्चात्कृतो न फलतीत्याशङ्क्याऽहं—

न वै जातु मृपैव स्यात्प्रजाध्यक्ष ! मदर्हणम् ।

भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मसु ॥ २४ ॥

*न वा इति । मदर्थनं कदाचिदपि मृपा फलरहितं न स्यात्, कालभेदेनाऽपि मङ्गजनस्य न फलभाव-
संबन्धः । भगवच्छास्त्रे अहृष्टादेरभावात्, भगवतो व्यापारत्वाभावात्, तदानीं फलानि न भवेयुः, भजनस्य
निवृत्तत्वात् । सामग्री पूर्वसिद्धा कामितेति न समकालमपि फलोत्पत्तिः । सर्वेष्वेव पक्षेषु फलस्यैकोशो
वाध्येत, यादे पूर्वं न क्रियेत । अतो मङ्गजनस्य स्वभाव एव तादृश इति पूर्वमेव फलजननम् । किञ्च,
अभक्तेषु मदर्हणमन्यथापि भवेत्, भक्तिविरोधात् । भवद्विधेषु तु अन्यथाभावशङ्कानास्त्येवेत्याह—भवद्विधेष्विति ।
अतितरां सर्वथा, न केनाप्यशोनाऽन्यथाभावः । तमेव प्रकारमाह—मयि संगृभितात्मस्त्विति । मयि स-
म्यक् गृभितो गृहीत आत्मा येषाम्, तेषु ॥ २४ ॥

एवं सिद्धान्तकथनेन सामान्यतस्तस्य कामनां पूरयित्वा विशेषतः पूरयति—प्रजापतेरिति चतुर्थं—

प्रजापतेः सुतः सम्राट् मनुर्विख्यातमङ्गलः ।

ब्रह्मावर्तं योऽधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीम् ॥ २५ ॥

अशुराधिक्यकथनं तत्समागम एव च । कन्यादानं ततः कन्यारुचिस्त्वयि च वर्ण्यते ॥ १ ॥
प्रथमं मनोरुक्पर्माह—प्रजापतेः ब्रह्मणः सुतः, अनेनोत्तमो वंशो निरूपितः । सम्राडिति राजा, सम्पत्ति-
रक्षा । मनुरिति धर्मः । विख्यातमङ्गल इति कीर्तिः । विख्यातं मङ्गलं सदाचारो यस्य । देशसधर्मोर्वाह-
—ब्रह्मावर्तं देशं अभितो वसन् सप्तार्णवादेव पृथिवीं शास्ति । ‘सरस्वतीद्विपद्मोदंवनघोर्यदन्तरम् ।
तदेयानिर्भितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ।’ इति । इदानीं बुरक्षेत्रमिति प्रसिद्धम् । एवं मनुः सर्वत उल्ल-
ङ्घः ॥ २५ ॥

तस्याऽऽगमनमाह स्वयम्—

प्रकाशः ।

* न वै जात्यित्यत्र । कालभेदेनाऽपीति । जीवकृतं याच्या । साधनतानिर्वाहकपूर्वकालरूपेणार्पित-
र्थः । तथा च भगवद्भजने फलसाधनताप्रतीतिव्यवहारं व्यापकावाहनन्यायेनौपकारिकावि-
निभावः । समकालमिति याच्यमाणकालमित्यर्थः ।

स चेह विप्र ! राजर्षिर्महिष्या शतरूपया ।

आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्चो धर्मकोविदः ॥ २६ ॥

स चेहेति । न हि भक्ता स्वयं याचन्ते । विप्रेति संबोधनमागते सागतकरणार्थम् । विमा हि पश्चिमवृद्धयः, अस्मानने नमिमानो दोषो भवेत् तदभावार्थं संबोधनेनोपदेशः । राजर्षिरिति योग्यता । भार्याया अपि संमत्यर्थं तथा सहाऽऽगमनम् । तस्याः प्रतिबन्धकत्वाभावाय विचक्षणत्वनिरूपणार्थं शतरूपयत्युक्तम् । विवाहस्याऽज्ञातत्वात् दिदृक्षुरेव त्वामायास्यति । अयं चाऽर्थो नाऽतिदूर इत्याह—परश्च इति । धर्मकोविद इति । ‘अभिगम्य स्वयं कन्यामलङ्कृत्य यथाविधि । सद्द्वाराय प्रयच्छेद्यः स कृकुद इति स्मृतः’ अतः कन्यादानधर्मं जानातीति ॥ २६ ॥

आगत्य कन्या दास्यतीत्याह—

आत्मजामसितापाङ्गीं वयःशीलगुणान्विताम् ।

मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो ! ॥ २७ ॥

आत्मजामिति । पिता हि कन्यादाने मुख्योऽधिकारी । असितापाङ्गीमिति स्वभावतो नेत्रप्रान्त-काप्यर्थं सर्वसलक्षणमूचकम् । वयस्त्वारुण्यम्, शीलं पातिव्रत्यम्, गुणाः स्त्रीलक्षणानि । विरक्ताया विवाहानौचित्यात् । पतिं मृगयन्तीमिति । त्वमपि तादृश इत्यनुरूपाय ते दास्यति । प्रभो इति संबोधनं स्वसामर्थ्यं तत्र दत्तवानिति ज्ञापनार्थम् । अतः स्त्रीणां यावानपेक्ष्यते भोगपदार्थः स सर्वोऽपि मया दत्त इति बोधितः ॥ २७ ॥

एतदज्ञानेऽपि सा त्वा भजिष्यतीत्याह—

समाहितं ते हृदयं यन्नेमान्परिवत्सरान् ।

सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजिष्यति ॥ २८ ॥

समाहितमिति । यस्यां देवहृत्यां ते हृदयं सम्यगाहितम् । इमान् परिवत्सरानिदि दशसहस्रसङ्ख्याकान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सा देवहृतिस्त्वां भजिष्यति । कर्षिर्हि राजकन्याया न रोचते, तथापि मदिच्छया भजिष्यति । ब्रह्मभिति निरूपितार्थसंवादायम् । नृपवधूर्नृपकन्या । वधूरिव सुरक्षिता, पितृगृहे चाञ्चल्यसम्भवात् तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम् । कामं यथासुखम् न त्वत्तिक्रमेण रतिः प्रीतये भवतीत्युभयोरतिरुक्ता ॥ २८ ॥

या त आत्मभृतः वीर्यं नवधा प्रसविष्यति ।

वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यत्यञ्जसाऽऽत्मनः ॥ २९ ॥

या त इति । ततस्त्वया सर्वभावेन सा मोक्तव्या । भिन्नभिन्नभावेन स्थापितान्यपि बीजानि स्वसामर्थ्यादेकधा एकभावापन्नमात्मनि धृतं नवधा प्रसविष्यति । ता नवापि कन्या एव भविष्यति । ततस्त्वदीये वीर्ये कन्यासु, मरीच्यादयः ऋषयः, आत्मनः पुत्रान् आधास्यन्ति । अतस्तेभ्यो देया इति भावः ॥ २९ ॥

त्वया च ततः संन्यासो ग्राह्य इत्याह—

त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तम ! ।

मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ॥ ३० ॥

त्वं चेति । न तु यावज्जीवं श्रुत्यनुरोधेन गार्हस्थ्येनैवं स्थातव्यमिति भावः । ममाज्ञा पूर्वोक्तैव । त्वं चेति । चकारस्त्वर्थे । सापि प्रपत्स्यत इति ज्ञापितम् । निदेशमाज्ञाम्, सम्यगुक्तप्रकारेणाऽनुष्ठाय मां प्रपत्स्यस इति संबन्धः । उक्तमेति संबोधनं मत्प्रवेशयोग्यतार्थम् । ननु कर्मणा विद्यमानत्वात् कथं भगवति प्रवेशः ? तत्राऽऽह—मयीति । तीर्थीकृतास्तीर्थे समर्पिता अशेषक्रियार्था येन, तादृशो मां प्रपत्स्यस इत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततः पूर्वमभिज्ञापकं तव ज्ञानं भविष्यतीत्याह—

कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाऽभयमात्मवान् ।

मय्यात्मानं सह जगद्द्रक्ष्यस्यात्मानि चाऽपि माम् ॥ ३१ ॥

× कृत्वेति । सर्वसाक्षात्कारो हि तस्याभिज्ञापकम्, ब्रह्मविद एव भगवत्प्राप्तिः । ज्ञानस्य न निदर्शनं 'यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्' इति । तस्याऽपि निदर्शनमाह—जीवेषु दयां कृत्वा अभयं च दत्त्वेति । स्वयं च ब्रह्मभावमापन्न, अन्ये तु तद्वहिता दीना दयापान्नं भवन्ति । आत्मत्वे स्फुरिते तु अभयदानं च आत्मविदो हि तत् कृत्यम् । तदाह—आत्मवानिति । आत्मवत्त्वं नाम मूलचिद्रूपस्य स्वस्मिन्नाविर्भावः । इन्द्रियजयस्तत्र नोपयुज्यत एव, पूर्वमेव सिद्धत्वात् । तदा सर्वाधिष्ठानत्वेन मां पश्यतीत्याह—मय्यात्मानं सह जगदिति । भगवति स्वात्मानं जगच्च द्रक्ष्यसि । आत्मानि, चकारात् जगति च मां द्रक्ष्यसि । एतावता आधाराधेयभूतो भगवान् ज्ञातः, स्वाधारश्चेति पूर्णब्रह्मज्ञानं तस्मात्कम् ॥ ३१ ॥

एव तस्मै आज्ञामुक्त्वा तदङ्गीकारे स्वस्य प्रसादमाह—

सहाऽहं स्वांशकलया त्वदीर्येण महामुने !

तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहिताम् ॥ ३२ ॥

सहाति । स्वांशकलया सह । अशा आनन्दरूपा, भगवत्तत् एव स्वांशमृताः । जीवास्त्वंशाः, कला ज्ञानक्रियाशक्तयः । तत्रानन्दांशो ज्ञानकलासहितः । त्वदीर्येण सह, तव क्षेत्रे देवहूत्याम्, तत्त्वसंहितां साङ्ख्यसिद्धान्तप्रतिपादिकां प्रकर्षेण नेष्ये कथयिष्यामि । वीर्यक्षेत्रसंबन्ध एव, न तु जीववदुत्पत्तिरस्तीति । पुराणे वेदवन्मूलसंहिताश्चतस्रः, साङ्ख्ययोगपञ्चपत्तिमतवैष्णवसिद्धान्तप्रतिपादकमन्त्ररूपाः । सर्वानप्येव पुराणानि तस्याऽपेक्षितपङ्कजमूलकालादिप्रतिपादकानि ब्राह्मणस्थानीयानि । तन्मूलसंहिताः कालेन भक्ता इति, तत्राऽऽद्यां प्रकारायिष्यामीत्यर्थः । स्वस्यांशस्य वीर्यस्य चाऽभेदप्रतिपादनाय प्रथमत एव सहेत्युक्तम् । महामुने इति संबोधनं तथा स्वधिकारज्ञापनाय ॥ ३२ ॥

एवं कामनां पूरयित्वा, स्वसन्निधाने जीवस्य कामना न सिध्यतीति, भगवान् वरं दत्त्वा प्रस्थित इत्याह द्वाभ्याम्—

मेत्रेय उवाच ।

एवं तमनुभाष्याऽथ भगवान्प्रत्यगक्षजः ।

प्रकाशः

× कृत्वेत्यत्र । आत्मवानित्यस्य जितान्तःकरण इत्यर्थांस्तौ बाधकमाहुः—इन्द्रियेत्यादि ।

जगाम विन्दुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात् ॥ ३३ ॥

एवमिति । तं कर्दममनुभाष्य । करिष्यति सर्वं स्वयमेव, अनुभाषणमात्रं तु क्रियते । अथ भिन्नप्र-
क्रमेण । पूर्वं दयापरीतः समागत इदानीं प्रक्रममुदृत्य पूर्णमन्तोरथ इव गतः । अतो भिन्नप्रक्रमः । तस्मिन्
स्थापितं ब्रह्मभावं गृहीत्वा गत इति ज्ञापयितुं भगवानित्युक्तम् । पुनराविर्भावः कदा भविष्यतीत्याश-
ङ्क्य तामेवाऽवस्थां कथयन्निधं भगवन्तं विशिनष्टि-प्रत्यगक्षज इति । प्रत्यग्भूतेष्वक्षेष्वाविर्भवतीति ।
यदेवाऽयमन्तर्मुखो भविष्यति, तदैव भगवदाविर्भाव इत्यर्थः । तद्वि तीर्थं विन्दुसर इति भगवतैव निर्मितम्,
सरस्वती च ब्रह्मदैवत्या, तथा च परिश्रितात् । भगवद्भावः स्पृष्टश्च द्वयं तत्र सिद्धं भवतीति स्थानादेव
तस्य द्वयं सेतव्यतीति सरस्वतीपरिवेष्टिताद्विन्दुसरसो जगामेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

अन्यचित्ते तदानीं देशोऽप्यनुपयुक्तो भविष्यतीति, हृदये भगवत्स्यापनार्थं च निरीक्षित एव तस्य स-
तो ययावित्याह—

निरीक्षतस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः ।

आकर्णयन्पञ्चरथेन्द्रपक्षैरुच्चारितस्तोममुदीर्णसाम ॥ ३४ ॥

* निरीक्षत इति । अशेषसिद्धेश्वरैरभितः स्तुतः, सिद्धः स्वत एव सिद्धो मार्गो यस्य, वैकुण्ठमार्गो
वा । सिद्धैर्भूयत इति भगवतो गगनागमने च सिद्धानां संमते । अतो भगवति गते न तस्य काचिदप्र-
तिष्ठा, पुनरागमनसम्भवात् । सिद्धैः सह भगवतो व्यवहार एव तादृशः । सर्वसम्भतिरत्रेत्यशेषपदम् ।
येषामपि सिद्धिर्जाता, स्वयं च सिद्धिदातारः, तेषामपि भगवन्मार्गोऽभीष्टदः, ततोऽप्यधिकफलापेक्षि-
त्वात् । ननु सिद्धेश्वरा भगवन्तं निरन्तरं स्तुवन्तीति तेषां स्तोत्राण्यश्रुत्वा कथं गत इत्याशङ्क्याऽऽह—प-
ञ्चरथस्य गरुडस्य, पक्षैः पृष्टरूपैर्बृहद्रथन्तरादिभिरुच्चारितः स्तोमः स्तोत्रियसमुदायो अस्मिन् । उदीर्ण
यत् साम, ऋगधिरूदगीतम् । त्रिवृदादयः स्तोमाश्चत्वारः, बृहदादयोऽपि । तत्र ऋचः प्रधानमूताः ।
पक्षैः उदीर्णं यत् साम तदाकर्णयन्निधं संन्यः । उच्चारितस्तोममिति विशेषणम् । अतो वेदः साक्षा-
द्भगवानेव स्तूयते, तदेव च शृणोति । अन्ये तु मार्गानि च स्तुवन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

एवं भगवत्कृतमुक्त्वा तथैवेदं जातमित्याह—

प्रकाशः ।

* निरीक्षत इत्यत्र । पृष्टरूपैरिति । 'अभित्वाशरानो नुम इति, कयानश्चित्रेति, त्रं बोदसमृतीपह-
मिति, तिरोभिर्वा(१)वदद्वस्तुम्' इति सूक्तचतुष्टयानि, क्रमेण रथन्तरावामेदेव्यानौषसकालेयसंभिन्नोध्य-
न्दिनसवने गीयमानानि पृष्टराब्दवाच्यानि तद्रूपैरित्यर्थः । पृष्टराब्दवदिरुक्तिश्च स्पर्शनात् पृष्टानीतिरूपा
द्रष्टव्या । स्तोत्रियसमुदाय इति । पृष्टेषु सप्तदशः स्तोमो भवति, तस्य विष्टुतिश्चैवमाप्नोते । 'पञ्चम्यो हि
करोति स एकम् । तिष्ठमिः स एक्या सप्तम्यो हि करोति ॥ एक्या स तिष्ठमिः स तिष्ठमिः' इति । हि
करोति गायत्रीत्यर्थः । अत्र प्रथमाष्टौ प्रथमायास्त्रिभ्यासो द्वितीयाष्टौ मध्यमायास्तृतीयाष्टौ मध्यमो-
त्तमयोरेवं कृते गाने सप्तदशस्तोमः । ईदृशो गीयमानमन्त्रसमुदाय इत्यर्थः । त्रिवृदादयः इति । त्रिवृत्-
पञ्चदशसप्तदशैकविंशश्चत्वारः । तल्लक्षणं वित्तरमयात्र लिख्यते । बृहदादय इति । सर्वे सामविरोपाः ।
तत्रेति । सामस्वित्यर्थः ।

अथ संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः ।

आस्ते स्म बिन्दुसरसि तं कालं प्रतिपालयन् ॥ ३५ ॥

अथेति । अथाऽऽनन्तर्यवाचकः । यस्मिन्नेव क्षणे शुक्लनारायणः प्रस्थितः, तदैव मनुः स्वगृहाभिर्गतः । कर्दमोऽपि ऋषित्वात्तमर्थं जानन्, भगवत्वाच्च अदीनः सन्, तं कालं परिपालयन्नेव स्थितः । कदा दिनद्वयं यास्यतीति । दीनो हि तत्र प्रयत्नं कुर्यात् । कामापेक्षयापि भगवद्वाक्यं महदिति विश्वासो भगवद्भावापन्नस्यैव ॥ ३५ ॥

मनुस्तु सभार्यः समागत इत्याह—

मनुः स्यन्दनमास्थाय शातकौम्भपरिच्छदम् ।

आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यो व्यचरन्महीम् ॥ ३६ ॥

मनुरिति । शातकौम्भपरिच्छदमिति सौवर्णपरिकरयुक्तं स्यन्दनं विवाहं सूचयति । आरोप्य स्वां दुहितरमिति विवाहे कृतनिश्चयः । अन्तर्यामिप्रेरणया तत्तथैव भविष्यतीति विनिश्चित्य, स्वकन्याया नाऽन्यः प्रष्टव्य इति दम्पत्योः प्राधान्यात्सभार्यः, देयत्वेन तां गृहीत्वा, तामज्ञापयन्, तस्याः पश्चात् कौतुकदर्शनं न भविष्यतीति महीं व्यचरत् । उच्चमस्थानानि सर्वाणि प्रदर्शितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं दिनद्वयमतीतम् । तृतीये दिवसे कुरुक्षेत्रात् बिन्दुसरसि समागत इत्याह—

तस्मिन्सुधन्वन्नहनि भगवान्यत्समादिशत् ।

उपायादाश्रमपदं मुनेः शान्तव्रतस्य तत् ॥ ३७ ॥

तस्मिन्निति । हे सुधन्वन्निति स्वपौरुषं ख्यापयन् स्वस्य जितेन्द्रियत्वं बोधयतीति विदुरमतीत्यर्थं संबोधनम् । भगवदाज्ञा नाऽन्यथा भवतीति तस्मिन्नेव दिने समागतः, यद्भगवान् समादिशत्, न तु काकतालीयन्यायेन तदा समागतः । एतद्यावृत्त्यर्थमेव भगवदाज्ञाकीर्तनम् । आश्रमो यस्मिन् पदे देशे, तमुपायात् तस्य निकटे समागतः । ननु तपसा तप्यमाने तस्मिन् तत्तेजसा कथं निकटे गत इति तत्राऽह-शान्तव्रतस्येति । परिसमाप्तं तपोलक्षणं व्रतं यस्य । तत् प्रसिद्धम् । न ज्ञानार्थं प्रश्नापेक्षा ॥ ३७ ॥

भगवन्निरूपितकालः स एवेति निरूप्य, देशोऽपि भगवत्कृत इत्याह—

यस्मिन्भगवतो नेत्राश्रयपतन्नश्रुविन्दवः ।

कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम् ॥ ३८ ॥

यस्मिन्निति । बिन्दुसरोनिरुक्तिस्तत एव, बिन्दवः सरसि यस्मिन्निति । तेषां बिन्दूनामुत्पत्तिमाह—यस्मिन् सरसि भगवतो नेत्रादश्रुविन्दवो न्यपतन् । बिन्दुपाते निमित्तम्—कृपयां संपरीतस्येति । कृपायां निमित्तम्—प्रपन्नेऽर्पितयेति । शरणागतश्चेत् क्लिष्टः, तदा तत्र कृपा भवति । कृपया यो व्याप्यते स्वस्थानात् प्रच्यव्यते । तदा नेत्रात् बिन्दवो भवन्ति । भगवान् स्वकृपां शरणागतेष्वेवाऽर्पितवान्, अतो न दीनमाने भगवतो दया, यतः प्रपन्नाय दत्तवान्, तदाहाऽर्पितयेति । भृशमिति सर्वभावेन ॥ ३८ ॥

एवं देशकालयोर्भगवन्निरूपितत्वमुक्त्वा भगवत्कृपाकार्यं तस्मिन् देशे वर्णयति कन्यायाः सुसंस्थित्यर्थम् । तद्वै विन्दुसरो इति पङ्क्तिः—

तद्वै विन्दुसरो नाम सरस्वत्या परिश्रितम् ।

पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितम् ॥ ३९ ॥

भगवद्गुणकृतत्वाय विन्दुसरो इति नाम प्रसिद्धम् । सरस्वत्या परिश्रितमिति । तत्र धर्मसिद्धिः । परिश्रुतमिति पाठे सरस्वतीमध्ये एव कालीयहृद इव तत्कुण्डम् । प्रथमतो जलं वर्णयति—पुण्यमदुष्टजनकम् । शिवमारोग्यकरम् । अमृतं स्वादु । प्रमाणमाह—महर्षिगणसेवितमिति । महर्षयो ये सर्वपदार्थयाथात्म्यद्वष्टारः तेषां सङ्घेन सेवितम्, अतो महाफलमेवैतज्जलम् ॥ ३९ ॥

जलप्रान्तभागां ऋषिगणसेवितत्वेनोक्त्वा, तस्याऽपि वेष्टनरूपं वनमनुवर्णयति—

पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः ।

सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियान्वितम् ॥ ४० ॥

पुण्येति । द्रुमा वृक्षाः, लताश्च; स्वभावतोऽपि पुण्याः आम्रादयः द्राक्षादयश्च, पुण्यजनकाश्च । पुण्यास्तत्फलमलकाः कूजन्तो मृगा हरिणादयः, द्विजा मयूरादयश्च यत्र । तत्र सादृश्यानि द्रुमलतानां जालानि; तैः कृत्वा सर्वर्तुषु तत्स्थानम् फलैः, पुष्पैश्चाढ्यम् । वनपङ्क्तिश्च तत्र शोभमाना परितः । उदाह—वनराजिश्रियान्वितमिति ॥ ४० ॥

एवं धर्मजनकत्वं वनस्य निरूप्य रसालत्वं निरूपयति—

मत्तद्विजगणैर्जुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमम् ।

मत्तवर्हिणटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ॥ ४१ ॥

मत्तेति । द्विजगणाः पक्षिगणाः । सर्व एव तत्रत्यरसेन मत्ताः । अत एव, तल्लोमेन सेवन्त एव, अतस्तैर्जुष्टम् । मत्तानां भ्रमराणां, विभ्रमो विलासः, मधुरगणनम्, गतिविशेषो वा यत्र । मत्ताये वर्हिणस्त एव नटा नर्तकास्तेषामाटोपः संभ्रमो यस्मिन् । निश्चिन्तता अहिंसकत्वावेष्टा निरूपिता । आह्वयन्तो मत्ताः कोकिला यस्मिन् ॥ ४० ॥

एवं रसालतां निरूप्य पुष्पप्रधानान् वृक्षान् गणयति—

कदम्बचम्पकाशोककरञ्जकुलासनैः ।

कुन्दमन्दारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ॥ ४२ ॥

कदम्बेति । आ(१)सनोऽपि वृक्षः पुष्पप्रधानः । चूतपोताः सूक्ष्माग्राः, तैरप्यलंकृतम् ॥ ४२ ॥

कारण्डवैः प्लवैर्हंसैः कुरैर्जलकुङ्कुटैः ।

सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्यु कूजितम् ॥ ४३ ॥

कारणद्वैरिति । कारणद्वयः पक्षिविशेषः, तैर्वदन्तु यथा तथा उपकृतम् ॥ ४३ ॥

तथैव हरिणैः क्रौडैः श्वाविद्रवयकुञ्जरैः ।

गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ॥ ४४ ॥

तथैवेति । हरिणादयो मृगविशेषास्तेर्हृतम् । क्रौडः सुकरः । श्वाचित् श्वश्रुकः । गोपुच्छादयः मर्क-
टविशेषाः, हरयः सिंहः, यानरा वा । नाभिभिः कस्तूरीमृगैः ॥ ४४ ॥

तद्वैशं वनं निःशङ्कं प्रविश्य तत्र विद्यमानं मुनिं दृष्टवानित्याह—

प्रविश्य तत्तीर्थवरमादिराजः सहानुगः ।

ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्हुतहुताशनम् ॥ ४५ ॥

प्रविश्येति । बिन्दुसरसो निकटे तस्य पर्णशाला; अत एव तीर्थवरं प्रविश्येत्युक्तम् । नर्दामुदीर्य तवा-
शमे गत इति प्रविश्येति पदार्त् ज्ञायते । तीर्थभैष्ठ्यपरिज्ञानार्थमादिराज इत्युक्तम् । आदिराजो मनु ।
सहानुगः ससेवकः, राजत्वपरिज्ञानार्थम् । दूरादेव ददर्श । हुतो हुताशने येन । अनेन कर्मसमाप्ति
तुचिता ॥ ४५ ॥

कन्यादानयोग्यत्वाय वर्णयति सार्द्धाभ्याम्—

विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् ।

नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात् ।

तद्याहतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ॥ ४६ ॥

विद्योतमानमिति । उग्रयुजा तपसि वपुषा विद्योतमानम् । उग्रो युक् योगो यस्य । तपसि तस्य
महान् योगः, तपसः परमधर्मत्वात् चिरकालकृतेनापि तपसा वपुर्विद्योतमानमेव । अनेन वर्णोचमता निरूपिता ।
कृत्वात् परिहरति—नातिक्षाममिति । भगवतो यत् स्निग्धापाङ्गावलोकनं तेनाज्यन्तं न कृशः । 'दुर-
न्तसर्गो पदपाद्गमोक्षः' इत्यादिवाक्यात् भगवत्कटाक्षः सर्वपदार्थजनको भवति । स हि देहपुष्टिमपि जन-
येत् । दुरन्तत्वव्यावृत्त्यर्थं स्निग्धता निरूपिता । देहे स्मृत्वापावका अवयवा भगवत्सेहसाहितदृष्ट्या
जनिता इति नेतरत्राज्यभ्रमावः । ते चावयवाः किञ्चन एव भवन्तीति नातिक्षामता । साक्षाद्दृष्टिर्वा-
त्तत्वाय सर्वावयवेषु दृष्टिसंबन्धार्थं बहुवचनम् । तथाप्यासन्नो न तृप्यतीति कारणान्तरमप्याह—तद्याह-
तेति । भगवतो यत् व्याहृतं वाक्यं, स एवावृतकलः चन्द्रः, तस्याऽऽसन्नताद्यपीयूषम्, तस्य श्रवणेन
च । भगवद्वाक्यं निरन्तराश्रुतोत्तररूपमिति वाक्यश्रवणेनापि पुष्टिप्रतिपादनार्थममृतकलत्वेन निरूपितम् ।
अतो नाऽत्र द्विजमण्डकः । तत्रापि प्रयोजकं रूपं वक्तुं अमृतकलप्रयोगः । तस्य च श्रवणमात्रमिति
नातिक्षामता । अन्यथा पुष्टितोक्ता स्यात् । चकारादलौकिकरूपया ॥ ४६ ॥

एवं दोषाभावमुक्त्वा गुणान् वर्णयति—

प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीरवाससम् ।

उपसंसृत्य मलिनं यथार्हणमसंस्कृतम् ॥ ४७ ॥

प्रांशुमिति । प्रकृष्टा अंशवः पर्वाणि यस्य । आजानुबाहुत्वं यन्नित्यत्वं च निरूपितम् । पद्मपलाशवत् अक्षिणी यस्येति । सौन्दर्यं प्रकृतोपयोगि । जटिलं चीरवाससमिति तप ऋषित्वज्ञापकं सत्त्वाय । उपसंसृत्य निकटे गत्वा ददर्शेति पूर्वेष्वैव संबन्धः । अथवा । उप निकटे संसृत्य संसारंप्राप्य मलिनम् । कामेन हि प्राणिनो मलिना भवन्ति । ' धूमेनाग्निपते वह्निः ' इति वाक्यात् । तत्र दृष्टान्तमाह सहज-
दोषत्वाभावाय, यथार्हणमसंस्कृतमिति । महारत्नमणिर्णिकं यथा स्वभावेन उज्ज्वलमपि बहि स्फकाराभावे न सुवर्णे योजयितुं शक्यते । तथाऽत्र प्रकृते विद्योत्तमानमिति विद्येपणविरोधात् ऋषीणां तथात्वेन वाच-
कत्वाभावात् द्वितीयः पक्षः ॥ ४० ॥

पूर्वं दूराद्दृष्टं तं वर्णयित्वा, तस्य लौकिकधर्मं वक्तुमाह—

अथोटजंप्रत्यायान्तं नृदेवं प्रणतं पुरः ।

सपर्यया पर्यष्टह्लात्प्रतिनन्द्याऽनुरूपया ॥ ४८ ॥

अथोटजमिति । पर्णशालां प्रत्यायान्तं राजानं पुरः पादसमीपे प्रणतम्, क्षत्रियस्य तथैव धर्म इति राजपूजार्थं पूर्वमेव संपादितया सपर्यया पर्यष्टह्लात् । प्रतिनन्द्याऽऽशीर्भिः कुशलप्रश्नैर्वा तुल्यताज्ञानार्थं च । अनुरूपया महाराजयोग्ययाऽर्थादिरूपया इत्यर्थः । परिग्रहो द्वात्मीयतया गृहे नयनम् ॥ ४८ ॥

एवं बहिस्तस्य पूजां विधाय, आधिनिराकरणार्थं सर्वसन्देहनिवृत्त्यर्थं च वाचा पूजां कृतवानित्याह—

गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन्मुनिः ।

स्मरन्भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा ॥ ४९ ॥

गृहीतार्हणमिति । ऋषिदत्तां पूजां स्वीकृत्य स्थितं ज्ञात्वा अग्रिममपि स्वीकरिष्यतीति निश्चित्य स-
म्पक्क्यत्वं (१) साधनार्थं विनीतं, प्रीणयन्निति, प्रथमं स्तोत्रं कुर्वन् । मुनिरिति भाव्यर्थज्ञाता । तथापि निश्चय-
रूपेण कथं तदुक्तं करिष्यामीति प्रतिजानीते । स चेदन्त्यदेव किञ्चिद्वेदित्याशङ्क्याऽऽह—स्मरन् भगवदा-
देशमिति । ' आत्मजामसितापाङ्गीम् ' इति भगवद्वाक्यात् कन्यां दालुमेवाऽप्यमागतः । लज्जया च स्वयं
न वक्ष्यति । अतः स्वयमेव श्लक्ष्णया मनोहरया वाचा अग्रिमवाक्यरूपमिदमाह । वाक्यान्वेवाऽऽह सत-
मि. । यद्यपि त्वया किमर्थमागतमिति न प्रष्टव्य प्रसन्नादप्यागमनसम्भवात् । प्रसन्नार्थे वक्तव्यः षड्विंशः,
तथापि विशेषाकारेण मत्समीपमागत इति लक्षित इति तत्राले यद्भवानाज्ञापयिष्यति तत् करिष्यामीति
समुदायार्थः ॥ ४९ ॥

प्रसन्नमाह—

कदम उवाच ।

नूनं चङ्गमणं देव ! सतां संरक्षणाय ते ।

वधाय चाऽसतां यत्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ॥ ५० ॥

नूनमिति । हे देव ! तव चङ्क्रमणं सतां संरक्षणाय, असतां वधाय च । देवेति संबोधनमुपपादयति—
यत् यस्मात्त्वं हरेः पालिनी शक्तिः 'स्थानेऽथ धर्म' इति वाक्यात् सतामसतां चाऽनुग्रहनिग्रहौ स्वतन्त्रौ
धर्मत्वात् । नत्वेकार्थमन्यत् ॥ ५० ॥

ननु लोकपालकैरेव पालने सिद्धे किं मन्वादिभिरित्याशङ्क्य, परिपालिकां शक्तिं निरूपयन् तथा-
कर्तारं भगवन्तं नमस्यति—

योऽर्केन्द्रमीन्द्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसाम् ।

रूपाणि स्थान आधत्ते तस्मै शुक्लाय ते नमः ॥ ५१ ॥

योऽर्केति । यः अर्कादीनां लोकपालानां रूपाणि, स्थाने तत्तत्कार्यावसरे, मनुशरीरे वा आधत्ते,
तस्मै ते शुक्लाय नम इति । अयं शुक्लनारायण एव मनौ तिष्ठतीति; तस्मै नमः । सर्वाणि रूपाणि अन्यस्तत्र
स्थापयितुं न शक्नोति । न वा भगवत्स्थितिव्यतिरेकेण तत्र सर्वदेवतासान्निध्यं भवति; अतो मनुमभिधाय
पालनार्थं भगवानेव सितः ॥ ५१ ॥

विपरिते बाधकमाह चतुर्भिः । साधनाभ्यां फलाभ्यां च स्वतश्च सेनया च परिपालनं द्वयेन, सेतु-
धर्मरक्ष्य अधर्मनिवृत्तिश्च फले । प्रथमतः स्वतो रक्षाभावं बाधकत्वेनाऽऽह—

न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितम् ।

विस्फूर्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान् ॥ ५२ ॥

न यदेति । यदा त्वं जैत्रं रथमास्थाय न पर्यटसि तदा सेतवो नश्येरन्निति संबन्धः । रथस्य
मुख्यासवरं । जैत्रमिति जयशीलम् । अनेन न काऽपि परामवशङ्का । मणिगणार्पितमिति महाराज-
योग्यत्वात् दृष्ट्वैव भयमसतां ज्ञापितम् । विशेषेण स्फूर्जच्चण्डः कोदण्डो यस्य । अनेन धनुष्टङ्कारेण
दूरादेव भयं जनयतीति ज्ञापितम् । पापानां पापिष्ठानां न मारणं शक्येण किन्तु, रथेनैव त्रासं जनयन् ॥ ५२ ॥
दृष्टानां बहुत्वात् तदर्थं साधनान्तरमप्याह—

स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मण्डलं भुवः ।

विकर्पन्बृहतीं सेनां पर्यटस्यंशुमानिव ॥ ५३ ॥

स्वसैन्येति । स्वसैन्यानां चतुर्विधानां चरणैः क्षुण्णं भुवो मण्डलं वेपयन् महतीं सेना दृष्ट्वैव
महान्तो दोषा निवर्तन्त इति मूर्कम्पनानिमिष्ठान्तरत्वज्ञानाभावाय बृहतीं सेनां विकर्पन् तत्र तत्र नयन् ।
पूर्वोक्तधर्मं धर्माधर्मनिवृत्तिसाधकत्वेन निरूपयन् दृष्टान्तमाह—अंशुमानिवेति । स हि सहस्रकिरणः तमो
दूरीकरोति । अमिहोत्रादिधर्मं च जनयति । न हि सूर्ये अनुदिते कश्चिद्धर्मादिः सेत्स्यति ॥ ५३ ॥

तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबन्धनाः ।

भगवद्रचिता राजन्भिद्येरन्वत दस्युभिः ॥ ५४ ॥

तदैवेति । तदैव सर्वे सेतवो मर्यादा वर्णकृता आश्रमकृताश्च भगवद्रचिताः । औदासीन्याभावात्
राजमिति, तस्य स्वधर्म इति ज्ञापितम् । दस्युभिरेव भिद्येरन् । चौरमये वर्णाश्रमयतां भीतत्वात् मर्यादा
सिद्ध्यतीति ॥ ५४ ॥

अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यङ्कुशैर्नुभिः ।

शयाने त्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनङ्क्ष्यति ॥ ५५ ॥

*अधर्म इति । न केवलं धर्महानिरेव किन्तु, अधर्मश्च समेधेत शक्तिं गच्छेत् । चकारात् पाखण्डधर्मा अपि । तत्र हेतुः—लोलुपैरिति । धर्मे निरन्तरं क्रियमाणे इन्द्रियाणि व्यापृतानि भवन्ति, तदा लौकिके भोगे नाऽऽसक्तानि भवेयुः । अन्यथा त्वासक्तानि योग्यैः कामैरूर्णाणि अयोग्ये लोलुपानि भवन्ति । तथापि राजभयं चेत्, न कार्यानिष्पत्तिः स्यात् । अन्यथा त्वत्तिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याह—व्यङ्कुशैरिति । विगतोऽङ्कुशो नियामको येषाम् । नृभिरिति । त एव हि भगवदाज्ञोल्लङ्घका वेदेनोक्ता अशनप्रसङ्गे । राज्ञो द्रव्यवस्था, विषयभोगः, परिपालनं च । आद्यैर्ब शयनम् । यदि चोभयोः समता, यदि वा कालविभेदेन व्यवस्था, यदि वा भोगप्राधान्यम्, सर्वप्रकारेणापि त्वयि शयाने सति अयं लोको दस्युभिरेव ग्रस्तः, आच्छिन्नक्षारद्रविणः स्वरूपावपि विनङ्क्ष्यति । अतस्त्वया पर्यटनमवश्यं कर्तव्यम् । अतः प्रसङ्गादागमनम् । अत्रापि चोरादि-निराकरणार्थं च ॥ ५५ ॥

अथाऽपि पृच्छे त्वां वीर ! यदर्थं त्वमिहागतः ।

तद्वयं निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे हृदा ॥ ५६ ॥

अथाऽपीति । हे वीर ! त्वधर्मेनिष्ठ ! यदर्थं त्वमिहागतः; तत्प्रयोजनं पृच्छामि । मां प्रार्थयितुमिति यदि; तदा तद्वचनं निर्व्यलीकेन हृदा प्रतिपद्यामहे स्वीकुर्वहे । ननु त्वत्प्रार्थनां न करिष्यामीति सन्देहः । एवं वचनं हि भगवत्प्रसादादेव महाराजादप्युत्कर्षवचनात् ।

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे एकविंशाध्यायविवरणम् ।

प्रकाशः]

* अधर्मे इत्यत्र । अशनप्रसङ्ग इति । तैत्तिरीयब्राह्मणप्रथमाष्टके । 'तस्माद्विरहः पशवः प्रेरितः (१)' इत्यादिना सर्वेषां अशनकालकथने तस्माद्विरहो मनुष्येभ्य उपह्रियत इत्युक्ते तत्प्रसङ्गे ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे एकविंशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

द्वाविंशाध्यायविवरणम् ।

+ द्वाविंशे कर्दमस्याऽर्थः सिद्धस्त्रीधनरूपवान् ।
 अयमेवैन्द्रियगणः कृष्णार्थं सुविनिश्चितः ॥ १ ॥
 अर्थस्य सत्त्वं चाख्यातुं मनोघर्मस्य वर्णनम् ।
 भगवत्कृपयैवार्थं उत्तमो नान्यथेति च ॥ २ ॥
 आकृतिः पुत्रिकात्वेन दत्ता येन निजेच्छया ।
 स एवात्यन्तदैन्येन देवहर्तिं प्रयच्छति ॥ ३ ॥
 कृतकृत्यं च मनुते ततो धर्मं च सेवते ।
 यज्ञश्रवणभेदेन द्विरूपमपि सर्वदा ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायान्ते त्वद्वाक्यं कर्तव्यमिति ऋषिमुखात् श्रुत्वाः सन्तुष्टो विश्वप्रसितुमादौ तं स्तौतीत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिम् ।

सत्रीड इव तं सम्राडुपारतमुवाच ह ॥ १ ॥

एवमिति । आविष्कृताः प्रकटीकृताः सर्वे गुणाः कर्माणि, अभ्युदयश्च यस्य, गुणकर्मणां वाऽभ्युदयो यस्य । गुणोदयः सर्वदेवाधिष्ठानात् । धर्माधिपालनात् कर्मोभ्युदयः । अन्यथा कथनं व्यावर्तयति—मुनिमिति । सत्रीड इव स्वकीर्तिश्रवणात्, प्रत्याख्यानशङ्कया वा कन्यार्थं प्रार्थनायामपि । सम्राडिति । महत् सर्वमेव वचनं शोभाकरम् । उपारतं तूष्णीमृतम् । उप समीपे कन्यायामासमन्ताद्गतं वा । हेत्याश्चर्यं । न हि महाराजः कंचिदेवं प्रार्थयति ॥ १ ॥

प्रथमं ब्राह्मणक्षत्रिययोर्विवाहो नोचित इत्याशङ्क्य, भगवत्कृत एव तयोः संबन्ध इत्यन्योऽन्योपकारेण तुल्यतामापादयति—ब्रह्माऽसृजदिति त्रिभिः—

मनुरुवाच ।

ब्रह्माऽसृजत्स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया ।

छन्दोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलम्पटान् ॥ २ ॥

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहारानकृतः प्रकाशः

+ अथ द्वाविंशाध्यायं विवरणमेवमस्ति एवाऽत्र सङ्गतिरित्यर्थनिरूपणमुखेन तामाहुः—द्वाविंश इत्यादि । ऐन्द्रियगण इति । इन्द्रियग्राहा मात्रा ऐन्द्रियास्त्रासां गणः । तथा च संवादद्वयेऽपि स्वस्वविचारेणाऽयसरः सङ्गतिरित्यर्थः । अवान्तरार्थसङ्गतिताहुः—अर्थस्येत्यादि । सत्त्वमिति । साधुत्वम् । 'सङ्गये साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते' इति गीतावाक्यात् । शेषं स्फुटम् ।

प्रथमतो ब्रह्मा वेदमयः स्वमुखतो गुप्मान् ब्राह्मणान्सृजत् । आत्मपरिपस्या आत्मनः स्वस्य वेदस्य पर्याप्तुमिच्छया, रक्षार्थं वा । ब्राह्मणव्यतिरेकेण वेदानां यज्ञानां वा पर्याप्तिः पूर्तिर्न भवति । छन्दोमय इति सर्ववेदात्मकः । ते ब्राह्मणास्त्रिविधाः; तपोयुक्ताः, योगयुक्ताः, भगवदुपासनायुक्ता वा । त्रितप-युक्ता मुख्याः । अलम्पदानिति विषयलम्पट्वं ब्राह्मणानां दोषः, तपस्यादयो गुणाः ॥ २ ॥

एवं गुणदोषाभावयुक्तान् ब्राह्मणाञ्छिरूप्य, क्षत्रियाञ्छिरूपयति—

तत्राणायाऽसृजत्त्वाऽस्मान् दोःसहस्रात्सहस्रपात् ।

हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमङ्गं प्रचक्षते ॥ ३ ॥

तत्राणायेति । ब्राह्मणानां त्राणायाऽस्मान् क्षत्रियान् दोःसहस्रात् । वरेणाऽन्यस्यापि सहस्रबाहवो भवन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—सहस्रपादिति । वेदो हि ब्राह्मणेण स्थितो भगवता रक्ष्यते । रक्षणे च बाहवः करणम् । तत्र जाताः क्षत्रियाः । शब्दप्राधान्येन ब्राह्मणानां सृष्टिः, अर्थप्राधान्येन क्षत्रियाणामिति योनिभेदोऽपि विवाहार्थः सूचितः । उभयोरन्योऽन्योपयोगमाह—हृदयं तस्य हि ब्रह्मेति । तस्य भगवतः, ब्रह्म ब्राह्मणामिमानिनी देवता, हृदयमन्तःकरणम्, आत्मा मध्यमिति यावत् । क्षत्रं क्षत्रियामिमानिनी देवता, अङ्गमवयवाः । प्रचक्षते इति प्रमाणम् । यथाऽङ्गव्यतिरेकेणात्माऽवसीदति । एवमात्मव्यतिरेकेणाप्यङ्गान्वयसीदन्ति ॥ ३ ॥

अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः ।

रक्षति स्माऽन्यो देवः स यः सदसदात्मकः ॥ ४ ॥

अत इति । अतोऽन्योन्यं ब्रह्म च क्षत्रं च रक्षतः, तथा सत्यात्मानमेव रक्षतः । हि युक्तोऽयमर्थः । यो हि आत्मा र्थे अन्यान् पालयति; स हि आत्मानमेव पालयति । एवमन्योन्यपालनमुक्त्वा उभयोः साकाङ्क्षत्वेन पालकत्वमाराङ्क्ष्य स्वतन्त्रेण भगवता पाल्यमानाः अन्योन्यं पालयन्तीति वक्तुमाह—रक्षति स्मेति । स हि देवः स्वतन्त्रः सर्वानेव पालयति । पालये हेतुः—सदसदात्मक इति । सर्वात्मकोऽपि निर्विकार इत्याह—अव्यय इति । स्मेति प्रमाणम् । एवं च भगवता कृत्वा यथाऽन्योन्यरक्षा तथा कामकन्यकाभ्यामप्युभयो रक्षा कर्तव्या । तव कामोऽस्माभिः पूरणीयः कन्यादानेनास्मत्कामोऽपि त्वया पूरणीयो विवाहेनेति भावः ॥ ४ ॥

स कामो विवाहात्मक एवेति वक्तुमन्यानि फलान्येव वचनादेव सिद्धानीति तानि गणयति—तप संदर्शनादेवेति त्रिभिः—

तव संदर्शनादेव छिन्ना मे सर्वसंशयाः ।

यत्स्वयं भगवान् प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिपोः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणानां स्थाने राजादयो धर्मनिर्णयार्थमप्यागच्छन्ति; तदस्माकं प्रथमत एव जातम् । यतस्तव संदर्शनादेव सर्वे संशयाः संछिन्नाः । एवमेव तपः कार्यम्, भगवत्सेवा च । तथा सत्येवं प्रसन्ने भगवति सर्व एव पुरुषार्थः सेतयति, नाऽन्ययेति । पूर्वं ये संदेहाः स्थिताः सर्वार्थेषु, ते सर्वे त्वद्दर्शनेनैव जातेन निश्चयेन छिन्ना इत्यर्थः । को धर्मो राज्ञामित्यपि संदेहो गत इत्याह—यत्स्वयमिति । यद्यस्मादर्ग-

नानन्तरं प्रीत्या रिरक्षिपोः पालकस्य, पालनेच्छोर्वा; भगवन्निव धर्ममाह । अतः क्षत्रियाणां धर्मः प्रजापालनं परमो धर्म इति । अतो वाक्यादेव धर्मसंदेहो गतः ॥ ५ ॥

महापुरुषाणां दर्शनमेव स्वतन्त्रफलमिति चेत् ; तदपि वचनव्यतिरेकेणैव जातमित्याह—

दिष्ट्या मे भगवान् दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनाम् ।

दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा मे भवतः शिवम् ॥ ६ ॥

दिष्ट्येति । भगवान् भवान् अकृतात्मनां दुर्दर्शोऽपि मे मया दिष्ट्या दृष्टः । यैः संघातात्पृथगाला न कृतः, भगवदर्थं वाऽन्तःकरणं न कृतम् ; तेऽकृतात्मानः । आत्मयोग्यदेहार्थं वा यैर्मृतानि न संस्कृतानि तादृशस्य तव दर्शने परलोकोपयोगि सर्वमेव कार्यं सिद्धमिति परलोकसंदेहोऽपि गतः । पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तमिति किमपि न प्रष्टव्यमित्याह—दिष्ट्येति । ते पादरज एव शिवं कल्याणरूपं मे मया शीर्ष्णा स्पृष्टं मच्छिरसा वा । ‘पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः’ इति सर्वप्रायश्चित्तापेक्षया इदमेव वरम् । किञ्च । न केवलं पापनिवर्त्तकं किन्तु कल्याणकरमपीति शिवमित्युक्तम् । शिरसा चेत्स्पृष्टमज्ञानमपि पापं गच्छत्येव, प्रधानत्वात् । दैवगत्या जातमिति दिष्ट्या ॥ ६ ॥

• ब्राह्मणो हि क्षत्रियमनुशास्ति । यथाऽऽचार्योऽन्तेवासिनं ‘सत्यं वद’ इत्यादिभिः । तदप्यवचनादेव जातमित्याह—

दिष्ट्या त्वयाऽनुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान् ।

अपाद्युतैः कर्णरन्ध्रेर्जुष्टा दिष्टयोऽशतीर्गिरः ॥ ७ ॥

दिष्ट्येति । वचनव्यतिरेकेण प्रजापालनं कर्तव्यमिति धर्मोऽप्युपदिष्टः । ‘तद्द्वयं निर्व्यलीकेन’ इति वाक्यात् अनुग्रहश्च कृतः । महतां मुक्तात् भगवद्गुणाः श्रोतव्या इत्यप्यस्माकं जातमित्याह—अपाद्युतैः तैरिति । योऽर्केन्द्रमीन्द्रेति । एते हि भगवतः सर्वपालका गुणाः ; तत्प्रतिपादका एव कमनीया गिरः ताः पुनः शब्दान्तरावरणरहितैः कर्णरन्ध्रेः अकस्माद्भाग्येनैव जुष्टाः सेविताः ॥ ७ ॥

एवं सदृशेन यावद्भाव्यं तावत्सर्वं जातम् । अतः परमन्यत् विज्ञापयामीत्याह—

स भवान् दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनो मम ।

श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रावितं कृपया मुने ! ॥ ८ ॥

स भवानिति । सामान्यत इयं प्रार्थना । स महान् भवान् । ‘कन्यापितृत्वं दुःखाय’ इति न्यायेन दुहितृस्नेहेन परितः क्लिष्ट आत्मा यस्य । न केवलं दुहितृमात्रं बाधकं किन्तु स्नेह इति तथोक्तम् । ममेति दीनतायामयोग्यता, अतः कृपा । मुने इति प्रकृताभ्युपनिषानाय संबोधनम् । श्रावितं विश्रुतम्, नारदादिद्वारा भगवता वा पूर्वं श्रावितम्, श्रवणार्थमुक्तं वा ॥ ८ ॥

एवं श्रोतव्यमित्युक्त्वा तद्वाक्यमाह—

प्रकाशः।

+ दिष्ट्येत्यत्र । अवचनादिति । मशं विनैवेत्यर्थः ।

प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेयं दुहिता मम ।

अन्विच्छति पतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः ॥ ९ ॥

प्रियव्रतेति । यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विजायेत वै पिता । नोपपच्छेत तां ग्राह्यः पुत्रिका-
धर्मशङ्कया ॥१॥ आतुरभावे विवाहा न भवतीति प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेत्युक्तम् । उभयोश्च कीर्तनं
'नैकः पुत्रः पुत्रो भवति' इति वाक्यात् । पिता प्रसिद्ध इति वक्तुं दुहिता ममेत्युक्तम् । अकामायाः
कामनमयुक्तमित्यन्विच्छति पतिमिति । दोषाभावाय युक्तमिति । कामार्थं योगो मास्त्विति वक्तुं वयः-
शीलगुणादिभिरित्युक्तम् । वयः कामार्थम्, शीलं धर्मार्थम्, गुणा अर्थार्थाः । आदिशब्देन ज्ञानादयो
माक्षार्थाः ॥ ९ ॥

एवं चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं स्त्रियाः सर्वं पुरुषार्थानमिति तादृशं पतिं वाञ्छति । तादृशः कश्चिदन्यः
तया मनसा स्वीकृतः स्यात्, तथापि निषिद्धेति तन्निवृत्तिं वदन् त्वदग्रहणेनाऽस्त्येवास्याः पतिरित्यभिप्रा-
येणाऽऽह—

यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोरगुणान् ।

अशृणोन्नारदादेषा त्वय्यासीत्कृतानिश्चया ॥ १० ॥

यदा त्विति । सर्वान् वरान् स्वयोभ्यान् श्रोतुं प्रवृत्ता यदा तु भवतः शीलादिकं श्रुतवती ततः प्रभृति
त्वय्येव कृतनिश्चया आसीत् । शीलमाचारः, श्रुतं विद्याविज्ञानितज्ञानम्, रूपं सौन्दर्यम्, वयः तारु-
ण्यम्, गुणा औदार्यादयः । एतान् यदा अशृणोत् । नारदो हि देवकार्यकर्ता प्रसन्नमुत्पाद्य वदति ।
त्वय्येव कृतो निश्चयः ममायमेव पतिरिति ॥ १० ॥

एवमपि सति पित्रापीना कन्येति । पित्रा देया इति मया दीयमानां गृहाणेत्याह—

तत्प्रतीच्छ द्विजाभ्येमां श्रद्धयोपाहृतां मया ।

सर्वात्मनानुरूपां ते गृहमेधेषु कर्मसु ॥ ११ ॥

तत्प्रतीच्छेति । द्विजाभ्येति ब्राह्मणानां पित्रादिवर्त्ताया एव विवाहो मुख्यः, न तु गान्धर्वादिरिति
सूचितम् । इमामिति कालान्तरविवाहं व्यावर्तयति । रूपप्रदर्शनेन प्रलोभयति च 'श्रद्धया दत्तमन-
भिप्रेतमपि गृह्णीयात्' इति ग्रहणार्थमाह—श्रद्धयोपाहृतमिति । सर्वात्मनानुरूपमिति भगवता स्व-
दर्थमेव निमित्तेति ज्ञापितम्, नतु साधारणी । न केवलं कामार्थमनुरूपा । किन्तु, गृहमेधेषु कर्मसु । गृ-
हेषु मेधा बुद्धिर्यैः, यैश्च कर्मभिर्गौर्हस्त्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं कन्याविषयकं सर्वमुपपाद्य वरविषयकमुपपादयति—उद्यतस्येति त्रिभिः—

उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शक्यते ।

अपि निर्मुक्तसङ्गस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥ १२ ॥

* बहिर्गतो हि विषयः कामे सत्येव गृह्यते । उभयोर्योगसिद्धौ हि विश्लेषोऽप्यस्य एव च । १। उभयोः

प्रकाशः ।

* उद्यतस्येत्यत्र । कारिकायाम् । उभयोरिति । कामकाम्ययोः ।

कामकाम्ययोरेकपदेन निरूपणमैक्यबोधाय । उद्यतस्य कार्योन्मुखस्य प्रतिवादो निराकरणं न शक्यते कर्तुम् । न शक्यत इत्येवात् । स एव वा शक्तिविषयो न भवति । उद्यतस्य स्वतः प्राप्तस्य कामस्य काम्यविषयस्य वा प्रतिवादो नास्ति । सङ्ख्यागेन कामः काम्यं वा निराकर्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—अपि-निर्मुक्तसङ्गस्येति । कामेन रक्तस्य व्याघ्रस्य प्रतिवादो दूरापास्त इति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

कामे उद्यतानङ्गीकारे बाधकमाह—

य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते ।

क्षीयते तद्यशः स्फीतं मानश्चाऽवज्ञया हतः ॥ १३ ॥

* य उद्यतमिति । उद्यत स्वतः प्राप्तमनङ्गीकृत्य; अनुद्यतं योऽभियाचते तस्य स्फीतमपि यशः क्षीयते मानश्चाऽवज्ञया हतो भवति । अनुद्यतमिति वक्तव्ये कीनाशं कृपणमिति वचनम् ; महतोऽप्यनुद्यतस्य सूचनार्थम् । कृपणगत एव विषयः सर्वेषामप्राप्यो भवति । कृपणो हि विषयमप्यदत्त्वा कीर्तिं च त्यापयति स्वात्कर्षार्थम् । अतस्तद्यशः क्षीयते । स्फीतमपीति कृपणजनितकीर्तेः पुष्टत्वात् । एवं बहिरपवादमुक्त्वाऽऽन्तरमप्युपचारमाह—मानश्चेति । 'मानो हि महतां धनम्' इति । अङ्गीकृतग्लानौ माननाशोऽसम्भः । हत इति पुनः प्ररोहाभावाय ॥ १३ ॥

एवं काम्यनिराकरणे बाधकमुक्त्वा तस्मिन् कामनां साधयति—

अहं त्वाऽशृणवं विद्वन् ! विवाहार्थं समुद्यतम् ।

अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रत्तां प्रतिगृहाण मे ॥ १४ ॥

अहमिति । त्वां विवाहार्थं समुद्यतमिति अहमेव साक्षादशृणवम् । विद्वन्निति संबोधनमयुचनिराकरणाय । विवाहं कृत्वैव कामः पूरणीय इति । अतो विवाहेच्छुर्ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो भवति । स एव पित्रादिभ्य उपकरोतीति साविधिरब्रह्मचारी उपकुर्वाणः । प्रत्तां दत्तां प्रकर्षेण भार्यात्वेन गृहाण । मे मयेति १४

भगवद्गुणा एवाऽन्तर्ज्ञाकारे हेतुरिति पङ्क्तिरङ्गीकारमाह—

कर्मम उवाच ।

घाढमुद्बोद्धकामोऽहमप्रत्ता च तवाऽऽत्मजा ।

आवयोरनुरूपोऽसावाद्यो वैवाहिको विधिः ॥ १५ ॥

- घाढमिति । इयं हि भगवद्दासी भगवद्बदनिरूपिता । ऐश्वर्यादिप्रसिद्धार्थमस्या वर्णनमुप्यते ॥ १ ॥ अनङ्गीकारेण त्वस्याः स्वतः कामेन बाधनात् । तुल्यत्वं चाभिलषितमत आद्यो नि-

प्रकाशः ।

* य उद्यतमित्ययम् । महतोऽपीत्यादि । रूढवयसोऽपि कर्ममस्याऽनुद्यतस्य सूचनार्थम् । तथा चेदा-नी मदनादरेऽप्येभ्यो न तवानादर इत्यर्थः ।

~ घाढमित्ययम् । प्रारिकानु । पितुरग्रे पुत्रासौन्दर्यवर्णनं लोकविरुद्धम् । आशेषनिरूपणं च वै-प्यवयवविरुद्धमिति शङ्कायां तस्या दूषणत्वायाह—इयमित्यादि पङ्क्तिः भगवत्यादि । भगवद्बदवाच्यैवरेता-धीकरोति निष्पतिता । अत इति शेषः । आद्य इति । ऐश्वर्यरूप एकदेशः । आशेषादिकथनस्य प्रयोजनान्त-

रूपितः ॥ २ ॥ धर्मो वीर्यं द्वितीयेन विध्यादरणवर्णनात् । यशो हि वर्ण्यते तस्या विश्वावसुनि-
रूपणात् ॥ ३ ॥ कान्त्याधिक्यस्य कथनाल्लक्ष्म्याश्चैव निराकृतेः । सोमसंवन्ध एवोक्तो ग-
न्धर्वस्तु ततः स्फुटः ॥ ४ ॥ लक्ष्मीवद्वर्णनं तस्याः श्रियामिच्छेदुताश्रनात् । इति वाक्याच्च तस्यापि
संवन्धो विनिरूपितः ॥ ५ ॥ ज्ञानवैराग्ययोर्वाक्ये स्पष्ट एव निरूपिते । अतोऽस्या वर्णनं तत्र
न निषिद्धमिति स्थितिः ॥ ६-॥ वादमिति वचनं विवाहे प्रसिद्धम् । ' वादं वृणीध्वम् ' इति वच-
नात् । अन्ययमेतत् । यथासुखमित्यर्थे, सत्यार्थे वा । अहं तु वोढुकाम एव । तव चाऽऽत्मजा कन्या
न कस्मैचिद्वा । दत्तायास्तु विवाहोऽत्र लौकिकः परिकीर्तितः । अप्रताया विवाहो हि ब्राह्म
एव निरूपितः ॥ ११ ॥ उद्वोढुकाम इति वचनात् ममापि पूर्वं न विवाहः । अत आबयोरप्ययमाद्यो वैवाहि-
को विधिः विवाहसंवन्धी अपूर्वजनकः प्रकारः । ' दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयाश्चैव आग्रजेत् । नष्टे
मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते सति । पञ्चस्वापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ ११ ॥ इति वाक्यात् ।
आपदि विवाहः प्राजापत्यश्च सन्तत्यर्थं निरूपितः सोऽत्र निराक्रियते विधिर्भूयादिति ॥ १५ ॥

केवलमद्वयजनकः शोभाकरो न भवतीति शोमाऽपि यथासुखं भवत्वित्याह—

कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः पुत्र्याः समान्नायविधौ प्रतीतः ।

क एव ते तनयां नाद्रियेत स्वयैव कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियम् ॥ १६ ॥

काम इति । स एव विधिः कामो भूयात् कामितप्रकारेण भवत्वित्यर्थः । तत्र हेतुः—नरदेवेति ।
राज्ञा हि न ब्राह्मणानामिव विवाहः शोभारहितः परं स न सर्वात्मना लौकिकः कर्तव्यः, किन्तु समान्ना-
यविधौ प्रतीतः कर्तव्यः । समान्नायो नामाभ्यासः । यथा पूर्वं सर्वैः कृतः सादृशविधौ प्रतीतः । समा-
न्नायो वेद इति केचित् । ननु तदा कन्याया महत्त्वप्रतीतेः मात्सर्यादग्रहणं स्यादित्यारोह्याऽऽह—क एवेति ।
कस्ते तनयां नाद्रियेत । एवेत्यनादरे । तत्र हेतुः—स्वया असाधारण्या कान्त्यैव श्रियमिव लक्ष्मीं क्षिपतीम् ।
अस्यापि भगवच्छक्तित्वात् तथा कथनं न दोषाय । लक्ष्मीं क्षिपतीमिवेति भाक्तिरूपताऽप्यस्याः सूचिता ॥ १६ ॥

चस्याः कीर्तिनाह—

यां हर्म्यपृष्ठे कणदद्भिः शोभां विक्रीडतीं कन्दुकविह्वलाक्षीम् ।

विश्वावसुर्न्यपतत्स्वादिमानादिलोक्य संमोहविमूढचेताः ॥ १७ ॥

यां हर्म्यपृष्ठे इति । विश्वावसुर्गन्धर्वः । यां देवहूतिं हर्म्यपृष्ठे ऋडन्तीं कन्दुकेन विह्वले अक्षिणी
यस्याः । अन्तरसां साजिध्येऽपि शोमया गृहीतचित्तः उपरि गच्छन् विमानात् तस्याः पुरतः पतितं इति
नारदादिवाक्यैर्ज्ञायते । हर्म्यपृष्ठेन व्यवधानम् । कणदद्भिः शोभायामिति उदीपनादयो निरूपिताः । कन्दुकविह्वला-
क्षीमिति चाञ्चल्यम्, मुग्धभावश्च निरूपितः । सम्पक् मोहेन विमूढं चेतो यस्य । गन्धर्वत्वान्न दोषः १७

तस्याः श्रीत्वं वर्णयति—

तां प्रार्थयन्तीं ललनाललामामसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ।

वत्सां मनोरुक्पदः स्वसारं को नाऽभिमन्येत बुधोऽभियाताम् ॥ १८ ॥

प्रकाशः ।

रमाहुः—लक्ष्म्या इत्यादि तथा च भगिनीत्वनिवृत्त्यर्थं तथा कथनामित्यर्थः । रोपं स्फुटम् । वाक्ये इति । वा-
क्यद्वयम् । अत इति । एतैर्लक्षणैर्मगवद्वासीत्वात् । तत्रेति । अङ्गीकारावसरे ।

तां प्रार्थयन्तीमिति । प्रथमतः प्रार्थयन्तीं स्वयमेव चाऽभियातां बुधः सन् को वा नाभिमन्येत । प्रार्थयन्तीं सर्वथा श्रेष्ठा, या काचित् । तत्रापि 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि' इति न्यायेनाऽपि सा श्रेष्ठेत्याह—
ललनाललामामिति । ललना स्त्री, तासां मध्ये ललामा श्रेष्ठा । भगवत्प्रसादरूपत्वाच्च सर्वथा श्रेष्ठेत्याह—
सेवितौ श्रीयुक्तौ भगवच्छरणौ येः, तैरदृष्टम् । ते तां द्रष्टुमपि न शक्नुवन्ति, अत इयं भगवत्प्रसादरूपा ।
मनुष्यमरूपः । स चेत्फलं दोग्धि, तदेयं वत्सा प्रिया कन्येत्यर्थः । उच्चपदः स्वसारमिति । भ्रातृमती, प्र-
सिद्धकन्या च । को वा सर्वशास्त्रार्थवेत्ता न मन्येत । एतादृशी स्त्री ब्रह्मविद्याया अप्यधिकेति । आगिमु-
र्येन यातेत्येतादृश्याः परित्यागे दोषश्रवणात् ॥ १८ ॥

परमेको दोषोऽस्ति, तं चेत् स्वीकुर्यात्तदा भजिष्य इत्याह—

अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तेजो विभृयादात्मनो मे ।

अतो धर्मान्पारमहंस्यमुख्यान् शुक्लप्रोक्तान् बहु मन्येऽविहिंसान् ॥ १९ ॥

अतो भजिष्य इति । यस्मादेया सर्वोत्कृष्टा, अतो भजिष्ये । परं समयेन, कालनियमेन । ननु प्र-
थमत एव किमित्येवं निर्बन्धः कियते यदैव वैराग्यम्, तदैव परं त्यक्तव्यम् । तत्राऽऽह—साध्वीमिति ।
एषा हि पतिव्रता । 'मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता' इति मरणपर्यन्तं तस्या धर्मसार्थं
संभ्राष्टा स्यात्, अन्यथा शरणागताया यमो नश्येत् । अतः पूर्वमेव पणवन्धे परिग्रहसमये तया तथा-
श्रतं न गृहीतं स्यात् । समयमाह—यावत्तेजो विभृयादात्मनो मे इति । मे तेजो बीजात्मकम्, ब्रह्म-
त्वात् । तावत्तैव तस्याः कृतार्थत्वायाऽऽह—आत्मन इति । अहमात्मा तस्या अपि आत्मतेजश्चेकृतं तदैव
पातिव्रत्यं सिद्धम्, पतिः स्वस्मिन्नेव स्थित इति । तदनन्तरं पारमहंस्यधर्मानिव भजिष्य इत्याह—अत इति ।
पारमहंस्ये आश्रमे मुख्यान् । प्रमाणमाह—शुक्लप्रोक्तानिति । शुक्लनारायणेन प्रोक्तान् तानेव बहु मन्ये ।
तेषां धर्माणां प्रमेयतोऽप्युत्कर्षमाह अविहिंसानिति । गार्हस्थ्ये यज्ञादयो हिंसाः ॥ १९ ॥

ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति श्रुतेः, । 'इत एव ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति स्म-
तेश्च गार्हस्थ्यानन्तरं न प्रमाज इति चेत्तत्राऽऽह—

यतोऽभवद्विश्वमिदं विचित्रं संस्थाप्यते यत्र च वाऽवतिष्ठते ।

प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवाननन्तः ॥ २० ॥

यतोऽभवदिति । अस्मिन्नर्थे एष भगवानेव प्रमाणम् । सर्वथाऽऽदरणीयो यः स प्रमाणमिहोच्यते ।
तत्संबन्धात्कृतिस्तस्य प्रमाणं वाक्यमेव च ॥ १ ॥ वेदानां प्रामाण्यं भगवद्वाक्यत्वात् । स ह्यनन्तः ।
अनन्तमूर्तिः, देशाद्यपारिच्छिन्नश्च । स हि तत्तदधिकारानुसारेण बहुधा शास्त्रार्थमाह । भक्तेभ्यश्च पृथक्
पृथगाह । अतो यन्मां प्रत्याह विशेषाकारेण, तदेव प्रमाणम्; विशेषो बलवानिति । वेदात्सत्तन्त्रादपि
भगवान् महानिति वक्तुं जगत्कर्तृत्वमाह—यतो भगवतः सकाशादिदं विश्वमभवदुत्पन्नम् । विचित्रमित्य-
लौकिककर्तृत्वं तस्य बोधितम् । यत इति कारणमावेकृतम् । चिन्तामण्यादेः सकारादुत्पादितानां पदा-
दीनां न समवायादि किञ्चिदपि कारणमन्यद्दृश्यते । तथा यावदपेक्षितकारणानि भगवानेव, नान्यदि-
त्यव्ययनिर्देशः । यत्रैव संस्थाप्यते र्थिनं भवति, यत्र च वाऽवतिष्ठते स्थितं भवति ।

*एककारणत्वं गुणानां तदभिमानिनश्च सम्भवतीति त्रितयकीर्तनम् । नियामकत्वं चाऽऽह—प्रज्ञापतीनां पति-
रिति । तत्राप्येषः, इदानीमपि निकटे भासते । अनेनोल्लङ्घनमपि न शक्यमित्युक्तम् । अत एव वेदाद्यपेक्षयापि परं
प्रमाणम् । भगवानित्यविकृतं ब्रूतेति । अनन्त इति प्रामाण्ये हेतुः, अन्यस्यानादरणीयत्वात् ॥२०॥

एतावदुक्त्वा, चेदङ्गीकरिष्यन्ति, तदा विवाहं कारयिष्यामीति निश्चित्य तूष्णीं स्थित इत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

स उग्रधन्वन्नियदेवाऽऽवभाष आसीच्च तूष्णींमरविन्दनाभम् ।

धियोपगुह्य स्मितशोभितेन मुखेन चेतो लुलुमे देवहूत्याः ॥ २१ ॥

स इति । उग्रधन्वन्निति संयोधनमक्षोमाय । स्त्रिया भाषिताया अपि क्षोभयितृत्वात् । इयदेव एता-
वदेवाऽऽवभाषे । एतत्साधकमपि वक्तव्यं पक्षान्तरे वाऽन्यद्वक्तव्यमिति न तस्य हृदयमित्याह—आसीच्च
तूष्णीमिति । पाक्षिकदोषस्य विद्यमानत्वात् तत्परिहारार्थमरविन्दनाभं धियोपगुह्येत्युक्तम् । स हि कम-
लनाभः, जगदेव भिन्नतया कर्तुं शक्तः, किमेतावन्मात्रे अशक्यमिति । तावत्तैव भगवता कश्चन उपायः
कृत इत्याह—धिया उपगृह्णेव । स्मितेन शोभितं यन्मुखम्, तेन देवहूत्याश्चेतो लुलुमे ॥ २१ ॥

न हि सायामोहितः वस्तुनिलुब्धो वा भाविगुणदोषान् पश्यति, अतो मनोः संदिग्धमपि मनः, भार्याया
हृदयं समीचीनो दुहितुः पतिरिति, दुहितुश्च चित्तं ज्ञात्वा, निःसन्दिग्धं जातमिति तस्मै कन्यां दत्तवानित्याह—

सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुःस्फुटम् ।

तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥ २२ ॥

सोऽनुज्ञात्वेति । व्यवसायो निश्चयः, स्फुटमिति वचवादिभिः । अत एव तस्मै ददौ । स्वस्याऽनि-
वाणे हेतुः—गुणगणाढ्यायेति । बाधकं च साधकं ज्ञातवानित्याह—तुल्यामिति । इयमपि मुक्ता भविष्य-
तीत्यर्थः । भगवताऽन्यथा तुल्या नोत्पादिता स्यात् । अत एव प्रहर्षितः ॥ २२ ॥

सङ्कल्प्याऽयं दत्तवान्, उत्सवं तु शतरूपा कृतवतीत्याह—

शतरूपा महाराज्ञी पारिवर्हान्महाधनान् ।

दम्पत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूपावासःपरिच्छदान् ॥ २३ ॥

शतरूपेति । सामर्थ्यम्—महाराज्ञीति । पारिवर्हान् विवाहसमये दानयोग्यान् । महाधनान्मू-
ल्यान् । न केवलं दुहितुः, किन्तु दम्पत्योः न संकल्पेन, नापि दयाया, किन्तु प्रीत्या । भूपा अलङ्काराः
कुण्डलादयः । वासांसि नानाविधानि । परिच्छदा उपकरणानि ॥ २३ ॥

कन्यां दत्त्वा गृहं गन्तुर्मनोः कृत्यमाह—

प्रप्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः ।

उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कण्ठ्योन्मथिताशयः ॥ २४ ॥

प्रकाशः ।

* यत इत्यत्र । एककारणत्वमिति । उत्पत्त्याद्यन्यतमं प्रति कारणत्वम् ।

१ धियोपगृह्णमिति पाठः ।

प्रचामिति । दत्तापि दुःखदा कन्या विसदृशाय; तदभावाश्लिथितो जात इत्याह—सदृशाय गतव्यय इति । दत्तेति वक्तव्ये सिद्धत्वाच्चदनुवादमकृत्वा, उपगृह्णे ईप्सितत्वात् प्रचामिति द्वितीयोक्ता । शीघ्र-
गमने हेतुः—सम्राडिति । चकाराद्वाक्यान्यपि तदानीन्तनानि योग्मानि सूचितानि । उपगृह्णेति पाठे
समीपे ग्रहणमात्रम् । उभयथापि शिरस एव ग्रहणम् । अतिस्नेहो द्विवचनेन ज्ञापितः । प्रेम्णा च विह्वलो
जात इत्याह—औत्कण्ठ्येति । उन्मथितोऽत्यन्तं ह्युभित आशयो यस्य ॥ २४ ॥

गन्तुमप्यशक्नो जात इत्याह—

अशक्नुवंस्तद्विरहं मुञ्चन्वाप्पकलां मुहुः ।

आसिञ्चन्व वत्सेति नेत्रोर्दुर्दुहितुः शिखाम् ॥ २५ ॥

आमन्त्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः ।

प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥ २६ ॥

अशक्नुवन्निति । सोढुमित्यर्थात् । स्वस्मिन् संबद्ध एव हि विरहः शक्योऽशक्यो वा भवति । अतः
एव वाप्पकलां मुञ्चन् । अन्तस्तापेन हि मुखनो वाप्पनिर्गमनम् । वाप्पगतः शोभायमानत्वात् कलात्वम् ।
मुहुरिति प्रतिस्मरणं विरहाधिक्यं द्योतयति । नेत्रे च जलं बहु निर्गतमित्याह—आसिञ्चन्निति । तस्या अपि
रोदने अम्य वत्सेति संबोधनम् । भारोदीरित्यादि वक्तुमशक्नो नेत्रजैर्जलैर्दुहितुः शिखामासिञ्चन् । मुनिवर
चाऽऽमन्त्र्य तेनैवाऽनुज्ञातः सहानुगः सभार्यश्च रथमारुह्य स्वपुरं प्रतस्थ इति श्लोकत्रयसंबन्धः ।
मुनिवरत्वादेव न विशेषतः समर्पणम् । स्वपुरं प्रति । नृप इति रक्षार्थं गमनमावश्यकं निरूपितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

दुहितुः सहवासो नास्तीत्यपि शङ्कां निवारयति—

उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ।

ऋषीणामुपशान्तानां पश्यन्नाश्रमसंपदः ॥ २७ ॥

उभयोरिति । ऋषिकुल्योग्यायाः सरस्वत्या उभयो रोधसोः स्थितानामुपशान्तानामृषीणां पथि
आश्रमसंपदः पश्यन् इति पूर्वैर्ज्ञेयं संबन्धः । उभयो रोधसोरिति परस्परदर्शनार्थम् । ऋषिकुल्यो-
ग्यदात्तं सरस्वत्याः प्रार्थनयाऽपि जामातुः स्वनिकटे गमनं निवारितम् । सृष्ट्यर्थं च सोपयुज्यत इति
सरस्वत्या इति । उत्तमरोधस्यं सुव्यवहार्यत्वात् । कलहाभावाद्योपशान्तानामिति । संपद इति सन्धिः
निरूपिता ॥ २७ ॥

एवमितो गमनमुक्त्वा तस्य स्वनगरे प्रवेशे संभ्रममाह—

तमायान्तमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्प्रजापतिम् ।

गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥ २८ ॥

तमायान्तमिति । ब्रह्मावर्तादिति । सरस्वतीतीरं सर्वमेव ब्रह्मावर्त्तत्वेनोच्यते । ब्रह्मावर्तानिति पाठः
मुगमः । प्रजापतिं गन्तुम् । योगोऽयं । प्रजाः पतिमिति पाठः । प्रहर्षिताः प्रजा गीतादिभिः प्रत्युदी-
युराभिमुख्येन गताः ॥ २८ ॥

विन्दुसरः परित्यज्य स्थलन्तरे मनुः कथं गतः ? किमिति तत्रैव राजधानी न कृतवानित्याशङ्क्य, मनु-
स्थितापि नगरी विन्दुसरस्तुल्येति वक्तुं तामनुवर्णयति—वर्हिष्मतीति त्रिभिः—

वर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसंपत्समन्विता ।

न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याऽङ्गं विधुन्वतः ॥ २९ ॥

यथेदं विन्दुसरः, तथा सा वर्हिष्मती नाम । ननु तुल्यत्वेऽपि अत्रैव कथं नाऽवस्थानम् ? तत्राऽऽह—
पुरीति । पुरीमेव हि राजानो वसन्ति, न तु स्थानमात्रे । किञ्च, एषा सर्वसंपत्समन्विता । प्राणिनो
हि पुरुषार्थचतुष्टयम्, तदपि बहुविधम् । सर्वप्रकाराणां सर्वा संपदस्यामस्यतो राज्ञः सर्वोपकारित्वाद्भ
स्थितिर्युक्ता । वर्हिष्मतीत्वं साधयति, न्यपतन्निति । वर्हिर्वर्ते यस्यामिति सा पुरी वर्हिष्मती । वर्हिश्च
वैदिकं यज्ञायवद्योत्पन्नम्, मन्त्रादिना कुशकाशादिषु तत्त्वमारोप्यते; यथा पितरो ब्राह्मणेषु । तद्वि देवा-
नामासनम्, तद्यत्र, तत्रैव हि देवाः । यत्र पुनस्तत् स्वामाविकम्, तत्राऽऽवाहनापेक्षाऽपि नाऽस्ति ।
तत्र वर्हिस्तस्यामेव पुर्यामुत्पन्नमिति निरूपयितुं कथामाह—यज्ञवराहस्य अङ्गं विधुन्वतो यत्र रोमाणि
न्यपतन् । स हि यज्ञात्मा, रोमाणि च वर्हिः ॥ २९ ॥

कुशाः काशास्त एवाऽऽसन् शश्वद्धरितवर्चसः ।

ऋपयो यैः पराभाव्य यज्ञान् यज्ञमीजिरे ॥ ३० ॥

त एव कुशकाशा अभवन् । तेषां यज्ञियत्परिज्ञानार्थमलौकिकं रूपमाह—शश्वद्धरितवर्चस इति ।
सर्वेष्वेव कालेषु कुशा उत्पद्यन्ते, हरितवर्णाश्च भवन्ति, नत्वस्ये ग्रीहियवादयः । अतस्त एवाऽऽसन् ।
रोमाणि कुशकाशा एवाऽभवन् इत्यर्थः । ननु यज्ञियाः पश्चादयो बहव एव पदार्थाः, ते च सर्वत्रैव यथा-
यथमुत्पद्यन्ते इति कथं वर्हिष एवाऽऽधिनयम् ? कथं वा तेन वर्हिष्मत्या माहात्म्यामिति ? तत्राऽऽह—ऋप-
यो यैरिति । यैः कुशकाशैः, यज्ञान् राक्षसान्, पराभाव्य यज्ञमीजिरे । कुशानां यज्ञप्रतिपक्षनाश-
कत्वं शास्त्रान्तरेषु चिन्त्यम् ॥ ३० ॥

एवं वर्हिष्मतीत्वमुपपाद्य, विशेषतस्तत्र स्थितौ प्रयोजनमाह—

कुशकाशमयं वर्हिरास्तीर्य भगवान् मनुः ।

अयजयज्ञपुरुषं लब्ध्वा स्थानं यतो भुवः ॥ ३१ ॥

कुशकाशमयमिति । आध्वारः काशः, रा हि प्रस्तरो भवति पश्चाद्विप्रातिष्यादिषु च । कुशकाशम-
यत्किं वर्हिरास्तीर्य, स्वयं दीक्षितो भगवद्रूपो भूत्वा, मनुर्यज्ञपुरुषमयजत् । यतो भुवः स्थानं प्राप्तवान् ।
अधिकारित्वाविशेषेऽपि इन्द्रादयः स्वर्गाधिकारिणः, मनुस्तु भूमिः । सा च देवजनरूपा । देवयजनं प्रा-
प्याऽवश्यं यज्ञाः कर्तव्या इति लब्ध्वाऽयजदिति । लाभस्य यज्ञमात्रोपयोगित्वाय क्त्वा प्रत्ययः । यतो
वा यज्ञात् । यज्ञवरादेर्णैव सा दत्ता, अतो यज्ञार्थमेव मया प्राप्तमित्ययजन् ॥ ३१ ॥

एवं वर्हिष्मत्यां स्थितौ प्रयोजनमुक्त्वा तां प्रविष्ट इत्याह—

वर्हिष्मती नाम विभुर्या निर्विज्य समौवसत् ।

तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनम् ॥ ३२ ॥

सभार्यः सप्रजः कामान् दुभुजेऽन्याविरोधतः ।

संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः

प्रत्यूषेऽनुवन्देन हृदा शृण्वन् हरेः कथाम् ॥ ३३ ॥

बहिष्मतीमिति । तादृशस्थाने स्थितिसामर्थ्या विभुरिति । अत एवोपमाधारे गन्तूणा वाधामावादेनैव सर्वदा स्थित इत्याह—यां निर्विन्द्य सभावसादेति । बहिष्मतीं प्रतिष्ठा शुभ स्थानं लभ्यते पूर्वैणैव सवन्ध । यामित्यादि भिन्नम् । सम्यगावसत् । किञ्च, न केवलं पुण्यं सर्वोत्तमा, किन्तु तस्या भवनमपि सर्वोत्तममिति । तस्यां प्रविष्ट इति तस्या विद्यमानं भवनं प्रविष्ट । तापत्रयविनाशनमित्युत्कर्षः, स्थानस्य भक्तिजनकत्वात् ॥ ३२ ॥

तापत्रयभावे हि बाह्याभ्यन्तरयाथाभावाद्यथाशास्त्रं पुत्रपार्था साधयितुं शक्या । तदाह—सभार्यः सप्रजः कामान् विषयान् धर्माद्यविरोधेन दुभुज इति । बाधकत्वादेव भार्यापुत्रास्त्यज्यन्ते पुत्रपार्थविरोधे । तथात्वे नियतं ज्ञापकमाह—संगीयमान इति । सुरगायकैर्गन्धर्वादिभिः स्तुतिरहितं संगीयमाना सत्कीर्तिर्यस्य । देवास्त्वसत्य न गायन्ति, नाऽपि धर्मादिविरुद्धा कीर्तिं गायन्ति शृण्वन्ति वा । अस्या कीर्तं पुरुषार्थचतुष्टयरूपत्वं प्रतिपादयति । सम्यक्त्वं मोक्षपर्ववसानात्, औदार्याज्ज्ञानम्, सद्दिति धर्मः, कीर्तिं कामः । अतः कामजनकत्वात्स्त्रीभिः सह गानम् । सुरा हि धर्मफलाः, गायका कामार्थप्रधानाः, विष्टिः प्रोक्षोपयोगिनश्चेति । पूर्वोक्तस्य सर्वस्य साधकमाह—प्रत्यूषेऽपि प्रातःकालेऽपि । अनुवन्देन हृदा हरेः कथां शृण्वन् दुभुज इति पूर्वैणैव संनन्धः ॥ ३३ ॥

प्रेम्णा भगवत्कथायाः श्रवणस्य सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन मध्ये निदर्शनमाह—

निष्णातं योगमायासु मुनिं स्वायंभुवं मनुम् ।

यदा भ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परम् ॥ ३४ ॥

अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः ।

शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः ॥ ३५ ॥

निष्णातमिति । योगमायासु निष्णातं स्वायम्भुवं मनुं भोगा यदा भ्रंशयितुं न शेकुः, तदा अयातयामास्तस्य यामा आसन्नित्युत्तरेण सवन्धः । योगमाया नानाविधविषयभोगप्रकारा अणिमादयः, तत्र निष्णातं सर्वभोगभोक्तारम्, मननशीलत्वाद्विद्यमानमोक्षम् । तेन मोक्षमयादपि न भोगनिवृत्तिः । परलोकभयं तु नास्त्येव, स्वयम्भुपुत्रत्वात् । अत एव न ऋणनिवृत्त्यपेक्षा, नाऽपि परलोकभयम् । एव सति नि शङ्को भोगो भवति । तथा च सति तदभिनिवेशात् भ्रंशः सम्भवति । परं ते भ्रंशयितुं न शक्ताः । तत्र हेतुः—भगवत्परमिति । कथाश्रवणादिना भगवत्परत्वम् । भगवत्परत्वे च विषयासक्त्यभावः । अनासक्तो न भ्रंशः । मननं ब्रह्मसुतत्वादिकं वा योगमायानिष्णातत्वे हेतुः । विषयासक्त्यैव कारो व्यर्थो भवति, नाऽन्यथा । प्रवृत्ते तदभावाच्चस्य यामाः कालविशेषाः, अयातयामा अगनसारा एवाऽन

वन् । सपूर्ण एव कालस्तादृशो जात इत्याह—स्वान्तरयापना इति । मन्वन्तरस्य यापना । यापय-
न्ति समापयन्ति ये कालमण्डा, ते सर्व एव अयातयामा इनि । एकमसतियुगानि हि मन्वन्तरम् ।
भोगानां भ्रष्टाचनकत्वमात्रेण नाऽयातयामत्वम्, किन्तु हेत्वन्तरमन्तीत्याह—शृण्वत इति । त्रिप्पोः कथा
शृण्वतः । कथा एव ध्यायतः । योगपलेन भगवद्गुणान् ज्ञात्वा तन्निष्पन्नेन कथाः कुर्वत । गोष्ठ्या
चां राजसभायां वा तत्कथामेव कुर्वत, श्रोतृणामर्थे वृषतश्च । जागरणान्तरं देहशुद्धे पूर्व कथानां
श्रवणम् । ततो ध्यानमावश्यकताभाषयन्तम् । तत्र च सद्धिं सह तत्कथाकरणम् । ततोऽनुगिद्यार्थमाप-
त्त्वापे भगवत्कथाकथनमित्येव प्रत्यहम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तत किं जातमित्यत आह—

स एव स्वान्तरं निन्द्य युगानामेकसप्ततिम् ।

वासुदेवप्रसङ्गेन परिभूतगतित्रयः ॥ ३६ ॥

* स एवेति । मनुरेव तत्र प्रथममन्वन्तरे राजा जात । स्वाधिकारकालेऽन्यन्तराधर्मं न पालयिष्यतीति
स एव स्वान्तरमेतत्प्रकारेण निन्द्य, नीतवान् । प्रियव्रतस्य सत्यकथा कल्पान्तरीया । उत्तानपदस्तु
मन्वन्तरान्तरे । प्रियव्रतपुत्राणामेव मन्वन्तराधिपतित्वात्कल्पान्तरे वा । मनोरहुकल्पजीवित्वमनेन
ज्ञापितम् । कालो न बाधक इति च । भगवद्दर्शनाधिकारे स्वाधिकारकालो नाऽऽयुगणनाया प्रविशति । अतोऽधि-
काराभावसमय एव कृतायुधम् । पितृदेवमनुष्येषु वा नाऽन्य प्रवेश । मन्वन्तरस्य परिमाणमाह—युगा-
नामिति । सहस्रकल्पेषु चतुर्दशधा विभागे नवशतं चतुर्नवतिश्च युगानां भवति । पञ्च युगानि च समस-
ङ्गय्या नायान्तीति न गणितानि । अन्य सृष्ट्यन्तराद्भगवद्गुणानामुपभोगार्थं पङ्कणानि यौ । तत किं जात-
मित्याकाङ्क्षायामाह—वासुदेवप्रसङ्गेनेति । वासुदेव एव मानसो वाचिकः कायिकश्च य सङ्गो ध्यानकृति-
नपरिचर्याद्रूपः, तैवेव, परिभूत तिरमृत गतित्रयं येन । ऊर्ध्वाधोमध्यगतयो गुणत्रयसाध्या, ते त्रयो-
ऽपि गताः । अतो भगवत्स्येन गतिश्चाऽवशिष्यते । न हि मोक्षदातुरेवसङ्गे चर्माथकामरूपा गतिर्भवति ३६

ननु निरन्तरं कथं भगवत्कथादि सिद्धयेत् ? क्रेत्रादीनां बाधकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—

शारीरा मानसा दिव्या वैयासे ! ये च मानुषाः ।

प्रकाशः ।

* न एवेत्यत्र । महत्सयुगपर्यन्तमिति(?) । चतुर्युगानां च सहस्रमिति वार्षिकेकाभ्यन्तरायाऽत्र युगपद-
चतुर्युगापरं वक्तव्यम् । तैवेव मन्वन्तरकालगणनायां चतुर्युगी पदं विशिष्यत इति तन्निगुप्तकारणाद्-
अस्त्येत्यादि । मन्वन्तरभोग्यकालमहृद्यायां सर्वत्र साधारण्येनाऽन्यत्र दोषानिर्गृहीतित्यरच्या पक्षान्तर-
माहु-गुणानि वेति । गुणभूतानि तानि युगानि । तथाच यथासमं तन्म्यानेन सम्ख्यायामनिक्रमप्रवेश इत्यर्थः ।

इति श्रीवृत्तीयस्कन्धमुपोधिनीप्रकाशे द्वाविंश्याध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

शारीरा इति । शारीरा व्याधिरूपाः, मानसा अधिरूपाः, दिव्या अग्निवृष्ट्यादिजनिताः । विश्वासार्थं वैयासे इति । संबोधनम् । व्यासो हि तस्य चरित्रं बहुधा आह । मानुषा आज्ञातिरुमादयः । यद्यपि शारीरमानसमध्ये सर्वस्याऽप्यनुप्रवेशः, तथापि परदृष्ट्या धनाद्यभावे, आज्ञाद्यकरणे, प्रजानां मृताद्युपद्रवे च राजा विलुप्त इति लोका मन्यन्ते । राजत्वाच्च तन्निराकरणार्थं यत्नकरणाच्च । अतः क्लेशाः कृत्स्नानि अहङ्काराज्ञानादीनि च कथं बाधन्ते ? तत्र हेतुः—हरिसंश्रयमिति । उक्तोऽपि हेतुर्वहुधोच्यते ३७

प्रासङ्गिकत्वाभावाय तस्य भगवदाश्रयत्वं निःसन्दिग्धं फलतः साधयति—

यः पृष्टो मुनिभिः प्राह धर्मान्नानाविधान् शुभान् ।

नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा ॥ ३८ ॥

यः पृष्ट इति । भगवद्भक्ता एव हि गुह्यं धर्मं विदुः । अतो मुनिमिरयं भक्त इति ज्ञात्वा धर्मान् पृष्ट । अतो मुनिभ्यो धर्मानाह । एकविधधर्मकथने स्वभावगुणभिन्नानां सर्वेषां संग्रहो न भवतीति ततो नानाविधानाह । सर्व एव च कल्याणकराः । विरोपधर्मानप्युक्तवानिति विशेषान् गणयति—नृणां मनुष्याणाम्, वर्णानामाश्रमाणां च । एतत्कथनं न लाभपूजाख्यात्यर्थम्, किन्तु सर्वभूतहितः सन्नाह । राज्ञा हि सर्वभूतहितं कर्तव्यमित्येवाऽभिसन्धाय तथाऽऽह । सर्वदा वाऽयं तथा ॥ ३८ ॥

एवं मनुचरित्रमुक्त्वोपसंहरति—

एतत्त आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।

वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ॥ ३९ ॥

एतत्त इति । आदिराजस्येति राज्ञामग्रे महत्त्वम् । मनोरिति ब्राह्मणानाम् । अद्भुतमिति विषयभोगः, भक्तिः । वैराग्यं च त्रितयमेकस्मिन् स्थितमिति । तेन मनोरेव चरित्रं पृष्टवानिति । वर्णितमिति तस्यैवोपसंहारः । न केवलं प्रश्नानुरोधेन वर्णितम्, किन्तु वर्णनीयस्येति । तस्य हि चरित्रं वर्णनीयमेव, भगवच्चरित्राश्रयत्वात् । अग्रे प्रश्नान्तरव्यावृत्त्यर्थमाह—तदपत्योदयं शृण्विति । तस्याऽपत्यानि पञ्च । तत्र प्रकृता देवहूतिः, तस्या उदयः । कन्यादीनामुत्पत्तिविवाहौ, तस्याश्च मुक्तिः, सर्वमुदयत्वेनोच्यते । तत्राऽऽदरार्थं शृण्विति विधिः ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्भक्तभट्टाक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे द्वाविंशाध्यायविवरणम् ।

अथ त्रयोविंशाध्यायविवरणम् ।

* कर्दमस्य हि कामोऽत्र स्वीकृतत्वाच्चदिच्छया ।
 त्रयोविंशतिमेऽध्याये वैराग्यावधिरूप्यते ॥ १ ॥
 भगवद्भोगसृष्टौ हि पूर्वं मात्रा निरूपिताः ।
 तद्ग्राहकाणीन्द्रियाणि निरूप्यन्तेऽधुना स्फुटम् ॥ २ ॥
 भगवत्कृतभोगो हि नाल्पसत्त्वेन भुज्यते ।
 अतस्तस्या-योग्यतायै पतिसेवा निरूप्यते ॥ ३ ॥
 ततः प्रसादो विज्ञप्तिर्भोग्यसाधननिर्मितिः ।
 अन्तःस्थितहरेर्ज्ञप्त्या तैश्चात्त्वज्ञापनं तथा ॥ ४ ॥
 भोगो नानाविधश्चैव सर्वभावेन चैव हि ।
 भार्येच्छया कन्यकानां जननं चाऽपि वर्ण्यते ।
 वैराग्यमुभयोश्चैव कामस्तेनैव पूर्यते ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमं तस्याः पतिसेवामाह—

मैत्रेय उवाच ।

पितृभ्यां प्रस्यते साध्वी पतिमिद्वितकोविदा ।

नित्यं पर्यचरत् प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम् ॥ १ ॥

पितृभ्यामिति । मातापितृभ्यां प्रसाने कृते सति, दीनाऽपि सती, सेदमकृत्वा पतिं पर्यचरत् । पति-
 संबन्धपर्यन्तमेव पित्रोः संबन्धः, यतः साध्वी । पतिप्रतायाः स एव धर्मः । सेवा सैव, या भर्तृरोचते ॥
 रुचिश्च महान् न वदतीति, तद्विज्ञितैर्ज्ञातव्येति । तज्ज्ञानं च पातिव्रत्यादेव जातमित्याह—इद्वितकोवि-
 देति । इद्विते कोविदा पण्डिता । दीर्घकालादस्मैरन्तर्यसेवा कलदा भवतीति तदाह—नित्यं प्रीत्येति ॥
 नित्यमिति दीर्घनैरन्तर्यं । प्रीतिरादरः—स्नेहश्च सेव्यवश्यमलहेतुः । निष्कामकामनायामावदयकरवे च
 दृष्टान्तः—भवानीव भवमिति । विवाहात्पूर्वं प्रभुत्वेनैव पार्वत्या सेवितः । केवलं मनसा पतिरिति जानाति,

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीपदारात्कृतः प्रकाशः ।

* अथ त्रयोविंशाध्यायं विवरिष्वः पूर्ववदवसर एव सङ्गतिरिति बोधनायार्थमेव सर्वं समुद्भातुः—कर्द-
 मस्येति द्वाभ्याम् । निरूपिता इति । भगवद्वाक्यार्पिवाक्यमन्वादिधर्मैः संस्कृता देवहूतिनिष्ठा भगवद्-
 र्शनतपःप्रवृत्तिभिः संस्कृताः कर्दमीयाश्च निरूपिताः । इन्द्रियाणीति । तयोरेवेन्द्रियाणि । अवान्तरवा-
 गर्थानाहुः—भगवत्कृतेत्यादि । तथात्वज्ञापनमिति भगवत्कृतत्वज्ञापनम् ।

पूर्वसंस्काराच्च । तद्वदियमपि संबन्धरहिता काम्याल्लभ्यादिकामनारहिता चावश्यकत्वेनैव सेवा नृनक्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

सेवाया गुणान् दोषाभावाश्चाह द्वयेन । गुणानाह—

विश्रम्भेणाऽऽत्मशौचेन गौरवेण दमेन च ।

शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया च भोः ! ॥ २ ॥

विश्रम्भेणेति । विश्रम्भेण विश्वासेन, अनेन मम सर्वपुरुषार्थं सेत्स्यतीति । आत्मनो देहम्याञ्च करणस्य शौचेन शुद्ध्या । सन्तः शुद्धैव प्रसीदन्ति । विश्वासः सर्वत्राऽङ्गम् । पुत्रपित्रादिविप्रनसेवा, किन्तु देववदित्याह गौरवेणेति । गौरवमादरविशेषो महत्त्वपूर्वकः, यथा गुरोः क्रियते । दम इन्द्रियनिग्रहः । इन्द्रियचाञ्चल्ये सेवा न फलतीति लोकेदसिद्धम् । शुश्रूषा चरणसवाहनाद्यन्तरङ्गसेवा । सौहृदः सुहृदो भावः । सर्वेषु मित्रघर्मैरित्यर्थः । शुद्धगृह्णन्गुणप्रकटीकरणादिभिः । मधुरा च वाणी पूर्वोक्तसर्वगुणेषु प्राणभूता । ‘सद्यस्त्वग्निप्रियादिनीम्’ इति तद्विरोधिनस्त्यागहेतुत्वात् । चकारादन्येऽपि शमादयः । भो इति केवल संबोधन सावधानार्थं ॥ २ ॥

दोषाभावाणाह—

विस्तृज्य कामं दम्भं च द्वेषं लोभमधं मदम् ।

अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोपयत् ॥ ३ ॥

विस्तृज्येति । कामादयः पदं दोषा, पापापराधौ चाऽधिकौ । तत्र काम आद्यः, कामपूरणार्थमेव कामिनीव भजते । मानमिति पाठे अहङ्कारो राजपुण्यहमिति कामस्थानीयः । दम्भो लोभात्मकः, धनकर्त्यादिलोभाभावे दम्भं न कुर्यात् । अत्र तु तदीयं सर्वं तस्या एवेति साक्षाल्लोभो न सम्भवतीति राजपुण्यास्तदमे पश्चाच्च नैकरूपता सेवाया सम्भवतीति दम्भो निर्दिष्टः । चकारादपराधो निवारितः । द्वेषो मत्सरात्मकः, कोपश्च सगृहीतः । लोभः स्वष्टः । अधमपराधः । मदो गर्वः । एवमष्टाऽपि निवारिताः । अप्रमत्ता वासाबुद्धता चानित्योद्यमः प्रमादाभावश्चाऽन्तरङ्गौ । एव कृते यज्जात तदाह—तेजीयांसमतोपयदिति । अतितेजस्विनं दुर्धर्ममप्यतोपयदित्यर्थः ॥ ३ ॥

तुष्टस्य प्रसादं वक्तुं तस्याऽधीनत्वमतिप्रसादाय तदृष्टं निरूपयति—स वा इति द्वाभ्याम्—

स वै देवर्षिर्वर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ।

देवाद्गरीयसःपत्युराशासानां महाशिषः ॥ ४ ॥

महत्त्व हि दैन्यसामानाधिकरणं दयाहेतुर्भवतीति प्रथमं महत्त्वमाह—मानवीमित्यादि विशेषणत्रयेण । तथान्नान् हेतु—देवर्षिर्वर्य इति । देवा हि हृदयस्य जानन्ति, ऋषयोऽलौकिकम्, ततोऽप्युत्तमः । बाह्यमाभ्यन्तरमलौकिकं जानाति । तत्र—मानवीमिति बाह्योत्कर्षः । सम्पन्नगुणतामिति यथा स्वस्याऽनुभावादि, अन्तःकरणबाह्यधर्मा वा । दैवमदृष्टं कालो वा, ततोऽपि गरीयान् पतिः । दैवमप्यन्यथाकर्तुं शक्त इत्यर्थः । ततो महाशिष आशासानाम्, दुर्लभामपि कामना पूरयिष्यतीति । आभ्यन्तरमेतत् ॥४॥

देन्ये हेतुद्वयमाह—

कालेन भूयसा क्षामां कर्शितां व्रतचर्यया ।

प्रेमगद्गदया वाचा पीडितः कृपयाऽववीत् ॥ ५ ॥

कालेनेति । महता कालेन विषयरहितेन क्षामां दुर्बलाम् । व्रतचर्यया च कर्शिताम् । यथा पति-
मंहातपसि तिष्ठति, तथा पतिव्रतेयं स्थितेति क्लिष्टा परमखेदं प्राप्तवती । एतादृशीं त्प्रा कृपया पीडितः,
तद्व्रतप्रेम्णा, गद्गदया वाचा, अग्रे वक्ष्यमाणं प्रसादरूपं वाक्यमब्रवीदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तान्येव वाक्यान्माह त्रिभिः—तुष्टोऽहमधेत्यादिभिः—

कदम उवाच ।

तुष्टोऽहमद्य तव मानवि ! मानदायाः शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या ।
यो देहिनामयमतीव सुहृत् स्वदेहो नाऽवेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे ॥६॥

× संतोषः सर्वदानं च दुर्लभत्वं च तस्य वै । त्रयं भगवता देयं नाऽन्येनेति निरूप्यते । प्रथमं
तोपमाह—तुष्टोऽहमिति । सुहृद्भियः । मदर्थे क्षपितुं नाऽवेक्षितः, न गणितः । समुचिनः श्लाघ्योऽपि ।
मत्सेवाऽऽशया उपेक्षित इत्यर्थः । हे मानवि, महतः पुत्रि, अब तवाऽहं तुष्टः । न केवलं पितृमातृमाहा-
त्म्यात्तवापि स्वतो माहात्म्यादित्याह—मानदायाः । यो हि निरन्तरं मानं सम्माननां प्रयच्छति, स हि
पात्रे दानात्स्वयमपि मानं प्राप्नोति । एवमाधारगतं गुणद्वयं तोपे हेतुः । करणद्वयमाह—शुश्रूषया परमया
परया च भक्त्येति । परमा लोकोचरा शुश्रूषा अन्तरङ्गसेवा । इदं बाह्यं करणम् । परा माहात्म्यज्ञान-
पूर्विका उत्कृष्टा भक्तिः प्रीतिः, अन्तरङ्गं करणम् । किञ्च, न केवलं करणद्वयेनैव कार्यं सिध्यति, आजन्मभ-
जनाभावात् । किन्वाजन्मैतद्द्वयं यत्र व्यापृतम्, तस्यापि तदर्थं क्षपणमपेक्षत इति । तदाह—यो देहिनामिति ।
तत्र पूर्वोक्तं करणद्वयं सर्वथा व्यापृतमिति वक्तुमयं देहो देहिनां देहाभिमानिनामतीव सुहृन्मित्रमात्म-
मूतमित्ररूपम्, सोऽपि मदर्थं क्षपितुं क्षपयितुम् । कर्तृद्वयस्याऽप्येकत्वादन्तर्भावितगणिष्प्रयोगः ।
स्वार्थमनुपयुक्तस्य लोकोपकारार्थं क्षपणं दृष्टमिति तस्यावृत्त्यर्थमाह—समुचित इति । सम्यगुचितः, स्वस्य
सर्वपुरुषार्थसाधकः । अतो गुणत्रयस्य पूर्णप्रसादेतोर्जातत्वात् अहं तुष्टः ॥ ६ ॥

तुष्टस्य हृत्यमाह—

ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिविद्यात्मयोगाविजिता भगवत्प्रसादाः ।

तानेव ते मदनुसेवनयाऽवरुद्धान् दृष्टिं प्रपश्य वितराभ्यभयानशोकान् ॥ ७ ॥

प्रकाशः।

× तुष्ट इत्यत्र । अन्येति । एतादृशव्यतिरिक्ता सम्पत् । यत्र व्यापृतं तस्यापि तदर्थं क्षपणमिति ।
यस्मिन्नधिकरणे व्यापारत्वेन स्थितं तस्याऽप्यधिकरणरूपस्य देहस्यान्तःकरणस्य च तदर्थं व्यापारात्मकमेता-
दृशित्वेति क्षपणमित्यर्थः ।

+ ये म इति । मे म ये भगवत प्रसादा भगवता नम दत्ता , तानेव ते तुभ्य वितरामि । प्रसन्नो हि सर्वस्वम्, यद्वोक्तुम्, तत्प्रयच्छति । मम तु सर्वस्वमुक्तं च सर्व एव भगवत्प्रसादा , तेऽपि प्रसिद्धा , नत्वप्रयोजका । तत्र हेतु —स्वधर्मनिरतस्येति । स्वधर्मो भगवद्धर्म , तत्र निरतः प्रतिष्ठित । ते चेद्वया प्राप्ताः स्युः , तदाऽन्यस्मै दीयमाना न कार्यक्षमा भवेयुः । अतस्तथाऽन्वयमाह—तपःसमाधिविद्यात्मयोग-विजिता इति । तपो धर्मरूपम्, धर्मेण ये केचन प्रसादा सिद्ध्यन्ति ते तेन विजिता । समाधिर्योगो-त्कर्ष , तेन सिद्धा अणिमादयोऽर्था , तद्रूपा अपि भगवत्प्रसादाः तेन जिता । विद्या भक्ति , उपासना वा यानप्रस्थसाध्याः, तत्साध्या अपि भगवत्प्रसादा ज्ञानादिरूपा , तेऽपि विजिताः । आत्मयोगो यतिधर्मो मोक्षसाध्यः, तेनाऽपि विजितास्तथा । तानेव वितरामि । एवकारो नाऽन्यव्यवच्छेदकः, किन्तुवर्धविशेषे अदेयत्वेन ते सिद्धा इति तेषामुत्कर्षवाचकः । ननु भगवत्प्रसादाः स्वतन्त्राः, दीयमाना अपि कथं यदि समायास्यन्तीत्याशङ्क्याह—मदनुसेवनयाऽनुरुद्धानिति । मम या अनुसेवा, सा मामेव गृहीतवती । कः सन्देहः परिकरगुणेषु । अवरुद्धाश्च स्वाधीना भवन्ति । अलौकिके विश्वासार्थमाह—दृष्टिं प्रपश्येति । दृष्टिं वितरामि तद्दर्शनार्थम्, अतः प्रपश्येत्यर्थः । प्रथमतस्तेषां दानम्, पश्चात् दृष्टेर्दानम्, आत्मगामित्वा फलस्य । प्रसादानामपि विषयत्वादौत्पत्तिकदोषसहिता एव भविष्यन्तीत्याशङ्क्य दोषद्वयं परिहरति—अभयान् इहामुत्र भयरहितान् । अशोकांश्च । स्वापगमेन शोकं च न जनयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

राजकन्यात्वात् राज्यविषयकानेव तान् बहु मन्यते, नत्वलौकिकानित्याशङ्क्यपूर्वं भोग्यत्वेनैव ज्ञानं विषयान् निन्दति—

अन्ये पुनर्भगवतो भुव उद्विजृम्भविभ्रंशितार्थरचनाः किमुक्रमस्य ।

सिद्धाऽसि भुङ्क्ष्व विभवान्निजधर्मदोहान् दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्तृपविक्रियाभिः

अन्ये पुनरिति । अन्ये राज्यादयः , स्वर्गादयो वा किम् न किञ्चिदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—उ-
क्रमस्य भगवत , भुव उद्विजृम्भविभ्रंशितार्थरचनाः । भगवत इति सामर्थ्यम् । उक्रममेत्यदुत्कर्ष-
त्वम्, अन्यथा स्वदण्डं स्वयमेव कथं हन्यात् ? कथं वाऽपकारि भवेत् । आत्मा वा भूत्वा कथमेवं दुर्या-
दिति । अनेन सर्वे दोषा परिहृता , चिकीर्षितापरिज्ञाने हेतुश्चोक्तः । अतएव तस्य भुव फलस्य,
या उद्विजृम्भा आलस्येनापि ग्रहणम्, तेनैव विभ्रंशिता अर्थरचना—येषां राज्यादीनाम् । स्वरूपतोऽपि
नश्यन्ति, यदर्थं क्रियन्ते तदपि न संपादयन्ति । अर्थार्थं रचना निर्माणम् । नन्वेहमपि तादृश्येवेति यथा
योग्य फलं भवत्यिति चेत्तत्राऽऽह—सिद्धाऽसीति । नत्वमसिद्धा, पूर्ववत् । अतः पूर्वसिद्धविषययोगो-
पात्तित्यं भवति । न केवलं पूर्वनिषेधं क्रियते, किन्तु विभवान् भुङ्क्ष्व । विगतो भवो जन्म येन्य ।
विषयत्वेऽपि मोक्षसाधकान् । नाऽप्येते धर्मफलरूपा , अन्यथा हेतोर्धर्मं क्षियेत । प्रत्युत निजधर्मपाति

प्रकाशः

+ ये म इत्यत्र । मोक्षसाध्य इति । 'वन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च समयः' इति भगवद्वा-
क्यादिन्द्रियसंयमात्मकमोक्षसाध्यः । यस्मिन्नर्थविशेष एवकारोऽभिप्रेतस्त स्फुटीयुर्वन्ति—अदेयत्वेनै-
त्यादि । तथा च, नित्यं सम्बन्धेन तत्पदप्राप्तावपि या तदुक्तिः, सा तेषां तथाप्यसिद्धिबोधनार्था । तथा
सति तत्प्रतिषेधवादेवकारोऽपि तदुत्कर्षमेव धृत इति तथैत्यर्थः ।

व्रत्यादिकं दुहन्तीति—निजधर्माणां दोहो येभ्य इति । न केवलं फलत एवोक्त्याः, स्वरूपतोऽपीत्याह—
नरैर्दुरधिगानिति । वयं नृणा इति विक्रिया सन्निपातकार्यम्, तैः करणैः, 'मनुष्या उपभोक्तारः, तान्
विषयान् ग्रहीतुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं बरे दत्ते सहसा तद्दृढये सर्वे न समागतमिति पूर्वविचारितमिव किञ्चित्पार्थयितुमारभत इत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

एवं ब्रुवाणमवलोऽखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् ।

संप्रश्रयप्रणयविह्वलया गिरेपद्ग्रीडावलोकविकसद्भसिताननाऽऽह ॥ ९ ॥

एवं ब्रुवाणमिति । आदौ तस्याः खेदनिवृत्तिमाह—एवं ब्रुवाणमवेक्ष्य गताधिरासीत् । केवलमाह—
स्मर्य न वचनम्, स्मिन्वृत्तं न दोषायेति । तन्निवृत्त्यर्थमाह—अखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमिति ।
अखिला या योगमाया नानाविधसर्वविषयरूपा, तस्या वशीकरणमन्त्रादिरूपा विद्या, तत्र विच-
क्षणोऽतिनिपुणः । अतस्तादृशं ज्ञात्वा । तादृशं च वकारम्, विचक्ष्य विचारेण सस्य वदतीति ज्ञात्वा,
गताधिरासीत् । मार्थयितुमाह—संप्रश्रयेति । प्रश्रयो विनयः, प्रणयः स्नेहः । प्रश्रितेति पाठे सम्यक्
प्रकर्षेण योऽयमाश्रितः, तस्य यः प्रणयः, तेन विह्वला गीः । विनयोऽपि वर्णोद्गमप्रतिबन्धकः, स्नेहोऽपि ।
वाच्यार्थस्मरणेन ईयत् यत् स्मितम्, कुलबध्वात्; तेन ग्रीडापूर्वको योऽयमवलोको भावितार्थसूचकः,
तेन विकसद्भसितानना सती वक्ष्यमाणमाह ॥ ९ ॥

अभिप्रेतं ससाधनमाह द्वाभ्याम्—

देवहूतिरुवाच ।

राद्धं वत ! द्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपे त्वयि विभो ! तदवैमि भर्तः ॥

यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृदङ्गसङ्गो भूयाद्वरीयसि गुणप्रसवः सतीनाम् ॥ १० ॥

राद्धमिति । यद्यपि भर्त्रा भगवत्प्रसादा इत्युक्तम्, तथापीयं भगवत्त्वेनैव तं सेवितवतीति तदुक्तानां
धर्माणां तस्मिन् स्वाभाविकत्वमनूद्य, तस्मिन् स्वज्ञानं प्रमाणीकरोति हे द्विजवृष ! एतत् स्वदुष्कम्, स्व-
यि राद्धं सिद्धमेव । व्रतेति हर्षे । द्विनानां मध्ये ये श्रेष्ठा ब्रह्मविदः, तेषामेतत्सर्वं सिद्धमिति ज्ञानमार्थं
संबोधनम्, कामपूरणार्थं वा, पशव्यो हि कामः । अमोघा या योगमाया, तस्या अधिपे त्वयि सर्वं सिद्ध-
मेव । काचिद्योगमाया प्रदर्शनार्थेऽपि भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थममोघोक्ता । तादृशस्यैव तथावचनं सत्यं
भवतीति तथाऽनुवादः । तदवैमीति प्रमाणम् । विमो इति संबोधनं च तत्साधकम् । भर्तरिति संबो-
धनं स्वस्य तथाज्ञाने सामर्थ्यजननाय, भर्तुरेव धर्मेण भार्यायाः सामर्थ्यं भवतीति । विवाहे पणस्य कृत-
त्वात्तदतिरिक्त्याचने स्वधर्मः क्षीयत इति पूर्वोक्तमेव स्मारयति—यस्तेऽभ्यधायीति । सकृदङ्गसङ्ग
इति । यत्त्वया पूर्वोक्तः 'यावत्संजो विभृयात्' इति, स एकान्तः सङ्गः । अमोघवर्ण्यश्च भवान्, अ-
तोऽर्थात् सकृदेवाङ्गसङ्गोऽभ्यधायि । स च समयः । समयबन्ध उभयोस्तनुद्गुनार्थः । स भूयादिति प्रा-
र्थना । ततः किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—स एव सकृदङ्गसङ्गः सतीनां गुणप्रसवः । पतिव्रतामनु न काष्ठ-
व्यः पतिव्रतमेव च प्रवृत्तताम् । अतस्तावदेवाऽपेक्षितम् । तद्वताश्च गुणा आनन्दादयस्तदेव भर्तुऽभिव्य-
क्ता भवन्ति । अग्रे च पुत्रद्वारा प्रकर्षेण सृपन्ते, तदैव च तस्यां जन्ममाफत्यमिति ॥ १० ॥

साधनमाह—

तत्रेति कृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं येनैव मे कश्चितोऽतिरिंसयात्मा ।

सिद्धयेत ते कृतमनोभवधार्पिताया दीनस्तदीश ! भवनं सदृशं विचक्ष्व ॥ ११ ॥

तत्रेति कृत्यमिति । तत्र इतिकृत्यमुपशिक्ष । स चेद्रसात्मक एव भवति सन्न, सपुरपार्थो भवति । सैकृद्भोक्तैव ससामग्रीको भवेत् । रसश्च विभावानुभासव्यभिचारिभिरुत्पद्यते, ते सर्वे विस्तरणोक्ताः काम-
शास्त्रे । तन्निकट एव ज्ञानदात्वात् द्रष्टव्यमिति भाव । अत एव यथोपदेशमित्युक्तम् । ' इन्दुर्मन्दिर-
मिन्दिरा मृगमदः ' इत्यादि । उद्भूतो रागो नान्यथा निवर्तत इत्याह—येनेति । एष मे आत्मा रिर
सयाऽतिकर्षितः क्लिष्ट । एष आत्मेति । देहोऽन्तःकरणं च । न कामशास्त्रव्यतिरेकेणाऽयं रसयोगो
भविष्यति । एतादृशोऽप्यात्मा रिरसया क्लिष्टो येनैव सिद्धोत्, स एवोपायः कर्तव्य इत्यर्थः । किञ्च, ते
त्वया कृतो यो मनोभव, तेन धार्पिताया । मनोभवेन निर्भस्मिताऽहम्, तत्परामर्शोऽपि दूरीकर्तव्यः ।
अयं च देहः स्वाधीनः । विज्ञापनान्तरमाह—हे ईश ! सदृशं भवनं विचक्ष्वेति ॥ ११ ॥

तदा कर्दमो विचारितवान् । नेयः सबन्धमात्रमपेक्षते, किन्तु वैभवसहितम् । अतस्तथैव कर्तव्यमित्य-
भिप्रेत्य भगवद्भक्तयोगसामर्थ्येन तथैव कृतवानित्याह—

मैत्रेय उवाच ।

प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः ।

विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाऽऽविरचीकरत् ॥ १२ ॥

प्रियाया इति । प्रेमविषया भार्या प्रिया, तस्या प्रीतिं वाञ्छन् कर्दमो भगवद्भक्त योगमास्थितः ।
योगबलेन कामगं विमानमाविरचीकरत् आविष्कारं कृतवान् । योगे सर्वं स्थितमेवेच्छया प्रादुर्भवति ।
गृहात्मकमपि तत् कामगम् । क्षत्तरिति संबोधनमन्तः पुरवैभवसाक्षित्वाय ॥ १२ ॥

तद्विमानमनुवर्णयति भावनवकेन नवविधक्रीडार्थं नवभिः श्लोकैः —

सर्वकामदुर्घं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम् ।

सर्वद्वैतपचयोदर्कं मणिस्तम्भैरुपस्कृतम् ॥ १३ ॥

सर्वकामदुर्घमिति । सर्वानेव कामान् दोग्धीति दिव्यमलौकिकम् । सर्वरत्नसमन्वितं स्पष्टम् ।
सर्वा ऋद्धयः सम्पत्तयः, तासां पचयः आधिक्यम्, तदेव उदर्को यस्य । तस्मिन् गृहे ऋद्धिनाम्पभोगेन
उपचयः एव भवति, नाऽपचयः । उत्तरफलं लोके सर्वत्राऽपचयः । मणिमयैः स्तम्भैरुपस्कृतम् । यथा शो-
भातिशयो भवति तथा रचितम् ॥ १३ ॥

दिव्योपकरणोपेतं सर्वकालसुखावहम् ।

पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलङ्कितम् ॥ १४ ॥

दिव्यानि यान्युपकरणानि वस्त्रपीठादीनि, तैरुपेतम्, शीतादिसर्वकालेषु सुखकरम् । बहिः शोभाति

शयमाह—पट्टिकाभिरिति । पट्टिका लम्बायमानपट्टवस्त्रनिर्मिताः । पताका जयपत्राङ्किताः । सर्वा एव विचित्राः । तामिरलकृतम् ॥ १४ ॥

स्वग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मञ्जुसिञ्जत्पङ्क्तिभिः ।

दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥ १५ ॥

स्वग्भिरिति । स्वग्भिर्मालाभिः । विचित्राणि माल्यानि पुष्पाणि यत्र । सर्वदाऽग्लानत्वाय, आमोद-
मकरन्दसहितत्वाय च मञ्जु सिञ्जन्तः दुपद्मप्रयो अमरा यत्र । दुकूलक्षौमकौशेयाः पट्टाम्बराविशेषा,
कौटुजाः, तृणजाः, वस्त्रकलाश्वः । नानाविधानि च वस्त्राणि, तैर्यथायोग्यं विराजितम् ॥ १५ ॥

उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक् पृथक् ।

क्षितैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनासनैः ॥ १६ ॥

उपर्युपरि च गृहा उत्तरोत्तरं विरचितास्तत्र यतश्च सन्ति । सर्वेष्वेव गृहेषु पृथक् पृथक् कृतैः कशि-
पुभिरुत्तमशय्याभिः कान्त रमणीयम्, न तु गृहान्तरस्थिताः शय्याः पुनरन्यत्र नेतव्याः । पर्यङ्काः लङ्घ-
विशेषाः, व्यजनविशेषा, आसनविशेषाश्च; तैः सर्वैरेव कान्तं रमणीयम् ॥ १६ ॥

कामशास्त्रानुसारेण सर्ववन्धबोधकानि चित्राणि तत्र वर्णयति—

तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ।

महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ १७ ॥

तत्र तत्रेति । विशेषेण निक्षिप्तानि यानि नानाशिल्पानि, तैरुपशोभितम् । तत्र तत्र गृहेषु महामर-
कतमणिभिः कृता स्थली भवति, तथा च जुष्टम् । विद्रुमाः प्रवालाः, तैश्च वेदयो निर्मिता भवन्ति । वेदि-
रन्योच्चोपवेशनभूमिः ॥ १७ ॥

द्वाभ्यु विद्रुमदेहल्या भ्रातं वज्रकपाटवत् ।

शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिष्ठितम् ॥ १८ ॥

द्वाभ्यु । द्वारेषु, विद्रुमाणामेव देहली भवति, तयाऽपि मात प्रकाशमानम् । वज्रमयकपाटयुक्तं च ।
शिखरेषु गृहाणां शिरोभागेष्विन्द्रनीलमणिविरचितेषु स्थापितैः सुवर्णकुम्भैरधिष्ठितम् । हेमकुम्भास्तमाश्रि-
त्येवं तिष्ठन्ति, तेषामपि तत एव शोभा ॥ १८ ॥

चक्षुष्मत्पद्मरागाद्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः ।

जुष्टं विचित्रवैतानैः सहारैर्हमतोरणैः ॥ १९ ॥

× चक्षुष्मन्तस्तेजस्वन्त, पश्यन्तीव प्रतीयमाना पद्मरागश्रेष्ठा, वज्रमयीषु भित्तिषु निर्मिता, तैरपि
जुष्टम् । विचित्राणि वैतानानि चन्द्रातपा, मुक्ताहारसहिताः, पत्राकारसुवर्णस्तोरणरूपैः सहिताः । तैरपि
जुष्टम् ॥ १९ ॥

प्रकाशः ।

× चक्षुष्मादित्यत्र । चन्द्रातपा इति । लोकाभाषार्या 'चैदोवा' इति प्रविद्धाः ।

हंसपारावतत्रातैस्तत्र तत्र निकूजितम् ।

कृत्रिमान् मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च ॥ २० ॥

हंसादयः पाक्षिविशेषाः, तेषां समूहैस्तत्र तत्र कूजितम् । चित्रपटेष्वपि ते हंसादयो विरचिताः । एते सत्याः । कृत्रिमान् चित्रगतान् स्वानकृत्रिमानेव मन्यमानैः कूजितमिति पूर्वणैव संबन्धः । अधिरुह्याऽधिरुह्येति काष्ठपाषाणनिर्मिता अपि हंसादयः सकृदाधिरुह्यापि सुखन्तीति । आधिरुह्याऽधिरुह्येति बहुवार-
मप्यधिरुह्य सुखन्तीति शिल्पनैपुण्यम् ॥ २० ॥

विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः ।

यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः ॥ २१ ॥

विहारस्थानं क्रीडास्थानम् । विश्रामस्थानं बाहुयुद्धादिकं कृत्वा श्रमापनोदनार्थमुपवेशस्थानम् । संवेशनं सुलोपवेशनस्थानम् । प्राङ्गणं कोष्ठाद्वाहिरङ्गणम् । अजिरमङ्गणम्, तैर्यथोपजोषं रचितैः यथा-
योग्यं निर्मितैः । आत्मनो योगाधीशस्य कर्दमस्याऽपि विस्मापनमिव । यद्यपि योगमायवैभवं जानाति,
तथापि तादृक् कदापि न दृष्टमिति विस्मापनमिवेत्युक्तम् ॥ २१ ॥

अभिलषितगृहे दृष्टेऽपि स्वस्य शरीरं न तथा योग्यमिति तस्या अनुशयं मत्वा तस्याऽपि तथात्वाय
तामुपविशतीत्याह—

ईदृगृहं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा ।

सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत् कर्दमः स्वयम् ॥ २२ ॥

ईदृगृहमिति । पूर्वोक्तरूपं गृहं नाऽतिप्रीतेन चेतसा पश्यन्तीं स्वयोगबलेन सर्वभूतहृदयाभिज्ञः तूष्णी-
मेव स्थितां तां स्वयमेव कर्दमोऽवोचत् ॥ २२ ॥

तद्वचनमाह—

निमज्ज्याऽस्मिन्हृदे भीरु ! विमानमिदमारुह ।

इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणाम् ॥ २३ ॥

निमज्जयेति । हे भीरु उच्यते, मयं च न कर्तव्यम्, ज्ञात्वैव भीरुत्वं यतः स्नानार्थं प्रेष्यत इति ।
अस्मिन् हृदे निमज्ज्य इदं विमानमारुह । किं शीतोदके असंस्कृताया मज्जनेनेत्याशङ्क्याऽऽह—इदं
शुक्लकृतं तीर्थमिति । शुक्लनारायणेन निर्मितं तीर्थं सर्वपाप्माशिषां कामनानां प्रापकम् । अस्मिन् प्रविष्टे
यथा तव मनोरथः, तादृशं तव शरीरं मविष्यतीति भावः । नित्यं स्नाने च महतां तथाऽभ्यनुज्ञा नाऽस्तीति
न पूर्वं मिद्धि ॥ २३ ॥

तथैव शृङ्गवतीत्याह—सा तद्भर्तुरिति द्वाभ्याम्—

सा तद्भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ।

सरजं विभ्रती वासो वेणीभृतांश्च मूर्धजान् ॥ २४ ॥

अङ्गं च मलयङ्गेन संलब्धं शवलस्तनम् ।

आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयम् ॥ २५ ॥

सा देवहृतिः, भर्तुर्वीर्यं समादाय, सरजं वासो वेणीभृतांश्च मूर्द्धजान् मलपङ्केन लक्ष्मणं विभ्रती सरस्वत्याः सर आविवेश । वाक्यग्रहणे हेतुः—भर्तुरिति । सर्वो हि भरस्वस्यैव । सग्न्यादानं देहसिद्धाविदेभेव साधनमिति ज्ञानपूर्वकं ग्रहणम् । कुबलयक्षणा उत्पलदलायताक्षी । अनेन क्रोधेर्ष्या-स्वेदादयो भावा निवारिताः । वाक्यविधासादेव नेत्रप्रसादः, न तु सामग्री तादृशीति वक्तुं विपरीतां सामग्रीं वर्णयति—रजःसहितं मलिनं वस्त्रम् । वाद्यं साधनमावश्यकमसमीचीनमिति सूचितम् । वेणीभृता मूर्द्धजा बहिरङ्गभृताः, अङ्गं च । प्रत्यहं जायमानं मलं बलसंबद्धं पद्मप्रायं जातम्, अतस्तदुद्धारः कठिन इत्यर्थः । शृङ्खलां विवर्णौ स्तनौ यस्मैत्यङ्गविशेषणम् । उपभोग्यावयवानां सुतरामयोग्यत्वं सूचितम् । सरस्वतीं स्मृष्टिहेतुः, अतोऽनया नूतनं संभविष्यतीति तत्र प्रवेशः । शिवं कल्याणकरम्, स्नानेऽपि नाऽपकारं जनयतीति उपकारस्तु वाक्यात् भविष्यत्येव, अपकारस्तु न भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

ततः किमसीत्तदाह—

साऽन्तःसरसि वेष्टमस्थाः शतानि दश कन्यकाः ।

सर्वाः किञ्चोरवयसो ददृशोत्पलगन्धयः ॥ २६ ॥

*साऽन्तःसरसीति । स्वस्याऽऽनन्दांशो देवहृतिः, तस्यास्तत्त्वमितस्तिरोहितं योगं निमिचीकृत्य सहस्रस्त्रीरूपेण जातम् । अतो न तामिः काचित्स्त्रातिः । सरोमध्ये गृहमेकमद्भुतम्; इदं तु भगवत्कृतमेव, ऋषिणा निर्मितमित्यवचनात् । स्वनिर्मितस्त्रीणामुपभोगे दोषो देवहृतिविवाहश्च व्यर्थः स्यात् । तद्गतोऽप्यानन्दः पुनरस्यामेव संक्रमिष्यति । बहिरूपचारास्तु सेत्स्यन्ति । ताः पुनर्भगवदीया इति देवहृतिदेह-संघातिपर्यन्तं स्थित्वा पुनर्भगवयोगमायायामेव प्रवेक्ष्यन्ति । तस्मिन् गेहे विद्यमाना दशशतानि कन्यका ददृश । सर्वासामेकवयस्त्वं भगवत्कृतमेवेति ज्ञापयितुमाह—सर्वाः किञ्चोरवयस इति । सहस्रसङ्ख्या कामशस्त्रानुसारेण तत्रत्योत्कर्षप्रतिपादनार्था । लोहितोत्पले स्त्रीस्वभावे रागासक्तिः सूचिता । गन्धनिरूपणमन्यत्र सङ्गमणार्थम् ॥ २६ ॥

ततो यज्जातं तदाह—

तां दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः ।

वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम् ॥ २७ ॥

तां दृष्ट्वेति । देवहृतिं दृष्ट्वा ताः स्त्रियः परिचर्यार्थं विधासार्थं च प्राञ्जलयो भूत्वा प्रोचुः । तासां वचनमाह—वयमिति । कर्मकरीस्तुभ्यम्, त्वत्पेवार्थं वयं कर्मकरीर्दासीः, अत एव शाधि आज्ञापय—ते किं करवामेति । अमीप्सिताथो वक्तव्यः, शरीरसंस्कारस्त्वस्माकं स्वधर्म एवेति स चेन्न वक्तव्य इति भावः ॥ २७ ॥

प्रकाशः

* सान्तःसरसीत्यत्र । तच्चमिति । देवाकारणहेतुत्वम् ।

अतस्तथैव सेवा कृतवत्य इत्याह—स्नानेनेति द्वाभ्याम् ।

स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीम् ।

दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदाः ॥ २८ ॥

भूषणानि परार्थानि वरीयांसि शुभन्ति च ।

अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम् ॥ २९ ॥

*आदौ अमूलेन स्नानेन स्नापयित्वा । मलापकर्षणं स्नानमादौ । सुखकरमङ्गमर्दादिस्नान द्वितीयम् । कर्पूराद्यमूल्याद्रव्ये स्नानं स्मृतियम् । स्नानशब्दः क्रियावाची तद्ध्येष्वपि वर्तते, अग्निहोत्रशब्दवत् । अतः स्नानेन स्नापयित्वेत्युक्तम् । मनस्विनीं मानवतीम् । मनोः पुत्री वा, मानवीमिति पाठे । चकारादुद्धृतं नादि सर्वे संस्कारा अन्तःपरिधानार्थमुपरिवस्त्रार्थं च दुकूले निर्मले इति । नूतनयोरीत्यात्तिकमलसम्भवात् । पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थमाह—नूत्ने इति । अस्यै च ददुरिति । तस्या समानार्थं पुरतो बहून्वेव दुकूलानि स्थापितानि, सर्वाभ्यः सर्वाभ्यो दत्त्वा परिधेहीति । तथा सति तस्या समानन भवति । यत एता मानदाः । भूषणानि नानाविधानि च दत्तवत्य । परार्थानि अमूल्यानि । गुणतोऽप्यमूल्यानि भवन्तीति वरीयांसीत्युक्तम् । अतिसुन्दराणि कान्तियुक्तानि च । अन्नं भोजनार्थम् । सर्वे गुणा व्यञ्जनादयः । पानं च पानकादि, अमृतरूपमासवरूपं च । मादकानि हि द्रव्याणि कामसाक्षि रसोत्पत्त्यर्थमुक्तान्यनिषिद्धानि जातीफलादीनि, न तु मादिशादीनि निषिद्धानि । अन्यथा भर्त्रा सह स्मरसङ्ग्रामी न स्यात् ॥ २८ ॥ २९ ॥

दर्पणं दर्शनार्थं दत्तवत्य । प्रमाणार्थं तद्दृष्टमेव तस्या रूपं वर्णयति—अथेति चतुर्भिः, कामघृतनाकं पायास्तस्याश्चतुरङ्गत्वात्—

अथाऽऽदर्शं स्वमात्मानं रत्नग्विणं विरजाम्बरम् ।

विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्वहुमानितम् ॥ ३० ॥

स्नातं कृतशिरःस्नानं सर्वाभरणभूषितम् ।

निष्कग्रीवं वलायिनं कूजत्काञ्चननूपुरम् ॥ ३१ ॥

श्रोण्योरध्यस्तया काञ्च्या काञ्चन्या बहुरत्नया ।

हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम् ॥ ३२ ॥

सुदता सुमुवा मृद्वणस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा ।

पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकेश्वोपशोभितम् ॥ ३३ ॥

प्रकाशः ।

* स्नानेनेत्यत्र । अग्निहोत्रशब्दवदिति । यथा ' यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति ' इत्यादौ हि यावाचकोऽप्यग्निहोत्रशब्दो ' यस्याऽग्निहोत्रमधिषितममेध्यमापघेत ' इति बवृत्चब्राह्मणे तद्ध्येषावन्तद्वदित्यर्थः ।

सर्वालङ्करणानन्तरमथ भिन्नप्रक्रमेण । स्वरुच्यनुसारेण विरचनार्थमथेत्याह । आत्मानं देहम्, स्वं स्व-
 कर्मम् । सखिष्वप्यात्मभावो जात इति तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वपदप्रयोगः । सखिवर्णं मालायुक्तम् । विरचानि
 अम्बराणि यस्याः । देहोऽपि विरजः । कृतं स्वस्त्ययनं शुश्रूषणं यस्य । प्रतिविम्बेऽपि कन्यानां सान्नि-
 ध्यात्कन्याभिर्वेदुमानितम् ॥ स्नातम् । पुनः कृतं शिरःस्नानं येन । अनेन स्त्रीणां सर्वदा न शिरः,
 स्नानम्, स्नानद्वयं च सूचितं भिन्नप्रकारेण । सर्वाभरणानि नित्यान्यावश्यकानि । निष्कं पदकं श्रीवाद्यां
 यस्य । वलयिनमिति स्वामाविकारणाद्यतिरिक्तो वलयः । कूजवी शब्दायमाने काञ्चननिर्मिते नूपुरे यस्य
 श्रोण्योरध्यस्ता या काञ्ची सुवर्णमयी बहुरत्नयुक्ता, हारश्च मुष्कानाममूल्यः । रुचकः कुङ्कुमविन्दुः च-
 कारात्सर्वाण्येवानुक्तानि । तैः सर्वैरेव युषितम् ॥ पद्मकोशस्पृष्टा मुखेन उपशोभितम् । लसन्मुख-
 मिति पाठेऽपि वक्त्रेण पद्मकोशस्पृष्टा लसत् संपूर्णमेव मुखम् । सुदतेति वक्त्रविशेषणम् । शोभना दन्ता
 यस्मिन्निति । शोभना याभ्रः । स्रग्णः क्षिणोऽप्राज्ञो यस्मिन्, तददृक्चक्षुषा नद्वैलक्ष्यं मुखस्यैः वार्ध-
 वतैर्भिः सर्वैरेव लसत् मुखं यस्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवमात्मानं दृष्ट्वा तस्य भोग्यतां मत्वा भोक्तारं सस्मारेत्याह—

यदा सस्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिम् ।

तत्र चाऽऽस्ते सह स्त्रीभिर्यत्राऽऽस्ते स प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

यदा सस्मारेति । आत्मनः पतिम्, दयितं परमप्रेमास्पदम्, ऋषीणामृषमम् । स्वधर्मेण लौकिकधर्मेण
 वैदिकधर्मेण च मजनीयः कर्दमो भवतीति विशेषणत्रयम् । सिद्धस्थानत्वात् मनःसिद्धिर्जातेत्याह—तत्र-
 चाऽऽस्त इति । पूर्वं यत्र प्रजापतिरास्ते तत्रैव स्त्रीभिः सह स्वयमप्यास्ते ॥ ३४ ॥

एवं त्वानुभूतं वैभवं दृष्ट्वा भर्तुर्माहात्म्ये परमाश्चर्यं प्राप्तवतीत्याह—

भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा ।

निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥

भर्तुरिति । भर्तुरग्रे स्यात्मानं औसहस्रयुते यदा अपश्यत्, तदा तस्य योगगतिं दृष्ट्वा साधनापरिज्ञानात्
 परमं संशयमापद्यत, निर्दारेण प्रमाणाभावात् । संशयकार्यमाश्चर्यं वाऽऽपद्यत ॥ ३५ ॥

स्वमाहात्म्ये जाते पश्चात्तया सह सङ्गं कृतवानित्याह—

स तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीमपूर्ववत् ।

आत्मनो विभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीम् ॥ ३६ ॥

स तां कृतं मलस्नानं यथेति बाह्यशुद्धिरुक्ता । तामित्यान्तरी । अपूर्ववत् नूतनवद्विभ्राजन्तीमिति
 नूतनरसोत्पादनार्थमुक्तम् । एतावताऽप्यलंकारेण विवाहकालरूपमेव प्राप्तवती, न त्वलौकिकं किञ्चिदात-
 मिति वदन् तस्याः स्वभावसौन्दर्यं वर्णयति—आत्मनो विभ्रतीं रूपमिति । सम्यक् वीती कन्तुकादिना
 वेष्टितौ रुचिरो स्तनौ यस्याः ॥ ३६ ॥

स्वदत्तं वैभवमधिकमाह—

विद्याधरीसहलेण सेव्यमानां सुवासम् ।

जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् ! ॥ ३७ ॥

विद्याधरीसहस्रेणेति । ता भगवदीया विद्यार्थः, 'सिद्धा विद्याधराश्चैव योग एव प्रतिष्ठिताः' इति । सुवाससमिति कामभावे उद्दीपनार्थम् । तथा वर्णनायाः फलमाह—जातभाव इति । जातो भावः कन्दर्पो यस्य । तद्विमानं तमारोहयत् । अमित्रहन्निति श्रोतुः कामाभावार्थम् । अन्यकामलीलाश्रवणेन जायमानः कामः दुष्टो भवतीत्यमित्रत्वम् ॥ ३७ ॥

तस्य कामलीलामाह—तास्मिन्निति चतुर्भिः—

तस्मिन्नलुप्तमाहिमा प्रिययाऽनुरक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ।

वभ्राज उत्कचकुमुद्वणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभःस्यः ॥ ३८ ॥

रागो हि महत्स्वनाराको भवतीति दृष्टादृष्टविभेदेन तदभावार्थमाह—अलुप्तमाहिमेति । स्वयमपि विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुः । रत्नकद्रव्येणैव प्रियया अनुरक्तः, प्रियागतरागेण प्रियात्वादृक्त इत्यर्थः । उत्कचकुमुद्वणवान् विकसितकुमुद्वणयुक्तश्चन्द्रः । उद्गताः कचा यासाम्, कौं मुदं(?)याभ्यः, केशवत्यः सुखदायिन्यो वाः स्त्रियः तद्वणावृतः । अपीच्यः स्त्रीणां प्रियः । सौन्दर्यं गुणसूचकम् । रसालम्बनत्वं स्त्रीरुच्या । तासामपि रसविकाशकत्वं तच्छास्त्राभिज्ञत्वं बोधयति । स्त्रीभिश्च सेवितवपुः, तत्कार्योपयोगिकोमलत्वापादिका हि ता । तासु रागाभावार्थं तथा रञ्जनमुक्तम् । तस्मिन् प्रसिद्धे विमाने च वभ्राजे । राजकन्या हि वैभवमपेक्षते, अतः प्रथमतः शोभातिशयो वर्णितः । सर्वलोकप्रसिद्धाश्च ते जाता इति दृष्टान्तेन स्पष्टयति—ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्य इति । आकाशवद्विमानस्य विशालता च सूचिता । प्रदेशान्तरे यथा तारा अन्या एतावरका भवन्ति, तथाऽत्रापीति । यथा शय्यादिपदार्थास्तत्र तत्र, तथा स्त्रियोऽपीति ज्ञापितम् ॥ ३८ ॥

विहारमाह—

तेनाऽष्टलोकविहारकुलाचलेन्द्रद्रोणीष्वनङ्गसखमारुतसौभगासु ।

सिद्धैर्नुतो धुधुनिपातशिवस्वनासु रेमे चिरं धनदवल्ललनावरूथी ॥ ३९ ॥

तेनेति । अष्ट ये लोकपालाः, तेषां विहारस्थानभूताः कुलाचलेन्द्रस्य मेरोः द्रोण्यः तासु रेम इति संवन्धः । यथा धर्मे देशादयोऽङ्गभूताः, एवं कामेऽपि । अक्षयो हि स रसस्तत्रतत्राऽभिव्यज्यते, यथाऽऽङ्गरेष्वर्थः । तस्य देशस्य रसोत्पादने अनुभावसन्निध्यमाह—अनङ्गसखमारुतो दाक्षिणाच्यो वातः, कामवन्क्रोऽप्यो वा । रमणे वा तस्याऽऽयन्तापेक्षा । अतस्तेन सौभगासु । सिद्धानां स्तोत्राणि च श्रोत्साहकानि, अन्यथा वैराग्यादिभी रस उपहन्येत । धुधुनी गङ्गा, तस्याः पाताः सीतादयः प्रवाहाः । पतितानां वातैः शिवः स्वनो यासु । अशुद्धे हि भौतिकानि पापानि सङ्क्रान्तानि भवन्ति, तदभावार्थमुक्तम् । धनदवदिति द्रव्यसत्यभावः । ललना स्त्री तत्समूहयुक्तः । परितः स्त्रीणां दर्शनम् ॥ ३९ ॥

न केवलं तानि स्थानानि दृष्टानि, किन्तु तत्र रमणमपि कृतवानित्याह—

वैश्रम्भके सुरसने नन्दने पुष्पभद्रके ।

मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः ॥ ४० ॥

वैश्रम्भके सुरसने इति । वैश्रम्भकादीनि दिक्पालकानां भोगोपवनानि वदस्थानानि गणितानि भगवद्गणनीति ज्ञापयितुम् । सा हि रामात्वं प्राप्ता । बन्धादिकरणात् स्वयमपि तथा रतः ॥ ४० ॥

एवमलौकिकोत्कर्षमुक्त्वा तत्रत्यसज्जतीयेभ्य उत्कर्षमाह—

आजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा ।

वैमानिकानत्यशेत चरँल्लोकान् यथाऽनिलः ॥ ४१ ॥

आजिष्णुनेति । वैमानिकानयमत्यशेत, सर्वप्रकारेण तानतिक्रम्य स्थितः । तेषां विमानानि न स-
प्रकाशभूतानि, तेषां च मर्यादा विमानस्य, न हि ते मूढौ समायान्ति, नापि सिद्धपदादग्रे गच्छन्ति, इदं
तु कामगम्, अपरिमितं चैतत् । अतश्चतुर्भिर्गुणैरत्यशेत । क्रिययाऽप्यतिक्रममाह—चरँल्लोकानिति । लोका-
ल्लोकान्तरं गच्छन्, अनिरु इव, तानत्यशेतेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं भोगमुपपाद्य यत् एतावत्त्वं तदाह—

किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्दामचेतसाम् ।

यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः ॥ ४२ ॥

किं दुरापादनमिति । प्रतिनियतभोगा यस्य कस्यापि न भवन्ति, तथा सति मर्यादाभङ्गः
स्यात् । सर्वं च भवति तेन सह । तत्राऽपि मर्यादा । अतोऽस्य कथमेतज्जातमित्याशङ्क्य तदुपपादयति—यै-
राश्रितस्तीर्थपदश्चरणः । 'चरणं पवित्रं विततं पुराणम्' इति श्रुत्या चरणस्य व्यापकत्वं, सनात-
नत्वम्, अपहतपाप्मत्वं च । आश्रितानामपि तथात्वसंपादकत्वं च । अतः सर्वगतो भोगः चरणाश्रये न विरुध्यते ।
सारतम्यं च पाषात्, तदप्यहतपाप्मत्वाच्च भवति । पुराणत्वाच्च न तत्र कालस्य प्रतिबन्धकत्वम् । अतः
स्वभावत एव सर्वे भोगाश्चरणाश्रये भवन्ति । किञ्च, कामिता अपि भवन्ति । तीर्थानि कामितदामार्थं
कंठस्थानि, तान्यपि चरणे सन्तीत्याह—तीर्थानि पादे यस्येति । सर्वाणि च फलानि विचित्रव्यसने संसारे
भोक्तुमशक्यानि, व्यसनानां नाशकत्वात् । तान्यपि चरणो दूरीकरोतीत्याह—व्यसनात्यय इति । व्यसना-
नामत्ययो यस्मात्, 'अतिपाप्मानमरार्तिं तरेम' इति वाक्याच्चरणस्य व्यसननाशकत्वं सिद्धम् ।
तस्याश्चरणं च न सर्वेषां भवति, किन्तु केषांचिदेवेति । तदर्थं देहान्तःकरणयोगेणद्वयमाह—पुंसामिति
स्वातन्त्र्यम्, तेषामिति प्रसिद्धिः, तदुभयधर्मवत्त्वेन । केचनैव लोकादिभ्यः स्वतन्त्रा भवन्ति । अन्तः
करणधर्मेगाह—उद्धतं दाम चित्ते येषाम् । बन्धकं हि दाम, अपरिमितश्चरणः, न हि बद्धे परिच्छिन्ने स्वाप-
यितुं शक्यते । अतोऽन्तःकरणस्य देहस्याऽपि प्रतिबन्धकत्वाभावादुभयोपभोग्यः । तेषां न कोऽपि दुरापः ।
दुःखेनापादनं यस्येति परिच्छिन्नस्यैव भवन्ति ॥ ४२ ॥

एवं सोपपत्तिकं भोगमुक्तोपसंहरति—

प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसंस्थया ।

वद्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत ॥ ४३ ॥

प्रेक्षयित्वेति । तस्याः कामपूरणे पत्नीत्वमेव साधकम् । योगबलेन नैकत्र प्रदर्शनम्, किन्तु स्वतंस्यया
यावान् । यो यत्र यावान् वर्तते, तां तत्रैव नीत्वा प्रदर्शितवान् । गृह्याश्रयाणि यत्र, अन्यथा न
पश्येत् । तथा दर्शने सामर्थ्यम्—महायोगीति । स्वाश्रमः सिद्धलेशम् ॥ ४३ ॥

अन्तरिक्षे अपत्यजनेने रुद्रदेवत्यो भवतीति ऋषीणामुत्पत्तिसिद्ध्यर्थं भूमावागत्य प्रजामुत्पादितवानित्याह—

विभज्य नवधाऽऽत्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् ।

रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान् मुहूर्तवत् ॥ ४४ ॥

विभज्येति । नवधा आत्मानं विभज्य, भिन्नभावेन नवरूपाणि कृत्वा, तस्यास्तथा सहने सामर्थ्यम्, मानवीमिति । बहुधा करणे हेतुः—सुरतोत्सुकामिति । भिन्नभावे वैलक्षण्ये ज्ञानेऽपि तस्याः शङ्काभावा-
याऽऽह—रामामिति । रामायां हि लज्जा, भयं च नोत्पद्यते, तथाभावादेव तस्या रामात्वम् । अतस्त-
नितरां रमयन्, स्वयं च वर्षपूगान्मुहूर्तवद्वेमे । कालस्य गणनायां हि क्वया भवन्ति, आनन्दानुभवाभावे च
गणना । अतः सुरतान्तकालः सुखानुभवहेतुर्मुहूर्तमात्रमिति तथैव सर्वं कालं मेने ॥ ४४ ॥

तस्या अपि कालज्ञानाभावमाह—

तस्मिन्विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता ।

न चाऽबुध्यत तं कालं पत्याऽपीच्येन संगता ॥ ४५ ॥

तस्मिन्निति । आश्रयधर्मदेव प्रकाशमानात्सूर्यादिगत्या कालाज्ञानम् । शय्या च निद्रादिजनना-
मोहिका । तत्रापि सा रतिकरी, अन्तःस्थितमानन्दं प्रकटयति । अतो भोगकालो यावान् जातः, तं च
नाऽबुध्यत । आत्मानं पूर्वावस्थां च । पतिश्च परमसुन्दरः, तत्कालगुणेष्वनुकूलः ॥ ४५ ॥

उभयोः कालाज्ञानेऽपि स्वयं भोगकालमाह—

एवं योगानुभावेन दम्पत्यो रममाणयोः ।

शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक् ॥ ४६ ॥

एवमिति । योगानुभावेन दम्पत्यो रममाणयोः सतोः शतं शरदो व्यतीयुः । शतं वर्षा जाताः । भोगे
शरत्काल उत्तम इति शरत्प्रयोगः । तथापि कामे न तृप्तिः, अनलत्वात्तस्य । अतस्तावानपि कालो मनोने
जातः । अतिसूक्ष्मकालो मनाक् ॥ ४६ ॥

एवं रमणान्ते तस्यां बीजाधानं कृतवानित्याह—

तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनाऽऽत्मवित् ।

नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्भिः ॥ ४७ ॥

तस्यामिति । तामेव मात्रयन्निति स्वयंपत्यर्थसिद्ध्यर्थमुक्तम् । न हि भावनामात्रेण तथा भवतीत्या-
शङ्क्याऽऽह—आत्मविदिति । स ह्यात्मानं जानाति, अतः सर्वज्ञत्वात्तथाकरणं च । एतच्च स्वत एव,
न तन्त्योपदेशात् । तदाह—आत्मनेति । स्वरूपं च नवधा विधाय । अन्यथा एकैव कन्या, एकरूपा वा-
स्तुः । अतः नोधा विधाय । नवधेत्यत्र परोक्षकथनार्थं कृतसंप्रसारणस्य प्रयोगः । स्वमेव रूपं कृतमिति

प्रकाशः ।

तस्मिन्निमित्तं । विमानशब्दार्थमात्रोपयोगिनमाहुः—आश्रयेत्यादि । प्रकाशमानो य आश्रयत्वं
विमानस्य विगतमानलक्षणो धर्मस्तं प्राप्येत्यर्थः । पश्यन्त्यत्र स्युब्बलोपे । चकारसमुच्चितमर्थमाहुः—आत्मा
नमित्यादि ।

न दूषणम् । सर्वेषां मरीच्यादीनां संकल्पो भार्याप्राप्त्यर्थः, तं जानातीति । तथा करणे हेतुः । विश्रुतिरिति सामर्थ्यम् ॥ ४७ ॥

एवं पितृत उत्पत्तिमुक्त्वा मातृत आह—

अतः सा सुपुत्रे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः ।

सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो लोहितोत्पलगन्धयः ॥ ४८ ॥

अत इति । सद्य एव सुपुत्रे, न तु दशमामानन्तरम् । देहनिष्पत्तिस्तु आधानकर्तुर्विमुक्तात् । तत्त्व-
मतः शब्देनोक्तम् । प्रकपेण जाता अपि स्त्रिय एव सुपुत्रे । यतः सा देवहूतिर्देवप्रकृतिकम् । ता वर्ण-
यति—सर्वास्ता इति । चारुसर्वाङ्ग्य इति अङ्गवैकल्याभावः सौन्दर्यातिशयश्चोक्तः । जातिस्त्रियश्च
जाता इत्याह—लोहितोत्पलगन्धय इति । रागार्थं भोगसमय एव गन्धप्राकट्यार्थं च लोहितोत्पलपदम् ॥ ४८ ॥

एवं कृत्वा कर्दमश्चालिदुमारम्भं कृतवान् । तदा तस्याः तज्ज्ञानं जातमित्याह—

पतिं सा प्रव्रजिष्यन्तं तदाऽऽलक्ष्योशती सती ।

स्मयमाना विक्रवेन हृदयेन विदूयता ॥ ४९ ॥

लिखन्त्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया ।

उवाच ललितां वाचं निरुध्याऽश्रुकलां शनैः ॥ ५० ॥

पतिमिति । लिखन्तीति । प्रव्रजिष्यन्तं संन्यासप्रकारेण गमने कृतनिश्चयम् । तद्रसनमालङ्घ्य
इक्षितैर्ज्ञात्वा, कमनीया सती, प्रतिबन्धमकृत्वा विशापनामेव कृतवतीत्याह । उवाच ललितां वाचमिति
द्वितीयश्लोके संबन्धः । विक्रवश्चित्तलेदः, स्वस्यैव तथा दोषो जात इति । स्मयमाना काष्ठहास्यं कु-
र्वाणा । हृदयेन च विशेषेण दूयता दुःखं प्रापयता उपलक्षिता । स्वचिन्तां स्यापयितुमधोमुखी भूमिं
भूमिं लिखन्ती । देहकान्तिसहितैव तथा वदतीति ज्ञापयितुम्—नखमणिश्रिया पदेति । लेखने करणमु-
क्तम् । नखा एव मणयः, तेषां च तथैव श्रियो यत्र । ललितां मनोहराम् । रोदने न हि कार्यं सेत्स्यती-
त्यश्रुकलां निरुद्धय । शनैरिति पूर्वभावापगमः सूचितः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सप्तभिस्तस्या वाक्यान्याह—सर्वं तदित्यादिभिः—

देवहूतिरुवाच ।

सर्वं तद्भगवान् मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतम् ।

अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ॥ ५१ ॥

परलोकार्थविज्ञप्तिर्विवाहः कन्यकामु च । भोगाभावस्य कथनं सत्सङ्गश्च प्रमङ्गतः ॥१॥ कल-
पावश्यकं तस्य सर्वं व्यर्थं ततोऽन्यथा । स्वदोषाभावकथनं कृपासिद्धयै निरूपितम् ॥२॥ यथा पूर्वं
सुतं प्रार्थितम्, एवमिदानीमभयं प्रार्थयते । सतां हि सकृदेव पार्थनोचिता, तथापि स्वदेन्यात् पुनः पार्थ-
नमिति ज्ञापयितुं पूर्वप्रार्थिते दोषो नास्तीत्याह—सर्वमिति । यत्प्रविश्रुतं तत्सर्वमेव भगवान् मह्यमुपोवाह
समीपे उद्घासनानीम दत्तम् । तथा च न दातव्यमवशिष्यते । अथापि अरणागताया अभयं दातुमर्हसि

यथा शरणागतस्य वाक्यं^१ प्रार्थितं क्रियते, तथा शरणार्थतिसिद्धयर्थमयमपि देयम्, अन्यथा प्रयत्न पा-
लितो न भवेदिति । अनेन मम परलोकार्थमुपायः कर्तव्य इति विज्ञापितम् ॥ ५१ ॥

दुहितृणां च विवाह कर्तव्य इत्याह—

ब्रह्मन् दुहितृभिस्तुभ्यं विमृश्याः पतयः समाः ।

कश्चित् स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मन्निति । दुहितृभिः पतयो विमृश्याः स्वसमाः । तुभ्यं तव । दैन्यमुक्तमिति केचित् । कन्यानां
पतिसंबन्धस्त्वन्मनोरथसिद्धये । तथापि संशयो भावी तस्मात्तवं ताः प्रयच्छ हि ।^१ प्रार्थनान्तरमाह—
त्वयि वनं प्रव्रजिते मे विशोकाय कश्चित् स्यादिति । कन्यास्तु गमिष्यन्ति, पुत्रो देय इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

नन्वेतन्मिषेण पुनर्भोगं याचस इत्याशङ्क्याऽऽह—

एतावताऽलं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो ! ।

इन्द्रियार्थप्रसङ्गेन परित्यक्तपरात्मनः ॥ ५३ ॥

एतावताऽलमिति । एतावतैव व्यर्थं व्यतिक्रान्तेन कालेनालम् । अतः परमविशिष्टे, काले पु-
रुषार्थः साधनीय इत्यभिप्रायः । गतकालस्य दोषमाह—इन्द्रियार्थप्रसङ्गेनेति । इन्द्रियार्थेषु प्रकृष्टः सङ्गो
यस्मात्, तादृशेन कालेन कृत्वा परित्यक्तः परो भगवान् आत्मा येन । तादृशस्य स्वार्थनाशकस्य एता-
वतैमाऽलम् ॥ ५३ ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—

इन्द्रियार्थेषु सज्जन्त्या प्रसङ्गस्त्वयि मे कृतः ।

अजानन्त्या परं भावं तथाप्यऽस्त्वभयाय मे ॥ ५४ ॥

इन्द्रियार्थेष्विति । साधनं तु सत्सङ्गः, तन्मम प्रसङ्गादेव जातम् । यथा कस्यचिद्भोगार्थं भक्षिता
शर्करा औषधं भवति, तथा इन्द्रियार्थेषु विषमभोगेषु सज्जन्त्या मया त्वयि प्रकृष्टः सङ्गः कृतः, तथापि
सत्सङ्गो भवत्येव । यद्यपि सत्त्वेन ज्ञानं न घृष्टं सत्प्रकारकश्च सङ्गो न भवति । तथापि वस्तुतः सत्सङ्गो
भवतीति फलिष्यतीत्याह—अजानन्त्येति । ते परमो भावोऽतिसामर्थ्यं यद्यपि न ज्ञातम् । सेवादिषु स-
त्प्रकारेणाऽपि सङ्गोऽस्ति, पतिव्रतात्वात् । न सेवाया भोगोपयोगः, भोगश्चाऽनिषिद्धः परं मोहात्म्यज्ञान-
मेवावशिष्यते । अज्ञानेऽपि तत्सफलमस्त्विति प्रार्थना—तथापि मे अभयायास्त्विति ॥ ५४ ॥

ननु त्रियातः फलम्, न तु द्रव्यतः । सताऽपि द्रव्येण असत्कार्यकरणे असदेव फलम्, असताप्री-
तत्कार्यकरणे सदेवेति । तस्मात् कुतो न सत्सङ्ग इति चेत्तत्राऽऽह—

सङ्गो यः संसृतेहैतुरसस्तु विहितो धिया ।

स एव साधुषु कृतो निःसङ्गत्वाय कल्पते ॥ ५५ ॥

*सङ्ग इति । भवेदेतदेवम्, यदि कार्यं सदसतोर्मिन्नं भवेत् । द्रव्यसामर्थ्यादेव कार्यस्य सत्त्वम्, अन्यथा त्वसत्त्वमेव; यतः सर्व एव सङ्गो धिया विहितः संसृतेर्हेतुर्यवति । अर्थात्तदसत्त्वं भवति, अतः सङ्गो न समीचीनः स्वतः । स एव साधुषु चेत् क्रियते, तदा निःसङ्गत्वाय कल्पते । साधवो हि स्वसं-
बन्धात् क्रियात्वमेव निवारयन्ति, फले का चिन्ता ? अतः सतां बलिष्ठत्वान्न क्रिया फलवती । अतो मम
सत्सङ्गोऽस्त्विति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

तर्हेतादृशोऽपि किमपेक्ष्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ।

न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ ५६ ॥

नेह यत्कर्ममिति । त्रिविधकर्मण एव सफलत्वम्, येन कर्मणा धर्मो भवति, वैराग्यं, भक्तिर्वा । यस्तु न
तादृशकर्मकर्ता स जीवन्नपि मृत एव । जीवतो मृताद्वैलक्षण्यं कर्मकरणम् । तच्च कर्म स्वार्थं, स्वान्यर्थम्, इष्टार्थं
वा चेद्वैवेत्ता सफलम्, शौचनार्थं चेद्विपरीतं फलम्, तैर्मरणस्याऽऽवश्यकत्वात् । अतो मृत एवेत्युक्तम् ॥ ५६ ॥

‘सादृशं च मया कृतमित्याह—

साऽहं भगवतो नूनं वञ्चिता मायया दृढम् ।

यत्त्वां विमुक्तिर्दं प्राप्य न मुमुक्षेय बन्धनात् ॥ ५७ ॥

‘साऽहमिति । तथा करणे त्वन्मायामोहितत्वमेव हेतुः । तदाह—सा एतादृश्यप्यहं विवेकवती, मत्तो-
ऽप्यधिकस्य तव भगवतो मायया नूनं वञ्चिता । कार्यवशादवसीयते, अन्यथा त्वां विमुक्तिर्दं प्राप्य सं-
सारबन्धनानां अपि कथं न मुमुक्षेय, न मुक्ता जाताऽस्मि । सत्त्वात् मोक्षदावृत्तम् । बन्धनं कामादिः, विमुक्तिः
कालान्मुक्तिः । तस्मान्न केवलं स्वदोषादहमेव जाता, किन्तु त्वया मोहितेति स्ववैबोद्धारः कर्तव्य इति भावः ५७

इति श्रीभगवत्सुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मसूत्रविरचितायां
तृतीयस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायविवरणम् ।

प्रकाशः ।

* सङ्ग इत्यत्र । कार्यमिति । कियारूपं कार्यम् । सतां बलिष्ठत्वात् क्रिया फलवतीति । अय-
मर्थः । जैमिनिमि नये ‘ हिरण्यमात्रेयाय ददाति ’ ‘ सोमेन यजेत ’ इत्यादौ क्रियापदस्यान्पूर्वमतिपादक-
त्वात् क्रियैव मुख्यं फलहेतुः । लोकेऽपि न्यायागतद्रव्येण शूताद्याचरणे राजदण्डादिदर्शनात् अन्यायामस-
द्रव्येण गवादिपालनेऽन्नादिदाने च सत्कारादिवर्शनाच्च क्रियैव फलहेतुर्यवपि दृश्यते, तथापि प्रस्तुतवा-
क्योक्तसङ्गतिः क्रियायां द्रव्यादेव फलप्रतिपादनेन लोकेऽपि तस्या दर्शनेन च व्यभिचारान्न क्रियात्वेन फल-
वत्त्वेन नियमः । किन्तु द्रव्यक्रियोर्योग्ये यद्वलिष्ठं तत्फलवदिति बलिष्ठत्वेन फलवत्त्वेन नियमः । एवं च
वरकालादिदृष्टौ मरुः, शिवेन च कृतो यज्ञादिविषं सोऽपि युज्यते । ‘ तपो न तत्क ’ ? इत्यादि भासतवा,
वयमपि सङ्गच्छत इति । शेषमवितोहितार्थम् ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे त्रयोविंशोऽध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

अथ चतुर्विंशाध्यायविवरणम् ।

* चतुर्विंशे तथाऽध्याये मोक्षो बुद्धिश्च वर्ण्यते ।

कपिलो हि हरिर्बुद्धिरूपदेशो भजिस्तथा ।

ऋणत्रयपरित्यागो मोक्षार्थं तस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥

• पूर्वाऽध्याये देयहोतेर्बैराग्यं प्रार्थना चोक्ता, अन्ते चाऽऽशामावः द्योतितः। तत्र मयममाशाभावं निराकरोतीत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ।

दयालुः शालिनीनाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् ॥ १ ॥

निर्वेदवादिनीमिति । निर्वेदो वैराग्यम् । विषयभोगेन निर्विण्णा सा । स्वस्य तावत्पर्यन्तमेव पति त्वमिति संकेतात् मनोरेषा दुहितेत्युक्तम् । मुनिरिति भाव्यर्थज्ञानम् । सान्त्वने हेतु—दयालुरिति । शालिनीं विनीतां मनोहरां वा । यद्यपि देवगुण न वक्तव्यम्, तथाप्येषा विरक्ता, सत्कुलप्रसूता, विनीता चेति गुणकथनम् । किञ्च, शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् । शुक्लनारायणेन ‘ अथाहं स्वांशकलयो ’ इति पुत्रो भविष्यामीत्युक्तम्, तदपि स्मरन् । सतामपि मोक्षसाधकत्वं भगवत्संबन्धजननात् ॥ १ ॥

मोक्षदस्तु भगवानेव । स चेत्पुत्रो भविष्यति, तदा सर्वमेव कार्यं सेत्स्यतीति सां तथा बोधयन्नाश्वासयति—

ऋषिरुवाच ।

मा खिदो राजपुत्रीत्यभात्मानं प्रत्यनिन्दिते ।

भगवांस्तेऽक्षरो गर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते ॥ २ ॥

मा खिद इति । इत्थं स्वजन्मवैफल्यविषयैः, हे राजपुत्रि त्वं मा खिदः । आत्मानं स्वात्मानं मां वा लक्ष्यकृत्य; कृतस्य कर्मणो नाशकत्वाभावात्, अन्यथा अन्ते वैराग्यं न स्यात् । तदाह—हे अनिन्दित इति । अनिन्दितत्वस्य निदर्शनमाह—भगवांस्ते गर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते इति । अधर इति ज्ञानरूपः, अन्तर्याम्यधिकरूपश्च । अदूरादिति मद्गमनात्पूर्वमेव । गर्भमिति पुत्रो भविष्यति । यदि स्वच्छन्दक्रीडया काऽप्युपहृतिर्मेघेत, तदा भगवान् पुत्रत्वेन नाऽऽविर्भवेत् । आविर्भावावयवकृत्यञ्च भगवद्भावयान्निधितमिति भावः ॥ २ ॥

भोस्वामिभ्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

* अथ चतुर्विंशाध्यायं विवरिष्वः पूर्ववदेव सकृत्तिं बोधयितुमर्थं समुदाऽऽहुः साद्वेन-चतुर्विंशेत्यादि। स्पष्टम् ।

तर्हि साधनं न कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—

धृतव्रताऽसि भद्रं ते दमेन नियमेन च ।

तपोब्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ॥ ३ ॥

* धृतव्रतेति । साधनानि सिद्धे भगवति प्रवर्तन्ते । यदा भगवान् स्वयमेवागमिष्यामीति मन्यते, तदा साधनानि कृतानि भगवन्तं बोधयन्ति, प्राप्नुवन्ति, वशीकुर्वन्ति, उत्पादयन्ति । यथा लोके स्वभावतो भोक्ताभ्यतिथिनिमन्त्रणादिना वशीकृत्य भोजयन्ति, न त्वभोक्तामुपायशतैरपि । यतो भगवान् स्वयं समागन्ता, अतः साधनानि कर्तव्यानि । तत्र कानिचिद्देहशुद्ध्यर्थमादौ कर्तव्यानि तानि तव न कर्तव्यानीत्याह—धृतव्रताऽसीति । पातिव्रत्यव्रतं धृतमेव त्वया वर्तते । अतः परं त्वयि गते गमिष्यतीति चेत्तत्राऽऽह—भद्रं त इति । ते भद्रमस्तु । अस्मद्वाक्यादेव व्रताकरणेऽपि व्रतिन इव तव फलं भविष्यतीत्याशीः । सिद्धे व्रते भगवत्प्रसादार्थं पञ्च साधनानि कर्तव्यानीत्याह । दम इन्द्रियनिग्रहः कर्तव्यः । नियमो भगवदीयैरेव धर्मेर्व्यवहर्तव्यमिति । नियमाः स्नानादयो वा देहस्य; तदा चकारेण प्रथमा आद्याः । तपः प्रसिद्धं कृच्छ्रादिरूपम् । ब्रविणानि ब्रव्याणि सुवर्णादीनि भगवदर्थं कर्तव्यानीत्येकं साधनम् । ब्रविणदानं चाऽन्यत् । दानमेव वा । अन्यथा अवान्तरबहुत्वे बह्व्ययनं व्यर्थं स्यात्, 'प्रयतात्मनः' इति वाक्यात् । दमो नियतः । व्रतानां हरितोपजनकत्वादाविर्भावे तेऽपि प्रयोजकाः । 'यज्ञो दानं तपश्चैव' इति । भगवदुक्तशास्त्रार्थकरणे भगवान् परितुष्यतीति तपःप्रभृतीनां ग्रहणम् । ब्रविणपदेन च यज्ञा भगवन्मस्वरूपा उक्ताः । अद्वाऽत्र सर्वाङ्गम् । ननु सिद्धे किमित्येतावन्ति साधनानि? तत्राऽऽह—ईश्वरमिति । स न येन केनापि नियम्यः, अतोऽसिद्धवदेव साधनानि कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ततः किं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

स त्वयाऽऽराधितः शुक्लो वितन्वन् मामकं यशः ।

छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्यो ब्रह्मभावनः ॥ ४ ॥

स त्वयेति । मया आराधितोऽपि त्वया चेदेवमाराधितः । स हि शुक्लः, निर्दोषपूर्णगुणविग्रहो मामकं यशो वितन्वन्, लोके कर्दमस्य पुत्रो जात इति कीर्तिं वितन्वन्, ते हृदयग्रन्थि भेत्स्यति । अदोषार्थे, आवश्यकार्थे, विधासार्थे चाऽऽह—औदर्य इति । उदरे भव औदर्यः । ननु तस्य मत्पुत्रस्य कथं मदज्ञानदूरीकरणसामर्थ्यम्? तत्राऽऽह—ब्रह्मभावन इति । ब्रह्म भावयत्यनुभावयति स्वस्मिन् अन्यस्मिन्नेति । अतस्त्वय्यपि ब्रह्माऽविर्भाव्य हृदयग्रन्थि छेत्ता । एवमाधासनमुक्तवान् ॥ ४ ॥

प्रकाशः ।

* धृतव्रतेत्यत्र । सिद्ध इति । प्रसक्तेऽपि साधनावश्यकत्वं व्युत्पादयन्ति—यदेत्यादि शतैरपीत्यन्तेन । ब्रविणपदस्य दानेऽन्ये पूर्वोक्तोऽर्थो भज्यत इति पञ्चान्तरमाहुः—दानमेवेति । पञ्चममित्यर्थः । ननु ब्रविणपदस्य दानेनाऽन्ये को दोषो येनैवं व्याख्यायत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—अन्ययेत्यादि । ब्रविणपदस्य दानविशेषणत्वे मूलस्थबहुत्वस्यावान्तरविशेषपरता वक्तव्या तदापि तयोर्ब्रविणदानयोरेव मुख्यतया ताभ्यामेव तद्भागे वापकमावाद् द्विवचनापत्त्याहुः, 'वचनं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । श्रीभागवतस्य गीताविस्तरत्वाद्गीता-नुसारेण दमादीनां पञ्चानामावश्यकत्वं साधयन्ति—प्रयत्नेत्यादिना । त इति । नियमा इत्यर्थः ।

भर्तृवाक्यात्तथैव कृतवर्तात्याह—

मेत्रेय उवाच ।

देवहृत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः ।

सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुम् ॥ ५ ॥

देवहृत्यपीति । मध्ये कर्दमोऽपि ध्यानारूढ इति ज्ञातव्यम् । देवहृत्यपि प्रजापतेः संदेशमत्यादौ प्रजापतेः श्रद्धाय, तद्वाक्ये विश्वासं कृत्वा, तमेव पुरुषं शुक्लनारायणरूपं कूटस्थमन्तर्यामिणमविर्भूतं वा, ज्ञानमार्गेऽपि भगवत्त्वेन सेव्यम्, गुरुमभजत् । उक्तैर्नैव प्रकारेणेति ज्ञातव्यम् ॥ ५ ॥

तदा भगवानाविर्भूत इत्याह—

तस्यां बहुतिथे काले भगवान् मधुसूदनः ।

कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ॥ ६ ॥

तस्यामिति । बहुकालं तया भजने क्रियमाणे तस्यां भगवान् जज्ञे आविर्भूतः । तस्यां वा बहुकालं स्थित्वा भगवान् बहिराविर्भूत इत्याद्य एवार्थः । कोऽयमाविर्भूत इत्यंशव्यावृत्त्यर्थं भगवान्मधुसूदन इत्युक्तम् । यो हि योगनिद्रानिमीलिताक्षः स मधुसूदनः, स एवायमिति । पुत्रप्रकारेण चाविर्भविष्यतीत्याह—कार्दमं वीर्यमापन्न इति । ते न हि गुरुणा भाव्यम्, अतो मर्यादारक्षार्थं प्रथमं कर्दमवीर्यं आविर्भूतः पश्चादाविर्भविष्यति । नचैवं सति प्राकृतत्वं शङ्कनीयमित्याह—अग्निरिव दारुणीति । काष्ठं गोमयपिण्डं वा प्राप्य आविर्भवन्, उच्चावचत्वं, शुद्धिक्षयौ च प्राप्नुवन्नाऽग्निः प्राकृतो भवति, जायते वा किन्त्वाविर्भाव एव । तन्नैव स्थितस्तन्नैवाऽऽविर्भवतीति ज्ञापयितुं दारुणीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

भगवदवतारो जात इति ज्ञापनार्थं तदभिज्ञानान्याह—अवादयन्मित्यादिभिः । भगवतः समागमनकम्, देवानां वाद्यादिवादनानि च बहूनि; तान्याह—द्वयेन—

अवादयन्स्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः ।

गायन्ति तं स्म गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसो मुदा ॥ ७ ॥

व्योम्नि घनाघना निविडमेधाः, वादित्राणि मेघरूपाण्येव, अवादयन् । गन्धर्वाश्च गायन्ति स्म । अप्सरसश्च नृत्यन्ति स्म । उत्सवे यथाऽन्यत्राऽन्यमेरिता न तथेस्याह—मुदेति ॥ ७ ॥ पुष्पशृष्टिश्च जातेत्याह—

पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः ।

प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अम्भांसि च मनांसि च ॥ ८ ॥

पेतुरिति । अन्यकृतव्यावृत्त्यर्थम्—दिव्या इति । खेचरैर्देवैः, द्रष्टुकामैरागैरपवर्जिताम्यथाः । शृष्टिकरणे प्रेम्णा विक्रया अपि ते इति सूचितम् । दिशः प्रसेदुः, अम्भांसि च, प्राणिनां मनांसि च । त्रितयप्रसादोऽलौकिक आधिदैविकरूपः, वादित्रादीन्याधिभौतिकानि ॥ ८ ॥

ब्रह्मणः समागमनमाधिदैविकम् । तदाह—तत्कर्दमाश्रमपदमिति त्रिभिः—

तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिश्रितम् ।

स्वयम्भूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ॥ ९ ॥

तद् विन्दुसरोरूपं कर्दमस्याश्रमपदम् । सरस्वत्या परिश्रितमिति ब्रह्मणो निःप्रज्ञागमने हेतुः । तस्या-
ऽलौकिकं ज्ञानमस्तीति ज्ञापयितुम्—स्वयम्भूरित्युक्तम् । ऋषिभिः सनकादिभिर्मरीच्यादिभिश्च सह अ-
भ्ययात् ॥ ९ ॥

न केवलं कर्दमदर्शनार्थम्, किन्तु भगवानाविर्भूत इति ज्ञात्वेत्याह—

भगवन्तं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् ।

तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् ॥ १० ॥

भगवन्तमिति । भगवान् स्वयं परब्रह्मभूत एव । सत्त्वेन व्याशेन सत्त्वं गृहीत्वा, ज्ञानकल्या, तत्त्वानां-
सङ्ख्यानं साङ्ख्यशास्त्रम्, तस्य विज्ञप्त्यै ज्ञापनार्थमज एव स्वयं जात इति विद्वान् । यतोऽयं स्वराट्,
स्वस्मिन्नेव राजत ॥ १० ॥

आगत्य प्रथमं कर्दमं सभाजितवानित्याह—

सभाजयन् विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितम् ।

प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ॥ ११ ॥

सभाजयमिति । यावत्तेन कृतम्, तत्सर्वं विशुद्धेन चेतसा सभाजयन्, साध्वेव कृतमित्यस्तीकु-
र्वन्, चिकीर्षितं प्रहृष्यादिकं च सभाजयन् । प्रहृष्यमाणैरसुभिरिन्द्रियैः, प्राणैरेव बोत्कुलैः, वक्ष्य-
माणं कर्दमं प्रत्यभ्यधात् ॥ ११ ॥

तेन हि पूर्वं ऋणश्रवणपाकरणं कृतम् । तत्र पितृशये ब्रह्मा पिता, तदभीष्टं कर्तव्यम् ; तन् कृतमित्याह—

ब्रह्मोवाच ।

त्वया मेऽपचितिस्तात ! कल्पिता निर्व्यलीकतः ।

यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान् मानद ! मानयन् ॥ १२ ॥

त्वयेति । जाता मम बहवः पुत्राः, त्वयैव मे परमपचितिः प्रत्युपकारलक्षणपूजा कृता । तत्रापि—
निर्व्यलीकतः । भगवति प्रसन्ने, शास्त्रार्थे च ज्ञाते, उत्कटे च कामेऽसति, यो मद्वाक्यानुरोधेन विपरीत
इवाऽपकर्षमपि सोढुं, महता कष्टेन आज्ञां कृतवान् । तदेवाऽऽह—यन्मे संजगृहे वाक्यम् । एतदेव स-
म्यग्रहणम्, अन्तःकरणपूर्वकं ग्रहणान्मानयन् । मानदेति संकोधनं वैपरीत्येऽपि ब्रह्मणा महानुपकारः
कृत इति हृदये समाननम् । वाक्यकरणम्, स्वस्मिन् रागाभावे सति करणम्, तस्मिन् दोषाननारोप्य
करणम्, तदुपकारित्वेनाऽकरणम्, सोपकारत्वेन करणं चेति । एवं पञ्चाऽङ्गीकरणं सर्वोत्कृष्टम् ॥ १२ ॥

एतावदेव करणमित्याह—

एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः ।

बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः ॥ १३ ॥

* एतावतीति । पितरि पुत्रकैरेतावत्येव शुश्रूषा कर्तव्या । कायिकसेवायाः साऽनुरोधाक्षौकिवी । अतः पितृत्वेन गुरुत्वेन च यत् करणम्, तदलौकिकमेव कर्तव्यम् । तद्वाक्यमेव । मनस्तु तत्रैवेतस्येति निश्चीयते, पूर्वरूपत्वात् । पुत्रकैरिति बहुवचनं सर्वैः संभूय या कर्तव्यं प्रत्येकाशक्ताविति ज्ञापितम् । गुरोर्वचो वा-
ढमित्यनुमन्येत । गौरवेणेति स्वकृतार्थता । बाढमिति मत्सराभावः । अनुमननं तथैव करणम् । गु-
रोरिति तस्मिन् दोषाभावः, पश्चादेव वचनात् स्वस्मिन् रागाभावश्च । प्रजाः मय्येकं सृष्टा इति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

तस्य विनियोगमाह—

इमा दुहितरः सभ्य ! तव वत्स सुमध्यमाः ।

सर्गमेतं प्रभावैः स्वेर्बृहयिष्यन्त्यनेकधा ॥ १४ ॥

इमा दुहितर इति । सभ्येति तस्य स्वतो रागाभावो द्योतितः । वत्सेत्यादरे । सुमध्यमा इति सौ-
न्दर्येण गुणा उक्ताः । अत एव स्वैरेव प्रभावैः, स्वस्मिन् भर्तृग्रहणधर्मैः, एतं सर्गमेतकधा बृहयिष्य-
न्ति । अतः कन्याभिरेव जगत्पूर्यत इति नातः पर किञ्चित्कर्तव्यम् ॥ १४ ॥

अतस्तदर्थमृषिभ्यः प्रयच्छेत्स्याह—

अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि ।

आत्मजाः परिदेहाद्य विस्तृणीहि यशो भुवि ॥ १५ ॥

अतस्त्वमिति । ऋषिमुख्येभ्यो मरीच्यादिभ्यः । यथाशीलं यथारुचीति भगवत्कृतसंबन्ध स्वामा-
विकं च संबन्धमनतिक्रम्य । अद्येति विशिष्टः कालः । यद्यपि भगवत्कृतत्वात्सहजत्वाच्च संबन्धस्य न त-
त्कृतिरपेक्ष्यते, तथापि स्वयं दानेन भुवि यशो विस्तारय ॥ १५ ॥

एवमग्निमाज्ञां दत्त्वा कपिलं भगवानयमिति ज्ञापयति—

वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया ।

भूतानां शेवधिं देहं विभ्राणं कपिलं मुनिम् ॥ १६ ॥

वेदाऽहमिति । अहं वेदेति प्रमाणम् । आद्यः पुरुषो भगवान्, स्वमायया स्वेच्छापूर्विका, लोक-
नामन्यात्वं ज्ञापयन्त्या, तादृश्या प्राणिनां निर्धारूपं देहं विभर्ति । कपिल इति लोके प्रसिद्धः । अने-
पुत्रगताः सर्वे गुणा उक्ताः । मुनिमिति तस्मिन्स्त्व न किञ्चित्कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ १६ ॥

प्रकाशः

* एतावत्येवेत्यत्र । किं तदलौकिकमित्याकाङ्क्षायामाहुः—तद्वाक्यमेवेति । उक्तमेव कर्तव्यमित्यर्थः ।
ननु यास्येऽपि कश्चिदनुरोधः सम्भाव्यत इति मन एव कर्तव्यमिति वाच्यमिति चेत्तत्राहुः—मनस्सिक्तत्वात् ।
तथा च, तदत्र वाक्यकरणेनैव मिदमित्यर्थः ।

स्वस्वरूपमुक्त्वा कार्यमाह—

ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः ।

हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः ॥ १७ ॥

ज्ञानेति । स हि ज्ञानम्, विज्ञानम्, योगं च प्रकटयिष्यति । ज्ञानं साहचर्यम्, विज्ञानं ससाधनमनु-
भवः, योगोऽष्टाङ्गः । यानि कर्माण्याधिष्ठाति कानि तानि साहचर्येनोन्मूलितानि भवन्ति; यान्याध्यात्मि-
कानि तान्यनुभवेन; यान्याधिदैविकानि तानि योगेनेति त्रिभिः कृत्वा कर्मणां परस्परमिश्रणेन या जटाः,
ता उद्धरन् कट्पर्वमुत्पाटयन् । भविष्यतीत्यर्थात् । त्रितयप्रवर्त्तकत्वात् लक्षणान्याह—हिरण्यकेश इति ।
सुवर्णवर्णाः केशाः साहचर्यसिद्धिहेतवः । पद्मसदृशे ईक्षणे यन्म । अनुभवलक्षणमेतत् । पद्ममुद्रा पदाम्बुजे
यन्म । एतद्योगलक्षणम् ॥ १७ ॥

एवं कर्मममुक्त्वा देवहूतिमाश्वासयति—

एष मानवि ! ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः ।

अविद्यासंशयग्रन्थि छित्त्वा गां विचरिष्यति ॥ १८ ॥

एष मानवीति । मनोः पुत्रीति संवोधनात् त्ववंशे भगवद्वाविर्भावो न दोषाय । कैटभार्दन इति
मूलपुरुष उक्तः । क्रियापरो मधुमूदनः, ज्ञानपरः कैटभार्दन इति उभयोः प्रतिबन्धकयोर्नाशात् । अतः
एवाऽविद्याकृतं संशयग्रन्थिम्, सर्वशास्त्राभ्रवर्णनेऽपि हृदये संशयापादकं मोहग्रन्थिम्, छित्त्वा स्वयमपि लोके
तत्प्रचारं कुर्वन्, गां विचरिष्यति ॥ १८ ॥

किञ्च । अयं च महान् भविष्यति परमार्थतः, लौकिकालौकिकप्रसिद्धिभ्यां च महान् भविष्यति । तत्रं
परमार्थोत्कर्षमाह—

अयं सिद्धगणाधीशः साहज्याचार्यैरभिष्टुतः ।

लोके कपिल इत्याख्यां गन्ता ते कीर्तिवर्द्धनः ॥ १९ ॥

अयं सिद्धगणाधीश इति । सिद्धा योगादिना; तेषां नियामको यः, परमार्थ एव सिद्धो भवति ।
साहज्याचार्या ये साहज्यस्य प्रवर्त्तकाः, तैरभिष्टुत इत्यलौकिकोत्कर्षः । लोके च कपिल इत्याख्यां ग-
मिष्यति । एवंविधोऽपि ते कीर्तिवर्द्धनो भविष्यति, देवहूत्याः पुत्रः कपिरु इति ॥ १९ ॥

एवमाश्वासनं कृत्वा, अग्रिमकार्यसिद्ध्यर्थं ततो गत इत्याह—

मेत्रेय उवाच ।

तावाश्वासस्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनारदः ।

हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥ २० ॥

तावाश्वास्येति । नन्वस्ते कार्यं कथं स्वयमागतो गतश्चेति ? तत्राऽऽह—जगत्स्रष्टेति । यस्मिन् कार्यं
क्रियमाणे जगत्स्रष्टेरभिष्टुतिर्भवति, तदेव कर्तव्यगतो गमनम्, कार्यान्तरार्थं चाऽऽगमनमिति । कुमारैः स-
नकादिभिः सह, सहनारदश्च । एतेषां विवाहे उपयोगमावात् । हंस इति क्षीरगौरविवेककर्ता । यतोऽयं

ज्ञात्वा, स्तुत्वा, पश्चात्प्रार्थनीयमिति नियमादादौ ज्ञानमिति वक्तुं तस्य पुत्रे प्रतिपत्तिमाह—

स चाऽवतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ।

विविक्त उपसङ्गस्य प्रणम्य समभाषत ॥ २६ ॥

स चाऽवतीर्णमिति । त्रियुगो धर्मो यज्ञात्मको भगवान् । यथा सृष्टौ क्रियात्मा बराह, तथा ज्ञा नात्मकः कपिल इति, अन्यथा सृष्टिरन्ता म्यात्, भगवन्नोलात्वात् । विबुधर्षभ देवोत्तमं विष्णुम् । सैव हि परमा देवतेति वैदिके मार्गे देवतैव सर्वोत्तमा । ब्रह्माऽपि देवतैव, तथा आत्मा । अतो विबुधश्रेष्ठत्वमुक्तम् । प्रतिवासिषु ऋषिषु परिज्ञानाभावाच्च भार्यायाश्च दुःस्वामाभार्यम्, विविक्ते एकान्ते, उपसङ्गस्य निकटे गत्वा, पादौ स्पृष्ट्वा, प्रणम्य, भगवानिति निश्चित्य, सम्यक् स्तोत्ररूपं वाक्यमभाषत ॥ २६ ॥

अहो ! पापच्यमानानां निरये स्वैरमङ्गलैः ।

कालेन भूयसा नूनं प्रसीदन्तीह देवताः ॥ २७ ॥

अहो इति । नृगृहे भगवदवतारो न स्वधर्मसाध्यः, तादृशधर्माभावात् । किन्तु सर्वदेवानां प्रसादसाध्यः, यतस्ते भगवद्वयवा । प्रसादेऽपि नोऽस्माकं धर्मोऽस्ति, किन्तु बहुकालदुःखानुभावे दीनत्वे सति दयया प्रसादः । शास्त्रे तु देवतानां न दयया प्रसादः, किन्तु कर्मणैवेति विपरीतदर्शनाद्बहो इत्याश्चर्यम् । स्वैरमङ्गलैः पापैरनन्यभोग्यैः, अत्यन्त पच्यमानानां महता कालेन देवता प्रसीदन्ति नूनम्, सात्त्विकस्वभावत्वात् । अस्य च निस्तारोपायाज्ञानात् प्रसाद आवश्यकः ॥ २७ ॥

ननु किमेतदुर्लभम् ? यत् प्रसादफलत्वेन वर्ण्यते । तत्राऽह—

बहुजन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना ।

द्रष्टुं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् ॥ २८ ॥

बहुजन्मोति । बहुमिरेव जन्ममि साधितो योगः परमश्रेष्ठवति, तदा बिच निर्मलं भवति । तदा भगवति दिवक्षा जायते, न तु दर्शनम् । एव दुर्लभदर्शनश्रेष्ठेहे अवतरति, तदा किं भाग्यवर्णेनीयम् । योगेन य समाधिः, न तु चिन्तनादिना । शून्यागारेष्विति प्रयज्या, तद्धर्मनिरतत्वम्, निर्भयं चोक्तम् । यत्पदं हृदये स्फुरितम् ॥ २८ ॥

तहि नाऽयं स भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

स एव भगवानयं हेलनं वर्गणम्य नः ।

गृहेषु जातो आम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः ॥ २९ ॥

स एवेति । स एवाऽयं भगवान् । ब्रह्मवाक्यात्, स्वानुभवात्, भगवद्वाक्याच्चाऽवसीयते । ननु पुरुषोत्तमः कथमपमाननां सोढुं मान्येष्ववतरिष्यति ? न हि वाधितमर्थं वदोऽपि बोधयति । स हि सर्वतो मानपात्रम्, अत आह—अद्य नो हेलनमवगणम्य । इतः पूर्वमेव मर्यादा स्थिता, अद्यैवैव जातम् । अत एव आम्याणां गृहेषु जातः । कस्यचित्पुत्रः, कस्यचिद्भ्राता, श्यालको, मातुल इति बहुधा सम्बन्धोत्पत्तेश्चेष्टेष्टिविति बहुवचनम् । अथ तथा करणे हेतुः—यः स्वानां पक्षपोषण इति । पूर्वं भगवान् सर्वत्र समः, इदानीं भक्तिमार्गमुत्पाद्य विपमो जात इति स्वानां भक्षानां पक्षस्य पोषणं यस्मात् ॥ २९ ॥

मरीच्यादीन् स्थापयित्वा, अन्याश्च गृहीत्वा गते । हस एव यानम्, तेन, प्रसङ्गादन्यत्र गमनाभावः । त्रिधाम
त्रयाणां लोकानां याम तेजोरूपम्, गुणानां वा साम्यस्थानम् । ब्रह्मणो वह्नि स्थानानि सन्तीति तद्व्यावृत्त्य
र्थम्—परममिति सत्यलोकं ययो ॥ २० ॥

गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चोदितः ।

यथोदितं स्वदुहितुः प्रादाद्विश्वसृजां ततः ॥ २१ ॥

गत इति । ततः शतधृतौ ब्रह्मणि गते, ब्रह्मणा प्रेरित, यथा ब्रह्मणा उदितम्, तथा सादृश्यरूपी विचार्य
विश्वमृजा मध्ये एकैकस्मै एकैका प्रादात् । ब्रह्मणो गाम्भीर्यकथनाय शतधृतप्रयोगः शत धृतयो यस्येति ॥ २१ ॥

निवाहानाह—गरीचय इति साद्वन्ध्याम्—

मरीचये कलां प्रादादनसूयामथाऽत्रये ।

श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवम् ॥ २२ ॥

पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीम् ।

व्यातिं च भृगवेऽयच्छद्वसिष्ठायाऽप्यरुन्धतीम् ॥ २३ ॥

अथर्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते ।

विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदारान् समलालयत् ॥ २४ ॥

हविर्भूरिति कन्या । गतिरिति नाम । युक्तां यथायोग्याम्, अन्यथा पुलहपुलस्त्यौ राक्षसप्रकृतिकां ।
म्रियेति नाम । क्रतोर्वाक्षिणाया एन तुल्यत्वेऽपि सत्यक्रियाया अपि तुल्यत्वमिति, सती त्रिधामित्युक्तम् ।
अथर्वा वेदाभिमानो देव, अथर्वाङ्गिरसा ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्, तद्वार्या शान्तिः । सोऽपि ब्रह्मपुत्र एवेति
ज्ञातव्यम् । नन्यस्य निवृत्तिपरत्वात् किं भार्यया कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यया यज्ञो वितन्यते इति ।
यथा ब्रह्मप्रतिपादकत्वम्, तथा यज्ञोपयोगित्वमपि । तथा सति यया ज्ञान्त्या यज्ञविस्तारं क्रियते सेयमित्यर्थः ।
तेभ्यः कन्यां दत्त्वा भृशणादिमिलशलालयदित्याह—विप्रर्षभानिति । ते ब्राह्मणा स्वस्वमतानुसारेण विवाह
कृतवन्तः । अतः स्वसन्त्रविवाहे सामर्थ्यम्—विप्रर्षभानिति । स्वकन्या अपि तेषु स्त्रीभावमेव प्राप्ता इति
सदारान् सम्भक्तान् सम्यगलालयत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

ततस्तं ऋषयः क्षत्तः ! कृतदारा निमन्त्र्य तम् ।

प्रातिष्ठन्नन्दिमापन्नाः स्वं स्वमाश्रममण्डलम् ॥ २५ ॥

तत इति । ततस्ते सर्वे एव मन्त्रद्वयार, अलौकिकं ज्ञात्वा, तासु सृष्टिं चिकीर्षवः कृतदारास्तान्
कन्यासु कृतदारात्वं यैरिति । धर्मधारिणोरभेदात् कृतदारा इत्युक्तम् । तं श्वशुरम्, निमन्त्र्य गच्छामा
पुत्रत्वा, नन्दिं परमा मुदमापन्ना, तत एव प्रत्येकं विभक्ता, सः स्वमाश्रममण्डलं प्रति प्रातिष्ठन् ॥ २५ ॥

एवंभेदिकः ॥ ३ समाप्य तस्य मुक्तिमाह यावदध्यायपरिसमाप्ति—स चावतीर्णमित्यादिना । आशा भ
मपनो लच्छा नर्षयानुसारतः । यदा मरि परित्यज्य निचरेत् तं हि मुच्यते ॥ १ ॥ भगवन्

ज्ञात्वा, स्तुत्वा, पश्चात्प्रार्थनीयमिति नियमादादौ ज्ञानमिति वक्तुं तस्य पुत्रे प्रतिपत्तिमाह—

स चाऽवतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ।

विविक्त उपसङ्गस्य प्रणम्य समभाषत ॥ २६ ॥

स चाऽवतीर्णमिति । त्रियुगो धर्मो यज्ञात्मको भगवान् । यथा सद्यै क्रियात्मा वराहः, तथा ज्ञा नात्मकः कपिल इति, अन्यथा सृष्टिरनन्ता म्यात्, भगवन्नोल्लात्वात् । त्रियुधर्षभः देवोत्तमं विष्णुम् । सैव हि परमा देवतेति वैदिके मार्गः देवसैव सर्वोत्तमा । ब्रह्माऽपि देवसैव, तथा आत्मा । अतो विबुधश्रेष्ठत्वमुक्तम् । प्रतिवासिषु ऋषिषु परिज्ञानामाचार्य भार्यायाश्च दुःस्वामारार्थम्, विविक्ते एकान्ते, उपसङ्गस्य निकटे गत्वा, पादौ स्पृष्ट्वा, प्रणम्य, भगवानिति निश्चित्य, सम्यक् स्तोत्ररूपं वाक्यमभाषत ॥ २६ ॥

अहो ! पापच्यमानानां निरये स्वैरमङ्गलैः ।

कालेन भूयसा नूनं प्रसीदन्तीह देवताः ॥ २७ ॥

अहो इति । स्वगृहे भगवदवतारो न स्वधर्मसाध्यः, तादृशधर्मभावात् । किन्तु सर्वदेवानां प्रसादसाध्यः, यतस्ते भगवदवयवाः । प्रसादेऽपि नोऽस्माकं धर्मोऽस्ति, किन्तु बहुकालदुःखानुभावे दीनत्वे सति दयया प्रसादः । शास्त्रे तु देवतानां न दयया प्रसादः, किन्तु कर्मणैवेति विपरीतदर्शनादहो इत्याश्चर्यम् । स्वैरमङ्गलैः पापैरनन्यभोग्यैः, अत्यन्तं पच्यमानानां महता कालेन देवता प्रसीदन्ति नूनम्, सात्त्विक-स्वभावात्वात् । अस्य च निस्तारोपायाज्ञानात् प्रसादः आवश्यकः ॥ २७ ॥

ननु किमेतदुर्लभम् ? यतः प्रसादफलत्वेन वर्ण्यते । तत्राह—

बहुजन्मविपकेन सम्यग्योगसमाधिना ।

ब्रह्मं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् ॥ २८ ॥

बहुजन्मेति । बहुभिरेव जन्मभिः साधितो योगः पक्षश्चेद्व्यति, तदा चित्तं निर्मलं भवति । तदा भगवति दिदृक्षा जायते, न तु दर्शनम् । एवं दुर्लभदर्शनश्चेद्गृहे अवतरति, तदा किं भाग्यं वर्णनीयम् । योगेन यः समाधिः, न तु विन्तनादिना । शून्यागारेऽपि प्रति प्रजग्या, तद्धर्मनिरतत्वम्, निर्भयं चोक्तम् । यत्पदं हृदये स्फुरितम् ॥ २८ ॥

तर्हि नाऽयं स भविष्यतीत्यङ्गद्वयाऽह—

स एव भगवानयं हेलनं वर्गणस्य नः ।

गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः ॥ २९ ॥

स एवेति । स एवाऽयं भगवान् । ब्रह्मवाक्यात्, स्वानुभवात्, भगवद्वाक्याच्चाऽवसीयते । ननु पुरोत्तमः कथमपमाननां सोढुः ग्राम्येष्ववतरिष्यति ? न हि बाधितमर्थं वदोऽपि बोधयति । स हि सर्वतो मानपात्रम्, अत आह—अयं नो हेलनमवगणस्य । इतः पूर्वमेव मर्यादा स्थिता, अथैवं जातम् । अत एव ग्राम्याणां गृहेषु जातः । कस्यचित्पुत्रः, कस्यचिद्भ्राता, श्यालको, मातुल इति बहुधा सम्बन्धोत्पत्तेर्गृहेऽप्यिति बहुवचनम् । अथ तथा करणे हेतुः—यः स्वानां पक्षपोषण इति । पूर्वं भगवान् सर्वत्र समः, इदानीं भक्तिमार्गमुत्पाद्य विषमो जात इति स्वानां भक्तानां पक्षस्य पोषणं यस्मात् ॥ २९ ॥

किञ्च, यथा वेदाः प्रमाणं तथैव भगवद्वाक्यमिति ' अथाहं स्वार्थोक्तं यथा ' इति वाक्यादवतीर्ण इत्याह—

स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे ।

चिकीर्षुर्भगवान् ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ॥ ३० ॥

स्वीयं वाक्यमिति । अवतीर्णस्तु लोके ज्ञानप्रचारणार्थम्, भक्तानां मानं च वर्द्धयितुं काष्ठवृक्षादिकं परित्यज्य मे गृहेऽवतीर्णोऽसि, न तु स्वभागेन वा, कारणान्तरेण वेति ॥ ३० ॥

ननु तथापि हीनभावः कथं भगवत् उपपद्यते ? तत्रोपपत्तिमाह—

तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव ।

यानि यानि च रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ॥ ३१ ॥

तान्येवेति । पुरुषोत्तमस्य हीनभावो नोचितः । न चाध्य हीनभावः, उभयविधानि भगवतो रूपाण्युचितानि । यानि सर्ववेदप्रसिद्धान्यानन्दमयानि, यानि च भक्तानां रोचन्ते । एतावताऽपि भगवानरूप एव । तान्येवाऽऽनन्दमयानि रूपाणि हे भगवंस्तेऽभिरूपाणि, योग्यानि, यानि च भक्तानां रोचन्ते । नराकृतानि तानि च भगवतोऽभिरूपाणि । यथा पूर्वं यानि रूपाणि कृतवांस्तानि भगवतो वेद आह । यानि पश्चात् भक्तानुरोधेन कृतवास्तान्यप्यनुरूपाण्येव, सामग्र्यास्तु स्यत्वात् । अवचनं त्विदानीन्तनत्वात् । एतावत्त्वं निषेधश्च नास्त्येव । अन्यथाभानं तु बुद्धिदोषादन्येषाम्, भक्तानां तु तदानन्दरूपमेव, अन्यथा रुचिर्न स्यात् ॥ ३१ ॥

एव भगवदवतारं समर्थयित्वा तं नमस्यति—

तं सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाऽद्धा सदाभिवादाहणपादपीठम् ।

ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽब्रवोधवीर्यश्रियां पूर्तमहं प्रपद्ये ॥ ३२ ॥

तमिति । तमहं प्रपद्ये फलद्वयसाधकम् । तत्र मोक्षसाधकत्वमाह—सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सया तत्त्वं ज्ञानेच्छया तत्त्वज्ञानार्थं सदा अभिवादनयोग्यं पादपीठं यस्य । ज्ञानेन मोक्ष, तद्गुणा, सोऽपि 'सैवितौ ज्ञानं प्रयच्छति । अतोऽभिवादाहणमभिवादयोग्यं भवत्येव चरणपीठम् । ऐहिकं च तस्मादेव सिद्ध्यतीत्याह—ऐश्वर्येति । ऐश्वर्यादयः पशुणाः, तेषां पूर्तम्; तैः पूर्णमित्यर्थः । विद्यमानमेव हि कश्चित्प्रयच्छति, न त्वत्पदं दाताऽप्यविद्यमानम् । अतो भगवानेवैहिकार्थमपि सेव्यः ॥ ३२ ॥

भगवतः फलरूपत्वं फलसाधकत्वं चोपपाद्य सर्वरूपत्वमुपपादयति ब्रह्मत्वाय—

परं प्रधानं पुरुषं महान्तं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ।

आत्मानुभूत्याऽनुगतप्रपञ्चं स्वच्छन्दशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥ ३३ ॥

परमिति । सर्वरूपं कपिलं प्रपद्ये । तानि रूपाणि गणयति—परमेश्वरम्; प्रधानं प्रकृतिः; पुरुषस्त्वं पिता; महान् गुणः पुत्रः; फालो गुणशोभकः; कविर्गद्गदोऽभिमानो, मूलब्रह्मा, एवात्मनो वा,

त्रिवृदहङ्कारः, लोकपालाः सर्व एव देवाः । एवं कारणरूपत्वमुक्त्वा कार्यरूपत्वमाह—आत्मानुभूत्येति । अनुगतः स्वस्मिन् लीनः, स्थितः, उत्पन्नो वा प्रपञ्चो यस्य ।—ज्ञानशक्त्याऽप्युत्पत्तिपक्षे उत्पत्तिः, अन्यथा तु प्रलयः । ततश्च प्रपञ्चरूपो निप्रपञ्चरूपश्च कपिल उक्तो भवति । तथात्वे सामर्थ्यम्—स्वच्छन्दशक्तिमिति । स्वेच्छावशवर्तिनी तस्य शक्तिः ॥ ३३ ॥

एवं स्तुत्वा नमस्कृत्य विज्ञापनामाह—

आ स्माऽऽभिपृच्छेऽद्य पतिं प्रजानां त्वयाऽवतीर्णार्ण उताऽऽप्तकामः ।

परिव्रजत्पदवीमास्थितोऽहं चरिष्ये त्वां हृदि युञ्जन्विशोकः ॥ ३४ ॥

* आ स्माऽऽभिपृच्छे इति । प्रजानां पतिं त्वामभिपृच्छे स्म । आ प्रश्नः, गन्तुर्गमने संमत्तित्वकः । स्मेति प्रसिद्धे, । पुत्राज्ज्ञया भगवदाज्ञया च गन्तव्यमिति । अभिशब्दः सर्वप्रकारवाची, गमने सर्वे प्रकाराश्च वक्तव्या इति । प्रजापतित्वमनुशासनवत्, स्वस्य सत्ताधिकारात् । वेदाधिकारे हि, 'त्वं यज्ञः' इत्यादि । तदप्याह वचनेनैव—त्वयाऽवतीर्णार्ण इति । त्वया कृत्वा अवतीर्णान्युत्तरितानि स्वयमेव गतानि ऋणानि यस्य । किञ्च, उताऽऽप्तकामोऽपि त्वयैवाहं जातः । पुत्रो भगवानात्मेति पुत्रकामनाऽप्यात्मकामनैव जाता । अतः स्वाधिकारं त्वयि समर्प्य, ऋणत्रयापाकरणं कृत्वा, पूर्णकामो भूत्वा ब्रह्मविदहम्, परिव्रजन्पदवीं संन्यासपदवीम्, इदानीमास्थितः । परमहंसो भूत्वा देहपातपर्यन्तं ब्रह्मविदो जीवतः कृत्यं त्वां पुराणपुराणैश्च हृदये युञ्जन् हृदये ध्यायन् चरिष्ये । नेहस्य प्रतिपत्तिरेषा, यतः शोकादुत्पीर्णः । गतशोकत्वाच्च नऽन्यत् कर्तव्यम् । एतेन ज्ञाने जातेऽपि शोकश्चेत् सर्वथा न निवृत्तः, तदा सम्यक् ज्ञानं न जातमित्यध्यवसेयमित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

एवमाज्ञायां प्रार्थ्यमानायां भगवान् स्वावतारप्रयोजनमर्थं विशेषाकारेण न जानातीति तं वदन् आज्ञां प्रयच्छति भवेति षड्विः—

श्रीभगवैनुवाच ।

मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्य ! लौकिके ।

अथाऽजनि मया तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ॥ ३५ ॥

मयि परमो विश्वासः कर्तव्य इति वक्तुं स्ववाक्यस्य सत्यत्वमुपपादयत्यग्रे फलावश्यकत्वविश्वासाय । हे सत्य सत्यरूप ! लौकिके मया प्रोक्तमेव लोकेत्य प्रमाणम्, यतोऽहमेव जगत्कर्ता, पोषकश्च, मद्वाक्य-

प्रकाशः ।

+ परं प्रधानमित्यत्र । ज्ञानशक्त्याऽप्युत्पत्तिपक्षे उत्पत्तिरिति । अयं च पक्षः श्रुतः 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति, 'स तपोऽतप्यत' । 'स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमनुजत' इति वाक्याभ्यामवसीयते । तथा ज्ञास्मिन् पक्षेऽनुगतपदेनोत्पत्तिर्गोष्ठा, अन्यथा तु साहचर्यपक्षे तु प्रलयो ग्राह इत्यर्थः ।

* आ स्मेत्यत्र । प्रजापतित्वमित्यादि । यथा ब्रह्मानुरासनेन स्वस्य प्रजापतित्वम्, तथा ब्रह्ममार्गनेन भगवतोऽपीति सम्भावनया तथा कथनं स्वस्य प्रजापत्यधिकारहेतुकमित्यर्थः ।

मेव च वेदश्च । सत्ये अलौकिके लौकिके चेति वा । सत्यरूपे लौकिके वा । अनेन आमुगान् प्रति न प्रे-
माणमित्युक्तम् । अतः स्ववाक्यप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमथ भिन्नप्रक्रमेण लौकिकजडजीवव्यतिरिक्तस्य ममाऽपि
जन्म कृतम् । तदाह—मयाऽजनीति । पूर्वप्रतिज्ञमाह—तुभ्यं यदवोचमिति । 'अथाहं स्वांशकलया'
इति । तुभ्यं त्वदर्थे । तद्वत्मेव । मुन इति संबोधनमुभयपरिज्ञानार्थम् ॥ ३५ ॥

प्रयोजनमपि पूर्वोक्तमेवेति तदाह द्वाभ्याम्—

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन्मुमुक्षूणां दुराशयात् ।

प्रसंख्यानाय तत्त्वानां संमतायाऽऽत्मदर्शने ॥ ३६ ॥

* एतन्म इति । मे एतज्जन्म दुराशयान्मुमुक्षूणामर्थे । आशयः संघातात्मा, स चेष्टुष्टः, तदात्मानं
नाशयति । अत एव भावादुक्तमित्यतः प्राणिन उद्धारार्थं तत्त्वानां संख्यानं कर्तव्यम् । साक्षादपि हि
दृश्यमाना अत्यन्तासङ्कीर्णाः स्थावरादयो वक्रकोटरादिभिः पुरुषादिभ्यो विविच्यन्ते, न त्वन्यथा; किं
पुनरतीन्द्रिया मिथो मिश्रीभूताः कालाकाशादयः । अत एव तेषां तत्त्वानां प्रसंख्यानं कर्तव्यमुद्देशलक्षणा-
भ्याम् । तस्याऽपि प्रयोजनमात्मदर्शने । निमित्ते सप्तमी । आत्मज्ञानार्थं तत्त्वानामपि संख्यानं कर्तव्यम्,
अन्यथा सङ्घाते पतित आत्मा न तेभ्यो विवेकमर्हति । न च अद्वयात्मज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोध,
विद्यमाने हि भेदव्यवहारो साङ्ख्यप्रवृत्तिः । न हि स्वभावतो यादृशं जगदनिर्द्धारितमात्मज्ञान उपयुज्यते,
उद्देश्यपरिज्ञानद्वारा आत्मज्ञानार्थमिति तत्त्वविदः । इतरभिन्नतया आत्मज्ञानार्थमित्यन्ये । तेषां तु क्रीडाः
द्रष्टृजनव्यूनां परलोकेप्सूनां श्रुतिश्रवणाभावात् वेदविरोधो नाऽऽशङ्कनीयः । तेषां संघातजनितदोषरूपा-
हङ्कारागाध एव फलम् । अतस्तादृशधर्मोपचितकालान्तरोत्पन्नब्राह्मणदेहे पुनः श्रुत्यनुसारेणाऽऽत्मविचारो
भावप्यतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अत एव प्रसंख्यानमात्मदर्शने सम्मतम् । नद्यात्मविदः साङ्ख्ये वि-
प्रतिपद्यन्ते ॥ ३६ ॥

नन्विदं प्रसंख्यानमाधुनिकं चेत्कृतमनेन । अथ परम्परागतं कृतमवतारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—

एष आत्मपथोऽव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा ।

तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया श्रुतम् ॥ ३७ ॥

एष इति । अयमनादिसिद्ध एव आत्ममार्गः । भूयसा कालेन क्षीयमाणो नष्टः । पश्चादव्यक्तो लोके

प्रकाशः ।

* एतन्म इत्यत्र । साङ्ख्यस्य भेदप्रतिपादकत्वात् श्रुतिविरोधमाशङ्क्य परिहरति—न चेत्यादि ।
विद्यमाने हीति हिर्दंती, नहीति हिर्निश्चये । अनुपयोगे हेतुः उद्देश्येत्यादि । एतदात्म्यमिदं सर्वम् ।
इति श्रुताविदमितिपरिदृश्यमानरूपेण सर्वमिति जगत्त्वेन च नोद्देश्यता, प्रत्यक्षविरोधात्, किन्तु, तत्सत्य-
मित्युक्त्वा सत्यत्वेन रूपेणोद्देश्यता सद्रूपता च साङ्ख्येन प्रपञ्चस्य प्रतिपाद्यत इति तद्द्वारा तथात्वम्, तथा
चोद्देश्यसमर्पणद्वारोपयोगाच्च श्रुतिविरोध इत्यर्थः । साङ्ख्यानन्तरमतमुक्त्वा तस्याप्यविरोधं व्युत्पादयन्ति-
तत्त्वेत्यादि । तेषां त्वित्यादि । तथा चाधिकारिभेदादविरोध इत्यर्थः । संमतमिति । श्रुताश्रयतरादिभिर-
सिंसमतम् ।

काऽप्यप्रकटः । पुराणानां कृशरतया निरूपकत्वान्न व्यक्तिः । सर्वथाऽप्यसौ तज्ज्ञातृणां स्मृतिरसंस्कार-
नाशान्नाशः । तं पुनः प्रवर्तयितुं सर्वेषामुद्धारार्थमिमं देहं मया मृतं विद्धि ॥ ३७ ॥

ततः सर्व एवाऽनेन मार्गेण मुच्यन्त इति देवहूतिप्रभृतीनामपि मुक्तिर्भविष्यतीतीतरचिन्तां परित्य-
ज्य भवान् मुक्तो भवत्यित्याह—

गच्छ कामं मयाऽऽदिष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा ।

जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज ॥ ३८ ॥

गच्छेति । मयाऽऽदिष्ट आज्ञतो गच्छ । इतो गत्वा सर्वदा परिश्रमणं कर्तव्यम् । ततः कर्तव्यमाह—
मयि संन्यस्तकर्मणा सुदुर्जयं मृत्युं जित्वा अमृतत्वाय परमानन्दप्राप्तये मां भज । कर्माणि बहु-
विधानि । मृत्युजये साधनत्वेन निरूपितानि बहून्मपि कर्माणि । सर्वकर्माणि भगवति समर्पणीयानां त्यजे ।
भगवद्भजनविरोधीनि तदर्थं त्यक्तव्यानीत्यपरे । तत्र प्रथमेन मयि समर्पितेन कर्मणा सुदुर्जयमपि मृत्युं
जयति तदा बाधकस्य मृत्योरभावात् परमानन्दप्राप्त्यर्थं पश्चान्मद्भजनं कर्तव्यम् । परिश्रमणं सर्वकर्मसम-
र्पणमादौ कर्तव्यम् । तस्मिन् कृते देहपारिणामः पलितता स्तुतिपासे चैव भविष्यन्ति तदा पश्चाद्भजनं
कर्तव्यम्, स्वस्यकार्यत्वाद्भजनस्य । पलिताद्यभावश्च मृत्युजयवोधकः ॥ ३८ ॥

भयं तु द्वैतकार्यम्, शोकश्च सङ्घातकार्यम्, तदुभयं ततो निवर्तिष्यत इत्याह—

मामात्मानं स्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयम् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना वीक्ष्य विशोकोऽभयमृच्छति ॥ ३९ ॥

+मामात्मानमिति । साहच्ये आत्मैव चिद्रूपो भगवच्छब्दवाच्यः । तमात्मनैव सङ्घातान्निवृत्त आत्मा
भजति । आत्मनैव भजनं मुख्यम्; यथा घोरिण लोके, द्रव्यादिना च गौणम्; तथाऽऽत्मना मुख्यम्,
देहेन्द्रियादिभिर्गौणमिति तस्योपास्यत्वाय गुणानाह—स्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयमिति । तत्त्वप्र-
काशं सर्वभूतान्तःकरणे, विद्यमानं च, अतः प्राप्त्यर्थम्, परिश्रानार्थं वा तत्र यत्नो न कर्तव्यः । सङ्घातान्नि-
वृत्ते माव्यमाने स्फुरितः स्वात्मा व्यापकं च तमात्मानं स्फुटं करोति । यथा बहिःस्थितो बहिः काष्ठे मं-
थद्भः, काष्ठान्तर्गतबहिमपि मथनादिव्यतिरेकेणैव शीघ्रं प्रकाशयति, ऐक्यं च प्राप्नोति; तथाऽत्राऽप्यनु-
सन्धेयम् । तदा सर्वमात्मनैवैति भयं शोकश्च निवर्तते । उद्देश्ये त्वपरिज्ञाते तत्पदेदन्तं सुतरामेवाज्ञातं भ-
वति । संसर्गे बह्वावेव काष्ठस्थितोऽपि बहिस्तिष्ठति, काष्ठस्योपमुक्तत्वात्, तेनैव च प्रकाशितस्तदाह—
आत्मन्येवाऽऽत्मनेति । एवं दृष्ट एव पुनः सङ्घातपातघङ्गाभावात् विशोको भवति । अमयोपपत्तिरग्रा-
ह्यमेव सर्वो भवतीति ॥ ३९ ॥

एवं तमनुशास्य मात्रे कर्तव्यमाह—

मात्रे चाऽऽध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्मणाम् ।

वित्तिरिष्ये यया चाऽसौ भयं चातितरिष्यति ॥ ४० ॥

प्रकाशः ।

+ मामित्यत्र । उद्देश्ये इति । मामित्यनेन पदेनोक्ते उद्देश्ये इत्यर्थः । संयुगे इति । माध्वरि-
मं इत्यर्थः ।

मात्रे चेति । एषा त्वाधिदैविकी विद्योक्ता, मात्रे पुन आध्यात्मिकी विधाम् । तत्र विवेकेन स्वात्म दर्शनमेव । अत एव सर्वकर्मणा शमनीम् । सा तस्याः साधनेन यद्यपि न भविष्यति, तथापि अहमेव वितरिष्ये, वितरणगुणेनैव दास्यामि । यया विद्यया, मत्कृपया चाऽञ्जसा सामस्येन भयमतितरिष्यति । चकाराच्छोकम् । अतितरणं पुनः सङ्घातप्रत्यापत्त्यभाव ॥ ४० ॥

×एव स्वगृहीतदेहद्वयस्य साऽऽत्मनः प्रतिपत्तिं श्रुत्वा स्वरूपप्राप्तिपर्यन्तं कृतवानित्याह—एवमिति सप्तमि । आदौ ततो निर्गमनं व्रतानि च बहिस्तथा । आन्तर मनसा ध्यानं दोषाभासस्तथान्तरः । १। ततो गुणाश्च तत्रैव ततो ज्ञानोदयस्तथा । ततः फलस्य सम्प्राप्तिः प्राप्ते ज्ञाने त्वियं क्रिया । २। आदौ ततो निर्गमनमाह—

मैत्रेय उवाच ।

एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ।

दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ॥ ४१ ॥

एवमिति । तेन कपिलेन पूर्वोक्तप्रकारेणोदित । तथा स्वयं चेन्न कुर्यादन्योऽपि न करिष्यतीति स्वयं प्रजापतिं पुत्रं प्रदक्षिणीकृत्य, तद्वाक्यात्प्रीतो वनमेव जगाम । हेत्याश्चर्यम् । भगवन्तं बिहाय वनं गत इति वाक्याच्चगत । गतस्य व्रतान्याह—

व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ।

निःसङ्गो व्यचरत् क्षोणीमनाग्निरनिकेतनः ॥ ४२ ॥

व्रतमिति । मौनं वाग्व्यापारपरित्यागः, तद्गतत्वेन गृहीतमादेहपर्यन्तम् । अनेन नाममपञ्च परित्यक्तो भवति । रूपप्रपञ्चपरित्यागमप्याह—आत्मैकशरण इति । आत्मैकैकं शरणं यस्य 'अयमात्मा ब्रह्म' इति । मुनिरिति वासनामयप्रपञ्चनिवृत्तिः । एवं स्वकर्तृकप्रपञ्चपरित्यागमुक्त्वा, अन्यकृतस्याऽपि सम्बन्धाभावमाह—निःसङ्ग इति । निर्गतं सङ्गो यस्मात् । परिभ्रमः स्वधर्मः । अनग्निं पाकादिरहितः । अग्निं केतनो गृहादिरहितश्च । अग्निगृहसम्बन्धराहित्यं यथा भवति तथा व्यचरत् । नाग्निस्पृष्टं भक्षयति, न वापि गृहं प्रविशतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

आन्तरमाह—

मनो ब्रह्मणि युञ्जानो यत्तत्सदसतः परम् ।

गुणावभासे विगुण एकभक्त्याऽनुभाविते ॥ ४३ ॥

यैदिकोऽयमुपनिषत्प्रकारेणाऽऽवृत्तचतुर्भूत्वा मनो ब्रह्मणि नियम्य, अहङ्कारादिरहितः सन् भक्तिं प्राप्य, ज्ञानं च, भागवतीं गतिं प्राप्त इति पञ्चमेन सम्बन्धः । तद्ब्रह्मप्रपञ्चातीतमुमयरूपं परिज्ञाय, माहात्म्यार्थं मेकं परिशाय, अपराभिन्मनो निवेशय । तच्च ब्रह्म कार्यकारणातीतमपि गुणानामवभासो यत्रेति । कारण

प्रकाशः ।

× एवमित्यत्र । प्राप्ते ज्ञाने त्वियं त्रियेति । अयं सत्तानां समुदायार्थो ज्ञेयः ।

इति श्रीवृत्तीयस्कन्धमुबोधिनीप्रकाशे चतुर्विंशत्याध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

गुणप्रवर्तकं, सदायंशैश्च गुणानुत्पादकमिति । तत्र मनसः स्थापने उपायमाह—एकभक्त्याऽनुभावित इति । अनन्यया भक्त्या प्रेम्णैव तत्र मनः स्थिरं भवति । भक्त्या च तत्रानुभावो जनित इति न निःसङ्गत्वादयो ब्रह्मधर्मा बाधकाः ॥ ४३ ॥

मनश्चेत्संसक्तं ब्रह्मणि, देहादावहङ्कारः स्वत एव निवृत्तो भवतीत्याह—

निरहङ्कृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समदृक् स्वदृक् ।

प्रत्यक् प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ॥ ४४ ॥

निरहङ्कृतिरिति । अहङ्कारस्य वृत्तिद्वयमहंमेति । तदुभयमपि नास्तीत्याह—निरहङ्कृतिर्निर्ममश्चेति । चकारावाकृत्यादिष्वपि तदध्यासाऽभावः । तदनन्तरमूर्खभावोऽपि जात इत्याह—निर्द्वन्द्व इति । यदेकस्मिन् जागतेऽपरमागच्छति, तत् द्वन्द्वम्; यथा लौकिकसुखानन्तरं दुःखमावश्यकमेति, यथा क्षुत्पिपासे, जरामृत्यु, शोकमोहावित्यादीनि द्वन्द्वानि । तदा विषयेषु वैषम्यग्रहणे प्रयोजनाभावात् सर्वत्र समदृक् समं ब्रह्म पश्यति । आत्मानमात्मनि वा पश्यतीति स्वदृक् । तदा तस्य बहिर्मुखतयाऽऽत्मस्फूर्तिर्न जातेत्याह—प्रत्यगिति । स स्वयमन्तर्मुखतयेव स्फुरतीत्यर्थः । बुद्ध्या हि विक्षिप्तया बहिर्मुखो भवति, तदपि नास्तीत्याह—प्रशान्तधीरिति । बहिस्तादृशस्य ज्ञापकं दृष्टान्तेनाऽह—प्रशान्तोर्मिरिवोदधिरिति । प्रशान्ता ऊर्मयो यस्य । यथा निस्तरङ्गः समुद्रश्चान्वल्यरहितः ॥ ४४ ॥

एवं सर्वदोषरहितस्य भक्तिर्जातेत्याह—

वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ।

परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धनः ॥ ४५ ॥

वासुदेव इति । अन्तःकरणे शुद्धसत्त्वात्मके आविर्भूते भगवति पञ्चुणसंपन्ने ज्ञानशक्तियुक्ते ज्ञानसहितो भगवान् परमहंसैर्ज्ञेय इति सर्वज्ञ इत्युक्तम् । स च स्वस्य स्वरूपमेवेत्याह—प्रत्यगात्मनीति । प्रत्यक्त्वमात्रे भगवानेव तथा स्फूर्तिषुकोऽपि भवेत्, अत आत्मनीति । परेण माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहेन । भक्तिभावेन मानसभजनक्रियया सह परमादरेण तस्मिन् लब्धात्मा जातः, तत्रात्ममात्रं प्राप्तः । बहिर्निवर्तकानि च-न्धनानि ततो निवृत्तानीत्याह—मुक्तबन्धन इति ॥ ४५ ॥

तदा तस्य जातस्य ज्ञानस्य स्वरूपमाह—

आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् ।

अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चाऽऽत्मनि ॥ ४६ ॥

आत्मानमिति । भगवानेव स्वात्मा, स सर्वेषु भूतेषु समवस्थितः । एवं सर्वत्र स्वात्मानं भगवद्रूपं दृष्टवान् । सर्वानि च भूतानि भगवद्रूप आत्मनि वाऽपश्यत् । जगत आधाराद्येयभूतं स्वात्मरूपं भगवन्तं साक्षात्कृतवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं जाते पूर्णज्ञाने फलमाह—

इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ।

भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ॥ ४७ ॥

इच्छाद्वेपेति । चित्तं तदैव ब्रह्मरसस्पृष्टं लौकिकानिवर्तते, यदा इच्छा, द्वेषश्च विषयेभ्योऽपगच्छति, सर्वत्र च चित्तं वैषम्यं न गृह्णाति । चित्तदोषादेव विषये वैषम्यं स्फुरति, अन्यथैकस्मिन्नेव विषये क्रमाद्रा गद्वेषौ न भवेताम् । ब्रह्मरसस्पृष्टं सर्वत्र ब्रह्मस्थितमिति सममेव गृह्णाति । अनेन ब्रह्मभावस्तस्योक्तः । ततो मुख्यां भक्तिमाह—भगवद्भक्तियुक्तेनेति । ‘यावान् यथास्मि यादृशः’ इति ज्ञानसहिता प्रेमलक्षणा भक्तिरूपज्ञा । भगवच्छब्दाच्च विषयपरिज्ञानलक्षणं ज्ञानमायाति । ततो भगवत्संबन्धिनीं गतिं प्राप्तवान्, यया गत्या भगवान् गच्छति । भगवति वा गतिः, भगवद्भावं सायुज्यं वा प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीं श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्रहस्यमर्दीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे चतुर्विंशाऽध्यायविवरणम् ।

पञ्चविंशाध्यायविवरणम् ।

- * उक्तश्चतुर्भिर्ध्यायैः सप्तसङ्गो हरेर्भवः ।
ज्ञानरूपं चरित्रं तु नवाभिः स्वस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥
प्रकाराः सगुणाः सर्वे नवाऽध्यायास्ततोऽत्र हि ।
नवभावं गता साऽपि तदन्ते त्वभवो भवेत् ॥ २ ॥
भगवद्रूपनिष्पत्तौ भक्तिर्भूतानि सर्वथा ।
मात्रास्तत्त्वानि सर्वाणि भुङ्क्ते सर्वं यतो हरिः ॥ ३ ॥
आत्मा तस्येन्द्रियं प्रोक्तं येन सर्वं न पश्यति ।
योग एव हरेर्बुद्धिस्तस्मात्सर्वं प्रकाशते ॥ ४ ॥

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

* अथ पञ्चविंशाध्यायं विवरिष्वः ‘करोति कर्माणि कृतावतारः’ इति विदुरमश्वानुसारिणं कथि-
द्विशेषमाहुः—उक्त इत्यादि । तेन याचन्त उक्ता पदार्थास्ते सर्वे ‘श्रुतस्य पुंसाम्’ इत्यादिप्रश्नानुषा-
नेनाह इति प्रासङ्गिकत्वे पर्यवस्यन्ति, तथैव वक्ष्यमाणा अपीत्यर्थः । एतेनैव पूर्वोत्तरप्रकरणयोर्हेतुहेतु-
ज्ञावोऽपि समर्थतो ज्ञेयः, एतन्मुक्तेः पुंप्रयुक्तत्वादिति । एवं संवादस्य प्रकरणयोश्च सङ्गतिं मदर्थं स्कन्धा-
र्थविचारेणाऽऽद्यानां चतुर्णामध्यायानां तात्पर्यमाहुः—भगवद्रूपेत्यादि द्वाभ्याम् । सर्वयेति । सर्वप्रकारेणो-
पयुक्तत्वात् । एवं च भगवद्रूपसंस्थानां भूतादीनामेताभ्यां लक्षणमेव कृतं ज्ञेयम् । एवं प्रकरणद्वयस्या-

* पञ्चविंशे तथाऽध्याये भक्तियोगो निरूप्यते ।
 वैतृष्ण्यं तस्य चाऽङ्गं हि इतरज्ञानमेव च ॥ ५ ॥
 परमं साधनं-भक्तिर्यथा भवति मुक्तये ।
 यथाशास्त्रस्य कथनं सन्तो भक्तेश्च साधकाः ॥ ६ ॥
 वंश एव मनोः पृष्टस्तेन ज्ञानं न वर्णयेत् ।
 अतः शौनकसंप्रश्नश्चरित्रत्वं च बुध्यते ॥ ७ ॥

पूर्वाऽध्याये कपिलोत्पत्तिर्निरूपिता, तस्य चरित्रं ज्ञानरूपं न निरूपितमिति शौनकस्तत्पृच्छति-कपिल इति त्रिभिः—

शौनक उवाच ।

कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवान् स्वाऽऽत्ममायया ।

जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञसत्ते नृणाम् ॥ १ ॥

ये कपिल इति । चरित्रकथनप्रश्नस्तत्राऽहमिस्तथात्मनः । सामान्यतोऽप्यतृप्तसिद्ध प्रकृतौ साधिका मता ॥ १ ॥ प्रथमे चरित्रं पृच्छति । तत्त्वसङ्ख्याता तत्त्वसङ्ख्यानकर्ता । तत्त्वानां संदिग्धत्वान्त्वान्यो वक्तुमिहाऽर्हतीति भगवान् । ज्ञानस्य स्वगुणत्वात्स्वावतारव्यतिरेकेण न प्रकटं भवतीति, स्यात्समायया सर्वभयनसामर्थ्येन, कपिलरूपेण जात आविर्भूतः साक्षात् । स्वयमजोऽपि सन्, स्वसजातीयत्वेनाऽपरिज्ञाने लोको न मन्यत इति नृणामात्मप्रज्ञस्य आत्मनः सम्यक् ज्ञानाय, स्वयं मनुष्यरूपेण जात इत्यर्थः । अनेन तेन जीवानामात्मज्ञानार्थं किञ्चित् कृतवानिति निश्चितम्, तद्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तमुपपत्त्या साधयति—

न ह्यस्य वर्मणः पुंसां वरिष्णः सर्वयोगिनाम् ।

विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यन्ति मेऽसवः ॥ २ ॥

न ह्यस्येति । पुंसां वर्मणः श्रेष्ठस्य, सर्वयोगिनां वरिष्णो वरणीयस्य, विश्रुतौ कीर्तौ निरन्तरं श्रयमाणायामपि । श्रुतावेव देवः प्रकाशते, श्रुतेन दीव्यतीति वा; कीर्तिमयस्य, कीर्तिगम्यस्य वा । मे असवः प्राणा भूरि न तृप्यन्ति । अतः सामान्यतो वर्णितमपि विशेषाकारेण वर्णनीयमिति भावः ॥ २ ॥

प्रकाशः ।

* प्यर्थे निरूप्य प्रस्तुताध्यायार्थे सप्रपञ्चमाहुः । पञ्चविंशेत्यादि । तस्येति । भक्तियोगस्य । अहमिति । फलोपकार्यहम् । इतरज्ञानमिति । विविक्तालज्ज्ञानम् । तथाचाहद्वयवती भक्तिर्भवदर्थभूतापिदैविकसंस्काररूपाऽपि निरूप्यत इत्यर्थः । विभावान्तर एतस्य धर्मोऽध्यायत्वमिति तद्वैषम्यायाऽऽहुः—परममित्यादि । यथाशास्त्रस्य कथनमिति । शास्त्रमनतिक्रान्तस्य प्रकारस्य कथनम् । तथाहीदं तस्य प्रकारस्य धर्मत्वज्ञापकमित्यर्थः । संतां निरूपणं तु गुरुप्रयोगादुपयसाधारणमित्याहुः—सन्त इत्यादि । चाद्वर्मस्यापि शेषं स्फुटम् ।

+ कपिल इत्यत्र । न मन्यत इति अजत्वं, स्वरादत्वं च न मन्यते । अनेन तेनेति । जनयोरप्यातेनाऽऽभिभाषेण ।

सामान्यतः सर्वेषां भगवच्छरित्रं पृच्छति—

यद्यदिधत्ते भगवान् स्वच्छन्दात्माऽऽत्ममायया ।

तानि मे श्रद्धानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ॥ ३ ॥

यदिति । स्वानां भक्तानां छन्द इच्छा, वदतुस्मदी आत्मा यस्य । चरित्रकरणेऽपि स्वात्ममायाकरणम् । यद्यदिति ज्ञानक्रियाविधिशेषो नाऽपेक्षितः । तानि सर्वाण्येव सर्वथा कीर्तनीयानीति कथने तवाऽऽपश्यकानि । श्रद्धानस्येति श्रवणे ममाऽऽपश्यकानि । मच्छ्रद्धाऽपि तव कथने हेतुः ॥ ३ ॥

यथा शीनकः पृच्छति तथैव विदुरः पृष्टवानिति वदन् मैत्रेयद्वारिवैतच्छरित्रं कथयति—

सूत उवाच ।

द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ।

प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः ॥ ४ ॥

द्वैपायनसख इति । आन्वीक्षिक्यां विदुरेण प्रचोदितो मैत्रेयो विदुरं प्रत्याहेति संबन्धः । विदुरमग्रे अवश्यकथनार्थं मैत्रेये धर्मत्रयमाह—पितृमित्रत्वात्, जगन्मित्रत्वात्, भगवत्त्वाच्च । विदुरो हि द्वैपायनपुत्रः, प्राणी, भक्तश्चेति । आन्वीक्षिकी आत्मविद्या, मूलरूपा विषयस्ते ॥ ४ ॥

मैत्रेयो देवहूतिकपिलयोः संवादं वक्तुं कर्दमगमनानन्तरं कपिलस्तत्रैव स्थित इत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया ।

तस्मिन्विन्दुसरेऽवात्सीद्भगवान् कपिलः किल ॥ ५ ॥

पितरीति । महतां गृहे स्थितिः पित्रोरर्थ इति ज्ञापयितुम्, पितरि अरण्यं प्रस्थिते सति मातुः प्रियचिकीर्षया तस्मिन्नेव विन्दुसरेऽवात्सीत् । विन्दुः सरसि यस्मिन्निति उच्च समासान्तः । वासमेव कृतवान्, जिज्ञासानन्तरमेव वक्तव्यमिति । क्षुधितायैव ह्यन्नदानम् । भाव्यर्थज्ञानार्थम्—भगवानिति । कपिल इति सदर्थमेवाऽवतारः सूचितः । किलेति भगवतः सापेक्षतया कचिदपि स्थितिरपुक्तेति । किलेति प्रसिद्धया स्वदोषो निवारितः ॥ ५ ॥

तमासीनमकर्माणं तत्त्वग्रामाग्रदर्शनम् ।

स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः ॥ ६ ॥

तदा देवहूतिर्मर्तरि निर्गत उत्कटशोकापगमानन्तरं तं पुत्रमासीनमाहेति संबन्धः । प्रसिद्धिर्ज्ञानोपदे-
यसमर्थने । आसीनमित्यव्ययत्वात् । अकर्माणमिति तपोयोगादिरूपे कस्मिन्नपि कर्मण्यप्रवृत्तम्, अन्यथा तादृशो भक्तो न युक्तः । भग्नो योग्यं रूपमाह—तत्त्वग्रामस्याऽग्रं पर्ववसानं तस्य दर्शनं यस्य । स्वसुतमिति विश्वासो निर्भयत्वम्, दोषामावबोधकः । यथा यद्यप्युक्तम्, तथाप्याश्वासनार्थमपि तद्वदतीति प्रशोक-
मेव प्रमाणीकरोति—धातुः संस्मरती वच इति । स हि विधाता सर्वेषां पितृस्थानीय इति न तत्र कश्चि-
देतुः सम्भवति 'एष मानसि ते गर्भम्' इति वचः ॥ ६ ॥

तस्याः प्रार्थनां वक्तुं स्वस्य प्रसन्नकर्तृत्वं तस्य चोत्तरदानार्थमेवावन्तीर्णत्वं समर्थयन्ती भगवन्तं स्तीति त्रिभिः । तत्र प्रथमं स्वस्य वैराग्यमाह—

देवहूतिरुवाच ।

निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्पणात् ।

येन संभाव्यमानेन प्रविष्टाऽन्धं तमः प्रभो ॥ ७ ॥

निर्विण्णेति । भूमन्निति सर्वसामर्थ्यं सूचितम् । असदिन्द्रियतर्पणादहं निर्विण्णा । इन्द्रियाणि स्वार्थं नोपयुज्यन्ते । सर्वात्मको भगवानिति यदि भगवद्बुद्ध्याऽपि पोष्यन्ते, तदाऽप्येते त्वगुणं कुर्वन्त्येव, अस-
त्त्वात् । सत्त्वेव भगवद्भजनमिति हि सिद्धान्तः । अत एवाऽसत्त्वपरिचितभगवच्चरणसेवां न कुर्यात्,
अनभिष्यक्ते भगवत्याश्रयपर्याणां बलिष्ठत्वात् । अत आह—असदिन्द्रियतर्पणात् निर्विण्णा । निर्वेद-
कारणमिन्द्रियमकृतमपराधमाह—येनेति । येनेन्द्रियतर्पणेन निरन्तरं संभाव्यमानेन । संभावनाऽऽद्-
पूर्वकं तत्पूरणम् । असतां कार्यं पोषकनाशनमित्यन्धं तमो महामोहं प्रविष्टा । प्रभो इति क्रोरणम्,
यथाऽन्यैः पीडितः प्रभोः स्थाने आक्रोरणं करोति ॥ ७ ॥

त्वं त्वेतदर्थमेवाऽवतीर्णं इत्याह—

तस्य त्वं तमसोऽन्धस्य दुष्पारस्याद्य पारगम् ।

सच्चक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ॥ ८ ॥

तस्येति । इन्द्रियादिभिः कृतस्याऽन्धस्य तमसः, देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नस्य, अलौकिकसामर्थ्ये-
न यच्चक्षुस्तस्य पारं गच्छतीति तदेव भवान् । महतां जन्मनामन्ते मे मया लब्धम् । तत्रापि करणं त्व-
दनुग्रह एव ॥ ८ ॥

किञ्च, साक्षाद्भगवान् भवानित्याह—

य आद्यो भगवान्पुंसामीश्वरो वै भवान्किल ।

लोकस्य तमसोऽन्धस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ॥ ९ ॥

य आद्य इति । आद्यः पुरुषः । सर्वेषां ब्रह्मादीनां पुंसां त्वमेवाद्यः, कारणम् । कारणमेव च ब्रह्म ।
कालादिव्यावृत्त्यर्थमाह—भगवानिति । केवलजनकत्वे ब्रह्मत्वं न सेत्स्यतीति नियामकत्वमप्याह—पुंसा-
मीश्वरो वै भवानिति किलेति प्रमाणम् । किञ्च, पालनार्थं भवानवतीर्थश्च । यतस्तमसोऽन्धस्य लोक-
स्य चक्षुरूपः सूर्यरूपश्च भवानुदितः । तमसः सकाशादन्धस्य चक्षुः प्रकाशकः, सूर्यो भवानिति वा ।
ममापि भवान् चक्षुः, लोकानां चक्षुरित्यपौनरुक्त्यम् । आत्मानं प्रति चक्षुष्टम्, सर्वान् प्रति सूर्यत्वमिति वा ।

एवं भगवन्तं स्तुत्वा विज्ञापनामाह—

अथ मे देव ! संमोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि ।

योऽवग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन् योजितस्त्वया ॥ १० ॥

अथेति । हे देव ! मोहनाशक, मे मोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि । तवैव चाऽऽ सामर्थ्यम् । यतस्त्वयैव
अहंममेत्यास्मिन् शरीरे, अवग्रह आग्रहो योजितः । अतस्त्वयैव दूतकर्तव्यः ॥ १० ॥

ननु सर्वेभ्येव मया युज्यते, न तु दूरीकृत इति चेत्तथाऽऽह—

तं त्वा गताऽहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् ।

जिज्ञासयाऽहं प्रकृतेः पुरुषस्य नमामि सद्गमभृतां वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

तं त्वा गताऽहमिति । शरणागतस्य तु दूरीकियते । तं मोहदूरीकरणसमर्थं त्वां देवात्माहम् । अतोऽहं शरणं गता । शरणाहं भवान् । यथा विद्यायां या विद्या यस्य तत्रैव सा भवेत् । शरणागतस्य मोहोऽपि शरण्ये सोऽपि फलवान् । स्वस्वामी हरिरेवैकः शरण्य इति तद्वचः ॥१॥ किञ्च, स्वभावतोऽपि भगवान् स्वभृत्यानां संसारं दूरीकरोति । शरणागतश्च भृत्यतुल्याः । अतः शरणागतौ संसारदूरीकरणं स्वयमेव करिष्यतीत्याह—स्वभृत्यसंसारतरोः, कल्यादारम्य मोक्षार्थान्तमनुवर्तमानस्य, अनादिशान्तस्य वा, कर्मकालनियतान्तरहितस्य कुठारं छेदकम् । तस्मिन् संसारे भगवान् श्रेष्ठं भविष्येत् तदा स नश्येत्, यथा कुठारे भविष्ये । स हि भक्तानामेव संसारं प्रविशति नाऽन्यस्य भविष्यत्प्रविष्टेण । अतः स्वभृत्येत्युक्तम् । ते हि भरणीयाः । कालः, कर्म वा तान् न विमर्शति, अतः संसारप्रवेशोऽद्भुतकर्मत्वाच्च छेदकः संपद्यते । तरोरित्येकवचनं सर्वेषां भक्तानां भगवदीयत्वेन भावाद्वैतादिप्रमेयत्वात् एक एव संसार इति सूचितम् । यद्यपि स्वभयलभ्यतिरेकेणैव स्वयमेव करिष्यत्यन्तःप्रविष्टः, प्रवेशनप्रयत्नश्च नाऽप्य, तथाप्यौक्त्युक्त्यात् सर्वतत्त्वपरिज्ञानार्थं यत्नः कियत इत्याह—नमामीति । प्रकृतेः पुरुषस्य च ज्ञानेच्छया गुरुत्वेन त्वां नमामि । मातुरपि नमस्कार उपाधिभेदात् न दोषाय । यथा देहस्तत उत्पन्नः, पुष्टो वा, तथा ज्ञानं, गतिर्वा नस्यादुःशयते, स सेवकः, पुत्रोऽन्यो वा नमस्कारणीय एव भिक्षोपाधिभेदादि । प्रकृतेः पुरुष-विशेषो हि सर्वथा कर्तव्यः, पुरुष एव सेव्यो न प्रकृतिरिति ज्ञानार्थम् । गुरोर्लक्षणायाह—सद्गमभृतां वरिष्ठमिति । सद्गमो भक्तवर्माः शयादयः, तान् ये विजति, न तु केवलं कदाचित् कुर्वन्ति; येषु समादयो नियता इत्यर्थः । तेषां श्रेष्ठः । स एव गुरुवो भवितुमर्हन्ति, किं पुनस्तेषां गुरुः ॥ ११ ॥

एवं शुक्तिपूर्वकं मातृवचनं श्रुत्वा प्रह्लादस्वरूपे कथिते ज्ञातुं न शक्यत इति सर्वमेव शालार्थभाहेत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

इति स्वमातुर्निरवयमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्द्धनम् ।

धियाऽभिनन्द्याऽऽत्मवतां सतां गतिर्विभाप ईपस्मिन्तशोभिताननः ॥ १२ ॥

इतीति । स्वमातृत्वादुरुत्वेन तद्वच आदरणीयम् । निरवयवं च उत्प्रेषितम्, संसारवीतविषयत्वात् । यदर्धमवर्तार्जः, तद्व्यग्रपि एकलक्षणमेव जातमिति संतोषादपि कथनं बोधयति—पुंसामपवर्गवर्द्धनमिति । अर्थः साधनेन मुच्यते, तदाऽन्योऽपि तं दृष्ट्वा साधने प्रवर्तत इत्यपवर्गं वर्द्धयतीति । मुनेनाभिनन्दनेनैव स्त्रीत्वात्कदाचिदभिमानमवदम्येत । अतो धियाऽभिनन्द्य प्रपुर्णमविचारेण कथनं निरूप्य स्ववर्गविशो-णाऽपि निरूपणमावश्यकमित्याह—आत्मवतां सतां गतिरिति । आत्मवन्तः सकृष्णाः, तस्यैव पहिर्गीपकं जितेन्द्रियत्वम् । सन्तस्तद्वर्द्धनतः । भगवद्वर्धयितुं वतां पूर्णसाधनानां यो गतिः प्राप्यः । तेन कल-रूपेऽप्यम्, तत्साधने सिद्धं माप्य इति स्वरूपदानौपायिकं साधनगवर्धनं वक्ष्यतीत्युक्तम् । ईपस्मितेन शोभितमाननं यदपेति संतोषो ज्ञापितः । प्रसन्नोक्तमेव हि फलोपेति मन्दहासस्याऽपि मन्दत्वमप्यगोहकत्वम्, यतः पुत्रत्वं स्थापयति ॥ १२ ॥

साङ्ख्ये परित्यागो नित्य इति तदनुक्त्वा अङ्गत्वेन च तद्वक्ष्यामीति विचार्य योगानुसारेणैव शास्त्रार्थ-
माह—योग इत्यादि पञ्चदशभिः । योगं प्रश्रुत्वा रूपेण प्रमाणेनाऽपि वर्ण्यते । चित्तालम्बनरूपो
हि योगस्तत्र प्रतिष्ठितः ॥ १ ॥ अन्तरात्मा स्वयं चित्तमिन्द्रियाणि तथा तनुः । वेदे साङ्ख्ये च योगे
च शैवे वैष्णवे एव च ॥ २ ॥ मूलरूपाणि शास्त्राणां नियमार्थं निरूपणात् । आत्मशेषो ब्रह्मकारः
स साङ्ख्ये विनिरूप्यते ॥ ३ ॥ एकीकृत्य मनाश्चित्तयोगो ह्यत्र प्रवर्तते । ज्ञानक्रियारूपभेदाच्छा-
स्त्रार्थे ज्ञानमुख्यता ॥ ४ ॥ अतश्चित्तं पुरस्कृत्य योगमाह हरिः स्वयम् । चित्तस्य रूपभेदश्च यच्च
रूपमिहोचितम् ॥ ५ ॥ तादृशस्य फलं चाऽपि साधनानि बहूनि च । तत्राऽप्येकस्य निर्धारस्तस्य
साधनमेव च ॥ ६ ॥ तस्याऽपि विषयः प्रोक्तश्चतुर्भिः षोडशात्मकः । तस्य साधनतारूपं तथात्त
मोक्षसाधने । बलिघातुं फलं मिथ्येत्तस्मादिति निर्निर्णयः ॥ ७ ॥ आदौ योगप्रशंसामाह—ब्रह्मम् ।
तत्र प्रथमं स्वरूपेणोक्त्यर्थाह—

श्रीभगवानुवाच ।

+ योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ।

अत्यन्तोपरतिथिर्न दुःखस्य च सुखस्य च ॥ १३ ॥

प्रकाशः

+ योग इत्यत्र । पञ्चदशानां तात्पर्यं सार्धसप्तभिराहुः—योगं प्रशंसेत्यादि । रूपेणेति । लक्षणेन ।
वर्ण्यत इति । ब्रह्म्या वर्ण्यते । ननु साङ्ख्यप्रवर्तनार्थमवतारो भगवान् योगं किमित्युपदिशतीत्याकाङ्क्षाया
सप्तपञ्चचतुर्भिस्तात्पर्यमाहुः—चित्तेत्यादि । इदमर्थं चतुर्थम्योत्तराधेन युज्यते । तथा चाऽयमर्थः हि यतो
हेतोः, तत्र देवहृत्याम्, चित्तालम्बनरूपो योगः प्रतिष्ठितः ‘अथ मे देवसमोहम्’ इत्यादि पञ्चद्वयो-
क्त्या प्रतिष्ठा प्राप्तोऽधिकारवशतः स्थितोऽस्ति, अतश्चित्तं पुरस्कृत्य, तदधिकारं विचार्य, हरिः स्वयं योग-
माहेति । नन्वस्तेष्वपि, तथापि योगानां बहूनां विद्यमानत्वात् आध्यात्मिकयोगोपदेशे किं बीजमित्याका-
ङ्क्षायां न्यायतारमयोजनमेव बीजमित्याशयेनोद्देश्यात् वक्तुं प्रथमतः उपदेशेन विज्ञेयानां सर्वमोक्षशास्त्रसम्मत
गणमाहुः—अन्तरात्मेत्यादि । अन्तरात्मा अहंकारः, स्वयं जीवः, मूलरूपाणि बोध्यानि रूपाणि, बोध्यत्वे
हेतुः—शास्त्राणामित्यादि । यतः पञ्चानामपि शास्त्राणां स्वस्मरीत्या एतद्विषयमर्थं निरूपणादेतज्ज्ञानम्याऽऽ-
वश्यकत्वेनैतानि बोध्यानीत्यर्थः । प्रकृते मुरयतया नियम्यमाहुः—आत्मगोप इत्यादि । हि यतो हेतोरात्मने-
पत्राधकत्वेनात्मार्थोऽष्टद्वयो यः, स सारंये विद्येण नियम्यतया निरूपितः, सारययोगौ च फलतोऽभि-
र्त्ता, अतो मनाश्चित्तं चैकीकृत्याऽत्रोपदेशे, हि निश्चयेन, योगः प्रकर्षेण वर्तते । तथापि हेतुः । ज्ञानक्रियारू-
पभेदात् । ज्ञानरूपं क्रियारूपं च भेदं प्राप्य स्थिते शास्त्रार्थे ज्ञानस्य यतो मुख्यतेति । तथा च ज्ञाने
सत्यहङ्कारनिग्रहस्तच्च चित्तनिग्रहाधीनम्, ॥ च योगात्, अत आध्यात्मयोगोपदेश इति फलितार्थः । एव
योगोपदेशतात्पर्यं निरूप्य पद्यानि विमज्जन्तो द्वयोरर्थस्य पूर्वमुक्तत्वात् त्रयोदशानामधुनाऽऽहुः—चित्तस्ये-
त्यादिभिः । एतस्येति । मात्सर्यसाधनम् । तस्य साधनमिति । भक्तेः सङ्गत्वात् साधनम् । तस्येति ।
सङ्गम्य । साधनतारूपमिति । साधनताप्रकारः । तथात्वमिति । यत्नात्पना उपयोगित्वम् । एव कारिका-
भिरर्थं सङ्गृह्य व्यासुर्वते—आदावित्यादि ।

योग इति । योगो हि बहुविधः । भगवत्साक्षात्कारे य उपयुज्यते स आधिदैविकः, आत्मसाक्षात्कारे आध्यात्मिकः । आधिभौतिकस्त्रिविधः, अणिमादिसाधकः, शरीरसाधकः, प्राणसाधकश्च । आद्यस्तु * शा-
खान्तराङ्गम्, द्वितीयोऽत्र मुख्यः । तमाह—आध्यात्मिक इति । अतः पुंसां निःश्रेयसाय मतः । ये
स्वरूपं प्रकृतितो भिन्नं ज्ञातवन्तः, ते लब्धविषया आध्यात्मिकयोगेऽधिकारिणः, स योगस्तेषां फलं
साधयति । अतस्तेषां निःश्रेयसाय मतः संमतः । आध्यात्मिकयोगस्य तथात्वे हेतुमाह—अत्यन्तोपरतिरिति ।
यत्र योगे दुःखस्य सुखस्य चात्यन्तमुपरतिर्निवृत्तसजातीयस्य पुनरनुत्पादः । चकारादुभयत्र साधनानाम् ।
आत्मातिरिक्तसर्वनिवृत्तिर्यत्रेत्यर्थः ॥ १३ ॥

योगान्तरेभ्यो व्यावृत्त्य तमेव तेऽभिधास्यामीत्याह—

तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुराऽनघे ! ।

ऋषीणां श्रोतुकामानां योगमुर्वङ्गनैपुणम् ॥ १४ ॥

तस्मिमिति । अस्याऽज्ञादिस्वमाह—यमवोचमिति । अनघे इति निष्पापानामेषाऽयं फलतीति ज्ञापयि-
तुम् । ऋषीणामेवाऽत्र विश्वासो भवतीति ऋषिग्रहणम् । श्रोतुकामानामिति । तेषामप्यपेक्षितम् । उरुमि-
दं नैपुणता यत्र, तदैव स्थितो भवति ॥ १४ ॥

ननु भगवदेच्छया ज्ञानाद्वा संसारः, तत्र योगेन किमित्याशङ्क्य 'चित्ताधीनः संसारः' इति शा-
स्त्रार्थं निरूपयति । 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति हि योगलक्षणम् । यदि संसाराश्चित्तमूलक एव स्यात्,
तदा योग उपपद्येत, नाऽन्यथेति चित्तबन्धमोक्षहेतुत्वेन निरूपयति—

येतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् ।

गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये ॥ १५ ॥

* चेत इति । खल्विति सर्वलोकप्रसिद्धमनुभवं प्रमाणयति । अस्यैकस्यैव बन्धाय मुक्तये च स्वस्यैव
चेतो मतम् । तत्र रूपभेदमाह—गुणेषु सक्तं बन्धयेति । गुणेषु विषयेष्वासक्तं रतं वा बन्धाय, पुंसि
भगवत्सासक्तं, रतं वा मुक्तये भवति । स्वभावन एकरूपमपि करणं स्वधर्मविषयभेदात् बन्धमोक्षौ सा-
धयति । चित्तस्वभाव आसक्तिर्यस्य कुं नैव शक्यते । स्नेहो रतिरिति प्रोक्तः संस्काराच्चासक्त-
सः ॥ १ ॥ १५ ॥

लोके विषयोऽनुभवसिद्ध इति तमसाधयित्वाऽऽत्मनि शुद्धेरत्यर्थमनुभवं साधयति—अहंममेति त्रिभिः ।
यादृशं मन आत्मानं गृह्णाति । तादृशत्वसिद्ध्यर्थं साधनान्याह—

अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ।

प्रकाशः ।

* शास्त्रान्तराङ्गमिति । भक्तिज्ञानशास्त्राङ्गम् । लब्धविषया इति लब्धो योगस्य विषयो यैस्ते तथेत्यर्थः ।

* चेत इत्यत्र । स्वधर्मविषयभेदादिति । स्वस्य चित्तस्य धर्मो रत्यासक्ती, तयोर्विषयभेदादि-
त्यर्थः । ननु लोके आसाक्तिरत्योरैक्याप्यादत्र पृथगुल्लेखस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदर्थं तयोः स्व-
रूपभेदमाहुः—चित्तेत्यादि कारिकायाम् ।

वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समम् ॥ १६ ॥

अहमिति । निर्मलमेव मन आत्मानं गृह्णाति । मलानि च मनसः कामलोभादीनि, तानि च देहादा-
वहंमताऽभिमानात् । तैर्यदा वीतं भवतीति साधनानामौघचिः सूचिता । तानि च साधनान्यपे वक्ष्यति
'लिङ्गं व्यपेक्षेत्कुशलोऽहमारुघम्' इति.फलम् । 'हंसे गुरौ' इत्यादिसाधनानि, 'असङ्कल्पाज्जये-
त्कामम्' इत्याद्युपायाश्च वक्ष्यन्ते । तैरुपायैर्यदा मलानि नश्यन्ति, तदा तैर्वीतं मनः शुद्धं भवति । शुद्ध-
स्याऽभिज्ञानम्—अदुःखमसुखमिति । तस्मिन् मनसि वैषयिके सुखदुःखे न स्फुरतः । तदेव कथं
भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—सममिति । यदा विषयगतं वैषम्यं न गृह्णाति सर्वत्र ब्रह्मभावनया, तदा समं
मनो भवति । तत एव सुखदुःखे न गृह्णाति ॥ १६ ॥

तादृशेन मनसा आत्मानं पश्यतीत्याह—

तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परम् ।

निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखाण्डितम् ॥ १७ ॥

* तदा पुरुष इति । विविक्तात्मसाक्षात्कारस्तदैव भवति, अन्यदा सङ्घाते प्रविष्ट आत्मा प्रतीयते । केवलं
सङ्घाताद्विनिर्मुक्तम् । स्वभावोऽत्र प्रकृतिशब्देनोच्यते । प्राकृतेषु प्रसक्त आत्मा प्रकृतिस्वभावो भवति
तस्य यदा नियन्ता भवेत् स्वभावजयो भवेदित्यर्थः, अन्यथा पूर्वमेव केवलत्वं निरूपितं पुनरुक्तं स्यात् ।
नियामकत्वे च प्रकृतिपरत्वं स्यात् । भगवता सह निरन्तरं जीवब्रह्मविभागशून्यम्, नाऽपि सायुज्येन,
किन्तु ब्रह्मभावेनेत्याह—स्वयंज्योतिरिति । स्वयमेव स्वप्रकाशो जातोऽस्ति । अणिर्मानमति सूक्ष्मम् ।
प्रतीतावहङ्कारादीनां सहस्फुरणाभावात् सूक्ष्ममुच्यते; यथा विरलत्वेनाऽऽकाशम्, न त्वणुपरिमाणमपि ।
सर्वत्र देवतिर्यङ्मनुष्यादीनामात्मभूतं केनाप्यंशेन न खण्डितं सर्वात्मकमात्मानं पश्यति ॥ १७ ॥

एतादृशात्मस्वरूपसाक्षात्कारं मनसो न शुद्धत्वमात्रं प्रयोजकम्, किन्तु कारणत्रयमपीत्याह—

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चाऽऽत्मना ।

परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसम् ॥ १८ ॥

ज्ञानवैराग्येति । ज्ञानवैराग्ये भक्तेरुभूते, ते न फलोपकार्यङ्गे; न तु भक्तिजनके । भक्तिरपि योग-
रूपा साधनत्वेन निरन्तरं क्रियमाणा । चकाराङ्गकृतितापनैस्त्वैरपि युक्तेन । आत्मना मनसा, आत्मैक्यं प्राप्तेन,
विषयाभिलाषया ततो न निर्गतेन, आत्मानं परिपश्यति । जाते ज्ञाने प्रकृतिप्रेरणसामर्थ्यं भवति, तदा

प्रकाशः ।

* तदा पुरुष इत्यत्र । स्वभाव इत्यादि । प्रकृतेः परमित्यत्र आत्मनो यः स्वभावः स प्रकृति-
शब्देनोच्यत इत्यर्थः । स को वेत्याकाङ्क्षायां उमाहुः—प्राकृतेऽप्यित्यादि । तथा च प्रकृतेः परमित्यस्य
जितपूर्वस्वभावमित्यर्थो बोध्य इति भावः । ननु प्रकृतेः परमित्यस्य प्रकृतेर्मिथमित्यर्थोऽपि को दोषः ?
येनैवं व्याख्यायत इत्यत आहुः—अन्यथेत्यादि । तर्हि प्रकृतिनियामकमित्येवाऽर्थोऽस्त्विति चेत्त्राऽऽहुः—
नियामकत्व इत्यादि । प्रकृतिपरत्वमिति नियममर्थं तदपेक्षत्वम् । तथा सत्युदासीनपदविरोधः स्या-
त्, अतः पूर्वोक्त एवाऽर्थो निश्चय इत्यर्थः ।

महाभोग उपपद्यते । अतः प्रकृतिपूर्वत्वं सम्भवति । तन्निषेधार्थमाह—उदासीनमिति । प्रकृतेस्तु न किञ्चिद्व्यत्ययाह—हृत्तोजसः प्रकृतिं च पश्यति । वासनाभात्रेण प्रकृतिस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमात्मज्ञानं सपरिक्लममुपपाद्य तत्र रतिरासक्तिर्वा चित्तस्य चेद्व्यवति, तदा तन्मनो मुक्तये भवतीत्युक्तम् । इदं परम्परया साक्षाच्च बहुसाधनसाध्यमिति एकमेव साधनं सर्वसाधनरूपं, सर्वफलसाधकं च सां क्यार्थं निरूपयति—

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्सखिलात्मनि ।

सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥ १९ ॥

न युज्यमानयेति । भगवति युज्यमानया भक्त्या सदृशं पन्थां नाऽस्ति । सिद्धान्तान्तरत्वात् भगवन्मात्रेण सह विरोधः । पूर्वं योगाभ्यासपराणां ब्रह्मभावार्थं साधनप्रेप्सूनां भक्तिरेव साधनम् । अखिलात्मनीति चित्रपे नारायणे सर्वात्मकत्वे ज्ञाते पश्चाद्भक्तिं कर्तव्येति केचित् । सर्वत्र भगवतो भक्तिं कर्तव्येति परे । स्पृष्टास्तूयादिव्याघृत्यर्थं तथा ज्ञात्वा कर्तव्यम् । भगवान्त्र ब्रह्मैव, सत्त्वमूर्तिर्वा । ब्रह्मसिद्धिर्ब्रह्मप्राप्तिः ॥ १९ ॥

तस्या भक्ते कारणमाह—

प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।

स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ २० ॥

* प्रसङ्गमिति । नहीय भक्तिस्त्यागे भवति, किन्तु चित्तवत् सङ्गो यदा विषयभेदेन भिद्यते, तदा भक्तिं जनयति । तस्य चित्ततुल्यतामाह—प्रसङ्गमिति । अजरं जरारहितम् । पाशं बन्धकम्, न तु देहादेः, किन्तु आत्मनो विदुः । प्रकृष्टं सङ्गो यस्मिन् कस्मिंश्चित् । कवयो विदुरिति प्रमाणम् । स एव प्रसङ्गं साधुषु चेत् कृतं, तदा मोक्षद्वारमपावृतं भवति । यथा भगवति स्नेहो मुक्तये, तथा सत्सङ्गो मोक्षद्वारम् । यथा ज्ञानादिषु सहजं सद्भावि कपाटरूपं, तदुद्घाटेन ज्ञानादिभिर्मोक्षो भवति, नैव सत्सङ्गे सहजं कश्चन ससर्गदोषोऽस्ति । तदाह—अपावृतमिति ॥ २० ॥

सत्ता लक्षणान्याह—

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।

अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥ २१ ॥

× तितिक्षव इति । सन्तः षोडशधर्मा वै धर्मास्ते त्रिविधा मताः । भौतिकादिभिर्भेदेन एवमुक्तं

प्रकाशः

* प्रसङ्गमित्यत्र । तस्य चित्ततुल्यतामिति । तस्य सङ्गस्य प्रतियोगिभेदेन बन्धमोक्षसाधकत्वरूपं तुल्यताम् ।

× तितिक्षव इत्यत्र । गुणानां भौतिकादिभेदे त्रयो वा नव वा भवन्ति, न तु षोडशेत्याशङ्क्या विभज्यन्ते—एकः इत्यादि । एकः सर्वसत्त्वविवाजैतत्वरूपस्तु सहजं स्मृतं । धर्मोक्तौ पश्चात् स्मृतोक्तः ।

सहजः स्मृतः ॥ १ ॥ उपयोगी तथा चैको भौतिकास्तत्र एव हि । आध्यात्मिकास्तु चत्वारः
 स्मृता चैवाधिदैविकाः ॥ २ ॥ पञ्चधा चेदृणा न स्युः सर्वेषां सिद्धयो न हि । भौतिकानामभावे तु
 लौकिकास्ते न सद्यः ॥ ३ ॥ अलौकिका हि ते सेष्या निर्दुष्टास्तदनन्तरः । सप्तभिस्ते महात्मा-
 न्मस्तदभावे न तैः फलम् ॥ ४ ॥ आदौ भौतिकांस्त्रिंशद् गुणानाह—सर्वेषां प्राणिनामपराधं सहन्त इति
 तितिक्षवः । तेषु कृतापराधेष्वपि कृष्णावन्तो भवन्ति, तद्दुःखदूरीकरणाय यत्नं कुर्वन्ति । किञ्च, तेषाम-
 न्येषां च सुहृदो मित्राणि, सर्वदा हितमाचरन्ति भावयन्ति च । लोके मित्रदेवताभावश्च सुहृदो भवन्ति,
 न हि ते सर्वेषां दुःखामार्थं यतन्ते । लौकिकाश्च दयालवो हेतुर्था वा कारुणिका भवन्ति, निर्दुष्टे तु
 दुःखे न तेषां हितं भावयन्ति । मातापितरौ ? बालेषु तितिक्षवो भवन्ति, न तु ते कारुणिकाः, न वा सर्व-
 सुहृदः । तस्मात् त्रितयधर्मयुक्ता अलौकिका एव । तादृशेषु दोषाभावमाह—अज्ञातशत्रव इति । गुणास्तयो
 विपरीतरूपाः सन्तो दोषाः, ते कामक्रोधलोभात्मका भवन्ति । तत्र क्रोधो बहुविधः प्रकटाप्रकटधर्मादि-
 विभेदेन । स्वक्रोधः स्वरूपेण, साधनरूपेण वा परक्रोधे निमित्तत्वमापद्यते, तदा स शत्रुर्भवति । तस्याऽपि
 च धर्मः स्वस्य क्रोधहेतुर्मवेत्, तदाऽन्योन्यं शत्रवो भवन्ति । ते च पश्चात् रागादिजनकधर्मैर्वाधिताश्चेत्
 निवर्तन्ते । येषां तु शत्रवो नोत्पन्ना एव, जन्मान्तरीयाणामपैगतादोषाणां नोत्पत्तिः, अस्मिन्नु जन्मन्यनिष्प-
 त्तिः । जनेन पूर्वमनेकजन्मस्वपि निवृत्तक्रोधास्त इत्युक्तम् । राजसो दोषः कामादिः, सोऽपि नास्तीत्याह—
 शान्ता इति । लयविक्षेपरहिता चेतसोऽप्यस्या शान्तिः, तथा सहाऽमेदं स्वभावतः प्राप्ताः शान्ताः । ए-
 तदपि बहुजन्मसाधनैरेव भवति । एवमन्तःकरणजीवयोर्दोषाभावो निरूपितः । दौहकं दोषाभावमाह—
 साधव इति । साधवः सदाचाराः । स एव सन् आचारः, य आत्मानं परं च न खेदयति । आत्मा त्वन्तः-
 करणजीवकर्मकः । शरीरस्तु वेदमयः, परोऽपि तथा । सर्वथा वा येषामाचारेण न कोऽपि कस्याप्यपकारः,
 स सदाचारी भवति । तेनाऽपि धर्मेण देहस्वभावत एवैक्यं प्राप्ताः साधवः । तादृश एव धर्मो येषामलङ्घ-
 ने हेतुर्भवति । लोके तेनैव प्रतिष्ठा भवति । अनेन सर्वोऽपि परिकरः तेषां साधुरूपो भवति ॥ २१ ॥

प्रकाशः।

तथा सहज एकोऽन्यः सद्गुणोपहरत्वरूपः । उपयोगी प्रकृतेः सद्गुणोपनिरसन उपयुक्तः । सोऽपि पश्चात्
 स्मृत इत्यर्थः । तर्हि भौतिकादीनां त्रिविधानां किमर्थं कथनमित्यतस्तेषां प्रयोजनं साधेनाऽऽहुः—त इति ।
 चक्ष्यमाणधर्मः साधुत्वेन भासमानाः । तदनन्तरैराध्यात्मिकैः । तथा चाऽज्ञातशत्रुत्वादयश्चत्वारो धर्माः
 सत्यत्वप्रयोजकाः । तदभावे नेत्यत्र पदच्छेदः, नेति भिन्नं पदम् । अतः सर्वेऽप्यवश्यं पञ्चव्यत्यादुष्का
 इत्यर्थः । सर्वदेहिनामिति पदं प्रतियोगिविधोक्तत्वेन त्रिष्वपि तितिक्षादिपदेऽप्यन्वेतीत्याशयेन तेषामलौ-
 किकस्याय व्युत्पादयन्ति—लोक इत्यादि । गुणा इति । अज्ञातशत्रुत्वादयः । ते चेति । क्रोधाश्च । एवं
 लौकिकीं व्यवस्थामुक्त्वा, अज्ञातशत्रुपदं व्याकुर्वते—येषामित्यादि । ननु शत्रूणां कथमजननमित्यतो व्युत्पा-
 दयन्ति—जन्मेत्यादि, क्रोधस्य निरयद्वास्त्वेन तद्गतां बहुकालं निरये वासात् पूर्वजन्मीयानां नोत्पत्तिरतस्त-
 येत्यर्थः । अन्तःकरणजीवयोरित्यत्र जीवलङ्घनमोऽहङ्कारो जीवपदेन बोध्यः । अरेन्दुनाक्रियकर्मभूत-
 योरात्मपरयोः स्वरूपं विवृण्वन्ति—आत्मेत्यादि । ननु शरीरः केवल एकजन्मपदेनोच्यत इति कथमेवं
 व्याख्यायत इत्याकाङ्क्षायां माहुः—शरीरस्तु वेदमय इति । तथा च वैदिकप्रक्रियायां तर्ध्व, पारान्निप्रक्रि-
 यायां तु 'एवं पञ्चविधं लिङ्गं विवृत् पोटश्च विस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते' इति
 चतुर्थधर्मव्याख्यातयेत्येत एव व्याख्यायत इत्यर्थः । इदमेव परपदेऽप्यतिदिशन्ति—परोऽपि तथेति ।

महाभोग उपपद्यते । अतः प्रकृतिपूर्वकत्वं सम्भवति । तन्निषेधार्थमाह—उदासीनमिति । प्रकृतेस्तु न किञ्चिद्वलमित्याह—हृतौजसं प्रकृतिं च पश्यति । वासनामात्रेण प्रकृतिस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमात्मज्ञानं सपरिक्रममुपपाद्य तत्र रतिरासक्तिर्वा चित्तस्य चेद्भवति, तदा तन्मनो मुक्तये भवतीत्युक्तम् । इदं परम्परया साक्षाच्च बहुसाधनसाध्यमिति एकमेव साधनं सर्वसाधनरूपं, सर्वफलसाधकं च सौ कर्यार्थं निरूपयति—

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्सखिलात्मनि ।

सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥ १९ ॥

न युज्यमानयेति । भगवति युज्यमानया भक्त्या सदृशः पन्था नास्ति । सिद्धान्तान्तरत्वात् भगवन्मार्गेण सह विरोधः । पूर्वं योगाभ्यासपराणां ब्रह्मभावार्थं साधनप्रेप्सूनां भक्तिरेव साधनम् । अखिलात्मनीति चिद्विषे नारायणे सर्वात्मकत्वे ज्ञाते पश्चाद्भक्तिः कर्तव्येति केचित् । सर्वत्र भगवतो भक्तिः कर्तव्येत्यपरे । स्पृहास्त्यादिव्याघृत्त्यर्थं तथा ज्ञात्वा कर्तव्यम् । भगवानत्र ब्रह्मेव, सत्त्वमूर्तिर्वा । ब्रह्मसिद्धिर्ब्रह्मप्राप्तिः ॥ १९ ॥

तस्या भक्तेः कारणमाह—

प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।

स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ २० ॥

* प्रसङ्गमिति । नहीयं भक्तिस्त्यागे भवति, किन्तु चित्तवत् सङ्गो यदा विषयभेदेन भिद्यते, तदा भक्तिं जनयति । तस्य चित्ततुल्यतामाह—प्रसङ्गमिति । अजरं जरारहितम् । पाशं बन्धकम्, न तु देहादेः, किन्तु आत्मनो विदुः । प्रकृष्टः सङ्गो यस्मिन् कस्मिंश्चित् । कवयो विदुरिति प्रमाणम् । स एव प्रसङ्गः साधुषु चेत् कृतः, तदा मोक्षद्वारमपावृतं भवति । यथा भगवति स्नेहो मुक्तये, तथा सत्सङ्गो मोक्षद्वारम् । यथा ज्ञानादिषु सहजः सङ्गादिः कषाटरूपः, तदुद्घाटने ज्ञानादिभिर्मोक्षो भवति; नैवं सत्सङ्गे सहजः कश्चन संसर्गदोषोऽस्ति । तदाह—अपावृतमिति ॥ २० ॥

सतां लक्षणान्याह—

तितिक्षत्रः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।

अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥ २१ ॥

× तितिक्षत्र इति । सन्तः षोडशधर्मा वै धर्मास्ते त्रिविधा मताः । भौतिकादिविभेदेन एकस्तु

प्रकाशः

* प्रमङ्गमित्यत्र । तस्य चित्ततुल्यतामिति । तस्य सङ्गस्य प्रतियोगिभेदेन बन्धमोक्षसाधकतारूपां नुत्पन्नाम् ।

× तितिक्षत्र इत्यत्र । गुणानां भौतिकादिभेदे त्रयो वा नव वा भवन्ति, न तु षोडशेत्याशङ्कायां विमज्जन्ते—एक इत्यादि । एकः सर्वसङ्गविधारितत्वरूपस्तु सहजः स्मृतः । धर्मोक्ती पश्चात् स्मृतोक्तः ।

सहजः स्मृतः ॥ १ ॥ उपयोगी तथा चैको भौतिकास्त्रय एव हि । आध्यात्मिकास्तु चत्वारः
 सप्त चैवाधिदैविकाः ॥ २ ॥ पञ्चधा चेद्गुणा न स्युः सर्वेषां सिद्धयो न हि । भौतिकानामभावे तु
 लौकिकास्ते न सशयः ॥ ३ ॥ अलौकिका हि ते सेव्या निर्दुष्टास्तदनन्तरैः । सप्तभिस्ते महात्मा-
 न्स्तदभावे न तैः फलम् ॥ ४ ॥ आदौ भौतिकांस्त्रीन् गुणानाह—सर्वेषां प्राणिनामपराधं सहन्त इति
 तितितिक्षवः । तेषु कृतापराधेष्वपि करुणावन्तो भवन्ति, तद्दुःखदूरीकरणाय यत्नं कुर्वन्ति । किञ्च, तेषाम-
 न्येषां च सुहृदो मित्राणि, सर्वदा हितमाचरन्ति भावयन्ति च । लोके मित्रदेवतागावश्च सुहृदो भवन्ति,
 न हि ते सर्वेषां दुःखाभावाय यतन्ते । लौकिकाश्च दयालवो हेत्वर्था वा कारुणिका भवन्ति, निवृत्ते तु
 दुःखे न तेषां हितं भावयन्ति । मातापितरौ ? बालेषु तितितिक्षवो भवन्ति, न तु ते कारुणिकाः, न वा सर्व-
 सुहृदः । तस्मात् त्रितयधर्मयुक्ता अलौकिका एव । तादृशेषु दोषाभावमाह—अज्ञातशत्रु इति । गुणास्त्रयो
 विपरीतरूपाः सन्तो दोषाः, ते कामक्रोधलोभात्मका भवन्ति । तत्र क्रोधो बहुविधः प्रकटाप्रकटधर्मादि-
 विभेदेन । स्वक्रोधः स्वरूपेण, साधनरूपेण वा परक्रोधे निमित्तैस्त्वमापद्यते, तदा स शत्रुर्भवति । तस्याऽपि
 च धर्मः स्वस्य क्रोधहेतुर्भवेत्, तदाऽन्योन्यं शत्रवो भवन्ति । ते च पश्चात् रागादिजनकधर्मैर्वाधिताश्चेत्
 निवर्तन्ते । येषां तु शत्रवो नापन्ना एव, जन्मान्तरीयाणामप्यगतदोषाणां नोत्पत्तिः, अस्मिन्स्तु जन्मन्यनिष्प-
 त्तिः । अनेन पूर्वमनेकजन्मस्वपि निवृत्तक्रोधास्त इत्युक्तम् । राजसो दोषः कामादिः, सोऽपि नास्तीत्याह—
 शान्ता इति । लयविक्षेपराहिता चेतसोऽवस्था ज्ञान्तिः, तथा सहाऽभेदं स्वभावतः प्राप्ताः शान्ताः । ए-
 तदपि बहुजन्मसाधनैरेव भवति । एवमन्तःकरणजीवयोर्दोषाभावो विरूपितः । दैहकं दोषाभावमाह—
 साधव इति । साधवः सदाचाराः । स एव सन् आचारः, य आत्मानं परं च न स्नेहयति । आत्मा त्वन्तः-
 कारणजीवहृत्कमः । शरीरस्तु वेदमयः, परोऽपि तथा । सर्वथा वा येषामाचारेण न कोऽपि कस्याप्यपकारः,
 स सदाचरो भवति । तेनाऽपि धर्मेण देहस्वभावत एवयं प्राप्ताः साधवः । तादृश एव धर्मो येषामलङ्कार-
 णे हेतुर्भवति । लोके तेनैव प्रतिष्ठा भवति । अनेन सर्वोऽपि परिकरः तेषां साधुरूपो भवति ॥ २१ ॥

प्रकाशः।

तथा सहज एकोऽन्यः सद्गदोपहरस्वरूपः । उपयोगी प्रकृतेः सद्गदोपनिरसन उपयुक्तः । सोऽपि पश्चात्
 स्मृत इत्यर्थः । तर्हि भौतिकादीनां त्रिविधानां किमर्थं कथनमित्यतस्तेषां प्रयोजनं सार्धेनाऽऽहुः—त इति ।
 चक्ष्यमाणधर्मैः साधुत्वेन भासमानाः । तदनन्तरैराध्यात्मिकैः । तथा चाऽज्ञातशत्रुत्वादपश्यत्सारो धर्माः
 सत्यत्वप्रयोजकाः । तदभावे नेत्यत्र पदच्छेदः, नेति भिन्नं पदम् । अतः सर्वेऽप्यवश्यवक्तव्यत्वादुक्ता
 इत्यर्थः । सर्वदेहिनामिति पदं प्रतियोगिबोधकत्वेन त्रिष्वपि तितिक्ष्वादिपदेष्वन्वेतीत्याशयेन तेषामलौ-
 किकित्याय व्युत्पादयन्ति—लोक इत्यादि । गुणा इति । अज्ञातशत्रुत्वादयः । ते चेति । क्रोधाश्च । एवं
 लौकिकीं व्यवस्थामुक्त्वा, अज्ञातशत्रुपदं व्याकुर्वन्ते—येषामित्यादि । ननु शत्रूणां कथमजननमित्यतो व्युत्पा-
 दयन्ति—जन्मेत्यादि, क्रोधस्य निरयद्वारत्वेन तद्वतां बहुकालं निरये वासात् पूर्वजन्मीयानां नोत्पत्तिरतस्त-
 येत्यर्थः । अन्तःकरणजीवयोरित्यत्र जीवलङ्गभूतोऽहङ्कारो जीवपदेन बोध्यः । अखेदनाक्रियाकर्मभूत-
 योरात्मपरयोः स्वरूपं विवृण्वन्ति—आत्मेत्यादि । ननु शरीरः केवल एकात्मपदेनोच्यत इति कथमेवं
 व्याख्यायत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—शरीरस्तु वेदमय इति । तथा च वैदिकप्रक्रियायां तथैव, पौराणिकप्रक्रि-
 यायां तु ‘एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिभूतं षोडश विस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते’ इति
 चतुर्थस्कन्धवाक्यात्तथैवेत्यत एव व्याख्यायत इत्यर्थः । इदमेव परपदेऽप्यतिदिशन्ति—परोऽपि तथेति ।

एवं सर्वदोषपरिहारमुक्त्वा तेषां सर्वपुरुषार्थसाधकत्वसिद्ध्यर्थं स्वस्मिन्नाधिदैविकान् गुणानाह—

मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ।

मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥ २२ ॥

* मयीति । भक्तिश्रेयस्त्वया, सर्वेन्द्रियाणां मनसा सह अहमहमिकतया भगवत्कार्यपरत्वमिति । इन्द्रियाणि च निर्दुष्टानि, सगुणानि चेति । न विद्यते अन्यस्मिन् यो भावः । भावो नामाऽन्तःकरणधर्मोऽभिप्रायपरनामा सर्वत्र हेतुः । स भक्तिजनकोऽपि भवति, भावान्तरेणाऽपि भक्तिं जनयति । तत्फलविषयकमेव भवति । भावान्तरसहितो वा । स हि देवतान्तरविषयः, पदार्थान्तरविषयः, मार्गान्तरविषयो वा । तत्सहभावोऽत्र निषिध्यते, फलभावश्च । अत एव मार्गान्तरेण न चाच्यत इति दृढा । यस्यां भक्तौ प्रमाणादि चतुर्धाऽपि बाधा नास्ति । सा दृढा । तदर्थमेव पूर्वसिद्धपदार्थानां त्यागः कर्तव्यः, ते च वेदलोकात्मकाः । तदाह—मत्कृते भगवत्कार्यार्थमेव त्यक्तानि विहतानि कर्माणि यैः । निरन्तरभगवत्स्मरणे, सेवायां च सर्वाभ्येव कर्माणि बाधकानि, ज्ञानपूर्वकं सेवमानानामनन्यभावप्रतियोगिकानि च । मत्कृते इति नाऽऽस्त्यादिना तत्परित्यागः । लौकिकाः रूपावयवः स्वजनाः, बान्धवास्त्यन्ये सजातीयाः । त उभये त्यक्तव्याः । तेषामपि सत्त्वे तु न स्वजनबन्धुत्वम् । परित्यागलक्षणमेकमपि साधनं लौकिकधैदिकभेदेन द्विधा परिगणितम् । लौकिकानां परित्यागाऽसामर्थ्यबोधनार्थं वा ॥ २२ ॥

एवं रूपासक्तौ त्रयो गुणा उक्ताः, नास्ति त्रयमाह—

मदाश्रयाः कथामृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।

तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्व्रतचेतसः ॥ २३ ॥

+ मदाश्रया इति । भगवद्भक्तचित्तेन ये श्रुता भगवद्गुणाः । ये वा संकीर्तिता नित्यं यावत्ते रसतां ययुः । तावत्त्यक्तैस्तदीयैश्च बाधा भवति सर्वथा ॥ १ ॥ विविधा अपि ते तापाः सोढव्यास्तापसत्त्वतः । बलात्कृत्वा तपस्यन्ते ततः प्राप्ताः स्वतो वराः ॥ २ ॥ भजनापेक्षया ते वै भगवत्प्रीतिहेतवः । दुःखेषु भगवांश्चाऽपि नित्यं साक्षात्क्रियेत वै । देहादिविषयास्त्यक्त्वा चित्तं तद्ग-

प्रकाशः ।

* मयीत्यत्र । भक्तिभावयोः कार्यकारणभावेन भेदबोधनादुभयोः स्वरूपं यदत्र विवक्षितं तदाहुः—भक्तिरित्यादि । भावो नामेत्यादि च । भावस्यानन्यत्वं विवृण्वन्ति—भावान्तरेणेत्यादि । तदिति । भावान्तरम् । तथा च, फलोपेक्षाशून्यो भावोऽनन्य इत्यर्थः । अन्यशब्दस्य सजातीयप्राहकत्वादनन्यपदेन सजातीयसंवलननिषेध एव युक्तो न फलनिषेध इत्यरुच्या पक्षान्तराण्याहुः—भावान्तरेत्यादि । फलभावश्चेति । भक्तेरुच्यत इति शेषः । सत्त्वे तु न स्वजनबन्धुत्वमिति । पूर्वोक्तरीतिकभक्त्या साधुत्वे तु न तथात्वं किन्त्वत्यक्तव्यत्वमित्यर्थः ।

+ मदाश्रया इत्यत्र । कारिकासु । ननु भगवत्कथाश्रवणादिकर्तृणां पूर्वोक्तधर्मवैशिष्ट्यात्तापासम्भवेन तत्कृततापाभावोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमन्यच्च किंचनाऽऽहुः—भगवदित्यादि । तावदिति रसत्वभवात् पूर्वम् । सोढव्या इति । तथा च सोढव्यत्वात् तपन्तीत्यर्थः । अन्यदाहुः—तापसत्त्वतो बलात्कृत्वा तपस्यन्त इति । कृत्वाति । त्यागं कृत्वा । ततोऽप्यन्यदाहुः—तत इत्यादि । स्वत इति । विमयोऽभ्यभावात् । तेषु गुणमाहुः—दुःखेऽप्यित्यादि ।

तमेव यत्, ॥ ३ ॥ याः कथा भगवन्तमेवाऽऽश्रित्य वर्तन्ते, न तु प्रसङ्गाद्भगवद्विषयाः । मृष्टा उज्ज्वला निर्दोषपूर्णरूपाः । भाववर्णनेन वा भक्तैरुज्ज्वलीकृताः ॥ २३ ॥

एवं तेषां लक्षणान्युक्त्वा तादृशेषु साधुत्वं विधत्ते—

त एते साधवः साध्वि ! सर्वसङ्गविवर्जिताः ।

सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥ २४ ॥

* त इति । ननु केऽपि स्वभावतः साधवः, तेऽपि भगवन्निकटे वर्तन्त इति एत इत्युक्तम् । त एव प्रसिद्धा एते । विश्वासार्थं साध्वीति संबोधनम् । ननु तादृशाश्चेत् सन्ति बहवः ? कथं जगदुक्तं तिष्ठ-तात्याशङ्क्याऽऽह—सर्वसङ्गविवर्जिता इति । लौकिकास्तु स्वतो न तान् जानन्ति, ते तु सर्वपेक्षारहिता इति न केनापि प्रकारेण कस्यचित्संशयोऽपेक्षितः । अतस्तेषां योगाऽभावादेव न म्रुच्यन्ते, किं तेषां निरूपणेनेत्याशङ्क्याऽऽह—सङ्गस्तेष्विति । तेषु सङ्गस्ते प्रार्थ्यः । सङ्गस्यत्वान्यो भवति, स त्वया न शक्य इति सङ्गजनितदोषनिवर्तकम्, सङ्गत्यागजनितगुणजनकं च किञ्चिदपेक्ष्यते, अन्यथासङ्गत्यागस्य कारणता न स्यात् । शास्त्रान्तरेऽपि सङ्गत्यागानुकरूपत्वेन सत्सङ्गो निरूपितः पूर्वोक्तोभयसाधकाः (१) तेऽपि तथाऽशक्यसङ्गा इति तेषां सङ्गप्रार्थनैव कर्तव्या । प्रार्थनाऽपि तावत् करिष्यतीति तद्धर्मोणां तथात्वं वक्तुं सङ्गदोषदूरीकरणं तेषां सहजो धर्म इत्याह—सङ्गदोषहरा इति । सङ्गस्य हि कामजनकत्वम्, सङ्गेन हि कामाविदोषा जन्यन्ते, तांश्च दोषान् सन्तो दूरीकुर्वन्ति । वदाह—हीति । तथा सामर्थ्यं तेषामाह—त इति । ते हि भगवद्वीयाः प्रसिद्धाः ॥ २४ ॥

एवं भक्तिसाधकत्वेन सन्तो निरूपिताः । कथं तेषां साधकत्वमित्याशङ्क्य तं प्रकारमाह—

सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।

तज्जोषणादाश्रयवर्गवर्तमानि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ २५ ॥

भक्त्या पुमाञ्जातविराग ऐन्द्रियादृष्टश्रुतान्मद्रचनाऽनुचिन्तया ।

चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यातिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ॥ २६ ॥

१. सतां प्रसङ्गादिति । सतां संबन्धी यः प्रकृष्टः सङ्गः, तस्माद्धेतोर्मम वीर्यज्ञापिकाः कथा भवन्ति । तासां प्रीतिपूर्वकसेवया क्रमेण श्रद्धा, रतिः, भक्तिश्च भवति । भक्त्या च वैराग्यम् । ततोऽपि निरन्तरं स्मृतिः । ततो योगप्रवृत्तिः । एवं परित्यागज्ञानवैराग्ययोगभक्तिभिर्विधाङ्गभूताभिर्भगवत्स्वरूपमाभिरति ससाधनं फलम् । साधनसाधिकाऽपि भाक्तिरूप्यत इति न विरोधः । सतामिति बहुवचनं सत्त्वे

प्रकाशः ।

* त एत इत्यत्र । शास्त्रान्तर इति । ब्रह्मवैवर्ते मदालसोपाख्याने “सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चैत्यक्तुं न शक्यते । एव सत्सु कर्त्तव्यः सङ्गः सङ्गस्थ भेषजम् ” इति ।

१. सतामित्यत्र । आभासे । आदेति । त्रिभिः पदैराह । अग्निमल्लोकस्यार्थं वदन्ति—भक्त्या च वैराग्यमित्यादि । तृतीयस्याऽऽहुः—एवमित्यादि । ननु पूर्वं सत्प्रसङ्गकथाश्रवणादिना जाताया भक्तेर्भगवद्वरोधरूपं फलं प्रत्येव करणत्वं युक्तम् । न तु प्रथमोक्तं वैराग्यं प्रत्यपीत्याशङ्क्य समादधते साधनेत्यादि । तथा च भक्तेरसहायशूरस्वज्ञापनाय तथोक्तिरिति तस्या जघन्यकोटिपरेन्द्रागताया भक्तिश्लाघाविरोध इत्यर्थः ।

प्रमत्तम् । सता सङ्गिरेव सङ्गो भवति । द्वितीयं सन् तदैव युज्यते, यदि प्रथमं सन् भवति । तेषां प्र-
कृष्टं सङ्गं सजातीयं एव भवति । एकमतनिविष्टानामेकस्वभावानां वा । प्रसङ्गपदेन चैतत्प्रचयति—
तेषामन्योन्यं प्रकृष्टं सङ्गं, अन्यस्य प्रासङ्गिकं इति । संसारिणामपि तेषां प्रसङ्गात् कथान्तरेषु वक्तव्यत्वे-
नोपस्थितादपि भगवत्कथा भवन्तीति च ज्ञापितम् । यद्यपि भगवत्कथा सर्वत्र भवन्ति, तथापि न तां
भगवत्पराक्रमप्रतिपादिका, तेषां मुख्याद्भगवत् सामर्थ्यं लौकिकं निर्गतं भवति । सतामेव तु प्रसङ्गाद्भग-
वत्पराक्रमप्रतिपादिका भवन्ति । तैरेव वीर्याणि ज्ञायन्ते । स्वाभाविककथानां निरन्तरं श्रवणात्तत्संस्कारा-
भिनिविष्ट हृदयं, श्रोत्रं च जातं न भगवत्कथां गृह्णाति । न हि हिमालयस्थिता प्राणिन आतपं ग्रहीतुं
शक्नुवन्ति । ते च पुनर्देशान्तरं गता, यथाऽऽतपप्रेप्सवो भवन्ति, तद्देशस्वभावापन्ना लद्देशस्थद्रव्यैः,
तथा भगवत्कथा अपि हृत्कर्णयोः पूर्वस्वभागेपमर्दनेन रसोत्पादिका भवन्तीत्यर्थः । प्रथमतः श्रुता हृदये
रसमुपादयन्ति, पुनः पुनः श्रुता कर्णयोः । यथा कामाभिनिविष्टस्य चक्षुः कामिन्या रसाविष्टं सत् व-
स्त्रद्विवर्त्यमानमपि न निवर्तते, किन्तु दिदृक्षैव निरन्तरं भवति । तथा कथा एव बलादपि भावयति ।
शुश्रूषाऽपि निरन्तरमुत्पद्यत इत्यर्थः । अतस्तासां प्रीत्या श्रवणं भवति । आवृत्त्या प्रीतिरुत्पद्यते । तदा लो-
कास्त्रिभुवः मनोऽपहतपाप सन्नामो निविशते । तदा आशु सर्वलोकनिवृत्तिरूपे आत्मनि, मोक्षाख्ये भग-
वति या, तन्मार्गे वा, प्रथममास्तिन्यबुद्धिर्भवति । ततो रतिः स्नेहो भवति, सर्वथैतत्प्राप्तव्यमिति । त-
तो वक्ष्यमाणा भक्तिर्भवतीत्यर्थः । + विषयास्त्यक्त्वा अपि वासनया हृदि स्थिता रागापगम एव गच्छन्ति ।
स च भगवति केहेन सजातया सेवया, फलरूपं प्राप्तया, इतरसविस्मारिकया निवर्तते । तदा जातवि-
रागो भवति । ऐन्द्रियादिति विरागे हेतुः । न ते विषया आत्मपर्यवसिता । ऐन्द्रियस्य प्रमाणमपि वदन्
विषयाणां भेदमाह—दृष्टश्रुतादिति । दृष्टा राज्यादयः, श्रुताः, स्वर्गादयः । तस्या भक्तेरनुबुद्ध्यर्थं साध-
नमाह—मद्रचनानुचिन्तयेति । भगवत्कर्तृका या रचना इति । रचनाशब्देनाऽलौकिकं निर्माणमुच्यते ।
तेनाऽलौकिकभगवच्चरित्रश्रवणेन भक्तिरिति । तदा चित्तस्य ग्रहणे यत्नो भवति । चित्तं हि चञ्चल-
स्वभावं न स्वतोऽवतिष्ठते, प्रयोजकं चोपेक्षया न गृहीतं भवति । अतो यत्तः साधनं सन्, चित्त-
स्य ग्रहणार्थं योगयुक्तो भवति, योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधरूपत्वात् । योगेन चित्तनिरोधं कर्तव्यं इति
निश्चितार्थो भवतीत्यर्थः । तदा ऋजुभिरेव योगमार्गः । दृढकृष्णादिरहितैर्भगवद्भजनरूपैः, अचिन्तन-
दशायां प्राणायामादिरूपैर्वा । अतो भर्त्ता सिद्धायामितरत्पुरुषमिति भक्तिरेव पञ्चमी विद्या मोक्षेऽन्तरं-
तमा ॥ २५ ॥ २६ ॥

एतं साधनं शास्त्रार्थमुख्या साधनपरम्परा निरूपयन् फलकीर्तनेनोपसहरति—

असेनयाऽयं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन ।

योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहाऽवरुन्धे ॥ २७ ॥

अमेवमेति । अयं पूर्वोक्तोऽधिकारी । मां प्रत्यगात्मानमिदं देहं जन्मनि, ब्रह्माण्डभेदनादिकम-
एवा, अऽवरुन्धे, यथा मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्य प्रथमं प्रकृतेर्गुणानामसेवा, प्राकृतविषयाणां वन्ध-

प्रशस्तः।

+ भक्त्या पृथगिति श्लोकं व्याख्यन्ति—विषयास्त्यक्त्वा अपीत्यादि ।

१ ज्ञानम् ४ य ६ २ भगवत्कथा ४ य ६ ३ अर्थाऽयं ४ य ६ ४ भक्तिर्भग ५ अर्थात्परा ४ य ६

कानामसकृदनुभवाभाव । ततो विषयाभेनिवेशाभावे अन्तर्मुखं चित्तमात्मानं गृह्णाति । तदा ज्ञान भवति, आत्म-
कामश्च । तदा विषयगतो रागो निवर्तते, तेन च पुनर्ज्ञानमलसितं भवति । त्रयमेतदेकम् । योग स्वतन्त्र-
श्चाश्चर्यनिवृत्तिहेतुः । मर्यापिता च भक्ति विषयवशीकर्त्री । विषयेभ्य आत्मान विमुच्य, भक्त्या च
भगवन्त वशीकृत्य, लक्ष्यनिव स्थापयित्वा, तत्र सर्वमेव प्रकार ज्ञात्वा, जीव च सङ्घाताल्लक्ष्यप्रापणयो
म्य च ज्ञत्वा, योगारूढ विधाय, लक्ष्ये योजन युक्तमेव । अता विषयभेदात् पञ्चानामुपयोगः । मामिति
प्राप्यरूपोऽहमेव । तत्र तु सिद्ध इति शास्त्रार्थज्ञापनमात्रं क्रियत इति बोधितम् । बहिः प्रवेशशङ्का वार
यितुमाह—प्रत्यगात्मानमिति । प्रत्यगन्तर्मुखतया परिस्फुरन् । नाऽपि म्यात्मना भिन्नम् ॥ २७ ॥

पूर्वमत्र भक्तिर्भजनमात्रमुक्तम्, न विशेषत इति विशेषतो भक्तिं वृच्छति—

देवहूतिरुवाच ।

काचित्स्वरयुचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ।

यया पदं ते निर्वाणमञ्जुसैवाऽश्रवा अहम् ॥ २८ ॥

काचिदिति । श्रद्धा, आराध्यत्वेन ज्ञानम्, सेवा, ग्राह्यत्वज्ञानपूर्वक स्नेहश्च । तेषु त्वयि युक्त
को भक्तिशब्दार्थ इति प्रश्नः । यद्यपि क्रमाच्चत्वारोऽपि युक्ता, तथापि य साक्षात्त्वा विषयीकरोति सा
वक्तव्येति सप्तम्या सूचितम् । भक्तियोगोऽपि बहुविध इति जीवाधिकारमपुनस्तस्य स्वयोग्या केति प्रश्नः ।
उचितेत्यविहिता भक्तिर्व्यावर्तिता । कीदृशी सगुणा, अगुणा वा ? तत्रापि मम योग्या कीदृशीत्याह—
मम गोचरेति । गोचरशब्दो विशेष्यनिर्ज्ञोऽपि भवति । त्वयैव सर्वे मार्गा प्रवर्तिताः । भवाश्च सर्वरूप,
अतः सर्व एव भक्तिमार्गा यद्यपि त्वयि युज्यन्ते, तथापि यया मत्तया निर्वाणरूपं ते पदमञ्जुसाऽना-
यासेनैव अहमश्रवै । अश्रवानीति वा पाठः । देवगत्या सर्वेऽपि मार्गाः कदाचित्सुगमा भवन्ति । तद्या-
वृत्त्यर्थमाह—एवेति । निर्वाणारूपं पदं व्यापिर्विकुण्ठम्, तत्र या भक्तिः सर्वाधिकारशून्यमपि पुरुष नयति ।
गतश्च तल्लोके आनन्दाऽनुभवसमर्थो भवति, तत्रैत्यस्तादृगी वक्तव्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

योग च वृच्छति—

यो योगो भगवद्वाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः ।

कीदृशः कति चाऽङ्गानि यतस्तत्त्वावबोधनम् ॥ २९ ॥

यो योग इति । भगवद्वक्ष्यमाणलक्ष्ये आत्मनो योजनार्थं यो वाणरूपो योगः सोऽपि वक्तव्यः । भगवान्
सर्वत्र नयेदित्यत्र भक्तिर्हेतुः । स्वतो गमने सामर्थ्यहेतुर्योगः । त्वयोदित इति 'योगेन मामप्ररुन्व'
इत्यत्र । तस्य स्वरूपमङ्गानि च वक्तव्यानि, शास्त्रे नानाविधाना निरूपणात् । स्वतन्त्रतया योगस्य का
रणत्वाभावात्, भक्तेश्च पृष्टत्वात्, किं योगेनेत्यादौ चोद्देशात्—यतस्तत्त्वावबोधनमिति । ज्ञानसाधनं यो
गः । अनेन चत्वारोऽर्थो पृष्टः—भक्तिः, योगः, स्वरूपतस्तदङ्गानि, फलसाधकत्वेन तदङ्ग साहचर्यं;
ज्ञानं च । योगो योगाङ्गानि चैकम्, अन्यानि त्रीणि ॥ २९ ॥

एतत्सर्वं वक्तव्यमिति निरूप्योपसंहरत्यावश्यकत्वाय—

तदेतन्मे विजानीहि यथाऽहं मन्दधीरिहः ।

सुखं बुद्धयेय दुर्बोधं योपा भवदनुग्रहात् ॥ ३० ॥

तदेतन्म इति । शास्त्रप्रसिद्धमनुभवारूढपर्यन्तं वक्तव्यम् । विज्ञानीहि ज्ञापय । ज्ञापने प्रयत्नाधि-
कार्यं स्वस्य निरुद्धाधिकारमाह—मन्दधीरहम् । हरेः सुखं स्वरूपं सर्वत्र दुर्बोधम्, भवदनुग्रहाद्बु-
द्धयेयं, हरेः संबन्धि वा पूर्वोक्तम्, सुखं यथा भवति तथा बुद्धयेयं नापि ध्वनमात्रेण बुद्धयते, किन्त्वनुग्रहा-
देवेति तथोक्तम् ॥ ३० ॥

यद्यपि मात्रा गूढतया निर्दिष्टं चतुष्टयम्, तथापि ज्ञात्वा तन्निरूपयतीत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

विदित्वाऽर्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाऽभिजातः ।

तत्त्वान्नायं यत्प्रवदन्ति साङ्ख्यं प्राबोचद्वै भक्तिवितानयोगम् ॥ ३१ ॥

* विदित्वेति । योगो भक्तिः क्रियारूपा ज्ञानं साङ्ख्यं च वेदनम् । तेषां यत्रोपयोगः स्यात्तदग्रे
वक्ष्यते स्फुटम् ॥ १ ॥ चतुर्णां यत्प्रयोजनं सोऽर्थः । विवेचनं तु सङ्घातात् सांख्यकार्यं प्रचक्षते ।
विविक्तस्य तु विज्ञानं ज्ञानकार्यं निरूपितम् । भक्त्या असन्ने तु हरौ तं योगेनैव योजयेत् ॥ २ ॥
एतज्ज्ञानं सामर्थ्यम्—कपिल इति । मातुरिति कथनावश्यकत्वम् । जातस्नेह इति गुप्तकथने हेतुः ।
यत्र मातरि, तन्वा कपिलदेहेनाऽभिजातः । अधिकस्नेहे हेतुः । यद्वक्ष्यति तत्परिगणयति । तत्त्वान्नायं
तत्त्वानामाज्ञाय आर्द्यैर्तिर्बन्ध । उद्देशलक्षणभेदेन, कारणत्वेन, कार्ये चानुप्रवेशेन, बहुधा आज्ञातम्, तस्य
लोके साङ्ख्यमिति प्रसिद्धिः । वदन्तीति प्रमाणम् । भक्तिवितानो योगश्च । प्राबोचदिति ज्ञानं प्रार्थः ॥ ३१ ॥

तत्र भक्तिं लक्षयति—देवानामिति द्वयेन—

श्रीभगवानुवाच ।

देवानां गुणलिङ्गानामनुश्रविकर्मणाम् ।

सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ ३२ ॥

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।

जरयत्साशु या कोशं निर्गीर्णमनलो यथा ॥ ३३ ॥

तस्य च परिकरः सर्वोऽप्यग्रे वक्ष्यत एकादशभिः । एकमनसः पुरुषस्य सर्वेन्द्रियाणां सत्त्वमूर्ती भग-
वति या स्वाभाविकी इति, सा भक्तिरिति । इन्द्रियाणि हि द्विविधानि स्वभावतः 'द्वया ह प्राज्ञापत्वाः'

प्रकाशः।

* विदित्वेत्यत्र । क्रियारूपेति । सेवारूपा । तदिति । साध्यं रूपं भक्तेः स्वरूपम् । मूलस्थमर्थ-
पदं व्याकुर्वन्ति—चतुर्णामित्यादि । तत्प्रयोजनं किमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वन्ति साद्वेन—विवेचनमित्यादि ।
तमिति । आत्मानं च । तथा च, चतुर्णामेतानि चत्वारि प्रयोजनानीत्यर्थः । उद्देशलक्षणभेदेनेति । परी-
क्षायां मूलेऽनुक्तत्वादुभयोरेव ग्रहणम् । भक्तिवितानो योगश्चेति । तेन भक्तिवितानसहितो योगो भ-
क्तिवितान इति मूलार्थो बोधितः । ज्ञानं प्रार्थ इति । तेन ज्ञानं यथा स्यात्तथा अबोचदिति मूलार्थः ।
तेन चतुरोऽप्यर्थानबोचदित्यर्थो भवति ।

इत्यत्र निरूपितानि । एकानि देवरूपाणि, एकान्यसुररूपाणि । 'यान्यलौकिकं वेदोक्तमेव कर्म ज्ञानं वा जनयन्ति, तानि देवरूपाणि; यानि लौकिकं कर्मादि जनयन्ति, तान्यासुराणि । तेषामन्योन्यं स्पर्द्धा । तत्र बलिष्ठान्यासुराणि तैर्देवरूपाणि न स्वकार्ये प्रवर्तितुं शक्नुवन्ति । तानि चेदासन्नोपासनादिना + आसङ्गा(?) दिदोषोन्नितवृत्तानि स्वस्य देवभावं प्राप्नुवन्ति, तदा कार्यतोऽपि देवरूपाणि भवन्ति । तत्र ऋषीणां बहुजन्मान्सादिन्द्रादिदेवानां च देवरूपाण्येवेन्द्रियाणि भवन्ति; ये वा दैव्यां संपदि जाताः, तेषामपि देवरूपाणि भवन्ति, आसुराण्यपि भवन्ति । एकस्मिन्नेव गोलके उभयमपि तिष्ठति । यानि निपिद्वा द्विचिकित्सन्ते, यथाऽमेध्यं दृष्ट्वा तथा कामिन्यामपि दृष्टायाम् । यानि पुनर्निपिद्धे लौकिके च रज्यन्ते, तानि पलाद्विहिते प्रवर्तमानान्यपि न परितुष्टानि भवन्तीत्यासुराणि । तत्र भक्तिर्देवैरेव भवति, नासुरैरिति देवपदेन करणानि निर्मितानि । तेषां परिज्ञानार्थं लक्षणमाह—गुणलिङ्गानामिति । गुणा रूपादयः, तैर्लिङ्गचन्ते, गुणा लिङ्गानि येषामिति । देवरूपाणामिन्द्रियाणामेतल्लक्षणम्, तानि लयविक्षेपशून्यानि । ततो विक्षेपाभावात् न कार्येषु प्रवृत्त्या स्पष्टमुपलभ्यन्ते, नापि लयाभावात् मूढानि पदार्थमपि न गृह्णन्तीत्यपि । किन्तु रूपमात्रं चक्षुर्गृह्णाति पश्यतीति कृत्वा चक्षुरस्तीति ज्ञायते । एवमन्यानि तादृशानि कथं भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—आनुश्रविकर्मणामिति । शुरोर्लघुचरणानन्तरं श्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः, तेन प्रोक्तानि कर्माणि आनुश्रविकाणि; तान्येव कर्माणि येषाम् । लोके दर्शनादिमात्रम्, कार्याणि तु वैदिकान्येव तेषाम् । दैवात् येषामेतादृशानिन्द्रियाणि भवन्ति, तेषां भक्तिर्भवतीत्युक्तम् । किञ्च, तान्यपि कर्मयोगज्ञानादिवहुरूपे वैदिके कर्मणि प्रवर्तमानानि पूर्ववासनयाऽन्यासात् भवन्ति । तेषामपि यदि फलावस्था भवति, तदा सत्त्व एव शुद्धसत्त्वरूपे भगवत्स्वरूपे प्रवर्तमानानि स्वभावतो भवन्ति । सत्त्व इति साङ्ख्यमतानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु गुण्यातीति भगवति स्वाभाविकी वृत्तिरिति भगवच्छास्त्रम् । 'मभिष्टं निर्गुणं स्मृतम्' 'हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्' इत्यादिवाक्यैः सर्वा भगवतः सामग्री निर्गुणौ । एवकारो राजसतागसन्नुदासार्थः । एकमनस इति । एकमेव मनो यस्य । मनोऽपि द्विविधम्, दैवासुरविभेदेन । तत्रासुरं सङ्कल्पविकल्पात्मकं नानामावापन्नं गुणैश्च क्षोभमेति । दैवं तु एकस्वभावापन्नं मननात्मकमेव । इन्द्रियाणि तूमयविधान्येव भवन्तु नाम । कार्यमेवासुराणां बाध्यते । मनसा तु द्वितीयेन न भाव्यमेव, तथा सतीन्द्रियाणां पूर्वोक्ता वृत्तिर्न स्यात् । अत एकमेकस्वभावापन्नं मनो यस्य, तस्यैव भक्तिः । अन्येषां तु यथाकथञ्चिन्क्रियमाणा भगवति खण्डशो वृत्तिरक्षयत्वात् बहुभिर्जन्मभिः पुष्टिं गता, अन्तिमजन्मनि भक्तिरूपां वृत्तिं जनयिष्यतीति, न काऽप्यनुपपत्तिः । वृत्तिस्तनिष्ठता, नतु ग्रहणमात्रम् । साऽपि वृत्तिरौत्पत्तिकी; यथा प्रहादस्य, अन्येषां वा भक्तानाम् । एतावदूरे नाऽस्मिन् जन्मनि साधनसाध्यता, किन्तु पूर्वजन्मवशादेवैवभूतो भवति । अग्रे विशेषं वक्तुं शब्दमाह । अन्मान्तरेण व्यवधानात्पूर्वजन्मवृत्तिर्यच्छब्देन परामृश्यते । फलरूपे जन्मनि सा अनिमित्ता भवति, स्वतन्त्रा, भगवन्निमित्ता वा । भगवतः सकाशात् फलानि निमित्तानि । याऽनिमित्ता सा भक्तिर्भवतीत्युत्तरेण संबन्धः । किञ्च, सा चेद्भगवती

प्रकाशः

+ देवानामित्यत्र । आसङ्गा(?) दिदोषादिति । लौकिकात्यक्तादिदोषात् । विचिकित्सन्ते इति । ग्लानिं प्राप्नुवन्ति । तानि देवरूपाणीति शेषः ।

अग्रिमं श्लोकं व्याकुर्वन्ति—फलरूपे जन्मनीत्यादि ।

भवति, साक्षाद्भगवन्तं विषयीकरोति, भगवद्भाव या पञ्चगुरूपतामापद्यते । पूर्वं सत्त्वरूपे देवे विष्णोः श्रुतिः, सैव जन्मान्तरे भागवती भवतीति वा । पञ्चाग्निविद्याया ज्ञानोपयिकदेहिनिर्दिष्टा, तस्मिन् देहे ज्ञाने जाते मुक्तिर्भवतीति तस्य च ब्रह्मविदो जीवतो, प्रियमाणस्य, गच्छतः, सद्गतस्य च व्यापारा निरूपिता । सद्योमुक्तावपि सायुज्य निरूपितम् । तद्वस्तुतो भक्तानामेव भवतीति सिद्धान्तः, प्रकारान्तरेण प्राप्याऽभिव्यक्त्यभावात् । तथापि भुक्तेः सायुज्यादपि इयं भक्तिर्गणितेत्याह—मिद्वैर्गरीयसीति । सिद्धिपूर्वोक्ता । गरीयस्त्व निरूपयति—जरयतीति । या कोशं लिङ्गशरीरं जीर्णं करोति । वीजात्मकमित्यन्धे । यद्यपि सिद्धावपि कोशजीर्णता वर्तते, तथापि आशु जरयति । अनायासाद्य दृष्टान्त—निर्गर्णमनलो यथेति । न हि भुक्तकवलस्य परिपाकार्यमौर्दव्यत्वेन्यत्साधनं त्रिधीयते, औपधादिकमप्यस्मिमेव यो धयति । एतया मे पदं प्राप्यत इति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

× तादृशभक्तानां ज्ञानिनामिवाऽभिमन्यमानाह प्रकारद्वयेन । तत्र प्रथममाह—त्रिभिर्नैकात्मतामित्यादिभिः । जीवतां साधनावस्था फलरूपा तथा परा । सायुज्यं च तृतीयं स्यादतो नोक्तान्तिमाप्यते ॥ १ ॥ तत्र प्रथमं भक्तानां साधनावस्थामाह—

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ।

येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्ज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥ ३४ ॥

नैकात्मतामिति । इयं हि फलरूपा भक्तिर्ज्ञातव्या । ते भक्ता यावज्जीवन्ति च तावत्फलरूपा भक्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः । फलरूपता तदैव भवति, पदा भजनाद्रसोऽभिव्यक्तो भवति बहुधा । तस्या अभिव्यक्तेर्निर्दर्शनम्, भगवत एकात्मतां सायुज्यरूपं फलं न स्पृहयन्ति । प्रार्थना दूरे । ते भक्तेषु विरला प्रसङ्गात् निरूप्यन्ते । केचिदिति दुर्लभा । तेषां कायबाह्मनोवृत्तिः स्वभावत एव भगवति भवतीत्याह—मत्पादसेवादिना । मम पादसेवायामेव अभिरतिर्मनोवृत्तिर्येषाम् । सर्वतो गत्या भगवत्कार्यं कर्तव्यमिति पञ्चा सेवेत्यर्थः । अन्यत्तु सुखं गमनानन्तरसाध्यम् । इयं मनोवृत्तिर्निरूपिता । कायिकीमाह—मदीहा इति । मत्सम्बन्धिन्येव ईहा चेष्टा येषाम् । तेषां वाचनिकीमाह—अन्योन्यत इति । सर्वे भागवता एकरूपा भगवदीया प्रसज्ज्यासक्तिं कृत्वा, मम भगवतः, पौरुषाणि सभाजयन्ते । अन्योन्यमुक्तान्यतिपौरुषाणि समानयन्ति प्रवृत्तं सुहृष्टा । स्वकार्यनिर्धारविचारहेतोः प्रमाणमेतद्वर्णयन्ति नाऽन्यत् ॥ ३४ ॥

तेषां फलवस्थामाह—

पठयन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।

रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥ ३५ ॥

प्रकाशः ।

× नैकात्मतामित्यत्र । प्रकारद्वयेनेति । ऐहिकपारलौकिकभोगप्रकारभेदेन । स्पृहाभावबोधकश्लोके प्रयत्नात्पर्यं कारिरूपा वदन्तस्तादृशा सद्योमुक्तेः प्रकारभेदे हेतुत्वं स्पृहामावत्स्याऽऽहुः—जीवतामित्यादि । अत इत्यादि । यन्मादेतादृशं तेषामवस्थाप्रथमतस्तदिन्द्रियाणां देहादुत्क्रान्तिदेवतात्वप्रापणं च नोक्तमित्यर्थः ।

५ पश्यन्तीति । ते मे रूपाणि पश्यन्ति, निरन्तरं भगवत्प्राज्ञात्कारो भवति । यथा मित्रैः सह क्रीडन्ति प्रथमतः पश्यन्ति । भगवतो रूपाणि वर्णयति—स्त्रियं णि अत्रुमानि कर्माभरणे येनाम् । अनन वृन्ना चनादौ भगवत्प्राज्ञात्कारो भवतीत्युक्तम् । प्रमत्तानि वज्राणि अरूपाणि लोचनानि येषामिति राममिव नृसिंहमिव पश्यतीत्यर्थः । तेषामिष्टोत्पादनार्थं राजमभावमिष्टानां स्थित्यर्थं च मास्त्विरुमानः प्रकटयन्तीति वा । रूपाणां पश्यन्तीति पश्यन्तीति पश्यन्तीति रूपं कदाचित् सात्मात्कृतं भवति, तेषां तु बहूनि । तानि च दिव्यानि, लौकिकेषु दुर्गा न गृहीतानि । अलौकिकमात्रं यं प्रकटयन्ति तान् प्रत्येकं प्रकटयन्तीति । तथा सति नातिप्रसक्तिः । तेषामन्यदीयव्यावृत्त्यर्थं निदशनान्तःमाह वरप्रदानाति । न ह्यन्येन वरदायुः शक्यते । प्रसन्नाद्व्यादेनेषां यत्प्रकटयमाह—साकं वाच्यमिति । जानन्न एवमेतं एतन्मित्रं लोके भगवता सह स्पृहणीया वाचं वदन्ति, यथा मित्रैः सह इष्टालापा क्रियन्ते ॥ ३५ ॥

ततस्तेषां सायुज्यमाह—

तेर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।

हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमर्षी प्रयुक्ते ॥ ३६ ॥

तैरिति । तेः पृथक्कल्पैरनुभवसमय एवानन्दजनकैः । दर्शनीया अवयवा येषाम् । उदारो विलासः, हासपूर्वकमक्षितम्, वामं मनोहरं सूक्तं वाक्यं च येषाम् । तैर्हृतात्मनो कृणानां वशीकृतोन्द्रियाणां च सा पूर्वोक्ता भक्तिः तामनिच्छताऽप्यप्यधी गतिं सायुज्यं प्रापयति । भक्त्यस्य चतुर्विधपुरुषार्थनिष्ठार्थं चतुरस्रं च साध्यते । तत्र दर्शनीया अवयवा कामपूर्वका उदाग विलासोऽर्पजनकः, हासपूर्वकमक्षितं धर्मजनकम्, वामसूक्तानि मोक्षजनकानि । कामो हि विषयसौन्दर्येण अन्तःशक्त्या च सिद्ध्यति, अतो दर्शनीयेति विशेषणं बहिरलौकिकसौन्दर्यार्थम् । विलासो ह्यर्थस्य नानाप्रकारत्वात् । उदारत्वं तस्य सर्वोपकारकत्वात् । भगवतो हि लीला सर्वेषां सर्वपुरुषार्थदायिनीति भगवत्त्वम् । हासो देहादावध्यासनकः, अन्यथा निरन्तरं धर्मो न सिद्ध्येत । हासपूर्वकं च ज्ञान धर्मजनकमेव । सूक्तं हितकारि, अवधानाशकम् । वामं परमं बन्धदायकमिति । सूक्ष्मा हि गतिरेकरूपा नन्द-वरूपा, रूपाणि चानन्तानन्दरूपाणि, अतएवाऽनिच्छता अतः प्राप्ताऽन्तःकरणन्द्रियाणां च तैराकर्षणम्, सर्वेन्द्रियसुखरूपत्वात् । स भगवान् स्वगृहं गच्छन् तानपि नयति । ते तु इन्द्रियाणि मनश्च नयन्ति । भक्तिस्तु कलावश्यम्भाविनी कालादीनामगम्यमसिद्धमेव भगवदात्मकं कलं प्रयच्छति ॥ ३६ ॥

एव सायुज्यरूपं फलमुक्त्वा सारोक्त्यादिरूपं फलमाह—

अथो विभूतिं मम आवाविनस्तामैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रविष्टाम् ।

प्रकाशः ।

॥ पश्यन्तीत्यनं । नन्वप्रतर्णस्य भगवतः सर्वेषां दर्शननिषेधत्वेन अतिप्रसङ्गात् कथं दिव्यत्वमित्याका ह्यायामाह—तानीत्यादि । यानि दिव्यानि तान्येव भक्त्यर्थं भूमौ प्रकटयति, इति हेतोर्दर्शनस्य भक्त्यर्थत्वे सति तदर्थसर्वगोचरीभावादिभ्यस्तस्य व्यभिचाररूपा अतिप्रसक्तिर्मेत्यर्थः । अन्यदीयव्यावृत्त्यर्थमिति । परार्थलौकिकव्यावृत्त्यर्थम् । रूपादिति स्वब्रूये पञ्चमी । बलक्षणमिति । अन्येभ्यो दर्शनकर्तृभ्यो आविष्टम् ।

श्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेऽश्रुवन्ते नु लोके ॥ ३७ ॥

* अथो इति । सा चेद्विकर्मिण्यमा भवेत्, ततोऽय भिन्नप्रक्रम । अथो मम मायाविनो विभूतिं पुत्र धनादिरूपा स्वर्गादिरूपा च । न तत्र भोग्यमस्तीति मायाविन इत्युक्तम् । सर्वस्याऽपि विषयस्य भगव-
दीयानां भगवदधीनत्वाय पथी । तामित्यलौकिकीं, सर्वलोकप्रसिद्धा वा । ऐश्वर्यमणिमादि । अष्टाङ्गानि य-
स्येति सर्वेश्वर्यप्राप्ति । भगवद्भजनमनु, भगवन्तमनु वा, प्राप्तिः श्रियः सर्वमेव संपत्तिं मोक्षपर्यन्ताम् ।
भागवतीं च भगवत्कृतसम्पत्तिं च । वेत्यनादरे । सर्वमेव वा अ स्पृहयन्ति भद्रां मोक्षसम्पत्तिमपि ।
न यमा भक्तिं पश्यन्त्यस्य प्रयच्छताति यच्चन्यत्र तेषां भोगो न रोचते, तदा वैकुण्ठ एव तेभ्यो भोग
प्रयच्छताः राह-परस्य म तऽश्रुवन्त नु लोक इति । परस्य कालादक्षराच्च । लोके व्यापिवैकुण्ठे । सर्व
मेव श्रियादिकमश्रुवन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु लोकानां कालभयस्य विद्यमानत्वात् 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति' इति स्वस्थानत्यागात्,
किं वैकुण्ठलोके विषयाऽनुभावेनेत्याशङ्क्याऽऽह—

न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे न ह्यन्यन्ति नो मेऽनिमिपो लेढि हेतिः ।

येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥ ३८ ॥

न कर्हिचिदिति । हे शान्तरूपे मात । शान्त रूप यस्येति सर्वदोषविवर्जिते वैकुण्ठे वा । अह-
मेव परो येषां तेन न ह्यन्यन्ति । क्षीणपुण्या नश्यन्ति पतन्ति वा । न वा हेति कालचक्रं तान् लेढि, कालो-
ऽपि तान् न भक्षयति । तत्र हेतु—येषामहमिति । कालस्य यत्र विषयस्तत्र प्रवर्तते । तस्याऽष्टौ विषया—
विषया, देहः, पुत्रा, मित्राणि, गुरुव, सखन्धिन, इष्टदेवता, कामश्चेति । तस्मिन् लोके न एते सन्ति, किन्त्वे-
तेषां कार्यमहमेव करोमि । अत एव तेषामहमेवाऽष्टविधः । न हि कालो मा विषयीकरोति । तेषां मदन्य
कोऽपि नास्ति देहादि । प्रियो हि विषयो भवति । वैकुण्ठस्तु मद्रूप इति तत्राहमेव विषयः । सारूप्य-
स्य च प्राप्तत्वात् देहोऽप्यहमेव । देहेन विषयेषु भुज्यमानेषु प्रवृत्तिं सूयत इति सुता भवन्ति । तत्र वि-
षयभोगेनाऽप्यहमेव भवाभि, पुत्रस्नेहस्तत्रैवमप्येव क्रियते । तत्र बाधोऽपि सखा अहमेव, तत्रत्यानां पुरु-
षाणां मद्रूपत्वात् । एते चत्वार एहिका । पारलौकिकाश्चत्वार । तत्र गुरुत्वं देहा वैकुण्ठे त्वहमेव । गुरो-
पदेशानन्तरं ये तत्र हितार्थं यतन्ते, ते बान्धवा सुहृदः, सुहृत्कार्यं तु तत्रैवैव क्रियत इति । दैव देव
ता, पूज्य, पण्डिताने स प्रयोजकः । फलं चेष्टम् । अतस्तेषां नाशभाव उचित एव ॥ ३८ ॥

ननोऽपि प्रथमा भक्तिं सफला निरूपयति—

इमं लोकं तथैवाऽमुमात्मानमुभयायिनम् ।

आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ॥ ३९ ॥

विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम् ।

भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ॥ ४० ॥

प्रकाशः ।

* अर्धेत्पत्र । अ स्पृहयन्तीति । 'अमानोना प्रतिषेधे' इति प्रतिषेधार्थकम् । 'अपदमसमाप्तमेव बोध्यम् ।

+ इमं लोकांमिति । यै पूर्वोक्ताधिकारगृहितास्तादृशरीरादिरहिताश्च, केवलं पुण्यपरिपाकवशादेवं-
भूता, वक्ष्यमाणप्रकरणेषोपामते, तेषां भवत्यभावात् अहं तान् मृत्योरतिपापम् इति द्वयोः मन्त्रः ।
साङ्ख्यसिद्धान्तस्यात् परित्यागोऽत्र मुख्यः । मुख्ये सिद्धान्ते त्विह लोकादिषु अपेक्षाभाव एव हेतुः ।
त्याज्यान् गणयति । इह लोकस्त्याज्यश्चतुर्धा प्रमाणप्रमेयमाधनफल्भेदेन । ऐहिकानां प्रमाणानि न
प्रमाणानि; यदेषां प्रमेयम्, विषया ज्ञेया ग्राह्या वा, ते न ग्राह्याः; यदेषां फलसाधनम्, यद्वा फलम्,
तदुभयमपि न तेषाम् । यस्त्वेवं करोति, स इमं लोकं त्यजति । तथैवाऽमुं चतुर्धा लोकं त्यजति । उभय-
लोककामी लौकिको वैदिकश्चोभयस्वभावापन्न आत्मा देहादिचतुर्विधः । सर्वत्र त्याग औदासीन्यम् । आ-
त्मानं देहादिकमनु ये पुत्रादयः, चकाराद्द्रव्यपरिच्छेदादयश्च । इहेति सर्वमेव ममतास्पदाः प्रत्यक्षत एव
उपलभ्यन्त इति सूचितम् । रापो धनानि पशवो गवादय । एतान् विस्तृत्य । अन्याश्च अनुक्तान्
प्रतिष्ठादौर्ध्वं धर्मान् । सर्वानिति । सर्वत्र विशेषणम् । चकारादभिमानादि । ननु सर्वत्यागे सर्वं क्रिय-
माणानामुपकाराणामपेक्षितत्वात् कथं निस्तारो भविष्यतीत्याह—मामेवं विश्वतोमुखमिति । अहं हि
सर्वात्मा, मदर्धं यावत् त्यजन्ति तेषामर्धं तावद्रूपे भवामीति । एवं रूप मा ये भजन्ति । विश्वतोमुख-
मिति । नूतनया भगवतो न किञ्चिदकर्तव्यमस्तीति सूचितम् । तत्र भजने साधनं भक्तिरेव । तत्राऽ-
नन्यताऽपेक्ष्यते । परलोकार्थम्, भगवत्कृपांथम्, अन्यार्थम्, भक्तिव्यतिरेकेण, भगवद्व्यतिरेकेण वा, येषा-
मन्यन्नास्ति । मृत्योरतिपापण पुनस्तस्याऽऽत्मनो मृत्युप्रसूतदेहसम्बन्धाभावः । न मुक्तिर्नापि मृत्युमिति सन-
कादय इव तिष्ठन्ति । एवं भेदत्रयं निरूपितम्, सायुज्यम्, वैकुण्ठं, जीवन्मुक्तिश्चेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

मार्गान्तरेणाऽप्येतत् भविष्यतीत्याह च निराकरोति—

नाऽन्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् ।

आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ॥ ४१ ॥

नाऽन्यत्रेति । ' भक्त्यैव तृष्टिमभ्येति विष्णुर्नाऽन्येन केनचित् । स एव मुक्तिदाना च भक्ति-
स्तत्रैव कारणम् ॥ १ ॥ मत् भवोऽन्यस्मात्, तीव्रं संसारात्मकं भयं न निवर्तते । संसारविद्यु-
र्जनादिना, ते च भगवद्व्याख्या भगवत्येव भवन्ति । तदाह—भगवत इति । किं च, संसारे जायते
प्रकृतिगुरुभाष्याम्, तयोर्धो नियामक, तस्मादेव निवर्तन इति युक्तम् । किञ्च—आत्मनः सर्वभूताना-
मिति । आत्मनः तादृशमुत्कारं करोति, नश्योऽन्यस्मा उन्नकरोति स्वार्थ-व्यतिरेकेण । अनो ज्ञानादिरूप-
त्वात् निवर्तकरूपत्वम्, प्रकृत्यादिनिवारकत्वात् पुनः संसाराजननम्, आत्मत्वादप्यहं हितपरित्यक्तं च भग-
वत एवेति अन्यस्माद्भयं न निवर्तत इति युक्तम् । तीव्रमिति शीघ्रमागन्तु, निकटस्थितादेव नियामका-
निवर्तत इति । निकटस्थितत्वमात्मत्वात्सिद्धम् ॥ ४१ ॥

प्रकाशः।

+ इममित्यत्र । देहादिचतुर्विध इति । देहेन्द्रियप्राणान्त-करणाध्यासभेदमिति ।

इति श्रीवृत्तीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे पञ्चविंशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

निरामकत्व नाधयति—

मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात् ।

वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ॥ ४२ ॥

मद्भयादिति भीषास्माद्वातः । तत भीषोदेति सूर्य । भीषास्मादग्निश्चेन्द्र इ मृत्युर्धरति पञ्चमः ॥ १ ॥ ' इति श्रुत्यर्थमाह । मद्भयादेवाऽयं वाता वाति, अन्यथा उभय ममने प्रयोजनाभावात् सर्वत्र सर्वदा न वायात् । सूर्योऽपि मद्भयादेव तपति । शुताबुदेतीत्युक्तम्, तत्रोदयशब्देन तपनमेवोच्यते । अन्यथा ज्योतिश्चक्रगत्याऽप्युदया भवतीति न्यर्थं मय स्यात् । अग्नीन्द्रयो क्रिया नोक्तेति स्वगमाह—वर्षतीन्द्र इति । अन्यथा म्वगृहस्थ जलमिन्द्र कथं व्ययीकुर्यात् । दहत्यग्निरिति । सर्वानेवाऽऽच्छिपदार्था नसम्मतानपि कथं दहेत् । मृत्युरपि दयालु मद्भयादेव चरति, मारयितुं यतते । बाध्याद्युपासनया मृत्युर्दूरीकर्तव्य इति मतमपान्तम् । अन्येन निरार्यमाणोऽपि मृत्युर्न निवर्तते इत्यपि सूचितम् ॥ ४२ ॥

एवमितरनिपेधेन स्वसिद्धान्तं निरूप्य तत्र पूर्वाचार प्रमाणयति—

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ।

क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥ ४३ ॥

ज्ञानेति । ज्ञानवैराग्ये भक्ते सहकारिणी । योगोऽधिकारिविशेषणम् । भक्तिरेव करणम् । क्षेमाय मोक्षाय, स्वरूपसरस्वार्थं वा, मे पादमूलं पादपीठमक्षरं प्रविशन्ति । न विद्यते कुतश्चिद्व्ययस्मात् । प्रवेश हेतु ॥ ४३ ॥

एष सर्वं शास्त्रार्थं निरूप्य स्पष्टपरिज्ञानार्थं कर्तव्यमनुवदन्नुपसहरति —

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः ।

तीत्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरम् ॥ ४४ ॥

एतावानेवेति । पुंसां परलोकार्थं यततामस्मिन् लोके एतावानेव निःश्रेयसोदयः । निःश्रेयस्यैतदयो यस्मात् । मोक्षहेतुरेतावानेव । पूर्वं मनोमूलकः संसार उक्तः, मोक्षेऽपि तदेव निमित्तमुक्तमिति तच्चेद्भवति स्थिराभवति, तदा वृत्तार्थेनेति, तत्स्थिराकरणार्थं भक्तिरेवेत्याह—तीत्रेणेति । शीघ्र फलसाधकेन भक्तियोगेन सर्वप्रतिबन्धहराद्विद्वेन मनश्चेन्मय्यर्पितं सत् स्थिरं भवेत् । एतावानेव निःश्रेयसोदयः । केनाऽपि प्रकारेण भगवति स्थिर मनः परमपुरुषार्थसाधकमिति योगसिद्धान्तः । तत्र भक्तिरेव स्थिराकरणहेतुरिति स्वमिद्वान्तानुसारेणाऽपि भक्तिर्निर्दिष्टा । भागवताऽनुसारेणाऽपि । तस्माद्भक्तिः सर्वत्रादिसम्भवेति सैव कर्तव्येति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवतगुणाधिनीयां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमदल्लभदीक्षितप्रिचिताया

तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायविवरणम् ।

षड्विंशाध्यायविवरणम् ।

* आत्मानात्मविवेकाय षड्विंशे साङ्ख्यमुच्यते ।
तत्त्वानां लक्षणान्यत्र निरुक्तिश्चेयमत्र च ॥ १ ॥
जीवब्रह्मविभागार्थं प्रक्रियाद्वितयं स्मृतम् ।
समारे मूलभावे च पुरुषः प्रकृतिर्भूता ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये उत्तमभक्त्या हृदयप्रविलापनमुक्त्वा, अन्यासा च फल निरूप्य, तां सत्तत्त्वादेव भवन्तीति देवहृतेस्तदसम्भवात् शास्त्रार्थपरिज्ञानार्थमेव तन्निरूपितमिति मत्वा साङ्ख्य तदर्थमेव कथयितुमाह—

श्रीभगवानुवाच ।

अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् ।

यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥ १ ॥

— अयेति । अथेत्यपराधीनत्वाय भिन्न प्रक्रम । साङ्ख्य ते तुभ्यमेवाऽभिधास्यामि । साङ्ख्यस्वरूपमाह—तत्त्वानां लक्षणं पृथगिति । यथाऽन्योन्यसंस्पर्शो न भवति तथा तत्त्वानि लक्षणीयानि । लक्षणैरेवेतरभेदपरिज्ञानमित्यबोचाम । अतस्तत्त्वानां लक्षणं पृथक् पृथक् प्रवक्ष्यामि । नन्यन्त स्थितसंसारस्य बहिःस्थितैस्तत्त्वादिपदार्थैर्जातैरपि किं स्यात्तत्राऽऽह—यद्विदित्वेति । पृथक् पृथक् लक्षणं विदित्वा स्वयं पुरुषः, प्राकृतैर्गुणैराध्यात्मिकतत्त्वैर्विमुच्यते । सङ्घाते विद्यमानस्तत्त्वलक्षणैस्तं पृथक्कृत्य केवलो भवितुं शक्नोति ॥ १ ॥

एतदात्मानात्मविवेचनं यदर्थं तच्च ज्ञानं तुभ्यं कथयिष्यामीत्याह—

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्याऽऽत्मदर्शनम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहारावकृतः प्रकाशः ।

* अथ षड्विंशाध्याय विवरणस्य सगते पूर्वमुक्तत्वात्तानुक्त्वा भगवद्विचारितमर्थान्त्रयं द्वितीयपुरुषार्थं स्फुटीकर्तुमेष सर्वोऽपि विचार इति ज्ञापनाय प्रयोजनमेव मुख्यतया आहु—आत्मेत्यादि । तथा चात्मानात्मविवेको भगवद्विचारितोऽर्थः । सोऽत्र मैत्रेयोक्तावध्यायार्थः । तदर्थमत्र तत्त्वानां लक्षणानि निरुक्तिरुद्देशश्च क्रियत इति शेषः । च पुनरत्र जीवब्रह्मविभागार्थं प्रक्रियाद्वितयं बन्धमोक्षरूपं कपिलाचार्यैः स्मृतोक्तम् । यदीदं द्वयं न स्यात् तदा विभागो न ज्ञायेत । तदाह—संसार इत्यादि । मूलभावे पूर्वरूपापरां पुरुषो मत इत्यन्वयः । तथा च पूर्वाध्याये भक्तेरुक्तत्वात् तद्वद्वेन भक्त्यनधिकारे च, परार्थं तदनुकल्पत्वेनात्र साङ्ख्यमुच्यत इति ताद्विचारेऽन्नाद्विभावो वा एककार्यं न वा सगतिरित्यर्थः । शास्त्रार्थविचारे तु भगवद्गोप्यतत्त्वानामत्र निरूपणान्मा(१)त्राध्यायत्वमिति न कोऽपि मुत्रापि गमय इति सर्वं नुम्यम् ।

— अथेत्यत्र । आप्यान्मिकृतश्चेति । शरीरार्थैर्मानानर्थश्च ।

यदाहुर्वर्णये तत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥ २ ॥

+ ज्ञानमिति । यज्ज्ञानं नि श्रेयसार्थाय पुरुषस्य मोक्ष साधयति, तत्ते वर्णयिष्यामीति सन्ध । नन्वा-
त्माज्ञानात् ससार इति आत्मज्ञानमेव वक्तव्य किमन्येन ज्ञानेत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मदर्शनं यदाहुरिति ।
आत्मनो दर्शनं यस्मात्, आत्मसाक्षात्कारहेतुः, साक्षात्कार एव । तत्स्वरूपतः कारणतश्च ते तुभ्यं वर्णये ।
एतदपि भक्तिवत् हृदयग्रन्थिरपकमित्याह—हृदयग्रन्थिभेदनमिति । हृदये चिदचितोर्ग्रन्थं यस्मात् स
हृदयग्रन्थिः, मोहः, कोशो वा । तस्य भेदनं यस्मादिति । साहच्येन सहितं ज्ञानं सन्ततं साधनमित्युक्तम् ॥२॥

तत्र प्रथमं पुरुषस्य लक्षणमाह—

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥ ३ ॥

× यस्मिन् ज्ञाते इतरभिन्नतया ज्ञानमिति तल्लक्षणं यत्र न भविष्यति, तदेव दूरीकर्तुं शक्यत इति
मुत्पत्तयाऽऽत्मलक्षणम् । पुरुषो लक्ष्यः, आत्मेति लक्षणम् । योऽयमहमत्ययवेधः, देहेन्द्रियान्तं कर्-
णानि लोका ममताम्पदाः, यागादिसाध्या परलोकाश्च । मो(म्बो)पकारि सर्वमेवातति व्याप्नोतीति आत्मा, अ-
स्मत्प्रत्ययवेधः । स एव पुरुष इति । तस्य देहाद्युत्पत्त्या जीवमावापन्नस्योत्पत्तिर्भविष्यतीति तद्यावृत्त्यर्थ-
माह—अनादिरिति । जननसमागमाविर्भावभेदेन भिन्ना काप्युत्पत्तिर्यस्य नास्ति सोऽनादि । तस्योत्प-
त्त्यभावे हेतुमाह—निर्गुण इति । निर्गुणता गुणा यस्मात् । सर्वोत्पादका गुणा, ते चैतत् एवोत्पन्नाः, कस्त-
स्योत्पत्तिं सा ग्रथिष्यति । सुतरामेव निरुत्तिपक्षे गुणसन्धरहित इत्यर्थः । स्वस्य गुणहेतुत्वे, स्वतो वा गु-
णसंस्थाभावे, प्रवृत्तेरेव वा गुणा आत्मन्यादिमत्त्वं साधयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतेः पर इति । न
हि प्रवृत्तिनियन्ता प्राकृतैर्गुणैः संवध्यते, प्रवृत्तेरन्यः प्रवृत्तिसन्धरहितो वा । तत्र प्रमाणमाह—प्रत्यग्धा-
मेति । प्रत्यग् अन्तर्मुखतया धाम स्फूर्तिर्यस्य । अहविचित्रेव इत्यर्थः । नन्वहङ्कारोऽपि तादृशो भव-
तीति चेत्ताऽऽह—स्वयंज्योतिरिति । स्वयमेव ज्योतिः प्रकाशरूपम् । अनेन प्रमाणान्तरं तत्र नास्ति,
नापेक्ष्यत इत्यप्युक्तम् । अहङ्कारस्तु स्वप्रकाशो न भवति, तदुत्तराध्याये वक्ष्यते । आत्मनोऽसाधारण-
धर्मान्तरमाह—विश्वं येन समन्वितमिति । वेनाऽऽत्मना सर्वमेव विश्वं समन्वितम् । तत्त्वानामन्योन्यव्य-
भिचारित्वात्, स्वभावनान्तरभेदा नानात्वात्, एकेन सर्वगतं सम्यक् सन्ध आत्मनैव भवति, नाऽ-
न्यस्येति । सम्यगन्यस्य च तद्वत्गुणोपसंवन्धाभावेन समन्वितमित्येव संसर्गः । अत्र पुरुषस्य आत्मे-
त्येव लक्षणम्, आत्मनः सद्भावात्प्राप्त्यर्थमन्यानि लक्षणानि । अनादिपदेन देहो व्यावर्तितः, निर्गुण-
पदेन प्राकृता सर्वे, प्रवृत्तेरनियामकत्वेन प्रवृत्तिव्यावर्तिताः, प्रत्यग्धामत्वेन फलो व्यावर्तिताः । एव

प्रकाशः ।

+ ज्ञानमित्यत्र । कोऽह इति । लिङ्गशरीरम् ।

× अनादित्यत्र । आत्मस्य पुरुषलक्षणत्वं व्युत्पादयन्ति—देहेत्यादि । अत्रात्मा 'अहमात्मा गुडा-
नंदा' इति वाक्योक्तं विभक्तिरूपेण ज्ञेयः । आदिर्भावेदेनेत्यत्राऽऽविर्भावपदेन यत् प्राक्तन्यं ज्ञेयम् । नाना-
म्वारिति । अनेकविधत्वात् । समन्वितमित्येव संसर्गः इति । एवमकारकं संसर्गं समन्वितशब्दार्थः । म-
ये परीक्षाया अनुक्तवाद्य परीक्षन्ते । अनादिपदेनेत्यादि । प्राकृता इति । महादयः । अस्मादिदे-

चत्वारि पदान्येकं लक्षणं लौकिकम् । स्वयंज्योतिरित्यलौकिकं लक्षणम् । ज्ञाने साक्षादुपयोगिलक्षणं विश्वं येन समन्वितमिति । एवमात्मनस्त्रीणि लक्षणानि । प्रत्यग्धामत्वं देहात्मविवेकात्पूर्वं देहेऽपि भवतीति प्रत्यग्धामेति न देहव्युदासः । तथा प्रकृतेः परे कालादयश्च न व्यावर्तिता भवन्ति, शास्त्रसद्वृत्तद्वेदरपि स्वभावनियामकत्वदर्शनात् ॥ ३ ॥

+ तस्याऽऽत्मरूपस्य पुरुषस्य वस्तुतो निर्लेपत्वात् प्रकृतिनियामकत्वाच्च जीवत्वं सहजं न भवतीति वक्तुं जीवोपाधिमाह—

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।

यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ ४ ॥

स एष इति । स एव लक्षितः कारणत्वेनेतिः पुरुषः, एष आत्मा अहंप्रत्ययवेधः । तस्य कथमेवं विपर्यय इत्याशङ्क्य प्रकृतिरात्मव्यतिरिक्ता साह्चर्यैकदेशिने गते पुरुषवन्नित्या, भगवदीयसाह्चर्ये तु भगवतः शक्तिः, साह्चर्यशब्दं तु न भगवन्तं विपर्ययीकरोति, तत्प्रवर्तकत्वात्तन्निधायकत्वाच्च, अक्षराद्वर्गादेव तच्छास्त्रप्रवृत्तेः, पञ्चधा भगवाननादिरिति । पुरुषोत्तमोऽक्षरं कालः प्रकृतिपुरुषाविति । इदं मतमाश्रित्य यत्र साह्चर्यसिद्धान्तप्रवृत्तिः, न तु प्राकृतम् । तत्र पुरुषस्यैव प्रकृतिनियमनावस्थां परित्यज्य प्रकृत्यधीनावस्थया जीवत्वं तदुच्यते—प्रकृतिमिति । सूक्ष्मा दुर्ज्ञेया कोमलाङ्गी । एष इत्यनेन कामो-

प्रकाशः ।

हापेक्षयाऽनादित्वस्य तेषु सत्त्वाचद्वचावृत्त्यर्थं निर्गुणपदमित्यर्थः । निर्गुणपदे गुणजनकत्वरूपायां देरे प्रकृतावतिव्याप्तिरिति तद्व्युदासायाऽऽहुः—प्रकृतेरित्यादि । मनु प्रथमलक्षणे पदचतुष्टयस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—प्रत्यगित्यादि । तथा च, केवलमनादित्वं काले, गुणजनकत्वं च प्रकृताद्युपपन्नमपि प्रकृताविति ताभ्यां तद्व्युदासादेताभ्यां चैतद्व्युदासात्समुदितमुपाचमित्यर्थः । अत्रैतद्बोध्यम् । प्रकृतेः परः प्रत्यग्धामेति पदद्वयकथने विशेषणदलेन कालवृद्धिप्रकृत्यादीनां विशेषणदलेन देहस्य च व्युदासादनादि-निर्गुणपदे यद्यपि नात्यावश्यकं, तथाप्यनादित्वस्याविकारित्वे निर्गुणत्वस्य चाऽनञ्जन उपयोगस्याऽग्निमाध्यायारम्भ उपपादयिष्यमाणत्वादत्र तत्त्वरूपकथनमात्रपरे । किं चात्र प्रत्यग्धामत्वस्य देहेऽतिव्याप्तिबोधनेन ममात्मेत्यादि पराकर्षणयोऽपि विवेकाभावकृत एवेति न तेनात्मनः प्रत्यग्धामत्वशक्तिरित्यपि ज्ञापितमिति च ।

+ स एष इत्यत्र । जीवोपाधिमिति जीवत्वप्रयोजकं धर्मम् । कारणत्वेनेति । गुणजनकत्वेन । इत्याशङ्क्येति । अस्यामाशङ्क्याम् । अन्वयस्तु इदं मतमाश्रित्येत्यनेन बोध्यम् । साह्चर्यैकदेशिन इति । अनीधरादिसाह्चर्यादिनः । तत्प्रवर्तकत्वादिति भगवतः सात्त्विकप्रवर्तकत्वात् । तथा च, यदि विपर्ययीकृत्यं तदा प्रकृत्यादात्र व्यतिरिच्येत । तथा सति तस्याऽस्य च फलमेदो न स्यादतो भगवत एतत्प्रवर्तकत्वात्तथेत्यर्थः । किंचात्र प्रकृत्यधीनत्वं संसारार्थं पुरुषस्याऽत्र वाच्यम्, तदपि भगवतः प्रकृतिनियामकत्वादनुपपन्नम् । तदाहुः—तन्निधायकत्वादिति । साह्चर्यान्तराद्विशेषं बोधयितुमशक्यां शास्त्रमर्यादामाहुः—पञ्चधेति । कालादियस्याऽनादित्वमत्र स्पष्टम् । पुरुषोत्तमादप्योन्तु गीतायां सिद्धमप्राप्तुमर्हति, प्रकृतेः शक्तित्वं चानुमस्यते—दैवीत्यनेन । अत इदं मतमन्यतो भिन्नम्, तदाहुः—ननु प्राकृतमिति । तत्रेति । भस्तुतसाह्चर्ये ।

ऽप्यस्य प्रथमं भगवदिच्छया संजात इति ज्ञातव्यम्, अन्यथा तस्यामामर्त्तिर्न स्यात् । 'काममय एवाऽयं पुरुषः' इति श्रुतेश्च । अतः कामवशात्तां भगवच्छक्तिरूपां प्रकृतिम्, देवस्य संवन्धिनीम्, मोहिकां बन्धनहेतुभूतगुणमर्यामादौ । विभुः समर्थः तां भोक्तुम् । यदृच्छयेति । सापि भगवत्प्रेरणया स्वयमेव भोग्यत्वेन समागता भोक्तुम् । प्रभोः सा लीलोचितेति तामभ्यपद्यत । उपभोक्तुं तया सहैक्यं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

तयोपभुज्यमानस्याऽवस्थामाह—

गुणैर्विचित्रां सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।

विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥ ५ ॥

गुणैरिति । सा हि गुणैः कृत्वा नित्यनूतना विचित्रा भवति वशीकर्तुम् । सरूपाः प्रजाः सृजतीमिति । पुरुषान्तरङ्गभूतानां चान् स्वसदृशान् करोतीति अंशद्वारा पुरुषे स्वरूपापादनम् । अत एव सर्वेष्वेवांशेषु तद्भावापन्नेषु सस्य स्वयमपि तद्भावापन्नो जात इत्याह—विलोक्य मुमुहे इति । नन्वस्य भगवद्रूपत्वेन नित्यसिद्धज्ञानशक्तिमत्त्वात् कथं तस्या दर्शने मोहः ? तत्राऽऽह—ज्ञानगूहयेति । ज्ञानं हि गूह्ये आच्छादयति । सद्य इति विचारास्फुरणम् । स इति विमुरपि, इहाऽस्यां प्रविष्टः । मोहः स्वरूपविस्मृतिः ॥ ५ ॥

मोहानन्तरं पूर्णो जीवभावो जात इत्याह—

एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।

कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ६ ॥

एवमिति । परा स्यतो भिन्ना या प्रकृतिः, तस्या अभिध्यानेन, तामेवात्मत्वेन मन्यत इति । आत्मत्वेन ज्ञानमभिध्यानम् । सा हि सर्वं करोति, क्रियाशक्तिस्तदीयेति । पुरुषस्य तु ज्ञानशक्तिरेव, सा मोहेन कृशरीमृता । प्रकृतेः कर्तृत्वमात्मनि मन्यते, यतोऽयं पुमान् । लोकेऽपि पुरुषः लीकृतमात्मकृतमेव मन्यते । सा हि गुणैः कृत्वा कर्माणि करोति । तत्फलमुखं कर्तृत्वमात्मनि मन्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मनि कर्तृत्वाभिमान एव संसारमूलमित्याह—

तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् ।

भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ७ ॥

तदस्येति । तत् कर्तृत्वमेवाऽस्य जीवस्य संसृतिः संसरणम् । ततः कर्मभिवन्धः, प्रकृतिपारतन्त्र्यं च । तदपि कर्तृत्वाभिमानकृतमेव, न तु केवलं प्रकृतिकृतम् । तत्सर्वं तस्य स्वामाविकं न भवतीति यत्तुमात्मनो विशेषणानि चत्वारि । स हि चिदानन्दरूपः, भगवदंशरूपत्वात् ऐश्वर्यादियुक्तश्च । दोषामावार्थमकर्तुरिति । ईशस्येति भगवत्संख्यात् । साक्षिण इति चिद्रूपत्वात् । निर्वृतात्मन इत्यानन्दरूपत्वात् । अकर्तुः संसारः, ईशस्य बन्धः, साक्षिणः पारतन्त्र्यम्, निर्वृतात्मनश्चित्तयम् । चकारादुक्तं दुःखित्वं वा ॥ ७ ॥

+ ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामेकाग्र्यत्वात्, उपादानगोचरापेक्षज्ञानवत् एव कर्तृत्वात्, कथमन्यगत कर्तृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।

भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ ८ ॥

कायेति । यद्यपि कर्तृत्वभोक्तृत्वयो सामानाधिकरण्य प्रतीयते, तदुभयोर्मिलितत्वात् कम्य किमिति निश्चेतु न शक्यते, भगवति तु सर्वमूलभूते कर्तृत्व भोक्तृत्वं सहजमेव, तथापि कर्तृत्व प्रकृतिगत भोक्तृत्व पुरुषगतमेव । तत्र वृद्धा प्रमाणम् । कर्तृत्वस्य प्रवृत्तिधर्मत्वे हेतुः—कार्यकारणकर्तृत्व इति । कार्य मधिभूत देह, कारणानीन्द्रियाण्याध्यात्मिकानि, कर्ता अन्तःकरणमाधिदेविस्म । चिद्रूपस्य पुरुषस्य त्रिविधजडभावापत्तौ प्रकृतिरेव कारणम् । न हि निष्कारणमन्योऽन्यद्वदति । भगवदिच्छा कारणत्वेन कल्प्येत यदि त्रिविधा धर्माः प्राकृता न स्युः । प्राकृतत्वे स्वरूपापत्तौ स्वयमेव हेतुरस्तु किं विशेषकल्पनया ? भोगस्तु सुखदुःखसाक्षात्कारात्मक । तत्र 'सत्त्वात्सजायते ज्ञानम्' इति ज्ञानमपि प्रकृतिगत कल्प्येत यदि पुरुषो ज्ञानरूपो न स्यात् । अतः पुरुषसबन्धादेव प्राकृतमपि ज्ञानमित्याह—भोक्तृत्व इति । सुखदुःखानां भोक्तृत्वे पुरुषमेव कारणं विदुः, ज्ञानरूपत्वात् । 'सत्त्वात्सजायते' इति तु सत्त्वोपाधौ पुरुषस्य ज्ञानमुदेतीत्युच्यते, न तु ज्ञान प्रकृते स्वरूप धर्मो वा । न तु प्रथमतः कर्तृत्वम्, तत् प्रकृत्यध्यासेन । प्रकृतिविशिष्टश्चेत् पुनः प्रकृतावध्यस्यते, तदा भोक्तृत्वम् । तथा सति न ज्ञायते किं गत भोक्तृत्वमिति । 'सकृतं भुङ्क्ते' इति वाक्याच्च प्रकृतिगतमेव युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतेः परमिति । न हि भोग्यापत्तौ भोक्तृत्वं भवति । अतो भोगदशायां प्रकृतिनियन्तैव भवति । न हि स्वात्मनो भोगो भवति, अन्य प्रत्येव रसत्वात् । एव कर्त्री व्यामोहिका प्रकृतिः, भोक्ता भोगदशायां प्रकृतिनियामकः, कर्तृत्वे प्रकृतिमुग्धो देहादिभावापत्तौ च पुरुष इत्युभयोर्लक्षणमुक्तं भवति ॥ ८ ॥

तत्र देवहूतिराशङ्कते—

देवहूतिरुवाच ।

प्रकृतेः पुरुषस्याऽपि लक्षणं पुरुषोत्तम ! ।

प्रकाशः ।

+ कार्यकारणेत्यत्र । अन्यगतामिति । प्रकृतिगतम् । तथापीति । 'तयोरेकतरो धर्मः' इति विभागात् । ननु प्रकृताविरोधे कथमेवमुपगन्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायां त्रिदुरिति मूलस्यार्थमाहुः तत्र वृद्धाः प्रमाणमिति । तथा च, दृष्टशुक्ल प्रकृतिपुरुषयोरविषेकेन कर्तृत्वभोक्तृत्वयो सादृश्यम्, ततः पूर्वं तु विरेक—एवेत्यैतिहादह्नीक्रियत इत्यर्थः । न-वेतिहास्य प्रत्यक्षविरोधादुपेक्ष्यत्वमेव कुतो नोच्यत इत्यत आहुः—कर्तृत्वस्येत्यादि । स्वयमेवेति । प्रवृत्तिरेव । तथा च होत्रे अशरीरस्य कर्तृत्वादशने कर्तृत्वमय सघातनिष्ठत्वनिश्चयादैतिहास्योपेक्ष्यत्व नोच्यत इत्यर्थः । तर्हि युक्तितोऽन्येन भोक्तृत्वमपि तस्यामेव कल्प्यमिति चेत्तत्राहुः—भोग इत्यादि । ननु तर्हि समानप्रकरणौघगीतावाक्यविरोध इत्यन आहुः—सत्त्वादित्यादि । अन्यथा भगवानेव 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' इति न वदेत् । यत् पुन श्रुतं 'हीधोमीत्येतत्सर्वं मन एव' इत्यनेन मनोधर्मत्वमुच्यते, तच्च सिद्धान्तभेदात् । न च परमार्थतो विरोधः, सास्यविषय-स्वार्वाचीनत्वात् । अतो न दोषः । भोग्यापत्ताविति । भोग्यरूपत्वापत्तौ । देहादिभावापत्तौ चेति । प्रकृतिमुग्ध इति शेषः ।

ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् ॥ ९ ॥

* प्रकृतेरिति । देहभावे निष्पत्तेः पश्चात्कर्तृत्वम्, देह एव तु कथं निर्वप्येते ? नानात्वाच्च जीवानां स्वतःकरणे जगदानन्त्यम्, हितावकरणम्, असंभ्रवकरणं चाप्येते । अत एतेदुक्तं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं न प्रकृतिपुरुषाभ्यामेव, न तु मूलभूतप्रकृतिपुरुषयोः । अतस्तयोर्लक्षणप्रश्नः । उभयोरपि भगवद्रूपत्वात् न संबन्धो विचारणीयः । पुरुषोत्तमेति तस्मादपि भगवन्तं परमाह परिजानार्थम् । अयं जगतः कारणभूतयोः । उपादानभूतावपि तावेवेत्याह—सदसच्च यदात्मकमिति । कार्यं, कारणं, मोक्षहेतुर्बन्धहेतुर्वा, अलीकं, सद्वा, सर्वमेव—यदात्मकं मूलभूतप्रकृतिपुरुषात्मकम् । अतस्तयोर्जने सर्वं ज्ञातं भवतीत्याशयः । पुरुषस्त्वेक एव । 'पुरुषेश्वरयोरेव न वैलक्षण्यमप्यपि' इति, 'तदन्यकलनापादा' इत्यतो जीवेश्वरावस्थाभेदे नैव भिन्नौ, न तु स्वतः इति । यदेव पुरुषलक्षणं तदेव लक्षणं प्रकृतेरपि । सैव यदि भवेत्, अवस्थाभेदो न स्यात् । सा हि व्यामोहिकैव । भेदे तु यदा तामभिमन्यते, तदा जीवावस्था प्राप्नोति । यदा तु मूलभूता प्रकृतिम्, तदा स्वरूपस्थिता एव जगत्कारणं भवति, प्रवेशभेदेन वा । ते उभे पुरुषसंगते । यथा आकारे कचित् प्रहादि, कचिन्नैति । अतस्तस्यापि मोहकप्रकृतिव्युदासे कारणतुल्यतैव भवति । परं मूलभूतप्रकृतिसंन्याभावात् कर्तृत्वम् । उभयोः संबन्धो यथैवोपपद्यते, तादृश एव पुरुष इति मन्तव्यम् । उभयोर्दृष्टत्वात् जीवानां

प्रकाशः ।

* प्रकृतेरित्यत्र । तत्रेत्यादि । 'कार्यकारणकर्तृत्वे' इति श्लोकोक्ते कर्तृत्व आशङ्क्यते इत्यर्थः । यद्यप्यश्लेषबोधकं पदं मूले स्फुटं नास्ति, तथापि कारणयोरस्येति द्विवचनेन पुरुषे कारणत्वात्तेषां सा बोध्यता इति ज्ञेयम् । तदेव विवृण्वन्ति—देहभाव इत्यादिना । कथं निष्पद्येतेति । देहापत्तेः पूर्वं पुरुषस्याऽकर्तृत्वात् प्रकृतेस्तु जडत्वाद्भयोस्तदजनकत्वे कर्तृत्वाभिमानापादकं पुरुषदेहो हेत्वभावात्निष्पत्तौ नाहर्ताति माव प्रश्रयजम् । यदि च तादृशो जीविनः प्रकृतिमनपेक्ष्यैव कियत इति विभाव्यते, तदा तु दूषणत्रयमित्याहुः—नानात्वादित्यादिना । तथा च, जीवै स्वार्थं करणे जगदानन्त्यम्, मूलपुरुषेण तदर्थं करणे अग्रिमं दोषद्वयम् । असंभ्रवकरणमिति सर्वदा प्रकृतिसम्बन्धं विनैव करणम् । अत इत्यादि । एव दोषत्रयापातात् । एव पराभिध्यनेनोक्तं मूलपुरुषे कथमपि न युज्यते, अतो न तस्य जीवापत्तिः शक्यवचना । अतो जगत्कारणयोरेतद्विषयं लक्षणं वाच्यमिति प्रश्न इत्यर्थः । ननु लक्षणवत्तयोः संबन्धोऽपि कुतो न दृष्ट इत्यत आहुः—उभयोरित्यादि । अतो न दृष्ट इत्यर्थः । एव प्रश्नग्रन्थतात्पर्यमुक्त्वा साङ्ख्यान्तराद्विवेकमुत्तरग्रन्थस्य प्रणालीमाहुः—पुरुष इत्यादि । साङ्ख्यान्तरे पुरुषा बहवः, 'पुरुषपञ्चत्वं व्यवस्थातः' इति प्रवचनसूत्रात् । अन्यत्र च, पुरुषस्य ईश्वरोऽन्यः, तेषां मोक्षसाधकस्य ज्ञानस्य स्वतोऽघटमानत्वेन ज्ञानदत्तपुरुषमपेक्षणात् । तदुभयमप्यत्र न विवक्षितमित्याशयेनैकादशोक्तमेकं मतमत्राहुः—पुरुषेयादि । लक्षणमिति जीवेश्वरयोः स्वरूपलक्षणम् । तर्हि कथमवस्थाभेद इत्यत आहुः—प्रकृतेरित्यादि । सैवेति । पूर्वोऽप्येव । भेदे ॥ इति । अतिरेके तु । उभे इति । मूलप्रकृतिव्यामोहकप्रकृती । तस्यापीति । जीवमावाप-
नस्य प्रवेशमप्यपि । कारणतुल्यतैव । मूलपुरुषतुल्यता । उभयोर्दृष्टत्वादिति अवस्थाद्वयमप्यपि दृष्टत्वात् । ननु जीवानां मूलपुरुषाद्विषयं कुतो नाद्रियते ? तत्राहुः—जीवानामित्यादि ।

पृथक्त्वे श्रुतिस्मृतिविरोध आपद्येत । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे शास्त्रविरोध , अनिमोक्ष , एकमुक्तौ च सर्वमुक्ति , अनिश्चासश्च स्यात् । अत उभय यत एवोपपद्यते तथा मूलपुरुष प्रवृत्तिः द्वय गृह्णातीति मन्तव्यम् ॥ ९ ॥
मूलभूता प्रकृतिं लक्षयति—

श्रीभगवानुवाच ।

यत्तद्विगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ १० ॥

। यत्तदिति । यत्पूर्वमुक्तम्, तदेवैतादृशगुणविशिष्ट मूलप्रकृतिर्भवति । यन्निगुणम्, सा प्रकृति , सत्त्व रजस्तमोगुणाः यस्य मूलभूता । यथा सच्चिदानन्द ब्रह्म, क्रियाज्ञानानन्दा धर्मा अपि भवन्ति । तथा सच्चिदानन्दरूपं प्रधानम्, उद्भूतान्तरगतो गुणा अपि भवन्ति । अव्यक्तम्, न केनापि प्रकारेणाऽभिव्यक्तम्, कार्यमेव तस्याऽभिव्यक्तम्, न स्वयमिति । नित्यं सदैकरूपम् । सदसदात्मकं कार्यकारणरूपम् । प्रधान मुख्यम् । प्रकृतिमिति लक्ष्यम् । प्राहुरिति प्रमाणम् । तस्मादविशेषम् । विशेषा सर्वे गुणकृता तस्या एवाऽतो विशेषवत् । प्रधानमिति लक्षणमेकमेव । प्रधानमिति मुख्य भगवता जगत्कारणत्वेन निर्मितम्, तद्रूप वा । तस्य जगत्कर्तृत्वादिनिर्वाहार्थं भगवत रज पद्मगुणानाह—त्रिगुणादिपदपदै । त्रिविधा हि सृष्टिरन्यथा न भवेत्, यथा भगवत ऐश्वर्यम्, अन्यथा समानेऽपि कर्मण्युत्तरीचगतयो न स्यु । मूलधर्मो एते सच्चिदानन्दाभासा भगवत उत्पन्नाया प्रतिष्ठिता । एव सत्येव मुख्य भवति । यद्यप्येकैकमेव लक्षणम्, तथापि भगवत्त्वाय पठ्यन्ते । अव्यक्तमिति द्वितीयम् । तस्य हि एव सामर्थ्यं न केनाप्यभिव्यक्तं भवति, अन्यथा कालादिनाऽभिव्यक्तावनित्यताया पुन सृष्टिर्न स्यात् । सदैकरूपमिति कीर्तितस्तस्य । यज्वीव-प्रकृतिव्युदासार्थमिति केचिदाहुस्तदुत्तराध्यायेन विरुद्ध्यते, नित्यत्वादुभयोरिति । सदसदात्मकमिति श्री , तच्चैषा शोभा यत्सर्वसत्त्वकमिति । अविशेषमिति ज्ञानहेतु , अन्यथा ससारिणो मुक्ता न स्यु , तस्य सर्वकारणत्वात् । विशेषवदिति सर्वे विशेषाम्तदीया , न तस्य किञ्चिदाश्वर्यकर्ममिति वैराग्यहेतु ॥ १० ॥

प्रधानं लक्षयित्वा प्राधानिकं निर्दिशति—

पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा ।

प्रकाशः॥

‘श्रुतिस्मृतिविरोध इति । ‘स वा एष महानज आत्मा, ’ ‘यस्यात्मा शरीरम्’ इति श्रुतीनाम्, ‘अष्टमात्मा गुडाकेश मनेभूताशयस्थित ’ इत्यादिस्मृतीनां विरोध । तर्हि मोक्षार्थं सौकर्यान्मायावाद एव कुतो नाद्रियेत इत्यत आहु—प्रपञ्चस्येत्यादि । शास्त्रविरोध इति । सत्त्वार्थवादप्रतिपादनमत्र क्रियते, तद्विरोध । शेषं स्फुटम् । एवमत्र पुरुषस्त्वेक एवेत्यारम्भामन्तव्यमित्यन्तेन शास्त्रप्रणाली निरूपिता ।

। यत्तदित्यत्र । पूर्वमुक्तमिति । ‘स एष प्रकृतिं सूक्ष्मा’ इत्यादिपञ्चद्वयेनोक्तम् । यद्येत्यादि । तथा चैश्वर्यस्थानापनमत्र त्रिगुणत्वमित्यर्थः । सच्चिदानन्दाभासा इति । प्रजापेयेताच्छया तेष्वो जपन्य भावापन्ना इत्यर्थः । धीधरमतमाहुः—यादित्यादि । तत्राऽम्बरसमाहुः—तादित्यादि । उभयोरिति । जीवम-कृतिमूलप्रकृत्यो ।

एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं त्रिदुः ॥ ११ ॥

पञ्चभिरिति । प्राधानिकं गणं चतुर्विंशतिकं प्राहुः । चतुर्विंशतिभेदभिन्नम् । चतुर्विंशतीनां समुदायं प्राधानिको गणः । विदुः इति प्रमाणम् । चतुर्विंशतिसङ्ख्यासिद्धिर्ये, तान्याह गणश्च—पञ्चभिः पञ्चभिर्गृह्येति परिज्ञानार्थम् । एतच्चतुर्विंशतिभेदभिन्नं जगत् ब्रह्मैव । चतुर्भिर्दशभिरिति । चतुर्णां प्रवर्तकत्वात् प्रथमं निर्देशः । साङ्ख्यशाम्भत्वात् सङ्ख्यैव पूर्तिः ॥ ११ ॥

तानि नामतो निर्देशति—

महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुतमः ।

तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥ १२ ॥

— महाभूतानीति । प्रथमं पञ्चसङ्ख्यापूरकाणि महाभूतानि । एकारेण दिगादीनामाकाशादिव्यन्तर्भावः सूचितः । तानि गणयति—भूरित्यादि । अग्निस्तेजः, आग्नेरेव वा । सौरादीनि तेजासि अभावन्तर्भवन्तीत्येके । मगधत्तेज इत्यपरे । मरुद्वायुः । नभ आकाशम् । तन्मात्राणि शब्दादीनि । तावन्ति पञ्चैव । म्बरा सर्वे शब्दमध्ये । गन्धादीनि गन्धस्वरूपस्पर्शशब्दा । मे मतानीत्यस्मत्सिद्धान्ते गन्धादीनां तन्मात्रत्वम्, अन्येषां मते गन्धादयो गुणाः भूतेभ्य उत्पद्यन्ते, भूतसमवेता इति ॥ १२ ॥

दशसङ्ख्या पूरयति—

इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृशस्रसननासिका ।

वाक्करो चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ॥ १३ ॥

इन्द्रियाणीति । ज्ञानेन्द्रियाणि प्रथमं गणयति । श्रोत्रं शब्दग्राहकम् । त्वक् त्वग्निन्द्रियम् । दृक् दृष्टिः, चक्षुरिति यावत् । रसनेन्द्रियम्, प्राणेन्द्रियञ्चेति । वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि । मेढ्रं गुदम् ॥ १३ ॥

चतुष्टयं गणयति—

मनो बुद्धिरङ्काराश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।

चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥ १४ ॥

मनो बुद्धिरिति । ननु पर्याया एते इत्याशङ्क्याऽऽह—अन्तरात्मकमिति । एकमेवान्तरात्मकमन्तःकरणं मनोबुद्ध्यादिभेदेन चतुर्धा लक्ष्यते । एकस्याऽनेकधा लक्षणे हेतुः—लक्षणरूपया वृत्त्या भेदो लक्ष्यत इति । वृत्तिभेदादङ्गं, वृत्तिश्च लक्षणरूपः । व्यावर्तक इति लक्षणं, सामान्यवृत्तेर्भेदकत्वाभावात् ॥ १४ ॥

नवमं चतुर्विंशतिभेदभिन्नं गणितं, जैवरश्च गणनीयं इत्याशङ्क्याऽऽह—

एतावानेव मद्गतातो ब्रह्मणः सगुणस्य ह ।

प्रज्ञाप्रभः

— महाभूतानीत्यत्र । आवागादिष्विति । तदमादिशब्दो 'द्विरागवागादिभ्यः' इति प्रत्ययान्तप्रत्ययस्यार्थः । गन्धादीनां पादितोऽपि नन्दः न यीधरीयः नैव गन्धाऽप्याख्यातं वात्, क्षणेऽप्येव इति शेषः । स्वरा इति । उदात्तादयो निष्ठागदवधः ।

सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः ॥ १५ ॥

एतावानेवेति । सगुणस्य ब्रह्मण एतावत्येव सङ्ख्या । शब्दे 'एतावानेव वा सङ्ख्यात । मगुणस्य ब्रह्मणः सन्निवेश । सम्यक् निवेशो नाम असम्भावितान्यप्रवेशे स्वधर्मवत्तया निरूपणम् । नन्वस्ति कालोऽधिकस्तत्राऽऽह—यः कालः प्रोक्तः, स पञ्चविंशकः । प्रकृत एवेत्यर्थः । प्रकृते प्रथमो भावः कालः, अन्यानि चतुर्विंशतिरिति ॥ १५ ॥

एवमेकदेशमतेन कालं निरूप्य पुनरेकदेशमतेन निरूपयति—

प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् ।

अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः ॥ १६ ॥

प्रभावमिति । केचित्पौरुष प्रभावः कालः प्राहुः । पुरुषस्य धर्मः कश्चित्, सामर्थ्यविशेषो वा । तथात्वे हेतु—यतो भयमिति । अस्मात् कालालोके भयं भवति । कस्य भयमित्याशङ्क्याऽऽह—अहमिति । अहङ्कारेण यो विमूढो बध्नि, आत्मानमेवाहङ्कारमन्यते । अहङ्कारविमूढत्वे हेतु—कर्तुरिति । यः कर्मादिकर्ता, सोऽहङ्कारविमूढो भवति । कर्मकर्तृत्वेऽपि हेतु—प्रकृतिमीयुष इति । यन्तु प्रकृत्या सह ऐक्यमाप्य कर्माणि करोति, पश्चादहङ्कारेण मूढो भवति, तस्य कालाद्वयं भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वमते कालं लक्षयति—

प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ! ।

चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः ॥ १७ ॥

प्रकृतेरिति । गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः । प्रकृते सवन्धिनो ये गुणा सत्त्वादयः, तेषां साम्यं गुणक्षोभात्पूर्ववत्स्था । स च क्षोभात्पूर्वं निर्विशेषः । मानशीति सन्निधेन महत् उत्पन्ना अलौकिकजानातीति । एतादृशस्य यतश्चेष्टा, स कालः । कालादेव गुणानां क्षोभः । स कालो भगवानेव, रूपपञ्चकमध्ये गणनात् । ननु भगवतः काल इति संज्ञा कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—इत्युपलक्षित इति । कल्पत्यत्वात्कल्पतीति । सर्वो हि प्राणी येन रूपेण कृत्वा सर्वमाकलयति, मृत्युभीत एव हि सर्वमाकलयति । अतः काल इति भगवानेवोपलक्षित उपलक्षणविधया बोधितः । न हि काल इति साक्षाद्भगवन्नाम, किन्तु प्राणिना बोधनहेतुत्वेन निरूपित इति ॥ १७ ॥

एवं कालं भगवद्रूपत्वेनोक्त्वा तस्योपलक्षणतां निरूपयति—

अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो वहिः ।

समन्वैत्येण सत्त्वानां भगवानात्ममायया ॥ १८ ॥

—अन्तः पुरुषरूपेणेति । एक एव भगवान् सर्वप्राणिनामन्तः पुरुषरूपेण वर्तते, वहिः कालरूपेण, अन्यथा भगवतो व्याप्तिर्न स्यात् । वहिर्मुखान् कालरूपेण भक्षयति, अन्तर्मुखान् पुष्पेणाप्याययतीति ।

प्रकाशः ।

—अन्तरित्यत्र । वहिः काल इत्यादि । इदमेव प्रमेयम् 'वीर्याणि तस्याऽस्मिन्निर्देहमानानाम्' इत्यनेन दशमस्कन्धे राज्ञोऽनूदितं ज्ञेयम् । किंच प्रकृते 'वृद्धिः कारणयोरभ्य' इत्यनेन जगत्कारणतया ५८

अत एव सत्त्वानां सर्वेषां भगवान् स्वमायया सर्वमभनसामर्थ्येनोभयविधो भूत्वा, समन्वेति सम्यगन्वयं प्राप्नोति । बहिः काले लयं प्राप्नोति, अन्तः पुरुष इति । कालो भयजनकः, अभयरूपश्च पुरुष इति विशेषः ॥१८॥

एवमुद्देशेन तत्त्वानि निरूप्य उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणान्याह—

दैवात् क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् ।

आधत्त वीर्यं साऽसूत महत्तत्त्वं हिरण्मयम् ॥ १९ ॥

दैवादिति । प्रथमतश्चित्तस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्याऽऽधिदैविकादिभेदान् निरूपयतां लक्षणान्युच्यन्ते । आदावुत्पत्तिः, तत् आध्यात्मिकस्य लक्षणम्, तत् आधिदैविकस्य, तत् आधिर्मातिक्रम्येति । एवमेकं पदार्थं त्रयैर्विचर्यते । तत्र प्रथमं महत्तत्त्वस्योत्पत्तिमाह—दैवात् कालात्, क्षुभिता धर्मा यस्या सा पुरुषस्य योनिः क्षेत्रम्, तस्या परः पुमान् प्रथमपुरुषो वीर्यमाधत्त, यथा स्वभार्याया पुरुषः । तस्येन्द्रियाणि भगवत् इवाऽऽनन्दमयानि, रेतस्तु सच्चिदशः । चिदश एवेत्येके, सदशस्तु प्रकृते सकाशात् सवध्यते । तत् सा प्रकृतिः महत्तत्त्वमसूत । तस्य शरीरं हिरण्मयम्, यथा सूर्यान्तर्गतस्य नारायणस्य । आनन्दसंसारैक्ये हिरण्यरूपता भवति ॥ १९ ॥

आध्यात्मिकं लक्षयति—

विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः ।

स्वतेजसाऽपि वत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः ॥ २० ॥

विश्वमिति । स हि महान् सर्वजगत्प्रसवहेतुः, विश्वाधारत्वं तस्य लक्षणम् । ब्रह्माण्डस्याऽप्यशतो भवतीति कूटस्थ इत्युक्तम् । प्रवृत्तिव्युदासार्थम् जगदङ्कुर इति । यथा वृक्षस्य प्रथमावस्था अङ्कुरः, तथा जगतः । स हि विश्वमात्मगतं व्यनक्ति । तत् किं कुर्वन्नित्याकाङ्क्षायामाह—स्वतेजसा आत्मप्रस्वापनं तमः पिबन्निति । येन तमसा पूर्वं महत्तत्त्वं प्रस्वापितं लयं प्रापितमासीत्, तन्मूलभूतं तमं महत्तत्त्वेन पीयते, अन्यथा जगत् केनापि प्रकारेण नाऽभिव्यक्तं स्यात् । अस्य महत्तत्त्वस्य माहात्म्यत्रयमुक्तम्—जगत्प्रकाशकत्वेन, जगज्जनकत्वेन, अतिसमर्थतमोनाशकत्वेन च । त्रीण्यप्येतानि लक्षणानि कारणगुणत्रयसूचकानि सान्निवक्राजसतामसानि क्रमेणैव ॥२०॥

आधिदैविकं लक्षयति—

यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।

यदाहुर्वासुदेवारयं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥ २१ ॥

प्रकाशः ।

वृष्टः, तस्य कारणतानोपकाररूपमुत्तरमिदमेव पदम् । ‘विश्वं येन समन्वितम्’ इति ज्ञानोपयोगिन्लक्षणस्य पूर्वमुत्तरेऽपि पुनरेक्षणप्रश्नेन तदनवबोधमवगत्यात्र समन्वयोपपादनादिति ।

— यत्तदिति । तस्याऽऽधिदैविकं रूपम्—वासुदेव इति । वासुदेवाविर्भावस्थानत्वात् । वसुदेवे आविर्भावतीति वासुदेव । विशुद्धं सत्त्ववसुदेव, तदेवाऽस्याऽऽधिदैविकं रूपम्, यत्सर्वोपास्यत्वेन प्रसिद्धम् । तदेवैतत् । सत्त्व गुणो यस्य । सत्त्वस्यापि सत्त्वम्, तस्य रूपत्रयमाह सच्चिदानन्दत्वाय । तत्र सद्रूपतामाह—स्वच्छर्मतिनिर्मलम्, शान्त चिद्रूपम्, ज्ञानमेव हि शान्तरूपम्, भगवतः पुरुषोत्तमस्य पदमानन्दरूपम् । एवं सच्चिदानन्दरूप सत्त्वस्य सत्त्वम् । तच्चित्तम्, सर्वेषु प्राणिषु चेतनारूपेण स्थितम् । तस्योपासनार्थं नामान्तरमाह—यदाहुर्वासुदेव इत्ययमिति । वासुदेव इत्याख्या यस्य । वासुदेवशरीररूपत्वात्, वासुदेवाधारत्वाद्वा । यस्मादिति विग्रहः । आहुरिति प्रमाणम् । ननु चित्तस्य तादृशस्योत्पत्तिर्नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—तन्महदात्मकमिति । महत्तत्त्वरूपमेव चित्तम्, तेन महदुत्पत्त्यैव तस्योत्पत्तिरुक्तैत्यर्थः ॥२१॥

आधिभौतिक लक्ष्याति

स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।

वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा ॥ २२ ॥

* स्वच्छत्वमिति । स्वच्छत्वं निर्मलत्वम्, अविकारित्वं सर्वविकारराहित्यम्, शान्तत्वं ज्ञानरूपत्वम् । बुद्धिमनोऽहङ्कारव्युदासार्यं त्रीणि विशेषणानि । बुद्धिज्ञानरूपाऽपि विषयाकारेति न स्वच्छा, चित्तं तु निर्विषयं केवलमावबोधरूपमिति स्वच्छम् । मनस्तु विकारात्मकं स्पष्टमेव । शान्तत्वं नाहङ्कारस्य, सात्त्विकाहङ्कारस्य तथात्वेऽपि पदार्थस्यैकत्वात्, शान्तघोरविमूढात् केवलशान्तत्वं व्याप्यते एव । अत एव चेतसो वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तम्, नैता वृत्तयोऽहङ्कारादेर्भवन्ति । ननु चित्तमपि बुद्ध्यादिभिर्विषयग्रहणे क्लृप्तं जायते, अन्यथा तन्निरोधे यत्नो न कर्तव्यः स्यात् । अत आह—यथाऽपामिति । यद्यपि केनतराद्वा द्योऽप्यपा भवन्ति, तथापि न तासां सहजस्वभावोऽयम्, किन्तु वाय्वादिकृतम्, स्वभावतो निर्मलमेव । अत एव परा प्रकृतिरपा स्वच्छैव । लक्षणं त्वकृत्रिमम्, औपाधिकास्तु कृत्रिमा । न हि कदाचिदपि प्रथिवी निर्मला भवति, वायुर्वा विकाररहितो भवति, तेनैव वा शान्तं भवति । अतस्तत्सम्बन्धे अपा तत्तद्वापपत्तिः ॥२२॥

+ अहङ्कारम्योत्पत्तिपूर्वकं पूर्ववल्लक्षणान्याह—महत्तत्त्वादिति चतुर्थं —

महत्तत्त्वादिकुर्वाणान्भगवद्दीर्घसंभवात् ।

क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत ॥ २३ ॥

त्रिकुर्वाणात् कारोमुत्पात् । कालेन हि गुणक्षोभे विकृतं सत् कार्यमुत्पादयति । न केवलं विकारमात्रेण, किन्त्वन्तर्भगवच्छक्तिरपि सार्वजनिकाऽपेक्ष्यते । तदाह—भगवद्दीर्घसंभवादि । भगवद्दीर्घसंभवा यस्मिन् । नहि जले मथ्यमाने तत्राऽविद्यमानं घृतमुत्पद्यते, किन्तु दुग्धे दध्नि वा । अनेनैव चैनाशिकप्रक्रिया

प्रकाशः ।

— यत्तदित्यत्र । यस्मादिति विग्रहः इति । वासुदेव इत्याख्या यस्मादिति विग्रहः इत्यर्थः ।

* स्वच्छत्वमित्यत्र । स्यादादिन्यच्छादिनाशितवृत्तिकत्वचित्तत्वमिति चित्तस्य लक्षणं सिध्यति ।

+ महत्तत्त्वादित्यत्र । पूर्वं महत्तत्त्वम्योत्पत्तिकथनं एव भगवद्दीर्घसंभवात्त्वस्य ज्ञातव्येऽपि पुनस्तदनुवादस्य यत्प्रयोजनं तदाह—न केवलमित्यादि । तथा च भगवद्दीर्घसंभवात् तत्र विद्यमानत्वादेव सर्वं साधिदानन्दात्मकं कार्यं तत् उत्पद्यत इत्यर्थः । भगवद्दीर्घसंभवत्वकथनस्य प्रयोजनान्तरमाह—अनेनेत्यादि ।

निराकृता, अन्यथा सर्वस्मादेव सर्वं जायेत । स्वभावस्य नियामकत्वे तु स्वभावस्याऽपि तथात्वे प्रमाणं वक्तव्यम् । अचेतना हि सर्वं निय-तु शक्या, ईश्वर एव केवलमनियम्यः । शास्त्रतः स्वभावस्यान्यथाभावोऽपि नोपपद्येत । पटादौ तन्त्वादिसामग्री, चिन्तामण्यादयश्च कारणत्वेन कल्प्यमाना व्यभिचारिणः स्युः, अतो भगवच्छक्तिरेकैव सर्वभवनरूपा, प्रतिनियता समुदाये, प्रत्येकं वा, यत्रैवावतिष्ठते भगवन्नियमात्, तत एयोत्पाद्यत इति युक्तं भगवानेव तथाऽऽविर्भवतीति न वैनाशिकग-धोऽपि । श्रुतिरपि संवादिन्यत्र,

प्रकाशः

कथं निराकृतेत्याकाङ्क्षायां बाधकतर्कोक्तिमुखेन तत्प्रकारमाहुः—अन्यथेत्यादि । अयमर्थः । वैनाशिक-प्रक्रिया ह्याकास्मिकप्रक्रियैरुद्देशः । आकास्मिकत्वं तु चतुर्धा विकल्पोदयनाचार्यैर्दूषितम् । ' हेतुभूति-निषेधो न स्नातुपाख्यत्रिधिर्न च । स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः' इति । अनुपाख्यविधिर्नाम अलीकादेव सर्वं जायत इति विधिः । वैनाशिका बाह्यास्तेषामिय प्रक्रिया, विनाशरूपादभावादसत एव सर्वं जायत इति । दूषणन्तु अभावस्याऽलीकस्य च सर्वत्र सुलभत्वात् सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिः । दृश्यते हि तन्तुस्यः पटस्य, मृदो घटस्य, निम्बवाज्जगन्निम्ब्येति नियतावधिकत्वम् । अतो भगवद्दीर्घसम्भत्व-कथनेन नियतावधिकत्वरोधनात् सा निराकृतेत्यर्थः । नन्वेव वादान्तरं निराकृतं भवति, न तु स्वभाव-वादः । अयं कान्तसन्निधौ लोहस्य परिभ्रमणे मणिस्यभायस्येव नियामकत्वदर्शनात् । अवधिनियमाभावे तु सर्वमाकर्षयेत् । एवमेकत्र स्वभावस्य विधिनियामकत्वे दृष्टेऽन्यत्रापि तत्तत्स्वभाव एवाऽवधिनियामकोऽस्तु । तथा सति न सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिरिति किमर्थं भगवद्दीर्घस्य तत्र स्थितिकथनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—स्व-भावस्येत्यादि । यद्यपि प्रदर्शितोदाहरणे प्रत्यक्षं मानम्, तथापि न तेन स्वभावस्यावधिनियामकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं शक्यम् । सर्वदा कुसुमरहितत्वेन निश्चितस्वभावेव्यवस्थेषुकाण्डादिषु देशराजादिभक्ते कर्पुकदारि-द्र्यादौ च (भावे) भाविन्यात्पाचितकुसुमदर्शनेन व्यभिचारात् । यदि च तत्र जीवादृष्टं वा, कालो वा, अन्यद्वा सहकारित्वेनेष्यते, तदा तु हेतुपादापाताद्भ्रम एव स्वभाववाद इति तस्यावधिनियामकत्वे प्रमाण-मन्यद्वक्तव्यम् । तत्र हेतुः—अचेतना हीत्यादि । अचेतनत्वेन नियम्यत्वेन व्याप्तेः स्वभावस्याऽपि नियम्य-त्वेन नियामकस्याऽऽनयकत्वादिति । किं बहुना, अचेतनमधिष्ठाय चेतना अपि नियम्यता यान्तीति किं पक्षव्यन्तेषु । तदाहुः—ईश्वर एतेत्यादि । तथा चोक्तप्रत्यक्षानुमानाभ्यां न स्वभाववादनिर्वाह इत्यर्थः । नन्यप्यं व्याप्तिर्न सार्वत्रिकी, हीरके पृथिवीत्वलोहरेख्यत्वयोरिव षचिद्व्यभिचारस्य संभाव्य-मानत्वादित्यतो दूषणान्तरमाहुः—शास्त्रत इत्यादि । धन्यावकेशिप्रभृतिषु पुत्रफलराहित्यं पूर्वं स्वभावतो दृश्यते, ततः पुत्रेष्टितमशान्त्यादिरूपे कर्मणि कृते पुत्रफलानि च दृश्यन्ते । यदि सा व्याप्तिर्न स्यात्तदा शास्त्रतः सोऽन्यथाभावो युक्तिवाधितः स्यादित्यर्थः । सार्वजनीनत्वाय दूषणान्तरमाहुः—पटादावित्यादि । स्पष्टम् । ननु गाम्नु स्वभाववादः, तथापि तत्र तत्र तत्तत्प्रागभावस्य सत्त्वान् स एव स्वभावस्याऽवधेः नियामकः । भविष्यतीत्यर्थवैनाशिकमतमेवाऽऽदरणीयमिति चेत्, कारणवस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्य वस्तुमग्नयस्यात् । वस्तुमग्नयस्यात्तज्जननानुगमनस्य तस्य कारणवस्थातोऽनिरुक्ते मानाभावात् । इदं यथा तथा निरूप्येत्तु नादितमिति नात्र विम्वरः । कारणत्वं च वस्तुनो भगवत एवेति सर्वत्र तच्छक्यं च वार्यमिति । तदेतदनिर्गमयाहुः—अत इत्यादि । एवमङ्गीकारस्य गुणमाहुः—श्रुतिरपीत्यादि । सा तु

अन्यत्र श्रुतिविरोधश्च, तस्मान्मुक्तमुक्तम् भगवद्भिर्यसम्भवादिति । ज्ञानप्रधानान्महत्त्वात् क्रियाशक्तिरहङ्कार उत्पन्न । स च त्रिविधः । उत्पत्त्यैव तथैव समपद्यते । क्रिया हि भेदिका कारणभूतं गुणत्रय कोर्षे भिन्नतथैव उत्पादितवती ॥२३॥

आध्यात्मिकस्वरूपमिव तान् भेदान् गणयति—

वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्च यतो भवः ।

मनसश्चैन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥ २४ ॥

* वैकारिक इति । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसन्तामसश्च । आध्यात्मिके गुणा एव सधर्मा लक्षणानि । यत्स्त्रिविधान्मनस इन्द्रियाणां भूतानां च सम्भवः । महतामिति तन्मात्राणाम् । महतामपि कार्यजननमपि लक्षणम् । मनः प्रभृति कार्यजननसत्त्वादिगुणवत्त्वं वा लक्षणमव्यभिचारात् ॥ २४ ॥

आधिदैविकं लक्षयति—

सहस्रशिरस्तं साक्षाद्यमनन्तं प्रचक्षते ।

सङ्कर्षणारूपं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् ॥ २५ ॥

* सहस्रशिरसमिति । यथा पूर्वं वासुदेवः, तथाऽत्र सङ्कर्षणः । स्वभावतोऽयं तामसः प्रलयकर्ता च । अहङ्कारेणोत्पादितं नाशकमेव । तस्याऽनेकघोत्पत्तिजापनार्यं देवतायामनन्तानि शिरासि निरूप्यन्ते—सहस्रशिरसमिति । सुखभेदा वा, 'सहस्रसमितः स्वर्गो लोकः' इति श्रुते । अत एवाहङ्कारेण काल-निरूपितकर्माणि सफलान्यनन्तानि । अनन्तशब्द काले, सङ्कर्षणे, शेषे च प्रवर्तते । प्रचक्षत इति प्रमाणम् । सात्त्वता यं सङ्कर्षणारयं प्रचक्षत इति सम्बन्धः । सा काचिदन्या देवता भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—पुरुषमिति । पुरुष एव सङ्कर्षणः, न मूलभूतः कालः । तस्य त्रिविधाहङ्काराधिष्ठातृत्वात् रूपत्रयमाह—भूतेन्द्रियमनोमयमिति । तत्र विद्यमानानि भूतेन्द्रियमनासि काये आविर्भवन्ति । मयत्प्रत्ययः प्रत्येकमभिसम्बन्धयते । प्राप्नुयें चाऽयम् ॥ २५ ॥

प्रकाशः ।

श्रेताभ्रतरोपनिषदि पठ्यते । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति, 'किं कारणं ब्रह्म, कुत स्म जाता जीनाम, केन क्व च मम्प्रतिष्ठः । अधिष्ठिता केन सुरेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यरस्याम्, इत्युक्त्वा प्रश्नमुक्त्वा व्यवस्थानिर्णयं च प्रतिज्ञायाऽपि पठ्यते । 'कालः स्वभावो नियतिर्यदहङ्कारा भूतानि यानिः पुरुष इति चिन्त्यम् । सयोग एषा नत्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुरादुःखहेतोः' इति । अस्या त्वचिकारस्य भावाहङ्कारात्मिकपरमाणुप्रकृतपुरुषरादान् चिन्त्यमित्यनेन दृष्ट्यतयोक्त्वा सर्वसयोगेन कार्योत्पत्तिवादमप्यभेदार्थेन पठ्यते 'ते ध्यानयोगे तु ता अपश्यन् देवात्मनःशक्तिं मृगुणैर्निगूढाम्' इति । तथा चैतद्विरोधाद्वादान्तराणि नाट्यन्त इत्यर्थः । फलितमाहुः—तस्मादित्यादि । तथैवेति । त्रिमकारक एव । तत्र हेतुमाहुः—क्रियेत्यादि । क्रियेति । उत्पादिका क्रिया ।

* वैकारिक इत्यत्र । सधर्मा इत्यादि । उत्पादकत्वधर्मसद्विद्या । यत् इत्यादि । तथा च, कार्यानुगतमेव लक्षणमित्यर्थः ।

* सहस्रेत्यत्र । उत्पादितमिति कालाभिरुद्धरूपम् । तथा तज्जननमपि तल्लक्षणमप्यत्र सङ्कर्षणपदेन सूच्यत इत्यर्थः । सुखभेदा वेति । तेन साहचर्यमवर्जनकन्यमपि तल्लक्षणमिति सूचितम् ।

आधिभौतिकं लक्षयति—

कर्तृत्वं कारणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ।

शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः ॥ २६ ॥

कर्तृत्वमिति । कर्तृत्वं प्राणिषु विद्यमानहङ्कारस्य सात्त्विकस्य लक्षणम्, कारणत्वं राजसस्य, कार्यत्वं तामसस्य । एतद्वर्मपुरःसरं लक्षणम् । धर्मपुरःसरमाह—शान्तघोरविमूढत्वमिति । शान्तत्वं सात्त्विकस्य स्वरूपलक्षणम्, अत एवाऽहङ्कारेण शान्तिप्रयोजिका । घोरत्वं राजसस्य, विमूढत्वं तामसस्य । निरहङ्कारस्य नैते भावा उत्पद्यन्ते । अत एव भगवत्परस्मितयविलक्षणो भवति । चेति विकल्पार्थः । अहङ्कृते-रहङ्कारस्य । भौतिकस्य दुर्बलत्वात् स्मृतिम् ॥ २६ ॥

मनस उत्पत्तिमाह—

वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ।

यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भवः ॥ २७ ॥

× वैकारिकादिति । अद्वैतोत्पत्तिराध्यात्मिकलक्षणं चाद्वैत । चरणत्रयेणाऽऽधिदैविकलक्षणम्, चरणं चाऽन्यत् । वैकारिकात् सात्त्विकात्, विकुर्वाणात् कालकृतगुणशोभयुक्तात् । भगवद्दीर्घसम्भवादिति सर्वत्राऽनुसन्धेयम् । सात्त्विकस्य विकारो न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुनरुक्तम्—विकुर्वाणादिति । मनसो दुष्टत्वमसमयत्वं वाऽऽशङ्क्य तन्निराकरणार्थं तत्त्वपदप्रयोगः—मनस्तत्त्वमजायतेति । तस्याऽपि आध्यात्मिकस्य कार्यस्वरूपलक्षणे आह—यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यामिति । सङ्कल्पविकल्परूपत्वं स्वरूपलक्षणम्, कामजनकत्वं कार्यलक्षणमिति ॥ २७ ॥

आधिदैविकं लक्षयति—

यद्विदुर्हानिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ।

शारदेन्दीवरइयामं संराध्यं योगिभिः शनैः ॥ २८ ॥

यद्विदुरिति । अनिरुद्धः पालकस्तस्य देवः । यतो न केनापि निरुद्धः स एव पालको भवति । यद्यस्मान् हृषीकाणामिन्द्रियाणामधीश्वरमनिरुद्धाख्यं विदुरिति संबन्धः । इन्द्रियनियामकत्वं तस्य लक्षणम् । शरिष्टत्वं प्रभुत्वं च प्रतीकारकरणार्थमाधिदैविकलक्षणम् । तत्र प्रतीकारार्थं भगवदुपासनैव कर्तव्येति—शारदेन्दीवरइयाममित्युक्तम् । इन्दीवरं राशिर्विकसति, शरणा सर्वदोषविवर्जिता, इयामश्च गुणः शृङ्गारान्विता भवति । तेन खेदेन मर्षकालेषु सर्वदोषामावेन भगवत्सेवायां मनोदोषा निवर्तन्ते इत्युक्तम् । भौतिकं लक्षयति—योगिभिः शनैः संराध्यं वर्षाकरणयोग्यं मनः । देवता ॥ न गुणकैराराध्या, दीर्घकालादभ्येक्ष्यमाणं सर्वत्र भजनं तुल्येन निरूपणात् ॥ २८ ॥

बुद्धेरुत्पत्तिमाह—

नेजमान् विकुर्वाणाद्विदुस्तत्त्वमभूत् सति ।

प्रकाशः

× वैकारिकादित्यत्र । अन्येति । भौतिकलक्षणम् ।

द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः ॥ २९ ॥

+ तैजसाच्चिति । तु शब्दः सात्त्विकोत्पत्तिपक्षं व्यावर्तयति । विकुर्वाणाद्भग्नसात् बुद्धितत्त्वमभूत् । सतीति संबोधनं तैजसत्वेऽपि सहजद्विरेखोत्पद्यत इति निरूपणार्थम् । सति विषये वा, सर्वविषयिकैव बुद्धिरुत्पद्यत इति । अत एवाऽस्या आधिदैविकं रूपं न निरूप्यते । आध्यात्मिकं लक्षयति—द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिति । यथेन्द्रियप्रेरकत्वं मनसः, तथेन्द्रियानुग्राहकत्वं बुद्धेः । बुद्धचैवानुगृहीतानीन्द्रियाणि पश्यन्ति कुर्वन्ति च । अत एव बुद्धितारतम्येन इन्द्रियज्ञानक्रिययोस्तारतम्यम् । एतत् कार्यानुसारं लक्षणम् । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिति स्वरूपलक्षणम् । द्रव्यस्य घटादेः स्फुरणे सति शब्देन, संस्कारेण, आलोकेन वा यद्विशिष्टज्ञानम् । यस्मात् केवलं चक्षुषा ज्ञाने तारतम्यं न स्यात् । स्वतः स्फुरणं योगजधर्मादिभिरपि भवति, अतो द्रव्यस्फुरण एव विज्ञानं बुद्धेर्लक्षणम् ॥ २९ ॥

आधिभौतिकं विभागनिरूपणेनैव लक्षयति—

संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।

स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ॥ ३० ॥

प्रकाशः ।

+ तैजसादित्यत्र । अत एव । सत्संसर्गोदेव । तथा च, सत्संसर्ग एव तस्या आधिदैविकं स्वरूपलक्षणमित्यर्थः । पश्यन्तीति । इदं तु ज्ञानसाधन्यार्थकम् । अत एवेति । बुद्धचधीनत्वादेव । द्रव्यस्येत्यादि । अत्र द्रव्यपदं गुणानामप्युपलक्षणम्, मृतसूक्ष्मत्वेन तेषामपि द्रव्यत्वात्, कार्योत्पत्त्यनन्तरं तन्तूनामवयववत्तेषां गुणत्वस्याप्यविरुद्धत्वाच्च । स्फुरणं च सन्मात्रावगाहि निर्धिकल्पकम् । तथा च निर्धिकल्पकोत्तरभाविले सति शब्दादिजन्यं द्रव्यादिविषयकं विशिष्टज्ञानं बुद्धिरिति स्वरूपं फलति । अत्र पूर्वं शब्दस्योलेखात् प्राथमिकमपि यद्विशिष्टज्ञानं तदपि शब्दोपहितस्यैव विषयस्य प्रकाशकमिति ज्ञाप्यते । संस्कारस्य तूद्भूतस्य सहकारित्वमालोकस्य त्वावरण(?)जनकरत्वेन सहकारित्वमिति च ज्ञाप्यते । न च विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानत्वे(न)कार्यकारणभावात् सावर्तैव तन्निर्दिष्टं शब्दोपहितभानाङ्गीकारस्य गुरुत्वं शक्यम्, शब्दोपधानमन्तरेणोक्तकार्यकारणस्य तदनिर्वाहकत्वात्, विशेषणनिर्धिकल्पकोत्तरमपि जायमाने(नम ?)विशिष्टज्ञाने शब्दविशिष्टस्यैव विषयस्य स्फूर्तेरनुभयसाक्षिकत्वात्, तदस्फूर्ती निर्धिकल्पकादविशेषात् । किञ्च, विशिष्टज्ञानविशेषणयोर्धः कार्यकारणभावः सः 'अयं घट इति विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानपूर्वकम्, विशिष्टज्ञानत्वात्, दण्डी पुरुष इति ज्ञानवत्' इति प्रयोगेणानुमेयः । तत्र साध्यतावच्छेदककोटौ प्रविष्टस्य विशेषणस्य यदि घटत्वादिना प्रतिनियतरूपेण भवेशस्तदा हेतोर्व्याप्यत्वासिद्धिः । यदि च हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकगोरुभयोरपि तथा प्रवेशस्तदा हेतोर्साधारणत्वम् । यदि च सामान्यरूपेणैव प्रवेशस्तदा निर्वचनमन्तरेण ज्ञानविषयत्वस्यैवाश्रयवचनत्वमिति सर्वथा निर्वाहाभावः । निर्वचने तु शब्दस्यैवाऽऽश्रय इति सविकल्पज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति शब्दस्य सहकारित्वमेव स्थायी इति दिक् । अत्र संस्कारोक्तिर्मतान्तरत्वेन वा, ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपं संस्कारमादाय वा, ज्ञेया । निर्धिकल्पके योगिप्रत्यक्षेऽत्रातिव्याप्तिवारणाय पदानां कृत्यमाहुः—यस्मादित्यादि ।

* संशय इति । द्रव्यस्फुरणतारतम्यात् बुद्धिर्नानाविधा । संस्कारतेजसोन्मुख्यप्रकाशकत्वे विशेषास्फूर्ति-
समः संशयः, अल्पविशेषस्फूर्ति उत्कटकोटिकः । विपर्यासः, संस्कारप्राप्यत्वात्तेजस्तद्गुणमेव धर्मं प्रका-
शयति । अथेयैकस्फुरणनियामकत्वात् । विपर्यासो भिन्नार्थप्रतिपादकः । क्रियाज्ञानयोश्च भिन्नविषय-
त्वम् । अनेनाऽन्यस्यातिरेव सिद्धान्त इत्युक्तम् । अन्यथात्वे यथार्थत्वं स्यात् । रजतमहं जानामीत्येवानु-

प्रकाशः।

* संशय इत्यत्र । एकस्या एव बुद्धेः कथं नानावृत्तिकत्वमित्यपेक्षायामाहुः—द्रव्येत्यादि । तारतम्य-
हेतून् स्फुटीकुर्वन्त एव संशयं लक्षयन्ति—संस्कारतेजसोरित्यादि । उपलक्षणमेतत् । तेन विरुद्धयोः संस्का-
रयोस्तेजसोः शब्दयोरित्यादि बोध्यम् । अतो मानसोऽपि संशयः संगच्छते । सम इति अनेकविषयप-
क्षपाती । समूहालम्बनधारणाविशेषास्फूर्तिविति अमवारणाय सम इति । अयं च द्विविधः । साधारण-
धर्मजन्मा, विप्रतिपत्तिजन्मा चेति । तत्राद्यः स्थाणुर्वा पुरुषो वा, स्थाणुर्न वेत्यादिरूपः । द्वितीयस्तु ज-
गत् सदसद्वेत्यादिरूपः । नैयायिकास्तु ‘असाधारणधर्मदर्शनजन्मा तृतीयः, गंधवती भूर्नित्या अनि-
त्या धेत्याकारकः’ इत्याहुः । तत्र । असाधारणधर्मस्य संशयाजनकत्वात् । पृथिव्यानित्यतायाः प्रत्य-
क्षादिसिद्धतया पृथिवीत्वादिहेतुकानुमानेन परमाणुष्वप्यनित्यतायाः शक्यसाधनत्वात् । अतः पुराणादिषु
भूतानामनित्यतास्मरणात्, कणादादिदर्शनेषु परमाणुनित्यतास्मरणाच्च शास्त्रीयविप्रतिपत्त्यैवाऽयं संश-
यः । परमाणुरूपा भूर्नित्या न वेति द्वितीय एवास्यापि प्रवेष्टादिति प्रकृतमनुसरामः । उत्कटकोटिकेऽल्प-
विशेषस्फूर्तिवपि विषयान्तरपक्षपातस्य सत्त्वेन समत्वस्थानपायात्ताऽध्याप्तिरिति बोध्यम् । अथेत्यादि ।
संशयातिरिक्ते वृत्तिचतुष्टयेऽप्येकस्यैव स्फुरणम्, न तु कोटिद्वयस्येति नियमाय भिन्नः प्रक्रम इत्यर्थः । विप-
र्यासं लक्षयन्ति—विपर्यास इत्यादि । भिन्नपदस्य सापेक्षवृत्तिकत्वाद्भेदप्रतियोगिनं स्फुटीकुर्वन्ति—क्रिये-
त्यादि । तथा चेन्द्रियसम्प्रयोगजनकक्रियाविपर्याद्विज्ञो योऽर्थः, तदेकविषयकप्रतिपत्तिरूपो यो वृ-
त्तिविशेषः, स विपर्यास इत्यर्थः । न च स्वापेऽतिव्याप्तिः शङ्क्या, तत्र क्रियाया अप्यभिमानमात्रत्वेन
सम्प्रयोगस्याभावादित्यादि । अत्र ख्यातिं निर्धारयन्ति—अनेनेत्यादि । विपर्यासस्य बुद्धिद्वयविशेषपक्षक-
त्वेन तथेत्यर्थः । ननु चाकचक्याद्युद्भूतसंस्कारसहकृतेन दोषोपहतेन्द्रियेण सम्प्रयुक्ता शुक्तिरेव रजता-
त्मना गृह्यते इति सम्प्रयुक्तस्याऽन्यथाभानादन्यथाख्यातिरेव नैयायिकोक्ता कुतो नाह्नीक्रियत इत्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—अन्यथात्व इत्यादि । अत्रेदं विचार्यम् । कस्याऽन्यथात्वम्, विशिष्टस्य वा, विशेषणस्य वा,
विशेष्यस्य वा । तथा किञ्चान्यथात्वम् ? परिणामो वा, तादात्म्यं वा, ज्ञानस्वरूपस्यैवान्यथात्वं वेति । त-
त्राऽऽद्ये दुग्धस्य दधिकृष्टेण^(१) संयुक्तस्य शुक्त्योदे रजताकारेण परिणामरूपे लोहादीनां स्पर्शमणिस्पर्शेन
सुवर्णात्मकत्वाच्चादात्म्यरूपेऽन्यथात्वे दधिषत्, सुवर्णवद्वा यथार्थत्वं स्यात् । अर्थातिशयक्रमाच्छुक्ती रजत-
मेव स्यात् । तज्ज्ञानस्वरूपस्य वा यथार्थत्वं स्यात् । तथा सति अग एवोच्छिद्येतेत्यर्थः । एवं विशेषणस्याऽ-
न्यथात्वपक्षेऽपि परिणामरूपत्वे शुक्तिवत्स्य द्रव्यत्वापत्तिर्जातिवत्त्वहानिश्चेत्यधिकं दूषणद्वयम् । तादात्म्य-
पक्षे तादात्म्यकारणानिर्वाच्यता चाऽधिका । एवं विशेष्यस्याऽन्यथात्वपक्षेऽपि दग्धपटन्योयेन यथार्थत्वा-
पत्तिरेव दूषणम् । एवं पटस्यपि पक्षेऽपि दूषणमनुस्यूतं ज्ञेयम् । अथान्यत्र रातोऽज्जालब्धसत्ताकत्वेऽपि
प्रकारीभावोऽन्यथात्वमित्युच्यते । तथा सति तेन शुक्तिवादितिरस्कारासम्भवः, व्यधिकरणत्वादतिप्र-

भवः, न तु रजतत्वेन जानामीति । बुद्धेस्तत्त्वरूपत्वाच्चाऽऽत्मख्यातिः । संस्कारशब्दयोः पदार्थ-

प्रकाशः।

सङ्गाच्च । अथ स्मृत्युपनयोत्तरं लब्धसत्ताकत्वे सतीति विशेषणान्न दोष इति चेत्, तर्हि पुरुषभेदेन तत्र युगपद् भ्रमप्रमानुपपत्तिः, अन्यतरेणान्यतरतिरस्कारात् । अतिरस्कारे तूभयोरुभयव्यवस्थानुपपत्तिः, दण्डकुण्डलवानितिषत् । अथेदं रजतमित्यत्र रजताभिन्नः पुरोवर्तीति प्रतीत्या रजतभेदाभाव एव प्रकारिभूय भासते । स च व्यापक इति न कोऽपि दोष इति यदि विभाव्यते, तदापि रजतभेदाभावस्याऽभावप्रतियोगिकाभावतयाऽभावप्रतियोग्यात्वकत्वेन, प्रतियोगिमात्रनिष्ठत्वेन वाऽन्यत्र प्रकारिभविष्युमनर्हत्वात् तादृशाभावस्य व्यापकत्वे मानाभावादिति । प्रतियोगिनो रजतभेदस्य व्यापकत्वे तदभावस्यैवाऽऽत्मन्यत्वात् । अव्यापकत्वेऽपि प्रतियोगिमात्रव्यापकत्वेन सदितरत्वसत्त्वात् प्रतियोग्यभावयोः सहानवस्थानविशेषस्य दुर्वात्त्वात् । ग्रहिलतया सहस्थितिकल्पनपक्षेऽपि तत्र तस्य सत्तालम्बकत्वं तेन च रजतभेदाभिभवकल्पनम् । कालान्तरे च (भेदादे)नाभेदाभिभवादिकल्पनं) भेदादे)नाभेदादिकल्पनमिति कल्पनाचतुष्टयगौरवस्य दुष्परिहरत्वात् प्रमाणविरहाच्च भेदमतिरम्यम् । ननु मास्तु विषयस्याऽन्यथात्वम्, तथापि रजताकारप्रस्तं ज्ञानं शुक्तिमालम्ब्य इत्याकारके ज्ञानस्याऽन्यथात्वपक्षे किं बाधकमिति चेत् । तत्राहुः—रजतमित्यादि । तथा सति शुक्त्या स्वाकारसमर्पणे एवमनुव्यवसायो न स्यात् । असमर्पणे तु शुक्त्यालम्ब्य एव प्रमाणविरहो विरुद्धानुव्यवसायादित्यर्थः । अथ रजतज्ञानं स्वप्रयुक्तव्यवहारविषयां शुक्तिं करोतीति इदमेवाऽऽलम्बकत्वमिति चेत्, न । यत्र रजतज्ञानोत्तरं सद्य एव बाधः, विषयान्तरज्ञानं वा, तदा शुक्तेस्तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयत्वाज्ज्ञानस्य तदनालम्बकत्वे रजताकारप्रस्तस्याऽपि तस्य प्रमात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । संघातात्मज्ञानस्याऽपि प्रमात्वापत्तेः । आत्मनः संघातात्मज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वात् संघातात्मज्ञानस्य तदनालम्बकत्वेन संघातात्माकारप्रस्ततानुपायात् । न चेदानीं तस्याऽन्यस्तु प्रामाण्यमिति वाच्यम् । तथा सति समर्थप्रवृत्तेः पूर्वं सर्वत्रैवाप्रामाण्याग्रहेणोक्ततुल्यत्वाद्भ्रमोच्छेदापत्तेः । यदपि सौरालोकतद्भावाम्नां कमलविकासमुकूलीभावाविव दोषतद्भावाम्नां रजतशुक्तिभावौ समर्थितौ, तदपि मतं प्रतिनियतसमकालिकविरुद्धप्रतीत्योर्दर्शनादेव ग्रन्थान्तरे परास्तमित्यन्यथाख्यातिवाद एवाऽसाधुरिति दिक् । ननु ख्यायमानस्य बुद्धिवृत्तिरूपस्याङ्गीकारे आत्मख्यातिवादापत्तिरित्यत आहुः—बुद्धेरित्यादि । विज्ञानवादी हि बाह्यार्थमन्यवानो बुद्धिरूपमात्मानं च मन्यानो जायमानबुद्धिरूपमन्यात्मानमेव मन्यते । तत्र बुद्धेरारम्भरूपत्वे षटोऽहमित्यादिप्रत्ययापात इत्यादिरूपमन्यत्र बहुधा दूषणम्, तदत्र न प्रपञ्च्यते, किन्तु तत्त्वरूपत्वेनोच्यते । तथा सति तत्र ख्यायमानस्य रजतस्य बुद्धिरूपत्वेऽप्यात्मरूपत्वाभावाच्चाऽऽत्मख्यातिवादापत्तिरित्यर्थः । ननु रजतस्य बुद्धिरूपत्वाङ्गीकारे तस्याः बुद्धेः पूर्वमुत्पत्तिः स्थितिश्चावश्यं वाच्या । तत्र पूर्वोत्पत्त्यायां रजतप्रमारूपायां बुद्धौ विषयिगूतस्य देशकालादिविशिष्टस्य रजतस्य भागादधुनाऽपि देशकालादिविशिष्टमेव तद्भासेत, न तु केवलम् । तस्याविषयत्वे नियामकाभावादित्याशङ्कायां वादिप्रतिवादिनोरत्र समानः समाधिरिति बोधयन्तः समादधते—संस्कारेत्यादि । अयमर्थः । स्मृत्युपनीतं रजतत्वं तत्र भासत इति वदता स्वयाऽपि स्मृतेः पूर्वं देशकालादिविशिष्टस्यैव रजतस्याऽनुभवोऽभ्युपेयः, तथा सति तत्र भवेऽपि तावच्चान्निशिष्टस्यैव स्मृत्यायापत्तौ तत्परिहाराय भवताऽपि तादृश्याद्यु(?) हुदः संस्कारो यत्पदार्थविषयक उत्पन्नतत्पदार्थविषयकमेव स्मृतिं जनयति, न तु देशकालादिविशिष्टमपेक्षत इत्येव वाच्यम् । तथा सति 'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोज्यः ।

मात्रापोक्षितत्वात् देशकालादिवैशिष्ट्यं नियामकम् । रजतमनुभवामीत्यनुव्यवसायात् न प्रमुष्टतत्पारुपा स्मृतिः । एकज्ञानतुल्यत्वाच्च न ज्ञानद्वयम् । संस्कारप्राप्त्यन्तान्निर्वचनीयरजतपेक्षा ।

प्रकाशः ।

तादृगर्थविचारणे 'इत्यभियुक्तोक्तेः परिहारसाम्यात् वयं पर्यनुयोज्या इत्यर्थः । अत्र शब्दग्रहणं श्रुतपदार्थ-प्रत्यभिज्ञावच्छ्रुतपदार्थविषयकभ्रमस्याऽपि सङ्ग्राहार्थं ज्ञातव्यम् । ननु मास्तु नैयायिकप्रतिपत्त्या अन्यथा-ख्यातिः; तथापि रजतादिज्ञानस्य प्रकृते संस्कारेणैव संभवात् तं विना अभावाच्च तज्ज्ञानं स्मृतिरूपमेव मन्तव्यम् । स्मृत्यनुभवभेदेन ज्ञानस्य द्वैराश्यात् । न च तत्ताया अपि स्फुरणापत्तिः । स्मृतिर्वेऽपि कर्तृगतदोषेण तत्प्रमोषात् । दोषाऽभावे तु रजतसादृश्यस्यैव स्फूर्तिः, शुक्तिस्फूर्तिरेव वा स्यात् । दोषाश्च कचिद्भागादयः, कचित् प्रबललोकादिना विवेकासामर्थ्यम्, कचिदन्यत्रितेत्येवमादयः, ननु (तु) गतास्तथा तथा दर्शनादुन्नेयाः । अतो भाट्टप्रतिपत्तप्रमुष्टतत्ताकस्मृतिरूपेणाख्यातिवादेन निर्वाहेऽन्यस्यात्यङ्गीकरणं नोचितमित्यत आहुः—रजतमित्यादि । तथा चानुव्यवसायविरोधात् तन्मतप्रपञ्चतमित्यर्थः । ननु मास्तु भाट्टमतम्, तथापि ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयं तत्र प्राभाकरप्रतिपत्तमङ्गीकार्यम्, स्मृतिप्रमाण-भेदेन ज्ञानस्य द्वैराश्यात् । न चानुव्यवसायद्वयापत्तिः, स्मरणाभिमानस्य प्रमुषितत्वेन तदभावात् । अतः, अगृहीतासंसर्गकज्ञानद्वयाङ्गीकारेण कोऽपि दोष इति चेत्, तत्राहुः—एकेत्यादि । तथा च यद्यगृहीता-संसर्गकं ज्ञानद्वयं तत्र स्यात्, एकज्ञानतुल्यता न स्यात् । यदि सान स्यात् तदा व्यवसायानुव्यवसाययोरौ-पलभ्येतेति तर्केण तन्मूलभूतव्यवसायानुव्यवसायाभ्यां चैकज्ञानतुल्यतानिश्चयात् ज्ञानपक्षोऽपि युक्त इत्यर्थः । किञ्च, ज्ञानद्वैराश्याग्रहेणाऽत्र ज्ञानद्वयाङ्गीकारे सर्वत्र विरुद्धज्ञानस्यैवोच्छेदापत्तिः । घटोऽयमित्यादिप्रमाया-मपि गृहीतसंसर्गकज्ञानद्वयाङ्गीकारे वाधकाभावात्, द्वैराश्ये मूलस्य चिन्त्यत्वाच्च । ननु मास्त्वख्यातिः ! अनिर्वचनीयख्यातिरेवाङ्गीकार्या । अन्यथा रजतभानाभावापत्तिः । न च रजतरत्नप्रकाशवयवार्तां शुक्तावभा-वेनाऽऽरम्भानुपपत्त्या अनिर्वाच्यमपि रजतं कथं स्वीकर्तुं शक्यमिति वाच्यम् । विषयचैतन्यनिष्ठाविषयैव त-दारम्भोपपत्तेः । तथाहि प्रथमं तावदोपसंहितेनेन्द्रियेण पुरोवर्तिद्वयसंयोगादिदिमाकारा चाकचक्याकारा चान्त-करणवृत्तिरुत्पाद्यते । तस्यां च घृताविदम(व)च्छिन्नं चैतन्यं प्रतिविम्बते । तच्चैतन्यं च सुविरदार-निर्गतावयवसंयुक्तघटाद्याकारकतैजसान्तःकरणवृत्तिस्तस्यामुक्तरीत्या निर्गमनेन प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्याभिज्ञं भवति । तच्च साविधमिति विषयचैतन्यनिष्ठा या अविद्या सा कारणदोषेण सादृश्योद्बोधितसंस्का-रेण न सहकृता रजताकारेण तद्गाहकवृत्त्याकारेण चेति द्वेषा विवर्तते, परिणमति वा । एवमारब्धं तच्चाविधकं रजतमविद्यापिष्ठाने विषयावच्छिन्नचैतन्ये वर्तते, सर्वस्याऽपि कार्यस्य स्वोपादानाविद्यापिष्ठा-भाश्रितत्वनियमात् । एवं विषयचैतन्येऽध्यस्तमपि रजतं चैतन्यैक्यात् साक्षिण्यध्यस्तामिति तदेकप्रास्थमि-त्येवं मिथ्याज्ञानोपपत्तौ कृतमन्वख्यात्येत्याशङ्क्यामाहुः—संस्कारेत्यादि । तथा च संस्कारेण स्मृतिवत् संस्कारप्राप्त्येन भ्रमस्याप्युपपत्तावर्थाप्यासस्याप्रयोजकत्वादुक्तत्वाच्चाऽनिर्वचनीयरजताङ्गीकारो व्यर्थ एवे-त्यर्थः । न च संस्कारस्य बहिःपदार्थोपस्थापकत्वमप्रयोजकमिति शङ्क्यम् । स्वप्ने त्वयाऽपि तन्मात्रे-णैव(१)पमपदार्थोपस्थित्यङ्गीकारात् । न च तत्स्मरणमेवेति वाच्यम्, तथानुव्यवसायाभावात्, श्रुतिविरोधा-त् । न च दोषं विनैर्वक्येनैव संस्कारेण कथं स्मृतिभ्रमयोरुपपत्तिरिति शङ्क्यम् । उष्णस्पर्शाप्राप्त्यप्राप्त्यवस्थाभ्यां ज्ञाननिवृत्तिवगाहयोर्विव संस्काराप्राप्त्यप्राप्त्यवस्थाभ्यां स्मृतिभ्रमयोरपि मुखेनोपपत्तेः । अत एव नैयायिकाना-

अत एव नास्तरुयातिः । तस्मादन्यस्यातिरेव सर्वजनीनाः । निश्चयो यथार्थाऽनुभवः । अथो हि ज्ञानस्या-
ऽद्धमङ्गम्, अत एव स्मृतिर्न निश्चयात्मिका, अर्थाभावात् । अनुमितिरपि सर्वबन्धव्यवधानेनाऽर्थजनितैव ।

प्रकाशः।

मेकेनै(व?)स्नेहेन प्रकर्षाप्रकर्षवैशिष्ट्यात् बहिर्नाशोद्दीपनयोरङ्गीकारोऽपि युज्यते । न चैवं दोषानभ्युप-
गमे पातत्रमजनकसंस्कारोद्बोधकस्य शङ्केऽभावात्प्रातिः शङ्क इति मानानुपपत्तिरिति वाच्यम्, बहिः-
करणे कामलवदन्तःकरणे संस्कारप्राबल्यस्यैव तत्त्वात् । एतादृशभ्रमेषु बहिःकरणदोषाङ्गीकारस्तु प-
टपटादिप्रमोत्यस्या प्रत्यक्षविरुद्धत्वादुत्त्वाच्च जघन्य एव । निर्गमेन चैतन्यतया भेदाङ्गीकारोऽपि व्यापकजी-
ववादमणुजीववादां च विरुद्धाद्वीति नेतरविरुद्धाभाजनं भवतीति दिक् । प्राबल्यपदेन चाऽनुभवसामान्या अ-
त्र न प्रतिबन्धकत्वमित्यपि ज्ञापितम् । संस्कारसापेक्षत्वादेवासत्स्यातिरप्यपारतेत्याशयेनाहुः—अत एवे-
स्यादि । फलितं वदन्तो लोकप्रतीतिमपि तत्र प्रमाणयन्ति—तस्मादित्यादि । सर्वजनीनेतिहेतुगर्भे विशेष-
णम् । तथा च, तस्मात् रूपात्यन्तराणामनुपपन्नत्वादन्यस्यातिश्च सर्वजनीनत्वादियमव मन्तव्येत्यर्थः । सर्व-
जनीनत्वं च 'किमिति शुक्तिमग्रहीष्ठाः' इति प्रश्ने मया शुक्तिर्न ज्ञाताऽन्यदेव तामित्यापामरपण्डितमु-
त्तरणाद्विशेषोद्धेलेऽप्यन्यत्वानपायाचावसेयम् ।

निश्चयं लक्षयन्ति—यथार्थाऽनुभव इति । याथार्थ्यञ्चार्थानतिरुद्धित्वम् । तेन संशयविपर्याससृष्टिस्वापा-
नां निरासः । अनुभवपदं च ज्ञानार्थकम्, तेन घटादेरास्तवाक्यस्य च निरासः । ननु स्मृतेरपि यथार्थ-
ज्ञानरूपत्वादतिव्याप्तिस्तदवस्यैवेत्यत आहुः—अर्थो हीत्यादि । अन्यज्ञानस्यार्थमापेक्षत्वादर्थो ज्ञानस्यार्थ-
मङ्गम् । अत एव, अङ्गहीनत्वादेव । तथा च, यथा सर्वाकारेण विद्यमानोऽपि देहः क्रिया कुर्वन्तपि शिरोभाषात्
कवन्थ एव, तथा स्मृतिर्ज्ञानरूपाऽपि प्रवृत्त्यादिकार्यं जनयन्त्यप्यर्थाभावाच्च निश्चयरूपेति यथार्थपदादेवा-
ऽ(ति)व्याप्तिपरिहार इत्यर्थः । यद्यपि स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्याऽनुभवत्वस्वीकारोऽपि स्मृतिवारणं सम्भवति,
तथापि स्मृतिनिश्चयजन्यक्रियाफलयोस्तारतम्यबोधनायैवं वारणं कृतमिति हृदयं ज्ञेयम् । ननु बह्यादि-
रूपस्याऽर्थस्य पुरोवर्तित्वाभावादङ्गविकलतयाऽनुमिताविर्द लक्षणं न व्याप्नोतीत्यत आहुः—अनुमितिरित्यादि ।
सम्बन्धिधर्मो धूमादिरूपः, स एव व्यवधानं द्वारम्, तेन कृतार्थजनितैव । यतो धूमादिः स्वमूला-
वच्छिन्न एव बह्यादिरूपमर्थं गमयति, न तु विच्छिन्नः । मूलं च तस्य धूमवत् काष्ठादि, तत्र बहिः-
सन्निहितोऽपि धूमकाष्ठादिव्यवहितत्वाच्च प्रत्यक्षजनकः, किन्तु, धूमादिव्यवहितोऽपि तद्द्वारा स प्रयानुमितिं
जनयतीति निश्चयरूपानुमिति(ते)रप्यर्थजनितत्वाच्चाव्याप्तिरित्यर्थः । यत्र चेत्लोकलिङ्गबह्वगनुमितिसत्ता लोक-
एवाविच्छिन्नो द्वारम्, यथोद्वाहुचलदङ्गुलिः पुरुषानुमिता । यत्र चातीतो धूमः पुरुषेन(न दृष्ट)दृष्टेस्तत्र तु न तेन
तस्यानुमितिः । यत्र च पूर्वं दृष्टस्ततो धूमो नष्टः, तदनन्तरं च बह्याकाष्ठाद्विज्ञानानुमिता, तत्रापि ध्वंसा-
धिकरणदर्शनाभावे नानुमितिः । बह्वर्ग्यप्रवृत्तिस्तु संदेहादेवादानसंदेहे घनार्थिनाचक्रप्रवृत्तिवत् । संदेहश्च-
न्याप्तिस्मरणादपि । धूमध्वंसाधिकरणदर्शने तु बहिसाक्षात्कारो वा पूर्ववत्संदेहो वा विरक्ष्योच्छून्यभम्मा-
दिना याऽनुमितिः, न तु धूमध्वंसेन, तस्य ज्ञातमशक्यत्वात् । शक्यत्वेऽपि ध्वंसे व्यञ्जकस्यैवानुमापकत्वमुचि-
तम्, आवश्यकत्वालापवाच्च; न तु धूमध्वंसस्य, उक्तवैपरित्यात् । अनागतधूमेऽपि प्राधभावव्यञ्जककर्म्याऽनुमा-
पकत्वम्, उक्तयुक्तेः । तत्तद्व्यञ्जकयोश्च बह्व्यसम्बन्धित्वात् तत्रापि नार्थजनितत्वहानिः । ध्वंसाधिक-

सादृश्यं रूपादिवत् पदार्थो धर्मरूपः, निरूपकमेवसहिष्णुस्तद्धर्मः, तद्धर्मसजातीयो वा । स लक्षणत्वेन ज्ञातो द्रव्यस्फुरणेन स्फुरितः संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ वाक्यप्रामाण्यादध्यवर्सीयते गवयोऽयमिति । चक्षुः सट्कारि वाक्यम्, वाक्यसहकृतं सादृश्यं वा । अनुग्राहकाणां न प्रमाणान्तरत्वम्, शब्दोऽपि निश्चय एव, धर्मसादृश्याति.

प्रकाशः।

रणं चाऽत्र न योग्यावयवाः, धूमात्मकत्वात् । नाप्ययोग्याः, अनुपयोगात्, किन्तु दरदग्धेन्धनादिरेवेति, स एव व्यञ्जक इति दिक् । यत्र च धूलिपटले धूमममस्तेन या वद्वचनमितिः, सा तु भ्रमत्वात् लक्ष-
बहिर्भूतैवेति न तत्राव्यासिर्दोषाय । कादाचित्का बह्मिप्राप्तिस्तु न तस्य प्रमात्वनिर्वाह्याऽलम्, काफतालीय-
त्वात् । एवं च पक्षधर्मतया परामृष्य(श्य)माणल्लिङ्गस्यैव व्याप्तिज्ञानादितसंस्कारोद्घोषकत्वादिन्द्रियानुमाह-
कत्वम्, न तु लिङ्गपरामर्श(श)स्येत्याद्यपि ज्ञेयम् । ननु केवलेन्द्रियजन्याया उपमितेः कथं निश्चयत्वमित्यतः
प्रसङ्गादुपमिति सपरिकरा विचारयन्तः सादृश्यस्याऽनुग्राहकत्वात् प्रथमतस्तल्लक्षयन्ति—सादृश्यमित्यादि । अत्र
निरूपकभेदसहिष्णू रूपादिवाचित्तरूपधर्मरूपः पदार्थः सादृश्यमित्यादिपदार्थान्तरत्वाभ्युपगमे लक्षणम् ।
तदनभ्युपगमे ॥ निरूपकधर्मसजातीयो निरूप्यधर्मः सादृश्यमिति द्वितीयं लक्षणम् । साजात्यकधर्मेनैव निरूप्य-
भेदसिद्धौ न विशेषणान्तराकाङ्क्षा । एकेनापि सदृशबुद्धिसिद्धेर्भूयः पदमप्यनतिप्रयोजनम् । न च श्यामत्वमात्र-
साधन्येण मातङ्गमशक्योरपि सादृश्य(त्वः)प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् । श्यामत्वशरीरित्वजगन्मत्वादीनां मातङ्ग-
गतधर्माणां मशके विद्यमानत्वेन भूयः पदादानेऽपि तुल्यत्वात् । न च ते तद्वतधर्मा नेति न दोष इति सम-
ञ्जसम् । तत्समयेतानामन्यत्रासम्भवेन तद्वतपदस्य साजात्यपरताया एवौचित्यात् । भूयस्त्वस्यापर्यवसाने
त्वनवस्थापत्तिरनिवार्यैव । न चोक्तद्रूपणानुद्धारः शङ्क्यः, विरोधिधर्मग्रहभावत्वेनैवोद्धारसम्भवात् । अत एव
सदृशमर्थमल्लयोरुल्लमयोर्या पूर्वं सादृश्यप्रत्य(ः)दृष्टे नतृवरत्वकुसुमवर्णादौ वैसादृश्यनिश्चय इति युज्यते ।
अतो नैयायिकलक्षणं नातिरम्यम् । ‘सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं व्याससमा द्विजाः’ इत्यादौ तोयत्वादि-
नैकेनाऽपि धर्मेण साम्याभिलाषाच्च, धनश्यामस्वर्णगौर्यादिप्रयोगदर्शनाच्चोक्तमेव लक्षणं युक्तमिति दिक् ।
सादृश्यं लक्षयित्वोपमित्युत्पत्तिप्रकारमाहुः—स इत्यादि । स उक्तविधो धर्मो लक्षणत्वेन ज्ञातः, दृष्टगव-
यपुरुषस्य गोसदृशो गवय इति वाक्यादवगतः, द्रव्यस्य गवयस्य स्फुरणेन चाक्षुषेण स्फुरितश्चक्षुषाऽवगतः
संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ उक्तविधवाक्यस्मृतिगोचरताभिव्यक्तौ वाक्यप्रामाण्यात्, दृष्टसंवाद-
निश्चितात् प्रामाण्यादध्यवर्सीयते; गवयोऽयमिति संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदः क्रियत इत्यर्थः । अयमिति जात्यभि-
प्रायेणोक्तम् । ननुप्रमिति सादृश्यवाक्यचक्षुषां कारणत्वेन प्रतीयमानत्वात् कस्य प्रमाणत्वमित्येक्षायामाहुः—
‘चक्षुरित्यादि । तथा चेन्द्रियस्यैव प्रमाणत्वमित्यर्थः । नन्वतिवेक्षवाक्यार्थज्ञानस्यैव प्रमाणत्वं कुतो न स्वी-
क्रियत इत्याकाङ्क्षाया प्रतिबन्दीमिवाहुः—अनुग्राहकाणामित्यादि । अनुपलब्धाविवाऽत्रापि सहकारित्वेनैव
निर्वाहे तेपा प्रमाणान्तरत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्यर्थः । एवं सादृश्यद्वारेणोपमितेरेष्यर्थजनितत्वान्नाथार्थ-
तिलक्षित्वमिति हृदयम् । ननु भव(त्वेवं)त्वमैषम्, तथापि शाब्दस्य कथं निश्चयरूपत्वं साधनीयम्, संयन्धिन-
स्तत्र कस्याप्यभावेन व्यग्रहितस्याऽप्यर्थसम्बन्धस्य तत्राऽशक्यवचनत्वात्, साक्षादर्थस्य च तत्राभावा-
दित्याकाङ्क्षायां तस्य तथात्वं साधयन्ति—शब्दोऽपीत्यादि । तत्र हेतुः—धर्मेत्यादि । शब्दस्येति शेषः ।
तथा च, धर्मो धूमादिः सम्यग्धी, सादृश्यं पूर्वोक्तलक्षणको धर्मविशेषः, तदुभयातिरिक्तो यः संस्कारः,

रिक्तसंस्कारजनकत्वात् । शब्देन च द्रव्यस्फुरणात् चक्षुषोऽपेक्षाभावात् प्रमाणान्तरम् । त्रीण्येव प्रमाणानि—

प्रकाशः।

शब्दस्य तज्जनकत्वात् । अन्वर्थः । शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धस्य पूर्वतन्त्रसिद्धत्वादर्थस्य सहजसम्बन्धी यः, तद्वाचकः शब्दस्तेन शक्तिग्रहोत्तरं श्रवणे तदर्थविषयकः कश्चित्संस्कारः पदवाक्यार्थबोधानुकूलो जन्यते । तथा च, यथागुमितिर्व्याप्यधर्मद्वारा परम्परयार्थजनितत्वादर्थानतिलहित्वेन निश्चयरूपा । यथा चोपमितिर्वाक्यवगत्सादृश्यद्वारा र्थजनितत्वादर्थानतिलहित्वेन निश्चयरूपा तथा शब्दोऽपि श्रोतृगृहीतेन शब्देन पदार्थोपस्थापनसहजसम्बन्धिनः शब्दस्यापि संस्कारादुपस्थिते तद्वाक्यार्थजनितत्वादर्थानतिलहित्वेन निश्चयरूप इति । न च चक्षुरादिना घटाद्युपस्थितिर्यत्र शब्दप्रयोजिका, तत्र शब्देन तद्विषयकसंस्कारजनने तादृशशब्दस्यानिश्चयत्वमिति वाच्यम् । 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते' इत्यानुभाषिकोक्तस्तत्रानुपस्थितौ शब्दस्याऽस्फुरणेनादोषात् । अत एव याकारणाः शब्दस्य प्रातिपदिकार्थतामङ्गीकुर्वन्ति, अन्यथा विष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थस्योच्चारणमोचरत्वायोग्याया शब्दबोधासङ्गतेः । न च तत्र लक्षणाया निर्वाहः, निरुद्धलक्षणाया विप्रतिपन्नत्वेन शक्त्यनतिरेकात् । 'ज्वरगडदक्षम्' उच्चारयेत्यादौ शक्याग्रहेण शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया अशक्यग्रहत्वाच्च, अज्ञातया घृतेरनुपयोगाच्च । गङ्गामुच्चारयेत्यादिरूपे भाषाशब्दानुकरणे तेषां साधुतासम्प्रतिपत्तेस्तेषां तत्र इक्ष्वाकभोवन परनये लक्षणाया असम्भवाच्चेति वदन्ति । तदपि युज्यते । प्रकृतमनुसराभिः । ननु शब्दस्य तद्वशात्संस्कारजनकत्वेऽपि द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिति बुद्धेः स्वरूपलक्षणादचन्द्र- (व्य)स्यासान्निध्याद् द्रव्यस्फुरणभावे जातस्य शब्दस्य बुद्धिबृत्तावप्रवेष्टात् कथं निश्चयरूपत्वम्, क्लृप्तप्रमाणजन्यत्वाभावाच्च कथं प्रमात्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—शब्देन चेत्यादि । तथा च शब्देनैव द्रव्यस्फुरणविज्ञानयोरोत्तमयोरेष्यत्वादानां स्वरूपलक्षणविरोधः, शब्दरूपप्रमाणजन्यत्वाच्च नाप्रमात्वमपीत्यर्थः । ननु शास्त्रकृता प्रमाणगणनाया अकृतत्वात् कथं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—त्रीणीत्यादि । प्रवचनसूत्रे 'प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि' इति कथनादत्रापि शब्दस्य प्रमाणत्वेनाऽङ्गीकारे न किञ्चिद्व्यापकत्वम् । न चैवं सत्यनुमानस्याप्यतिरेकः गृह्यः । ज्ञानलक्षणायाः प्रवृत्तासत्तेः स्वीकारे चक्षुषा धूमवर्शने एकसम्बन्धिनाऽपरसम्बन्धिस्मारकत्वात् स्मृत्युपपन्नस्य बहेश्चक्षुषा मनसा वा, सुरभिचन्दनमित्यत्र सौरभ्यस्येव भानसंभवात् । तस्यैव भनस्यानुमितित्वस्वीकारे लाघवेनाऽनुमानस्य प्रमाणान्तरताया अप्रयोजकरतादिति । ननु तथापि प्रमाणानां त्रित्वमनुपपन्नम्, मनसोऽपीन्द्रियत्वादिति चेत्, न; अत्र शास्त्रे तस्येन्द्रियत्वेनानभिप्रेतत्वात् । तस्य सात्त्विकाहंकारजन्यत्वेन इन्द्रियाणां च राजसाहंकारजन्यत्वेन कारणभेदात् । श्रुतावपि 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च इति' इन्द्रियेभ्यः परा दार्भाक्ष्येभ्यश्च परं मनः' इति पृथग्निर्देशादिन्द्रियत्वेन अनिर्देशाच्च, तत्राप्येवमेवाभिप्रायादिति । गीतायामपि 'इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः' इति श्रुतिवदेव निर्देशात् । न च मनोऽप्यप्यनीन्द्रियाणीत्यस्य विरोधः, एतस्य संख्यापूर्णमात्राभिप्रायत्वात् । यजमानपंचमामिदं भक्षयतीति वा । एवम् 'इन्द्रियाणि दरीकं च' इत्यपि मनसो मुख्यत्वाभिप्रायम्, अन्यथा एकदशेन्द्रियाणीत्येव वदन्त इन्द्रियाणां मनश्चाऽस्मीत्यत्र मनोग्रहणमिन्द्रियेभ्यरेकत्वाभिप्रायमेव । तस्येन्द्रियत्वतामाग्याय मात्र मन्त्रपनाभिप्रायम् । 'यादः प्रवदतामहम्' नीतिरस्मि जिगीषताम्' भूतानामपि भेदना' (पेनना) इति, तत्तत्प्रमाणस्य तत्र तत्र यत्तुमशक्यत्वादिति । तस्मात् संक्षुपा यूपपद्येति दिक् । ननु ममाप्यत्र

इन्द्रियाणि, शब्दः, मनश्चेति; चक्षुः, श्रोत्रं मनो वा । स्पर्शादीनामन्यशेषत्वम् । मनस्तु योगजवर्मसहितमेव प्रमाणम्, अन्यत्र त्वप्रमाणम् । अत एव स्मृतिरप्रमाणम् । सङ्ज्ञातात्मज्ञानं चाऽप्रमाणम्, विपर्ययरूपत्वात् । स्मृतिः स्वतन्त्रा, बुद्धिः संस्कारजनिका, स्वापः स्वप्नरूपः, भिन्नसृष्टिविषयत्वात् न पूर्वोक्तप्वन्तर्भावः । सुषुप्तिस्तु न बुद्धिः, मौढ्यत्वे(?) न परं बुद्ध्यवस्था । आत्मनः स्फुरणन्तु स्वतः, स्वप्नभेद एव वा, निद्रानिमित्तत्वात् । एवं पञ्चधा बुद्धेर्वृत्तितो लक्षणं पृथक् ज्ञेयमित्यर्थः । अनेनोभयमेकं ज्ञानमिति पक्षा निवारिताः । अत इदमंशेऽपीदं रजतमिति ज्ञानमप्रमाणम्, न हि ज्ञाने अंशोऽस्ति । सोऽयं देवदत्त इत्यनुभव एव, अभ्यास-

प्रकाशः।

स्वेन्द्रियेष्वेव करणत्वव्यवहारात् बुद्धिमनःप्रभृतिष्वन्तःकरणत्वव्यवहारात् ज्ञानकरणत्वमपि तेष्वेवोचितम् । न शब्दे; इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः—चक्षुः श्रोत्रं मनो वेति । तथा च शब्दोऽप्यनुग्राहक एवेति नैवमपि विरोध इत्यर्थः । प्रथमपक्षस्तु—तत्र तत्र प्राहुरिति शालकारेण निर्दिष्टत्वात् तदनुसारीति न कोपि शङ्कालेशः । नन्वस्मिन् पक्ष इन्द्रियान्तरस्य का गतिरित्यपेक्षयामाहुः—स्पर्शादीनामित्यादि । त्वम्भान्नरसना-
नामरूपदेशे संयोगेनाऽल्पग्राहकत्वाद्बहुग्राहकचक्षुःश्रोत्रमनःशेषत्वमिति तेषामितेष्वन्तर्भाव इत्यर्थः । अत एवोन्निश्रेष्ठे वक्ष्यते । 'तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रचरा रसवेदिनः । तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्तेभ्यः शब्दविदो वराः । रूपभेदविदस्तस्मात्' इति पूर्वपूर्ववैतृणासुपरोचरोभ्या जघन्यत्वमिति । प्रकृतमनुसारायः । ननु संस्कारद्वारकस्य शब्दस्य निश्चयत्वे संस्कारद्वारा मनोजन्यया स्मृत्या किमपराद्धमित्यत आहुः—मन इत्यादि । तथा च शालकृता तस्य सङ्कल्पविकल्पात्मस्वरूपकथनादत्र च योगिसंराध्यत्वकथनादशुद्धशुद्धभेदेन द्वैविध्यं तस्य बोध्यते । श्रुतावपि तथा । अतोऽशुद्धमनोजन्यत्वात् स्मृतिर(र)प्रमाणमित्यर्थः । एवं निश्चयं परीक्ष्य क्रमप्राप्तौ स्मृतिं लक्षयन्ति—स्मृतिरित्यादि । संस्कारजनिकेति संस्काराज्जनिर्यस्याः सा तथा । तथाच, अप्रबलसंस्कारद्वारा मनोमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरित्यर्थः । अप्रबल इत्यनेन अननिरासः । मात्रपदेनानुमितिशब्दादिनिरासः । स्वापं लक्षयन्ति—स्वाप इत्यादि । संस्कारजन्यत्वेन स्मृतौ भिन्नार्थप्रतिपादकत्वेन विपर्यये समत्वेन संशये च स्वप्नविशेषस्याऽन्तर्भावमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमाहुः—भिन्नेत्यादि । ननु सुषुप्तिरपि प्रवृत्तिरिति कथं पञ्चैवेत्यत आहुः—सुषुप्तिरित्यादि । स्वत इति आत्ममहिम्ना । अतो न तया बुद्ध्याधिक्यमित्यर्थः । नन्ववस्थात्वेऽपि 'गुणतो बुद्धिद्वयः' इत्यादौ सुषुप्तावपि वृत्तित्वव्यवहारदाधिक्यं नापैतीत्यत आहुः—स्वमेत्यादि । एवं च निद्राजन्यत्वे सति भिन्नसृष्टिविषयकज्ञानत्वं स्वापत्वम् । तथात्वे सति ज्ञानत्वं सुषुप्तित्वमिति तयोर्लक्षणम् । तथा च विशिष्टज्ञानत्वाभावात् तस्यां विशिष्याग्रह इत्याशयेनोपसंहरन्ति—एवमित्यादि । पञ्चधानिर्देशप्रयोजनमाहुः—अनेनेत्यादि । उभयमिति । स्मृतिप्रमाणभेदेन स्मृत्यनुभवभेदेन वा । एकमिति कासारसलिल(न्या)लाम्यायेन । फलितमाहुः—अत इत्यादि । अत इति । वृत्तिगणनया भ्रमस्यापि वृत्त्यन्तरत्वेन निश्चयात् । तथा च संस्कारप्राचल्येन वहिर्जायमानेऽपि विपर्ययेऽनुभवसामग्रीदीर्घस्यादिदमंगोऽपि विपर्यस्त एव भासते, न तु पुरोवर्तीति तथेत्यर्थः । अंशतस्तत्र प्रमात्वाङ्गीकारे बाधकमाहुः—न हीत्यादि । ननु संस्कारसंप्रयोगो(गो)भयजन्यायाः प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतौ निश्चये चानन्तर्भावात् मिथ्याप्रतिपादकत्वाभावेन विपर्ययेऽप्यनिवेशाद्भिन्नसृष्ट्यविषयत्वेन स्वापि ममत्वाभावेन संशये चानिवेशाद्भ्रमन्तरत्वे कथं पञ्चैवेत्यत आहुः—सोऽयमित्यादि । तत्र हेतुः—अभ्यासेत्यादि । अभ्यास आवृत्तिः; तज्जन्यं यज्ज्ञानं दृढप्रतीतिरूपम्, तदभ्यासज्ञानम् । तत्र यथा

ज्ञावे पूर्वज्ञानसंस्कारवत् पूर्वस्मृतिरपि चक्षुषः सहकारिणी । अमप्रमासमूहावलम्बनम्—एकदेशविकृतमन-
न्यवद्भवतीति न्यायेन अमाधिक्ये विपर्येय एव, प्रमाधिक्ये निश्चयः, समानरूपत्वे तु सम्भावनावान् सं-
शयः । सम्भावनादीनां संशयान्तःपातित्वमप्रमाणमेव । तत्सिद्धार्थवाक्ये तु प्रत्यक्षसहकारित्वात् प्रत्य-
क्षहेतुत्वमेव । साध्यार्थे तु लौकिके वाक्यार्थे । बुद्धिकल्पित इति प्रमाणाभावेनाऽप्रामाण्येऽपि प्रमेयवत्-

प्रकाशः ।

पूर्वानुभवजन्मः संस्कारः सहकारी, तथा प्रत्यभिज्ञायां स्मृतिरपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वे-
नावश्यपेक्षणीयत्वात् सम्प्रयोगसहकारिणी यथानुग्राहकान्तरप्रवेशेऽपि य(था) र्थानुभवत्वानपायादभ्यास-
ज्ञानं चिद्वयरूपं तथा प्रत्यभिज्ञाऽपीत्यर्थः । यद्यप्यत्रानुमित्वादेरपि दृष्टान्तिकर्तुं शक्यते, तथाभ्यासज्ञाने
दृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वपक्षेऽपि स्मृतिलक्षणं नातिव्याप्नोतीति सूच्यते । प्रत्यभिज्ञाया
अभ्यासज्ञानस्य चानुग्राहकत्वेन संस्कारजन्यत्वात् स्मृतेस्तु संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वादिति । एवं सति
संस्कारत्वेन संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति तल्लक्षणं पर्यवसन्नं ज्ञेयम् । दृष्ट्याधिवयपरिहारप्रसङ्गाद्भ्रम-
प्रमासमूहालम्बनस्यापि निवेदनाहुः—भ्रमेत्यादि । अमाधिक्योदाहरणं तु दशराकलेषु नव रागा एको राजत
स्तज्ज्ञानं च दश राजता इत्याकारकं ज्ञेयम् । एवं प्रमाधिक्ये विपरीतं च ज्ञेयम् । तथा च, यत्र शास्त्रा-
वच्छेदेन पक्षे कपित्तयोगो मूलावच्छेदेन च कपित्तयोगप्रत्ययः, तत्रापि पूर्वोक्तन्यायात् प्रमारूपतैव । एवं च
दारुदन्तादिनिर्भितमूर्तीं चित्रादौ च या तुरङ्गादिप्रतीतिः, सापि प्रमाधिक्यासिद्ध्यरूपैव, नत्वाभ्योऽधिक्या
तथैव नटेऽपि या सामाजिकानां रामादिप्रतीतिः साऽनुकार्यराहित्येऽपि यथाशास्त्रेवाक्रियानुकृतिनिमित्त-
कत्वात्, सामाजिकसोद्बोधकत्वाच्च प्रमाधिक्येति प्रमारूपैव । एतेनैव देवताप्रतीतिरपि व्याख्याता होया ।
तत्र(यत्र)विमर्शराजते इति साम्यं तत्र पूर्वोक्तन्यायस्य तूष्णीकत्वात् अमप्रमान्यतररूपता न वक्तुं शक्येति
तत्राधिक्यं दुष्परिहरमित्यत आहुः—समानेत्यादि । सम्भावना चोत्कटकोटिकः संशय इति प्रसिद्धमेव,
अतोऽभावकोट्यस्फूर्तिरपि न संशयत्वहानिरित्यर्थः । सम्भावनादीनामित्यत्र आदिपदं तर्कज्ञानसङ्गा-
हार्थम् । न चानिष्टप्रसङ्गनिरूपस्य तर्कस्य कथं सम्भावनान्तःपातित्वमिति शङ्क्यम् । सम्भावनार्थक-
लिङ्गद्विते तर्कवाक्यप्रयोगेण सम्भावनात्वनिश्चयात्, स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिस्तर्क इति लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
तदिति । सम्भावनादिकमित्यर्थः । एवं बुद्धिवृत्तीर्विचार्य ऐन्द्रियके ज्ञाने प्रत्यक्षत्वस्य स्फुटत्वात् शाब्दे-
र्नादिगत्वात् प्रथमतो यादृशशब्दस्य यादृशप्रमाजनकत्वम्, तद्विचारयन्तः सिद्धार्थस्थले आहुः—सिद्धा-
र्थेत्यादि । सत्यपि घटे यत्र पूर्वं घटो न दृष्टः, ततः केनाप्ययं घट इत्युक्ते उपलभ्यते, तत्र वाक्यस्य
प्राशङ्ग्यादिपरीक्षकवाक्यवच्चसुरादिसहकारित्वादुमाभ्यामेको घटसाक्षात्कार एव जन्यते, न तु शाब्दमिति
तथेत्यर्थः । वाक्यलक्षणम्, वाक्यस्याकाङ्क्षादिविरेहेऽपि बोधकत्वम्, लौकिकवैदिकयोः प्रकारभेदादिकं च
सर्वविर्णये नामप्रपञ्चनिरूपणे प्रमुभिः प्रपञ्चितमतस्ततोऽवधेयम् । साध्यार्थवाक्ये विरोपणमाहुः—साध्यार्थ-
इत्यादि । लौकिके घटमानयेत्यादिवाक्ये वाक्यार्थः प्रयोज्यकर्तृकघटानयनादिक्रियारूपः प्रयोज(ज्य)बुद्धिकल्पि-
त इति वाक्यप्रवणसमये तस्याऽर्थस्याभावात् प्रमाणरूपज्ञानानुदयः, किन्तु ज्ञानमात्रस्योदय इति प्रमाणाभावेन
ज्ञानजरकवाक्यस्याऽप्रामाण्येऽपि प्रमेयवत्त्वात् प्रयोज्यकर्तृकानयनक्रियारूपरूपस्य प्रमेयस्य वलात् प्रमा-
मेव वाक्याज्जातं शाब्दं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् प्रमाणरूपमेवेत्यर्थः । एतेनैतादृशे स्थले परतः प्रामाण्यामिति
स्फुटीकृतं ज्ञेयम् । ननु लोकेऽपि संसर्गरूपस्य वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् प्रमाणवत्त्वादेव प्रामाण्यं कुतो न .

प्रमाणमेव । लोके वाक्यार्थो नाऽपूर्वः वक्तृज्ञानविषयविषयित्वात्, तद्वोधनसमर्थपदसमूहस्यैव प्रयोगात् । पदेभ्यः पदसमूहो भिन्नः, स एव वाक्यार्थे करणम् ; अन्यथा पदे वृत्तिद्वयमापद्येत । पदार्थकरणपक्षे तु वाक्यार्थः शब्दो न स्यात् । सम्भावितं सर्वमेवाऽप्रमाणमित्यग्रे वक्ष्यते ॥ ३० ॥

एवमन्तःकरणचतुष्टयोत्पत्तिमुक्त्वा इन्द्रियोत्पत्तिमाह—

तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः ।

प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्वृद्धेर्विज्ञानशक्तिता ॥ ३१ ॥

+ तैजसानीति । ज्ञानकरणकानि क्रियाकरणकानि चोभयविधान्यपि राजसान्येव, न तु ज्ञानकरणकानि सात्त्विकानि, क्रियाकरणकानि तामसानि वा । ज्ञानक्रियान्यतरकरणमिन्द्रियमिति करणमतीन्द्रियमिन्द्रियमिति वा । तत्रैवानि दशाऽपि भिन्नानीति नैकं लक्षणं निर्दिष्टम् । उभयेषां राजसत्त्वे हेतुमाह—प्राणस्य हीति । क्रियायां प्राणो मूलम्, ज्ञाने बुद्धिः । उभयं राजसमित्यर्थादुक्तं भवति । प्राणो नामाऽऽसन्न्यः महत्त्वभेदः, भगवद्गो वा । राजसाहङ्कारे तु तस्याऽवतार इति न तत्त्वतः, नाऽप्युत्पत्तिरूपिण्युक्ता । मतान्तरसिद्धानां वैदिकानां वा प्राणानामत्रग्रहणम्, इन्द्रियाणामाध्यात्मिकरूपो वा प्राणः । बुद्धी राजसीति तदनुगृहीतानि सर्वाणि राजसानि । प्राणस्तु क्रियाप्रधान इति राजसत्वम् । प्राणोऽपि सर्वेन्द्रियानुमाहकः क्रियाजनिका शक्तिः । विज्ञानरूपा शक्तिर्वा यस्याः, तस्या बुद्धेर्भावे वक्ष्यते । इन्द्रियाणां लक्षणानि भिन्नानि ॥ ३१ ॥

प्रकाशः ।

इत्याकाङ्क्षायामाहुः—लोक इत्यादि । वैदिकवाक्यार्थे तु यथा अपूर्वत्वम्, 'तद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये' शब्द इति चेन्नातः प्रभवत् ' इति सूत्रे प्रपञ्चितमिति ततोऽवधेयम् । न च लौकिकवाक्येऽनधिगतार्थगन्तृत्वभावेन प्रमाणलक्षणव्याप्तिः शङ्कनीया । तस्य लक्ष्यकोटावभावेन फलतः प्रामाण्यस्य साधनं दोषाभावाच्चेति । शब्दस्य बोधकत्वे शास्त्रान्तरादत्राऽन्यमपि विशेषमाहुः—पदेभ्य इत्यादि । पदेभ्योऽवयवेभ्यः पदसमूहोऽवयवी भिन्नः, पटवत् ; कार्यरूपं शब्दान्तरं न तु समूहवत् पदाभिन्न इत्यर्थः । इदमपि सर्वनिर्णयादवधेयम् । नन्वेवं नवीनं कुतः स्वीक्रियत इत्यत आहुः—अन्यथेत्यादि । अन्यथा भेदानङ्गीकारे करणत्वानङ्गीकारे च वृत्तिद्वयम्, पदार्थज्ञानजनिका, 'वाक्यार्थज्ञानजनिका चेत्यनुभादकवृत्तिद्वयम्, अतो न स्वीक्रियत इत्यर्थः । तर्हि पदार्थकरणपक्ष आद्रियतामित्यत आहुः—पदार्थेत्यादि । शब्दो न स्यात् । तथा सति शब्दस्य प्रमाणकरणतैव भज्येत्यर्थः । ननु सिद्ध्यर्थवाक्यस्य प्रत्यक्षहेतुत्वमुक्तं यदुक्तं तत्र सार्वत्रिकम्, कादयां गौरस्तीत्यादिवाक्येन प्रत्यक्षाजननात् । एवं सति तज्जन्यस्य शब्दस्य कुत्र निवेश इत्यत आहुः—सम्भावितमित्यादि । सम्भावितमिति प्रमेयम् । तथा चोक्तविधवाक्यस्य सम्भावितविषयकत्वात् तज्जन्यं ज्ञानं सम्भावनारूपमिति संग्रहे तस्य निवेश इत्यर्थः । अप्रमाणपदं तु प्रमाणशब्दस्य नानार्थत्वाभिप्रायेणोक्तम् । प्रमाणशब्दोऽवाधितज्ञाने वर्तते, वाधयोम्यन्यतिरिक्ते वा । तत्सम्बन्धी यः प्रमाता प्रमाकरणं प्रमाविषयो वा, तत्तर्कं प्रमाणमुच्यते । केचित्तु प्रमाणशब्दं नानार्थमाहुरिति द्वितीयस्वन्धमुबोधिन्यामुक्तत्वादिति ।

+ तैजमानीत्यत्र । भिन्नानीति । पदार्थविभाजकोपाधिरूपाण्यर्थः । तत्त्वत इति । तत्त्वतो राजसो न, । राजसेऽवताराद्राजस इत्यर्थः । अतिप्रसन्नसम्भावनया पक्षान्तरमाहुः—मतान्तरेत्यादि । अत्रापि प्रमाणविग्रहमाशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः—इन्द्रियाणामित्यादि ।

भूतानां सृष्टिमाह—

तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्भिर्यचोदितात् ।

शब्दमात्रसमूहस्मान्नमः श्रोत्रं तु शब्दगम् ॥ ३२ ॥

+ तामसादिति । तामसाहकारात् पूर्ववद्विकुर्वाणाच्चात्मसादेव भगवद्भिर्यचोदिते, न तु भगवद्भिर्यचोदितमात्रम् । प्रथमतः शब्दमात्रमभूत्, तस्मात्पश्चान्नमः । शब्दे प्रमाणमाह—श्रोत्रमिति श्रोत्रमयं गम्यम् । श्रोत्रसमाधिगम्य शब्दः । शब्दधर्मा अपि शब्द एवेति लक्षणं नास्तिप्रसक्तम् । श्रोत्रं गच्छतीति वा । शब्दाधाराणां न स्वतन्त्रतया गतिरिति तद्व्यावृत्तिः ॥ ३२ ॥

शब्दस्य लक्षणान्याह—

अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टृलिङ्गत्वमेव च ।

तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥ ३३ ॥

* अर्थाश्रयत्वमिति । अर्थो हि शब्दमाश्रित्य तिष्ठति । अर्थस्य घटादिव स्वरूपम्—तत्र यः। धर्मः। धर्मरूपम्, सच्छब्दानिष्ठ शब्दैकसमाधिगम्यं शब्देन नित्यसम्पदम् । आधिभौतिक-तु प्रत्यक्षरूपम्; तस्य न शब्दाश्रयत्वम्, किन्तु पृथिव्याद्याश्रितमेव । आध्यात्मिकन्तु ज्ञानेच्छाप्रयत्नाश्रितम् । नित्यमभेदेन तत्त्वं लक्ष्यते । शब्दस्याऽर्थाश्रयत्व लक्षणम्, न त्याकाशस्य । लक्षणान्तरमाह—द्रष्टृलिङ्गत्वमेव चेति । द्रष्टा स्वार्थानामाध्यात्मिक स्वार्थसम्बन्धित्वेन ज्ञापयति । यथा भित्तिव्यवहारेण गजं दृष्ट्वा गजाऽयमिति वदति, तदान्तं स्थितवाक्यप्रयोक्ता गजदर्शनवानिति लक्ष्यते । स्वराद्वा देवदत्तोऽयमिति धर्मतो लक्षणम् । चकारादृश्यज्ञापकत्वं च । भौतिकमपि घटादिकं बोधयतीत्यर्थः । लक्षणान्तरमाह—तन्मात्रत्वं च नभस इति । नभसस्तन्मात्रत्वं सूक्ष्मरूपत्वं शब्दस्य लक्षणम् । सूक्ष्मावस्था शब्दः, स्थूलावस्थानभ इति । केचि-दन्वया मन्थन्ते इति स्वीकृतं प्रमाणमाह—कवयो विदुरिति ॥ ३३ ॥

आकारा लक्षयति—

भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च ।

प्रकाशः ।

+ तामसादित्यत्र । श्रोत्रमिति शब्दमात्रं श्रोत्रगम्यम् । तदेनाहुः—श्रोत्रेत्यादि । धर्मधर्मिणोस्तादा-स्म्यमङ्गीकृत्याहुः—शब्दधर्मा इत्यादि ।

* अर्थेत्यत्र । नित्यसम्पदमिति । जैमिनिष्वे यौत्पात्तिवसूत्रे; वेद्यामर्कं चातप्रमरसूत्रे तथा साधि सत्त्वात्तथेत्यर्थः । ज्ञानेत्यादि परमन्यासस्यामयत्तायामयस्य ज्ञानादिष्वेव भानात् तेषां पृथ्वीनिर्वाहक-त्वात् तेषु तदभावे भौतिकनिष्पत्तिरेव न स्यादिति तत्प्रेत्यर्थः । त्रितयमिति । आधिबहिर्नादित्यम् । द्रष्टृलिङ्गत्वमिति । द्रष्टृलिङ्गताज्ञापकत्वम् । तदुपपादयन्ति—द्रष्टे यादि । अर्थानां भौतिकानां सम्बन्धित्वेन । स्वज्ञानेच्छावाश्रित्येन । तन्मोघदर्शनम्—यथेत्यादि । नामसूत्रेभिरत्र हृदि इत्य-पक्षान्तरमाह—स्वराद्वेति । आग्निं पृष्ठे दृष्टिर्ज्ञानसामान्यार्थकः, तत्र ज्ञानं स्वनिष्ठमिति पूर्वोक्त्यादिषु । अत्र मूलस्थलक्षणचतुष्टये श्रोत्रगम्यत्वं सामान्यलक्षणम्, द्वितीयन्तु वर्णादीनाम्, तृतीयन्तु पर्यायेण द्रव्यो, चतुर्थान्तु ध्वने । एषु प्रथमं तृतीयञ्च व्यवहारोपयोगि ।

प्राणेन्द्रियात्मधिष्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ॥ ३४ ॥

✽ भूतानामिति । भूतानां प्राणिनाम्, छिद्रदातृत्वम्, बहिरन्तस्वरूपत्वम्, प्राणेन्द्रियान्त करणाधारत्वं चेति नभसो लक्षणत्रयम् । छिद्रमवकाश, बहिरन्तर्व्यवहार आकाशविषय एव । पृथिव्यादेरावरणरूपस्य न बहिरन्तर्व्यवहारविषयत्वम्, परिच्छेदकत्व परम् । प्रदेशोऽपि न व्यवहारहेतुस्तुत्यत्वात् । विषये न व्यवहार, अत आकाशस्यैव । चकारात्पृथिव्यादिसर्वाधारत्वं च लक्षणम् । लक्षणान्तरमाह—प्राणेन्द्रियात्मधिष्यत्त्वमिति । प्राणानामिन्द्रियाणामन्तःकरणस्य च धिष्यमाधारभूतं स्थानम् । धिष्यगुब्धेन वैदिकत्वं तस्य स्थानस्य द्योतितम् । नभसो वृत्तिलक्षणमिति । नभो हि त्रिधा वर्तते, स्वस्थाधिभौतिक रूप स्वयं गयच्छतीत्याधिदैविकत्वम्, बहिरन्तर्व्यवहारागमयमित्याध्यात्मिकत्वम्, वेदान्तस्थितपदार्थाश्रय-येनाधिभौतिकत्वम् ॥ ३४ ॥

स्पर्शवाच्यबोह्यत्वात्किमाह—

नभसः शब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः ।

स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक् स्पर्शस्य च सद्ग्रहः ॥ ३५ ॥

+ नभस इति । शब्दतन्मात्रादिक न विशेषणम्, किन्तु स्थूलात् सूक्ष्मादपि नभस स्थूल सूक्ष्म कार्यं च भवतीति ज्ञापनार्थम् । कालगत्या विकुर्वत इति कालपरणया जातगुणक्षोभादितुभयोरविशेषणम् । प्रथम स्पर्शतन्मात्रा अभवत् । ततो वायु । त्वमिन्द्रियम् । स्पर्शस्य सत्त्वक् ग्रहो यस्मात् । त्वमेव सद्ग्रह । चकाराद्वायोरपि, न तु श्रोत्रवच्छब्दमात्रमाहकम् ॥ ३५ ॥

स्पर्शभेदा एव प्रत्यक्षसिद्धा स्पर्शलक्षणातीति तान् गणयति—

मृदुत्वं कठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च ।

एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ॥ ३६ ॥

। मृदुत्वमिति । स्पर्शधनुर्विध—मृदुत्व कार्पासादौ, कठिनत्वं पाषाणादौ, शैत्यं शीतलता, उष्णत्वं चेति । एतच्चतुर्विधकारणरूपमेव कार्यं एकैकमभिव्यक्तम् । उष्णत्वं तेजसि, शीतत्वं जले, पक्वपृथिव्या कठिनत्वम्, अपक्वे मृदुत्वमिति । एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वमिति । स्पर्शो नाम स्पृश्यत इति ध्युत्पत्त्या, स्पर्शनेन्द्रियप्राप्तये वा वायापि म्यात् । व्याकरणादौ काढयोऽपि स्पर्शा सयोगोऽपि स्पर्श इति लोक, एतदेकमप्यस्माक विवक्षित न भवति, किन्तु यदेवाऽस्माभिरुक्त मृदुत्वादिक तदेव स्पर्शस्य स्पर्शत्वम् ।

प्रकाशः ।

✽ भूतानामित्यत्र । परिच्छेदकत्वमिति भागद्वयविभाजकत्वम् । प्रदेशेऽस्तित्यासिमाशङ्क्य परिहरन्ति—प्रदेश इत्यादि । आन्तेरा देशो बाह्यो देश इत्याद्यभिलाषात् तादृशव्यवहारहेतु प्रदेशोऽप्यन्तर्बहिर्व्यवहारविषयो नस्यर्थ । तत्र हेतु—स्तुत्यत्वादिति । भित्त्यादिवत् प्रदेशस्यापि भागद्वयविभाजकत्वस्य तुस्यत्वादित्यर्थ । अत्र मध्यमं लक्षण व्यवहारोपयोगि ।

+ नभस इत्यत्र । स्पर्शसद्भावे प्रमाणमाहु—स्त्वमित्यादि । वायोरिति । वायुसम्बन्धिन स्पर्शस्य । अनेन वायु स्पर्शसंप्रत्यक्ष ज्ञानकारम्याभिमत इति ज्ञापितम् ।

। मृदुत्वमित्यत्र । तदेवेति मृदुत्वादिधर्मकत्वरूप सामान्यलक्षणमेवेत्यर्थ । एव च तत्त्वात्मा चतु

लक्षणान्तरमाह—तन्मात्रत्वं नभम्बत इति । नभम्बतो वायोस्तन्मात्रत्वं सूक्ष्मरूपत्वम् ॥ ३६ ॥

वायोलक्षणमाह—

चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ।

सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ॥ ३७ ॥

+ चालनमिति । वायोः कर्मलक्षणम् । तत् कर्म पञ्चविधमिति पञ्चलक्षणानि । चालनं शाखादेः, व्यूहनं पतितवृणादेर्वात्ययैव मेलनम्, प्राप्तिर्गन्धस्य, घ्राणप्रापणम्, द्रव्यशब्दयोर्नेतृत्वं देशान्तरस्थितव-
द्वादेर्देशान्तरे नयनम् । शब्दश्च भेरीदण्डसंयोगे जातः कर्णशष्कुलीपर्यन्तं स्वभावतो गच्छति, तस्मात्कि-
लयायौ न गच्छति, निकटेऽपि न श्रूयते । अनुकूलं तु दूरादपि श्रूयत इति शब्दस्याऽपि देशान्तरप्राप-
णम् । सर्वेणामिन्द्रियाणामात्मा चाऽयम्, एतद्भावे किमपान्द्रियं न कार्यक्षमं भवतीति । एतत्पञ्चविधं
वायोः कर्मतोऽभितो लक्षणम् ॥ ३७ ॥

तेजस उत्पत्तिमाह—

वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् ।

समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलम्भनम् ॥ ३८ ॥

वायोरिति । पूर्ववत् स्पर्शतन्मात्रादिति । रूपतन्मात्रम्, देवेन कालेन । ईरितादित्युभयोर्विज्ञेयणम् ।
प्रथमतो रूपं समुत्थितम्, ततस्तेजः । चक्षुस्तु रूपोपलम्भनम्, रूपमुपलभ्यतेऽनेनेति रूपे प्रमाण-
मुक्तम् ॥ ३८ ॥

रूपस्य लक्षणान्याह—

द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च ।

तेजस्त्वं तेजसः साध्वि ! रूपमात्रस्य वृत्तयः ॥ ३९ ॥

* द्रव्याकृतित्वमिति । द्रव्यस्य घटादेर्या आकृतिः तैव रूपम् । पृथुपृथ्वोदराकारं रूपमपि । जाला-
नवितानात्मकं च । द्रव्यस्यैवाऽऽकृतिरिति द्रव्यस्य तु नोपमेयत्वम्, अतो रूपस्यैव लक्षणम् । गुणता

प्रकाशः ।

विधिः, स्पर्शकार्यरूपो गुणता तु गुरुत्वसंयोगादिभेदभिन्नोऽनेकविध एवेति फलति । द्वितीयस्कन्धे
'यस्तुतो लघुकाटिन्यम्' इत्यत्र तथा प्रतिपादनात् । तेन चित्रस्पर्शस्याऽप्यतिरिचत्वं पापकामाय
इति बोध्यम् ।

+ चालनमित्यत्र । कर्मलक्षणमिति । कर्मैव लक्षणमित्यर्थः । स्वभावतो गच्छतीति । इदं च यथा
तथा प्रस्थानरत्नाकरे मया निपुणतरमुपपादितमिति तत एवाऽवधारणीयम् । एवं च अरूपित्वे सति
चालनादिपञ्चकर्मकत्वं सामान्यलक्षणम्, चालनादन्यतमकर्मकत्वं च विशेषलक्षणं भेदम् । द्वयमपीदं
व्यवहारोपयोगि चेति ।

* द्रव्याकृतित्वमिति । द्रव्याकृतितुल्याकृतिस्तस्य द्रव्यान्तरेऽपि वर्तमानादिदं रूपलक्षणमद्रव्याप-
न्वाद्यद्वयं तत्परिहारायाह—द्रव्यस्येत्यादि । नोपमेयत्वम्, किन्तुपनानत्वम्; अतः समासेन द्रव्यमित्येव

सर्वादोपसर्जनतया प्रतीति । नेवं शब्दादिषु, स्मृतन्तयाऽपि प्रतीयमानत्वात् । यक्तेः संस्थैव संस्था यस्य । यदि च्यक्तिर्वक्रा भवेत्, रूपमपि वक्र भवेदिति । उपविष्टे रूपवति रूपमुपविशति, रूपमुपविष्ट भवति । आतानवितानात्मकसङ्कुचीकरणयोगेदात् । तेजसश्च तेजस्वरूप, रूपतन्मात्रत्वं सूत्रमात्रमर्थः । साध्याति संशोधन रूपम्याऽभोहार्यम् । रूपमात्रस्य रूपतन्मात्रस्य, सर्वगतत्वरूपस्य वा चतस्रो वृत्तयः ।

तेजसो लक्षणान्याह—

द्योतनं पाचनं पानमदनं हिनमदनम् ।

तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ॥ ४० ॥

* द्योतनमिति । द्योतन प्रकाशनम्, सूयादेरिव । पाचनमोदार्थगृहे पाककरणं वा बहेः । पानं जलादेः, तेजोव्यतिरेकेण नान्य पिबति । अदन भक्षणम्, अन्नाभारेण । हिममदनं हिमदूरीकरणम्, शोषणं चेति तेजस पञ्च वृत्तयः पञ्च कर्माणि । तत्र त्रय प्रत्यक्षसिद्धम्, द्योतनम्, पाचनम्, हिममदनमिति । शोषणं चाऽनुमीयते, वाय्वपेक्षया आतपे बल्लादिषु जलाकर्षणस्य शैल्यात् । पानमदनं च न तेज कार्यम्, चेतनकर्तृकत्वात्, क्षुत्पिपासाभ्यामेव अजननोच्चेत्याशङ्क्याऽऽह—क्षुत्तृडेव चेति । क्षुत्तृष्ण ते ज एव । अतः पानमदनं च तस्यैव कार्यमिति युक्तमित्यर्थः ॥ ४० ॥

जलस्योत्पत्तिमाह—

रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो देवचोदितात् ।

रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः ॥ ४१ ॥

रूपमात्रादिति । रूपमात्रात्तेजसः । विकुर्वाणात्, देवचोदितादित्युभयोर्विशेषणे । प्रथमतो रसमात्रमभूत्, तस्मादम्भ । जिह्वा रस गृह्णातीति तथा । रसे जिह्वैव प्रमाणम् ॥ ४१ ॥

रसाभा भेदरुधनेनैव लक्षणमाह—

कपायो मधुरस्तिक्तः कटुम्ल इति नैकधा ।

भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ॥ ४२ ॥

प्रकाशः ।

सतीति विशेषणसूचनाद्रूपस्यैवासाधारणे धर्मरूपमिदमित्यर्थः । इमानि चत्वार्यपि रूपसामान्यलक्षणानि । व्यग्रहतामोगिता तु न तुरीयस्यानि ज्ञेयम् । अत्र रूपभेदानामगणनात् सार्वजनीनप्रतीतिसिद्धत्वाच्च ते यदत्र एव ज्ञेयम् । चित्ररत्नं चाऽतिरिक्तं ज्ञेयम् । गन्धलक्षणे तदुपपादयिष्यते ।

* द्योतनमित्यत्र । अत्र एकैकस्य कार्यस्याव्यापकत्वेन तेजोविशेषलक्षणतया द्योतनादिपदवृत्तिकत्वत्वेन सामान्यलक्षणं ज्ञेयम् । विशेषमुखेन सामान्यसूचनाच्छास्त्रे न कोऽपि दोषः । यत्तु शास्त्रान्तरे उष्ण-स्पर्शवत्पि नास्तिरूपत्वं च तेज सामान्यलक्षणत्वेनोच्यते तत्तदव्यापकत्वात् प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनाप्रस्तत्वाच्च विशेषलक्षणत्वेनैवादर्शनीयमिति दिक् ।

+ कपाय इति । कपायः खदिरादिः, मधुरो गुडादिः, तिक्तो निम्बादिः, कटुर्मरीचादिः, अम्लस्ति-
न्तिष्यादिः । इतोऽप्यनेकप्रकारोऽस्तीत्याह—इति नैकधेति । एवमनेकप्रकारो भवतीत्यर्थः । ननु यदि
रसः स्वभावत एवविधः स्यात्, जलेऽप्युपलभ्येत, मधुरः पाकादिना तिक्तश्च न भवेत् । तत्राऽऽह—
भौतिकानां विकारेणेति । एक एव रसो भौतिकानां पृथिव्यवयवानां संश्लेषादनेकधा भिद्यते । वस्तु-
तस्तु अव्यक्तमधुर एक एव रसः ॥ ४२ ॥

अम्भसो लक्षणान्याह—

क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् ।

तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः ॥ ४३ ॥

* क्लेदनमिति । क्लेदनमाद्रीकरणं चक्षादेः, पिण्डनं चूर्णीभूतानां पिष्टतासम्पादनम्, यथा सक्तानाम्;
तृप्तिः क्षुदादिनिवृत्त्या पुरुषस्य सन्तर्पणम्, सुप्ताऽपि जले अपीते न तृप्तो भवतीति । प्राणनाप्यायनम् ।
प्राणनं जीवनम्, आप्यायनं प्राणसन्तर्पणम् । उदनं मेरणम्, जलेन हि पदार्थाः मवाहेण नीयन्ते, 'कू-
लादिश्च पात्यत इति । तापापनोदः सन्तापदूरीकरणम् । भूयस्त्वमेकस्मिन् देशे सजातीयप्रचुरसंयवाव-
स्थानम् । यद्वा, यत्राऽऽपः प्रविशन्ति तद्भूयो भवतीति । अम्भस इमा अष्टौ वृत्तयः ॥ ४३ ॥

पृथिव्या उत्पत्तिमाह—

रसमात्रादिकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् ।

गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी प्राणस्तु गन्धगः ॥ ४४ ॥

रसमात्रादिति । स्थूलसूक्ष्मादम्भसः क्षुमितगुणात् कालप्रेरितात् प्रथमतो गन्धमात्रमभूत् । तस्मात्
पृथिवी । प्राणमिन्द्रियं गन्धग्राहकमिति प्रमाणम् ॥ ४४ ॥

गन्धस्य भेदानाह—

करम्भभूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् ।

प्रकाशः ।

+ कपाय इत्यत्र । इतोऽपीत्यादि । एतेन चित्ररसोऽप्यतिरिक्तोऽस्तीकार्य इत्यपि ज्ञापितम् । एकपदस्य
विवरणम्—वस्तुत इत्यादि । भूयसीष्वप्यप्सु स्वरूपस्याऽपि लवणादेर्नक्षेपे रसः परिवर्तत इत्यव्यक्तत्व-
मुक्तं ज्ञेयम् । एवं च कपायाधन्यतमत्वं जलतन्मात्रत्वं चेति द्वयं रसस्य सामान्यलक्षणं ज्ञेयम् ।

* क्लेदनमित्यत्र । अष्टौ वृत्तय इति । एतेन क्लेदनाद्यष्टवृत्तिकत्वं जलस्य सामान्यलक्षणमत्र ।
घृततैलादौ यत्क्लेदकत्वं सग्राहकत्वं च दृश्यते, सोऽपि जलधर्म एव । नहि संसर्गादिना परममिन्द्रिययुते कार्यस्य
पाश्चमौक्तिकत्वात्, तेन नाऽतिव्याप्तिश्चालेशः । तेषु यो जलव्यवहारमावः, स तु भूतान्तरकृतप्रतिपन्ध-
निवन्धनः, फरकास्थिच । फरकास्वपि काठिन्यादात्त्वयोः प्रतीतिर्न भ्रान्ता, तत्र नैमित्तिकयोस्तयोः सत्त्वा-
त् । दृष्टेयं जलेन संरुद्धं वायौ ततोऽतिशैत्येन जलस्य पिण्डने करकोत्पत्तेः । तेषां द्वैमौक्तिकत्वात् । अत
एवं हिमालयेऽपत्यकागतगङ्गाप्रवाहोपरि पुरुषाः पद्भ्यां पयमाना दृश्यन्ते, अन्यथा यज्वेयुरेव । शीतकाले च
मिहिकायामम्भसि स्थापिते प्रातर्जलपात्रेऽधोमुखे कृतेऽपि न तस्य जलस्य पातः । ह्यारकया विदार्य फल-
जलस्य भक्षणमपि मध्यदेशीयजनानुभवगोचर इति दिक् ।

द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते ॥ ४५ ॥

+ कस्मैति । कस्मिन् मिश्रो गन्धः, व्यञ्जनादिषु प्रसिद्धः । पूतिर्दुर्गन्धः । सौरभ्यं चन्दनादिगन्धः । पूतिसौरभ्ययोरेव शान्तोऽग्रा भेदाः । शतपत्रादिगन्धः शान्तः, उग्रश्चम्पकादेरुत्तुनादेशः । अम्लः पर्युषित-
सूपादेः । आदिशब्देन धूपादीनामनेकविधो गन्ध उक्तः । गन्धानां न जातिसाङ्कर्यम्, किन्तु ते भेदाः पृथ-
गेव; चित्ररस इव चित्रगन्धाभावात् । सजातीयरसस्य गन्धस्य वा कारणगतस्याऽनभिव्यक्तस्य कार्ये रस-
गन्धजननात् । अत एव हरीनक्यादेरपि रसो भिन्नः, धूपादेश्च गन्धः । अवान्तरानन्त्यं न दोषाय, अन्य-
था पदार्थविभाजकोपाधीना पञ्चविंशतिभेदा न स्युः । एतदाह—पृथगिति । तत्त्वे हेतुमाह—द्रव्यावयव-
ति । द्रव्यस्याऽऽधारभूतस्य ये अवयवाः, ते विजातीयरसगन्धवन्त इति गन्धो विभिद्यते । अथवा, यथा
योजिता अवयवा गन्धमुत्पादयन्ति । स्वभावतः सुरभिम् । ते चेत् विषया योजिता भवन्ति, तदा त गन्ध-
नोत्पादयन्तीति । गन्धनाशः, सम्यगनभिव्यक्तत्वां गन्धाभासः कस्मादिशब्दैरुच्यते । वैषम्यस्य नैकविध-
त्वात्, जलादीनां बहुधा तत्सम्पादकत्वात्, गन्धानन्त्यमेव । तदाह—एकोऽपि गन्धो विभिद्यत इति ॥ ४५ ॥

पृथिवीं लक्षयति—

भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् ।

सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ॥ ४६ ॥

* भावनमिति । पृथिव्याः पञ्च वृत्तयः । स्वभावतः आधारभूता भवति, अर्थभूता च देहवृक्षादिरूपा ।
तेषां कारणभूता च, प्रतिभारूपा च, मनसोपासनार्थं कल्प्या च । एव पञ्चविधा भवति । तत्र भावनं
मानसम् । ब्रह्मणः स्थानं प्रतिभा । धारणरूपा स्थूला । सत्ता घटादिपदार्थानां विशेषणं नानाविधकारणरूपता ।
मूर्धेया सत्त्वानां जीवानां ये गुणा स्थूलसूक्ष्मनीलपीतादिभेदायस्मात् । अथवा, ब्रह्मणो भावनं प्रतिभा,
स्थानं जलादीनाम् । धारणमाधारत्वमनियतं संवेद्य भवति, स्थानं नियतमिति विशेषः । सतामाकाशादी-

मकाशः ।

+ कस्मैत्यत्र । मिश्रशान्तोऽग्रगन्धस्वीकारे जातिसाङ्कर्यात् सुरमित्यादिषु जातित्वहानि । यत्र
सौरभ्यम्, तत्र पूतित्वभावः । कुसुमादी यत्र पूतित्वम्, तत्र सौरभ्याभावः, उत्तुनादौ उग्रयोः समावेशो
व्यञ्जनादाविति शङ्कानरासाय मिश्रगन्धमतिरिक्तमस्तीत्युक्त्येनाहुः—गन्धानामित्यादि । ते इति ।
मिश्राख्या । तत्र हेतुः—चित्रेत्यादि । चित्रं सङ्करः । अतिरिक्ताङ्गीकारे उपपत्तिमाहुः—
सजातीयेत्यादि । तथा च मधुराम्लसुरभिपूतिद्रव्येष्वनभिव्यक्तैः मिश्ररसगन्धौ, त-
दुभयद्रव्यारब्धे द्रव्ये तदुभयद्रव्ये रसः गन्धः च जनयत इत्यर्थः । एकपदानुरोधेन पक्षान्तरमाहुः—अथवे-
त्यादि । तथा चैव एवानभिव्यक्तसुरभिगन्धः, शेषास्तु तदाभासा इत्यर्थः । अत्रेदं सिध्यति । अण्ड-
सृष्टेः पूर्वभावात् तत्त्वत्वं गन्धादीनाम्, तदेव मूले एकपदेनोक्तम् । तदुत्तरं त्वेते भेदा भौतिकगुणरूपा
कार्या एव, न तु तत्त्वरूपा इति च 'द्रव्यावयववैषम्यात्' इत्यनेनोक्तम् । व्यावहारिकं प्रत्यक्षमपि
न दुष्टमिति । एव च भूमितन्मात्रत्वं कस्माद्यन्यतमत्वं च गन्धसामान्यलक्षणं ज्ञेयम् ।

* भावनमित्यत्र । भावनपदस्य ब्रह्मण इत्यनेनान्वयमङ्गीकृत्य श्रीधरोक्तं पक्षमाहुः—अथवेत्यादि ।
अस्मिन् पक्षे स्थानधारणयोरैकार्थ्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य भेदकमाहुः—अनियतमित्यादि । श्रीधरोक्ते व्याख्याने

नामवच्छेदकत्वम्, सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां तत्तद्गुणानां च पुंस्त्वादीनामुद्भेदः परिणामविशेषः प्रकटीकरणम् । वस्तुतस्तु पूर्वमुत्पन्नायाः पृथिव्या एतानि लक्षणानि जलादिभ्यो व्यावृत्तानि वक्तव्यानि । प्रतिमा चित्रादे(दि)श्चाकृतिमात्रे भवतीति ब्रह्मण इति वैयर्थ्यं स्यात्, नाऽपि स्थानं पृथक्तया स्थितिः, तत् सूर्यादिरपि संभवतीति न पृथिव्या विशेषलक्षणम् । तस्माद्भावने सर्वपदार्थरूपापादकत्वम्, सर्वमेव भावयतीति । ब्रह्मणः, शब्दब्रह्मणः परब्रह्मणश्च, हृदयकण्ठादिस्थानरूपत्वम् । धारणं सर्वस्यापि जगतः । सतां सर्वेषामेव सत्त्वानां विशेषणं व्यावर्तकम्, अवयवभूतं वा । काष्ठादावपि प्रकटीकृत्य इतरव्यावृत्तिं जनयति, इतरथा तेजसः स्वरूपमेव कापि नाभिव्यक्तमिति कुतो व्यावृत्तिर्भवेत् । एवं जरुमपि स्वान्तर्गतं स्वरूपं नद्यादौ प्रकटीकृत्य प्रदर्शयति । एवं व्यजनादिना वायुम्, गर्तादिना आकाशम्, शरीरादावहङ्कारादिसर्वाण्येवेन्द्रियाण्यात्मानं च । किञ्च, सर्वसत्त्वानां जीवानां यावन्तो गुणाः, आग्रस तृणस्तन्मपर्यन्तं भेदाः, तेषामुद्भेदः पृथिव्यामेव ॥ ४६ ॥

श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वं प्रमाणत्वेनोक्तम्, तदेव तेषां लक्षणानीत्याह—सार्द्धद्वाभ्याम्—

नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ।

वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ॥ ४७ ॥

तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते ।

अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः

भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्ग्राणमुच्यते ॥ ४८ ॥

+ नभोगुण इति । तन्मात्रारूपोऽपि शब्द आकाशस्य गुणभूतो भवति । यथा कथं कारणप्रतीतिः, पदे तन्तुप्रतीतिर्यत्; तथा आकाशस्य शब्दो गुणः । एवमभेदपि नभोगुणः शब्दोऽसाधारणः, न तु

प्रकाशः।

अन्वासं दर्शयन्ति—वस्तुत इत्यादि । आकृतिमात्र इति । यस्य कस्याचिदाकृतिमात्रे । स्थानलक्षणमप्यसङ्गतमित्याहुः—नाऽपीत्यादि । सिद्धान्तमाहुः—तस्मादित्यादि । एवं सति भावनादिपञ्चशक्तित्वं पृथिवीसानामन्यलक्षणम्, एकैकशक्तित्वं च विशेषलक्षणमित्येवं पङ्क्त्यानि ज्ञेयानि । गन्धवत्त्वनीलरूपत्वादिकं विशेषणलक्षणमेव, सामान्यलक्षणत्वे तु पापाणशुक्लपटादावप्याप्त्यापत्तिः, अनुद्धता(त)गन्धादिकल्पनापीतश्चेत्यादिकमूढम् । यद्यपि धारणशक्तित्वं प्राणादिभिर्प्यरूपे आकाशे मेघादिधारके वायौ तेजसि जले चाऽतिव्याप्नोतीति विशेषलक्षणत्वं तस्य न घटते, तथापि सांसिद्धिकरीतोप्यत्वानपि करणसांसिद्धिकवेगव्यधिकरणस्पर्शाधिकरणत्वमत्र विवक्षितमिति न कश्चिदोप इति सर्वं समञ्जसम् । इदं च भौतिकेष्वपि व्यापकमिति व्यवहारोपयोगीति ध्येयम् । अत्र जलादिचतुष्केऽतिव्याप्तिवारणाय—शीतेत्यादि । सजलपटादावतिव्याप्तिवारणाय सांसिद्धिकेति । न चाऽसम्भवः । भूमौ नैमित्तिकस्यैव वेगस्याऽनुभवसाक्षिकत्वात् । सांसिद्धिकत्वे गन्धादिवत् सर्वदाऽनुभवप्रसङ्गात् । यद्यपि पाकजाऽनुष्णी(प्याशी)तत्स्पर्शवत्त्वं व्यवहार उपपद्यते, तथापि पाकजत्वस्य शास्त्रमात्रगम्यत्वेन दुरधिगमत्वात् इदमेव सम्भमिति दिक् ।

+ नभोगुण इत्यत्र । अथ नभोगुणविशेषपदेन शब्दोद्भेदादन्योन्याधयोऽपि परिहृतो बोध्यः । यद्यप्यत्र गुणमात्रग्राहकत्वं लक्षणत्वेनोक्तम्, तथापि त्वग्दशोद्भेदग्राहकत्वमप्यस्ति । अन्येषां तु न, यदि स्या-

संयोगादिरूपः, स एवाऽर्थो विपर्ययो यस्य तत् श्रोत्रम् । उच्यते इति प्रमाणम्, अनेनाऽप्ये व्याख्याताः। चापेर्गुणविशेषः स्पर्शः, तेजोगुणविशेषो रूपम्, अम्भोगुणविशेषो रसः, एवं भूमेर्गुणविशेषो गन्धः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कारणानुपवेशात् उत्तरोत्तरं धर्माधिक्यमाह—

परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपररिन्समन्वयात् ।

अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ॥ ४९ ॥

* परस्येति । परस्य कारणस्य धर्मः, अपरस्मिन्कार्यं, कारणसमन्वयात् धर्मो दृश्यते । अतः स्वधर्मः कारणधर्मश्च कार्यं भवति । सर्वेऽपि विशेषाः, पञ्चाऽपि गुणाः, अन्तिमकार्यं पृथिव्यामेवेत्याह—अतो विशेष इति । साङ्ख्यशास्त्रेणात् नाऽस्य विशेषतः सर्वबोधकत्वम् । यौग्यादिशब्दो यादृमिन्नक इति कारण-संबन्धेन तथात्वम् । चित्राणि च रूपाणि वरमासानि । सर्वेऽपि विशेषा भूमावेव उपलक्ष्यन्ते दृश्यन्ते ॥ ४९ ॥

एतेषामुत्पत्तिस्वरूपलक्षणान्युक्त्वा, कार्यतोऽपि तानि वक्तुम्, तेभ्यो ब्रह्माण्डोत्पत्तिमाह—

एतान्यसंहृत्य यदा महादादीनि सप्त वै ।

कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत् ॥ ५० ॥

* एतानीति । यद्यचेतनेभ्य एव तत्त्वैभ्यः कार्यमुत्पद्येत, तदाऽस्मिन्सङ्घाते नाऽऽत्मा मृग्यः स्यात् । सर्व-स्यैव जडत्वात् । अतः सङ्घातश्चेतनसाहितानामिति यत्कं केवलानामकारणत्वमाह—एतानि यदा, असंहृत्य अभिलिख्य, मुख्यानि सप्त महादादीनि स्थितानीत्यर्थात् । तदा भगवान् कालमाप्यष्टसत्त्वादिगुणैर्मिलितः सर्वजगत्कारणकारणभूत एतानुपाविशत् । अत्रैकवाक्यमार्थिकं स्वैपाऽऽक्षिप्यते । अथवा, भगवा-

प्रकाशः॥

तदा परिमाणादिषु द्वयगतो गृहेतेति । अत्र तदनुक्तिस्तु शब्देऽप्यतिव्यापकत्वादवान्तरपदार्थानिरूपकत्वात् साधर्म्यप्रतिज्ञानाच्चेति ज्ञेयमिति दिक् ।

* परस्येत्यत्र । स्पर्शरूपरसानां चतुस्त्रिभूतेषु विद्यमानत्वेन सामान्यगुणत्वात् त्वक्चक्षुरसनानां लक्षणेपु गुणविशेषपदमसङ्गतमित्याशङ्कानिरासावाहुः—कारणेत्यादि । तथा च, तेषु सामान्यत्वप्रतीतिः कारणसमन्वयप्रयुक्तत्वेन तेषां गुणने तदीयत्वाभावाच्च गुणविशेषत्वहानिरिति न तत्सङ्गतिरित्यर्थः । ‘परस्य’ इत्यद्वैतैव चारितार्थ्यात् ‘अतो विशेषः,’ इत्यद्वैतप्रत्ययं व्यर्थमित्याशङ्क्यामाहुः—साङ्ख्येत्यादि । तथा च वेदोक्तानां लोकसिद्धानां च धर्मान्तराणां यो भूमावुपलम्भः, सोऽपि तत्तत्कारणसमन्वयहेतुक एव, नत्वसतः सत्त्वरूप इति प्रमेयमुपलक्षणविधया निरूपयितुमिदमद्वैतम्, अतो न व्यर्थमित्यर्थः । तथात्वं वर्णपद्मादिरूपत्वम् । तेन शब्दोऽपि चित्रोऽतिरिक्त इति ज्ञापितम् ।

* एतानीत्यत्र । सप्तत्यादि । महदहंभूतानीति सप्त । अर्थादिति । घटेन जलमावयत्युक्ते करणता-निर्वाहकत्वे सच्छिद्रेतरत्वं यथा करणतारूपाध्वन्यल्लालः (१) भ्रासते, तथा स्थितिरप्यमेलननिर्वाहकतया ल्यवध-रूपाध्वन्यल्लालसत इत्यर्थः । कल्पनां विनापि श्लोकद्वयस्यैकवाक्यत्वे सुखे(न) प्रकृतार्थबोध इत्याशयेनाहुः—अथवेत्यादि । यदेत्यस्य व्याख्यानं पश्चादनेन क्रियते ।

नेव असंहत्य, एतान्यमेलयित्वा, पञ्चादुपाविशदिति । अग्रे उत्पद्यमानं जगत् यथा चतुर्णामधीनं भवत्या-
त्मकालकर्मस्वभावानाम्, तदर्थं कालादिभिः सह प्रवेशः ॥ ५० ॥

ततो ब्रह्माण्डमुत्पन्नमित्याह—

ततस्तेनाऽनुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ।

अथितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ॥ ५१ ॥

तत इति । ततो भगवत्प्रवेशानन्तरम्, तेन भगवता अनुविद्धेभ्यो योजनार्थं गुणान् गृहीत्वा सूक्ष्मेव
विद्धेभ्यः, प्रथमतोऽचेतनमेवाऽण्डमुत्थितम् । यस्मादण्डादसौ पुरुषः पूर्वं तत्त्वेषु प्रविष्टः, एव विरा-
ड्रूपो भूत्वा, उदतिष्ठत् ॥ ५१ ॥

ब्रह्माण्डे चेतनाचेतनोत्पत्तिमुक्त्वा तस्य नामरूपे आह—

एतदण्डं विपेशाख्यं क्रमाद्वृद्धैर्दशोत्तरैः ।

तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनाऽऽवृतं बहिः ॥

यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ॥ ५२ ॥

एतदण्डमिति । विशेष इत्यस्य नाम । त्वयं सर्वतः पञ्चाशत्कोटियोजनाविस्तृतं स्वतः । तत उत्तरो-
त्तरं पूर्वस्मादशगुणं वृद्धैस्तोयादिभिः सर्वतः परिष्टुतम्, अन्ततः प्रधानेन चाऽऽवृतम् । एवमयं महत्त्वम् ।
अत्र स्थितसर्वजगतो भगवत्त्वेनाऽपि महत्त्वमाह—यत्र लोकवितानोऽयमिति । अयं सर्वोऽपि लोकविस्तारो
भगवतो रूपम् । तस्मादतद्भगवदाधारमूतम् ॥ ५२ ॥

* स बहुकालं पुरुषत्वसम्पादनार्थं तस्यां पुरि शयनं कृतवान् 'पुरि शेते' इति पुरुषपदनिर्देशनात् । या-
वदयं शयनं कृतवान्, तावत्पूर्वमनुवेदरूपेण प्रविष्टा भगवदंशा भोगं न प्राप्तवन्तः । यदा तु पुनस्तत-
उत्थाय तस्मात् पृथग्भूतः सन् तत्र निविष्टः, तदा सर्वाङ्गानां भोगार्थं तत्र स्थानानि ज्ञानानीत्याह—

हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ।

तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्विभेद खम् ॥ ५३ ॥

हिरण्मयादिति । प्रकाशबहुलात् सुवर्णमयात् सलिले विद्यमानान्नारायणशब्दवाच्यात् विराट्देहा-
दुत्थाय, पुनस्तमाविश्य सर्वत्र विद्यमानमाकाशं बहुधा निर्विभेद, बहुवि छिद्राणि कृतवान् । भगवदु-
त्थानेऽपि कोशस्य नाशाभावात् हिरण्मयत्वमुक्तम् । रक्षसां बाधाभावात् सलिलेशयत्वमुक्तम् । महादेवो
हि अल्पनिरूप्यो भवतीत्यर्थः सहितः समर्थस्तत्र शरीरे छिद्राणि कृतवान् । पुनरपि प्रविष्टोऽयं भेदमात्रं
कृतवानिति पुरुषत्वमेव स्थितम् । नोऽनेन विराजः कार्यकरणसामर्थ्यं भवति । यथा प्रतिमादौ भगवान्

प्रकाशः

* हिरण्मयादित्यस्याभासे । पूर्वमनुवेदरूपेण प्रविष्टा इति । पूर्वं प्रवेशमनुलक्षाकृत्य वेदरूपेण
शब्दार्थयोनित्यसम्बन्धात् तत्तत्प्रतिपाद्यनित्यपरिच्छिन्नभगवदवयवरूपेण प्रविष्टा इत्यर्थः । अल्प-
निरूप्यो भवतीति । महत्त्वस्य सापेक्षवृत्तिकत्वात् तथा भवति । अनेनेति । किमादिरहितेन केवलाये-

तिष्ठति, तथैवाऽयं स्थित इति ज्ञातव्यम्, अन्यथा तत्त्वेभ्य आत्मविवेको न स्यात् ॥ ५३ ॥

छिद्राणां विनियोगमाह—निर्भिद्यतेत्याद्यष्टभिः—

निर्भिद्यताऽस्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् ।

वाण्या बहिरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ॥ ५४ ॥

* प्रथमत आत्वं निर्भिजं विवरात्मकम् । तस्य मुखमिति नाम । अस्मेति पाठः । प्रथमतस्तस्य मुखं निर्भिद्यम्, ततो वाणी वागिन्द्रियं तत्राऽभवत् प्रविष्टम् । वाण्या सह बहिरपि तत्राऽभवत् । अथो छिद्रा-
न्तरे भिन्नक्रमेण नासापुटे निरभिद्येताम् । तयोर्घ्राणमिन्द्रियं निविष्टम् । तच्च देवतया विद्वमित्याह—
प्राणोत इति । प्राणेन उतः स्यूतः सम्बद्धः । उभयोरेक एव निविष्टः । अयं प्राणः नेन्द्रियदेवतारूपः,
किन्तु सर्वनियामक आसन्धात्मकः ॥ ५४ ॥

तस्य तत्र कथनप्रयोजनमाह—

प्राणाद्वायुरभिद्येतामाक्षिणी चक्षुरेतयोः ।

तस्मात्सूर्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ॥ ५५ ॥

निर्विभेद विराजस्त्वग्लोमश्मश्वदयस्ततः ।

तत ओषधयश्चासन् शिश्रं निर्विभिदे ततः ॥ ५६ ॥

रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै शुद्धम् ।

शुद्धापानोऽपानाच्च मृत्युलोकभयङ्करः ॥ ५७ ॥

हस्तौ च निरभिद्येतां वलं ताभ्यां ततः स्वराद् ।

पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ॥ ५८ ॥

नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभूतम् ।

नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत ॥ ५९ ॥

क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ।

अथाऽस्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् ॥ ६० ॥

मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः ।

अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् ॥ ६१ ॥

प्राणादिति । तस्मात् प्राणात् वायुरिन्द्रियदेवतारूपो निरभिद्यत । भगवत्कृतमृष्टावस्थिनीकुमाराविन्द्रि-
यदेवता, भगवदर्धमृष्टौ तु वायुरिति विशेषः । ततोऽक्षिणी गोलके । उभयोरपि चक्षुरित्येकमिन्द्रियम्,
तस्मात्सूर्य आविर्भूतः । कर्णावन्वभिद्येताम्, ततः श्रोत्रम्, ततो दिशः । विराजस्त्वक् निर्भिद्यता ।

प्रकाशः ।

शेन । सप्तम्यत्वेन (?) प्रयोजनमाह—अन्यथेत्यादि । अन्यथेति निष्क्रियतयास्थितौ ।

* निर्भिद्यतेत्यत्र । उभयोरिति । नासयोः ।

निर्विभेदेत्याविरभूदित्यर्थः । तत्र लोम इन्द्रियम्, श्मश्रुकेशाश्च लोमविशेषाः, तत्र देवता ओषधयः । अस्यां
 मृष्टौ त्वक्चर्मणोरैक्यम् । स्पर्शस्त्वगिन्द्रियेण । वायुर्देवता केन गृह्यत इति पूर्वमुक्तम् । शिश्रं गोलकम् ।
 रेत इन्द्रियम्, आपो देवताः 'आप एव पुरुषाकारा भवन्ति' इति । पूर्वं को देवः ? सर्वत्र वैलस्य-
 ण्ये सृष्टिभेदो नियामकः । गुदं पायुस्थानम्, अपान इन्द्रियम् । तत्र मृत्युर्देवः । स च लोकमयङ्कर इति
 चैराग्यार्थमुक्तम् । मृत्युरूपयैव तिष्ठति, मध्ये मृत्युरिति च । हस्तौ गोलकस्थानीयौ, बलमिन्द्रियम् । ता-
 भ्यां सहैव निर्गतमिति तृतीया । ततो बलात् स्वराद् इन्द्रः । एवं पादावपि । गतिरिन्द्रियम् । ततो गति-
 रूपात् हरिर्विष्णुर्देवः । नाड्यो गोलकम् । आसमन्तात् मृतं लोहितमिन्द्रियम् । अभृतं जातमिति वा ।
 नद्यो देवताः । उदरं गोलकम् । क्षुत्पिपासे इन्द्रियम् । समुद्रो देवता । हृदयं चतुर्णां गोलकम् । स-
 त्रैकं मन इन्द्रियम् । मनसः सकाशाज्जातश्चन्द्रमास्तस्य देवः । बुद्धिरपीन्द्रियम् । गिरां पतिर्देवः । अह-
 ङ्कारः इन्द्रियम्, रुद्रो देवता । चित्तमिन्द्रियम्, चैत्यो जीवो देवता इति । एते सर्वे तत्तत्स्थानेऽभि-
 व्यक्ता भगवदंशाः, चैत्यो मुख्यो भगवदंशः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 सर्वेभ्यः तं विवेक्तुं पुनः सर्वेषां निर्गमनप्रवेशाद्याह—

एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवाऽस्योत्थापनेऽशकम् ।

पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् ॥ ६२ ॥

एते इति । एते देवाः स्वयमभ्युत्थिता अस्य देहस्योत्थापने न शक्ताः । य एवेनं देहमुत्थापयति,
 स जीव आमेति ज्ञातव्यम् । सामर्थ्यं विद्यमानेऽपि नोत्थापयन्तीति न मन्तव्यम्, किन्तु सामर्थ्यमेव
 नास्तीति । तदर्थमुपाख्यानामाह—पुनराविविशुरित्यादिना । तदेव शरीरम्, स्वस्वस्थाने पूर्वं भगवता
 सह निविष्टा अपि, पुनराविविशुः । खानि छिद्राणि । प्रयोजनम्—तमुत्थापयितुमिति । क्रमादिति
 'स्वस्ययत्नपरीक्षार्थम्' ॥ ६२ ॥

बहिर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततो विराट् ।

घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ ६३ ॥

अक्षिणी चक्षुषाऽऽदित्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ।

श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ ६४ ॥

त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् ।

रेतसा शिश्रमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ ६५ ॥

गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् ।

हस्ताबिन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ ६६ ॥

विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट् ।

नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् ॥ ६७ ॥

क्षुत्तृद्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् ।

हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत्तो विराट् ॥ ६८ ॥

बुद्ध्या ब्रह्माऽपि हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् ।

रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् ॥ ६९ ॥

* वहिर्देवो वाचेन्द्रियेण सह प्रथमतो मुखं भेजे । ततो निर्गत्य तत्र प्रविष्टः । तस्मिन् प्रविष्टे विराट् सलिलात् नोदतिष्ठत् । सर्वत्रेन्द्रियेण सह देवता गोलके निविष्टा । विराट् ततो नोत्थितः । विष्णु-र्मर्त्यैवेति । इन्द्रियेण सह प्रविष्टो विष्णुस्तावन्मात्रप्रयोजको नाऽधिकं करोति । एवं सर्वत्र ज्ञातव्यम् । मन्त्राधिष्ठातृरूपेणैव मर्यादैषा । पुरुषोत्तमस्तु सर्वं करोति चेत् स सेवितुं शक्यते, प्राप्यते वा । रुद्र-पर्यन्तं देवाः सर्वे निविष्टाः प्रत्येकम् । ततो विराट् नोदतिष्ठत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा

विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत् ॥ ७० ॥

यदा पुनश्चित्तेन्द्रियेण सह । हृदयम्, चैत्यो जायः, क्षेत्रज्ञो देहाभिमानो, यदैव प्राविशत्; तदैव पुरुषो भगवत्सहितो देहः, सलिलादुदतिष्ठत् ॥ ७० ॥

अन्तरङ्ग एव सेवको महाराजमुत्थापयितुं शक्नोति । नाऽन्य इति दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति द्वाभ्याम्—

यथा प्रसृतं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधिषः ।

प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ॥ ७१ ॥

तस्मास्मिन्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्त्या ।

भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्याऽऽत्मनि चिन्तयेत् ॥ ७२ ॥

यथा स्वप्नान्ध्या मुक्त पुरुषं वहिः स्थिताः प्राणेन्द्रियमनोधिषः, येनाऽन्तःस्थितेन जीविन विनोत्थापयितुं न प्रभवन्ति, तमेव प्रत्यगात्मानं शरीराभिमानिनं जीवम्, अस्मिन् रुद्धाते, इतरन्यादृत्त्या चिन्तयेत् । तत्र चिन्तनं बुद्धिः करणम् । साऽपि न प्राकृती, किन्तु योगेन विपक्वा, योगेन प्रवृत्ता वा । योग-सिद्धेत्यर्थः । तस्य सहायमृतं भक्त्यादिप्रयम् । तैः सहितया बुद्ध्या इतरान् दूरीकृत्य तमेव चिन्तयेत् । बुद्ध्याभ्यासं तत्र कुर्यात् । तथा सत्पुत्रत्र तस्य ब्रह्मभावो भावयितुं सुकर इति भावः ॥ ७२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीमत्कृष्णभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे पदविंशध्यायविवरणम् ।

प्रकाशः ।

* रिष्णुर्हित्य । एषेति । तत्कालमात्रदायकस्वरूपेत्यर्थः ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे पदविंशध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

सप्तविंशाऽध्यायविवरणम् ।

- * साङ्ख्येनेतरमिदं ज्ञाने जाते तथाऽऽत्मन ।
ब्रह्मरूपेण तज्ज्ञानं सप्तविंशे निरूप्यते ॥ १ ॥
साधनानि स्वरूपं च चिन्तनार्थमिहोच्यते ।
युक्तयोऽप्यत्र कथ्यन्ते विपर्ययनिवृत्तये ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये सङ्घातेऽपि विद्यमान आत्मा भिन्नतया निरूपित । तस्य मोक्षो निरूप्यते । स चेद्बहुकालं प्र-
कृतौ स्थितः, मज्जिष्ठादिभिरिव रज्जकद्रव्यै रक्षमिव रक्त स्यात्, तदा तस्य मोक्षो न सम्भावित इति
सूचयंस्तस्य स्थितिमाह—

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाऽज्यते प्राकृतैर्गुणैः ।

अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥ १ ॥

+ प्रकृतिस्थोऽपीति । सर्वदाऽयं जीवः प्रकृतायेव प्राकृतसङ्घाते वर्तते, तथापि प्रकृते सत्परजस्तमो-
गुणैर्नाऽज्यते, अक्तो न भवति, यथा पुरुषमैलादिनाऽज्यते । अज्ञानाभावे हेतुचतुष्टयमाह—अविकारादि-
त्यादिचतुर्भिः पदैः । प्रकृतैर्गुणा स्वास्मिन् प्रविष्टा वस्तुतोऽक्ष कर्तुं नन्ति । स्वप्न वा तत्र प्रविष्टा । तत्र
प्रवेशे विकृतमेव प्रविशन्तीति विकाराभावान्न प्रवेशः । भावस्य हि विकारा भवन्ति । यो हि भवनमनु-

प्रकाशः।

* अथ सप्तविंशाध्याये विवरणं विकीर्षयः सङ्गते पूर्वमेव निर्धारितत्वादर्थमेवाह—साङ्ख्येनेत्यादि ।
तथात्मन इति । सङ्घातविवक्तस्यात्मन इत्यर्थः । एतेन ब्रह्मरूपतया ज्ञातस्त्वेनात्मन इन्द्रियरूपत्वमिति
ज्ञापितम् । तादृशेनैव तेन सर्वदर्शनादिति । एव च कपिलोक्तो पूर्वोत्तराध्याययोः शेषशेषिभावोऽपि स्फुटो
ज्ञापितः सङ्गतित्वेनेति ज्ञेयम् । अवान्तरवाक्यानां सङ्गतिमाहः—साधनानांत्यादि । चिन्तनार्थमिति
ब्रह्मभावचिन्तनार्थम् । तथा च साधननिरूपकाणां स्वरूपनिरूपकाणां च हेतुतासङ्गतिः, युक्तिनिरूपकाणां
तूपोद्भात इत्यर्थः । एतेनाऽस्य कामाध्यायतमपि स्फुटीकृतम्, ब्रह्मभावस्यैव भगवद्विचारितकानरूपत्वादिति ।

+ आद्यपद्ये । तत्र प्रवेश इति । परस्मिन् गुणप्रवेशे विचार्यमाणे इत्यर्थः । विकाराभाव एव कथमित्या-
काङ्क्षायामाह—भाजस्येत्यादि । भाजस्येति । भवनक्रियाश्रयस्य । व्युत्पत्तिस्तु, भवतीति भवः, स एव,
स्वार्थाभावा इति । इदं चानादिशालेति पूर्वोक्तलक्षणेऽनादिपददानमप्यप्रयोजनं (सुसूक्तम्) सूक्तम् । भव-
नानुभावितृत्वेनानादित्वं समर्थितम् । एवं साति अनुमानचतुष्टयेनाऽयमर्थः सिध्यतीति तानि प्रयुज्यते ।
तथाहि । पुरुषोऽनन्त्य, अन्यकर्तृकप्रवेशायोग्यत्वात्, अन्यकर्तृकप्रवेशायोग्यः, अविकारित्वात्,
अविकारी, अनादित्वात्, यदेव तदेवम्, कालवत्, यन्नैव तन्नैवम्, तत्त्वादिवत् । अनादि,
भवनानुभावितृत्वात्, यन्नैव तन्नैवम्, देहादिवत्, इति । ननु लौकिकप्रकारेण अन्यो भवि

भवति, स तु न केनाऽपि प्रकारेण भवतीति विकाराभावः । किञ्च, कर्ता हि क्रियाधर्मैरदृष्टप्रकारेण रज्यते । अकर्तृत्वात् नाऽदृष्टप्रकारेणाऽपि । विकाररहितोऽपि सजातीयग्राहक इति, यदि सगुणः स्यात्, तदा परगुणैरपि स्वसजातीयैर्विद्वानिव रक्तो भवेत् । एतद्रसाग्निनिवेशादञ्जनं फलतो रञ्जनमुच्यते । साधनतो व्यापारतः फलतश्च रञ्जनाभाव उक्तः । स्वस्मिन् प्रवेशे सति रञ्जनं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रवेशे दृष्टान्तेनाऽन्यथा निरूपयति—जलार्कवदिति । स हि प्रकृतौ प्रतिबिम्बन्यायेन प्रविशति, न तु कुण्डे यदरमिव; अन्यथा प्रकृतौ तत्प्रतीतिर्न स्यात्; सर्वत्र च प्रतीतिर्न स्यात्, प्रकृत्यपेक्षया व्यापकत्वाच्च । अतः स्वच्छा प्रकृतिः पुरुषच्छायां गृह्णातीति पुरुषो न तद्धर्मैः सूर्यवत् रज्यते ॥ १ ॥

तर्हि कथं संसार इत्याशङ्क्याऽह—

स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिषिपज्जते ।

अहङ्कियाविमूढात्मा कर्ताऽस्मीत्यभिमन्यते ॥ २ ॥

*स एष इति । स एष प्राकृतैर्गुणैरसंबद्धोऽपि, एष संसारी भवति । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—यर्हीति । प्रकृतेर्गुणेषु यर्हि स्वयमभिरज्यते । यद्यपि गुणाः किञ्चित् कर्तुं न शक्ताः, तथापि स्वयं चेतनस्तान् गुणान् बलीकर्तुम्, स्वधर्मेण रञ्जयितुम्, शक्नोति । यथा सूर्यो जलं स्वगुणैस्तप्तं करोति, जलन्तु सूर्यं गीतलं कर्तुं न शक्नोति । तदा किरणैः शुष्यज्जलं सूर्यं प्रविशति, तदा तत्र गतं बहुधा प्रसूयते । एतदेव गुणेष्वभिषिपक्तिर्नाम । तदा बलीकृतेषु, अहङ्कारेण विमूढः सन्, कर्ताऽस्मीत्यात्मानमभिमन्यते । प्रकृतेर्गुणाः स्वात्मन्यागताः सर्वमेव कार्यं कुर्वन्ति; तत्र कर्ता अहङ्कारो गुणन्यासः । स चाऽहङ्कारो मोहात्मको भवति, यतो जावो मूढः सन् अहमित्यात्मानं मन्यते । अहङ्किया अहङ्कारः । मोहे स्त्रिया उपभोगात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अहङ्कियया विमूढः, आत्मा अन्तःकरणम् स्वरूपं वा, यस्य । अहं करोतीत्यहङ्कारः, तेन कर्तृत्वमहङ्कारस्यैव । तेन तदैक्यादात्मानमपि कर्ताऽस्मीति मन्यते ॥ २ ॥

प्रकाशः ।

प्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः—किञ्चेत्यादि । अत्रापि अदृष्टप्रकारेण नाञ्ज्यः, अकर्तृत्वात्, कालवत्; यन्नैवं तन्नैवम्, नैयायिकादिप्रतिपक्षात्मवत्, 'इत्यनुमानं ज्ञेयम् । निर्गुणपदसिद्धमधेमाहुः—विकाररहितोऽपीत्यादि । अत्रापि 'अञ्ज्यः गुणग्राहकत्वात्' इत्यनेन सत्प्रतिपक्षिते पुनः पूर्वानुमाने(५) पुनः पूर्वस्थापनाय, गुणग्राहकत्वेऽपि परगुणैरनञ्ज्यः, सजातीयगुणरहितत्वात्, गीतानभिनिविष्टपण्डितवत्; यन्नैवं तन्नैवम्, गीताभिनिविष्टपण्डितवत् । साधनत इत्यादि । साधनं गुणः; व्यापारोऽदृष्टम्; फलं रसाऽभिनिवेश इति । स्वस्मिन् प्रवेश इति । प्रकृतौ प्रवेशे । उक्तप्रकारके प्रवेशे गमकमाहुः—अन्यथेति । अत्राऽपि 'अञ्ज्यः, प्रकृतौ प्रविष्टत्वात्' इत्यनेन सत्प्रतिपक्षिते पुनः स्थापनाय 'अनञ्ज्यः, प्रतिबिम्बन्यायेन प्रविष्टत्वात्, जलार्कवत्; यन्नैवं तन्नैवम्, कुण्डवदर(व)त्' इत्यनुमातव्यमिति ज्ञापितम् ।

* स एष इत्यत्र । एतदेवेति । स्वप्रतिबिम्बोपरकगुणकृतसूर्यकिरणशुष्यज्जलन्यायकप्रवेशोत्तरभाविषहप्रकारकगुणप्रसवनमेवेत्यर्थः । विमूढ इति । उपधानेन विस्मृतस्वरूपः । स्वगुणप्रवेशकं रञ्जनमुपरागः, स्वगुणप्रवेशकं रञ्जनमुपधानम् (१, इति तयोर्भेदः । स इति । उपधानात्मा । तत्र हेतु—यत् इत्यादि ।

ततः किमत आह—

तेन संसारपदवीभवशोऽभ्येत्यनिर्वृतः ।

प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ॥ ३ ॥

* तेन संसारपदवीमिति । कर्तृत्वाभिमानात् कर्ता भोक्ता भवतीति संसारभोगार्थं संसारपदवीमिति । अवशः कर्माधीनः । अत एवाऽऽभिमुख्येनैति । नन्वेवं सति नित्यः संसारः स्यादत आह—अनिर्वृत इति । कर्मफले निर्धृतिरहितः । निर्धृतस्तु संसारादिमुच्यत इत्युक्तं भवति । ननु संसारमार्गे गमनमात्रेण किं स्यादित्यत आह—प्रासङ्गिकैरिति । प्रसङ्गेन हि कर्मणो दोषा जायन्ते । स्वभावतः कर्माणि न दुष्टानि, किन्तु प्रसङ्गादेव । यथाज्ञमोजनं न निषिद्धम्, किन्तु दुष्टाज्ञमोजनमेव । कर्ममार्गस्तु सदसन्मिश्रयोनिरूपः । सदादियोनिर्देवसिर्ध्वानुप्ययोनिः ॥ ३ ॥

नन्वयं संसारः किं सत्यो मिथ्या वा ! आद्ये अनिमोक्षः, द्वितीये साधनवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते

ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ४ ॥

✽ अर्थे इति । यद्यप्यत्र संसारे संसरणरूपोऽर्थो नास्ति । देवविर्यङ्गानुप्ययोनिषु देह एवोत्पद्यते, देहे च आत्मनो न कोऽपि संबन्धः । असङ्गत्वादात्मनः संयोगो नास्ति, सुतरां समवायः । स्वरूपसंबन्धोऽपि नास्ति, उभयोरेकत्र निरूपणाभावात् ; महाराजसेवकयोरिव । किन्त्वाध्यासिकः । श तु मोहादित्यलीकः । अतः संसारोऽलीकभूत एव, तथापि न निवर्तते । यो हि मिथ्याभूतः सन् बाधते, स कथं निवर्तते, अन्यथा बाधनमेव न स्यात् । नन्वेतादृशस्य बाधने किं बीजम् ? तत्राऽऽह— ध्यायतो विषयानस्येति । अस्य संसारस्य ये विषयाः, तान् भोग्यत्वेन ध्यायतः । विषयभोगवासनायां सत्यामविद्यमानोऽपि सत्सारे बाधत इत्यर्थः । असतोऽपि बाधकत्वे दृष्टान्तः—यथा स्वप्ने अनर्थागमः । स्वप्नस्तु भायिक इति सिद्धान्तः । यद्यपि तत्र ताडनं मिथ्याभूतम्, तथापि जागरणात्पूर्वं न निवर्तत एव । अतः संसारनिवृत्त्यर्थं यत्नः कर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

तत्र स्वप्नदृष्टान्तेनैव बोधस्तस्य निवर्तक इत्यवसीयते । स बोधः कथं भवतीत्याकाङ्क्षायामन्तर्मुखे चित्ते

प्रकाशः ।

अत्रैवं क्रमो ज्ञेयः । पूर्वं भगवदिच्छन्ना प्रकृतिपुरुषसंयोगः, ततः प्राकृतेषु चैतन्यात्मा पुरुषोपरागः, ततश्चैतन्यात्मन्यहङ्कारोपघानमहङ्कारः, तेन मोहशब्दवाच्या स्वरूपविस्मृतिः, तथा कर्ताहमस्मीत्याकारिका संसारशब्दवाच्या अहंमतिरिति ।

* तेनेत्यत्र । निर्वृत इति । अलम्बुद्ध्या दोषबुद्ध्या वा सुखदुःखोदासीनतया सन्तुष्टः । अत्र संसारपदवीं प्रतिजन्मन्यनुवर्तमानकर्तृत्वाभिमानपरम्परा, तस्या उत्पादने तज्जनकस्य मोहस्य अनिर्धृतिः सहकारिणी, कर्मदोषास्तु द्वारमूला इति बोध्यम् ।

✽ अर्थ इत्यत्र । उभयोरित्यादि, एतेन स्वरूपसम्बन्धस्य लक्षणमिव कृतं ज्ञेयम्, उभयोरेकत्र निरूपणप्रयोजकं तयोः स्वरूपं स्वरूपसम्बन्ध इति सिद्धेः । आध्यासिक इति । अहंमत्यात्मकः ।

भवतीति वेदादिश्रितम्, ' काथेर्द्धारः प्रत्यगात्मानमैकदावृत्तचक्षुरमृतत्वमैच्छन् ' इति श्रुतेः। संसार-
निवृत्तं चित्तमात्मगामि भवतीति निश्चितम् । तदसन्मार्गे प्रवृत्तं न निवर्तत एव । नापि नियतयितुं शक्यते,
असतां बहुत्वात्, फलिष्ठत्वाच्च । तथापि प्रकर्षणासक्तम् । तन्मात्रेणैकदावृत्तमपि निवर्तनीयमित्यादां तस्य
वशीकरणे हेतुमाह—

अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि ।

भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्भ्रशम् ॥ ५ ॥

+अत एवेति । यतोऽनिवृत्तमनर्थहेतुः, अत एव बहुकालमासक्तत्वाच्छीघ्रमनिवृत्तायपि शनैर्निवर्तनीयम्,
यथा असन्तः परिपन्थिनो न भवन्ति, यथा वा चित्तमासक्तिं त्यजति । तत्र द्वयं हेतुः—भक्तियोगो विर-
क्तियेति । भगवति स्नेहः, विषयेषु रागाभावश्च । पूर्वस्माद्द्विपरीत्यम् । उभयभ्यां चित्तं वशे भवेत् ॥ ५ ॥

उभयोः साधनान्याह—

यमादिभिर्योगपथैरभ्यसेत् श्रद्धयान्वितः ।

मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ॥ ६ ॥

सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः ।

ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण महीयसा ॥ ७ ॥

यदृच्छयोपस्थितेन संतुष्टो मितभुङ् मुनिः ।

विविक्तशरणः शान्तो मेघः करुण आत्मवान् ॥ ८ ॥

सानुवन्धे च देहेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ।

ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ९ ॥

*यमादिभिरिति । पूर्व भक्तिसाधनान्युक्तानि सत्सङ्गादीनि; तानि दुर्लभानीति ज्ञानमेव भक्तिसाध-
नमिति निरूप्यते । यमादिसाधनैरात्मानं चेज्जानाति, तदा भगवति स्नेहः । पश्चाद्भगवति चित्तस्थैर्यम् ।
तदा विषयध्यानाभावात् संसारो निवर्तते । तत्र प्रथमं यमा अहिंसादयः, ततो नियमाः स्नानादयः, तत
आसनादियोगमार्गाः । तैः कृत्वा चित्तमभ्यसेत् चित्तं तत्परं कुर्यात्, संयमनाभ्यासे वा । मार्गे साधनेषु
च श्रद्धयान्वितः । मयि भगवति, भावेन श्रद्धादिना । सत्येन सत्यभावेन, कायवाच्यनस्तु सत्यप्रतिष्ठा-
या । निरन्तरं भगवत्कथाश्रवणेन । चकारात् कीर्तनेन । सर्वभूतेषु समदृष्ट्या, सर्वप्राणिषु वैराभावेन, सर्व-
वस्तुषु सर्वप्राणिषु च प्रसङ्गाभावेन, अष्टाङ्गब्रह्मचर्येण, मौनेन वृथाऽऽलापपरिवर्जनरूपेण । महीयसा
निष्ठा प्राप्तेन, स्वधर्मेण वर्णाश्रमधर्मेण । यदृच्छयाऽपस्थितेन अन्नादिना संतुष्टो भवेत् । एतानि सर्वाणि

प्रकाशः।

+ अत एवेत्यस्याभासे । आवृत्तचक्षुरिति । सम्मुखीकृतदर्पणवदावृत्तं चित्तं यस्य स इत्यर्थः ।

* यमादिभिरित्यत्र । अष्टाङ्गब्रह्मचर्येणेति । तानि च ' एतन्मैथुनमष्टाङ्गं ' प्रवदन्ति मनीषिणः ।
इति वाक्योक्तविरुद्धानि ज्ञातव्यानि ।

साधनानि पूर्वेण पूर्वेण सिद्धान्त्युत्तरोत्तराणि द्वादश भवन्ति । अन्यैः सहितेन यदृच्छयोपस्थितान्नादिना वा सन्तोषः साध्यः । पूर्वोक्तानि स्वरूपोपकार्यज्ञानि । कस्याचिन्मते सन्तोष एव मुक्त्यङ्गमिति फलोपकार्यज्ञानि वा । अतः सन्तोषस्य कारणता नोक्ता । पृथक्स्थित्यमावार्थं वा कर्तृविशेषणत्वेनोक्तम् । तत्रापि मितभो-जनम्, मननं च, एकान्ते स्थितिः, परमशान्तिः, सर्वत्र मैत्री, करुणा, स्वार्थानान्तःकरणत्वम्, पुत्रादिमहिते देहे मिथ्याभिनिवेशाकर्षणं चेत्यन्तरङ्गाप्यष्टावङ्गानि । यमादयो द्वादश, एकः सन्तोषः, मितभोजनादीन्यष्टौ; एवं त्रिविधैः साधनैरत्यन्तरङ्गसाधनैस्त्रिभिश्च आत्मदृग्भवति । तानि त्रीण्याह—ज्ञानेनेति । साहचर्यमेकम्, तुरीयावस्थोभेदज्ञानाभावश्च । प्रकृतेः पुरुषस्य च दृष्टं तत्त्वं येन तादृशेन ज्ञानेन साहच-जानितेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

निवृत्तचुद्धयवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ।

उपलभ्याऽऽत्मानाऽऽत्मानं चक्षुषेवाऽर्कमात्मदृक् ॥ १० ॥

* निवृत्तेति । निवृत्तानि बुद्ध्यवस्थानानि यस्य । दूरीभूतान्यन्यानि दर्शनानि यस्य । एवं क्रमेण जाते आत्मनैवाऽऽत्मानमुपलभ्य आत्मदृग्भवति । एकस्यैव करणकर्मत्वे कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—चक्षुषेवा-ऽर्कमिति । चक्षुरपि तैजसमर्कोऽपि । परमिदमध्यात्मभूतमाधिदैविकश्च सूर्यः । तत्र यथा वस्त्यन्तरग्रहणे विषयमकाशकत्वेन सूर्यमपेक्षते, एवं न सूर्यग्रहणे सूर्यापेक्षा । नाऽपि चक्षुर्गतान्धकारनिवृत्त्यर्थं तदपेक्षा, किन्तु तेनैव प्रकाशितं चक्षुस्तदंशभूतमात्मानं गृह्णाति । एवं जीवेन भगवदंशभूतेन सर्वात्मस्वरूपं भगवत्त-क्षणमात्मानं यः पश्यति, स आत्मदृग्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

+ नन्वेवमात्मदर्शने किं स्यात् ? तत्राऽऽह—

मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते ।

सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वाऽनुस्यूतमद्वयम् ॥ ११ ॥

* मुक्तलिङ्गमिति । एवं मानसभावनाज्ञानेनाऽऽसत्यस्मिन्नेव सङ्गाते मुक्तलिङ्गं सदाभासं प्रतिपद्यते । मुक्तं लिङ्गं यस्य । अन्तरावरणलिङ्गात्मकं तस्य निवर्तते । तदा सतो मूलभूतजीवस्य आभासरूपं प्रा-रीरमात्मानं प्रतिपद्यते, अयमहमिति साक्षात्प्रतिपद्यते । एतावत्कालमाभासस्याऽपि न साक्षात्कारः, महि-स-वरणानामनिवृत्त्यात् । नन्वाभासे प्राप्ते कः पुरुषार्थः ? तत्राऽऽह—सतो बन्धुमिति । अयमाभासः सतो

प्रकाशः ।

* निवृत्तचुद्धयवस्थ इत्यत्र । आत्मानमिति । स्वमूलभूतं सूर्यम् । इत्यर्थ इति । एकस्यैव करणकर्मत्वे दृष्टो दृ-शमिति दृष्टान्तेनाऽपि सिध्यतः । एवं सत्यापि चक्षुषेवार्कमिति यदुक्तं तेनायमेवार्थः साक्षकारानुशयगोचर इत्यर्थः

+ अग्रिमाभासे । एवमित्यादि । एवं सर्वात्मत्वेन रूपेण किं स्यात् ? आत्मानं चैत्रिजानीयाद्वयम-स्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरमनुसञ्ज्वरेत् ? इति श्रुत्या अयमहमिति ज्ञानस्यावश्य-कत्वात्तदभावे किं फलं स्यादित्यर्थः ।

+ विवृतौ । मूलभूतजीवस्येति । सर्वात्मनः दृष्टोच्छावशक्तस्य प्रथमपुरुषस्य हरेरित्यर्थः । अनि-वृत्तत्वादिति । यद्यपि सुषुप्तौ साक्षात्कारोऽस्ति, तथापि 'अयमहमित्याकारको न । ' तथापि हिरण्यनिधिं निहितमध्वेनज्ञा उपर्युपरि सञ्चरतोऽपि न विदुः' इति श्रुतेरनुभवाच्चेति सुष्टूकमिदम् । आभासे प्राप्ते

मूलभूतात्मनो नन्धुर्भवति, पुत्रो आतेव वा भवति । तत्प्रतिविम्बत्वात् सम्यग्मूलज्ञापको भवतीति भावः । नन्वस्य सतो बन्धुत्वं किं प्रमाणम् ? तत्राऽऽह—असच्चक्षुरिति । असतो देहादेश्चक्षुः । यथा आभासरूपमपि चक्षुर्विषयप्रकाशक भवति, तेन ज्ञायते सूर्याभासोऽयमिति । नन्वसत्प्रकाशकत्वमात्रेण सौरादितुल्यत्वात् न सदाभासत्वं सिद्धचतीत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वाऽनुस्यूतमिति । सर्वत्रैव सदातेऽनुस्यूत सम्बद्धो वर्तते । व्यापकाभासव्यतिरेकेण सर्वत्राऽनुस्यूतता न भवति । आभासभेदे तदुपपद्यत इति चेत्तत्राऽऽह—अद्वयमिति । सर्वत्र सद्भावे एक एव प्रतिविम्बः, अन्यथा य एवाऽह पश्यामि स एवाऽह शृणोमीत्यनुसन्धानं न स्यात् । ॥ ११ ॥

एवमस्य शरीरस्य सदाभासता निरूपिता तेनाऽऽत्मज्ञाननिरूपणार्थं दृष्टान्तोपपत्तिं निरूपयति द्वाभ्याम्—

यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनाऽवदृश्यते ।

स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥ १२ ॥

+यथेति । गृहमध्ये स्थित पुरुषो बहिर्जलादौ सूर्यप्रतिनिम्बे सम्मुखगृहान्तर्भिचौ तत्प्रतिफलनं भवति, धर्म इव तत्र भवति, तेन स जानाति साक्षाद्ब्रह्म सूर्यसम्बन्धो न सम्भवति, किन्तु बहिर्दर्पणादौ प्रतिविम्बितस्येदं प्रतिफलनमिति । एव चक्षुरादौ प्रतिफलनं पूर्वोक्तसाधनैरेव, नाऽन्यथेति मन्तव्यम् । न

प्रकाशः ।

इति । मूलाभासोऽयमहमिति ज्ञाते इत्यर्थः । तत्प्रतिविम्बत्वादिति । दर्पणादिसङ्क्रान्तसूर्याशुषत् शुद्धचित्तसङ्क्रान्ताशरूपत्वादित्यर्थः । आभासरूपमिति । दर्पणादिसङ्क्रान्त सूर्यस्य भास्वरूपम् । अपमिति प्रकाशकः । अहेति । विशेषणान्तरमाहेत्यर्थः । आभासभेदे इत्यादि । यथाऽऽदर्शेणैक सूर्याभासः, भेदे तस्मिन्नेव दशधा प्रतीयमानः सर्वानुस्यूतत्वेन निश्चय्यते, एवमाभासभेदेऽपि सर्वानुस्यूतत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । एवमिति । अनुमानविधयेत्यर्थः । बोधसौकर्यार्थं तत्प्रदर्श्यते । तथाहि ‘एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रमत्’ इति, ‘यथा क्षयज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्’ इति श्रुत्या स्मृत्या चाऽऽत्मन एकम्याभासनं नानात्वे निश्चितं ततः स आत्मा भासन्नसन्नेति सन्देहे ततः ‘आत्माभासो मित्या, आभासत्वात्, मुल्याभासयत् इत्यनेन मिथ्यात्वसाधने ‘सत्य, आ(भा)सत्वात्, सौराभासयत्, इत्यनेन हेतोः साधारणत्वात्, सन्देहानपारम् ‘सत्य, प्रकाशकत्वात्, यदेव तदेवम्, यन्नैव तन्नैवम्’ इत्यनेन सच्चानिश्चयततः ‘प्राकृतं प्रकाशप्रणामत्वात्, सौराभासयत्’ इत्यनेन प्राकृतत्वरूपे असत्त्वे प्राप्ते अप्राकृतत्वे निश्चयनाय पुनरनुमाने क्रियमाणं ‘अप्राकृताभासः, सर्वत्रानुस्यूतत्वात्, यत्रैव तत्रैवम्, सौराभासयत्’ इति ‘प्राकृतसाभासः, सर्वत्रानुस्यूतत्वात्, यदेव तदेवम्, भग्नदशप्रतीयमानमौराभासयत्’ इति च प्रयोगाभ्यां हेतोः साधारणत्वेनाशङ्क्यं अयमाभासोऽप्राकृतः, सर्वानुस्यूतत्वे सत्येकत्वात्, यत्रैव तत्रैवम्, सौराभासयत्’ इत्यनुमानेन प्रस्तुतमिति । आभासत्वेन पक्षोल्लेखो मूलरूपव्युदासार्थः । एव चाऽऽह ‘सतो बन्धु’ इति विशेषणं ‘यदा दयम्’ इत्यादिश्रुत्यर्थम्वारकम् । ‘असच्चक्षुः’ इति ‘सर्वानुस्यूतमद्वयम्’ इति नैकदहेतुगर्भमिति पूर्वोक्तस्य अन्यार्थतैवेति विभावनीयम् ।

+ यथेयम् । नन्वतद्व्याप्तेन आत्मज्ञानं तु माधनमन्तरेणाऽप्यनुमानादिना सुकरमिति माधनोपदेशोऽयम् इत्याशङ्क्यागाह—एवमित्यादि । नाऽन्यथा । आधारशुद्धिं विना न ।

हि वहि पांठादो धर्मरूपेण सम्बद्धोऽपि सूर्यो दर्पणादिस्थित इव प्रतिफलति । तथा सति सर्व एव सद्भा-
तोऽन्त साक्षात्क्रियेत । अतः साधनेष्वेव जातेषु यद्विष्यति, तदृष्टान्तेन प्रथमसम्भावनानिवृत्त्यर्थं प्रद-
श्यते । स्थलस्थेनाऽन्तर्भिन्न्यादिप्रतिफलितेन वहि स्थितो जलस्य आभासोऽचदृश्यते जायते । ते-
नाऽपि जलास्थितेन स्वाभासेन दिवि स्थित सूर्योऽचदृश्यते ॥ १२ ॥

एवं त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः ।

स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् ॥ १३ ॥

एवमिति । एवं त्रिवृदहङ्कारस्थित आत्मा सदाभासः, भूतेन्द्रियमनः सु प्रतिफलितैरामासामासैर्ल-
क्ष्यते । तेन त्रिवृदहङ्कारस्थितेन सत आभासरूपेण सत्यदृगात्मा जीवभूतो दृश्यते ॥ १३ ॥

एव दृष्टान्तेनाऽत्मसम्भावना दूरीकृत्य दृष्टान्तस्याऽप्रामाण्यमाशङ्क्याऽनुभवेनोक्तमर्थं द्रवयति—

भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया ।

लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहङ्कियः ॥ १४ ॥

× भूतसूक्ष्मेति । जाग्रदवस्था सद्भातेन सह स्फुरणात् 'कोऽयमात्मा' इति यद्यपि विशेषतो न ज्ञायते,
तथापि सुषुप्तौ केवल आत्मा सद्भातव्यतिरिक्तो भासत इति तद्विरूपयति—भूतानि स्थूलानि, सूक्ष्माणि च
तन्मात्रारूपाणि, इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च । आदिशब्देनाऽहङ्कारः । स्वप्नरहितनिद्रया एतेषामाभा-
सा दूरीक्रियन्ते, तदेतं न प्रकाशन्ते । आभासरूप एवेषा लयः । तदा आभासप्रकाशरहिते असति भूते
देहे, यस्तत्र प्रकाशते, स आत्मा ज्ञातव्य इति मन्तव्यम् । ननु तत्र न कोऽपि भासत इति चेत्तत्राऽह-
तत्र विनिद्र इति । तस्य तु निद्राव्याप्तिर्नास्ति । त्वन्वहप्रत्ययेष्वेव आत्मा, स चेद्विनिद्र स्यात्, 'अ-
हम्' इति जानीयात् ? तत्राऽह—निरहङ्किय इति । अहमिति प्रत्ययोऽहङ्कारसम्बन्धे भवति, तस्य च
लीनेत्वात् निद्राया नाऽहमिति मन्यते ॥ १४ ॥

* ननु तां हि आत्मा न भासत इति चेत्तत्राऽह—

मन्यमानस्तदाऽऽत्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा ।

नष्टेऽहङ्कारे द्रष्टा नष्टवित्त इवाऽऽतुरः ॥ १५ ॥

मन्यमान इति । तदा आत्मानमनष्टमपि नष्ट मन्यमानो भवति । यस्तु मन्यते, स आत्मा । नष्टत्वेन
यन्मन्यते, अतो न प्रकटप्रकाशः, अन्यथा नष्ट को वा मन्येत । स्वप्ने शिरशिर्षम्, को वा शिरःशिरः
पश्येत् । अतः कश्चिदस्ति द्रष्टा, य आत्मानमनष्टमपि नष्ट मन्यते नाऽहमस्मीति । अनष्टस्य नष्टप्रतीत्यु-

प्रकाशः॥

× भूतेत्यत्र । 'लीनेषु' इति मूलेनोक्तस्य भूतादिलयस्य स्वरूपमाहुः—आभासेत्यादि । तथा च
लीनपदं गोप्या लीनतुल्यत्वबोधकमित्यर्थः ।

* मन्यमान इत्यस्याभासे । तत्राऽहेति । निद्रायामेव प्रतीत्यन्तरप्रमाणत्वेनादेत्यर्थः । विदुर्ती । ना-
हमस्मीति । अत्रेदं वाच्यम् । निद्राया परम्पर्याध्यायानां देहाध्यासः । पदयामि, सद्रूपयामि, जानामि, श्वसिमि
त्याद्यनुव्यवसायाभावदशायां मिन्द्रियाद्यध्यासोऽपि न शक्यवचनः । अतः परमहृद्द्वाराऽभासोऽवशिष्यते । नाऽह-

पपत्तिदृष्टान्तावाह-नष्टेऽहङ्कारेण इति । स त्वहङ्कारसवरित , अहङ्कारे नष्टे, तदभट्टप्रतीतिदाह्यात्मा नमेव नष्ट मन्यते, अहङ्काराध्यस्तस्यैव दृश्यत्वात् । केवलम्तु द्रष्टा । अत आत्मान दृश्यरूपमहङ्कारमहितं नष्ट मन्यत एवेति युक्तम् । अन्यनाशे अन्यनाशप्रतीतिमाह-नष्टविचि इति । धनात्मास्य पुष्पोर्लक्षिक , धने नष्टे तद्व्यतिरेकेण स्वनिर्वाहमावादात्मानमेव नष्ट मन्यते । आतुरो रोगी । म वा यथा देहे नष्टे आत्मानमेव नष्टं मन्यते । आतुरो वा भवति विचे नष्टे ॥ १५ ॥

एवमात्मान निरूप्योपसहरति—

एवं प्रत्यवमृश्याऽसावात्मानं प्रतिपद्यते ।

साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः ॥ १६ ॥

* एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेणाऽऽत्मान प्रत्यवमृश्य, अमावेवाऽऽत्मा आत्मानं प्रतिपद्यते । नन्वहङ्कारनाशोऽपि न प्रतीयते, स्मरणे साहङ्कारस्य स्मरणात्, ' सुखमहमस्वाप्सम् ' इति । नाहङ्कारनाश इति चेत्तत्राऽह-साहङ्कारस्येति । अहङ्कारसहितस्याऽऽत्मनो द्रव्यस्य, अवस्थान पश्चात्स्मरणमनुग्रहो भवति । पश्चादहङ्कार सम्बद्ध । यथा सोऽय देवदत्त कुण्डलीति पूर्व कुण्डलाप्रतीतावपि प्रतीयते । योऽनुग्रहस्तदवस्थानमिति सम्बन्ध । अनुग्रहस्य प्रसिद्धि प्रकृतोपयोगिनी ॥ १६ ॥

एवमात्मज्ञान मोक्षार्थमुपदिष्टम् । तत्प्रकृते नोपयुज्यते । प्रकृतिसम्बन्धो हि ससारे हेतु । साङ्ख्ये प्रकृतिर्नित्या, पुरुषोऽपि नित्य सम्बन्धश्च । तत्र ज्ञान किं करिष्यति ? न हि ज्ञानेन प्रकृति सम्बन्धो वा नाशयितुं शक्यते । अतो ज्ञान कर्मवदभ्युदयहेतुरेव, न मोक्षहेतुरित्याशङ्कते-पुरुषमिति चतुर्भि—

देवहूतिरुवाच ।

पुरुषं प्रकृतिर्वह्मन् न विमुञ्चति कर्हिचित् ।

प्रकाशः ।

मम्मिति प्रतीतौ सोऽपि चेद्विषयत्वेन प्रतीतस्तदा केवली द्रष्टृवाऽवशिष्ट इति ॥ एवाऽऽ मेति । चित्तं तु नाध्यास जनयति, स्वच्छाविकारिशान्तवृत्तिकत्वात् । तस्मादियं प्रतीति स्वाप्स्यपि परिशेषादात्माऽनुभाषिकेति दिक् ।

* एवमित्यत्र । अवस्थानमिति । पश्चात् सम्बन्ध इत्यर्थ । अनुग्रहस्येत्यादि । अयमर्थ । पूर्व हि सुपुसात्मानमानाभाव आशङ्कितः, तन्निरासाय ' सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिपम् ' इति स्मरण स्वसमानाकारानुभवजन्यम्, स्मरणत्वात्, यदेव तदेवम्, यन्नैव तन्नैवम्, इत्यनुमानेन सुपुसो भानाभावादिविषयकमानसाधने तदृष्टत्वेनाऽऽत्मसिद्धौ साहङ्कारस्य स्मरणात् तादृशस्यैव सुपुसौ सिद्धि, न तु केवलस्येति केवलनिश्चयार्थं पश्चादहङ्कारानुग्रह इति ज्ञानमावश्यकम् । तच्च, प्रस्तुतस्मरणं विशेषानुग्रहजन्यम्, सविशेषप्रत्ययत्वात्, यदेव तदेवम्, सोऽय देवदत्त कुण्डलीति प्रत्ययवत्, यन्नैव तन्नैवम्, सोऽयं देवदत्त इति प्रत्ययवत् ' इत्यनुमानेन सिद्ध्यति, सविशेषप्रत्ययत्वन्तु तदानीमहङ्कारानुभवादेव सिद्धमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवमिति सोऽयं देवदत्त कुण्डलीत्यनुभवे यथा प्रत्यभिज्ञायाश्चक्षु सहकारित्वम्, एवं सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिपमिति स्मरणेऽप्यनुभवस्य मन सहकारित्वं ज्ञेयमिति हृदयम् । एव च निर्वाध केवलत्वनिश्चय । इत एव च प्रकृतोपयोगित्वमिति दिक् ।

अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो ! ॥ १७ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यः सम्बन्धः नाऽपि कश्चित्प्रकृतिपुरुषविशेषोऽनित्यो भवति; नापि प्रकृतिसम्बन्धः कश्चिदबाधकः। अथ ज्ञानेन प्रकृतेर्बाधकत्वमपोच्यत इति मतम् । तदपि त्रिक्षणावस्थायित्वात् ज्ञानस्य, तस्मिन् निवृत्ते पुनः प्रकृतिर्बाधिय्यत इति मोक्षमार्गोऽसङ्गतः । स्वेच्छया पुरुषप्रकृत्योः सम्बन्धः। तत्र प्रथमं सम्बन्धे पुरुषो हेतुः, कामो निमित्तम्; तत्र पुरुषः कायमय एवेति स्वयं प्रकृतिं न मुञ्चति । प्रकृतिरेव कदाचित्पुरुषं परित्यज्य गच्छेच्चैत्, तदा मुक्तिर्भवेदित्याशङ्क्याऽऽह—पुरुषं प्रकृतिः कदाचित्पि न विमुञ्चतीति । ब्रह्मचिति सम्बोधनं प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपपरिज्ञानार्थम्, उभयोरुभयोपेक्षत्वात् । किञ्च, अन्येनाऽप्युभयोर्विशेषः कर्तुं न शक्यते, अन्योन्यापाश्रयत्वात्। यद्युभौ स्वभावतो भिन्नौ मिलितौ स्याताम्, तदा विशेषः कर्तुं शक्येताऽपि । तौ तु परस्परं मिलितौ सन्तौ सम्बद्धौ; यथा पट्टकार्पासाभ्यामेकस्तन्तुरुत्पाद्यते, तेन निर्मिते पटे तन्तुद्वयविशेषेऽपि न पट्टकार्पासयोर्विशेषः । तथा प्रकृतौ प्रविष्टः पुरुषः प्रकृतिरूपो जातः प्रकृतिरित्युच्यते । पुरुषेऽपि प्रकृतिः प्रविष्टा पुरुषरूपा जाता पुरुष इत्युच्यते । एतादृशयोश्च सम्बन्धः । स कथं स्याज्जितुं शक्यत इत्यर्थः । नाऽप्येकस्य नाशे विशेषः सम्भवति, उभयोर्नित्यत्वात् । प्रभो ! इति सम्बोधनमपटमानपटनासमर्थं भवानिति बोधयितुम् ॥ १७ ॥

नापि कश्चित्पुरुषं कश्चित्प्रकृतिस्त्यक्त्यतीति शङ्कनीयमित्याह—

यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः ।

अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च ॥ १८ ॥

यथा गन्धस्येति । भूमेर्गन्धः स्वाभाविको गुणः, स कदाचिदपि भूमिं न त्यजति, आश्रयपरित्यागे स्वरूपनाशमसङ्गात् । तदाह—व्यतिरेकतो न भाव इति । न हि भूमिव्यतिरेके गन्धः कल्पचिद्रूपः, योऽन्यत्र तिष्ठेत् । गन्धस्य चन्दनादौ कदाचिद्रूपत्वेन व्यतिरेकश्चेच्छङ्केत, तदा दृष्टान्तान्तरमुच्यते—अपां रसस्य चेति । न कदाचिदपि जले रसोऽनभिगच्छोऽपि भवति, अपाकजत्वेन नियतसम्बद्धत्वात् । तथैव बुद्धेः परस्याऽपि । प्रकृतिसम्बन्धो दूरे, प्राकृती वा बुद्धिस्तस्या अपि सम्बन्धः सहज इत्यर्थः ॥ १८ ॥

न च सम्बन्धे सत्यपि मोक्षो भविष्यतीति मन्तव्यमित्याह—

अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः ।

गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेऽवतः कथम् ॥ १९ ॥

अकर्तुरिति । अयमात्मा स्वभावतोऽकर्ता, प्रकृतिसम्बन्धादेव कर्तृत्वम् । कर्तुः कर्माभ्यनन्तानि । तेषां च फलभोगेन विनाशे पुनस्तद्वेतुना कर्मान्तराणीति न कदाचिदपि मोक्षः । तदाह—अकर्तुरात्मनोऽयं संसारलक्षणः कर्मबन्धः प्रकृत्याश्रयः । तस्याश्च प्रकृतेर्गुणेषु सत्सु कथं कैवल्यम् । न च बन्धका गुणा अन्ये, मोक्षकाश्चान्ये इति मोक्षकसम्बन्धे मुक्तिः स्यादिति चेत्प्राऽह—तेऽप्यिति । य एव बन्धकास्तेऽप्येव मत्सु कथं मुक्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

न च तत्त्वज्ञानेन प्रकृतिबाधकत्वं दूरीक्रियेत इति मन्तव्यमित्याह—

क्वचित्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुत्पन्नम् ।

अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥ २० ॥

कचिदिति । क्वचित् पुरुषविशेषे, अवस्थाविशेषे वा, उत्पन्नं ज्ञानं सत्तारमयं निवर्तयति । तदपि न सन्नच्छते । भयहेतोः प्रकृतिसम्बन्धस्य अनिवृत्तत्वात् पुनर्भयं प्रत्यवतिष्ठत एव । उल्लङ्घनमसद्वत् ॥ २० ॥

ज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि सम्बन्धस्य नित्यत्वेऽपि, प्रकृतेरपि नित्यत्वे, तथा कानिचित्साधनानि सन्ति । यै कृत्वा प्रकृतिस्तिरोभाव प्राप्नोति सम्बन्धश्च पुनर्नोद्भूतो भवति । तानि साधनान्याह—आर्त्तानिचेति द्वाभ्याम्—

श्रीभगवानुवाच ।

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणाऽऽत्मलात्मना ।

तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम् ॥ २१ ॥

अनिमित्तेन निष्कामेन, निमित्तेन कर्मणा । सर्वत्र कर्मैव निमित्तमिति निमित्तपदप्रयोगः । स्वधर्मवर्णाश्रमधर्म, निर्मलान्त करण च साधनम् । उमाभ्या वा निर्मलान्त करणत्वम् । एतानि ज्ञानोत्तरपुनः कर्तव्यानि । अन्त करणस्य च नैर्मल्य तारतम्येन । भगवतो भक्तिश्च तीव्रा निरन्तर सर्वभावेन प्रवृत्ता स्नेहपूर्विका सेवा । स्नेहपूर्वकश्रवणादिकं वा । चकाराद्भूतकृत्वा । साऽपि भक्तिर्निरन्तरसाधनेन पुष्टा कर्तव्येत्याह—श्रुतसम्भृतयेति । चिरकाल भगवद्गुणश्रवणेन सम्यक् भूता पूर्णा, हृदये आपूरिता वा ॥ २१ ॥

ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।

तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणाऽऽत्मसमाधिना ॥ २२ ॥

ज्ञानेनेति । सर्वतत्त्वसाक्षात्कारेण साङ्ख्यानभवेन यज्जनित ज्ञानम्, तत्पुनरावर्त्तनीय साधनानुवृत्त्या । बलीयसा वैराग्येण, विषयै कदाचिदपि रागजननात्यन्ताभावयुक्तेन । तपसा संयुक्तेन योगेन चाऽष्टाङ्गेन । आत्माविर्भावसमर्थेन समाधिना । एव दश साधनान्युत्तरोत्तर सज्जातानि, मिलितानि वा पुरयस्य सम्बन्धिनी प्रकृतिमन्वह दहन्तीति ॥ २२ ॥

तथा सति यत्स्यात्तदाह—

प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् ।

तिरोभविव्री शनकैरग्रेयोनिरिवाऽऽरणिः ॥ २३ ॥

प्रकृतिरिति । अन्वह दह्यमाना, अहर्निश वा दह्यमाना, शनैस्तिरोभविव्री । नन्वेतानि साधनानि प्राकृतान्येव, कथं तैः प्रकृतिर्नश्यति ? प्रत्युत पुष्टैव नयेदित्याशङ्क्य तथात्वे दृष्टान्तमाह—अग्रेयोनिरिति । यद्यप्यरणे सप्तादादेवाऽग्निरत्यधते, तथापि स ता नाशयत्येव, न तु वर्द्धयति । तथैतानि साधनानि । न तु काष्ठादिनिर्मितं पांटादिकं यथा काष्ठपोषकम्, तथाऽग्निर्भवति । तस्मात्प्रौक्तिकान्येव कर्मादीनि प्रकृतिपोषकाणि, नत्वितानीति भावः ॥ २३ ॥

तस्या पुनरद्भुतशङ्का वारयति—

मुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।

नेश्वरस्याऽश्रुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितम्य च ॥ २४ ॥

भुक्तभोगेति । अमुक्ता चेत् वासनया हृदयं प्रविष्टा कदाचिन्न निर्वर्तेताऽपि, भुक्तभोगा तु निवृत्तौ भवेत् । तत्राऽप्यलम्बुध्या परित्यक्ता । नत्रापि दृष्टदोषा । यथा अमेध्यत्वेन परित्यक्तमन्नादिकं न रागं जनयति । कदाचिद्दोषे स्फुरितेऽपि रागश्चेदन्तःस्थो न निर्वर्तत; कदाचित्तस्या दोषो न स्फुरत्यपि । तद्यावृत्त्यर्थमाह—नित्यश इति । सर्वदा दृष्टदोषा । तथात्वे तस्यां रागाभावो हेतुः । किञ्च, यथा गृहस्थस्य भार्या गृहस्थं बाधते, न तथेश्वरं शतशोऽपि भार्या बाधितुं शक्नुवन्ति; तथेवं प्रकृतिरपि दासभूतमेव जीवं बाधते, न त्वेश्वरभूतम् । ऐश्वर्यं च भगवत्कृपया तद्धर्मप्राप्त्या भवति । तदाह—नेश्वरस्याऽशुभं धत्त इति । किञ्च, स्वे महिम्नि स्थितस्य च अशुभं न धत्ते । यस्तु स्वानन्द एव रमते, तं प्रकृतिर्न बाधते, प्रकृत्यपेक्षाभावात् । यथा सर्वतो विरक्तं भार्या बाधितुं न शक्नोति, नाऽप्यात्माराममिति चशब्दार्थः ॥२४॥

किञ्च— यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थकृतः ।

स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ २५ ॥

इयं प्रकृतिर्निद्रावत्पुरुषस्य बाधिका । तथा सति यथा निद्रा स्वप्नं जनयित्वा पुरुषं बाधते, तथेयमपि संसारं जनयित्वा बाधते । सोऽपि स्वप्नो भगवन्मायानितसर्वप्रपञ्चात्मकः, भगवदिच्छया विघमानोऽपि अप्रतिबुद्धस्यैव बह्वनर्थकृद्भवति, न तु प्रतिबुद्धस्य कस्याचिदपि कदाचिदपि कस्मिन्नपि देशे । निश्चयेन मोहाय न कल्पते, किन्तु स्थितिमात्रं जनयति ॥ २५ ॥

एवमेव विदिततत्त्वस्याऽपि पुरुषस्य प्रकृतिः संसारजननेन नाऽपकारं कर्तुं शक्नोतीत्याह—

एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम् ।

युञ्जतो नाऽपकुरुत आत्मारामस्य कर्हिचित् ॥ २६ ॥

एवमिति । विदिततत्त्वस्येति । स्वभावतो मोहकत्वामावेहेतुः । मयि भगवति मानसं युञ्जत इति । चलाददृष्टादिद्वाराऽप्यपकारामावे हेतुः । कामादिजननद्वाराऽपि नाऽपकर्तुंत्वमित्याह—आत्मारामस्येति । आत्मन्येव रमणं यस्य । अत एव प्रकारत्रयेणाऽपि बाधाभावात्कर्हिचिदित्युक्तम् ॥ २६ ॥

एवं प्रकृतेर्बाधकत्वाभावावमुक्त्वा, विदिततत्त्वस्य प्रकृतिबाधाभावानन्तरं साधनपूर्वकं भगवत्प्राप्तिलक्षणं मोक्षमाह—चतुर्भिर्देवमित्यादिभिः साधनं च फलञ्चैव फलत्वं चाऽपि तस्य च । प्रतिबन्धनिवृत्त्यैव तत्प्राप्तिर्बाधनाशतः ॥ १ ॥ एतच्चतुष्टयं प्राऽह चतुर्भिर्नाऽन्यथा फलम् । तादृशस्याऽपि हि भवेदिति ज्ञानोत्तराकिया ॥ २ ॥ प्रथमं साधनान्याह—

यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना ।

सर्वत्र जातवेराग्य आग्रहामुवनान्मुनिः ॥ २ ॥

यदैवमिति । पूर्वं यावन्ति साधनानि निरूपितानि ज्ञानार्थं प्रकृतिजयार्थं च; तान्युभयविधान्यपि बहुजन्मसु आशुचानि सन्ति । अध्यात्मे आत्मज्ञाने रतिरुत्पद्यते । ज्ञानं तु बहुधा जायते, प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य । नतिस्तु कदाचिदेव जायते, तस्याः कालनियमाभावात्—यदैवमित्युक्तम् । एवमाकाङ्क्षायुक्तो बहुजन्मना कालेन अध्यात्मरतो भवेत्, तदैव सर्वत्र जातवेराग्यो भवेत् । ततोऽपि वा बहुजन्मना सर्वत्र वेराग्यम् । क्रममुक्त्वावपि वेराग्यमित्याह—आग्रहामुवनानिति । तत्रापि निरन्तरं मननं साधनम्, वद्विःपदार्थनिवृत्तेः शब्दकत्वात् ॥२७॥

प्रकाशः ।

यदैवमित्यत्र । अध्यात्मेत्यादि । इतः पूर्वमथेत्यध्याहार्यम् ।

मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ।

निःश्रेयसं स्वसंस्थानं केवल्याख्यं मदाश्रयम् ॥ २८ ॥

प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः स्वदशा छिन्नसंशयः ।

यद्भत्वा न निवर्तेत योगी लिङ्गाद्विनिर्गमे ॥ २९ ॥

यद्भक्त इति । एवं बहुजन्मनि जाते मद्भक्तो भवति । पश्चात्प्रतिबुद्धार्थो भवति । तावत् कः पुरुषार्थ इत्येव न जानाति, यावत् भगवति भक्तिर्न भवति । तदा भगवानेव परमपुरुषार्थ इति ज्ञाने महान् भगवत्प्रसादो भवति । तदा वैकुण्ठं प्राप्नोति । तदेव हि नितरां श्रेयोरूपम्, स्वस्य भगवतो जीवस्याऽपि सम्यक् स्थानभूतम् । तत्रैव हि पुरुषः केवलो भवति, सर्वस्यात्मत्वात्, प्रतीतत्वाच्च । तदेव हि मम स्थानम् । यस्तु मम स्थानं प्राप्नोति सोऽहमेव भवति । अञ्जसाऽज्ञायासेन । इहैव शरीरे, न तु ब्रह्माण्डभेदाद्यपेक्षा । ननु वैकुण्ठस्य भगवतो वा परमपुरुषार्थत्वं शास्त्रान्तरैरुक्त्या च विरुद्धं भातीति बहुविधोऽपि सन्देहः स्वयं यदा तत्र पश्यति, तदा निवर्तेत इति स्वदृष्ट्या छिन्नसंशयो भवति । तस्य शास्त्रार्थत्वाय श्रुतिसूत्राभ्यां निरूपितशास्त्रपर्यवसानमाह—यद्भत्वा न निवर्तेतेति । न च पुनरावर्तते, ‘अनावृत्तिः शब्दात्, इति । तत्रैव परिसमाप्तिस्त्रय्याः शास्त्रस्य च । यन्मत्स्थानं गत्वा मदीयो न निवर्तेत एव । योगी च लिङ्गाद्विनिर्गमे सति, लिङ्गभक्ते वा न निवर्तेते ॥ २८ ॥ २९ ॥

अन्तिमजन्मनि योगिनो विघ्नाः संभवन्ति, ‘श्रेयांसि बहुविघ्नानि’ इति स्मृतेः । तैर्विघ्नैश्चेन्नाऽभिभूयसे, तदा कालमतिक्रम्य तत्र गच्छतीत्याह—

यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विपज्जतेऽङ्ग ! ।

अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः ॥३०॥

*यदेति । योगेन उपचितासु निकटे समानीतासु, मायास्वणिमादिषु, सिद्धस्य चेतो यदा न विपज्जते । अनन्यहेतुष्विति । न विद्यते स्वव्यतिरिक्तो हेतुर्न यत्र । अनेनाऽऽयासाभाव उक्तः । तदैव मे गतिः स्याद्वैकुण्ठाख्या । फलान्तरेण सम्बद्धमुक्तब्राह्मण इव मुख्ये फले न युज्यते । आगतास्वपि सिद्धिषु चित्तं चेन्न युज्यते, अथ तदनन्तरमेव, भगवत्प्राप्तिर्भवति । यद्यपि भगवतो बहुविधा गतिर्भवति सगुणाऽपि, तथाप्योमात्यन्तिकी । यत्र च फले मृत्योर्गर्भो न भवति । मृत्युर्हि सर्वप्रकारेण फलसाधनप्रमेयप्रमाणैर्त्राभयित्वा स्ववशे नयति । तस्य यदि सर्वोऽपि प्रयासो व्यर्थो भवति, तदा गर्भो गच्छति । तेन यदा मृत्योर्हासो गर्भो नाऽस्तीति । अत एवाऽत्र भ्रमो न कर्तव्यः । यस्मिन्नेव शास्त्रे मते वा, साधनेषु वा, कदाचिदपि प्राणां म्रियते, तदेवाऽमच्छास्त्रं साधनं च एतदेव निदर्शनमिति भावः ॥ ३० ॥

इति श्रीभागवतमुद्योधिनीयां श्रीमल्लङ्घनभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मभट्टाक्षितविरचितायां

तृतीयस्कन्धे सप्तविंशाध्यायविवरणम् ।

प्रकाशः

* यदा नेत्यत्र । सम्बद्धमुक्तब्राह्मण इति । पूर्वं सम्बद्धः, पश्चाद्भक्तो ब्राह्मणो यस्मिन् सः । तथाऽत्र यथा मय्यन्धिनि ब्राह्मणे भोजिते मुख्यं भोजनफलं न भवति, किन्तु फलान्तरेण संयुज्यते तथेत्यर्थः ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धमुद्योधिनीमकाशे सप्तविंशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

अष्टाविंशाध्यायविवरणम् ।

- * चित्तश्चेद्भगवत्स्पृष्टं भक्तिज्ञानविरक्तिभिः ।
तदा शुद्धं स्वसम्बन्धिपुरुषं गमयेत्फलम् ॥ १ ॥
योगेनाऽपि भवेच्छुद्धमिति योगो निरूप्यते ।
अष्टाविंशे ध्यानयुक्तः सर्वसाधनसंयुतः ॥ २ ॥
यत्रैव भगवद्देशस्तत्प्रमाणादिकं भवेत् ।
स्वतः शुद्धो हरेर्नाज्यः स्वाध्याय इव सर्वथा ॥ ३ ॥

भक्तिसाङ्ख्यज्ञानानि निरूप्य योगं फलपर्यन्तं निरूपयति—

श्रीभगवानुवाच ।

योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवीजस्य नृपात्मजे ।

मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम् ॥ १ ॥

× योगस्येति । योगा बहुविधाः । सध्यानोऽपि द्विविधः—सवीजो निर्वाजश्चेति । सवीजोऽप्यनेकविधः—

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

* अथाष्टाविंशाध्यायविवरणं चिकीर्षवः शुक्लानये मैत्रेयवाक्ये चाऽवसरस्य पूर्वमुक्तत्वात् कामिलेय-
स्यैव सङ्गतिं वदन्तो द्वाभ्यामध्यायार्थमाहुः—चित्तमित्यादि । तत्त्वकारभुक्तौ ‘मनो हि द्विविधं प्रोक्तं-
शुद्धं चाऽशुद्धमेव च । अशुद्धं कामतंङ्कलं शुद्धं कामविवर्जितम्’ इति शुद्धस्य मनसो निष्कामत्वं
लक्षणमुक्तम् । चित्तं निश्चयात्मकम् । तथा च, भक्त्यादिभिस्त्रिभिर्देवैर्भगवान् प्रसीदति, तदा तत्स्पृष्टतांति
भगवत्स्पृष्टं कामरहितं सत् शुद्धं भवति । तत् शुद्धं चित्तं कर्तुं स्वसम्बन्धिपुरुषं फलं गमयेत् । एतदर्थं
पूर्वाध्यायत्रये भक्त्यादीनि साधनान्युक्तानि । यथा तैश्चिचं शुद्धं भवति, तथा योगेनाऽपि शुद्धं भवेदिति
हेतोः साङ्गो योगोऽष्टाविंशे निरूप्यते । ननु त्रयाणां कार्यं कथमेकेनेत्यत आहुः—ध्यानयुक्त इति । ध्या-
नेन भगवत्सम्बन्धः सोऽपि तथा शुद्धं करोतीत्यर्थः । तेनैककार्यत्वं चतुर्णामध्यायानां सङ्गतिरित्यर्थः । ननु
भवत्वेवम्, तथापि शास्त्रे मैत्रेयोक्तौ च बोधवत्तरः, स कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः—यत्रैवेत्यादि । वेश आवेशः ।
यत्रैव वस्तुनि भगवदावेशः, तदेव प्रमाणरूपम्, प्रमेयरूपम्, प्रकृतसाधनरूपम्, प्रकृतफलरूपं च भवेत् ।
तत्र हेतुः—स्वत इत्यादि । ‘अयमात्मा अपहृतपाप्मा’ इति छन्दोगश्रुतेः परमात्मनो हरेरन्यः स्वतः
शुद्धो न, इति हेतोः स्वाध्यायो वेदः सर्वथा सर्वैः प्रमाणादिप्रकारैस्तत्सम्बन्धात् शुद्धस्तथा । यथा वेदो
भगवत्सम्बन्धात् शुद्धः, तथा योगोऽपि भगवदाविष्टत्वाद्भगवद्भोगद्युष्टौ प्रमाणतया सर्वप्रकाशकत्वेन बु-
द्धिरूप इति शास्त्रीयाऽवसरसिद्धिः । स एव योगोऽत्र इन्द्रियसंयमात्मकत्वात् स्वरूपव्यवस्थापकत्वाच्च
मोक्षरूप इति मैत्रेयोक्तावप्यवसर इत्यर्थः ।

× योगस्येत्यत्र । बहुविधा इति । सिद्धश्रुतिसिद्ध्यादिसाधकत्वेन फलतः, बीजादिभेदेन साधनतन्त्रानेकविधा ।

नानाविधार्थध्यानविषयः । तत्र भगवद्वचन एव चिदं सन्मार्गे विवक्षितं, स्वदेवतायामेव प्रसादात् । तदाह—सर्वज्ञस्य योगस्य लक्षणं वक्ष्ये इति । निर्वाणो योगो गीतायामुक्तः, 'यतो यतो निःसरति' इत्यादिना । सर्वज्ञस्तु ध्येयसहितः । सुगमश्चाऽयम्, यतस्त्वं नृपात्मजा । येनैव विधिना मनः क्षीप्रमेव प्रसन्नं सत् सत्पथं याति । प्रसादस्तस्य स्वदेवताभिनिवेशात् । तदैव सन्मार्गे गच्छति । सत आत्मनो भगवतो वा मार्गेः; वेदोक्तो वा ॥ १ ॥

+ तत्र पञ्चविंशतीसाधनान्याह । यमनियमरूपाणि कृशराणि कृत्वा । सर्वतत्त्वानामतिक्रमार्थं साधयन्ति साधनानि । एकेन च साधनेन एकस्य तत्त्वस्याऽतिक्रमो न भवतीति साधनान्तराण्यप्यतिदिश्यन्ते—

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।

दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविज्ञानार्चनम् ॥ २ ॥

स्वधर्माचरणमिति । स्वधर्माणां देहधर्माणां वर्णाश्रमाधिकारतिष्ठानामाचरणं यथाशक्त्या कर्तव्यम्, न तु शक्तावपि सङ्कोचः । शास्त्रमपि 'यच्छक्नुयात् तत्कुर्यात्' इति । विधर्माच्च निवर्तनं द्वितीयं साधनम् । धर्मबाधो विधर्मः, यस्मिन् क्रियमाणे स्वस्य धर्मस्य बाधो भवति । स यथाधिकारमवसेयः । यावद्देहोऽयम्, तावद्गर्णाश्रमधर्मा एव स्वधर्माः । भगवद्धर्मादयोऽपि विधर्माः, परधर्मा वा । यदा पुनरात्मानं जीवं मन्यते, सङ्घातव्यतिरिक्तम्, तदा दास्यं स्वधर्मः, अन्ये वर्णाश्रमादयोऽपि परधर्माः । यदा पुनर्भगवद्भावं प्राप्ताः, तदाऽलौकिकधर्मा एव ऋषभादिष्विव गोचर्यादयः स्वधर्माः, अन्ये परधर्मा इति । चकारात् परधर्मादयश्चत्वारोऽपि सङ्गृहीताः । अयं च प्राप्तज्ञान इति स्वशक्त्या भगवत्प्रेरणया, स्वज्ञानेन वा, ज्ञानबाधामावे शरीरशक्त्या वा, उभयात्मकस्वधर्मानुष्ठानम्, नत्वेकतरविरोधि । तृतीयं साधनम्—दैवाल्लब्धेन सन्तोषः । दैवादिति वचनात् आवश्यकप्राप्तिः सूचिता । अल्लब्धे वा महाहिरिवाऽप्रयत्नोऽपि सन्तुष्येदिति ज्ञातव्यम् । अन्यैश्चेत्यतिदेशात् । आत्मविदां चरणार्चनं चरणपूजा, दास्यमिति यावत् । आत्मविद्वं च तेषां ज्ञातव्यमक्षोभोदिना ॥ २ ॥

ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा ।

मितमेध्याशनं शश्वद्विक्त्तक्षेमसेवनम् ॥ ३ ॥

ग्राम्येति । ग्राम्यधर्मा लौकिकाः, इन्द्रियग्रामवन्तो वा ग्राम्याः । चकारात् स्वधर्मा अपि ग्राम्यधर्माश्चेत् त्यक्तव्या इति । मोक्षधर्मा अहिंसादयः, तेषु रतिः । तथेत्येतदपि ग्राम्यधर्मनिवृत्तिवत्साधनम् ।

प्रकाशः ।

+ स्वधर्मेत्यत्र । अप्यतिदिश्यन्त इति । एकतत्त्वातिक्रमोऽप्यतिदिश्यन्ते । स इति । विधर्मः । अधिकारविभागं स्फुटीकुर्वन्ति—यावदित्यादि । देहोऽयमिति । विपर्ययाभ्यासदाब्धेनात्मतया भातः । चत्वार इति । परधर्माभासधर्मोपधर्मच्छलधर्माः सप्तमस्कन्धोक्ताः । शक्त्येत्यस्य तात्पर्यमाहुः—अयं चेत्यादि । उभयात्मकस्वधर्मानुष्ठानमिति । वर्णाश्रमधर्मात्मको ज्ञानात्मकश्च यः स्वधर्मेस्तदनुष्ठानम् । कुर्यादिति शेषः । तथा चैवं ज्ञापनाय शक्त्येति पदमुक्तमित्यर्थः । अन्यैश्चेत्यतिदेशादिति । 'एतैरन्यैश्च पथिभिः' इत्यनेन वक्ष्यमाणादतिदेशात् ।

परधर्मत्वेनाऽधर्मराज्ञायां तथोक्तम् । मितं परिमितं मेध्यं पवित्रञ्च, अशुभं भोजनं कर्तव्यम् । शुभ-
दिति सर्वदा । मितमेध्यस्याऽऽनमिति पाठे चर्चमेव फलादिकं भक्षणायमित्युक्तं भवति । विविक्तस्यै-
कान्तस्य, क्षेमस्य भयराहितस्य, सेवनम् । तादृशे देशे तद्वेशं शुद्धं कुर्वन् सेवमान एव सिद्ध्येत्यर्थः ॥३॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ।

ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम् ॥ ४ ॥

* अहिंसेति । अहिंसा सर्वप्राणिषु कायवाङ्मनोभिर्द्रोहाकरणम् । अयाचितेऽप्यल्पद्रोह इति केचित् ;
अतो न परिज्ञाते स्थातव्यमिति । सत्यं यथार्थभाषणम् । अस्तेयं परस्वग्रहणाभावः । यावानर्थो योगं सा-
धयति, तावत् एव परिग्रहः । ब्रह्मचर्यं महाश्रमम् । तपः कृच्छ्रादि । शौचमन्तर्बहिःशुद्धिहेतूनां करणम् ।
स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । पुरुषार्चनं भगवत्पूजा ॥ ४ ॥

मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः ।

प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ॥ ५ ॥

मौनं जनैः सह सम्भाषणाभावः, वृथालापपरिवर्जनं च । सदाऽऽसन्नस्याऽभितो जयः कर्तव्यः ;
यथा कदाचिदपि चित्तं परवशं न भवति । स्थैर्यमेकनिष्ठा, चान्चल्याभावः । शनैः प्राणजयः प्राणा-
यामादिना । इन्द्रियाणां च विषयेभ्यो व्यावर्तनम्, बलात् प्रत्याहारः । जयश्च चकारात् । विषयान्मो-
हकात् । मनसा सहेन्द्रियाणाम् । मनो वा करणं प्रत्याहारे । आहृतानां हृदये स्थापनम् । एतदेकम् ॥५॥

धिष्ण्यानामेकदेशेन मनसा प्राणधारणम् ।

वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथाऽऽत्मनः ॥ ६ ॥

धिष्ण्यानां स्थानानां मूलाधारदीनानाम्, एकदेशेन सर्वधिष्ण्येभ्यः प्राणानाकृष्य कचित् हृदयादि-
स्थाने, एकदेशेन मनसा प्राणानां धारणम् । इन्द्रियजयादिष्वपि मनसो योजनम्, प्राणायामादिष्वपि ।
एकदेशे वा; सप्तम्यर्थे तृतीया । वैकुण्ठस्य भगवतो लीलानामभिध्यानम् । सर्वावस्थानु वैयम्याभावोऽ-
न्तःकरणस्य समाधानम् । एतानि स्वसिद्धान्ते शोकानि साधनानि, अन्यानि च मतान्तरसिद्धानि ॥६॥

एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथे ।

बुद्ध्या युञ्जीत शनैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ॥ ७ ॥

एतैरिति । सर्वैरेव पथिभिर्मार्गैः, असत्पथे लौकिके मार्गे, दुष्टं मनो बुद्ध्या युञ्जीत । असन्मार्गं
त्याजयित्वा आत्मनि विवेकवत्या बुद्ध्या योजयेत् । नाऽत्र बलं विधेयम्, अन्यथा मनः कञ्चिदसिद्ध्यति ।
अत आह-शनैरिति । जिताश्च प्राणा इन्द्रियाणि च सदा मृग्यन्ते ॥ ७ ॥

प्रकाशः ॥

* अहिंसेत्यत्र । अयाचितेऽप्यल्पद्रोह इति । अयाचितत्वेन प्रसिद्धावन्मं विद्याय लोकेरस्मै
दाने क्रियमाणे तेषां इत्तिभङ्गप्रयोजकतयाऽल्पद्रोह इत्यर्थः । तथासत्योहिंसापदं यावदर्थायोपकं तदाहुः-
अत इत्यादि ।

एवं खण्डशः कृतैः साधनैर्वहुजन्मसिद्धैर्यदा मय इन्द्रियाणि प्राणा देहश्च सिद्धानि भवन्ति, तदा फलपर्यवसायिनि योगे योजयेत् । तदाह—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।

तस्मिन्स्वस्तिकमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥ ८ ॥

शुचौ देश इति । बहुधा आवर्तिताः पूर्वोक्ता एव यमनियमा जाताः । आसनमुच्यते—शुचौ देश इति । गङ्गातीरादिदेशे केशकीटास्थ्यादिवर्जिते, आसनं चैलाजिनकुशरूपं प्रतिष्ठाप्य, अभ्यासेन विजितासनो भवेत् । सर्वाण्येवाऽऽसनानि तत्र शिक्षेत् । यदा भवेद्विजितासनः, तदा तस्मिन्नासने स्वस्तिकास-
नमासीनः, ऋजुकायो भूत्वा, सम्यक् योगमभ्यसेत् । यावन्ति जीवजातानि, तावन्त्येवाऽऽसनानि । तत्र स्वस्तिकं पद्मासनं च श्रेष्ठम् । तत्र स्वस्तिकासने स्थित्वा प्राणस्यार्जवेन गत्यर्थमृजुकायो भूत्वा प्रा-
णायाममभ्यसेत् ॥ ८ ॥

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।

प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचञ्चलम् ॥ ९ ॥

* तस्मिन्नेवाभ्यासे प्राणस्य मार्गं शोधयेत् । भौतिक्यो नाब्धो मलादिना आपूरितास्तिष्ठन्ति, ताः पूर-
ककुम्भकरेचकैः शोधयेत् । तत्र वायुं पूरयित्वा, संस्तभ्य, कुम्भकेन नाडीः शोषयित्वा, पक्का विधाय,
ततो मलं वायुं च रेचयेत् । एवं पुनः पुनः पूरणादिना प्राणस्य मार्गं शोधयेत् । प्राणायामभेदैर्वा कुम्भ-
कादिभिः शोधयेत् । प्रतिकूलेन वा शोधयेद्रेचकपूरककुम्भकैः । किं बहुना, यथैव चित्तं चाञ्चल्यं परि-
त्यज्य स्थिरं भवेत्, तथा प्राणस्य मार्गं शोधयेत् । प्राणायामादिभिरेव शोधनम्, न प्रकारान्तरेण कर्त-
व्यम् । अविहितत्वात् तैश्चित्तं शुद्धं भवति ॥ ९ ॥

मनोऽचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः ।

वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्यातं त्यजति वै मलम् ॥ १० ॥

एवं कृते योगिनो मनो जितश्वासस्य विरजं भवेदचिरात् । ननु प्राणायामेन कथं मनसः शुद्धिः ?
तत्र दृष्टान्तेनाऽऽह—वाय्वग्निभ्यामिति । यथा लोहं सुवर्णादिकं वाय्वग्निभ्यां ध्यातं मलं त्यजति,
तथा प्राणायामैः, तज्जनितधर्मेण च दृष्टादृष्टोपायैर्मनो मलं त्यजति ॥ १० ॥

सर्वदोषाणां निवृत्तिप्रकारानाह—

प्राणायामैर्देहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनाऽनीश्वरान् गुणान् ॥ ११ ॥

प्राणायामैरिति । दोषाः पापानि प्राणायामैर्दूरीकर्तव्यानि, वातादिजानितदोषान्वा । धारणा-
भिर्भगवन्वर्तिचिन्तनैः, 'किल्बिषान्' वासनासहितमहापातकादीन् दहेत् । प्रत्याहारेण इन्द्रियाणां

प्रकाशः

* प्राणस्येत्यत्र । प्रकारान्तरेणेति । मृगपानादिना ।

संसर्गजनितान् दोषान् दहेत् । ध्यानेन पुनरनीश्वरान् संसारत्वापादकान् अज्ञानादीन् दहेत् । तत्र ये संसारदशायां गुणा ब्राह्मणशरीरापादकान्यपि कर्माणि भगवद्भक्त्या न दहति ॥ ११ ॥

यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् ।

काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः ॥ १२ ॥

एवं कृते यदैव स्वं मनो विरजं भवति, योगेन च सुष्ठु समाहितं भवति, तदा भगवतः काष्ठां वैकुण्ठम्, हृदयं वा, हृदये वैकुण्ठं वा, स्वनासाग्रे निरीक्षणं यस्य तादृशो मूला ध्यायेत् । अन्यथा दृष्टिश्चञ्चला मनसो व्यासङ्गमुत्पादयेत्, मीलिता निद्राय ॥ १२ ॥

तत्र भगवन्तं ध्यायेदिति वक्ष्यति । को भगवानित्याकाङ्क्षायां पुरुषोत्तमस्यैतद्रूपमिति, मनसा तद्रूपं पारिकल्प्य, निरन्तरं चिन्तनीयमिति तद्रूपं कल्पनार्थमनुवर्णयति—प्रसन्नवदनाम्भोजमिति—पङ्क्तिः, पशुण-त्वाद्भगवतः—

प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेश्वरम् ।

नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ १३ ॥

लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम् ।

श्रीवत्सवक्षसं आजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥ १४ ॥

+ प्रसन्नं वदनाम्भोजं यस्य । प्रसादो वदनार्थः । अम्भोजत्वं दृष्ट्यैव सन्तोषजननार्थम्, मध्वर्थं च । पद्मस्य गर्भे स्थितपद्मवदरुणवर्णं ईक्षणे यस्य । तत्रापि प्रसादो दोषदूरीकरणं योगसिद्धिश्च सूचिता । नीलोत्पलानां दलवत् श्यामम् । सौन्दर्यशुद्धी, उपत्याद्यभावः, शृङ्गारसरूपता च सूचिता । शङ्खचक्रगदाधरमित्यपेक्षोवायूनां शुद्धिदोषाभाचार्यं शङ्खचक्रगदानां धारणम्, लसन्ति पङ्कजकिञ्जल्कानीव, मान्ते मुक्ताफलमुष्णितमन्ते आरकं परिधानयोग्यार्थं केसरकारेण कृतं यत्पीताम्बरम्; तदपि कौशेयं पद्मप्रकृतिकं सर्वदैवत्यं वासो यस्य । भगवान् त्रिभुवनसारभूतः, तस्य छन्दोमयं गूढरसाच्छादकम्, मुक्तान् रजोगुणम्, सत्त्वभेदांश्च गृहीत्वा स्थितपीताम्बरयुक्तम् । श्रीवत्सं वक्षसि यस्य । यो प्रसन्नानन्दः स हृदये प्रकाशते । आजत्कौस्तुभेनामुक्ता कन्धरा यस्य । मुक्तान् भक्तान् जीवान् अतिप्रियत्वेन कण्ठस्थान् करोति ॥ ११ ॥ १४ ॥

मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया ।

परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदन्तूपुरम् ॥ १५ ॥

काञ्चीगुणोच्छसच्छोर्णि हृदयाम्भोजविष्टरम् ।

दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥ १६ ॥

मया ये द्विरेफा अत्राः, तेषां कला पङ्क्तिश्च, तादृश्या वनमालया परीतं व्यासम् । पद्मरङ्गीपारं

प्रकाशः ।

+ प्रसन्नेत्यत्र । सूचितेति । पद्मगर्भप्रदेनैव सूचिता । अग्रे पाठसन्देहादर्थो न भाति(?) ।

गतैः निरन्तरं स्तुतया कीर्त्या व्यासम् । परार्थान्यमूल्यानि हारवलयकिरीटाङ्गदनुपुराणि यस्य । परार्थानि भगवतः संबन्धीनि पञ्च भवन्ति—भगवद्भक्ताः, भगवदर्थक्लेशाः, भगवदीयं ज्ञानम्, भक्तिः, गतिश्चेति । काश्चीगुणेन उल्लसन्ती श्रोणिर्यस्य । श्रुतिव्यां स्त्रीधनाभ्यां सत्वरजस्तमोगुणः संसारः सुप्रसिद्धो भवति । स्वस्य हृदयाम्भोजमेव द्विष्टरं स्थानं यस्य । अनेन सर्वप्राणिषु विद्यमानो भगवान् ध्येयः, नत्वधिष्ठानादिषु परिच्छिन्नः । दर्शनीयतममतिमुन्दरं सर्वप्रापञ्चिकसविस्मारकम् । शान्तं कामादिसर्वदोषनाशकं ज्ञानमयम् । मनोनयनयोर्वर्द्धनं यस्मात् । सकृच्चेत् भाग्यति मनः पश्यति वा, पुनर्भावनमेवोत्पादयति, दिदृक्षां च । अनेन विषयबलादपि प्रत्याहारः साधितः । योगज्ञानयोश्च श्रद्धिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् ।

सन्तं वयसि कैशोरे श्रुत्यानुग्रहकातरम् ॥ १७ ॥

कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् ।

ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः ॥ १८ ॥

अपीच्यं सुन्दरं दर्शनं यस्य । स्त्रीणामपि स्वासक्त्या मोक्षदायी । दर्शनेनैव परमानन्दजनकं च । भगवदनुभव आनन्दाविनाभूत इति च सूचितम् । शश्वदिति । वयोवृद्धत्वादिना कदाचिदप्यन्यथा दर्शनं निवारितम् । सर्वलोकनमस्कृतं सर्वप्रमाणसिद्धम् । सर्वरूपं च । कैशोरे वयसि सन्तमिति । दशमवर्षमारभ्य षोडशवर्षपर्यन्तं किशोरावस्था । रसप्रादुर्भावस्तावदूरे । अग्रे लावण्यस्य हासः । अनेन देवोत्तमत्वमुक्तम् । श्रुत्येवमुग्रहार्थं कातरं व्यग्रम् । फलदानावश्यकत्वं सूचितम् । कीर्तनीयं तीर्थरूपं यशो यस्य । भगवानतिरूपाङ्गः यतः स्वस्य कीर्तिं कीर्तनीयां तीर्थरूपां च कृतवान् । लोके सन्ति तीर्थानि पापनिवर्तकानि, न तु तेषां सम्बन्ध आवश्यकः । उक्तिविशेषवाक्यानि कीर्तनीयानि भवन्ति । सर्वोऽपि रसाविष्टः कीर्तयति । सर्वपापनाशकं सर्वफलदातुं चेन्नित्यसम्बद्धं भवेत्, सर्वोऽपि कृतार्थः स्यात् ; तादृशी च कीर्तिः । किञ्च, स्वकीयानामपि तादृशीं कीर्तिं सम्पादयतीत्याह—पुण्यश्लोकयशस्करमिति । पुण्याः श्लोकाः कीर्तिर्येषां भक्तानाम्, तेषामपि स्वसमानतां सम्पादयतीति यशस्करः । एवं विंशतिधर्मात्मा ध्येयो हरिरिहोदितः । एकविंशो हि पुरुषः ; विंशत्यङ्गुल्यः, आत्मैकविंश इति । एते ध्येया धर्मा विंशतिः, स्वयं भगवानेकविंशः । एवमेतादृशं भगवन्तं निरूप्य तत्र कर्तव्यमाह—ध्यायेद्देवमिति । एवं समग्राङ्गं सर्वावयवपूर्णं ध्यायेत् । यावन्न मनः एकमप्यवयवं न त्यजति, सम्पूर्णमेव रूपं स्फुरति, तावदेव ध्यायेदित्याह—यावन्न च्यवते मन इति । यावत् सम्पूर्णदृक्तात् न च्यवते, नाऽपगच्छति । मनस्तु चञ्चलं नैकत्र स्थिरमिति तथोक्तम्, अन्यथा मुख्ययोगे सर्वदैव स्थिरं भवेत् । १७।१८।

अवस्थामु विकल्पमाह—

स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ।

प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा ॥ १९ ॥

स्थितमिति । स्थितमुत्थितं वा ध्यायेत् ; व्रजन्तं वा ; आसीनमुपविष्टम् ; शयानं वा । चतुर्विधोऽपि गुहाशय एव, स्थलद्वय एव । सर्वतो विलोकनार्थमुत्थितः, कार्यकरणार्थं चलति, पूजां शृङ्खलपविशति,

कृतकार्यश्च शेते । किञ्च, प्रेक्षणीयेहितो भगवान् ध्येयः । प्रेक्षणयिमीहितं यस्य । चेष्टाऽपि भगवानिव प्रेक्षणीया । तेन भगवतः क्रीडा; बालैर्गोभिर्गोपालैर्गोपिकाभिरन्यैश्च नानाविधाः क्रीडाः, अपि ध्येया इत्युक्तम् । तत्र क्रीडासु तत्तद्वागेण स्वकामादिनाऽपि ध्यानं सम्भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह—शुद्धभावेन चेतसेति । शुद्धो भावो यस्य चेतसः, सर्वकामनादिदोषरहितेन । एषा हि वारणा निरूपिता ॥ १९ ॥

एकैकावयवस्य रसं ज्ञातुं ध्यानं निरूपयति—

तस्मिँल्लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितम् ।

विलक्ष्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः ॥ २० ॥

× तस्मिँल्लब्धपदमिति । तस्मिन् सम्पूर्णं, लब्धपदम्, तत्र स्थिरीभूतं चित्तं सर्वावयवेषु सुप्रतिष्ठितं विलक्ष्य ज्ञात्वा, व्यतिरेकतया वा लक्षयित्वा, भगवतः किञ्चिन्मूलं ज्ञात्वा एकस्मिन्नेवाङ्गे संयुज्यात् । यतोऽयं धुनिः, युक्त्यैव पदार्थान् स्थिरीकृत्य ध्यायति । अतोऽत्राऽप्येकैकस्यावयवस्य माहात्म्यं ज्ञात्वा ज्ञात्वा सर्वज्ञानं करिष्यतीति भावः । तदेकमेकमङ्गं निरूपयति त्रयोदशभिः, मतान्तरत्वात् संवत्सरात्मकः स इति ।

अतिक्रमस्य वक्तव्यत्वात्तत्र प्रथमं चरणारविन्दं तद्गुणाविष्कारेण वर्णयति—द्वाभ्याम्, स्वतः कार्यतश्च माहात्म्यप्रतिपादनेन । तत्र प्रथमं स्वतो माहात्म्यमाह—

सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् ।

उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्भृदयान्धकारम् ॥ २१ ॥

* सञ्चिन्तयेदिति । भगवतश्चरणारविन्दं सम्यक् चिन्तयेत् । सम्यक्त्वं दीर्घकालादनैरन्तर्यम्, माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वं च । चरणो भक्तिप्रतिपादकः, अरविन्दं सर्वतापनाशकम् । वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् । चिह्नचतुष्टयेनाढ्यं सम्पन्नम् । भक्तानां पापपर्वतपक्षेदनार्थं वज्रः; भक्तानां मनोगजवशीकरणार्थं पङ्कजम्; अत्र स्थितानां सर्वमयनदानज्ञापनार्थं ध्वजः; सुखसेवार्थं चाम्पुजम् । एतानि धाम्नानि चिह्नानि चतुर्विधपुरुषार्थज्ञापकानि । एतादृशान्यनन्तानि चिह्नानि सन्तीति आढ्यता ज्ञापयति । अनेन भजनीया गुणा उक्ताः फलदातारः । दोषनिवर्तकानाह—उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गानि रक्तानि यानि विलसन्ति नलानि, तेषां चक्रवालं मण्डलम्; तस्य ज्योत्स्नाभिराहतो महतां हृदयान्धकारो येन । गहि-स्थितेन प्रकाशेन नाऽन्तःस्थितोऽन्धकारोऽपगच्छति । महतां बाहद्वाराधिक्यम्; तत्रत्यध्यान्धकारः अवश्यं दूरीकर्तव्यः । स च नैकेन चन्द्रमसा भवति, सौरश्च प्रकाशस्थापजनकः; तेन दशनस्वात्मकाश्चन्द्रा दशावस्थासु सर्वदोषनिवारकाः । उत्तुङ्गा ऊर्ध्वतुङ्गाः, अतिउर्ध्वेऽप्यहङ्कारे विद्यमानमज्ञानं नाशयन्ति । रक्ता स्तदर्थमेवोपन्तः, उद्यन्तश्चरक्ता भवन्ति । विलासयुक्तत्वात् नियतमप्यावरणं दूरीकुर्वन्ति; यथा कामिन्या-

प्रकाशः।

× तस्मिन्नित्यत्र । त्रयोदशसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः—मतान्तरत्वादित्यादि । भक्तौ तु भगवानेव फलभूत इति समग्र एव ध्येयः, इह ॥ चित्तशोधनोपायभूतः कालात्मक इति तथात्वज्ञापनाय तथेत्यर्थः ।

* सञ्चिन्तयेदित्यत्र । नलानां चन्द्रत्वं ज्योत्स्नापदप्रयोगाच्चित्तं बोध्यम् ।

वरण कामुक ॥ एव विलास । चन्द्रा भवन्ति, पर नरा, न विद्यते राम । स येनाम् । एक एव चन्द्र
आकाशे भासते, एते ॥ नाऽऽवशसम्बन्धिनः । एतेषा च यमायुधपालमश्रुतपोषकम्, न तु केवलमन्ध-
कारमेव नाशयति । वमश्रुतमल यत्रेति वा फलश्रुतिरहितम् । ज्योत्स्नाभिरिति बहुवचन नानाविधान्ध
कारनिवृत्त्यर्थम्, अनेन स्वत आनन्दरूपता, अज्ञाननिवृत्त्या च आनन्ददायकत्व निरूपितम् ॥ २१ ॥

एव स्वरूपोत्कर्षमुत्तमा कार्यत उत्कर्षमाह—

यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् ।
ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रं ध्यायेच्चिरं भगवत्शरणारविन्दम् ॥२२॥

* यच्छौचेति । भगवत्शरणे पदार्थद्वयं परममाहात्म्यसूचकमस्ति—गङ्गा, भक्तिरसश्चेति । तत्र गङ्गा-
या माहात्म्यं मायश्चित्तानभिकृतानपि सर्वपूज्यान् करोति । तदाह—ययोश्चरणयो शौचे प्रक्षालने सति
नि सृतम्, यज्जलम्, तत् सरित्प्रवरा जाता । सरिता मध्ये गङ्गा श्रेष्ठा, तस्या यदुदकमेकदेश ; तेनापि
मूर्ध्नि निहितेन अधिकारवत्त्वात्तेन, शिवः परमकल्याणरूपोऽपि, शिवोऽभूत् । यस्तु साधनेन सिद्धमेव स्व-
स्वरूपं प्राप्नोति, स आधिदैविक प्राप्नोतीत्यध्यवसीयते । अपहृतपाप्मन एवैतत्सामर्थ्यमाधिदैविकत्वप्रापणम् ।
यथा “ स वाचमेव मथयामत्यमुच्यते, स वागग्निरभवत् ” इति । एव शिवोऽपि स्वा देवता प्राप्त-
वान्, अन्यथा भगवत् इव तस्य स्वतन्त्रता न स्यात् प्रमाणादिचतुष्टयेनाऽपि । अतो गङ्गा स्वस्याऽऽधि-
दैविक रूपं प्रापयतीति, चरणसम्बन्धिनानापि यत्रैतन्माहात्म्यम्, तत्र साक्षाच्चरणस्य ध्यातस्य तथात्वस-
म्पादकत्वं किं वक्तव्यमिति भावः । एतच्च गङ्गाया माहात्म्यं न गङ्गाजलस्थम्, ताऽपि तदभिमानिन्या
देवताया, शिवापेक्षया अन्येषामचेतनाधिष्ठातृदेवतानां हानत्वात्, किन्तु भगवच्चरणस्थमलस्यैतन्मा-
हात्म्यम् । तानि रजासि पूर्वं निरूपितानि भक्तानां पुण्यसंस्कृतभौतिकानीति । तानि चरणस्य मलरूपा-
ण्येव भवन्ति, अन्यथा सेवकरूपदेहोत्पत्तिर्न स्यात् । अत एतज्जलं शौचे, पादप्रक्षालने सति, तद्वज्रं
सहितं नि सृतम् । महत्त्वात् रज सम्बन्धात् देवताशरीरं तज्जातमित्याह—सरित्प्रवरोति । नि सृता सरित्प्र-
वरा जाता । सर्वभक्तोद्धारार्थं उपायभूता । सा चेद्वज्रोविशिष्टा धृता स्यात्, तदा भक्तानां देहोत्पत्तिर्न-
स्यादित्युदकमेव निरूपितम् । तस्मिन्नुदके रज सामर्थ्याभावे शिवत्वसम्पादकत्वं न स्यादित्या-
शङ्क्य तीर्थत्वमाह—तत्साधारणमेव सर्वजगतामाधिदैविकत्वसम्पादनरूपं तीर्थं जातम् । नर्बनेन जलेन
आधिदैविकत्वमेव कृतः सम्पादितम् ? ‘ यावदस्थि मनुष्याणाम् ’ इत्यादिवाक्यैः फलसाधकत्वं च
श्रूयते । तत्राऽह—मूर्ध्न्यधिकृतेनेति । उत्तमाङ्गं शिरः, स्वमस्तके तज्जलमधिकारि कृतवान् । अत उत्तमाङ्गे

प्रकाशः ।

* यच्छौचेत्यत्र । ययोश्चरणयोरिति द्विवचनेन बलिभूतं चरणक्षालनं सूच्यते । तेन तद्यज्ञवादसम्ब-
न्धिनार्मदजलेऽपि पावनत्वं सिध्यति, तेन दर्शनादेव नार्मदमित्यादीनां संगतिः । अपहृतपाप्मन एवाऽऽ-
धिदैविकप्रापकत्वे गमकमाहुः—यथैत्यादि । स्वस्याऽऽधिदैविकं रूपमिति शिवस्य परमशिवरूपम् । तेन
मोक्षपथं धन्दोगानां प्रपदनमन्त्रे च ब्रह्मपुत्रत्वेन नमकमन्त्रेषु मनुष्यादिना सिद्धस्य यद्व्याभिन्नत्वमर्थेश्वर-
प्रभृतिभूतम् तत्परमज्ञित्वं गङ्गासम्बन्धादेवेत्यर्थः । पूर्वमिति । यद्येकस्मिन् ‘ या वै हसच्छीतुलसी-
विमिश्रं ’ इत्यत्र । धृता स्यादिति । शिवेन धृता स्यात् । न मुक्तावपि ।

स्वस्य सर्वाधिकारं दत्त्वा स्थापितवतः साधारणं फलं प्रयच्छति; सर्वस्वनिवेदने आपिदैविकत्वप्राप्तेः प्रयत्नः । शिवत्वादेव न पापादिसम्बन्धः । अमङ्गलरूपस्यैव भगवतीयत्वात् नाऽपि तद्वपनिष्ठतिः । अत आधिदैविक एवाऽयं जातः । माहात्म्यान्तरमाह—ध्यातुम्येन इति । यो ध्यायति तस्य मनसि ये शमल-
शैलाः पापपर्वताः, तेपामर्थं निःसृष्टे वज्रो येन । भगवत्शरणे ये वज्रादयो निर्मिताः, तत्र स चरणो ध्याने परमासक्तियुक्तः, तान् प्राणिनः पापेनाऽतिगुरुतरान् मत्वा, बहुजन्मार्जितपापपर्वतान् दूरीकरोति । अनेन भक्त्यभिध्वान्नी देवतेयमिति निरूपिता । पक्षपातोऽपि निरूपितः । एवमङ्गुशादिकार्यमपि करिष्यतीति सूचितम् । मनःपदेन ध्यानस्य तत्र सम्बन्धात् सम्बन्धिन एव पापं नाशयतीति तथोक्तम्; न तु देहपापं नाशयतीति । देहस्याऽमे गमनापेक्षाभावाच्च । पापानामतिदार्ढ्यप्रचयात् पर्वतत्वम् । एवं भगवत्शरण-
माहात्म्यं ज्ञात्वा चरणं ध्यायेत् । चिरध्याने मनसोऽप्याधिदैविकत्वमापयेत् । उपसंहारोऽपि भगवत्शरणा-
रविन्दकीर्तनं मध्ये पदार्थान्तरध्यानव्यावृत्त्यर्थम् । प्रत्येकध्यानानि गुरुध्यानं वा निवारितम् ॥ २२ ॥

चरणध्यानानन्तरं जानुद्वयं ध्यायेदित्याह—

**जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या लक्ष्म्याऽखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः ।
ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत् संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ॥ २३ ॥**

जानुद्वयमिति । जानुद्वयस्य माहात्म्यं सर्वजगत्फलरूपाया ब्रह्मानन्दरूपायाश्च सेवकत्वेन । यथा वा सुवर्णे मरकतमणिर्योजितः स्वरूपतोऽपि सुन्दरो भवति । जानुद्वयस्योर्वोर्निरूपणात् शयानो भगवान् लक्ष्यते, शय्यागता च लक्ष्मीः । अनेन तस्यामनुग्रहोऽपि सूचितः । अतस्तज्जनितश्रमस्तयैव दूरीकर्तव्यः । जलजलोचनयेति कमलनयनया तद्रससौन्दर्यनिरूपणायोक्तम् । दोषामावाय तथात्वप्रयो-
जनाय चाऽऽह—अखिलस्य जनन्येति । अन्यथा जगत्सृष्टिर्न स्यात् । ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत’ इति भगवद्वाक्यात् । लक्ष्म्येति सा ज्ञानशक्तिरित्यपि सूचितम्, लक्ष्म्या तु निष्पन्नत्वात् । अनेन मातापित्रोर्ध्यानं निरूपितम् । तस्या ध्या-
नं योगिनो न कर्तव्यमिति शङ्कायामाह—सुरवन्दितयेति । सर्वदैवैर्वन्दिता सा परमा देवता; अतो ध्ये-
या देवता; ध्यानाभावे इष्टसिद्धिर्न स्यादिति । ऊर्वोरुभयोर्निधानं लक्ष्म्याः कृतकृत्यताभावनार्थम्, स्नेहाधिक्यैक्यभावार्थं च । निधयेति भगवच्छयनं लक्ष्यते; भगवदपेक्षामावो वा । करपल्लवा अङ्गुल्यः, तेषां रोचिर्दासिः; लालया शनैः स्थापनम्, अन्यथा भगवज्जान्वपेक्षया ऊरुकरपल्लवयोः कठिनत्वात् पीडा स्यात् । यथा शीतलस्पर्शेन तापो गच्छति, तथा हस्तानन्दस्याऽन्तः प्रवेशेनैव श्रमो गच्छतीत्यर्थः । यत् प्रसिद्धं जानुद्वयम्, एतद्बृहदे माव्यमिति; नतु वहिः स्थितं मनसा स्मर्तव्यम् । नन्वल्पे हृदये कथमेवा भावना भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—विमोरिति । स हि समर्थो ध्यातो हृदयं पुष्कलं कर्तुं समर्थः । ननु संसार एव निरूपणात् किमेतादृशेन ध्यानेनेत्याशङ्क्याऽऽह—अभवस्येति । न विद्यते गवः संसारो यस्मात् । यो हि भगवद्दर्शः सजातीयः, स तस्याऽऽधिदैविक इति तन्नाशसमर्थो भवति । यथा तस्याऽऽग्रेरेव तत्रोत्पन्नोऽभिर्दाहको भवति, न हन्यो विजातीयं दहति । अत एव मुरारिदां वचनम् ‘स्तेयं हरेर्हरति यन्नवनीतचौर्यम्’ इति ॥ २३ ॥

तत ऊरु ध्यायेदित्याह—

ऊरु सुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासो ।

व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भि नितम्बधिम्वम् ॥ २४ ॥

* ऊरु इति । गच्छन् भगवान् गरुडाधिरूढो ध्येयः । गरुडपृष्ठे उपविष्टः, स्कन्धयोर्लम्बितपादः, गरुडहस्तयोः स्थापितचरणो यो भगवान्, तस्य ऊरु ध्येयौ । सुपर्णभुजयोरध्युपरि अधिकं शोभमानौ । यथा दिव्येन्द्रनीलमणेरधिकः प्रकाशो भवति, तथा ओजोनिधी । अतसिकापुष्पवदवभासो ययोः । नितम्बधिम्वमपि ध्येयमित्याह—व्यालम्बीति । विशेषेण आलम्बि यत्पीतम्, वरमुत्कृष्टं वासः; तस्मिन् वर्तमाना या काञ्ची, तस्याः कलापः समूहः; बहुसूत्रनिर्मितत्वात्, चित्ररूपाणि वा; मयूरकलापसदृशपदकयुक्ता वा काञ्ची । तस्याः परिरम्भयुक्तं नितम्बधिम्वं यस्य । गरुडो हि कालात्मा, ऊरु च दैत्योत्पत्तिस्थानभूतौ । तेषामाधिदैविकमूरुद्वयम्, तत्कालार्थानगतिमत् । कालस्य स्कन्धद्वयम्—कर्मस्वभावौ । कालस्याऽप्ययं गरुड आधिदैविकः; अत एव सुपर्णत्वम् । अधिकशोभमानत्वं कालकर्मस्वभावोपमर्दनेन । तद्भावनायां स्वस्याऽपि तथात्वं भविष्यति; यथा संसारनिवृत्तिः पूर्वं फलति, तथाऽत्र स्वभावाविजयः । सुपर्ण एव स्थितमिति नितम्बधिम्वं मुख्यतया कालातिक्रमहेतुः । अनेन विश्वातिक्रमोऽपि विश्वरूपभगवद्भावतयेत्युक्तम् । वेदैश्च कालातिक्रमरूपमाच्छादितम् । वेदव्यवहितमेव यज्ञादिकं कालसंबद्धं भवतीति कर्मणां कालोपाधिकत्वम् । अहोरात्रातिक्रमोऽग्निहेतरेण; मासातिक्रमो दर्शपूर्णमासाभ्याम्; एषमृत्त्वतिक्रमश्चातुर्मास्यैः; अयनातिक्रमः पशुना; वर्षस्याऽतिक्रमः सोमेनेति । जगज्जनने हेतुस्थानं च; तज्यानेनैव जगति जन्मातिक्रमश्च । ओजोनिधित्वं तेजसोऽतिक्रमाय । अतसिका पृथिवीजलामिका, तत्र यो नीलो भावः पुष्पस्य, तत्पृथिव्याः; यः शुक्लः स जलस्य; अतस्तत्पुष्पावभासत्वं तदुभयातिक्रमाय । भगवांस्तु सर्वैरुपमन्यत इति न प्राकृतोपमादोषः । विशेषेण पीताम्बरस्य लम्बता आच्छादनाधिक्यस्यापनाय । वेदो हि बहुपरिकरो भवतीति । पीतो ह्यर्थो धर्मसहितः; स श्रुतिरूपो भवतीति अग्निवेदाभ्यां कर्म साध्यते । आवरकसौन्दर्येणैव व्यामोहार्थं वरत्वम् । वासश्चाऽऽच्छादकम्; तत्रैव माया व्यामोहयति । काञ्ची माया; कलापो जगद्वैचित्र्यम्; तत्परिरम्भो जगद्वैचित्र्यजननार्थम् । बिम्बत्वमाधिदैविकत्वस्यापनार्थम् ॥ २४ ॥

ततो नाभिं ध्यायेदित्याह—

नाभिहृदं भुवनकोशगुहोदरस्थं यत्राऽऽत्मयोनिधिपणाखिललोकपद्मम् ।

व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ध्यायेद्भूयं विशदहारमयूखगौरम् ॥ २५ ॥

× नाभिहृदमिति । शयान एव भगवान् ध्येय इति लक्ष्यते, तादृश एव रूपे भगवतो नाभिकमलात्

प्रकाशः ।

* ऊरु इत्यत्र । तेषामिति कालाद्युपमर्दकत्वम् । तदाहुः—यथेत्यादि । वेदैश्चेत्यादिना पीताम्बरतार्पणं ज्ञेयम् । कालातिक्रमरूपमिति । कालस्याऽतिक्रमो येन तादृशं रूपम् । तत्प्रकारमाहुः—वेदेत्याद्यतिक्रमायेत्यन्तेन । स्थानं चेति । ध्येयमिति शेषः ।

× नाभिहृदमित्यत्र । विशदत्वस्य उभयविधाभावरूपत्वव्याख्यानेन स्वपरिषेध्यधर्मोपदेशनं वैशद्यं फलति ।

ब्रक्षोत्पद्यत इति । हृदत्वेनाऽनिगम्भीरत्वम्, सर्वजीवानामाधारत्वं च; तस्मिन्नेव ध्याते भौतिको जीवभावो गच्छतीति । भुवनात्मको यः कमलकोशः तस्य गुह्यो गुप्तस्थानं तादृशं भगवदुदरम् । उदरे हि जगत्स्थितिः । कोशस्थितश्च न जलादिभिरुपहन्यते; तथा भगवदुदरे स्थिताः प्राणिनो न सङ्घातैरुपहन्यन्ते । एतावता बुन्दिलो भगवानिति ज्ञापितम्, तादृशस्यैवोदरमध्ये नाभिर्भवति । नाभेर्माहात्म्यमाह—यत्रेति । आत्मयोनेर्ब्रह्मणः तस्य या धिषणा बुद्धिः, आध्यात्मिकं रूपम्; तदेव अखिललोकात्मकं पद्मम् । नाभौ ब्रह्मा, बुद्धिः, पद्मं चेत्याधिदेविकादयस्त्रयोऽपि नाभौ निरूपिताः । भगवतः स्तनयोर्द्वयं च ध्यायेत् । हरिर्द्वर्णमणिवृषौ यौ स्तनौ । हरिर्मणिः कामपूरकश्चिन्तामणिः; तत्र श्रेष्ठो भगवद्दर्शनलक्षणः । स उभयविधोऽपि द्वयस्वेनोक्तः । तस्य चूडता भगवदवयवेभ्यः स्वतन्त्रतया प्रकाशमानत्वम् । विशदो यो हारो मुक्तानाम्; विशदानां निर्मलानां वा यो हारः । तस्य मयूखैर्गौरम् । भगवद्दर्माः शुकादिभिः परिसेव्यमानाः सर्वेषां रागहेतवो भवन्ति । विशदत्वं नानायोगचर्याधभावः, अलौकिककरणाभावो वा ॥ २५ ॥

वक्षो भावयेदित्याह—

वक्षोऽधिवासमृपभस्य महात्रिभूतेः पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम् ।

कण्ठं च कौस्तुभमणेराधिभूषणार्थं कुर्यान्मनस्याखिललोकनमस्कृतस्य ॥ २६ ॥

*वक्षोऽधिवासमिति । ऋषभस्य वक्षो महाविभूतेर्निवासम्, पुंसां मनोनयनयोर्निर्वृतिमादधानम् । वक्षो हि स्वरूपतः कार्यतश्च सर्वोत्तमम्; तत्र स्वरूपमृपभस्य श्रेष्ठस्येति । श्रेष्ठता हि हृदयधर्माद्भवति; यादृशमन्तर्हृदयं तादृशमेव गोलकं भवति । भगवत्स्त्वानन्दमयस्य नैवंविधोऽपि भेदो विद्यते । अतो यावन्तो भगवद्गुणः पुरुषोत्तमत्वज्ञापकाः, ते सर्वे वक्षसीति ऋषभसम्बन्धेनैव स्वरूपमाहात्म्यमुक्तम् । कार्यतो माहात्म्यं द्विविधम्—ऐहिकं स्त्रीधनाद्यात्मकम्, पारलौकिकं परमानन्दहेतुत्वम् । तत् क्रमादाह । विभूतेर्लक्ष्याः सर्वैहिकपुरुषार्थरूपायाः निवासस्थानमिति । आनन्दोऽपि बाष्पाभ्यन्तरभेदेन द्विविधः; तदुभयमाह—मनसो नयनयोश्च निर्वृतिरसम्पन्नाद्धानमिति । कामादिकृतदोषवशात् तद्वत्त्वं वाययति—पुंसांसिति । बहुवचनं काकतालीयव्युदासाय; सर्वेषामेव पुंसाम् । कण्ठं च ध्यायेदित्याह—कण्ठमिति । कण्ठो हि द्विविधः—बाष्प आभरणाधारभूतः, आन्तरः सर्वेधेदोद्गमहेतुर्जगद्गुरुः । आभरणानि चातिमियाणि कण्ठे धार्यन्ते; भगवत्स्तु मुक्तभक्तापेक्षया नाऽन्यः प्रिय इति तेषां तत्स्वरूपस्य कौस्तुभमणेराधिकभूषणमर्थो यस्य । मणिना हि न कण्ठो भूष्यते, किन्तु कण्ठेन मणिः । सुवर्णादिकं तस्यापि भूषणं भवति तद्व्यावृत्त्यर्थमधिकं भूषणमित्युक्तम् । चकारात् स्कन्धद्वयमपि । अखिललोकनमस्कृतस्येति वेदोद्गमहेतुरखिलगुरुर्मगवान्निरूपितः ॥ २६ ॥

वाहूंश्च मन्दरगिरेः परिवर्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ।

सश्विन्तयेदशशतारमसद्यतेजः शङ्खं च तत्करसरोरुहराजहंसम् ॥ २७ ॥

प्रकाशः ।

* वक्ष इत्यत्र । नैवंविधोऽपीति । न सादृश्यात्कोऽपि ।

× बाह्वंश्च ध्यायेत् । चकारात् बाहुस्थिता देवाः । बाह्वो बभूवमथने व्यापृताः, देवेभ्योऽमृतं पायितवन्तः । बलयास्तत्र वेष्टनरूपाः पुरुषार्थाः । मन्दरगिरेः परिवर्तनेन परितो ग्रामणेन, निर्णिक्ता-न्यन्योन्यं मिलितानि, घर्षणेनोज्ज्वलीकृतानि वा, बाहुबलानि येषाम् । अधिकृता लोकपालाश्च येषु । तेषु हस्तेषु चक्राबायुधानि ध्येयानि । तत्र प्रथमं सुदर्शनं ध्येयमित्याह—सञ्चिन्तयेदिति । दशशतारं चक्रम्, दशशतान्यारा यस्य । कालचक्रं निर्दिष्टम् । शतमित्यपरिमितनाम । दश प्राणा भवन्ति । प्रत्येकं दशानां शतान्याराः कालावयवा भवन्ति । तेन सर्वप्राणहारि कालात्मकं सुदर्शनं चक्रम् । प्रतीकारा-बावायाह—असह्यतेज इति । तस्य तेजो यदूर्ध्वः । कालमुणांश्च सोढ्वा प्रतीकारः कर्तव्यः, तदेव त्वसह्यम् । शङ्खं च ध्यायेत् । चकारात् सर्ववेदांश्च तद्वतान् । तस्य भगवतः करसरोरुहे करकमले, राजहंसरूपम् । भगवत ओष्ठकान्त्या आद्यन्तयोरारक्तिया, स शब्दश्चेति लोहितास्यचरणः कूजन् हंसः कमलमध्यस्थो निरूपितः । स हि क्षीरनीरविवेककर्ता भगवत्प्रातिबोधकश्च ॥ २७ ॥

कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत् दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ।

मालां मधुव्रतसमूहगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे ॥ २८ ॥

कौमोदकीमपि स्मरेत् । सा ह्यसन्न्यरूपेति । भगवतः प्रिया; अपहृतपाप्मत्वाच्च सर्वदैत्यहननहेतुरुक्तः । तदाह—दिग्धा व्याप्तामरातीनां शत्रूणां ये भटास्तेषां शोणितकर्दमेन । यथा निष्पापः पुरुषो महान् भगवत्प्रियः, एवं दैत्यहन्ताऽपि भगवत्प्रियो भवति । मालामपि ध्यायेत्, मधुव्रतसमूहगिरा उपघुष्टाम् । मधुव्रताः मनोहरानियमयुक्ताः, मध्वेव व्रतं यस्येति; वेदा अपि भगवत्प्रातिपादनमेव कुर्वन्तीति । तेषां समूहः; स एव वेदः । तेषां गीर्धर्मज्ञानरूपा, तया उपघुष्टा भगवत्कीर्तिर्भवति, यद्वर्मादिभिर्न भवति तत्कीर्त्या भवतीति । मालायाः कण्ठ एव स्थानमिति पूर्वोक्त एव कण्ठः कौस्तुभभूषणत्वेनोक्तः पुनः स्मार्यते । चैत्यस्य चित्ताधिष्ठातुर्जीवस्य तत्त्वं यत्, सहाते अप्रविष्टं निजं रूपम्, स एव कौस्तुभमणिः; तदस्य भगवतः कण्ठे । मालां च मणिं च कण्ठे ध्यायेदिति सन्धन्धः । भक्तैः सह भगवत्कीर्तिर्ध्येयेति यावत् ॥ २८ ॥

अतः परं बदनारविन्दं ध्यायेदित्याह—

भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तेः सञ्चिन्तयेद्भगवतो बदनारविन्दम् ।

यदिस्फुरन्मकरकुण्डलमण्डितेन विद्योतितामलकपोलमुदारनासम् ॥ २९ ॥

यच्छ्रीनिकेतमालिभिः परिपेव्यमाणं भूत्वा स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ।

मीनद्वयश्रियमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रितमुल्लसद्गु ॥ ३० ॥

प्रकाशः ।

× बाह्वित्यत्र । ‘सहस्राराच्युतोऽव्यय’ इति सुदर्शनमनुतिवाक्यानुरोधेन प्रकारान्तरेण व्याख्यानं कुर्वन्ति—दशत्यादि ।

*भृत्येति । तदेव वदनारविन्दं ध्येयम्, यत्सर्वजनीनम्; तदैव च सर्वजनीनं भवति, यदि भूमाववत-
रति; अवतारश्च तदैव भवेत्, यदि भृत्यानां दुःखं भवति । तदाह—भृत्यानामनुकम्पिताधिया गृहीता मूर्ति-
यैव । अवतीर्णस्याऽन्यथा शङ्काव्युदासायाऽऽह—भगवत् इति । दृष्टिमात्रेणैव तापापनोदनादरविन्दत्वम् ।
तन्मुखारविन्दमनुवर्णयति सार्द्धेन—यद्विस्फुरादिति । यन्मुखारविन्दं विशेषेण स्फुरती मकराकृते कुण्डले
ताभ्यां मण्डितेन गण्डयुगलेन; चालितेनेति पाठे मकरकुण्डलयोर्यद्वलितम्, चालनेनोत्पन्नं तेजः; तेन
विद्योतिते अमलकपोले यत्र । उदारा नासा यत्र । यत्पुनर्मुखारविन्दमलिभिः परिपेव्यमाणम्, स्वयैव
भृत्या असाधारणकान्त्या च परिपेव्यमाणम् । कुटिलानां कुन्तलानां वृन्दैर्जुष्टम् । मीनद्वयस्य श्रियम-
धिक्षिपत् व्रीकुर्यत् अञ्जसदृशं नेत्रद्वयं यत्र । मनोमयम्, सर्वेषामेव मनांसि तत्र निरन्तरं वर्तन्त इति
मनःप्रचुरम् । अतन्द्रितं सावधानतया उल्लसन्त्यौ भ्रुवौ यत्र । एवं नव विशेषणानि मुखे निरूपितानि
नवरसजननाय, सर्वेषां च वशीकरणाय । नवविधा भक्तिश्च निरूप्यते । मुखं ह्यानन्दरूपस्य भगवतो भ-
क्तिरसात्मकं फलं भवति; विषयश्चरणौ; आश्रयो जीवः । नवरसा अपि मुखे अभिव्यक्ताः । फणौ च
भक्तिरसानुभवे भक्तानां समाजस्थानमेव भवति; तत्र क्रियापरा ज्ञानपराश्च भक्ता उल्लसन्ति । साङ्ख्ययोगौ
मकरकुण्डले । शाब्दे प्रमाणं श्रोत्रम्, अनुभवरूपं चक्षुः शब्दे प्रमाणे । साङ्ख्ययोगयोः योऽयमनुभावः,
तद्वलितम् । तेन विद्योतितत्वं क्रियाज्ञानशक्त्याऽऽविर्भावः । उत्तमभक्तानां परस्परं श्रोतॄणां समाजत्वादम-
लत्वम् । अनेन श्रवणपरिकरो महान् निरूपितः । उदारे नासे कीर्तनम्; कीर्तनस्य सर्वपुरुषार्थदातृत्वाद्-
दारत्वम् । मुखे हि नासिकैव प्रधानम्, जगति सौन्दर्यदानात् भगवन्नासिकाया उदारत्वम्; भगवत्स्थि-
स्यैव सर्वेषां सर्वपुरुषार्थसिद्धिः । स्थितिप्रतिपादिकाया नासिकाया उदारत्वम् । श्रीनिकेतमिति । लक्ष्म्या
स्थितिः स्मृतिरूपा; भक्तौ श्रीः स्मृतिरेव । अलीनां परितः सेवकम्, प्रकारान्तरेण भक्तानां पादसेवनम् ।
स्वया भृत्या सेवनं चाऽर्चनं स्पष्टमेव । कुटिला वक्त्रा कुन्तला वन्दनात्मका भवन्ति । वन्दने हि पुरुषः
कुटिलाकृतिर्भवति, अन्यथा भगवति कुटिलानां स्थितिर्न स्यात् । कुं पृथिवीं तरन्तीति । यथा जले तरन्तो
यादृशपा भवन्ति, तथैव पृथिव्यां नमन्तः । वृन्दं शतादिसङ्ख्यावृत्तिः, तेनाऽपि जुष्टमिति रसनमनं
प्रतिपादितम् । दास्यं प्रत्यक्षं प्रोक्षमन्तर्बहिः; अन्तर्बलदूरीकरणरूपम्, बहिः सौन्दर्यरूपं च । मीन-
जलस्थगलनाशकाः; तच्च मलं बाह्याभ्यान्तरभेदेन भवतीति मीनद्वयं शोधकद्वयं पापाविधानाशकरूपम् ।
दास्यं तूभयसान्ध्यमपि क्षिपद्भवति । आकृतौ वर्णना तु स्पष्टैव; रसार्थं परित्रामणे तथैव प्रतीतिः ।
बहिः शोभार्यमञ्जमित्याह । नेत्रद्वयं सर्वानुभवहेतुः, तथैव दास्यमिति । मध्ये पुनर्ध्यानकथनं सप्तानां

प्रकाशः ।

*भृत्येत्यत्र । मकराकृते इति । मकरवदासमन्ताकृते । युगलेनेति । उपलक्षितमिति शेषः । अनयैवावस्था पाठा-
न्तरं दर्शयन्तो व्याकुर्वन्ति—चालितेनेत्यादि यच्छ्रुत्यत्र । ध्यानस्य मानसी(१)मूर्तिकल्पनयैव भवनेन मनोमय-
त्वसिद्धावपि मध्ये तदुक्तिप्रयोजनं वक्तुं मनोमयपदं व्याकुर्वन्ति—सर्वेषामित्यादि । सावधानतयेति एतेनाऽत-
न्द्रितपदस्य क्रियाविशेषणत्वं सूचितम् । वशीकरणं च भक्तानामेव करोतीति ज्ञापनायाहुः—नवविधेत्यादि । ननु
मुखे भक्तिनिरूपणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—मुखं हीत्यादि । तथा च, भक्तिविषये आसक्तस्य भक्त्या-
श्रयस्य भक्तिरसात्मकं फलमनुभावयितुं तन्निरूपणमित्यर्थः । तत्र प्रथमं श्रोतॄणां रसानुभावनप्रकारं व्याकुर्वन्ति-
नवरसा इत्यादि । शाब्दे प्रमाणे इति । इदं पदद्वयं सप्तम्यन्तम् । चक्षुषः शब्दान्तःपातित्वं तु सामा-
नाधिकरण्यात् । रलयोरभेदमाश्रित्य कुन्तलपदनिरुक्तिमाहुः—कुं पृथिवीमित्यादि । तथैव प्रतीतिरिति ।

स्वाधीनानां भिन्नतया ज्ञापनार्थम् । मनोमयं सस्यम्, नदीश्वरेण वस्तुतः सस्यं भवति । सुबोरोल्लास आत्मसमर्पणं भवति । फलमुखं चैतलक्षणम्, 'तद्भूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्यम्' इति, आत्मस्थाने ब्रह्मा निवेशित इति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति वाक्यात् आत्मसमर्पणमुक्तं तत्फलनिरूपणेन । २.९.॥३०॥

एवं नवविधभक्त्यनन्तरं भगवतो ज्ञानशक्तिं मायाशक्तिं च निरूपयति द्वयेन—

तस्यावलोकमधिकं कृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनाय निस्तृप्तमदणोः ।

स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायाम् ॥३१॥

* तस्येति । भगवतोऽवलोकमधिकं ध्यायेत् । तस्याऽनिष्टनिवारकत्वमिष्टसाधकत्वं च निरूपयति । अक्षणोरयलोकनं लौकिकालौकिकामृतरूपमाध्यात्मिकादित्रिविधमपि तापमुभयविधं नाशयति; यतः कृपया तापत्रयोपशमनाय निस्तृप्तम् । कृपाहेतुर्भक्तिरुक्ता । फलार्थमाह—स्निग्धं यत् स्मितम्, भक्त्यर्थं यो मोहः, तेन अनुगुणितम् । ज्ञानशक्तिर्भक्तिसहिता न भक्त्यर्थाध्यासेन विरुध्यते । विपुलः प्रसादः स्वतन्त्रभक्तिपर्यन्तः, तावज्ज्ञानं सिध्यति । तद्बहुजन्मभिर्भवतीति तस्य स्वरूपं ज्ञातुं ध्यायेच्चिरमित्युक्तम् । वितता भावना तदुपयोगिसर्वपदार्थानां विचारार्थम् । गुहायामित्यन्येषां विचाराभावाय ॥ ३१ ॥

ज्ञानेऽपि जाते तदुत्तरा भक्तिश्चेन्न भवेत्, तदा फलं न भवेदिति सर्वथा मोहाभावे भक्तिर्न भवेदिति हासं ध्येयत्वेनाऽऽह—

हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ।

संमोहनाय रचितं निजमाययाऽस्य भ्रूण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ॥ ३२ ॥

+ हासमिति । भगवतो हासं ध्यायेत् । अतिक्रिष्टानां क्लेशाभावहेतुत्वात् हरेरित्युक्तम् । तदाह—अवनता ये अखिललोकाः, तेषां तीव्रो यः शोको भगवद्विरहजनितः, सर्वभक्तप्रत्ययसाक्षीः, तज्जनिताश्रूणां सागरस्य शोषणं येन । मायामोहेनैव एवं भवति, अन्यथा निरन्तरमनिवृत्त एव तिष्ठेत् । न च परमपुरुषार्थहानिरित्याह—अत्युदारमिति । विहानिष्टतिः शीघ्रं परमपुरुषार्थदायिनीः, तथापि प्रतीत्या दुःखात्मिका भवतीति तां निराकृत्य स्वयमेव तं पुरुषार्थमधिकारमपि सम्पाद्य प्रयच्छतीत्युदाहारो हासः । ननु दीनेषु भक्तेषु कथं हास उत्पन्न इत्याह—संमोहनायेति । मकरध्वजस्य संमोहनाय । मुनयो हि भगवन्तं ध्यायन्ति, तत्र भगवदैश्वर्यं दृष्ट्वा मुनीनां स्तब्धता भवति । पूर्वं तैर्निर्जितः कामः बाधकत्वेन भगवत्सा-

प्रकाशः ।

* तस्यावलोकमित्यत्र । उभयविधमिति, ननु 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः' इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानज्ञानयोर्विध्यधातकविरोधनिश्चयादज्ञानजनिमोहानुगुणितत्वं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः—ज्ञानशक्तिरित्यादि । पूर्वं पञ्चमाध्याये ज्ञानेनाऽज्ञाननाशमुक्त्वा ततोऽष्टादशाध्याये 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' इत्यनेन ब्रह्मावफलतया भक्तिं वदति । स (१) यद्यप्यात्मधर्मरूपा, तथापि ततः पूर्वं या अर्जुनादीनां सम्बन्धादिश्रुता सा त्वध्यासकार्यम्, समर्थोपदेशानन्तरमप्यनुवर्तमाना च । तेन ज्ञायते, संसारार्थाध्यासत्वेन भगवज्ज्ञानत्वेन वध्यधातकविरोधः; न तु सामान्यतोऽध्यासत्वेन भगवज्ज्ञानत्वेनेति । अतो न विरोध इति ।

+ हासमित्यत्र । एवं भवतीति । शोकशोषणं भवति ।

निधये उपतिष्ठति । तदा स चेन्न मुग्धो भवेत्, मुनीनां सर्वमेव कार्यं नश्येदिति कन्दर्पसंमोहनाय हास्यो-
त्पत्तिः । सोऽपि भगवन्मुखसौन्दर्यं दृष्ट्वा विस्मितो मुनीनां मोहं न सम्पादयति । निजमाययेत्याधिदैविक-
मपि कामं मोहयितुं हासस्य बलं निरूपितम् । अस्य भ्रमण्डलमपि ध्यायेत् । तस्याऽपि हासवत् कार्यसाधकत्वम् ।
मृत्युरूपत्वात्परं नाशकत्वं दुष्टविषयकमेव । मोहे जीवानां स्वत एव दुःखाभावः, भ्रमण्डलध्याने तु भगव-
त्कर्तृक इति द्वयं निरूपितम् । भक्तो हि कूलात्मा, ततस्तस्य कार्यं निरूपितम् । मण्डल मण्डलीकृतकार्मु-
कत्वाच्च ॥ ३२ ॥

भगवत्तत्त्व प्रहासितं ध्यायेत्, पूर्वध्यानेषु सर्वबाधकन्यामोहार्थम्—

ध्यानायनं प्रहासितं बहुलाधरोष्ठभासाऽरूणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्तिः ।

ध्यायेत् स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्याऽऽर्द्रयार्पितमना न पृथग्विद्वक्षेत् ३३

÷ ध्यानायनमिति । तत्सर्वेषामेव ध्यानानां स्थानम्; सर्वे हि तत्र प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं भगवतः प्रहासि-
तं ध्यायन्ति । अत्यानन्दे हि भगवतः प्रहासितं भवति । तत्सर्वविस्मार्कं कालादीनिपि कथं न मोहयेत् ?
बहुलमधरोष्ठयोर्यद्वाः दीप्तिः, लज्जालोभयोः स्वरूपघनसङ्कोचः कार्यमिति; तेन कृत्वा अरूणायिता तनु-
र्यस्य । द्विजा एव कुन्दपुष्पाणि, तेषां पङ्क्तिर्यत्र । प्रहासिते हि दन्ता अपि प्रकटा भवन्ति, ते च कुन्द-
पुष्पसन्निभाः । पृथिव्यां स्नेहहेतवो दन्ताः पुत्रादिस्नेहरूपाः । त्रिभिश्च सर्वसङ्कोचः । नन्वेतादृशं प्रहासितं
स्वात्मानमपि व्यामोहयतीति कथं ध्येयमित्यत आह—स्वदेहकुहरेऽवसितस्येति । यदि भगवान् स्वहृदये म-
कट एव, तदा स्वस्य मोहो न भवतीति सिद्धम् । सिद्धे भगवति मुख्ये सख्यात्मनियेदने आह—आर्द्रया
भक्त्या अर्पितं मनो यस्य । अपृथग्दर्शनं चाऽऽत्मनियेदनम् ॥ ३३ ॥

एवं पूर्णा भगवति नयविधा भक्तिः सिद्धा ध्यानेन । तस्यां सिद्धायां मोक्षः फलभावश्चकमिति तलु-
त्पादकध्यायमानस्य भगवद्रूपस्य निवृत्तिमाह—

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्भृदय उत्पुलकः प्रमोदात् ।

औत्कण्ठ्यवाष्पकलया मुहुरर्थमानस्तच्चापि चित्तवदिशं शनकैर्वियुक्ते ॥ ३४ ॥

+ एवं हराविति । सर्वदुःखनिवर्तके, सर्वपुरुषार्थदायके भगवति प्रतिलब्ध एवं पूर्वोक्तो भावो येन । भक्तेर-
वान्तरकार्यमाह—द्रवद्भृदय इति । यथा तापेन हिमघृतादिकं द्रवति, तथा भक्त्या हृदयम् । तस्य द्रवणे
देहे वैक्लव्यं भवति, आनन्दप्रतिबन्धकस्य हृदयस्य द्रुतत्वात् । प्रमोदे जाते उत्पुलको भवति । तदा भग-
वति प्रेमाधिक्यात् कण्ठनिरोधोऽपि भवति । तत औत्कण्ठ्ये वा वाष्पकला उत्पद्यते, तथा मुहुरर्थमानः,
सकलायां भक्तौ सिद्धायाम्, तच्चापि चित्तस्य वदिशं वशीकरणहेतुर्भगवद्रूपं मनःकल्पितमिति शनकै-
र्वियुक्ते त्याजयति ॥ ३४ ॥

प्रकाशः ।

— ध्यानायनमित्यत्र । सर्वसङ्कोच इति । कुं वतीति निरुक्त्या कुन्दः शृङ्खिलसङ्कोचः, लज्जालोभी-
च स्वरूपघनसङ्कोचकौ । अत्रैतैस्त्रिभिर्ध्यातैः स्वरूपघनपुत्रादिषु स्नेहसङ्कोच इत्यर्थः ।

+ एवं हरावित्यत्र । एवं पूर्णो भगवत्तत्त्वादिना प्रमोदशानां तात्पर्यमुक्तम् । अन्यतो निवृत्तमि-
त्यारभ्य अग्रिमश्लोकस्य मुक्ताश्रयमित्यस्य व्याख्यानं शेषम् ।

मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथाऽर्चिः ।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥ ३५ ॥

* अन्यतो निवृत्तं मनः, भगवन्मूर्तिं कल्पयित्वा, तत्र निवृत्तं स्थितम्; तस्मिन् गते मुक्ताश्रयं निर्विषयं च जातम् । आश्रयत्वविषयत्वे एतावत्कालमत्रैव स्थिते; पूर्वविषयास्तु पूर्वमेव त्यक्ताः । भगवद्रसस्य चाऽऽस्वादितत्वात् इदानीं तत्र विरक्तम् । एवं सर्वथा विषयामोवे, निर्वाणं कारणे लयं स्वयमेव शृच्छति अपगच्छति । सद्भावे विद्यमाने न गच्छेदित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—यथाऽर्चिरिति । दीपार्चिः काष्ठार्चिर्वा, विद्यमानायामेव सामग्र्यां शाम्यति, तथा मनोऽपीत्यर्थः । ततः किमत आह—आत्मानमिति । उपाधिरूपे अन्तःकरणे गते, अत्रैव शरीरे, पुरुषो जीवः, आत्मानं भगवन्तम्, अव्यवधानं व्यवधायकधर्मरहितमेकम्, न तु सजातीयमन्वीक्षते । ननु सत्त्वादिगुणैराध्यात्मिकैर्निरन्तरं रागादिप्रवाहा उत्पाद्यन्ते, भगवदीयैश्च विषयाः । उभयोर्व्यवधायकत्वात्कथमेकत्वप्रतीतिः? तत एव श्रुतिराह ‘न तं विदाय’ इति । तत्राऽऽह—प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाह इति । उभयविध इत्येकः, अन्यतर इत्यन्ये । एवमात्मज्ञानार्थं चरमा मनसो वृत्तिर्योक्षिता, तदभावे ब्रह्मात्मानुभवो न भवति ॥ ३५ ॥

जाते ज्ञाने तन्निवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह—

सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या स्वस्मिन् महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्यो
हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्यत्स्वात्मन्यधत् उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥ ३६ ॥

× सोऽप्येतयेति । एवं चरमामेव वृत्तिं स्थापितवान् यः स्वानुभवार्थम्, सोऽपि एतयैव चरमया मनसो वृत्त्या स्वस्मिन्नेव महिम्न्यपवर्गाह्ये स्वयमवसितो भवति, तत्रैव स्थितो भवति; पुनः पूर्ववत् पूर्ववत्थां न प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्या अवस्थायाः पूर्ववैलक्षण्यमाह—सुखदुःखबाह्य इति । वैषयिकसुखदुःखे तस्यामवस्थायां न भवतः । ननु चित्तगतं कर्तृत्वादिकं चित्ते लीने आत्मनिष्ठं चेत् पुनः सुखदुःखे आवश्यक्ये इत्याशङ्क्याऽऽह—हेतुत्वमपीति । यथा सुखदुःखे तत्र न स्तः, तथा सुखदुःखयोर्हेतुरपि तत्र नास्ति । तत्र हेतुः—यतः सुखदुःखहेतुत्वमसति मिथ्याभूते दुष्टे वा कर्तरि अन्तःकरण एव । नन्वात्मन्यपि सुखदुःखहेतुत्वं प्रतीयत एव । तत्राऽऽह—यः स्वात्मानि पूर्वमधत्तेति । चित्तगतमेव कर्तृत्वं पूर्वमात्मन्यारोपितम्, इदानीं तु उपलब्धं परात्मनः काष्ठा स्वरूपं येन । अधुना परमानन्दः प्राप्त इति नाऽन्यगतकर्तृत्वारेपिण प्रयोजनम् । एवमन्तःस्थितिः सर्वा निरूपिता ॥ ३६ ॥

प्रकाशः ।

* मुक्ताश्रयमित्यत्र । तत्र विरक्तमिति मनःकल्पितमूर्तिं विरक्तम् । भगवदीयैरिति । गुणैरित्यर्थः । अत्र गुणप्रवाहनिवृत्तानुभयविधप्रवाहनिवृत्तिरेव मुख्यः पक्षो ज्ञेयः ।

× सोऽपीत्यत्र । ग्ले निवृत्तेति पदं नितरां वृत्तिर्निवृत्तिरिति तादृशवृत्तिवाचकम् । स्थापितवान् य इति । यो जीव एवं कृतवान् । ग्लेदुःखयोरिति द्विवचनं दुःखत्वेन लौकिकमुखस्याऽपि ग्राहकम् । एवं चाऽस्यामवस्थायां परमानन्दः प्राप्तः, असन्नोदासीन ऐक्यं प्राप्तो भवतीति फलति ।

+याद्या निरूपयति-देहन्त्विति द्वाभ्याम् । स्वानुपयोगो देहस्थितिश्च भेदेन निरूप्यत इति । तत्र प्रथमं स्वानुपयोगमाह—

देहं तु तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽप्यगमत् स्वरूपम् ।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ ३७ ॥

देह तु न पश्यति, तत्राऽभिमानो दूरे । तं पूर्वमुपलभितमपि, यतोऽप्यचरमो देहोपकारानपेक्ष । पटादिवदपि तस्याऽवस्थामपि न जानातीत्याह—स्थितमुत्थितं वेति । यत्र पूर्वमासने स्थितस्तत्रैव स्थित, सत उत्थितो वेति न वेद, यतोऽप्यजीव स्वरूपं ब्रह्मभावमध्यगमत् । गार्हस्थ्यदशायां स्थित गृहादिकं यथा महाराज्ये जाते नाऽनुसन्धये । तर्ह्यपिष्ठातृव्यतिरेकेण कथं देहन्तिष्ठेद्वच्छेद्वेत्याशङ्क्याऽऽह—दैवादुपेतमिति । कालादिभेदणयैव वासनावशात् कचिद्देशान्तर उपेत भवति, तस्मादपेतं च । अतन्भावितं मत्वा दृष्टान्तमाह—मदिरया य उन्मादः, तेनाऽन्धो महामघो यथा स्वयमेव परिकृत वास न वेद, किं स्वास्मिन् गते गच्छति, अपगच्छति वेति । देहं तु नश्चरम् (?) इति पाठे नश्चरमित्यनुपयोगे हेतुः ३७

देहस्य स्वरूपमाह—

देहोऽपि दैववशागः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वामं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३८ ॥

देहोऽपीति । दैववशागोऽयं देहः कालकर्मस्वभावानीनः । खल्विति निश्चये । यावत्स्वारम्भकं कर्म, तावत् सासुः प्राणसहितः । स्थास्थित्यार्थं तत्कर्मापेक्षते । बहुकालमपि तिष्ठति, तथापि तज्जानुसन्धत इत्याह—तमिति । सप्रपञ्चसहितं तं देहम्, अधिरूढ समाधिपर्यन्तं च योगो येन । अनेन नित्यारूढसमाधिरुक् । तादृशस्य बहिः सवेदनाभावात् युक्तमेव तस्याऽदर्शनम् । किञ्च, स्वामम् । अयं हि प्रतिबुद्धवस्तु स्वतः स्फुरिताऽस्मरूपः । तच्च स्वामं स्वम् इव प्रतीतं तुच्छम्, अतो रागाभावात् लौकिकवदप्यनुसन्धान नास्ति ॥ ३८ ॥

इदानीं देहादिभ्यतिरिक्तमात्मानं साधयति, तदभावे पूर्वोक्तं नैव सिध्येत् ।

यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्कार्थः प्रतीयते ।

अप्यात्मत्वेनाभिमतादेहादेः पुरुषस्तथा ॥ ३९ ॥

प्रकाशः

+ देहमित्यत्र । याद्या निरूपयतीति पूर्वोक्तवन्त्या जायिका याद्यावन्त्येति ता निरूपयतीत्यर्थः ।
'देहं तु नश्चरम्' इति पाठे विपश्यतीति पठनीयं भाति ।

इति श्रीवृतीयस्कन्धसुगोधिनीप्रकाशे अष्टाविंशाध्यायनिवरणं सम्पूर्णम् ।

यथा पुत्राचेति । पुत्रविचयोर्लोके आत्मबुद्धिः, शास्त्रतश्च । आन्तरो देहः पुत्रः, वाद्याः प्राणा वित्तम् । तत्र यथा पुत्राद्वित्तादपि, मत्स्यो मरणधर्मा, पुत्रे विचे विद्यमानेऽपि स्वयं प्रियत इति तस्मात् पृथक् । नन्वत्र भेदः स्वतः सिद्धः किमत्र साध्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—अप्यात्मत्वेनाऽभिमतादिति । येषां तु नात्मत्वेनाभिमतिः तान् प्रति न साधयामः, ये पुनरात्मत्वेनैव मन्यन्ते, तेषामपि देहात्ते भिन्ना इत्यर्थः । एवमेव देहादेर्देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात् पुरुषो भिन्नः ॥ ३९ ॥

अत्राऽऽत्मनो लोके पृथक् प्रतीत्यभावात् युक्त्या उक्तमपि न सम्यगवगतं भवतीति दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

यथोल्मुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धूमाद्वापि स्वसम्भवात् ।

अप्यात्मत्वेनाऽभिमतात्तथापि पृथगुल्मुकात् ॥ ४० ॥

यथोल्मुकादिति । अग्रेस्त्रयोऽन्ये सम्बन्धिनः—आधारमूतं काष्ठम्, कार्यं धूमः, स्वाधाराः स्वारा विस्फुलिङ्गाः । त्रयोऽप्यभेदं यथा भिन्नाः, यद्यप्यभिवेनाभिमताः । उल्मुकं ज्वलत्काष्ठम् । अग्रेरेव राजसं रूपं धूमः, तामसमुल्मुकम्, विस्फुलिङ्गाः सात्त्विकाः । स्वसम्भवादिति त्रयाणां विशेषणम् । अग्निसम्बन्धादेवोल्मुकत्वम्, अन्यथा काष्ठत्वम् । अग्न्यात्मत्वेनाभिमतादित्यपि पाठः । तथापि पृथगुल्मुकादिति । धूमादिषु भेदः प्रत्यक्षसिद्धः, उल्मुके सन्दिग्ध इति स एवोक्तः ॥ ४० ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् ।

आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ४१ ॥

भूतेन्द्रियान्तःकरणादिति । भूतानि देहः, इन्द्रियाणि, अन्तःकरणं च; प्रधानं स्वभावात्मकम्; जीवसंज्ञितं लिङ्गशरीरशब्दवाच्यम् । एतस्माच्चतुष्टयादप्यात्मा अभिवत् पृथक्; यतो द्रष्टा, इदं च दृश्यम् । स चाज्ज्मा भगवान् भगवत्प्रकृतिकः, न तु तत्त्वप्रकृतिकः । अविकृतकार्यत्वादंशत्वाद्वा भगवत्सम्बन्धेनोक्तः । भगवानित्येयोच्यत इति केचित् । भगवच्छब्दः कार्येऽपि वर्तते इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—ग्रहसंज्ञित इति । ब्रह्मेति संज्ञा यस्य । अतो वैलक्षण्यस्य स्पष्टत्वात् सङ्घातादात्मा पृथक् ॥ ४१ ॥

एवं पृथगात्मज्ञानानन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईक्षेताऽनन्यभावेन भूतेष्वपि तदात्मताम् ॥ ४२ ॥

सर्वभूतेष्विति । यद्यपि सङ्घातात् पृथगात्मा प्रतीतः, तथापि परिच्छिन्नः प्रतीत इति न कार्यसिद्धिः । न हि परिच्छिन्नज्ञानादपरिच्छिन्नं फलं भवति । अतः सर्वभूतेष्वेवाऽऽब्रह्मतृणस्तम्भपर्यन्तेषु स्वात्मानं पश्यत्, स्वयमेव सर्वत्र वर्तते इति । यथा स्वस्मिन् आत्मनि अयं देहादिसङ्घातः केनचित्सम्बन्धेन वर्तते, एवमेव सर्व एव सङ्घाताः स्वस्मिन्नेव वर्तन्ते, नाऽन्यस्मिन्नित्यपीक्षेत । उपचारात् स्नेहाद्वा नैवं द्रष्टव्यमित्याह—अनन्यभावेनेति । न विद्यते अन्यो भावो यस्य । अन्यबुद्धिर्यस्मिन् मनसि न स्फुरति, तादृशमनसा । यथा सङ्घाते निरूपितम्, तथा भूतेष्वपि ज्ञातव्यमित्याह—भूतेष्वपि तदात्मतामिति । भू-

तेषु स्वात्मा द्रष्टव्यः, भूतानि च स्वस्मिन् द्रष्टव्यानीति । तदात्मता भूतात्मता । भूतेष्वेति पाठे भूतेषु तत्त्वप्रतीतिस्तद्भावापन्नानीति ज्ञानवतो दृष्टान्तः ॥ ४२ ॥

नन्वेकस्य कथं नानात्वप्रतीतिः ? कथं वा सुखदुःखाद्युपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—

स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते ।

योनीनां गुणवैषम्यात्तथाऽऽत्मा प्रकृतौ स्थितः ॥ ४३ ॥

स्वयोनिष्विति । यथा एक एवाऽग्निः, स्वयोनिषु काष्ठेषु, नाना प्रतीयते । वक्रकज्वादिभेदेन, श्वेतरक्तादिभेदेन च । तत्र हेतुः—योनीनां गुणवैषम्यम्, आकारो जातिश्च, तथा आत्माऽपि प्रकृतौ विद्यमानः । आत्मनः सकाशाद्यद्यपि तत्त्वानि जायन्ते, ततश्च न तुल्यदृष्टान्तता, तथापि यदा तेषु प्रविश्योद्गच्छति, तदा दृष्टान्त इति ज्ञापयितुं तथाऽऽत्मा प्रकृतौ स्थित इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

शास्त्रार्थमुपसंहरति —

तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् ।

दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणाऽवतिष्ठते ॥ ४४ ॥

तस्मादिति । इदं हि शास्त्रं साङ्ख्यम्, योगस्त्वङ्गत्वेनोक्तः; यथा भक्तिः । अतः प्रकृतिव्युदासमेवोपसंहरति—इमामनुभूयमानाम्, स्वभावत्वेन स्वां प्रकृतिम्, स्वस्य जायेव स्वसंसारमसवित्रीम्, दैवीं भगवत्सम्बन्धिनीम्, विना भगवत्कृपया, भगवद्भावाभावे वा, अनिवर्त्तमानाम्; सदसदात्मिकां कार्यकारणरूपामनेकविधां वा अस्थापने हेतुः । दुर्विभाव्यामिति सम्बन्धानिरूपणे हेतुः; अतः स्वतो निवृत्त्यभावः । एतादृशीं पराभाव्य स्वरूपेणाऽवतिष्ठत इति शास्त्रम् । प्रकृतिद्विकारोपधानमिलये पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मोक्ष इति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

**इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मभट्टीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे अष्टाविंशध्यायविवरणम् ।**

एकोनविंशोऽध्यायविवरणम् ।

- × एवं ज्ञानप्रकरण साङ्ग वे मुनिरूपितम् ।
 अत पर तु वैराग्य चतुर्भिर्विनिरूप्यते ॥ १ ॥
 वैराग्ये कारण कालः परिच्छेदक ईरितः ।
 कालस्य भक्तिहेतुत्वं माहात्म्यार्थं स्वतोऽपि तत् ॥ २ ॥
 ततो जीवस्य गतयो लोकशास्त्रविभेदत ।
 लोको हि द्विविधः प्रोक्त परलोकस्तथैहिक ॥ ३ ॥
 वैदिको ब्रह्मपर्यन्तः कालश्चैव चतुर्गतिः ।
 यावान्निरूपित पूर्व तत्कालास्पृष्टमेव हि ॥ ४ ॥
 अग्रे सर्व कालसाध्यमतो वैराग्यहेतुकम् ।
 कालस्तु सर्वत्र समः स्वतन्त्रैः स विरुद्धयते ॥ ५ ॥
 दण्डनेतुर्यथा सर्वे हरिणैव तथा यत ।
 अत कालवशानां हि वार्ता प्रकरणे तथा ॥ ६ ॥
 एकोनविंशोऽध्याये कालभक्तिः ससाधना ।
 माहात्म्यं चापि कालस्य विस्तरेण निरूप्यते ॥ ७ ॥

गोस्वामिश्रीपुरोत्तमजीमहाराजकृत प्रकाशः ।

× अथ एकोनविंशोऽध्याय विवरणं प्रकरणस्य भिद्यमानत्वात् सङ्गतिबोधनाय प्रकरणयोरर्थमाहु-
 एवमित्यादि । तेनैव कार्यत्वमत्र सवादे प्रकरणसङ्गति । शास्त्रे मैत्रेयसंवादे च स्वस्वरीत्याऽवसर एवाऽध्याय-
 सङ्गति । प्रकरणस्य तु तत्राऽप्येवैत्यर्थः । ननु चतुर्भिः कुतो वैराग्यनिरूपणमित्याकाङ्क्षाया तत्रोत्तरमध्या-
 यार्थकथनेन सार्द्धाभ्यामाहु—वैराग्य इत्यादि । परिच्छेदक कालो वैराग्ये कारणमीरितः, स च काल
 प्रथमे वैराग्यजनकसमुज्ज्वलभक्तिहेतुत्वेन स्वतो माहात्म्यवत्त्वेन चोक्तः, द्वितीये वैराग्यजनकद्विविधजीवम-
 तिहेतुत्वेन, तृतीयेचतुर्थयोस्तत्प्रयोजकद्विविधलोकहेतुत्वेनेत्येव चतुर्गतिजनकः, अतो वैराग्ये चत्वार
 अध्याया इत्यर्थः । वैदिक इति चरण परलोकविशेषणम् । न भक्त्यादीनामर्थानां पूर्वमपि निरूपितत्वात्
 कथमत्र तस्यैव निरूपण(ण)वैराग्यार्थत्वमित्यत आहु—यावादित्यादि । वैराग्यहेतुकमिति वैराग्य प्रयोजकत्वेन
 निमित्तोद्घृत्योक्तम् । तथा च, वैराग्यस्य दुःखजनितजुगुप्साहेतुकत्वाद्दुःखस्य कालहेतुकत्वात् पूर्वेषु काला-
 स्पृष्टत्वेन दुःखाद्यजनकत्वान्न वैराग्यहेतुत्वमतोऽत्र कालवृत्त तदर्थमुच्यत इत्यर्थः । ननु मैत्रेयो हि 'अथ ते
 भगवद्द्वितीयायोगमायोपबृंहिताः' इति भगवद्द्वितीया कथनाय प्रवृत्तस्तस्य कालप्रशवार्ता निरूपणे किं प्रयो-
 जनमत आहु—कालस्त्वित्यादि सार्द्धम् । यतो हरिणैव यथा सर्वे दण्डनेतुर्यमस्य वशगा कृताः, तथा
 कालप्रशगा अपि । कालस्तु सर्वत्र समः स्वतन्त्रैः सह विरुद्धः, अतस्तद्वशानां वार्ता जीवत्वात्तन्मयत्वाज-
 नाय, भगवच्छेष्टारूपकालस्वभावस्य भगवद्वाचिकारस्य च ज्ञापनायौक्तविधिलीलात्वेन रूपेण मैत्रेयो वद-
 तीत्येतत्प्रयोजनमित्यर्थः । एवं प्रकरणार्थं निरूप्याध्यायार्थमाहु—एकोनविंशोऽध्याय इति । अस्म्येति काल-

सर्गे यद्यस्य नोत्पत्तिर्वैराग्यं न भवेत्ततः ।

आधिभौतिकभूतादीन्येतानीत्यपि बोध्यताम् ॥ ८ ॥

पूर्वप्रकरणे ज्ञानं साक्षं सुविनिरूपितम् । वैराग्याभावे तन्नोपपद्येतेति पूर्वानुवादपूर्वकं वैराग्यहेतुं पृच्छ-
ति । यद्यपि भक्त्या वैराग्यं भवतीति पूर्वं सूचितम्, तथापि क्रीदशी भक्तिः वैराग्यं जनयतीति भक्तिभे-
दानपि पृच्छति । तत्र प्रथमं पूर्वानुवादमाह सादैन—

देवहूतिरुवाच ।

लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।

स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम् ॥ १ ॥

लक्षणमिति । त्वया महादादेः प्रकृतिपुरुषयोश्च लक्षणं कथितम् । येन लक्षणेन, स्वरूपात्नरूपम्,
लक्ष्यते ज्ञायते; अमीषां च स्वरूपं ज्ञायते । अनेन ज्ञानोपायः सर्वोऽप्युक्त इत्युक्तम् ॥ १ ॥

तत्र प्रमाणमप्युक्तमिदमाह—

यथा साङ्ख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते ।

भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो ! ॥ २ ॥

यथा साङ्ख्येषु कथितमिति । साङ्ख्यस्य माहात्म्यमाह—यन्मूलं तत्प्रचक्षते इति । तत्पूर्वोक्तलक्ष-
णादिकं यत्साङ्ख्यमूलमिति प्रचक्षते । यो भगवान् वा, तस्य साङ्ख्यस्य मूलमिति प्रचक्षते । एषमनूय वै-
राग्यहेतुभूतां भक्तिं पृच्छति—भक्तियोगस्येति । मे मन्त्रम् । मार्गं नानाविधम्, विस्तरतो बहुसाधनभेदतः,
ब्रूहि । प्रभो इति तथाकथने सामर्थ्यम् ॥ २ ॥

किं ततः स्यात्तत्राऽऽह—

विरागो येन पुरुषो भगवन् ! सर्वतो भवेत् ।

आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम संसृतिः ॥ ३ ॥

विरागो येनेति । भगवन्निति सम्बोधनं वैराग्यस्याऽपि भगवद्गुणत्वेन भक्तिसाध्यत्वेऽपि न दोष इति
ख्यापनार्थम् । येन भक्तिमार्गेण कृत्वा, पुरुषः सर्वतो विरागो भवेत् । इदमेव वाक्यमग्रेऽपि युज्यते ।
भक्तिर्हि अलौकिकप्रकारेण वैराग्यहेतुः । लौकिकप्रकारेण वैराग्यहेतुं पृच्छति—आचक्ष्वेति । जीवलोकस्य
लोकप्राणिनः, विविधाः संसरणमार्गा देवतिर्यङ्मनुष्यादियोनिमाप्सुपायाः । मम ममम् ॥ ३ ॥

कालश्च वैराग्यहेतुरिति तस्य स्वरूपं कथयेत्याह—

कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते ।

स्वरूपं धत्त कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः ॥ ४ ॥

कालस्येति । ईश्वरस्य रूपमिव रूपं यस्य । ऐश्वर्यागो भगवता काले स्थापितः, अतः कालस्य स्वरूपं

प्रकाशः ।

माहात्म्यम् । एवं मैत्रेयोकोऽवसरः साधितः । शुकोर्ध्वं तं साधयन्ति—आधिभौतिकेत्यादि ।

ज्ञातव्यम् । किञ्च, परेषां ब्रह्मादीनामपि परो नियन्ता । किञ्च, वतेति हर्षं, सर्वे जनाः कालहेतोः कुशलं कुर्वन्ति । कालाद्वयाभावे कोऽपि कुशलं न कुर्यात् ॥ ४ ॥

ननु मया सर्वं वक्तव्यमिति कोऽयं निर्वन्धस्तत्राऽऽह—

लोकस्य मिथ्याभिमतैरचक्षुषाश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये ।

श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्ध्य धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ॥ ५ ॥

लोकस्येति । लोकस्य निस्तारथं, योगभास्करः किल त्वमाविरासीः, अतस्त्वयैव सर्वमज्ञाननि-
वर्तकं वक्तव्यम्, सूर्येणैव हि सर्वं तमो नाध्यते । ननु लोकाः स्वयमेव स्वाज्ञानं कथं न दूरीकुर्वन्ति ।
तत्राऽऽह—मिथ्याभिमतैरिति । मिथ्या अभिमातिरभिमानो यस्य । अभिमानेन प्रस्ता न सन्मार्गं जा-
नन्तीत्यर्थः । किञ्च, चक्षुषा हि मार्गपरिज्ञानम्, लोकास्त्वचक्षुषः । चक्षुरत्र सच्छास्त्रम्, अन्यथा सूर्येणाऽपि
कार्यं न किञ्चित् । अत्यन्ताविवेकार्थमाह—अनाश्रये अरक्षके, तमस्यज्ञाने, चिरं प्रसुप्तस्य पूर्वापरा-
नुसन्धानव्यतिरेकेण संसार एव रमतः । तत्रापि कर्मस्वनुविद्ध्य धिया श्रान्तस्य । कर्मश्रान्तः शयानो-
ज्ञः, अन्यः सुप्तस्तमस्यधः । दीनो भवति सर्वेषां ये समर्था दयालवः । तेषां योगप्रकाशको भा-
स्करः; अतश्चक्षुरपि प्रयच्छति, तमोऽपि दूरीकरोति, सुप्तमपि प्रबोधयति, श्रमापनोदनं च करोति, कर्मा-
सक्तिं च त्याजयति, मिथ्याभिमानं च दूरीकरोति, आश्रयश्च भवति, शीघ्रं च कृतार्थं करोतीति अष्टाङ्गे-
द्वारहेतुरयं भास्करः ॥ ५ ॥

सन्मार्गं पृच्छतीति सन्तुष्टः, वैराग्यहेतुर्नोक्तं इति श्रोतृत्वावगत्याऽपि प्रीतः, मातृत्वादनुरुद्धः, तस्या दी-
नत्वं दृष्ट्वा करुणया पीडितः, अत्रे इयं कृतार्था मविष्यतीति—महामुनित्वात् ज्ञात्वा अभिनन्दनेन सम्मुखीकृत्य
वभाष इत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

इति मातुर्वचः श्रुक्ष्णं प्रतिनन्द्य महामुनिः ।

आवभाषे कुरुश्रेष्ठ! प्रीतस्तां करुणार्दितः ॥ ६ ॥

इतीति । श्रुक्ष्णं मनोहरं मातुर्वचः, तथात्वेनाभिनन्द्य, तां पुरुषार्थोपयोगिनीमावभाषे प्रत्युत्तरं दत्तवान् ६
मुख्यां भक्तिं वक्तुमादौ गुणैर्मित्रां भक्तिमाह—

श्रीभगवानुवाच ।

भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि! भाव्यते ।

स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ॥ ७ ॥

* भक्तियोगो बहुविध इति । मार्गैर्मतेदैः, पुरुषस्वभावभेदैश्च, बहुविधो भाव्यते । यतः

प्रकाशः ।

* भक्तियोगो बहुविध इत्यत्र । पुरुषस्वभावभेदैरित्ययं हेतुरुत्तरार्द्धे अर्थतः प्राप्यत इति बोधयितु-
माहुः—यत इत्यादि । ननु चिदंशानां जीवानां सर्वपापैकविधत्वात् कथं स्वभावभेद इत्यत आहुः—

स्वभावगुणमार्गेण पुंसां स्वभावो विभिद्यते । स्वभावो जीवभेदनिमित्तः; जीवा खनेकविधानानास्वभावाः । गुणा अपि भेदका अन्तःकरणस्वभावहेतवः । मार्गा देशकालनियमेन देहनिर्णयमाकाः । वर्णाश्रमधर्मपापण्डादिप्रतिपादतत्त्वस्वरूपो मार्गः । तेषामावृत्त्या प्राणिनां भावो भिद्यते; अन्यथा श्रुत्वाऽपि स्वभाववशादन्यथा अर्थं कल्पयन्ति, तदनुसारिणश्च तथैव प्रवर्तन्ते; अतो बहुविधा मार्गा भक्तौ ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं तामसान् भक्तिभेदानाह—

अभिसन्धाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा ।

संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात् स तामसः ॥ ८ ॥

* अभिसन्धयेति । शत्रूणां हिंसापुद्गल्यस्तु मयि भावं भक्तिं कुर्यात्; स तामसतामसो भवति । तस्मादन्मेन यः करोति परप्रतारणार्थं स राजसतामसः; परस्य बुद्धिर्धनं चाऽपह्रियते इति तामसत्वम् । मात्सर्येण परोक्तसिंहनेन लोकानामसाधारणबुद्धिनिवृत्त्यर्थं यो मयि भावं कुर्यात्स सात्त्विकतामसः । अयं भाव आन्तरबुद्ध्यात्मकः, अभिध्यानरूपः, तपोरूपो वा; न तु श्रवणादिरूपः; तत्र तस्याऽनधिकारात् । भिन्नदृगिति । अभिन्नदृष्ट्याऽप्येते भावा भवन्तीति तद्यादृश्यैर्मुक्तम्; 'यथा हि भगवानेय वस्तुतः सदसद्य यत् । सत्येनाऽनेन नः सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवाः' इति वाक्यात् । तमसो मूलं संरम्भीति । भगवत्स्तोत्रेषु सर्वेषां संग्रहार्थं बहूनि फलान्युच्यन्ते; अतः फलविशेषकामनयैव स्तोत्रादीनां श्रवणं सम्भवतीति तामसी भक्तिरुक्ता ॥ ८ ॥

यवं राजसीं त्रिविधामाह

विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव वा ।

अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः ॥ ९ ॥

विषयान् सक्चन्दनादीन्, यशः कीर्तिम्, ऐश्वर्यं वा क्रमेणाभिसन्धाय गुणैर्भिन्नो राजसः प्रतिमादौ यो मां पूजयेत् स राजसः पृथग्भाव इति पूर्ववत् । एवेति समुद्रायव्यावृत्त्यर्थम्, वेति विकल्पार्थम्, अन्यथा चत्वारो भेदाः स्युः । आदिशब्देन सूर्योदयः ॥ ९ ॥

सात्त्विकभेदानाह—

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणम् ।

प्रकाशः ।

स्वभाव इत्यादि । भगवतः सकाशाद्बुद्धिरिता आत्मानो वासनाविशिष्टानाविधलिङ्गेषु प्रविष्टा जीवशब्दवाच्या भवन्तीत्यतः स्वभावभेद इत्यर्थः । अन्यद्वेदकद्वयमाहुः—गुणा इत्यादि । मार्गा इत्यादि च । मार्गाः कर्मादयः, देशा मगधकुरुक्षेत्रादयः, कालः कृतकालमुदुर्गहर्तनश्रादिरूपः; तत्कृतो यो नियमस्तादृशदेशकाल उत्पत्त्याऽऽचारसंसर्गादिरूपस्तेन तथेत्यर्थः ।

* अभिसन्धयेत्यत्र । मूलस्वभावपदेनोक्तस्यार्थस्य स्वरूपमाहुः—अयमित्यादि । तत्र गमकमाहुः—तत्रेत्यादि । ध्वणादिरूपे तादृशस्याधिकारानुकेतित्यर्थः । एते भावा इति अभिध्यानरूपाः । अभिन्नदृष्ट्या क्रियमाणत्वे उदाहरणमाहुः—यथेत्यादि ।

यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः ॥ १० ॥

कर्मनिर्हारमिति । कर्मणः पापस्य निर्हारो दूरीकरणम्, प्रायश्चित्तमिति यावत् । पूर्वकृतकर्मणो वा रेगादिना परिज्ञाने तद्विषयार्थं यो भगवन्तं यजेत्, वैदिकतान्त्रिकमार्गेण पूजां कुर्यात्, स तामससात्त्विकः । परस्मिन् भगवति वा कृतानां सर्वकर्मणामर्पणं समर्पणमुद्दिश्य यो हरिं यजेत् स राजससात्त्विकः । एवं विधानेन भगवन्तमिदं तत्र सर्वाणि कर्माणि समर्पणीयानीति यो यजते, स तथोक्तः । यस्तु नित्यकर्मवद्यष्टव्य एव भगवानिति यजते, स सात्त्विकसात्त्विकः । पृथग्भावः पूर्ववत् ॥ १० ॥

निर्गुणां भक्तिमाह द्वयेन—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥ ११ ॥

मद्गुणेति । परिच्छेदका हि गुणाः सत्त्वादयः । भगवद्गुणास्तु सर्वोत्कृष्टहेतुत्वेन श्रुताः स्वाश्रयं भगवन्तमनवाच्छिन्नमेव बोधयन्ति, अन्यथा स्वस्य उत्कर्षहेतुत्वं न स्यात् । अतः—सर्वगुहाशये मयि भगवति, प्रतिबन्धरहिता अविच्छिन्ना या मनोगतिः । पर्वतादिभेदनमपि कृत्वा यथा गङ्गाम्भोऽम्बुधौ गच्छति, तथा लौकिकवैदिकप्रतिबन्धान् दूरीकृत्य या भगवति मनसो गतिः । मनस इत्युपलक्षणम्, दुर्लभत्वाय वा; यथा कायिकगतिर्गोपिकानाम् । सा गतिर्निर्गुणस्य भक्तियोगस्य भगवति प्रेम्णो गतिर्लक्षणं ज्ञापकमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स्वरूपमुक्त्वा लक्ष्यलक्षणसम्बन्धमाह—

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।

अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ १२ ॥

लक्षणमिति । निर्गुणस्य भक्तियोगस्य तल्लक्षणमुदाहृतमिति प्रमाणम् । आत्यन्तिकभक्तेर्लक्षणमाह—अहैतुकीति सार्द्धाभ्याम् । या अहैतुकी पुरुषोत्तमे भक्तिः ॥ एव भक्तियोग आत्यन्तिक उदाहृत इति सम्बन्धः । पुरुषोत्तम एव भक्तिः, न तु पुरुषेष्ववतरेषु वा । भक्तिश्च प्रेमपूर्विका सेवा । हेतुः फलानुसन्धानम्, तद्रहिता अहैतुकी, अनिमित्ता वा । अनेन सगुणा निवारिता । अव्यवहितेति कालेन कर्मणा वा यत्र सेवायां व्यवधानं नास्ति, नतु निद्राभोजनादिना; तस्य सेवाहेतुत्वात् । या भक्तिरिति लोकावेदप्रसिद्धा, न तु चौर्यादिना विषयान् सम्प्राप्य भगवत्सेवाकरणम् ॥ १२ ॥

तस्या निदर्शनमाह—

सालोक्यसार्धिसामीप्यसारूप्येकत्वमप्युत ।

दीयमानं न शृण्वन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥ १३ ॥

स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ।

येनाऽतिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते ॥ १४ ॥

सालोक्येति । सेवाऽऽत्यन्तिकी या स्वतो रसभावं प्राप्ता, सैव नाऽन्यत्फलमद्वाक्यति । अत्यन्तप्रे-
मोत्पत्तावेवं भवति । सालोक्यं वैकुण्ठे वासः; सार्ष्टिः समानैश्वर्यम्; सामीप्यं भगवत्समीपे स्थितिः,
सालोक्येऽप्ययं विशेषः, सारूप्यं स्वस्याऽपि चतुर्भुजत्वम्; एकत्वं सायुज्यम् । उतेति तस्य मुख्यफल-
त्वं ज्ञापयति । तदपि दीयमानं न शृद्दन्तीत्यत्यन्तानादरे । दीयमानत्वं स्नेहात् । मत्सेवनमिति सेवैवा-
नन्दरूपा जातेति समासाद्बोध्यते; यतस्ते जनाः सेवकाः । भक्तियोग इति तस्यैव नाम । स एवाऽऽत्यन्ति-
क इत्युदाहृतः । तस्य स्वातन्त्र्याय भगवत् इव फलसाधकत्वमाह—येनेति । येन भक्तियोगेन त्रिगुण-
मतित्रय्य, मद्भावाय भगवत्त्वाय, उपपद्यते योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

एतस्या मत्तेः साधनान्याह निषेवितेति चतुर्थः—

निषेवितानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ।

क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंसेण नित्यशः ॥ १५ ॥

+ मुख्यं साधनमन्तःकरणशुद्धिः, तदन्तःकरणं षोडशकलं भवतीति तस्य शुद्ध्यर्थं षोडशसाधनान्यु-
च्यन्ते । तान्यपि त्रिविधानि । आपिभौतिकान्येव तानि कृतान्यन्तःकरणशुद्धिं सम्पादयन्ति परमां
धर्मार्थम्; तान्येवाऽऽध्यात्मिकानि ज्ञानार्थं शुद्धिं संपादयन्ति परमाय; तान्येव च पुनराधिदैविकानि
परमां शुद्धिं सम्पादयन्ति भक्त्यर्थम् । सा च भक्तिरात्यन्तिकी; इदं वैलक्षण्यं वक्ष्यति—मद्भर्माचरणै-
रेतैरिति । अन्यथा उक्तानां मद्भर्मत्वं न विहितं स्यात् । अत एव प्रथमं धर्मत्रयमाह—स्मार्तम्, श्रौतम्,
तान्त्रिकं चेति, साद्धेन । प्रथमं श्रौते रुचिर्न भवतीति स्मार्तं विषये । स्वधर्मेण परिसंशुद्धाश्रयः पुरुषो
मत्संमुखमेतीति सम्बन्धः । एवमन्येष्वपि साधनेषु । स्वधर्मो वर्णाश्रमधर्मो देहप्रयुक्त्या निष्पन्नः ।
सोऽपि सम्यक् नितरां सेवितश्चेत्, न त्वनुकल्पेन । तत्रापि कामनाराहितेन; तत्रापि सजातीयप्रचयसहितेन
महीयसा । त्रिविधगुणयुक्तश्चेत् स्वधर्मः स्नानादिरूपः स्मार्तः, न तु पार्थिवंशदोषं दूरीकरोतीति षोडशां-
शोपकारं करोति । एवं क्रियायोगो वैदिको यज्ञात्मकः प्रशस्तः—येषु ब्राह्मणवाक्यानि अतिप्रशंसकानि
भवन्ति, न तु द्वादशाहा(१) हीनवीजनिन्दितान्यपि भवन्ति । तत्रापि हिंसाप्रचुरं न कर्तव्यम् । अल्पहिंसा
इध्माचर्हिपामर्थे । आलम्बेऽपि तादृशपशुसद्भावे अल्पहिंसा भवति 'मृत्यवे वा एष नीयते' इति
श्रुतेः । अतो नाऽतिहिंसेणेत्युक्तम् । सोऽपि सर्वदा कर्तव्यः । एवं क्रियायोगोऽपि गुणत्रयसहितः । अ-
यमाध्यात्मिकं दोषं दूरीकरोतीति अपां चाऽऽध्यात्मिकत्वात् तच्छेषको भवति ॥ १५ ॥

एवं स्मार्तश्रौताभ्यां परिशुद्धस्तान्त्रिके अभिनिविष्टः पञ्चाङ्गं भगवद्भजनं करोतीत्याह—

मद्भिषण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्याभिवन्दनैः ।

भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनाऽसङ्गमेन च ॥ १६ ॥

प्रकाशः ।

+ निषेवितेत्यत्र । तादृशपशुसद्भावे इति । इध्मादितुल्यविषेणपशुसद्भावे ।

+ मद्भिष्येति । भगवद्विष्यान्यधिष्ठानानि । विष्यपदेन च प्रमाणमूलकानि श्रीरक्षादीनि । तेषां प्रथमतो दर्शनम् ; ततश्चरणस्पर्शः, ततः पूजा, स्तुतिरभिवन्दनं चेति पञ्च । पञ्चानां प्रत्येकसामर्थ्यघोतनाय बहुवचनम् । अनेन सर्वतैजसशुद्धिरुक्ता, पञ्चामावयं जात इति । चतुर्थं साधनमाह—भूतेष्विति । सर्वेष्वेव सङ्घातेषु भगवद्भावना कर्तव्या, भगवानेवैवं जातः, एवमवस्थ इति वा; यथा वायोः । साधनान्तरम्—सत्त्वेनेति । सत्त्वगुणः साधनम् । तत्रिविधम्—सात्त्विककर्मरूपम्, सतां स्वरूपत्वापादकम्, वसुदेवरूपान्तःकरणसाधकं च । अनेनाऽऽकाशशरीरत्वाद्भगवतस्तत्त्वशुद्धिरुक्ता । इन्द्रियशुद्धिमाह—असङ्गमेनेति । सर्वसङ्गनिवृत्तिः कर्तव्या । चकाराचदिच्छापारित्यागः ॥ १६ ॥

महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया ।

मैत्र्या चैवाऽऽत्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥ १७ ॥

स्थापेक्षया महतां बहुमाननम्, पीडितानां दीनानां स्वापेक्षया हीनानामनुकम्पया, तुल्येषु च मैत्री; न तु मात्सर्यम् । अवगणना, स्पर्द्धा च न कर्तव्येति चार्थः । चक्षुषो दर्शनस्य स्पर्शस्य च दोषा व्यावर्तिताः । यमेन नियमेन चेति प्रत्येकं द्वादशविधेनाऽपि करपादौ शोधितौ । अहिंसादयो यमाः, स्नानादयो नियमाः । चकारादवान्तरा गृहीताः ॥ १७ ॥

आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसङ्कीर्तनाच्च मे ।

आर्जवेनाऽऽर्यसङ्गेन निरहङ्कियया तथा ॥ १८ ॥

आध्यात्मिकानां शास्त्राणां साङ्ख्ययोगादीनाम्, अनुश्रवणं गुरुमुखाच्छ्रवणम्, श्रोत्रसंस्कारकम् । भगवतो निरन्तरं नामकीर्तनं च वाक्संस्कारकम् । चकाराद्गुणकर्मणामपि । म इति विषयो व्यावर्तितः । सर्वत्राऽऽर्जवमृजुत्वम्, प्राणसंस्कार उक्तः । आर्याणां सतां सङ्गो जिह्वासंस्कारकः । त एवेतररसनिवारकाः । अहङ्काराभावस्तु मनःशोधकः सुप्रसिद्धः ॥ १८ ॥

मद्दर्माचरणैरेतैः परिशुद्धाशयः स्फुटम् ।

अञ्जसां पुरुषोऽभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् ॥ १९ ॥

एते सर्वे ये भक्तिजनकाः, ते मद्दर्माः; तैः परितः शुद्ध आशयो भवति । तदेव पुरुषः, अञ्जसा मा-मस्त्येन, श्रुतमात्रगुणं मामभ्येति । यथा चिरकाङ्क्षितविदेशगतपुत्रगुणे श्रुते, भर्तृगुणे वा, सर्वतो निवृत्तं मनस्तत्र प्रविशति, स्वयञ्चाऽभिमुखो भवतीति । युक्तमुक्तमिति हि शब्दार्थः । पुरुषस्याऽञ्जसेति पाठे आशय एव कर्ता ॥ १९ ॥

प्रकाशः।

+ मद्भिष्येत्यत्र । यथा वायोरिति । येन कृतेन प्रकारेण वायोः शुद्धिरित्यर्थः ।

मद्दर्माचरणैरित्यत्र । तदैव पुरुषोऽञ्जसेत्येवमर्थक्येन 'अञ्जसा पुरुषोऽभ्येति' इति पाठो बोध्यः । श्रीधरीय तु 'मद्दर्मोपो गुणैरेतैः' इति पाठः ।

* एकं च साधनमाह—

यथा वातरथो घ्राणमावृद्धे गन्ध आशयात् ।

एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥ २० ॥

यथा वातरथ इति । निरन्तरं सेव्यमानो योग एक एव सर्वसाधकः । तत्र शुद्धिरपि नापेक्ष्यत इति दृष्टान्तेन तथात्वमाह—यथा गन्धो वातारूढः, स्वभावत एव वा, वातो रथो यस्य । स तु घ्राणमेवावृद्धे, घ्राण एव तस्य ग्राहको भवतीति । एवं योगरतमपि चित्तमात्मानमेव गृह्णातीति आत्मगाम्येव भवति । अत्र पूर्वसाधनान्यपेक्ष्यन्त इत्याशयेनाऽऽह—अविकारि यदिति । यच्चित्तं सर्वमेव विकारं त्यक्तवत् २०

एवमुक्तमां भक्तिं ससाधनां साधयित्वा पूर्वोक्तां सगुणां त्रिविधानपि निन्दति—अहमिति चतुर्भिः—

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा ।

तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम् ॥ २१ ॥

फरोति यत्तद्वद्वन्मुख्यस्याऽतिप्रमत्तथा । दोषोत्पत्तिश्च प्रचुरा मर्त्यातिथे न साधकम् ॥१॥ तत्र प्रथमं पूर्वभक्तिरनुकरणमात्रम्, न तु भक्तिरित्याह—सर्वेषु भूतेष्वहमात्मा । ‘अवस्थितेति काश-कृत्स्नः’ इत्यत्र प्रतिपादितं भगवत् एवाऽवस्थाविशेषो जीव इति । तदाह—अवस्थितः सदेति । अहमेव वा भूतात्मा सर्वभूतरूपः, तत्पररूपः, जीवरूपश्च, सङ्घातरूपश्चेति । अवस्थितः सदेत्यन्तर्यामी । अतः सर्वभावेन सर्वेषु भूतेषु विद्यमानं मामवज्ञाय, भेदबुद्धिं हिंसादिकं च तत्र जनयित्वा, स्वात्मानमपि केवलं मर्त्यं शरीरं मत्वा, यत् कुरुते तदर्चाविडम्बनमेव ॥ २१ ॥

अथ भगवद्वाकारामानात् स्वनुज्या शास्त्रमुल्लङ्घय यदि भजते, तदा यत्तस्य फलं तदाह—

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।

हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥ २२ ॥

+ यो मामिति । सङ्घाते अहं त्रिरूपो वर्ते—प्रथमं सर्वेषु भूतेषु तद्रूपः, तत् आत्मरूपः, तत् ईश्वरोऽन्तर्यामी नियामकः । एवं पुरुषे सर्वभावेन विद्यमानं भगवन्तं हित्वा, अर्चां प्रतिमां, यो भजते । भजने प्रमाणाभावमाह—मौढ्यादिति । न तु स्वतन्त्रो भगवन्मार्गो निषिद्धः, स गुणातीत इत्येकादशे वक्ष्यते, ‘मन्त्रिकेतं तु निर्गुणम्’ इत्यादिभिः । प्रकरणेन च वाक्यानि सम्बद्धानि तत्प्रकरणस्यमेव गुणदोषं वदन्ति, तत्र प्रथमावस्तु नोक्तः । द्वादशानुसारेण वा पुरुषे नारायण इत्यः । उभयत्राऽपि भेदगुणयोरभावात्तैतानि दूषणानि भवन्ति, किन्त्वत्रैव तानि पूर्वोक्तसगुणभक्तिदूषकाणि । अर्चायां ज्ञानक्रियाचित्तन्या-

प्रकाशः।

* यथेत्यत्र । साधनमाहेति । मुख्यं भगवत्प्राप्तिसाधनमाहेत्यर्थः ।

+ यो मामित्यत्र । नन्वेकादशस्कन्धे भगवता भद्रार्चा ‘सम्प्रतिष्ठाप्य’ इत्यादिना महता प्रपद्येन प्रतिमापूजनमेव मुख्यतया निरूपितम् । अत्र तु निन्द्यत इति कथमविरोध इत्यत आहुः—न त्वित्यादि । तत्र गमकमाहुः—स इत्यादि । तथा च विषयाधिकारिणोः प्रमाणस्य च भेदान्न विरोध इत्यर्थः । प्रकारान्तरं सङ्गमन्विद्वादशेत्यादि । ‘तान्त्रिकाः परिचर्यामा’ इत्यादिनोक्तैः । एवं विरोधं परिहृत्य प्रस्तुतं व्याकुर्यन्ति—अर्चा-

न्दानामभावात् निष्पादनार्थं व्यापृतान्यप्येतानि पश्चाच्चयक्त्वा गतानीति भस्महृतपायं भवति । स इति पूर्वोक्त एव । पूर्वमभिस्तत्र दृष्ट इति शान्तेऽप्यग्नौ अमाद्धोम इति सोऽत्र दृष्टान्तीकृतः ॥ २२ ॥

परद्वेपादिना अर्चायां भगवद्भजने कामाद्युत्पत्तेः कदाचिदपि न मनःशान्तिर्भवतीत्याह—

द्विपतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ।

भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥ २३ ॥

* द्विपत इति । स हि मामेव द्वेष्टि, यतो भूतेष्वहमेव वर्त इति । अतः परकाये मां द्विपतो मनः कदापि न शान्तिमृच्छतीति सम्बन्धः । ननु जीव एव द्वेष्टाश्रयः सङ्घातो वा; अन्यथा व्यवहारो न स्यात् अतो भेदो व्यवहारार्थं मृग्य एव, 'यं द्विप्यात्तं ध्यायेत्' इति श्रुतेश्च । तत्र कथमाह भगवान् 'मां द्विपतः' इति चेत्; सत्यम् । तद्वतापकारक्रियया हि तस्मिन् द्वेषः । सा क्रिया मत्कृता, मत्प्रेरणया वा जातेति तन्निमित्तं चेदन्यं द्वेष्टि, तर्हि मामेव द्वेष्टि । भेदे तु यज्ञपरिपन्थिनो दैत्याः, मदधिष्ठिता अपि, रोगा इव निवर्तनीयाः; तुषादिरिव व्रीक्षादिषु । अतो यज्ञार्थं द्वेषः, न तु द्वेषार्थं यज्ञ उचितः । श्वेनादावप्येवमेव, यज्ञभ्रातृव्य एव स्वभ्रातृव्य इति । तत्र तु यज्ञो निरभिमान इति तावदपि कर्तव्यम्; अत्र तु भगवान् सामिमान इति द्विपन्तमपि न द्विप्यात् । कार्यं तु प्रह्लाद इव सेत्स्यति । अतोऽत्र मार्गे सर्वथाऽपि द्वेषोऽनुचितः । भगवदर्थं सृष्टिश्चेयम्; अतोऽत्र भगवद्द्वेष एव भवति । किञ्च, मानिनः, भिन्नदर्शिनः, भूतेषु बद्धवैरस्येति दोषत्रयम् । सात्त्विकराजसतामसा दोषा निरूपिताः । न हि त्रिदोषव्याप्तस्य शान्तिरस्ति । अभिमानस्तु सात्त्विकदोष एव, उत्कृष्टकर्मणैवाभिमानो भवतीति । क्रियया हि भेद इति राजसं भेदज्ञानम्, वैरं तु तामसमिति ॥ २३ ॥

प्रकाशः ।

यामित्यादि । ज्ञानक्रिये इत्यत्र ज्ञानं धर्मात्मकं बोध्यम् । निष्पादनार्थं व्यापृतान्यप्येतानीति अर्चकस्याज्ञानादीनि अर्चायां भगवत्स्वनिष्पादनार्थं व्यापृतानि भूतेषु भगवदवज्ञास्यक्त्वा गतानीत्यर्थः ।

* द्विपत इत्यत्र । अत्र परकाये स्वद्वेषकथनं लोकवेदविरुद्धमित्याशङ्क्य सगावधते—नन्वित्यादिना । अन्यथेति । जीवसङ्घातयोर्भगवदभिन्नत्वे । तन्निमित्तमिति । अपकारनिमित्तम् । ननु व्यवहारार्थं भगवतैव भेदः प्रकटित इति तत्पर्युक्तो द्वेष इति शङ्कायां तत्र व्यवस्थामाहुः—भेदे स्त्वित्यादि । नन्वेवं सति श्वेनादिविधीनां का गतिरित्यत आहुः—श्वेनेत्यादि । इतीति अस्माद्धेतोः । विद्वेषार्थं श्वेनयाग इति तस्याऽपि न भूतद्वेषे नारूप्यम् । ननु श्वेनदृष्टान्तेनाऽत्रापि विद्वेषः सङ्गमनीय इति चेत् तत्राऽऽहुः—तत्र स्त्वित्यादि । एतेन 'यो मां द्वेष्टि यं च वयं द्विप्यः' यं द्विप्यस्तस्मिन् प्रतिमुञ्चापि पाशम्' इत्यादावपि मामित्यनेन यज्ञादिरूपं भगवन्तं निरभिमानम्, वयमित्यनेन यज्ञद्वेषप्रतिपक्षा इत्यादिरूपं जानीयादिति ज्ञापितम् । नन्वेवं सर्वोद्वेषे कथं कार्यसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां भगवतैव सिद्धिरिति दृष्टान्तेनाहुः—कार्यं स्त्वित्यादि । नन्वेवं सर्वथा द्वेषत्यागे यो मां द्वेष्टीत्यादिषु लक्षणाप्रसक्तिः, 'विश्वामित्रजमदग्नौ वशिष्ठेनास्पर्धताम्' इत्यादिवाक्यांश्चाचारिभिरुपेक्ष्यपद्येतेति नेदं युक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः—भगवदर्थमित्यादि । तथा चाऽन्यत्र यथा तथाप्नु, यन्तावदस्यां सृष्टाद्युत्पन्नः स सर्वत्रैतामेवाऽनुसन्दध्यात्, अतः सर्वं समञ्जसमित्यर्थः । द्वेषागावस्याऽऽवदयकत्वं फलप्रदर्शनेन समर्थयन्ति—किञ्चेत्यादि । तथा च विद्वेषादीनामशान्तिरूपं

— अहं तु न संतुष्टो भवामीति शुरस्य दूषणमाह—

अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयाऽनघे ! ।

नैव तुप्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ॥ २४ ॥

अहमिति । यद्यपि बहुसुवर्णपुष्पादिकं प्रयच्छति, तथापि उच्चावचैरनेकविधैर्द्रव्यैः पुष्पादिभिरुत्पन्ना क्रियया अहं नैव तुप्ये । तत्र हेतुः—भूतग्रामावमानिन इति । अर्चायामित्युपलक्षणम् । पुरुषविशेषेऽपि भजने भूतग्रामावमानिनो न तोष एव । परं तत्र तादृश एव भजतीत्यर्चायामित्युक्तम् ॥ २४ ॥

* तर्क्षार्चाविधायकानि वाक्यानि व्यर्थानि स्युरित्यागङ्ग्याऽह—

अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् ।

यावन्न वेदं स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ २५ ॥

अर्चादाविति । यावत्सर्वात्मकं भगवन्तं न जानाति, तावदर्चायामवर्चयेत् । यतोऽहमीश्वर, अन्यथा मारयेत् । साऽर्चा धर्मरूपेत्याह—स्वकर्मकृदिति । सन्ध्यावन्दनवत् भगवत्पूजाऽपि नित्या ब्राह्मणादीनाम् । अतः स्वकर्मकृत् शालग्रामादौ मा पूजयेत्, यावन्मा सर्वभूतेष्ववस्थितं स्वहृदि न वेद । अनुभवो न भवतीत्यर्थः, न तु शान्दज्ञानं प्रयोजकम् । यथा साक्षाद्भगवति समागते बुद्धिर्भवति, एव कृमिकीटादावपि चेद्बुद्धिः, तदा कर्मनिवृत्तिरर्चानिवृत्तिश्चेति साधारणमेतद्व्याख्यम्, गुणप्राधान्याभावात् ॥ २५ ॥

* ज्ञानोत्तरं न कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह—

आत्मनश्च परस्याऽपि यः करोत्यन्तरोदरम् ।

तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्लवणम् ॥ २६ ॥

आत्मन इति । यदि ज्ञानोत्तरमपि पूजा कुर्यात्, भेदबुद्ध्या स्वसेवामिव कुर्वन् न दुष्यते । स्वसेवया

प्रकाशः ।

प्रत्यक्षदोषमनुसन्धाय तथा सुखभावरूपं दोषं प्रत्यक्षात् ‘अज्ञान्तस्य कुतः सुखम्’ इति वाक्याद्विमृश्य च द्वेषाभिमानादिकं त्यजेदित्यर्थः ।

— अहमित्यत्र । द्वेषादेर्महान्तं दोषं वदन्ति—अहं स्थित्यादि । पुरुषविशेष इति गुर्वादौ ।

* अर्चादावित्यत्र । अर्चाविधायकानांति । सगुणार्चाविधायकानि । यावदित्यादि, तथा च मुख्यधिकाराभावे कर्तव्यताबोधनेन सार्थक्यान्न तेषां वैयर्थ्यमित्यर्थः । नन्वेव वाक्यैर्यथाभावे पूजायाः फलाभावात् फलतो वेद्यर्थं दुर्वारमित्यत आहु—यत इत्यादि । तथा चानिष्टचिरादृशी ततो भवतीति न फलतो वैयर्थ्यमित्यर्थः । तादृशपूजया स्वरूपमाहु—साऽचेत्यादि । प्रयोजकमिति पूजादिकर्मनिवृत्तिप्रयोजकम् । एतदेव व्याकुर्वन्ति—यथेत्यादि । साधारणमिति । पूजामात्रसाधारणम् । एतादृशत्वे ‘गृहं सर्वात्मना त्याज्यम्’ इत्युक्तरूपस्य त्यागम्येवाऽधिकारादिति ।

* आत्मन इत्यत्र । आहोति । अमेददर्शनरूपं हेतुं भेदनिन्दामुलेनाह । पूजां कुर्यादिति । भिन्नदृशा पूजा कुर्यात् । तस्याहमेव भयं प्रयच्छामीत्यनेनाऽप्यन्वयः । तेन सिद्धमाहु—भेदमुद्धेत्यादि ।

मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहु मानयेत् ।

ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥ ३४ ॥

मनसेति । स्वार्थमेवैतज्ज्ञानं निरूपितम्, नत्वधिकारिणोऽन्यपूजार्थम् । अत एवविदेषि एतानि परिदृश्यमानानि भूतानि प्रणमेत् । स्वापक्षयाऽपि बहु मानयेत् । तत्र हेतुः—ईश्वरो भगवान् जीवकलया जीवकलारूपेण, सह वा, सद्रूपेणः सह प्रविष्ट इति । इति शब्दो हेतौ, ईश्वरत्वात्, अन्यथा स्वस्थानात् प्रच्यावयेत् । जीवे तु न हीनबुद्धिः कर्तव्या, स हि कला । लीलार्थं सा कलेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं भक्तिज्ञाने निरूप्य, नमस्कारभगवद्दर्शनाभ्यां च व्यवहारेऽपि तदुभयमुपपाद्य, भक्तिज्ञानयोः समुच्चयः विकल्पो वा, फलहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—

भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः ।

ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ॥ ३५ ॥

* भक्तियोगश्चेति । हे मानवि, भक्तियोगोऽष्टाङ्गयोगश्च मया द्वयमुदीरितम् । मानवीति परिज्ञानार्थम् । ययोर्मध्ये एकतरेणैव पुरुषः पुरुषमात्मानं भगवन्तं व्रजेत् । ज्ञाने योग उक्तः, उत्तराङ्गं साक्षात्कारावृत्त्यर्थं प्रवेष्टार्थं च । भक्तिस्तु स्वतन्त्रा । एकमाधान्ये अन्यद्वौणभावमेवाऽवलम्बते, अतो न समुच्चयः शालार्थः ३५

एवं पृष्टां भक्तिं निरूप्य, वैराग्यार्थं कालस्य पराकर्मं वक्तुम्, प्रथमतः कालस्य स्वरूपमाह—एतद्भगवत् इति द्वयेन—

एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः ।

परं प्रधानं पुरुषो दैवं कर्म विचेष्टितम् ॥ ३६ ॥

रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ।

भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् ॥ ३७ ॥

* कालस्य कार्यं स्वरूपं चोच्यते, कार्यं निविष्टः स्वरूपं प्राप्नोतीति ज्ञापनार्थम् । एतज्जगत्सर्वं भगवतो रूपम्, अन्यथा कालस्य भगवत्त्वात्कालत्वं विधानं न शक्येत । अत एतज्जगद्भगवद्रूपमित्युक्तम् ।

मकाशः

* भक्तियोगश्चेत्यत्र । स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रसाधनभूता, न तु योगवज्ज्ञानोपकारकतया तच्छेषा । ननु भक्तियोगयोरुभयोरपि निरूपणे इतरेतराङ्गत्वेनेतरेतरानिरूपणे (उ)भयोरपि स्वाकारात् समुच्चय एव कुतो नोक्त इत्यत आहुः—एकेत्यादि । स्पष्टम् ।

एतदित्यत्र । उभयथा कालनिरूपणस्य प्रयोजनमाहुः—कार्यं इत्यादि । कालस्य कार्यं हि वक्ष्यमाणान्युत्पत्तिप्रलयौ, तत्र निविष्टो जीवः स्वरूपं परादिदिव्यान्तं कालस्वरूपं यथाधिकारं प्राप्नोति, तत्र हीनस्तदात्मको भवति, एतज्ज्ञापनार्थमुभयथा निरूपणमित्यर्थः । स्वरूपं विवृण्वन्ति—एतदित्यादि । नन्व—
त्रतन्त्रमिदं १८८५ मध्ये किमित्युच्यत इत्याकाह्यामाहुः—अन्यथेत्यादि ।

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतो दतः ।

तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ॥ ३० ॥

ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ।

ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३१ ॥

अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्मकृत् ।

मुक्तलिङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥ ३२ ॥

तत्राऽपीति । ज्ञानेन्द्रियेषु निष्कृष्टः स्पर्शः; ततो रसना उत्कृष्टा, भगुरादयो हि रसाः स्पर्शापेक्षयाऽपि मोहका इति । ततोऽपि गन्धविदः, पृथिवीगुणत्वात् दूरादपि ज्ञानजनकत्वाच्च । स्पर्शवेदिनः प्रायेण सर्वे कृमयः; ततो मत्स्या रसवेदिनः । गन्धविदो ऋषरादयः; ततः शब्दविदो हरिणाः, गन्धापेक्षयाऽपि शब्दो दूरादेवाऽर्थं ज्ञापयतीति । ततोऽपि चक्षुः, अतिदूरादर्थं ज्ञापयतीति—रूपभेदविदः काकादयः श्रेष्ठाः । ततश्चोभयतो दतः साधनाधिक्यवन्तः मर्कटादयः श्रेष्ठाः, मूषकादयो वा । तच्च करणमन्तर्नयनार्थमेवेति ततोऽपि बहिःकरणवन्तः श्रेष्ठा इत्याह—तेषां बहुपदाः श्रेष्ठा इति । गोजरादयो बहुपदाः । ततोऽपि चतुष्पादः सर्वे मूषकमार्जारश्वादयः । ततो द्विपात्, सर्वे पक्षिणो मनुष्याश्च । ततो ब्राह्मणादिवर्णा उत्तमाः, धर्मवत्त्वात् । तेषामाद्यः, मुख्यधर्मवत्त्वात् । जातिब्राह्मणापेक्षयाऽपि वेदाध्यायी महान्, ततोऽपि वेदार्थवित् । ततोऽपि वेदार्थे सर्वसन्देहनिवारकः । ततोऽपि यज्ञादिकर्ता श्रेष्ठः । ततोऽपि मुक्तलिङ्गो गलित-वेहाभिमानः श्रेष्ठः । ततोऽपि निरभिमानो भूत्वा ऐहिकमुष्मिकार्थं न किञ्चित्करोति, नाऽपि वाञ्छति स उत्तमः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तस्मात्तादृशो भूत्वा यो भगवद्भक्तः स महानित्याह—

तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः ॥

मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणाम् ॥

न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥ ३३ ॥

च स्वयं सन्तुष्यते, 'यद्यन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति यथा पशुरेवं स देवानां पशुः' इति श्रुतेरामेत्येवोपासीत । यस्तु पुनः, आत्मनः परस्याऽपि अन्तरा उत् अरमपि ईषदपि अरं भेदं करोति । अरा हि भेदकाश्चकस्य । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति' इति श्रुतेः । तद्वयमहमेव प्रयच्छामीत्याह—तस्य भिन्नदृश इति । उल्लङ्घनं भयं विदधे विशेषेण तस्मिन् स्थापयामि । तद्वयं मृत्युरेव, न ह्यन्येन भयेन प्राणास्त्यजति । सहजो हि प्रयत्नः प्राणधारकः, अतो भक्तिफलं दूरे; मृत्युस्तु सेतुयतीति ज्ञानोत्तरं मृत्योरभावादतत्र कर्तव्यमिति कलितम् २६

अज्ञानदशायामप्यर्चापेक्षया ज्ञानार्थिनः सर्वभूतेष्वेव भजनं श्रेष्ठमित्याह—

अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ।

अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा ॥ २७ ॥

अथ मामिति । अथेति भिन्नप्रक्रमार्थः, पूर्वं ज्ञानिनो निरूपणात् । सर्वभूतेषु भजनं भक्तिमार्गेऽपि वर्तत इति तन्निवृत्त्यर्थमाह—भूतात्मानमिति । भूतानामात्मा जीवः । ननु स सर्वत्र वर्तत, इति कोऽयं भूतेषु विशेषस्तत्राऽऽह—कृतालयमिति । यथा कश्चिद्गृहं कृत्वा कचिच्छति, तदुपलब्धिस्तत्र सुलभा, अत आत्मनोऽपि सङ्घातरूपं गृहं कृत्वा स्थितस्य तत्रांपलब्धिः सुलभा । लोकेऽपि गृहे पदार्थसमर्पणे गृहस्थः प्रीतो भवति, अतो भूतेष्वेव मामर्हयेत् । यथायोग्यं च पूजा, येनैव यः सन्तुष्यति । तत्र मुख्यं दानम्, मानं च, मैत्री च । निकृष्टे दानम्, उत्कृष्टे मानम्, समं मैत्री । एतदप्यभिन्नचक्षुषा सर्वत्राऽऽत्म-ज्ञानेन कर्तव्यम्, न तु लोकदृष्टेत्याह—अभिन्नेति ॥ २७ ॥

विशेषपूजायामुत्कृष्टब्राह्मणलक्षणमधिष्ठानं वक्तुं सर्वजीवापेक्षया तस्योत्कर्षमाह—जीवा इति सार्द्धैः पङ्क्तिः—

जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभूतः शुभे ! ।

ततः सच्चिदाः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥ २८ ॥

जीवाः प्राणयुक्ता अजीवानां पापाणादीनां मध्ये श्रेष्ठा वृक्षादयः । ततः प्राणभूतः श्वासोच्छ्वासवन्तो जङ्गमाः श्रेष्ठाः । शुभे इति सम्बोधनमुक्तविश्वासाय । देहापेक्षया स्थूलः प्राण उत्कृष्टः, ततोऽप्यात्मन्यः । एवमेते त्रयो निरूपिताः क्रियाशक्तिप्रधानाः । ततो ज्ञानशक्तिप्रधाना उत्तमा इत्याह—ततः सच्चिदा इति चेतनाधारभूतमन्तःकरणं चित्तम्; ज्ञानवन्त इति यावत् । ततश्चेन्द्रियवृत्तय इति । सविषयज्ञानवन्तः । इन्द्रियाण्येतानि क्रियामयानि ॥ २८ ॥

ततोऽपि ज्ञानवतां श्रेष्ठ्यमाह—

तत्राऽपि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ।

तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः ॥ २९ ॥

प्रकाशः ।

अत्र अकारः पतित इति प्रतिभाति । विदध इत्युत्तमपुरुषयोगे मृत्युपदमन्वितमेव तिष्ठतीत्यत आहुः—तद्वयं मृत्युरेवेत्यादि ।

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतो दतः ।

तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ॥ ३० ॥

ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ।

ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३१ ॥

अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्मकृत् ।

मुक्तलिङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥ ३२ ॥

तत्राऽपीति । ज्ञानेन्द्रियेषु निरूप्यः स्पर्शः; ततो रसना उच्छृष्टा, मधुरादयो हि रसाः स्पर्शापेक्षयाऽपि मोहका इति । ततोऽपि गन्धविदः, पृथिवीगुणत्वात् दूरादपि ज्ञानजनकत्वाच्च । स्पर्शवेद्मिनः प्रायेण सर्वे कृमयः; ततो मत्स्या रसबोदिनः । गन्धविदो अमरादयः; ततः शब्दविदो हरिणाः, गन्धापेक्षयाऽपि शब्दो दूरादेवाऽर्थं ज्ञापयतीति । ततोऽपि चक्षुः, अतिदूरादर्थं ज्ञापयतीति—रूपभेदविदः काकादयः श्रेष्ठाः । ततश्चोभयतो दतः साधनाधिक्यवन्तः मर्कटादयः श्रेष्ठाः, मूषकादयो वा । तच्च करणमन्तर्नयनार्थमेवेति ततोऽपि बहिःकरणवन्तः श्रेष्ठा इत्याह—तेषां बहुपदाः श्रेष्ठा इति । गोजरादयो बहुपदाः । ततोऽपि चतुष्पादः सर्वे मूषकमार्जारश्वादयः । ततो द्विपात्, सर्वे पक्षिणो मनुष्याश्च । ततो ब्राह्मणादिवर्णा उत्तमाः, धर्मवत्त्वात् । तेषामाद्यः, मुख्यधर्मवत्त्वात् । जातिब्राह्मणापेक्षयाऽपि वेदाध्यायी महान्, ततोऽपि वेदार्थवित् । ततोऽपि वेदार्थं सर्वसन्देहनिवारकः । ततोऽपि यज्ञादिकर्ता श्रेष्ठः । ततोऽपि मुक्तलिङ्गो गलित-देहाभिमानः श्रेष्ठः । ततोऽपि निरभिमानो भूत्वा ऐहिकामुष्मिकार्थं न किञ्चित्करोति, नाऽपि बाञ्छति स उत्तमः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तस्माच्छाश्वो भूत्वा यो भगवद्भक्तः स महानित्याह—

तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः ॥

मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणाम् ॥

न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥ ३३ ॥

तस्मादिति । व्यर्थत्यागापेक्षया भगवति समर्पणमुत्तममिति । मयि अर्पितोऽशेषः क्रियार्थ आत्मा च येन, आत्मनिवेदी । तद्विशेषोऽपि भूत्वा य आत्मत्वेनैव भगवन्तं जानाति, स महान् । अतोऽपि काश्चित् महानस्तीत्याशङ्क्य परिहरति—मय्यर्पितात्मन इति । मयर्थं संन्यस्तकर्मणां पुंसं मध्ये, मय्यर्पितात्मनः, अकर्तुः समदर्शनादन्यं परमुत्कृष्टं न पश्यामि । यद्यपि तत्तच्छाले ते ते श्रेष्ठा निरूपिताः, तथापि विचारकाणां हृदये ते नाऽऽयान्तीति न पश्यामीत्युक्तम् । सर्वापेक्षया भविज्ञानयोरुत्कर्षः । भक्तावप्यात्मसमर्पणम्; ज्ञानं तु साङ्ग्यम्, त्रयज्ञानं च । यद्यप्येते त्रयः, केवलपरित्यागिनश्च सर्वे पारित्यागिनो भवन्ति, तथापि आत्मनिवेदनं ज्ञानद्वयं च यस्याऽस्ति, ततः किमधिकं भविष्यति । तत्पदत्रयेणोक्तम्, मय्यर्पितात्मनः, अकर्तुः, समदर्शनादिति ॥ ३३ ॥

नन्वेवं सति स एव भजनीयः स्यात्, स च सर्वैरेव स्वत एव सेव्यत इति श्लास्यैकस्य पूर्वदोषानि शृति-श्रेत्याशाङ्क्याऽऽह—

च स्वयं सन्तुष्यते, 'यद्यन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति यथा पशुरेवं स देवानां पशुः' इति श्रुतेरात्मैवेवोपासीत । यस्तु पुनः, आत्मनः परस्याऽपि अन्तरां उच्च अरमपि ईषदपि अरं भेदं करोति । अरा हि भेदकाश्चकस्य । 'यदा ह्येवैष एतास्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य मयं भवति' इति श्रुतेः । तद्वयमहमेव प्रयच्छामीत्याह—तस्य भिन्नदृष्ट इति । उल्लङ्घनं भयं विदधे विशेषेण तस्मिन् स्थापयामि । तद्वयं मृत्युरेव, न ह्यन्येन भयेन प्राणास्त्यजति । सहजो हि प्रयत्नः प्राणधारकः, अतो भक्तिफलं दूरे; मृत्युस्तु सेतस्यतीति ज्ञानोत्तरं मृत्योरभावादेतन्न कर्तव्यमिति फलितम् २६

अज्ञानदशायामप्यर्चापेक्षया ज्ञानार्थिनः सर्वभूतेष्वेव भजनं श्रेष्ठमित्याह—

अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ।

अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा ॥ २७ ॥

अथ मामिति । अथेति भिन्नप्रक्रमार्थः, पूर्वं ज्ञानिनो निरूपणात् । सर्वभूतेषु भजनं भक्तिमार्गेऽपि वर्तत इति तन्निरुत्तर्यमाह—भूतात्मानमिति । भूतानामात्मा जीवः । ननु स सर्वत्र वर्तत, इति कोऽयं भूतेषु विशेषस्तत्राऽऽह—कृतालयमिति । यथा कश्चिद्गृहं कृत्वा कचिचिष्ठति, तदुपलब्धिस्तत्र सुलभा, अत आत्मनोऽपि सङ्घातरूपं गृहं कृत्वा स्थितस्य तत्रोपलब्धिः सुलभा । लोकेऽपि गृहे पदार्थसमर्पणे गृहस्थः प्रीतो भवति, अतो भूतेष्वेव मामर्हयेत् । यथायोग्यं च पूजा, येनैव यः सन्तुष्यति । तत्र मुख्यं दानम्, मानं च, मैत्री च । निकृष्टे दानम्, उत्कृष्टे मानम्, समे मैत्री । एतदप्यभिन्नचक्षुषा सर्वत्राऽऽत्म-ज्ञानेन कर्तव्यम्, न तु लोकदृष्टेत्याह—अभिन्नेति ॥ २७ ॥

विशेषपूजायामुत्कृष्टब्राह्मणलक्षणमभिष्टानं वक्तुं सर्वजीवापेक्षया तस्योत्कर्षमाह—जीवा इति सार्द्धैः पङ्क्तिः—

जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ! ।

ततः सचिचाः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥ २८ ॥

जीवाः प्राणयुक्ता अजीवानां पापाणादीनां मध्ये श्रेष्ठा वृक्षादयः । ततः प्राणभृतः श्वासोच्छ्वासवन्तो जलमाः श्रेष्ठाः । शुभे इति सम्बोधनमुक्तविश्वासाय । देहापेक्षया स्थूलं प्राण उत्कृष्टः, ततोऽप्यासन्नः । एवमेते प्रयो निरूपिताः क्रियाशक्तिप्रधानाः । ततो ज्ञानशक्तिप्रधाना उत्तमा इत्याह—ततः सचिचा इति चेतनाधारगूढमन्तःकरणं चित्तम्; ज्ञानवन्त इति यावत् । ततश्चेन्द्रियवृत्तय इति । सविषयज्ञानवन्तः । इन्द्रियाण्येतानि क्रियामयानि ॥ २८ ॥

ततोऽपि ज्ञानयतां श्रेष्ठ्यमाह—

तत्राऽपि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ।

तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः ॥ २९ ॥

प्रकाशः।

अत्र अकारः पणित इति प्रतिभाति । विदधे इत्युपमपुरुषयोगे मृत्युपदमन्वितमेव तिष्ठतीत्यत आहुः—मद्भयं मृत्युरेवेत्यादि ।

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतो दतः ।

तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ॥ ३० ॥

ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ।

ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३१ ॥

अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्मकृत् ।

मुक्तलिङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ॥ ३२ ॥

तत्राऽपीति । ज्ञानेन्द्रियेषु निरूप्यः स्पर्शः; ततो रसना उत्कृष्टा, मधुरादयो हि रसाः स्पर्शपेक्षयाऽपि मोहका इति । ततोऽपि गन्धविदः, पृथिवीगुणत्वात् दूरादपि ज्ञानजनकत्वाच्च । स्पर्शवेदिनः प्रायेण सर्वे क्रमयः; ततो मत्स्या रसवेदिनः । गन्धविदो 'अमरादयः'; ततः शुब्दविदो हरिणाः, गन्धपेक्षयाऽपि शुब्दो दूरादेवाऽर्थं ज्ञापयतीति । ततोऽपि चक्षुः, अतिदूरादर्थं ज्ञापयतीति—रूपभेदविदः काकादयः श्रेष्ठाः । ततश्चोभयतो दतः साधनाधिक्यवन्तः मर्कटादयः श्रेष्ठाः, मूषकादयो वा । तच्च करणमन्तर्नयनार्थमेवेति ततोऽपि बहिःकरणवन्तः श्रेष्ठा इत्याह—तेषां बहुपदाः श्रेष्ठा इति । गोजरादयो बहुपदाः । ततोऽपि चतुष्पादः सर्वे मूषकमार्जारश्वादयः । ततो द्विपात्, सर्वे पक्षिणो मनुष्याश्च । ततो ब्राह्मणादिवर्णा उत्तमाः, धर्मयत्त्वात् । तेषामाद्यः, मुख्यधर्मवत्त्वात् । जातिब्राह्मणापेक्षयाऽपि वेदाध्यायी महान्, ततोऽपि वेदार्थवित् । ततोऽपि वेदार्थं सर्वसन्देहनिवारकः । ततोऽपि यज्ञादिकर्ता श्रेष्ठः । ततोऽपि मुक्तलिङ्गो गलित-देहाभिमानः श्रेष्ठः । ततोऽपि निरभिमानो भूत्वा ऐहिकायुष्मिकार्थं न किञ्चित्करोति, नाऽपि वान्छति रा उत्तमः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तस्मात्तादृशो भूत्वा यो भगवद्भक्तः स महानित्याह—

तस्मान्मन्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः ॥

मन्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणाम् ॥

न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ॥ ३३ ॥

तस्मादिति । व्यर्थत्वांगापेक्षया भगवति समर्पणमुत्तममिति । मयि अर्पितोऽशेषः क्रियार्थ आत्मा च येन, आत्मनिवेदी । तादृशोऽपि भूत्वा य आत्मत्वेनैव भगवन्तं जानाति, स महान् । अतोऽपि कश्चित् महानस्तीत्याशङ्क्य परिहरति—मन्यर्पितात्मन इति । मदर्थं संन्यस्तकर्मणां पुंसां मध्ये, मन्यर्पितात्मनः, अकर्तुः समदर्शनादन्यं परमुत्कृष्टं न पश्यामि । यद्यपि तत्तच्छास्त्रे ते ते श्रेष्ठा निरूपिताः, तथापि विचारकाणां हृदये ते नाऽऽयान्तीति न पश्यामीत्युक्तम् । सर्वपेक्षया अधिकज्ञानयोस्तत्कर्तुः । भक्तावप्यात्मसमर्पणम्; ज्ञानं तु साहचर्यम्, ब्रह्मज्ञानं च । यद्यप्येते त्रयः, केवलपरित्यागिनश्च सर्वे पारित्यागिनो भवन्ति, तथापि आत्मनिवेदनं ज्ञानद्वयं च यस्याऽस्ति, ततः किमधिकं भविष्यति । तत्पदत्रयेर्णाक्तम्, मन्यर्पितात्मनः, अकर्तुः, समदर्शनादिति ॥ ३३ ॥

नन्वेवं सति य एव भजनीयः स्यान्, स च सर्वैरेव न्यत एव सेव्यत इति त्रामवैफल्यं पूर्वदोषानिष्टि-श्रेत्याशङ्क्याऽऽह—

मनसैतानि भूतानि ग्रणमेद्वद्मानयेत् ।

ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥ ३४ ॥

मनसेति । स्वार्थमेवैतज्ज्ञानं निरूपितम्, नत्वधिकारिणोऽन्यपूजार्थम् । अत एवविदेषि एतानि परिदृश्यमानानि भूतानि ग्रणमेत् । स्वापेक्षयाऽपि घट्टु मानयेत् । तत्र हेतुः—ईश्वरो भगवान् जीवकलया जीवकलारूपेण, सह चा, सद्गुणैः सह प्रविष्ट इति । इति शब्दो हेतौ, ईश्वरत्वात्, अन्यथा स्वस्थानात् मच्यावयेत् । जीवे तु न हीनबुद्धिः कर्तव्या, स हि कला । लीलार्थं सा कलेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं भक्तिज्ञाने निरूप्य, नमस्कारभगवद्दर्शनाभ्यां च व्यवहारेऽपि तदुभयमुपपाद्य, भक्तिज्ञानयोः समुच्चयः निरूप्यो चा, फलहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—

भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः ।

ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ॥ ३५ ॥

* भक्तियोगश्चेति । हे मानवि, भक्तियोगोऽष्टाङ्गयोगश्च मया द्वयमुदीरितम् । मानवीति परिज्ञानार्थम् । ययोर्मध्ये एकतरेणैव पुरुषः पुरुषमात्मनं भगवन्तं व्रजेत् । ज्ञाने योग उक्तः, उत्तरार्द्धं साक्षात्कारादुच्यर्थं प्रवेशार्थं च । भक्तिस्तु स्वतन्त्रा । एकप्राधान्ये अन्यद्वौणभावमेवाऽवलम्बते, अतो न समुच्चयः शास्त्रार्थः ३५

एवं पृष्ठां भक्तिं निरूप्य, वैराग्यार्थं कालस्य पराक्रमं वक्तुम्, प्रथमतः कालस्य स्वरूपमाह—एतद्भगवत इति द्वयेन—

एतद्भगवतो रूपं ब्रह्माणः परमात्मनः ।

परं प्रधानं पुरुषो दैवं कर्म विचेष्टितम् ॥ ३६ ॥

रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्याभिधीयते ।

भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् ॥ ३७ ॥

* कालस्य कार्यं स्वरूपं बोध्यते, कार्ये निविष्टः स्वरूपं प्राप्नोतीति ज्ञापनार्थम् । एतज्जगत्सर्वं भगवतो रूपम्, अन्यथा कालस्य भगवत्त्वात्कालत्वं विधातुं न शक्येत । अत एतज्जगद्भगवद्रूपमित्युक्तम् ।

प्रकाशः ।

* भक्तियोगश्चेत्यत्र । स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रसाधनभूता, न तु योगवज्ज्ञानोपकारकतया तच्छेषा । ननु भक्तियोगयोरुभयोरपि निरूपणे इतरेतराङ्गत्वेनेतरेतरनिरूपणे(उ)भयोरपि स्वीकारात् समुच्चय एव कुतो नोक्त इत्यत आहुः—एकेत्यादि । स्पष्टम् ।

* एतदित्यत्र । उभयथा कालनिरूपणस्य प्रयोजनमाहुः—कार्य इत्यादि । कालस्य कार्यं हि वक्ष्यमाणान्युत्पत्तिप्रलयौ, तत्र निविष्टो जीवः स्वरूपं परादिदिव्यान्तं कालस्वरूपं यथाधिकारं प्राप्नोति, तत्र लीनस्तदात्मको भवति, एतज्ज्ञापनार्थमुभयथा निरूपणमित्यर्थः । स्वरूपं विवृण्वन्ति—एतदित्यादि । नन्व-यत्रैवमुद्दिश्य कालत्वे सर्वस्य विधातव्ये भगवद्रूपत्वं मध्ये किमित्युच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—अन्यथेत्यादि ।

श्रुतौ हि प्रकारद्वयेन निरूपणम्—आत्मत्वेन, ब्रह्मत्वेन च । ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’ इति । वृंहणत्वं व्याप्तिं चापेक्ष्य पदद्वयं प्रवृत्तम् । उभयोः स्वरूपमानन्दः; तथापि सप्रकार आत्मा, निष्प्रकार ब्रह्म; आत्मनोऽपि ब्रह्मत्वाविधानात् ‘अयमात्मा ब्रह्मविज्ञानमयः’ इति । विचारे ब्रह्मैव प्रतिज्ञातम् ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इति । जगत् उभयरूपत्वमाह—ब्रह्मणः परमात्मन इति । मतत्रयं वा सङ्गृहीतम् “ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति श्रुद्यत” इति । लोके ऐश्वर्यादिधर्मान् पुरस्कृत्य भगवत्त्वमाहुः । वैलक्षण्यं पुरस्कृत्यात्मत्वम्, सद्रूपतां पुरस्कृत्य ब्रह्मत्वमिति । तद्रूपं कियदित्याकाङ्क्षायां गणयति—परं प्रकृतिपुरुषनित्यामकम्, प्रधानं प्रकृतिः पुरुषश्च; दैवं कालो भगवादिच्छा वा; कर्माऽदृष्टम्, विचेष्टितं विविधचेष्टायुक्तः स्वभावः । रूपभेदास्पदं सर्वमेव जगत् परिदृश्यमानम्, दिव्यमपरिदृश्यमानं च । एतत्सर्वं काल इत्यभिधीयते, कालाधारत्वात्, कालाधीनत्वाच्च । कालस्य कालत्वं साधयति—भूतानामिति । महादादीनामपि यस्मात्कालाद्भूयं स कालः । भये भिन्नदर्शनं हेतुः, बहिर्मुखान् कालो प्रसतीति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कालस्योपास्यतानिमित्तं कालस्याऽऽधिदैविकं रूपमाह—

योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्यखिलाश्रयः ।

स विष्ण्वारूढोऽधियज्ञोऽस्तौ कालः कलयतां प्रभुः ॥ ३८ ॥

प्रकाशः ।

पूर्वं काललक्षणकरणे प्रकृते गुणसाम्यस्येत्यनेन प्रकृतिचेष्टाजनको भगवानेव काल इत्युक्तम्, तथापि जगतो भगवद्रूपत्वं नोच्येत, तदा तस्य जगतोऽभगवत्त्वात् कालत्वं विधातुं न शक्येत, अतस्तदर्थं तथेत्यर्थः । ब्रह्मणः, परमात्मनः इति विशेषणद्वयस्य प्रयोजनमाहुः—श्रुतावित्यादि । हिर्हेतो । निरूपणमिति । जगतो निरूपणम् । वृंहणत्वमिति । पोषकत्वम् । उभयोरिति । आत्मब्रह्मपदवाच्ययोः । सप्रकार इति । अन्तर्धीमिब्राह्मणे ‘यस्य पृथिवी शरीरम्’ इत्यारभ्य ‘यस्यात्मा शरीरम्’ इत्यन्तैः शरीराणां प्रकारतया सिद्धत्वात् सप्रकारः ‘एकमेवाऽहितीयम्’ इति श्रुतेर्निःप्रकारमित्यर्थः । ननु वाच्याभेदेऽर्थविभागः किं निबन्धन इत्याकाङ्क्षायामाहुः—आत्मनोऽर्पात्त्यादि । इदं सर्वं यदयमात्मा ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति श्रुतिद्वये यच्छब्दयोगप्राथम्याभ्यां सर्वसत्त्वस्योऽऽनूद्यतया यथोद्देश्यत्वम्, आत्मत्वब्रह्मत्वयोश्चौत्तर्याद्विधानम्, तथाऽयमात्मा ब्रह्मविज्ञानमय इति श्रुतावात्मनो ब्रह्मत्वेन विधानात्, तस्मिन् सति पूर्वप्रकारभेदेत्याऽऽप्यवश्यकत्वात् तथा विधाननिबन्धन इत्यर्थः । नन्वस्य विधानस्य बृहदारण्यके शरीरमात्मानमुपक्रम्य दर्शनात् तस्य च विज्ञानमय इत्यारभ्येदमयोऽदोमय इत्यन्तैर्वैतुर्भिर्विशेषणस्तथात्वं प्रतिपादितमित्यर्थविभागो युक्तः, प्रकृते तूपयं भगवत् एव विशेषणमिति नाऽयं विभागो युज्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः—विचार इत्यादि । तथा च, यदि विभागो नाऽभिप्रेतः स्यात् तदा व्यासचरणा आत्मजिज्ञासा मेव प्रतिजानीयुः । तमा च, द्वेधाऽप्यभिप्रेतत्वादेव ‘उभयव्यपदेशात्त्वादिकुण्डलचत्’ इति ‘पूर्ववद्वा’ इति सूत्रद्वयं प्रणीतम्, अतोऽत्रापि विशेषणद्वयं युक्तमिति भावः । तदेतद्वदिकृत्याऽऽहुः—जगत् इत्यादि । उभयरूपत्वमिति प्रकारत्वभेदे च । ननु भगवत्त्वेनैव प्रकारप्रतेः परमात्मन इति विशेषणवैयर्थ्यप्रतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः—मतत्रयमित्यादि । तद्व्याकुर्वन्ति—लोक इत्यादि । काल इति । चिरशिमादिव्यवहारहेतुत्वेन यो लोकासिद्धः ।

* योऽन्तः प्रविश्येति । यो भगवान् स कालः । स को भगवानित्याकाङ्क्षायाम्—यस्त्वधियज्ञः, यज्ञाधिष्ठात्री देवता विष्णु ' यज्ञो वै विष्णु ' इति श्रुते । एकस्यैव काल इति सज्ञा विष्णुरिति च । तत्र विष्णुसज्ञा कथमित्याकाङ्क्षायाम्यासिं निरूपयन् अन्तः प्रवेशं निरूपयति—यो भूतैः सहाऽन्तः प्रविश्य अखिलाश्रयो जातः । अन्तर्व्याप्तिः प्रवेशात्, बहिर्व्याप्तिराश्रयत्वात् । कालत्वमाह—कलयतां प्रभुरिति । यस्तु कलयत्याकलयति, जानाति, भक्षयति वा, क्रियया ज्ञानेन वा यो व्याप्नोति, स कालः । कलयन्तीति कलयन्त, तेषां कलयता ब्रह्मादीनामपि नियन्ता । अतः काल इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

× इदं भगवतः केवलं भारणैकस्वभावमिति वक्तुं तस्य सर्वसाधारणत्वमाह—

न चाऽस्य कश्चिद्व्ययितो न द्वेष्टो न च बान्धवः ।

आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत् ॥ ३९ ॥

न चाऽस्येति । अस्य कालस्य, कश्चिदप्युपासकोऽपि, दायितो नास्ति । यो वा द्वेष्टि सोऽपि न द्वेष्टः । सर्व एव काले उत्पन्न इति सम्बन्धविशेषाभावात् कोऽपि न बान्धवः । परमयः सर्वप्रकृतिः यः पश्यति, तं न गृह्णाति, किन्तु प्रमत्तमेव जनम् । असावप्रमत्तोऽन्तर्कर्ता, आविशति भक्षणार्थं तं प्रविशति, व्याघ्र इव ॥ ३९ ॥

अस्य कालत्वं सर्व एव जानन्तीति तेषां तज्ज्ञानकार्यं भयमाह—यद्भयादिति पञ्चमि —

यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात्

यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ॥ ४० ॥

यद्वनस्पतयो भीता लताश्चौपधिभिः सह ।

स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥ ४१ ॥

वातादयः स्वस्वकार्यं कालमयादेव कुर्वन्ति, तत्र किं वक्तव्यम् ' प्राणी स्वधर्मं करिष्यति ' इति । अधिकारिणो महान्तो ये ये वा भूदा अचेतनाः । तत्त्वानि देवाः सर्वे च कालाद्भीता इतीर्यते । अयं वातः, यत् काले काले याति, सूर्योऽपि यस्मिन् नक्षत्रे यथा ताप उचितं, तथा तपति; देवः पर्जन्यः स्वकाले वर्षति; नक्षत्राणां गणोऽपि ज्योतिश्चक्र स्वकाले भाति । तद्वता शुक्रादयो यथाधिकारं भान्तीत्यर्थः । अतिमृदा घनस्पतयो लताश्च, अश्वत्थादयः, कृष्णान्डादिफलप्रधानलता पुष्पप्रधानाश्च चकारात्प्रधाना अपि । ओषधिभिर्वाष्पादिभिः सह, स्वे स्वे काले, स्वस्वनक्षत्रदेशविशेषेष्वनति नम्य, पुष्पाणि फलानि च गृह्णन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रकाशः ।

* योऽन्तरित्यत्र । प्रवेशादिति । अत्र प्रवेशो मारुत्वेन रूपेण ज्ञेयः । अत एव स्वतो वद्व्यादिनाशं सार्वजनीनोऽनुगृहीतवर्तीति । भक्षयतीति स्वाधे भिन्, अचिद्व्यापयानत्वात् ।

× न चाऽस्येत्यत्र । इदमिति । रूपमिति शेषः । सर्वप्रकृतिरिति । सर्वमूलकारणम्, न तु कस्याऽपि विदितिरित्यर्थः ।

इति श्रीवृत्तीयसरन्ध्रमुपोधिनीप्रकाशे एकोनविंशोऽध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

चैतन्यरहिता अपि भीता इत्याह—

स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः ।

अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्गयात् ॥ ४२ ॥

सरितो नद्योऽपि भीताः सत्यः स्रवन्ति । उदधिर्भूमेरुच्चोऽपि सर्वादातोऽपि नोत्सर्पति । अग्निरिन्धे काष्ठादिभिर्ज्वलितो भवति, अन्यथा स्वयोनौ न दहेत् । गिरिभिः सह यद्गोत्या भूरपि न मज्जति । अग्निर्ज्वलति यद्गोत्येति वा पाठः ॥ ४२ ॥

तत्त्वान्यपि भीतानीत्याह—

नभो दधाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः ।

लोकं स्वदेहं तनुते महान् सप्तभिरावृतः ॥ ४३ ॥

नभो दधातीति । यस्य कालस्य नियमान्नय आकाशम्, पदं स्वर्गादिलोकानां स्थानम्, अदस्तत् प्रसिद्धं दधाति, आकाशोऽपि धारको जातोऽस्तीत्यर्थः । शुतावाकाशादिमुष्टिरिति आकाशो निरूपितः, पुराणादौ महदादिरिति सोऽप्युच्यते । महान् स्वदेहमेव लोकात्मकं तनुते । सप्तभिः महत्पद्मकारपद्ममहामूर्तैरावृतः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मादयोऽपि भीता इत्याह—

गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्गयात् ।

वर्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम् ॥ ४४ ॥

गुणाभिमानिन इति । गुणाभिमानिनो देवा ब्रह्मादयः । रजःप्रभृतयो गुणाः, रजोभिमानो ब्रह्मा, सत्त्वाभिमानो आधिभौतिको विष्णुः, तमोऽभिमानो शिव इति । तेऽप्युत्पात्तिस्थितिप्रलयान् सर्वेषां कालानुसारेण कुर्वन्ति । अनुयुगं च एते वशे वर्तन्ते । अनेकधा अवतीर्याऽपि कार्यं कुर्वन्ति । येषां ब्रह्मादीनां वशे एतच्चराचरं जगदिति माहात्म्यम् ॥ ४४ ॥

एवं कालस्य माहात्म्यमुक्त्वा तस्य कार्यं वदन् उपसंहरति—

सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ।

जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनाऽन्तकम् ॥ ४५ ॥

सोऽनन्त इति । स्वयमनन्तः, सर्वेषामन्तकरः, स्वयमनादिः, सर्वेषामादिकृत्, कार्यं जनयन्नप्यव्ययः, इतरबीजादिव्ययराहितः । उत्पत्तिरपि तस्य विचित्रा । जनेनैव उत्पन्नैव पित्रादिना, जनं पुत्रादिकं जनयन्, मृत्युना मरणरूपेण मारकप्रन्तकमपि मारयन्नैव वर्तत इति माहात्म्यम् । अत एतत्परिज्ञानेनैव वैराग्यं भवतीत्युक्तम् । यस्तस्मान्न विभेत्वास्मिन्नेव च तिष्ठति, तस्य गतिरुत्तरं यश्नते ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्ब्रह्मभट्टविरचितायां

तृतीयस्कन्धे एकोनविंशध्यायविवरणम् ।

त्रिंशाध्यायविवरणम् ।

- * अभीतः कालकार्येषु यो भूढो वर्तते गृहे ।
 नदीप्रवाहे गृहवत् स दुःखीति निगद्यते ॥ १ ॥
 वहिर्मुखो हि कालस्य विषयो नाऽऽत्मदर्शनः ।
 अतो र्वहिर्मुखे कालः लोकयोर्दुःखदः स्मृतः ॥ २ ॥
 त्रिंशत्तमे तथाऽऽध्याये गृहस्थस्योभयोर्महत् ।
 लोकयोरुच्यते दुःखं पुनर्जन्मावधि स्फुटम् ॥ ३ ॥
 अष्टादशभिराद्यन्तमरणावधि वर्ण्यते ।
 पुनर्जन्मावधि परं श्लोकैः षोडशभिः पुनः ॥ ४ ॥

कालस्य भगवतो विष्णोर्वहिर्मुखत्वे बाधकत्वमज्ञात्वा दुःखं प्राप्नोतीति वक्तुं प्रथममज्ञानमाह—

श्रीभगवानुवाच ॥

तस्यैतस्य जनो नूनं नाऽयं वेदोरुविक्रमम् ।

काल्यमानोऽपि वालिनो वायोरिव घनावलिः ॥ १ ॥

× तस्यैतस्येति । यः पूर्वं सर्वभयजनकत्वेनोक्तः, स एवाऽयं कालः । एवमपि जनस्तत्रैवोत्पन्नः प्राणी, नूनं विक्रमं न वेद । ननु यावन्न बाधते, तावत्कथं जानीयादित्याशङ्क्याऽऽह—काल्यमानोऽपीति । प्रेर्यमाणः, पीट्यमानो वा; तद्वत्तत्सर्वपि न जानाति । असम्बन्धिनः पीडा सोढुं शक्या कादाचित्की, अयं तु वायोरिव घनावलिस्तस्य वशे ॥ १ ॥

सर्वकार्येषु तस्य पीटामाह—

यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे ।

तं तं धुनोति भगवान् पुमान् शोचति यत्कृते ॥ २ ॥

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

* अथ त्रिंशाध्यायं विवर्तिष्वः संवादद्वयसङ्गतयोः पूर्वमुक्तत्वात् ते उभे स्फोरयितुमर्थमाह—अभी-
 न इत्यादि । तथा च दुःखमेव माया, लोकद्वयमेव नार्थ इति शूकर्मत्रेयोक्तिविचारेण बोध्यम् । एवं
 पूर्वाध्याये भेदरहितं दैष्टिकान्येव भूतानि नल्पयुक्त एव भक्त्यादिर्भवे इत्यपि बोधितम् । कपिलोक्ते सप्त-
 नि प्रदर्शयित्वाहुः—त्रिंशदित्यादि । तथा च कालविक्रमोऽध्यायार्थस्तस्य च वैराग्यजनकत्वादेककार्यत्वम-
 ध्यायसङ्गतिरित्यर्थः ।

× तस्यैतस्य । अयं काल इति । उत्पत्त्यावाधारभूतः कालः ।

* यं यनयमिति । सुतहेतवे, नह्यपि दुस्तेन यं यनयं यनयति हेतुः सते, तं तस्य कर्त्तुं शक्नोति, नान्यत्वात्तन्मयी वादाति च । ननु कैश्च नयते लोकं यत्तस्यैव दुस्तेन यदप्यतेत्यादि-
द्वयाऽऽह-युनान् शोचति यत्तु इति । यत्तु नयते इति अर्थे तदर्थेन तदेवेति दूयो त्यक्तम् ।
तथा स ईश्वरः पञ्चाक्ष इत्येतत् । यदर्थं शोचति कतो युनोर्लोके नाह । अनेन नयते हेतुनाहो नि-
श्चितः ॥ २ ॥

तथापि नह्यतः क्लिष्टकृत्यमव वाह—

यदभुवस्य देहस्य तानुबन्धस्य दुर्मतिः ।

भ्रुवाणि मन्यते मोहाद्गृहक्षेत्रवसूनि च ॥ ३ ॥

यदभुवस्येति । तत्तु देहान्धार्येन क्लोति-यतोऽभुवस्य देहस्य, यदस्य अनुबन्धुवादिस्ति-
तस्य सन्ध्यानि गृहक्षेत्रादिभेदवसानि भ्रुवाणि मन्यते, तदर्थनामुष्य कृपा त्यजोक्तोति । यतोऽभु-
वस्येति । तदपि न प्रमाणात्, किन्तु मोहादेव; सतो दूरीकरणार्थं तथा क्लोतीति भावः ॥ ३

ननु किं वनादिदूरीकरणेन ? निरुद्धयोनौ जातः स्वयमेव विरक्तो भविष्यतीत्यादिवाऽऽह—

जन्तुर्वै भव एतास्मिन् यां यां योनिमनुब्रजेत् ।

तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते ॥ ४ ॥

जन्तुरिति । एतास्मिन् संसारे, स्वभावत उत्कर्षोपकर्षरहिते, स्वयं जन्तुः प्राणी, यां यां योनिम्-
श्रयानिम्, यत्कर्तव्यं वा, अनुब्रजेत् कर्मवशाद्गच्छेत्; तस्यां तस्यामेव, निर्वृतिं सुखम्, स लभते ।
स्वियमन्नं निद्रां च प्राप्नोति, यथा राजशरीरे, ईन्द्रशरीरे वा; अतो न विरज्यते । तस्माल नीचयोनि-
सन्धे वैराग्यम् ॥ ४ ॥

कर्मणा नरके जाते दारुणदुःखं दृष्ट्वा वैराग्यं भविष्यतीत्यादिवाऽऽह—

नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति ।

नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ॥ ५ ॥

नरकस्थोऽपीति । कुम्भीपाकादिनरका उक्ताः, तत्र नरकदेहा अपि निरूपिताः । तादृशानपि
देहांस्ते त्यक्तुं न शक्नुवन्ति । नरकसन्धानिनी या निर्वृतिः, नरकस्थमज्जादिगणसुखम्, यथाऽप्याऽमेध्य-
गते कीदृशम् । अतस्तस्यां निर्वृतौ सत्यां तस्मिन् देहे गते सा भविष्यतीति भयास्त्यक्तुं याच्छति ।
नन्वेतद्दुःसात्मकं प्रत्यक्षसिद्धम्, कथं निर्वृतिरित्युच्यत इत्यादिवाऽऽह-देवमायाविमोहित इति । मायामो-
हितो विपरीतमेव मन्यते, तीक्ष्णदेवनामपि सुखत्वेन मन्यत इति । मायाया माहात्म्याख्यापनार्थं देवपदम् ॥५॥

नन्वस्मिन्मानुषे जन्मनि पुत्रमायादिभिरवश्यं पोष्येद्दुःखे दत्ते वैराग्यं भविष्यतीत्यादिवाऽऽह—

आत्मजायासुतागारपशुद्रविणवन्धुषु ।

प्रकाशः ।

* यं यमित्यत्र । कृते अर्थ इति । तेन गूले यत्कृते इति रासमी, न तु तादर्थ्ययोगकर्मण्यम् ।

नाऽऽद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरम् ॥ १३ ॥

एवापैति । स्वपोषणसमर्थम् । तत्कलत्रादयः पूर्ववदादरमपि न कुर्वन्ति । भक्ष्यादिकमपि न प्रयच्छन्तीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—कीनाशा दुष्टकृषीवलाः, गोजरं वृद्धबलीवर्द्धम्, नाऽऽद्रियन्ते । तस्यान्तं छायां वा भया न सम्पादयन्तीत्यमुमवार्थं दृष्टान्तः ॥ १३ ॥

एवमप्युक्तोऽपि न विरक्तो जायत इत्याह—

तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयंभूतैः ।

जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे ॥ १४ ॥

तत्रापीति । पूर्वं स्वयंभूतैरधुना भ्रियमाणो भवतीत्यवैराग्ये हेतुः । अनेन निरभिमानतया तिष्ठतीति दोषार्थमभिमाननाश उक्तः । अवश्यं मरणलक्षणानि च तस्य जातानीत्याह—जरयोपात्तवैरूप्य इति । बलीपलितादिकं वैरूप्यम् । तदाप्यं मरणाभिमुख इति निश्चयः ॥ १४ ॥

आस्तेऽवमत्योपन्यस्तं गृहपाल इवाऽऽहरन् ।

आमयाव्यप्रदीप्ताभिरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ १५ ॥

तथापि गृह एवाऽऽस्ते । अवमत्या अवमानेन, उपन्यस्तमोदनादिकम्, गृहपाल इव श्रेव, आहारं स्वयमेव गृहीत्वा भक्षयन्नपि गृह एवाऽऽस्ते । एवं बाह्यकेशमुक्त्वा आन्तरं क्लेशमाह—आमयावीति । आमयावी रोगवान्, अजीर्णाच्च वा । तत्र हेतुः न प्रदीप्तोऽभिर्वस्येति, तत्रा अल्पाहारो भवति । भोगाभावः पुरुषार्थमावश्यकः । चेष्टाऽप्यल्पैव भवति । अनेन स्वसिद्धान्त्यपि करणानि न सुखप्रदानि जातानीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

अतिक्लेशमाह—

वायुनोत्क्रमतोत्तारः कफसंरुद्धनाडिना ।

कासश्चासकृतायासः कण्ठे घुरघुरायते ॥ १६ ॥

शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्ववन्धुभिः ।

वाच्यमानोऽपि न वृत्ते कालपाशवशं गतः ॥ १७ ॥

ननु लोकद्वये सुखभावेऽपि दुःखमपि न भविष्यतीति नाऽत्यन्तं गृहं निन्दितमित्यत आह—

अथैरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् ।

पुष्पाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्यधः पुमान् ॥ १० ॥

अर्थैरिति । इतस्ततः स्वकीयानां परकीयानां च या गुर्वी हिंसा पीडा, तथा आपादितैरर्थैः, तान् पुत्रादीन् पुष्पाति, येषां पोषेण, अथो नरके गच्छति । नरकविशेषेषु सामान्यतः कुटुम्बपोषको रोखे पततीत्युक्तम् । ‘यो राज्ञः प्रतिगृहीयात्कुटुम्बस्योच्छास्त्रवर्तिनः । पृथग्येण यातीमान्नरकानेक-विशतिम् । तामिस्रमन्धतामिस्रम्’ इत्यादिभनुवाक्यानि । ‘कुम्भीपाके महाघोरे पुनरावृत्तिवर्जिते । तुलापुरुषप्रतिग्राही श्रुतिविभिः सह प्रज्जति’ इत्यादिशतशो वाक्यानि अहिंसयाऽप्युत्पादितधने श्रूयन्ते, ये पुनर्घातकास्तेषां किं वक्तव्यम् । अतोऽर्थैस्तत्कृतपोषणेन च सर्वथाऽधो याति । न चाऽत्र भोगः, यतः शेषभुगुच्छिद्यभोजी । ब्राह्मणादीन् हत्वा, स्त्रीणां मलनिवृत्तिस्त्यानकर्तारोऽपि लोके दृश्यन्ते, फस्ते-पामिह लोकः परलोको वा भविष्यति । पुमानिति समर्थोऽपि भूत्वेवं नष्टो भवतीति ज्ञापितम् । स्वयमिति पाठे न पुत्रादयो गच्छन्ति नरके, किन्तु स्वयमेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं सामर्थ्यदशायां न कोऽपि धर्मो भोगो वा सिद्ध इत्युक्तम् । असामर्थ्ये तु सुतरां नरको भोगामा-
चक्षेत्याह द्वयेन—

वार्तायां लुप्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः ।

लोभाभिभूतो निःसत्त्वः परार्थं कुरुते स्पृहाम् ॥ ११ ॥

वार्तायामिति । प्रायेणाऽयं गृहस्थो वार्ताजीवनः । सा वार्ता कालवशात् पुनः पुनरारब्धाऽपि लुप्य-
माना भवति । धनव्यतिरेकेण च न योषः सिद्धयति, अतो लोभेनाऽभिभूतो विवेकधैर्यरहितश्च, परस्य श्रे-
ष्ठस्याऽर्थं, गुर्वर्थं देवतार्थं वा, स्पृहां कुरुते चोरयितुं विचारयति । प्राप्तिस्तु दुर्लभेति स्पृहैवोक्ता । अ-
नेन पारलौकिकं महद्दुःखमुक्तम् ॥ ११ ॥

ऐहिकसुखभावमाह—

कुटुम्बभरणाकल्पो मन्दभाग्यो वृथोद्यमः ।

श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायन् श्वसिति मूढधीः ॥ १२ ॥

कुटुम्बेति । पूर्वोक्तन्यायेन कुटुम्बपोषणे असमर्थो भवति । दैवादपि तस्य धनप्राप्त्यभावमाह—मन्द-
भाग्य इति । अतोऽल्पमपि वृथा उद्यमो यस्य । सर्वथा धनेन कान्त्या च विहीनो भवति । ततोऽना-
लोचितयाचकः कृपणो भवति । तदा पूर्वोक्तद्विषयान् केवलं ध्यायन् श्वसिति, यतोऽयं मूढधीः । तत्रापि
परलोकार्थं यत्नरहितः ॥ १२ ॥

* एवं स्वतः सुखभावं दुःखं चोक्त्वा परकृते आह—

एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तथा ।

प्रकाशः ।

* एवमित्यत्र । परकृते इति सुखभावदुःखे ।

इति श्रीमृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे त्रिंशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

निरूढमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ॥ ६ ॥

आत्मजायेति । आत्मा देहः, जाया स्त्री, सुता पुत्राः, अगारं गृहम्, पशवः, द्रविणानि, बान्धवाश्च; पटङ्गोऽयं प्राकृत आत्मा । साज्ञे तस्मिन्निरूढं मूलं यस्य, तादृशान्तःकरणो भूत्वा, भाराक्रान्तोऽपि दुःखं प्राप्नुवन्नपि, आत्मानम्, बहु कृतार्थम्, मन्यते । अतस्तैः प्रत्युत राग एव तस्य, न तु वैराग्यमिति भावः ६ न च मन्तव्यम्, ते सुखदायिन एवेत्याह—

सन्दह्यमानसर्वाङ्ग एषामुद्ग्रहणाधिना ।

करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ॥ ७ ॥

सन्दह्यमानसर्वाङ्ग इति । एषां भार्यादीनामुद्ग्रहणं पोषणम्, तदर्थं य आधिः, तेन सन्दह्यमानानि सर्वाङ्गानि यस्य न केवलमिह लोके तत्कृतं दुःखं प्राप्नोति, किन्तु परलोकेऽप्येत्याह—करोतीति । सर्वदा मूढः सन्, बाधकवाक्यान्वयविचार्य, स्वतोऽप्यन्तःकरणशुद्धिरहितो दुरितानि दुष्टप्रकारेण धनोपार्जनादीनि, ऐन्द्रियकानि वा पापानि करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एतावदपि कृत्वा नैहिकं सुखं प्राप्नोतीत्याह—आक्षिप्तेति त्रिभिः—

आक्षिप्तात्मेन्द्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया ।

रहोरचितयाऽऽलापैः शिशूनां कलभापिणाम् ॥ ८ ॥

असतीनां व्यभिचारिणीनामुभयलोकनाशिकानां स्त्रीणाम्, मायया कपटेन वध्नार्थमेव कृतेन, आक्षिप्ताणि स्त्रीवशे जातानि आत्मा इन्द्रियाणि यस्य । न हि परवशैरिन्द्रियैः सुखं भवति, स्त्रीसुखस्यैव प्रधानत्वात् । सा माया भगवद्भजनादिनाऽपि नापगच्छतीति ज्ञापयति—रहोरचितयेति । एकान्ते सा माया रचिता, एकान्तभक्त्यैवाऽपगच्छति; सा तु गृहस्थस्य न सम्भवतीत्यनुलङ्घ्या । कलभापिणां सुक्ष्मपुत्राणामव्यक्तमधुरवाक्यानामालापैराक्षिप्तात्मेन्द्रियः, आक्षिप्ताणि आत्मा इन्द्रियाणि च यस्य । अनेनैवैहिकसुखाभावो निरूपितः ॥ ८ ॥

स्पष्टं परलोकाभावमाह—

गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।

कुर्वन्दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥ ९ ॥

गृहेष्विति । गृहा धर्मप्रधाना इति लोकप्रसिद्धिः, परं तत्र कपटरूप एव धर्मः, धर्मच्छलः, धर्माभासो वा । यद्ध प्रतिष्ठार्थं जनसमक्षमेव औदार्यं ख्यापयति, अन्यदा समागतेभ्यो जलमपि न प्रयच्छति, स तथोच्यते । दुःखमेव तन्त्रं परिकरो येषाम् । इह लोके दुःखम्, परलोकेऽपि कपटधर्मात् दुःखम् । तत्रैवाऽतन्द्रितः मावधानः । स्त्रीणामर्थे धर्मे महत्कार्यं कृत्वा तासामाश्रमे समागतस्तृपया प्रियमाणो यथा यथञ्चिन् पानीयं पीत्वा आत्मानं सुखिनं मन्यते, कृतार्थं च । तदाह—कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते इति । अत्र सुखं सुतमन्येयं वा । गृहीनि सर्वदा गृहभाराक्रान्तः । शिरःस्थभारजलपानवत् तस्य सुगममिति निरूपितम् ॥ ९ ॥

ननु लोकद्वये सुखमावेऽपि दुःखमपि न भविष्यतीति नाऽत्यन्तं गृहं निन्दितमित्याशङ्क्याऽऽह—

अर्थेरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् ।

पुष्पाति येषां पोषेण शेषमुग्यात्यधः पुमान् ॥ १० ॥

अर्थैरिति। इतस्ततः स्वकीयानां परकीयानां च या गुर्वी हिंसा पीडा, तया आपादितैरर्थैः, तान् पुत्रादीन् पुष्पाति, येषां पोषेण, अधो नरके गच्छति । नरकविशेषेषु सामान्यतः कुटुम्बपोषको रौखे पततीत्युक्तम् । ' यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्कुलस्थोच्छास्रवर्तिनः । सा पर्यायेण यातीमान्नरकानेक-विंशतिम् । तामिस्त्रमन्धतामिस्त्रम् ' इत्यादिमनुवाक्यानि । ' कुम्भीपाके महाघोरे पुनरावृत्तिर्वर्जिते । तुलापुरुषप्रतिग्राही ऋत्विग्भिः सह मज्जति ' इत्यादिशतशो वाक्यानि अहिंसयाऽप्युत्पादितघने भूयन्ते, ये पुनर्घातकास्तेषां किं वक्तव्यम् । अतोऽर्थैस्तत्कृतपोषणेन च सर्वथाऽधो याति । न चाऽत्र भोगः, यतः शेषपञ्चगुच्छिष्टमोजी । ब्राह्मणादीन् हत्वा, स्त्रीणां मरुनिगृत्तिस्थानकर्तारोऽपि लोके दृश्यन्ते, कस्ते-पामिह लोकः परलोको वा भविष्यति । पुमानिति समर्थोऽपि भूत्वैवं नष्टो भवतीति ज्ञापितम् । स्वयमिति पाठे न पुत्रादयो गच्छन्ति नरके, किन्तु स्वयमेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं सामर्थ्यदरायां न कोऽपि धर्मो भोगो वा सिद्ध इत्युक्तम् । असामर्थ्ये तु सुतरां नरको भोगाभा-वश्चेत्याह द्वयेन—

वार्तायां लुप्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः ।

लोभाभिभूतो निःसस्त्रः परार्थे कुरुते स्पृहाम् ॥ ११ ॥

वार्तायामिति । प्रायेणाऽयं गृहस्थो वार्ताजीवनः । सा वार्ता कालवशात् पुनः पुनरारब्धाऽपि लुप्य-माना भवति । धनव्यतिरेकेण च न पोषः सिद्ध्यति, अतो लोभेनाऽभिभूतो विवेकधैर्यरहितश्च, परस्व श्रे-ष्ठस्याऽर्थे, गुर्वर्थे देवतार्थे वा, स्पृहां कुरुते चोरायितुं विचारयति । प्राप्तिस्तु दुर्लभेति स्पृहैवोक्ता । अ-नेन पारलौकिकं महद्दुःखमुक्तम् ॥ ११ ॥

प्रेहिकसुखामावमाह—

कुटुम्बभरणाकल्पो मन्दभाग्यो वृथोद्यमः ।

श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायन् श्वसिति मूढधीः ॥ १२ ॥

कुटुम्बेति । पूर्वोक्तन्यायेन कुटुम्बपोषणे असमर्थो भवति । दैवादपि तस्य धनप्राप्त्यभावमाह—मन्द-भाग्य इति । अतोऽल्पमपि वृथा उद्यमो यस्य । सर्वथा धनेन कान्त्या च विहीनो भवति । ततोऽना-लोचितयाचकः कृपणो भवति । तदा पूर्वसिद्धविषयान् केवलं ध्यायन् श्वसिति, यतोऽयं मूढधीः । तत्रापि परलोकार्थं यत्नरहितः ॥ १२ ॥

* एवं स्वतः सुखामावं दुःखं चोक्त्वा परकृते आह—

एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तथा ।

प्रकाशः।

* एवमित्यत्र । परकृते इति सुखामावदुःखे ।

इति श्रीवृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे त्रिंशोऽध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

नाऽऽद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरम् ॥ १३ ॥

एवमिति । स्वपोषणासमर्थम् । तत्कलत्रादयः पूर्वघटादरमपि न कुर्वन्ति । भक्ष्यादिकमपि न प्रयच्छन्तीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—कीनाशा दुष्टकृपीवलाः, गोजरं वृद्धबलीवर्द्धम्, नाऽऽद्रियन्ते । तस्यानं छायां वा यथा न सम्पादयन्तीत्यनुभवार्थं दृष्टान्तः ॥ १३ ॥

एवमपरुतोऽपि न विरक्तो जायत इत्याह—

तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयंभृतेः ।

जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे ॥ १४ ॥

तत्रापीति । पूर्वं स्वयंभृतरघुना भ्रियमाणो भवतीत्यवैराग्यं हेतुः । अनेन निरभिमानतया तिष्ठतीति दोषार्थमभिमाननाश उक्तः । अवश्यं मरणलक्षणानि च तस्य जातानीत्याह—जरयोपात्तवैरूप्य इति । वलीपलितादिकं वैरूप्यम् । तदाऽयं मरणाभिमुख इति निश्चयः ॥ १४ ॥

आस्तेऽवमत्योपन्यस्तं गृहपाल इवाऽऽहरन् ।

आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ १५ ॥

तथापि गृह एवाऽऽस्ते । अवमत्या अवमानेन, उपन्यस्तमोदनादिकम्, गृहपाल इव श्वेव, आहरन् स्वयमेव गृहीत्वा भक्षयन्नपि गृह एवाऽऽस्ते । एवं बाष्पकेशमुक्त्वा आन्तरं क्लेशमाह—आमयावीति । आमयावी रोगवान्, अजीर्णान्नो वा । तत्र हेतुः न प्रदीप्तोऽभिर्यस्येति, तदा अल्पाहारो भवति । भोगाभावः पुरुषार्थाभावश्चोक्तः । चेष्टाऽप्यल्पैव भवति । अनेन स्वसिद्धान्यपि करणानि न सुखप्रदानि जातानीत्युक्तम् ॥ १२ ॥

अतिक्लेशमाह—

वायुनोत्क्रमतोत्तारः कफसंरुद्धनाडिना ।

कासश्वासकृतायासः कण्ठे घुरघुरायते ॥ १६ ॥

शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्वबन्धुभिः ।

वाच्यमानोऽपि न ब्रूते कालपाशवशं गतः ॥ १७ ॥

वायुनोत्क्रमतोत्तार इति । उत्क्रमता वेहं परित्यज्य गच्छता, ऊर्द्धं गच्छता, प्राणेन उद्धृते तारे अक्षोर्यस्य, तादृशो भवति । तत्र हेतुः—कफेन संरुद्धा नाड्यो यस्य, तादृशेन वायुना । वायोमार्गो मुखगतः, नासागतो वा कफेन रुद्धः, अतः कफराहितेन मार्गेण गच्छामीति विचार्य नेत्रयोराघातं करोति, तदा पुरुष उत्तारो भवति । लोकदृष्ट्या तस्य खेदो निरूपितः । तस्यापि दुःखानुभवमाह—कासेति । कासश्वासौ रोगविशेषौ, ताभ्यां कृत आघातो यस्य । तादृशोऽपि न विरज्यत इत्युक्तम् । कण्ठे पुनर्घुरघुरायते । वाय्वनुकरणशब्दोऽयम्, घुरघुरवधाचरति । विड्वराहानुकरणशब्दोऽप्ययम्, तेनाऽस्य दुर्गतिः सूचिता तदापि गृहमध्य एव शयानो भवति । बन्धुभिश्च परितः शोचद्भिः परितो भवतीति लौकिकव्यवहारोऽपि । व्यर्थमयं प्राणी स्वात्मानं नाशितवानित्यनुकरणमिव वर्ण्यते, न हि कृतकार्यं कश्चिच्छोचति । तदा कालपाशेनावृतः 'तात' इत्युच्यमानोऽपि न ब्रूते ॥ १६ ॥ १७ ॥

एवं सर्वावस्थामुक्त्वा मुख्यं तस्य मरणमाह—

एवं कुटुम्बभरणे व्यापृतात्माऽजितेन्द्रियः ।

अप्रियते रुदतां स्वानामुरुवेदनयाऽस्तधीः ॥ १८ ॥

एवमिति । कुटुम्बभरणे व्यापृतात्मा योजितचित्तः, अग्रेऽपि खेदं प्राप्नुमजितेन्द्रियश्च । अन्यकृत-
भगवन्नामश्रवणाभावार्थं स्वानां रुदतां सताम्, स्वयमपि स्मरणारहितः, उरुवेदनया अस्तबुद्धिप्रियते
प्राणास्त्यजति । अनेनाऽष्टादशविधानां वैयर्थ्यमुक्तम् ॥ १८ ॥

तस्य परलोकदुःखमाह—यमदूतावित्यादिषोडशभिः—

यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ ।

स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शक्रन्मूत्रं विमुञ्चति ॥ १९ ॥

प्राणत्यागे यदि शुद्धो भवेत्, तदा पुत्रादिकृतसंस्कारैरपि सिद्धिं गच्छेत्; तदभावात् यमदूतयोर-
गमने भीतः, तयोर्दर्शनेन शक्रहृदयेऽपि मूत्रं च, त्रस्तहृदयः सन् विमुञ्चति । प्राणोत्क्रमणसमय एवै-
तज्जातमिति न शौचादिविलम्बः ॥ १९ ॥

अतः पुण्याभावात्, तृणजलौकावत् देहसम्बन्धाच्च, यमनिर्मितो यातनादेहस्ताभ्यामेवाऽऽनीतः स्व-
देहपरित्यागानन्तरमेव तं गृह्णातीत्याह—

यातनादेह आवृत्य पार्श्ववद्धा गले वलात् ।

नयतो दीर्घमध्वानं दण्ड्यं राजभटा यथा ॥ २० ॥

यातनादेह इति । तदा यमदूतौ अपानद्वारा निर्गतप्राणम्, यातनादेहे निरुध्य, आज्ञाकारिणमपि
वलात्पार्श्वगले बद्ध्वा दीर्घमध्वानं नयतः । यातनापदेन देहसम्बन्ध एव क्लेशो निरूपितः । ननु बद्ध्वा
नयनं किमर्थम् ? नरकस्त्वग्रे बन्धन्य इत्याशङ्क्याऽऽह—दण्ड्यं राजभटा यथेति । प्रवृत्तिमार्गस्थितं सर्व-
मेव यमदूतौ नयतः तत्र यो दण्ड्यः स बद्ध्वा नीयते । दण्डनञ्चापकं बन्धनम् । यथाऽधिकारिणं राजभटा
नयन्त्येव, दण्ड्यं तु बद्ध्वा नयन्तीति ॥ २० ॥

मार्गेऽपि तत्कृतं क्लेशमाह—तयोरिति चतुर्भिः । पुरुषार्थचतुष्टयनाशक इति मार्गे चतुर्भिः क्लेशो निरूप्यते—

तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः ।

पथि श्वाभिर्मक्ष्यमाण आर्तोऽघं स्वमनुस्मरन् ॥ २१ ॥

दूतौ पुण्यपापयोरभिष्ठातृरूपौ । पुण्यस्याऽप्यकरणात् स क्रुद्धः, पापस्य करणात् द्वितीयः । उमाभ्यां
निर्भिन्नं हृदयं यस्य । तयोरिति स्वरूपेणैव भयोत्पादकत्वात् पट्टी निर्दिष्टा । महामयेन हृदये भेदः, तर्जनैर्वा ।
वाग्दण्डनपूर्वकं ताडनं तर्जनम् । जातो वेपथुः कम्पो यस्य । अहोरात्राभिमानिन्यो देवता विकर्मसाक्षिण्यः
श्चानः, तैश्च पथि मक्ष्यमाणो भवति । आर्तश्च भवति, रोमादिभिरिव व्याप्तः । स्वस्य अधमनुस्मरन्नि-
ति देवतासान्निध्यात्तस्य पूर्वज्ञानमुत्पद्यत इति ज्ञापितम् । प्राणोत्क्रमणक्षणप्रभृतिक्लेशावस्यकत्वात् पथि शुनां
भक्षणमुक्तम् ॥ २१ ॥

मार्गे दु खान्तराण्यप्याह—

क्षुत्तृत्परीतोऽर्कदवानलानिलैः सन्तप्यमानः पथि तप्तवालुके ।

कृच्छ्रेण पृष्ठे कशया च ताडितश्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रमोदके ॥ २२ ॥

क्षुत्तृत्परीत इति । क्षुत्तृषावपि यातनासम्बन्धिन्यौ, अतस्ताभ्या व्याप्तः । अर्कदवानलापि तथा अनिलश्च । तै सम्यक् तप्यमान । सर्वतः क्लेशो निरूप्य इति अन्त स्थकृतताप , वहि स्थिततृप्ततापश्च वर्णित । मार्गकृतमप्याह—पथि तप्तवालुक इति । मार्गे सर्वत्र वालुकैव, साऽपि तप्ता । कृच्छ्रेण चलतीति तस्कृतपीडानुभवो निरूपित । महावेदनाभावमाशङ्क्य ताडनेनैव तथात्वमिति वक्तुं ताडनमाह—पृष्ठे कशया च ताडित इति । वेत्रताडन मुख्यम्, तयो सहजम् । कशया अश्वप्रहरणी, तयाऽपि ताडित । निराश्रमोदक इति यमदूताभ्या नीयमानमार्गे न चञ्जया गृहवृक्षादिकृता, नाऽपि जलम् ॥ २२ ॥

गतिसाधनानां क्लेशरूपत्वमुक्त्वा तस्य क्लिष्टा गतिमाह—

तत्र तत्र पतन् श्रान्तो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः ।

यथा पापीयसा नीतस्तरसा यमसादनम् ॥ २३ ॥

तत्र तत्रेति । प्रतिपद पतन् श्रान्तो भवति, अतिवेदनया मूर्च्छितश्च । तयाऽपि यातनादेहेत्यात् पुनरुत्थितो भवति । तथा नयने तारतम्यं ज्ञापयन् हेतुमाह—यथा पापीयसा नीत इति । पापीयसा घातकेन, अरण्ये वधार्थं नीतो भवति, व्याघ्रादिना वा । यथा पापशुक्तो वा यथा पापीयान् स्वकृतपाप-युक्तो वा स्वकृतपापानुसारेण यो जातो देहः, यथा पापीयान्, तेन तरसा शीघ्रमेव यमसादन नीत इति पापतारतम्ये दु खतारतम्यं निरूपितम् ॥ २३ ॥

यहुदूर शीघ्र नीयमग्न क्लिश्यतीति प्रकारकृतमपि क्लेशमाह—

योजनानां सहस्राणि नवर्ति नव चाऽध्वनः ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः ॥ २४ ॥

योजनानामिति । कर्मभूमे सकाशात् यातनोन्मथाने एकसहस्रयोजनन्यूनलक्षयोजनानि सन्ति, तदाह सहस्राणि नवर्ति नव चेति । भूमेर्दलं तावदेव 'अधस्ताद्भूमेः' इति वचनात् सहस्रं योजनानि तस्या अधोभाग यातनाभूमेर्वी अर्वाक । बराहकल्पानुसारेण चैतदुक्तम्, ब्रह्मकल्पेनाऽपि न विरुध्यते । त्रिभिर्मुहूर्तरिति । पापाख्ये । द्वाभ्यामिति पापाधिक्ये । एतावद्भूमेतावत्कालेन नीतो यातना प्राप्नोति । तावद्दु खं प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ २४ ॥

तत्र प्रकीर्णपापानां यथापाप त्रिविध नरकमाह त्रिभि—

आदीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः ।

आत्ममांसादनं कापि स्वकृतं परतोऽपि वा ॥ २५ ॥

जीवतः स्वाङ्गाभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने ।

सर्पवृश्चिकदंशायैः स्मरन्निश्चात्मवैशसम् ॥ २६ ॥

कृन्तनं वावयवशो गजादिभ्यो निपातनम् ।

पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चाऽम्बुगर्तयोः ॥ २७ ॥

आदीपनामिति सात्त्विके पापे; जीवत इति राजसे; कृन्तनमिति तामसे । ज्वलदुल्लसकानि गात्रेषु वेष्टयित्वा आदीपनं ज्वालनम् । आदिशब्देन तृणवस्त्रादिभिरपि वेष्टयित्वा दाहः । महापातकानामेतत् । अन्येषां तु आत्मसादनं क्वापि देशे । स्वेनैव कृतं कृन्तनम्, स्वदेहादुद्धृतम् । परतोऽपि वा अन्योद्धृतं वा । स्वत एव कृते पापे, अन्यप्रेरणया कृते । जीवतः स्वस्य गात्राणां शरीरावयवानामभ्युद्धारः श्वगृध्रादिभिः कृतः । तैरेव भक्ष्यत इति विशेषः । यमसादन इति । सर्वतो भयानकत्वं सूचितम् । खानः पूर्वमुक्ताः । गृध्राः पापण्डाभिमानिनः । सर्पवृश्चिकदंशायैरिति । दंशाः स्थूला मशकाः । आदिशब्देन मत्कुणादयः । आत्मवैशसं पूर्वं स्वमारणम् । तैरपि कृतो गात्राभ्युद्धार इति योजना । इक्षुदण्डानामिवावयवशः कृन्तनम् । गजश्वौघादिभ्यो निपातनं भक्षणार्थं प्रक्षेपः । गिरिशृङ्गेभ्यश्चाऽधः-पातनम्, जले च निरोधनम्, गर्ते च । यथायथमेतानि पापफलानि ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

प्रकीर्णकान्युक्त्वा मुख्यान्याह—

यास्तामित्यन्धतामित्तरौरवाद्याश्च यातनाः ।

भुङ्क्ते नरो वा नारी वा मिथः सङ्गेन निर्मिताः ॥ २८ ॥

यास्तामित्येति । अष्टाविंशतियातना या उक्ताः, ता भुङ्क्ते । तासां लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । स्त्रिया भोग्यत्वेन नरकानुर्भवाभावमाशङ्क्याऽऽह—नारी येति । भोग्यत्वांशेऽपि नरकसम्बन्धार्थमाह—मिथः सङ्गेनेति । अन्योन्यसम्बन्धजनितपापेन निर्मिता यातनाः ॥ २८ ॥

भयमात्रत्वमित्याशङ्क्य लोकदृष्टान्तेन सत्यत्वं साधयति—

अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः ! प्रचक्षते ।

या यातना वै नारक्यस्ता इहाऽप्युपलक्षिकाः ॥ २९ ॥

अत्रैव नरकः स्वर्ग इति । इष्टाधिकारिणां राज्यादयः, अनिष्टकारिणां राजद्रण्डादयश्च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । एतत्सर्वं यतोऽस्मिन्नेव लोके दृश्यत इत्यत्रत्या यातनास्तदुपलक्षिकाः ॥ २९ ॥

एतत्सर्वं कुटुम्बपोषणमिच्छमेवेत्याह—

एवं कुटुम्बं विभ्राण उदरम्भरिरेव च ।

विस्ज्येहोभयं प्रेत्य भुङ्क्ते तत्फलमीदृशम् ॥ ३० ॥

एवमिति । यस्य वा कुटुम्बं नास्ति, सोऽप्येवमनुभवतीत्याह—उदरम्भरिरेव चेति । इहैव कुटुम्ब-मुदरं च त्यक्त्वा, पश्चात् प्रेत्य, तदुभयपोषणमिच्छं फलमीदृशमनुभवति ॥ ३० ॥

सर्वेषां पापजनकद्रव्यानुभवेऽपि एक एव तत्फलं भुङ्क्ते इत्याह—

एकः प्रपद्यतेऽध्वानं हित्वेदं सकलेवरम् ।

कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृतम् ॥ ३१ ॥

एक इति । कलेवरसहितमेतत्सर्वं परित्यज्य, एक एव यमलोकाध्वानं प्रपद्यते, कुशलपाथेयः, इतर-
पाथेयो वा । उभयविधानामपि प्रवृत्तिपराणां यमलोक एव गमनमिति ज्ञापयितुं कुशलेतरपदम् । पाथे-
यं पथि शम्बलम् । भूतानां प्राणिनां द्रोहेण यद्भृतम्, तदवश्यं भोक्तव्यमिति ज्ञापनार्थं पुनरुक्तम् ॥ ३१ ॥

ननु यमलोके वा प्रायश्चित्तं कुर्यात्, विवादं वा, 'न मयैव भक्षितम्' इति । तथा सति नरको न
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

दैवेनाऽऽसादितं तस्य शमलं निरये पुमान् ।

भुङ्क्ते कुटुम्बपोपस्य हृतवित्तं इवाऽऽतुरः ॥ ३२ ॥

दैवेनेति । तत्र भगवदिच्छयैव तस्य शमलमुपपत्तितम्, भुङ्क्ते च; न तु तदन्यथा कर्तुं शक्यते । शमलं पापफ-
लम् । निरये नरकभूमौ । पुमानिति स्वतन्त्रः । ननु भगवदिच्छया चेत् कस्य दोषोऽयमित्याशङ्क्याऽऽह—
कुटुम्बपोपस्येति । अन्तर्दुःखमपि तस्येत्याह—हृतवित्तं इति । यथा रोगग्रस्तदेहो वित्ते गते दुःखमनु
भवति, एवं कुटुम्बे देहेऽपि गते तद्वासनाया विद्यमानत्वात् शमलं भुङ्क्ते । बर्माधर्माभ्यां कुटुम्बपोपकस्यैतदुक्तम् ।

केवलाधर्मेण कुटुम्बपोपकस्य फलमाह—

केवलेन ह्यधर्मेण कुटुम्बभरणोत्सुकः ।

याति जीवोऽन्धतामिस्रं चरमं तमसः पदम् ॥ ३३ ॥

केवलेनेति । पापोपाजितेनैव द्रव्येण, व्याध इव, घातक इव वा, यः कुटुम्बं पोपयति; उत्सुको वा;
सोऽन्धतामिस्रं याति । अस्मादन्धतामिस्रात् तद्विन्नं दैत्यानामन्ते फलरूपम् । तदाह—चरममिति । तत्र
गतो न निवर्तते । तत्र च निवृत्त्यभावार्थमाह—तमसः पदमिति ॥ ३३ ॥

तत्र कल्पान्तं स्थित्वा पुनरायातीत्याह—

अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः ।

क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्राऽऽब्रजेच्छुचिः ॥ ३४ ॥

अधस्तादिति । नरलोकस्याऽधस्तात् यावतीर्यातनाः, ताः सर्वा एव क्रमेण, ऊर्ध्वमुखः सन्,
अनुमय, न तु सर्वाः सकृत्, किन्तु समनुक्रम्य । एकं नरकमारभ्य, तत् सम्यक् भुक्त्वा, पुनर्नरकान्तरं
भोक्तुमारभत इत्यर्थः । पुनरत्रैव लोके शुद्धो भूत्वा आग्रजेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीं श्रीमल्लह्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायविचरणम् ।

एकत्रिंशाध्यायविवरणम् ।

- * एकत्रिंशे पुनस्तस्य गर्मादिकृतयातनाः ।
 जानतोऽपि पुनर्मोहो दुःखं चापि तथोच्यते ॥ १ ॥
 कृतिः प्रधानं न ज्ञानं यावद्देहस्मृतिर्भवेत् ।
 अतस्त्यागो विधातव्यो ज्ञानं तस्माच्च दुर्बलम् ॥ २ ॥
 क्रिया चेद्विपश्चा जाता ज्ञानं तस्य न साधकम् ।
 क्रियां चेज्जनयेत्तद्धि तदुत्तममिहोच्यते ॥ ३ ॥
 अधर्माधिक्यतो धर्मं यः करोति गृही सदा ।
 बहुजन्मविपाकेन गर्भे तस्य भवेन्मतिः ॥ ४ ॥
 तामसत्त्वाच्च धर्मस्य न भूमौ नोत्तरे फलम् ।
 अतो गर्भे ज्ञानसिद्धिस्तादृशस्योच्यते हितम् ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते मरकादिह लोके पुनरागमनमुक्तम् । ततश्च तस्य देहसम्बन्धः कथमित्याशङ्क्य यदा
 योनौ रेतः निर्जावमेव तिष्ठति, तदा स आगत्य कर्मणा प्रविशेदित्याह—

श्रीभगवानुवाच ।

- कर्मणा दैवतन्त्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये
 स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः ॥ १ ॥
 कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्धदम्
 दशाहेन तु कर्कन्धूःपेदयण्डं वा ततः परम् ॥ २ ॥
 मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वभ्याद्यङ्गविग्रहः
 नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ॥ ३ ॥
 चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः श्रुतृडुद्भवः
 पङ्क्तिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ॥ ४ ॥

कर्मणेति । भगवद्विच्छाद्यनेन कर्मणा जन्तुरयं जायमानो देहोऽस्यैव पुंसो रेतःकणमाश्रित्य, स्त्रिया-

गोस्वामिर्धातुरूपोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

* अथैकत्रिंशाध्यायं विवरिष्वः सङ्गतीनां पूर्वमुक्तत्वादर्थमेवाहुः—एकत्रिंश इत्यादि । तथेति, वैरा-
 ग्यजनकत्वेन प्रकारेण । नन्वस्मिन्नध्याये गार्भज्ञाननिरूपणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षामाहुः—कृतिरि-
 त्यादि । तस्मादिति । त्यागात् । हितमिति । त्यागरूपं हितम् । तथा च, हीनाधिकारे ज्ञानस्योपकारक-
 त्वेऽपि नैर्बल्येनाऽकिञ्चित्करत्वात्त्यागस्याऽऽवश्यकत्वं बोधयितुं तन्निरूपणमित्यर्थः ।

उदरं प्रविष्टो भवति । प्रथमत उदरप्रवेशः, पश्चात् रेतःकृणाश्रयः । मुखनासिकाद्वारा च प्रवेशः । तस्मिन् प्रविष्ट एव तत्प्रयत्नेन धारितं रेतस्तिष्ठति । दैववशात् समानकाले प्रवेशो रेतःसम्भवश्च भवतः । तत्र दिनमात्रे स्थिते तदेतः कललं भवति । शुक्रशोणिते मिलिते भवतः । पश्चात्रेण बुद्धुदाकारमुच्छ्रूतं भवति । दशहेन तु कर्कन्धूर्भवति, नदीफलवज्रसदृशं भवति । ततः परं पेशी, अण्डं वा भवति । अण्डाकारं घृतं वा अपूपाकृतिर्भवति । पुरुषश्चेदण्डम्, इतरो नेत्रेशो । यो वा ऊर्ध्वं गच्छेत्, सोऽण्डा-कृतिर्भवति । यः पुनरधस्तत्र वा तिष्ठेत् स पेशी भवति । ततः परं दशदिवसानन्तरम् । मासेन तु शिरो निष्पद्यते एकदेशेन । मासयोर्द्वाभ्यां बाह्वद्वयसहितस्य अङ्गस्य देहस्य विशेषेण ग्रहः । देहाकृतौ निष्प-न्नायां तन्नाभिमनोऽपि विशिष्टो निष्पद्यत इत्यर्थः । बाहवः अङ्गप्रयश्च अङ्गानि यस्मिन् विग्रहे तादृशो भवतीति वार्थः । नखानि लोमान्यस्थानि चर्मणि च त्रिभिर्मसैर्भवन्ति । लिङ्गस्य नखलिङ्गाणां च उद्भवः त्रिमिरेव मासैः । घातवस्त्वगादयः । यद्यप्यस्थि पूर्वं जातम्, तथाऽप्युत्तरोत्तरभावेन न जातमिति चतुर्भिः तथो-द्भवः । क्षुचूपोः पञ्चभिर्ब्रह्मवः । वज्रिर्जरायुणा वीतो भवति । पुरुषत्वाद्दक्षिणे कुक्षौ भ्राम्यति । १।२।३।४।

तस्य जीविकामाह—

मातुर्जन्धान्नपानार्थैरेधद्वातुरसत्तमे ।

शेते विण्मूत्रयोर्गते सजन्तुर्जन्तुसंभवे ॥ ५ ॥

मातुरिति । भक्षितान्नपानार्थैरेधद्वातुर्भवति । तस्यावस्थामाह—असत्तमे स्वस्मात्पन्तमयोग्ये विण्-प्रयोगेर्गते शेते इति । अन्येऽपि जन्तवः तत्र शेते । सजन्तुर्जन्तुभिः सहितः । ननु क तत्र जन्तव इत्या-शङ्क्याऽऽह—जन्तुसंभव इति । जन्तूनां सम्भवो यस्मिन् गते ॥ ५ ॥

तत्र क्लेशमाह—

कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् ।

मूर्च्छामामोत्युरुक्लेशस्तत्रलैः क्षुधितैर्मुहुः ॥ ६ ॥

कृमिभिः क्षतसर्वाङ्ग इति । शरीरमत्यन्तं सुकुमारमिति कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः प्रतिक्षणं मूर्च्छामामोति । मूर्च्छामामिदशायामुरुक्लेशो भवति । कृमीणां क्षते हेतुमाह—क्षुधितैरिति । मुहुर्दशान्तरां दुःखम् ॥ ६ ॥

आध्यामिकं दुःखमाह—

कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षास्लादिभिरुल्वणैः ।

मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ॥ ७ ॥

कटुतीक्ष्णेति । मधुर एव न वायकः, अन्ये कट्वादयो वायका एव । आदिशब्देन द्रव्याण्यपरिणा-मतो वायकानि । तेषां सम्बन्धार्थमाह—मातृभुक्तैरुपस्पृष्ट इति । जीवन्नादिकाद्वारा मुखे रसः समाया-तिः बहिरपि स्पर्शो भवतीति सर्वाङ्गोत्थितवेदनो भवति ॥ ७ ॥

आधिदैविकी पीडामाह—

उल्वेन संवृतस्तस्मिन्नत्रैश्च वहिरावृतः ।

आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुमपृष्ठशिरोधरः ॥ ८ ॥

× उल्लेनेति । बन्धनरज्जुवत् उल्लेन गर्भवेष्टकेन तस्मिन्नेव गते' सम्यक् वृत्तः, अन्त्रैश्च उल्लाह-
हिरण्यावृतः । एवं पीडितोऽपि शिरः स्वकुक्षौ कृत्वा भुमपृष्ठशिरोधर आस्ते । अयमुपद्रवो दैविकः ॥ ८ ॥

उपद्रवाणां फलमाह—

अकल्पः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे ।

तत्र लब्धस्मृतिर्देवात्कर्म जन्मशतोद्भवम्

स्मरन् दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते ॥ ९ ॥

* अकल्प इति । स्वाङ्गचेष्टायामप्यकल्पः । स्वतः सामर्थ्यनाशामावायाऽऽह—शकुन्त इवेति । बाधक-
कृतमेवासामर्थ्यम्; न तु स्वत इत्यर्थः । पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्वोपाजितधर्मवशाद्भगवदिच्छयोर्द्विगन्तुर्गर्भे
सर्वज्ञता भवतीत्याह—तत्रोति । स्वस्यैव जन्मशतोद्भवं कर्म स्मरन्, उत्पन्नेन शोकेन दीर्घं श्वसन्, किं नाम
शर्म विन्दति, अपि तु न विन्दतीत्यर्थः । कर्माणि तु पूर्वोक्तानि, येषां स्मरणेन सुखसम्भाषणाऽपि न भव-
ति । एतादृशस्मरणे हेतुः—दैवाल्लब्धस्मृतिरिति ॥ ९ ॥

पूर्वजन्मस्मरणेन वैराग्ये जातेऽपि 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेश्चानमवश्यमपश्यत इति ।
यथा भगवदिच्छया पूर्वकर्मस्मृतिः, तथा जीवब्रह्मस्वरूपज्ञानमपि तस्य जातमित्याह—

आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्धवोधोऽतिवेपितः ।

नैकत्राऽऽस्ते सूतिवातैर्विष्टाभूरिव सोदरः ॥ १० ॥

आरभ्येति । सप्तमासमारभ्य सप्तमान्मासादूर्ध्वं जन्मपर्यन्तं लब्धवोधो भवति । कालादीनां च परा-
क्रमं स्मृत्वाऽतिवेपितश्च भवति । वस्तुस्वभावंश्च वेपितो भवतीत्याह—नैकत्राऽऽस्ते इति । प्रसूतिवातैर्वेपि-
तः सन् नैकत्राऽऽस्ते । जातेऽपि ज्ञाने क्रियैव बलिष्ठेति ज्ञापयितुमाह—असत्तुल्यतां विष्टाभूरिवेति ।
विष्टायां जातो यथा कृमिः । ननु महतोऽस्य कथमेवं विन्दावचनं तत्राऽऽह—यतोऽयं सोदरः समानं उ-
दरं यस्य । यद्यप्ये महान् स्यात् सोदरो न स्यात् । भगवत्प्रेरितवस्तुस्वभावानां बलिष्ठताप्रदर्शनं ज्ञानस्या-
प्रयोजकत्वं ज्ञात्वा भगवद्भजनार्थम् ॥ १० ॥

अतस्तथा ज्ञात्वा भगवत्स्तोत्रं कृतवानित्याह—

नाथमान ऋषिर्भीतः सप्तबाघिः कृताञ्जलिः ।

प्रकाशः ।

× उल्लेनेत्यत्र । अन्ययीमाव एभिः कृते आपिदैविकीति भव(ति)न्ति । देवाश्चान्नेन्द्रियाधिष्ठातार एव ।
तथा च, तेषु या पीडा सा तादृशी वाच्या । साऽत्र कथमित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाहुः—अयमित्यादि ।
देवनियामकेन तेषु कृत इत्येवं तत्सम्भव इत्यर्थः ।

* अकल्प इत्यत्र । भगवदिच्छयोर्द्विगन्तुर्गर्भे । 'पुनरत्राऽऽव्रजच्छुचिः' इति शुचित्वमुक्त्वा
तदुत्तरेमेतत्प्रपञ्चकोक्त्याऽत्रैवभवसीयते । तथा च, गर्भे न सर्वस्य सर्वज्ञतेति हृदयम् ।

स्तुवीत तं विष्णुवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ॥ ११ ॥

नाथमान इति । नाथमान उपतप्यमानः । नाथनाथ याज्ञोपतापैश्वर्याशीः पु, इति धातुपाठात् । भगवन्तं वा नाथमानः स्तुवीत्ययि, अर्थात् स्तुतिस्तारम् । ऋषिरित्यलौकिकज्ञानस्य पृथत्वान्मन्त्रदर्शी । मन्त्रेण हि स्तुतः अलौकिक आत्मा प्रसन्नो भवति । ननु प्रसन्ने भगवति आर्विभूते स्तोत्रं कर्तव्यम् । अयमन्तर्यामी भगवान् नाविर्भूतो न प्रसन्नस्तत् आह—भीत इति । स्तोत्रमुभयथाऽपि क्रियते, भीतेन, प्रसादविषयेण च । यद्यप्ययं प्रसादपात्रं न भवति, तथापि भीतः सन् प्रसादार्थं स्तोत्रं कुर्यात् । ननु गर्भाश्रिममे जाते स्तोत्रं कर्तव्यं किमिदानीं स्तोत्रेणेत्याशङ्क्याऽह—सप्तवधिरिति । षाप्रिथर्ममयी पन्धिका रज्जुः, तादृश्यः सप्त सन्ति त्वगाद्याः, तेन सर्वथा बद्धः विलम्बं न सहते । इयं स्तुतिः प्रार्थनार्थेति ज्ञापयति । कृताञ्जलिरिति । प्रेम्णो जातत्वात्सफलेयं स्तुतिरिति ज्ञापयितुमाह—विष्णुवया वाचेति । फलं चेदानीं दुःखनिवृत्तिरेवेति येनोदरेऽर्पित इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

+प्राणरक्षां पुरस्कृत्य दशभिः स्तोत्रमूचिवान् । भक्तिप्रपत्ती कर्तव्ये इति शास्त्रार्थबोधनात् ॥१॥ शरणागमनं पूर्वं जीवन्नृणां विभाजनम् । जीवहीनत्वतश्चापि सत्सङ्गादेव तद्भवेत् ॥२॥ एवं हरिस्तु हितकृत् कृपाप्रार्थनमेव च । प्रत्युपकारासामर्थ्यं ज्ञानदानृत्वमेव च ॥ ३ ॥ संसारस्यातिदुष्टत्वं तदभावस्तु याच्यते । प्रथमतः शरणागमनमाह—

जीव उवाच ।

तस्योपपन्नमवितुं जगदिच्छयात्तनानातनोर्भुवि लसच्चरणारविन्दम् ।

सोऽहं ब्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनोदशी गतिरदृश्यसतोऽनुरूपा १२

तस्येति । पूर्वधर्मवशात् अवतीर्णस्य हरेः पूर्वं भावक इति तमेव शरणं गच्छति । अद्यापि भक्तिमार्गेण न निविष्ट इति जगद्रक्षां भगवदवतारमाह—उपपन्नं स्वेनैव निर्मितं जगदवितुं स्वेच्छया आत्माः स्वीकृताः नाना तनवो येन । अत एव तादृशस्य लसच्चरणारविन्दं शरणं ब्रजामि । भक्त्यर्थमेवैषा शरणागत्यश्वरानिरूपणात् । युक्तमेव यद्गीताः रक्षकस्य चरणशरणं गच्छन्तीति । तत्रापि पूर्ववद्वाधश्चेत् व्यर्थे(?) शरणागतिरित्यत आह—अकुतोभयमिति । नन्वयमेव दुःखदाता 'सुखं दुःखम्' इत्यादिवाक्यात् । ततश्च मारकस्य शरणागमनमनुभिसमित्याशङ्क्याऽह—येनोदशी गतिरदृशि । यदि केवलमेतादृशी गतिं प्रयच्छेत् न तु ज्ञापयेत् तर्हि शरणं न गच्छेत् । यत्पुनर्ज्ञापयति, असत् एतादृशी गतिरिति । तेनैवं ज्ञायते सत्त्वे नैवं गतिर्भविष्यतीति ज्ञापयति । तत्र सत्त्वं सति भगवति प्रवेशादेव सदसतोर्भिभागः हेयत्वेन, ग्राह्यत्वेन च निर्द्धारितः । प्राकृतमसत् भगवान् सज्जति । यथा जीवस्य स्वरूपतः सतोऽपि असति प्रवेशे असत्त्वम् । तथा सति प्रवेशत्वमिति सत्यवेशार्थं भगवच्चरणागतिर्युक्तैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रकाशः।

+ तस्योपपन्नेत्यत्र । कारिकासु । जीवहीनत्वतश्चाऽपीति जीवहीनत्वतो नमनम्, चकारात् पूर्वंश्लोके विभागादपि नमनमित्यर्थः । सत्सङ्गादित्यादि । अतो महदनुमहस्तु नित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । हेयत्वेन ग्राह्यत्वेनेति । न तु मिथ्यात्वेन सत्यत्वेनेत्यर्थः । एतदेव प्रदर्शयन्ति—यथेत्यादिना ।

जीवब्रह्मणोः पूर्वोक्तसिद्ध्यर्थं रूपभेदमाह—

यस्त्वत्र घट इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायाम् ।

आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोधमातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥१३॥

+ यस्त्वत्रेति । अत्रैव शरीरे यः शकुन्त इव बद्धः प्रतिभासते स जीवः । तस्य बन्धे हेतुः—कर्मभिरावृतात्मेति । कर्मभिरपि सम्बन्धे हेतुः । भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायामिति । भूतानि देहः, इन्द्रिया-
प्यन्तःकरणं च । आत्मानं व्यामोहयितुमेतद्व्या माया जाता । अतस्तामवलम्ब्य आत्मत्वेनाधारत्वेन वा
य आस्ते, स बद्ध इव जीवः । यस्तु तथाविधां मायां नावलम्ब्याऽऽस्ते, स विशुद्धः । अनेनावेहरूपता
निरूपिता । इन्द्रियरूपताव्यावृत्त्यर्थमाह—यविकारमिति । सर्वे विकारा इन्द्रियजन्याः । अखण्डबो-
धमिति अन्तःकरणरूपताव्यावृत्त्यर्थम् । एवंभूतोऽपि सन् अस्मत्कृपया स्वस्य सत्त्वित्वप्रतिपादनार्थमा-
समन्तात् तप्यमाने हृदये अवसितं प्रसीतम्, अत्र एव नमामि । अतो भगवतो दोषामावो गुणाश्चो-
क्ताः । जीवस्य च दोषा उक्तास्तन्निवृत्त्यर्थं च नमनमिति निरूपितम् ॥ १३ ॥

ननु किञ्चमनेन ज्ञानेन हि माया निवर्तय्यते, ततः कर्मसम्बन्धमात्रावे देहसम्बन्धमात्रावः, ततो मुक्तो
भावय्यतीति मुक्त्यर्थं भगवन्नमनं नै कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—

यः पञ्चभूतरचिते रहितः शरीरे छन्नो यथेन्द्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहम् ।

तेनाविकृण्ठमहिमानमृषिं तमेनं बन्दे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसम् ॥१४॥

* यः पञ्चभूतरचित इति । अयं देहः पञ्चभूतै रचितः, तानि च भूतानि भगवन्नियमितानि भगवदधी-
नान्येव । ‘अजनि च यन्मयं तदविद्युच्य नियन्तु भवेत्’ इति वाक्यात् । तादृशे अन्याधीने शरीरे यो
रहितस्तत् । तादृश एव शरीरे यश्छन्नः, यथावदिन्द्रियगुणार्थचिदात्मकः सोऽहं बन्दे इति सम्बन्धः ।
शरीरस्याच्छादकत्वं तदैव भवति, यदि पूर्वं चिद्रूपोऽप्यन्यत्र सम्बद्धो भवति । यथा दर्पणगतः सूर्यः स्थाप्यते,
प्रतिमागतो वा बिम्बुः गन्पादिभिः पूज्यत इति । तदर्थं प्रथमतो देहसम्बन्धात्पूर्वमिन्द्रियादिसम्बन्धो निरू-
प्यते । यथेति दृष्टान्तेन वा शरीराच्छादनं स्थाप्यते । यथा अयं इन्द्रियाणि गुणाः अन्तःकरणरूपाः,
अर्थः आधिभौतिकः, त्रितये प्रकाशार्थं यश्चिद्रूपेण प्रविष्टः, स चतुष्टयात्मा भवति । आध्यात्मिकादिरूप-
क्षितये वेदनरूपश्च । यथा अहमिन्द्रियादिसम्बद्धस्तथाऽऽत्मसम्बद्धोऽपीत्यर्थः । अत एकस्मिन्नेव शरीरे विद्य-

प्रकाशः ।

+ यस्त्वत्रेत्यत्र । अत्र मूले यस्त्विति यत्पदेन, नमामीत्युत्तमपुरुषेण च । सोऽहमिति पदद्वयाक्षेपांघ
एवमास्ते सोऽहं नमामीति सम्बन्धो बोध्यः ।

* यः पञ्चभूतेत्यत्र । रहित इति, तत्र विद्यमानोऽपि निरभिमानत्वात् तत्सम्बन्धरहितः । नन्वेक-
स्मिन् उभयोर्विद्यमानत्वेऽपि कथमेकस्यैवाच्छाद्यत्वमित्यत उपपादयन्ति—शरीरस्येत्यादि । यथापदस्य
यथावदिति व्याख्यानं क्लिष्टमिवमत्वा व्याख्यानान्तरमाहुः—यथेतीत्यादि । आच्छादनस्यापनमकारमाहुः—
यथा अयमित्यादि । अत्रेन्द्रियाण्याध्यात्मिकानि, गुणा आधिदैविका ज्ञेयाः । तथा चैवं चतुष्टयरूपत्वेन सांसा

मानयोः एको रहितो भवति, एकश्च छत्रो भवति । तेन कारणेन अतिकुण्डमहिमानं जीवस्यालौकिको-
पकारकरणसमर्थम्, प्रप्तिमेनं पूर्वोपकारिणं पूर्वस्थितवाचकनिवृत्त्ये प्रवृत्तिपुरुषयोः परं नियन्तारम्, निराका-
रपक्षव्यावृत्त्यर्थं पुमांसम् । चन्द इति स्वस्य हीनतां निरूप्य पूर्वोक्तमेवानुवादेनोक्तम् ॥ १४ ॥

१. एवं शरणागतिर्नमनादिकं च भगवद्भक्तकूपयैव भवतीत्यर्पणशानेन स्पृष्ट्वा भक्तसङ्गमिष प्रार्थयितुं तद-
नुग्रहं स्तौति—

यन्माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन् सांसारिके पथि चरन्तदभिधमेण ।

नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनुग्रहमन्तरेण ॥ १५ ॥

यन्माययेति । स्वसामर्थ्ये गते शास्त्रतोऽप्यधिकिरित्ये अलौकिकद्वारा भगवद्भक्ता एव स भगवत्परं कर्तुं
शक्नुवन्तीति युक्तम् । अन्यथा स्वतः सामर्थ्ये एवं दुर्दशा न स्यात् । प्रतीकारो हि ज्ञानक्रिययोः सद्भावे संवति ।
तत्र ज्ञानाऽभायो नष्टस्मृतिरिति । श्रमप्रतिपादनात् क्रिया, शक्त्यभावाच्च । श्रमस्य नित्यमूर्तस्यर्थं यस्य
भगवतो मायया मोहने कारणमूतया उरूणि यानि गुणकर्मणि तैर्निरतं बन्धनं यत्र । एतादृशोऽस्मि-
न् सांसारिके मार्गे निरन्तरं चरन्ति मुक्तोऽपि निरन्तरं चरन् भ्रान्तो भवति, किमुत प्रद्वः । सोऽपि बन्ध-
कर्मकृतः स्वतोऽपि मेचयितुमशक्यः । कर्माप्यपि न प्रायश्चित्तादिना निवर्तयितुं शक्यानि, यतो भगवन्मा-
ययैव जायन्ते । गुणाश्च स्वभावभूताः, चिदं तत्परमेव कुर्वन्ति । अस्मिन्निति निरन्तरं परिदृश्यमानत्वेन
निवृत्तिर्दुर्घटा सूचिता । पथीति अनिवृत्तिः सूचिता । कया युक्त्येति लौकिक उपायो न सङ्गच्छत इति युक्तम् १५

नन्वेवं भक्तकूपयैव कथं भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—

ज्ञानं यदेतददात्कतमः स देवैकैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः ।

तं जीवकर्मपदवीमनुवर्त्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥ १६ ॥

* ज्ञानं यदेतदिति । यदेतदस्माकं जातं त्रैकालिकवस्तुविषयज्ञानं तद्भगवतैव दत्तम् । अन्यथा यो हृदये
स्थितो न भवति स कथं हृदये ज्ञानं दधौति । अयं च स्थिरचरेष्वनुवर्तितः, स्वांशो यस्य येनेति वा ।
अयं हि स्वांशो जीवमनुवर्तते । अन्तर्यामिरूपो वा अंशः सर्वत्र वर्तते इति, अपमेव ज्ञानमवेद्यात् (१) । ननु (?)
सर्वेन्द्रियादौ अधिष्ठातारो देवाः सन्ति, न ते ज्ञानं प्रयच्छन्ति । अयं च सर्वेषु वर्तते इति; तथापि सर्वमेव
दत्तवान् । अतोऽयं कतमो देवः अत्यन्तं कः परब्रह्मरूपः । अन्यदेवानां न कृत्यम् । कतम इत्यनेन वि-
शेषतो वक्तुमप्यशक्य इत्युक्तम् । अत एवेतादृशमुपकारिणं जीवानां कर्मपदवीं संसारमार्गमनुवर्त्तमाना

मकाशः ।

रिक्तया आच्छाद्यत्वमित्येकपद एव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्यर्थः । पूर्वोक्तमेवेति । नमनमेव ।

१. यन्माययेत्यत्र । तदनुग्रहमिति । महदनुग्रहम् ।

* ज्ञानं यदेतदित्यत्र । अन्यथेत्यस्य विवरणं यो हृदयेत्यादि । हृदयस्थितत्वं व्युत्पादयन्ति—अयं
चेत्यादि । अनुवर्तित इति । लक्षाकृत्य स्थापित । वर्तते इति, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादि श्रुतेस्तथेत्यर्थः
तस्य सर्वत्र सांभ्यात् पश्यान्वरमाहुः—अन्तरित्यादि । अनुपपत्तिं समादधते—तथापीत्यादि । तथाऽत्र कतम

वय सर्वे तापत्रयोपशमनाय भजेम । ये केचन जीवभावं प्राप्ता तेषां दास्य परमो धर्मः । देहभाव परित्यज्य
प्रभभावात्पूर्वं जीवभाव एव । प्रथमप्रवृत्त्यात्तापत्रयोपशमनायेत्युक्तम् । धनमिति बहुवचनं स्वसमानशी-
लानां सर्वेषां विशापनार्थम् । भजनेनैव भगवान् कृपयतीति ॥ १६ ॥

एव भजनमुक्त्वा विशापनमाह—

देहान्यदेहविवरे जठराग्निनासृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशरासदेहः ।

इच्छन्तितो विवसितु गणयन् स्वमासान्निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन् ! कदा नु

देहीति । अयं स्वलक्षणो देही । अन्यस्य मातृलक्षणस्य देहिनिरे उदरे जठराग्निना भृशं रासदेहं ,
असृग्विण्मूत्रपूर्णं पतितं त्रिविधं स्वमोक्षा । माता सृत्स्थानीया, अग्निर्देविकः । अतस्त्रिविधं स्वपीडितं
इतो विवसितुं निर्गन्तुमिच्छन् स्वमासान् गणयन् वर्तते पूर्वनिवृत्तान् । अग्निमासानां नियमाभावात् ।
हे भगवन् ! कदा या निर्वास्यते । हे भगवन् ! अत्र स्वमेव समर्थः । कृपणधीरिति धैर्याभाव उक्तः ।
अनन्तदुःस्मरेणात् गणनाकालेनाऽपि दुःखनिवृत्तिं मत्वा, भवतेत्यर्थात् । एव तत्र दुःखानुभवादन्वय
भगवं प्रार्थितम् ॥ १७ ॥

ननु कृतोपकारस्य ज्ञानदानलक्षणस्य प्रत्युपकारं चेत्कुर्यात्, तदाऽग्रे विवासनमपि कुर्यात् । प्रत्युपका-
राभावे कथं करिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—

येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश सङ्ग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन ।

स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनाञ्जलिमस्य कुर्यात् १८

येनेति । येन भवादृशेन, असौ मल्लक्षणः, दशमास्य दशभिर्मासैः परिच्छिन्नः, ईदृशीं गतिं
ज्ञानं सेष्यत् प्राहितः । ननु मात्कोऽन्यः कश्चिद्दर्माधिष्ठाता देवता, अहं त्वन्य इति किं मा प्रत्युच्यत
इत्याशङ्क्याऽऽह—भवादृशेनेति । स एव भवान्, भवत्सदृशो वा । किमेन विचारेण किन्तु स्वेनैव
कृतेन स तुष्यतु । यथा पद्मप्रभा गाभृदृत्य स्वयमेव तुष्यति, तथा स्वत एव भगवान् तुष्यतु, को नाम
तस्य प्रतिविधिं प्रत्युपकारं करिष्यति । त्वनिष्कृत्यर्थे चेत् किञ्चित्कुर्यादवाऽञ्जलिं कुर्यात्, न त्वतिरिक्त
कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु कं प्रत्येवमुच्यते(?)यत कोऽपि नाम्निष्कृत इत्याशङ्क्याऽऽह—

पश्यत्ययं धिपणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे ।

यत्सृष्टयास तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये वहिर्हृदि च चैत्यसिव प्रतीतम् ॥ १९ ॥

प्रकाशः

इति निर्धारक पदमित्यर्थः । शब्दमहिम्ना तु प्रश्नोऽपीत्याहुः—कृतप इत्यादि । ननु भवतु उपकारित्वम्, भज-
नस्य किं प्रयोजनमत आह—ये केचनेत्यादि । दास्य परमो धर्म इति । पूर्वं बन्धनमुक्तम्, तत्तत्कृष्टत्वात् ।
सत्यादेश्च स्वाधीनत्वाद् दास्यमेव तथेत्यतो भजनमेवाऽऽवश्यमित्यर्थः । प्रथमप्रवृत्त्यादिति । मुख्याधि-
कारस्येदानीमजातत्वादित्यर्थः ।

× पश्यतीति । यद्यपि भगवान् नाभिष्यक्तः, अथाप्ययं दमशरीरी शमदमादिसाधकदेहसहितः । स्वयं सप्तवधिरपि येन भगवता सृष्ट्या धिषणया बुद्ध्या स्वदेह एव स्वयमपरो नियामकत्वेनाऽन्यो भाति । स्वयं तु नियम्यत्वेन । अतस्तद्वृत्तज्ञानेनैव तं पश्ये । सोऽहं कृतोपकारः तमुपकारिणं भगवन्तमहं शरीरः अभिषेच्य पुरे शेते यः तमिति प्रतीतिरुक्ता । पुराणमिति नागन्तुकत्वम्, अतः परिचयोऽप्युक्तः । देहाद्विहः हृदि च प्रतीतम्, यथा चैत्यो जीवः तद्वदपि प्रतीतम्, सर्वभावेन सर्वत्र प्रतीतम्, यथा जीवप्रतीतौ न साधनाद्यपेक्षा तथा भगवानपि स्वतः स्फुरतीति तत्संस्कारकत्वेन नाऽन्यापेक्षा । ज्ञानं तु साधनमुक्तमेव । अतो दृष्टैव प्रार्थनादिकमिति न किञ्चिदूषणम् ॥ १९ ॥

एवं सर्वत्र भगवद्दर्शने 'अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्' इति भगवद्वाक्यात् किञ्चित्सुखं प्राप्य गर्भं एव गतव्यथः बहिर्बाधकं स्मृत्वा, अन्तरेव स्थितिं प्रार्थयति—

सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरन्धकूपम् ।

यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्यामतिर्यदनु(?) संसृतिचक्रमेतत् ॥ २० ॥

सोऽहमिति । अस्मिन् गर्भे बहुदुःखवासं यथा भवति तथा वसन्नपि, इतो बहिर्न निर्जिगमिषे; यतो बहिरन्धकूपम् । यद्यपीदमपि सर्वतो वेष्टकं कूपप्रायम्, तथाऽप्यत्र ज्ञानमस्ति । बहिर्नास्तीत्यन्धकूपत्वम् । नन्विदं ज्ञानं तत्राऽप्यनुवर्तित्वेति चेत् तत्राऽहं—यत्रोपयातमिति । गर्भाद्विनिर्गतं जीवं भगवतो माया अनुलङ्घ्या उपसर्पति । ततो मायामोहितस्य मिथ्यादेहादावहंमतिर्भवति । तदनु संसृतिचक्रं जन्म-मरणाद्याद्युचिश्च भवति । अतः पुनरत्रागन्तव्यम्; अतो निर्गतस्य न कश्चित्पुरुषार्थः । एतादिति परिदृश्यमानमावश्यकमित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वत्र स्थित्वा किं कर्तव्यं तदाह—

तस्मादहं विगतविक्रव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदाऽऽत्मनैव ।

भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरन्ध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः ॥ २१ ॥

तस्मादहमिति । अत्रैव स्थित्वा वैकृत्यं परित्यज्य, आत्मानं तमसः सकारात्सुहृदा आत्मनैव भगवत्तैव उद्धरिष्ये । सद्गते पतितमात्मानं स्वरूपे स्थापयिष्यामि । तत्र सत्सङ्गादिकं नाऽपेक्ष्यते; यतः परमोपकारी भगवानेव सर्वं संपादयति । ननु किमुद्धारणे अत्रैव स्थित्वा भगवानेव कथं न स्वतन्त्रो भवेदित्याशङ्क्याऽऽह—भूय इति । यथाऽनेकरन्ध्रं व्यसनं मे मा भविष्यत्; अत्र स्थित्वैव तथा भगवद्ब्रह्मानलक्षणं मुपायं करिष्यामि, यथा व्यसनं न भविष्यति । ज्ञाते तु व्यसने प्रतीकारः कठिनः । अत्रापि व्यसनं भविष्यतीति चेत्त्राऽहं—मे उपसादितविष्णुपादः । उपसादितौ विष्णुपादौ येन ॥ उपसादितविष्णुपादः तादृशस्य मे । तत्र तु मायामोहादुपसादनं भविष्यति नवेति सन्देहः । एवमध्यवसायान्तां स्तुतिरुक्ता, भगवत्प्रोत्पन्नस्य फलं चोक्तम् । यत्र कश्चित्स्थित्वा भगवच्चरणोपसादनं कर्षयामिति ॥ २१ ॥

प्रकारः ।

× पश्यतीत्यत्र । पश्यतीत्यनेनोक्तस्य दर्शनस्य प्रकारमाहुः—स्वयमपरो इत्यादि । कृतोपकार इत्यत्र पश्यतीति बहुमीहि । तस्मिन्स्कारकत्वेनेति । बुद्धिसंस्कारकत्वेन ।

एवं जविष्योर्ध्वगमनार्थं बीजसंस्कारमुक्त्वा, तादृशस्योर्ध्वगतिं वक्तुं जनेनमाह—

कौपिल उवाच ।

एवं कृतमतिर्गर्भो दशमास्यः स्तुवन्तृपिः ।

सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः ॥ २२ ॥

एवं कृतमतिरिति । दशमासपरिच्छिन्नो गर्भः स्तुवन् ऋषिभूत्वा निश्चयमतिर्जातः । मन्त्राऽदर्शित्वे भजने न स्यादिति । ‘कृतिर्भलिष्ठा’ इति पूर्वमुक्त्वा स्तुतिमारुतस्तादृशमपि प्रसूत्यै प्रसवार्थम्-वाचीनं क्षिपति । अधोमुखो भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

ततः किमत आह—

तेनाऽवसृष्टः सहसा कृत्वाऽवाक्शिर आतुरः ।

विनिष्कामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः ॥ २३ ॥

तेनाऽवसृष्ट इति । तेन वायुना, अवसृष्टः ततः प्रक्षितः कृच्छ्रेण विनिष्कामतीति सम्बन्धः । सह-सेति सावधानामावार्थम् । अवाक् शिरो मूत्वा, शिरः अवागधोमुखं कृत्वा वा प्रथमत आतुरो भवेत् ; व्यसनस्य प्राप्तत्वात् ; ततोऽतिकृच्छ्रेण निष्कामति । निष्कामणे हेतुः—निरुच्छ्वास इति । अन्तरुच्छ्वास-स्यानाऽभावात् हतस्मृतिरपि भवति । अन्यथा क्रियायाः प्राप्त्यर्थं न स्यात्, साधनशस्त्राणां च वैयर्थ्या-पत्तेः ॥ २३ ॥

निष्कामणानन्तरं कृत्यमाह—

पतितो भुवि विण्मूत्रे विष्टाभूरिव चेष्टते ।

रोरूपति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः ॥ २४ ॥

पतित इति । विष्टा स्वस्यैव, मूत्रं गर्भोदकम् । पश्चाद्भुवि पतितः ; प्रथमतो विष्टाभूरिव चेष्टते । क्रियाव्यतिरेकेण ज्ञानस्याऽप्रयोजकत्वज्ञानार्थं निन्दायचनम् । तत्र ज्ञानं आपकमेवेति प्रघटिवायुना तदु-पहत्यमाह—रोरूपतीति । गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः देहोऽहमिति बुद्ध्या रोरूपति रीदिति । शब्दमात्रं करोतीति रोरूपतीत्युक्तम् । यथा सर्वस्वे गते प्राणी शब्दं करोति ॥ २४ ॥

उत्पन्नस्य बाल्यदुःखमाह—

परच्छन्दं न विदुषा पुण्यमाणो जनेन सः ।

अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः ॥ २५ ॥

परच्छन्दमिति । बालकस्य इच्छामविदुषा जनेन पुण्यमाणो भवति, तन्नाञ्जमिप्रेत-क्षुपया रोदने औपयम्, व्यथायां ॥ अन्नमिति । प्रत्याख्यातुं निराश्रयपनीश्वरः = महद्दुःखमुक्तम् ॥ २५ ॥

पीडाक्षुदभावदशायामपि दुःखमाह—

शायितोऽशुचिपर्यङ्के जन्तुस्वेदजदृषिते ।

नेशः कण्डूयनेऽज्ञानामासनेोत्थानचेष्टने ॥ २६ ॥

शायित इति । अशुचिपर्यङ्के शायितो भवति । दशदिक्पर्यन्तं सूनीगृहस्थानां पदार्थानां शुद्धभावः । अनेन तस्य ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्ध उक्तः । जन्तवो मत्कुणादयः, स्वेदमा मशकाः, तैर्दृषितेति सुतरां सोपद्रव उक्तः । अपर्माद्यसनाद्य ज्ञानं नोत्पन्नमित्युक्तम् । व्यसनप्रतीकारे अशक्तिमाह—नेशु इति । अज्ञानां कण्डूयने असमर्थः ; आसने उत्थाने चेष्टने वा । किन्तु सर्वदा पतितस्तिष्ठतीत्यनिवृत्तौ हेतुः । अनेनाध्यात्मिकं दुःखमुक्तम् ॥ २६ ॥

भौतिकं दुःखमाह—

तुदन्त्यामस्त्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः ।

रुदन्तं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा ॥ २७ ॥

इत्येवं शैशवं भुक्त्वा दुःखं पौगण्डमेव च ।

अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्वमन्युः शुचार्पितः ॥ २८ ॥

तुदन्तीति । आमा अपका र्वक् यस्य । दंशाः स्थूलमशकाः, मत्कुणा लोहितवर्णाः खट्वाकीटाः । आदिशब्देनान्येऽपि वल्लकीटादयः । उभयोर्ज्ञानाभावमाह—रुदन्तमिति । विगतं ज्ञानं यस्य ; अतो रोदिति ; अन्यथा सहेत् । ततोऽप्यन्यं सजातीयं मत्वा दशन्तीत्याह—कृमयः कृमिकं यथेति । स्थूलः कृमिः कृमिकः । इति दुःखमतिवार्ये । एतंप्रकारकमेव शैशवं पञ्चवर्षपर्यन्तम् । नरकादागतो विषाधनयुक्ते कुले न भवतीत्यतिदरिद्राणां गृहे दुःखमेतादृशमेव । पौगण्डमपि तत्र दुःखम् । पञ्चमवर्षादूर्ध्वं नववर्षपर्यन्तं पौगण्डम् । सत्राऽप्येतज्जातीयमेव दुःखम् ; अतोऽनु सामिभूतस्य न ज्ञानमिति भावः । अत्रे ज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्र कामादयो बाधका भवन्तीत्याह—अलब्धाभीप्सित इति । न लब्धमभीप्सितं येन ; अभीप्सितमप्यज्ञानात् । अज्ञानादेव इद्वो मन्युर्वस्य । इद्वमन्युना वा शोकेन च अर्पितो भवति । कामक्रोधशोका उत्पन्नाः ज्ञानमुत्पादयितुं न प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

ततः पुष्टस्य सुतरां ज्ञाननाशहेतूनाह—

सह देहेन मानेन वर्धमानेन मन्युना ।

करोति विग्रहं कामी कामिष्वन्ताय चात्मनः ॥ २९ ॥

सह देहेनेति । यथा देहो वर्द्धते, तथा मानो मन्युश्च ; मन्युस्तु देहद्विगमिषु नापेक्षते । अभिमानस्यैव तदपेक्षेति पृथग्वचनम् । आत्मनः अन्ताय नाशाय कामिषु विग्रहं करोति । एकवस्तुविषये कामश्चेद्बहूनां तदा गलितैर्बहुभिरितरो हन्यते । तदा पूर्ववत् स्वतन्त्रमुकृताभावाज्जेषसिद्धिः ॥ २९ ॥

वाक्यज्ञानं दूरापास्तमिति वक्तुं प्रत्यक्षतोऽपि दृष्टे यत्र ज्ञानं न भवति तत्र किं धत्तव्यमन्यस्माद्भविष्यतीत्याह—भूतैरिति द्वाम्याम्—

भूतैः पञ्चभिरारब्धे देहे देहबुधोऽसकृत् ।

अहं ममेत्यसङ्गाहः करोति कुमतिर्मतिम् ॥ ३० ॥

आकाशादिपञ्चमहामूतैरारब्धे देहे देही देहाभिमानवान् पूर्वज्ञानरहितः असकृदहममेतिमतिं करोति; यतोऽयं कुमतिः । दृश्यत एव मूतादिजनितत्वं देहे । एवं प्रत्यक्षदृष्टेऽपि चेदबुधः । अबोधे हेतुः—देहाभिमानो, सर्वदा चांसनावशाद्भौतिकत्वे ज्ञातेऽप्यहं मयाऽभिमानो भवति । अयमभिमान स्वतो न निवर्तत इत्यसकृदित्युक्तम् । असदङ्गाह इति परबोधैवार्थम् । स्वतो युक्त्यनुसन्धानाऽभानाय कुमतिरिति ॥ ३० ॥

एवं देहे अहममेतिबुद्धौ स्थिरायां यद्वधति तदाह—

तदर्थं कुरुते कर्म यद्वद्धो याति संसृतिम् ।

योऽनुयाति ददत् क्लेशमविद्याकर्मबन्धनः ॥ ३१ ॥

तदर्थमिति । देहार्थं कर्म कुरुते । कर्मणा च बद्धो जन्ममरणरूपं संसारं याति । देहोऽपि तं न त्यजतीत्याह—योऽनुयातीति । यो देहः सर्वदा क्लेशं ददत्, अनु पश्चाद्याति । यत् आत्मना संबद्धं । प्रथमतोऽविद्या, ततः काम, ततः कर्माणि, तैर्बन्धनं यस्य । एव देहाभिमानेन नष्टो भवतीत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

एतदुपरि असत्सङ्गश्चेत्, तदा नष्ट एव जात इत्याह—

यद्यसङ्गिः पथि पुनः शिश्रोदरकृतोद्यमैः ।

आस्थितो रमते जन्तुस्तमो विशति पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

यद्यसङ्गिरिति । पुनः पथि पूर्वोक्त एव संसारमार्गे असङ्गि सह आस्थितः सन् रमते । तदा पूर्ववत् तमो विशति । अतो न तस्य किञ्चिद्वक्तव्यं व्याख्यातव्यम् । असङ्गिरिति पष्ठार्धे वा तृतीया । असतां लक्षणम्—शिश्रोदरार्थे कृतं उद्यमो वैरिति न भगवदर्थः । अनेन गृहस्थाः सर्व एवासन्त इत्युक्तम् । यद्यन्येऽप्येतदहंताः सुनरा असन् । अवर्जनीयतया यन्तिष्ठेत् यो वा न रत् नयोर्न नाश इत्युक्तम् । जन्तुरित्यप्यबुद्धिः, अतो रमणम् ॥ ३२ ॥

असता सङ्गत्य दोषमाह—

सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीर्हीर्यशः क्षमा ।

शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् ॥ ३३ ॥

सत्यमिति । पुरुषे द्वादशगुणा मोक्षे अन्तरङ्गाः, यैर्मोक्षो भवत्येव । ते भवन्तीति नान् गणयति-सत्यं यथार्थता, आयवाङ्मनोगता नश्यति । शौचमपि शुद्धत्वं तथा । दया परदुःखप्रहाणेच्छा । मौनं वृथावापनिवृत्तिः । बुद्धिर्भगवद्विषयिणी, सम्मार्गविषयिणी वा । श्रीर्धन, शोभा च । हीर्क्षजा । यशः कीर्तिः, क्षमा शान्तिः । शमो मनोनिग्रहः । दम इन्द्रियाणां । भगो माग्यमैश्वर्यादिभगवद्दर्शः । एते असता सङ्गमन्त्रिणैव गच्छन्ति ॥ ३३ ॥

। मोक्षप्रेप्सोः तत्सङ्गो न कर्तव्य इति वदन्, असता विशेषमाह—

तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मस्वसाधुषु ।

सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ॥ ३४ ॥

तेष्विति । यथा भगवत्सम्बन्धिनो भागवताः सन्तः पशुगण्युक्ता भवन्ति । एवं असन्तोऽप्यसन्मूलैर्देव्य-
रूपं पद्मोपयुक्तं प्राप्ता भवन्तीति पद्मोपा उच्यन्ते । तेषामन्तःकरणे कदापि न शान्तिः । अनेन सत्त्व-
गुणाभाव उक्तः । प्रायिकं रजोऽपि नास्तीत्याह—मूढेष्विति । शास्त्रार्थज्ञानरहिता मूढाः । खण्डित आत्मा
विपर्ययेषाम् । पूर्वोपरानुसन्धानाभावात् सण्डनम् । असाधुषु अनाचारेषु । एवं चतुष्टयमुक्त्वा निषेधमाह-
पुरुषार्थचतुष्टयबाधकत्वात्, श्लोच्येषु साधूनाम् । सत्यामपि प्रज्ञायां भगवदग्रहणात् । योषितां च ते
क्रीडामृगाः । पठेतानि लक्षणानि प्रत्येकमसत्त्वसाधकानीति चकारः ॥ ३४ ॥

तत्रापि ये स्त्रीसन्निहः, स्त्रियश्च मुख्यतया असच्छब्दवाच्या, इति तत्सङ्गाभावमाह—

न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ।

योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥ ३५ ॥

न तथाऽस्येति । अस्य पुरुषस्य मोक्षेप्सोः धनैरश्वैर्वादिभिर्यथा मोहो न भवेत्, यथा योषितां
सङ्गात् । पुंस इति प्रतियोगित्वम् । यथा वा तत्सङ्गिनां सङ्गात्, योषित्सङ्गापेक्षयाऽपि तेषां सङ्गो नाशकः ।
उपायपूर्वकं नाशजननात् ॥ ३५ ॥

तत्र स्त्रिया नाशकत्वं जातिस्त्वेनैव, न तु व्यभिचारादिदोषत्वेनेति वक्तुमाह—

प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः ।

रोहिन्नुतां सोऽन्वधावदक्षरूपी गतत्रपः ॥ ३६ ॥

प्रजापतिरिति । कथा पूर्वमुक्ता । स्वां दुहितरं वाचं तद्रूपेण धर्षितः गतविवेकः । तद्रूपपरित्यागेऽपि
न त्यक्तवानित्याह—रोहिन्नुतामिति । तदर्थमात्मानमपि नाशितवानित्याह—दक्षरूपीति । रोहिदक्षौ सजा-
तीयस्त्रीपुरुषवाचकौ । गतत्रप इति मरीच्यादिषु पश्यत्स्वपि नमः स्फुटावयवश्च ॥ ३६ ॥

अतः स्वरूपतः कश्चित्सङ्गे जातेऽपि दोषरहितो भविष्यतीति नाशङ्कनीयमित्याह—

तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु को न्वखण्डितधीः पुमान् ।

ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ॥ ३७ ॥

तत्सृष्टेति । तेन ऋक्षणा सृष्टा मरीच्यादयः, तत्सृष्टाः कश्यपादयः, तत्सृष्टे सर्वमेव जगत् । को-
न्विति वितर्के । न खण्डिता धीर्यस्य । तादृशः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । एकोऽस्ति नारायणस्तथाभूतः
स इत्येकादशे बध्यते । न केवलं सा नाशयति, किन्तु तस्यामाविष्टा आधिदैविकी भगवन्माया, सा यो-
षिन्मयी । सर्वधनादिरूपाऽपि योषिजघाना । यद्यपि मार्कण्डेयोऽपि तथोक्तः, तथापि कल्पान्तरे सोऽ-
न्यथा भविष्यतीति नारायण एवोक्तः ॥ ३७ ॥

स्त्रीणां मायात्वमुपपादयति—

वलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् ।

या करोति पदाक्रान्तान् भ्रुविजृम्भेण केवलम् ॥ ३८ ॥

बलमिति । मे मायाया बलं पश्य । यद्यपि सर्वरूपैव माया बलिष्ठा, तथापि स्त्रीमयी अतिबलिष्ठा ।

तस्या बलमाह—या करोतीति । दिग्बयिनोऽपि स्त्रीजिता इति ॥ ३८ ॥

सामान्यतः तस्याः सङ्गं दूषयित्वा योगे सुतरां बाधकत्वगाह—

सङ्गं न कुर्यात्प्रमदासु जातु योगस्य पारं परमारुरुक्षुः ।

मत्सेवया प्रतिलब्धात्मभावो वदन्ति यां निरयद्वारमस्य ॥३९॥

* सङ्गं न कुर्यादिति । प्रमदास्त्विति योगेन सुरूपास्तरुण्यो निषिद्धाः । जात्विति कदाचिदपि । योगस्य पर परमारुरुक्षुः । सङ्गत्यागे सामर्थ्यमाह—मत्सेवयेति । प्रतिलब्ध आत्मभावो भगवद्भावो येन । अन्यथा सा मोहयेदेव । योगो हि स्वात्मयोजकः । एतमेवात्मानं संस्कारविशेषैः भगद्भावपर्यन्तं नयति । तस्य रेत एव स्थानम् । तदसति प्रविष्टं नरकं प्रापयतीत्यस्य योगस्य यां योषितं निरयद्वारं प्राहुः । अनेन स्वत उद्यमो निवारित इति बुद्धम् ॥ ३९ ॥

शालान्तरानुरोधेन स्वत आगतायानवाधामाशङ्क्याऽऽह—

योपयाति शनैर्माया योपिदेवाविनिर्मिता ।

तामीक्षेताऽऽत्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृत्तम् ॥ ४० ॥

योपयातीति । शनैः शनैरिति हृदयं प्रविशन्ती सा योपिन्मायैव । एतद्व्याशेदार्थमेव देवेन निर्मिता । तस्या व्यामोहकत्वे सिद्धे स्वस्यासुरस्त्वमपि सिद्धम् । अतः संसारोऽन्धतमश्च । अतस्तामात्मनो मृत्युमिक्षितम् । आपाततस्तथाजानामावे हेतुः—तृणैः कूपमिवावृत्तमिति । हस्तिबन्धनार्थं तथा क्रियते ॥ ४० ॥

नचैतदन्यस्त्रीपरं मन्तव्यमित्याह—

यां मन्यते पतिर्भोहान्मन्मायामृपभायतीम् ।

स्त्रीत्वं स्त्रीसङ्गतः प्राप्तो वित्तापत्यगृहप्रदम् ॥ ४१ ॥

यां मन्यत इति । यां मन्मायां पतिर्भोर्यात्वेन मन्यते । भार्या पुनर्ऋषभायती पतित्वेन भासमानाम् । एवमुभयोरन्योन्यं माया । पतिमिति पाठे स्त्रिया एष उपदेशः । ननु स्त्रिया मुक्तिर्नास्तीति किमुपदेशेनेत्यत आह—स्त्रीत्वं स्त्रीसङ्गतः प्राप्त इति । न हि स निसर्गतः स्त्रीरूपः, किन्तु स्त्रीसङ्गतः स्त्रीत्वं प्राप्तः, तस्य पतिर्माया । वित्तापत्यगृहप्रदमिति पत्युर्विशेषणं संसारजननाय ॥ ४१ ॥

पूर्वसंस्कारवशादात्मज्ञाने वृष्टे पातिव्रत्य स्वधर्म इति तत्पारित्यागे दोषो भविष्यति नवेति शङ्का न कर्तव्या, किन्तु तं पतिमात्मनो मृत्युमेव जानीयादित्याह—

तमात्मनो विजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम् ।

दैवोपसादितं मृत्युं मृगयोगार्थनं यथा ॥ ४२ ॥

प्रकाशः।

* सङ्गं नैत्यत्र । तस्य रेत एव स्थानमिति । मनसोऽन्नमयत्वेन श्रुतिसिद्धत्वाद्देतसो मनोरूपतया चित्ताभेदाच्चित्तवृत्तिनिरोधरूपस्य योगस्य रेत एव स्थानमित्यर्थः । बुद्धमिति । शास्त्रेण बुद्धम् ।

तमात्मन इति । पतिरप्य गृह च । एतदात्मक मृत्युं त प्रसिद्धं विजानीयात् । पूर्वमेव प्रारब्धकामादेव जातम् । अधुनाप्येवभावे सर्वथा नाश इति पुन पुन प्रवृत्तत्वात् देवोपसादितं मृत्युं जानीयात् । न-बन्धुभावेन तदनुत्तरिवाक्यैश्चानन्दजनक वमनुभूयते, तथा सति कथं मृत्युत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—मृगयोर्गायनं यथेति । यद्यपि मृगयुर्ग्याय मृगान् युनक्तीति धृत्वा मृगान् क्रीडति । आरण्यापेक्षया ग्राभ्यानुत्तमान् भक्ष्यान् प्रयच्छति, गीतं च श्रवणसुखं करोति, तथापि बन्धकः । पारतन्त्र्यं च महदु रोहेतु । अत एहिकं सुखं पारलौकिकं च सुखं तत्प्रसङ्गजनित बन्धहेतुत्वादुपेक्ष्यमेवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एव सन्नदोष सर्वं निरूप्य देहदोषं निरूपयति—देहेनेति चतुर्भिः —

देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् ।

भुञ्जान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ॥ ४३ ॥

नित्यास्मात् संसृतिं पुंसस्तथापि वशगो ह्ययम् । दोषार्थमेव तच्चापि नै द्वार्यां साधनं क्वचित् ॥ १ ॥ आदौ देहकृत एवाम्य ससार इत्याह—जीवस्थानं प्राप्तेन देहेन लोकाल्लोकान्तरमनुव्रजन् कर्मफलमुञ्जान एवाविरतं कर्माणि करोति । दोषत्रयं देहस्य निरूपितम्, निरन्तरं परिभ्रमणेन नैकत्र स्थितिः, कर्मफलभोगः, कर्मकरणं चेति । अन्ते कर्मनिरूपणात् पुनरावृत्तिरप्युक्ता ॥ ४३ ॥

दोषार्थं चाऽयं वक्ष्ये जात इत्याह —

जीवस्य ह्यनुगो देहो भूतेन्द्रियमनोमयः ।

तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु संभवः ॥ ४४ ॥

* जीवस्येति । भूतेन्द्रियमनोमय आधिभौतिकादिरूपं चैतन्यं यतिरेकेण न समर्थो भवतीति विद्रूपस्य जीवस्यानुगो भवति । युक्तश्चायमर्थः । अचेतनो हि चेतनमपेक्षत इति । तथाचे दोषमाह—तन्निरोध इति । जन्ममरणे दोषः, तत्र मरणस्य स्वरूपमाह—तन्निरोधोऽस्य मरणमिति । अस्य जीवस्य तन्निरोधो देहनिरोधो मरणम् । नितरां रोधः सजातीयप्रवाहानुत्पादनम् । सूक्ष्मैस्तदवयवैर्धै(?)मान्तरसहकृतैः पञ्चासतः

प्रकाशः ।

* जीवस्येत्यत्र । सजातीयप्रवाहानुत्पादनम् । सजातीयप्रवाहोत्पत्त्यभावात् । स चाऽपक्षयेऽपि वर्धते इति तद्वारणाय प्रतियोगिस्वरूपं लक्षयन्ति—सूक्ष्मैरित्यादि । अत्रैतद्बोध्यम् । पदसु भावविकारेष्वस्ति विपरिणामयोर्न विरोधित्वम्, तद्व्यवहाराभावेऽपि रूपान्तरणं तस्यैव सत्त्वात् । वृद्ध्यपक्षययोस्तु प्रवाहमिति होम्यानुलोम्याभ्यां विरोधित्वम् । एवमुत्पत्तिमरणयोरपि । तत्र नित्यदा क्षणभूतानामिति वाक्याद् का लिकोत्पत्तिः सर्वदा भवतीति सन्ततिप्रवाहरूपा । साऽत्र पश्चात् सन्तत्यन्तरोत्पादनमित्यनेनोच्यते । तत्र प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय—सूक्ष्मैरिति । अङ्गरागोपदेहपुत्रादिव्यावृत्त्यर्थम्—तदवयवैरिति । ‘त विष्णुकर्मणी समन्वारभेते, पूर्वप्रज्ञा च’ इति सहकार्यन्तरबोधनाय—कर्मोन्तरसहकृतैरिति । तथा चैतादृशोत्पत्तिविरामो मरणमित्यर्थः । नन्वियमुत्पत्तिं प्रवृत्तेऽप्युक्ता, देहस्य भूतेन्द्रियमनोमयत्वेन अत्र कथनात् । उक्तोत्पत्तेस्तु भूतभावनिमित्तत्वेनेन्द्रियादिष्वभावात् । न च नैयायिकादिवदिन्द्रियाणामाशुतरविनाशित्वात् क्षणवधनम् । सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । तन्मते मनसो नित्यत्वेनाऽपि प्रवृत्तानुपयोगाच्चेत्यत आहु—

त्यन्तरोत्पादनम् । इन्द्रियमनसामपि विशिष्टानां भिन्नत्वादन्यत्वमेव । तस्मिन्निरुद्धे तदभिमानात् मृद्-
प्राणत्याग इति धातोर्येन प्रयत्नेन घृतः प्राणः स प्रयत्नः शरीरादिसाध्यो भवतीति तेषु निरुद्धेषु प्रय-
त्नोऽपि गच्छतीति योगस्तथा निरुक्तः । कालकर्मस्वभावानां तत्तद्देवाधिष्ठितानां नियामकत्वादपमृत्युप्रभृ-
तीनां व्यवस्था । उत्पत्तेः स्वरूपमाह—आविर्भावस्तु सम्भव इति । यो देहस्याविर्भावः स एव जीवस्य
सम्भव उत्पत्तिरित्यर्थः । सर्वत्र हि भगवत्स्वरूपे सर्वे पदार्थाः सन्तीति पूर्वमुक्तम् । यत्र यावद्वरे पदार्थानां
विर्भावयति, तावदाविर्भवन्ति । यत्र पुनः कारणेषु निविष्टो देहमाविर्भावयति तत्राविर्भवतीति तथोक्तम् ४४
ननु देहोत्पत्तिप्रत्ययाभ्यां जीवस्य तथात्वं कथमिति चेत्तत्राऽऽह—

**द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षायोग्यता यदा ।
तत्पञ्चत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ॥ ४५ ॥**

× द्रव्योपलब्धिस्थानस्येति । द्रव्याणां रूपादीनामुपलब्धेर्ज्ञानस्य यत्स्थानं गोलकरूपम्, तस्य यदा
द्रव्येक्षायोग्यता द्रव्येक्षायामयोग्यता काचकामलादिभिर्भवति, तदैव चक्षुषोऽप्ययोग्यता भवति, तदैव द्रष्टुमिति ।
गोलके आच्छन्ने प्रमाणप्रमात्रोरप्ययोग्यता । तदाह—द्रष्टृत्वायोग्यतानयोरिति । दर्शनकरणत्वं कर्तृत्वं च ।

प्रकाशः ।

इन्द्रियेत्यादि । विशिष्टानामिति । भूतविशिष्टानाम् । ‘अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वाक्’ इति श्रुतौ विकारार्थकप्रत्ययेनात्मादिकृतपोषणस्याऽभिप्रेतत्वात्मानोवाचोऽस्त्यसिद्धे तत्सम्भवे तत्समान-
त्वादितरेष्वपि तन्मात्रमिति न्यायादिन्द्रियेष्वपि ब्रह्मोत्पत्तेः सम्भवदुक्तिकत्वात्तत्पोषकभूतांशविशिष्टा-
नां तेषां केवलतदपेक्षया बलिक्षणत्वादन्यत्वमेवेति । अन्यत्वं चाऽत्राविर्भावोक्तिकत्वरूपम् । एवं सत्येव
‘सदिव मनस्त्रिष्टुष्वपि विभात्यसदा मनुजात्’ इति वाक्यं च सङ्गच्छते, नाऽन्यथा; एकस्य स्वतो द्वै-
प्यासम्भवात् । तथा चैवमिन्द्रियमनसोरुत्पत्तिसम्भवात् न प्रकृतानुपबोधिनीत्यर्थः । एवं प्राप्तिक्रियुपपाद्य
प्रस्तुतमाहुः—तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्निति । देहे । तदभिमानादित्यस्य येनेत्यादिताऽन्वयः । योग-
स्तथा निरुक्त इति ‘मृद् प्राणत्यागो’ इति धात्वर्थविवरकप्राणत्यागशब्दनिष्ठो, योगो जीवस्येति
श्लोकीयपादत्रयेणैवं निरुक्त इत्यर्थः । तथा च, यद्यपि शब्दान्तेरे देहप्राणवियोगो मरणपदेनोच्यते, तथा-
पि सूक्ष्मेक्षिकायां प्राणधारणप्रयत्नाभाव एव मरणपदार्थः । अत एव ‘मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः’ इत्यु-
क्तम् । एवं चैतस्य लिङ्गधर्मत्वम् । स्थूलविचारे तु देहधर्मत्वमिति । ननु अपमृत्युप्रभृतिषु सजातीयप्र-
वाहविरामस्याऽऽदर्शनान्मरणमव्यापकमित्यत आहुः—कालेत्यादि । तत्तद्देवाधिष्ठितानामिति । कालाद्य-
धिष्ठातृदेवाधिष्ठितानाम् । तथा च, कालस्य बलिष्ठत्वे तद्देवेन स्वभावकर्मणोः, स्वभावस्य बलिष्ठत्वे
तद्देवेन कालकर्मणोः, कर्मबलिष्ठत्वे तद्देवेन कालस्वभावयोर्नियमेन तदुपपत्तिरिति तत्रोऽपि दोष इत्यर्थः ।
एवं च वैद्यकोक्तं सर्वेषां निदोषादेव मरणमित्यपि युज्यते, निवामकमन्तरेण दोषाणामाकस्मिककोपासम्भ-
वादिति । ननु पूर्वोपपत्तिप्रयत्नेन देहस्य पूर्वमसत्तः सत्त्वेन प्रतीयते, तत्कथं देहस्याऽऽविर्भाव उच्य-
त इत्याशङ्क्यामुपपादयन्ति—सर्वत्रेत्यादि । तथा च, नाऽसत्तः सत्तोलेश इत्यर्थः ।

× द्रव्योपलब्धीत्यत्र । दर्शनकरणत्वं कर्तृत्वं चेति । योग्यतारूप उत्पत्तिशेषः । तत्राऽयोग्यताऽत्र
मरणमिति देहोत्पत्तिलयकृत्याभ्यां जीवस्योत्पत्तिमरणे इत्येकश्लोकपाठोऽर्थ इत्यर्थः । श्लोकद्वयपाठे प्रथमश्लोक-
करणकर्त्रोर्योग्यताव्योम्यत्वे एव प्रतिपाद्ये, द्वितीयश्लोके तुभयाधिष्ठानदेहस्य स्वभावनिवृत्त्या मरणसाध-
नम्, स्वाभाविककार्यकरणेनोत्पत्तिसाधनम्, जीवस्य तु तदभिमानादुपपत्तिरिति ।

अनयोः करणकर्त्रोरयोग्यतेत्येकश्लोकपाठेऽर्थः । श्लोकद्वयपाठे तु द्रव्योपलब्धिस्थानस्य सर्वद्रव्यव्यवहारसाधकस्य देहस्य यदा द्रव्येक्षयां सर्वद्रव्यव्यवहारे अयोग्यता तत्पञ्चत्वं मरणमित्यर्थः । यस्य यः स्वभावः स चेत्सर्वात्मना निवृत्तः, तदा कारणे लीन इति ज्ञातव्यम् । तथा पञ्चभूतस्य आविर्भूतो देहः स्वकार्यं चेन्न करोति, तदा कारणत्वात् पञ्चत्वमेव । जीवस्य तु तथात्वमहंमानात् । द्रव्यदर्शनं द्रव्याणामुपलम्भः श्वासादिकार्यकरणसामर्थ्यम्; सैवं देहस्योत्पत्तिः । मध्ये प्रविश्याभिमानाज्जीवस्य च ॥ ४५ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—

यथाक्षणोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा ।

तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यतानयोः ॥ ४६ ॥

यथाक्षणोरिति । अक्षुण्णोऽक्षयोः द्रव्यावयवस्य रूपादेः यदैव दर्शनायोग्यता, काचकामलादिभिस्तदैव चक्षुष इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४६ ॥

एवं सर्वेषां बाधकत्वे किं कर्तव्यमिति चिन्तां परिहरन् शास्त्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति द्वयेन त्याज्य-कर्तव्यभेदेन । तत्र प्रथमं त्याज्यमाह—

तस्मान्न कार्यः संत्रासो न कार्पण्यं न संभ्रमः ।

बुद्धा जीवगतिं धीरो मुक्तसङ्गश्चरेदिह ॥ ४७ ॥

+ तस्मादिति । त्रयं त्यक्तव्यम्, भयं, दैन्यं, संभ्रमश्च । उत्तालता संभ्रमः । देहादीनां पूर्वमेव सिद्धत्वात्तत्कार्यबाधनमपि पूर्वमेवानुवर्तत इत्यङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषायेति न्यायेन भयं त्यक्तव्यम् । एते दुष्टास्त्याज्या एवेति, एतन्निर्वाहार्थं कार्पण्यमपि त्यक्तव्यम् । एतद्बाधकानामस्मन्मित्रत्वात् स्वस्य कर्तव्याभावात् का उत्तालता । जीवस्य गतिरुक्तैव, अतो जीवगतिं बुद्धा देहगतिदोषातिक्रमं सोऽहं, धीरो भूत्वा, बाधकं सङ्गं त्यक्त्वा चरेन्नैकत्र तिष्ठदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं बहिः स्थितिरुक्ता । अन्तःस्थितिमाह—

सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया ।

मायाविरचिते लोके चरेन्न्यस्य कलेवरम् ॥ ४८ ॥

सम्यगिति । सम्यगात्मदर्शनं यस्याम् । तस्या बुद्धेर्योगो वैराग्यं चात्रम् । तथा स्वात्मानं स्थिरीकृत्य मायाया विशेषेण रचिते लोके कलेवरं न्यस्य लोकानुसारिणं कृत्वा स्वयं चरेदुदासीनो भवेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति श्रीभागवतमुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां

तृतीयस्कन्धे एकत्रिंशाध्यायविवरणम् ।

प्रकाशः ।

+ तस्मादित्यत्र । बाधनमिति, जीवध्वेयःप्रतिबन्धः । उक्तचेति । त्रितयाभिमानत्यागेन स्वरूपावस्थानरूपा पूर्वमुक्तैवेत्यर्थः ।

एवं चाऽस्मिन्प्रध्याये चान्यादितारण्यान्तास्ववस्थामु कालकृतः काम उक्तः, गर्भमारभ्य भौतिकेन्द्रियोत्पत्तिश्चोत्पत्तिनि(?)भवाद्वयसम्बन्धयोर्बोध्यः ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धमुबोधिनीप्रकाशे एकत्रिंशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

+ कालस्य बाधकत्वे हि निषिद्धात् फलमीरितम् ।
 निषिद्धरूपता चेत्ता पुण्यस्य फलमीर्यते ॥ १ ॥
 त्रिनिधस्यापि धर्मस्य द्वात्रिंशे फलमुच्यते ।
 ज्ञानं मुख्यं फल तस्य ससाधनमिहोच्यते ॥ २ ॥
 अधोगतिर्मव्यगति पूर्वमत्र निरूपिता ।
 उत्तमा मोक्षपर्यन्तं यथा स्यात्तादिहोच्यते ॥ ३ ॥

तत्र प्रथम तानसधर्मं सफलमाह चतुर्भिः —

कपिल उवाच ।

अथ यो गृहमेधीयान्धर्मानिवावसन्गृहे ।

काममर्थं च धर्मान्स्वान्दोषि भूयः पिपति तान् ॥ १ ॥

अथेति । पुरुषार्थत्रयं तस्य तदर्थं साधनं परम् । फलं च तादृशं तस्य तस्य नाशश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥
 प्रथम स्वरूपमाह—अथेति । ऊर्ध्वगतिरग्राह्यं प्रक्रमः । यो गृहमेधीयानेव धर्मानावरति, आश्रमधर्मा
 अपि गृहस्थानुगुणा इति गृहमेधीयानेवेत्युक्तम् । धर्मानि वेति निषिद्धव्यावृत्ति । आश्रमस्त्वुभयत्र
 सम्बन्धः । धर्माणां गृहे तिष्ठति । सुतरा काम्यकर्मपर इत्याह—धर्ममर्थं च कामं च । धर्मे बहुवचनम्,
 पञ्चाशिरूपणं च, तस्य मोक्षोपयोगप्रतिज्ञापयितुम् । यथाऽजं भुक्त्वा कृष्याद्यन्नमुत्पादयति । धनेन धर्मं व-
 र्द्धयति । धर्मेणापमृत्युं दूरीकृत्य पुनर्धर्मं वर्द्धयतीति तथा तं पिपतिं पूरयति ॥ १ ॥

एव धर्माधिक्यमपरोऽपि तद्विषयत्वेन भगवत्पक्षेऽपि न काचिच्छिन्ता, भगवत् एव मोक्षपर्यवसा-
 नात् । अतस्तादृशोऽपि भगवद्भैरवमुख्येनैव सर्वं करोतीत्याह—

स चापि भगवद्धर्मात् काममूढः पराङ्मुखः ।

यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धयान्वितः ॥ २ ॥

तच्छ्रद्धया क्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ।

गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥ ३ ॥

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

+ अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः विवरिषव एककार्यत्वरूपा प्रसङ्गरूपा च सङ्गतिं बोधयितुं पूर्वस्यार्थं बोधयन्तो
 ऽत्यर्थमाहुः—कालस्येत्यादित्रिभिः । अत्र त्रिनिधस्येति कथनाद्धीनमध्ययोर्वैराग्यजनकत्वादेव कार्य-
 त्वम्, तृतीयस्य तु मुख्यमुक्तिवत्प्रसङ्ग इति बोध्यम् । ज्ञानामित्यादिना बुद्धिमोक्षश्च स्फुटीक्रियत
 इति शुक्रमित्रयोक्तयोरप्यवर स्मर्यते इति बोध्यम् ।

स चापीति । भगवान् क्लृप्तं कुरीकरोतीति कामरक्षार्थं भगवत्परित्यागः, कामेन विवेकाभावो वा । भगवद्भर्मेण भगवानेव सेव्यो न त्वन्यः । तद्वैमुख्यान् नानाविधैः ऋतुभिर्देवान् पितृंश्च यजते । सर्वत्रा-
मिहोत्रादिकर्मसु देवेषु पितृषु च तृप्तिर्भवतीति तदर्थं सः कर्माणि करोति सराजस इति । वस्तुतो देवा-
दिश्रद्धया क्रान्तमतिः पितृदेवसन्तर्पणमेव वृत्तं यस्य तादृशस्तैः स्रापितं फलं प्राप्नोतीत्याह—गत्वेति ।
चान्द्रमसं लोकं गत्वा पञ्चाग्निविधया पुनरिहैवेत्यति । सोमपा इति न सोमव्यतिरिक्त्यागैरिदं फलं सिध्य-
तीत्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य फलस्य परिमितकालत्वमाह—

यदैवाहीन्द्रशस्यायां शेतेऽनन्तासनो हरिः ।

तदा लोकाः क्षयं यान्ति त एते गृहमेधिनाम् ॥ ४ ॥

+ यदैवेति । यदैव भगवान् शेते, तदैव तेषां लोकाः क्षयं यान्ति । तच्छयनं वर्षास्वपि भवतीति तद्यावृत्त्य-
र्थमाह—अहीन्द्रशस्यायामिति । शेषशायी तदैव शेते । संवत्सरान्तेऽपि तादृशः प्रलयो भवतीति तद्या-
वृत्त्यर्थमाह—अनन्तासत्त इति । हरिरिति भगवच्छयनं सर्वसुखार्थम् । तदा गृहमेधिनां लोकाः क्षयं या-
न्ति । तेषामेव लोकानां क्षयो न तु त्रिलोक्याः ॥ ४ ॥

अथ सात्त्विकानां लिङ्गकामानां धर्म सफलमाह—

ये स्वधर्मं न दुहन्ति धीराः कामार्थहेतवै ।

निःसङ्गा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धमेधसः ॥ ५ ॥

ये-स्वधर्ममिति । फलार्थं धर्मं कृत्वा देहादिकं प्रसाद्य तेन पुनर्न धर्मं कुर्वन्ति सोऽदोहः । अपेक्षि-
ताकरणे हेतुः—धीरा इति । धर्मार्थं तु धर्मं दुहन्येव, अतस्तद्यावृत्त्यर्थमाह—कामार्थहेतव इति । काम-
अर्थश्च हेतुः धर्मदेहि तादृशं धर्मदेहं न कुर्वन्ति । तेषां निवृत्तिधर्मोऽधिकारमाह—निःसङ्गा इति । बहिः-
सङ्गपरित्यागः, तत्सङ्गेन च यानि कर्माणि क्रियन्ते तेषामपि परित्यागः । अन्यथा सापेक्षत्वादन्यतरप-
रित्यागो न सम्भवति । प्रशान्ताश्चेति इन्द्रियविक्षेपाभावः, रजोगुणाभाव उक्तः । विवेकवती शुद्धा मेधा
येषाम् । एवं साधनचतुष्टयमुक्तम्, वैराग्यम्, संन्यासः, योगः, साङ्ख्यचचेति ॥ ५ ॥

तदनन्तरधर्माभावे पातित्यं स्यादिति तद्धर्मनिरूपणपूर्वकं दोषत्रयाभावमाह—

निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा तिरहङ्कृताः ।

स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ ६ ॥

सूर्यद्वारेण ते यास्ति पुरुषं विश्वतोमुखम् ।

परावरेण प्रकृतिमस्योत्पत्त्यन्तभावनम् ॥ ७ ॥

द्विपरार्धावसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु तै ।

प्रकाशः ।

+ यदैवेत्यत्र । संवत्सरान्त इति वैराग्यप्रयुक्ताः ।

१ तेषादिषट्पद्याः क.

तावदध्यासते लोकं परस्य पराचिन्तकाः ॥ ८ ॥

१० निवृत्तीति । निवृत्तिधर्मा वैराग्योपाधयः, भगवद्धर्मा ; चतुर्थीश्रमधर्माश्च । तत्र निरता इति तद्धर्मैरेव नित्य-
सिद्धिः । अहंममेतिदोषद्वयाभावमाह—निर्ममा निरदङ्गता इति । अन्तःकरणाशुद्धिश्च महान् दोष इति
साधनपूर्वकं तदभावमाह—स्वधर्मारुखेनेति । स्वधर्माः दास्यरूपाः, निवृत्तिधर्मास्तुक्ता एव । अत एव
स्वधर्म इत्याख्या यस्य । तादृशेन सत्त्वेन गुणेन परितः शुद्धेन चेतसा । एवं ज्ञानकर्मणोः फलम्—सूर्य-
द्वारेणेति । पुरुषं प्रकृतेः परम् । ब्रह्माण्डात्मकं व्यावर्त्तयति—विश्वतोमुखमिति । सर्वतोमुखः साकारात्मा ।
ततोऽपि पुरुषोत्तमं यान्तीति तमेव पुरुषोत्तमं विशिनाष्टि—परे कालदयः अग्रे ब्रह्मादयः, तेषां नियन्ता
सर्वस्यापि समवायी । अस्योत्पत्त्यादिनिमित्तं च । साकारं च नियन्तारं समवायिनिमित्तकम् । तेषां कालनि-
यममाह—द्विपराद्धावसान इति । शुशब्दः कल्पान्तरव्यावृत्त्यर्थः । ते तावत् परस्य ब्रह्मणो लोकमध्यासते ।
यतस्ते परचिन्तकाः, पुरुषोत्तमत्वेन चिन्तयन्ति; परस्य भगवतो वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भगवद्भक्तानामेव तादृशधर्मयुक्तानां पुरुषोत्तमप्राप्तिः; नान्येषामिति वक्तुमन्येषां प्रकृतावेव लयमाह—
क्षमाभ्योऽनलेति द्वाभ्याम्—

क्षमाभ्योऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ—

भूतादिभिः परिकृतं प्रतिसञ्जिहीर्षुः ।

अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा

कालं पराख्यमनुभूय पुनः स्वयम्भूः ॥ ९ ॥

* केचित्तु परस्य ब्रह्मणः परत्वेन भगवत्त्वेन चिन्तका इति पूर्वफलमपि हिरण्यगर्भोपासकानामेवेत्याहुः—
तद्भिलप्रक्रमे निमित्ताभावात् चिन्त्यम् । त्रैविध्यमस्यैव वक्तव्यत्वाच्च । क्षमाभ्योऽनलानिलवियन्ति पञ्च
भूतानि, मनश्च इन्द्रियाणि, अर्था विषयाः, भूतादिरहङ्कारस्तैः परितः कृतम्, वृतं वा ब्रह्माण्डम्, सर्वमेव
प्रतिसञ्जिहीर्षुः प्रतिकूलेन संहर्तुमिच्छुः । यदा भगवानेवं भवति तदा स्वयम्भूर्ब्रह्मा प्रकृतिं
विशति । यर्हि गुणत्रयात्मा न तु भगवद्भक्तः । तस्य ब्रह्मत्वे फलम्—पराख्यं कालमनुभूयेति । पराब्देन
ब्रह्मणः यतवर्षमायुः, न ॥ मुक्त्यर्थं ब्रह्मा जात इति । पुनरिति पूर्वमपि स एवंविध एव ॥ ९ ॥

तत्सहचरा अपि प्रकृतावेव लीना भवन्तीत्याह—

एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ।

तैर्नैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ॥ १० ॥

× एवं परेत्येति । ये परस्य मृत्वा, लोकान्तरे वा गत्वा, भगवन्तमनुप्रविष्टा नारादयोऽधिकारिणः,
ये वा योगिनः योगाधिकारयुक्ताः । विरागा इति योगफलतत्फलानि निरूपितानि । तानि येषां जातानि

प्रकाशः ।

१० सूर्येत्यत्र । तमिति । विश्वतोमुखमक्षरात्मकम् ।

* क्षमेत्यत्र । भिलप्रक्रम इति द्विपराद्धेतिलोकीयतुल्यव्योक्तैः ।

× एवं परेत्येत्यत्र । तत्फलानीति । ब्रह्मसाहन्यफलानि, लोकान्तरगमनफलानि वा ।

ते तु ब्रह्मतुल्या । अतस्तेनैव साकं ब्रह्मणा सह अमृतमक्षरात्मक पुरुषं पुराणं पुष्टपत्रयादतिरिक्तं ब्रह्मशब्दवाच्यम्, मूलभूतं प्रधानं प्रकृतिपुरुषोत्पादकमुपयान्ति, न तु पुरुषोत्तमे गच्छन्ति । तत्र हेतु-
अगताभिमाना । न गत अभिमानो येषाम् । वस्तुतस्तु कर्ता भगवान् । नारदादयस्तु आत्मानं मन्य-
न्ते । अतोऽक्षर एव लयः । पुनरागमनं च उच्यते । यद्यप्यक्षरमपि भगवानेव, तथापि सृष्टीच्छावशग-
इति पूर्वमुक्तम् । अमृतमिति तत्स्थानानाशायः । पुरुषमिति मतान्तरव्युदासाय । पुराणमिति ।
पुरुषान्तरव्युदासाय । ब्रह्मेति अक्षरत्वस्यापनायः । प्रधानमिति 'आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थः' इत्यत्र
एकादशे वक्ष्यति प्रकृतिपुरुषहेतुत्वेन । अत एवाक्षरोपासकानामपि भगवान् स्वसायुज्यमेवाऽऽह । एव
कारेणाक्षरप्रवेशं वारयति—ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति । ब्रह्मानन्दस्य लक्ष्म्यात्मकत्वादानन्दाभावे फलं न
किञ्चिदित्यत एतेषामपि निरोधमात्रं न तु तद्वत्फलसम्बन्धः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति तस्यापि तावान्
स्वरूपानन्द एव ॥ १० ॥

अतो भगवद्भजनमवश्यं कर्तव्यं भगवदानन्दार्थमित्याह—

अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम् ।

श्रुतानुभावं शरणं ब्रज भावेन भामिनि ? ॥ ११ ॥

+ अथेति । यतोऽभिमाने महत्यपि ज्ञाने योगे वा न सम्यक् कार्यसिद्धिः । अतो भगवद्भजनमेव कर्त-
व्यम्, न तु ब्रह्मादीनामिव वैयर्थ्यमुचितमित्यर्थान्तरत्वम् । तं पुरुषोत्तमम् । तस्याप्यर्थमाह—सर्वभूतानां
हृत्पद्मेषु कृतालयमिति । यतोऽन्वैधान्तर्यामिभजने तत्प्राप्तिमेव विप्यतीति भावः । मन्त्रप्रकारेण भजनं
व्यापयति—श्रुतानुभावमिति । श्रुतोऽनुभावो यस्य । भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा भगवन्मार्गानुसारेण शरणं
ग्रहणं । भावेनेति स्नेहपूर्वकं मन्त्रा सह वा प्रपन्ना भव । भामिनीति सम्बोधनमुत्तमस्यैव विश्वासो भव-
तीति तदर्थम् । भामिनी महती स्त्री ॥ ११ ॥

प्रकाशः ।

मन्यन्त इति कर्तारं मन्यन्ते । पूर्वमुक्तमिति । तथाऽग्राभेदेत्येतावान् भेदः (१) पुनरागमनं न दूषकमित्यर्थः ।
मतान्तरव्युदासायेति । निराकारव्युदासाय । पुरुषान्तरव्युदासायेति । क्षरपुरुषव्युदासाय । ननु प्रधान-
शब्दः प्रकृतिवाचकत्वेन प्रसिद्धः इति कथमत्र ब्रह्मणोऽक्षरस्य प्रधानरूपतोच्यत इत्याकाङ्क्षाया तत्तात्पर्यमाहुः
आमीदित्यादि । तथाच, 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम्' इति वाक्यात् प्रकर्षेण धीयते
गर्भे प्रकृतिपुरस्सरोऽभिहितव्यधिकरणव्युत्पत्त्या, 'योनिश्च हि गीयते' 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा' इत्यादि
गूढेभ्योऽत्र प्रधानत्वात्तमुच्यते, न तावता ब्रह्मत्वशतितिरित्यर्थः । अत्र गमकमाहुः—अत एवेति । ब्रह्म-
त्वादिव । नन्वक्षरस्य ब्रह्मत्वे तत्सायुज्यगणनं कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—ब्रह्मानन्दस्येत्यादि । तथा च, तत्र
स्य आनन्दो भगवदेकज्ञः । न इति तस्यान्यसम्बन्धाभावात्, तदभावे चाऽक्षरसायुज्यस्याऽप्यपरत्वबोध-
नाय तद्गमनमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः—अत एतेषामित्यादि । ननु यदि तादृशमपि परसम्बन्धाभावात्
तदा 'श्रोत्रियस्य चाऽक्षरमहतस्य' इत्यनेन ब्रह्मानन्दस्याऽपि तादृशसम्बन्धित्वं कुत उच्यत इत्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—श्रोत्रियस्येत्यादि । तस्याऽपि श्रोत्रियस्यापि तावान् जीवनानन्द एव साधनाधिक्यादाधिकोऽभि-
प्येता भवति, न तु ब्रह्मानन्द इत्यर्थः ।

+ अथेत्यत्र । ब्रह्मानन्दस्याऽऽधिक्य एव मिदं तदर्थं साधनं वदन्तात्याहुः—अतो भगवदित्यादि ।
अर्थात्तन्ममिति । एतच्छ्रोत्रियस्य वदन्तव्यस्य स्वर्गस्य पूर्वभोगं नादित्येत्यर्थः ।

यतो न प्रकारान्तरेण पुनरावृत्तिरहितं फलं भवति । अतो भगवानेव सेव्य इति वक्तुं सर्वसाधनसम्पत्तिर्यथा ब्रह्मादीनां तथा नाऽन्यस्य भविष्यति । तेऽपि चेन्न मुक्ताः किं ज्ञानादिसाधनैरिति पूर्वोक्तं भगवद्भजनं दृढीकर्तुं ब्रह्मादीनां वृत्तान्तमाह—आद्य इति चतुर्भिः—

आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ।

योगेश्वरैः कुमारार्चैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ॥ १२ ॥

स्वरूपतो महत्त्वं च दोषस्तत्फलमेव च । पुनरप्यधिकारित्वमन्येषां च निरूप्यते ॥ १ ॥ प्रथमं तेषां सर्वसाधनसहितं रूपमाह—स्थिरचराणामाद्य उत्पादकः, भद्रस्वमुक्तम् । वेदगर्भ इति ज्ञानादिमर्वसाधनान्युक्तानि । ऋषिभिः सहेति सत्सङ्गः । ये सनत्कुमारादयोऽपि योगेश्वराः योगफलं नियमयितुं शक्नुवन्ति किं पुनः प्राप्तुम् । कुमारशब्देन तेषां कालजयोऽपि सूचितः । केवलमधिष्ठातृदेववन्न योगनियामकावम्, किन्तु योगसिद्धिरप्यस्तीत्याह—सिद्धैरिति । योगप्रवर्तकैरिति अन्येभ्योऽपि स्वसमानफलदानसामर्थ्यं सूचितम् ॥ १२ ॥

तेषां दोषमाह—

भेददृष्ट्याभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ।

कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥

+ भेददृष्टेति । अन्ततो गत्वा वयं मुक्ता नाऽन्यो मुक्त इति; अभिमानो वयमपि कर्तार इति; एव दोषद्वयेन कृत्वा यद्यपि निःसङ्गं कर्म कुर्वन्ति, तथापि कर्तृत्वाभिमानात् सगुणमेव ब्रह्म गच्छन्ति पूर्वोक्तम् । स्वोपेक्षया हीनभावव्यावृत्त्यर्थमाह—पुरुषं पुरुषर्षभमिति । पुरुषो विनाद् स हि स्वयमेव । स्वोत्तमस्तु प्रकृतिपुरुषो भवति । ततः पुरुषर्षभः अक्षरात्मा ॥ १३ ॥

तत्र गतस्य पुनरावृत्तिमाह—

स संस्त्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ।

जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते ॥ १४ ॥

स संस्त्येति । स ब्रह्मा अक्षरमपि प्राप्य संस्त्य सत्यक् तत्र परिब्रमणं कृत्वा पुनः प्रत्यागमनकाले, ईश्वरमूर्तिना कालेन गुणव्यतिकरे जाते प्रकृतिपुरुषयोरुद्भूतानन्तरमनुद्भवे वा क्षोभमात्रे जाते यथापूर्वं महदादिद्वारा ब्रह्माण्डे उत्पत्ते तत्र नारायणनाभिकमलात् यथापूर्वं प्रजायते । एवमक्षरे गतस्यापि पुनरावृत्तिरुक्ता ॥ १४ ॥

अन्येषामप्याह—

ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं तत्तेषां धर्मेण निर्मितम् ।

प्रकाशः ।

— भेदेत्यत्र । पूर्वोक्तमिति । मुख्यजीवाख्यमक्षरम् । स्वयमेवेति । वेदगर्भ एव । प्रकृतिपुरुष इति । प्रकृतिमर्त्ता पुरुषः ।

निपेक्ष्य पुनरायान्ति गुणव्यतिकरे सति ॥ १५ ॥

ऐश्वर्यमिति । परमेष्ठिसभाया यदैश्वर्यं प्रसिद्धं तत्तेषा निश्चितधर्मेण निर्मितम्, आधिदैविकं महत्तरे, अक्षरे वा अनुभूय गुणव्यतिकरे सति पुनरायान्ति । सतीति सम्बोधनं वा । ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं वा यान्तीति १५

एव भगवन्मार्गानुसारेण भगवद्भजनाभावे ब्रह्मादीनामप्येषा गतिरिति निरूप्य, ये पुनस्तामसा ऐ-
हिका, ते भजनाभावे सर्वथा नष्टा भविष्यन्तीति किं वक्तव्यमिति वक्तुं तामसधर्मप्रवर्तकाना स्वरूपसाधन-
फलान्याह—पक्षि—

ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः ।

कुर्वन्त्यप्रतिपिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः ॥ १६ ॥

रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः ।

पितृन् यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वाभिरताशयाः ॥ १७ ॥

+ ये त्विहासक्तमनस इति । राजसानामिति वा । तेषां स्वधर्मरूपं दोषाश्चापि चतुर्विधाः । भ-
गवद्विमुखाश्चैते लौकिकाश्चापि ते सदा । मामप्राप्य निवर्तन्त इति तेषां निरूप्यते ॥ १॥ प्रथमतस्तेषा
स्वधर्ममाह—इह संसारे आसक्त मनो येषामिति बहिर्मुखा, कर्ममार्ग एव श्रद्धान्विता, संसारे सा-
धकत्वात्कर्मणाम् । अप्रतिपिद्धानि लौकिकानि कुर्वन्ति । नित्यान्यप्यभिहोत्रादीनि सर्वाण्येव कुर्वन्ति ।
इहासक्त्या पुनरागमनम् । कर्मणा पुनर्जन्म । अप्रतिपिद्दकरणाच्चाधोगतिः । नित्यकरणात् पितृलोकः ।
'स्वकर्मणा पितृलोक' इति श्रुते । रजसा गुणेन कुण्ठित मनो येषाम् । अय सहजो दोषो विक्षेपात्मा ।
कामात्मान आगन्तुको दोषः काम एव । अत एवाऽजितेन्द्रियाः संसर्गदोषवन्तः । पितृन् यजन्तीति
स्वपितृपितामहानामेव याग कुर्वन्ति । तेन नालौकिकभजनम् । अय लोकमध्य एवेति गुणाभावात्कर्ममुक्तः ।
गृहेष्वाभिरताशया इति कदाचिदपि मोक्षोभावार्थमुक्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तेषा भगवद्वैमुख्ये हेतु —

त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः ।

कथायाः कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विपः ॥ १८ ॥

* त्रैवर्गिका इति । धर्मार्थकामेष्वेव ते साधवः । अत एव हरिमेधसो बासुदेवाद्विमुखा । हरि स
र्वदुःखहरा मेधा बुद्धिर्द्वयस्य । बुद्धिमात्रेणैव संसार नाशयिष्यतीति भयाद्विमुखा । कथाया अपि विमुखा,
तद्वाचांमपि न कुर्वन्ति । कथनीया उरवो विक्रमा यस्य । पराक्रमश्रवणे सर्वेषामभिरुचिः, लोकरुच्याऽपि न
शृण्वन्ति । स्वपुरुषार्थनाशकत्वं ज्ञात्वा निपिद्धानिव परित्यजन्तीति भावः । मधुद्विप इति जगत्कर्तृब्रह्म-
क्षकनाशकत्वेन भगवान्निरूपणात्तदभजने कुतघ्नताऽपि सूचिता । पापनाशार्थमपि न भजन्त इति निरूपि-
तम् ॥ १८ ॥

प्रकाशः ।

+ रजसेत्यत्र । अयमिति । पितृयाग ।

* त्रैवर्गिका इत्यत्र । त्रैवर्गिका इत्यर्थे ठक् 'तत्र साधु' इत्याधिकारस्य इति ज्ञापयन्ति धर्मेत्यादि ।

ननु ते स्वधर्मानिष्ठाः परधर्मत्वेन ज्ञात्वा न भजन्तीति चेत्त्राऽऽह—

नूनं दैवेन निहता ये चाऽच्युतकथासुधाम् ।

हित्वा शृण्वन्त्यसद्वाथाः पुरीषमिव विद्भुजः ॥ १९ ॥

नूनमिति । ते हि लोकवार्ता शृण्वन्ति न तु भगवत्कथाम् । अतो धर्मव्यापृता भगवत्कथाया अनव-
काशान्निवर्तन्त इति न शङ्कनीयं किन्तु ते दैवेनैव निहताः, प्रतिकूलेन्द्रियदानात् । भगवता ते चेद्धि-
मः कृताः स्युः, तदा यथास्थाने एव तिष्ठेयुः । तदपि नास्तीति नूनं दैवेन निहताः । यतः विद्यमानामपि
तां कथां हित्वा तत्रापि सुधारूपाम् । असतां गाथाः 'वास्तु श्रुताः' इति वाक्योक्तधर्मयुक्ताः शृण्वन्ति ।
ननु शास्त्रात्कथं न निवर्तन्ते तत्राऽऽह—पुरीषमिव विद्भुज इति । भगवता तथैव ते उत्पादिताः, वि-
द्यमानेऽपि त्वेन सूकरादयः स्वभक्षमेव भक्षयन्ति । तेषां जिह्वा न रसान्तरं गृह्णाति ॥ १९ ॥

एवं तेषां स्वरूपसाधनमष्टिं दूषयित्वा फलमाह—

दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते ।

प्रजामनु प्रजायन्ते इमशानान्तक्रियाकृतः ॥ २० ॥

दक्षिणेनेति । दक्षिणमार्गा बहवः सन्ति, तद्वाचावृत्त्यर्थमाह—अर्यम्ण इति । अर्यमाऽत्र यमः, मुख्य-
मस्य स्वाधिकारप्रच्युतौ स यमो भवतीति पूर्वमुक्तत्वात् 'अभिभ्रदर्यमा दण्डम्' इति वाक्यात् । अनेन
मुख्यैर्यमश्चेत्तिष्ठेत्तदा तेषां सापि गतिर्न भवेदिति सूचितम् । तस्य वैष्णवत्वात्, तद्वक्ष्यति पष्ठे । येन
मार्गेण यमो गच्छति कूरात्मा, स भयानको मार्गः, परं नाधोगतिरूपः, किन्तु तल्लोकात्मकः । यत्राम्पि-
चादयः पितरास्तिष्ठन्ति, तेन पथा ते पितृलोकं व्रजन्ति । अनेन मार्गक्षेपः तत्र नीत्यभावश्च सूचितः ।
पुनरावृत्तिमाह—प्रजामनु प्रजायन्त इति । प्रजा स्वस्यान्तःकोशः, तस्य स्वयमन्तःकोशा भवन्ति, पुत्र-
गृहे पुत्रा भवन्तीत्यर्थः । ननु ब्राह्मादिना मोक्षो भवतीति श्रूयते सुदारिद्र्योपाख्याने, तत्कथमुच्यते पितृ-
लोकाद्भागैर्यमो जन्मेत्यारुह्य, तेषां पुत्रगृहे जन्मैव मोक्ष इति श्रुत्यर्थं वक्तुं प्रजामनु प्रजायन्त इति श्रौतं
पदमुक्तम् । 'प्रजामनु प्रजायन्ते तदु ते मर्यामृतम्' इति श्रुतेः । तत्रापि नाल्पस्य तत्, किन्तु
इमशानान्ता निषेकाद्या वैदिक्यः क्रियाः कृता येषु ते इमशानान्तक्रियाकृतः ॥ २० ॥

एवं बहुवारगमनागमनाभ्यामिहैव लोके जायस्व, प्रियस्वेति मार्गं गत्वा ततोऽपि सर्वथाक्षीणसुकृताः
देवानां चक्षुष्याग उत्साद्य तैर्विभ्रंशितोदयाः सन्तः तदवध्यानजनितपापाः पूर्ववदधोलोकेषु गच्छन्तीत्याह—

ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति ! ।

पतन्ति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः ॥ २१ ॥

तत इति । पुनरिमं लोकमिति ततः पुनरुर्द्ध्वगमनाभावः सूचितः । सतीति सम्बोधनं तेषु
रागाभावबोधनार्थम् । देवैरेव विवशाः । सद्य इति विलम्बाभावार्थम्, विलम्बेन नास्ते जाते प्रतिक्रियां
करिष्यन्तीति तथोक्तम् । अन्तर्काळेऽपि प्रतिक्रियाकरणनिवृत्त्यर्थं विभ्रंशित उदयो येषामित्युक्तम् ।
तदैव सर्वस्वनाशो मरणं चेतिषत् । उदयो धनावैश्वर्याणि ॥ २१ ॥

एवं भगवद्भजनार्थमेव तन्निन्दामुक्त्वा प्रकृतमाह—

तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनम् ।

तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाम्बुजम् ॥ २२ ॥

* तस्मात्त्वमिति । ये केचिद्यथाकथञ्चिद्भवन्तु नाम, त्वं सर्वभावेन भगवन्तं भजस्व । यावन्ति रूपाणि भजनीयानि ऐहिकपारलौकिकसाधनानि, देहमारम्येश्वरपर्यन्तं यावन्तो भजनीया यैर्यैर्भावैश्च ते सर्वं भाग्यं भगवत्सेव कर्तव्यं इति सर्वभावः । परमेष्ठिनमिति । परमोत्कर्षस्थानस्थितं पुरुषोत्तममिति भावः । भक्त्यैव च भजनं न मार्गान्तरेण, अन्यस्य तथा साधकत्वाभावात् । सापि भक्तिस्तद्गुणानेवाऽऽश्रित्य घर्तं ते, अन्यथा कालादिभिरुपहता भवति । लोकादिभिः प्रतिबन्धात् कदाचिदपि भजनाभावमाशङ्क्य तन्निराकरणार्थमाह—भजनीयपदाम्बुजमिति । सर्वेषु भजनीयं पदाम्बुजं यस्य । साभिमानमार्गाणां सर्वेषां पुनरावृत्तिहेतुत्वान्निराभिमानमार्गं समाश्रयणीयं, स तु भगवन्मार्ग एवेति निश्चीयते । अन्यथा स्वस्य पूर्वसंस्कारे बलिष्ठे विद्यमाने शास्त्रीयज्ञानं प्रकृत्यविवेकेन कर्तृत्वमित्यादि दुर्बलमेव मत्वा न कदाचिदप्यहङ्कारनिवृत्तिर्भवेत् । भगवानेव सर्वं करोतीत्युक्तेऽपि भजनाभावे न सिद्ध्यतीति भजनमवश्यं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ २२ ॥

तस्य मोक्षपर्यवसायित्वं स्वमार्गानुसारेणाऽऽह—वासुदेव इत्यष्टमि —

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २३ ॥

। ज्ञानवैराग्यजननं परीक्षा ज्ञानसम्भवे । ततश्च निरहङ्कारो ज्ञानमेव हरिः परः ॥ १ ॥ वैराग्यस्यापि माहात्म्यं युक्तिस्तज्जननेऽपि च । तदर्थं च जगज्जातं वैराग्ये सर्वनिश्चयः ॥ २ ॥ तत्र प्रथमं भक्तेर्मोक्षसाधकत्वं ज्ञानवैराग्यजननद्वारेति भक्त्या ज्ञानवैराग्योत्पत्तिमाह—वासुदेव इति । वासुदेवे भगवतीति हृदये आविर्भूते भगवति प्रत्यक्षतया भक्तियोगः फलसाधक इत्युक्तम् । प्रथमतः स्वसामर्थ्यादेवाऽऽशु वैराग्यं ज्ञानं च जनयति । ज्ञानं प्रतीकविषयमपि भवतीति विशिनष्टि—यज्ज्ञानं ब्रह्म दर्शयतीति, ब्रह्मदर्शनरूपं वा । यस्मिन् जाते ब्रह्माऽऽविर्भवति । तद्देवतारूपं ज्ञानम् । मननादिना वा साधने सम्पन्ने साक्षात्कार इति ॥ २३ ॥

ज्ञानस्य परीक्षामाह—

यदाऽस्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः ।

न विगृह्णाति वैषम्यं विप्रियं प्रियमप्युत ॥ २४ ॥

प्रमाणः ।

* तस्मादित्यत्र । अन्यथेति । यदि साभिमानमार्गोऽप्यपुनरावृत्तेः स्यात् । प्रकृत्यविवेकेन कर्तृत्वमित्यादीनि । प्रकृतितः स्वस्य भेदाज्ञानेन कर्तृत्वमित्यादिरूपमित्यर्थः । भजनाभावे नेत्यत्र भिन्नम् ।

। वासुदेव इत्यत्र । ब्रह्मदर्शयतीत्यादिनोक्तं पक्षद्वयं व्याकुर्वन्ति—यस्मिन्नित्यादि । देवतारूपमिति । एतच्च मत्सम्भोक्त्या यद्ब्रह्मणे भगवता दर्शनं तादृशं ज्ञेयम् ।

* यदाऽऽपेति । अस्य ज्ञानाधिकारिणः पुरुषस्य, चित्तं वस्तुतः समेष्वेवार्थेषु पाञ्चभोतिकेषु भगवदा-
धारेषु भगवद्रूपेषु वा, इन्द्रियवृत्तिभिः स्वरागजनिताभिः यदा वैषम्यं न गृह्णाति । तस्य वैषम्यस्य स्वरू-
पमाह—विभियं प्रियमिति । रागकृतमेवेत्युक्तम्—उत्तेति । प्रकरणान्तरमप्युक्तं साध्वसाध्वित्यादि ॥ २४ ॥

किमेव निदर्शनसहिते ज्ञाने भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—

स तदैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं निःसङ्गं समदर्शनम् ।

हेयोपादेयरहितमारूढं पदमीक्षते ॥ २५ ॥

× स तदैवेति । ज्ञानरूप प्राप्तेनाऽऽत्मनैवाऽऽत्मानं स्वस्वरूपं प्रकृतिसङ्गरहितं सर्वत्र समदर्शनरूपम् । प्रकृ-
तितद्विकारोपधानरहितमित्यर्थः । हेयोपादेयरहितं प्रवर्तकनिवर्तकसर्वशालाणां पर्यवसानरूपं पदमारूढं
साध्याशरहितमीक्षते । मुक्तरूपं वात्मानमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

— ननु ज्ञान एव जाते कथमेव भवति. न हि ज्ञानं वस्तुत्पादयति । अतः स्वभावतः एवात्मा तादृश इति
मन्तव्यम् । ततश्च न साङ्ख्यसिद्धिः, किन्तु मायावादिनामिव मतं सत्स्यतीत्यादौ दृष्ट्यः ज्ञानस्यैव तत्स-
म्पादकत्वमुपपादयति—

ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् ।

दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते ॥ २६ ॥

ज्ञानमात्रमिति । ज्ञानं नामाविर्भूतं नित्यं केवलोपनिषद्वयं चैतन्यम्, तदेव ब्रह्मशब्देनोच्यते ब्रह्म-
प्रकरणे । तदेव पुनः स्वेच्छयाविर्भूतैश्वर्यमीश्वरशब्देनोच्यते । यस्मिन्नाविष्टे प्राकृतोऽपि पुरुषः ‘ मय्येव
सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ’ इति मन्यते । अतस्तदेवेश्वररूपं ब्रह्मरूपं च । उपाख्यानान्तरेऽपि
अन्तर्दृष्ट्या बोधनभेदप्रकारेणाऽऽत्मेत्युच्यते । तदेव ज्ञानमन्तर्दृष्ट्या आत्मत्वेन दृष्टं परमात्मशब्देनोच्यते ।
तदेव च पुनर्बहिर्दृष्ट्या दृष्टमीश्वरशब्देन कालशब्देनोच्यते । स एव च पुनरुपास्यरूपेण व्यवहाररूपेण

प्रकाशः ।

* यदेत्यत्र । अप्युक्तमिति । अपिशब्दोक्तम् । ‘ इन्द्रो मायाभिः ’ इत्यत्र मायापदेन इन्द्रियवृत्ति
शास्त्रार्थप्रकरणे व्याख्याता, तस्येदमेव पक्षः मूलं ज्ञेयम् ।

× स तदेत्यत्र । मुक्तरूपवेत्यादि । उक्तरीत्या सिद्धत्वेन वा स्वात्मानि दृष्टे निरहङ्कारो भवतीत्यर्थः ।

— ज्ञानमात्रमित्यत्र । आभासे । न सादृश्यसिद्धिरित्यादि । सादृश्ये हि वस्त्रमलिनत्ववत् आत्मनः प्रकृति-
तद्विकारसंसर्गेणाऽऽगन्तुको बन्ध इति क्षारेण वसमशोधनवन्नित्यानित्यवस्तूनामुक्तरीत्या विवेकेन तादृश आ-
त्मा साध्यते, न ॥ स्वतः एव । एतादृशस्याऽविधानिष्टत्वात् विस्मृतकण्ठमणिस्मरणन्यायेन पश्चादादृशज्ञानमिति
स्वीक्रियते । अतः एव ज्ञानेनाऽहङ्काराभ्यासनिवृत्त्यङ्गीकारे न सादृश्यसिद्धिः, किन्तु तथेत्वर्थः । तत्सम्पाद-
कत्वमुपपादयतीति । मोक्षसम्पादकत्वम् । मोक्षो हि ‘ मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः,
इतिलक्षणकः । तथा सति यथा वसने क्रियया शोधनम्, तथा अत्रात्मानि ज्ञानेन शोधनं विधाय स्व-
रूपमाविर्भाव्यत इति तथात्वमुपपादयतीत्यर्थः । निवृत्तौ । अत्र श्लोके भिन्नलिङ्गकमीश्वरपदं द्वयं भिन्नार्थक-
मिति बोधयितुं प्रथमस्यार्थमाहुः—तदेव पुनः स्वेच्छयेत्यादि । उपाख्यानान्तरं इति । शरीरब्राह्मण-
भैरवीब्राह्मणादौ । बोधनभेदप्रकारेणेति । ब्रह्मत्वदृश्यत्वादिरूपेण प्रकरणेन ।

च दृष्टः पुमान् त्रिविधपुरुषरूपेण भासते । अतो मूलभूते तस्मिन्नाविर्भूते सर्वमेव सङ्गच्छत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । नन्वेकमेव वस्तु फथमनेकधा भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—दृष्ट्यादिभिरिति । द्रष्टृभावंभेदेनैव एक एव भगवान् बहुधा ईयते । भावास्तु पृथक् । यथैक एव देवदत्तः पित्रादिशब्दैरनेकभावंवर्चयद्वाहियते, भवति च तथा । तथापि यस्य यो भाव उत्पद्यते, तं प्रति तथैवेति तथैवार्थसिद्धिः । अतो मूलरूपाविर्भावार्थं यत्नः कर्तव्य इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

ज्ञानस्य प्रशंसा स्वरूपं चोक्त्वा वैराग्यस्य प्रशंसास्वरूपाप्याह—एतावानेवेति चतुर्भिः—

एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः ।

युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु सर्वतः ॥ २७ ॥

* प्रथमतः सर्वेषां शास्त्राणां वैराग्यमेव फलमिति प्रमाणनिर्णयमाह । संपूर्णेनापि योगेन । योगशास्त्रे सर्वेषामेव ज्ञानभक्तिकर्मादीनां योगशब्दवाच्यतैव । अतो योगिनः सर्वैरुपोपायैरयमेवार्थो युज्यते । यद्यदा सर्वतश्चेदसङ्गो भवति । तुशब्दः पक्षान्तरं व्यावर्तयति । ये वैराग्यं नामिमन्यन्ते, वैराग्याभावे ज्ञानमेव न भवेत् । जातं वा न किञ्चित्कार्यं कुर्यात्, दोषस्यानिवृत्तत्वात् । सर्वथा निवृत्ते दोषे स्वप्रकाशरूप आत्मा आभिर्भाव्यतीति कोऽपि न तत्र प्रयासः कर्तव्यः । अतः सर्वशास्त्राणां फलं वैराग्यम् ॥ २७ ॥

+ एवं प्रमाणविचारेण वैराग्योत्कर्षमुक्त्वा प्रमेयविचारेणाप्याह—

ज्ञानमेकं परार्चनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।

अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥ २८ ॥

ज्ञानमेकमिति । वस्तुतः सर्वं जगद् बोधान्वयव्यतिरेकानुसरणात् बोधमात्रमित्यवसीयते । यः कश्चन

प्रकाशः ।

त्रिविधपुरुषरूपेणेति । क्षराक्षरपुरुषोत्तमरूपेण । मूलभूत इति । ‘ज्ञानं परमगुह्यं मे’ इति श्लोकोक्तरूपे । न किञ्चिदनुपपन्नमिति । तथा च सर्वमतोपपादकत्वात् ज्ञानस्य स्वरूपावस्थानरूपमोक्षसाधकत्वे किं वक्तव्यमिति भावः । भवति च तथेत्यादि । तथाच, ‘तं यथा यथोपासते तथैव भवति, तद्वैतान् भूत्वाऽवति’ इति श्रुतेः, ‘कामं क्रोधम्’ इत्यादिषु सिद्धान्निदर्शनाच्च तथेत्यर्थः । अत इति । मूलज्ञानस्य भगवद्रूपत्वात् ।

* एतावानित्यत्र । योगफलकथनेन कथं सर्वप्रमाणनिर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह—योगशास्त्र इत्यादी तथा च, योगपदेन सर्वसाधनसङ्गहे तत्फलकथनादेव तद्बोधकप्रमाणनिर्णय उक्तः, तेन वैराग्यमाहात्म्यमत्र साधितमित्यर्थः । न मन्यन्त (?) इति । तेषामिति शेषः ।

+ ज्ञानमेकमित्यत्र । प्रमेयविचारेणेति । स्वरूपविचारेण । ननु सर्वस्य कथं बोधान्वयव्यतिरेकानुसरणमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति—यः कश्चनेत्यादि । तथा च ‘अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्’ इत्यत्र सर्ववस्तुस्वरूपस्य सदन्वयव्यतिरेकानुसरणात् सद्रूपत्वं यथा सिद्धम्, तथाऽत्र सर्वव्यवहारस्य बोधनान्वयव्यतिरेकानुसरणाद्बोधे पर्यवसानेन बोधमात्रत्वमित्यर्थः । ननु बोधेन जायमानोऽपि व्यवहारो नाभासत इति

लौकिको वैदिकः, सर्वोऽपि व्यवहारः बोध एव पर्यवसित इति । यथा सर्वे तरङ्गाः समुद्रे पर्यवसिता इति । अत एकमेव ज्ञानं परात्मानैः प्राकृतैरिन्द्रियैर्वापकत्वात्, ब्रूहणत्वाच्च निर्गुणमेव, गुणानां तदतिरिक्तानामभावाद् घटपटादयर्थरूपेण भ्रान्त्याऽवभाति । अतः शुक्तिका रजतवत् प्रतिभासत इति वस्तुविचारेणाऽपि तत्रासक्तिर्नोचिता । ते हि प्राकृताः स्वबुद्ध्यनुसारेणैव तद्ब्रूयन्ति । एकदेशग्रहणेन, स्वस्वभावग्रहणेन च तदन्यथा गृहीतं भवति । अतः स्वेन्द्रियादिधर्मा एव तत्रारोप्य गृह्यन्त इति ख्यातिवादा बहुविधा उत्पन्नाः । धर्माणामेव वस्तुतः प्रतिमानमित्यन्यस्यातिः । आधारमपि पुरस्कृत्य तत्र कञ्चनार्थं परिकल्प्य ग्राहकधर्मसम्बन्धादन्यथेत्यप्याहुः । यथा प्रतीतिर्भ्रान्ता तथा कल्पनापीति नात्यन्तमाग्रहः कर्तव्यः । शब्दादि-

प्रकाशः ।

सोऽपि सन्मात्रपर्यवसित एव, न तु बोधपर्यवसित इति शङ्कायामाहुः यथा सर्वं इत्यादि । तरङ्गा यथा जलादुत्पद्यमानाः समुद्रे पर्यवस्यन्ति, अत एव तरङ्गैरुत्पन्नोऽपि फेनः समुद्रफेन एवोच्यते, न तु तरङ्ग-फेनो जलफेनो वा; तथा सर्वे व्यवहाराः सता उत्पद्यमानाः सति पर्यवस्यन्तोऽपि सद्रूपव्यवहारस्य ज्ञानमन्तरेणाऽभावाद्बोध एव पर्यवसिता इति मूलज्ञानस्य सतत्त्वाऽमेद एवाऽप्यवसेय इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः—अत इत्यादि । तदतिरिक्तानामभावादिति । तज्जन्यत्वेन तदतिरिक्तत्वामावान् । एवं बहिर्मुखप्रतीतिर्भ्रान्तित्वं व्युत्साद्य वैराग्यजनिकां युक्तिं तत्र स्फुटीकुर्वन्ति—अतः शुक्तिरित्यादि । तथा च, शुक्तिरजतं यथा बुद्धिरूपत्वेऽपि तदतिरिक्तत्वेन भासते, तथा सर्वं ब्रह्मात्मकज्ञानरूपत्वेऽपि तदतिरिक्तं भासत इति पुरः-स्फूर्तिके रूपे भासक्तिर्न कार्येत्यत्र प्रमेयस्वरूपविचार एव तज्जनिका युक्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सर्वस्य ज्ञान-रूपत्वे कथमर्थत्वेन प्रतीतिरित्याकाङ्क्षायां पराचीनैरिन्द्रियैरित्यनेनोक्तमिन्द्रियदोषं तत्र हेतुत्वेन स्फुटीकुर्वन्ति-ते हीत्यादि । तथा बुद्धिदोषादर्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । ननु सर्वजनीनप्रतीतेः कथं भ्रान्तत्वमित्याकाङ्क्षायां प्रकाशमाहुः—एकदेशेतित्यादि । व्यापकस्य सर्वाकारस्य ज्ञानस्य य एकदेशः कश्चिदाकारः, परिच्छेदश्च तद्ग्रहणेन, स्वस्य यः स्वभावः परामत्वम्, तद्ग्रहणेन च तद्ब्रह्मात्मकं निर्गुणं ज्ञानम्, अन्यथा अर्थ-रूपेण गृहीतं भवति । अतो धर्माणां परास्त्वस्य चाऽनन्तविधत्वात् ख्यातीनामपि बहुविधत्वेन, तासां प्रतीतीनां स्वरूपविचारेऽपि सर्वजनीनत्वामावेन च भ्रान्तत्वमित्यर्थः । तान् ख्यातिवादान् दिङ्मात्रेण बोधयितुं ख्यातिस्वरूपमाहुः—धर्माणामित्यादि । वस्तुतो वस्तुनः सकाशात् वस्त्वनालोच्य वा धर्माणां शुक्तिरजतादौ रूपस्य, तिक्तगुडादौ रसस्य, दिङ्मोहादौ प्राचीनत्वादेरित्येव केवलानां धर्माणां रजतादौ वस्तुशून्यानामेव बुद्धौ प्रतिफलितानां तथा भावमित्यन्यस्यातिस्वरूपम्, एवं प्रकृतेऽपि ज्ञानरूपधर्मिशून्यानां तदाकारादीनां भावं ज्ञेयम् । अन्यथाख्यातिस्वरूपमाहुः—आधारमित्यादि । आधारमिदंत्वावच्छिन्नं पुरस्कृत्य तत्र कञ्चनार्थं पूर्वदृष्टं वस्तुधर्मं रजतत्वादिकं रजताद्यमेदं वा परिकल्प्य, ग्राहकाणां मनोन्द्रियाणां धर्मरूपो यो दोषः, तत्सम्बन्धात् शुक्तिप्रभृतिः पुरोवर्त्येवाऽन्यरजतादिरूपेणाभास इत्यन्यथाख्यातिरप्याहु-रित्यर्थः । एवमनिर्वचनीयं रजतगुणवत् इत्याद्यपि बोध्यम् । एवं तासां सर्वप्रतीतीनामसर्वजनीनत्वं साधयित्वा तासां तद्वादानां चाऽनादरणीयत्वमाहुः—यथेतित्यादि । एतेन ‘सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेव च’ इति विवेकधैर्याश्रयप्रत्योक्तन्यायात् ‘सर्वं सर्वमयम्’ इत्यादि तापनीयश्रुतेर्याख्यातिवाद एव ब्रह्मवाद-सिद्धान्त इत्यपि बोधितम् । शब्दादिपदं व्याकुर्वन्ति—शब्देतित्यादि ।

धर्मवांश्चायम् । आदिशब्देनार्थः, (१) तद्वच्छब्दधर्मादयो गृहीताः । ते च धर्मा अनादिवासनया स्फुरन्तीति मिथ्यावादिनोऽप्येकदेशिवैराग्यप्रवेशेन सङ्गृहीता भवन्ति ॥ २८ ॥

तानेव भेदान् गणयति युक्त्या विचारयन्निव—

यथा महानहरूपस्त्रिवृत्पञ्चविधः स्वराट् ।

एकादशविधस्तस्य वपुरण्डं जगद्यतः ॥ २९ ॥

× यथेति । तत्त्वानां तद्भावापन्नत्वेन तत्त्वशब्दवाच्यत्वोपपत्तेः, यथा महदादयः प्राकृतैर्धर्मैः कृत्वा तत्त्वं शब्दवाच्या जायन्ते । वस्तुतोऽन्यधर्मवत्त्वेन ज्ञानमेव तत्तच्छब्दवाच्यम् । एवमिदानीमपि प्रतीयमानमित्यर्थः । अहङ्कारस्यानेकरूपत्वादहंपदस्यात्मशब्दवाच्यत्वाच्च तत्सन्देहनिवृत्त्यर्थं रूपपदम् । त्रिवृत्त्रिविधः । ततः सर्वे पञ्चविधाः, मात्रागूतप्राणादिरूपाः । एकादशविध इन्द्रियरूपः । मध्ये स्वराडिति पुरुषो नारायणः । इन्द्रियाद्यपेक्षारहित इति ततः पूर्वं निरूपितः । तस्य वपुर्विराट्, अण्डं तस्यावरकं जगत्स्यैव मध्ये कार्यम् । यतो धर्मसहितज्ञानप्रतीत्यैव केवलमवभासते ॥ २९ ॥

साधितं युक्त्या फलमुखेन साधयति—

एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः ।

समाहितात्मा निःसङ्गो विरक्तः परिपश्यति ॥ ३० ॥

एतदिति । । एतत्पूर्वोक्तं विरक्तः परिपश्यति, नाविरक्तः । एतच्च वैराग्यं भगवतः पष्ठो गुण इति ततः पूर्वं पञ्चभिः पदार्थसाधकैः सिध्यतीति तत्साधकत्वेन पञ्चसाधनान्याह—अत्रार्थे आस्तित्वबुद्धिर्भगवति बुद्धिः, अष्टाङ्गो योगश्चेति गुणत्रयम् । दोषाभावद्वयमाह—समाहितात्मा निःसङ्ग इति । अन्तर्बहिः सङ्गाभावो निरूपितः । एवं सप्तविधः शास्त्रार्थो निरूपितः । भगवत्प्रतिपादकत्वेन, गुणानां प्रत्येकप्रकारप्रतिपादकत्वेन च । अतः शास्त्राणां निरूपणभेदेषु परस्परविरोधो नाशङ्कनीयः ॥ ३० ॥

उपसंहरति—

इत्येतत्कथितं गुर्वि ! ज्ञानं यद्विद्वादर्शनम् ।

प्रकाशः ।

अयमिति अर्थरूपो ज्ञानधर्मः । अर्थतयेति । अभिधेयतया । तद्वदिति । अर्थवत् । तथा च ज्ञानरूप एव ब्रह्मणि तदविदुषामर्थशब्दतद्धर्मज्ञानरूपो भ्रम इत्यर्थः । एतेन सिद्धमाहुः—ते चेत्यादि । एकदेशिवैराग्यप्रवेशेनेति । एकदेशिनोऽभिमतं यद्वैराग्यम्, तत्प्रवेशेन । तथा च मिथ्यावादो मुख्यवदस्यैवैतत्माह्वयस्याप्येकदेश इत्यर्थः ।

× यथेत्यत्र । तद्भावापन्नत्वेनेति । तस्य भावस्तत्त्वम्, तदापन्नत्वेन । यथेति । आन्या अनारोपितरूपत्वेन । अन्यधर्मवत्त्वेनेति । हेतुनेत्यर्थात् । एवमित्यादि । तथा च तद्यथा आन्या, तथेदानीमपीत्यर्थः । यत इत्यस्यैव विवरणम्—धर्मसहितज्ञानप्रतीत्येति । एतेन वैराग्याभावाज्जगज्ज्ञान्तमित्युक्तम् । अग्निमे वैराग्यात् सर्वनिर्णयः स्पष्ट एव ।

येनावबुध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ ३१ ॥

* इत्येतदिति । हे सुविं एतावदुपदेशेऽपि नाऽहं गुरुः, किन्तु त्वमेव गुरुः । आज्ञया परं निरूपितमिति । इतीति समाप्त्यर्थे । एतत्सर्वं ज्ञानमेव निरूपितम् । सप्तविधोऽपि सिद्धान्तो ज्ञानविद एवेति तेन उपसंहारः । अनेन ब्रह्माविर्भावो भवतीति ब्रह्माविर्भावः फलमुक्तम् । यद्यपि देवहूत्या पृष्टम्, 'जिज्ञासयाऽहं प्रकृतेः पुरुषस्य' इति । तदप्यनेनैव भवतीत्याह—येनावबुध्यत इति । एवं सप्तविधं ज्ञानशास्त्रम्, भक्तिशास्त्रं चापरम्, तस्य च बहुविधा भेदा उक्ताः । स हि क्रियाप्रधानः । यथा पुरुषस्य स्वरूपम्, गुणाः, कर्माणि चेति । तत्र स्वरूपप्रतिपादकं वैदिकं शास्त्रम्, षडन्यानि गुणप्रतिपादकानि । क्रियाप्रतिपादकं च भक्तिशास्त्रम् । तेषां भिन्नान्येव सर्वेषां फलानि ॥ ३१ ॥

तत्र स्वरूपमुल्लेख्यभक्तिशास्त्रयोरेकं फलमित्याह—

ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।

द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥ ३२ ॥

ज्ञानयोगश्चेति । मन्निष्ठ इति षण्णां व्युत्पत्तिः । नैर्गुण्यो भक्तिलक्षण इति निर्दुष्टो भक्तिमार्ग उक्तः । द्वयोरप्येकमेव फलम्, भक्त्याऽपि भगवान् प्राप्यते धर्मी मुख्येनाऽपि ज्ञानेन । अत एव भगवच्छब्देन लक्ष्यते भगवच्छब्दो वा लक्षणं यस्येति । अतः शास्त्रद्वयमेकं षडन्यान्मार्गशास्त्राणीति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

नन्येको भगवान् कथमनेकविधानि शास्त्राणीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः ।

एको नानेयते तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः ॥ ३३ ॥

यथेन्द्रियैरिति । यथा रूपरसगन्धस्पर्शवत् द्रव्यं सदैवेन्द्रियैः पृथक् पृथक् प्रतीयते । चक्षु रूपपुरस्कारेण पदार्थं गृहाति, रसना रसपुरस्कारेण, घ्राणं गन्धपुरस्कारेणेत्यादि । एवमनेकधर्मयुक्तो भगवान् सद्धर्मपुरस्कारेण प्रतिपाद्यत इति सर्वेषां शास्त्राणामेक एव भगवान् तत्तद्धर्मसुखतया नाना ईयते ॥ ३३ ॥

किञ्च, सदैवेव साधनैरेक एव प्राप्यत इत्याह—क्रिययेत्यादित्रिभिः—

क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः ।

आत्मेन्द्रियजयेनाऽपि संन्यासेन च कर्मणाम् ॥ ३४ ॥

योगेन विविधाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि ।

प्रकाशः ।

* इतीत्यत्र । तस्येति । ज्ञानरूपस्य हरेः । अन्यानीति । दर्शनानि ।

इति श्रीतृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे द्वात्रिंशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥ ३५ ॥

आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ।

ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ॥ ३६ ॥

क्रियया स्नानादिस्मार्तक्रियया, ऋतुभिर्यज्ञैः, दानैस्तुलापुरुषादिभिः, तपः, स्वाध्यायो वेदाध्ययनम्, अवमर्शो विचारो मीमांसा । आत्मान्तःकरणमिन्द्रियाणि च तेषां जयः । सन्यासः अहंमेत्यादिसर्व-परित्यागः । कर्मणामित्यावश्यकत्वज्ञापकम् । विविधाज्ञो योगः षडङ्गोऽष्टाङ्ग इत्यादि । भक्तियोगोऽप्यनेक-विधः । धर्मो यो विधीयते वैराग्यरागोपाधिभेदेन द्विविधः, अतस्तयोर्भेदमाह—यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमानिति । आत्मतत्त्वावबोधः साङ्ख्यम् । दृढेन वैराग्येणेति विरक्तशास्त्रम् । एवं सर्वैरेव साधनैरेक एव भगवान् पृथक् पृथगीयते । ननु सोपाधीनां गुणप्राप्तिः निरुपाधीनां चाऽऽत्मप्राप्तिरिति कथमेकफलमित्याशङ्क्याऽऽह—स एव सगुणो निर्गुणः स्वदृग्मात्मा चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

एवमेकं फलमुपपाद्य, उक्तानां भक्तिभेदानां सगुणनिर्गुणभेदप्रतिपादनार्थं चातुर्विध्यमाह—

प्रायोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ।

कालस्य चाऽव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु ॥ ३७ ॥

प्रायोचमिति । भेदः पारमार्थिक इति शास्त्रं पुरस्कृत्य त्रिविधो भक्तियोग उक्तः । ते च साम्प्रतं विष्णुस्वाम्यनुसारिणः, तत्त्ववादिनः, रामानुजाश्चेति तमोरजःसत्त्वैर्भिन्नाः । अस्मत्प्रतिपादितश्च नैर्गुण्यः । एवं चतुर्विधोऽपि भगवता प्रतिपादितः “अमिसन्धाय यो हिंसाम्” इत्यादिभिः वैराग्यार्थं कालस्या-प्यव्यक्तगतेः स्वरूपमुक्तम् । अव्यक्ततायां हेतुः—योऽन्तर्धावति जन्तुष्विति ॥ ३७ ॥

तस्य वैराग्यशेषत्वप्रतिपादनायाऽऽह—

जीवस्य संसृतीर्वह्नीरविद्याकर्मनिर्मिताः ।

यास्वनुप्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ॥ ३८ ॥

जीवस्येति । त्रिविधा गतयो जीवस्योक्त्याः, प्रत्येकं बहुविधाः, अविद्यारूपनिर्मिता इति । सर्वा एव अज्ञानोपाधिकर्मनिर्मिताः प्रायोचमिति सम्बन्धः । तासां कथनस्य प्रयोजनमाह—यास्वनुप्रविशन्नाति । यासु गतिषु कर्मणा स्वयमनुप्रविशन्नात्मनो गतिं न वेद । अत एव तत्प्रवेशमात्र एवाऽऽत्मगतिर्भवतीति निषेपार्थमुक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वमेव सिद्धान्तमुक्त्वा, इयं सर्गलीलेति, अस्या वक्तारो भाविष्यन्तीति येप्येतद्वक्तव्यं येषु च न पक्षव्यम्, तानुमयान् भेदेन निर्दिशति नैतत् खलायेति चतुर्भिः—द्वाम्यां निषेधमाह—

नैतत् खलायोपदिशेन्नाविनीताय कर्हिचित् ।

न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ॥ ३९ ॥

न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे ।

नाभक्ताय च मे जातु न मङ्गलद्विषामपि ॥ ४० ॥

श्रद्धधानाय भक्ताय विनीतायाऽनसूयवे ।

भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च ॥ ४१ ॥

वाहिर्जातविरागाय शान्तचित्ताय दीयताम् ।

निर्मत्सराय शुचये यस्याऽहं प्रेयसां प्रियः ॥ ४२ ॥

खलः सूचकः परमर्षभेदी राजसमाप्तुः प्रसिद्धः । अनुरोधात् तस्योपदेशः प्रामोति । अविनीतः स्तब्धः श्रद्धारहितः स्पष्टः । भिन्नो मतान्तरैः । धर्मध्वजः पालण्डो । लोलुप इन्द्रियाविषयेष्वतिचपलः । गृहेष्वाकूटं चित्तं यस्य सर्वथा गृहस्थः, मम चाऽभक्तः, मम भक्तानां सर्वेषामेव वा द्वेषी । एवं नवविधा अवक्तव्या निरूपिताः । एकादशविधाश्च वक्तव्याः, अन्ये मध्यमाः । श्रवणे परमश्रद्धावान् । भक्तो भगवतः । विनीतो वक्तरि । सर्वत्र च असूयारहितश्च । तथा सर्वप्राणिषु कृता मैत्रो येन । शुश्रूषायामभितो रतिर्यस्य । बाह्येष्वर्थेषु जातो विरागो यस्य । शान्तं च चित्तं यस्य । मात्सर्यरहितो निर्मत्सरः । शुचिर्यः पापादिना नाभिभूतः । अथवा शुचय इति सर्वत्र विशेषणं पूर्वोक्तनवविधस्यापि । यस्य चाऽहं प्रेयसामपि प्रियः तस्मै सर्वथा वक्तव्यम् । सर्वगुणदोषविचारभावेनेति पृथगुक्तम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

एवं कथने श्रोतृगुणदोषानुक्त्वा, श्रोतुर्वक्तुश्च फलमाह—

य इदं शृणुयादम्ब ! श्रद्धया पुरुषः स्वहृक् ।

यो वाऽभिधत्ते मच्चितः स होति पदवीं च मे ॥ ४३ ॥

य इदमिति । अम्बेति सम्बोधनं स्नेहसूचकम् । श्रवणे श्रद्धा मुख्यमङ्गम् । पुरुष इति यः पुरुष एव न तु स्त्रिया वञ्चनार्थं मायापुरुषः । स्वहृदित्यात्मदर्शी, अवहिर्मुख उक्तः । वहिर्मुखस्य वक्ष्यमाणं फलं न भवतीति वक्तापि चेन्मच्चितः भगवत्प्रीत्यर्थमेव न धनावर्थं कथयति । युक्तं बुभुयोर्मत्पदवीगमनम् । चकारात् कामितं च प्रामोतीति ॥ ४३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणयद्वात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशाध्यायविवरणम् ।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

- × एवमष्टभिरध्यायैर्मताष्टकमुदीरितम् ।
 सर्वेषां तु फलं मुक्तिरतः साऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥
 त्रयस्त्रिंशे तथाऽध्याये स्त्रिया मुक्तिरुदीर्यते ।
 सर्गस्तदवधिर्यस्माद्देवास्ते लीलयोद्गताः ॥ २ ॥
 त्रयस्त्रिंशाद्दिवा लीला सर्गख्या देववान्धवी ।
 वसवश्च तथा रुद्रा एक इन्द्रप्रजापती ॥ ३ ॥
 आदित्याश्च यतः सत्त्वात्ते चतुर्दशधा मताः ।
 मुक्तिः प्रसादाद्भिर्भवेन्न शास्त्रैः साधनैरपि ॥ ४ ॥
 प्रसादश्च स्वतः प्रीते न सम्बन्धादिभिः कचित् ।
 अतः स्तोत्रं प्रसादश्च मुक्तिश्चापि फलं ततः ॥ ५ ॥
 सर्गत्वख्यापनार्थाय वक्तुः स्थितिरुदीर्यते ।
 भगवत्त्वात्स्थितौ तस्य सर्वः सर्गः प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥
 शास्त्रार्थेऽवगते सम्यक् प्रसादे यत्नवान् भवेत् ।
 अतः प्रसादनार्थाय तस्या यत्न उदीर्यते ॥ ७ ॥

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतः प्रकाशः ।

× अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायं विचारिष्वः संवादस्य समाप्तत्वात् तत्सङ्गतिं पूर्वमाहुः—एवमित्यादि । मताष्टकमिति । मुख्यभक्तिः, साङ्ख्यम्, ज्ञानम्, योगः, वैराग्यशेषं मतचतुष्टयं चेत्येवं मताष्टकम् । तथा च हेतुहेतुमद्भावः संवादसङ्गतिरित्यर्थः । शुक्रोक्तौ योऽवसरः पूर्वमुक्तः, 'मुक्त एव' इति कारिकया तं स्मारयन्तोऽध्यायार्थमाहुः—त्रयस्त्रिंश इत्यादि । तथेति । अवसरसङ्ख्या । तद्वधिरिति, मूलप्रकृतिः पूर्वावधिर्यस्य तादृशः, तथा च मूलप्रकृतेर्मुक्तौ पुनरपि सर्गो बन्धश्च न भवतीत्युत्तरावधिवोधनार्थं स्त्रीमुक्त्या सर्गः शास्त्रे समाप्यते इत्यर्थः । नन्वेवं सति तत्त्वमुक्तौ सर्गसमाप्तिरिति सिद्धम्, तच्च सङ्ख्यातो विरुद्धञ्चेत्, तत्त्वानामष्टाधिशतिसंख्याकत्वादिरत्राकाङ्क्षायां निबन्धे स्फुटीकृतं तत्तात्पर्यमाहुः—देवास्त इत्यादि । यस्मादिति पदमत्राऽप्यन्वेति । तथा च यस्माद्देवा एव मुक्तियोग्याः, ते वस्यादिभेदेन त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भगवल्लीलया उद्गताः । सर्गख्या लीला बन्धमोक्षभेदेन द्विप्रकारिका यस्माद्देवान्धवी देवहितकारिणी, अतो हेतोर्वसवो रुद्राश्चोर्नविंशतिप्रकाराः, एके बन्धकोटिनिविष्टाः । इन्द्रादयश्च यतः सत्त्वात् सत्त्वं प्राप्य वर्तमानाः, अतस्ते चतुर्दशधा मोक्षकोटिनिविष्टा इत्येवं वैदिकतया मोक्षपर्यवसायित्वबोधनाय तात्पर्यध्यायसङ्ख्या उच्यते, इति न तद्विरोधो दोषायेत्यर्थः । एवं राक्षसजन्त्यादिकं प्रदर्श्य विशेषाकारेणाऽध्यायार्थं वदन्तो मन्त्रेयोक्तेऽपि सङ्गतिं स्मारयन्ति—मुक्तिरित्यादि सार्द्धम् । तथा च मन्त्रेयोक्तौ धर्मादीनां मोक्षमूलकत्वं यदभिप्रेतं तद्वोधनाय हेतुतासङ्ख्याऽत्र मोक्ष उच्यते इति भावः । शेषमतिरोहितार्थम् । एवमध्यायार्थं विशेषाकारेण निरूप्य व्याख्यानुसारममालः कारिकयावतारयन्ति—शास्त्रार्थ इत्यादि ।

मैत्रेय उवाच ।

एवं निशम्य कपिलस्य वचो जानित्री सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः ।
विस्त्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य तुष्टाव तत्त्वविषयाङ्कितसिद्धिभूमिम् ॥१॥

* एवं निशम्येति । एवं पूर्वोक्तप्रकरणेन सर्वसिद्धान्तरहस्यं वचो निशम्य तुष्टावेति सम्बन्धः । एवं शास्त्रार्थपरिज्ञाने तत्प्रसादव्यतिरेकेण शास्त्रज्ञानसाधनफलसिद्ध्यो न भवन्तीति तत्प्रसादः प्राप्तव्य इति बुद्धिः केन धर्मेण तस्या जाता इत्याकाङ्क्षायामाह—जानित्रीति । येन धर्मेण सादृशं पुत्रमुत्पादितवती । सेति प्रसिद्धा स्वधर्मेस्तपसा च । भर्तृमुक्त्याऽपि स्वस्य कार्यं सिद्धयतीति ज्ञापयितुमाह—कर्दमस्य दयितेति । किलेति तस्या धर्मः प्रसिद्धः । देवहूतिरिति देवानां हूतिर्यस्मादिति योगेनाऽपि देवसालिष्यम् । एवं पश्चात् तस्या माहात्म्यमुक्तम् । किञ्च, शास्त्रफलमपि तस्या जातमित्याह—विस्त्रस्तमोहपटलेति । पुत्रादिषु यो मोहः तदेव पटलं ज्ञानाच्छादकं तदपः पतितं यस्याः । अत एव तं पुत्रमप्यभिप्रणम्य, नमस्कारे मोहभावो हेतुः, गुरुत्वात् । स्तोत्रे भगवानेव हेतुः, अतः स्तोत्रमनुचितमित्याशङ्क्य, भगवतो ज्ञानकलावतार इति साङ्ख्यप्रवर्तकत्वादुपपादयति—तत्त्वविषयाङ्कितसिद्धिभूमिमिति । तत्त्वलक्षणो यो विषयो वाच्योऽर्थः, तेनाङ्किता चिह्निता या सिद्धिः साङ्ख्यशास्त्रम्, तत्त्वविषयेण चाङ्कितं यच्छास्त्रं तेन सिद्धं मज्ज्ञानं तस्य भूमिमाधारम् । पूर्वव्याख्याने प्रवर्तकं वा । तत्त्वविषयं वा ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तेनाङ्किता या सिद्धिर्भगवतो ज्ञानकला, तस्या भूमिः ज्ञानकलावतार इत्यर्थः अतः स्तुत्यः ॥ १ ॥

* सर्वसिद्धान्तवक्तारं भक्तेर्विषयमेव च । प्रसादे ब्रह्मार्थं देवं सप्तभिः स्तौति भास्करैः ॥ १ ॥ प्रत्यक्षाश्चर्यहेतुक्तिः जन्मादेः करणाद्देव । अवतारार्मतालीला मयो दारोरिवोद्भूतिः ॥ २ ॥ नाम्नः स्तुत्यादिमाहात्म्यं नाम्नश्च हि हरेर्भवेत् । एवं तं भगवत्त्वेन स्तुत्याऽन्ते नमनक्रिया ॥ ३ ॥ हरी कृत्पमिहैतावदवस्तुष्ट इतीर्यते । प्रथमं तव दर्शनं दुर्लभमित्याह—

देवहूतिरुवाच ।

अथाप्यजोऽन्तःसलिले शयानं भूतेन्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते ।

गुणप्रवाहं सदशेषवीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः ॥ २ ॥

अथेति । यद्यप्यजो महान्, अथापि यद्वपुर्दध्यौ, न तु प्रत्यक्षतया दृष्टवान् । तस्य मदप्यमाह—जातोऽप्यजत्वं प्राप्तः । यज्जठराब्जजातः यस्य नारायणस्य जठराब्जाज्जातः । माता तु भगवा, पुत्रस्वात्मैव । पुत्रेण वेत्र दृष्टः कथमाविर्भावस्थानं द्रष्टयति, तच्छक्यः सर्वस्याः कार्येण सह निर्गमात् ।

प्रकाशः ।

* एवमित्यत्र । अत इति ज्ञानस्य भगवदीयत्वात् ।

* अथेत्यत्र । कारिकासु । प्रत्यक्षाश्चर्यहेतुकिरिति । प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षाश्चर्यस्य हेतुगिरिति ब्रह्मन् समर्थनम् । तृतीये जगतः कारणाज्जगत्कारणत्वाद् बृहत्त्वब्रह्मत्वसमर्थनम् । तस्य प्रकारः—अवतारस्तत्तालेति । चतुर्थे तु 'मयो दारोरिवोद्भूतिः' समर्थिता । शेषं स्फुटम् । आविर्भावस्थानमिति । त्वर्थः । तच्छक्येति । मातृशक्येः । एवं स्वविचारेण दर्शनस्य दुर्लभत्वात्पुनराप्य प्रमेयविचारेणोप-

किञ्च, ज्ञानो भगवान् सर्वैरपि द्रष्टुं शक्यते, न तु यो जायति । तत्रापि सलिले ज्ञानः अनन्यस्पष्टतया उपलभ्यत इति । किञ्च, भूतेन्द्रियादिभिर्व्याप्तं स्पष्टमुपलभ्यते, न तु तद्रहितम् । जगतामाधारभूतं च प्रत्यक्षं भवितुमर्हति, कारणं च प्रत्यक्षं भवति; अन्यथा कार्यमप्रत्यक्षं स्यात् । अन्तःसलिले सलिल-मध्ये । मूतानि इन्द्रियाणि, अर्थास्तन्मात्रा, आत्मा अन्तःकरणं मनो बुद्धिरहङ्कारः चित्तमिति । एतैर्व्याप्तं 'भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः' इति वाक्यात्पुरुषशरीरं भौतिकं भवति तैर्व्याप्तं तन्मयम् । गुणानां प्रवाहो यस्मिन् । स तु व्यक्तमशेषस्याऽपि जगतो बीजम्, स्वयमजस्तु भगवानेव । एवमपि न दृष्टवान्, मया तु दृष्टमित्याश्चर्यम् ॥ २ ॥

नन्विदं रूपमन्यदेव, न तु ब्रह्मरूपमित्याशङ्क्याऽऽह—

स एव विश्वस्य भवान् विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ।

सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसन्धिरास्मेद्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ॥ ३ ॥

* स एवेति । स एव भवान् यो ब्रह्मणा ध्यातः । यतो विश्वस्य सर्गादि विधत्ते । एतस्य जगत्कर्तृत्वं विश्वरूप इव तत्र दृश्यत इति तथोक्तम् । गुणानां प्रवाहेण अन्योन्यमेलनपरम्परया सृष्ट्यादौ करणेन विभक्तं वीर्यं यस्य । ब्रह्मादिरूपेभ्यस्तत्स्थितिप्रत्यक्षरूपं वीर्यं विभक्तमित्यर्थः । कर्तृत्वेऽपि लौकिकवत् कर्तृत्वम्, किन्तु चिन्तामण्यादिवदित्याह—अनीह इति । न विद्यते इहा चेष्टा यस्य । ननु चिन्तामण्यादौ परेच्छा नियामिका, तथा भगवतोऽपि अन्येच्छया सृष्टिकरणे जडता स्यादत आह—अवितथाभिसन्धिरिति । अभिसन्धिरभिसन्धानमिच्छेति यावत् । स्वेच्छयैव करोतीत्यर्थः । ननु तर्हि निमित्तं स्यादत आह—आस्मेति । सर्वस्य जगतः आत्मा स्वरूपं समवायिकारणमिति यावत् । नन्वेकस्य कथं द्विरूपता समावायित्वं निमित्तत्वं वेति तत्राऽऽह—ईश्वर इति । सर्वं कर्तुं समर्थो हीश्वरः । नन्वीश्वरोऽपि लोके युक्तिसिद्धमेव करोति, न तु युक्तिबाधितमित्याशङ्क्य युक्तिमाह—अतर्क्यसहस्रशक्तिरिति । अतर्क्याः सहसं शक्तयो यस्य । अत एकमाश्रयं समर्थितम् ॥ ३ ॥

द्वितीयमाश्चर्यमाह—

स त्वं भूतो मे जठरेण नाथ ! कथं नु यस्योदर एतदासीत् ।

विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरद्विपानः ॥ ४ ॥

* स त्वं भूत इति । स एव त्वं चतुर्दशलोकात्मा मे मम जठरेण कथं भूतो भूतः । नन्वस्मादेव हेतोर्नाहं ॥ इति चेत्त्राऽऽह—नाथेति । हे नाथ स्वामिन् न खन्यः स्वामी भवितुमर्हति । नन्वहं तवोदरे तदा सृष्टम एव स्थित इति चेत्त्राऽह—कथं नु यस्योदर एतदासीति । तदेव भगवद्रूपं यद्विधाध्यातम्, गर्भ-

प्रकाशः॥

त्यर्थमाहुः—किञ्चेत्यादि । एवमिति । दर्शनयोग्यधर्मसद्भावे ।

* स एवेत्यत्र । तत्र दृश्यत इति । अपिलस्वरूपे जगद् दृश्यते । अत इत्यादि । ब्रह्मत्वस्य स्वरूपेण गर्भनाशार्थं दर्शनरूपमाश्चर्यं समर्थितमित्यर्थः ।

* ॥ त्वमित्यत्र स्यामीति जगत्स्वामी ।

स्थितिदशायां यदि विश्वाधारता न स्यात्, ब्रह्मत्वमपि न स्यादिति तदानीमपि विश्वाधारता वक्तव्या । तत्कथं जातमित्याश्चर्यम् । एतदिति ब्रह्माण्डरूपं स्थूलं प्रदर्शितम् । ननु 'परस्परविरोधे एकं त्याज्यम्' इति न्यायेन गर्भस्थितेर्देष्टव्यात् जगदाधारत्वं नास्तीति मन्तव्यमिति चेत् युगान्ते वटनत्रे एक एव माया-शिशुर्भूत्वा अङ्घ्रिपानः अङ्गुष्ठं पिबन् यः शेते, स मवानिति । यथा तदा बाल्यम्, जगदाधारत्वं चोभयमवि-रुद्धम्, तथोदरेऽपीति भावः ॥ ४ ॥

नन्वेतत्सर्वं सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मणि, न तु देहभाजि मयीत्याशङ्क्याऽऽह—

त्वं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च विभो ! विभूतये ।

यथावतारास्तत्र सूकरादयस्तथाऽयमप्यात्मपथोपलब्धये ॥ ५ ॥

+ त्वं देहतन्त्र इति । एतदपि मुख्यसिद्धान्तानवगमात् गृहीतलीलाविग्रह इति लोकदृष्टिः, पुराणवा-क्यानि च पाप्मनां प्रशमाय, आज्ञाकारिणां विभूतये च, त्वं देहतन्त्रः देहपरिकरः स्वीकृतमूर्तिः, देहा-धीन इति वा प्रतीत्या । विभो इति सम्बोधनं प्रकृतोपयोगिसामर्थ्यबोधनाय । अनेन स्पेच्छया देहतन्त्र-त्वमित्युक्तम् । तच्च स्वतन्त्रस्य परतन्त्रता न युक्त्याशङ्क्याऽऽह—यथावतारा इति । यथा सूकरादयः क्रियावतारास्तद्व्यतिरेकेण क्रिया नोपपद्यत इति, तथैवमवतारव्यतिरेकेण ज्ञानमपि न सम्भवतीति आत्म-पथोपलब्धये आत्ममार्गसिद्ध्ये ज्ञानाय अयमवतार इत्याह—तथाऽयमिति । अनेनाऽस्यावतारस्य प्रयो-जनद्वयमुक्तम् । सद्रक्षाऽधर्मेनाय इति सामान्यम्, आत्ममार्गभूतज्ञानार्थमिति विशेषप्रयोजनम् ॥ ५ ॥

× एवं श्लोकद्वयेन द्वितीयमप्याश्चर्यं स्थापयित्वा, रूपे आश्चर्यद्वयं प्रेषित्वा, नाम्नाप्याश्चर्यद्वयमाह—यस्मा-मधेयेति द्वाभ्याम्—

यस्मानधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यस्मरणादपि कञ्चित् ।

श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्तु दर्शनात् ॥ ६ ॥

नामश्रवणवर्धमेत्यर्थं धर्मद्वारा नाममाहात्म्यं साक्षान्नामश्च । तत्र प्रथममाह—यस्य भगवतो नामधेयस्य गुरोः सकाशाच्छ्रवणानन्तरं यदनुकीर्तनम्, तेन श्वादोऽपि चाण्डालोऽपि सद्यः सवनाय सोमाभिपययोग्य-त्वाय सद्यस्तस्मिन्नेव जन्मनि अवकर्ष्यते । कुतः पुनस्तव दर्शनात्, सोमाभिपययोग्यो भवतीति किं वक्त-व्यमित्यर्थः । श्रवणानन्तरं कीर्तनकथनाद्वैष्णवदीक्षाया मन्त्रोपदेशपर इति केचित् । सद्यः सवनायेति 'सर्वमेधे वायवे चाण्डालम्' इति वाक्यात्, धर्मभक्तिरक्षणपर्यन्तं तद्योग्यत्वमित्यपरे । वस्तुतस्त्याश्चर्यरूपं

प्रकाशः ।

+ त्वमित्यत्र । एतदिति । देहे तन्त्रत्वकथनम् ।

× यस्मानधेयेत्यत्र । द्वितीयमिति विश्वाधारस्य स्वोदरे स्थितिरूपम् । मन्त्रोपदेशपर इति । अनु-कीर्तनशब्दो मन्त्रोपदेशपरः । तथा च, वैष्णवदीक्षाप्रकारेण प्राप्तोपदेशश्चाण्डालोऽपि तस्मिन्नेव जन्मनि सोमाभिपययोग्यो भवतीति कस्यचिद्विज्ञाकारस्य मतमित्यर्थः । इदं मतं तत्रावलम्बि । विष्णुनस्त्वं परिज्ञाय एकं वाऽनेकमेदवत् । 'दक्षिणेन्नेदिनीं सर्वा किं पुनश्चोपसंनतान्' इति विज्ञानोपनिषत्संहितायाः षोडशे पटले कथनादिति । श्रौतावलम्बितान्तरमाहुः—सर्वमेध इत्यादि । तत्र द्वितीयोऽस्वरसंस्फुटीकुर्वन्ति—वस्तुत

माहात्म्यमेव लौकिकोपपत्त्या चेत्सिद्ध्येत्, आश्चर्यमेव न भवेत् । अघर्मसंस्कृतभूतविशेषैर्हि चाण्डालादि-
शरीरमारभ्यते; सर्वोत्कृष्टघर्मसंस्कृतभूतविशेषैस्तु ब्राह्मणशरीरम् । भगवन्नाम्ना दीक्षया प्राप्तेन वा सर्वान्
दोषानौत्पत्तिकान् परिहृत्य, तान्येव भूतानि उत्कृष्टसंस्कारेण संस्कृतानि क्रियन्त इति नाम्नो युक्तमेव
माहात्म्यम् । अनेन सर्वदोषनाशनपूर्वकसर्वगुणोपपादकत्वं नाम्न उक्तम् । श्रवणयोग्येनानुकीर्तनेन वा ।
श्रवणेन दोषनिवृत्तिः कीर्तनेन गुणाधानमिति वा । नन्वेतदत्याश्चर्यमुच्यत इत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन
तदुपपादयति—यत्प्रह्वणाद्यस्मरणादिति । प्रह्वो नम्रीभावो नमनमिति यावत् । नम्रीभावस्याऽऽख्यानमप्र-
सिद्धम् ; स्मरणस्य तु वाल्मीकेः; स हि चण्डाल एव मार्गघातकः, ऋषेरुपदेशात्पूर्वं महर्षिभावनां कृत्वा
पश्चाद्भ्रामस्मरणेन तस्मिन्नेव जन्मनि वाल्मीकिर्जात इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अत एव कचिदित्युक्तम् ।
यत्र नाम रूपं वा स्वसामर्थ्यं प्रकटयति, तत्रैवमेवेत्यतिप्रसक्तिरपि निवारिता । श्वादिश्चाण्डालानामधमः ।
उत्कृष्टस्योत्तमत्वे कः सन्देह इत्यपिशब्दार्थः । ते दर्शनात् सवनाय पुनः कृतः कल्पते, पूर्वमेव जातत्वादि-
त्यनकाराध्याहारपक्षेऽर्थः । अथवा कुत इति किनित्यर्थे अन्ययम् ; किं पुनर्भगवद्दर्शनात्सवनाय कल्पत
इति वक्तव्यमित्यर्थात् । एवं पर्यवसानवृत्त्या नामश्रवणादेर्माहात्म्यमुक्तम् ॥ ६ ॥

साक्षान्नाम्नो माहात्म्यं प्रतिपादयन्, महादवत् भगवत्प्रथिमध्यत्वात् ब्राह्मणापेक्षया श्वपचो महानिति
वदन् तत्र युक्तिमाह—

अहो वत श्वपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ।

तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्तुरार्या ब्रह्माऽनूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥ ७ ॥

अहो वतेति । न च वक्तव्यं ब्राह्मणाच्छ्वपचः कथं महानिति, न ब्रूओ वयं जात्या, स्वाचारेण, कर्मणा
वा, श्वपचो महानिति; किन्तु हेत्वन्तरेणैव स महान् । तदाह—श्वपचोऽतो गरीयानिति । प्रथमतो
नाममाहात्म्ये हृदयं प्रविष्टे पूर्वं ब्राह्मणमाहात्म्यं ज्ञातवत्या इदानीं हीनभावे अहो इत्याश्चर्यम् । ब्राह्मण्यद-
ष्टया वतेति खेदे । एतस्य ब्राह्मण्याभावेनैतावत्कालं खिन्नायाः नाममाहात्म्ये अवगते सति वतेति हर्षे वा ।
अतो हेतोः श्वपचो गरीयान् । निर्वृत्तोऽपि ब्राह्मणः स्वस्य स्वकर्मणामुत्कर्षं ज्ञात्वा, कदाचिदन्यदुच्चारयेत्,
अभिमानादिवोपयुक्तो वा भवेत् ; अतस्तत्र नाम न तिष्ठेत् । अतो निरन्तरं नामस्थानं श्वपचाज्जैव, त-
स्यैव तथा दर्शनात् ; स निरूपितो वाल्मीकिः । किञ्च, यज्जिह्वाग्रे विद्यमानमपि नाम तुभ्यं स्वदधमेव;
न तु तेनाऽपि शुद्धी जातायां कार्यान्तरं करोति; किन्तु यथा स रामकथामेव लोके प्रकाटितवान् । एत-
न्नाममाहात्म्यमसम्भावितं भत्वा युक्त्या साधयति—तेपुस्तप इति । ये पूर्वजन्मनि प्रथमं तपस्तेपुः ।
ततः शुद्धब्राह्मणजन्मनि जुहुवुः यज्ञादिकं कृतवन्तः । ततोऽप्युत्कृष्टजन्मनि सस्तुः सर्वतीर्थाभिगमनं
कृतवन्तः । ततोऽग्निमजन्मनि आर्याः सन्तो जाताः वेदवेदार्थपरिनिष्ठिताः । ततोऽप्यग्निमजन्मनि परै-
र्मातृपदेहं प्राप्य, व्यासवाल्मीकिशुकपराशरादिरूपा भूत्वा ब्रह्माऽनूचुः, ब्रह्मोपदेशकर्तारो जाताः । त एव
नाम गृणन्ति । अतः श्वपचस्याऽपि तथा नामग्रहणे केवलमल्पपापवशाद्भगवदिच्छया नाममाहात्म्यं ख्यापयितुं
श्वपचत्वं जातमिति निरन्तरनामोच्चारणादवसीयते । अयं महानेव तथा जात इति; अतो युक्तमुक्तमित्यर्थः ।

प्रकाशः ।

इत्यादि । वाल्मीकिरिति वाल्मीकिरुपाख्यानाम् । तथा च नाममाहात्म्यपक्ष एव मुख्य इत्यर्थः ।

एवं भगवतो माहात्म्यं साक्षात्परम्परया चोक्त्वा, अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं तं नमस्यति—

तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं प्रत्यक्षोत्स्यात्मनि संविभाव्यम् ।

स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वन्दे विष्णुं कपिलं वेदगर्भम् ॥ ८ ॥

तं त्वामहमिति । तं पूर्वोक्तप्रसिद्धियुक्तम्, त्वां तथैव परिदृश्यमानम् । व्यवहारे पुत्रत्वान्नमस्कारानौ-
चित्यमाशङ्क्याऽऽह—परं ब्रह्मेति । जीवानां मध्ये अयं व्यवहारः, न तु परब्रह्मणि; तस्य लौकिकसम्ब-
न्धकृतगुणदोषौ न स्तः । पुमांसमिति स एव सर्वत्र पुरि वर्तत इति । किञ्च, उपास्यो भवानेव ।
यतः प्रत्यक्षं स्रोतस्त्रयन्तर्मुखे चित्ते सम्यग्विभाव्यो भवान् ‘कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्’ इति श्रुतेः ।
स भवान् अतो भवान् फलरूपः, साधनरूपश्च । एवं भगवदवतारत्वमुक्त्वा, तत्रापि विशेषमाह—स्वतेज-
सा ध्वस्तगुणप्रवाहमिति । स्वस्यैव तेजसा चिच्छक्त्या स्वप्रकाशज्ञानेन ध्वस्तो गुणप्रवाहो देहाद्यध्यासो
येन । अतो मोक्षेप्सोः ज्ञानकलावतीर्ण एव सेव्य इत्युक्तम् । अतस्तमेव वन्दे । विष्णुमिति तस्य मूल-
रूपकीर्तनम्, वेदार्थरूपं वा । प्रमाणमाह—वेदगर्भमिति । तवैव निःश्वसिता वेदा इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं स्तुते मातुरभिप्रायं ज्ञात्वा प्रसन्नो जात इत्याह—

मैत्रेय उवाच

ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् ।

वाचा विह्वलयेत्याह मातरं मातृवत्सलः ॥ ९ ॥

ईडित इति । स्तोत्रमस्य युक्तमिति ज्ञापयितुमाह—भगवानिति । एवमीडितः । कपिल इत्याख्यानात्रम्,
वस्तुतः पर एव पुमान्, कार्यभगवत्स्वव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । विह्वलयेत्याह—वाचेति तस्यां दयोत्पत्तिः सूचिता ।
मातुः स्तोत्रमात्रमेव महदिति मातरमित्याह । अयं च प्रसादः सर्वथा न मर्यादाकृतः, किन्तु पुष्टिश्च
इत्याह—मातृवत्सल इति । मातरि वत्सलः ॥ ९ ॥

प्रसादमार्गमाहात्म्ये क्रमेणाऽऽह—

कपिल उवाच ।

मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे ।

आस्थितेन परां काष्ठापसंप्रज्ञातसमाधिम्, ततो भगवत्सायुज्यं च अवरोत्स्यासि ॥ १० ॥

मार्गेणेति । हे मातः! अनेन मदुक्तेन मार्गेण भगवद्ब्रह्मज्ञानयुक्तयोगेन कर्तुं सुकरेण । मया उदितेनेति
अन्योक्तकथने तद्ब्रतान्तरापेक्षा अस्ति, नवेति सन्देहोऽपि भवेत्, मयैवोक्तमिति नात्राऽन्यपेक्षा । अतः
एव सम्यगास्थिता अबिरादेव परां काष्ठापसंप्रज्ञातसमाधिम्, ततो भगवत्सायुज्यं च अवरोत्स्यासि
प्राप्स्यसीति वरः ॥ १० ॥

स्वोक्तमार्गस्योत्कर्षं चाऽऽह—

श्रद्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद्ब्रह्मवादिभिः ।

येन मामभयं यायान्मृत्युमृच्छन्त्यतद्विदः ॥ ११ ॥

श्रद्धतुस्वैतादिति । फलमप्यहमेवेत्याह—महामिति । एतन्मत्सम्बन्धिमत्तं प्रामाणिकम्, यतो ब्रह्मवादि-
भिर्जुष्टम् । अवश्यं फलसाधकमित्याह—येन मामभयं यायादिति । येन मतेन, अभयमिति स्वस्य फल-
त्वम्, एतन्मतानभिज्ञास्तु मृत्युमेव ऋच्छन्तीत्यन्यनिन्दयाऽप्येतद्दोषकृतम् । मृत्युप्राप्तिस्तु स्वकारणादेव ।
तस्माद्विधेयप्रशंसार्थमेव एतदुक्तं सर्वभावेन तत्र श्रद्धार्थम् ॥ ११ ॥

एतावदुक्त्वा तां कृतकृत्यां ज्ञात्वा, ततः स्वयं निर्गत इत्याह—

मैत्रेय उवाच ।

इति प्रदर्श्य भगवानुशतीमात्मनो गतिम् ।

स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो ययौ ॥ १२ ॥

इतीति । कथनमात्रेणैव वक्तुर्माहात्म्यात्तस्या शास्त्रार्थज्ञानं भाविष्यतीत्यभिप्रायेणाऽऽह—भगवानिति ।
गतिश्चोशती कमनीया । स्वस्थैव गतिरिति स्वेनैव ज्ञायते, नान्येनेति ज्ञापितम् । तयापि तदुक्तोऽर्थो हृदये
निश्चित इति ज्ञापयितुमाह—स्वमात्रेति । सापि पूर्वभाषां परित्यज्य शास्त्रार्थदादार्घ्याद्ब्रह्मवादिनी जाता ।
यस्त्वत्यन्तं यन्मताभिनिविष्टः स व्यवहारेऽपि तदेव वदति । तस्य च फलं मोहाभावः । अत एव तया-
भ्यनुज्ञातः, स्वयं तु मोहरहितः, ततो ययौ । गन्तव्यो देशः पश्चाद्वच्यते तस्याः सिद्धयनन्तरम्, अन्यथा
फलाविसंवादे सर्वमेवाकं व्यर्थं स्यात् ॥ १२ ॥

तस्याः स मार्गः सिद्ध इत्याह—सा चापीत्यादि विंशत्या—

सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् ।

तस्मिन्नाश्रम आपीडे सरस्वत्याः समाहिता ॥ १३ ॥

योगे परित्यागस्यानङ्गत्वात् स्वस्य परित्यागाधिकाराभावात् तस्मिन्नेवाश्रमे सा स्थितेत्याह—सा चापि
पूर्वोक्तापि तस्मिन्नेव स्वाश्रमे स्थिता, तनयोक्तेन योगोपदेशेन योगयुक्ता जाता । स्वगृहे योगो न सिद्ध-
तीति दूषणं तत्र नास्ति, यतः सरस्वत्यास्तदाश्रममापीडं मुकुटस्थानीयम् । गृहमगृहं वा न प्रयोजकं
किन्तु विशिष्टदेशत्वमेव । समाहितेति भावधानान्त. करणा । अनेन यमा उक्तः ॥ १३ ॥

नियमानाह—

अभीक्ष्णावगाहकपिशान् जटिलान् कुटिलालकान् ।

आत्मानं चोग्रतपसा विभ्रती चीरिणं कृशम् ॥ १४ ॥

अभीक्ष्णेति । स्निग्धकुञ्चितकेशा अपि संस्कारव्यतिरेकेण निरन्तरावगाहेन कपिलवर्णा जाताः; केशा
जटिलाश्चान्योन्यरूपयुक्ताः, पूर्वं कुटिलालकाः, एतादृशान् विभ्रतीति । देशपरिकराणामसंस्कार उक्तः ।
शरीरस्याप्यसंस्कारमाह—आत्मानमिति । चकारेण दन्तनखादिसंस्कारा अपि निवर्तिताः । उग्रतपसा
युक्तं कृशं वा । तपसैव ज्ञानं भवतीति नियमानन्तरं तपो निरूपितम् । तपः साङ्गं चेत्याह—चीरिणिमि-
ति । चीरिणासौ तपः फलव्यमिति । कृशत्वं च तस्याभिव्यञ्जकम् ॥ १४ ॥

तस्या वैराग्यं वक्तुं पदार्थानामुत्कर्षं वर्णयति—प्रजापतेरिति पञ्चभिः—

प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृम्भितम् ।

स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्य वैमानिकैरपि ॥ १५ ॥

* अलौकिकं तदुत्कृष्टं सर्वोपकरणोत्तमम् । गृहं च सर्वशोभादयमुद्यानातिमनोहरम् ! मनःसौख्यप्रदं स्वस्य तादृशे ममतां त्यजेत् ॥ १ ॥ अविद्यमानसन्त्यागे लोकयोर्ऋष्ट एव हि ॥ ऐहिकं सुगमं नो चेत् दूरे क्षन्यस्य साधनम् ॥ २ ॥ प्रथमतस्तलौकिकं गार्हस्थ्यमित्याह—प्रजापतेर्वैद्वत्तुल्यस्य, नाम्नापि तुल्यस्य, तपोयोगाभ्यां विजृम्भितं विवाहप्रभृतिविमानमोगादिकं तपोयोगाभ्यामेव जातम् । यद्यपि भगवता संपादितम्, तथापि त्यागे तत्त्वं हेतुर्न भवतीति तपोयोगाभ्यामेव विजृम्भितमित्युक्तम् । गार्हस्थ्यं गृहस्थाश्रमः सपरिकरः । अनौपम्यमुत्तरलोकानां फलरूपत्वात्, किन्नरादीनां च फलरूपत्वात्, मर्यादात्वेन तथोत्कर्षाभावाच्च, ब्रह्मादीनां गार्हस्थ्यभावात् गार्हस्थ्यं कर्दमस्यानुपममेव । वैमानिकानां किन्नरादीनां तत्सम्भवमाशङ्क्य परिहरति—प्रार्थ्यमिति । नियतभोगिनां मध्ये वैमानिका उच्चाः ॥ १५ ॥

परिकराणामुत्कर्षमाह—

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।

आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च ॥ १६ ॥

पय इति । दुग्धफेनवत् कामला उज्ज्वला उत्तुङ्गाः शय्या दन्तानिर्भिता रुक्मपरिच्छदाः शय्याः, काष्ठांशाः सुवर्णेन चित्रिता अन्तभागं वेष्टाम् । दन्तानामासनानि चक्राद्भाण्डादीन्यपि हैमानि । सुस्पर्शानि कोमलानि नानाविधानि वस्त्राण्यास्तरणानि । परिकराणि द्विविधानि, भाण्डमयानि वस्त्रमयानि चेति द्वयमुक्तम् ॥ १६ ॥

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।

रत्नप्रदीपा आभान्ति ललना रत्नसंयुताः ॥ १७ ॥

गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यं बह्वरद्रुमैः ।

कूजद्विहङ्गमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम् ॥ १८ ॥

यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः ।

वाप्यामुत्पलगन्धिण्यां कर्दमेनोपलालितम् ॥ १९ ॥

स्वच्छेति । स्वच्छानि निर्मलानि स्फटिकमयानि कुड्यानि येषु गृहेषु; कुड्यान्येव वा । महामारकतनिर्मितेषु च तत्र योजिता रत्नमयाः प्रदीपा आभान्ति । स्मरहिता गृहा अपि न शोभन्त इति ललनाः स्त्रियोऽपि रत्नाभरणसंयुतास्तेषु गृहेष्वाभान्ति । गृहस्योद्यानं पुष्पवाटिका, देवद्रुमैः कल्पवृक्षैः

प्रकाशः ।

* प्रजापतेरित्यत्र । नाग्राऽपि तुल्यस्येति । कर्चासौ दमश्चेत्यन्वर्थनाम्न इत्यर्थः ।

१ मनसोऽप्यप्रदम्, ख. ग. च. २ सम्भावनामगङ्गा, ग. ३ दन्तानाम्, क. ग. ड. ४ गृहाद्यापि, क.

रम्यम् । कूजता विहङ्गानां मिथुनानि यत्र । गायन्तो मत्ता मधुप्रता यत्र । उद्यानस्य सर्वविषयत्वप्रतिपादनाय, उद्दीपनविभावत्वाय च पारावतानां कूजनम्, अमराणां च गानमुत्तम् । यत्र विमाने उद्याने, गृहे वा प्रविष्टमात्मानं देवहर्तिं विबुधानुचरा गन्धर्वादयो जगुः । वाप्यां च प्रविष्टमुत्पलगन्धयुक्तायाम्, कर्दमेन चोपलालितम् । कर्दमसहिनं वाऽऽत्मानं जगुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

एष गार्हस्थ्यं वर्णयित्वा तत्त्यागो भगवद्व्यानार्थ एव युक्त इति वक्तुं कैवल्यशास्त्रे भगवत्स्मरणं दृढं न भवतीति निरन्तरभगवत्स्मरणार्थं भगवदिच्छया भगवत्त्वेन, पुत्रत्वेन च पुत्रे स्नेहः स्थित इत्याह—

हित्वा तदीप्सिततममप्याखण्डलयोपिताम् ।

किञ्चिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषकातरम् ॥ २० ॥

हित्वेति । आखण्डलयोपितामिन्द्रशीणामीप्सिततमं तद्गृहं हित्वा, पुत्रे निर्गते पुत्रविश्लेषेण किञ्चित् कातरं वदनं चकार । शास्त्रपुत्रत्वयोः सरसार्थम्—किञ्चिदिति । किञ्चिदित्यव्ययम्, त्रियाविशेषणं वा ॥ २० ॥

न केवलं वदनं एव विकारः, किन्तु हृदयेऽपीत्याह—

वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ।

ज्ञाततत्त्वाऽप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला ॥ २१ ॥

वनमिति । पत्यौ प्रव्रजिते सति वनं च प्रविष्टे सति प्रव्रजस्तु परित्यागो लोकस्येति लोकस्थितौ न परित्यागी । ये तु भिक्षादिनियमा उक्तान्ते आश्रमस्थानाम्, तत्र परित्यागः पूर्वसिद्धपदार्थानामेव । स्वतन्त्रपरित्यागे वनप्रवेश एव । तदाह—वनं प्रव्रजित इति । अपत्यविरहेण चातुरा भर्तुर्विरहो नित्य उक्तः । वनगमनात् तत्पक्षे पुत्रविरह उक्त इति सोऽपि नित्यः, अतः आतुरा । ननु शासतो ज्ञानेन देहाध्यासे निष्ठे विरहद्वयं न बाधकमिति चेत्तत्राऽऽह—ज्ञाततत्त्वेति । ज्ञात तत्त्वमात्मनो यया । एतादृश्यपि पुत्रे दूर गते वत्से नष्टे गौरिव व्याकुला जाता, यतो वत्सला पुत्रस्नेहाधिक्ययुक्ता ॥ २१ ॥

अथ स्नेहः तस्या उपकाराय जात इत्याह—

तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् ।

वभूवाचिरतो वत्स ! निःस्पृहा तादृशे श्वे ॥ २२ ॥

तमेवेति । तमेव पुत्रं भगवन्तं योगे ध्यायती अचिरतः श्रीप्रमेव तादृशे गृहे निःस्पृहा जाता, यतः हरिः । स्पृहा च दुःखालिका । वत्सेति विदुःसम्बोधनं त्वयाऽप्येनन्तर्गत्यमिति बोधनार्थम् । परित्यागलक्षणं पैराग्यं प्रकृते नाम्नीति स्पृहामात्रं एवोक्तः ॥ २२ ॥

न केवलं भगवद्व्यानेन गृहानासक्तिः सिद्धा, किन्तु योगोऽपि सिद्ध इत्याह—

ध्यायती भगवद्रूपं वदाह ध्यानगोचरम् ।

सुतं प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिन्तया ॥ २३ ॥

ध्यायतीति । सुतो यदाह भगवद्रूपं सर्वेषामेव योगिनां ध्यानगोचरं सुत एव भगवानिति सुतं ध्यायतीति । सुत इति वा पाठः । प्रसन्नवदनमिति तस्य ध्याने भगवान् प्रसन्न एवामिव्यक्त इति कार्यसिद्धिः सूचनार्थं प्रसाद उक्तः । समस्तव्यस्तप्रकारो ध्यान उक्तः इति तथैवाऽऽह—समस्तव्यस्तचिन्तयेति । समस्तचिन्ता प्रसन्नवदनभोजमिति; व्यस्तचिन्ता साञ्चित्येद्भगवत इति ॥ २३ ॥

तादृशध्यानेन यदासीत्तदाह—भक्तिप्रवाहयोगेनेति चतुर्थिः—

भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण वलीयसा ।

युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना ॥ २४ ॥

चित्तशुद्धेः साधनानि कार्यं शुद्धस्य चेतसः । ज्ञानस्याऽप्युत्तमावस्था दोषाभावश्च सर्वतः ॥ २१ ॥ भगवच्चिन्तनेन क्रमेण परमामयस्थां प्राप्तवतीति वक्तुं चिन्तनेन जातं क्रममाह—आदौ भक्तिप्रवाहो जातः । स चोपायभूत इति योगः, ध्यानेन प्रथमं भक्तियोगो जात इत्यर्थः । भक्तेः प्रवाहनित्यतैवेति प्रवाहपदम्; ततो हृदं वैराग्यम्; ततो भगवद्भक्त्यैव परमश्रद्धया परलोके युक्तं यदनुष्ठानजातं निश्चिन्तितमरूपम्; तदनन्तरं ब्रह्मप्रापकं ज्ञानम् । एतावता साधनत्रयसहितेन ज्ञानेन चित्तमत्यन्तं शुद्धं भवति ॥ २४ ॥

तदा शुद्धचित्तकार्यमाह—

विशुद्धेन तदाऽत्मानमात्मना विश्वतोमुखम् ।

स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम् ॥ २५ ॥

विशुद्धेनेति । तदेति तदैव शुद्धिः, न ज्ञानात्पूर्वं चित्तं शुद्धं भवतीत्युक्तम् । अतो विशुद्धेनाऽऽत्मना आत्मानं ध्यायतीति जातेति पूर्वणैव सम्बन्धः । सैसारावस्थातः तदानीं तनमात्मानं विशिष्टमाह—विश्वतोमुखमिति । पूर्वमात्मा हृदयाभिमुखः शरीरप्रवणः । शुद्धे तु चित्ते सर्वतोमुखमात्मानं दृष्टवती । सर्वत्र विद्यमानः सर्वतोमुखः । पूर्वं चाविद्यावच्छिन्नो देहाधिमानी, साम्प्रतं च तद्गतमित्याह—स्वानुभूत्यैव तिरोभूता माया प्रकृतिः, तद्गुणाः सत्त्वाद्यः, तद्विशेषास्तत्कार्याणि परिच्छेदादयो यत्न ॥ २५ ॥

आत्मज्ञाने प्रादुर्भूते मायागुणकार्याणि लीयन्त इति अविद्यातत्कार्यविलये ब्रह्मण्येव स्थितो जात इत्याह—

ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ।

निवृत्तजीवभावत्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः ॥ २६ ॥

* ब्रह्मण्यवस्थितमतिरिति । तदेव ब्रह्म पूर्वं ध्यातो भगवानिति ततो ज्ञातवती । ततोऽपि स भगवान् न ध्यानमपेक्षते, किन्तु आत्मन्येव स्वस्मिन्नेव सम्यक् आश्रयो यस्य तादृशं ज्ञातवती । एवं स्वस्मिन् भगवत्स्फुरणे जीवभावो निवृत्त इत्याह—निवृत्तेति । आधाराधेयभावोऽपि निवृत्तः ।

प्रकाशः ।

* ब्रह्मणीत्यत्र । आधाराधेयभाव इति । स्वस्मिन् ब्रह्मस्फूर्तिर्हि आधाराधेयभावमयोजिका तन्निवृत्तौ

स्वस्य परिच्छेदेऽपि तिरोहितानन्दत्वं जीवभावः, प्रकटानन्दः स्वयमेव भगवान् जात इत्यर्थः । एवं सति अविद्यादयः सर्वे क्लेशाः क्षीणा भवन्ति; क्लेशेषु च निवृत्तेषु परमा निर्धृतिः प्राप्यते । प्राप्यं रूपमधिकारातीतमिति ज्ञापनार्थम् । प्राप्तेऽपि भगवद्रूपे पुनर्निवृत्तिरुक्ता । ब्रह्मभावेऽपि वा आधारार्थेयभावः स्थित एव । मध्यावस्था वा एषा ॥ २६ ॥

नित्यारूढसमाधित्वात् परावृत्तगुणभ्रमा ।

न सस्मार तदात्मानं स्वप्नदृष्टमिवोत्थितः ॥ २७ ॥

निवृत्तौ जातायामिन्द्रियैः पुनरानयनापेक्षामावात् नित्यारूढसमाधिर्जाता । नित्यमारूढः समाधिर्यया सा देवहृतिर्नित्यारूढसमाधिः । तस्या भावकथनं तत्स्थैर्यार्थम्, एवं समाधिदाढ्ये परावृत्ताः गुणैः कृता भ्रमा यस्याः । आनन्दातिरोभावस्तमसः, परिच्छेदो रजसः, भेदः सत्त्वस्येति त्रयोऽपि निवृत्ताः । एवं सति अध्यासाश्रयभूतस्य देहस्यापि स्फुरणं सर्वदोषहेतुर्न जातमित्याह—न सस्मारेति । स्वप्नदृष्टं देहं यथा उत्थितः, अहमिति न मन्यते, तदपेक्षयाऽपि इमं देहमात्मानं न सस्मार स्मृतवत्यपि न ॥ २७॥

ननु देहास्मरणे कथं देहस्तिष्ठेदिति शङ्कां परिहरन्, तस्य देहस्यान्तर्ज्ञानप्रकाशेन प्रकाशमानत्वमाह—

तद्देहः परतः पोष्योऽप्यकृशश्चाध्यसम्भवात् ।

वभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः ॥ २८ ॥

तद्देह इति । परतः योगनिर्मितस्त्रीभिः पोषितोऽप्यकृशः; बहिर्वस्त्रादिनैव पोषो न तु भोजनकृतः, तथापि न कृशः । तत्र हेतुः—आध्यसम्भवादिति । आधिर्मनःपीडा । मृत्युः पूर्वमेव जित इति देहद्विध्वान-पेक्षितेति केवलं मनःपीडयैव देहहासो भवति; तदभावादकृशः । चकारात् कान्तिनाशाभावश्च । अन्तःस्थितज्ञानेन, बहिःस्थितमलेन च मलैरवच्छन्नो वभौ । उभयमेकत्र साधयितुं दृष्टान्तः—सधूम इव पावक इति । अन्तःप्रज्वलितो यद्विर्वाहिर्निःसृतधूमकः । तादृशो ज्ञानसंपन्नस्तपसा मलिनो वभौ ॥ १॥ २८॥

कदाचिदुत्थानदशायां देहं स्मरिष्यतीत्याशङ्क्याऽह—

स्वाङ्गं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गतम्बरम् ।^१

दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः ॥ २९ ॥

स्वाङ्गमिति । तपोयोगाभ्यां व्याप्तम् । मुक्तकेशमिति दैवगत्या^२ केशविमोकेऽपि, वस्त्रविमोकेऽपि,

प्रकाशः ।

स निवृत्त इत्यर्थः । तद्विवृण्वन्ति—स्वस्येत्यादि । अग्रिमग्रन्थः प्रकटार्थः ।

तृतीयस्कन्धविशुद्धेत्यो भावो हृदि मेऽस्फुरत् । श्रीमदाचार्यकृपया तं प्रकाशितवानहम् ॥ १॥

यदबुध्या मया किञ्चिदुदितं बुद्धिदोषतः । तत् क्षन्तव्यं दयालुत्वादीनस्याऽप्यधमस्य मे ॥ २॥

इति श्रीतृतीयस्कन्धमुखाधिनीप्रकाशे श्रीमद्ब्रह्मदीक्षितचरणैकतानपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तम-
दासविरचितं त्रयस्त्रिंशाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

स्त्रीणां लज्जया अत्यावश्यकेऽपि निमित्ते देहं न जुवुषे । स्थितित्तु देवाधीनित्याह-देवगुप्तमिति । अ-
बोधे हेतुः-वासुदेवे प्रविष्टा धीर्यस्य ॥ २९ ॥

एवं तस्या बाह्याभ्यन्तरव्यवस्थामुक्त्वा, आन्तरं फलितमाह—

एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः परम् ।

आत्मानं ब्रह्मनिर्वाणं भगवन्तमवाप ह ॥ ३० ॥

एवमिति । सा देवहृतिः कपिलोक्तेन मार्गेण भक्तिज्ञानयोगात्मकेन, अचिरतः शीघ्रमेव, पर-
मात्मानं ब्रह्मानन्दं भगवन्तं सर्वशान्तिप्राप्त्याद्यं अवाप । हेत्याश्चर्यं । स्त्रिया गुक्तिर्दुर्लभेति ॥ ३० ॥

तस्या गुक्तिः सर्वजनीना जातेति क्षेत्रप्रसिद्ध्या निरूपयति—

तद्दीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी ॥ ३१ ॥

तद्दीरासीदिति । दीर इति सम्बोधनं तथा शौर्यकरणार्थम्, स्वधर्मप्रतिपादनेन विश्वासार्थं वा । तत्
क्षेत्रं नाम्ना सिद्धशब्दवाच्यम्, सिद्धपदं पुण्यतममासीत्, त्रैलोक्यविश्रुतमिति तन्मुत्तयैवेति
तन्मुक्तौ प्रमाणम् । अन्यथा सर्वेषु तीर्थेषु पृथगानेषु तस्यैव कथं प्रसिद्धिः स्यात् । अतः प्रसिद्धि-
हेतुमाह—सा संसिद्धिमुपेयुषीति । सा हि सम्यक् सिद्धिमुपेयुषी प्राप्तवती ॥ ३१ ॥

शरीरस्य विनियोगमाह—

तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत्सरित् ।

स्रोतसां प्रवरा सौम्य ! सिद्धिदा सिद्धसेविता ॥ ३२ ॥

तस्या इति । तपोयोगेन विधुतं मार्त्यं मृदंशो यस्य । जलमेव हि घनीभूतं मृद्ववति । यथा हिमः,
यथा वा करकाः, यथा वा सैन्धवम्, योयैश्वरो वा, महता तापेन तत् विशकलितं भवति, अत एव
एतादृशं मार्त्यं तत् सारिदभूत् । सा स्रोतसि सरस्वत्याः प्रविष्टा स्रोतसां प्रवरा सरस्वत्येवाभूत् । सौ-
म्येति विश्वासार्थम् । यथा वा सोमः अमृतमयः, यानि विशकलितावयवो भवति; नवम्याः सोमकलायाः
पातायम इति । ततः प्रभृति सा सरस्वती सिद्धिदा जाता तत्रैव । अतः सिद्धसेविता जाता ॥ ३२ ॥

एवं तस्याः सर्वसिद्धिमुक्त्वा लीमुक्त्यवधिभूतां सर्गलीलां समाप्य, तस्य सर्गस्य विसर्गसाधकस्य एव
सर्गस्य सेत्स्यतीत्युचरोपयोगार्थं कपिलस्य स्थितिमाह—कपिलोऽपीति त्रिभिः—

कपिलोऽपि महायोगी भगवान् पितुराश्रमात् ।

मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ॥ ३३ ॥

गतिः स्तोत्रं मतिष्ठा च त्रयमाह गुणान्वितम् । तत्र प्रथमं गतिमाह—महायोगी गमनेऽपि प्रथा-
सराहितः । मातुः सिद्धिं च ज्ञात्वा, अग्रे कर्तव्यमपि जानातीति । भगवानिति सर्गनियामकस्य हेतुः ।
पितुराश्रमात् मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं प्रति ययौ । एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् ॥ ३३ ॥

गमने सिद्धादीनां स्तोत्रमाह—

सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोरगैः ।

स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणानिकेतनः ॥ ३४ ॥

सिद्धेति । ये केचित् सिद्धिकामाः, ते भगवदंशाः षड्विधा निरूपिताः । उरगा वासुकिप्रभृतयः । गणैरिति पाठे, अप्सरसां गणा येषां ते इन्द्रादयः, तैः स्तूयमानः । यत्र गच्छति तेनाऽपि पुरस्कृत इत्याह—समुद्रेण दत्ते अर्हणानिकेतने यस्य ॥ ३४ ॥

एवं तस्य गमनमध्यस्थितिर्निरूप्य तत्र स्थितस्य कृत्यमाह—

आस्ते योगं समास्थाय साङ्ग्याचार्यैरभिष्टुतः ।

त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः ॥ ३५ ॥

आस्त इति । योगं सम्यगास्थाय सम्यगास्ते । तत्र स्थितो द्वयं कृतवान्—साङ्ग्यचमतप्रवृत्तिः, त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यर्थं शुभाशंसनं च । अतः साङ्ग्याचार्यैः स्तुतः ॥ ३५ ॥

एवं तच्चरित्रमुक्त्वा उपसंहरति—

एतन्निगदितं तात ! यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ ! ।

कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः ॥ ३६ ॥

एतन्निगदितमिति । कपिलस्य चरित्रं पृष्टं तन्निगदितम् । संवादोऽपि पावन इति निगदितः । एतस्य द्वितीयसर्गरूपत्वात्सर्गोऽपि निगदित इत्यर्थः । चकारद्वयेन द्विविधोऽपि सर्ग उपसंहृतः ॥ ३६ ॥

एतच्चरित्रश्रवणस्य फलमाह—

य इदमनुशृणोति योऽभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् ।

भगवति कृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्पदारविन्दम् ॥ ३७ ॥

य इदमनुशृणोतीति । कपिलमुनेर्मतं साङ्ग्यम् । आत्मयोगेष्वात्मप्राप्त्युपायेषु गुह्यं गोप्यमनुशृणोतीति शिष्यरूपेण, न तु प्रभुरूपेण । योऽभिधत्ते सम्यक् शिष्यहृदये स्थापयति, तावमावपि भगवति कृतबुद्धी, तन्मिश्रेण सुपर्णकेतौ गृहडब्जे कालातिक्रमार्थम्, शास्त्रपर्यवसानार्थं च तादृशे निश्चितबुद्धिः, तत्पदारविन्दमुपलभते । एतस्य मतस्य श्रवणं भगवति मतिनिश्चयार्थम् । यत्रैतन्मतश्रवणेऽपि भगवत्पदमाप्तिर्भवति तत्र किं वक्तव्यं तन्मतानुसारेण प्रवृत्तस्य सम्पूर्णसर्गलीलाश्रोतुर्वा ॥ ३७ ॥

तृतीयस्कन्धविशृतिः श्रीकृष्णचरणाभ्युजे । निवेदितातिथस्तेन सर्वसिद्धान्तगुम्फिता ॥ १ ॥

मुग्धेषु भक्तिहृदयेषु नियदयाभि सर्गाभिधा यदि यथार्थतया विचिन्त्या ।

लीला मर्दव मतिशुक्तिभिरन्विताङ्गी भाग्या तदा विवृतिरुज्ज्वलशुक्तियुक्ता ॥ २ ॥

सर्वभक्तसमुदारे सर्वार्योत्पादकं हरिम् । त्रयस्त्रिंशत्सर्गयुतं वन्दे सर्गाय माधवम् ॥ ३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमच्छर्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां

तृतीयस्कन्धे त्रयस्त्रिंशाध्यायविवरणं समाप्तम् ॥

ममाप्तोऽयं स्कन्धः ।

गोस्वामि-श्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृत-

श्रीमद्भागवत-तृतीयस्कन्ध-सुबोधिनी-

प्रथमाध्यायप्रकाशः ।

अथ तृतीयस्कन्धविवरणं निष्कर्षबो निबन्धे स्कन्धार्थस्य संज्ञतेर्वाकत्वात् तत्स्मारायितुं ताभिरेव कारिकाभिस्तदनुवदन्ति-अधिकारीत्यादि । तेन प्रथमस्कन्धार्थो हीनमध्यमोत्तमभेदेन द्विविधः । समुणोऽग्निर्गो गुणातीतश्चेति त्रिविधोऽधिकार इति तादृशेष्वधिकारिषु द्वितीये साहं वस्तुनिर्देशश्चाविमर्षा-स्यसपरिकराङ्गसहितं श्रवणं स्कन्धद्वयेन कर्तव्यतया सुनिरूपितं कीर्तयित्वा शुकेन स्वव्यसनेन निरूपणा-स्तत्र विधिविषयत्वाभावेन व्यासपादैः श्रवणं विधिविषयतया मुख्यमुपनिबद्धम् । तत्र विषयापेक्षामांशेषु दश-सु स्कन्धेषु विषयाभिधा अत्र सर्गो विसर्गश्चेति श्लोकोद्दिष्टानां मूलमात्रेन्द्रियपियामित्यादिभिर्लक्षितानां लीलारूपाणां विषयाणां अभिधा अभिधानं परीक्षापूर्वकं निरूपणं क्रियते । तथा येन रूपेण विषयस्य तदत्र विचार्यत इत्यर्थः । एवं विषयविषयीभावरूपा स्कन्धसङ्गतिः स्मारिता । प्रस्तुतस्कन्धवाक्यार्थं व्याख्यातुमध्यायसङ्ग्रहामनुवदन्ति-त्रय इत्यादि । सङ्गचाप्रयोजनं द्वितीयसुबोधिनीं निरूपितम्, तन्निबन्धविचारादविवाक्षितम् । तन्मया तृतीयस्यावरणभङ्गे सम्यगुपपादितमिति ततोऽवगन्तव्यम् । स्वाभिमेत इति । शुक्ल्यासयोराशयगोचरे । सविशेष इति । “अन्याकृतगुणक्षोभात्” इति द्वादशस्कन्धोक्तमहापु-राणसामान्यलक्षणाद्यो विशेषतस्तत्सहिते । तदपि तत्रैव व्युत्पादितं सर्गे भगवद्रूपतैव विशेष इति । हरेर्मो-हात्म्यसूचक इति । एतेन सविशेषत्वस्य प्रयोजनमुक्तम् । निबन्धे तु “स्वोपयुक्तार्थसंयुतः” इति पठितम् । स्वस्य श्रोतुरूपयुक्तो योऽर्थो मोक्षादिकलं तयुक्त इति तत्रार्थः । तथा सति “ब्रह्मैव मोचयति” इति सर्वदुःसहर्तुर्माहात्म्यसूचकं तद्वर्णनमिति तस्यैवार्थं निष्कृष्टार्थ उक्तः । ननु सर्गविसर्गयोरुत्पत्तिवा-विशेषात् स्कन्धविभेदे किं बीजम्, एतावद्विस्तारस्य च किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः-लोक इत्यादि । तथा च लीलांभेद एव बीजम्, तदर्थ एव च विस्तार इत्यर्थः । निबन्धे तु लीलयेत्यत्र सार्थकाविति पाठः । अर्थस्तु सार्थकौ पुरुषार्थपर्यवसामिनौ; तेनैकैका लीला स्वतन्त्रेति प्रत्येकमेकैकस्कन्धवाच्यता, तेन स्कन्धविस्तार इति विवृतः । तेन तत्र फलमुखेन भेदः; अत्र तु हेतुमुखेनेति भेदः, तात्पर्यन्त्वेकमेव । इतोऽपि कारिका भिद्यन्त इति तत्रत्यं प्रमेयं नानुद्यते । अवान्तरभेदेऽपि पर्यवसान ऐकार्थ्याचेति । नन्वत्र सङ्गदपि सर्गकथने स्कन्धार्थनिर्देष्टव्यरुद्धं तत्कथनस्य किं तात्पर्यमित्याकाङ्क्षायां सोपपत्तिकं तदाहुः-भूते-त्यादिसान्दर्भ्याम् । अत्राद्येन मूलस्थलक्षणांनुवादः । द्वितीये ऐको ब्रह्मतः स्फुटो जायते । अपरः ब्रह्मा-र्थं क्रियत इति प्रकाश्यत्वं कार्यत्वं च द्वयोर्भेदकमुक्तम् । यत एवमग्रे द्वैविध्यं दृश्यते । अतोऽत्र लक्षण-वाक्ये द्विविधोऽपि सर्गो विवाक्षित इत्यर्थः । तथा च लक्षणवाक्ये ब्रह्मण इति सम्बन्धपट्टी तेन रूपेण कर्तृवत्तादर्थ्ययोरुभयोरपि सङ्गाद्विकीर्णतेन भगवदुपादानको मायिकश्चेति द्वौ सर्गौ । तत्राद्य इदमुपादान-लक्षणं द्वितीये तटस्थलक्षणमिति बोधितम् । इदं चैकादशेऽन्यत्र सर्वत्रैवानुसन्धेयमित्येतदर्थम् । अथवा

घटितपूरितपात्रवद्वा द्वौ, तदा तूपादानलक्षणमेवेति । अयमत्र निबन्धाद्विशेषः । वाक्यपदाक्षरार्थानामत्र वक्तव्यत्वात् ; तत्र तु शास्त्रार्थानुपयोगिन एवार्थस्योक्तत्वादिति । एवं द्विरुक्तिमुपपाद्य तदवान्तरप्रकरणानि विभक्तमध्यायान्विभजन्तस्तत्प्रयोजनान्याहुः—भूतेत्यादिभिः पञ्चभिः । प्रथमर्त इति । भगवदुपादानक-सर्गप्रकरणे । अधिकारादिपदेषु तादर्थ्यं सप्तमी । हरिशब्दः पुरुषशरीरवाचकः । कार्यशब्दो भौतिक-सृष्टिपरः । अत्रैतद्बोध्यम् । पञ्चमाध्याये “ अथ ते भगवल्लीला योगमायोपवृंहिताः ” इत्युपक्रम्य “ कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् । ततोऽ-भवनमहत्तत्त्वमव्यक्तात्कालनोदितात् ” इत्यादिना अतीन्द्रियभगवत्कर्तृकपुरुषकरणकमायाधिकरण-कवीर्याधानेन महत्तत्त्वोत्पत्ते ततः क्रमेण त्रयोविंशतितत्त्वोत्पत्तिमुक्त्वा, षष्ठे ब्रह्माण्डपुरुषशरीरोत्पत्तिरुच्यते, तस्याद्यावतरत्वं चोच्यते । तेनैकः सर्गस्तच्छरीरनिर्माणार्थः । ततस्तादृशशरीरविशिष्टावतारस्वरूपदर्शनमष्टम उक्त्वा, नवमे तत्प्रसावेन तदाज्ञया दशमे चतुर्दशलोकसृष्टिरुच्यते । तेन तत्प्रकरणस्य समाप्तिर-वगम्यते । ततो दशम एवाध्याये “ गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः । पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलाऽमुजत् ” इति कालस्योपादानतामुपक्रम्य “ विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रम् ” इत्यनेन जगतः सूक्ष्म-रूपमादिकारणं ब्रह्मेत्युक्त्वा “ सर्गो नवविचस्तस्य ” इति प्रतिशाय “ आद्यस्तु महतः सर्गो गुण-वैषम्यमात्मनः ” इत्यादिना आत्मेहेतुगुणवैषम्यरूपं भूतमात्रेन्द्रियधीसङ्घातात्मकतच्छरीरजन्योक्त्वाऽन्ये-षां तेन तेन प्रकारेण सर्गपदोक्तिपूर्वोक्तं जन्मोच्यते । तेन स सर्गः कार्यशरीरनिर्माणार्थः । एव च यद्यपि पूर्वप्रकरणस्याष्टम एव समाप्तिस्तथापि सप्तमाध्याये विभूतिप्रश्नान्नवमे विभूतिमत्त्वं पूर्वोक्तस्य निरूप्य त-द्विभूतिः पूर्वमुच्यत इति कालात्पूर्वं निरूप्यमाणस्य सर्गस्य मैत्रेयविचारेण पूर्वशेषत्वम् । व्यासविचारे तु प्रकरणान्तरशेषत्वमेवेत्युभयं समञ्जसम् । तदिदं निबन्धादवगन्तव्यम् । एवमत्र प्रकरणद्वये सर्गभेदस्य नि-र्धारत्प्रथमेऽधिकारप्रकरणेऽप्यधिकारस्य भगवदेकसाध्यत्वाच्चतुरध्याय्यां तत्रापि भूतादिसर्गः संख्याबलाद-वगन्तव्य इति त्रिविध्यवान्तरप्रकरणेषु चतुर्णां सर्ग इति हृदयम् । यद्यपि द्वितीये भगवत्कर्तृकत्वं न स्प-ष्टम्, तथापि सिद्धवदनुवादात्पूर्वोक्त एव कर्ताऽत्राऽप्यायातीति भगवत्कर्तृकत्वमप्यक्षुण्णम् । तदेतदभिस-न्धायोक्तम्—अधिकारे हरौ कार्य इति । प्रकृतमनुसरामः । अतश्चेति । प्रयोजनभेदाद्रूपभेदाच्च । यद्यपि भूतमात्रास्तामस्य इन्द्रियाणि राजसानि, धियः सात्त्विक्यस्तथापि तत्तत्कार्यार्थं कारणभूतसत्त्वादीनां तत्राधिस्येन निवेशाद्गुणभेदकृतो भेदस्तेषु बोध्यः । ततोऽत्रेति । द्वादशाध्यायोत्तरं त्रयोदशेऽध्याये युक्त-रूपस्य क्रियाशक्तिप्रधानस्य वराहरूपस्य ब्रह्मणो विशेषेण निरूपणम् । ननु गुणवैषम्ये निरूपणायै क-श्यपदित्यादिकथायाः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—कर्मादीत्यादि । आदिपदेन भक्तिज्ञाने । फलत इति फलं मोक्षस्तत्रापकृतया । ततो हेतोस्तत्राशक्तकामक्रोधाभ्यां कर्मज्ञानयोर्नाशः हेतुषोद्घाततया शुक्रेनोच्यते, अतः प्रकृतसर्गसिद्धिरेव प्रयोजनमित्यर्थः । ननु ‘ न मे भक्तः प्रणश्यति ’ इति भगवतः प्रतिज्ञ-येति भक्तयोर्दीवारिकयोः कथं भक्तिनाश इत्यन आहुः—लोभेनेत्यादि । तथा च दोषवशाच्चाश इत्यर्थः । ननु तादृशेषु कथं कानादिदोषोत्पत्तिरित्यत आहुः—धर्मीत्यादि । कामक्रोधलोभाः क्रमेण धर्मिज्ञानीधैरैः शृताः । अपत्यकामायाः कामपूतये यथा कामी भवेन्नित्यमित्यादिविध्यनुरोधिना धर्मिणा धर्माभिमानात्कामः, ज्ञानवना ज्ञानाभिमानात्क्रोधः, ईश्वरेण तदभिमानाद्येषु लोभ इति ते तैः कृताः । मण्डलीरात्वात्त्राभिमानो दोषः । लोलात्वाच्च न भगवद्दन्त्यक इति सुखम् । तथा न मार्गप्रयनारूप-

सृष्टीच्छायापारबोधनाय तत्कथेति भावः । अत्रे स्फुटम् । एतेन साङ्ख्यद्वैधस्य वैषम्येऽपि बोधितम् । साङ्ख्ये, गुणानां स्वभावादेव शोभरूपवैषम्यम्, इह तु भगवदिच्छयेतीयमवान्तरकथाऽपि मूलवैषम्यस्य तथात्व-
बोधनार्था । एवं पञ्चभिः प्रथमप्रकरणाध्यायसङ्ख्याप्रयोजनोक्तिपूर्वकं प्रथमप्रकरणार्थ उक्तः । एवं द्विती-
यस्य सार्द्धाध्यायमाहुः—चतुर्दशत्यादि । देहतो जन्मेति योजना । तेषामिति तादृशां भूतादीनां गुणानां च ।
तदिदं विशेषध्याये स्फुटिष्यति । एवमत्र सर्गलक्षणघटकषट्कार्थानां प्रत्येकं निरूपणेन यथा सृष्टित्वाऽविशेषेऽ-
प्यवान्तरविशेषात्सर्गविसर्गाभ्यां स्कन्धभेदस्तथा प्रयोजनभेदभिन्नाभ्यां सर्गाभ्यां कृतो नेत्याशङ्काऽपि निरस्ता ।
लक्षणभेदस्याभावादिति निगम्ये तु चतुःप्रकरणी स्त्रीस्ये सौक्ष्मे तु दशधा मतेति प्रकरणाविभागे उक्त-
म् । अत्र तु कथामात्रोपयोगाय ततोऽपि स्थूलतयोच्यते इत्याशयेनाहुः—कथायामित्यादि । अत्र सुषोधि-
न्यां तु चतुर्भिरध्यायैरधिकार उच्यते; परैरभिधेयैः सर्गस्य करणम् । 'तद्विभूतीर्वेदस्व नः' इति
विशेषप्रश्नात्सविभूतेः सर्गस्य सर्वेष्वेवाध्यायेष्वनुवर्णनम् । तथा च विदुरमित्रैयसंबादम्रासिद्धं यन्मात्रम-
ब्रूयते, अतो न दोष इत्यर्थः । एतेन विदुरोद्धवकथायां सर्गप्रभाभावात्तत्र भूताद्युत्पत्तिव्याख्यानं न,
युक्तमिति शङ्कापि निरस्ता, तस्यैतत्कथोपनिबन्धकस्यासाशयमोच्यते । नन्वाधिकारस्य प्रथमस्कन्ध,
एवोक्तत्वात्पुनः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—उत्तमे स्थित्यादि । कथेति विदुरमित्रैयसंबादरूपा कथा ।
तथा च फलोपोद्वातत्वेन शुकेन व्यासपादैश्चोच्यते । लोकोत्कर्षबोधनं प्रयोजनमित्यर्थः ।

एवं कथोपयोगिप्रकरणार्थमुक्त्वा प्रथमाध्यायार्थमाहुः—तत्रेत्यादि । तत्र अर्थनिरूपणप्रस्तावे,
अधिकारे अधिकारप्रकरणे प्रथमेऽध्याये संस्कृतानां सत्त्वेन शुद्धिं मासानां भूतानां त्रेधा पञ्चधा वा
सर्गो निरूप्यते । भूतादीनां लक्षणं तु पञ्चमाध्याये स्फुटीकार्यम् । आकाशात्प निर्लेपस्यान्मुख्यमाणस्या-
पहतपाप्मत्वात्तत्संस्कारो नापेक्ष्यते, इति शिक्षानां प्रयाणमेव स इत्यवलम्बेत्युक्तम् । अस्मिन्पक्षे भगवद्वीयं
स्मरणं गुणस्मृतिकोटौ निविशतीति ज्ञेयम् । पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमेव शुद्धयन्तामिति धिरजाहोममन्त्र-
किङ्कन वाय्वाकाशयोरप्यशुद्धेः पञ्चधेति पक्षान्तरमुक्तम् । नस्यादिशुद्धचपेक्षणाच्च । देहवैशिष्ट्यलक्षणमि-
त्यनेन संस्कारे प्रमाणमुक्तम् । अन्यथा उक्तविषयैश्चिष्टयवान् देहो न स्यादिति । कारणमिति षोडशपि
वैशिष्ट्यरूपकार्येण कारणानुमानात्स एवार्थः । तृतीया सर्वत्र करणार्थे । तेन हरिणेत्यत्र स्मृत्यारूढस्य
भगवत् एवं करणत्वम् । अभिन्ननिमित्तोपादनस्त्ववत्कर्तृकरणभेदस्याऽप्यदुष्टत्वादिति । स्मर्यमाणस्य रूपस्य
वा करणत्वं द्वितीयस्कन्धेऽङ्गुलीयकविमर्शे स्मर्यमाणरूपाणां नानात्वेन भेदस्य सिद्धत्वात् । व्यापारत्वं तु
स्मरणस्यैवेति बोध्यम् । एवं कर्तृकरणव्यापारफलानि सर्वत्रैवानुसन्धेयानि । ननु प्राप्यमिव यत्किञ्चिद्-
दृष्टजन्त्ये देहस्थितानां भूतानां नाशमात्रे कथं संस्कृतश्रुतसर्गः शत्रुयवचन इत्याशङ्क्यामाहुः—अस्मिन्नि-
त्यादि । तथा च यथा वैदिकसाधनाधिकारार्थं शत्रुदेहनाशापेक्षा, तथा 'देवाऽसुरो मनुष्यो वा' इत्यादिवाक्या-
त्स्वरूपयोग्यतायाः स्वत एव सिद्धत्वाच्चात्राधिकारार्थं पूर्वदेहनाशापेक्षा, किन्तु फलोपधानार्थं मोक्षणादि-
वत् संस्कारेण तेषां रूपान्तरापाचिरेव सर्ग इति स नाऽशक्यवचन इत्यर्थः ।

१ एवं सर्गमुपपाद्य व्याख्यातुमारभमाण्या अवतारगुणेन विदुरकथासङ्गतिमाहुः—एवमित्यादि । युक्तेति ।
उपदेशनार्थं भगवता विचारितत्वेन तत्कथारतीत्या बोधस्य शीघ्रं सम्भवाद्युक्तेत्यर्थः । तथा च सूतोक्तौ
प्रसङ्गः, शुकोक्तौ तु हेतुतात्पर्यः स इत्यर्थः । श्रोतुरिति विदुरस्य । एतेनाऽपि युक्तत्वं विशदीकृतं बोध्यम् ।
तस्येति प्रसादविषयस्य मैत्रेयस्य । न तथा दूषणमिति । तथा च सर्वोपकारत्वात्तस्या मित्रत्वं ननु ज-
वालावदित्यर्थः । नन्वत्र प्रसिद्धेः प्रमाणतया कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—अन्यथेत्यादि ।

तदन्वयप्रवेशाभावादिति । संवादावसरे सहचराभावात् । क्षत्रियत्वमिति । निबन्धोक्तरीतिरुक्तम् । वस्तुतस्तु क्षत्रत्वमिति पाठः ।

२ तस्य स्वगृहेऽपीति । विदुरस्य स्वगृहेऽपि ।

३ कुत्रेत्यत्र । कालस्यानादरणीयत्वमिति । तस्य कालस्येदानमभावेन स्वस्यानुपयोगात्तथेत्यर्थः । बहुपृष्टमिति । एतत्प्रश्नात्पूर्वं बहुपृष्टम् । उपकारित्वादिति । सबादस्योत्तमद्वयसम्बन्धित्वेन शीघ्र फलजनकतया तथात्वात् ।

४ न हीत्यत्र । अन्तर्कृतसाह इति । मैत्रेयस्य सः । परित्यागहेतुप्रश्न साधुवादोपगृहणाक्षितो ज्ञेयः ।

५ स एवमित्यत्र । भगवदङ्गानामिति । प्रापकत्वेन शेषाणाम् । स्वहानिरिति । तपोयलादिहानि । मुख्यभगवत्त्वेनेति । गुणातीतत्वेन प्राप्तब्रह्मतया तथात्वेन ।

६ यदा त्वित्यत्र । अस्य परित्याग इति । विदुरकर्तृकपरित्यागः । नन्वत्र विदुरस्योत्तमाधिकारबोधनाय गृहत्यागे वक्तव्ये दुर्वाक्यवारितत्वेन निर्गमनकथनं न युक्तम् । उद्वेगप्रसन्नकत्वेनाधिकारजघन्या पादकत्वादित्यत आह —नैमित्तिकत्वादित्यादि । भक्तस्य द्विधा गृहस्थिति पूर्वमुक्ता । तत्र भगवति पाण्डवान्मति प्रचलिते सहस्थितेरभावाद्भगवत्कार्यार्थं स्थितिरवशिष्यते, कार्यं तु पाण्डवरक्षारूपम्, तद्यदा न सिध्यति तदा तदर्थस्थितेरप्यभावाच्चयत्तकथ्यमिति, गृहत्यागस्य नैमित्तिकत्वादस्थितौ निमित्तभूतानां बहिर्मुखानां कौरवाणां नगरस्य परित्यागकथनमुद्वेगप्रसन्नकत्वेऽपि नाधिकारन्यूनत्वायेत्यर्थः । नन्वेवं सति तेषां बहिर्मुखत्वमात्रं वक्तव्यम्, किं दोषान्तरकथनेनेत्याकाङ्क्षायामाहुः —अत्र मुख्येत्यादि । तथा च मुख्यदोषकारणयाधनार्थं दोषान्तरकथनमित्यर्थः ।

७ यदा येत्यत्र । धर्मान्तरेणेति । पार्थमहितत्वेन । सन्मध्य इति । पूर्वोक्तदोषत्रयेणात्मीभूतसुकृतमध्ये ।

१० यदोपेत्यत्र । यदिति मन्त्रवाक्यम् ।

१२ पार्यान्त्यादि । पूर्वश्लोक एवस्याजातशत्रोरेव कथनादत्र बहुवचनं किमभिप्रायमिति शङ्कायामाहुः —चतुरचनेनेत्यादि । लक्ष्यत इत्यत्रहस्त्यर्थया बोधनात् प्रेतिज्ञाहानि । जरासन्धस्य राजसूयास्मि जितरात्रद्विजिगीषा नेदानीं युज्यत इत्यरच्याऽर्थान्तरमाहुः —मृदेवदेवा इत्यादि ।

१३ स एष इत्यत्र । निदानमिति । रोगोच्छेदमूलकारणम् । अयमिति । एष इत्यस्यार्थनिर्देशः ।

१४ इत्पूचिवानित्यत्र । मन्त्रस्य श्लोकत्रयात्मकत्वेन पूर्वोक्ता या आहेति क्रिया एतदन्तसम्बन्धे पुनर्वचनक्रिया व्यर्थेत्याशङ्क्य पदसम्बन्धमाहुः —इत्पूचिवानिति सम्बन्ध इति । इत्पूचिवानित्यस्यासत्कृत इत्यनेन सम्बन्ध इति पूर्वोक्तोपसंहार एवार्थं न तु नियान्तरमित्यर्थः । मन्त्रस्य श्लोकद्वयात्मकत्वे 'स एष' इति वाक्यस्य क्रियाकाङ्क्षित्वात्तदादाय पक्षान्तरमाहुः —इत्पूचिवानिति वा भिन्नमिति । एवमपि यत्वादि एतदारभ्य मत्पृष्टर्हणीयशील इत्यस्याभामो बोध्यः । अग्रे तथापीति कथनादत्र यद्यपीत्यप्याहार्यम् । चित्तस्पेत्यादि । दुर्योधनादिविषस्य तथात्वात्स विदुरकृतं परित्यागमपि न मर्पयति, किन्तु विषमप्रवेशगृहया मध्यात्यतो हेतोर्नीत्येव तथा वचनामित्यर्थः । एव व्याख्यानस्यातिदुरुहत्वात्तमोजनान्तरमाहुः —अथेत्यादि ।

१५ व एनमित्यत्र । विशेषेण द्वयस्यैव दर्शनात्कथं प्रथमित्याकाङ्क्षायामाहुः —त्रियैवेत्यादि । परकृत्य ज्ञास्व इति त्रिषा । मध्यादर्शनामिति । सवमदुदासीनादिभावानाम् । चित्त इति । पृथराष्ट्रविषे ।

१६ स इत्थमित्यत्र । वाक्यस्यैकत्वाद्वापैरिति बहुत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्समाधानायाहुः—दशेति । सुयोधनतदनुगृह्यतौ पूर्वश्लोकोक्तवत्संस्कारोक्तश्चेत्कोक्ता आह्वानाक्षेपादयोऽष्टा इत्येवं दशकर्णवाणपद उत्तर-पदलोपिबन्धं बोधयितुमाहुः—कर्णद्वारेत्यादि ।

१७ स निर्गत इत्यत्र कारिकासु । भूस्संस्कारनिरूपणे सरित्सरः कथनस्य जलसंस्कारनिरूपणे तेजःसंस्कारकसत्सङ्गकथनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः—उत्तरोचरेत्यादि । पृथिवीजलतेजसु पूर्वपूर्व-स्योत्तरोत्तरक्षेपत्वाच्चक्षेपः । तस्य संस्कारकस्य जलस्य तेजसश्चांशः शेषित्वाय स्फुट उच्यते । तथा चै-तज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । यद्यपि संस्कारकस्य संस्कारार्थत्वाद्विपरीतः शेषशेषीभावः, तथापि संस्कार्य-स्वरूपविचारे पृथिव्यपेक्षया जलस्य तदपेक्षया तेजसश्चान्तरतायाः क्रममुक्तिकथने सिद्धत्वात्पूर्वपूर्वस्यैवोत्त-रोत्तरशेषत्वमतो न शङ्कालेशः । पुण्यदेश इत्यत्र गमनमित्यनुपङ्गः । तदङ्गानीति । संस्काराङ्गानि मेध्य-विविक्तवृत्तित्वादनि । फलमिति । स्वशरीरसंस्कारार्थप्रयत्नस्यानुपाज्जिकं भूमेर्देवसम्बन्धित्वरूपं फलम् । जले सामान्यसम्बन्ध इति सरस्वतीसम्बन्धः । तद्गत इति । सरस्वतीगतः । साधनमिति । कृत्रिमतीर्थ-सेवनम् । फलमिति । भगवदीयसङ्गः । जलोक्तिरिति । जलसंस्कारोक्तिः । तत्स्वाङ्गानादिति । विदुरस्य स्वस्वरूपस्य चाज्ञानात् । ननु सनत्सुजातादिसङ्गस्य जातत्वापेक्षयाज्ञानं न युक्तमित्यतः पक्षान्तरमाहुः—पर-मेष्ठरेत्यादि । ननु स्वगृहे भगवत आगमनेन साऽपि सिद्धैवेत्यतः पक्षान्तरमाहुः—अथवेत्यादि । पृथिवीमिति । क्षेत्रादिरूपाम् । दैत्याधिष्ठित इति भूतल इत्यर्थात् । ननु दैत्याधिष्ठानं न शिवालयादिरूप इति नेदं विशेषणतात्पर्यमित्यत आहुः—अनेनेत्यादि । तथा च यथा प्रोक्षणादिक्रियया ब्रीह्यादियज्ञनिवर्चनरूपोऽति-शय उदेति । तथा क्षेत्रेषु तद्गमनादिना भगवन्मूर्तिष्वनुभावप्रदर्शनादिरूपो योऽतिशयः, सोऽनेन विशे-षेण प्रदर्शित इत्यर्थः । एवं चाऽनुभावप्रदर्शनादिरूपो विदुरगोलकसंस्कारोऽत्र मुख्यः, अन्येष्वप्यनुभावप्र-दर्शकत्वरूपो भगवन्मूर्तिक्षेत्रादिव्यानुपाज्जिक इति द्विविधोऽप्यत्र विवक्षित इति ज्ञापितम् । ‘तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि’ इति वाक्यस्वारस्यात् । तेन स्वाध्यायानियमाधीतमन्त्राणां यथा पुरश्चरणादिभिः शभि-फलदत्वम्, तथा विदुरकिमया भगवन्मूर्त्यादिषु-विशेषानुभावप्रदर्शकत्वमिति सिद्धयति ।

१८ पुरोचित्यत्र । भक्तिजनकानीति । एतेन वैदुरिक्शरीरेऽतिशयो मत्तयाधिक्यानुकूलरूपो बोधितः । अनेनेत्यादि । भूतान्तरगुणानामग्रे वाच्यत्वाच्च सैव तथाविधा संस्कृतेत्यर्थः । ग्राणस्पर्शनरसनदर्शनक्रिया-भिर्विषयस्य जनकस्य च संस्कारो युगपदेव सम्भवति । ननु शब्दस्य ग्रहणजननगोलकयोर्भेदा-दित्यत आहुः—अनन्यत्वेनेत्यादि ।

२१ तत्राऽथेत्यत्र । तत्स्येति । श्रवणस्य । विशेषणमिति । सुहृत्पदम् । नन्वेवं सति तृतीयपादोक्तस्य विशेषणान्तरस्य किं प्रयोजनमत आहुः—अनुवाद इत्यादि । बहुकालगमनोत्तरमपि यत्तत्रत्यैरनुद्यते तत्सर्वना-शकत्वरूपधर्मप्राधान्येनैव, न तु कौरवनाशरूपधर्मप्राधान्येनेति वैपरीत्यं धर्मिणः पूर्वं कथनं विनाशस्या-वस्थाभेदेनौदासीन्यशोकयोर्निरूपणार्थमित्यर्थः ।

२२ तस्यामित्यत्र । गतेति नाशश्रवणाद्वा ।

२४ तत इत्यत्र । प्रत्ययजनकमिति । श्रुतस्यार्थस्य प्रकारवायार्थबोधजनकम् ।

२५ स वामुदेवेत्यत्र । उभयत्रेति आलिङ्गने मग्नौ च । हेतुरिति शेषः । वायुरिति । स्मरणसमनानाधि-करणमाणरूपो वायुः ।

- २६ कश्चित्पुराणावित्यत्र । स्वगतशब्दोऽन्तर्यामिबोधक ।
 २८ कश्चिद्रूपेत्यत्र । शक्त्यतिशयाधानमिति । पूर्ववद्बुद्धपराभवो भाभूदित्येतदर्थं तथाकृतमित्यर्थ ।
 ३३ कश्चिच्छिवमित्यत्र । उक्तं भवतीति । त्रयीदृष्टान्तेनोक्तं भवति ।
 ३४ अपिस्मिन्नास्त इत्यत्र । लोकसिद्धमिति । मनस आत्माभेदस्य लोके प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।
 ३६ अपि स्मदोऽर्थावित्यत्र । गुणद्वयमिति । राजसूयकृत साम्राज्यलक्ष्मीरर्जुनकृता सेवा चेति गुणद्वयम् ।
 ३७ किं वेत्यत्र । अघमतिपदं ' सुपा सुलुक् ' इत्यनेन लुप्तविभक्तिकमित्याशयेनाहु —
 अघमति किमिति ।

- ४० अहो इत्यत्र । ध्रियत इत्यत्र विकरणव्यत्ययमभिप्रेत्याहु — अर्थात्प्राणानिति ।
 ४४ अजस्येत्यत्र । अनेनेति । विदुरेण ।
 ४५ तस्येत्यत्र । सस्कृताकाशसिद्धार्थमिति । भगवच्चरित्रस्मृत्या संस्कृतहृदयाकाशभवनार्थम् ।
 यत्र भगवच्चरित्रेत्यादिपदैराकारादिक्रमेणोल्लेख्ये (१) ज्ञेय ॥

इति श्रीगोस्वामिपुरुषोत्तमजीमहाराजकृत—तृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
 प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायप्रकाशः ।

अथ द्वितीयाध्याय विवरणम् सङ्गतिं वक्तुमध्यायद्वयार्थमाहुः—अधिकारेत्यादि । तथा वावसर
 सङ्गतिरित्यर्थः । ननु द्वितीयाध्याय उद्भवचरित्र भगवद्गार्घ्या चोच्यते । तत्र मात्रासर्ग आपे वाच्यस्तत्रो-
 दभवचरित्रस्य लौकिकव्यतिमानात्कथं मात्रासर्गरूपतेत्यत आहु — मुरुयेत्यादि । मुरुयाधिकारिण इति
 पृष्टी । तथा च तादृशचरित्रप्रयोजकतदवस्थायास्तदानान्तरत्वेन विदुरानुभूयमानमाहात्म्यरूपतदैव वि-
 पश्यतेति मात्रासर्गस्तेन रूपेणेत्यर्थः । ननु मात्रासर्गे श्रीमदुद्भवमाहात्म्यसूचने हरेर्माहात्म्यसूचकपूर्वप्रत्य-
 विरोध इत्यत आहु — त्रिया त्वित्यादि । तथा च त्रिया भगवन्निष्ठैवात्र निरूप्यत इति तन्माहात्म्यसूचनस्या-
 भाषात्र विरोध इत्यर्थः । ननु मात्राणां पद्यसङ्ख्याकत्वात् पङ्क्तिस्तत्तिरूपणं कृत इत्यपेक्षायामाहु — पङ्क्तिरित्या-
 दि । तथा च संस्कारकाणां तावत्त्वेन पङ्क्तिरतिरतो न दोष इत्यर्थः । नन्वेतावत्तैव मात्रासर्गोऽपिसिद्धौ शि-
 धानामष्टाविंशतानां कोऽर्थ इत्यत आहुः—पङ्कणेत्यादि । तथा च सप्तसहितेनाधिकेनाघेन भगवतोऽभिर्मे-
 णानां च निरूपणापरत्वेन संस्कारकारणत्वेन ज्ञानविषया मोक्षा , हि यतो हेतो , ते अत्रोच्यमाना सर्व-
 एव यादवा देवा संमृताः, तथा च संस्कारकसंस्तुतयोर्मोधाया तत्तत्कथनमित्यर्थः । एव शुक्ल्या
 मधोराशयमुक्त्वा विदुरोद्भवमवादेऽप्यर्थम्यानुयोगात्तदर्थं सङ्गत्यन्तरमाहु — कथायामित्यादि । कथाया-
 मिति । मन्मोहप्राप्तये सङ्गादे । तथा चाऽध्यायचतुष्टये मन्मोहप्राप्तये सामान्यसङ्गतिरित्यर्थः । एव विमु-

त्तरमित्याकाङ्क्षायां विनिष्य तामाहुः—सामान्येत्यादि । पूर्वाध्याये सामान्यकुशलम्, विशेषकुशलम्, भगवच्चरित्रञ्चेति त्रयं क्रमेण पृष्टम् । तत्र सामान्यकुशले त्वष्टादशभिस्त्रेधोचरमित्यर्थः । तथा सति शिष्टा दश चरित्रप्रश्नोत्तरभूता इत्यर्थः सिद्धयति । ननु कथायां प्रायमिकानां पण्णां श्लोकानां का सङ्गतिरित्यत आहुः—भक्तीत्यादि । भक्त्युद्देकयुक्त उद्भवे पङ्क्तिः श्लोकैः पञ्चाशः, पठ्या वा उच्यन्त इति शेषः । स्फुटमग्रे । तथा च फलोपोद्धात एव सङ्गतिरित्यर्थः । हेतूक्त्या तस्य साधनमिति । तत्त्वभावकथनेनासामर्थ्यसाधनम् ।

१ इतीत्यत्र । तत्र हेतुरिति । अवक्तव्ये हेतुः । ननु मास्तु स्वतः कथं तथापि प्रश्ने तूत्तरदानमावश्यकमिति कुतो नोक्तवानित्यत आहुः—भगवानिवेत्यादि । हेत्वन्तरमाहुः—सा हीत्यादि । ननु निषेधे कुतोऽशक्तिरित्यत आहुः—प्रत्युतेत्यादि ।

२ य इत्यत्र । अत एवेति । अशक्तेः सेवाद्यभावजन्यत्वादेव । एवञ्चायमुद्रिका (?) भाक्तिः सेवां विनाऽप्यकत्वात् ? । य एवम्, स एवम्, यो नैवम्, स नैवमित्येवमत्र भक्तिलिङ्गत्वमर्थात्साधितं ज्ञेयम् ।

३ स कथमित्यत्र । प्रकृत इत्यादि । असामर्थ्ये हेतूक्त्या हेत्वभावेन कार्याभावं यदन्नभावंमुखेन कण्ठतो भक्तिलिङ्गतया साधयतीत्यर्थः । आनुपङ्गिकमिति । तत्र 'प्रवयसोऽप्यासम्' इति श्लोकोक्तं भगवद्दर्शनस्य गौणे फलम् । प्रश्न इति । प्रसिद्धौचित्यानुवादात्मकः प्रश्नः । भर्ता सन्नित्यादि । तैत्तिरीयारण्यकपष्ठमधेऽयमनुवाकः, स सर्वोऽप्येतर्लालाभिप्रायस्वरूपयोर्बोधको मया विद्वन्मण्डनविवरणे व्याख्याय व्युत्पादित इति ततोऽवधेयः । इत्यादिधृतोरिति । आदिपदेनाग्रिमानुयाकसङ्ग्रहः ।

४ स मुहूर्तमित्यत्र । ननु तद्यो मुक्तौ प्राणलयस्यावश्यकत्वात्तदभावे को हेतुरित्यत आहुः—सुधापदेनेत्यादि । स्मरण इति केवले स्मरणे । क्रियारूपस्पर्शेन्द्रियेत्यादि । आनन्दनाकियानिरूपकत्वेनेन्द्रियमुपस्यस्तस्यान्तर्मुखत्वमित्यर्थः । निषय इत्यादि । उक्तेन्द्रियविषयो भक्तिरूपो निरूपित इत्यर्थः ।

५ पुलकैत्यत्र । अन्यथेति । सर्वव्यापाराहित्येन भक्तिलिङ्गाजने पश्यतो भक्त्यजननात् सर्वव्यापाराहातित्यस्य भक्तिलिङ्गजनकत्वमाहेत्यर्थः । नन्वेवं संज्ञावकत्वेहप्रसरकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—सा हीत्यदि । तथा च भक्तेः साहजिकत्वज्ञापनाय तदुक्तिरित्यर्थः । पुलकोद्भेदविरूपणप्रयोजनमाहुः—अनेनेत्यादि । अनेन पुलकोद्भेदकथनेन 'सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम्' इति श्रुत्युक्ता विसर्जनक्रिया निरूपितेत्यर्थः । इदमेव 'अक्षण्वताम्' इत्यत्र 'रोमोद्गमस्तथा' इत्यनेनोक्तं ज्ञेयम् । न चात्र गोलकस्यापि कारणत्वं शङ्क्यम् । इन्द्रियस्थित्यर्थमेव तस्यापेक्षणात् । अन्यथा सञ्ज्ञादीनां हस्तेन चलनस्यान्येषां पादेन शिष्यस्याऽप्यसम्भावापातात् 'सर्वेषाम्' इति विशेषणश्रुतिवाक्योपपत्तेश्च । इमं न्यायं सजातीयेष्वप्यतिदिशन्ति नियच्छन्ति च । एवमेवेत्यादि । भक्त्युद्देक इन्द्रियाणां पराक्त्वनिवृत्तौ तैरन्तर्भगवत्साक्षात्कारे भक्तदेहनिष्ठानां मात्राणां 'प्राणं च गन्धः' इति न्यायेन भगवदिन्द्रियरूपत्वप्राप्तिरेवं बहिर्विषयाणामपीत्येवं मात्रासर्गोऽत्र तेन विदुरस्याऽपि भावीति ज्ञापनायाऽत्र बोधित इति भावः ।

६ शनकैरित्यत्र । गृहीत्वेति सन्निधायित्वर्थः । निद्रापायोत्थितत्वमिति । यथा सुषुप्तौ सति संपद्य निद्रापाये जीवो बहिरायातीति तद्ब्रह्मागतत्वमित्यर्थः । तादृश इत्यादि । तथा चैतेन नरवत्(?) प्रियत्वसाधकमुख्यभक्तिप्रतिबन्धकीभूतगर्वस्याभावः सूचित इत्यर्थः ।

७ कृष्णमुपणीत्यत्र । आधिदैविक इति । देवे विद्यमानो मूलविद्यास्वरूपः । आधिभौतिकमिति ।

भौतिकेन तेजसा प्रत्यमानत्वात् । हृतेत्यादि । तथा च भूतरूपतेजोगात्राहारकत्वादाध्यात्मिकमित्यर्थः ।

१० देवस्येत्यत्र । रागमिति । स्वस्य यादवेपु स्नेहम् ।

११ प्रदर्शयत्यत्र । अन्यथा जानीयुरिति । अन्यथा दोषारोपपुरःसरं जानीयुः । अत एवेति । एतदर्थम् । विदुरज्ञानमिति । 'अज्ञस्य जन्म' इति पद्योक्तं स्वेच्छया जनिते देहेऽमिवद्भगवद्वेशेन इत्याकारकं ज्ञानम् । तत्र हेतुः—यथेत्यादि । इतिहेतौ । ननु लोच्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या लोचनशब्दस्य ज्ञानजनकत्वमेवार्थो युज्यते, न तु ज्ञानरूपत्वमिति चेत्तत्राहुः—न हीत्यादि । तथा च बोधवैशिष्ट्यं एव चक्षुःकरणत्वेन ज्ञानजनकत्वस्य बोध एव पर्यवसानात्तत्करणत्वेऽपि ज्ञानरूपत्वं नायुक्तम् । विशिष्टज्ञानं प्रति विशेषज्ञानस्य हीनोपादानबुद्धिं प्रति विषयत्वेन विषयज्ञानस्य मणित्वेन मणिज्ञानस्य च करणत्वेऽपि ज्ञानरूपत्वानपायेन ज्ञानरूपत्वव्याख्यानेऽपि दोषाभावादित्यर्थः । ननु तथापि गौण्यापाचित्तु दुर्बलैवेत्यत आहुः—चक्षुष इत्यादि । तथा च लौकिक एव प्रस्युत गौणीत्यर्थः । लोचनाधिदैविकत्वात्तद्वर्मान्नाहुः—न हीत्यादि । मन्त्रात्परिहाराय तु शब्द इत्याहुः—तुल्यन्देनेत्यादि ।

१२ यन्मर्त्येत्यत्र । सच्चिदानन्दरूपमिति । निरूपयितुमिति । पूर्वं यादवज्ञानानुवादे 'भूतावासप्रमंसत' इति तेषां विरुद्धज्ञानमुक्तम् । तस्य विरुद्धत्वबोधनायाविभक्तसच्चिदानन्दमक्षररूपमिति वक्तुं सजातीयविजातीयस्वगतर्वाजितमित्यर्थः । पृथिव्युत्कर्षमिति । पृथिव्यपेक्षयोत्कर्षम् । ननु मर्त्यानां लीलेति समासे सम्बन्धपष्ठ्या आधारतारूप एव सम्बन्धः प्रतीयते । तथा सति मर्त्याधारकलीलायोग्यमित्यर्थो भवति । तेन को वा पृथिव्युत्कर्षः सिद्ध इत्यत आहुः—मर्त्यानामित्यादि । अत्र मर्त्यमिति नोक्तम् । किन्तु नटचेष्टावत् अनुकार्यतच्चेष्टासजातीयचेष्टायोग्यत्वम्, तेन तस्य मर्त्यभेदः सिद्ध इत्येव उत्कर्ष इत्यर्थः । एतदेव प्रथमस्कन्धे स्फुटमुक्तम् 'धत्ते जहाद्यथा नटः' इति । कार्यदोषराहित्यादिति भावविकारराहित्यात् । अनन्तरूपकर्षा इति । संचायकवद्रूपप्रयोजिकायाः । प्रदर्शनीयमित्यादि । स्वस्वरूपज्ञावृष्टप्रदर्शनीयमित्यतो हेतोः तादृशं रूपं संचेयन्यायेन मायायां निर्मितम् । तेन जलोत्कर्षः कथमित्यत आहुः—नानेत्यादि । माया च स्वच्छत्वरूपा, तथा च यथा तेजोरूपस्य चन्द्रादेः प्रतिबिम्बो झरानां किरणानां जले प्रवेशात् भवति, तत्र प्रविष्टे चांशे चन्द्रधर्माः सर्वे मायया प्रत्याच्यन्ते, तथा च संचायकस्थानापन्ना शुद्धसत्त्वात्मिका माया तस्यां संचेयन्यायेन प्रविष्टो योऽशस्तस्मिन् मूलधर्माः प्रेत्याच्यन्ते, तथेत्येव मायिकत्वेऽपि मायोत्कर्ष इत्यर्थः । एवं च संचेयतया भगवतो योगमाया समावृतत्वेन सर्वेषां भगवानप्रकाश इति । 'नाहं प्रकाशः' इति गीतावाक्यम् । मायावच्छिन्नधरादस्तत्र च मायया मूलधर्मप्रतीतिर्मूले वास्तवास्ते धर्मा आवृते कंपादिवन्मर्त्यधर्मप्रतीतिः, वस्तुतस्तदभाव इति सर्वं यथास्थितं सङ्गतं भवति ।

१३ यद्वर्मसुनोरित्यत्र । दृक्स्वस्त्ययनं व्युत्पादयन्ति—सर्वे इत्यादि । नाशका इति । अंशतो नाशका । अत एव मणिपरीक्षादीनां तत् स्थापनार्थं माल्यादेवोपनयनाऽभ्यासः । ननु 'स सर्वधीवृत्तिः' इत्यत्रास्मदिन्द्रियाणां भगवद्विषयत्वं व्युत्पादितम् । तथा सति अस्मदृशो भगवद्विषयत्वम्, तथा च न स्यनाशः क्रियत इति पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याहुः—येऽपीत्यादि । स्वस्ति पदं ह्यविनाशे कल्याणे च रूढम् । तथा चानाशकत्वाभावे दृष्टेः स्वापोषकत्वात् तेषामपि कल्याणरूपतेत्यर्थः । एतदेवाहुः—किं बहुनेत्यादि । तर्हि प्रकृतेऽपि विषयत्वाच्चात्मापत्तिरित्यत आहुः—तथा च विषयत्वेऽपि ज्ञानरूपत्वाच्च तथात्वमित्यर्थः । तदु-

पपादयन्ति--ज्ञानेन्द्रियेत्यादि । सच्चिदानन्दरूपे प्रपञ्चे इन्द्रियाणां स्वसजातीयविषयग्राहकत्वमन्यत्रोपपादि-
तम्, दशमस्कन्धे 'अदर्शनं स्वश्चिरसः' इत्यत्रोपपादयिष्यते च । एवं सति ज्ञानरूपाणामिन्द्रियाणां तस्यैव
स्थानत्वादुक्तरीत्या तथेत्यर्थः । नन्वेवं ज्ञानरूपत्वेऽपि विषयविषयीभावार्हः (१) काभावेन साजात्याभावात् कथं
पोषकत्वमित्यत आहुः-चक्षुष इत्यादि । तथा चैवं साजात्ये सर्वदृशां तत्र प्रवेशेन संसर्गाद् (१) वर्धने
युक्तैव कल्याणरूपेत्यर्थः । अत एव स्वरूपवर्णने मनोनयनवर्द्धनमिति प्रयोगोऽपि । एवं चिद्रूपत्वं प्रतिपाद्य
तदुत्कर्षं साधयन्ति-तदेत्यादि । इतोऽर्वागिति । चित्तोऽर्वाक् । तस्यैव विवरणं सत्त्वसृष्टाविति ।

१४ यस्यानुरागेत्यत्र । आनन्दरूपतामिति । उत्कृष्टानन्दरूपताम् । तदुपपादयन्ति-स्त्रिय इत्यादि ।
निरुपाधिकदृष्टिविषयत्वं व्युत्पादयन्ति-पूर्वमित्यादि । अनुराग इति एतासां भगवत्पुनरागः । भगव-
दैक्यमिति । मनसो लये चिदंशस्य स्वात्मनो रसात्मना भगवता सहाभेदप्रतीतिः, तदभावार्थम् । परम-
प्रेमात्मक इति । वाक्यानवयाधिकरणोक्तरीतिकब्रह्मधर्मात्मकः । एतेनानुरागस्यानया प्रणाख्या निरु-
पाधिकत्वं प्रकटीकृतम् । नन्वेवं परमप्रेम्णा अभेद एव संपाद्ये भेदबोधकस्य हासस्य किमिति मध्ये निवेश
इत्यत आहुः-उत्साहेत्यादि । 'सस्त्रियः सत्पतिं यथा' इति दृष्टान्तबोधितं रासस्य कार्यान्तरमाहुः-रास
इत्यादि । ननु तादृशभक्त्यभावे कथं रासेन वक्ष्यतेत्यत आहुः-अनेनेत्यादि । आक्षिप्त इति । अर्धाक्षितः ।
स्वतन्त्रा इति 'सोऽभुते' इत्युक्तरीत्या स्वतन्त्राः । आनन्दमय इति । निरवध्यानान्दात्मको भूमेत्यर्थः ।
एवमानन्दोत्कर्षः समर्थितः । एतद्वाक्यार्थं आनन्दसाधनत्वेन दर्शनविषयत्ववारणाय आहुः-कामेत्यादि ।
अन्यथेत्यादि । तथा च यद्वाचनन्दाधनत्वेन भगवान् दर्शनविषयः स्यात्, चेतनायाः सर्षीरोन भगवत्पुन-
रप्रवृत्तिर्न स्यात् । यदि तथा स्यात् तदा सर्वकृत्योपपत्तेर्नावस्थानं न स्यात् । एतेन यत्किञ्चित्कृत्यकरणमपि-
तासां 'ते तु ब्रह्महृदम्' इति न्यायेन भगवत्कृतमेवेति सिध्यति, तेन न कोऽपि शङ्कालेशः ।

१५ स्वशान्तरूपेणित्यत्र । तमर्थमिति । आविर्भावनिमित्तभूतमर्थम् । महानिति । महत्तत्त्वम् । ननु
प्रथमपुरुषयुक्तत्वे आभरणादिवत्तत्पतीति स्यादित्यत आहुः-सृष्टीत्यादि । तथा चान्तरभावाच्च प्रतीतिरित्यर्थः ।
अन्तर्भावे किं मानमत आहुः-अत एवेत्यादि । एतदेवेति । जन्मादिस्त्रोक्तं जगदाधारत्वं विरुद्धधर्मा-
श्रयत्वं च । अन्यथा व्यावृत्त्यर्थमिति । अक्षरपुरुषव्यावृत्त्यर्थम् । व्याख्यातमिति । विद्यमानस्यैव
प्रकटीभावो नत्वागमनमित्येतदाभासग्रन्थ एवोक्तमित्यर्थः । एतेन व्यापिवैकुण्ठे स्थिते तत्र स्थितेश्चैतावान्
विशेष इति बोधितम् । तेन 'एन्दावनं सखि' इत्यस्याभासदिष्टिणी यथा श्रुतैव सङ्गच्छत इति ज्ञेयम् ।

१६ मामित्यत्र । एवमिति । त्रिभिः स्वरूपयुक्त्वा तस्मिन्नविद्यत स्थितस्याविर्भावकथनेन । अयुक्तत्वे
हेतुमाहुः-किमित्यादि । खेदे हेतुमाहुः-एतदपेक्षयेत्यादि । तथा च यदि जन्मानुकरणमेवावश्यकम्,
तदा नृसिंहमत्स्यवराहवत्कर्तव्यम्, तदभावात् खेद इत्यर्थः । लौकिकानामिति । लोक उत्कृष्टानाम् ।
उभयाभावं व्याकुर्वन्ति-नहींत्यादि ।

१७ दुनोतीत्यत्र । एषा गतिरिति । स्वरूपविरोधाद्भगवद्वाक्यान्तरविरोधाच्चानादरणीयत्वम् ।

१८ को वेत्यादि सप्तानां तात्पर्योक्तौ स्वयं निर्दोषपूर्णगुणविग्रह इति पदद्वयतात्पर्यबोधकम् । मूल-
गुणा इति । अतिसामर्थ्यादयः । को वेत्यत्र वेत्यनादरस्य यो विषयस्तं स्फुटीकुर्वन्ति-यास्त्वित्यादि । ये
चाऽन्ये मन्दा मन्दभाग्या आधुनिकास्तथा कुर्वन्ति, तत्र हेतुं व्याकुर्वन्ति-रेषु रित्यादि । तथा च यद्वाग्राणद्वारा

॥ रेणुनाऽन्तःप्रविष्टः, सोऽनादरविषय इत्यर्थः । परमैश्वर्यं प्रयच्छतीति 'तद्भूविजृम्भः परमेष्ठि धिष्ण्यम्' इति वाक्यात्तथेत्यर्थः ।

१९ दृष्टेत्यत्र । निषिद्धेनेति, प्रकारेणेति शेषः ।

२० तथैवेत्यत्र । निरूपयन्निति । निरूपयिष्यन् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।

२१ स्वयं त्वित्यत्र । तथा चेन्न व्याप्सुगृह्य इत्यनेन तदानीमपि येषाममुक्तिस्तत्रोपपत्तिरुक्ता । तादृशमिति । ईश्वरम् । अयधीश इति । गुणत्रयेशो लोकत्रयेशश्च । स्तुतौ वाचः करणत्वेन किरीटकोटौ च तद्भावेन स्तुत्यसंभवमाशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः — यथेत्यादि । सकृदुच्चारितैः पदैः पदार्थे बोधिते सस्कारोपनीतपदार्थानां वाक्यार्थबोधकरणत्वं शब्दधर्मरूपमशब्देषु पदार्थेषु भाट्टैः स्वीक्रियते तथेत्यर्थः ।

२२ तत्तस्येत्यत्र । भगवतः कर्तव्येति । भगवत्कृतिसाध्या । अयमिति । उपविष्टस्याऽग्रे भगवत्पि-
ष्टत्वदर्शनादिन्य । नन्वभिप्राये जाते कथं क्लेशसत्तेत्यत आहुः — क्लेश इत्यादि । भगवत्कृतत्वाभावं व्युत्पाद-
यितुं तदाशयमाहुः — स हीत्यादि ।

२३ अहो इत्यत्र । फलपूर्णस्येत्यादि । फलेन निरवध्यानन्देन पूर्णस्य स्वस्य लुच्छलत्वसाधकमित्यर्थः ।
ज्ञानहेतुपक्ष इति । भगवानविनाशी, तत्रैतदोपसम्बन्धां न भविष्यतीति ज्ञानस्य हेतुत्वपक्षे ।

२४ मन्येऽसुरानित्यत्र । इति वचनादिति । अस्मिन् वाक्ये भगवद्प्राप्त्यधमगत्योर्हेतुहेतुमद्भाव
वचनात् । अप्राप्त्यभानादिति । तद्वेतुभूताया भगवद्प्राप्तेरभावात् । तर्हि येषां न मुक्त्यधिकारस्ते क इत्यत
आहुः — ये तु मामित्यादि । अन्तःकरणधर्मेणेति । बुद्धिवृत्तिविशेषेण । अत्र मतान्तरमाहुः — ये त्वित्यादि-
मन्यन्त इत्यन्तम् । वैष्णवैरिति । तत्रै । तत् इति । उक्तवाक्येन तेषां तमोलयनिश्चयात् । एतदर्थमिति ।
द्विविधानां मुक्त्यमुक्तिव्यवसार्थम् । जीवः परमार्थतो ब्रह्ममित्र इति वादः नैयायिक्यदागन्तुकसत्तावादेन
दृष्टमिदमुपगम्य प्रातिभासिकसत्तावादेन वा विनाशसम्बन्धिनीं प्रपञ्चप्रक्रिया च मन्यन्ते । खमतविरुद्धं
भगवद्वाक्यम्, तादृशानि वेदवाक्यानि च मोहकवाक्यवन्मत्वा प्रतिपादकानि मन्यन्त इत्यर्थः ।
एष तन्मतमनृप तत्र दूषणमाहुः — ते चक्षुःत्यादि । वास्तवभेदवैनाशिकप्रक्रिययोरङ्गीकारे ' यथाग्रे सुब्रा-
ह्मिण्युलिङ्गा ' इत्युक्तं सर्वलोकप्राणदेवात्मना ब्रह्मण सकाशाद्विभागेन व्युत्तरणबोधकं श्रुतिवाक्यं
' एकोऽहं बहु स्यां प्रजायय ' इत्यागन्तुकभेददृष्टिवोधकानि श्रुतिवाक्यानि; ' परमेश्वरः ' ' अहं सर्वस्य
प्रभुः ' ' स्वर्ग्यग्र आसीन् ' ' विश्वं मे ब्रह्म तन्मात्रम् ' चतुःश्लोकीपञ्चतिवाक्यानि जीवद्वयप्रवेशा-
ङ्गीकारे जयविजयशापबोधकवाक्यानि च विरुध्येन् । उक्तवाक्यानां मोहकवाक्यतुल्यत्वाङ्गीकारे ' यदा
दीर्घप एतास्मिन्नुदरमन्तरं कुरते । अथ तदा भयं भवति ' तत्रैव भयं विदुषोऽमन्यानस्य ' इति ' मां विधत्तेऽभिपद्यते माम् ' इत्यादीनि विरुद्धेयन्, अतश्चिन्त्या इत्यर्थः । तेषां धर्म्मण्यत्वेन तेषु
पक्षपक्षादभ्यन्तरमात्रं — भयमर्थं वेति । भक्तिं च पूर्वोक्तं भेदान्तिकारेऽपि सिद्धयतीति विरोधापरिहा-
राय पक्षान्तरमाहुः — लोकादिक्षार्यमिति । तथा च भेदादौ तात्पर्याभावेन विरोध इत्यर्थः ।

२५ समुदयेत्यत्र । पारिवासु । पूर्वमुद्भवाग्धानिरूपणे मात्रासंस्कारो भयमुद्वेगोऽतर्भगः तादात्म्ये
भावात्तत्र उक्तं, तथापि नाशान्तरात्तर केन तत्राग्रे भवतीति नोच्यम्, अतो व्यापारविशेषबोधनायामं
मत्त इत्यादिमाहुः — तस्य इत्यादि । अत्र मृत्योरिति पक्षमी । नोपविरोधेन भगवन्मनोऽनुमातः प्रपत्तिर-

अकूटकणे, वेदाविरोधेन भगवद्भाग्यनुसारतः प्रपत्तिर्वैष्णव्यवसायिणादागमने बोध्या । तु स्वाभावपदेनानुद्भूतः परमानन्दो बोध्यः । दुःखस्यानन्दाभावरूपतायाः सर्वनिर्णये व्युत्पादितत्वेन तदभावस्यानन्दात्मकत्वादिति । एतेनाधुनापि कृपावलोकितानां हृदयेतद्गानेनेतरेव मात्रामस्कार इति बोधितम्, गन्ध एतेषां करणत्व स्मरणादेस्तु व्यापारतेति बोध्यम् । विवृणौ । तात्पर्यस्येति । सर्वशुक्लभावाय लोकवचनरूपस्य । सर्वेत्यादि । भगवति प्रतीयमानानां तेषां वचनकरणत्वाय ।

२६ तत इत्यत्र । समुदायेन दशभिः प्रत्येकं द्वाभ्यां निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः—एत इत्यादि । प्राणात्मका इति इन्द्रियात्मका । विषयात्मकाविति । स्पष्टयुत्तरं मात्राणां सूतगुणतया प्रवेशादिन्द्रियैर्मात्राग्रहणे भूतानामपि विषयत्वाच्चेत्यर्थः । इदं यथा तथा मया प्रस्यानरस्नाकरे व्युत्पादितम् । श्लोकद्वयोक्तं सगृह्यते जनन इत्यादि । हेतुत्रयमिति । स्यादिसुखाचिकीर्षां मार्शनाद्वयं च । हेतुद्वयमिति । पितुर्भयं ब्रह्मप्रार्थना च । एवमनुपपन्ने कृते व्रजवासोऽपि ब्रह्मप्रीत्यर्थः इति शङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाहुः—इदमित्यादि । प्रार्थितपूरणम् । तर्हि किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—इदं चान्तरिक्षेत्यादि । अन्तरिक्षं यथा रुद्रदेवतं तेऽन्तरिक्षमजयन्निविशुत्या बोध्यते, तथा व्रजोऽपि रुद्रस्य पशुपतित्वादुद्रदेवत इति तथेत्यर्थः । अत्रायमेवायम् इत्यत्र किं गमकमत आहुः—अत एवेत्यादि । तुल्यतां समर्थयन्ति—वायोरित्यादि । वायो कार्यस्य यथा गूढत्वम्, तथाऽत्रेति वायोद्गामान्तरिक्षतौल्यसमर्थक इत्यर्थः । सबलत्वमिति । बलस्य सङ्कर्षणत्वेन रुद्राधिदैविकत्वात्तत्प्रीत्यर्थं बलसाहित्यमित्यर्थः । एव च तावद्वर्षावसः पूतनामारणाद्याः सङ्कर्षणलीला बलसाहित्येन कृता गोचारणाद्याः । फलप्रकरणीयपट्टाध्यायलीला च रुद्रप्रीत्यर्था । केवलकृता मारणव्यतिरिक्ताश्च न तदर्थं इति फलति । तथा जन्मस्थानभूमिर्ब्रजस्थो गन्धश्चेति विषयद्वयं गन्धमात्रासस्कारकमिति च ।

२७ परांति इत्यत्र । भिन्नतयेति वायुवदनासनेन । पूर्वोक्तप्रयोजनं भूमभृतीनां सुखरूपं बोध्यम् । लीलाकर्तुं शिरोरूपत्वं साधयितुमष्टभिः कथने हेतुमाहुः—समेत्यादि । सप्तगोलकानां वाचक्येष्ट्यानां तत्र स्थित्या तत्साम्येन वायुदेवस्य तथारमित्यर्थः । अत्र वायुदेवस्य शिरोरूपत्वकथनेन सङ्कर्षणस्य गन्धभाग्यरूपता बोधिता । आगलाद्रुद्रमीशानमिति प्रकारस्य तृप्तिहसहस्रनामोक्तत्वेन तस्याऽन्यत्र वयमुत्पुष्यत्वादिति । नन्वेव सति रसनिरूपणं कथमत्र युज्येतेत्यत आहुः—वक्त्रमित्यादि । स्कन्धार्थो हि भूतादिसर्वसर्गः सर्वगतः, स च बलं विना न भवति, बलं च प्राणधर्मं प्राणश्वापोमयं, ताश्च रसप्रधानाः, सद्वाहकं सुखम्, अतोऽत्र युक्तं रसनिरूपणमित्यर्थः । तर्हि कथं श्रोत्ररूपत्वेत्यत आहुः—श्रोत्रमित्यादि । प्रकर्णार्थोऽत्र श्रोत्ररूपिकारः, श्रोता श्रोत्रप्रधानोऽस्त्येत्यर्थः । तथा च रूपभेदेनोभयमपि सद्वाधमिति नाप । अत्र वत्सचारणस्य बाणुक्रियात्वं द्रव्यनयनात्मकत्वेन बोध्यम् । नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोरिति प्रायो फर्मलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । प्राणिक्रियात्वं तु कूजनग्रहणानुकूलतया । प्राणानामिति बाणुवचनं स्थगितानि शब्दपि तथात्वातिदेशाय । तेन विहारस्यैव भगवदभिप्रेतत्वाद्बत्सचारणस्याप्येतेनैव रूपेण भाग्यक्रियात्वं भावः । बालकैः सह क्रीडायाः कथं रसत्वमित्यत आहुः—यमुनायाः समीप इति । तथा च समप्रधानत्वात् सौमित्रेण रसत्वमित्यर्थः । श्रोत्रत्वसमर्थनायाहुः—मगज इति । तत्रैव ति । अक्षरात्मकस्य व्यापिवैकुण्ठस्य दहर इवात्र सत्त्वात् मणवर्षाजगत्सर्वं गङ्गायां शुद्धिर्भवति नारूपेण तु । तथा च कूजनग्रहणच्छ्रोत्रत्वमित्यर्थः ।

२८ कौमारीमित्यत्र । प्रथममिति । प्रथमवर्षे । पूर्वं भक्तानिति । ततः प्राकालीनान् भक्तान् ।
आस्मिन्नपि श्लोके वाल्ये स्तन्यादिरसग्रहणस्यैव प्रधान्याद्रसनिरूपकत्वम् ।

२९ स एवेत्यत्र । रूपस्याऽत्र निरूपणात् अग्रिमे बाधकहरं तेजो बोध्यम् । प्राणपक्षे त्वत्र तद्वाह-
केऽत्र नेत्रे बोध्ये । अत एवाऽत्र ध्यानिकेतनत्वेन गोधनं विशेषितम् । अग्रिमे च बाधकाः कामरूपित्वेन
विशेषिताः । तद्विवेकस्य नेत्रकार्यत्वादिति ।

३१ विपन्नानित्यत्र । निग्रहस्योत्थापनस्य च त्वचनेत्रस्पर्शे जननाच्चाभ्यां कृता मृत्याः सकाशाद्रक्षा
स्पर्शरूपा अग्रिमे गोप्रसूतेः स्पर्शकार्यत्वात्तज्जनको याग एव मार्गाद्व्यावर्तकः स्पर्शक्रियारूपो बोध्यः ।

३२ अयाजयदित्यत्र । वैश्यस्तोममिति । गोसवस्य नामान्तरम् । वैश्यस्तोमात्मकमिति । वैश्यरा-
जत्वात्तत्समूहात्मकम् । प्राणपक्षे तु कमस्य लीलायामिवात्राप्यविवक्षितत्वाद्याजयदित्यत्र सुखम् । शरच्छ-
शीत्यत्र वाक्चेति पारिशेष्याद्विपन्नान् वर्पतीत्येतयोर्ग्राणं बोध्यम् ।

३३ वर्पतीत्यत्र । देवताप्रधानपक्ष इति । विग्रहवती देवतैव यागे मुख्येति पक्षः । पुष्टिलीलामि-
ति । ऐहिकानुग्रहरूपां लीलाम् । ब्रजनाशमाशङ्क्येत्यातिविह्वलपदत्रात्पर्यम् । उद्धृता इति आतपत्रपदत्रा-
त्पर्यम् । रक्षित इति दुष्टचतुष्टयीतो रक्षितः ।

३४ शरदित्यत्र । तस्य मन इत्यादि । ‘मनःपूर्वो वायुचरश्च’ इति श्रुतेरित्यर्थः । रसात्मक इति
सप्तमीयम् । एवमष्टभिरत्र शिरोरूपवासुदेवव्यूहलीलोक्ता । अत्रैतद्वोध्यम् । इयं सर्वापि लीला वसुदेवगृहे
प्रकटस्य, न च परः पुरुषः, तत्स्वरूपं च यन्मर्त्येत्यादिभिरुक्तम्, उत्कृष्टसच्चिदानन्दात्मकम् । तथा स-
त्यक्षरात्मके पुरुषोत्तमदेहे व्यूहविभागः सिद्ध्यति । अत एव द्वादशे ‘वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नः
पुरुषः स्वयम् । अनिरुद्ध इति ब्रह्ममूर्त्तिव्यूहोऽभिधीयते’ इत्यत्र मूर्त्तिपदम् । एवं च मथुरायां
चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यम् । गोकुले तु वासुदेवरूपेण सान्यजननं तत्प्रयोजनम् । पुरुषोत्तमस्तु अजन
एवेति तामिरेव ज्ञातम् । ‘स त्वक्षरात्परतः परः’ इति, ‘अतोऽस्मि लोके वेदे च’ इति
श्रुतिस्मृतिभ्यां ततः पर उत्कृष्ट उक्तः । स तु ‘कृपिर्भूवाचकः’ इति श्रुत्या सदानन्दः । ‘आनन्दमात्र-
करपादमुलोदरादिः’ इति स्मृत्या ‘आनन्दरूपममृतं यद्विभाति’ इति श्रुत्या च साकारः । अयमेव
रसात्मा त्वप्रतिष्ठ एवेति तस्य लीला अर्थोक्तैव; वाङ्निवृत्तिश्रुतेरिति तत्कृपाबलोकितैरवधेयमिति दिक् ।

इति श्रीगोस्वामिपुरुषोत्तमशराजकृत-तृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायप्रकाशः ।

अथ तृतीयाध्यायं विवरिषवः संवादे उत्तररूपा, शास्त्रे तु संस्कार्यसंस्कारकभेदेन द्विविधस्य मात्रा-
सर्गस्य पूर्वाध्याय उक्तत्वात्तयोः संसर्गस्य च ‘इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैः’ इति न्यायेनेन्द्रियद्वारकत्वान्न संस्का-
राभावे भगवदीयमात्राभिस्तदनाकये सम्यक् संसर्गाभावात् मात्रासंस्कारसिद्धिरिति तदर्थं हेतुता अव-

सरश्च संज्ञतिरिति बोधयन्तस्तस्यार्थमाहुः—तृतीय इत्यादि । पोषकमिति । एतेन पूर्वोक्तयोर्मतमात्रा-
सर्गयोराधिकारजनकत्वं बोधितम् । जातेष्ट्यधिकरणे संख्यायास्तात्पर्यवस्त्वस्य सिद्धत्वेनात्र श्लोकसंख्याता-
त्पर्यमाहुः—आविरित्यादि । स्पष्टम् । तत्त्वानि गुणाश्चाहुः—दशेत्यादि ।

१ प्रथमपद्ये । आविर्भावकार्यमिति चतुर्व्यूहरूपेणावतारकार्यम् । ननु स्वरूपस्य बाह्यनेष्टारूपत्वात्
कथं मनस्त्वमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः—भक्तानामित्यादि । तथा च 'प्राणत्रेव प्राणो भवति वद-
न्वाक्' इति श्रुत्युक्तान्यायेन मनःकार्यकस्याद्रूपस्यैव मनस्त्वम्, लीलास्तु करणभूताः स्मरणं च व्यापार
इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । नन्वेवं तन्मनःसंस्कारेऽपि कथमन्येषां मनःसंस्कारसिद्धिरित्यत आहुः—
एतादृश इत्यादि । यदिति यस्मात् ।

२ सान्दीपनेरित्यत्र । इयमिति । कालोद्गर्णगुरुपुत्रदेहरूपा ।

३ समाहुता इत्यत्र । मूलस्थं बुधूपयेतिपदं मूपासावित्यस्येत्यभिप्रेत्याहुः—भीष्मकेत्यादि । तथा च
भीष्मककृत्याकर्तृका या एषा राज्ञां प्राप्तीच्छा तथा स्योदृङ्कितया हेतुभूतया रुक्मिणा समाहुता इत्यर्थो ज्ञेयः ।
समाहुता इत्यत्र चाऽऽर्षो हस्वः । धियःसवर्णेनेति । धियो रुक्मिण्याः समानौ वर्णौ वाचकौ यस्यासौ
सवर्णस्तेनेति श्रीपरीये व्याख्यातम् । दत्तमिति भावे क. । देयमिति । वानं कर्तव्यम् । पदस्य सर्वानुक्तस्य-
रूपत्वं कथमित्यत आहुः—सर्वप्रतिरूपत्वादिति । सर्वप्रपञ्चरूपमूलत्वात् ; प्रतिशब्दस्य मूलस्वरूपवाचकत्वं
प्रतिपुस्तकादिपदे प्रसिद्धम् । मोह इति । श्रीरुक्मणोरूपविपर्यया आसक्तिः । अस्मिन् पक्षे मूलयोजना-
माहुः—भीष्मकेत्यादि । तृतीययोजनायां गान्धर्वत्वप्रकारमाहुः—गान्धर्वेत्यादि । अनियतत्वात् । इच्छाया
अनिश्चितत्वात् । भगवतः सर्वप्रतिरूपत्वात् कुत्रापिच्छाभवने भगवत्येव पर्यवसानाद्विबाहस्य गान्धर्वत्व-
मित्यर्थः । श्रीधरेण त्रिधा व्याख्यातत्वादत्रापि तदाहृत्य त्रिधा व्युत्पादितम् । सर्वत्रेति । पक्षत्रयेऽपि ।
स्कन्धार्थविचारेणाऽत्र बुद्धिगो गमकमाहुः—स्वभावामित्यादि । तथा चेयं संस्कारिकेत्यर्थः । संस्कार्यस्व-
रूपमाहुः—एषैवेत्यादि ।

४ ककुब्जिन इत्यत्र । तज्जनिकामिति । तस्माद्देवाद्वर्माद्वा जनिर्जनन यस्याः सा तथा । बुद्धिज-
निकामिति वा । अत्राऽपि संस्कारवत्त्वं भगवत् पदं । एवं सर्वत्र बोध्यम् ।

५ प्रभुरित्यत्र । अयमहङ्कार इति । श्रीसत्यभामानिष्ठः सः संस्कार्यत्वेन निरूपित इत्यर्थः ।
संस्कृतस्वरूपमाहुः—भगवदित्यादि । संस्कारप्रकारं वदन्तः परिचारकमप्याहुः—अस्येत्यादि । तद्वृ-
त्तिः । अहङ्कारदेवतारूपः ।

६ सुतं मुध इत्यत्र । कृते करणाभावादिति । कृते भौमहनने पुनरहननस्याभावादित्यर्थः । उ-
क्तमिति । संस्कारकमुक्तम् । इदमिति । स्वयं कर्तृत्वमिमानरूपम् । ननु वामनावतारपुत्रं भौमं कुतो
हतवानित्यत आहुः—नरकेत्यादि । प्रासस्य गिरणात्मकत्वान्मुखकार्यत्वाच्च प्रकृते तदभावेन कर्तृकरणक-
र्मणामनुपपत्तिमाशङ्क्याहुः—शून्यमित्यादि । तथा च गौण्या अभिप्रेतत्वान्नानुपपत्तिरित्यर्थः । उन्मथने शरी-
रस्य वाच्ये तस्य भौमविशेषणत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य तच्चात्पर्यमाहुः—तच्छरीरमित्यादि । छान्दोग्ये “ प्रा-
णः पिता माथो माता ” इति निर्धारणादत्र सुतत्वं मथनं च जीवपर्यन्तं तस्य चाच्छेधत्वमपि शास्त्रसि-
द्धम् ; अतोऽत्रोन्मथनेन जीवोद्धारोऽर्थदेव प्राप्यत इति तथेत्यर्थः । वा शब्द एवकारयो वाक्यालङ्कारे ।
तनून्मथनस्य जीवपर्यन्तत्वमर्थद्विस्तु उद्धारस्य न ततः प्राप्तिरित्याशङ्क्यामाहुः—तदन्तरित्यादि ।

परोक्षवादत्वान्नात्र लक्षणादोषः । बहिर्विचारणे स्वार्थत्यागाभावाच्च । एवं व्याख्याने गुणान्तरमप्याहुः—
अत एवेत्यादि । केनाप्यंशेनेति । स्वस्य क्रूरतया बाह्यान्तःपुरस्य पारव्यतया च । हनने दोषामावस्य
हेत्वन्तरमप्याहुः—ता इत्यादि । तथा च, यथा 'देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथाः' इत्यत्र । नृसिंहरू-
पेण तदर्थं हिरण्यकशिपुवधस्तथेत्यर्थः । बाह्यप्रवेशेऽपि हेतुमाहुः—सम्बन्ध इत्यादि । अतो न केनाप्यंशे-
न दोष इत्यर्थः ।

७ तत्राहता इत्यत्र । हरिपदस्य विशेषणत्वं प्रकरणबलेन विशेष्यतया च भगवतः प्राप्तत्वाद्बोध्यम् ।
स्कन्धार्थविचारेणाहुः—अनेनेत्यादि । चिचमिति । निश्चयात्मकवृत्तिकमन्तःकरणम् । एवमत्र संस्कार्य-
संस्कारकयोः स्वरूपमुक्तं ज्ञेयम् ।

८ आसामित्यत्र । एवं ग्रहणमिति गान्धर्वेण भेक्तपाणिग्रहणम् । इदमत्र संस्कार्यस्वरूपम् । सं-
स्कारकस्तु स्वयमेव, न स्वयम् । नामसाम्येऽपि स्वरूपभेदादिति ।

९ तास्वित्यत्र । स्वरूपत इति पदं शरीरत इत्यादीनां विशेषणं ज्ञेयम् । यागवदिति । यावत्फलस-
मापनं स्वरूपसतीत्यर्थः । व्यापाराकाङ्क्षायामाहुः—भगवदिच्छयेत्यादि । स्कन्धार्थविचारेणाहुः—अनेनेत्या-
दि । अनेनेति पथेन । इन्द्रियप्रवृत्तिरिति । आनन्दजनकेन्द्रियप्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ साङ्ख्यचतुष्टयत्वं स्फुटी-
कुर्वन्ति—ते हीत्यादि । ते इति साङ्ख्यज्जीवाः । तत्रापीति । भोगेऽपि । अत्र ह्यपत्यपदेनापगतित्याजक-
त्वस्य सङ्ख्यया च बाह्यत्वरूपतत्स्वरूपस्य बोधनादेतद्द्वयमुक्तम् । तेषां कदेवताकेन्द्रियकार्यत्वाच्च तदि-
न्द्रियसपि विशेषाकारेणोक्तमित्यर्थः ।

१० कालेत्यत्र । लीलाकृतिकर्म विहाय करणक्रमेण यदत्र निरूपणम्, तस्य तात्पर्यमाहुः—कामेत्या-
दि । इन्द्रियमिति । कदेवताकमिन्द्रियम् । स्पर्श इति त्वक् । अत्रैवं प्रतिभाति । तास्वित्यत्रेन्द्रियं
कामजनकमुक्तमपत्योत्पादनात् । आसामित्यत्र स्पर्शः, पाणिग्रहणात् । तत्राहता इत्यत्र चक्षुः तद्दृष्ट्या
भगवतोऽपि तासु दृष्टेः । समाहता इत्यादित्रये श्रोत्रम्, सुतं मृध इति तु दृष्टेरेव शेष इति अत्र मनसोऽ-
नुक्त्या भगवतः साङ्ख्यवदास्थितिरुपादिता । असक्तः साङ्ख्यमास्थित इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा
सति तद्रक्षाऽपि असक्तत्वेनैवेति तद्रक्षका अपि बाह्या एव । जनकसमसङ्ख्ययाका युक्ता इत्याशयेनाहुः—
रक्ष्यन्त इत्यादि । अत्र कालहा मुचुकुन्द इति तदाविष्टः संवत्सरस्मकः । मर्यादादिहन्तृषु रुद्रास्मकः ।
पाण्डवेषु पालकास्मकः । सूर्यास्त्वग्रं यादवाः स्फुटा एवेति । सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः—कामेत्यादि । तथा च
नाऽत्र स्वरूपेण गुणैश्च सप्तत्वं विवक्षितमित्यर्थः । लोभलीलायामपि न स्वरूपस्य कर्तृत्वेन प्रवेश इत्याहुः—
पटित्यादि । त इति श्लोकाः । अत्र क्रोधलीलान्तिमस्यैवं संचिन्त्येति श्लोकस्य देहलीदीपवदुभयत्रोपक-
राद्येऽपि निवेशो बोध्यः । निवृत्तिः सप्तधा तत इति । ततः त्रिविधलीलोचरं तस्यैवं रममाणस्येति
सप्तभिर्निवृत्तिरुक्ता । यतश्चतुर्था लीला अत्रोक्ता, ततो हेतोरत्रैतन्मध्य एव चतुर्भूतैः प्रद्युम्नादेर्लीलानिरू-
पिता । सा चानिरुद्धप्रद्युम्नवासुदेवसङ्घर्षणक्रमेणेति ज्ञापनायाहुः—वासुदेवादित्यादि । एवं सङ्खादि-
तात्पर्यमुक्त्वा व्याकुर्वते—तत्रेत्यादि । तत्रेति क्रोधलीलायाम् । ते हीत्यादि । कालमागधशास्त्रादिमार्ग-
त्रयस्थाः क्रमेण प्रवाहमर्यादापुष्टिस्थाः । तद्विज्ञदयन्ति—लौकिकेत्यादि । कालो गर्गपुत्रत्वाहौकिकप्रका-
रेण ब्राह्मणप्रपन्नः । द्वितीयो मर्यादया चेदप्रपन्नः । तृतीयः पुष्ट्या शिवप्रपन्न इति तथेत्यर्थः । त्रिमूर्तिरपि
त्रिविधकामनियन्तेति । मुचुकुन्दभीमप्रश्नमूर्तिरपि सात्त्विकादीनां त्रयाणां कामपूरकः । तथा चात्र
पूर्वोक्तेन्द्रियनियामिका देवता व्यासचरणैः स्कन्धार्थविचारेण बोधितेत्यर्थः ।

११ स्कन्धार्थविचारेणाहुः—हस्ताविति । सस्कार्यौ हस्तौ । प्रकारमाहु—भगवदीयैरित्यादि ।

१२ अथेत्यत्र । भिन्नप्रक्रमकथनतात्पर्यमाहु—सार्धाभिस्तिष्ठभिर्भक्तानामित्यादिभि । अत्रार्द्धेन पूर्वाऽनुवादः । न्यवारयदिति । स्वोद्यमेन न्यवारयत् । देहज इति । राजादिदेहज । शस्त्रेणानिवारणे हेतुमाहुः—उच्चारित इत्यादि । जरासन्धानीताद्विचत्वारिंशदधिकचतु शताक्षौहिणीनां श्लेच्छकोटि त्रयस्यान्येषां च दृष्टानां मथुरासमीपे हननेन शास्वादीनां द्वारकासमीपे हननेन गौण्डकादीनां तत्र हननेन बोद्धारित इति स्वयमेव न्यवारयदित्यर्थः । अन्तरन्यामिति । कियानित्यादिश्लोकेषु चिन्तितम् । तन्नाशेनेति । यदुकुलनाशेन । तथा चैव भावबोधनार्थं भिन्नप्रक्रम इत्यर्थः । स्कन्धार्थविचारेणाहु—देवेन्द्रेत्यादि । तथा च सारथिरूपेणानया लीलया स्मरणादिन्यापारेण हस्तदेवता संस्कृतेत्यर्थः ।

१३ सकर्णेत्यत्र । येषामिति विशेषणमिति । पूर्वश्लोकोक्तं येषामित्यादिकं दुर्योधनादीनां विशेषणमित्यर्थः । पश्यतिकर्मेति । पश्यते कर्म । स्कन्धार्थविचारेणाहुः—स्पर्शरूपतेत्यादि । त्वग्निन्द्रियकार्यकं तृत्वेन तद्रूपत्वं भगवतो निरूपितमित्यर्थः । संस्कृतस्य त्वग्निन्द्रियस्य कार्यमाहु—भगवदीयानामित्यादि ।

१४ कियानित्यत्र । मूले क्षपित इति भिन्न पदम् । तत्र सोर्लुक् । अक्षौहिणीपदे ह्रस्वमार्पम् । स्कन्धार्थविचारेणाहु—वायुरित्यादि । अत्र यादवेषु दुर्विषहबलाधिष्ठाता वायुरन्यानसहमानो भगवत्स्त्वधिनीमेव स्पर्शबुद्धिं जनयति । तथा च भगवति संनर्तितं जनयत् इतरासङ्ख्यबलप्रयोजक रूपमत्र स्पर्शदेवतेत्यर्थः । तर्हि कुतस्तत्स्थानन्दनहेतुत्वमित्यत आहु—तत्रेत्यादि । तत्रेति । भगवति । स्पर्शदेवतानिर्णय इति । तन्या सुखाजनकत्वनिर्णयः । तथा च तादृशं रूपं भगवत्सुखे परिच्छिन्नतुल्यतां ज्ञानं यदा न जनयति, तदैवाधिकारिनिष्ठस्पर्शदेवतासंस्कारार्थकं यथा श्रीमदुद्धवे, इतरथा तु न तत्संस्कारकमित्येव निर्णय इत्यर्थः ।

१५ मिथ इत्यत्र । एफवचनपक्षे वधत इति दधधारण इत्यस्य रूपम् । उपायान्तराभावे हेतु व्युत्थादयन्ति—नहीत्यादि । अस्या लीलायां भक्तकेशदर्शनादक्लिष्टकर्मत्वं न स्यादित्याशङ्कते—नन्वित्यादि । समादधते—सर्गार्थमेवेति । अन्यथारूपत्यागेन स्वरूपापत्तिरपि सर्वविशेष एव । कारणं संभूतिरूपत्वात् जीवस्य हेतुत्वात् । अतस्तदर्थमित्यर्थः । ननु हेतुत्वदशायां तस्याविद्याकर्मसाहित्यमायास्यतीति चेन्नेत्याहु—स्वात्मनेत्यादि । तथा च युक्तिरूपेण भूरितया तुल्यताभिप्रेयत इति स्वार्मयद्वेतुतेति न स इह दोष इत्यर्थः । अतो नेति । आपाततः प्रतीयमानोऽपि फलतो नेष्टकर्मत्वमित्यर्थः । ननु मुक्तत्वे तुल्यत्वम् । नत्विदानीमिति स्वरूपतस्तु भक्तिविरोधो नापैतीत्यत आहु—स्वत इत्यादि । स्वतो सानर्थ्यं सूर्यकिरणवज्ज्ञेयम् । तथा चेदानीमप्यज्ञत्वात्कर्मत्वजन्योत्पत्तिनाशाभावाच्च तुल्यतेत्यर्थः । अत एव 'न कर्म बन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते' इत्यादीनि पाद्यादिवाक्यानि । ननु यद्येवम्, तदा कथमयं प्रकार इत्यतस्तिरोभावप्रकारस्य तात्पर्यमाहु—स्वेदाभावायेत्यादि । युद्धे तदर्थं सत्तेत्यर्थः । एतेन सिद्धमर्थान्तरमाहुः—सर्गादावित्यादि । तथा च सर्वोऽसु लीलामु तत्साहित्यमित्यर्थः । सिद्धमाहु—तस्मादित्यादि । तथा चापाततः क्लिष्टत्वमानम्, न तु वस्तुतः क्लेश इति न स्वरूपतोऽपि विरोध इत्यर्थः । एव दोष परिहृत्य स्कन्धार्थविचारेणाऽस्त्यर्थमाहु—एवमित्यादि । विसर्गपदं करणव्युत्पन्नम् । तथा च स्मृतमेतद्रूपमनेन व्यापारेण विसर्गजनकेन्द्रियसंस्कारकमुक्तमित्यर्थः ।

१६ एव संचिन्त्येत्यत्र । प्रबुध्नं निरूप्येति कामलीलायां विधिप्रयुक्तत्वेन तथा अनिरुद्धनिरूपणोत्तरं क्रोधलीलायास्तिरोधानविचारलीलायाश्च मोक्षत्मकसर्गोपयोगित्वेन तथा प्रबुध्नं निरूप्येत्यर्थः । नन्वेव

एव सिद्ध इति । “ स सर्वधीवृत्तीति ” (२-३-३६) न्यायेन सिद्धः । इत्यर्थे इति । अर्थ उच्यते इत्यर्थः । साक्षित्वे पर्यवस्यतीति । तत्त्वानां सङ्घाततया पारार्थ्येन सा तथेत्यर्थः । अनेनेति । एवं जीवेश्वरमाधारणपारार्थ्यबोधनेन । भवतीति । भगवदर्थत्वाभावाद्भवति । स्कन्धार्थविचारेणाऽऽहुः—प्राणमिति । “ पाङ्चगविकं जिघ्रति ” इत्यत्रोक्तं प्राणक्रिया । तथा चैतलीलाविशिष्टस्मृतं सत् प्राणेन्द्रिय-संस्कारजनकमित्याशयेन निरूपितमित्यर्थः ।

२० स्निग्धेत्यत्र । स्कन्धार्थविचारेणाऽऽहुः—प्राणदेवतेत्यादि । पुरुषरूपो भौमविस्तारो हि स्निग्धेत्यादिभिरुक्तैः कारणैरत्रोच्यते । भूलोको गन्धप्रधान इति तत्रत्यानां रमणकथनादनेन कारणेन सा निरूप्यते ।

२१ असौ लोको वाक्प्रधान इति वाचेत्यनेनाग्निमे इममिति वाक् निरूप्यते । अत एवेति वानस-विधानात् । अग्निस्वगमकमाहुः—सङ्कल्पेत्यादि ।

२२ तस्यैवमित्यत्र । प्रकारद्वयेनेति । लौकिकेन वैदिकेन च । विशिष्टेति । अधिभोगजा ।

२३ दैवार्धानेत्यत्र । भगवद्भार्ताकथनप्रस्तावे वार्तान्तरस्य कृतः कथनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—रा-गस्येत्यादि । तुल्यबलत्वाभावादिति । वैराग्येपाधिकेषु, रागेपाधिकेषु च विहितत्वस्य निन्दित-त्वस्य तौल्येऽपि परमार्थविचारे बलस्य तुल्यत्वाभावात् । तथा च वैराग्ये प्रस्तुते तत्प्रसङ्गात् कथनमित्यर्थः ।

२४ अन्तिमसमाप्तौ । स्कन्धार्थविचारेण पण्णां तात्पर्यमाहुः—शिष्टेषु शिष्टानीति । तथा च “दैवार्थीनः” इत्यत्रोक्तरीत्या कामेषु विश्रम्भभावश्चक्षुःकार्यम् । “पुर्याम्” इत्यत्र भगवन्मतज्ञानेन मेरणं तदे-वतामृतस्यार्कस्य कार्यम् । “ततः” इत्यत्र शापस्य भगवदाज्ञायाः श्रवणाद्भ्रमं श्रोत्रकार्यम् । “तत्र” इत्यत्र स्नानतर्पणादिकं दिग्विशेषनियतत्वात् तत्र मेरणं दिकार्यम् । “हिरण्यम्” इत्यत्र वृत्तिक्रमपरादाने मे-रणं रसनेन्द्रियदेवताकार्यम् । “अन्नम्” इत्यत्र रसनकार्यं स्फुटमेवेत्येवमेतानि श्रीणीन्द्रियाणि तदेव-ताकान्द्रुक्तानीत्यर्थः । वार्तापक्षे अप्यार्थं सङ्गृह्णन्ति—एयमित्यादि । अत्र मर्यादयेत्यनेन सर्वलीलास्व-निरुद्धसम्बन्धो न बाध्यते । किन्तु मर्यादापदं विभागपरम् । स्कन्धार्थविचारेणैन्द्रियनिरूपणेऽपि किञ्चि-द्विरोपमाहुः—इन्द्रियाणामित्यादि । द्विविधान्यपि वहिरिन्द्रियाण्यन्तराणि च कार्यानुमेयानीति कार्यद्वारा त-द्भेदः । मध्ये माध्या मदेत्यनेनाविहितकार्यस्याऽपि बोधनाद्विहिताविहितभेदश्चोक्त इति । चरित्रोक्तौ-श्लोकसङ्ख्यां वदन्तोऽध्यायार्थं कारिकाभ्यां सङ्गृह्णन्ति—अष्टभिर्नित्यादि । स्वामिन्द्रियम् । तथा च भगवा-निन्द्रियसर्गकर्त्ता, चतुर्भुविदेवताचरित्रमिन्द्रियरूपं करणम्, तेन करणेन स्मरणादिना व्यापारेणाधिकारिण एतद्रूपानीन्द्रियाणि यदा करोति, तदा तानि भगवदतिरिक्तं न विषयतया स्वीकुर्वन्ति । तथा चैवं सर्वत्र लौकिकपदार्थेषु कार्येषु च चतुर्भुविचरित्रत्वेन ग्रहणं यस्य भवति, तदिन्द्रियाणि संस्कृतानीति ज्ञेयमित्यर्थः । एवमिन्द्रियसंस्कारः कस्य जीवस्येत्येषायां तत्स्वरूपं बोधयितुं यादवानिरूपणमित्याशयेनाहुः—सर्गेत्यादि । सर्गार्थं लीलासृष्टौ पुनरत्रागमनार्थं हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादिरित्यत्रोक्ता अविद्याकर्मणां कारका हेतुभूता जीवा अधिकारित्वेनोक्ताः । तत्र हेतुः—जन्मेत्यादि । तथा चैतादृक्स्वभावविशिष्टानां लीलासृष्टावतारणयोग्या-नामेवमिन्द्रियसंस्कार इत्यर्थः । एतेन कालभागपादनामपि “नित्यं तदीयम्” इति वाक्यात् क्रोधा-दिपूर्वकस्मरणेन मुख्यैवमवतारणाय च संस्कारो बोधितः । तेन कामादिना सर्वात्मभावेन च यथाधिकारं यथाकार्यमिन्द्रियसंस्कारो बोध्य इति ज्ञापितम् ।

इति श्रीगोस्वामिपुरुषोत्तमजीमाहाराजकृत-तृतीयस्कन्धसुत्रोपनिषत्प्रकाशे तृतीयाध्यायविवरणम् ।

चतुर्थाऽध्यायप्रकाशः ।

अथ चतुर्थाध्यायं विवरिपव कथासञ्ज्ञतेः स्फुटत्वात् स्कन्धाध्यायानुरूपं सङ्गतिं व्युत्पादयन्ति त्रिभिः—चतुर्थे इत्यादि । भगवतेति । व्यासेन शुकेन वा । तेनावसर सङ्गति । येन रूपेणावश्यवक्तव्यत्वं तद्वक्तुं पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्त आहुः—पञ्चमेत्यादि । पञ्चमेति स्मृतिनिश्चयसंशयविपर्ययद्वयरूपेण पञ्चधा तत्र हेतु—पञ्चमेत्यादि । यतः पूर्वाध्याये तादृशं तदुक्तम्, अतस्तादृशा रूपं फलमत्र निरूप्यते । तथा च तदनुकूलबुद्धित्वेन रूपेणावश्यवक्तव्यमित्यर्थः । नन्वत्र सर्वावान्तरविशेषे वक्तव्ये फलनिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहु—एतादृश इत्यादि । यथेति । यथावत् । तथा चावेशयोग्यताबोधनाय पूर्वाध्यायान्ते तेषां स्वरूपं गुणाधोक्ता । यदा आविशेन् तदा सम्यक् तद्वशां बोद्धुं शक्यन्ते, अतस्तेषु भगवदावेशरूपं फलं तद्वृणुज्ञापनायोच्यते, इति तदेव प्रयोजनमित्यर्थः । एतस्यावेशस्याऽपि फलान्तरमाहु—अन इत्यादि । यतो लीलार्थं स्वसङ्केतवतागर्णाया, अतो हेतोर्भगवत्कर्तृकेऽधिकारिबुद्धिसर्गोऽयमावेशो हेतुरपि निरूपितः । तथा चाग्निमलीलार्थमेवावमावेश इति साऽस्य प्रयोजनमित्यर्थः । एव च हेतुतारूपं मङ्गलान्तरमपि बोधितम् ।

१ अथेत्यत्र । मूलेऽथशब्दः पूर्वोक्तप्रमाणान्तकृत्यानन्तर्यस्यापि बोधक इत्याशयेनाहु—भुक्तेत्यन्तं पूर्णसम्बन्धीति । नन्वत्राधिकारोपयोगिवृद्धौ निरूप्याया ज्ञानविग्रंशादिकथनस्य किं प्रयोजनमत आहु—सर्गमित्यादि । इति बुद्धिरिहोच्यत इति । एवं ज्ञानविग्रंशबोधनादिना निषिद्धाचरणनिषेधिका बुद्धिरिह श्लोके सूच्यते इति तद्व्यापनं स्वमहत्त्वानुसन्धानस्य दुष्टत्वबोधनं च प्रयोजनमित्यर्थः । एतेन सिद्धप्रयोजनान्तरमाहु—अतोऽत्रेत्यादि । यतोऽत्र श्लोके निषिद्धाचरणनिवर्तिका बुद्धिः सूच्यत्वेन विवक्षिता, सैव च प्रमाणभूता, अतः तर्षत्र शाले तद्विरुद्धाया निषिद्धप्रवृत्तिजनिकाया स्मृतः सर्वैव प्रामाण्यमित्यपि सूच्यत इत्यर्थः । ननु स्मृतेः संस्कारजन्यत्वात् तस्य चानुभवजन्यत्वात् तेन संस्कारद्वारा स्वसमानाकारस्मृत्युत्पादनं क्रियत इति तज्जनकानुभवस्य प्रामाण्ये कथं स्मृतेरप्रामाण्यमित्याशङ्क्या प्रमाणानुभवजन्यत्वेऽपि तस्या अप्रामाण्यं व्युत्पादयितुमत्र सिद्धज्ञानस्य स्थिरत्वं पूर्वं व्युत्पादयन्ति—ज्ञानचेत्यादि । चोऽप्यर्थः । ननु ज्ञानस्य स्थिरत्वे सर्वदा तदनुव्यवसायापाचिरित्यत आहु—प्राग्नेत्यादि । यथा गृहादौ व्याप्तो प्राणसम्बद्धोऽपि गन्धं सयुक्तसमवायेन सयोगेन वा ग्रहण एव स्फुरति, न तु सर्वदा अत्यन्तसम्बन्धेन ग्राहकताया कौण्ड्यात्, एव मनसा तस्य संयुक्तसमवायेन सयुक्तविशेषणतया वा ग्रहणे स्फुरणम्, अतिसम्बन्धेन ग्राहकता कौण्ड्ये चास्फुरणम्, अतो न सर्वदा तदापचिरित्यर्थः । ननु भवत्येवम्, तथापि सर्वदा विपर्ययसङ्गतिं केन बाधतेत्यत आहु—तदित्यादि । तथा च भगवति नित्यसर्वविषयकज्ञानस्य यतान्तरे समतत्वाच्च तत्र तद्वारणापेक्षा । अन्येषां तु जन्मत्वाद्वायविकाराणां तत्रापि वक्तव्यत्वेन तस्योत्पत्तौ पापे दाढ्यं च विषयस्फूर्तिः, तदभावे च तदभावा इति सद्धारणमित्यर्थः । पापण तु सजातीयसत्त्वमम् । दाढ्यन्तु सजातीयस्मितसाधिका घनता । एव गत्याभिन् पक्षे स्मृतिजननार्थं न संस्कारापेक्षा । इन्द्रियजनितेन लोकशोभादिपुष्टेनाम्बासृदेनोद्बोधै रद्भुदेन तेनैव कालान्तरे स्मृतिसंभवात्, सम्भारपक्षेऽनन्तसंस्कारतदुत्पत्तिविषयादिकल्पनागौरवाद्यो-
ति विरुद्धवृत्तिरिहोदितं हृद्भावमथ ज्ञानमेव संस्कारः । धारापाद्विषम्ये चैकमेव प्रकाशमानं तदिति परमि । एव म्यिरस्य साधयि वा तत्त्वोपम्य नाशम्य च बोधनाय गीतादिसिद्धान्तस्य प्रकारानाहुः—तद्य

त्यादि । एतेन सजातीयविजातीयभेदस्य प्रामाणिकता दर्शिता । ननु भवत्वेवम्, तथापि विषयान्तर-
विषयकज्ञानेन तन्नाशाभावे तन्नाशः केन वक्तव्य इत्यत आहुः—‘देशेत्यादि । नन्वेवं सति देशाद्यन्यतम-
स्य नाशकस्य तत्र तत्र सुलभत्वात् स्थिरत्वं तस्य दुर्धटमेवेत्यत आहुः—‘विहिता इत्यादि । तथा च नाश-
कवत्सोपकस्याऽपि सत्त्वात् न स्थैर्यदौर्ध्वमित्यर्थः । एतेन द्वीधीर्भारित्येतत् सर्वं मन एवेति श्रुतिबोधितं
मनोधर्मत्वमपि तस्य स्मारितम् । तेन सिद्धमाहुः—‘तत्रेत्यादि । तत्रेत्यन्तःकरणे । प्रयत्नेनेति स्थापक-
व्यापारेण । एवं स्थैर्यहेतुमुक्त्वा सर्वदा सर्वस्फूर्तिभावो हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति—गृह इत्यादि । तथा चोद्दीपक-
समस्तमवधानस्यासार्वदिकत्वाच्च सर्वदा सर्वस्फूर्तिरित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां जनकत्वे सर्वदा कुतो न सर्व-
ज्ञानानां जननमित्याकाङ्क्षायामेतेषामेव सहकारित्वमाहुः—‘अजनितस्येत्यादि । सामग्री समवधानाभावाच्च
सर्वदेवत्वविरित्यर्थः । अत्र तत्प्रकाराणां भेदान् वक्तुं तन्नामानि तत्स्वरूपं बाहुः—‘तदेवेत्यादि ।
एकत्वे प्रतिशरीरं भिन्नवर्तित्यनुपपत्तिमाशङ्क्याहुः—‘तस्येत्यादि । उपपत्तिरित्यादिर्भावः । तथा
चैवमाविर्भावभेदानुपपत्तिरित्यर्थः । एतेन न्यापकत्वमपि तस्य बोधितम् । तेन बज्रियोमितिप-
त्तिन्यायेन घटाकाशन्यायेन चैकस्यैवानेकत्वं परिच्छिन्नत्वं बोधाधिशब्दात् सिद्धयति । आनन्त्येऽपि
तत्प्रकारज्ञानोपायमाहुः—‘आनन्त्य इत्यादि । तथा चैवं राशिभेदेन तत्प्रकारज्ञानं सुषट्मस्यर्थः ।
दश प्रकारान् स्फुटीकुर्वन्ति—आश्रयेत्यादि । मुख्यमिति । कारणभूतम् । इदमेकं निर्दिषयम् । द्वि-
तीयं भगवद्गुणरूपं नित्यं सविषयम् । एतेन जीवरूपं ज्ञानं पूर्वस्य तद्धर्मरूपं तु द्वितीयस्यांश
इत्यपि बोधितम् । तदेवेति । गुणरूपम् । सृष्ट्यर्थमपि । नामसृष्ट्यर्थम्, वैदिकसृष्ट्यर्थं वा । तेन वेदा-
त्मकशब्दशरीराविशिष्टं तृतीयम् । अनन्तमिति । ‘अनन्ता वै वेदाः’ इति श्रुतेरनन्तम् । इदमेव
‘स एष जीवो विवरप्रसूतिः’ इत्यत्र वे(१)(मे) व्यक्तिरियं हि बोणीति वैखरीरूपं वेदात्मकत्वेनोक्तम् । ततः
शब्दसृष्टिमाहुः—‘पश्चादित्यादि । ‘सर्वेषां स तु नामानि रूपाणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्यः
एवाद्वा निर्ममे स महेश्वरः’ इति स्मृतौ तथा कथनात्तथेत्यर्थः । इदं विकृतशब्दशरीराविशिष्टं तुरीयम् ।
पञ्चमादिरूपाणि वक्तुं केवलस्य तस्याश्रयभेदमाहुः—‘तदेवेत्यादि । आश्रयत इति । अर्थप्रकाशरूपेण लोके
प्रकटीगवितुं तदुभयमभितोष्ठति । पञ्चमं रूपमाहुः—‘तत्रेत्यादि । प्रमेषाश्रयमिति । व्यपकत्वात् प्रमेषा-
वाच्छिन्नम् । अन्यानि पञ्चाहुः—‘प्रमातरीत्यादि । एतेनैतेषामव्यापकत्वं बोधितम् । एकमेति । निर्दिक्-
रूपकत्वेनैकधा । ननु बहिरिन्द्रियाणां पञ्चसङ्ख्याकत्वाच्चैर्नानाविधमविकल्पकज्ञानजननदर्शनाच्च कथं
तत्रैकधेत्यत आहुः—‘विशेषा इत्यादि । सविकल्पकरूपा विशेषास्तु विषयाश्रये प्रमेयरूपं यज्ज्ञानं तेन कृता
या द्विगुणता, प्राथमिकसंयोगेन ज्ञाने जाते तदुत्तरं विषयविमर्शणाय पुनश्चतुष्टयसंयोगे यद्विशिष्टज्ञानं
तद्रूपा सया प्रकाशिताकारा भवन्तीति तेषामनुग्राहकान्तरजन्यत्वाच्च तैरिन्द्रियै (निः) ज्ञानस्यैकविधत्वमङ्ग
इत्यर्थः । तर्ह्यन्तःकरणे कथं चतुर्धेत्याकाङ्क्षयां तत्राकारभेदेन भेदानाहुः—‘तत्र मनसेत्यारभ्य चित्ताश्रय-
मित्यन्तम् । अन्यदेति । जाग्रत्स्वप्नयोः चित्तलयप्रकारस्तु सप्तविधे स्फुटीकार्यः । एवं ज्ञानस्य दशप्र-
कारान् जन्मस्योत्पत्तिप्रकारं चोक्त्या स्थितिनामन्योः प्रकारं सममाणमुपपादयन्ति—‘तस्य चेत्यादि । शा-
स्त्रादिभिरिति । ‘स्थिरबुद्धिरसंमूढः’ प्रसन्नचेतसो ब्राह्म बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ” इत्यादिशास्त्रेण स्पृ-
त्यन्यायाऽनुपपत्तिरूपया साधकयुक्त्या त्रिषण्णावस्थामित्वाधिकया गौरवरूपयुक्त्या चेत्यर्थः । रूप्यत
इति हेतुबोधनपूर्वकमुच्यते । नाशप्रकारमाहुः—‘पूर्वोक्तेत्यादि । पूर्वोक्तमर्यादामात्र इति । विहितार्थसं-
सर्गाभावे । तत्रेति । मर्यादामात्रे सामान्यतो नाशे वा । ननु पूर्वं देशादीनां नाशकत्वमुक्तम्, इदानीं

भाव्यमाना ज्ञेयाः । तं चेति । चोऽप्यर्थे । एवं कृतवानित्यन्तेन विचाराकारः सङ्गृहीतः ।

४ अहमित्यत्र । अतो द्वितीयं बीजमिति । एवमिच्छाया आकारात् मोक्षकारणीभूतमाज्ञैव कार्येति निश्चयरूपं बीजम् । द्वादशात्मेति । ' सैषा त्रय्येव विद्या तपति, य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषः ' इति श्रुत्युक्तः । अनेनैवेति । नाऽनुध्यायाद्बहून् शब्दानिति श्रुतेरेवमपरविद्यास्थानातिक्रमेणैव । ननु यदि पूर्वायस्थात्यागे एतावदेव कारणम्, तदैकादशे स्कन्धे किमित्यन्यथोपमित्यत आहुः—सुक्ताविस्मयादि । अवक्तव्यत्वादिति । अत्रोक्तत्वेन पुनरवक्तव्यत्वात् । अन्यथेति वैराग्येण गोविचरणपूर्वकम् । तथा च विस्तारार्थं अन्यथोक्तवानित्यर्थः । अरण्यात्मिकेति । ' अरश्च हवै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ' इति श्रुतेः, ' अरनामामृतम्भोषिर्ण्यनामामृतसागरः ' इति स्मृतेश्च ब्रह्मलोकत्वेन तदात्मिका । पदार्थाविस्मरणादिति । बदरीपदयौगिकार्थाविस्मरणं विधाय ।

५ अधापीत्यत्र । लक्ष्यते इति पृष्ठत इति पदेनाजहत्स्वार्थया बोध्यते ।

कथं मायाया उच्यते इत्यत आहुः—तस्या इत्यादि । ननु तस्या एव ज्ञाननाशकत्वे एतेषामुपयोगात् । पूर्वोक्तमसद्गतमित्याशङ्क्यामाहुः—त इत्यादि । यथायथमिति देशकालाभ्यां स्वरूपतः, द्रव्यकर्तृभ्यां स्थानतः, मन्त्रकर्मभ्यां गुणत इति । तथा च विशेषनाशे तेषामुपयोगात् पूर्वोक्तमसद्गतमित्यर्थः । एव नाशं व्युत्पाद्य प्रकृते यद्वा बुद्धेर्न सामान्यतो नाशः, किन्तु विग्रहत इति बोधयितुं तं विशेषमाहुः अत इत्यादि । बुद्ध्याश्रयमिति शरीराभिमानरूपम् । अघस्तात् पतितमिति । बुद्धेर्मलिनभागे तामसेऽयत् पतितम् । तथा चैव शरीराभिमेतेर्मलिनदेशे पाते कालेन स्वरूपतोऽशाशितम्, निषिद्धया पानक्रियया च गुणतोऽशाशितम्, तदा तेषां स्वस्मिन्नुत्कर्षेऽन्यस्मिन्नपकर्षे च भाते तच्छोपाशस्मृतिरभूत् । तेन कार्यान्तरमाहुः—मापयेत्यादि । विषयाश्रयाधारामिति । विषयो दोषः, तदाश्रयः पुरुषः, स आधार यस्य तत्तथा । तथा च पूर्वं दोषाशे स्फुरिते ततो मायया अविद्यमाने प्रत्यनीकत्वे बुद्ध्यावुपस्थापिते तादृशैर्वाक्यैर्मर्म स्पृष्टन्त । अतः प्रमाणज्ञानोपपत्त्येऽपि तस्मिन् मायया विजातीयसंवरणात् तद्गुणाशनिवृत्तौ तज्जन्या स्मृतिरप्रमाणभूता जातेति तथा तथा करणात् तादृश्या स्मृते स्वरूपतोऽगुणतः फलतश्चाप्रामाण्यमित्यर्थः ।

२ तेषामित्यत्र । तेजःप्रकाशापेक्षमिति । विषयालोकससंगेण तमोनाशात् स्वोत्पत्तौ तत्सापेक्षम् ।

३ भगवानित्यत्र । एव तेषामित्यादि । यादवानां स्नेहेन वर्तमानतया च स्थितिं भैरवपानरूपसाधनविपरीतस्मृत्याख्यबुद्धिवृत्तिविशेषरूपसाध्यभावेन पूर्वोक्तरीत्या तिरोभावयित्वा, तथा तिरोभावप्रापकस्य भगवतो यादववर्तमानत्वस्यापानासामर्थ्यं तिरोभावयितुं अनैश्वर्यतिरोभावसाधनं स्वात्ममार्गस्य बल्लोकनं तत्साध्यमसामर्थ्यं तिरोभावः चाहेत्यर्थः । तस्य मायाया इति । तद्ब्रह्मामोहिकाया मायायाः । पूर्वोक्तमिति । 'मिथो यत्' इत्यत्र विचारितमर्दनरूपम् । उत्तरत्रेति । वक्ष्यमाणे कार्ये । द्वयेनेति । गुणानां स्वरूपस्य च स्थापनेन । आश्रयाभावेनानैश्वर्यं निराकृतवानिति । अत्रायमर्थः । यदा भगवान् स्वरूपलीलाभुवयं वा तिरोचापयितुमिच्छति, तदा व्यामोहिकाचिदक्षनाया विस्तारयति, मायैव तिरोभाव इति । तस्याश्च पडाश्रया पूर्वमुक्ताः । तेषु देशकर्तृमन्त्राणां प्रकृते अभावात् कालद्रव्यक्रियाभ्यस्तामुत्थापितवान् । ततस्तथा तत्तद्बुद्धिषु व्यामोहउदपादि । ततस्तत्सहकृत्य प्रत्यनाकत्वेन भासमाना विषयतारूपास्ते ते तत्तद्बुद्धिं प्रति प्रत्यायिताः, ततो व्यामोहानां लीलाभ्युपपातिना दृष्टादृष्टिद्वारा तेषां प्राकृतानि शरीराण्यन्यथाकृत्य तेष्यो देहेभ्यो वैकुण्ठपुरवासिनः साकारानुदृत्य स्वस्थानं प्रापितवानिति तेषां विद्यमानत्वं लीला, तत्सम्बन्धिनित्यत्वं तथा एकैवेदधार्म्यस्तदर्थमिच्छुवैष्णवसङ्गेन च ज्ञातं भवतीति वेदेषु गुणस्थापनेनैश्वर्यं सिद्धीकृत्य वैष्णवेषु स्थरूपस्थापनेनैश्वर्याधारं सिद्धीकृत्य, ऐश्वर्याश्रयाभावेन प्राप्त्यमानमनैश्वर्यं भगवत्त्वेन निराकृतवानित्यर्थः । चीज इति । शुद्धस्त्वविर्भूत अक्षरात्मकः । ननु सृष्ट्यर्थमेव प्रवेशोक्तौ किं मानमत आहुः—एतदर्थमित्यादि । मयेत्यादौ नोक्तस्यार्थस्य प्रापनाय तथोक्त्यर्थः । नन्वेव सृष्ट्यर्थं प्रवेशोऽप्यधिकारः कः उपयोग इत्यत आहुः—अयमित्यादि । अवमिति बुद्धिस्थः । रूपमिति भूतानि । विषय इति मात्रा । नन्वेव तेषां कथमधिकारोपयोगिभूतादिरूपेत्यत आहुः—जीजेत्यादि । तथा चैतेषां तत्र तत्र चीजरूपेण प्रवेश एवाधिकारसिद्धेरेतेषां तथात्वमित्यर्थः । अत्र ब्रह्मशापापदेशेनेत्यत्र वक्ष्यमाणायाम्बिन्ताया अधिकारकारणत्वं बोधयितुं वृक्षगुलेपवेशादबोधितं तदाकारमाहुः—विष्णोरीत्यादि । अत इति । वृष्णवद्वैविध्यवादाधिकारगुणिकारणभूतं चीजं पृथग्भूतोपदेशननिराख्योपायचातुर्येण स्वजोतेषु वैष्णवेषु स्थापयित्वा मोक्षकारणवीजं स्ववार्तिकेपदेशमियथा स्थापयितुं तथा कृतवानित्यर्थः । नवस्वितादि । एषां रत्नास्तु बीजरूपेणानु

भाव्यमाना ज्ञेया । तं चेति । चोऽप्यर्थे । एव कृतवानित्यन्तेन विचाराकार सङ्गृहीतः ।

४ अहमित्यत्र । अतो द्वितीयं बीजमिति । एवमिच्छाया आकारात् मोक्षकारणीभूतमाज्ञैव कार्येति निश्चयरूप बीजम् । द्वादशात्मेति । ' सेपा त्रय्येव विद्या तपति, य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषः ' इति श्रुत्युक्तम् । अनेनैवेति । नाऽनुभवायाद्ब्रह्म शब्दानिति श्रुतेरेवमपराध्यास्थानातिक्रमेणैव । ननु यदि पूर्वोपस्थात्यागे एतावदेव कारणम्, तदैकादशे स्कन्धे किमित्यन्यथोक्तमित्यत आहु - मुक्ताविस्थादि । अवक्तव्यत्वादिति । अत्रोक्तत्वेन पुनरवक्तव्यत्वात् । अन्यथेति वैराग्येण गोविचरणपूर्वकम् । तथा च विस्तारार्थे अन्यथोक्तवानित्यर्थः । अरण्यात्मिकेति । ' अरथ हवै ण्यथार्णवौ ब्रह्मलोके ' इति श्रुते, ' अरनामामृतम्भोधिर्ष्यनामामृतसागरः ' इति स्मृतेश्च ब्रह्मलोकत्वेन तदात्मिका । पदार्थाविस्मरणादिति । बदरीपदयोगिकार्थाविस्मरणं विधाय ।

५ अथापीत्यत्र । लक्ष्यते इति पृष्ठत इति पदेनाज्ञस्त्वार्थया बोध्यते ।

६ अद्राक्षमित्यत्र । अभिप्रेतोऽर्थ इति । स्वकुलसंहाररूप । गुणोपसहार इति । चतुर्हस्तप्याश्रुत्तौयाध्यायस्य तृतीये पादे । अनेनेति । निर्व्यग्रतया आसीनत्वेन । मध्ये विषयनोक्तेस्तात्पर्यमाहु - अनेन विचारेत्यादि । गुणोपसहारे पूर्वोक्ता एव गुणा उपास्ये मननीये च रूप उपसहृता इति यत्रैत उक्तास्तत्स्थानमाहु - एव प्रमेय इत्यादि । प्रमेय इति प्रमेयाविरोधप्रतिपादके द्वितीयाध्याये । तत्रापवादद्वयेन साङ्ग्यादीनि मतान्यपाकृत्य तृतीयादिपादद्वये विषयादिसर्ववस्तुकारणत्व प्रतिपादितम् । तत्रापि ' तदभिध्यानादेव तु तर्हिमात् स ' इति सूत्रे आकाशादिकं सङ्घा तेषु तत्तद्रूपेण स्थित्वा तत्तत्कार्यं स्वयकरोतीति प्रतिपादितम् । तेनैकत्वमासीनत्व च श्रुतमेव सिद्धम् । तत्रैक्यविचार्यमाणं स्वर्जावस्थाऽपि तदात्मकत्वं बोधयत्तस्यैव निरुपाधिप्रियत्वे पर्यवस्यति । स्थितिस्तु विचार्यमाणात् तत्तद्वस्तुनियामकता भगवति बोधयन्ती अक्षरादपि परत्वेन तावत्पर्यन्तस्य नियम्यतया अक्षरस्याऽपि भगवान् पनिरित्यत्र पर्यवस्यतीत्येव चतुरूपं तत्र निरूपितमित्यर्थः । अग्रिमं रूपत्रय प्रथमाध्याये निरूपितमित्याहु - साधनेत्यादि । तत्र हि जन्माद्यधिकरणे सृष्टिस्थितिभङ्गकर्तृत्वं प्रतिपादितम्, तत्त्वावान्तरकार्ये ब्रह्मादिरूपेषु नियतमित्यण्डसम्बन्धिस्ववि सृष्ट्यादिषु तदेव त्रिरूपं करणतया सिध्यतीति साधनत्वेन तत्रयं प्रतिपादितम्, तथा च समन्वयेक्षत्वात्तन्मयाधिकरणेषु त्रमेणार्थादीनां त्रयाणामेव हेतुतया प्राधान्यात् साधिदानन्दात्मकं रूपत्रयं फलत्वेन प्रतिपादितमिति द्वेषा रूपत्रयं निरूपितमित्यर्थः । तदेतद्विभज्यते-तत्रेत्यादि । प्रपञ्चस्यादि । द्विविधप्रपञ्चकरणाद्विराजः सौभागमाजनत्वाच्च तैर्युक्तः । अनेन सत्परत्वंमुक्तम् । द्वितीये शब्दफलत्वम् । तृतीये आनन्दफलत्वम् । तत्र हेतुमाहु - स्वरूप इत्यादि । भूमस्वरूपेभ्ये महिम्नि प्रतिष्ठित इत्यनेन स्वप्रविष्टिताया(?)एव श्रवणादित्यर्थः । पुरः स्फूर्तिकर्ममथमाहुः - श्रीवत्स इत्यादि । अकृतनपदात् सिद्धमन्यमप्यर्थमाहुः - अनाश्रितत्वेनेत्यादि । एनेनेति । स्मृतेन । अत्र सर्वहेतुवादपरिहारः प्रमेयनिर्णयः । प्रमाणाध्यायसमाप्तां सर्वोपासत्वेनानाश्रितत्वस्यैव सिद्धत्वादाधारराहित्यं प्रमाणनिर्णयो बोध्यः । इतरावित्यादि । भवादाद्वेदमार्गान्धितत्वाद्ब्रह्मा, अप्रहत्याद्वैराग्याच्च शिव इत्यर्थः । गुणोपसहारे तु सर्वविधविषयत्वेनैकत्वम्, वेदकसमाधिगम्यत्व चेति द्वयं सर्ववेदान्तमतस्याधिकरणे सिद्धम् । आसीनत्व ' व्याप्तेश्च समञ्जसम् ' इत्यत्र सर्वव्याप्तिबोधनेन । विशेषणैः षण्पदसमेषु स्थितिस्तु चतुर्थस्य प्रथमे आसीनः सम्भावादेतिसूत्रे । प्रियत्व कार्यस्यानाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके सम्बन्धं प्रतिपादितम् । पतित्व तु

आत्मगृहीत्यधिकरणे । प्रियेश्वरस्त्वाधिकरणसिद्धस्य निरुपाधिप्रियस्यैवानन्दमयस्य सर्वनिग्रामकत्वबोधनात् । आनन्दमयाधिकरणविषयवाक्ये ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । ब्रह्मणः पुच्छत्वथावणेन नियम्यत्वसिद्ध्या पुरुषोत्तमे तन्नियामकत्वमर्थबलादेव सिद्धयति । तत एवाकेतनत्वमपि, श्रीनिकेतत्वं पुरुषविद्याधिकरणे पुरुषसूक्ते “ स भूमि विश्वतो बृत्वा ” इत्यनेन प्रपञ्चसाहित्यस्य “ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् ” इत्यनेन यज्ञसाहित्यस्य, “ तद्वात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनम् ” इति पुरुषसूक्तव्याख्याने स्मृत्या श्रीसाहित्यस्य तिद्धत्वादिति ।

७ इयामावदातमित्यत्र । श्यामत्वेनाप्रकाशत्वे प्राप्ते तद्धारणायावदातपदमित्याशयेनाहुः—मध्यन्दि-
नेत्यादि । “ तन्मध्ये यत्कृष्णं तदक्षयम् ” इति श्रुतेः, पार्थिवं यत्कृष्णं तत्सदृशं यद्विरण्ममपुरुषस्य भा-
स्वरं इयामरूपं तद्वदित्यर्थः । ननु तादृशभास्वररूपे किं मानमत आदित्येत्यादि । अत्रादित्यतुल्यवर्ण-
त्वस्य प्रकाशे बोधनादादित्यान्तःस्थितेऽपि तद्वर्णतास्तीति तथेत्यर्थः । सदृशपदाभावे तु प्राञ्जलमेव तत् ।
एतेन सिद्धमन्यमप्याहुः—अनेनेत्यादि । भगवति तत्सारूप्यकथने न तस्मिन्नपि भगवद्भर्मस्यैव संक्रान्त-
त्वात् सापि भगवन्नात्मिका उक्ता भवतीत्यर्थः । विरजत्वेन सिद्धं फलरूपत्वमाहुः—व्यापीत्यादि । “ क्षु-
न्तमस्य रजसः पराफे ” इति श्रुतेरित्यर्थः । उत्पादकेत्यादि । उत्पादकं रजस्तज्जन्य कर्म चादृष्टरूपं
तत् संस्कृतभूताभावः । स च रजस्तमोराहित्यबोधनेनैवोक्त इत्यर्थः । एवं सर्वधर्मप्रत्यायनप्रयोजनमाहुः—
मुक्तीत्यादि । अनेनेति । उपदेशार्थं तादृशप्रपददर्शनेन । प्रकर्षः साधनसाहित्यमिति । लोचनपदेन
विचारक्रियाया अपि लाभादत्र शक्तिद्वयमपि बोध्यते । तत्र ज्ञानशक्तौ शान्तिप्रकर्षः । क्रियाशक्तावारुण्यं
साधनसाहित्यमित्यर्थः । एतेन सिद्धं फलरूपमाहुः—अनेन सार्ष्टिरित्यादि । अनेनेति प्रकर्षबोधनेन । प्रकर्ष-
मात्रस्यैव तुल्यैर्धर्मत्वप्रयोजकत्वात् । अन्यथा “ न तत्समश्च ” इति श्रुतिविरोधापत्तिरिति भावः ।
इदमित्यस्यैव विवरणं ज्ञानेत्यादि । एतावानिति । प्रकृतज्ञानक्रियाशक्तिमान् । ननु ततोऽधिको
रसात्मा तस्याप्राक्प्रकाशादिति ; अनेनेत्यादि । ज्ञातवकथनेन । “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ”
इत्यत्रोक्तं तदुक्तमित्यर्थः । तर्हि पदान्तरस्य किं प्रयोजनमत आहुः—उभयोरित्यादि । उभयोरिति वा-
मदक्षिणमागयोः । ज्ञापितमिति भावे क्तः । ज्ञापनमिवेत्यर्थः । कथं तज्ज्ञापनात्मकमित्यत आहुः—अत्र-

पपवाक्येऽस्य ब्रह्मणा स्पष्टितुमसामर्थ्यम्य प्रतिपादनात् । तस्य च क्रियेव ज्ञानेनाऽपि तुल्यत्वात् । सारूप्यादिप्रदत्त च हानौ तूपायनेत्यधिकरणे । तत्र ब्रह्मप्राप्त्यर्थं तरं (१) कैर्मर्मेः साम्यमिति विचारे सारूप्यादिचतुर्दातृत्वस्यार्थबलादेव सिद्धेः । भवत्यादिभिः सायुज्यदातृत्व गतेरित्यर्थवत्त्वमित्याधिकरण । तत्र मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारम्य तत्तत्फलहेतुत्वबोधनेन, मयादामार्गीक्षाङ्गीकारे यथाधिकार विहितभक्त्यादिसाधननिवशादिति । एतेनैव ब्रह्मभावप्रदत्त तत्साधनसमुपनिवेशश्च सिद्धयतीति बोध्यम् ।

८ वाम ऊरावित्यत्र । अधिश्रित्येत्यस्य स्वन्तत्वाङ्गीकारेऽध्याहारपठिरिति तन्निवृत्त्यर्थं पक्षान्तरमाहुः — दक्षिणमित्यादि । तथा चाधिश्रित्यपद क्यवन्त तेन नाध्याहार इत्यर्थः । अनेनेति वामोरौ दक्षिणचरणस्था पनकधनेन । तद्वथाकुर्वन्ति—चामा इत्यादि । अत्राङ्गैर्गतिसाधनत्वेन मार्गत्तम, जले स्नेहाख्यगुणसत्त्वेन सरोरुहपद भ्रमजन्यभ्रवणादिपर बोध्यम् । आश्रित इति छायाार्थमाश्रित । द्वितीयोऽर्थः श्रीधरव्याख्यात सङ्गृहीत । एतेन कथं कर्मबोध इत्याकाङ्क्षाया व्याकुर्वन्ति—अर्भाणामित्यादि । तथा च बालमुखदायकत्वेनारणिजन्यत्वेन चाऽत्र कर्मबोध इत्यर्थः । स्मृतिमिति, अपोपसर्गस्य वर्जनेऽपि शक्तत्वाद्वाजितत्वेनाश्रित इत्यर्थस्य बोधनेन तादृशकर्मणोऽनभिप्रेतत्वं सूचितमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे वृत्तेरपि परोक्ष्याह्वारस्यानन्तरमाहुः—अपाश्रिता इत्यादि । अस्मिन् पक्षे अपाश्रिताभेकं अवस्थे मत्स्येति गट्वाविसमाप्तो बोधित । परिच्छेदरूपः सति । तत्परिच्छेदेन रूप्यञ्च इति रूपाणि, भवत्युपासनाभेदानां तथात्वादित्यर्थः । पुर मूर्तकर्ममाहुः—सर्वेषामित्यादि । तपस्यादीनांति । तपस इदं तपस्यम्, यत्तपस्यस्तादृशोऽत्र । शब्दविशेषसूचितमर्थान्तरमाहुः—असित्यादि । 'स्थो कुलेऽरिक्तं राति राजते यो महीं स्थित । सराम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः' इति रामतापनीयमन्त्रे । आचारमन्त्रेण धात्वर्थग्रहणदर्शनादत्रापि तयार्थोक्तौ न दोष इत्यर्थः । कर्मफलमित्यत्र कर्मेति भिन्न पदम् । अत्र कर्मत्यागो न सुबोधः । इति तदर्थं योगमाहुः—विष्ण्वामित्यादि (१) अत्र विष्णुः पि पलमिति द्विधा प्रयोगो दृश्यते । तत्र पकारद्वयपक्षे पिप् कालः । विसर्गपक्षे पि कालः । तत्रैकस्मिन् पक्षे पिप पान्तीति अन्यस्मिन् पीन् पान्तीति तत्र सकारागमश्च बोध्यः । पक्षद्वयसङ्गहायाहुः—अविशेषेणेति । अर्थस्य सौत्वेन । तमेवाथेमाहुः—सर्वभक्षकत्वादिति । अत्र विष्णानि चटानि चेति विष्णुलम्, एकवद्वायो विभट् बोध्यः । एकवचनविग्रहपक्षेऽप्ययमेवार्थः । एवमर्थस्याऽमे स्फुटत्वाच्च पाठोऽप्येतदनुसारेण बोद्धव्यः । एतद्विशेषसूचितमर्थमाहुः—अनेन वैराग्य इत्यादि । दैहिकानि प्राणधारणोपयोगीनि भिक्षाटनादीनि । निर्याना विवक्षित स्वरूपमाहुः—सर्वदेव्यादि । स्फुटमग्रिमम् । साधनाध्याये तु वैराग्य प्रथमपादार्थः । ज्ञान द्वितीयस्य । कर्म तुरीयस्य । भक्तिस्तृतीयस्य । तत्र सर्वोत्तमभावस्यैव मुख्यतया निधारितत्वादिति । गुणोपसंहारे तु भक्तिरूपत्वं लिङ्गभूयस्त्वधिकरणे तत्र भक्तिमार्गीयस्य सर्वोत्तमभावस्य भवद्रूपत्वनिर्धारणादिति तत्प्राप्त्यत्वं स्फुटमेव । ज्ञानरूपत्वं त्वक्षराधियामित्याधिकरणे । अक्षरस्य ज्ञानप्रधानत्वादिति ज्ञानप्राप्त्यत्वं स्फुटमेव । स्वानभिप्रेतकाम्यकर्मफलदातृत्वं ॥ नानाशब्दादिभेदादित्याधिकरणत्रये स्फुटम् । वैराग्यं तु तादृशकर्मणा तत्प्राप्त्यत्वं चानभिप्रेतत्वात्तत्त्वेव सिद्धम् । न वा तत्सहभावाद्युत्तेरित्याधिकरणे । सर्वरूपत्वं समहाराधिकरणे । एव षोडशधिकरण्यमानि विशेषणानि बोधितानीति प्रतिभाति ।

९ तस्मिन्नित्यत्र । ब्रह्मसमानत्वादिति । ब्रह्मणे यथा आश्रयलीला उपविष्टा तथोद्भववेदान्तमुपदेष्टव्येति तच्छ्रुणाधिकारित्वेन तथात्वात् । उक्तमिति । व्यासपादैर्बोधोपनिबद्धम् ।

आत्मगृहीत्यधिकरणे । प्रथेशिरस्तापिपरणसिद्धस्य निरुपाधिप्रियायैवानन्दमयस्य सर्वनिर्मागकवशोभनात् ।
 आनन्दमयाधिकरणविषयवापये ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । ब्रह्मण पुच्छत्वव्यापनेन नियम्यत्वसिद्ध्या
 पुरषोत्तमे तद्विषयगतत्वमर्थबलदेव सिद्धयति । तत एवाकेतनत्वमपि, श्रीनिवेशं त्वं पुरषविद्याधिकरणे
 पुरुषभूक्ते “ स भूमि विश्वतो घृन्वा ” इत्यनेन प्रपञ्चसाहित्यस्य “ तं यमं परिधिं मोक्षन् ” इत्यनेन
 यज्ञसाहित्यस्य, “ तद्वायं यस्तुसाराणां सोमस्य च भाजनम् ” इति पुरुषभूक्तव्याख्याने स्मृत्या
 श्रीसाहित्यस्य सिद्धत्वादिति ।

७ इयमावदात्मित्यत्र । श्यामत्वेनाप्रकाशत्वे प्राप्ते तद्वारणायावदात्मपदमित्याशयेनाहुः—मध्यन्दि-
 नेत्यादि । “ तन्मध्ये यत्कृष्णं तदक्षस्य ” इति श्रुतेः, पार्थिवं यत्कृष्णं तद्विहृष्टं यद्विरणमपुष्पस्य भा-
 स्वरं श्यामरूपं तद्वदित्यर्थः । ननु तादृशभास्वररूपे किं मानमत आदित्येत्यादि । अत्रादित्यनुस्यवर्ण-
 त्वस्य ब्रह्मणि बोधनादादित्यान्तरिभेदेऽपि सङ्गणितारतीति तथेत्यर्थः । सटशपदमापे तु प्रामाण्यमेव तत् ।
 एतेन सिद्धमन्यमप्याहुः—अनेनेत्यादि । भगवति तत्सारूप्यकथने न तस्मिन्प्रति भगवद्वर्त्मनैव संश्रान्त-
 त्वात् सापि भगवन्नात्मिका उक्ता भवतीत्यर्थः । विरजस्वेन सिद्धं फलरूपत्वमाहुः—ध्यापीत्यादि । “ क्षय-
 न्तमस्य रजसः पराके ” इति श्रुतेरित्यर्थः । उत्पादकेत्यादि । उत्पादकं रजस्तज्जन्यं कर्म चादृष्टत्वं
 तत् संस्कृतभूताभावः । स च रजस्तमोराहित्यबोधनेनैवोक्त इत्यर्थः । एवं सर्वधर्ममध्यायनप्रयोजनमाहुः—
 मुक्तीत्यादि । अनेनेति । उपदेशार्थं तादृशप्रदर्शनेन । प्रकर्षः साधनसाहित्यमिति । लोचनपदेन
 विचारक्रियाया अपि लाभादत्र शक्तिद्वयमपि बोध्यते । तत्र ज्ञानशक्ती गान्तिप्रकर्षः । क्रियाशक्तावारण्यं
 साधनसाहित्यमित्यर्थः । एतेन सिद्धं फलरूपमाहुः—अनेन साष्टिरित्यादि । अनेनेति प्रकर्षबोधनेन । प्रकर्ष-
 मात्रस्यैव तुल्यैश्वर्यत्वप्रयोजकत्वात् । अन्यथा “ न तत्समश्च ” इति श्रुतिविरोधापचिरिति भावः ।
 इदमित्यस्यैव विवरणं ज्ञानेत्यादि । एनावानिति । प्रकृतज्ञानक्रियाशक्तिमान् । ननु ततोऽधिको
 रसात्मा तस्यात्राभाकव्यादिति । अनेनेत्यादि । ज्ञातवकथनेन । “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ”
 इत्यत्रोक्तं तदुक्तमित्यर्थः । तर्हि पदान्तरस्य किं प्रयोजनमत आहुः—उभयोरित्यादि । उभयोरिति वा-
 मदक्षिणमागयोः । ज्ञापितमिति भावे क्तः । ज्ञापनमिवेत्यर्थः । कथं तज्ज्ञापनात्मकमित्यत आहुः—अत्र-
 न्यादि । इदञ्चमिति । असंसृष्टं प्रदत्रयं विदितं यस्मादिति असंसृष्टमधिप्रेत्याहुः—कालेत्यादि । तथा च
 ज्ञानविषये रूढं विदितपदमुक्तयोगद्वयोपकृतं सदेव तावन्तमर्थं बोधितवदित्यर्थः । अत्र गमकमाहुः—अ-
 न्यथेत्यादि । अहन्ताममताभाव इति । “ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आप चैव हलन्तानां
 यथा वाचा निशा दिशा ” इत्यनुशासनत् पीतपदमपीतार्थकं सदहन्ताधभावं बोधयतीति तथा ।
 अवस्थात्रयं ज्ञापदादिरूपं बोध्यम् । ऐक्यसूचितमर्थमाहुः—एकमित्यादि । एतद्वयं समुचितमे सा-
 धनमित्यर्थः । फलाध्याये ब्रह्मब्रह्मणेत्यधिकरणे द्वादशाहसूत्रे सारूप्यदेहेन्द्रियासुहानानामेव साकारत्वेन
 सारूप्यात् सिद्धयति । भोगसाधनेनैव सामीप्यसाष्टिसालोक्यानपि सिद्धयन्ति । सायुज्यं त्वनाष्टाक्षिसूत्रे
 “ अनाष्टाक्षिः शब्दात् ” इत्यस्य पुनः कथनेन मुख्यधिकाररहितानां साधितम् । गुणोपसंहारे तु रजस्त-
 मोराहित्येन प्रकाशकत्वं पुरुषविद्याधिकरण एव सिद्धयति । “ आदित्यवर्णम् ” इति श्रुतेस्तद्विषयवा-
 क्ये सत्त्वात् । रजोराहित्येन निर्दोषत्वं वेद्याधिकरणे । तत्र विभूतिरूपस्य मुख्यप्राणस्य निर्दुष्टतास्था-
 पनेन कैमुतिकेनैव भगवतो दोषराहित्यस्य सिद्धत्वात् । प्रकृतज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं सम्भूत्याधिकरणे । तद्धि

पयवाचयेऽन्यस्य ब्रह्मणा स्पर्द्धितुमसमर्थ्यस्य प्रतिपादनात् । तस्य च त्रिययेव ज्ञानेनाऽपि तुल्यत्वात् । सारूप्यादिप्रदत्त च हानौ तूपायमेत्यधिकरणे । तत्र ब्रह्मप्राप्त्यर्थं तर्ह्येकैर्धर्मैः साम्यमिति विचारे सारूप्यादिचतुर्दातृत्वम्यार्थबलादेव सिद्धेः । भक्त्यादिभिः सायुज्यदातृत्व गतेरित्यर्थवत्त्वमित्याधिकरणे । तत्र मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारस्य तत्तत्फलहेतुत्वबोधेन, मयादामार्गायाङ्गीकारे यथाधिकार विहितभक्त्यादिसाधननिवशादिति । एतेनैव ब्रह्मभावप्रदत्त तत्साधनसमुपनिवेशश्च सिद्धश्चेतीति बोध्यम् ।

८ वाम ऊरावित्यत्र । अधिश्चित्येत्यस्य ह्यरन्तत्वाङ्गीकारेऽध्याहारपधिरिति तन्निवृत्त्यर्थं पश्चान्तरमाहुः — दक्षिणभित्त्यादि । तथा चाधिश्चित्यपद कथयन्त तेन नाध्याहार इत्यर्थः । अनेनेति वामोरौ दक्षिणचरणस्था पतकथनेन । तद्व्याकुर्वन्ति—वामा इत्यादि । अत्राद्भ्येति साधनत्वेन मार्गत्वं, जले स्नेहाद्यगुणसत्त्वेन सारोहपद प्रेमजन्यध्वणादिपर बोध्यम् । आश्रित इति छायायमाश्रित । द्वितीयोऽर्थः श्रीधरस्याख्यात सङ्गृहीत । एतेन कथं कर्मबोध इत्याकाङ्क्षायां व्याकुर्वन्ति—अर्धाणामित्यादि । तथा च बालमुखदामकल्येनारणिजन्यत्वेन चाऽत्र कर्मबोध इत्यर्थः । सूचितमिति, अपोपसर्गस्य वर्जनेऽपि शक्त्याद्वर्जितत्वेनाश्रित इत्यर्थस्य द्योतनेन तादृशकर्मणेऽनभिप्रेतत्वं सूचितमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे द्युत्तरपि पारोक्ष्याद्व्याख्यानान्तरमाहुः—अपाश्रिता इत्यादि । अस्मिन् पक्षे अपाश्रिताभेकं अश्वत्थे वस्येति गडवादिसमाम्ने बोधित । परिच्छेदरूपत्वादिति । तत्परिच्छेदेन रूप्यञ्च इति रूपाणि, भक्त्युपासनाभेदानां तथात्वादित्यर्थः । पुर स्फूर्तिकर्ममाहुः—सर्वपामित्यादि । तपस्पादीनीति । तपस इदं तपस्यम्, यत्पत्ययस्तादृशोऽत्र । शब्दविशेषसूचितमर्थान्तरमाहुः—असित्यादि । ‘स्थो ब्रूतेऽतिल राति राजते यो मर्हं स्थित । सराम इति लोकेषु विद्वाद्भ्यः प्रकटीकृतः’ इति रामतापनीयमन्त्रे । आबास्रमात्रेण धात्वर्थग्रहणदर्शनादत्रापि तद्यार्थोक्तौ न दोष इत्यर्थः । कर्मफलमित्यत्र कर्मेति भिन्न पदम् । अत्र कर्मत्यागो न सुबोधः । इति तदर्थं योगमाहुः—पिप्पलानित्यादि (१) अत्र पिप्पलं पि पलमिति द्विधा प्रयोगो दृश्यते । तत्र पकारद्वयपक्षे पिप् पल । विसर्गपक्षे पि फालः । तत्रैकस्मिन् पक्षे पिप पान्तीति अन्यास्मिन् पीन् पान्तीति तत्र सकारागमश्च बोध्यः । पक्षद्वयसङ्ग्राह्याहुः—अविशेषेणेति । अर्थस्य तौल्येन । तमेवाधेमाहुः—सर्वभक्षकत्वादिति । अत्र पिप्पानि च लानि चेति पिप्पलम्, एकवद्भावो विग्रहे बोध्यः । एकवचनविग्रहपक्षेऽप्ययमेवार्थः । एवमर्थस्याऽत्र स्फुटत्वाद्गण पाठोऽप्येतदनुसारेण बोद्धव्यः । एतद्विशेषसूचितमर्थमाहुः—अनेन वैराग्य इत्यादि । दैहिकानि प्राणपारलोपयोगीनि भिक्षाटनादीनि । निर्याना विवक्षित स्वरूपमाहुः—सर्वदेव्यादि । स्फुटमग्रिमम् । साधनाध्याये तु वैराग्य प्रथमपदार्थः । ज्ञान द्वितीयम् । कर्म तुरीयस्य । भक्तिस्तृतीयस्य । तत्र सर्वोत्तमभावस्यैव मुख्यतया निर्धारितत्वादिति । गुणोपमहारे तु भक्तिरूपत्व विज्ञेयत्वविधि चरणे तत्र भक्तिमार्गायस्य सर्वोत्तमभावस्य भगवद्रूपत्वनिर्धारणादिति तत्प्राप्त्यत्वं स्फुटमेव । ज्ञानरूपत्वं तत्क्षराधियामित्याधिकरणे । अस्यस्य ज्ञानप्रधानत्वादिति ज्ञानप्राप्त्यत्वं स्फुटमेव । स्वानभिप्रेतकाम्यकर्मफलदातृत्वं तु नानाशब्दादिभेदादित्याद्यधिकरणत्रये स्फुटम् । वैराग्यं तु तादृशकर्मणा तत्फलस्य ज्ञानभिप्रेतत्वाच्चेत्येव सिद्धम् । न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्याधिकरणे । सर्वरूपत्वं समहाराधिकरणे । एव योऽश्याधिकरण्येमानि विशेषणानि बोधितानीति प्रतिपादितम् ।

९ तस्मिन्नित्यत्र । ब्रह्मसमानत्वादिति । ब्रह्मणे यथा आश्रयलीला उपदिष्टा तथोद्भवायेदानीदृशदेष्टव्येति तच्छ्रवणाधिकारित्वेन तथात्वात् । उत्तमिति । व्यासपादैरुपनिबद्धम् ।

१० तस्येत्यत्र । नष्टीत्यत्र हिर्हेतो नोचितं इत्यर्थः ।

११ वेदेत्यत्र । तदेतद्येति । साधनकरणम्, बदरिकाश्रमप्रेषणं च । अन्यार्थभवेन प्रकारमाहुः—अष्ट-
भिर्वेत्यादि । श्रुतिस्तु तैत्तिरीयाणां ब्राह्मणे तृतीयाष्टकद्वादशमपाठकसप्तमानुवाकस्था । उपाय इति ।
बदरीगमनरूपः ।

१२ पुरेत्यत्र । स्वस्य पुरुषोत्तमरूपत्वाभावे स्वयं कथं तादृशान् सृष्टवानित्याकाङ्क्षायां नाम्यादिपद-
तात्पर्यमाहुः—अमम्यन्धेनेत्यादि । कार्यं हि कारणेन सम्बद्धमेवोत्पद्यते अयं तु साक्षात् सम्बन्धाभावेन ना-
भ्ये पक्षे निपण्णत्वेन समवेतसेयोगेऽपि समवेतत्वाभावेनोभयविधकार्यरूपत्वाभावादित्यर्थः । तर्हि कित्तस्य
स्वरूपमित्यत आहुः—तस्येत्यादि । अज इति पुरुषोत्तमरूपः । अत इति विद्वत्समतत्वात् ।

१४ इतीत्यत्र । आदृत एव वेति । अस्मिन् पक्षे सम्बोधनवस्तुनिर्दोशावावर एव हेतू इति भे-
दः । समासस्तु स एव । परमस्येत्यत्र परं—अस्येतिपदच्छेदः । एकपदाभिप्रायेणार्थान्तरमाहुः—ज्ञानेने-
त्यादि । निवार्यत इति । भगवतः सकाशाच्चिवार्यते ।

१६ कर्माणीत्यत्र । फलादाहेति । फलं सेवनम्, स्वरूपज्ञानं वा, तस्माज्जातं दोषमाहेत्यर्थः । अनेनेति ।
बाधकनिवृत्तिप्रार्थनेन । भुज्जनेहेतुर्भगवत्त्वं तेन ।

१८ ज्ञानमित्यत्र । प्रतिपाद्येतादृशमित्यत्र प्रतिपादातिपदच्छेदः ।

१९ इत्यावेदितेत्यत्र । आज्ञाया इति । अतो मद्गुणमिति विचारयाक्यबोधितायाः । तथा सामर्थ्या-
दिति । उद्धवे गुणार्दनस्याभावेन भगवत्स्थितज्ञानव्यवहारसामर्थ्यात् ।

२३ इत्युद्धेत्यत्र । स्कन्धार्थविचारेणाऽप्ये का वा बुद्धिरुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—एवमित्यादि ।
निरूप्येति । सृज्यत्वेनोक्तत्वा । अत्राप्रायोजकत्वादिति अधिकारेऽनुकूलत्वात् । द्वयोःफलस्य विवरणं
शोके तदपगमे चेति । सन्देहनिवृत्त्यर्थम् । कर्माणीत्यादिश्लोकद्वयोक्तसन्देहनिवृत्त्यर्थम् । नन्वत्र
संशयरूपा बुद्धिरुच्यत इत्यत्र किं मानमित्यत आहुः—सन्देहेत्यादि । स इति बुद्धिवृत्तिविशेषः ।

२४ स तमित्यत्र । स्वस्येति परीक्षितः ।

२८ निधनेत्यत्र । स्कन्धार्थविचारेणाऽग्रिमग्रन्थे का बुद्धिरुच्यत इत्यपेक्षायां तामाहुः—विपर्ययबुद्धि-
मित्यादि । चोऽप्यर्थः । सकारणान्ताकारिकया विवृण्वन्ति—विपर्यय इत्यादि । तादृशाधिकारविरहेण
मायया सिद्धान्तगोपने कृते सति शुक्रेण सिद्धान्तकथनेऽपि अस्य राज्ञो विदुरपृष्टे भगवच्चरित्र एव विप-
र्ययः, विपर्ययरूपा बुद्धिरुत्पन्नस्युच्यते । तत्र गमकं पर्यवसानमेति । परिदृश्यमाननिधनरूपदार्थग्राहि-
केति । इति सिद्धान्तादिति । अयं सिद्धान्तः प्रथमस्कन्धनिबन्धादवगन्तव्यः । न सप्तार्थी राज्ञा बुद्धेति ।
अनीहत्वाभवत्वकालात्मत्वात्मारामत्वात्कुण्डितासण्डसदात्मबोधत्वात्प्रमत्तत्वदेवत्वरूपा राज्ञा पूर्वं न बुद्धचरा(?)
आकृतिं निश्चाययितुमाहुः—यादवाकृतिमिति । एतमर्थं व्युत्पादयन्ति—यथेत्यादि । भेद इति । आकृति-
भेदः । कथनेनेति । प्रायो ज्ञापको नियतव्यञ्जकः । स्वबुद्धिरिति राज्ञो विपर्ययबुद्धिः ।

३० अस्मादित्यत्र । प्रवेशं कुर्वन्निति । अधिकारिबुद्धौ प्रवेशं कुर्वन् । परोक्षवादत्वात् उत्सृज्य शब्दा-
र्थत्वाच्च नाऽत्र लक्षणादोषः ।

३२ एवमित्यत्र । शापादेरित्यादि । शापस्य न स्थितिबाधकत्वम्, कालस्य न स्थितिसाधकत्वमित्यर्थः ।
लोकप्रतीतेत्यस्य तथात्वमित्यनेनाञ्जयः ।

विदुरोऽपीत्यत्र । तच्छेषत्वेनेति विपर्ययशेषत्वेन । एवमत्र, स्थानेन, भगवत्पर्वशात् बुद्धिसं-
स्कारेण तत्सर्गो निरूपितः ।

इति भीमोऽस्वामिपुरुषोत्तमजीमहाराजकृत-तृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
चतुर्थाऽध्यायविवरणम् ।

पञ्चमाध्यायप्रकाशः ।

अथ पञ्चमाध्यायं विवरिषवः प्रकरणान्तरस्यारम्भमाणत्वात् पूर्वोत्तरप्रकरणसङ्गतिं निरूपयितुं
द्वयोरप्यर्थं वदन्तो द्वाभ्यां पूर्वोत्तरभावं समर्थयन्ति-चतुर्णामित्यादि । अत्र सर्गनिरूपके स्कन्धे हि
यतो हेतुराद्यः सर्गोऽधिकारे निरूपितः । ततः कुण्डस्य पुरुषोत्तमस्य प्रथमपुरुषरूपेण प्राकट्यायं
सर्गान्तरमीर्यते । अतः स एव अधिकार्येव तथा जानाति नाऽन्य इति सोऽत्यन्तमावश्यकः । तथा च
हेतुहेतुमद्भावः सङ्गतितिर्यर्थः । एवं सङ्गतिं निरूप्यामे निरूपणीये सर्गद्वये न पूर्ववत् संस्कार्यता
सज्यानां किन्तु स्वरूपस्थैवोरपत्तिरिति बोधनाय पञ्चमे भूतानां स्वरूपं बोधयन्ति-
कुण्डार्येत्यादि । तथा च भूतस्त्वमत्र जातत्वेनैव विवक्षितम्, न तु पृथिव्याद्यन्यतमत्वेनेत्यर्थः । ननु
जातत्वस्य साधारणत्वादेतेषु भूतत्वं कयोपपत्त्येत्याकाङ्क्षायां तदुपपादकं रूपमाहुः-वेद इत्यादि । पञ्चभि-
रिति । आकाशादिभिः । बहुषेति । त्रयोविंशतितत्त्वरूपेण, तथा च वेदोक्तभूतव्याप्तिरित्या तद्भावत्वेन
रूपेण भूतत्वमित्यर्थः । अत्रिमाध्यायोक्तानां मान्वात् उपपत्तिमाहुः-भोग इत्यादि । शरीरे । ब्रह्माण्डात्मके ।
तत्राध्याये निरूपिताः पदार्थाः मात्राः । “ निर्भिन्नं तालु वरुणः ” । त्यादिना भोगस्य कथनात् पुरु-
षभोग्यत्वमत्र मान्वात् विवक्षितम्, न तु भूतसूक्ष्मत्वं शब्दाद्यन्यतमत्वं वेत्यर्थः । तदत्रिमाध्यायोक्ताना-
मिन्द्रियत्वमुपपादयन्ति-नानेत्यादि । अत्र शास्त्राण्युद्देश्यानि । मनो विधेयम् । तत्र युक्तिः-सन्देहाविनि-
श्चयाविति । तेनैवेति । उभयेन्द्रियपरेकेण मनसैव । तथा च सन्देहनिश्चयाभ्यां कार्याभ्यामनुमान-
विषया शास्त्रेण मनस्त्वं बोधयित्वा उपलक्षणविषयाभ्यामिन्द्रियत्वं सङ्गतितामित्यर्थः । (तदत्रिमाध्यायो-
क्तानां बुद्धिरूपत्वमाहुः (!) तदत्रिमाध्यायोक्तस्य बुद्धिरूपत्वं पूर्ववदाहुः-बुद्धिरित्यादि । तत्कार्यमिति ।
' क एष योऽसौ ' इत्याद्युक्तालौचनरूपं बुद्धिकार्यम् । तथा च बुद्धिकार्यकर्तृत्वात् ब्रह्मा भगवतो बुद्धि-
रित्यर्थः । एवं भगवत्प्रकरणस्यानां चतुर्णां स्वरूपमुक्त्वा कार्यप्रकरणस्यानां चतुर्णामाहुः-स्तुतीत्यादि-
सार्द्धलिभिः । स्तुतिप्रसादौ नवमाध्यायोक्तौ । कार्याणां ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिव्यष्टीनां भूतानि (!) जात्रत्वात्
सङ्गतहेतुत्वाच्चेत्येव निश्चयः सूक्ष्मेक्षिकया निर्धारः । एवमत्रे भोग्यत्वाच्चन्द्ररीराणि मात्रा यथा पूर्व-
प्रकरणे भगवतः स्वात्मकशृङ्खलेतुत्वरूपकार्यात् काल एव तदिन्द्रियाणि ययस्मात्तत्राऽध्याय, उक्तै-
दादिभिः नैतत्पूर्वैः कृतं कर्मत्वादिर्कं तेषां कार्याणां हिताय युक्तमुक्तम् । तत्प्रसाद्वेतोस्ते महात्मान

एव बुद्धिरूपा इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । लक्षणे भूतापुत्पत्तेरेव सर्गत्य प्रतिपाद्य तदेवरीक्षकेऽस्मिन् स्कन्धे चतुरध्याय्युत्तर पञ्चमे महदादिसर्वतत्त्वोत्पत्तिम्, ततो ब्रह्माण्डोत्पत्तिम्, ततः शास्त्रकृतसन्देहनिश्चयौ, ततो ब्रह्मोत्पत्तिम्, ततो ब्रह्मस्तुत्यादिकम्, ततः पुनर्महदादिसर्गम्, ततः कालम्, ततो ब्रह्मादीन् यद्वक्ति, एवमग्रे वराहावतारणादिकथामन्यच्च यद्वक्ति, तेनैव ज्ञायते । यत्सर्वसाधारणभूतादिसर्गो नाऽत्र सर्गत्वेन विवक्षितो भूतादयश्च न ते विवक्षिताः, किन्तु लीलारूप सर्गः; तदुपयोगितया विचारिता एव च तत्प्रतियोगिनो भूतादय इति । वक्ष्यति च “रजोभाजो भगवतो लीलेयम्” इति । एवं सति पृथिव्याद्यन्यतमत्वं शब्दाद्यन्यतमत्वं चक्षुराद्यन्यतमत्वं चित्ताद्यन्यतमत्वमन्यद्वा न भूतमात्रेन्द्रियार्था लक्षणमभिप्रेतम्, किन्तु विशिष्टदेहादिरूपस्थूलकार्यजनकत्वं भूतत्वम्, भूतसूक्ष्मरूपत्वे सति भोग्यत्व मात्रात् ज्ञानक्रियान्यतरकरणत्वे सति दुर्जयत्वमिन्द्रियत्वम्, इन्द्रियाऽनुग्राहकत्व बुद्धित्वमिति फलोपहित लक्षणमभिप्रेतम् । एवमग्रिमप्रकरणेऽपि दृष्टव्यम् । तेनानायासेन भूतादिकार्यं कुर्वते भगवत एव भूतादिरूपत्वम्, तेन तेन रूपेण भजनमेव च सर्ग इति फलति । अयमवार्थोऽग्रे पञ्चविंशाध्यायारम्भे भगवद्रूपनिष्पत्तिमित्यादिकारिकाद्वयेन स्फुटीकरिष्यत इति नाऽत्र चोद्यं किञ्चित् । एव सङ्क्षेपेणाऽष्टाध्याय्या अर्थ प्रदर्श्य प्रभुताध्यायार्थं विशेषाकारेण प्रदर्शयन्ति—कार्येत्यादि । कार्यं विराजः शरीरम्, तदुपयोगिनां तत्त्वानामुत्पत्तिः, च पुन यादृशैस्तैस्तत्कार्यं सिध्यति, तद्भानुस्तादृशसामर्थ्यवशा प्रकारश्च पञ्चमे निरूप्यत इत्यर्थः । ननु तर्हि प्रश्नाद्युपनिबन्धनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—प्रश्नेत्यादि । भगवत्कृतिनिरूपणे यत एतयोरङ्गत्वमतो हेतोः सृष्टिरूपे भगवज्ज्ञानोपाये भगवद्गुणानां विपरीतप्रवेशात् विरक्तो जिज्ञासति(?) ज्ञानी श्रयते, श्रितो यश्च श्रद्धते, यश्चस्यतुप्तो वीर्याणि जिज्ञासति(?) ज्ञातवीर्यस्तमीश्वरत्वेनाऽनुसन्धत्त इत्येव षोडा भगवत्त्वश्चस्तत्त्वानामेव ज्ञानार्थं निरूप्यते, अत उपोद्घातत्वेन तद्वोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ।

२ सुखावेत्यत्र । मूले । अन्यदुपारममित्यत्र वर्णागम, वा शब्दावप्यर्थौ, अथवा अन्यद्वा न तस्यैव व्याख्यानमुपारममिति, दुःखाभाव इत्यर्थः । लिङ्गमक्षिप्यम् । एत पक्षमभिप्रेत्याहुः—प्रतिबन्धकेत्यादि ।

३ जनस्येत्यत्र । भगवदीयस्य तद्वहिर्मुखस्य चाऽत्र जन्मकथनात् तावन्मात्रे न वैमुख्यगमकमित्यत आहुः—प्रवृत्तेत्यादि । दुःखितभवनप्रयोजनमाहुः—अन्येतेत्यादि । यदि दुःख न प्राप्नुयात्, सुखलेशजमदव्याप्त सत्सुखजन्मादिरूप भगवदनुग्रहमपि नानुसन्दध्यादित्यर्थः ।

४ तदित्यत्र । दुःखस्याऽनिवृत्तत्वादिति । अयं हेतुरपरितोषज्ञापको ज्ञेयः । प्राहितमिति । प्रकर्षेण हितम् । सोमवदिति । यथा सोमो बलीविशेषो वैदिकेन मार्गेण संसृष्ट परसाधकत्वात् पूतो भवति तद्वदित्यर्थः । ननु ज्ञानार्थं प्रेरणेत्येव अन्यथा ज्ञानाश्रया तव कथं भ्यात्—अतः किमर्थं तादृशो प्रेरणोपायप्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाहुः—पूर्वेत्यादि । ण्वज्ज्ञानन्यायेन वैराग्यमप्येतत्सजातीयमेव पृष्टं ज्ञेयम् । अशविष्य ज्ञानान्तरयदपायप्रगद्रेनास्थिरत्वादिति ।

५ करोतीत्यत्र । अयं चेत्यादिश्लोकपञ्चनेन त्रियमाण व्युत्क्रमेण तृतीयस्य व्याख्यस्य गुणस्य मश इत्यर्थः । इयमिति । पृच्छनानां । प्रफारा इति । तत्त्वभेदेन स्वख्यादिभेदेन द्विविधा प्रफारा ।

नन्वेकप्रश्नमध्ये सप्ताना किमिति निवेश इत्याकाङ्क्षाया निवेशे हेतुमाहु -सप्तानामित्यादि । तथाहि वस्तुना स्वरूपभेद प्रत्यक्षसिद्ध । स च कारणभेदाभावेऽघटमान कारणीभूततत्त्वभेद साधयति । तत्त्वभेदश्च प्रवेशभेद । अन्यथा भगवत एकत्वात्त्वानि न नियेरन् । प्रवेशभेद प्रत्यक्ष साधयति । अन्यथा प्रतिकल्पमेकविधमेव ब्रह्माण्ड तिष्ठेत् । प्रलय स्थिति (१) स्थितिह्लाप्तिम् । सा च जन्माद्यत्येतिन्यायेन भगवतः (१) साधयतीत्यतः सप्तानामेकत्र निवेश । ननु तस्य तस्य तत्तदुपपादकत्वं ज्ञायत एव चेत् प्रश्नस्य किं गीज मित्याकाङ्क्षाया तदाहु -तत्रेत्यादि । व्यर्थेति । उत्पत्ते संमाराधत्वात्तद्वतारकर्मभिमोक्षे सा तथेति कथमुभयसामञ्जस्यमिति प्रश्नबीजम् । उभयोरेकत्वादिति । जीवोत्पत्त्यवतारकर्मणोरेकैव कार्यसिद्धावितरवैयर्थ्यादित्यर्थः । ननु सहकारित्वान्नान्यतरवैयर्थ्यमिति चेत्तत्राहु -अमोहकत्वेनेत्यादि । तथा चावतारकर्मणि व्यर्थान्तीत्यर्थः । ज्ञातव्येति । परस्पराविरोधेन ज्ञातव्या । ननुत्पत्तेः स्थितिद्वारैव मुक्त्यर्थत्वमिति चेत्, तत्राहु -यदोत्यादि । तन्नाशयेदिति । स्थितौ मोहं नाशयेत् । तन्न नाशयेदिति पाठे त मोह न नाशयेदित्यर्थः । एतेन नाशलीलाया अपि प्रयोजने सन्देहो बोधितः । सपद्येतेति । अतोऽन्तर्यामिस्त्वभाय भेदोऽपि सहेतुको ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्गमनमिति । तत्त्वभेदेन स्वरूपभेदेन च भेदः । भिन्नानीति । न स्युरिति शेषः । अतो जगतो द्विधा भेदोऽपि ज्ञातव्य इत्यर्थः । सर्वमिति (१) । तत्कारणभूततत्त्वभेदः । अत इति । उत्तरोत्तरज्ञानस्य पूर्वपूर्वज्ञानसाधकत्वात् । श्रीरत्र वासुदेवस्य माया ज्ञेया । अत एव प्रश्नबीजमुक्त्वा व्याकुर्वते -कृतेत्यादि । प्रसिद्धिरुक्तेति । तथा च न करोतीत्युत्तर न दातु शक्यमित्यर्थः । तेषां कर्मत्वमिति । कर्तुरीप्सिततत्त्वमेव तेषां केन रूपेण । एतस्यैव विवरणम् -तानीत्यादि । तस्याऽपि निष्कर्षो भगवत इत्यादि । तव्यस्त्वावश्यकार्थः । ननु कालकर्मस्वभावाधीनः करोतीत्येव कल्पनीयमिति चेत्, तत्राहु -दोषेत्यादि । स्वमध्यपातादिति । आत्मतन्त्रपदैकदेशबोधितस्वमध्यपाताभावात् (१) । अत्रेति । विविधाया जीविकायाम् ।

६ यथेत्यत्र । संगोप्य इति । स्वस्वरूपमज्ञापनीय ।

७ क्रीडनित्यत्र । मरणनिवर्तकत्वं चेति 'क्षुत् खलु वे मनुष्यस्य भ्रातृष्यः' इति श्रुते क्षुधस्तथास्वात्निवारकत्वेन तत्त्वमित्यर्थः । चरिते मरणनिवारकत्वस्यानुभूतिरुक्तत्वाभावात्तन्मासमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः -भक्षणेत्यादि । कर्मणा श्रवणासेचनत्वेनात्यास्वादानेऽपि न तेषां हानिसमायनेति तथेत्यर्थः । अद्भुतकर्मत्वमेव व्युत्पादयन्ति -कर्मणीत्यादि । नित्यानीति । यमाप्रतियोगीनि । अर्थद्वयस्याऽप्यत्र विवक्षितत्वमोधनायाहु -प्रलयेत्यादि ।

८ यैरित्यत्र । मूले । अघिलोऽरुनाथपदम्, लोकाभाषाधिपतित्वमोधकम् । सहलोकपालानित्यनेन अलोकेष्वपि तत्साहित्यस्य प्रतायमानत्वात्लोकालोकपरभागे तदभावादलोकापदं न तत्परमित्याशयेनाहु -अस्यायमित्यादि । मनुष्याणामिति । मनुष्यतुल्यचतुष्क्रानाम् । तदभावा इति । उल्लादिषु आलोकापेक्षाभावः । लोकालोकरपरभागस्य अलोकत्व हृदि कृत्वा आहु -अत्रेत्यादि । तथा च लोकालोकरभागपक्षे इदं प्रश्नबीजमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहु -अत इत्यादि । तत्रापीति । उल्लादिष्वपि । त्रिलोकपदेन पिपीलिकादिसमर्थायमाहु -चक्षुरभावा वेति । अलोकपदेन व्याख्याताना सत्त्वविशेषत्वेनाधेयत्वाद्ये त्याधाराचकपदविरोध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहु -अथेत्यादि । तत्कथयेति लोकादिनवनकत्त्वमेवाधिकरणं कथयेत्यर्थः । अधिकारिण इति । निवतकायनियुक्ता । तत्रायामाणत्वेनाहु -अन्यथेत्यादि ।

९. येनेत्यत्र । अकृतमिति । हेतुं विनैव । पूर्वोक्तमिति । नारायणादिपदप्रयोगं हेतुप्रपञ्च । एते-
नैश्वर्यं पृष्टं श्रेयम् । यद्योवीर्ययोरग्रे स्फुटत्वादिति । यशो वाऽत्र । तथा सति “ तदस्य ” इति भोगे
वीर्यम्, शिवायेति पटपथनात् । स विश्वेत्सैश्वर्यम्, ईश्वरपदस्य तत्र प्रयोगादिति ।

१६ स विश्वेत्स्यत्र । विश्वेत्यादिविशेषणप्रयोजनमाहुः—कार्यान्तरेत्यादि । तथा च पूर्वप्रश्नादग्निम
वैलक्षण्यज्ञापनाय विशेषणमित्यर्थः ।

१७ एवमित्यस्याभासे । अध्यायद्वयेनेति । तेन विदुरमित्रेवसंवादे प्रश्नोत्तरस्यावान्तरप्रकरणतद्भाति
बोधिता । द्वाभ्यां कथने हेतु—अवतारादिति । अवतारश्च तदादिधैत्यवतारादी तैत्थैरपयोर्न
प्रयोजन तद्वेदादित्यर्थः । पूर्वोक्तेति । यन्मर्त्यलोकेत्यत्र पूर्वं द्वितीयस्कन्धे चानन्दशक्तित्वेनोक्ता ।

२२ अथ स इत्यत्र । अन्तिमप्रश्न इत्यादि ‘ स विश्वजन्म ’ इत्यनेनोक्ते ईश्वरकृतिप्रश्ने वा (१) कालादि-
शक्तिभिर्विश्वजन्मादिसंभवेऽपि स्वयं तानि किमर्थं चकारेत्याशङ्क्या तत्परिहारास्तेषामेव प्रयोजनत्वकथ-
नात् लीलात्वेनोच्यत इत्यर्थः । सर्वदोषाभावा इति । ‘ करोति कर्माणि ’ इत्यत्र भगवदवतारकर्माणि
किमर्थमित्यादिना वैयर्थ्यादिदोषा उद्भावितास्तेषामभावात् । पुरुषोत्तमत्वाच्च च लीलेति । यदि लीला न
कुर्यात् तदा सर्वस्यैकरूपत्वेन तत्तमभावाभावात् पुरुषोत्तमत्व न सिध्येत् इति तदर्थं सेत्यर्थः । योगमा
योपबृंहितत्वकथनप्रयोजनमाहुः—उपायेनेत्यादि । सर्वप्रकृत्यनन्तरमाश्रयलीलामात्रमिती पुरुषोत्तमत्वम-
प्यागन्तुक स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं सा माया योगार्थमेवोपायरूपेति तथा भगवति सम्बद्धा लीला कदापि
भगवतो नापैतीति पुरुषोत्तमत्व नित्यमित्यर्थः । सर्ववशीकरणमिति । मुक्तानां मुमुक्षूणां भक्तानां च
वशीकरणम् । आनुपूर्वीकथनस्य प्रयोजनान्तरमाहुः—तासामित्यादि ।

२३ भगवानित्यत्र । एव प्रकारेण भवतीति । अहिर्बुध्नवत् स्वत एव सर्वरूपोऽस्तीत्यर्थः ।
इति भगवत्त्वमिति । एतेन स यथा सैन्धवस्त्रिय उदके प्रास्त इत्यादि यो लयप्रकार प्रवेशे सत्यभेदप्र-
तीतिविषयत्वं यच्छ्रावितम्, यज्ञतम परे देव एकीभवतीति श्रुतिच्छायासालङ्घ्य रामानुजाचार्यैर्विशिष्टा-
द्वैतमात्रमुच्यते, तदैतल्लीलामूलकमिति ज्ञापितम् । उच्यत इति । अतिपौरुषाणीति प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते ।
शुद्धलीलायां भिन्नतया कर्तृत्वस्य कुतो नोत्तरत्वमित्याकाङ्क्षायां तयोः प्रकारमाहुः—स्वयमित्यादि । तथा
च तत्र प्रयासाभावाच्च तदुत्तरत्वमित्यर्थः । अन्यथा क्रांतेन्यमिति । चिति लयाभावे पृथक्करणे प्रयासः ।
चित्येव लये गमकमाहुः—स्वयमित्यादि । अमुक्तेत्यादि । तथा च जीवानाश्रितस्य सति लयाङ्गीकोरेऽपि
जीवाश्रितस्य तस्य जीवात् पृथग्भावे तेषामुक्तिप्रसङ्गात्तदाश्रित तच्चित्येव लीयत इति मन्तव्यम् । तथा च मु-
क्तजीवसम्बन्धिनः सति शेषस्य चितीति निष्कर्ष इत्यर्थः । अनुगतिरिति । पृष्टतस्तत्र गमनम् । पूर्वार्थं
आत्मपदस्य सत्त्वेऽप्युत्तरार्थे यदुक्तं तत्प्रयोजनमाहुः—तदेत्यादि । नानामतिसद्भावे सम्यक् लय उपपद्यत
इत्यरुच्या सूक्ष्मेक्षिकया प्रकारान्तर तथात्व एवाहुः—अथवेत्यादि । तेनेति । आत्मत्वे आत्मेच्छानु-
गतेर्हेतुत्वकथनेन । तथेति एकाशेन विद्वम्भः ।

२४ स वा इत्यत्र । त्रिसोभावप्रकारेणेति । पराभिध्यानसूत्रोक्तप्रकारेण । कुतो नास्तीत्यपेक्षाया-
माहुः—औपाधिकेत्यादि । औपाधिका घर्मा येषां तादृशा पदार्थानाम्, तदभावे तदभावाज्जास्तीत्यर्थः ।

२५ सा वेत्यत्र । जगतः पूर्वावस्थायां भगवदतिरिक्तस्याभावात् सेत्यन्येन जाग्रती का वा शक्ति प-

रामर्शणयित्यपेक्षायां तस्यास्तत्र सिद्धं स्वरूपं वदन्तः श्लोकमवतारयन्ति—एताभीत्यादि । यदात्मानमित्यत्र यत् आत्मानमिति पदच्छेदः । पूर्वोक्तेति । द्वितीयस्कन्धे विच्छक्तित्वेनोक्ता । तदाहुः—अयमित्यादि । सतः सकाशादसदात्मिकेत्यभिप्रेत्याहुः—तस्या वेत्यादि । तथा च तमोरूपेत्यर्थः । पश्चान्तरमाहुः—त्रितयेत्यादि । आत्माऽसत्त्वज्ञानानां पिण्डभावरूपा मायापदेऽणुप्रत्ययोत्तरमादिवृद्धिर्बोध्या । भावरूपेति । अभिप्रायरूपा, धर्मरूपा वा । जगत् कृतवानिति । पूर्वस्माद्विज्ञं व्यावहारिकं जगत्कृतवानित्यर्थः ।

२६ कालवृत्त्या इत्यत्र । गुणक्षोभो जात इति । पूर्वोक्तेषु आत्मादिषु मानविपर्ययोभूतेष्वत्मांशः सत्त्वेन, असत्त्वांशस्तमस्त्वेन ज्ञानांशो रजस्त्वेन परिणममानो गुणसाम्यावस्थारूपं तत्स्वरूपं कृतवान् । तेन सा गुणमयी प्रथमकार्यरूपा जातेति बोध्यम् । तत एव तस्या गुणक्षोभ इत्यर्थः ।

२७ तत् इत्यत्र । तस्यामित्यादि । एतेन पुराणान्तरस्थाः शक्तिनाभिकमलाश्चतुर्मुखोत्सतिरेतःसृष्टिसमानेति ज्ञापितं बोध्यम् । सर्ववदेतिहाससारत्वात् श्रीभागवतस्य ।

२८ तैजसान्तीत्यत्र । पूर्वदुक्तैवेति । द्वितीयस्कन्धे उक्तैवेत्यर्थः । भूतसूक्ष्मपदस्याहङ्कारविशेषणत्वेऽहङ्कारादेव मात्राणां भूतानां च पृथगुत्पत्तिः । मात्राभ्यो मात्राः । भूताद्भूतमिति । तदाहुः—तदेत्यादि । सदा शब्दतन्मात्रस्यार्थबलादेव लाभ इत्याशयेनाहुः—यत् इत्यादि ।

३४ अनिलेत्यत्र । ज्योतिरित्यस्य साधनमिति । ज्योतिःपदोक्तस्याम्भःकारणस्य सहकारि वा निर्वाहकं चेत्यर्थः ।

३७ एते देवा इत्यत्र । ज्ञानकर्मणोर्देवतेन्द्रियगोलकार्थानत्वात् प्रकृतदेवानां त्रितयस्याप्यसिद्धत्वात् स्तुतिः कथं सङ्गच्छत इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादनं प्रतिजानते—एतेषामित्यादि । तत्र पूर्वं साङ्ख्याद्विलक्षणमेपां स्वरूपमाहुः—तत्त्वानीत्यादि । सामान्यकारणतेति । तेन सत्तासामान्यं धर्मान्तरं वा । तथा च यत्समाससाङ्ख्ये अष्टौ प्रकृतयः, षोडशविकारा इत्यारभ्य समाप्तौ एतत्सर्वं याथातथ्यामित्युपसंहारादनारोपितरूपत्वेनैतेषां तत्त्वता रूढा बोधिता, साऽत्र नाऽभिप्रेता, किन्तु तस्य भावस्तत्त्वमिति यौगिक्याभिप्रेता, सा चैवं रूपा तु वैयाकरणप्रतिपक्षेत्यर्थः । नन्वेवं भगवद्भावरूपत्वे सच्चिदानन्दात्मकदेहादिकं सिद्धमेवेति काऽनुपपत्तिरित्यत आहुः—भावेत्यादि । तर्हि सच्चिदानन्दतिरोभावे कः प्रकार एतेषु शिष्ट इत्यत आहुः—यावादित्यादि । तादृशा इति । मूले देवा इत्युक्तत्वात् पुलिङ्गनिर्देशः । तथा च तत्त्वत्वजडत्वादिरूपसामान्यधर्मस्य मायात्वादिरूपविशेषधर्मस्य प्राकट्यमेतेषु क्रियत इति तावन्मात्रधर्माणो भवन्ति । किं बहुना, संदेशोऽपि(१)तेषु सत्ताख्यधर्मरूपेणान्तःप्रविष्ट इति तद्योगेनैते सन्तो न तु स्वरूपत इत्येवंरूपा भवन्तीत्यर्थः । तर्हि कथं देहवचनादिकं तत्राहुः—भगवत इत्यादि । प्रतिरूपतयेति । प्रतिनिधिरूपतया । कारणप्रतिरूपेति । कारणत्मकप्रतिरूपाणां भूलेन्द्रियाणाम् । तथा च तत्र यानि गोलकापन्नानि तान्यत्रेन्द्रियाणीत्यर्थः । एवमत्रेन्द्रियगोलकयोः सत्ता विचारिता । देवतःसत्तां विचारयन्ति—अभिमानीत्यादि । नन्वभिमानीनां देवत्वे किं मानमित्यपेक्षायां धर्म एव मानमित्याहुः—अत एवेत्यादि । नाधिक्यबलत्वमिति । “कानीयसा एव देवाः” इति श्रुत्युक्तं न्यूनबलत्वम् । तथा चेदं देवत्वगमकमित्यर्थः । ननु श्रुतौ प्राजापत्यानुपक्रम्य पाठेनाऽत्र तदभावतस्तथा बहुमशक्तत्वाज्जदं गमकमिति शङ्कायां तथात्वमुपपादयन्ति-

वेदे त्वित्यादि । तत्रेति । प्रजापतौ । तथा च तत्र तत्त्वामावेऽपि चक्षुरादीनामुद्गानविचारे तेषामप्यभि-
मानिदेवतेन्द्रियगोलकान्ध्याभ्येयानि । तत्र गोलकेन्द्रिययो पृथक्करीत्या कल्पना कृत्वा देवनाम्भ्येऽभि-
मानिन एव तथात्वेन कल्पनीया । अतो न्यायसाम्यात् तत्र सिद्धे न्यूनबलत्वमत्राऽपि कार्यक्षरणाश्रयत्वा
व्यक्ताभवत्सुखेनाभिमानेषु देवत्वं गमयिष्यतीत्यर्थः । न्यायसाम्यं स्पुटीकुर्यात्—यथात्वादि । तेषां
प्रयत्नत इति । वेदयदितपात्रवत्सृष्टिरिति प्रजापत्यादीना चतुर्णां प्रयत्ने जगदाकारप्रयोजक इत्यर्थः ।
ननु तेषु यद्यभिमानिना जीवानामेव स्वदेहेन्द्रियनियामकत्वम्, तदा तद्वदस्मादादिदेहेष्वपि तैरेवेन्द्रियै-
रभिमानिना च कार्यसिद्धे किं तेषां नियामकत्वकल्पनेत्यत आहुः—आधिदैविकत्वादित्यादि । अस्मदि-
न्द्रियमूलभूतेन्द्रियात्मकदेवदेहाभिमानित्वात्तद्योच्यत इत्यर्थः । ननु यदि तेषामेवं नियामकत्वम्, तदा
ऽस्मदिन्द्रियाभिमानित्ववद्देवान्तरसर्वेन्द्रियमानित्वमपि स्यादित्यत आहुः—अन्यथेत्यादि । यद्येव स्यात्
तदा कनीयस्त्वज्यायस्त्वहता सौम्यत्वोच्छृङ्खलत्वादयो गुणदोषा, सर्वेन्द्रियनियमनं च प्रत्येकं स्यात् ।
भगवदाज्ञा च सृष्टिप्रतिविषयिणी प्रत्येकं स्यात् । सर्वेषु सर्वसामर्थ्येन प्रत्येकमण्डनिर्माणे शक्तत्वात् यतो
नैवमतः स्वदेहमात्र एव तेषां तथात्वम् । अन्यत्र तु अनियतकार्यकर्तृत्वमेवेत्यर्थः । सिद्धमाहुः—अत इत्यादि ।
त्रिसर्गे जीवेष्विति । पुरुषादुत्पन्नेषु ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मादिदेवानां देहेषु । न काप्यनुपपत्तिरिति । तदिन्द्रिय-
देवतयोस्तेषामस्मदादीनां बलक्षणे चाऽनुपपत्तिर्नेत्यर्थः ।

एव तत्त्वानां वचनादिकं विचार्य तत्कर्तृकस्तुतेस्तदनुप्रसङ्गेन ब्रह्मकृतपिष्टतदक्षयमाणस्तुत्योश्च ता-
त्पर्यं वदिष्यन्त प्रस्तूयमानस्यार्थस्य प्रकृतोपयोगायाहुः—सृष्टौ त्रित्यादि । तुः सृष्टिसामर्थ्येऽपेक्षिते भक्त्या-
दितिरूपेण किंप्रयोजनमिति शङ्कानिरासे । सृष्टौ भक्त्यादेः सकाशात् यन्मोक्षसाधकं तत्तत्त्वादितोत्ररू-
पेण निरूप्यते । तु पुन स्थितौ सर्वासु लीलासु तत् निर्धारत्रयं सृष्टिहेतुकमतस्तैस्तस्थिते सृष्टेश्च मोक्षसा-
धकरूपनिरूपणाय भक्त्यादिकथनमित्यर्थः । रूपस्वरूपमाहुः—भगवदित्यादि । तथेति । मोक्षसाधकम् ।
तत्र गमकमाहुः—साधकमित्यादि । भक्त्यादौ कामादिसाहित्यस्य दोषत्वादेवाऽग्रे कर्मादिनाश उच्यते ।
अनस्तद्व्रतितमेष तद्रूप तथेत्यर्थः । भक्त्यादिकथनप्रयोजनमुक्त्वा श्लोकसङ्ख्यायां निर्धार्य तत्स्वरूपमाहुः—
कालेत्यादि । यतो ब्रह्मकर्त्तार्यसृष्टिप्रकाराद्विन्नप्रकारेणाऽत्र सृष्टिकरणं तच्च शुद्ध्या भक्त्या नैव भवेदत-
सा कालप्रयुक्ता त्रयोदशविधा निर्धार्यत इत्यर्थः । आद्यानां चतुर्णामर्थमाहुः—भक्तिमपत्ती इत्यादि ।
आद्ययोश्छायेच्छाधोभनाद्वसन्तभावः, द्वितीययो सरित्प्रकथनात् प्रैम्भभावो बाध्यः । अग्निमाणा
चतुर्णामाहुः—राजस इत्यादि । पुरा प्रथमश्लोके । तदर्थं स्मृत्यार्थं प्रार्थना । पश्चात् तृतीये
इतरनिन्दया शरणगतिसाधनम्, चतुर्थे ज्ञानवैकुण्ठप्राप्तिरूप फलद्वयमित्यर्थः । अत्राथोक्ता प्रार्थ-
नाऽन्तिमोक्त फल च राजसत्वगमकम् । आद्ययोर्मेष्वदगमननिकटवसन्तभावबोधक ज्ञेयम् । तदग्नि-
माणामाहुः(१)दूरत्वकथनं वर्षाभावबोधकम् । अन्त्ययोः पदव्यासविलासानुगमनकथनं शरद्भावबोधक ज्ञेयम् ।
तदग्निमाणामाहुः—तामस इत्यादि । अत्राद्ये ज्ञाननिन्दा तामसत्वबोधिका । अग्निमेषु तु ज्ञाना-
भावः । अत्राद्ये बलस्याऽग्रे विद्युत्तासामर्थ्यस्य कथनं हेमन्तभावस्य, ततोऽज्जादनगर्भाधानस्य कथनं
शिशिरभावबोधक ज्ञेयम् । त्रयोदशस्याहुः—मलवदित्यादि । द्विविधेति । परिपानसहदानभेदेन द्विविधा ।
अत्र प्रार्थनावाक्यस्यान्यत्रान्वयः । सप्तर्षिर्मलत्वबोधकम् । द्वेविध्यं चाहस्पतिसङ्गाहकम् । तस्य क्षयरू-
पत्वाच्च न सङ्ख्याधिक्यमिति ज्ञेयम् ।

३८ नमामेत्यत्र । प्रत्यक्ष इति । उचितामिति शेष । अत्रोक्तस्य पदार्थस्वरूपस्य स्थितिलालारूप-योगात् । तत्र तत्र तद्बोधयितुं विवेचयन्ति-यत्रेत्यादि । एव नमनादिस्वरूपेऽपि बोद्धव्यम् । सगुण-त्वादित्यादिहेतुद्वयं वक्तृगत प्रकारद्वयेनेत्यनेन सवद्वयते । निरूपयतीति । व्याप्ते निरूपयति । यतिसन्दोऽत्र योगारूढ इति बोधयितुमाहु-भगवन्मार्ग इत्यादि । ससारदुःखमारम्भदशाद्यामेवेति ज्ञापनायाहुः-बहिरित्यादि । बहिरिति । बाहिर्मुख्ये । हेतुरिति नमने हेतु । येषामित्यादिफकिनाथो नररत्ने “ अज्ञानादथवा ज्ञानात् ” इत्यत्र अनुसन्धेय ।

३९ धातस्त्वित्यत्र । अन्यार्थमित्यस्यैव विवरणम्-सृष्टयर्थमिति । मूलस्थस्य आत्मनित्यस्य विवरणम्-स्वाभाविकमिति । आत्मनि विद्यमानमित्यर्थ । अङ्गिमिमाश्रयेत्यनुक्त्वा छायामाश्रयेमेति यदुक्त तच्चात्यर्थ-माहु-छायाप्राधान्येत्याऽन्यभाष (१) इत्यन्तम् । साक्षात् सम्बन्ध इति । उचित इति शेष ।

४० मार्गन्तीत्यत्र । पद्मपदतात्पर्यमाहु-यथा पद्म इत्यादि । छन्दसा सुपर्णस्थानिरूपेण तत्त्वानामप्यु-पयोगीति ज्ञापनार्थम् । तेषां प्रजापतिस्थानापन्नत्वज्ञापनार्थं चाहु-छन्दांसि मे रय इत्यादि । श्रुतिस्तु तैचि-रीयब्राह्मणे । छन्दांसि मे रयो भवतेति, सोऽब्रवीत्प्रजापतिं पुष्पाभिरहमेतमध्वानमनुसञ्चराणीति । तस्य गायत्री च जगती च पक्षावभृताम्, उज्जिक् च त्रिष्टुप् च अनुष्टुप् च पक्षिधुर्ध्यां चृह-त्येवेद्विरभवत् । स एव छन्दोऽरयमास्थाय, एतमध्वानमनुसमचरदिति । तथा च धेदे यथा छन्दसा प्रजापतिहित उपयोगस्तथाऽत्रैषा हित इति ज्ञापनायाऽत्र सुपर्णत्वकथनमित्यर्थ । रयत्वं तेषामामन्त्रणकृत पाश्चात्यम् । ननु स्वाभाविकमित्यतस्तस्य तात्पर्यान्तरमाहु-सुपर्णपदेनेत्यादि । मन्त्राद्युपदेति स्मृतिस्तु पतञ्जलेर्गौतमस्य वा सूत्रमृता बोध्या ।

४१ यत्सानुबन्ध इत्यत्र । द्वितीयामिति । शरणागतिरूपा कक्षाम् । प्रकारान्तरेण द्वितीयत्वं बोध-यन्ति-दोषेत्यादि । दोषेति द्वितीयपक्षे । मूले आग्रहविषयस्य त्रिषोक्तत्वादुभयत्र दोषस्य कथनाच्च स्वरूपविष-यभेदेन त्रैविध्यं द्विधामिमेतम्, तत्र पूर्वविषयान्ति-केबलेत्यादि । यथा रुधिराभिर्निर्गह इति । यथा क-याचिद्वृत्त्या सर्वथा देहगेहनिर्वाहार्थम् । तथा च फलविचारेणैवमाग्रहस्वरूपकृतम्, तत्र इत्येकं त्रैविध्यं भवतीत्यर्थ । द्वितीयमाहुः-देहेत्यादि । कल्पनाक्लेश इत्यरूच्या पक्षान्तरमाहु-अनुवादो वेत्यादि । आग्रहे स्वरूपदोषस्य नियमेन सिद्धत्वात् तस्यानुवाद एव असत्त्व देहगेहयोरेवामिमेतम् । तर्ह्यनुवादस्य किं प्रयोजनमत आहु-तत्रेत्यादि । तथा च ऊढैवानुवादप्रयोजनमित्यर्थ । चरणारविन्दाविति । चरणशब्दस्य पुलिङ्गत्वम्, उपमितसमासे पूर्वपदार्थप्राधान्यञ्चामिमेत्य पुलिङ्गनिर्देश । पूर्वोपपक्षद्वयसि-द्धमर्थमाहु-अतो येषामित्यादि ।

४४ तान् वा इत्यत्र । अन्त पदस्य कृत्यमाहु-मनसो रूपद्वयमित्यादि । विषयैरिन्द्रियाणामि-न्द्रियैर्मनसश्चाकर्ष्य कामिनीकुचपुष्पदर्शनादर्थनादौ प्रत्यक्षेण शास्त्रेण च सिद्ध । तत्र मनसो यथेकमेव रूप स्यात्, तदा आकर्षकाले विषयान्तरज्ञानं न स्यात् । न च योगपद्याभिमान एव तत्रेति न तत्काले विषया-न्तरज्ञानमिति वाच्यम्, तथा सत्यैकाग्र्यदशाया यत्रानाविषय ज्ञानं यच्च पुस्तकदर्शने चक्षुःसन्निरूपणाना क्षरविषयमुपेक्षाज्ञानम्, तत्र स्यात् । यच्च योगेन व्यापकात्मज्ञानं तदपि न स्यात् । तत्र वेगस्य प्रति-रुद्धत्वात् निवृत्तत्वात् । अतो रूपद्वयमेव युक्तमित्यर्थ ।

४५ पानेनेत्यत्र । राजसाविति । मयङ्गोपे पञ्चमी ।

४६ तथापरे चेत्यत्र । अत्र ज्ञानिनां निरूपणात् कथं भक्तवर्गमित्यत आहुः—फलत इत्यादि । आत्म-
विषयको वेति । समाधिरिति शेषः । तामसवासनामिति । प्रकृतिशब्दविवरणमिदम् । फलभक्ता इति
फलदशायां भक्ताः ।

४७ तत्त इत्यत्र । स्वस्येति । स्वकर्तृकम् । अन्यथेति । भगवत्सृष्टत्वाभावे ।

४८ यावदित्यत्र । अत एवेति । चक्षुरभावादेव ।

४९ त्वन्न इत्यत्र । कल्पनोपदेश इति । सारूप्यकल्पनाप्रयुक्तगौणीप्रयुक्त इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति-
अन्यथेत्यादि । स्फुटमग्रे । एवमत्र भगवत्कर्तृकसर्गे भूतोत्पत्तिर्निरूपिता ।

इति श्रीगोस्वामिपुरुषोत्तमजीमहाराजकृत—तृतीयस्कन्धमुषोधिनीप्रकाशे
पञ्चमाध्यायविशरणम् ।

श्रीमद्भागवततृतीयस्कन्धश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

अ	पृष्ठम्.	अथापि	पृष्ठम्.	अपि	पृष्ठम्.
अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं.	५३३	अथापि काममेतं.	२७२	अपि स्विदन्वे.	१४
अकरुणः स्वाङ्ग.	५८३	अथापि तदभिप्रेतं.	४८	अपि स्विदास्ते.. ..	१४
अङ्गश्च मलपङ्केन.	४४५	अथापि पुच्छे.	४२३	अपीच्यदर्शनं.	५४२
अजस्य जन्मो.	१७	अथाप्यजो.	६१३	अप्रायत्यात्.	२७९
अजातशत्रोः.	६	अथाभिप्रेत.	१६६	अभिसन्धाय.	५५९
अणुर्द्वौ.	१९७	अथाभिधायतः.	२२०	अभीक्ष्णा.	६१८
अत एव शनैश्चित्तं.	५२८	अथोदजं.	४२१	अयने च.	१९९
अतस्त्वमृषि.	४५८	अथोपस्पृश्य.	२७६	अवाजयत्.	३२
अतो भगवतः.	१०७	अथोरुधाऽसृजत्.	३७३	अयाजयत्.	४१
अतो भजिष्ये.	४३०	अथो विभूतिं.	४८५	अयातया.	४३४
अतो हन्यो.	४२५	अद्यापि कोरसयामि.	१०५	अयं तु कथितः.	२१०
अतः परं.	१९०	अद्राक्षमेकं.	४९	अयं सिद्ध.	४५९
अतः सा.	४५१	अधर्मश्च.	४२३	अर्चादावर्चयेत्.	५६५
अत्रैव नरकः.	५७९	अधस्तात्.	५८०	अर्थज्ञात्.	५६७
अत्रोपसृष्ट.	३११	अधुनैषोऽभि.	३६५	अर्थाभावं.	१२१
अथ तस्याऽभिततस्य.	९५	अनादिरात्मा.	४९०	अर्धाश्रयत्वं.	५१३
अथ तस्योद्यती.	३२७	अनिमिषनिमिषेन.	५३४	अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि.	५२७
अथ ते ब्राह्म.	३९	अनिमित्ता.	४८२	अर्थेरापावृत्तिः.	५७५
अथ ते तदनु.	४६	आनेलेनाऽन्वितं.	८१	अर्वाक् द्योतस्तु.	१८९
अथ ते भगवच्छीला.	७६	अनिलोऽपि विकुर्वाणः.	८१	अलम्पटः.	२८३
अथ ते मुनयो.	३३५	अनुमतानां.	१२६	अलं प्रजाभिः.	२१८
अथ ते सं.	४८९	अन्तः पुरुष.	४९७	अवधार्य.	३६६
अथ तं सर्वं.	६००	अन्तः स.	२०८	अवादयन्.	४५६
अथ मे कुरु.	२७०	अन्तर्प्रतिपु.	३४३	अशमुबन्.	४३२
अथ मे देव.	४७१	अन्तर्बहिः.	२८३	अश्रुपसेरुच.	११८
अथ मां सर्वं.	५६६	अन्तर्द्वि.	१७७	असेवयाऽयं.	४८०
अथ यो गृह.	५९७	अलं चोरुरसं.	४५	अस्मादोकादुपरते.	६२
अथ संप्रस्थिते.	४१८	अन्यानि चेह.	११	अस्माक्षीत्.	१११
अथर्वणे.	४६०	अन्ये पुनः.	४४०	अहंममा.	४७४
अथाऽऽपीति.	२६७	अन्येषां पुण्य.	३७९	अहमात्मात्मानां.	१७२
अथाऽऽदेशं.	४४६	अन्योन्यश्लेषणो.	३९६	अहमुद्या.	५६५
		अपि स्वद्योभ्यां.	१५	अहो एतन्.	४०३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्		पृष्ठम्
अहो पापच्य.. ..	४६१	आत्मीनमुर्व्या.. ..	१३०	इत्यावेदित...	५७
अहो पृथाऽपि	१६	आसां धुहर्त्त.. ..	३७	इत्युद्ववात ..	५९
अहो वक्राय.. ..	२९	आस्ते योगं	६२४	इत्युपस्थाय..	२६२
अहो वत.	६१६	आस्तेऽवमत्यो.. ..	५७६	इत्येतत्कथितं..	६०८
अहो रूपमहो. . . .	३९७	आस्माऽभिपृच्छे. . .	४६३	इत्येवं शैशवं..	५९०
अहं चोक्तो.	४८	आह चाऽऽयुष. . . .	३७१	इत्युचिवांस्तत्र..	७
अहं त्वाऽभृणवं. . .	४२८	आहैनमेक्षज्ञ.. ..	३५३	इमा दुहितरः ..	४५८
अहं ममाभिमानो..	४७४	आक्षिप्तामोन्द्रियः ..	५७४	इमं लोकममुं..	४२
अहं सर्वेषु.	५६३	इ		इमं लोकं.. ..	४८६
अहिंसां सत्यम्. =	५३९	इकित्तज्ञाः.. ..	२२	इष्टाऽमिजिहं. .	२६८
अह्ना पृताते.. ..	१५७	इच्छाद्वेष.. ..	४६७	इ	
अक्षिणी चक्षुषा. .	५२३	इति कौषारवां. . .	३७९	ईदितो भगवानेयं ..	६१७
आ		इति तस्य वचः.. ..	२१६	ईदमृहं तत्तत्पन्ती..	४४४
आकृतिं रुचये. . . .	२३६	इति तासां.. ..	९०	उ	
आगच्छत्.. ..	३६४	इति तद्वर्णतां. . .	३१९	उत्तरायां धृतः ..	४१
आत्मनाया.	५७३	इति तां.. ..	२७०	उत्पाता बहवः.. ..	३४२
आत्मतत्त्वाव.. ..	६१०	इति ते.. ..	२१३	उत्सङ्गाभारदो..	२२०
आत्मनश्च परस्याऽपि	५६५	इति प्रदर्शय.. ..	६१८	उत्सोतसः... ..	१८८
आत्मनोऽवसितो. =	१०६	इति ब्रुवार्णं.. ..	२४१	उत्थितसालः.. ..	२५१
आत्मानं च.. ..	६४	इति भागवतः.. ..	१९	उदप्लुतं.. ..	१३४
आत्मानं चाऽत्य.. ..	९८	इति मातुर्वचः.. ..	५५८	उद्वसत्तद्विदम्भोद ..	३४३
आत्मानं सर्वं.. ..	४६७	इति भीमांसतः.. ..	२४९	उद्यतस्य हि.. ..	४२७
आत्मान्तिकेन.. ..	१०१	इति सह.. ..	६०	उपर्यपरी.. ..	४४३
आदीपनं स्वगा. . .	५७८	इति सायन्तनीं. . .	३९९	उभयोर्भक्तिपुत्त्यायाः	४३२
आवेष्टेऽहं	२४४	इति स्वमातुः	४७२	उत्वेन संवृतः. . .	५८२
आयस्तु महतः	१८४	इतिहासपुराणानि	२२६	ऊ	
आयः स्थिर.. ..	६०१	इत्थं प्रजन्.. ..	१०	ऊरु सुपर्ण.. ..	५४६
आध्यात्मिक.. ..	५६२	इन्द्रियाणि.. ..	४९६	ऊर्जस्वन्तं.. ..	४००
आन्वीक्षिकी.. ..	२३०	इन्द्रियाथेषु.. ..	४५२	ऊ	
आमन्त्र्य तं.. ..	४३२	इत्यभिधायतः. . .	२४६	ऊर्मजुःसामायर्वाल्यान्	२२६
आपायवतो.. ..	१४३	इत्यन्यलोकं.. ..	४१३	ऊर्मिमाद्यं.. ..	१७०
आरम्य सप्त.	५८३	इत्यादिष्टः... ..	२१८	ए	
आत्मशरीरेन्द्र. . .	३६३	इत्यादितोक्तं.. ..	५४	एकान्तलाभं. . . .	१०५

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
एकः प्रपद्यते..	५८०	एवं कालोऽपि..	१९६	एष प्रपन्नः...	१६४
एकः स्वयं...	४१२	एवं कुटुम्बभरणे ..	५७७	एष मानवि...	४५९
एतत्त आदि ..	४३६	एवं कुटुम्बं...	५७९	एष मां त्वत्कृते ..	२६८
एतत्क्षार्मगवतो ..	१०४	एवं कृतमतिः..	५८९	एष ह्यशेषः...	९४
एतदण्डं..	५२१	एवं गदाभ्यां ..	३६२	एषा घोरतमा वेला...	२७२
एतद्भगवतो ..	५६८	एवं तदैव...	३०७	एषा घोरतमा सन्ध्या ..	३६४
एतद्वै श्रद्धया..	६०८	एवं तमनु...	४१६	ए	
एतन्निगदितं..	६२४	एवं त्रिलोक..	६३	ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं..	६०१
एतन्महापुण्य..	३८१	एवं त्रिवृद्धकारो..	५३१	क	
एतन्मे जन्म..	४६४	एवं त्रिशम्भ...	६१३	क एनमत्रोप..	८
एतस्मिन्...	११३	एवं परामिध्या ..	४९२	क एष योऽस्तौ..	१४०
एतस्यां साधि ! ..	२७३	एवं परेत्य..	५९९	कङ्कगृध्रः...	१८९
एतान्मे पृच्छतः ..	१२७	एवं प्रत्यय ..	५३२	ककुभिर्नो...	३५
एतान्यसंहत्य..	५२०	एवं ध्रुवाण...	४४१	कञ्चिच्छिवं...	१४
एतावत्या..	२४२	एवं ध्रुवाणं..	१०९	कञ्चित्कुरूणां..	१२
एतावत्येव..	४५८	एवं योगानुभावेन ..	४५०	कञ्चिपुराणौ..	१२
एतावान्...	१८०	एवं युक्तः...	२३५	कञ्चिद्भूयाधि ..	१३
एतावानेव लोकेऽस्मिन्...	४८८	एवं विदितः..	५३५	कञ्चित् सुखं..	१३
एतावानेव..	६०६	एवं विधैः...	२०९	कञ्चिद्धरोः...	१३
एतावानेव सङ्ख्यातो ..	४९६	एवं स भगवान्..	७५	कञ्चिद्यशोः..	१५
एते देवाः...	८१	एवं समुदितः..	४६६	कञ्चिद्बुधः...	१४
एते वयं...	३५९	एवं सा कपिलोक्तेन ..	६२३	कञ्चिदुतीक्ष्णोष्ण..	५८२
एते वर्णाः..	१०४	एवं संचिन्त्य...	४१	कदम्बकिञ्जल्कः ..	१४५
एतेपामपि..	१२३	एवं संचोदितः..	१७७	कदम्बचम्पका..	४१९
एते ह्यभ्युत्थिताः..	५२३	एवं संविदिते..	२७६	कदाचिदद्यायतः..	२२५
एतैरन्यैश्च..	५३९	एवं स्वभरणा..	५७५	कपिलस्तत्त्वं...	४६९
एतौ तौ पार्षदौ..	३२०	एवं हरौ...	५५१	कपिलोऽपि...	६२३
एतौ तौ पार्षदावस्य ..	३७७	एवं हिरण्याक्षः ..	३७८	कर्तृत्वं कारणत्वं ..	५०२
एतौ सुरेतर..	३३५	एष आत्मपथो..	४६४	कर्णावस्य...	९७
एवमाविष्कृता..	४२४	एष ते देव..	३६३	कर्मणा दैव..	५८१
एवमात्ममुखा..	२१९	एष तेऽहं...	२७०	कर्मेन्द्रियरमुद्दिश्य ..	५५९
एवमग्रध्रवाः..	३८७	एष देव...	२९०	कर्माण्यनीहस्य..	५५
एवमेतत्पुरा...	२	एष दैनन्दिनः..	२०७	कर्मभृतिः..	५१७

पृष्ठम्.	पृष्ठम्.	पृष्ठम्.	पृष्ठम्.
जगृहुस्तद्विस्मयां. ४००	ततः सपत्नं. ३६७	तदेहः परतः. ६२२	४४२
जयान रुन्धान. २५३	ततः समाधि. ४०६	तद्भवान्दहमानायां. २६९	
जनस्य कृप्यात्. ६७	तत्कर्दमाश्रमपदं. ४५७	तद्वा इदं. १५२	
जन्तुर्वै भव. ५७३	तत्सस्य कैङ्कर्य. २८	तद्वागमुष्य. ३०६	
जातहर्षोऽपतन्. ४०८	तत्तेऽनयीष्ट. ३३३	तद्विधेहि नमस्तुभ्यं. २४२	
जानुद्वयं जलज. ५४५	तत्ते वयं. ८७	तद्विलाक्य. १७९	
जितं जितं. २५५	तत्त्वानां भगवन्. १२६	तद्विलोक्यान्ज. १७८	
जीवितः स्वाश्वा. ५७८	तत्प्रतीच्छ. ४२७	तद्विश्वगुर्वधि. २९९	
जीवस्य क्षानुगो. ५९४	तत्र स्नात्वा. ४४	तद्विभासीत्. ६२३	
जीवस्य संसृती. ६१०	तत्राऽथ शुश्राव. १०	तद्वै विन्दुसरो. ४१९	
जीवाः श्रेष्ठा हि. ५६६	तत्राऽपि स्पर्श. ५६६	तद्वै प्रसाद. ३२०	
जुष्टं वताऽद्य. ४०९	तत्राप्यजात. ५७६	तत्राणामाऽसृजत्. ४२५	
ज्योतिषाम्भो. ८१	तत्रेति कृत्यं. ४४२	तन्मे स्वमर्तु. ३२६	
त	तत्रोपलभ्याऽसुर. ३४९	तप आतिष्ठ. २१९	
त एक्रदा. २९१	तत्साधुवर्य. ६७	तपसा विद्यया. ४०३	
त एते. ४७९	तत्संकुलं. २९५	तपसा शेषमानेन. १७९	
तच्छ्रद्धया. ५९७	तत्सृष्टृष्ट. ५९२	तपसैव परं. २१९	
तत आत्मनि. १६९	तथा परे. ८७	तम एतद्विभो. २८६	
ततश्च गदया. ३६२	तथा स चाऽहं. ४१०	तमघर्मे कृत. २२३	
ततस्त ऋषयः. ४६०	तथैव हरिणैः. ४२०	तस्मिन् प्रत्य. ५२४	
ततस्तेना. ५२१	तथैव चाऽन्ये. २७	तमस्य परे. १४१	
ततस्ते क्षीण. ६०३	तदर्थं कुरुते. ५९१	तमात्मनो. १९३	
ततस्त्वतिप्रज्य. १२	तदस्य कौपासव. ७४	तमायान्त. ४३२	
ततो नन्दमज. ३०	तदस्य संमृतिः. ४९२	तमानालं. ३५४	
ततो निवृत्तः. ३४७	तदा दिते. ३७५	तमासीनमकर्षार्ण. ४७०	
ततो निश्चया. १४१	तदा पुरुषः. ४७५	तमिभं ते. ४७४	
ततो परा. २३४	तदा विश्वेश्वरः. २७९	तमेव ध्यावती. ६२०	
ततोऽभवन्. ७९	तदा विकुण्ठ. ३३८	तमेवाऽन्वपि. २०७	
ततो वर्णाश्व. ५६७	तदाहुश्चरं. २११	तमोमात्रा. २०७	
ततो वयं. ८८	तदेतन्मे. ४८१	तयोः समुच्चयो. १९९	
ततो हसन्. ३९४	तदैवमाकर्ष्य. ३५२	तयोः संवदतोः. ३८६	
ततः कतिपयैः. ४४	तदैव सेतवः. ४२२	तयोः सृष्टो. ३६२	
ततः स आगत्य. ३४	तदोजसा दैत्य. ३७२	तयोर्निर्मित. ५७७	

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
तं धीरमारात्.	३५१	दिष्ट्या त्वया.	४२६	दृष्टोऽद्भुत.	२४९
तं व्यग्रचक्रं.	३६८	दिष्ट्या त्वां.	३३६	दृते त्वधर्मेण.	५
तं सुखाराध्य.	३८७	दिष्ट्या मे.	४२६	द्योतनं पाचनं.	५१६
तं सूरिभिस्तत्त्व.	४६२	दीक्षाजुज्योपसदः.	२५७	द्यौर्नष्टमगणा.	३७४
त्रयीमयं रूप.	२६७	दुनोति चेतः.	२६	द्रव्याकृतिर्व.	५१५
त्रसरेणुत्रिकं.	१९८	दुरापा ह्यल्प.	१२२	द्रव्योपलब्धि.	५९५
त्रिलोक्या युगसाहस्रं.	२०६	दुर्भगो बत.	२२	द्वादशार्धपलो.	१९९
त्रिलोक्यां दृष्टमा.	२०८	देवताः प्रभया.	३९३	द्वारि घुनद्या.	६६
त्रैविर्गिकास्ते.	६०२	देव देव ।	२८६	द्वयैतयोर्निर्विविशुः.	३०१
त्वचमस्य.	९७	देवसर्गश्चाष्ट.	१९०	द्वाःस्थावादिद्वय.	३३७
त्वचं रोमाभिः.	५२३	देवस्तानाह.	३९३	द्वाःसु विद्रुम.	४४३
त्वन्नः सनातनो.	३२९	देवस्य मायया.	२२	द्विपरार्धावसाने.	५९८
त्वमेकः किल.	३९५	देवहृत्यपि.	४५६	द्विपतः परकाये.	५६४
त्वमेकः सर्व.	२४१	देवानां गुण.	४८२	द्विपायनसस्रस्वेवं.	४७०
त्वया मे.	४५७	देवासुरादयः.	१९१	द्विपायनादनवरो.	३५५
त्वयि संस्थिते.	३९४	देवो देवान्.	३९४		४
त्वं च सम्पक्.	४१५	देवतः कालतो.	११२	धर्मश्चतुष्पान्.	२०५
त्वं देहतन्त्र.	६१५	देहान्यासं च.	६४	धर्मस्य ते.	३३२
त्वं नः सप्तैः.	३५३	देहेन जीव.	५९४	धर्मस्तनाङ्क्षिण.	२२१
त्वं नः सुराणां.	८८	देहेन वै.	४०२	धर्मार्थकाम.	१२५
त्वं पद्म्यानां.	३६०	देहोऽपि देववशः.	५५३	धातव्यं.	८३
त्वं भावयोग.	१५८	देहं तु तं.	५५३	धिया निरुद्ध.	२१६
त्वं लोकपालो.	३४९	देहान्यदेह.	५८७	धिष्यन्नानामेक.	५३९
		दैवात् क्षुमित.	४९८	धीर्ज्ञिचिरुशानो.	२१७
द		दैवाधीनेपु.	४३	धृतव्रताऽसि	४५५
ददर्श तन्नामिजितं.	३५२	दैत्यस्य यज्ञा.	३६२	ध्यानायनं.	५५१
दशोत्तराधिकैः.	२११	दैवेन ते.	१५५	ध्यायती भगवद्भूयं.	६२०
दक्षिणेन पया.	६०३	दैवेन दुर्वितर्क्येण.	३८९		न
दानस्य तपसो.	१२५	दैवेनासादितं.	५८०	न कर्हिचित्.	४८६
दितिर्दोषायणी.	२६७	दंष्ट्राक्रोव्या.	२५९	न चाऽस्य कश्चित्.	५७०
दितिस्तु श्रीडिता.	२७६	दृष्टा भवद्विः.	२७	न तथाऽस्य.	५९२
भर्तुः.	३४२	दृष्ट्वाऽन्यांश्च.	३४५	न तेऽजराक्ष.	४११
	३४५	दृष्ट्वा पापीयसी.	२१४	न त्वं द्विजोत्तम.	३३३

	शृणु		शृणु		शृणु
तयोरसुरयोः	३३०	तस्यैव चान्ते.	२००	तुभ्यं मष्टिचिकित्सायां. ..	१७१
तर्क्षेव सदाग्नि.	१४८	तस्यैव रममाणस्य.	४३	तुष्टोऽष्टमघ. ..	४३८
तल्लोकपद्मं.	१३०	तस्योपपन्न.	५८४	तत्रागमामग्नि. ..	२२४
तय संदर्शनात्.	४२५	तस्योष्णिक.	२३१	तेजोगुण. .	५१०
तस्मा एव.	१७५	तस्यां प्रितस्यो.	११	ते तु तनु. .	४०२
तस्माद्युगान्त.	१४०	तस्यां यद्.	४५६	तेन संसार. .	५२७
तस्मात्त्वं.	६०४	तस्यां स चाम्भो.	१४०	तेनाऽवग्रष्टः. .	५८०
तस्मादहं.	५८८	तस्यां स वै.	४०५	तेनाऽष्टलोकप. ..	४४८
तस्मादिमां.	५५५	तान् यमापे.	२१५	तेनेत्यमादृतः. ..	३७३
तस्मान्न कार्यः. .	५२६	तान् यीक्ष्य.	३९२	तेनैव तु. ..	२६५
तस्मान्मस्य.	५६७	तान् वै.	८६	तेभ्यो द्यौकैशः. .	४०३
तस्मिन्नतीत्य.	३००	तान् शोच्य.	७३	तेभ्यः सोऽप्यद्य. .	४०३
तस्मिन्नलुप्त.	४४८	तानि चैकैकरः.	३९०	ते योगमायया. ..	३२८
तस्मिन्प्रविष्टे.	३४८	ता नः कर्त्तव्य.	३८६	ते वा अमुप्य. ..	३१३
तस्मिन्महाभाग. .	५१	तान्येव तेऽभि.	४६२	तेषामितीरित. .	३०६
तस्मिन्लब्धपदं. ..	५४३	तास्यां मिपत्.	३०३	तेषां मैरेय. ..	४७
तस्मिन्विमान. .	४५०	तास्यां रूप.	२३५	तेषां सतां. ..	२५०
तस्मिन्सुधन्वन्. .	४१८	तामसाद्य.	५१३	तेषां सुपक्. ..	२८८
तस्मै नमो.	२२४	तार्त्तयेन स्वभावेन ..	१०१	तेषां संस्थां. ..	१२३
तस्य चोद्धतः.	२६६	तावन्निमुवनं.	२०८	तेष्वशान्तोपु. ..	५९१
तस्य त्वं.	४७१	तावत्प्रसन्नो.	४०६	तैजसात्तु. ..	५०२
तस्य नामेः. .	३९१	तावद्भयं द्रविण.	१५४	तैजसानीन्द्रियाण्येव. .	५१२
तस्य प्रपन्न. .	१८	तावादिदैत्यौ.	३४५	तैजसानीन्द्रिया. .	८०
तस्य वै.	४०५	तावाध्वास्य. .	४५९	तैर्दर्शनीयावयवैः. ..	४८५
तस्याऽग्निरास्यं. .	९६	तावेव ह्यधुना.	३३९	तौ तु. ..	३३८
तस्याऽनुरक्तस्य. =	५२	तावत्प्रत्यान्य.	३७	तं त्वागता. ..	४७२
तस्याऽग्निरपयतः. ..	२४७	तां कणत्.	३९६	तं त्वागतं. ..	३०८
तस्यामाधत्.	४५०	तां दृष्ट्वा.	४४५	तं त्वात्म. ..	४०१
तस्याऽर्थसङ्गमाक्षि. ..	१३८	तां प्रार्थयन्ती. ..	४२९	तं त्वानुभूत्यो. ..	४१३
तस्याऽविन्द.	३१२	तिविक्ष्वः कारु. ..	४७६	तं त्वामहं. ..	६१७
तस्यावलोक.	५५०	तिर्यङ्मनुप्य. .	१६२	तं त्वा विदाम. ..	३१५
तस्यास्तद्योग.	६२३	तिरश्चास्मष्टमः. .	१८८	तं निःसरन्तं. ..	३५६
तस्यैतस्य.	५७२	तुदन्त्यमत्वचं. ..	५९०	तं मुष्टिभिः. ..	३७६

	पृष्ठ		पृष्ठ		पृष्ठ
तं धीरमारातं.	२५१	दिष्ट्या त्वया.	४२६	दृष्टोऽङ्गुष्ठ.	२४९
तं व्यग्रचक्रं.	२६८	दिष्ट्या त्वां.	३२६	क्षुते त्वधर्मेण.	५
तं सुखाराध्य.	३८०	दिष्ट्या मे.	४२६	घातनं पाचनं.	५१६
तं सूरिभेस्तत्त्व.	४६१	दीक्षानुजन्मोपसदः.	२५७	घोरैष्टमगणा.	३७४
त्रयीमयं रूप.	२६०	दुनोति चेतः.	२६	द्रव्याकृतित्वं.	५१५
त्रसरेणुत्रिकं.	१९८	दुरापा बल्य.	१२२	द्रव्योपलब्धि.	५२५
त्रिलोक्या युगसाहस्रं.	२०६	दुर्मगो भत.	२२	द्वादरार्धपलो.	१२९
त्रिलोक्यां दक्षमा.	२०८	देवताः प्रमया.	३९३	द्वारि घुनचा.	६६
त्रैवर्गिकास्ते.	६०२	देव देव !	२८६	द्वार्येतयोर्निर्विक्रिणुः.	३०१
त्वचमस्य.	९७	देवसर्गव्याष्ट.	१९०	द्वाःस्थाचादिद्वय.	३३७
त्वचं रोमभिः.	५२३	देवस्तानाह.	३९३	द्वाःसु भिद्रुम.	४४३
त्वन्नः सनातनो.	३२९	देवस्य मायया.	२२	द्विपरार्धवसने.	५९८
त्वमेकः किल.	३९५	देवहृत्यपि.	४५६	द्विपत्रः परकाय.	५६४
त्वमेकः सर्व.	२४१	देवानां गुण.	४८२	द्वैपायनसखस्त्वेवं.	४७०
त्वया मे.	४५७	देवासुरादयः.	१९१	द्वैपायनावनवरो.	३५५
त्वयि संस्थिते.	३९४	देवो देवान्.	३९४		ध
त्वं च सम्यक्.	४१५	देशतः कालतो.	११२	धर्मश्चतुष्पान्.	२०५
त्वं देहतत्र.	६१५	देहिन्यासं च.	६४	धर्मस्य ते.	३३२
त्वं नः सपत्नैः.	३५३	देहेन जीव.	५९४	धर्मस्तनाद्दक्षिण.	२२१
त्वं नः हुराणा.	८८	देहेन वै.	४०२	धर्मार्थकाम.	१२५
त्वं पद्मार्थानां.	३६०	देहोऽपि देववशः.	५५३	धातय.	८३
त्वं भावयोग.	१५८	देहं तु तं.	५५३	धिया निगृह्य.	२१६
त्वं लोकपालो.	३४९	देहान्यदेह.	५८७	धिष्ण्यानामेक.	५३९
	द	दैवान् क्षुभित.	४९८	धीर्दृष्टिरुद्यमो.	२१७
ददर्श तत्राभितर्जितं.	३५२	दैवाधीनेषु.	४३	धृतनताऽसि.	४५५
दशोचराधिकैः.	२११	दैत्यस्य यज्ञा.	३६२	ध्यानायनं.	५५१
दक्षिणेन पथा.	६०३	दैवेन ते.	१५५	ध्यायती भगवद्भ्यं.	६२०
दानस्य तपसो.	१२५	दैवेन दुर्वितर्क्येण.	३८९		न
दितिर्दाक्षायणी.	२६७	दैवेनासावितं.	५८०	न कर्हिचित्.	४८६
दितिस्तु श्रीडिता.	२७६	दंष्ट्राग्रकोट्या.	२५९	न चाऽस्य कश्चित्.	५७०
दितिस्तु भर्तुः.	३४२	दृष्टा भवद्भिः.	२७	न तत्राऽस्य.	५९२
दिविस्पृशौ हेम.	३४५	दृष्ट्वाऽज्यांश्च.	३४५	न तेऽजराक्ष.	४११
दिव्योपकरणो.	४४२	दृष्ट्वा पापीयसां.	२१४	न त्वं द्विजोचय.	३३३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्		पृष्ठम्
ननु ते तत्त्व.	६०	निधनमुपगतेषु.	६१	नोद्धवोऽण्वपि.	६२
न ब्रह्मदण्ड.	२८०	निमज्ज्याऽस्मिन्.	४४४	प	
नभसः शब्द.	५१४	निमित्तानि च.	१२६	पञ्चभिः पञ्चभिः...	४९५
नभोगुणविशेषो.	५१९	निमेषखिलवो.	१९८	पतिं सा.	४५१
नमो दधाति.	५७१	निर्मिधताऽस्य.	५२२	पदा सव्येन.	३७०
नमाम ते देव.	८२	निर्मिन्नान्यस्य.	९७	पद्म्यां भगवतो	१०३
नमो नमस्ते.	३७८	निर्मिन्ने अक्षिणी.	९७	पञ्चकोशं तदा	१७९
नमो नमस्ते.	२५९	निर्मिन्नं तालु.	९६	परमेष्ठी तु.	२४५
नमो रुद्राय.	२७७	निर्विण्णा नितरां.	४७१	परस्य दृश्यते.	५२०
नमो विज्ञान.	२८७	निर्विभेद विराजस्त्व...	५२२	पराध्येकेयूर.	१४६
न यदा रथं.	४२२	निर्वेदवादिनां.	४५४	परावरेषां.	७१
न यावदेप.	३६४	निरहङ्कृतिनिर्ममश्च...	४६७	परानुपक्तं.	३५७
न युज्यमानया.	४७६	निरिक्षितस्तस्य.	१७४	परीतो वत्सपैः.	३१
नरकस्थोऽपि.	५७३	निर्वीतमाम्नाय.	१४७	परेण विश्रुता	९२
न लोलुपायोप.	६१०	निवृत्तिधर्म.	५९८	परं शुश्रूषणं.	२४३
न वयं प्रभवः.	२७२	निवृत्तिबुद्ध्यवस्थानो.	५२९	परं प्रधानं.	४६२
न वयं भगवन्.	३२८	निशम्य कौपारविणो.	२६५	पश्यन्ति ते.	४८४
न वै जातु.	४१४	निशम्य ते घर्षरितं.	२५०	पश्यामि नाऽन्यं	३५०
नखन्तरं.	३०५	निशम्य वाचं बदतो.	२३९	पादावस्य.	९८
न ह्यल्पार्थो.	४	निशम्यात्मऽऽभुवा...	३४१	पानेन ते देव.	८६
न ह्यस्य लोके	२७४	निशावसान.	२०६	पार्थास्तु देवो.	७
न एस्य वर्ष्मणः.	४६९	निष्णातं योगमायासु.	४३४	पारावतान्यभृत.	२९४
नाद्योऽस्य निरभिघन्त...	५२२	निषेवितानिमित्तेन.	५६१	पापण्डपथ	१२५
नाऽन्यत्र मद्भगवतः.	४८७	नूतं चङ्क्रमणं.	४२१	पाहि मां.	३९५
नातः परं.	१५२	नूतं दैवेन.	६०३	पितरि प्रस्थिते.	४७०
नाऽतिप्रसीदति.	१५९	नूतं नृपाणां.	१७	पितृदेवमनु	२०३
नाऽऽत्यन्तिकं.	३१६	नेह यत्कर्म.	४५३	पितृव्यां प्रस्थिते	४३७
नाथमान ऋषिः.	५८३	नैकत्र ते जयति.	३९८	पीतांशुके.	३०९
नानाकर्मवितानेन.	१७०	नैकात्मतां मे.	४८४	पुण्यद्रुमलता	४१९
नाभिः प्रादि.	१६५	नैतच्चित्रं.	७५	पुत्रस्यैव तु.	२८१
नाभिः प्रादे.	५४६	नैतत्सलाय.	६१०	पुनर्गदां स्यां.	३६१
नाष्टं तथापि.	३२२	नैतत्पूर्वः.	२२३	पुर्या कदाचित्.	४४
नित्यास्तुतमाभि.	६२२	नैतद्भनाऽप्यार.	४१२	पुरा पिता नो.	२६९

	पृष्ठम.		पृष्ठम.		पृष्ठम.
पुरुषं प्रकृतिः	५३२	प्राजापत्यं हि.	२८५	ब्रह्मन् दुहितृभिः	४५२
पुरुषस्य च.	१२६	प्राणस्य शोधयेत्	५४०	ब्रह्मशापापदेशेन	६२
पुरेण पुण्योप.	९	प्राणाद्वायुः.	५२२	ब्रह्मार्णं हर्षया.	२५०
पुलकोद्भिन्न.	२०	प्राणायामैर्वहेत्	५४०	ब्रह्मादयो यत्कृत.	२७५
पुलहाय गतिं.	४६०	प्राणिनां हन्य.	२७९	ब्रह्माऽऽनन्तस्त्वमुखतो	४२४
पुलहो नामितो.	२२०	प्रादुश्चकर्थ.	३१८	म	
पुंसां स्वकामाय.	१४४	प्रादुष्कृतानां.	३७५	भक्तिप्रवाह.	६२१
पूर्वेन तपसा	१७३	प्राप्नोतीहाऽज्ञसा	५३६	भक्तियोगश्च.	५६८
पूर्वस्यादौ.	२०९	प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं	४२१	भक्तियोगो बहु.	५५८
पुंसां गतिं.	३१४	प्रियव्रतोत्तानपदोः	४२७	भक्त्या पुमाज्जात	४७९
पुंसामतो	१५२	प्रियव्रतोत्तानपादौ	४०५	भगवन्तं परं ब्रह्म	४५७
पेतुः सुमनसो.	४५६	प्रियायाः प्रियं.	४४२	भगवन्तं परिक्रम्य	३३६
प्रकृतिस्थोऽपि	५२५	प्रतिस्तुभ्यमहं.	२४२	भगवान् स्वात्म.	४७
प्रकृतिः पुरुषस्येह.	५३४	प्रतीतोऽहमस्तु.	१७२	भगवाननुगावाह.	३३६
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य.	४९७	प्रेक्षयित्वा शुवो.	४४९	भगवानपि.	४२
प्रकृतेः पुरुषस्य.	४९९	प्रेक्षां क्षिपन्तं.	१४३	भगवानेक आसेदमग्न	७७
प्रजापतिपतिः.	३८८	प्रोक्तं क्लैरितत्.	१३३	भगवानेक एवैवः	११२
प्रजापतिर्नाम	३४५	प्रोवाच मधं.	१३४	भगवान्वेद.	२०३
प्रजापतीनां.	१२३	ब		भगवांस्तु गदा.	३६१
प्रजापतेः सुतः.	४१४	बर्हिष्मती नाम पुरी.	४३३	भर्तुः पुरस्तात्.	४४७
प्रजापतेस्ते.	४१०	बर्हिष्मती नाम विभुः.	४३३	भर्चर्यासोरु.	२६९
प्रजाः सृजेति	४०६	बलं मे पश्य.	५९२	भवान् भगवतो	७६
प्रज्ञां दुहितरं.	४३१	बहिर्जातविरागाय	६११	भविष्यतस्तवाऽभद्रा.	२७९
प्रवर्शोऽतस्तपसा.	२३	बहुजन्मविप.	४६१	भवनं ब्रह्मणः.	५१८
प्रबुद्धकर्मा.	९२	बहुभिर्यक्ष.	३७५	मुक्तभोगा परि.	५३४
प्रभावं पौरुषं.	४९७	बाह्मुद्रोद्बु	४२८	मृतसर्गस्तृतीयस्तु	१८५
प्रभुः प्रियं.	३५	बाहुभ्योऽवर्चत.	१०२	मृतसूक्ष्मेन्द्रिय.	५३१
प्रभुत्तान् भोज.	३२	बाह्वंश्च मन्दर.	५४७	मृतानां छिद्र	५१३
प्रलोभयन्ती	३९९	बुद्ध्या ब्रह्माऽपि.	५२४	मृतानां नम.	८१
प्रववुर्वायवः.	३७४	बुद्धिं चाऽस्य.	९८	मृतैः पञ्चभिरा	५९१
प्रविश्य तर्चयि.	४२०	ब्रह्मण्यवस्थित.	६२१	भूयस्त्वं तप.	१६८
प्रसन्नमजरं.	४७६	ब्रह्मण्यस्य परं.	३२९	भूयादघोनि.	३०७
प्रसन्नवदनाम्भोजं	५४१	ब्रह्मन् कथं.	१०९	भूषणानि परा.	४४६
				भृत्यानुकम्पित.	५४८

	पृष्ठम्		पृष्ठम्		पृष्ठम्
भेददृष्ट्या.	६०१	महाभूतानि पञ्चैव.	४९६	य एव.	२४६
आजिष्णुना विमानेन.	४४९	महीं प्रतिष्ठा.	३८४	यचकर्थाङ्ग.	१७१
म		मा खिदो.	४५४	यच व्रजन्त्य.	२९९
मत्तद्विजगणै.	४१९	माण्डव्यशापात्.	७६	यच्छृद्धया	८४
मत्तद्विरेफ.	३०१	मातुर्जम्घान.	५८२	यच्छ्रीनिकेत.	५४८
मदाश्रया.	४७८	मानसा मे.	२९०	यच्छौचनि स्त.	५४४
मद्गुणश्रुतिमात्रेण	५६०	मामात्मानं स्वय.	४६५	यतोऽप्राप्य.	१०८
मद्धर्माचरणै.	५६२	मा मे गर्भश्.	२७७	यतोऽभवत्.	४३०
मद्धिष्यदर्शन.	५६१	मयि सरम्भयोगेन	३३७	यत्तन्निगुण.	४९५
मद्धक्त प्रति.	५३६	मार्गन्ति यत्ते.	८४	यत्तत्सत्त्वगुणं.	४९८
मद्धयाद्वाति.	४८८	मार्गेणानेन.	६१७	यत्पसादादिदं	२८२
मनसश्चन्द्रमा.	५२२	मा वेदगर्भ !	१६८	यत्मानुबन्धे.	८५
मनसैतानि.	५६८	मासेन तु.	५८१	यत्सेवया चरण.	३२२
मनु स्यन्दन.	४१८	मिथो यदेषा	४०	यत्सेवया भगवत्.	१२१
मनोऽचिरात्स्यात्.	५४०	मुक्तलिङ्गं सदा.	५२९	यत्र चाऽद्य	२९२
मनोबुद्धिरहकार.	४९६	मुक्ताश्रयं यद्दि.	५५२	यत्र नै श्रेयसं.	२९३
मनो ब्रह्मणि.	४६६	मुखतोऽप्यर्चत.	१०१	यत्र पुत्रैश्च.	१२३
मनोवीर्यमदो.	३४६	मुखेन लोकार्ति.	१४४	यत्र प्रविष्ट.	६१९
मन्त्रेषु मा.	५६	मुनिर्विवशु.	७२	यत्र नारायणो.	५८
मन्दारकुन्द.	२९४	मुहुर्घृणन्तो.	१३२	यथा किल.	६९
मन्यमानमन्त्रा.	५३१	मुहु परिधयो.	३४३	यथा गन्धस्य	५३३
मन्युर्मुनु.	२१७	मृणालगौरायत्.	१४२	यथा जलस्थ.	५३०
मन्येऽसुरान्.	२९	मृदुत्व कठिनत्व.	५१४	यथा जले.	११७
मन्यन्तरेषु.	२०७	मेद् तस्य.	९७	यथा यात.	५६३
मया यथानूक्त.	३७९	मैनं मायाविनं.	३६४	यथा पुत्राच्च.	५५३
मया प्रोक्त.	४६३	मौनं सदासन.	५३९	यथा प्रसुप्त.	५२४
मय्यनन्येन.	४७८	मा खेदयत्येत.	२६	यथा महान्.	६०८
मरीचिमसुखं.	२४८	य		यथा साङ्गधेषु.	५५७
मरीचित्यत्कि.	२२०	य आयो.	४७१	यथा ह्यप्रति	५३५
मरीचये कृता.	४६०	य इदमनु.	६२४	यथाऽणो द्रव्या.	५९६
महता यदुमानेन.	५६२	य इन्द्र.	६११	यथेदानी.	१८३
महत्तत्वाद्भिषु.	४९९	य उद्यत.	४२८	यथेन्द्रियं	६०९
महत्तत्वाद्भिषुर्वाणा.	८०	य एतेन.	१७३	यथोरमुक्तान्.	५५४

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
यदधुवस्य.	५७३	यन्मर्त्यलीलाप.	२३	ये त्वाऽनन्येन.	२८८
यदर्थेन विना.	११७	यन्माययोरु.	५८६	ये लिहासक्त.	६०२
यदर्धमायुषः.	२०९	यमदूतौ तदा.	५७७	येन प्रजानामुत.	७१
यदरोदीः सुर.	२१७	यमादिभिर्योग.	५२८	येन वा.	१२६
यदा च पार्थ.	६	यमावुतस्वित्.	१६	येनेष्टर्षी.	५८७
यदा तु सर्व.	१६९	यमाहुरार्यं.	१२३	ये ब्राह्मणान्.	३२५
यदा तु राजा.	४	यस्तां विविक्त.	३३०	येऽभ्यर्थिता.	२९८
यदा तु भवतः.	४२७	यस्त्वन्न वद्ध.	५८५	ये मरीच्यादयो.	३८८
यदात्थ बहु.	१८०	यस्त्वेतयोर्धृतो.	३२०	ये मायया ते.	४१०
यदा न योगो.	५३६	यस्माद्विभेभ्यह.	१६२	ये मे तनूर्विज.	३२४
यदा मनः स्वं.	५४१	यस्मिन् भगवतो.	४१८	ये मे स्वधर्म.	४३९
यदा रहित.	१७०	यस्मिन् दशविधः.	१२३	येषां न.	२४४
यदा सभार्या.	५	ययोत्तानपदः.	२६६	येषां विभर्म्य.	३२३
यदा सस्मार.	४४७	यश्च मूढतमो.	१२१	ये स्वधर्म न.	५९८
यदाऽस्य चित्तं.	६०४	यस्य वाचा.	२८९	येऽहीयन्ता.	४०२
यदा स्वमार्यया.	२४१	यस्याऽनवचा.	२७४	यैस्तत्त्वभेदैः.	७०
यदेन्द्रियोपसमो.	११८	यस्यानुराग.	२५	योग आध्यात्मि.	४७३
यदैवमध्यात्म.	५३५	यस्यामृतमल.	३२१	यो गजेन्द्रं.	३८०
यदैवाऽहीन्द्र.	५९८	यस्यावतार.	१६१	योगस्य लक्षणं.	५३७
यदोक्तः सर्व.	२४५	यस्याऽहं.	२४६	योगेन विविधाङ्गेन.	६०९
यदोपहृतो भयनं.	६	यज्ञस्य च.	१२४	योगैर्हेमेव.	२८१
यदृच्छयोपास्थि.	५२८	यातनादेह.	५७७	योजनानां सह.	५७८
यद्वाद्याद्वाति.	५७०	यामाश्चत्वार.	१९९	योऽन्तः प्रविश्य.	५६९
यच्चद्विषत्ते.	४७०	यामाश्रित्येन्द्रिया.	२७१	योऽन्तर्हितो.	३१४
यद्यसद्भिः.	५९१	यामाहुरात्मनो.	२७१	योपयाति क्षनैः.	५९३
यद्वनस्पतयो.	५७०	यावत्पृथक्त्व.	१५६	यो मां सर्वेषु.	५६३
यद्वा अयं.	३	यावद्धर्षि ते.	८८	यो योगो.	४८१
यद्विदुर्धनिरुद्धा.	५०२	या वा कास्वित्त्व.	३९८	योऽर्केन्द्रश्रीन्द्र.	४२२
वद्धर्मसूतो.	२४	यास्तामिसान्ध.	५७९	यो वा अहं.	१६१
यत्न व्रजन्त्यध.	२९७	यां मन्यते.	५९३	योऽविद्ययाऽनुर.	१६३
यन्नाभिपन्न.	१६३	यां हर्म्यष्टे.	४२९	यो वै हिरण्याक्ष.	३८०
यन्नामधेय.	६१५	ये च मे.	१७७	यं यमर्थमुपा.	५७२
यन्नामानि च.	३२१	ये तु त्वदीय.	१५३	यं योगिनो.	३७७

	पृष्ठन.		पृष्ठम.		पृष्ठम.
यं वाऽनयो.	३३४	वनं प्रमजिते.	६२०	विशुद्धेन तदा.	६२१
यं वै बिभूति.	३३०	वर्णाश्रमविभागा.	१२४	विशोऽवर्तन्त.	१०२
यः पञ्चहायनो.	१९	वर्षतीन्द्रे व्रजः.	३२	विश्रम्भेणात्म.	४३८
यः पञ्चभूत.	५८५	वसन्ति यव.	२९१	विश्वमात्मगतं.	४९८
यः पृष्ठो मुनिभिः.	४३६	वसुदेवस्य देवक्या.	३०	विश्वस्य यः.	३३९
यः सृज्य.	२०२	वह्निर्वोना मुखं.	५२३	विश्वस्य जन्म.	८५
र		वक्षोऽधिवास.	५४७	विश्वं वै.	१८२
रजसा कुण्ड.	६०२	वाचं बुहितरं.	२२२	विषयानभिसन्धाय.	५५९
रजः प्रधानात्.	३९०	वापीषु विट्टम.	२९७	विष्णुर्गत्स्यैव.	५२३
रसमात्रात्.	५१७	वाम ऊरावधि.	५०	विस्मयार्जुनः.	३९२
राष्ट्रं वत. ?	४४१	वासुतोक्तमतो.	५७६	विस्मय्य कामं.	४८३
रुचिर्यो भगवान्.	४०५	वासुदेवौ सुदुःस्पर्शः.	३४३	विस्मय्य सर्वानन्यांश्च.	४८६
रुदन्तो रासभ.	३४४	वायोश्च स्पर्श.	५१५	विहारस्थान.	४४४
रुद्राणां रुद्र.	२१८	वार्त्तायां लुप्यमाना.	५७५	वृक्षे स्वशूले.	३७३
रूपभेदविदः.	५६७	वासुदेवे भगवति.	४६७	वेदाऽहमन्तर्मन.	५२
रूपभेदास्पदं.	५६८	वासुदेवे भगवति.	६०४	वेदाहमाद्य.	४५८
रूपमात्रात्.	५१६	विकारैः सहितो.	२१०	वैकारिकस्तेजस.	५०१
रूपं तवैत.	२५६	वितर्कयन्तो बहुधा.	३९७	वैकारिकस्तेजस.	८०
रूपं यदेतत्.	१५१	विदित्वाथ कपिलो.	४८२	वैकारिकाद्विकु.	५०२
रेतस्तस्मा.	५२२	विदित्वा तव.	४१३	वैकारिको देवसर्गः.	१८६
रु		विदुरोऽप्युद्धमात्.	६३	वैकृतास्त्रय.	१९०
रुभूनि वै.	१९८	विद्यादानं तपः.	२२७	वैखानसा वाळ.	२२८
रुसत्यङ्गज.	९४१	विचाधरी सहस्रेण.	४४७	वैमानिकाः सललना.	२९३
रुद्राणं बहुदार्दनां.	५५७	विशुत्तिषन्.	३१०	वैद्यम्भके सुरसने.	४४८
रुक्षणं भक्ति.	५६०	विद्योतमानं वपुषा.	४२०	व्रतं स.	४६६
रुक्मिन्त्यधोमुखी.	४५१	विधुन्वतो.	२६१	श	
रुद्रसंस्थान.	१६७	विनाष्टसु स्वभाया.	३७६	शतरूपा महाराज्ञी.	४३१
रुद्रस्य मिथ्यामे.	५५८	विनिर्गिद्धेऽश्विनौ.	९७	शनैर्भगवत्.	२१
रुद्रांश्च लोका.	४११	विन्यस्तचरणभोज.	४०८	शब्दब्रह्मात्मनः.	२३२
रुद्रे तेन.	२८६	विपन्नान् विपणनेन.	३२	शम्बरं द्विविदं.	३८
रुद्रो विकर्त.	१६२	विभज्य नवधा.	४५०	शयानः परिशोचिद्भिः.	५७६
व		विरिञ्चयोऽपि तथा.	१७८	शस्त्रच्छादिकरैः.	३३
वधं भगवता	२८०	विरागो येन.	५५७	शश्वत्स्वरूप.	१६०

पृष्ठम्		पृष्ठम्		पृष्ठम्	
रायितोऽनुचि.	५९०	स एवमृषिवयो.	४	स त्वमस्या.	२४३
शरीरा मानसा.	४३५	स एव विश्वस्य.	६१४	स त्वयाऽऽराधितः.	४५५
शीर्षोऽस्य दौर्धरा.	१००	स एव स्वान्तर.	४३९	सत्त्वं चाऽस्य.	९८
शुचौ देरो.	५४०	स एष दोषः.	७	सत्त्वोवर्णायो.	१२९
इमशानचक्रा.	२७३	स एष प्रकृति.	४९१	स त्वं विषत्त्व.	२८९
रयामावदातं.	४९	स एष भावः.	५३	स त्वं मृतो.	६१४
आश्रुगालो घृका.	१८९	स एष यर्हि.	५२६	सद्वितीयाः.	३८८
अदधानाय.	६११	स कथं.	१९	सनकं च.	२१५
अद्वैतन्मतम्.	६१७	सकर्ण.	३९	स निर्गतः.	९
आद्वस्य च.	१२५	स कर्मबीजं.	१४८	स नः प्रसदितां.	२७८
श्रीरूपिणी.	२९६	स कालः.	१९७	सन्दर्भमान.	५७४
श्रुतस्य पुंसां.	२४०	स किञ्चरान्.	४०१	सन्ध्यांशयो.	२०५
श्रुत्वा भागवतं.	२८४	स गासुदस्तात्.	३९७	स पद्मकोशः.	१३९
श्रोत्रोऽध्वस्तया.	४४६	सङ्गीतवत्.	३४४	सप्तमो मुख्य.	१८७
प		सङ्गो यः.	४५९	स भवान्.	४२६
पडिने प्राकृताः.	१८७	सङ्गं न कुर्यात्.	९९३	समाजयन्.	४५७
पोड्युवधौ.	२२६	स च स्वायम्भुवः.	२३९	समार्यः.	४३४
स		स चापि भगवद्भर्ता.	५९७	समाहुता भीष्मकः.	३४
स आत्मानं.	४०२	स चापि शतरूपायां.	२३५	समाहितं ते.	४१५
स आहृतो.	३७६	स चाऽवतर्णि.	४६१	स मुहूर्ध.	२०
स इत्थं गृणतः.	२२४	स चेह विप्र.	४१५	सम्यग्दर्शनया.	५९६
स इत्थं बोदितः.	११३	स एव.	१९५	सर्गो नवविधः.	१८४
स इत्थं भगवान्.	२६२	स तदा.	३६८	सर्वकामदुर्घ.	४४२
स इत्थमत्युत्तम.	९	स तदैवात्मना.	६०५	सर्वभूतसमत्वेन.	५२८
स इत्थमाष्ट.	१२७	स तामापतती.	३७१	सर्वभूतेषु.	५५४
स इत्थमुद्गीचय.	१४१	स लुधमानो.	३५४	सर्ववेदमयेन.	१७४
स जम्भन्वन्.	४३१	स तं निशम्या.	३६९	सर्वे वेदाश्च.	१२७
स उपव्रज्य.	३९४	स तं महागावतं.	५९	सर्वाश्रमानु.	२७१
स एव गोधनं.	३१	स तं विरज.	४०७	सर्वं तद्ग.	४५१
स एव भक्ति.	५६०	स तां कृतमल.	४४७	स वज्रकूटाङ्ग.	२५२
स एव भगवान्.	४६१	सतां प्रसङ्गा.	४७९	स वर्षपूगानु.	३४८
स एवमाराधित.	५८	स तयं वयं.	३५८	स वा एष.	७८
स एवमुत्तिक.	३४९	सत्यं शौचं.	५९१	स बासुदेवानुचरं.	१२

पृष्ठम.	पृष्ठम.	पृष्ठम.	पृष्ठम.
स विदित्वाऽथ. .. २७६	साऽहं. .. ४५३	संप्रहम्य महा. .. २००	
स विदित्वाऽऽत्म. .. २७०	सिद्धचारण. .. ६२४	संयत्सरः परि. .. २०१	
स विश्वजन्म. .. ७४	सिद्धान्विधा. .. ४०१	संशयोऽथ. .. ५०३	
स वै तिरो. .. ३४७	मुखाय कर्माणि. .. ६६	संस्थापर्यन्ता. .. २६०	
स वै देवधि. .. ४३८	मुतं घृष्टे खं. .. ३६	सौ याऽऽमी. .. २३५	
स वै निवृत्ति. .. ११७	सुदता सुमुवा. .. ४४६	स्थितं प्रजन्त. .. ५४२	
स वै वत. .. २६१	सूर्यद्वारेण. .. ५९८	स्नानेन तां. .. ४४६	
स वै महाभागवतो. .. २८२	सृजतो मे. .. २४५	स्नातं कृतशिरः. .. ४४६	
स वै स्तोद. .. २१६	सृजन्नमर्षितः. .. ३६१	स्निग्धास्मिता. .. ४२	
स वै विश्व. .. ९४	सृष्ट्वाऽमे महादा. .. १२२	स्पर्शस्तस्या. .. २३१	
स वै विश्व. .. २२६	सृष्ट्वा भूतपिशाचान्. .. ४००	स्मरन् विश्व. .. ०५	
ससर्जच्छायाया. .. ३९२	सेयं भयवतो. .. ११६	सम्मिर्विचित्र. .. ४४३	
ससर्जाम्रेऽन्य. .. २१३	सोऽपिक्षितो. .. ३६०	स्रवन्ति सरितो. .. ५७१	
स संसृत्य. .. ६०१	सोऽनन्तोऽन्तर्करः. .. ५७१	सुकृत्तुण्ड आसीत्. .. २५७	
सह देहेन. .. ५९०	सोऽनुप्रविष्टो. .. ९२	स्वच्छत्वमविकारित्व. .. ४९९	
सहस्रशिरसं. .. ५०१	सोऽनुप्रविष्टो. .. ३९१	स्वच्छस्फटिक. .. ६१९	
सहाचला. .. ३४२	सोऽनुज्ञात्वा. .. ४३१	स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य. .. २५३	
सहाऽहं स्वांश. .. ४१६	सोऽन्तःशरीरे. .. १३६	स्वधर्माचरणं. .. ५३८	
साङ्गचायनः. .. १३३	सोऽप्येतया. .. ५५२	स्वर्धुन्युदाद्रिः. .. १३२	
सा चापि. .. ६१८	सोऽप्यंशगुण. .. ७९	स्वपौरुषे. .. ३७१	
सा तद्भर्तुः. .. ४४४	सोमस्तु रेतः. .. २५८	स्वमेव धिष्यं. .. १३१	
साधु घृष्टं. .. ७५	सोऽयं समस्त. .. १६४	स्वयं त्वसाम्याति. .. २८	
साधु बीर. .. २६६	सोऽवधार्यास्य. .. ३९५	स्वयोनियु यथा. .. ५५५	
साध्यात्मः. .. ९४	सोऽवध्यातः. .. २१५	स्वशान्तरूपेषु. .. २५	
साध्वेतद्वचाहृतं. .. ११९	सोऽशयिष्टा. .. ३९१	स्वसम्भवं. .. १६६	
सानुवच्ये. .. ५२८	सोऽसावद. .. १६५	स्वसर्गस्याऽऽशिषं. .. २७८	
साऽन्तःसरसि. .. ४४५	सोऽहं हरेः. .. १७	स्वसैन्यचरण. .. ४२२	
सान्दीपनेः सकृत्. .. ३४	सोऽहं तर्दशना. .. ५८	स्वं स्वं कालं. .. २०६	
सालोक्यसाष्टि. .. ५६०	सोऽहं नृणां. .. १३०	स्वाङ्गं तपो. .. ६२२	
सा वा एतस्य. .. ७८	सोऽहं वसन्. .. ५८८	स्वायम्भुवस्य. .. ४०४	
सावित्र्यं प्राजापत्यं. .. २२७	सौम्याऽनुशोचे. .. १६	स्वीयं वाक्यं. .. ४६२	
सा श्रद्धानस्य. .. ७३	सश्चिन्तयेत्. .. ५४३	ह	
सा हता. .. ३६७	संछिन्नः संशयो. .. ११९	हरेर्धृतः क्रोड. .. ३८७	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्		पृष्ठम्
हसन्ति यस्या ..	१७५	क्ष	ज्ञात्वा तद्धृदये	२३४	
हस्तावस्य विनि ..	९८	क्षत्ता महाभाग. ..	३८५	ज्ञानमात्र पर	६०५
हस्तौ न ..	५२२	क्षितौ शयानं ..	३७७	ज्ञानमेक परा. ..	६०६
हास हरे .	५५०	क्षुत्तूत्रिषातु. ..	१५६	ज्ञानयोगश्च	६०९
हित्वा तदीप्सित ..	६२०	क्षुत्तूपरीतो. ..	५७८	ज्ञानविज्ञान .. , ,	४५९
हिरण्य रजत. ..	४५	क्षुत्तूड्भ्या	३९३	ज्ञानवैराग्यमुक्तेन. , ,	४७५
हिरण्य स ..	९३	क्षुत्तूड्भ्यामुदर.	५२३	ज्ञानवैराग्यमुक्तेन. .. , ,	४८८
हिरण्ययादण्ड. ..	५२१	क्षुत्तिपासे.	५२२	ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन , , ,	५३४
हिरण्याक्षो. ..	३४६	क्षेम स कश्चित्.	१३	ज्ञान नि धेय. ,	४८९
हसपारावत. ..	४४४	क्षमाम्मोनलानिल	५९९	ज्ञान पर स्वात्म . ,	५७
हृदयं चाऽस्य. ..	९८	ज्ञ	ज्ञान पर स्वात्म. ,	६०	
हृदि कामो. ..	२२१	ज्ञातोऽसि मध्य.	१५०	ज्ञान यदेतदवदात्	५८६
हृदिन्द्रियाण्य. ,	२१७	ज्ञातोऽष्ट.	१७१	॥ इति ॥	

तृतीयस्कन्धसुवोधिण्यां कारिकाणामनुक्रमः ।

	पृष्ठम्		पृष्ठम्		पृष्ठम्
ॐ		अधोगतिर्मध्य . .	५९७	अविद्या प्रथम . .	२२२
ॐकारश्चाथेशब्दश्च ..	२३०	अनङ्गीकरणे . .	४२८	अष्टभिस्तत्तभि .	४५
अ		अनिष्टसूचक ..	३४१	अष्टमे भगवद्वाङ्मि . . .	१२८
अग्रे सर्वं कालसाध्यं. ..	५५६	अनेकधा. .	१२८	अष्टादशभिः. .	५७२
अतश्चित्त . ..	४७३	अन्तः प्रज्वलितो ..	६२२	अष्टादशे स्थिति	३५१
अतोऽत्र ..	१	अन्तरात्मा .	४७३	असमासात्प्रधानत्व. .	११४
अतोऽत्र नवमे . . .	१४९	अक्ष प्रथमत . .	१८७	अज्ञान भगवच्छक्ति .	२१४
अतो हि .	३२७	अन्यथा प्राकृती . .	२३७	आ	
अतः स्थिति. ,	४०	अन्यथा भगवल्लीला .	२६४	आकृति . .	४२४
अत्रार्थो. ..	१	अर्भात काल .	५७२	आत्मा तस्येन्द्रिय . . .	४६८
अधर्माधिक्यतो .	५८१	अर्थस्य सत्त्व . .	४२४	आत्मा देहस्तथा .	३९२
अधिकारार्थ .	१८	अलौकिका हि	४७७	आत्मानात्मविवेकाय . .	४८९
अधिकारिणो. ,	५७०	अलौकिकं तदुत्कृष्ट .	६१९	आत्मानं बन्मुरूप	२१४
अधिकारिणु. .	१	अवस्थामुपमान	१४२	आदित्याश्च यतः .	६१२
अधिकारे ..	१	अविद्यमानसंत्यागे	६१९	आदौ ततो	७६६

पृष्ठा	पृष्ठा	पृष्ठा
आधारस्तु स. = ... ३४१	एतद्रूपाणि. .. ४५	कृष्णार्थगृहो. .. ६५
आधारकथनं. .. २६५	एवमष्टभिः. .. ६१२	क्रिया चेद्विषया. = ... ५८१
आधिदैविकभावोऽत्र. ... ३८२	एवमुत्कर्ष. .. २७०	क्रिया तु. .. १८
आधिदैविकरूपे. ... २५०	एवं द्वादशधा. .. २३७	क्रियावन्तो. .. ४०२
आध्यात्मिकाः. .. ३८३	एवं भगवतो. .. ९०	क्रीडासृष्टि. .. ११६
आध्यात्मिकास्तु. .. २६५	एवं भगवतः. .. ९०	क्रोधोऽपि काम. .. ३६५
आलम्बने फले. .. २५०	एवं स्थितिर्हरी. .. ३६६	ग
आलस्याभाव. .. १६७	एवं हरिस्तु. .. ५८४	गतिः स्तोत्रं. = ... ६२३
अविर्भूतो हि. = ... ३३	एवं ज्ञानप्रकरणं. .. ५५६	गद्यपद्याभि. .. २२३
आज्ञां भगवतो. .. ४६०	ऐ	गन्धो भगवतः. .. ३०
इ	ऐश्वर्यं प्रथमे. .. ११३	गुणवैषम्य. .. ३८२
इतिहासप्रवृत्त्यर्थ. .. २८५	क	गुणातीतात् सृष्टि. .. ११३
इयं हि. . . ४२८	करोति यत्तत्. .. ५६३	च
ई	कन्यानां पति. .. ४५२	चतुर्थे अधिकारार्थ. .. ४५
ईश्वरस्य तु. . . ३२२	कर्दमस्य हि. .. ४३७	चतुर्णां सर्ग. .. ६५
इ	कर्मश्रान्तः. .. ५५८	चतुर्दशभिरध्यायैः .. ३८३
उक्तश्चतुर्भिरध्यायैः. .. ४६८	कर्मादिमार्गाः. .. १	चतुर्दशभिरध्यायै. .. २
उत्कर्षदृष्टौ. .. ३७०	कान्त्याधिक्यस्य. .. ४२९	चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च. .. ३८२
उत्तमस्य तु. . . २२२	कामादिना. .. ३४०	चतुर्भिस्ताद्विशेषाश्च. .. ३६९
उत्पत्तिर्द्विविधा. .. ३४०	कामेन कर्म. .. १	चतुर्विधे तथा. .. ४५४
उत्पत्तिस्तामसी. .. ३४०	कामेन क्रोध. .. २६४	चरित्रपरता. .. १६७
उपयोगी तथा. .. ४७७	कायिकं चाग्निमा. .. ३५२	चातुर्यं दक्षिणो. .. ५०
उभयोर्भगवत्त्वाय. .. २५५	कार्यकारण. .. ११६	चित्तञ्चेद्भगवत्. .. ५३७
ए	कार्योपयोगि. .. ६६	चित्तशुद्धेः. .. ६२१
एकत्रिंशे पुनस्तस्य. ५८१	कारणे पशुणाः. .. २८१	चित्तस्वभाव. .. ४७४
एकविंशे. .. ४०४	कालप्रयुक्ता. .. ८२	ज
एकादशे तु. .. १९२	कालस्य बाधकत्वे. .. ५९७	जगतो भूतसर्ग. .. १७६
एका भगवतो. .. २५१	कालादिप्राप्त. .. ११७	जातं जनिष्य. = ... ३६९
एकीकृत्य. .. ४७३	कालेनैव गृहीताः. .. १७६	जीवब्रह्म. .. ४८९
एकेन पञ्चभिः. .. ३८४	कीर्तिर्लक्ष्मीः. .. ३२२	जीवसर्गे. .. १४९
एकोनविंशदध्याये. .. ५५६	किं पुनर्दशधा. .. २	जीवानां तु. .. ३२६
एकोनविंशे. .. ३६६	कृतकृत्यं च. .. ४२४	त
एतद्यत्पुत्र्यं. .. ५३५	कृतिः प्रधानं. .. ५८१	त एव. .. ६५

	पृष्ठम.		पृष्ठम.		पृष्ठम.
तत्तच्छाया हि.	३९२	त्रयस्त्रिंशद्विधा.	६१२	निरुपाधिक.	११४
ततः पौरुष.	३६९	त्रयस्त्रिंशो तथा.	६१२	निरूप्यते पञ्चदशे.	२८५
ततः प्रसादो.	४३७	त्रिविधस्यापि.	५९७	निरूप्यन्ते.	३८२
ततस्तद्वेदकल्पेषु.	२३८	त्रिविधा अपि.	३८३	निर्गुणः प्रोच्यते.	३८९
ततस्तेषां.	६६	त्रिंशत्तमे तथा.	५७२		प
ततो गुणाश्च.	४६६		व	पञ्चधा चेत्.	४७७
ततो गुणानां.	२	दण्डनेतुर्यथा.	५५६	पञ्चविंशे.	४६९
ततो जीवस्य.	५५६	दत्तायास्तु.	४२९	परमं साधनं.	४६९
ततोऽत्र युक्तं.	१	दशभिः सत्य.	३६९	परलोकार्थं.	४५१
ततो वेदे.	२१३	दयासृष्टिर्द्वितीयेति.	२२३	पराक्रमस्तथा.	३५२
तत्त्वतो विषयाः.	१८	दशलीला परे.	४०	परिभ्रमो दर्शनं.	२७३
तत्त्वैस्तु भक्ति.	८२	दशेन्द्रियाणि.	३३	पृथिवी च जलं.	१९२
तथापि शास्त्र.	३८४	दुर्निमित्तदशियुद्धं.	३६९	पृथार्थदेह.	७५
तदैव तद्वृत्ताः.	४६	देवा भीता.	२८६	पुत्रस्य कार्यं.	२४१
तन्नैच्छन्.	२२२	दैत्यस्य युद्ध.	३६९	पुनर्गुणानां.	१४२
तत्राप्रयिकाम.	२३९	दोपस्तृतीयो.	३०४	प्रकाराः सगुणाः.	४६८
तपो ज्ञानं.	१७८	दोषज्ञाने.	४०९	प्रकाशकमुपादानं.	२१८
तयोः स्वाभाविको.	३०४	दोषोऽप्यत्र हरेः.	२१२	प्रजापतेरुद्धतत्वात्.	२३८
तर्कक्रियाविभेदेन.	१२८	द्राभ्यां सत्त्वं.	४०९	प्रत्यक्षाश्चर्ये.	६१३
तस्मादेवं न.	४६	द्वादशार्कसमैः.	२५५	प्रथमस्य परीहारः.	११४
तस्मिन्निराकृते.	११३	द्वाविंशे कर्दमस्य.	४२४	प्रथमेऽप्यत्र.	२३९
तस्याऽपि विषयः.	४७३	द्वितीयस्योत्तरं.	१६८	प्रदक्षिणा नमस्कारः.	३३६
तादृशस्य फलं.	४७३		ध	प्रपत्ते भगवल्लीला.	३०
तामसत्त्वात्.	५८१	धर्मादयोऽपि.	३८३	प्रमेये साधने.	५१
तामसे ज्ञान.	८२	धर्माद्विधात्.	२७०	प्रश्नद्वयं तु.	३८४
तामिसादि.	२१२	धर्मां वीर्यं.	४२९	प्रज्ञाभिनन्दने.	६६
तीर्थद्वयेन.	२		न	प्रसङ्गो दर्शनं.	३५२
तेनैव प्रथमं.	३८९	न तं विदाय.	२२२	प्रसादश्च स्वतः.	६१२
तेषां स्वधर्म.	६०२	नवधा वर्णयामास.	४०९	प्राकृताः षड्विधे.	३८९
तृतीयस्कन्धविवृतिः.	६२४	नानाविधानि.	६५	प्राणरक्षां.	५८४
तृतीये मध्य.	३३	नाऽन्यत्र विनियो.	१६८	प्रार्थितस्य.	२७०
तृतीयो ब्रह्मणः.	११४	नाम्नः स्तुत्यादि.	६१३		फ
त्रयस्त्रिंशदद्या.	१	निघनं चाऽपि.	३४१	फलमावश्यकं.	४५१

पृष्ठम.	पृष्ठम.	पृष्ठम.	पृष्ठम.
फलं तु भगवानेव. .. ४०९	महत्तत्त्वमहङ्कारः. .. ३८९	लीलाकथन. .. २३८	
व	महत्त्वेन प्रकारेण. .. १८४	लोक सर्ग. .. १	
बहिर्मुखो हि. .. ५७२	मात्राणि सर्व. .. १७६	लौकिकी चाऽन्य. .. २६४	
बुद्धिर्भगवतो. .. ६५	माहात्म्यं द्विविधं. .. ३६९	लौकिकीमपि .. २२२	
बुद्धिरतेषां. .. ६६	मुक्त एव हररथे. .. ३८३	लौकिकी साऽत्र. .. २२२	
ब्रह्मभावः स्वतः. .. ३२६	मुख्याधिकारिणो. .. १८	व	
ब्राह्मणातिक्रमो. .. ३२७	मुनिमानससन्तोषः. .. ३१९	वर्णिता सर्ग. .. २६४	
भ	मुष्टिभिश्च तथा. .. ३६९	वाक्योपक्रमणं. .. ३५२	
भक्तानामभयं. .. २८६	मूलरूपाणि. .. ४७३	विकल्पो विविधः. .. १०९	
भक्तानां तु. .. ३१९	मृतस्य वर्णनं. .. ३६९	विधानेन परित्यागः. .. ११७	
भक्तिप्रपत्ती. .. ८२	मृत्योरमार्गतो. .. ३०	विरुद्धकार्य. .. ११५	
भक्त्युद्रेकोद्धवे. .. १९	य	विरोधमात्र. .. ११५	
भगवत्कार्य. .. ८२	यत्रैव भगवद्वेशः. .. ५३७	विविधा अपि. .. ४७८	
भगवत्कृतसर्गस्तु. .. ३८२	यथा विद्यासु. .. ४७२	विवेचनं तु. .. ४८२	
भगवच्चिन्तिता. .. ३८३	यदेव भिन्नरीत्याऽत्र. .. २६४	विषयः पुरुषश्च. .. २१४	
भगवत्करणाद्धोके. .. ३२६	यदेव पुरुषः. .. ४०३	वेदा उत्पादिताः. .. २५०	
भगवत्कृतभोगो हि. .. ४३७	यथाधिदैविको. .. २३९	वेदानुसारिणी. .. २१३	
भगवद्गतचित्तेन. .. ४७८	यस्यास्तु न. .. ४२७	वेदान्ते परमं. .. ४०४	
भगवद्भोगसुष्टौ. .. ४३७	यज्ञभूमित्व. .. २३८	वैकुण्ठे वृक्ष. .. २८५	
भगवद्रूपनिष्पत्तौ. .. ४६८	यादृशेर्भगवद्भोगः. .. २	वैदिको ब्रह्म. .. ५५६	
भगवानेव हि. .. ३२६	यावत्साधन. .. ४०	वैराग्यस्यापि. .. ६०४	
भजनापेक्षया. .. ४७८	यादृशा भगवन्मार्गे. .. ३८३	वैराग्ये कारणं. .. ५५६	
भूतमात्रेन्द्रिय. .. ३८२	युद्धमात्रे हरीच्छा. .. ३५२	वंश एव मनोः. .. ४६९	
भूतमात्रेन्द्रियधियां. .. १८४	युद्धं तस्य. .. ३६७	श	
भूतमात्रेन्द्रिय. .. २	योगः प्रशंसा. .. ४७३	शरणागमनं पूर्वं. .. ५८४	
भूतमात्रेन्द्रिय. .. १	योगेनाऽपि भवेच्छुद्ध. .. ५३७	शास्त्रार्थेऽवगते. .. ६१२	
भूतानां संस्कृतानां. .. २	योगे लोके. .. ३१४	य	
भूमिस्तु देवयजनं. .. २३७	योगो भाक्तिः. .. ४८२	पदगुणैर्धर्मसंपन्नः. .. १८	
भोगो नानाविध. .. ४३७	र	पद्धिधा भगवद्बुद्धिः. .. १२८	
म	रसान्तराः. .. २३८	पद्धिधो हरिकार्यार्थ. .. ३८३	
मतान्तरे. .. २६४	राजसे मच्छिन्ना. .. ८२	पद्धिर्ध रूपमस्यापि. .. ४०४	
मनसः प्रपल्लवात्. .. ३१९	ल	स	
मया तथैव. .. १६८	लक्ष्मीवर्द्धनं. .. ४२९	स एव. .. ६५	
मरुत्प्राधाना. .. ८२			

पृष्ठम्.	पृष्ठम्.	पृष्ठम्.	पृष्ठम्.
सद्बल्पो निश्चयः १०९	ससर्जाऽऽज्ञेऽन्ध, ३९२	स्त्रियः स्वभावतो, ३२२	३२२
सजातीयविजातीय.. ३४०	साङ्ख्येनेतर, ५२५	स्थितिनाशौ, ३४१	३४१
सत्यसृष्टौ, २२२	सात्त्विका द्विशक्ताः.. १८८	स्थित्यध्यायो, ३५१	३५१
सदोषा सापि २१२	साधनानि स्वरूपं च ५२५	स्वप्नश्छाया, २२१	२२१
सन्तोषः सर्वदानं ४३९	साधनं च, ५३५	स्वशक्तिदान, ९०	९०
सन्तः षोडश, ४७६	साधनं च विवाहश्च, ४०६	स्वयुक्त्या अम, ११३	११३
समागतानां, ३३६	साधारणानां २१२	स्वसिद्धान्तं, ४१३	४१३
सर्गस्वरूपापनार्थाय, ६१२	सामान्यकुशले, १९	स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्या, २४५	२४५
सर्गश्च सविभूतेश्च... .. २	सामान्यतो ग्रन्थरूपा १२८	स्वामाविकस्य, १६८	१६८
सर्गस्थित्यन्त, २६४	सायुज्ये ब्रह्मभावः, ३२६	स्वामिकार्यप्रसन्नानां, ३८५	३८५
सर्गा अत्र, १८४	सुखे हेतुश्च, १६७	स्वामित्वं सेवको, ४०	४०
सर्गे च दोष, ४०७	सुज्ञेषु भाक्ति, ६२४	ह	
सर्गे यद्यस्य, ५५७	सूर्यगत्या तु, १९२	हरेरिन्द्रिय, १०९	१०९
सर्वतत्त्वाश्रयेण, १४२	सूर्यात्मकस्तु, १९२	हरेरेव तथा, १२८	१२८
सर्वतोऽप्युत्तमा, २१३	सृष्टिश्च द्विविधा, ४०७	हिरण्याक्षादि, २३८	२३८
सर्वमक्तसमुद्गारे, ६२४	सृष्टौ तु, ८२	क्ष	
सर्ववेदार्थरूपो हि २३७	सृष्ट्यर्थं तस्य, २३७	क्षेत्रमेके प्रशंसन्ति ७५	७५
सर्वसिद्धान्त, ६१३	सृष्ट्यर्थं पुरुषार्थार्थ, ४०७	ज्ञ	
सर्वेषामेव, ३६७	सेवादशार्था, ४०	ज्ञानमार्गस्य, १४९	१४९
सर्वं हि साधनं ४६	संसारदुःखतरणे, २७०	ज्ञानवैराग्ययोः, ४२९	४२९
सर्वो हि भगवान्, १९२	संसारस्याति, ५८४	ज्ञानवैराग्य, ६०४	६०४
		ज्ञानं समर्थितं, २८६	२८६

श्रीनाथद्वारस्थतिलकांघितमहाराजानां वंशावलिः ।

१ श्रीआचार्यजी महाप्रभुजी (श्रीवल्लभाचार्यजी)

२ श्रीगुसाईजी (श्रीविठ्ठलनाथजी)

३ श्रीगिरिधरजी.

४ श्रीदामोदरजी.

५ श्रीविठरायजी.

६ श्रीगिरिधारीजी.

७ श्रीवडेदाऊजी.

८ श्रीविठ्ठलेशजी.

९ श्रीगोवर्धनेशजी.

१० श्रीवडेगिरिधारीजी.

११ श्रीदाऊजी.

१२ श्रीगोविंदजी.

१३ श्रीगिरिधारीजी.

१४ श्रीगोवर्धनलालजी.

१५ चि० श्रीदामोदरलालजी.

सविनयमभ्यर्थना ।

११ मुद्रणोपयोगिप्रयत्नस्तत्परवत्सूनां यथासमयममुलभतया मुद्रणादिकर्मणां बहुदस्तसाध्यतया प्रज्ञास्थितेरुत्पन्नैकान्तिकतया सर्वार्थमैतादृशदुरयगाहग्रन्थविमर्शनापटुतया प्रकाशपुस्तकस्य शुद्ध-
स्वाऽनुपलम्पतया च यथास्थानमङ्गदाने पाठसंवादे च यद्यत्र विघातं न धारितं तद्गुणमहयाह-
भिः सङ्गिः समीकृतिरूपत इति शुभम् ।